MINITIN ANA KATENIUA NI BOWI N

ANA KATEBWI MA UOUA NI MANEABA NI MAUNGATABU KIRIBATI

30TH NOVEMBER – 4TH DECEMBER 2020

MANEABA NI MAUNGATABU **AMBO, TARAWA**

REPUBLIC OF KIRIBATI

KAAIN TE KATENIUA NI BOWI N TE KATEBWI MA UOUA N MANEABA NI MAUNGATABU KIRIBATI

Hon.Tangariki Reete	Hon. Speaker

Cabinet Members

H.E Taneti Maamau	H.E Te Beretitenti
Hon.Dr. Teuea Toatu	Vice President/Minister of Finance & Economics Development
Hon. Tekeeuea Tarati	Minister of Communication, Transport & Tourism Development
Hon. Dr Tinte Itinteang	Minister of Health and Medical Services
Hon. Ribanataake Tiwau	Minister of Fisheries & Marine Resources Development
Hon. Boutu Bateriki	Minister of Internal Affairs
Hon. Ruateki Tekaiara	Minister of Environment Land Agricultural Development
Hon. Willie Tokaake	Minister of Infrastructure Sustainable Energy
Hon. Taabeta Teakai	Minister of Employment
Hon. Booti Nauan	Minister of Commerce Industry and Co-operative Development
Hon. Mikarite Temari	Minister of Line & Phoenix Islands Development
Hon. Alexander Teabo	Minister of Education
Hon. Tarakabu Tofinga	Minister of Justice
Hon. Martin Moreti	Minister of Women, Youth and Sports

TAAN TEI AIKA A RINE

Mr. Pinto Katia	-	Makin
Mr. Tinian Reiher	-	Butaritari
Mr. Moannata Ientaake	-	Marakei
Dr. Kautu Tenaua	-	Abaiang
Mr. Betero Atanibora	-	Abaiang
Ms. Tessie Eria Lambourne	-	Abemama
Mrs. Shiu Fung Jong	-	South Tarawa
Mr. Harry Tekaiti	-	North Tarawa
Mr. Terieta Mwemwenikeaki	-	North Tarawa
Mr. Tebao Awerika	-	Betio
Mr. Koraubati Remuera	-	Maiana
Mr. Banuera Berina	-	Kuria
Mr. Ieremia Tabai	-	Nonouti
Mr. Taberannang Timeon	-	Tabiteuea North
Mr. Taiaki Irata	-	Onotoa
Mr. England Iuta	-	Beru
Mr. Tekeeua Tarati	-	Tamana
Ms. Teima Onorio	-	Arorae
Mr. Bakaia Kiabo	-	Kiritimati
Mr. Jacob Teem	-	Kiritimati
Mr. Nantongo Timeon	-	Teraina
Mr. Tekiau Aretateta	-	Tabuaeran
Mr. Tewaaki Kobae	-	Tabuaeran
Mr. Tibanga Taratai	-	Banaba

Kiraaka: Te tataro.

Tibiika: Ti a tataro, Te Atua ae moan te mwaaka ae akea tokina ti kakoaua ma te nano rinano bwa kainnanoan ana kairiri iaon karaoan tibwangara, buokira bwa ti na katikui bwaai ake a kaeti ma oin nanora n tatabemaniira nako, bwa tina kakaraoa are nanom ibukin kabwaiaia kaain Kiribati. Ti butiiko bwa kona raoniira n ara waaki ni karaoi tabera n te Maneaba ni Maungatabu aei ibukiia ara botanaomata bwa e aonga ni kateimatoaaki te rau ao te eti ibukin neboakin mimitongin aram ae tabu. Ti a kaniiko n aikai iroun Iesu Kristo are ara Uea, ao tia booti bwanara ni kabane n atonga ana tataro te Uea.

Tamara ae I karawa, e na tabuaki aram, e na roko Ueam, e na tauaki am taeka iaon te aba n ai aron tauana I Karawa, anganiira n te bong aei karara ae ti a tau iai n te bong aei, ao kabwarai ara bure n ai arora ngkai ti kabwarai aia bure akana a bure nakoira ao tai kairiira nakon te kariiriaki ma kamaiura man te buakaka bwa am bwai te Uea ao te mwaaka ao te neboaki n aki toki Amen. N aran te Tama te Nati ao te Tamnei ae Raoiroi Amen.

Ti a nakon ara bwai are imwina.

Kiraaka: Katanoata mai iroun te Tibiika.

Tibiika: Te bwana ni kamauri n tamaroan te ingabong aei nakoim Taan Tei e bon moa mai iroun te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, kaain am Cabinet, te Leader n te Kaitara ao bon Taan Tei ni kabane, n arana ae mwaaka kam na bane moa ni Mauri. Bon ti au bubuti ibukin kanoan te bong aei I ataia bwa n te wiiki ae nako e nang nakoraoi ma au bubuti bwa tera ngke e kona riki ngkana ti roko iaon ara titiraki tera ngke e kona n are e kauarerekeaki riki te maroro iaon karababaan nako te titiraki bwa e aoria n are kam a bon nakon naba am titiraki tao teutana ami buoka nakon ami titiraki ao e a roko naba n te tia n te aro bwa e na nakoraoi raoi kanoan ara Auti ao e na waekoa naba ni bane ara titiraki ibukin kanoan te bong aei. Kanga bon ti aikai au maroro ao au katekeraoi nakoimi inanon kanoan te bong aei.

Ao ti a nakon ara bwai are imwina.

HE.Taneti Mamau: *Point of Order*

Tibiika: Ngaia te Beretitenti ae ko karineaki tera am *Point of Order*

HE.Taneti Mamau: Ao ko rabwa Madam Speaker ae ko karineaki ao tia reita bwanaan te kamauri nakoira ni kabane Taan Tei n reitaki ma taan ongora. Kam na bane moa ni Mauri. Ao e uarereke ma I aki ataia ngkana tao e a tia n *draw* am *attention* tao kanoan riki te Ota Beba n te tai aei e

rekereke ma kanoan ara *Order of Government Bunsiness* ke kairan ara Auti n Tei, tao kanoan riki te bong aei tao bon iai tao te *oversight* are ngkoa e na moani bwai te *motion* ao imwina te naan Biira, ma ti a tia ni kataia ni kaetia n te ingabong aei nakon am aobiti, I aki ataia ngkana e roko iroum te rongorongo are ngkoa tia bon ira kanoan te *rules* are a nako moa te naan Biira ao ai te kaoti imwina bwa ti a tia naba ni manga kabuta n aron are tao e wene imatan te *revise order of Government Business* tao ti anne te Tibiika ao ko rabwa.

Tibiika: Ngaia ko rabwa te Beretitenti ao e koaua ti bon noora naba anne tia karaoia n aron are ko a tia ni katamaroa ibukin te ingabong aei. Ao tia nakon ara bwai are imwina.

Kiraaka: Taiboranakin Beba mai iroun te Kauoman ni Beretitenti ao te Minita ibukin mwaane ao karikirake.

Recurrent Budget 2021
Beba No. 54/20
Titiraki ao Kaekaia.

TITIRAKI AO KAEKAIA

Tibiika: Ara titiraki are e toka iaon ara Ota Beba te moan titiraki n te ingabong aei e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Nonouti Hon.Ieremia Tabai, e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Dr Tinte Itinteang te Minita ibukin Tararuan te Mauri ao katoki aoraki e nakoim te Tia Tei.

AORAKI AIKA A KAUAREREKEA MAEUIA ARA BOTANAOMATA

Hon.Ieremia Tabai: Te Tibiika ko rabwa ao aio au titiraki:-

Kiribati te aba ae ataaki bwa ana botanaomata e uarereke maeuia ni kabotauaki ma aba irarikira n ara aono aio. I kan titiraki bwa tera oin aoraki aika a kauarerekea maeuia ara botanaomata?

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Dr Tinte Itinteang: E rabwa te Tibiika ao tao imwain ae I waaki te Tibiika ao bon te bwana moa ni kamauri bwanaia kaain au abamwakoro ae Betio ni kamauri ngkami, ni kamauriko te Tibiika te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita, Taan Tei ao ai raora ni kabane aika a bane n ongora n te moaningabong aio. Kam na bane ni Mauri.

E rabwa te Tibiika ao aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki:-

E rabwa ana titiraki te Tia Tei ae karineaki ao aio kaekana are I karekea man au aobiti are tabena te itera aio. Aoraki aika a karekea te mate irouia ara botanaomata riki ake

a ikawai bon aoraki aika aki ewewe ke non-communicable diseases n aron te tioka, te rietata n rara, aorakin te buro ma te kaentia. E rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Ieremia Tabai: Te Tia Babaire e rabwa ao I kona n titiraki ngkai e ataa oin aorakia kaain Kiribati ao tera ae e a tia ni waakinna te Onaoraki ni kaitarai aoraki aikai.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang: E rabwa te Tibiika ao e rabwa riki buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti ao e koaua, kanganga aikai te Tibiika bon kanganga aika a maan inanon abara ae Kiribati man te naan *National Health Bulletin* ake a *release* ni katoa ririki ao aikai a bon maan ke tao e a kan reke te 10 ririkin aekaki n aoraki aikai are I a tia ni mwanewei ae ngaia a karika te kabuanibwai nakon maeun te i Kiribati. Ao I taku bwa aoraki aikai bon taian kakaewenako nakon au Botaki ni Mwakuri te Tibiika, ao n aron te reitaki ti aki kona ni karaoia n ti ngaira n ti rabwatara ti ngaira te Tibiika, bwa aio e kainnanoa te reitaki ke te bwai are e aranaki bwa te *multi-sector approach* anne e irekereke ma reitakira ma Botaki ni Mwakuri iaon Kiribati n aron tao te MWYSSA te ununiki ibukin te amwarake ao n reitaki ma rabwata ni ibuobuoki itinanikun Kiribati n aron tao te WHO, ao aikai ngkai waaki aika iaon kawaia ni waakinaki te Tibiika. Ti karautaeka teutana bwa are e tuai nang kona ni waaki te reitaki n te mwamwananga ibukin te *covid-19* ma ara katautau bwa inanon 4 te ririki ae imwaira aio ao ara *health bulletin* ake ti na kaotinakoi ana kaota te kerikaaki n aron rotakia ara botanaomata man aoraki aikai. E rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Ieremia Tabai; Te Tia Babaire e taekinna te Minita bwa a maan aoraki aikai ao e taekinna bwa iai te waaki ae iangoaki bwa e na karaoaki. Nanon am karaki anne bwa akea te bwai ae karaoaki n taai aika nako.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Dr Tinte Itinteang: E rabwa te Tibiika ao I taku bwa aoraki n aekakin aikai n aekakin te tioka, aoraki n aekakin te kaentia bon aoraki aika a taona te aonaba te Tibiika ao ti aki ti Kiribati ae rotaki n aoraki aikai, ao aban naba te aonaba. Ngaia are I taku bwa aikai bon kakaewenako ae roota te aonnaba tao ti kona n aranna bwa ngkana ti kabongana naba te taeka ae te *pandemic* aikai naba bon aoraki ae a tabangaki. Ao kaitaraakin aoraki aikai ae wawakinaki imwin te

naan kakae ao te naan kukune bwa e waaki nako naba ngkai te Tibiika aron te kakae.

Ngaia ti kataia ni karaoa ngaira naba tabera ibukin ara botanaomata ni Kiribati te Tibiika ibukin kakaean anga ibukin buokaia aoraki ake a rootaki n aekaki n aoraki aikai. E rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Ieremia Tabai: Te Tia Babaire n aron ana kaongora te Minita te Tia Babaire ao a tai aoraki aika ae ti mate iai, ataa naba te bwai ae na karaoaki ni kaitarai bwaai aikai. Ko kona n tuangira bwa tera ae na karaoia ma te Komete ae kateaki n te Auti n Tei aio ae na kona n tuangko bwa aongkoa ko aki ataa am mwakuri. Ko ataa am mwakuri ao tera ae na tuangira riki ae ti aki ataia ngkai.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Dr Tinte Itinteang: E koaua e rabwa te Tibiika ao I taku bwa ngkana arona bwa ti ururing rikaaki te Tibiika nakon te Auti n Tei ae nako are e kauntaekaaki iai katean te *Health Select Committee* are te Komete are e mwaneweia te Tia Tei ae karineaki. Ao e koaua teuana taben te Komete aio n aron are e mwaneweaki n ana *terms of reference* bon te reitaki ma te botanaomata. Ao ti kakoaua bwa imwin te Auti n Tei ae nako imwin katean te Komete aio ao e rawata aia reitaki kaain te Komete aio. A reitaki ma te botanaomata iaon te aoraki are te *covid-19* kanga ti aranna bwa tao a ibuobuoki iaon te *outreach* a ibuobuoki naba ma te reitaki irouia Taan Mwakuri n te Onaoraki ao bon kaain te naan *communities.* Ao I taku bwa aio te Tibiika a rereitanako ana boto ni iango te Tautaeka are te tobwa, ke tobwaakia te botanaomata ao e a bon moa naba te tobwa anne man te onaoraki rikaaki nakon te naan *communities.*

Ao ti kantaningaia bwa anne are te ikarekebai ti aranna bwa te ikarekebai te Tibiika, bwa e aki kaitara ana mwakuri te Onaoraki ke e aera arei e *supplement* bwa e *compliment* e ibuobuoki nako iai. E rabwa te Tibiika.

Tibiika: I kabwara au bure bwa e a bon bane buokan te titiraki arei ao ti a nakon ara titiraki are imwina. Te titiraki e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Makin Hon.Pinto Katia, e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Boutu Bateriki te Minita ibukin Tautaeka Inanoa.

KAKERAKEAN BOOIA TAAN REIREI N TE PRESCHOOL, KAUNTIRA AO NEETI NI KAAWA

Hon.Pinto Katia: Ko rabwa Hon.Speaker ao N na ti bubuti moa am kariaia te Tibiika ae ko karineaki bwa are iai te taeka ni Kiribati ikanne are e bure bwa ti aki *'karekea'* bwa *'E na kakerakea'* ngkana ko bon noora te taetae ni imatang ao e bon nang teretere iai te Tia Babaire. E ang ti aki *'karekea'* bwa e na riai ni *'kakerakea'* ngkana e kukurei iai te Minita te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita iai am kanganga iai e nakoim te Tia Tei tabeka am titiraki.

Hon.Pinto Katia: Ko rabwa te Tibiika ao aio ngkanne teuana te titiraki ane nambwana 96 :- *Iai ana kataratara te Tautaeka ni kakerakea booia taan reirei n te preschool, Kauntira ao Neeti ni kaawa.* Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Boutu Bateriki: Ko rabwa te Tia Babaire ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Makin:- *Te Tibiika I kukurei ni kaongoa te Tia Tei ae rine bwa e tauraoi au aobiti n rinanoa te bubuti aio.* Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki te moantai.

Hon.Pinto Katia: Ko rabwa Madam Speaker ao I rangi ni kaitaua te Minita ae karineaki n aron ana kaeka are e tauraoi ana aobiti n rinanoa te bubuti aio te Tia Babaire. I taku bwa aio teuana mai ibuakon ana motinnano Tobwaan Kiribati Party te Tia Babaire, ao N na butia te Minita ngkanne bwa kanga e kataratara nakon ni ngai ngkanne ae e na kona n reke te raka ke te kerake ni boo nakoia taan reirei n te Preschool, Kauntira ao taan Neeti ni Kaawa te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Boutu Bateriki: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa buokan te titiraki. E koaua te Tia Babaire ibukia kaain te Preschool ao e koaua are iai booia are e a tia ni karaoia te Tautaeka ngkai anne are e a tibwa tia ni waakinna te Tautaeka, ae e a kabooia taan reirei n te Preschool. Ma Neeti ni Kaawa iai booia naba ae e a tibwa tia ni kakiba te Tautaeka aio ae te 30% ae tibwa karaka ao e karaoa naba te *back pay* inanon Tianuare 2020. Ngkanne Kauntira are e bon tiku inanon bain te Tautaeka ni manga kataia moa n taraia nakon taai aika imwaira aikai te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Pinto Katia: Ko rabwa Madam Speaker ao I kaitaua riki te Minita ae karineaki n aron ana kamatata are nanona ngkanne e tuai ngkanne reke te buoka nakoia kaain Kauntira te Tia Babaire. Ao ti ataia bwa n ana kataumwane te MIA inanon te ririki aio ao e bon tiku naba te ririki aei ao

ngkana ko noria naba ae 4 te *sim* are $2 te mirion ao nakon te ririki ae boou naba ngkanne e bon tiku naba n te mwaiti naba ae 4 naba te sim ae 4 $2 te mirion. Ngaia are N na bubutia te Minita ae karineaki bwa are kanga aikai kanoan ami motinnano te Tia Babaire ngaia are N na bubuti bwa tera ngke e kona n noora naba riain aio bwa e na kona naba n reke nakoia Kauntira nakon te tai ae imwaira naba te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Boutu Bateriki; E rabwa buokan te titiraki mai iroun te Tia Tei ae karineaki mai Makin te Tia Babaire. Ao e koaua Kauntira kanga bon akea n ara motinnano n te tai aei kanga karakaan booia Kauntira. Ma e koaua iai te naan bubuti aika a roko ngkai inanon bain te Tautaeka ao anne are e na kataia ngkai n rinanon ana waaki te Tautaeka aio bwa are e na karaua raoi ni manga taraia ao ni kamatebwaia bwaai aika ana karaoaki moa imwain ae e na manga karaoaki are imwina. Ngaia are N na ti karautaeka moa n te tai aei nakon te Tia Tei bwa aio ti aki kanoan ana motinnano te Tautaeka ma iai babaire ae na manga kona n rinanoaki aron tarakin booia Kauntira ian norakin rokon aia bubuti inanon te Tautaeka aei. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki te kabanea n tai te Tia Tei.

Hon.Pinto Katia: Ko rabwa te Tia Babaire ao I kaitaua te Minita, are ngaia tao aki rin kaain Kauntira n te tai aio. Ma kanga te bwai ae a noria ngkai Kauntira inanon te tai aio te Tia Babaire bwa are I taku bwa ngkana kam bon noora aia *net pay* ke tao booia are e reke irouia n te tai aio inanon uoua te wiiki te Tia Babaire ao e titebo ma booia naba ke tao kanga aongkoa te mwane ni kara, ke te mwane ni karinerine are $100 naba te taara te Tia Babaire. Ao te Mayor ke Deputy Mayor iai naba rakana teutana, ma Kauntira ngkanne bon $100 naba te taara.

Ngaia are kanga a noora riaina n te tai aio bwa ana tabekiarake naba bwa tera ngke e noora naba aio te Tautaeka ae karineaki inanon te tai aio. Ko rabwa te Tia Babaire.
Tibiika: Te Minita.

Hon.Boutu Bateriki: E rabwa te Tia Babaire ao e rangi n rabwa buokan te titiraki ao I taku bwa anne iai ana kataratara te Tautaeka ma ae ti tabe naba ngkai nikoia bwa tera angana are e na kataaki iai ni manga noraki aron norakin manga karakaan booia Kauntira ma n te tai aei moa e bon tuai tia te babaire iaona ma e a bon tiku inanon bain te kabineti ao tao te tai aei bwa e na karaua raoi ni manga taraia ao n noria bwa ni ngai ao nakon ni ngai ae e na angaraoi iai

aron karakaan booia Kauntira n te tai aei. Ko rabwa.

Tibiika: E a bon bane buokan te titiraki anne tia nakon ara bwai are imwina. Te titiraki e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Marakei Hon.Moannata Ientaake ao e na kaekaaki iroun te Beretitenti ae karineaki HE.Taneti Mamau. E nakoim te Tia Tei.

BUBUTI KAREKEAIA RIKI KAUBURE IAON RAWANNAWI MA NORAUEA

Hon.Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa te Tibiika ao ngkai bon au moantai n taetae ao I anga moa aia kamauri kaain Marakei nakoim te Tibiika, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, taian Minita ao Taan Tei ni kabane ao naake a ongora kam na bane moa ni Mauri. Ao e kangai ngkanne au titiraki:-

E kona te Minita are tabena ke te Tautaeka ni kateirakeia riki kaubure iaon Rawannawi ma Norauea ngkai e noraki bwa e a tia n raka mwaitia aia botanaomata kaawa aikai ma mwaitia ana Kauntira? Ko bati n rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka.

HE.Taneti Mamau: Ko rabwa Madam Speaker ao I karabwa te Tia Tei temanna ae karineaki mai Marakei n ana titiraki ao aei kaekana:-

Te Tia Babaire ae ko rine e tauraoi au Botaki ni Mwakuri n rinanoa te bubuti ni kaineti ma te kainibaire ibukin kateirakeaia te naan special constables. Ao ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Moannata Ientaake: I karabwa te Beretitenti ae moan te karineaki ao reitan titiraki. Ao tera ngkanne kainibaire ibukin kateirakeaia te naan *special constables* taiaoka.

Tibiika: Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: E rabwa buokan te titiraki, irarikin buokan mwaiti tao taraan mwaitin te botanaomata ao teuana ae rangi ni katuruturuaki naba tarakin mwaitin bon te kabuanibwai ke te kakeru ae kona n riki n te tai teuana ma te tai teuana. Ao te kateniua ngkanne ai bon taraan ngkanne bon aron butin ke te naan kainibaire aika a kona n ibuobuoki naba ni itera tabeua n aekan ana kainibaire te Kauntira, bon ana kainibaire te Tautaeka, ake n te tai teuana ma teuana ake ana kona ni buoka tobwakia ara botanaomata bwa aikai naba a kona ni ibuobuoki tao ni bon riingi riki boton te kanganga ngke a kona ni karekea te maeu ae e aki raoiroi, irouia ara botanaomata. Ngaia are ti aki ti Tautaeka ma taraan naba te *community* ana kainibaire ake e

waaki iai te *community* n te aba teuana ma teuana n reitaki naba ma bon aia waaki ara Ekaretia, ao tao akanne ngkanne kanga kainibaire ae kona n taratarai riki tao te tabo ni bureitiman ibukin noran riain kateirakeaia riki ke katoamauakin te nakoa ibukin te *special constable.* Ao ai bon ana kainibaire te Tautaeka n reitaki naba ma bon tarakin ara konabwai, ana kona naba bwa are manga bon rakan naba te kataratara ke te kataumwane. Ma e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Moannata Ientaake: I a karabwa te Beretitenti ae moan te karineaki ao tao te kauoua n titiraki ao e kona n reke ngkanne aia mwane ni motinnano te koraki ake tao a teirake ngkana a kuba ni kateirakeaki. E bati n rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka.

HE.Taneti Mamau: N aron ngkai ae te kainibaire ibukin karekean te kanuanga. E kona ni kaineti ma kateirakeaia bwa ngkana a kateirakeaki ian te *contract,* n aron ngkai iai aika a kateirakeaki bwa te naan uangaun tabun riki te naan *special* tao ni buoka te kanganga iaon te *covid* ae a tia n teirake ngkai ao e na reke naba te kanuanga n aron te *leave grant* ke tao tera bwa are e bon nakon ngkanne aron te *contract* are a teirake iai. Ngaia are e kakawaki bwa tera te raka ni *contract* ke te raka ni kateirake are e a kateirakeaki iai riki te naan *special* iaon abamwakoro anne ae kakawaki ngkanne bwa e na kona ngkanne n taraia bwa e nakoia te kanuanga n aron are tao e nanonna riki te Tia Tei ae karineaki ti aki ti tao te *leave grant* kanuanga riki ake a kona n reke nakoia Taan Mwakuri n aron are e rereke nakoia te naan *special constables* ake a teirake. Ao e rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te kabanea tai te Tia Tei.

Hon.Moannata Ientaake: Ao ai bon te karabwarabwa ae abwabwaki nakon te Beretitenti ae moan te karineaki, ao tao ai bon te kakaitau ao tao ai bon akea mai ikai rikki ma tao reitana ae uarereke ai bon aia karabwarabwa kaain Marakei nakon te Beretitenti ae karineaki e bati n rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: E koaua e rabwa uotan te bwana ni kakaitua ao are e a bon wene bwa ana bubuti Marakei n aroia naba abamwakoro are a tia n roko aia bubuti ao are ngkanne e na bon karokoa inanon au aobiti riki te botaki ni Bureitiman bwa e na manga rinanon ana kainnano Marakei, ao are ti na manga bon kanakoa bwanara nakoia kaain Marakei, tao rinanon naba te Tia Tei ae karineaki ke are bon iai raona, tao raon naba te Tia Tei are te Minita are

raora bon akanne naba kainnanon Marakei are aera are e a tia naba ni karorokoi inanon bain te Tautaeka ao e rarabwa.

Tibiika: Ti a nakon ara titiraki are imwina ngkai bon akea buokan anne. E nakon te Tia Tei temanna ae karineaki mai Makin Hon.Pinto Katia ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Ruateki Tekaiara te Minita ibukin Enwiromenta Tarauan Aaba ao karikirakean te ununiki. E nakoim te Tia Tei.

ROTAKIN BABAI IAON MAKIN

Hon.Pinto Katia: Ko rabwa te Tia Babaire ae ko karineaki ao aio ngkanne te titiraki:- *Inanon tabeua wiiki n nako ao rotaki rua ni babai n rinnako n taari man koburake mai iana te Tia Babaire. Te kananokawaki bwa a bane ni mate babai aikai ao a tewenakoaki n aki kabonganaaki. N na butia te Tautaeka bwa e kona n reke kibarakin aio ngkai e irekereke ma maeuia ara botanaomata te Tia Babaire?*

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Ruateki Tekaiara: Ko rabwa te Tibiika ao kai ai tibwa te moan kaeka n te wiiki ae boou ao bon reitan te bwana ni kamauri nakon ara Auti aio kam na bane ni Mauri. Ao aio ngkanne ana kaeka te Tautaeka:-

E tauraoi au Botaki ni Mwakuri ni waaki iaon buokan te kanganga ae e a rootaki iai ngkai kaain Makin ao ni ikarekebai ma te nati ni Makin ao rabwata ake iai rekerekeia. Ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Pinto Katia: Ko rabwa te Tibiika ao I kaitaua te Minita ae karineaki n aron kaekan ana titiraki Makin, ao I taku bwa bon te kanganga ae roota maeuia ara botanaomata te Tia Babaire. Bwa are te babai teuana mai ibuakon naba te kai n amarake ae e teimatoa naba ni kanaki naba irouia kaain Makin te Tia Babaire. Ngaia are N na butia riki te Minita ae karineaki bwa are ngkai e taku bwa e tauraoi ana Botaki ni Mwakuri ni buoka te kanganga te aio ao kanga tera ngkanne buoka ae tarataraia ngkanne bwa e na kona ni karokoa ke tao ni waaki ma kaain Makin te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Ruateki Tekaiara: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki ao n ara tabo ni mwakuri ngkanne n ara ibuobuoki n ara tabo ni mwakuri. Ao are iai ngkai te waaki ke te katai ae e a tia ni waaki ae kanga unikakin te Babai iaon te aba, e karekeaki kanga te rua iaon te aba kanga ti aki n are e kenaki bwa e a karekeaki naba

kanga bwaai tabeua are e a nneaki naba iai te bokaboka ma tera ao anne ngkanne ae e I a tia n noori n aba tabeua a tia ni waakinaki. Are e karaoan te rua irarikin am auti kanga te naan *fish pond* ao ti a tia noria e waaki ao te kauoua ni buoka kanga kamaeuan te naan taororo tabeua aika ana kona ni kanaki n aron ae tia ni karaoaki ngkai n aba tabeua n te betebeke.

Tibiika: Buokan am titiraki te kauoua n tai te Tia Tei.

Hon.Pinto Katia: Ko rabwa te Tia Babaire ao kanga N na bon bubutia riki te Minita are aio ana kainnano Makin te Tia Babaire, e koaua iai waaki akana a tia ni waakinaki aikanne ma kanga tei Makin ngkai e bon tangiria bwa tera raoi ae na kona ni karaoia te Tautaeka te Tia Babaire.

Ti ataia bwa e rangi ni maan n aki bwabwaka naba te karau n ae nako ma tao anne ae ngaia ae rootaki naba iai te rua ni babai iai te Tia Babaire. E bon teimatoa n rereke ngkoa rinnakon taari man te tabo ae kanga e aranaki bwa te kie ni Makin te Tia Babaire. Ngaia are N na bon bubutia riki te ma ae karineaki bwa are e bon maan naba iaon Makin ao e bon ataa naba aia kanganga kaain Makin n aron ae bon ataa naba rinnakon te ran ke taari n taabo ake e bon atai te Tia Babaire. Ngaia are N na bon bubutia tera ngke e kona ni karokoia kaain ana tiim, tao man kataratara ke tao ni bon karaua ni bon tuoa raoi bwa te mate ngkai e a rangi ni kanganga ngkai unikakin te babai n taabo ake a bon rotaki iai. Ngaia are a bon bubuti kaain au abamwakoro ae Makin, bwa tera ngke e bon kona n reke am tiim te Minita are ana bon nako n noora raoi te kanganga ao tera aia ibuobuoki nako iai te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Ruateki Tekaiara: Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa riki buokan te titiraki ao I taku bwa e a matata are e tangiria Makin ao n tein ana titiraki ao e koaua, eng ti na kamwanangaia ara koraki ngkai e a roota maeun te botanaomata ae Makin ibukin aia babai ana riai n roko ara koraki n tuoa te tabo anne bwa tera raoi te bwai ae riki, kanga ni bon abara n aron ae taekinna are e ririn taari ao aio bon te kanganga teuana ae teimatoa ngkai n riki n reitaki ma Butaritari are te koburake are kanga te koburake are kanga i taari. Ma n ana itera ngkanne te MISE I a karautaeka n te MISE e a tia n nako ana kaeka ikai. Te kanganga aio ngkanne are e tabe ngkai ni mwakuria te Tautaeka ni bon kakaia taan rabakau tabeua aika a bon onoti rabakauia mai tinaniku ake ana roko ni kamatebwaia te bwai anne bwa e koburake mai ia te bwai anne ao e nako mai ia ao tera aron tokina are ti

na kaai ni ibuobuoki ma ara koraki ni kamatebwai aron aio.

Ma n te tai aio ti kona moa ni ibuobuoki ni kanakoia ara koraki nako Makin n tuoa mate ni babai akana n te naan rua ni babai akana i Makin. Ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te kabanea n tai te Tia Tei.

Hon.Pinto Katia: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao I rangi ni kaitaua riki te Minita n aron ana ibuobuoki nakoia kaain ara abamwakoro ae Makin, e aoria tia katikua nakon te Minita ma kaain ana tiim ao te Tautaeka, bwa nakon ni ngai ngkanne are e na kona iai n roko kaain te tiim aio ao tia katikua nakoia ao ti na kaitaua ibukin ana kekeiaki ae ti na noria nakon taai aika imwaira te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Ruateki Tekaiara: E rabwa buokan te titiraki ao e rabwa aia taotaonaki n nano kaain Makin ao are a bon ongora kaain au tabo ni mwakuri. E rawata kaibuke ngkana iai kaibuken Makin ae maawa koa kamawa naba ai *seat* kaain Makin n am kaibuke bwa n te tai are e maawa iai am kaibuke ke tera ao a nakoati naba n toka iai ni waekoa n te wiiki ae tauraoi. Ngkana kam ongora bwanaau kain te Ununiki kam a tauraoi ni mwananga n te wiiki ae na roko ke tao are imwina riki, taiaoka.

Tibiika: E a bon bane buokan te titiraki anne ao tia nakon ara titiraki are imwina e na kaekaaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Marakei Hon.Moannata Ientaake, e na kaekaaki iroun te Beretitenti ae karineaki HE.Taneti Mamau. E nakoim te Tia Tei.

KARAOAN TE SEAWALL IAON KAAWA AIKA RAWEAI,TEKARAKAN,TEMOTU AO RAWANNAWI

Hon.Moannata Ientaake: Ao e kangai taekan au titiraki:- *I kan butia te Minita ke te Beretitenti are tabena bwa e na kaongoa te Maneaba aei bwa e na waakinaki ni ngai karaoan taian seawall ni kawai aikai, Raweai, Tekarakan, Temotu ao Rawannawi. Bwa e aonga n totokoa kanakinakoan mataniwiin kaawa aikai iaon Marakei.* Ko bati n rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti ae karineaki am kaeka.

HE.Taneti Mamau: Ko rabwa Madam Speaker ao I karabwa riki te Tia Tei mai Marakei n ana titiraki ao aei ngkanne kaekana:- *I kukurei n taekinna bwa e a bon tia ni waaki mwakurian tabeua taabo mai ibuakon kaawa aika a mwaneweaki aikai iaon Marakei n aron*

Rawannawi ao Raweai. Ibukin Temotu ao Tekarakan ao e na karaoaki raoi te kamatebwai ibukina ngkai bon bubuti aika a boou ao E rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Moannata Ientaake: I a bon anga te karabwarabwa ao te kaitau nakon te Beretitenti ae moan te karineaki ao I kakoaua bwa a tia ni waaki karaoan taian bono aikai irarikin Rawannawi ao te kaawa are Raweai. Ma iai kaawa akana uoua aika a tuai waakinaki ao ni ngai ae e na waakinaki iai te kamatebwai I a bubutiko.

Tibiika: Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: E rabwa ti na bon reitaki ngkanne e a tia n roko te bubuti iroun te MISE ma te Fisheries ma tao ai manga rimwiana ngkanne bwa are a nang mwaiti ngkai te naan raa katabetabe n rekereke naba ma bon aekaki akanne ao bon taben taabo ni mwakuri aikai n akea tabeia ni katoa bong. Tao ti na kataratara mwaain banen te ririki aei ngkana e na angaraoi ao ngkana ti aki ai moan te ririki ae boou. E bati n rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Moannata Ientaake: I a karabwa riki te Beretitenti ngkai e a tia n taekinna bwa e na buokia ara koraki ngkana arona bwa e reke ni moan te ririki ae boou. Ao tao reitan te karabwarabwa mai irouia ara koraki mai Marakei ngkai a moantaai ni manga noraki te kataratara ke tao waakinan te kamatebwai iaon aei ao ai bon te karabwarabwa nakon te Tautaeka ao e bati n rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka.

HE.Taneti Mamau: E koaua e rabwa tao buokan tao te kabanea n titiraki are ai bon te kakaitau. E koaua e na aki raraoma te Tia Tei ae karineaki temanna mai Marakei ao bon kaain Marakei, bwa are bon iai raoia ae tekateka naba bwa te Minita n raon te Tia Tei ni mwakuri ao akanne naba ae e atai rongorongoia ao ti a mwakuri ma ngaia ngkana e reke tain raoi te mwananga ao tia manga bon reitaki ma te Tia Tei ae ana titiraki te titiraki aei. Ao are ngkana e aki ao are bon iai raona inanon tera te kabineti ma e rarabwa riki bwanaia kaain Marakei ao te taotaonakin nano riki bwa are te kataumwane iaon te *disaster* e bon aki rangi n tau, ti na kataia riki te Tautaeka ni manga kakaea riki bwa e rangi n rawata kainnanoana. Ma e rarabwa aron noran aei iroun Marakei n ana titiraki ae noora naba te kanganga aio ao ti kataia naba ni ibuobuoki nakon ana kanganga Marakei ao bon kanganga iaon abara ae Kiribati.

Tibiika: Buokan am titiraki te kabanea n tai te Tia Tei ao tao ai bon akea buokan ana titiraki te Tia Tei bwa e a nanoraoi n ana kaeka te Beretitenti ao ti a nakon ara titiraki are imwina. Ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Betio Hon.Ioteba Redfern ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Willie Tokataake te Minita ibukin Botaki ni Mwakuri Karikirake ao kateimatoa korakora e nakoim te Tia Tei.

BUBUTI IBUKIN KARAOAKIN KAWAI AKE A URUAKI IAON BETIO

Hon.Ioteba Redfern: Ko rabwa te Tibiika ao e koaua au moantai naba n teirake n te ingabong aei tia reiti kamauri ake a ti a n tabekaki nakon te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, te Tibiika Taan Tei ni kabane inanon te tai aei kam na bane ni Mauri. Ao e koaua au titiraki ngkanne ane e wene iaon te Ota Beba n te tai aei e kangai taekana:- *Iai taabo tabeua iaon Betio ae e a uruaki kakaiaki iai te kawai riki are irarikin te MOEL Trading name branch Betio. Te bubuti nakon te Botaki ni Mwakuri are tabena aio ngkana e kona ni karaoa te uruaki aio n reitaki ma uruaki riki tabeua iaon Betio n rekereke ma te kawai te Tia Babaire.* Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon.Willie Tokataake : Ko rabwa te Tibiika ao aio ana kaeka te Tautaeka nakon ana titiraki te Tia Tei ae karineaki temanna mai Betio:- *Ae nang waaki au tabo ni mwakuri ni mwakuria te uruaki aei.* Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki te moantai.

Hon.Ioteba Redfern: E rabwa ana kaeka te Minita ao I karabwa ngkai e nang waakinaki te mwakuri iaon te uruaki aikai te Tia Babaire. Ngkanne te Tia Babaire uruaki aika bon inanon au titiraki ake bwangabwanga akana irarikin te kawai, ngkana kam bon buti n aekan are irarikin te MOEL are I taetae iaona n te tai aei e bon rangi ni buburakaei te bwangabwanga ane irarikin te MOEL ao e na bon kona ni karika te kabuanibwai ae buburakaei nakoia taan kabuti kaa ke te naan *driver* bwa e bon rangi ni buburakaei te uruaki are irarikin te MOEL are kanga bon irarikin te *main road* n te MOEL.

Eng ngaia bon te bubuti ae buburakaei nakon te Minita te Tia Babaire ngkana e kona ni kabaitia aei bwa e aonga ni kona n totokoa naba reken te kabuanibwai nakoia ara botanaomata te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki ao eng kanga bon iai naake tabeia ae kanga nonorakin bwaai aikai ao E rabwa ana nonori naba te Tia Tei ao kaain Betio akana a tabeka te bubuti aio. Eng ma I taku bwa are bon iaon kawaina ni karaoaki te kanganga aio bon te kanganga ae reke bwa are e bon titebo ma karaoakin ngke e karaoaki te kawai, ao e titebo ma e aki rangi n raoiroi te *design* ibukin te naan *drainage* akanne ke tao te naan tabo are nnen te ran are e bwabwaro iai. Ngaia are te bwai ae riki ngkai e titebo kanga e inako teutana nnen te ran arei ao ngaia are e riki are e a uruaki aon tano. Ma iaon kawaina ngkai I taku bwa n te bong aio ke tao ni ngabong ao ane iai te naan biti akana a bubura ae ana kaweneaki moa n te tabo anne, tuka moa ken i katamaroa moa te kawai anne imwain are e a karaua raoi ngkanne ni karaoaki nnena ti e na karaoaki moa kanga ibukin te tai ae uarereke katamaroan te tabo anne bwa e aonga n are akea te kabuanibwai ae na kona n reke nakoia te naan kaa ao rebwerebwe ao taan mwamwananga ao imwina ngkanne e a karauaki ni karaoaki raoi. Ma iaon kawaina n aron ae I taekinna tao n te bong aio ke ningabong ao e na iai te mwakuri nakon taabo akana e tabeki ke tao e taekini te Tia Tei ae karineaki. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Ioteba Redfern: Ko rabwa te Tibiika ao E rabwa te Minita kanga ni manga reitan te kabwarabwara iaon te titiraki aei. Ao e koaua eng I a kan reitia te Tibiika ma bon kawai ake tabeua naba bon iaon Betio ake kanga a rekereke naba ma te naan bwangabwanga akana irarikin te kawai, tera ngke e noraki bwa kanga bon kanoan naba te titiraki ae I tabekia n te tai aei ngkana e a taraaki naba ni kabane kawai akana iai naba bwangabwanga naba irarikin te kawai akana a na kona naba n noraki iaon Betio te Tia Babaire. Bwa e aonga n ae bon toki naba te kanganga n rekereke ma aron tera ae na kona n reke te kabuanibwai mai iai nakoia ara botanaomata te Tia Babaire ae ti aki tangiria bwa e na riki kabuanibwai aikai te Tia Babaire.

Ngaia are bon te bwanaa naba ni bubuti kabanean naba au titiraki te bwana ni bubuti nakon te Minita are tabena bwa e a taiaoka naba n taraa nikiran kawai akana a bon kainnanoa naba te onobwai ke tao bonotan bwangabwanga akana inanon te naan kawai irarikin te kawai te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ao n

aron are kanga I a bon tia n taekinna ane a mwakuri Taan Mwakuri ni karaoa te bwai aio ao a bon bane n noori ni kabane are bon aron are iai taben te *High way authority,* ma te *High Way Authority* e aki e mena iaan ara Botaki ni Mwakuri ma iai naba tabena ibukin tararuan te kawai ao e na ribooti nakon ara Botaki ni Mwakuri ngkana e kainnanoa ara ibuobuoki ibukin karaoakiia. Ma ane I taku bwa ti mwakuri ngkai ma te *high way authority* ibukin norakin te naan kanganga aika e maneweia te Tia Tei ae karineaki. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ao tao ai bon akea buokan ana titiraki bwa e a nanoraoi te Tia Tei ae karineaki. Ao tia nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Betio Hon.Tebao Awerika ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Alexander Teabo te Minita ibukin Botaki n Reirei e nakoim te Tia Tei.

KAINTEKATEKA AKE A ROKO MAN TE ROTARY CLUB MAI AUSTRALIA

Hon.Tebao Awerika: Ko rabwa te Tibiika ao I a reiti bwana ni kamauri nakoim te Tia Babaire, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita, Taan Tei aika kam karineaki ma taan ongora te kamauri ae onoti naba nakoimi kaain Betio kam na bane ni Mauri. Te Tia Babaire ao aio au titiraki:- *Iai ngkoa kain tekateka ao taibora aika a roko man Rotary Club mai i Australia ibukin Betio JSS I kan titirakina te Tautaeka bwa e kona n taekinna bwa a ngaara rabwatan bwaai n reirei aikai taiaoka?* Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa te Tibiika ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Betio:- *Te Tibiika I kukurei ni kaotia nakon te Tia Tei ae karineaki temanna mai Betio bwa taian taibora ao kain tekateka ake a roko man Rotary club i Australia ibukin te Betio JSS ae a tiku ngkai inanon bain te Botaki n Reirei ibukin bairean aron tibwakina n aron kainnanoana.* Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire e ang aio buokan te titiraki ao tao e ngkana e kona ni kaeka te Minita. Te Tia Babaire ngke I moan kanakoa te bubuti aio nakon te Rotary Club arei ao akea ngkanne ae te naan *desk* ao te naan *chairs* n te JSSi Betio. Ao aio uoua te ririki n nako ao I kanakoa au bubuti bwa tera ngkana e kona ni ibuobuoki te Tautaeka ni kabwaka boon kain tekateka akanne n te mwaiti are e a tia n reke imwina bwa $12,500 tabun te taara. Ao tao e a kawaerakeaki e

a kabwaka kantokana te Tautaeka e a manga bon taua irouna bwa tao iai riki ana babaire iai, ma tao buokan te titiraki tera ngkana iai aekaki ni bubuti aikai ao a bon karokoaki naba ni nneia bwa are bon iai te kainnano iai. N te tai aio ngkai I kukurei n taekinna bwa a reke aia kain tekateka ao aia taibora kaain te JSS are i Betio ma n te tai are I moan bubuti iai ao a roko iai bwaai aikai akea aia kain tekateka. Ngaia are tao te bubuti ibuakon te titiraki tera ngkana iai aekakin buoka aikai ngkana a ibuobuoki Taan Tei ni karekei bwa tao e ti kainnanoaki kantokaia ao e na kabwakaaki e na kona ni ibuobuoki te Tautaeka n noora riaina bwa e na kona ni ibuobuoki ni karekea kantokana. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Alexander Teabo; E rabwa te Tia Babaire ao ti karabwa aron tao kibarakin aei iroun te Tia Tei te Tia Babaire ma e koaua te bwai ae e na riai n teretere bwa are te JSS are i Betio arei ao iaon TUC ni kabane a kateaki ian te KELP Program ao bon iai aron te naan boraraoi ao n aron ae e a taekinna a tia n roko onean mwiin kain tekateka ake mai mwaina *furniture* ake mai mwaaina, ao tao anne. Ngke arona bwa tao a kainnanoa n te tai aei kaain Betio n te tai arei ke ngkai tao a nang manga kanakoaki tao bwaai aikai nakon aba tabeua ake a boou.

Ma e koaua bwa kanoan te *program* inanon te naan bwai aikai a rawata ngkai ara n aron ae I taekinna a rawata ngkai te naan *program* ae ti kataia ni kawenei ibukin onobwaian bwaai ni kabane n te reirei te naan *maintenance* te naan raa ni kabane te Tia Babaire. Ao e koaua bwa te bubuti are e karaoia te Tia Tei ao e koaua tao n te moantai tao e aki rinanon naba te Botaki n Reirei bwa are n aron eti e rabwa aia tamwakai Taan Tei. Ma e koaua n norana are ti taraia bwa e na kona *distruct* teutana te boraraoi are ti a tia ni karaoia ma te KELP are bon ngaia ae karaoia ara *classrooms* aikai ni kabane iaon TUC ma BTC, ae nang manga kawanako nako aonaba te Tia Babaire ao e a kaairi ma *furnitures* aikai ao iai are e na manga onei te Tia Babaire n taina are e bareiaki. Ao n 2020 te tai are e na oneaki iai te bwai aei ae kanga a toa ngkai ataei aikai ma te naan bwai ake a tia n oneaki.

Ma ti karautaeka nakon te Tia Tei ao e koaua akana bon irou te Tia Babaire kanga ti taraia bwa are e rangi n rabwa ti karabwa te *Rotary Club* te Tia Babaire. E ang ao ara kantaninga bwa a ibuobuoki aikai ma bon ti anne bukina ngke e bae bwa ti ataia ae e na kona ni iai teutana bwa are kanga bon iai te *standard* are ti tangiria ae ti na karekea nakon te naan reirei aikai ao ngaia are ti taku bwa anne bwaai ae a kona n tine iai te Tia Babaire. Ma

ti karabwa te Tia Tei n ana kekeiaki ao e koaua ti kaungaia Taan Tei ngkana a kona ni karaoa anne ma ake a reitaki raoi ma te Botaki n Reirei ao ti na karaua raoi ni baronga aron te ibuobuoki are mai irouia ao ti na karokoia mai irouia ara *donors* te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire ma tao buokan riki au titiraki ao tao N na manga bon kaoka riki au titiraki are I a tia n tabekia bwa kanga I aki ongo raoi boona. Are te bubuti are e kangai tera ngkana arona bwa iai ibuobuoki ake a kainnanoaki tao mai irouia te naan reirei, ao a rinnako iai tao Taan Tei ke tao antai riki, ao a reke ibuobuoki aikai ngkana e kona ni ikarekebai te Tautaeka, tao ni ibuobuoki naba n aekakin are tao n ae taiboro ao n *desk* aikai aio ai uoua tabun te ririki n nako, ao ngke e mena ao a kaman roko ma are e bon teitei teutana bwa are akea inanon baira te mwane are e tangiraki are $12,500 te ngaa tabun anne e nako iai iraua 5 te *small grant* are e bon rangi ni kainnanoaki naba iaon ara tabo ae Betio, ao ngke e mena tao e a kaman reke ma are akea anne irou.

Ngaia are I a kaitaua te Tautaeka bwa are e kabwaka te kantoka ma ngke e kabwaaki te kantoka ngkekei ao e a taua naba mwiina ao e aki karokoa n te tabo n reirei e bon kainnanoaki iai bwaai aikai. Ngaia are N na kaoka riki buokan au titiraki, buokan au titiraki e kangai, *e kona ni ikarekebai te Tautaeka ma taan ibuobuoki ibukin tao reirei ke tao tera itera riki tabeua n aekakin aio ngkana arona bwa e a reke te ibuobuoki ke tao a ikarekebai ke tao ni kabwaka te kantoka.* Bwa e aonga n are e kona n roko te bwai are e kainnanoaki n te tai are e kainnanoaki iai n te tabo are e kainnanoaki iai ao ko rabwa te Tia Babaire ao anne buokan au titiraki.

Tibiika; Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia Babaire e rangi n ota ae nanonna te Tia Tei ao e koaua tao ngaira ti na kangai naba, ti na bon rangi ni bubuti bwa are te reirei bon te Botaki n Reirei ae bon tarai nako kanoan bwain te reirei, ao ngkana ngkoe te Tia Tei ko kan kibara naba te itera aei ao e raoiroi naba ae ko reitaki ma te reirei imwain ae ti karaoa tera, bwa ti aonga n ataia bwa tera bwaai aika ana roko n aron ae I taku bwa I rangi n ota ao e koaua ti na karaoa riki aei bwa are akea totokoami Taan Tei ngkana kam kibara aio ma e raoiroi are kam reitaki ma te Botaki n Reirei, n te moantai are ngke tao kam karaoa ami bwai aio bwa ti nang bubuti ibukia a reirei bwa ti nang bubuti bwaai aikai. N aron otau n te bwai ae roko aei e a tibwa roko te Tautaeka ngke e aki kona ni kaotinakoaki te bwai aei mai inanon

te tabo ni kaako ke ni kabwakaaki kantoka ke raana te Tia Babaire, kanga otau anne ao anne ngkanne e a tibwa rinnako te Botaki n Reirei ni kabwaka kantokan bwaai aikai kanga ni irekereke iai, ma moana otau iai e a tibwa mena ao anne bukina ae e taku bwa e mena ma ngaia ti na kangai ti na kananoraoa aei te Botaki n Reirei bon iai ana *program* ibukin te naan reirei aika ana kateaki ma ana *development partners* bon iai ara rekereke ma te naan *development parners* iai ana *partners* te Botaki n Reirei are e ngaia e tarai reirei ni kabane. Ao nkana kona rinnako te Tia Tei ao ti bubuti bwa kona rinnako ma kona rinnako naba inanon te Botaki n Reirei ni karaua ni barongaia e aonga n ae roko raoi. Ao e koaua ti karautaeka n aei te Tia Babaire ngkai e riki aei. Ma au kantaninga bwa a rau ngkai kaain Betio bwa e a reke aia raa man te baronga are e a kaman karaoaki mai iroun te Botaki n Reirei ao e koaua tao ana kaman reke tibwangaia n te tai aio, ma ngke arona bwa a reke tibwangaia n arei ngkai e rabwa bwa tia karaai bwaai tabeua ake ana roko akekei nakon taabo tabeua riki, ma tao a reke riki tibwangaia.

Ma kanga I taku bwa kanga anne ae I kataia ni buoka te titiraki ti na barongaia raoi ma Taan Tei, ma ara bubuti bwa ti na bane ni ikarekebai iaon aei ngkana iai ami iango bwa kam noora ana kanganga ami reirei Ti na bubuti ngkana bwa ti na bane ni ikareke bai iaon aei ngkana iai ami iango bwa kam noora ana kanganga ami reirei ao reitaki ma ngaira ke te Botaki n Reirei bwa ti na uaia ni barongaia raoi e aonga n are e kakioa naba te naan buoka ake ti taku bwa ana roko raoi ibukin reirei ni kabane akana kam waaki ibukia. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei te kateniua n tai.

Hon.Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire ao tao e koaua I a ota raoi n ana kaeka te Minita ae karineaki. E aki kona n reke te aekaki ni ibuobuoki anne bwa imwain ae ko karaoa te ibuobuoki nakon te tabo are kona ibuobuoki nako iai ao kona reitaki moa man te Botaki n Reirei n aron ngkai ae e a tia ni kabwarabwaraki. I a riki ni kibara arei n te tai arei bwa iai naba ara ataei akana a reirei n te reirei anne ao a kaotia bwa e a bon aki reke aia anga n reirei bwa ai te roroko inanon aia *classroom* ni wenewene, a koroboki ao a wenewene ngaia are tia karaoa arei. Ao I nang kabwara bure nakon te Minita ao te Tautaeka ngke tia karaoa arei bwa ti taku bwa ti na ibuobuoki. Ngaia are I bubuti iai bwa ngkana e kona ni ibuobuoki iai te Tautaeka bwa are e a tau bwa e a reke te naan kain te tekateka ngkana e kona n ti kabwaka kantokana, ma I a ota ngkai bwa ngaia e aki kona ni

karaoaki anne akea buokan te titiraki. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: E rabwa te Tia Babaire I taku bwa n aron ngke e butira te Tia Tei ao ti a tia ni kabwaka kantokana ao anne ngkanne are tia rinnako iai te Tia Babaire ao tao ngaia anne bukina are e wene inanon bain te Botaki n Reirei. Aikai te Tia Babaire a Kaman tao man iraua te ririki n nako te Tia Babaire ao ngaia e wene ni bae n arona anne bwa are e rinnako te Botaki n Reirei, e na bon akea tungatungan te bwai aei ngke arona bwa bon am *arrangement* te Tia Tei, ko karaoia ao koa bon karaoia naba nakon *all the way* ao I taku bwa akea te kanganga. Ma ngkanne ngke e a rinnako te Botaki n Reirei ao ngkanne are e a bwabwakoa te bwai anne te Tia Babaire. Ao ti karautaeka nakoia kaain Betio ma au kantaninga bwa a rau ataein Betio bwa e a tia n reke aia *desk* ao aia taibora, ao ti na kekeiaki. Ma I kaungaia naake a karaoia ma bon ti au bubuti nakoia bwa ti na karaoia raoi ma te Botaki n Reirei n aron are I taekinna bwa n aron are I taekinna, ngaira kaain te Botaki n Reirei ti na barongaia ma ara *development partners.* Iai naba ngkai bwaai n reirei te naan *chairs* ma *chairs* aika ana roko 3 te ngaa ae na roko mai iroun Tiaina, ae aikai naba bwaai aika ana roko ao ti na karaua naba ni baronga naba aio, ao a rawata naba bwaai ae ti kawenei n aron ara waaki ibukin te naan reirei are ti na kataia ni katoai baia te Tia Babaire, bwa aikai baronga aika ti na karaoi te Tia Babaire. Ngaia are au kantaninga bwa ngkami Taan Tei bwa are akea buren anne ti nang kaunga anne ao ti tauraoi ni ibuobuoki iaon anne ma kariniira mai moana anne I bon ti bubuti. Ngkana kam iangoia bwa iai ami bwai kariniira mai moana bwa n te aro bwa ti na rin mai moana ao ti na kona ni baronga raoi bwa bwaai ake ti na barongai ibukin te naan reirei, n aron are e Betio e a tia ni karaoaki te reirei iai ara boraraoi ma ara *development partner* are ngaia e karaoa te KEILP te *program* ao iai kanoana ao n aron ae I taekinna a tia n roko kanoana a reke ngkai tibwaia kaain Betio ao riki bon reirei ni kabane ngkana e roka te umwanreirei aei ao e roko ma ana *set* ae te naan *furniture* ao te naan raa, ma I taku bwa e na teretere anne bwa e kona naba n aron ae I taekinna ti kona naba n reke n te kanganga ngkana ti rinnakoi bwaai ni kabane ae iai taian *program* are ti a tia ni kawenei ma te naan *development partners* ao ti rinnako n aekakina aei ngaia are ti tangiria bwa ti na uaia n reitaki mai moan ara waaki ni kabane ngaira ma ngkami Taan Tei. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: E rabwa ara titiraki anne ao tia nakon ara titiraki are imwina. Ara titiraki are imwina e na tabekaki

iroun te Tia Tei temanna mai Tabiteuea Meang ae karineaki Hon.Taberannang Timeon ao e na kaekaki iroun te Beretitenti ae karineaki HE.Taneti Mamau. Ibukina bwa iai ana karautaeka te Tia Tei ae karineaki bwa e bon teimatoa naba n tuai ni marurung ao iai ana *medical certificate* ae manga karokoaki naba imatau, kanga aongkoa e na manga kona n okira te Auti n Tei n 3 bongin namwakaina ao ibukin anne ao e a tia ni manga karokoa ana reta ni bubuti bwa e na tabekaki iroun raona n Tia Tei temanna man ana Party ae Hon.Dr Kautu Tenaua. Ao I a kanakoa nakoim te Tia Tei mai Abaiang bwa ko a tabeka ana titiraki raom n Tia Tei mai Tabiteuea Meang are ana titiraki te titiraki e nakoim te Tia Tei.

KARAOAN MANEABA AO UMWANTABU AKE A BWAKA N TE ANGI BUAKA IAON TABITEUEA MEANG

Hon.Dr Kautu Tenaua: E rabwa te Tibiika ao imwain ae I waaki ao bon te kamauri I a bon tabeka te kamauri ibukin te Tia Tei ae karineaki ao bon ana botanaomata I Tabiteuea Meang ibukin aia titiraki aio. Kam na bane ni Mauri. Ao aio te titiraki:-

Iai Maneaba ao umwantabu aika a bwaka n angi buaka aika a nako man tia naba n reke taekaia iroun te Tautaeka ao a tataninga aomata ibukin waakinan te mwakuri. E kona te Tautaeka ni kaumakiia ake tabeia n ana itera bwa ana kawaekoaia riki ni katia tabeia bwa e aonga ni waaki te mwakuri ao e bati n rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti ae ko karineaki am kaeka.

HE.Taneti Mamau: E koaua I karabwa ana titiraki te Tia Tei temanna mai Tabiteuea Meang ae karineaki are e tabekia raona n Tia Tei temanna mai Abaiang n ana Party ao aei ngkanne kaekakina:-

I kukurei n taekinna bwa e a Kaman waaki ao ae bon teimatoa naba ngkai mwakurian buoka nakoia Ekaretia ao botaki ni kaawa iaon Tabiteuea Meang ake a rootaki n angibuaka ni moan te ririki aio. Ao ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Dr Kautu Tenaua: Ao e rabwa te Beretitenti ae karineaki n ana kaeka nakon aio ao tao kanga ibukin am rongorongo te Beretitenti ae ko karineaki bwa n aron are e taekinna ibukin Tekabuibui ao Tekaman bwa e tataningaaki rokoia am *staff* man te OB bwa ana karaoa aia tutuo. Te titiraki ngkanne kanga ni ngai ae e na karaoaki iai aio ao e bati n rabwa.
Tibiika: Te Beretitenti am kaeka.
HE.Taneti Mamau: Ao e rabwa buokan te titiraki ao tao ibukin Tekabuibui ao Tekaman ke tao e katerea riki te Tia Tei bwa raa botaki akanne are Tekaman ao Tekabuibui

bwa n aron otau ao e kauntaeka ae imatau n aron are I anganaki a tia ni waaki tabeua mwakuri, riki iaon te KUC Tekabuibui ao te CM Tekabuibui ao n reitaki ma te CM Tekaman, umwantabun te CM Tekaman I Tabiteuea Meang iai bwaai aika a tia n karaoaki ao iai aika a tataninga iai ao otanakin aia bwai ni mwakuri. Ngkana e katereaki riki bwa tera botaki akanne ao tao I kona riki ni ibuobuoki ni kaeka. Ao e rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Dr Kautu Tenaua: Ao e raoiroi e rabwa te Beretitenti ae ko karineaki ao tao ae a bon ongora kaain Tekabuibui ao Tekaman iaon kaekan te titiraki anne ao kanga irouia te kantaninga bwa iai riki ae tao te manga roko ke te manga noori riki bwaai ake kanga e na bobonga raoi iai aron te mwakuri ibukin bwaai ake a tangiria ibukin te uruaki are e reke nakon aia umwantabu. Ma tao bon teuana te bwai ae moan te kakawaki te Beretitenti bwa tao e koaua bwa iai te mwarara n aron katian aron bwaai aika ana karauaki ni babarongaaki ibukin butimwaean te bubuti aio. Ao tao bon teuana naba te bwai ae a kan tabekia kaain Tabiteuea Meang riki man te kaawa are Buota ao Eita bwa are maneaban te kaawa riki ae Buota ao Eita aika a rootaki ao ko bon ataa aron te katei ni Kiribati ae a bon tangiria ni bobotaki kaain te kaawa ni maneabaia.

Ngaia are a bon bubuti bwa tao ni ngai te tai are e na kona n tia iai te babaire ibukin aio, ao tao n are i Eita ae tao a kabongana ngkai n tei tai aio maneaban te aro ibukin kanga aron te bobotaki are e kainnanoaki riki ngkai e a roko taian te bobotaki n te tai aio n te Kiritimati ao te ririki ae boou. Ngaia are a bubuti ngkana arona bwa iai riki angana ni kataweaki aron te mwakuri iaon aio. Ao e bati n rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: E koaua I karabwa buokan te titiraki iroun te Tia Tei ae karineaki ao iaon maneba ngkanne e koaua iai te maneaba iaon Eita ao menaban kaawa Eita ao Tekabuibui ake a tia naba n rotaki. Te Meanaba ae Tekabuibui ke tao man te kaawa ae Tekabuibui te moantai e kainnanoa te bwai ni imatang ma are anne e a tiku iaona bwa ana mwakuriaki ao a manga bita aia iango bwa a manga tangiria ni bon katea aia meneaba ni bon bwain te bwai ni Kiribati, ao ngkanne anne ngkanne e na kanakoaki te DW bwa kanga e tauaki ngkoa te mena ibukin kainnanoakin kaoan bwaai ni imatang n aron are a tangiria n te moantai. Ao n ane iaon ane i Eita I taku bwa e waaki ngkai karekean te ibuobuoki iaona ma e rabwa te kauring are e tabekia te Tia Tei, I taku bwa kaain au aobiti are a bon teimatoa n reitaki ma ngaia ao tao

bon mwarara tabeua ian tao riki kaako ake a tangiraki mai tinaniku ibukin te *procurement* ao tao anne ae kona ni mwarara ngkanne. Akanne ngkanne rongorongo aika a riki iaon te naan maneaba aikai ao e rabwa buokan te titiraki.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Dr Kautu Tenaua: E rabwa te Beretitenti ae ko karineaki are e a bon teretere ngkanne aron te ingainga n nano irouia kaain Tabiteuea Meang ma I a manga kawenea riki te bubuti bwa tera ngke arona bwa e waekoa n tobwaaki aron aia kanganga aio ao e bati n rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: E rabwa kabanean te bubuti ao e koaua e rabwa Tabiteuea Meang kam na aki raraoma kaain Tabiteuea Meang are e bon iai ami Tia Tei tao ana titiraki ao iai naba ami Tia Tei are raora ni mwakuri are e bon uouoti naba ana kanganga Tabiteuea Meang n reitaki riki ma kanganga ake a rekereke ma tao mwanen te urubwai tao te *disaster fund* ao akanne ae ti tauraoi ni ibuobuoki ma ngaia ao e na akea te kanganga ao ti na kataia ni kabirimwakai riki itera ake ana kona ni birimwaka ao ake aki ti na bon karautaeka, ngkana iai te karautaeka ngkana ti karokoa iroun te Tia Tei are ana titiraki te titiraki aei ao are bon iai naba raona are e tekateka naba bwa raora n te Cabinet ae bon uouoti naba ana kangagna ana abamwakoro ao e rarabwa.

Tibiika: E a bon bane buokan te titiraki anne ao tia nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Betio Hon.Tebao Awerika ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Alexander Teabo te Minita ibukin Botaki n Reirei e nakoim te Tia Tei.

KAREKEAN BWAAI AIKA A RIAI N REKE NAKOIA PRESCHOOL BWA AONGA NI KINAKI

Hon.Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire ao aio au titiraki: *E kona te Tautaeka n anga baina ni ibuobuoki ni karekei bwaai aika a riai n reke n taian Preschools bwa aonga n ae a kinaaki?* Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia Babaire ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Betio:- *Te Tibiika bon iai katabean te Tautaeka ibukin kammwakuran te tua ibukin reireia ataei i Kiribati ake a uarereke ngaia are bon iai ana iango ni boutokai tamaroan reirei aikai. Te moani waaki are e a tia ni boutokaia te Tautaeka bon kaboaia taan reirei ake a kakoauaki bwa a kinaaki ian te tua, aio bon teuana te kabanemwane*

ae nang bubura ibukin kabutan reirei. N te tai aei ao e bon tiku bwa tabeia taan bwaibwai n te reirei karekean aia bwai n reirei ao katamaroan auti n reirei. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire ao I kaitaua te Minita ae karineaki n ana kaeka are e a manga bon kauringira bwa a tia ngkai ni karekeaki booia taan reirei n te *Preschool.* Ao e taraa n ae e nang tei ngkanne bon irouia bwa a nang bon tiku a nang bon iangoa ae a nang *qualify* aia reirei ao anne raoi te titiraki. Nanona ngkanne tao ai anne naba akea riki buokana ti ataia ngkanne bwa akea buokaia nakai n aron are a kainnanoia. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Alexander Teabo: E rabwa e koaua I taku bwa anne raoi kaekana iroun te Tautaeka n te tai aei ao ara kantaninga bwa e na teretere irouia kaain Kiribati bwa katean te reirei aei kanga bon te tabo bwa ti kakoaua bwa te naan ataei bon buroora ataei ao ti kaitau nakoia *Preschool* aika a mwaiti bwa a tia ni keiaki. Ngkai n te tai aei 300 mwaitin te *Preschool* iaon Kiribati ao 821 taan reirei aika a tia ni kabwataki te Tia Babaire ao 821 ae a tia ngkai ni kaboaki ibukin aia mwakuri ae taan reirei n te Preschool. Ao e koaua e bon teretere ian te tua ae tuan te reirei ae te Early Childhood Care Education Act are e a tibwa tia ni kabwataki iroun te reirei aei bwa iai uoua bwaai aika a riai n taraaki raoi. Ana riai ni kinaki taan reirei ngaia are ana riai ni kaboaki.

Te kauoua, te *premise* are e mena iai te reirei aei e na riai naba n taraaki bwa e na bon barongaaki raoi irouia naake taan kateia are taan bwaibwai te Tia Babaire. Ao ti karabwaia bwa angina ngkai reirei 300 ae a tia ngkai ni bwaati ae a tia ni kabwataki bwa a tia ni barongaia raoi ao ara kantaninga bwa ti kaitau nakon te botanaomata riki nakoia naake a waakina te reirei ae te *Preschool.* Ti kaitauia Communities bwa e bon reke rokou n nooria akana iaon aba kanga a rangi n anga aia kakaitau ao a nang tamaroa umwanreirei akana iaon aba I karabwai abamwakoro akana I a tia ni kawaria ao aia boutoka nakon te Preschool. Ao e koaua aio ara kantaninga bwa are ti a tia ni kangai bwa te reirei bon tabera ni kabane aongkoa ti na moanna man te mwenga ni kangai ao te Preschool kanga bon te tabo are imwain are e roko n te Primary, are e bon barongaaki raoi mai ikanne ao e koaua anne ti noora te tamnei iai bwa kanga e tamaroa ibukin uarokoan te reirei bwa e na ibuobuoki iai te Tautaeka ma karo ao te mwenga ae te Preschool aei te tabo are kanga te buriiti are kanga ti

totomaia iai imwain rokoia n te Primary n taai nako ao anne ti karabwarabwa iai. Ao au kantaninga e rau nanon ao e matata ngkai kaain te Preschool aei ao ti na kaungaia bwa ana keiaki bwa e koaua ti ataa aia kainnano.

Ao akea buren karekeakin buokaia nakai iroura ngaira te Tia Babaire. Ngai naba I a tia n anga nanou iai bwaai aika ti kona n angania kaain te Preschool ti kona ni boutokaia bwa anne kanga bon ara baronga ibukia ara botanaomata ao riki ara ataei ake ti na uarokoia. Ao e aki totokoaki te naan ibuobuoki n aron aikai ibukin katamaroan uarokoan taabon reirei aikai. Ma te 300 ngkai ae a tia ni bwaati 821 ara taan reirei akana a tia ni kabwataki. Ko rabwa te Tia Babaire.

TibiikaTibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire e nang bon akea buokan au titiraki ma e a manga nang abwabwaki ana kaeka te Minita ae karineaki ngaia e a manga reke buokan au titiraki. I ti kan ongora iraman I a ongora bwa iraua mwaitia taan reirei n te Preschool iraua ana kabanemwane te Tautaeka nakoia kaain te Preschool ni kabotauaki ma te naan Primary School, ao iraman ataein te reirei n te naan Preschool taiaoka.

Tibiika:Te Minita am kaeka.

Hon.Alexander Teabo: Tao I kona n anga teutana bwa ko a bon ti kamwaita naba taan reirei akanne ma mwaitin booia nakai ao I taku bwa ti na rawea $2 tabun te mirion te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika:Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Tebao Awerika: Te Tia Babaire I kan ongora te mwaiti aio bwa e aonga n ae ti kona n reke riki ara iango bwa ai mwaitira te kabanemwane ae bane ibukin tao ti aki aranna ngkai bwa are iai te Preschool tao e a moanaki mai ikanne kakawakin te reirei ngaia I ti kan ongaora bwa iraua bwa e aonga n ae ti kona n ataia bwa e a bon aki kona bua. Bwa te bwai ae I bon bubuti iai buokana aikoa kaukaki ara reirei tabeua bwa akea aia *storage* bwaai aika a uarereke aika ana kona iai n *recognize* bon ti bwaai aika a uarereke ae ti taku bwa e bubura angan te Tautaeka ni kona ni buoki. Ma te kaeka are tia bon anganaki naba ana bon iangoi aroia ao mwiin te babaire aekakin anne iai taan tia reirei ae a tia n reirei ao a tia ni kabaei araia ma aikoa kona n reke booia, bwa ibukin are e aki *qualified* aia reirei. Ngaia ti bubuti ngkana e kona n reke aio bwa ngkana kona katabangaka te mena aio e raoiroi riki are e katabangakia te Tautaeka bwa e korakora angan baina, anne bukin ae I tabeka iai te titiraki aio ma tia bon kaitaraaki naba ma taeka ma

te tua. Ti bon bane naba n ataa naba te tua anne bwa ti bon bane naba ni karaoia, ti ataa naba taekan ae tibwa bwaka naba booia te naan Preschoolers taan tia reirei, bwa bon ngaira naba ae ti karaoia ngaia are antai kaoka anne nakoira. Bwa ti ataia taekan akanne ti kakaea angan buokaia taan tia reirei ikai bwa e aki kabwataaki aia reirei ao n tokin te tai akea booia taan tia reirei aikai bwa are e aki kabwataki aia reirei n tera, te bwai n takakaro, aia bwai n takakaro, tieia ataei ke tera, akea bwaai aika a uarereke ao te kaeka ae ti anganaki iai ti aki kona ni karaoia. Ti a manga reberake ni karekei bwaai ibukin buokaia te naan reirei ti na manga kaeta moa te Botaki n Reirei. Te waaki ngkai tera ae tia mena inanona. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Alexander Teabo: N na karaua nanon te Tia Tei ae karineaki akea totokoia N na ti kaetia ni kangai, te reirei aio iai tuana, N na kinaia am taan reirei ngkana a bwaati bwa anne tabeua bwa ana riai ni bwaati ian te tua, bwa tabem bwa kona kabwaata am reirei ti na taraia ni kangai. Ao ngkana arona bwa I a bane ni buokia reirei ni kabwatii ngkana I a kabwaati reirei aikai ao iai aika a bon karaoa aia kabwaati ae a bon kabwatia ni korakoraia bwa iai ngkai e nang mwaiti iaon aba ae a bon karaoia ni korakoraia, ao a kabwaata aia reirei akea buren ae ti na tuangia ara botanaomata bwa ana karaoa aei. Ma I kangai te reirei ae te Preschool kanga bon buroon te karo ma te Tina ma natina, ao ataei te tamnei ae ti kataia ni kaotia man te Tautaeka, bon buroona ao akea buren ae ti kangai tabemi moa aio bwa are kanga ti na katauraoira nakon te Primary ao aio nneia ni katauraoaki ngaira ma ngkami ao ti na kangaiakina aio ao ngaira te Tautaeka ngkami aio. Ao ti aki totokoia taan reirei ke tao naake a kan karaoa te Preschool bwa ana karaoa aia reirei ma tia bure ngkana iai akana a kona ni karaoa ni kabwata ke ni karaoa ae a kona ni karaoia ibukin ni boutoka are ti kataia ni karaoia ibukin te tamnei are ti na karaoia ao ngaia iai ae ti na buokia ni kakoroi nanon ni kabwaata aia reirei. Irou ngai e rangi n rawata aika iaon Kiribati ae a tia ni kabwaata aia reirei ae bon korakoraia ao ti kangai nakoimi, akea buren boutokaan aio bwa are aio te Preschool nnen te boutoka ae na kaotaki iai bwa are man te mwenga ni kangai nakon te Preschool bwa ti uoua te aoa te reirei iai, ao ti aki te reirei are kanga tao e na karinaki te English ma te Math bwa ti na *develop* te *character* ma aron aia mena ataei aikai ma aron aia nonori ma ana noraba ti na karababai.

Ngaia are e kaokoro te *classroom* are n te *Preschool* bwa kona ti kamena bwaai n taai n takakaro bwaai aika a

uarereke. Ma ti na rinnakoa naba anne. Ngaira iroura ti taku bwa e aki ti riai n taratara raoi te bwai ae ti na karaoia. E uarereke ti karaoa am mena aikai, aikai ti a tia ni anginia tamneia ao ana kataia ni kakioi te Tia Babaire. Ngaia are ti na karautaeka nakoia tao naake a bon aki kona ni karaoi aikai ma ti kaitaua ake a kona ni karaoi aikai. Ao anne ae bon mwakoro ian te tua bwa uoua bwa are ngkana kona karaoa am *Preschool* ao ai anne arona ngkanne kona barongaia n arona anne ao ti aki ngkanne bwa ngkana ko karaoia n aronna anne ao ko bwaati. Bwa ngkana arona bwa e mena bwa ngai irou ngai ti na karautaeka nakon te Tia Tei ao ti na karautaeka nakoia tao riki naake a taratara aio bwa te Tautaeka e nang bon roko ni bwaai aikai ni kabane. Te Preschool bon ti te tabo are kanga ti *develop* aia noraaba ataei ma aron kanga bwaai aika a nanoro kumen aia kantaninga ma tera, inanon te premise ae kateaki arei ao tabeia bwa kona karaoia ngkoe n am tabo n reirei ao ngaira ti na barongaia. Ti *set* aikai bwa ti na karaoi ao ti tauraoi ni kaboua ngkana ko tia ni *meet* ke ti ataiko ke koa kinaaki bwa te tia reirei ngkoe. Kanga te bwai ae bon uarereke ngkana ti bon rawa n taraia ao ti kaitau bwa angina abamwakoro ngkai 300 Preschool aika a tia ni bwaati ao ti kaitau bwa bon angina abamwakoro a bon bane ni boutoka aio ao a bane ni mwaing n te *community* aia *preschool* te *preschool* a bane ni mwaing ao anne bukina ae ti taku bwa ti aki kona ni manga kangai bwa iai ae ti na buokia ao iai ae ti na aki buokia. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: E a bon bane buokan ara titiraki anne ao ti a nakon ara titiraki are imwina. Ana titiraki temanna te Tia Tei ae Kiribati mai Tabiteuea Meang Hon.Taberannang Timeon ao are e a tia ni karaia nakon raona n Tia Tei ae Hon.Dr Kautu Tenaua ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Willie Tokataake te Minita ibukin karikirake ao kateimatoan korakora. E nakoim te Tia Tei tabekan ana titiraki raom Tia Tei.

ANA BUBUTI TABITEUEA MEANG IBUKIN KARAOAN KAWAINA AE TE KOROTA

Hon.Dr Kautu Tenaua: E rabwa te Tibiika ao aio ana titiraki raou n Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang: *N te maneaba ae nako e mwaiti au tai n tabeka kainnanon Tabiteuea Meang ibukin te kawai te korotaa ma kaekana iroun te Tautaeka bwa iaona ni kawaina te mwakuri. N te tai aei ni kaman tabeka te kainnano ae aei nakon ara Tautaeka bwa iai ana kaeka ae boou ke akea?* Ao e rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki n ana titiraki ao aio ana kaeka te Tautaeka: *Akea te bitaki te karikirake iaon te karao kawai e bon teimatoa ni waaki moa ma aba ake kaain te moan mwakuri.* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Dr Kautu Tenaua: E rabwa te Minita ae karineaki ao tao e na bon teretere naba nakon te Minita ma te Tautaeka bwa are Tabiteuea Meang bon te tabo naba ae bubura aron te katabetabe iai bwa iai te reirei ane iai iai naba te Onaoraki ao tao e bon noraki aron kabirimwakaan te mwamwananga n aron te katabetabe are moan te kakawaki akanne. Ao irarikina naba are e bon korakora naba te aoraki ngkana arona bwa te reirei ao te Onaoraki ao e nang biriaitua te kaa n te tabo ae kang e nang bubu ao tao anne naba e na nang karekea te kanganga. Ngaia are tao bon te bubuti nakon te Minita are tabena tao e a mena ngkanne n te mwakoro raa aron te babaire ibukin Tabiteuea Meang ao e bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao are kanga anne kaekan ana titiraki te Tia Tei n aron are ti taekinna te moan mwakoro. Are te moan mwakoro aba are nanona aba ake 4 akeke are kanga I a bon tia naba n taekini n taai aika nako are Butaritari, Abemama, Tabiteuea Meang ao Nikunau ao e bon tiku naba n aekakina anne akea te bitaki, ana bon waaki ni karaoa ke ma ngkai e na waakinaki Butaritari mwiina e na waakina Abemama n te kataratara ao e tia e nakon Tabiteuea Meang ao imwina Nikunau kanga arona. Ma aio te kataratara moa bwa are ana riai moa ni kataratarakaki aron te karao kawai. Ma te katararatara ma kanga ara taratara ikai nakon tao Tuun te ririki ae na roko ao e nang waaki te kataratara iaon Tabiteuea Meang. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Dr Kautu Tenaua: E rabwa te Minita ae rina ao e kona ni katerea ngkanne bwa e aoria bwa are te kataratara ane inanon Tuun tao ni ngai ae kantaningaia iai bwa e na waakinaki te mwakuri ibukin karao kawai n aron are kanga e nanonaki n te titiraki aio ao e bati n rabwa.

Tibiika: Am kaeka te Minita.

Hon.Willie Tokataake: E rabwa te Tibiika ao e koaua te karao kawai ngkanne kanga n arona bwa a nakoraoi bwaai ni kabane aika a wene n aekakin aio e karaoaki raoi te kataratara are inanon Tuun, ma te

kantaninga bwa aongkoa teniua te namwakaina imwin te kataratara e tia raoi ngkanne te tamnei ao tera ao e a bon nang kaman waaki te mwakuri. Nanona te namwakaina mai mwiin Tuun n te ririki ae na roko ao e kona ngkanne ni kakamwakuri te kakamwakuri nakon barongakin te karao kawai. E rabwa te Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki te kateniua n tai.

Hon.Dr Kautu Tenaua: Ao e bati n rabwa riki te Minita ao riki te Tautaeka n aron ae e a tia ni baireia n te tai aio ao e aoria bwa e bon wene te bubuti bwa are n aron are I a tia n taekinna e rawata kanga te kakamwakuri iaon Tabiteuea Meang irarikin are bon iai taben te Onaoraki ngkana iai te reirei ane iai. Ngaia are bon aia bubuti kaain Tabiteuea Meang rinanon aia Tia Tei ae ana titiraki bwa tera ngke e iangoa riki katawean ae kona te Tautaeka inanon taai aika na roko. Ao e bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Willie Tokataake: E rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki ma I taku bwa bon anne naba ti aki naba raroa ni iango ma te Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang n aron anne, bwa ti nang tangiria naba ngaira bwa e nang birimwaka bwa e aonga n ae a kona n tia te moan mwaneka n tetai ae tao inanon uoua te ririki ao ti na manga waaki nakon te mwaneka are imwina ni karaoi naba aba ake nikirana, ngaia are e bon titebo nanona ae ngaia ae ti kataia ni mena bwa te kanganga ngkai kanga e a manga taonira te aoraki aio ti aki kanganga ae ti kantangai, bwa ngke arona bwa akea te aoraki te Covid-19 ao I taku bwa e a tia ngkai riki waekoa n tia te mwakuri. Ma are e nang kanga manga iai te aoraki ae te Covid-19 ao ngaia anne bukina ae e a manga tinea teutana te waaki. Ma ti bon kataia ni kabirimwaka ara kantaninga bwa tao n te ririki ae boou ao ngkana arona bwa e a reke te iti n totoko ibukin te aorakia ae te Covid-19 ao tao e uki ara *boarders* ao ngkanne a nang kona ni bane n roko taan rabakau taan mwakuri ni karaoan aikai iaon buokan kabirimwakan te mwakuri. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: E a bon bane buokan ara titiraki anne. Ti a nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki Hon.Jacob Teem te Tia Tei ibukin Kiritimati ao Kantokan ao e na kaekaki iroun te Minita ibukin te karineaki Hon.Mikarite Temari e nakoim te Tia Tei.

KABUANIBWAI AIKA A REKE MAN TE ITI ARE E BIRI IETA IAON KIRITIMATI

Hon.Jacob Teem: E rabwa Madam Speaker ao I a bubuti kaekan au titiraki n te ota beba nambwana ae 131 ao taekana ae kangai te Tia Babaire:- *Bwa iai te kabuanibwai ae tia n reke ibukin aron kabutan te iti iaon Kiritimati ni biri ieta. Iai ana iango te Tautaeka n taraia bwa e na aki manga riki aio nakon te botanaomata nakon taai aika ana roko?* Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: E nakoim te Minita am kaeka.

Hon.Mikarite Temari: Ao ko nang aitau Madam Speaker ao aio kaekana, ma imwain ae I kaeka ana titiraki te Tia Tei mai Kiritimati ao ai bon bwanaia kaain Kiritimati ma te Aono n Raina ni kamauriko Madam Speaker n tamaroan te bong ae tamaroa aei. Kona mauri Madam Speaker. E ang aio kaekan ana titiraki te Tia Tei temanna mai Kiritimati:-

Ti nang karautaeka ae riki ma e bia matata bwa kabutan te iti i Kiritimati are e biri i eta aron are e bwainaki ke ni kabonganaaki n te aonaba ao akea te kantaninga bwa e na kona n reke te kabuanibwai iai. Iai maroro ake a tia ni karaoaki ma te botanaomata iaon Kiritimati ibukin manoia man kanganga ake ana kona n reke man birin te iti aio. Ao e na teimatoa ni karaoaki aio man au tabo ni mwakuri ibukin totokoan te kanganga aio Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki te moantai.

Hon.Jacob Teem: Ko rabwa Madam Speaker, te Tia Babaire I rimoa ni kaitaua te Minita ae nang karineaki n aron ana kamatata. Ao e koaua te Tia Babaire ti nang bane n nanokawaki n te kanganga ae riki aio, ao ti kaitaua te Minita bwa n ana kabwarabwara ao a tia ni karaoaki ke ni kaweneaki ken i kabutaki taian boua ma iti aikai n aron are e bwainaki n te aonnaba.

Te Tia Babaire buokan au titiraki, bwa e koaua ti aki ngai te tia rabaku iaon kabutan te iti, ma ngkana ti roko iaon aba tabeua tao tia kangai ngkana tao ti aiwa i Biti inanon te kaawa ke tao taabo ake ti na nako iai ao au taratara a rangi n ririeta akekei. Buokan au titiraki te Tia Babaire, ngkana ngaia bwa e karaoaki aio nakon te *international standard* abwakira raoi boua aikai te Tia Babaire ngkana ngaia bwa e kona ni ibuobuoki te Minita. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Mikarite Temari: Ko rabwa Madam Speaker ao aio riki buokan kaekan ao kamatatan riki ana titiraki te Tia Tei temanna mai Kiritimati. Ti maroroakina te *international standard* ti nanonna e na kabutaki te iti ae kamamate i karawa ti aki ian tano. Ao ngkana e kainnanoa rieta

tao tia karekea rimwi rietana ma e bon nang rietata akekei. Tao e kan reke iraua te miita rietana akea ae kona n tiaoki iai. Ma te kantaninga bwa ngkana ti karaua n tarai Madam Speaker e karaoaki te karikirake aio n 2016, ao inanon 2017 ao ti karaoa naba ara katanoata mai iai, ngke e waaki te karikirake tia manga karaoa naba ara katanoata te kabuanibwai e reke ni 2020 ai aua te ririki, bon akea ae tia ni kabuanibwai ma ngke e moan karaoaki ni karokoa ngkai.

Nanona ai aua te ririki nanona ngkanne bwa e tamaroa ao e mano te i Kiritimati ni kabutan te uaea ane e biri i eta. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Jacob Teem: Ko rabwa te Tia Babaire, te Tia Babaire n ongorau ao aio teuana mai ibuakon te kabuanibwai are e bua iai maeun temanna te teeinimwane ma iai riki kanganga aika a tia n reke n taai aika nako ma aki kabuanibwai maeuia. Ma I taku bwa buokan au titiraki e nang bebete, bwa buokan au titiraki ngkai e karaoaki aio nakon te *international standard* rietara taian boua e na riai n rietata te Tia Babaire, bwa bukin tera? Bwa are e buti te iti ae kamamate. Ao anne bukina ngkai I titiraki ma tao e aki kona ngkai ni kanakoa rietana te Minita ae karineaki n te tai aio N na butia bwa e na kakaea, ao e na noria bwa e bon roko raoi n te rieta ke e aki. Bwa te kabuanibwai aio te ataenimwane aio e uouota ana butika ao ngke e boo ma te uaea arei ao e a tiaoki naba ni mate. Ko aki ni uota te butika mai ikai nako tabon te maneaba aio te Tia Babaire. Ngaia are e riki te kanganga.

Te Tia Babaire N na buoka au titiraki, e mwaneweia te Minita bwa iai ana *program* ake e a tia ni karaoi n taai aika nako, ao e mwaneweia naba bwa a kaman karaoa aia *program* aio man 2017 ao akea te kabuanibwai ae riki ni karokoa 2020 n aron ae I taekinna I ataia ae iai kanganga aika a tia n reke n taai aika a nako. Ao I nang kaitaua te *awareness program* ae karaoaki aio ma ngkai iai te kabuanibwai te Tia Babaire ao e kaotia bwa tao e bon aki tabwanin aron te ongora are e roko irouia te botanaomata, bwa e na ataia bwa e kamamaku ao e tiritiria te iti are e biri arei. Bwa ngke arona bwa ataia ao bon aki naba kan kona naba ni kaniia.

Iai mwanewean aio iroun te Minita bwa nakon te tai ae imwaira ao e na teimatoa ni kateimatoa kaongoraean te botanaomata ibukin kakamakun te iti ae biri ngkai ieta, ae e aki biri iantano n aekakin Tarawa. N na butia te Minita e kona ni kabwarabwara bwa buokan au titiraki bwa tera ae na teimatoa ni karaoia bwa e na aki manga oki n riki te kanganga aio bwa e aonga n ota

raoi ao e tabwanin te rongorongo nakoia ara botanaomata te Tia Babaire ao I a butiko.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Mikarite Temari: E teimatoa ana kaeka te Tautaeka bwa e a bon tabwanin te kamatata nakoia kaain Kiritimati akea waewaean anne akea burebureana. E teimatoa ana kamatata te Tautaeka ma ngke e moan karaoaki te *project* ni karokoa ngkai e teimatoa. E ang e karaoaki te maroro ni maneaban aro ti bane ni kawari maneaban aro iaon London nako Poland ao ni karaoaki naba nakoia ataein te reirei te Primary, te Secondary School kanga ti moanna man Aokati naba 2017, ae kabuanibwai maeuna te aomata ae Guide kan nako ni utina ao ngkana e aki kan ongora anne ana kabuanibwai ma e tanoata. Ti katei naba taian *posters* iaon kamatataan taabo nako ake a roroko iai te botanaomata, n aron te titoa ao taabo ni bwaa ao a mwaiti riki. Imwin taian maroro ao e teimatoa naba au tabo ni mwakuri ni karaoi katanoata iaon bwaai aika e na riai n atai te botanaomata ni kaineti ma maeun te iti arei. N tokin waakinan te karikirake aei ao e a tia naba au tabo ni mwakuri ni kanakoi kauring iaon kanganga ake ana riai n atai aomata ibukin Mauria, man *electrical system* ke te iti aio ae bwainaki ngkai iaon Kiritimati.

E riai ni matata iroun te Tia Tei ae karineaki bwa ti ataa maeun te aomata e nang kakawaki, ao ngke e karaoaki te bwai arei ao tia kaman mwakuri bwa bon iai te mwane ae Kataumwaneaki ao ti karaoia, rietan te uaea are e kan noria bon moan te rietata e kaan 40 te miita te *ton* ko ana 20 te kaonteina te 20 ni kaonteina ko kareia ao koa manga moan katoka riki moan te rietata. Ma ti nanokawaki iroun te tia butika bwa e bon kantioraki n nako ni kaniia te uaea e bon kaniia ma ngke e tibanako ana butika man te wete ao e kiba nako ana bwai nakon te uaea ma are e taua, ao ngke tao e *safety* bwa iai ana kauni wae ao anne. N tabetai ko bon kan manikangare te nati ni Kiribati ao are te iti e kamamate. Ao aikanne bwaai aika ti bon teimatoa ni karaoi ni katoa tai ao e katoa naba namwakaina te *awareness* n te rerio, a tuangaki aomata iaon Kiritimati bwa e kamamate te iti are e buti arei. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Jacob Teem: Ko rabwa te Tia Babaire ma I kaitaua te Minita, buokan au titiraki are I kanakoa n te tai ae nako bwa I kan ota bwa tera ae e na waakinna bwa tera bukina. Tera are e mai mwaaina ngkana ngaia bwa e nang tabangaki ao e teretere ao ngai n au koaua e na aki reke te kabuanibwai iai. Ma e aoria

bwa are e a tia n nako anne. Te Tia Babaire I kaitaua naba bwa e a manga taekina ngkai abwakin ara raa ana boua aio bwa 20 te miita ao ngai ngkanne I a minotaki. Bwa ngkana 20 te miita ti aki abwakin te kaonteina 20 te miita bwa 20 te butu. Ma e aoria bwa e tuai n ataia raoi bwa tera raoi abwakin ara boua arei. Ma I a butia bwa e a kakaea raoi bwa e aonga n aeti raoi te ongora bwa are ngkai e mangaongao te ongora teutana. Bwa te 20 ni buutu kaonteina ti aki te 20 ni miita.

Te Tia Babaire N na teimatoa ni butia te Tautaeka bwa e na karaoa tao tera riki are e na taraia bwa e na kona ni ibuobuoki bwa n aron ae ti ataia boua aika ma ngkana ti noora te boua ni iti iai te taeka are e koreaki iaona tao te baoki ni iti kabwara au bure, e kamatata are e koreaki iaona ma kai akea ngkai te bwai are ti noria ae kanga e na tuangia naake tao aikoa rin ni maneaba bwa tao a nako n akawa bwa a rawei maeuia aia utu, ti aki aia bure bwa aikoa roko ao ngke aikoa roko ao ngaia a riai ngkanne n tiaoki.

Ma ti na butia te Tautaeka, kabanean au titiraki te Tia Babaire. E a riki te kanganga aio ni kaineti ma te kabuanibwai ae riki man ana bwai te Tautaeka, ae te iti iai ana iango ni buoka te utu ngkai ae e a tiku aio ma natina ae tao aman aika a uarereke te Tina ngkai ae e a tiku aio. Buokan te titiraki.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Mikarite Temari: Ko rabwa Madam Speaker ti aki te kanganga buren te ware ngkana te miita ke te buutu 20 te *foot* ao e kan nakon 30 nakon 40 te buutu tia kaetia ti aki te kanganga te miita, ma te kanganga maeun te aomata. Ngkana ko a taraa 4 te ririki e tuai man kabuanibwai te i Kiritimati. Ngkana e tuatua bwa tera angan maeun e na reke te kabomwi are bon iai kawain bwaai rinanon tuan te Tautaeka te kabomwi ke tera ke e mwananga ana utu nakon te Linnix ke uota angana ni kawaina ae riai, ma e na matata iroun te Tia Tei ae karineaki bwa ti teimatoa ni kauring te nati ni Kiritimati ao ngkana ko noora te kauring ae matata ao ane bon akea te mate ma ngke e moan karaoaki ni karokoa ai tibwa ngkai, nanona ti karaoa tabera te Tautaeka e aki tibanako mai iai. Ma kanoana te kabuanibwai ae e a kaman riki ti nanokawaki iai ao ti aki ara kantaninga bwa ti katea te iti arei ieta bwa ana kabuanibwai kaain Kiritimati. Buokan ana titiraki ngkana e na iai e na tauraoi te Tautaeka iai ni kaeta angana ao ni kaeka nakon angana. Ma ngke e mwananga ana utu te aomata ae kabuanibwai aio bon kaeta angana, e kona n nakoira n te Linnix ao ti na buokia ngkanne bwa tera kawaina ngkana e na reke angana inanon ana kainibaire te Tautaeka ibukin boon

maeun te aomata. Ao ko rabwa anne buokan kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki.

Tibiika: Tao e a bon bane buokan te titiraki anne ao tia nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Makin Hon.Pinto Katia e na kaekaki iroun te Beretitenti ae karineaki HE.Taneti Mamau e nakoim te Tia Tei.

AKI TAUN KORAKORAN TE MITIIN NI KARAO RAN I KIEBU, MAKIN

Hon.Pinto Katia: Ko rabwa Madam Speaker ao aio ngkanne au titiraki are nambwana 135 ae kangai taekana:- *Iai ana buoka te Tautaeka nako Kiebu ae te mitiin ni karao ran ma te kanganga bwa e a bon aki tatau korakorana ni kaitara mwaitin te botanaomata iaon Makin. N na bubutia riki te Tautaeka bwa e kona ni ibuobuoki nakon aio n te tai ae waetata taiaoka?* E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: Ti kaitaua te Tia Tei ae karineaki mai Makin ana titiraki ao aei ngkanne kaekana Madam Speaker:- *I kukurei ni kaotia ae rine mai Makin bwa bon iai ngkai ana mitiin ran Kiebu ae e a tia ni karekea ao n taninga ngkai karokoana iaon Kiebu ibukin mwakurian kanimwakina.*

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Pinto Katia: Ko rabwa te Tia Babaire ao I rangi ni kaitaua te Beretitenti ae rangi ni karineaki n aron kaekan ana kainnano ara abamwakoro ae Kiebu te Tia Babaire. Ti buokan te titiraki te Tia Babaire bwa nakon ni ngai ngkanne karokona iaon Kiebu te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: Ao e rabwa buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki, ao e koaua e titebo naba aekakin te titiraki aei ma are e uotia raona n Tia Tei mai Makin are temanna are I a tia naba ni kaeka ao au kaeka nakon are ni ngai, ai bon te moan kaibuke naba are e reke tao anne ngkanne are e a tauraoi n roko i Makin. Ma te bwai ae kakawaki e na bon iai naba te tiim ae e na nako Makin ni katauraoa nnena, ngkai aua atimwakoro aika a tia ni katauraoaki aia mitiin aei ao iaon ngkanne kawaina n roko nakon iai. Ao tao anne moa ae na karaoaki tao e na karaoaki moa autina ao ngkanne e a kona n roko te mitiin aei. Ma te moani kaibuke are e kona naba n tauraoi ao tao ai rekeia taan karaoa te Auti moa ao anne ngkanne are e a kona naba roko iaon Makin, ma ti na kataia ni kabaitia n aron te

bubuti are e bon uouotia naba raona n Tia Tei are temanna. Ao e rarabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Pinto Katia: Ko rabwa te Tia Babaire ao e koaua I kaitaua riki tariu are e a tia naba n tabekarake naba te kanganga aio te Tia Babaire ao I nang kaitaua riki te Tautaeka ni kaekan ana bubuti Kiebu te Tia Babaire. Ti buokan te titiraki te Tia Babaire bwa N na butia riki te Tautaeka ngkana e kona n noora riain kateakin te O bwa I ataia bwa n te tai ae nako ao e korakora naba kanga aron te urubwai naba irouia ataei te Tia Babaire e ngae ngke bon iai ae tararuaia ma ngaia are N na bubuti riki bwa tera ngke e bon kona naba n airi naba ma oona ae kanga e na kona riki n reke bwa tukakiia aomata bwa ana aki manga rinnako ke tao n rinnako n aki Akaka te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka.

HE.Taneti Mamau: Ao e koaua e rabwa buokan te titiraki ao tao aio manga bon te kainnano ae boou e a tia ngkai ni waaki aro n ae I taku a roko ngkai mitiin tebwina ngkai mitiin. Tao aikai itera are e kona ni waaki te maroro ma te *community* tao riki iaon tararua bwa n tabetai e a roko aia bwai irarikia ai bon tabeia naba tararuakina. Tao ai manga te oo ngkanne ai manga bon te karikirake teuana irarikin anne. E kakawaki ae ana bon iai naba te tararua irouia unimwane, unimwanen te kaawa ao bon aia *communities* bwa are aei e nang bongana ibukin kainannoia, ao tera ngkana a ibuobuoki naba bwa e a reke riki ae buburakaei ao e kanganga aron karekeana I taku bwa aei tabeia ngkanne kai e a mena irarikia ai bon aia bwai, aia bwai ae ibukin katokan kainnanoia tera ngkana ti bubutia naba tao ti aki ti kaain ara kaawa ae Kiebu ai bon kaawa ni kabane ana bane n roko mitin aikai irouia. E kakawaki naba aia ibuobuoki kaain te *community* ni bon buoka tararuakina ao kaain te kaawa tararuakin aia karikirake ae moan te kakawaki aei. Ao ko rarabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te kateniua n tai.

Hon.Pinto Katia: Ko rabwa te Tibiika ao ai bon akea riki buokan au titiraki te Tia Babaire ma ti bwanaia riki kaain au abamwakoro ae Kiebu ni manga bon kauataoa riki te kakaitau ao te karabwarabwa nakon te Beretitenti ae karineaki ma kaain te Tautaeka te Tia Babaire, n aron buokan te kanganga ae teimatoa n ririki nakoia kaain ara abamwakoro are ieta te Tia Babaire ao e bati n rabwa te Beretitenti ae karineaki ao ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti.

HE. Taneti Mamau: Ao e koaua tao kainnanon Kiebu aei e koaua e a bon maan naba ma are e roko ana tiim te Tautaeka ikekei are e kairia te Kauoman ni Beretitenti, ao e a manga kairia ngkai te Minita n te MIA are e a tibwa bon oki naba mai Makin ao bon aikai naba aika a karokoi bwanaia. Ngaia are e kataia te Tautaeka bwa are te ran moan te kakawaki ao e koaua are e a tia ni karekeaki aia moan mitiin tao e aki rangi n tau bwa e bon rangi ni uarereke, ngkai aei te kantaninga bwa e a bubura riki. Ao tia butimwaea te kaitau, kaitauakia naba kaain Makin ao riki aia Taan Tei aika a teimatoa ni uotarake kainnanoia kaain aia abamwakoro.

Tibiika: E a bon bane buokan te titiraki aei ao ti a nakon ara titiraki are imwina, e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabuaeran Hon.Tewaaki Kobae ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Tekeeua Tarati te Minita ibukin Itoman, Mwamwananga ao Kaneweaba. E nakoim te Tia Tei.

KAINNANOAN KATEAN BIKAN IBUKIN TE RORO N RAWA IAON TABUAERAN

Hon.Tewaaki Kobae: Ko rabwa te Tia Babaire ao tao imwain ae I tabeka au titiraki aei ao I a bon reiti bwana ni kakamauri nakoim, am aobitia, te Beretitenti ma ana Kauoman ni Beretitenti ma kaain ana Cabinet, ai bon raora n Taan Tei ake a bane n ongora n te tai aio, e a moarara riki nakoia kaain abara are a tiku imwira ao ai bon kaain Kiribati ni kabane kam na bane ni Mauri.
E koaua te Tibiika au titiraki ae nambwa 141 e kangai taekana:- *E kakoauaki kainnanoan katean bikan ibukin te roro n rawa i abara ae Tabuaeran irouia kaibuke ma taan akawa. E kona te Minita are tabena n tobwa te kainnano aei?* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao imwain au kaeka ao I a reitai ma kaain au tabo ni mwakuri Itoman, Mwamwananga ao Kaneweaba. Ao raonaki ma kaain au abamwakoro ae Tamana n anga bwanaraa ni kamauri ngkai tia manga roko n te wiiki ae boou, ngkoe te Tibiika, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, raora ni Minita ao Taan Tei ni kabane ao ai taan ongora n tamaroan te tawanou aei ao ti na bane ni Mauri n aran ara Uea kam na bane ni Mauri. Ao e koaua ai ngkanne kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Tabuaeran:- *E tauraoi au Botaki ni Mwakuri n tobwa te bubuti aio nakon kabanean angaraoina.* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki te moantai.

Hon.Tewaaki Kobae: Ko rabwa te Tibiika ao ibukin buokan au titiraki ao I a rimoa ni kaitaua te Tautaeka n tauraoin nanona n tobwa te bubuti aio ma N na butia riki te Minita bwa e kona ni katerea bwa tera ae kanona n ana kaeka ae e na tobwa te bubuti aio nakon kabanean angaraoina taiaoka.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Tekeeua Tarati: Bwa are e koaua e rabwa buokan te titiraki mai iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tabuaeran. E koaua mai mwaaina e bon tuai karaoaki te kamatebwai iaon te rawa n roro rake iaon Tabuaeran ao ngkanne ngkana te moan waaki are e na karaoaki e na mwananga moa te tiim, nako Tabuaeran ao I kukurei ni kaongoa bwa aio e rin inanon ara babaire n te ririki 2021 bwa teuana mai ibuakon aba ake ana kawaraki ibukin tuoakin aia rawa teuana mai buakona Tabuaeran. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Tewaaki Kobae: Ao kai e nang rarabwa ngkana ngaia anne bwa ngaia e a rinnako inanon 2021 ma N na ti reita te titiraki ae kanga e uarereke ni kangai bwa ao inanon tao te kamatebwai anne e kona ni karinaki mwakenakin matan te rawa n roro n taian biikan ake a maeu man te tiora n te aro bwa ana kona ni kabonganaki naba irouia tao taan akawa ni kona ni kamanenai bikan akanne ibukin aia anga ni kona n roro n te rawa n te tairiki, taiaoka.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika ao I taku bwa anne teuana mai ibuakon tabeia ake ana nako iai ni karaoa te kamatebwai. Bwa are e koaua kanga e bon kaokoro rawan Tabuaeran bwa e nang korakora te aira iai n aron ae ti bon ataia. Ngaia are I taku bwa kanoan aia kamatebwai anne ana noori bwa angaa taabo aika ana tei iai bikan ao aekakira bikan ana akana ana tei. Ma I taku bwa ibukin ongoram te Tia Tei ao angina ara bikan ngkai te naan tiora. Kanga a bon maeu man taai, ngaia are I taku bwa anne teuana mai ibuakon aia mwakuri are ana karaoia ao bwaninin te ribooti ao tia kona ngkanne n atai taabo akana ana tei iai ao iraua ao e kanga aron kanimwakin ao tia taninga n are imwina ngkanne tia manga iraorao ma te Tia Tei ae karineaki. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki te kabanea n tai.

Hon.Tewaaki Kobae: Kai e na nang uarereke te Tibiika ngkai e taraa ni karau nano ana kaekaeka te Minita, ao I taku bwa e na bon tobwaaki raoi te kanganga aio aia kan buokaki

kaain abara, are ieta ao tia kantaninga karaoan nanon aio n aron are e a tia ni kona n raa tao ni iangoia te Tautaeka bwa e na katia inanon 2021. Ao ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati: E rabwa nab ate Tia Tei ao I a iraorao iaona n reken te maeu. E rabwa.

Tibiika: Ao ngkai e a bon babne buokan ara titiraki anne ao tia nakon ara titiraki are imwina. e na tabekaki te titiraki anne iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Betio Hon.Tebao Awerika ao e na kaekaki iroun te Beretitenti ae karineaki HE.Taneti Mamau, e nakoim te Tia Tei.

KAINNANOAN RIKI TE AOBITI NI BUREITIMAN I BETIO

Hon.Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire ao aio au titiraki:- *E kona te Tautaeka n noora riain katean riki aobiti ibukin te Botaki ni Bureitiman ngkai e a bon korakora rikiraken te mwaiti ni botanaomata iaon Betio.* Ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka.

HE.Taneti Mamau: Ko rabwa Madam Speaker aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki temanna mai Betio:- *Te Tia Babaire ae ko rine e tauraoi au Botaki ni Mwakuri n rinanoa te bubuti aio ni kaineti ma te kainibaire ao waaki aika a boou ibukin tararuan te botanaomata iaon Betio.* Ao e rarabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire ao aio buokan te titiraki, e koaua e bon riki naba ni mwemwe te titiraki aio bwa ai angiin te tai ngkana a tareboniaki te naan Bureitiman tao iai tao te kanganga ke aia kukune are e kainnanoaki ao aikoa kona n roko bwa tao akea baoia ao iai te kantaninga ae abwabwaki ngkana tao e a manga tei riki te aobiti teuana ke uoua ao e a rangi ni kakan ngkanne bwa a kakai roko riki ngkanne n taabo ake a kainnanoaki iai. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka.

HE.Taneti Mamau: E koaua I karabwa buokan ana titiraki ao tao ana kamatata riki te Tia Tei ae karineaki ao n aron ae I taku bwa e na rinanoaki aio. Ao e koaua bon Betio teuana te *town* ae rangi ni bubura ao bon angina naba ara botanaomata iaon Kiribati a maeka iai. Ao tao bon te kanganga riki mwaitia Bureitiman ae anne ngkanne e kataaki n taraaki bwa iai buokan te kanganga ngkana a toamau naba taabo ni kateaki ao ana

aobiti ke taabo ake a bon taraaki bwa a kona ni karekea te kanganga n te raroa n aron are e oti n te *transport* ke baoia n tabetai e a bon kanganga rekena n are e nang roko naba bwa e bon nang mwaiti te kanganga n te tai teuana. E rabwa e a roko ana bubuti te Tia Tei ae karineaki ibukia ana botanaomata e a rinanoaki anne irouia kaain au Botaki ni Mwakuri, riki te tabo ni Bureitiman. Ao e rarabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Tebao Awerika: E rabwa te Tia Babaire ao akea buokana ao ai bon ti te bwana ni kakaitau nakon ara Beretitenti ae karineaki, ngkai e noora riain ao e na rinanoaki te bubuti ao e rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti, ao ngkai e a bon nanoraoi kaekan te titiraki anne ao tia nakon ara titiraki are imwina. Te titiraki anne e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Hon.Tewaaki Kobae ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Mikarite Temari te Minita ibukin te Aono n Raina ma Rawaki. E nakoim te Tia Tei.

TAEKAN ANA BUOKA TIAINA AE TAURA TIORA IAON TABUAERAN

Hon.Tewaaki Kobae: Ko rabwa te Tia Babaire ao aio ngkanne taekan au titiraki ae n te ingabong aio ae kangai:- *E na kakoroaki ni ngai kakoroan tibwan Tabuaeran iaon aba buoka Tiaina ae te taura te tiora?* Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Mikarite Temari: Ko na Mauri riki Madam Speaker ao aio kaekan ana titiraki temanna te Tia Tei ae karineaki mai Tabuaeran:-

Kakoroan tibwan Tabuaeran iaon ana buoka Tiaina ake taura Tiora e nang kanakoaki n te moan angaraoi ni kaibuke kai e a tibwa tabwanin te kabo ware iaon taura ake a tia n reke inanon baia Kauntira n Tabuaeran ma Teraina ma te mwaiti are e kanakoaki nakoia Kauntira aikai. E rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki te moantai.

Hon.Tewaaki Kobae: Ao I a kaitaua aron ana kaeka te Minita ae karineaki ni kaekan au titiraki aio. Ao e kangai ngkanne boutokaan au titiraki, tera te kabo ware ae kananonaaki te Tia Babaire n aron ae taekinna te Minita. Mwaitin te tiora te *set* ma te mwenga ke te tiora tiete ma beke ke te riiti e kona ni katerea ikai taiaoka te Tibiika.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Mikarite Temari: Ko rabwa Madam Speaker ti kananoa are bon

te bukin auti, ane e nanoaki ikai kanga tibwan Tabuaeran 512 anne ae ti nanonna ngkanne iai. Nanona ti moan kanakoa nakoia bwa iai ae te taura ae 420 bwa are aekakin taura aika a mwaiti aikai 4 teina ao anne ngkanne te tibwa n te buki n auti are anganiira kaain Tabuaeran n te moan warebwai ao anne ngkanne ae ti na kabo ware ma ngaia. Bwa ngkana e matata iroun te Tia Tei are kanga aio bon kanoan ana buoka te Tautaeka aio ni bubutia Tiaina taian tiora *light* ao ngke ti a iangoia bwa e na reke tibwan Tabuaeran ma Teraina ao ti kanakoa nakoia Kauntira bwa iraua ana ware bwai ao ngaia ngkanne aer ti kanakoa nakoia te moan. Ma ngkanne ngke a roko ikanne ngkanne ao ti ira rokon te kaibuke i Tabuaeran i Teraina ao ti tuanga te Kauntira bwa e na kawaerakei man te kaibuke ni kakoauai, mwaitin taura ake ti karokoi are nanona ngkanne ngkana ti kamatata aio ao e na kabo ware te Kauntira ma te *shipping* te tiibu kaako bwa a bon eti raoi bwaai aika a roko aikai ni mwaiti ke e aki ao anne ngkanne te kabo ware ae ti nanonna.

E na kakoaua raoi ao e na tiainaia te Kauntira bwa are ti kanakoa eti raoi ma are e katokaaki n te kaibuke ke e kairua anne ngkanne raoi te kabo ware e tangiria ngkanne ngkana e tangira kamatatana. Ma te kanganga e waeremwe, a waeremwe mai irouia Kauntira aikai n anganiira ake a waerake iaon abaia ao n anga naba ni kabotaua ma are e katokaaki n te kaibuke n LC n te Mauri ao anne te waremwe. Ao e nang tibwa reke te bwai aio kai a manga bubuti riki ngkai e kabo ware te MISE ma ngaia n tuangia bwa iraua raoi are e waerake ao ai anne ngkanne te mwaiti anne ae ti tangiria te kabo ware moa imarenan te *shipping* are e katokaaki ao are e waerake riki te Kauntira i Tabuaeran anne moa ti tangira kakoauana ao ngkana e tia ao tia karaoa naba ngkanne te kauoua ni kamwaing. E rabwa Madam Speaker.

<u>Tibiika</u>: Buokan am titiraki te kauoua n tai te Tia Tei.

<u>Hon.Tewaaki Kobae</u>: Ko rabwa te Tibiika ao I kaitaua aron ana kamatata te Minita ma a kananoa ke a kan ataia kaain abara e kangai bwa n aron tao te tibwatibwa n taai aika nako ngkana ti *refer back* nakon ana tibwatibwa Taiwan, kabwara au bure ngkai I taekina anne ma anne te bwai ae a kataia ni kataunaria. E tibwaaki nakon te *set* e aki tibwaaki nakon tao te aekaki n *solar light* are tao iai are kanga e tei n rerio, iai are kanga e tei n tooti ma a taraia n are te *set.* Ma n te tai ae nako ao e a tia n tibwaaki te aekaki n taura ae te aekaki ae iai ae abwabwaki ao iai aika a uarereke anne n taai aika nako. N te tai aio ngkanne ao e kaokoro te tibwatibwa iai bwa ngkana e reke iroum are te

lantern ao ngkanne e aki reke iroum are kanga e tei n tooti ke e tei n raa.

Eng n rokou i Kiritimati te Tibiika ao I kakoaua bwa n auti ake I kawari ao uoua kanga te *type of solar* tooti ke tera, bwa iai ae roro ao iai ae mainaina, i Tabuaeran akea bon ti te aekakina bwa kanga ti are e mainaina ao ai te naan *lantern* ma te naan tooti. Ngaia aio aia titiraki kaain abara ae a kangai, bwa e aera te aekaki ke te tibwatibwa ngkai e kanga aron tibwatibwakin te aekaki n *solar light* aio. E tibwatibwaaki n te *set* ke e tibwatibwaki are te *piece* ke are teuana. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Mikarite Temari: Ko rabwa Madam Speaker ti na kabwara ara bure nakon te Tia Tei ae karineaki. Are ai bon akea Taiwan n ara tai n Tautaeka bwa are ai Tiaina. Ngaia are tibwaan te taura aio bon ana boraraoi te Tautaeka aio ae ana motinnano Tobwaan Kiribati Party ma Tiaina n tein te taura ae ngkai. Ao ngkanne n te Aono n Raina ti tibwa n te buki n auti e na tibwaaki iaon Kiritimati, Tabuaeran ao Teraina kaka te buki n auti. Teina ae ngkai iai uoua te lantern iai teuana te batere, iai te bwai n *study* ibukia ataein te reirei kanga nimaua te mwaiti aio ao te kantaninga e na reke nakon te mwenga teuana. Ao ti nang karautaeka bwa Taiwan ngkana e na karekerekea ma Taiwan, are a bon akea Taiwan ngaira iroura. Ao ti kabwara bure naba bwa karokoan te taura n te aono arei are bon ana karioa moa Tobwaan Kiribati ao I karautaeka bwa are a bon aki bubuti Taan Tei aikai te tiora ana bwai Tiaina nakon Tabuaeran ma Teraina, are a bon taetae are tai rinea Tiaina ngaia are aikoa iai. Ao ngaira ngkanne tia uringia aia botanaomata n tauran Tiaina, ao aio ngkanne teina ara tibwatibwa te buki n auti ao e na reke teniua ake aua ma ngkana a roko ikanne bwa e aki toa ao ti na *top up* ngkai ti na *top up* ngkai n aron ara motinnano nakoia kaain Tabuaeran ma Teraina n ara reita ma Tiaina ngkana e a matata anne, ti aki ara reitaki ma Taiwan. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Buokan am titiraki te kabanea n tai te Tia Tei.

Hon.Tewaaki Kobae: Ko rabwa te Tibiika ao I kaitaua ana kamatata te Minita ae karineaki. Ao ngaia ma I ti kan titiraki bwa e na mwaitira ngkanne ae e na reke nakon te mwenga bwa ngaia e taraaki nakon te mwenga kanga e na mwaitira ao te aekaki n *type* raa te taura anne. Bwa e aonga n ataia te mwenga teuana ma teuana bwa ngaia ngkai tao tibwau ngkai te aekaki ni mwaiti arei bwa ai ti te aekaki n tiora *light* arei, tao e na reke are te tooti ke tao ma kanga n aron are e kinikinikia te Minita e na bae n tao aua ke iraua. Ma e kona ni katurua raoi bwa iraua

n te aro bwa e wene te mwenga teuana ma teuana n ataia bwa e na riai n reke tibwana aio. I a bubutiko te Tibiika.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Mikarite Temari: Moan te tikiraoi ana bwai n tangira Tiaina aio iaon te tiora *light* moan te tikiraoi, are Taiwan ngkoa ti teuana te *panel* ao teniua taura aika a uarereke bwa 1 ae bubura ao uoua ae uarereke ao aio ngkai ae ti anga 6, ao e kamaeu bwa 6 te tibwatibwa aio ao tibwan Tabuaeran are e roko man te ware mai Tabuaeran 512 te buki n auti ae anganiira te Kauntira ae ti na mwakuri ngkanne ma te ware anne ao ae ti mwakuri ngkanne. Ao ngkanne ana bane n reke teuana te kaainga ao anne ngkanne, e na nakon 1,2,3,4,5,6 teina am taura n te buki n auti, uoua te lantern, iai ae batere, ao iai are te tiora *light* ibukin are te kamatebwai ao ai akanne te kantaninga bwa ana bane n reke aikai nakon te buki n auti, ao mwaitin ana buki n auti e aonga n ataia are e anganiira te Kauntira 512. Ma nikirana ngkanne are ti a tia n anga are ti a tia n anganiia ao ngkana iai ae bua ao te kananokawaki bwa e nang mwaiti naba ae bua i Tabuaeran bwa te kanganga te Kauntira n Tabuaeran e aki tareea raoi are e waerake e a bon anai naba ao e aki kabotaua. Ngaia are ngkanne tia manga taua ma anne ngkanne mwaitin ana bukin n auti Tabuaeran ae e reke man te Kauntira 512 te buki n auti ao taian taura ngkanne ae e na reke nakoia e kaan 6 nimaua nakon 6. E rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ao kai e a bon bane buokan te titiraki anne ao tia nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Maian Hon.Kourabati Remuera ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Boutu Bateriki te Minita ibukin Tautaeka Inanoa. E nakoim te Tia Tei.

ONEAN MWIN TRUCK AKE I MAIANA

Hon.Kourabati Remuera: Ko rabwa Madam Speaker ao ngkanne au titiraki ae e toka iaon te ota beba nambwana 144 ae kangai taekana:-

Tao e a bon raka iaon tebwina te ririki maanin taian truck ake ana buoka Taiwan iaon au abamwakoro ae Maiana. Iai ana kataratara te Tautaeka bwa e nang manga kakaai angan mwanenakin onean mwiin trucks aikai? Ao e rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Boutu Bateriki: E rabwa te Tia Babaire ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Maiana:-

Te Tibiika e tauraoi au Botaki ni Mwakuri ni kakaea buokan te bubuti aei. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki te moantai.

Hon.Kourabati Remuera: Ao e rarabwa Madam Speaker ao e rabwa riki ana kaeka te Minita ae karineaki are e taekinna bwa e na tauraoi ana Botaki ni Mwakuri ni kakaai buokan te titiraki aio. Buokan te titiraki Madam Speaker, bon iai ae a bon tia ni waaki ma ngaia te Tautaeka ni kakaai buoka ibukin onean mwiin te naan *trucks* aikai. E rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Boutu Bateriki: E rabwa buokan te titiraki te Tibiika ao e koaua iai te naan *truck* ake a tia ni kareke n te ririki ae nako ao tia naba n tibwatibwa nakon tabeua abamwakoron Kiribati, anne are e bon mwanenna te Tautaeka ni Kiribati ao a tia n roko inanon baia n te tai aei. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei riki mai Maiana buokan riki am titiraki.

Hon.Kourabati Remuera: E rabwa Madam Speaker ao I kakoaua ae bon iai tewaana ae e a tia n roko n taai aika nako ao ti kakoaua bwa kanga teina e bon aki tau Madam Speaker ian te kantaninga are uoua Primary Schools i Maiana ni ikotaki ma teuana JSS ao ti uowaa n te naan trukcs aika a roko n taai aika nako ni buoka aron te kanganga ibukin te bao ibukia ataei. Ao e noora riaina te Kauntira ao e kataia n reitaki ma ngaira Taan Tei ao ti noora riaina bwa kanga teina ae bon aki tau ae tewaana are e a roko n taai aika nako ngaia are kanga te bubuti ao buokan te titiraki nakon te Minita ae karineaki, e kona n reke riki tewaana irarikin arei. E rarabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Boutu Bateriki: E rabwa riki buokan te titiraki ao e koaua ibukin ana bubuti Maiana are e tabekia n te tai aei ao bon iai riki teuana ana truck are e na karekeaki Maiana n te tai aei, ma ane e tabe ni mwakuriaki ao tao e koaua naba iai ae na manga roko TCC ibukin mwakurian raana manga mwanenakin riki are imwina ao ti kakoaua bwa mai ibukaon abamwakoro ake a bubura ao bon teuana naba Maiana are e na reke naba teuana ana truck are iai are tewaana n aron abamwakoro akana a uarereke. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki te kabanea n tai.

Hon.Kourabati Remuera: E rarabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Minita are tabena aei ao ti karabwa n ana kaeka are ti a ongo ao e rabwa

riki bwa a ongo kaain Maiana ngaia tewaana riki te truck ae tao e na mwakuriaki ao iaona kawaina ni manga kanakoaki nako Maiana. Ao tao ai bon te kabanea ni buokan te titiraki Madam Speaker ao e rarabwa riki te Minita ao e rarabwa riki bwa a ongo kaain au abamwakoro ae Maiana ao I a toki ikai te Tibiika.

Tibiika: Te Minita

Hon.Boutu Bateriki: E rabwa te Tia Babaire ao e koaua aio bon teuana te kainnano irouia ataein te reirei iaon Kiribati ni kabuta ao aio are e bon mwakuria ngkai te Tautaeka are e na kabaitia ni karokoaki te naan truck are e na reke uoua nakoia ao iai are teuana, re nanona bwa aba ake a bubura e na reke uowaa aia truck ibukin baoia ataein te reirei ao ibukin abamwakoro ake a uarereke bon ti teuana ngkanne ae katauaki inanon te tai aei. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: E a bon bane buokan ara titiraki anne ao ti a nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Onotoa Hon.Taiaki Irata ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Willie Tokataake te Minita ibukin Karikirake ao Kateimatoa Korakora, e nakoim te Tia Tei.

KAROKOAN TE RAN NAKOIA KAAIN TE KAAWA AE TANAEANG I ONOTOA

Hon.Taiaki Irata: Ko rabwa Madam Speaker ao imwain ae I tabeka au titiraki n tamaroan te bong ao I a reita riki bwanaan au abamwakoro nakoim Madam Speaker ae ko karineaki, ara Beretitenti ae karineaki ma ana Kauoman ni Beretitenti ana Minita ao bon ngaira Taan Tei inanon te Maneaba ni Maungatabu aio ao n reitaki naba ma taan ongora n taabo aika a ongora mai iai kam na bane ni Mauri. Au titiraki ngkanne are iaon te ota beba are nambwana 149 e kangai taekana:-

E kona te Minita are tabena n taekinna bwa e a bwaka ia ngkai ana karikirake iaon karokoan te ran nakoia kaain te kaawa ae Tanaeang iaon Onotoa imwin tian ao ni bobongan raoi aia karikirake kaain te kaawa i Onotoa? Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia Tei temanna ae karineaki mai Onotoa n ana titiraki ao aio ana kaeka te Tautaeka:-

Au Botaki ni Mwakuri e na rinanon te bubuti ni kaineti ao babaire ibukin kainnanoan karokoan raan n taabo ake a kainnanoaki iaon abamwakoron nako Kiribati. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki te moantai.

Hon.Taiaki Irata: E rabwa te Minita n ana aeka ao e koaua te kainnano aio e bon tiueataake bwa iaon Onotoa bwa iai nab ate karikirake are e karaoaki I taku bwa e a tia aio iaon te kaawa ao te karabwarabwa nakon te karikirake aio bwa e nang korakora te ibuobuoki nakoia kaain te kaawa. Ao kanga a maeka n taabo ake kanga a tarika ao e a karokoaki te ran ae mam man te raroa ae bon raroa naba man te kaawa. Ao ti noria bwa te ran bon ngaia teuana ae nang kakawaki naba iaon abamwakoro n aron Onotoa ao te karikirake ae karaoaki aio kanga e katamaroaki riki arona mai mwaaina n aron are e kabonganaki te bum ke te hand bump. Ao ngkai e a roko te solar ao e a nang bebete riki aron karokoan te ran nakoia kaain te kaawa.

Ngaia are ti kan ongora iroun te Minita ae karineaki bwa n ana karikirake aio iaon Onotoa tao ni ngai ngkanne ae na iangoaki karaoana iaon te kaawa ae Tanaeang. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Willie Tokataake: E rabwa te Tia Tei ae karineaki te Tibiika ao eng eng I taku bwa e na bon aki naba ngkanne kaokoro ana kaeka ara tabo ni mwakuri nakon te Tia Tei ae karineaki n aekakin ara kaeka nakoia Taan Tei akeke ake bon aekakin nab ate kainnano aio ae kanga kainnanoan te ran are ngkai n te tai aio are ti na kataia n tekateka bwa a ngaa aba ao a ngaa kaawa aika a rangi ni kainnanoa te ran ao ngkanne e nang karaoaki are te babaire ibukin anne, are aongkoa n te ririki ae na roko ao ngkanne e a waaki iai te mwakuri n norakin kainnanoana n taabo ake a rangi ni kainnanoaki iai ao e a waaki naba n aekakin anne, e aki kaokoro ma are I a tia n tao n rarangai nakoia Taan Tei ake a tia naba n taetae e na bon titebo naba ma ae na karaoaki nakon Onotoa. Ngaia are tao n te ririki ae na roko ao te kantaninga ngkanne bwa e nang iai ngkanne te kakamwakuri ae na noraki ibukin buokan kanganga aika a tabetabekaki n te tai aio. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Taiaki Irata: E rabwa te Minita ao e taekinna bwa iai ana kantaninga tao n te ririki ae boou. Ao ti karabwa te iango aio ao te babaire manga reitakin te karikirake aio iaon Onotoa riki iaon te kaawa ae Tanaeang. N aron are kanga a bon mwaneweia naake kanga a roko ni karaoa te karikirake man ana Botaki ni Mwakuri ao a taekinna bwa imwin tian te kaawa ao e na manga reitinako nako Tanaeang. Ngaia are

I karabwa te Minita bwa iai ana babaire ana Botaki ni Mwakuri n eweka te kaawa are imwina.

Ao I kakoaua bwa n te karikirake are e a tia are iaon are te kaawa ao kanga bon iai teutana te kanganga iai ao tera ngke arona bwa e noora aio te Minita n reitaki ma ana Botaki ni Mwakuri ane e mena iana bwa n rokon te tiim man te Tautaeka tao bon te ririki ae nako ao a taeka aia tabeaianga kaain te kaawa ibukin kanga aki oan te tiora, are a kona naba n roko naba ataei iai n takakaro ao a kona naba ao e kona ni manga reke bwa te kanganga ibukin karokoan te ran nakoia taan kabongana.

Ngaia are a tabeka ngkoa aia bubuti kaain te kaawa bwa tera ngke arona bwa e oaki, te manibwa are e tei iai te panel ma ana tangke. Ngaia are tia bubutia naba ngkana arona bwa ana manga reitanako te karikirake aio nakon te kaawa are i Tanaeang ao e a ururinga ngkanne bwa tera ngke e rinanoaki naba oan te manibwa bwa ana aki rotaki taan kabongana. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Willie Tokataake: E rabwa buokan te titiraki Tibiika ao eng e aoria tia kataia n taraa te itera are e taekinna te Tia Tei ae karineaki ao I taku bwa te bwai ae rangi ni kakawaki te Tibiika are karikirake aika a karaoaki aikai bon ibukin te botanaomata. Ao ara kantaninga bwa te botanaomata ana bon kataia ni kakaea naba angan naba tararuan bwaai aikai. Ngkana e nang reke te aekaki are kanga a kateaki bwaai ao iai tabeman a a manga roko ni ururui e a mena ia Kiribati ngkanne kanga titebo ma ti aki rikirake bwa kanga ti tabe ni katotongia kaain Aberika are kanga ai akea te ota n abara. Ngaia are aoria bwa are ti na iangoi akanne ao ti na bon bubuti naba nakoia ara botanaomata bwa tera ngke arona bwa a kona n tarai karikirake aika a roko n aia abamwakoro bwa bon ibukia ao ana bon keiaki naba ni kakaea angan ae ana kataia ni ibuobuoki naba n tararuaia.

E koaua bwa are n tabetai are bon ataei aika a mena ma tera ngke arona bwa ti kona ni ibuobuoki naba nakon anne bwa ti aki te tabeka aio ae noraki n aron ae noria te Tia Tei ae karineaki mai Onotoa a bon oti naba n abamwakoro tabeua n aekakin naba anne, tao n aron ae taekinna te Tia Tei mai Makin n te ingabong aio e nang manga katea te Oon te *desalination plant* are e na karaoaki i Makin, n aekakin naba ngaira abara ae tao i Abemama iai naba ara tabo ao iai naba te kakiriwe naba nako iai. Ngaia are ti na bon kataia ni bubutia ara botanaomata bwa a nang bon keiaki moa n aki burakiako ao n aki iowawa nakon bwaai ake a karaoaki ibukin te botanaomata. Ma ti na tarai itera akanne te Tibiika ti na

kataia ni kakaea angan tobwakin aikai ngkana e koaua bwa ai bon akea ara anga bwa ti nang bon ooi e nang manga raka riki teutana boon te karikirake bwa are e na manga iai boon te oo.

Ma e aoria bwa are e a tiku anne inanon bain te Tautaeka ao tia kataia ni kakaea angan buokan ane e mwaneweaia te Tia Tei ae karineaki bwa tera ngke arona bwa e aki manga raa arei tao e na karaoaki ao e aki kona ni manga mena. N tabetai e a manga kateaki te naan Oo ao a manga koutaki ni uotakinako. Ngaia are e aoria bwa are tia bon kataia ni kakaea angan ae tera ara anga ae ti na kataia ni ibuobuoki nakoia ara botanaomata bwa aonga n ae a bon kona ni kawakina aia bwai bwa are bon aia bwai te bwai aio. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Iai riki buokan am titiraki te kabanea n tai.

Hon.Taiaki Irata: Ko rabwa Madam Speaker ao eng ao I karabwa te Minita n aron ana ibuobuoki nakoira ngaira are bon taan kabongana ana bwai nab ate botanaomata ao eng I taku bwa e kakawaki naba kabouan te ibuobuoki ngaira Taan Tei ma kaain ara abamwakoro are ibukin kabonganan ana bwai te botanaomata.

E ang te karabwarabwa riki nakon te Minita ma ana Botaki ni Mwakuri e ang ao te kakantaninga ngkanne nakon manga reken mwaingia nako Onotoa ni karaoa te kawa are imwina are Tanaeang. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Willie Tokataake: E rabwa te Tia Tei ae karineaki temanna mai Onotoa ni buokan ana titiraki te Tibiika ao eng n aron are I taku tia kataia ni n noora anne nakon te ririki ae na roko imwin tian ara baronga are ti baronga raoi aron te naan kainnano ao tia noori bwa e mena ia Onotoa e mena i ate kaawa ane e nanonna te Tia Tei ae karineaki ao tia mwakuri naba mai ikanne te Tibiika ao ko rabwa.

Tibiika: E a bon bane buokan te titiraki anne ao tia nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki ibukin Kiritimati ao Kanton Hon.Bakaia Kiabo e nakoim te Tia Tei.

BWAKA RIITI ARE $1,000 IAON KIRITIMATI

Hon.Bakaia Kiabo: Ao e rabwa Madam Speaker ao I a tabeka au titiraki ane nambwana 160 ao I a manga bon reita te bwana ni Kamauri nakoim te Tibiika ae ko karineaki, te Beretitenti ae karineaki, Kauoman ni Beretitenti, Minita ni kabane, Taan Tei ao ai bon taan ongora ao kaain Kiribati ni kabane

kam na bane ni Mauri. Ao e kangai ngkanne au titiraki ane e toka:-

Te bubuti nakon te Tautaeka ao te Minita are tabena n te riiti n aban te Tautaeka bwa ana nako ningai ae na karaoaki te bwaka riiti are $1 te ngaa irouia taan riiti iaon Kiritimati nakon te Tautaeka? Ko rabwa.

Tibiika: Te titiraki anne e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki ibukin Enwiromenta ao Tararuan Aaaba ao Karikirake ao te Ununiki Hon.Ruateki Tekaiara e nakoim te Minita.

Hon.Ruateki Tekaiara: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki mai Kiritimati ao a rabwa naba kaain Kiritimati n ma ia titiraki aio ao aio ngkanne ana kaeka aia Tautaeka:-

E tauraoi ni Botaki ni Mwakuri ni buoka aio n tian raoi baronga n taina ae riai. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki te moantai.

Hon.Bakaia Kiabo: Ao e rabwa te Minita ibukin kaekan te titiraki mai irouia kaain Kiritimati ao ti nang kaitau ao imwain ae I kanakoa au kauoua n titiraki ao ti kaitau ngaira kaain te aono ni Kiritimati ke kaain Kiritimati ni kabane ibukin noran kanoan nako te motinnano aio are ti kakoaua bwa n taai aika nako ao bon iai riiti aika a kabwakaki aika ti $1 te ngaa ao iai naba aika a nang riaon $1 te ngaa ao a na bon teimatoa naba ni bwaka riiti ni karokoa taai aikai.

Ngaia are ni kanoan ana motinnano te Tautaeka ao tia bon reita bwanaan te kaitau ibukin te motinnano ao te kaitau nakon ana kaeka te Minita ao I a kan manga titiraki nakon te Minita bwa nakon ni ngai tian te baronga ao te bwaka mwane iaon te boon te riiti are $1 te ngaa. E rabwa.

Tibiika: Te Minita e na kaeka te Minita man te Aono n Raina Hon.Mikarite Temari e nakoim.

Hon.Mikarite Temari: Ko rabwa Madam Speaker kai ko anganai bwa N na boutoka ni kamatata kanoan ana motinnano te Tautaeka aio iaon $1 te ngaa. Imwain ae I kaeka riki ao I kamatata ao te riiti e aonga ni matata kaain Kiritimati bon ti te riiti iaon ti te riiti ni maeka. Ti aki te riiti ni bitineti e aonga n ae matata naba raoi kabwaranakoana ao e na ongora raoi Kiritimati. Kanoan ara motinnano ngke ti butia te Tautaeka aio bwa e na anganiira te riiti ni maeka ao ni bitineti ao kai e a manga oki kaua te Tautaeka aio ao tia kanakoa ngkanne te riiti iaon te riiti ni maeka, anne ngkanne kabwarabwarana ngkanne ao e iangoaki bwa te riiti ni maeka aio are e na bon mwakuria te MELAD rinanon naba ana iraorao ma te Linnix ao man tian ana babaire te

Cabinet, bwa are e na uotaki moa nakon te Cabinet ao motikia nab ate Cabinet bwa ni ngai ae e na waaki iai ao tia waaki naba iai. Ma iai te kataninga tabeua iaon taraana bwa ti kantaningaia teutana bwa ngkana tia uotarake bebana ao iai te kantaninga bwa ti na *propose* are n te tai are e okira iai ana kauoua n term HE.Taneti Mamau ni Beretitenti bwa aongkoa anne te due date ae e na moa iai kabouan warekan te tai anne.

Irarikina naba ae kakawaki bwa ti na riai moa ni kaongora e riai naba ni iai te kaongora imwaain karaoan bwaai ni kabane aikanne e aonga ni matata nakon te nati ni Kiribati are e reke ana riiti ti na kaongora moa iaon kanganga ao e kanga aron te bwaka mwane bwa e kakawaki anne nakon te botanaomata. E kakawaki naba bwa e na kateaki rik ke ni koreaki raoi te kainibaire iaona bwa e na riai n tia aio, are aio taben te MELAD iai taian kainibaire aika ana karaoaki nako iai, ao teuana naba mai ibuakon te kainibaire anne e na katereaki naba bwa e na kanga aroia naake kanga taraakina nake e a kaman reke aia riiti. Iai naake e a kaman reke aia riiti ao a tuai man kabwaka naba are bon akea te tianti. Aikanne ti na taraia moa bwa ana kaitiaki moa aia tarau, ao ngkanne a nang tibwa kona ni ira te kainibaire ae te riiti ae e nang tibwa nako ngkai ae $1 te ngaa nakon ara kainibaire.

Anne naba ngkanne teuana ae kanga e na karaoaki te Policy nanona ngkana e bane n tia aron te Policy ao e kanga arona, ao mai ikanne e kabwatia te Cabinet ao tia waaki naba kanga ti bon kaninganinga te ririki ae boou 2021. Aron ae ti na kibaria iai ngkana e tia raoi te baronga. E rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Bakaia Kiabo: E rabwa te Minita ae karineaki n te Aono n Raina n ana ibuobuoki ibukin kabwaranakoan raoi. Ao e koaua kanga te maroro iaon are te riiti ni maeka, ti aki ibukin te riiti ni bitineti. Ao e koaua ibukin buokan te titiraki ao ngkana e kakoaua nab ate Minita ao riki bon te Tautaeka, e kakoaua bwa iaon Kiritimati ao iai kakaokoron buburan te naan riiti are anganaki te botanaomata bwa ai maeka. Iai aika anganaki te itera n eka ao aika a anganaki te kauta n eka. Ngkanne I kan butia te Minita bwa are e teimatoa inanon te Tautaeka te baronga, I kan butia tao e kona n ae iai naba te kaokoro ni boon te itera n aba ke te kuata n aba ngkana e kona naba n reke bwa kanoan te titiraki nakon te Tautaeka. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Mikarite Temari: Ko rabwa Madam Speaker tao n ana Tautaeka ngkoa Teburoro ngkoa ke antai te itera n eka ao ngaira ngkai tia

kanakoa ngkai n ara Tautaeka ti anga te kuata. Ti nano riki n te kuata bwa ko mwengaraoi riki iai ao e bati n reke ana riiti ni mwengana ni katea ana mwaiti ao e a nang mwaiti riki, ao e a bane Kiritimati mai London ni karokoa Poland bwa are ti nnen ana auti ao e a inaomata naba iaon Kiritimati ni kan anai ben i Poland i tabon te korotaa ngaia are ti kanakoa moa ngkai ti noora riki, e riai riki ae ti na anga te kuata ao te kuata e rawata mwengam ae ko kona ni kateia iai ao ni mwengaraoi iai. Aron bairean boona ae ti bon kanakoa ngaira teuana e na katia te Cabinet ao tiana bwa e na iraua, ma are anne e a bon tia n nako taina n ana tai Teburoro antai akekei ake a anga, ao ngaira n ara taratara ngkai ae tia anga te kuata n eka bwa e aonga riki n tira te nati ni Kiritimati ae na nako ni kaaina Kiritimati ao barongaana e na katia te Cabinet. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki te kabanea n tai.

Hon.Bakaia Kiabo: Ao e rabwa bwa ngaia e a bon matata bwa ngaia e bon tiku naba are te kuata n eka iaon teuana te ngaa n aron are e kabwarabwara. Ao tia manga bon kawenea riki te bubuti bwanaia kaain Kiritimati ngkana e kona n noraki bwa $500 te taara iteran are te itera n eka n anganaki are te kuata n eka. E koaua reitan te titiraki ao e kakoauaki naba bwa iai naba ake a bon tia ni bwaka riiti, tao ngkana e taekinna te Minita n ana tai ni Beretitenti HE.Taneti Mamau ao iai ake a tia ni bwaka riiti ao e riaon naba $1 te ngaa aia bwaka riiti bon te bubuti mai irouia naba kaain Kiritimati, ngkana e taraaki anne bwa iai te kona ni manga kaokimwane ke te *refund* n aia mwane ake e a riaon teuana te ngaa ni boon aia riiti are a tia ni kabwaka bwa are e a rangi n riaon teuana te ngaa. Ngkana e kona naba n rin n aia baronga kaain te Tautaeka. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Mikarite Temari: E rangi n rabwa riki ana kaeka te Tia Tei ae karineaki mai Kiritimati ao aikanne bon kanoan ngke ti mwananga ni kabuta ara kaembein iaon Kiritimati ao anne taian maroro aika a wai mai irouia kaain Kiritimati, ma angina a kukurei n teuana te ngaa bwa are a kua n tataninga aia riiti a ibetutu n aia riiti te Tautaeka ae 12 te ririki aki anganaki aia riiti ai bon akea ao ane a nako ni maeka ni maneaban aro. Ngaia are ngke tia mwananga ni kakaongora nakoia ao are kanga bon ti temanna kaain Tobwaan Kiribati Party ikekei e raoiroi teuana te ngaa ti kukurei iai bwa are e bon bubura Kiritimati ao tera burena ngkana ti kona ni katiteboaki ma naake a tia n reke aia riiti.

Ngaia are ngkana iai te refund I kaongora kanga akea ae tangira te *refund* ma are tao a rotaki n te kukurei ngke a nang tibwa anganaki aia riiti iroun te Tautaeka ae boou aio. Ma e aoria bwa are bon kanoan te mena bwa are e na bon barongaia te Cabinet ao e rabwa taian *comment* mai iroun te Tia Tei ae karineaki e kona n *refund* ke aera ti butimwaea te nano anne ma e na barongaia raoi te Cabinet ao antai ae e na ataia ngkana e manenanti n nako ai te anga ni katekeraoi tia bubutia kaain Kiritimati, ara kakaitau nakon te Tautaeka ma ana tataro bwa a bia kaekaaki aia bubuti ae tabekia aia Tia Tei ae karineaki. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ao e a bon bane buokan te titiraki anne ao tia nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Teraina Hon.Nantongo Timeon e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Mikarite Temari te Minita ibukin te Aono n Raina ma Rawaki. E nakoim te Tia Tei.

IREMWEN ROKON TIORA TAURA IAON TERAINA

Hon.Nantongo Timeon: Ko rabwa Madam Speaker ao n reitaki ma bwanaia kaain au abamwakoro ae Teraina ao ai bon te kamauri ae moan te takaburinako nakoim te Tibiika ma am koraki te Beretitenti ma ana koraki ao ngaira kaain te Auti n Tei ni kabane, kaain Kiribati ni kabane ao taan ongora am na bane ni Mauri. Ao e kangai taekan au titiraki aio Madam Speaker:-

E kona te Beretitenti ae rine ni kamatata bwa tera bukin ae e a tibwa karokoaki tauran Teraina te Tiora ao e aki toa te bukinibwai. A tuangaki kaain Teraina bwa e na toka katoan te buki ni bwai n te moani kaibuke ma bon akea ae roko ao tera kanoan te set? Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Mikarite Temari: kona mauri riki Madam Speaker ko rabwa ni kariaiakau bwa N na kaeka ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Teraina temanna ngkai bon ti temanna te Tia Tei mai Teraina. *Tibwan Teraina e a bon tibwa kanakoaki ngkai e a bon tibwa angaraoi ma mawaan taben te MISE n tei tai arei ao angaraoin nab ate kaibuke nakon te Aono n Raina. Aki toan te bukinibwai e reke man aki boraoin te kabo ware ma te katautau iaon nikiran taura ake a tibwaaki i Kiritimati. E ngae n anne Madam Speaker ao e nang tauraoi ni manga kanakoaki kakoroan tibwan Teraina ma Tabuaeran ngkai e a tia te kabo ware iaon te mwaiti are e reke irouia Kauntira ao te mwaiti are e a tia n kanakoaki man te MISE.* Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki te moantai.

Hon.Nantongo Timeon: Ko rabwa Madam Speaker ao e rangi n rabwa ana kaeka te Minita n ana kaeka ae rangi n tamaroa ao e rangi n karau nano. Ma imwain ae I kanakoa buokan au titiraki te Madam Speaker ao kanga I kan kaeta ana kaekaeka te Minita tao ni kaekan te Tia Tei mai Tabuaeran ae kanga e mwaneweia iai ae akea aia bubuti Teraina ma Tabuaeran nakon te waaki ni buoka aio are te taura. Ao e bon eti N na kaeka teutana Madam Speaker e bon eti bwa akea ara bubuti bwa ti tuangaki bwa iai te taura ae ti na anganaki ae ana bwai n tangira ao anne ae ti kariaria inanona Madam Speaker.

Ngaia are N na bubuti nakon te Tautaeka ao te Minita bwa eng e taku bwa akea ara bubuti nanona e titebo bwa e na bukinai ngai te Tia Tei mai bwa I aki bubuti. Ma e bon eti bwa I aki bubuti ma au titiraki aio rinanoan mwiin te motinnano ao ana bwai n tangira Tiaina are ti bon bane n raa ni kakantaningaia. E ngae ngke ti aki mena n te Party arei ngkai e a reke ara Beretitenti ao tia bane naba ni katan ian ana buoka Tiaina ao anne are I kan kaetia Madam Speaker. Bwa e mwanewei te Minita n ana kaeka iroun kaekan te Tia Tei mai Tabuaeran bwa ti aki bubuti. Buokan au titiraki Madam Speaker ni moan tibwatibwakin taura tiora i Kiritimati ao I roko n ana aobiti te Minita i Kiritimati ao I kakaea tibwan au abamwakoro ao e kangai te kaeka tibwan Tabuaeran ma Teraina akana a bon tiku n te kaonteina n i Tarawa.

Te moan kaibuke ao ana manga bane ni katokaaki tibwan Kiritimati a roko bwa e bon tabeakini te Minita ni katokai n te kaibuke ngaia are a riki n roko tibwan Kiritimati. Ngaia are anne ngkanne te titiraki Madam Speaker nakon te Tautaeka ao te Minita riki ae karineaki bwa I kan rua mwiin are I angania kaain au abamwakoro bwa kaekan aia titiraki are a tuangai bwa N na kakaea tibwaia te tiora *light* nako Kiritimati. Ao ngkanne rabwa te kaeka aio bwa ngaia ti aki kanoan are I anganaki iroun te Tia Koroboki n te tai arei bwa ngaia manga iai te kabo ware ma ti kaitaua te Minita n ana kaeka, bwa ngaia e na manga iai te kabo ware bwa ngaia iaon kawaina n roko bwaunaia ke tibwaia kaain au abamwakoro n te tai ae waekoa.

Ma I taku bwa kanoan naba au titiraki Madam Speaker a kan ongora naba kaian Teraina bwa iraua kanoan teuana te set, bwa ngkai are a tia n tibwatibwaaki nakoia n aron are e moan roko ma aki tibwaaki nakon te buki n auti, e tibwaaki nakon te buki ni bwai ikekei ma teuana teuana, ngkanne ni manga roko are e boou ane tao e na manga roko naba iai te Minita ao e nang manga tibwa manga katoaaki

ngkanne are kanoan te set arei n anganaki. Ngaia are ti kan ongora I kan butia te Minita te Tia Babaire bwa tera kanoan te set bwa aonga n ae ataia kaain Teraina bwa tera riki ae ana karia bwa e na reke irouia n rokon kakoroan tibwaia. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Mikarite Temari: Ko rabwa Madam Speaker ao kanoan te set et Tia Tei mai Teraina are ana ribooti te Kauntira nakon te MISE ao nakon te Linnix 488 te buki n auti. Ao taura aika ana riai n reke iai te *reading light* ae 101 488 are tina kanakoa nako Teraina, iai te FM Radio KM198, 272 ae na nako iai iai te battery Bank KM920 488, iai te rechargeable lamp KM7681 308 ae ti na manga kanakoa n *top up* iai 10 te Watts te tiora Panel KM902 196 ae ti na manga kanakoa ao iai te 3 Volts Solar Panel KM9602 288 ae ti na kanakoa nako Teraina. Iai te kabo ware are ti a tia ni karaoia ngkai ma te Kauntira n Teraina ao aikai ngkanne kakoroan te buki n auti. Te tibwatibwa ti kabwara bure tera ae tibwaia Teraina te Kauntira nako ikekei bon aron te tibwa te buki n auti e aki kaokoroaki ma are i Kiritimati, ngkana e mangao ke e okoro ti kabwara bure iai ma aron te ibwa te buki n auti ao aikai ngkanne ae ti na kakioa te ware ae ti na angan Teraina ana buki n auti ae kateia ae 488 ae roko man ana ribooti te Kauntira. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Nantongo Timeon: Ko rabwa Madam Speaker ao e bati n rabwa te Minita n ana kaekaeka ae rangi n tamaroa ao I taku bwa a bon ongo kaain au abamwakoro ae Teraina ane I taku bwa a tia n tau mwiin ngkanne bwaai aika ana manga roko riki, ao are a bon ataa aron mwaitin ae na manga reke irouia n aron e moan roko. Ngaia are ngkana tao iai te kairua ke tera Madam Speaker ao tia butia te Minita bwa ngkana tia manga bon reitaki ma ngaia ngkana arona bwa iai kairuan n aron are e na manga kanakoaki. Ma eng buokan au titiraki Madam Speaker ngkana arona bwa e a bon koro raoi te tibwatibwa iaon Kiribati ni kabane I a bubutia te Minita bwa e a ururinga Teraina ngkai te tabo ae moan te rotongitong aona e nang kaokoro ma abami, bwa abami kanga a marangaranga kaina, kain amarakena e rangi n ota abami ao ngaira abara ae Teraina e rangi n rotongitong ao kam a nanonga I a bubutia te Minita bwa ngkana iai te nikira n taura imwin te tibwatibwa ao tia kakabaea bain te Minita bwa e a manga ururinga ara abamwakoro ae kakaawa ao ko rabwa Madam Speaker ao I taku bwa e a bane naba ikanne buokan au titiraki. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Mikarite Temari: Ao bon te bwana naba ni kabwara bure nakon te Tia Tei ae karineaki ngkana iai okoron ana ware ao ara maroro nakoina ao tia kabwara bure iai ao e na aki raraoma e rine Teraina naba iaon iangoakina naba iaon te tiora *light* nakoina, *no one left behind* ao ian ana bubuti inanon te Auti ni Maungatabu ae bon ongo te Beretitenti ao kain te Cabinet ae ana tauaki ana taeka ibukin toronibwain Teraina. E na aki raraoma naba bwa e a tia n taetae Tiaina nakoira n aekan Maiana e a tia naba n roko te tiora ao te *street light* i Maiana, i Aranuka te *street light* ia riki aba tabeua aika a nang kakateke ao koa nakonako ao e a roko te *street light* iai naba ana buoka Tiaian ae te *street light* ao e na uringaki naba Teraina n reke naba ana taura iaona. Ao te kantaninga e tarataraia Tiaina te ririki ae boou naba a nang manga nako tibwan te Aono n Raina Kiritimati, Tabuaeran ma Teraina a na manga bwa tia manga kaura ngkanne mai tabona ngkana e na bon roko te *street light* tia karokoa ngkai bwain Teraina bwa e aonga ni moanibwai ao e kaekaaki ana bubuti te Tia Tei ae karineaki man te Tautaeka ko rabwa te Tia Tei mai Teraina.

Hon.Nantongo Timeon: Ao I taku bwa e bon nanoraoi kaekan te titiraki anne iroun te Tia Tei ao tia nakon ara kabanea n titiraki e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Kiritimati Hon.Bakaia Kiabo ao e na kaekaki iroun te Minita n te Aono n Raina ae karineaki Hon.Mikarite Temari e nakoim te Tia Tei.

BUBUTI KAROKOAN TE RAN AE MAM N RIITI AIKA A BOOU IAON KIRITIMATI

Hon.Bakaia Kiabo: Ko rabwa Madam Speaker ao e kangai au titiraki ane nambwana 157:-

I kan butia te Minita ibukin Karikirakean te Aono n Raina ma Rawaki ngkana e kona n noora riain kawaekoan te ran ae mam n riiti aika a boou ao ake bon taabo ni maeka n rimoa iaon Kiritimati? E rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Mikarite Temari: Ko aitau riki Madam Speaker ko rabwa ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Kiritimati temanna. *E a tia ni waaki mwakurian te karikirake are e mwanenna te EU ibukin karokoan te ran nakon riiti aika a boou n raonaki naba ma taabo ni maeka rimoa iaon Kiritimati ake e tuai roko iai te ran. Ko rabwa Madam Speaker.*

Tibiika: Buokan am titiraki te moantai.

Hon.Bakaia Kiabo: Ao e rabwa te Minita ae karineaki ibukin kaekan te titiraki aio ao ni buokan te titiraki ao kanga e na tia ni ngai nakoan te karikirake aio, ao ana kona ni karekea te ran ae mam kea e na kona nimma iai kaain te tabo are I maneweia n te titiraki. E rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon.Mikarite Temari: Kabwara au bure Madam Speaker ae ko rine e kona n ti kaoka riki buokan ana titiraki taiaoka I a butiko.

Tibiika: Ko a manga kaoka riki buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Bakaia Kiabo: Ao e kangai buokan te titiraki kanga nako ni ngai ae e na tia iai kanaon te karikirake aei are e na kakoauaki ae na kona n roko te ran ae tamaroa irouia kaain te maeka ke te naan riiti ake a boou ao taabo ake a bon tuai n roko iai te ran ae itiaki. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon.Mikarite Temari: Madam Speaker ae bon waaki ao ae bon waaki naba ngkai ao e a manga roko riki ana mwane Europe are $20 te mirion ma I taku ngkai bwa iai $6 te mirion ngkai nakon Kiritimati iaon katamaroan karokoan te ran ae mam iaon Kiritimati. Ti bon waakinna nako naba ngkai e bon *continue* ana mwane ni buoka Europe ao ni karokoaki raan aika a mam. Ao iai ngkanne ae tia manga waakinna ae I taku bwa $6 te mirion ana mwane te mwane ni Euro ma ngkana ko raira are te mwane are $6 te *mirion te euro* ao tao $8 te mirion mwanen Australia. Ao e a waaki ngkai ngke akea te *covid-19* ao a tia n roko taan mwakuri ao bwaai ni mwakuri ma e a waaki ngkai are aongkoa te kantaninga bwa ti nang toma Banana e nang manga tomaaki te mam are i Banana ni karokoa te eka ao n karokoa naba iaon Tabwakea ao riiti aika a boou. Ma ae bon waaki ao e a roko naba te mwane riki ni katamaroa riki are $ 8 te mirion. E rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Bakaia Kiabo: E rabwa te Minita ae karineaki ao e koaua Madam Speaker nanona ae bon taraa ae bon tuai n roko ao te kanganga aio irouia taabo ake a mwaneweia e na kona n taraia te Minita kai bon te Tia Tei naba mai Kiritimati ao te aono ane I maneweia n te tai aio kanga e a bon korakora te tarika irouia te karau iaon Kiritimati, e a bon maan n aki bwaka ngkai ao a bon nima te ran are e bon taoro. A kataia n renganna ma te karewe ao e a bon aki tamaroa. Ngaia are a bon kataia ni bubuti buokaia moa n te tai ae waekoa ngkana arona bwa e kiriaria e tia te karikirake anne ao tia bubutia te Minita ngkana e kona ni katawea ni

karokoa tao tera ana anga ana tabo ni mwakuri ke tao te tangke teutana e a nako naba ni katikua n te aono n anne ae na kona nikiraki iai te ran are e mam are i Kiritimati are e kamanenaaki ikai te PUB ao i Kiritimati te KUAOSH kanga ti taneiai n aranna kaain Kiritimati ao tao a ongo riki nanona kaain Kiritimati KUAOSH e aonga n ae reke naba nimaia ao riki natia kai e aki tamaroa te ran are a nimma tera ana anga te Minita ma ana tabo ni mwakuri ni karekea riki ni kawaekoa te ran imwain bon tian te karikirake are e teimatoa ni waaki. Bon ti te bubuti anne a teimatoa ni kakarekea nimaia te koraki aikai man te aono are e mam, ma inanon aia tai n nako ni karekea nimaia e a manga karabaaki n tabetai kain te bwam ngaia are a bon mama ma are a bon mama ni bubuti kain aia bwam nakekei bwa ana tangoia ibukin kanoakin nimaia, ngaia are a bon keiaki n nima te ran ae e a bon aki tamaroa. Ao riki a kaawa riki ataei ngaia are a bon rangi n tuatua riki kainnanoia aio ao ni kan kawenea nakon te Minita ae karineaki te Tautaeka ngkana e kona n noora waekoan aio bwa te tarika iaon Kiritimati n te tabo are e maekanaki n are ni kawai ae boou e a bon rangi n tarika. Ti a kawenea bwa bwanaan te bubuti nakon te Minita ae karineaki ma ana tabo ni mwakuri ngkana e kona ni kibara moa aio n te tai ae waekoa. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita

Hon.Mikarite Temari: E noora te kanganga te Tautaeka aio ao e na kibaria e na reke te mwane are 8 te mirion. Ao N na bubutiko Madam Speaker te mwakoro raa iaon Tabwakea bwa I aonga n ataia raoi bwa e kataia ni meremereia bwa e ngaa te kawa i Tabwakea ke i Banana ke ia e kona ni katerea raoi bwa e ngaa raoi te tabo anne bwa I aonga ni kaeka raoi ana titiraki I a bubutiko Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei ia raoi am kaawa ae ko nanonna.

Hon.Bakaia Kiabo: ao e rabwa Madam Speaker ao tao I a reitaki ma te Minita n taabo ake bon iaon Kiritimati are ti bon kina aonon Tabwakea aonon ake a bon tarika ma I a reitaki ma ngaia n anganna raoi taabo ake a kainnanoaki. Ngkana e na angaraoi iroun te Minita ae karineaki.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Mikarite Temari: Tao e rabwa Madam Speaker Tibiika ma tao ibukin te ongora are e a kaman tei te KUASH ao a kaman karokoaki ran ae mam iaon Tabwakea ni kabane kawan Tabwakea a a kaman roko, Tabwakea 1,2,3 a kaman roko raan ikanne. Ma iai te kanganga bwa aki ongotaeka kaain kaawa aikanne a

manga urui baibu a urua te miita, ao a urua tera ao I taku bwa n au reke ngkanne bwa e aki roko te ran irouia bwa are a rawa naba ni kaboa te uruaki ao mwiin te kanganga anne. Ngaia are kanga I kan ota ngkanne bwa akea te kanganga iaon Tabwakea bwa e a kaman roko te KUASH n te moan karikirake bwa I kakoaua bwa ngke e a manga roko ara Kataumwane n ae nako ao tia manga mwakuria ao ai te kanganga ngkanne ko aki roko n Tabwakea iai kaawa tao ngkana n Tabwakea 2 ke 3 ae a manga urui bwaibun raan are e a tia n roko aia tangke n ran, a urua ao iranna I taku bwa te kanganga moa anne. E aoria tia kai reitaki ma ngaia ma e na aki raraoma bwa te ran ae mam e na tieuataake iaon Kiritimati. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki te kabanea n tai.

Hon.Bakaia Kiabo: Ao e koaua I karabwa te Minita ao e koaua te tabo are bon Tabwakea 2 ao Tabwakea 3 boon taabo ake mainikun te kawai are e nakon te marae are e mena iai Taberaitiai ao teuana n are te riiti are e boou are Tabwakea 3 ane iteran nab ate kawai nako Mainiku. Ao e rabwa e a toki akea buokan te titiraki ao I a kakaitaua riki te Minita ibukin ana kaeka nakon aia kainnano ara botanaomata iaon Kiritimati. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Mikarite Temari: E rabwa ngkanne bwa e a matata ngkanne I taku bwa e boou te tamnei aio nakon te ni itikai maeka aika a boou aikanne ao tia mwakuria ao ae bon ongongo au Tia Koroboki ao ongo taan mwakuri n te ran i Kiritimati tao ane a kibaria ngkanne. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ao tao ai bon akea buokan te titiraki anne ao e a bon roko naba ni kabanean ara titiraki n te ingabong aei iaon ara ota beba ao ngkanne ngkana ti oki n te aoa 2 tia manga kaitiboaki ikai ao tia kanakoa naba ngkanne n aron ara *revise order of Government Business* are e a tia n taekinaki tia kanakoa naba nakon are te moan Biira ao imwina te kauoua ni Biira ao te kabanea ngkanne are aongkoa e na manga nakoa n te tai aei te Development Budget ao I a kamotirawa te Auti nakon te katawanou tia kaitiboaki n te aoa 2 Tia motirawa moa.

KATAWANOU

Tibiika: Ti a nakon ara bwai are imwina.

Kiraaka: Moan Warekan Biira.

TAIAN BIIRA

Tibiika: N aron are I a tia n taekinna ao tia nakon ara Biira are e na moan

mwemwe n te tai aei e na tabekaki iroun te Minita ae karineaki ibukin *Commerce Industry and Cooperatives* Hon.Booti Nauan, te Biira iaon Metrology Bill 2020 bwa e na warekaki te moantai e nakoim te Minita.

METROLOGY BILL 2020 (1ST READING)

Hon.Booti Nauan: Te Tibiika Ko rabwa ngkai ko anganai au tai bwa N na uotarake au Biira ao n te tai aio ao I a moana moa te bwana ni Kamauri nakoim te Tibiika ae moan te rine, te Beretitenti ae rine, te Kauoman ni Beretitenti ae rine, Minita ao Taan Tei aika kam karineaki n te *Leader* n te Kaitara, N na aki mwamwaninga te Tibiika kaain au abamwakoro ae Tabiteuea Maiaki te botaki ni unimwane ae te Uenikai ao te botaki ni unaine ae te Ueen te Ueanikai, N na aki naba mwaninga taekaia kaain au Botaki ni Mwakuri ibukin Bitineti, Karaobwai ao Bobooti e kakawaki naba bwa N na uringia naba kaain te KCCI ma botaki ni bitineti iaon Kiribati ao ai bon kaain Kiribati ni kabane ake a reke aia tai ngkai ni kauki aia rerio ao n ongora a wenewene iaon aia buia, tao akana iai ian aia umwa ni kanaiai ni kabane kam na bane moa ni Mauri.

Imwain ae I waakina au maroro te Tibiika ao e bon riai bwa ti na kaitaua moa Uean te maeu ibukin te marurung ae teimatoa nakoira ni kabane are tia manga karekeaki bwa kaain te bong ae moan baan te tamaroa aio. Au moan taeka te Tibiika ao I kukurei ni uotarake te Biira ke ana Biira te Tautaeka iaon tuan te onono iaon te kai ni bae ao te katine ae te *Metrology Bill 2020.* Te Biira aio e na onea mwiin te tua ae e a bongata ngkai ae te *weight and measures Act* 1984. E a bon nang bongata ara tua aio ae ngkai ibukin te kai ni katine ae te *weight and measures Act 1984* ao ngaia te Tautaeka aio e noria bwa e nang riai ni kabouaki te tua aio ibukin aikai:-

1. Ibukin katamaroan bwaai ni mwakuri te mitiin aika a kakabonganaki. Ibukin te waaki ni karikirake ao te Iokinibwai Inanoa ao nako aban tinaniku. Ao ni bakatea naba kainibaire te Tautaeka ae te *National Quality Policy.* Are e a tia ni kabwataki n te ririki 2017 are e boboto iaon iokinibwaian bwaai aika a tamaroa man raoiroi rinanon aki ni bae ma katine aika eti te Tibiika.
2. Te kauoua, e na uarokoa naba Kiribati ni kaineti ma bitaki ngkai n te aonaba nakon te kainibaire are e wene are e tabangaki ngkai kabonganana ke te *International standard.* Ao e na bon karekea naba kinakin Kiribati ma ana rabwata te aonaba are e tabe

ma kai ni bae ma kai ni katine aika eti ao man mwakuri raoi n aron te *international of legal metrology*.

3. E na kabirimwaka naba karekean te ibuobuoki inanon rabwata ni mwakuri ao reirei ake ana kona n reke man kaainakin rabwata n aron te *Asian Pacific Metrology Program ao te Asia Pacific legal Metrology Framework*.
4. E na tobwa aia kanganga taan bobwai ke bon nakeke ti kona ni kinaia n araia ae taian *consumers* mai irouia taan bitineti mani kabonganaan kai ni bae ao katine are aki toki n riribotinaki nakon au Botaki ni Mwakuri bwa aki eti kabonganaia ke aki eti aia bae te Tia Babaire ao aonikai nakon te *consumer*.

Te Tibiika ae ko rine, I taku bwa e bon kakawaki naba bwa e na ataaki bwa antai raoi aika a te teimatoa ni kakabongana te kai ni katine ke bukin tera ti karaoa te onono nakon te tua aio ao antai riki aomata ke rabwata aika a kakabongana te itera aio ke ana rangi n nooraki riki aron kabonganaan te itera aio irouia.

Teuana te Kiribati Fish Limited ke te KFL are e kabongana te kai ni katine ibukin iokinibwaian te ika nako aban tinaniku ao bon te botanaomata iaon Kiribati ke Tarawateinainano.

Te kauoua te Kiribati Coconut Development Limited ke te KCDL, ibukin iokinibwaian te takataka ao te oeran te ben n te liter ke te tan.

Te Air Kiribati Limited te AKL ibukin katineaia bwantintia ma kaako.

Ao te ka aua te Kiribati Oil Limited te KOIL ibukin kabonakoan te bwaa. Ao ai bon kambwana ma bitineti aika a uarereke te Tia Babaire ti toa ma mwakete ni kabonakoa te ika ao a bati riki ake a kona n noraki bwa a kabonganai rawawata bwaai ni bae, ma bwaai n tau abwaki.

Te Tibiika tao e bon kakawaki bwa ti na kabwarabwara teutana te taeka ae *Metrology*. I taku bwa n tabetai ao e na kona ni *confusing* te mena aio are *metrology* ao iai are *meteorology* are kanga te MET are ibukin tauan kanoan bong. Ao iai are te *metrology* are kanga te *weight and measures,* kanga te katine.

Te taeka ae *metrology* are e nako mai iai aran te Biira aio bon iai teniua kanoana bwa teuana:-

1. Iai te *scientific metrology* ke kabonganan ware ibukin kainibae ma katine.
2. Iai te *industrial metrology* ke kabonganan kainibae ma katine ni iteran te karao bwai ke te *industrial metrology* are e aki ti taraa iteran te tua n ti ngaia ma e rababa nako riki ni

boutoka te waaki ni iokinibwai, inanoa ao itinaniku ao ai

3. bon te *legal metrology* are ai bon kanoan te tua.

Taben au Botaki ni Mwakuri e irekereke ma te kateniua are te *legal metrology* ao kamatoan kanoan te tua ke te Biira ae uotakirakeaki inanon te tai aio. N na kabwarabwara ngkanne teutana te Biira te Tia Babaire. Te Tibiika ae rine aikai kanoan te onono aika a kakawaki iaon te Biira ibukin kanibae ma katine 2020 ke ataaki moa ngkai n arana ae *metrology Bill 2020.*

1. Te moan bon katamaroan tabeia ao mwakaia taan tutuo ke *inspectors* ian te tua ni kona n tuoi ni kabane bwaai ke kai ni bae ma katine aika a kabonganaaki iaon Kiribati.
2. Bon te katamaroan kainibaire ke ware aika a riai ni kamanenaaki ibukin te kai ni katine iaon Kiribati n aron te *international system of Unit,* ni kaineti ma are e tangiraki n te aonaba ibukin bwaai ni mwakuri ibukin kai ni bae ma katine.
3. Bon karinan ware ibukin kai ni bae ma katine aika ana kona ni iraki ao tabeua aika ti tuai kona ni waaki ma ngaai are ti na kona ni manga kabonganai inanon ririki aika ana roko riki ngkana e a tei ara *centralize lab,* ibukin tuoan etin raoi rawawatan amwarake aika a roko mai tinaniku ao a bati riki.
4. Bon kabonganaan bwaai ni mwakuri ibukin kai ni katine aika a kamanenaaki ibukin te waaki ni iokinibwai n aobitin Meeri ke te *post office* te ran te iti ao a bati riki.
5. Bon karinan kainibaire ibukin kaako ke bwaai ni bobai aika a baketenaki bwa ana riai n eti rawawataia.
6. Bon karinan te kibu ibukin katean te baba ke te *board* ni manga tang te *appeal panel* ibukia bitineti, taan bobai ao rabwata aika a tuoaki irouia *inspectors* are bon iai kawaia ni kona n tangitang ian te tua aio.
7. Bon karinan te katua n aekaia nako are e kona ni karaoaki ibukin kamatoan te tua ao ibukin kamanoaia naba taan bobai.
8. Ai bon karinean te kibu ibukia Bureitiman are e na kona ni ibuobuoki nakoia *Inspectors* ni karaoan tabeia ao ni karaoan te karekereke ni mwakurian te Biira aio ngkana e a riki bwa te tua.

Te Tibiika ae moan te rine au kantaninga bwa e teretere raoi kabwaranakoan te Biira iaon te kai ni bae ao te katine ao ke te *metrology*

Bill 2020 ao imwain ae I motika au maroro ao I a bon au karabwarabwa nakon te Tia Kaeti Tua ma ana Taan Mwakuri ao ai kaain au Botaki ni Mwakuri ni ikotaki ma rabwata aika a tia n anga aia boutoka, korakoraia aia botumwaaka ibukin kabonganan te Biira ae boou aio

I a karabwa riki ngkami Taan Tei aika kam karineaki n ami boutoka nakon te Biira aio n tain maroroakinakina n ami *workshop.* Ao n te tai aio te Tibiika I a kawenea nako matan te Auti aei bwa te Biira ibukin te kai ni bae ma katine 2020 ke te *metrology Bill 2020* e na warekaki te moantai a ni maroroakinaki ara bau te Mauri, te Raoi ao te Tabomoa n reitaki ma ana bau te teniman n temanna te Atua te Tama, te Nati a te Tamnei ae raoiroi Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: E rabwa te Minita ao kai e a bon tia ni mwemweka ana Biira te Minita n te tai aei ao I a kauka te maroro ao tia angan moa te Kaitara bwa e a kanakoa ana maroro iaon te Biira E nakoim te Leader n te Kaitara Hon.Tessie Eria Lambourne

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire ao imwain ae I waaki ao ai bon te bwana ni kamauri nakoira ni kabane ngaira aika ti mena n te Maneaba ni Maungatabu ao kaain Kiribati aika a ongora ti na bane moa ni Mauri.

Te Tia Babaire I kan kanakoi naba ara maroro tabeua iaon te Biira are e a tia ni mwemwekia te Tautaeka inanon ae mwemwekia te Minita ibukin Iokinibwai ao Bitineti karao bwai ao Bobooti. Ao ti boutoka moan warekan te Biira aei ian bukina ake a tia ni kabwarabwaraki iroun te Minita. Ao e nang rabwa naba te kabwarabwara inanon tain te maroro ae uarereke te *workshop* iaon te Biira aei.

Tao iai bwaai tabeua ae ti kan maroroakin kanga iango ni ibuobuoki iaon te Biira aei bwa ti ataia bwa te Biira aei iai mwakorona aika a bon rangi n riaon ara atatai. Aron tao baenakin te bwai teuana ma teuana n aron are e oti n tietura are te moan tietura aikai tia bon aki ota iai ao aikai are e na tiku nakoia taan rabakau ao ara kantaninga bwa ana bon reitakinaki raoi ara koraki n te aro are ana kona n ota iaon kanoan tibwangaia aei. Ma e rangi ni kakawaki aei n aron are e taekinna te Minita bwa a nang bon barongaaki raoi aron tao te iokinibwai ke te kabobwai iaon bwaai are ana baenaki, bwa tao te naan ana baenaki n te kai ni katine ke n te liter ke tao n tera ni bwaai nako ake ngaia kanoan te Biira aei. Bwaai ake kona kabonakoi ao e na iai baeia a e na riai ni iraki kanoan te tua bwa ana akea tao te babakanikawai ae na kona n reke n tain te bobwai. Ao ti ataia bwa angin ngkai tao te bwai ni bae ae ti nang kakabonganai tao riki irouia

ara tia karikirake, bon te naan kai ni katine ae ti bane n noori n te naan titoa ni kabane te naan kai ni katine ao aron are iai naba n te Air Kiribati ibukin katineaia bwatintia ma te naan kaako, te katine n te ben ae a kabongana naba te naan kai ni katine ake a uarereke a tao katinean tao ai te naan baeki ake te naan *ton* a rawata aekaki ni kai ni katine iai ake a nang uarereke a iai ake a bubura.

Ao ngkanne aei ngkanne n aron ae kabwarabwara te Minita ti noora nkganne kakawakin te tua bwa e na aera tao a nang kabouaki a nang taraaki ta waaki ni karikirake ao tao riki mitiin aika a kakabonganaaki n taai aikai ibukin baenakin te naan kaako ake a kabonakoaki nakon te botanaomata. Ao iai bwaai tabeua ae ti kan iraorao iai te iango ni ibuobuoki iaon tao kamatoan riki te Biira ke tao ara tabeaianga riki tabeua iaon mwakorona tabeua. Ao teuana mai ibuakona kanga iaon are karekeaia Taan Mwakuri ake ana tararua te Biira ke ngaia taan kakoroa nanon te Biira aei. Ao iai teuana tao mwangan tao ana Botaki ni Mwakuri te Minita are kanga ai kaaina ni kabane a nang bon bane n rineaki iroun te Minita.

Ao aei kanga n otara ao nakai bon Taan Mwakuri n te Tautaeka n aekakia naba Taan Mwakuri n te Botaki ni Mwakuri aei ake nikirana ake mwakorona ake tabeua. Ao e a bon ira aron te kateirake n ane ian te Tua ae Maungatabu are mwakorona 99, ao aei ngaia are kanga teuana ara tabeaianga bwa tera kaokoroia nakai, ke kaain tao mwangan te aobiti aei are ana tararua te tua ke te Biira aei ngkana e a riki n tua. Are e na onea mwiin te tua are ti a tia ni mwamwakuri inanona tera kaokoroia nakai ma Taan Mwakuri n te Tautaeka ake nikirana. E aera ngkai ana kateirakeaki iroun te Minita ao aki bon rinanon te waaki ni kateirake ae bon taneiai te aba iai ae kanga e bon iai kawaina ae e matata. Ao anne kanga teuana ara titiraki iaon kanoan te Biira aei bwa n ara koaua ao ana riai ni bon bane Taan Mwakuri n te Tautaeka ake ana kaain te Botaki ni Mwakuri n rinanon te kateirake are e barongaaki ian te Tua ae Maungatabu are 99. Anne ara moan kanoan ara moan maroro iaon te Biira aei.

Te kauoua ngkanne ti ataia bwa te Biira aei e na kataia n tararua aron te bobai aron moa te bitineti bwa e na ataia raoi bwa tera te naan mitiin ke bwaai ni bae ae na riai ni kabonganaki ae e a kariaiakaki ian te tua aei. Ao mwakorona are teuana ana taraaki naba bwa taan bobai ana aki naba babakanikawaiaki ke e na reke raoi inanon baia mwaitin tao te kaako ke tera are a kaboa mai iroun te bitineti. I ataia bwa uoua mwangana.

Ma ngkanne teuana ngkanne te bwai ae ti noria inanon kanoan te Biira aei bwa ni kaineti ma bwaai ake a kainnanoaki mai irouia naake a kabonganai mitin ake a reke ian te tua aei, riki n te waaki ni karikirake ni bitineti. Ao aei teuana bon kanga te mwane are kanga ana riai ni kakabwaka. Ti ota n aron tao iai itera ni mwane tabeua are ana riai ni kabwaaki, ma kanga te kataninga ian te Biira aei ke te tua ae iangoaki ngkai karaoana aei, te kantaninga bwa ana bane ni iraki nanon tua aikai ao kanga e turuturu riki te tibwanga ke te katabetabe nakoia nakeke tao taan tutuo are man te Botaki ni Mwakuri ana Botaki ni Mwakuri te Minita. Ao ngkanne ti te titiraki bwa ngkana arona bwa bitineti a kantaningaaki bwa e na riai n tutuoaki n taai nako tao iai taina are e na bon bairekai ma e na riai n tuoaki n taai nako aia mitiin ni bae. Bwa ana riai ni ira kanoan te tua aei.

Ma ngkanne manga te titiraki bwa e aera ngke aei bon kanoan tao kakoroan nanon te tua aei a e aera ngkanne ke te tia bitineti e nang manga kantaningaaki bwa e a manga iai te mwane ae e na manga kabwaka ibukin tuoan ana mitin aikai. Anne te bwai ae ti noria ae kanga ti tangiria bwa e na manga taraia te Tautaeka bwa e na manga kanakoraoia bwa e na manga baranti raoi a e na aki naba nang karawawataki bitineti, n aekakin te katoto anne ian te Biira aei are e aranaki bwa te roro ke te mwane ae e na kabwakaki ngkana e na tuoaki am mitiin. Anne teuana a rawata aekakin te naan *fees* ma aikai kanga ti aki noora riaina ae na riai ni manga kabwaka mwane te bitineti are e na tuoaki ana mitiin ni bae.

Ngkanne ni manga itera are te itera ke tao ni irekereke naba ma aei a iai te naan katuua ake a kaweneaki inanon te Biira aei nakoia naake a kabonganai mitin, n akea te kariaia a rawata nako mwakorona. Ma taraan naba iroura tao te naan katua ian tao uruakakin te tua aei, kanga aki rangi e rangi n tara n rangi ni korakora iai e rangi n rawawata nakoia te naan bitineti a riki tao ana ti taraaki tinebun tao te kairua are e a tia ni karaoia te tia bitineti ian te tua aei. Bwa iai n tabetai ae kanga e taraaki ae tao a mwaninga are imwain ae kona kabongana te mitin ni bae ao e na riai ni iai te kariaia moa ae e na reke iroum ibukin kabonganan anne. Ma n tabetai ao ana kona tabeman ara taan karikirake tao a bon kabongana naba te kai ni katine ao e tuai raoi reke te kariaia ibukin kabonganana. Ao e korakora naba te tua ana kona naba ni katueaki ian aei. Tao bon iai te naan kairua aika a bon riai ni katuaeaki ae tao a bon nanonna taan karikirake bwa tao a manga biti nako ke ni kaminominoi tao waean aia mitin ni bae ke tao aia kai ni katine ke tera, ta aikanne bwaai ake ana bon riai ni korakora iai te katuua. Ma ngkana iai ae tao ko bon mwaninga

ke tao ko tuai ataia raoi bwa aikai naba ae ti na bubuti bwa e bia naba taraia te Tautaeka ke te Minita are mena iana te Biira n tarai itera aikanne bwa kanga e na baranti ao kanga e na aki rangi e na kakorakoraaki are kanga e a bon nang aki ongotaeka e na kabebeteaki riki are bon ti aki nanona bwa bon te bwai ae e aki ataia ma aei teuana.

Ma te ka aua ngkanne kanga iaon te *license* kanga iai naba te beba ni kariaia are e na riai n anga te Tia Koroboki nakoia bitineti ake riki nakeke ana kona ni karaoi mitin aikai ke tera ana kabonakoi kanga iai kainnanoakia nakai bwa e na riai ni iai aia *license* akana tao ana karaoa tera tao e uruaki te kai ni katine ke tao tera riki te naan mitin ni bae are ao iai aomata ake ko aki kona are koa bon karaoia naba bwa e na riai ni iai am *license* ae e na anganiko te Tia Koroboki.

Ngkanne kanga ti teutana kanga te tabeaianga ian aei bwa te *license* aei aikai e na anga te Tia Koroboki inanon nakon are e taku bwa e kukurei n noran tao tera tao te mwakuri ae aki raoi rangi ni matata ma tao nakai tao ana bon riai ni iai aia beba ke tera, ma e na riai ni kukurei te Tia Koroboki bwa ngkana e kukurei ao e anga naba te *license* anne. Kanga e menaaki *to the satifiaction of Secretary*. Ao I taku bwa e nang kakawaki are ngkana iai te tua ae tia kateia ao e nang bon matata bwa tera bwaai aika a kainnanoaki tao te *standard criteria* bwa tao te bwai teuana e na riai ni iai am beba ni karaoa te mitin ni bae anne ke tao te kai ni katine ke tera. Aikai ti na bubuti naba bwa ana taraaki bwa tao e na aki tiku bwa tao iai bwaai tabeua aika ana riai n tiku nakon ana iango ao ana kantaninga tao are e mwiokoaki ma I taku bwa aekakin bwaai ae te *license* e nang bon riai ni iai bwaai aika a nang bon koreaki n te tua ae a kainnanoaki ao ngkanne e a tibwa reke am *license.* Kanga bon aekakin *license* ae ti bon taneiai iai ian ara tua aika tabeua.

Eng anne ngkanne teuana ao ti ataia are ngkai te tua aei e rangi ni kakawaki bwa are ngkana tia karaoa ara tua ao e na riai ni iraki nanona. Ao ane e na bon rawata ara koraki are ngkana tao aki ongongora n te rerio nakon ara bowi aei ao tao ana aki ataia bwa tera tua ae tia maroroakini ikai ke Biira ake tia maroroakini ikai. Bwa tao ake a ongora tao ana ataia bwa iai te Biira ke iangoan karaoan te tua ae irekereke ma te naan kai ni katine ke tao mitiin ni bae. Ao ngaia ti na bubutia te Minita ao te Tautaeka bwa ngaia bon te kakawaki naba ae e na katabangaki aron te ongora naba nakoia riki tao taan karikirake ma ti kakaitau bwa a tia ni maroro ma te rabwata ni karikirake iaon Kiribati are te naan *business private sector* are te KCCI. Ma ngkanne ngaira tia

manga taraia taan karikirake ake iaon aba ke tera ngkanne angan tao kabwarabwaran te tua aei nakoia tao irouia taan rabakau, ke bwa are te tua aei ngaira Taan Tei tao ti na kona ni kabwarabwara aron tein nako ami bae ane n te tietura are n te moan tietura anne ao tia bon aki kona ngkana iai te titiraki.

Ma tao e na bon kainnanoaki ae na iai tao teuana te kaongora ke tao te kaongora tao n ana anga te Minita ma ana koraki ake ana kona ni karaoia ma e kakawaki bwa ana taia kaain Kiribati ae manga iai te tua ke e manga oneaki ngkai te tua are e kakabonganaaki ao iai te tua ae boou ma e nang kakamaku te naan tua aika inanona ao ana riai n atai bwa aoria n ae a ira raoi nanona. Ao tao ai bon tarakina ma aei e na bon tiku iroun te Minita ao te Tautaeka ma ngkai ngaira tia bon aki ota n nanon te naan bwai tabeua ikai kanga kanoan te bae ae iai te naan raa n taetae ni imatang te *formula* ke aron karaoan te bae bwa e na kanga. Aikanne ngaira tia karautaeka bwa ti aki kona n ota n anne ma te kantaninga bwa e na iai ara tia rabakau ana tia rabakau te Minita are ana kona naba ni kabwarabwara ngkana arona bwa e na roko kainnanoakina inanon kakoroan nanon te tua aei.

Eng kanga aikai tabeua ara maroro te Tia Babaire iaon te Biira aei kanga te naan iango ni ibuobuoki nakon te Tautaeka ni itera aika ti noori man ara itera iaon kanga iangoia ara botanaomata ake taan karikirake iaon ara abamwakoro ao tai aki kaain te KCCI, tera ngkanne aron kabutanakoan te rongorongo are mai iroun te KCCI tao ti kaongoia aia koraki ake kaain te KCCI ke e na iai naba tibwangaia ibukin tao karinakia ke kaongoraia naba bitineti ake a uarereke ke bon te botanaomata ake ana iangoia aia bitieti ae e na irekereke ma kabonganan tao te naan kai ni katine ke mitiin ni bae. Ao tao man taeka tabeua akanne ao tia kauataoi naba kakaitau are e a tia ni mwanewei te Minita nakoia taan rabakau man ana aobiti ao n ana aobiti te Tia Kaeti Tua ao tao taan rabakau mai tinaniku are iai naba ake a tia n anga baia ni ibuobuoki nakon karaoan te Biira aei tia kaitau naba nakoia tao raoraora mai tinaniku ake a tia n teimatoa ni buobuokira n te itera aei tia kaituia ao tao man taeka tabeua akanne te Tia Babaire ao ti kakaitau riki nakon te Minita ma ana koraki ao ti boutoka moan warekan te Biira iaon te tua ibukin kai ni bae iaon Kiribati. E rabwa.

<u>Tibiika</u>: I taku bwa bon akea te maroro iaon ami Biira aei bwa e bon boo nanomi iai ao n nang kanakoa ngkanne te kaoti nano iaona. Kabwara au bure n nang kaokia nakon te Minita ae ko karineaki Hon.Booti Nauan koa kabanea am maroro iaon am Biira.

Hon.Booti Nauan: Ngaia e rabwa te Tia Babaire ao e koaua tao imwain ae I waaki ao tia neboa moa te Uea n ana tangira ae tia manga namakinna naba n te aoa aio. Ti namakinna rinanon ana kaeka te Kaitara iroun aia Leader e rarabwa butimwaean te Biira aio moan warekana ao I nang karabwarabwa iai ao e koaua te Tia Babaire tao e bon riai bwa ti na butimwaea te onono aio ke katean te tua aio bwa bon oin raoi te Biira kanga e tara aron te bwai ae te katine ma te kaini bae ao e e katamaroa riki kanga aron te waaki ni bitineti bon iaon Kiribati ao e koaua bwa are ti nang bon moanna naba niniarake terana arei te *international market* ngke tia bon roko naba iai n aron ara ika are ti kabonakoa ara takataka ara oera tia bon riai naba n onea naba ara tua aio ni kaboua n te aro bwa e na kona ni kaekaeka ma ana tua te aonnaba iaon aron te kaini bae ma te katine. Ao I karabwa ngkai e butimwaeaki te mena ao e koaua iai itera tabeua akana a mwemwekaki te Tia Babaire n ana tai ni maroro te Kaitara ao te kateirake aron kateirakeaia nakai tao I aki ataia ngkana tao e nang kabotoa riki iaon are te *recruitment* iaon antai taian *inspectors* n te itera aio. Ma I taku bwa n te tai aio ao kanga taian *inspectors* ake ana rekereke ma aron kamatoan te tua aio bon Taan Mwakuri ake ana bon kateirakeaki rinanon ana waaki ni kateirake te Tautaeka are ngkai are bon te *normal recruitment process* are e na nakon te *Labour* ao tera riki.

I taku bwa ti teuana are e na tao e na bon ti kaineti riki ma te Minita are rineia kaain te *appeal panel,* are anne bon mwakan te Minita are e teretere ian iraua arei *part 8* te ware n Rome *section 2* kanga anne ngkanne e kabwarabwara raoi bwa nakana kaain te *panel* e na iai te Tia Babaire ao kaaina temanna e na riai ni iai ana beba n rooia ao kaain riki temanna ae e na riai ni kona n *represent* tao te *private sector* tao taian kambwana taian *business* tabeua ke tao bon man te KCCI ao kabanean kaainan ngkanne te ka aman are e na *represent* te Non-Government Organisation ao botaki n aro ke tao botaki ni Community Tiina ni Community akanne ngkanne are e na rineia ngkanne te Minita.

Ngkana e bwaati ngkanne te tua aio ni kauouan warekana ao ti nang kona ngkanne ni karekea ngkanne te rabwata aio ao I taku bwa e kakawaki bwa te rabwata ae te *appeal panel* aio ngkanne bwa ngkana iai tangitangin te aomata are e katinea ana bwai ma e aonikaiaki e kona ngkanne n rinanon te rabwata aio. Te Tia Babaire kanga ti tara riki te bwai aio bwa kanga buokaia ao tobwaan aia kanganga *consumers* ke naake a kabobai, ao n aron ae ti ataia ngkain tabetai ko katinea 1 te kilo ao ko kantaningaia bwa 1 te kilo ao ko anganaki tao te 10 te bwauna ao

ngaia ti aki bwa ko anganaki tao 8.9 te kilo e aki koro raoi 8 te timware iraua kee kanga e aki mena. Ma ngkane a reke raoi te tua aio ao e bwaati ao e a mwaaka ngkanne ngaira ara Botaki ni Mwakuri ni kona ni karekea te aomata are e aonikai ana kai ni katine anne. Ao ao e a uotira naba ngkanne nakon te titiraki are e kangai ao e a kangara arora ngkanne ma kaai ni katine tao ti nang kabooi ara kai ni katine aika a raraoi. Bwa e na roko n te *standard* anne ke e na roko n te tai anne te Tia Babaire. Ma I taku bwa e a bon roko naba te tai are ngkana koa bon kaboa 8 te bwauna te raiti kona bon anganaki raoi 8 tati. Ngkana koa manga kabooa 8 te *pound* te ika irarikin te kawai kona bon anganaki naba te ika ae bon 8 naba te *pound.*

Ao e koaua tao ti manikangare te Tia Babaire teutana ma ngkana ti okiri n tabetai kai ni katine aika ti bon nonori n taai aikai ao au Taan Mwakuri ngkana a na roko bwa a nang *caliberate* ana *caliberate* taian kai ni katine aikai n taian titoa tabeua ao a uota are bon 1 te kilo kanga te *weight* mena arei ao a katinea ao ai bon te bwai teuana. A kona n *less* bwa ngaia tao e a rangi n rarabuabua tiburingin te kai ni katine anne ao ngke e nang katinea 1 te kilo e aki roko reenan te tiburing, ngaia are e a nako are te unaine ao tao te teei ae uarereke ma ana kantaninga bwa e uotanako 3 te rawawata te raiti ao ngaia ti aki bwa ngaia e uotanako 2 te rawawata te raiti ao ngaira kaain te titoa ake ti bwaibwai tao bon ngai naba temanna bwa iai ana titoa natiu ti a nang kukurei bwa e raka ara baeki n raiti ken i bon arona ngaia ti a tia n aonikai n ara kai ni katine bwa e buakaka. Kanga aio te bwai teuana te Tia Babaire ae ti na taraia ae I taku bwa ngkana ti taraa ana *fraction* te botanaomata iaon Kiribati kanga e rawata riki te *consumer* nakon te tia bitineti ao I taku bwa ae e a bon roko naba te tai are te tia bitineti e nang bon kabongana ana raka ni kabonganaan te kai ni katine ae raoiroi, ke e na kona n eti raoi iai ana bae iai. Ao ti kaoka ara ururing rikaaki te Tia Babaire ao ti uringa tain te korone moa katinean te takataka ao ngai I uringa bwa are I kauia naba tain te korone kanga I a bon bwakutaia ao iai te kai ni katine ae kanga e aranaki bwa te kabaeng, ae te biti ao ngkanne e kamenaaki n te mai ao e *adjusted te weight* arei ao e katineaki te baeki n takataka ao ngkana ko katinea am baeki n takataka ao te kabaeng arei kanga e tei ao ngkana e baranti raoi ni kangai ao ngaia e a reke rawawatana.

Ngkana ko nakon bobooti ao iai betinin te kai ni katine ao taian aonti .5 aonti ni karokoa arei e katineaki kanga iai teutana raoiroin anne ao ngkai n taai aikai tao a bon konaki ara kai ni katine bwa a kona ni konaaki aomata iai, ngaia are anne raoi bon bukin karaoan te tua aio. E

koaua te Tia Babaire tao e a mwemwe naba te maroro iaon taian *fees* irouia taian *inspectors* aika ngkana a karaoa te tutuo. Taan Tei moa aio ngkai akea aia *fees* taian *inspectors* ngkana a karaoa te tutuo. Bwa are bon Taan Mwakuri ma a kona ngkanne ni karekea te aomata ngkana e aki ira nanon te tua aio ma ana kai ni katine ian ane e bon teretere naba ian *part 7 section 32 ao 35* ao e koaua bwa iai tua ngkanne akanne akana tao a mwaneweaki ane iraua taian tua akanne. Bwa ti aki nanona koa bon tibwa tua ni kangai ao ko nang bon teuana te ngaa naba tao e bon eti kona bon riai ni mena ma are n tabetai e kona nakon te bowi. Ma I taku bwa e bon riai ni karekeaki taian tua te Tia Babaire bwa e na bon katenaaki wiin te tua aio bwa ngkana iai ane e a bon nang rikirake n aonikaia te botanaomata ao tao e na bon riai naba n tua kanga ibukin kamanoaia ara botanaomata.

E mwaneweaki naba aron kanga te kaongora nakoia ara bitineti ma ara botanaomata iaon te tua aio ao I taku bwa aio e na nang kaineti riki nakoia taan bitineti. Ao aio ngkanne e tauraoi au Botaki ni Mwakuri ni karaoa terana arei te *awareness* tao bon rinanon te rerioa a bon mwamwananga naba au koraki naba nako aon aba a kona naba n reke naba bwa aia kaongora nako aon aba ao e rabwa te kauring n anne ti na tibwatibwa anne. Ao ti na bon karaoi naba *workshop* aika a onoti nakon tao *members of the KCCI* nakeke taan *member* iai taan bwaibwai ao ti na bon karaoi riki moa iaon Tarawateinainano ma Betio ngkai e rawata taan bwaibwai iai ao tao ngkana iai mwanangara nako aon aba, ao n te tai are ti roko ikanne ao ti kona ngkanne ni karaoa ara reirei iaona.

Eng te Tia Babaire taian *formula* akana a mena n taian *annex* akanne ke ana *appendix* te bwai aio eng kanga bon *formula* akanne aika kanga a bon matoatoa aron kamatebwaiakia ngai naba I tuai naba kona n ataa aron te *formula* aio. Tao I kona n ataia rinanoia au tia mwakuri ma are a nang bon karaua ngkanne ni kabwarabwara te *formula* aio ma eti anne te bwai teuana ae I taku bwa e bon riai ni kanimwaki bwa kanga raon te tua aio kanga n te aro bwa e na *refer* te aba nako iai ao e na aki bure are e kantaningaaki.

Ngaia are tao aikai au maroro teutana te Tia Babaire I nang karabwarabwa ngkai e kona ni butimwaeaki te mena aio ao tao bon au kabanea ni *issue* te Tia Babaire e koaua n are I a tia naba ni maroroakinna are te KFL ke te KCDL kanga e a bon rawata riki ae na kabongana te kai ni bae aio ao kanga ti karaoa te tua aio n te aro bwa e na kona ni kinaki aron aia bwai are a katinea n tokin te tai ngkana a nang kanakoa nako tinaniku aia kaako. Bwa kanga iai ngkai te manikangare

ae a taetaekinna au *staff* ae raon te taeka ae kangai, *pacific time,* tera anne? Taian te betebeke ae bon 9 ao ngaia a roko te aoa 10. Ngaia ngkai kanga manga iai te taetae n te iokinibwai ngkai n aban te betebeke are e kangai *pacific kilo* e aera anne kai a taku bwa 10 ao kai tia noria kanga bon tao ti 8 Kiribati *kilo.* Bwa e reke naba aikai kanga ibukin te kai ni katine te Tia Babaire, ngaia are tao e nang kamatoaki te tua aio ao ti nang kakea te aekaki ni bwai aio bwa kanga e kamamaira. Iara anne? Bwa mai i Kiribati e a tia ni baketenaki ao bon mwaitina raoi 10 te gram a bon katinea n aia kai ni katine ao a bon te 10 raoi te *gram,* nakon are atongaki ni baketena te 10 te gram ao ngke a katinea ngaia tao te timware tao iraua tao 5 te gram ke tao iraua.

Akanne itera tabeua ae I taku bwa e nang kakawaki te Tia Babaire n ara tua aio ao I taku bwa te bwai ae ng kakawaki riki bwa kanga karekerekean te tua aio ma Bureitiman. Ti ataia bwa tua tabeua bwa kanga a kuri ni mwamwaninga te aba taekan kanga aia ibuobuoki Bureitiman ibukin kamatoan te tua aio ao ngkai e a reke aio ti nang karabwarabwa bwa e butimwaeaki ao e a kona riki ni i kaekaeka ara onono ao ara tua aio ma aron mwakaia Bureitiman.

Ngaia are man au maroro aikai te Tia Babaire ao I nang karabwa butimwaean te Biira aio ibukin warekana te moantai ao I a kukurei ngkanne n tabekia nakon matan te Auti aio te Tia Babaire bwa te Biira ae te Metrology Bill 2020 e na warekaki te moantai. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Minita ao ngkai e a bon bane ana *sum up* te Minita ao n nang kanakoa te kaoti nano iaona. Bwa te Biira ae te Metrology Bill 2020 e na warekaki te moantai, ake a nano iai ke a kangai eng ao ake aki ke a kangai ti aki. E butimwaeaki moan warekan te Biira.

Ti a nakon ara bwai are imwina. Ara bwai are imwina ngkanne e na bon tabekaki iroun te Beretitenti ae karineaki ara Biira ae na tabekaki iroun te Beretitenti ae karineaki HE.Taneti Mamau te Biira n Onono ibukin aia Bwakabwai ao aia Arauenti Taan Tei n te Maneaba ni Maungatabu 2020 bwa e na warekaki n te moantai. E nakoim te Beretitenti.

SALARIES AND ALLOWANCES OF MEMBERS OF THE MANEABA NI MAUNGATABU (AMENDMENT) BILL 2020 (1ST READING)

H.E Taneti Maamau: Ko rabwa *Madam Speaker* ao imwain ae I waaki ao n na kanakoa warekan ao te maroro iaon te Biira ae kakawaki aio ao ai bon te bwana moa ni kamauri nakoira ni kabane n reitaki

ma taan ongora ao kam na bane moa ni mauri, ao imwain ae I bon nakon te Biira te maroro iaon te Biira ao tabekan te Biira *Madam Speaker* I bon ti kan ana am kariaia, e kakawaki bwa are iai ana riboti ngkai te *Tribunal* ni kanoana are ti na rinanoia ao iai kain te *Tribunal* ke Tetarabunare are a tia ni karaoa te riboti n 2017 ao e tia aia ribooti n 2018 ao temanna kain te *Tribunal* ae te Tia Koroboki nakon te *Tribunal* n aron are ti kina e a maan ni mwakuri n te Tautaeka, te aomata ae bon kinaki teuare Teb'ee Ietaake ao ngaia ti ongo te rongorongo bwa e kabuanibwai maeina ao e kabuanibwai maeuna ngkebong ma ngkana ko kariaia *Madam Speaker* ti a nga tabeua miniti tabeua n anga te kaitau ao te ururing ao I a kanakoa nakoim te Tibiika, e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti I nang nanokawaki te rongorongo ae taekinna te Beretitenti akea atakina irou ao ibukina bwa ti riai n anga ara karinerine nakon temanna ae kinaki are e a tia naba n anga ana iango ao ana ibuobuoki ibukin rinanon ara Biira are ti na rinanoia n te tai aei ao n reitaki ma nakoana ake a tia iai n *contribute* nakon ara waaki te Tautaeka, ao tia anga tabeua te Minita ibukin ara ururing nakoina,

Ao ngkane I a kaokia nakon Te Beretitenti ae karineaki bwa e na kanakoa ana Biira are e na tabekia n te tai aei, e nakoim Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e koaua tia reita te kaitau ao te ururing nakon te rao ae tangira ao e bati n uringaki n ana *contribution* e a tia n tiakoroboki naba nakon te Tautaeka n ririki aika mwaiti ao e a tia naba n riki bwa ana aomata Kiribati n tei ibukin araba ae Kiribati nakon te rabwata n te aonnaba teuana Bangke n *Asia* Te *Asian Development Bank* ngaia are e rabwa ao tia anganna naba katekeraoan mwanangana nakon te aba n rau, ao aei ngkane taekan au Biira *Madam Speaker* ae kangai bwa te Biira n onono ibukin aia bwakabwai ao aia *allowance* Taan Tei n te Maneaba ni Maungatabu 2020 e na warekaki te moan tai.

Ko rabwa *Madam Speaker* ao imwain ae I waaki ao ai bon bwanau ni kakamauri ao ni kakatekeraoi nakoimi ni kabane Taan Tei aika kam karineaki n reitaki ma taan ongora, I a kukurei n tei imatami n te bwakantaai aei ni uotarake au kauoua ni Biira nakon ana kateniua ni bowi ana katebui ma uoua ni Maneaba ni Maungatabu Kiribati ibukin te onono nakon ana Tua are kaineti ma booia ao aia *allowance* ana Taan Tei Kiribati nakon te Maneaba ni Maungatabu, Taan Tei aika kam karineaki ao kain Kiribati ni kabane, iai uoua iteran au Biira n onono aio, te moan bon te katamaroa ke onono nakon tabeua kibu n Tua ke kibu n Tua aio ni kaineti ma

bitakin ware ao taekaia tabeua, ao te kauoua bon karinrin ke katamaroa aika boou nakon te Tua aio ake a bane n oioi ian te kantaninga ibukin uarokoan te tamaroa riki,

I kukurei n taekinna *Madam Speaker* ao Taan Tei aika karineaki bwa e a bon tia n rinanon naba te Biira aei te maroro n taian te *workshop* are karaoaki inanon teuana te wiiki imwain te Auti n Tei aio, ao I kukurei naba n taekinna bwa a mwaiti iango aika a taekinna n te tai arei, iango ni ibuobuoki ao ni katamaroa ao are au kantaninga e na kabobongaki raoi inanon ara maroro ni moan warekan te Biira aio. Oin tabekan te onono ke katamaroa aika ana mwemwekaki inanon te Biira aio e bon kaineti ma karakan riki booia ao aia *allowance* Taan Tei nakon ana Maneaba ni Maungatabu abara ae Kiribati, onono aikai a bon boboto ian riaina aika anaki ni koaua aikai,

1. Kiribati bon ngaia ngkai teuana mai buakon aba n te aonnaba ake tanan kabane ni uarereke booi aia Taan Tei nakon aia Maneaba ni Maungatabu, ibuakoia aban Tebetebeke ao Kiribati bon kabane ni uarereke booia ana Taan Tei ni kabotauaki ma aaba ake a uarereke naba n ai aron Kiribati, n rongorongo ake ti karekei ao imwin Kiribati n te kabane ni uarereke ana boo mai inano bon te aba ae Tuvalu ao ngkana ti taetae iaon te nuka ni ware ke te *Average Salary* ao ana bwakabwai te Tia Tei mai Kiribati e bon akin aba roko n iteran boon te Tia Tei mai Tuvalu are nanon ikai e oti bwa booia Taan Tei mai Kiribati e bon rangi n tionako inano ni kabotauaki ma aban nako Tebetebeke,

2. Biriraken boon te maeu iaon Kiribati ao kainanoan riki aia *service* ke ibuobuoki Taan Tei nakoia aia botannaomata ae ti kakoaua bwa e a bon rangi ni birirake ngkai mwaitia ni kabotauaki ma ririki aika nako, aio naba teuana te itera ae noria te Tautaeka bwa e na riai ni katamaroaki riki ibukin kaitaran rikiraken boon bwaai ao *service* iaon abara ae Kiribati.

3. E a bon maan te tai imwin karakan booia Taan Tei iaon Kiribati ti kakoaua bwa iai te raka ni boo are e a tia n reke nakoia Taan mwakuri n te Tautaeka n ririki aika nako ao ane n te ririki 2018 ma ibukia Taan Tei ao te kabanea n tai are e karaoaki te onono nakon booia bon te ririki 2013 are nanona bwa ai 7 te ririki n nako e a rangi ni maan te tai ane are e bon tuai man karakaki booia Taan Tei,

irarikin ane ao ni kabotauaki ma aban Tebetebeke ake tabeua ao bon angiia aaba aikai a bon tibwa tia naba ni karakai booia aia Taan Tei, ai moarara riki aaba ake kanga a uarereke n aron Kiribati, n aron Nauru ao Marshall, ao a mwaiti riki itera ake e nori iai te Tautaeka ke e nora iai riain te Tautaeka karakan booia Taan Tei ma I a kauarerekea ikai ibukin uarereken te tai ma I kukurei ni manga bon anga au maroro riki iaon aikai inanon tain te maroro ngkana e tau te tai man nonori aikai ao e a noria riaina ami Tautaeka n te tai aio bwa e a bon riai ao e a boo tain te waaki ni katamaroa nakon booia ara Taan Tei ni kabane n aron are e uotiarake Te *Salaries Tribunal Committee* are karaoa aio ao riki bon kinakin kakawakin ao tibwangan te tobwa ma te amo are a teimatoa n amomoia n te bong ae koraki ibukia aia botannaomata n angaa aika kakaokoro, iai naba ana katamaroa te Tautaeka are e a tia ni karini n te onono.

Iai 4 mwakoron te onono inanon te Biira aio, te moan te onono nakon Te Tietura nambwa 1 ibukin booia Taan Tei, te kauoua te onono nakon kibu aika 7 aika kibu 3,4,6 10,11,12,13 n te oi n Tua ke te *Principal Act* , te kateniua, karinakin uoua kibu aika boou aika kibu 6A ao kibu 13A, te kaaua, karinakin mwakoro 4 ke *part 4* inanon te Tua ibukin bwakabwai ma aia *allowance* Taan Tei, aikai ngkane kabwarabwaran ke kabwaranakoan onono aika a kakawaki aikai inano te Biira aio ibukin te Tua ibukin aia bwakabwai ao aia *Allowance* Taan Tei n te Maneaba ni Maungatabu ao te *Tribunal* ke te Tarabunare ibukin aia bwakabwai,

Te moan(1), Bon katamaroa nakon boon Te Beretitenti, te kauoman Beretitenti, Minita ao Taan Tei ni kabane.

Te kauoua(2) te katamaroa ke te kauoua ni katamaroa bon kamaunaki ao oneakin tabeua mwakoron te kibu ae 3.

Te kateniua(3) e bon kaineti ma katamaroan aia *allowance* Minita ibukin okia ni kaongora n aia abamwakoro ao karinaia Taan Tei man TUC ao BTC ake a taua te nakoa ni Minita ao ai katamaroan te *Incidentals* n te ririki.

Te kaaua(4), bon katamaroan aia mwebuaka ke aia *Subsistence* Minita n te Kaebineti ao Taan Tei ni kawaran abamwakoro ao Kiritimati ibukin karaoan aia mwakuri ao ni ikotaki ma Tarawa Teinainano ibukia kain Kiritimati.

Te kanimaua(5) bon karinan aia *allowance* Taan Tei mai iaon Tarawa Teinainano ao Betio n tain te Auti n Tei ke bowi ni kometen te Auti,

raonakin te katamaroa aio bon kabwakan aia *allowance* buuia Taan Tei aikai ae iteran te mwaiti are e na kabonganaki nakoia Taan Tei.

Te kaonoua(6) ni katamaroa bon karekean boon te moan Aine ke te moan Mwane n te mwaiti ae boraoi ma bwakai te tia mwakuri n te Tautaeka n te karinan ni boo ae *level 4* .

Te kaitiua(7) ni katamaroa, e kaineti ma bwain nanon auti ni maeka.

Te kawaniua(8) ni katamaroa bon te *Responsibility Allowance* are e na kona n reke nakoia kain te Kaebineti ni kabane ibukin noran rakan tibwangaia itinanikun tibwangaia ibukin kain abamwakoro.

Te karuaiwa(9), e bon kaineti ma aia *allowance* Taan Tei ibukin oneaia are a tataneiai ni karekea inanon tain mwamwanangaia nako tinanikun Kiribati, te katamaroa teuana e na bon reke naba nakon te Tia Tei n te ririki ibukin oneana n iri bowin ana Auti n Maungatabu ke ana Auti n Tei Kiribati.

Te katebuina(10), bon kamaunakin te kibu 13 ao n oneakin man Bautaki *allowance* aikanne ke a botaki *allowances* akanne iaan aia *Communication allowance* Taan Tei n te ririki.

Te katebui ma teuana(11), bon karinakin te kibu 13A ae boboto iaon kabwakan aia mwane koraki ake a tia ni beku ngkoa bwa Taan Tei n ana Maneaba ni Maungatabu Kiribati ni kaitara kaokoron mania n Tia Tei, ao Te katebui ma uoua(12), bon katean te *Electoral Office* iaon Tarawa Teinainano ke Betio are e kainaki iroun te *Electoral Administration officer* ao ana taan mwakuri aika rineaki mai iroun Te Beretitenti ni kaineti ma te kibu 99 n te *constitution* bwa ana butimwai bubuti ma kan buokaki irouia aomata mai iaon Tarawa Teinainano ao Betio ao bon aaba riki tabeua, ko rabwa *Madam Speaker* ao Taan Tei aika kam karineaki nakon ana Maneaba ni Maungatabu Kiribati ni kabane ao ai bon taan ongora ni kabane, ao I a kukurei n uotarake te Biira aio nako matan te Auti ibukin karekean ami kariaia ao ana kariaia ara Maneaba ni Maungatabu ao ko bati n rabwa.

Tibiika: E rabwa te Beretitenti ao ngkai e a bon tia n tabeka ana Biira te Beretitenti ao I a kanakoa te maroro iaona ma N na kanakoa moa te Leader n te Kaitara bwa e na kanakoa ana maroro iaon te Biira aei e nakoim Hon.Tessie Eria Lambourne kanakoa am maroro.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire ao ti na reita te maroro man ara itera iaon te Biira n are e a tia n tabekia te Beretitenti ibukin onean te tua iaon booia ao kanuangaia Taan Tei are bon ngaira. Ao imwain ae I waakina nako au maroro te Tia Babaire ao I ti kan taekinna bwa ti a karautaeka nakon te Tautaeka n te tai aei bwa ti aki

tauraoi ni butimwaea te Biira ae n aron ae uotakirakeaki iai nakoira n te tai aei. Ao ti na kabwarabwarai bwaai ae ngaia ae kanoan te Biira aei e karika aki butimwaeana moa iroura n te tai aei. Ma tao imwain ae I waakina nako anne te Tia Babaire ao ti kariaia ao ti kakoaua bwa tao e bon riai ni iai te raka nakon tao boora ao kanuangara n aron are e mwaneweia te Beretitenti bwa te kabanea n tai are e karakaaki iai boora bon 2013, ao aei ae karaoaki naba inanon mwiin ana kakae ao ana mwakuri te Tarabunare are e kateaki ian te Tua ae Maungatabu mwakorona 65 iaon babairean nako ao bitakin boora ao kanuangara ngaira Taan Tei n te Maneaba ni Maungatabu. Ao ti ataia bwa te Tarabunare are e kateaki n aron ae mwaneweia te Beretitenti n 2017 ao e otinako ana ribooti n 2018 ma ana iango are e kawenei ibukin tao onono are tao e noori riaina imwin kanoan karaoan ana kakae ao ana mwakuri korakora iaon te itera aei are ngaia e a tia ni kaweneaki imatara ngaira Taan Tei. Ao ngkai I mwanewea ngkai te Tarabunare ao I a reiti rainanoanga kaain ara Tarabunare are e a tia ni motirawa n te tai aei ao taeka n rai nanoanga nakoia ana utu, ao raoraona ake a tiku imwina ao ai te katekeraoi nakoina n ana borau.

Ao aei kanoan aia mwakuri kaain te Tarabunare ae moan te kakawaki ae moan te kakawaki iroura ngaira Taan Tei bwa ngaia aei bukin ae bon kateaki te rabwata aei bwa e na inaomata bwa e na akea rekerekena ma ngaira ao e na kona ni karaoa tibwangana ibukin rinanoan boora ao kanuangara. Ao aei teuana bukin ae ti aki iai butimwaea te Biira aei n te tai aei te Tia Babaire bwa kanoan te Biira aei a bon nang kaokoro ma kanoan ana mwakuri korakora te Tarabunare are e a tia ni kateaki. Ao ngkai ti ataia ae e a tia ni bua mai ibuakoia ao tao ti kona naba ni kangai bwa aei irantangaean aia mwakuri kaain te Tarabunare ae a tia ni karaoia ae te mwakuri ae e aki bebete bwa bon te mwakuri ae bon te kakae, bon te kakae ae nang korakora irouia ao a ongora bwanara ngaira Taan Tei ao te botanaomata iaon bwa tera raoi tein ngaira boora ao kanuangara ngaira Taan Tei. Ao ngaia aei kanga aron karaoan te bitaki nakon te tua aei bwa e a tia ni barongaaki ian te Tua ae Maungatabu ae ngaia ngaira teuana bukin ae ti totokoa bwa ai bon te naan bwa kanoan te Biira aei bon bwaai aika akea tao oia ke tao kabwarabwaraan, are tao a tia ni karaoa te kaka eke tao tera rinanon te bwai teuana ma te bwai teuana ao a taraa te itera teuana. E mwaneweia te Beretitenti bwa kanga bon ti taraan Kiribati ngkai tao taraana ma raora n Tia Tei n aba aika irarikira. Ao e koaua bwa anne te bwai teuana ae ti riai naba n tarataraia ma te bwai ae nang kakawaki bwa ti na bon taraira moa

ngaira iaon abara, bwa tera aron abara tera aron kaubwaira ao korakorara ae ti na kona iai ngaira ni bon manga tarai arora ni kangai ti nang riai ni karaka boora.

Ao aei teuana te bwai te Tia Babaire ae ti noria bwa te bwai ae ti na uneakinna bwa e na riai n ti te tikina aron te taratara iaon karakaan te boo ma te naan kanuanga ke te *equity.* E na riai ni iai te *principle of equity* ke aron te katiteboaki ke e na ti teuana aron te rain ke tao te karai are ti na kabongana ngaira i Kiribati ao ngkai aei ti noria bwa kanoan te Biira aei e nang uotira rake ngaira Taan Tei ma aron boora ao kanuangara ae ngkai ae ngkai e uotakirakeaki ian te Biira aei. Bwa te raka ni boo ae ngkai ae kanoan te Biira aei ti nang anganaki teniua te tai mwaitina nakon ae ti bwaina ngkai 300% te katebubua. Ao ngkana ti kabotaua aei ma aron tao booia ngkai ao tao kanuangaia ara Taan Mwakuri n te Tautaeka are ngaia taan beku ibukin te botanaomata, a tia ni karaaki booia ni 2018 n te mwaiti ae 30%. Ngaia aei ae ti uneakinna iai bwa e na riai n ti te tikina bwa ngkana te katebubua anne bwa e na bwainaki tao te 30% e aera naba ngaira ti na aki bwaina naba te 30 te katebubua. Bwa are bon boora are ngkai a bon kanga bwaai aika a tia n taraaki bwa a riai ibukin tibwangara ae ti mena inanona ngkai.

Ngaia anne te moanibwai bwa e aera ngkai ti na aki tararuaia moa ara Taan Mwakuri ni karikirakei booia. Ao ngkana arona bwa e na 30/100 te raka ao e ara bwa ti na aki naba taraia e aera ngaira bwa ti na kabuburai boora ao ara koraki ti na kauarerekei rakan booia. Anne teuana te bwai ae ngaia ae ti uneaki iai ao ti aki iai kariaia aron tein te Biira aei n te tai aei. Ao tao e aki kabwarabwara te Beretitenti bwa tera kanoan aia iango kaain Tarabunare bwa e nang kakawaki bwa e na ongo naba Kiribati are ngkai ai bon ware tabeua ae a rin n te Biira aei ai bon ti aki kanoan ana iango ni ibuobuoki ke ana *recommendations* te Tarabunare. Ao ngkana ti noora ana ribooti te Tarabunare ao tao iaon riki boora ngaira Taan Tei ao e matata bwa te raka are a tarataraia kanga e nakon te ware ae 40% ao aei ngkana ti kabotaua ma te raka ae ti angania ara Taan Mwakuri ao kanga e rau riki te nano iai bwa are kanga ti kaan riki ao ngkai ti aki tangiria ae e a tiku ibuki ae ti teimatoa n taetaekinna are kanoan kanga ara kataumwane n taai aika nako ao aei kanoan ana *principle* ke te bwai ae e na kaira ana waaki te Tautaeka ma ngaira ti taraia bwa te moanibwai are e nang kakawaki ae te *equity* akea, ti a rangi n raroa nano tia kitania ara botanaomata ti a kitania ara Taan Mwakuri ao anne ngkanne bukin ae ti aki kariaia te Biira n teina aei.

Ngkana tia manga taraia are bon ara botanaomata e kanga ngkanne tein ae ti nang anganaki ngaira ni kabotauaki ma are anganaki ara botanaomata ti kaitau bwa are iai te naan bwaka mwane ngkai are e a tia n anga te Tautaeka nakoia ara botanaomata ao ti karaua n taraa naba anne a raka aia mwaane kaara, ai $200 ngkai te tara n te namwakaina. Ao ngaira tao e aoria n ae mataata raoi naba nakon te botanaomata bwa tera te ware ae ti taekinna ti taekina tao te raka iaon tao te katebubua tao 300% ma e aoria n ae matata bwa ngkai boora ae ti bwainna n te tai aei e biribiri imarenan te $16,380 mai inano nakon $22,385 aei n te ririki ao are e tangiria te Tautaeka bwa e na bitia ke e na bita ware anne tao n aekakin man $22,388 nakon te ware ae $63,582 kee aikai are 300% te raka. Ao anne ngkanne are n ana ribooti te Tarabunare te raka tao te katoto n aron are $22,388 n te ririki ao ngaia ana karaka nakon $31,791 n te ririki ae aei are 40%. Aikai kanga ware ae ti wareka ana ribooti te Tarabunare ao ti noora riaina eti bwa e riai ni iai tao teutana te kerake ni kaitara tao rakan boon te maeu ma mwaitira te kerake ngaira iroura e a bon rangi ni buburakaei ngkai ae rin inanon te Biira aei. Ao ngaia ti noora aron are a tia ni karaoia kaain te Tarabunare ngaira iroura moan te tamaroa bwa are a bon tia ni kabanea aia tai ni karaoa aia kakae, ao aia kamatebwai iaon te itera aei.

Anne kanga iaon are kanga boora ngaira Taan Tei ae ngkai ti tangiria bwa ti na kabubura. E nang bubura naba ae ngkana ti kabotaua ma te naan bwaka mwane ngkai ae ti anganiia ara botanaomata. Tao iai naba te kakaokoro inanon te Biira aei tao bon imarenara ke tao iai moa are e mwaneweia te Beretitenti, te kanuanga ae boou tao ibukia riki kaain te kabineti, are e aranaki bwa tao ni imatang te *responsibility allowance* ke tao te kanuanga ibukia ake kanga iai riki tibwangaia aika a raka ao aei naba te bwai naba ae ti aki naba ngaira totokoa naba anne bwa bon te bwai ae riai naba. Ma ngkana ti taraa aron tein boora ae ti tangiria ngkai aikanne a bon bane naba ni kakaokoron tein boora anne e a bon oti naba iai kaokoron tibwangara. Ngaira n ara koaua e rin inanon boora kanoan tibwangara aei ngaira Taan Tei ao tao iai naba te naan ana iango ni ibuobuoki te Tarabunare are e kawenea ibukin te itera naba tao te tibwanga inanon te Maneaba ni Maungatabu, ao iai te tibwanga teuana ae tao e tuai kinaki n te tua ae Maungatabu mai iai n ara Tua ni Kaetieti ae tao te mataniwi n te Kaitara. Ao I kai taekina aei bwa ibukina ngai I mataniwi n te Kaitara, ma I taku bwa ni kakawakin te tibwanga aei bwa are n ara waaki n te Tautaeka ae inaomata ao e kinaki tibwangan tao aranaki bwa te Kaitara ibukin tao kanga te *taken balance* kanga bweenakin waan te

Tautaeka bwa e na etieti butina bwa e na aki rarikiriki. Ao anne ngkanne teuana naba te bwai ae kanga te kakaokoro ma ngaira iroura e aki riai bwa e na iai riki te kanuanga iaon are bon mwaitin boora ae ti tangiria anne kanoan ara totoko are e kaineti ma ti te tikina iai riki tabeua kanoana tao iai naba kakaokoroia Minita ao Taan Tei, ao teuana te katoto are ngkana a nako Minita aei ngkai are kanoan te Biira aei ngkai, are ngkana a nako Minita ni kaongora iaon aia abamwakoro ao a na reke irouia te mwane ni mwengabuaka ke te *sub* ae mwaitina $100 te taara nte bongina. Te titiraki bwa e aera ngkai e na reke irouia? Aki nakon aba tabeua bwa aei bon abaia aei e na riai ni iai mwengaia ana aki kainnanoa te tabo ae tao boon aia utero, ao tera kaokoroia ma Taan Tei? Kanga ti titiraki aikanne ae kanga e oti iai bwa akea ke e aki ti te tikina aron te taratara ian kanoan ngkai te Biira ae uotirake te Tautaeka.

Iai naba kanga te kakaokoroaki imarenaia Taan Tei tao iaon Tarawa ae bwanin Tarawateinainano ao abamwakoro ake itinanikun Tarawateinainano, tao teuana te katoto ae iaon tao te mwane naba ni mwengabuaka, te *sub* tao e a nang ataaki arana ae te *sub* bwa kaain aonaba ngkana a roko ikai Taan Tei mai iaon aba ao te $100 aongkoa ngkai ian te Biira aei bwa naake mai iaon Tarawa $150 bwa $50 te taara kanga ibukia kaain abaia. N te onono are e karaoaki ni 2013 are e bitaki iai mwaitin te *sub* nakoira ngaira Taan Tei ngkana ti roko iaon Tarawa nakon te mwaiti ae $100 te taara aei e rin inanona kaain abara. Bwa are ngkoa ti $60 te tara ao e na reke iroum $150 ngkana arona bwa kona tiku n te Utero bwa buokan are boon am Utero. Ma e karakaaki ni 2013 kanoan naba ana ribooti te Tarabunare ae karakaaki nakon $100 ao e nang aki tauak mwiina ae ngaia ngkai e aki ae ngkana ti anganaki ti aki manga okira te aobiti ni kangai kabongana ibukin te bwai arei aei ngkanne ae nang kakawaki te mwaiti ae ti bwainna ngkai a rin inanona ae tao te mwane naba ibukia tao kaain abara.

Nanona te raka anne kanga ti aki naba noora riaina bwa bon bwaai aikai are kanga te naan kakaokoro iai kakaokoro aika a bon riai ao iai naba ti bon taraia bwa n te tai aei moa bwa aki riai bwa ti te tikina arona. Teuana ngkana iai e aranaki bwa te mwane bwa tao ibukin bwaai aika karina ao tao ibukia raona n Tia Tei mai Tarawateinainano ao Betio e na kona n reke irouia $2 te ngaa te taara n teuana te ririki aei ana aki raka iaon $2 te ngaa te taara bwa ti aki ataia bwa tera raoi nanon ane te *incidentals* ke tao bwaai aika karina ke a raka ti aki raoi nang matata iai.

Ma aei ana kona ni kabongana te mwaiti ae e na aki raka iaon $2 te ngaa n teuana te ririki kanga akea

taekinan are ana riai ni iai tao te naan are ana riai ni manga kabwarabwara bwa a kanga ni kabongana te mwane aei ma ngkanne moa te titiraki bwa e aera e na kaokoro naba aroia ma nikiraia Taan Tei, kanga aikai te naan mena aika a kakaokoro. Teuana naba iai are mwakoron kanoan te Biira aei are ake a boou ake kanga te naan iango aika a boou ae aranaki bwa te aobiti are te *electoral office* kanga te aobiti ae onoti tao ibukia riki ke tao ibukin buokaia Taan Tei mai Tarawateinainano ao Betio. Tao aei te bwai ae tao e na karauaki naba n taraaki riaina, bwa are tao e na titebo ma te bwai ae tao e na aranaki bwa tao tera te *constituency office* ke tao buokaia Taan Tei ibukin karaoan tibwangaia.

Ao ti ataia bwa are raora n Tia Tei ake mai iaon Tarawateinainano ma Betio a nang tiraua riki aia botanaomata ngaia tao kaain Tarawateinaieta kaain Abaiang, ake teniman aia Tia Tei ti ataia bwa anne e oti iai aron rawatan te botanaomata ma I taku bwa te mwakuri e aki raka bwa are e bon titebo tibwangara ao tao teuana aei bwa tao ngkai I a mwanewea aei manga iai ngkanne kanoan ara mena are imwina ma aei naba kanga e turuturu ibukia tao Taan Tei mai aikai, mai iaon Tarawateinainano ao Betio, tera ngkanne buokaia Taan Tei ake nikirana kanga aikai ara titiraki ibukin kanoan ngkai ana Biira te Tautaeka aei. Iai ara onono ae ti na karinna te Tia Babaire iaon bwaai ae ngaira ti taku bwa kanga tao ana katamaroa riki aron taraan te Biira ke te kanuanga ae ti tangiria bwa e na reke iroura bwa are kanga e na iororo riki ma aron ngkai booia ao kanuangaia ao ara tia mwakuri n te Tautaeka bwa tao ai bon te ngaan mwane are e reke nakoia kaain Kiribati.

Anne ngkanne kanoan are e na riai n ti te tikina ti uneakina te *principle* ao te *equity* ao teuana ngkanne ae irekereke ma anne bwa kanga te *affordability* ti na kona ni mwaneni te naan bitaki aikai ao te titiraki aei bwa ngkai ti bon teimatoa ni ununeakina ae e a tuai man koro nanon ami motinnano ae moan te tiraua a tuai ni bane ni bwaka te naan mwane are ngkai a bwaka a tuai ni bane nakoia naake ana riai ni bwaka nakoia ibukia naake aki mwakuri a tuai ti uneakina are kam raoi kakoroa aia mwane kaara, aei ara ma maroro n te maneaba aei n te naan titiraki te naan kaoti. Ngaira iroura e tuai boo tain aei ma ti aki kona ni kabanea te mwane ae nang tiraua iaon ae bon iaora moa ngaira taan kairiri imwain ae ti kakoroi nanon ara berita nakon te botanaomata.

Ngaira aei e aki moanibwai ao kam a tia ni kawenea ana beba te Beretitenti are te Biira aei e nang kainnanoaki ao e na kawaekoaki naba ni kabwataki n te tai aei. Ao

anne naba te bwai ae ti aki kariaia bwa ti aki noora riain ae nang kataweaki te Biira aei ti aki noora riaina bwa e aera e nang kataweaki ao ngaira ti na uneakina riki ae kam na katawea kakoroan nanon ami motinnano nakoia te botanaomata. Ngkai ti a noora kanoan ami kataumwane ae tao ai bon kanoan te maroro teuana ma ti noria naba a tuai naba bane. Ma tia karina te kataumwane ibukin boora ngaira ao kanuangara ngaira taan kairiri, anne ngaia bukin naba teuana totokoan te Biira aei n aron teina aei.

Bwa ngke arona bwa e roko ao tein are e a tia ni kawenea te tarabunare ao are akea ara kanganga ni butimwaia ao ngaira ngkanne aei ara kanganga. Ao ngkai te bwai ae ngkai tia taraia ngkai kam a nang kabirirakea mwaitin boora ao tao kanuangara bwa e titebo ma akea taraan ke tikonan te mwane. Ngaia ti bon kona ni kabanei mwaane aika a bubura ibukira ao e aera ngkanne ke ti aki kabanei mwaiti ni mwane aikai ngkana ti onei ao kam mwaneni iai ami motinnano akana a kantaningaia te botanaomata. Ngaira iroura naba kanga e moanna ni bua te bwai tao tikonan te mwane ke ti na riai ni maeu ma are kaubwaira are e reke inanon baira are e reke inanon baira *physical responsibility living within our means* ae aei ae kam teimatoa n taetaekinna ngaira kanoan ami Biira aei ae kam uotia ngkai e aki nang katuruturua anne kanga e titebo ma e a bon kaitara raoi aron ami koaua ae kam taetaekinna nakoira ao nakon Kiribati. Bwa ti na kanga n ae ti nang tangira naba aei ibukira bon ngaira moa ngaira iroura aei ti tataninga are kam kabanea raoi kanoan ami motinnano ao tao ai ngaira te kabanea ni bwai. Ti na aki moa iangoira ma ti na iangoia moa tabeman anne naba kanga te koaua naba Kiritian ae ti na riai naba n tarataraia ti aki ngaira moa ma ngkami moa kanga te naan *principles* ae ti kan maroro iaona ibukin kaineti ma te Biira aei.

Ao teuana naba a rawata bwaai akana a boou bwa te bwai ae nang kakawaki bwa kanoan te Biira aei e na kaineti raoi ma kanoan te tua are e na kateaki ibukira ngaira Taan Tei ae ngaia ngaira ti noora ae e a tia ni kabwarabwara te Beretitenti iai iango tabeua ao ti aki totokoi iango ma I taku bwa ana riai raoi ni karauaki n rinanoaki ana karauaki raoi ni karaoaki te kamatebwai ae bon buburakaei iaon iango aikai. Te moani iango ae boou ae rin n te Biira aei bon kanuangan buun te Beretitenti, te moan aine ke te moan mwane, buun te Beretitenti, ae aei e na titebo ma booia taan mwakuri ake a mena iaon te karinan ni boo are 4 *level 4* ao tao ibukin te ongora *level 4* mwaitin boon te aomata ae mena n *level 4 $18,522.40* n teuana te ririki, aei ngkane ae ngkai ti maroroakinna bwa e na anganaki buun te

Beretitenti bwa ana boona ke tao kanuangana, ao I taku bwa e nang kakawaki tibwangan buun te Beretitenti ke te moan aine ke te moan mwane aikai tibwanga ae nang kakawaki ma ngkai aei te moan tai ae ti a tangiria bwa e nang kanuanganaki te nakoa aei, ao I taku bwa tao manga te titiraki bwa ngkana arona bwa tao e a manga mwakuri buun te Beretitenti, e na bon reke naba irouna te kanuanga aei, e aki naba nang oti bwa e kanga aron tein te kanuanga aei, e na iai te *suit* e na kabwakaki mai iai e kanga tao tera aron barongana, n aron are tao boia antai taan mwakuri, ngaira n te tai aei kanga tiaki nora riain ae na iai e na iai te kanuanga aei, bwa are aei kanga te nakoa n tobwa kanga bon aekakin te wewete aia wewete kaain Kiribati bwa kona tobwa. Ao tao ti na aki rimoa ni kakaai moa kanuangara ma ti na noora are ti na bon kona ni karaoia ao bukin ae ti bon tangiria ni beku ibukin te botanaomata.

Te kauoua ni bitaki ke tao te naan raka ae tao e noorai te Tautaeka tao bon kanuangara ngkana tao ti aki Tia Tei ke tao te *benzine* ke tao te mwane ni motirawa kanga tera raoi kabwarabwaraan raoi te taeka aei. Kanga aekakin are te kantaninga are ian te KPF. Aei tao te bon bwai naba ae e na riai n taraaki ngaira ti tuai ni kona ni butimwaia bwa ti tangiria bwa e na bon karaoaki raoi te ukeuke raoi iai, bwa tera kaokoron aei ma te KPF ti bane ni iai ara KPF ae e a rin tera kaokorona. Ao ian ngkai teina aei bwa e titebo bwa akea ara birimwane ae e na kainnanoaki mai iroura bwa ti nang bon anganaki naba. Ngkana ti a tia n riki n Tia Tei tao n te maan ae 8 te ririki nakon iraua ti na anganaki $80 te taara ni katoa wiiki. Ma I taku bwa aei e na riai raoi ni karauaki ni barongaaki, tera rekerekena ma te KPF bwa are kanoan aia ribooti kaain te Tarabunare a bon tuai n noora riaina bwa are bon iai ara kaintabui. Iai ara kaintabui ae ti bon bane naba ngaira ni kaainna ao ngkana ti motirawa te kantaninga ian te kaintabui bwa ai anne ngkanne e bane ara tai tia *retire* ao ai anne te mwane ae e na buokira inanon ara tai n *retire.* Ao ngaia anne ngkanne kanga aei te iango ae tao e tamaroa ma e na barongaaki raoi n aba aika a kabongana aei ibukia aia Tia Tei. Ao bon iai te tua ae onoti iaon te itera ni waaki aei. Te tua ae onoti ao tao ngkana anne bwa e noora riaina te Tautaeka ao e na karaoaki raoi ti na bubuti bwa e na karaoaki raoi aei ao e na kateaki tuana e na kaotinakoaki mai ikai ao e na karaoaki tuanga ae onoti.

Teuana naba are te aobiti ane e boou arei kanga I a tia ni mwaneweia teuana ae kanga te *electoral office* kanga mwakoron te tua ae boou are e na karinna te Tautaeka. Ao aei kanga n te tai aei ao I taku bwa bon iai naba angan aei ae kona ni karaoaki iai. Ma tao ibukin moa

taraan te aekaki n aobiti aei ae kanga ti tarataraia ngkai aba aika irarikira kee, ao kanga bon aia aobiti Taan Tei ke tao te *constituency office* bon tabeia Taan Tei bon tabera, ke n aba ake iai aobiti aikai bon ngaia aika a katei aia aobiti a bon mwanenia a kakaea mwanena tao n te naan karikirake ke tao tera, ma bon tabeia. Nanona ngaira bon tabera ara aobiti aikai ao e aera bwa e na anaaki tabera aei bwa e nang tabeakinna Kiribati ae bwanin, aei tabera. Ngaia kanga ti tuai naba noora riain ae kanga e na iai te aekaki n aobiti aei, bwa ngaira bon tabera Taan Tei. Ti na bon kakaea ara anga ni katea ara aobiti ke tao ara anga ibukin karaoan tibwangara ibukin tobwaan ara botanaomata, anne kanoan te naan raka ti aki onono bwa bwaai aika raka ae anne ngkanne kanoan iai ara koaua n te tai aei iaon teina ngkai.

Eng, tao iai naba bwaai aika te naan iango aika a boou bwa aongkoa tao ngkana e bane ana tai te Minita ao e a bwaibwai naba ni bwain te Auti are e maeka iai. Anne te karinrin naba ao ngaira kanga ni bon aron tuan ana bwai te Tautaeka ao ni kabane are a kabaneaki iai ana mwane te Tautaeka ao a bon tiku bwa ana bwai te Tautaeka. Ao ngkana arona bwa anne te iango ae iangoaki bon iai naba angana ian te tua bwa are iai te *Government Financial Instructions* ao anne ae kona ni kangai ibukin te *disposal* ke tao barongakin ae kangai e a bane tain aei e a kona ni karenakoaki ke aei e na kaboaki n te Air Auction ke tera, iai angana ao ngkana anne e na noraki bwa tao ae ai bon te naan mane ni bwai ae akea ae nang kona ni kabongana, ao iai angana ao iai angana aikai a *write off* ngkoe te Minita ko kona ni uotianako bwa a *write off.* Ma ngkana tao a bon boou anne naba e a bon bwaibwai naba iai te Minita kanga ti aikanne naba ae ti aki naba boraoi naba ni iango iai iaon te naan iango aikai.

Eng ngkanne tao bon iai ngkanne te naan tao onono ake kanga ti noori tao buren nako te taibi ma tera ma e kakawaki naba bwa aikai ti bon karini naba bwa kanoan ara onono ma e nang kakawaki bwa e na riai ni bane n eti kanoan ara tua bwa ko tabekia ngkoe te Tautaeka bwa am Biira ma n tokin te tai ngaira ae ti na bukin taeka iai. Ma ti na iraorao iaon anne ao ngkanne kanga ti noria bwa n te Biira aei are kam tangiria bwa e nang kabwataki naba ngkai, ngaira ti na bubuti ao ti na uneakina bwa ti na uotiarikaaki moa nakoia ara botanaomata, ae ni bon kawain te Biira ti na bubutiko te Tautaeka bwa ti na okiria ara botanaomata ti na ongora bwanaia bwa tera aia iango bwa ngkana a bon kariaia bwa ti nang buburakaei boora bwa booia Taan Mwakuri e rangi ni uarereke tao ai ngaia anne ma are ti tuai moa ongo. Ma ti na bubuti bwa kam na aki kariaia ae tia katia arona ngkai bwa tia katia arona n te ririki ae boou

imwin ae ti a tia ni maroro ma ara botanaomata. Bwa ti aki noria bwa te bwai ae nang katawe ao taraan ngkai ti ataia bwa are e a rin n te kataumwane kanga ti bon mimi naba bwa are kam a rimoan karaoan tibwangara ngaira Taan Tei ao ti tuai kariaia ao kam a karinna naba n te kataumwane. Anne te bwai ae ti mimi iai bwa e titebo bwa tia kakea ngkai manenan te tua ae maungatabu ma karaoan nako te waaki are a tia ni kaweneaki ti aki ira nanona. Ao anne bwa bukin tera, tera ae ti a nang katawea iai ao ngkana arona bwa tao e na bwaati n Eberi ken i Meei ao are e a manga aranaki bwa te *backpay* ao are ngkai te Biira aei bon taina are kam tangiraia bwa e na waaki mai iai e titebo ma kam bon kantaningaia bwa e na bwaati ni Eberi, Meeri bwa kam taraia bwa e na noraki bwa e na waaki man 1 n Tianuare 2021, ke e *retrospective date of commencement,* ao anne e oti iai bwa ngke arona bwa akea ngkanne e na bon kangai *this act comes into force* e na waakinaki karaoaki kanoan te tua aei n 1 n Tianuare 2021. Ao tao aikanne kanoan ara maroro te Tia Babaire ao ti karautaeka nakon te Tautaeka n te tai aei bwa ti aki butimwaea moa te Biira iaon te onono ibukin boora ao kanuangara ngaira Taan Tei n teina are a kawenea iai imatara ao ko rabwa.

Tibiika: E titebo ma ake ae e na maroro iaon te Biira aei. Te Minita ibukin Mwamwananga Hon.Tekeeua Tarati e nakoim.

Hon.Tekeeua Tarati: Te Tia Tei ti taku bwa ti na maroro riki imwina ma mwiina koa kaokia naba ao e aki reke te tai ni maroro. Ngaia e kakawaki bwa ti na kanakoi riki teutana bwanara ni buoka aron te Biira are e tabekaki n te tai aei. Ma imwain anne ao tia kamaurira moa n te bwakantaai aei. Kam na bane ni Mauri.

Te Tia Babaire e aki rangi n oti n ana ware te Beretitenti ma N na kataingana bwa aonga n ong kaain Kiribati bwa ti mena ia ngkai Taan Tei iaon Kiribati ma ara kauatabo aika n te betebeke ae ngaia teuana bukina are a noria Taan Mwakuri ake a tia ni kawenea te Biira aio bwa e na uarokoia riki ana Taan Tei Kiribati nakoia ana kauatabo aika n te betebeke. Ti a moanna ma te aba ae Biiti. Bwa ana ongora kaain Kiribati e mena ia ana kabanea n rietata Kiribati ae ana Beretitenti. Mai Biiti ao ana boto Biiti ae te Prime Minister kanga e titebo nakoana ma te Beretitenti I mwakuri ma te mwane n Australia ao I kamanena te *rate* n te bong aei. Boon ana *Prime Minister* Biiti $228.229 te ngaa nte ririki I taetae iaon te ririki. Ana Prime Minister Samoa $89,015 n te ririki. Ana Prime Minister Tuvalu $50,563, ana Beretitenti Matiare $84,830 ana Prime Minister te aono ni Kuuka $104,561 ana Beretitenti Nauru

$100,032 ane Beretitenti Kiribati ae boona ae ti bwainna ngkai $22,388. Ti mena ia ngkanne kaain Kiribati ma booia ara kakannato inanon iraua ma iraua te ririki ae bwainna ara Beretitenti aio.

Ngkana tia manga tarai ara botanaomata ma aba aikai ara botanaomata ao kaubwain te aba. Ti taraa kaubwaira ma Tuvalu, Tuvalu are inano inano ana botanaomata kaubwain Tuvalu are inano inano. Ma boon ara Beretitenti ian iteran boon ana Beretitenti Tuvalu ana Prime Minister Tuvalu. Ao tia taraia naba ma aba akana Matiare te aono ni Kuuka a uarereke aia botanaomata aikai.

Ma e rangi ni bubura riki booia nakoia ara Beretitenti. Ti a taraa te naan Kauoman ni Beretitenti, ke te naan Deputy Prime Minsters. Biiti ana kauoman ni Prime Minister $163,194, Samoa ana kauoman ni Prime Minister $68,518, Matiare e aki reke ana ware ae ti karekea raon naba Tuvalu, Te Aono ni Kuka $94,063, Nauru moa $89,315 boon ana Kauoman ni Beretitenti Nauru, ana Kauoman ni Beretitenti Kiribati $20,521 au kantaninga kam korekorei ware aikai, aikai ware aika kam kona ni karekei bwa a tauraoi ngkana kam karaoa ami *research.*

Tia taraia aia Minita aban te betebeke aikai, Biiti ana Minita e kakaokoro ana booia ana Minita mai I ana ae kanga te *average* are kanga $128,472 boon ana Minita Biiti, Samoa $64,154, Tuvalu $42,746, Matiare $49,490, te Aono ni Kuuka $84,644, Nauru $81,972, Kiribati $19,525.

Ti a tarai booia Taan Tei Biiti e nang korakora te Cap i Bitii imarenan ana Prime Minister ma ana Tia Tei ma kam na mataku, Biiti boon ana Tia Tei $34,722, Samoa $38,571, Tuvalu $30,025, Matiare $36,760, Te aono ni Kuuka $49,791, Nauru $37,397, Kiribati $16,380. Ti mena ia ngkanne te Tibiika ao Taan Tei ao kaain Kiribati ngkana kam karaua ni katinea booia. E aoria bwa ti na aki ataraia ara Taan Mwakuri N na bubuti bwa ti na aki taraia ara Taan Mwakuri bwa ngkai te bwai ae ti karaoa te taibora bon ara kauatabo man aban te betebeke. Ngkana ti na taraia araa Taan Mwakuri ti taraia naba aia kauatabo ma aban te betebeke. Taan Mwakuri e ti babaireaki booia angin te tai e kuri ni katoa 4 te ririki.

Ngaia are ti na katikuia moa Taan Mwakuri ti na aki rannanoa ngkai bwa aio ngkai te Biira aio bon iai te babaire ibukia Taan Mwakuri nanona tao e na manga ko karaoaki ti aki n te ririki aei bwa n te ririki ae na roko ma are imwina, man te tai moa aio ti tara booia kaain te Auti n Tei. Ngaia are ti taraia ao aio aia kamatebwai Taan Mwakuri ti aki ara kamatebwai aei bwa aia kamatebwai

Taan Mwakuri. Ao a taku aia taeka e a boo ami tai kaain Kiribati ni kakerakeaki, bwa bukin tera? e aera aki ai taiana aio. Ao tao e namakinaki naba bwa iai te raka ni maeu naba irouia kaain Kiribati n aron are ti tuangaki bwa kam aki taraia ami botanaomata. Ao kai ti taraia ara botanaomata bwa e a raka maeuia ti a taraa 2016 ngke e moan tei Tobwaan Kiribati ao taraia ni karokoa ngkai ai 5 te ririki ke ai iraua.

Ngai iaon abau are Tamana e a kan toa te Auti ma ana rebwerebwe are akea ngkoa ae rebwerebwe rimoa, bwa ngke I uarereke ao ikawairake iaon abau ae Tamana ao tao i uowaa te rebwerebwe ke teniwaa, are bon aia rebwerebwe aomata aika a bwakuaku ao ake tao iai aia mwakuri itinaniku. Ngkai n te tai aei ane ai uowaa ana rebwerebwe, ane ai teniwaa. Iaon Tarawa tia manga tara Tarawa, e a rereena te kaa iaon Tarawa ao te rebwerebwe kaotan tera te Tia Babaire? E a raka maeuia kaain Kiribati, bukin tera? man te babaire ao man te tobwaraoi bwa are a nako mwaane ao e atongaki te *back pay* kaain aon aba ngkai iaon abau ae Tamana te Tia Babaire e buraiti te buraiti, akea bwa e a kuri n akea te kabo rawawata. A kabo baeki n tioka ngkana e nang tare te kaako e a bon kuriaki naba ni bane. Ao I taku bwa aio e riki n aban Kiribati angina bwa bukin tera e a raka te maeu.

Ngaia are I taku bwa kaekan te titiraki are e kangai e aera ngkai kam a karaoi ngkami ngkai, bwa are aio taina ni ngai riki taina ao tao e bon kananokawaki bwa are tia manga bon baire aron boora, ma antai riki te rabwara riki are e na bairea aron boora tao iai ae kona ni karaoa ana kamatebwai ma antai te rabwata ngkanne are e nang nakomai ni kabwaata boora. Ana kabwatia kaain te *tribunal* ti aki ana *recommend* ao ana uotimai ma te rabwata aei ngaia ae e na kabwatia.

Ngaia are man tokin te bong n te tai aei ngkana a kangai Taan Tei eng ao e a bwaati ma ngkana a manga kangai bwa ti aki tia manga bon okira naba arora are mai mwaaina. Ngaia are I taku bwa e anga mae bwa ti na karaoi ke ni barei arora bon iroura. Ma are bon akea te rabwata ae e na kona ni karaoa aio.

E koaua te Tia Babaire N na taetae tetauana iaon boon ara moan Aine, ao e koaua bwa are kanoan naba te Biira aei. Ti taraa ara moan Aine ngkai e mwakuri e bon mwakuri ngkai bwa are bon iai naba ana beba ni mwakuri ke n ana *field* ke rabakauana are e mena iai. Ao n aron kamatebwai n te ER aron teina boona e mena n te karinan ni boo ae L8/7-6/5 te *level,* ao te boo are e bwainaki ngkai are aongkoa e na anganaki e na anganaki *level 4* bwa ngkana ko karaoa te kaokoro n te boo aio bwa are e bon *deserve* neiei

bwa e na reke irouna te boo, ngkana arona bwa e bon mwakuri.

Te kaokoro ae ti uneakinna ngkai kanga e titebo bwa tia uneakina ngkai te kaokoro. Tia uneakina ngkai te *difference* ae $1,487.20 ao n te uoua ni wiiki $57.20 tia uneakinna ngkai bwa are ti aki ara moan aine n te taei aei, bwa tao ngkai e nang turuturu ara taratara are ti kangai buun ara Beretitenti ae ngkai e aera ko a karaoa anne aki kakaraoaki te moan Beretitenti te kauoman, te kateniua, te Ka aman. Are e bon kakaokoro te tai ao tao I taku bwa ngaira ngai temanna ae N na uneakina ngke arona bwa e aki mwakuri ara moan aine bwa bon akea ana konabwai ao e anganaki naba te *level* aei. Ke tao bon te aine ae e kabi ni mwakuri n te aobiti ao e anganaki naba bwa e nang roko naba n *level 4* ngai irou kanga e nang *awkward* anne ma *from zero* nakon level 4.

Ngaia neiei kanga irou kanga *it a matter of promotion* nakon ana *income* kanga ti aki te mwatii ae e na nang uneakinaki bwa ti $57.20 te taara. Mwiina e a nang katuruturua ara iango ni kangai e aera ngkai e anganaki e a nang tangira te mwane, *she already got the income* ma oin te kantaninga n te bwai aei ngkana arona bwa e a reke boona ao ti nang bubuti bwa ngai temanna ae N na bubuti bwa e nang aki mwakuri bwa e aonga n ae bon tiku *as a first lady.*

Ao antai ae e kan kanikinaea aio bwa tao e bwaka ara Tautaeka ni ngai ni ngabong ao e a manga tei te Tautaeka ae boou, kai e a manga bon reke bwa ana mwane buun te Beretitenti are tao te mwaane ke te aine te kainnaba.
Ngaia are I taku bwa aikai bukin te naan onono ake a oneaki ngkai ao a noraki n riaina n taina ae ngkai aei kaekan te titiraki ae ti aki taina aio, *no this is the right timing* ma e ngae n anne ao bon te kabanea ni moti are iroura.

Ngaira Taan Tei N na kaewenakoia raora n Taan Tei. Ngkana ko taku bwa e nang korakora nanom n tikobae ana mwane te Tautaeka e na bwaati te tua aei ana am mwane are ko taku bwa kona bon ti anaia ane iraua ao kaoka te nikira ni mwane are e nang raka nakoim, kaokia nakon te *Finance* bwa e na *receipt,* anne raoi te *fair* raoi. Ma ti na aki nakomai are ti nakomai ni uneakinna ao n tokin te tai ti na ana te bwai arei kanga ngai irou kanga ko kewekewe ngkanne. E a tia n kanikina e aki boou e aki kanikina bwa e a tia n tei mai mwaaina iroun ana Tia Tei Tarawa ana Tia Tei TUC are e totoko anakin ana *sitting allowance*

Tibiika: I a bubuti bwa akea te taetae mai iaon te *floor* bwa e aonga n ae itiaki.

Hon.Tekeeua Tarati: Te Tia Tei mai mwaaina TUC mai mwaaina.

Tibiika: N na ti bubutiko te Minita bwa e rangi n teretere ami maroro bwa are *on* am *mic* bwa are ngkai iai ae ngare ke tao e aera bwa are aomata a bane n ongo. N na bubutiko bon angan te Minita ana tai bwa e na bon karua ni mwamira raoi ana maroro bwa e nak araua raoi ni kaotia nakoia te botanaomata aron ana koaua. Ngaia are N na bubuti tataona angina bon kekeiaki bwa kam na bon uaia ni kakauntaeka iaon ami koaua ao e nakoim te Minita waaki.

Hon.Tekeeua Tarati: E koaua e rabwa n aron are I taekinna bwa are kanoan te Biira ngkana kona uotiarake ao ko karaoa am *research* n aron ae kam a tia n noora au *research* booia raora are n te betebeke. Teuana mai ibuakon au *research* I kabwara au bure ngkana I taekinna te Tia Tei mai Tarawateinainano mai mwaaina e totokoa te Biira ibukin te *sitting allowance* are $50.00 te taara are e na reke ngkana a bowi ikai. Ao ngke e totokoia ao e a bwaka te bwai aei bwa e kabwatia te *majority* ke mwaitia Taan Tei ao tera ae riki n tokin te tai e aki butimwaea te $50 te taara anne. E bon aki butimwaea ni karokoa e kitana te Auti aei.

Ngaia are N na manga kaewenakoia raora tarira ao mwanera inanon te Auti bwa ko taku bwa e bon nang tarabuaka aio iroum tera ae tauko. E bwaka te mwane ti butimwaea are $16 tabun te ngaa ao tao kaoka are $20 tabun te ngaa n te ririki, e na *receipt* ti aki te bwai ae kona anaia ni kamanena ibukia tao antai bwa ko nang *bribe* iai ko a bure ngkanne ko nang *bribe* ma are ko bon taku bwa ko aki kabongana ko aki kainnanoia kaokia bwa e nang *transparent* anne. Ao I taku bwa kona kamoamoaaki ni kangai te bwai are I taekinna n te Auti ao e bon karaoia, nakon are ko taekinna ikai ao a kabwatia aika angina ao ngkoe koa ana karewena, ko a aki *real gentlemen* ngke ngai temanna ae N na totokoia ao N na bon kangai I aki anaia, ma are ibukina bwa I butimwaia te Tia Babaire bwa ibukina bwa te nakoa ae te Tia Tei te nakoa ae ko mwakuri 24/7 ao riki ngkai ngaira Minita ao ti temanna te Tia Tei mai abara, e nang mwaiti tibwangara, ao ti aki ti ngai ae I mwakuri ataia kaain abau ae Tamana ngkai I taetae, e mwakuri kainnabau a mwakuri natiu, ao a mwakuri antai riki ni karaoi bwaai ake tabeu ae ti ngai te Tia Tei ma I kaboaki ti ngai e aki kaboaki kainnabau e aki kaboaki natiu.

Ao tai aikai ngkanne bukin tibwangara ae ti taku bwa e a kakawaki bwa are tabera bwa are te tabe n Tia Tei n aron ae ti bon kakoaua, I a bon tibwa roko n te Auti te Tibiika ma mwaaina ngke I mwakuri I taku bwa I rangi n

tabetabe ao ngkai kai I a roko ikai, ngaia e a bon rangi ni korakora riki tabeu. Ao I nang *sacrifice* nakoia au botanaomata ao e kakawaki are te rongorongo are e kangai ngkai tia Tia Tei ti aki tibwangara, e kaokoro te nakoa n Tia Tei ma te nakoa n Tia Koroboki, ke tao te nakoa ni Manatia ke tao te nakoa n raana riki are kona bon *enjoy* am mwane n ti ngkoe. E kaokoro, bwa te Tia Tei kona raurau ti teuana ma am botanaomata, kona taibora teuana ma am botanaomata, bwa are aio kanoan te beku, a kakaokoro arora bwa tao iai tabeman akana a bon baraaki iaon aia raurau n ti ngaia n aki kan bwenaua bwa are bon aio bon kanau I aki manga bwenauaia ma tabeman. Ma are kateira ni Kiribati bwa are te Tia Tei e kaokoro bwa are ko aki karekea man am beba ko aki karekea man am raa bwa ko karekea man aia *X* aomata ngaia are ko bwainaki irouia aomata.

Ngaia are ngaira I taku bwa bon tabera bwa ti na raurau teutana ma ara botanaomata, ti na mooi nangkona ma ngaia, ti na mooi ranibue ma ngaia, ti na tekateka ma ngaia ian te maneaba ti na aera riki. Ngaia are ngkana arona bwa reke kanuangara aika tao a raka riki are ti na manga bon kaboia naba iai ara botanaomata e kewe anne.

Ngaia I taku bwa I kan boutoka te Biira aio ian taina aei *this is the right time* ma are anne e bon *subject* nakoira ngaira Taan Tei. Ngaia are antai e e na manga taetae ni kangai I totokoia N na kaewenakoko. Ma ngkana arona bwa e na kabwatia te Auti aio ni kabane I a karia am moan bwakabwai te ririki ae boou, bwa kona ti anna are te booma ae ngkai ao kona kaoka are nikirana. Ko aki kaokia n are koa bon kaokia naba e na *receipt* naki bwa kona anganaki am *receipt* bwa am *receipt* anne am *credit* nakoia am botanaomata. Kona kaotia ao I bonaki ana te mwane aei taraia I bon kaoka te *receipt* aei ao anne taraia ao ngaia ngkanne e na bon kamoako ngaia e bon eti are ko tatakaruaia ao ngaia ko bon aki anaia.

Ma ngai I taku bwa te mwaiti aio tao e *reasonable* riki tao e a kan tau riki nakon ao ngkai ngkana arona bwa tia kerake, I taku bwa kanga tia boo ibuako irarikia abara n te betebeke ao ngkana ti taraa naba te karinan aei, ngkana kam korekorei ware ake I angani ngkami, ti i Kiribati ngkanne ae e kaokoro bwa e nang tena ana Beretitenti ma ana Taan Tei. E nang uarereke te *cap* ao I taku bwa aio kam na karabwarabwa nakon kabineti, antai are e uotarake ke e kabwata te bwai aei bwa e aki kamaranga ke e aki karewena anne, ma e nang kauarerekea te *cap* mai iroun ara Beretitenti are aongkoa e na anganaki $63,582 n te ririki ao ara Taan Tei $52 te ngaa te Minita te Kauoman ni Beretitenti $58 te naga, Minita $55 te ngaa ao Taan Tei $52

te ngaa. Kanga e bon tangi nanora naba iai Minita ma ti aki taraa anne, ao ngaira ti *full time date* nakon 4 ni katoa bong ao te *load* bwa e koaua bwa rakana are tao te *responsibility allowance* ma ti aki tabe ma anne te Tia Babaire. Ao ngkana ti taraa n aron are ti taekinna ngkana ti taraa te betebeke te *prime Minister $228* te ngaa boona ao booia Taan Tei $34 te ngaa. Ngkana ti taraa Nauru $100 te ngaa te Beretitenti ao booia Taan Tei $37 te ngaa. Ngaira i Kiribati $63,052 te ngaa e rangi ni uarereke te *cap* ma I taku bwa aio ti na riai n anganaki te kamoamoaki bwa ti aki ti tabe ma ara buua ke tao tera ma I taku bwa iai te nano ke te *unity* te *spirit of unity* are ti boraoi ni iango, bwa bon titebo ngaira ma ngkami ni bwarara ae Taan Tei.

Ti na manga bon roko naba irarikimi ti na manga bon n Taan Tei ao ngkami ngkanne kam nang manga Minita n te taina, ngaia I taku bwa e aki rangi ni korakora te *difference* n aron ae kanga I a tia ni kabwarabwara ikai.

E koaua te Tia Babaire aikai kanga au taeka ae kanga a boou n te ongora ao tao n reitaki ma te naan *furniture* e koaua aika a kaieieaki. Boon bwaai aikai a nang uarereke bwa are e karaoaki aio n te aua n ririki, tao ko rin am Auti ao e bane am *term* 4 te ririki ngkana arona bwa koa bwaka naba ao ko aki manga okira am kain tekateka, bwaai aikanne ngkanne aongkoa koa uotinakoi. Ma ngkana koa manga *continue* ke koa manga bon Minita naba aongkoa n am auti naba arei aki *dispose* ngkanne bwaai akanne bwa are bon manga bon am bwai. Ma ngkana ti taraa *value* te *furniture* aikai ma bwaai nako ngai irou e aki koro $10 te ngaa tao $5 te ngaa nakon $7 ke $8 te ngaa kanoan am auti are kona anganaki, ao ngkana ko *depreciate* aikai n te ririki teuana ma teuana ma teuana iraua ana *depreciation value* te *furniture* 20% ke iraua. 4 te ririki ao e a tiku bwa ai ti 20% ana *value* ke tao ai bon akea ana *percent.* Ngaia I taku bwa e aki *worth* naba anne n te *accounting terms.*

Ma ngkana ti taraa ngkanne ana *quality* te bwai aio bwa ngai temanna ae ngke n nang mwaing nakon au auti te auti ae N na maeka iai ao I tuatua bane karenakoi bwaai bwa n nang kanga ni wene n te kainiwene te *mattress* are e a tia ni wewene iai te taanga are mai mwaaiu, e a tia ni boborabwata iaon te kai ni wene ao ngai N na manga karaoia bwa au kainiwene n wenewene. E *disgusting* anne n aia taetae imatang, ngaia are ngai irou kanakoi. Tao ngkana aki kanakoaki bwa N na anganaki bwa au bwai bon bwain au auti I a nako naba ni katikui i taari bwa ana mange. Bwa are ko tekateka am *couch* ma am raa ana uruaki inanon te *period* are 4 *years.* Ngkana aki uruaki a *wear and tear* a bane aia *value.* Ngaia are ti nang aki nang

kabubura ni bwai n tuangia kaain Kiribati bwa te bwai are $10 te ngaa boona ao ngke e otinako te Minita ao e a manga bon otinako naba te $10 naba te ngaa ana *value* aei. Akea ana *value* n tabetai e a kona n ae e a *under value* te bwai ko otinako 4 *years* ao tao ana *value* tao te *ice box* are tao e bon maeu bwa are tao ai teuana riki te namwakaina ao e a taemiti naba. Ao aia *quality* ma aia *condition* n te tai anne a nang buakaka.

Ngaia are I taku bwa anne teuana bukina ngke kanga e noria te aobiti bwa antai ae e nang kamanei ana bwai temanna kai kanga ti aki ngaira are ti nang manga angania tabeman ti aki aroia imatang are a manga nakomai n *dumb* ikai aia *secondhand furniture* ao tia manga kabooi, kanga ti riai ni *get rid* ma te katei anne. E ang anne ngkanne kanga au kan maroro ao au kantaninga bwa e teretere teutana bwa tera bukina ngke tia boutoka, bwa ti tangiria tera bwa are aongkoa ti a nang tangiria bwa e na onrake buara. Ma are ti taraa naba aron kinakira ma ara Taan Tei bwa are ngkana ti nakonako nako tinaniku ao are e na bon kanga ko bon maroro ma am *counterpart* n aron ae bon kakaraoaki, e rawata ngkai bwaai ae kanga e kataaki n *standardize* n te betebeke. Te *post* are te *Director* akea ngkoa tao tera ngkoa te mwakuri teuana tao itinaniku are tao te *Auditor General* ngkekei ngkoa te *Director of Auditor* a katiteboaki te naan *title* akanne, bwa are ngkai kanga n te betebeke e nang bane ni katiteboaki aekakin te naan *title,* ao ai tera manenana ngkana *Minister of Information and Transport* mai Kiribati ao e nako n taetae ma ana *counterpart* ae kaain Tuvalu ao boona are inano inano te i Kiribati kanga ti bwairang n te aekaki anne. Ngaia are I taku bwa aio taina moa ae e a ria moa taina aio ae e a ria moa taina moa aio ni karaoaki, ao are n aron ae taekinaki i 7 te ririki nako ae karaoaki ao ti aki ataia ngkai bwa maan raa karaoan are imwina ti kariaa ao ngaia tao ai manga *another 7 years,* ngkana arona bwa e a manga reke karaoan arei.

Ngaia are Taan Mwakuri e kaokoro bwa a kakaraoaki n aron ae e taekinaki ti na aki nang kakabotauira ma Taan Mwakuri bwa Taan Mwakuri ti kona ni karaoa are bon kanoan ana *policy* te Tautaeka *of the day* ti kona ni manga bitia tao n te ririki ae boou bwa kanoan 2022 *budget* a nang manga rin booia Taan Tei. Ngaia N na bubuti kaokoroira ngaira are e bon kaokoro naba ara *title* ao irarikina ao n teina ae ngkai te Tia Babaire ko ataia bwa boouia Minita a uarereke riki nakon booia Taan Koroboki. Ao e mena ia te *accountability* ngkana iai te kabuanibwai n te Air Kiribati antai ae bukinaki? I bukinaki, ao ngkana iai te kabuanibwai n te KPA I bukinaki, *everything* e bane *accountable* iai te

Minita. Ma boon te Minita e uarereke riki nakon boon te CEO boon te Tia Koroboki boon tera riki. Ngaia are kanga e kangare anne tao e bon bure ngai irou ti babakani kawaiaki mai mwaaina tao te babaire ake mai mwaaina a bure ao ana riai ni kaman kaetaki ao kam rabwa ngke a kam a tia n tekateka mai mwaira bwa kam *patient* ao kam nanorinano, tao ibukina ae bon uarereke naba te maeu ngkoa kanga akea ngkoa ngkekei boon te takataka ae bubura riki akea aia mwane kaara, ao ngkana ae a raka boon maeuira e tuai bane *this is the beginning of it,* ao ane a nang bane ni mrara teuana imwin teuana. Aoria bwa te *process* n arona are e taekinaki kam aki kabanei moa aia mwane ami kara ane a bae a tuai man nako, bwa ane a bae akanne bon kanoan te waaki a tia n nako ma ane a nang bwabwaka teutana imwin teuana ngkai ni karokoa e bon bane bwa are ngkai e bon bae moa ngkai kanga te *back pay* bwa are te kanganga bwa are ara *system* a bon akea aki kaman rin aikai n te *system,* ao ngkai kai e a rin ngaia are a bane ngkai aomata ni kiba ngaia are a tangiroa tabeman bwa a tuai n rin araia. Ma n aron ana kabwarabwara te Minita n te MWYSSA a na bwaka ma ane a bane moa n reke araia n te *system* a bwaka, ti aki te kanganga te mwane ma te kanganga te *process*.

Ao aikai bwanaau ni maroro teutana te Tia Babaire are I kaota iai riain ao bitakin te tin i boo aio n teina ae ngkai n aron are e uotakirake bwa te onono ao I nang kukurei ni butimwaea moan warekan te Biira aio. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ngaia te Leader n te Kaitara tera am *Point of Order*.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ti teuana au *Point of Order* bwa I ti kan kaeta are e taku bwa I aki taekina te kareena tao imarenara ngaira bon Taan Tei ao tao te Beretitenti, te kareena imarenara ma ara botanaomata ara Taan Mwakuri ti anne ae I kan kaetia.

Tibiika: Ko rabwa n am *Point of Order* ti a nakon ara tia maroro are imwina iaon au taua ni mwii e nakon te Tia Tei mai Abaiang temanna ae karineaki Hon.Dr Kautu Tenaua e nakoim.

Hon.Dr Kautu Tenaua: E rabwa te Tibiika I taku ngai bwa iai aika a katei baia imwaiu ae I a bon tibwa roko ma I karautaeka ngkana arona bwa tao I a taonia nako tabeman. Ao te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei bon ngkoe ae ko moan katea baim imwaia akekei bwa I bon taua mwiin au raa mwiina a manga taku akekei bwa I aki angania te *floor* ao I anganiko naba ma are I bon tataua te ara are e katea baina I korea arana I a bon korekorei naba. Ngaia e a bon roko n am tai e nakoim te Tia Tei.

Hon.Dr Kautu Tenaua: E rabwa te Tibiika n aron are I taekinna I a bon tibwa roko ngaia are tao e aki bati te kan maroro iaon aio. E rabwa tao bon te Minita ao tao te Tia Tei temanna ae karineaki irou ao tao N na karautaeka bwa are I aki botau moa n ana iango n te tai aio n aron are ana kabwarabwara. Ao tao ti na taekina te naan kanuanga ke tao boo ibukia te naan tao *Prime Ministers* ke te naan Beretitenti n aban te betebeke aika a kaniira. I taku bwa te bwai ae kakawaki tao bon are e karaoia te aba teuana ma teuana e bon kaokoro ao e nang rawata te naan kanga iango aika a koaua ae e boboto iai aron te babaire anne ke te naan *principles* te Tibiika.

Ngaia e aoria bwa are e a bon ongo Kiribati tao anne aia iango nakai, ma tao te bwai ae e na kateirakei bon te titiraki ae kangai, Tera bukina ngke ti roko n te Auti aei? Te Tia Babaire e rawata te koraki ake a kitana aia mwakuri ao tao a bon namakina aron maeuraoia ke tao kukureia ma aia utu, ni kitana aia mwakuri anne n nakomai nakon te Auti n Tei aei ao e taku te koaua arei bwa are a un aia koraki, e aera ko nang kitana te bwai ae kanga ti na kabwaia iai, ao ko nang nako n te Auti n Tei. Ao bon te kamimi te taratara bwa e kangai, bwa te Auti n Tei ane kona roko iai ane e na karekea ara kanganga n aron maeura ma ara utu.

Ao tao e koaua tao bon anne te *sacrifice* ae ti taekinna n taetae ni imatang tao bon ngaira ae ti anga ibukia kaain Kiribati bwa tao iai ara konabwai ae ti na kona ni karaoa te raoiroi inanon te Auti aei ibukin rikiraken te maeuraoi ao te kabwaia ao te rau, nakoia kaain Kiribati. Ma ti na bon titirakinira moa, te naan taabo ni mwakuri iaon Kiribati ni kabane ke te *essential services* te Onaoraki, te Reirei te Tia Babaire ao iai te bwai ae ti tuangaki n taai nako ngke ti moan roko n te Auti n Tei, te *ceiling* n am kabanemwane tokim ni kabanemwane aio tokim, ko aki kona n raka iaon aei, bwa bukin tera?akea ana mwane Kiribati e aki tau. Ti a tuangaki ngkai bwa e a rangi n rawata ana mwane Kiribati bwa ibukina bwa iai te bwai ae karooa ara iango, are ti angangan te i Kiribati te maeu man bon oin ana mwane bwa ti aki te bwai ae ti karika matana ao tia kangai naba, aio am mwane ngkoe 18 ni waerake nakon 59 ti aki, bon karikirake aika a tia ni kaman waaki mai mwaaina te Tia Babaire mai iroun te Beretitenti are n te moantai ni karokoa te tai ae e a manga roko te Beretitenti aio.

Ma iai karikirake aika moan te kamimi bwa are e roko te Beretitenti e uota ana karikirake, ao bon au titiraki, ao e a tia ni kaekaaki iroun te Beretitenti ana titiraki raou n Tia Tei ae karineaki mai Nonouti bwa iai te raka n ana mwane Kiribati ae reke n am tai n te aua n ririki ae nako ao

n te tai aei? Ao kaekana, akea. Bwa are mwanen te ika bwaai aika a kaman riki ao ti karabwa te tia kairiri are imwain te Beretitenti ae ngkai are e karaka mwanen te ika ao tao kanga au ururing I taku bwa $40 te mirion ngkoa n te ririki. Ao tia roko n riringa $200 te mirion ao e bon taekinna naba te Beretitenti e taekinna ni 2019 ao e taku ana taeka, *kaain Kiribati tia kukurei n taekinna bwa ti a tia ni kitana $200 te mirion ni mwanen te ika,* ma e aki kabwabwaka ana rongorongo bwa ngai I taku bwa e na kangai *bwa ti karabwa te Beretitenti ae mai mwaiu ma ana kabineti ma ana tia rabakau are e a karaoa te boraraoi ae ngaia tia roko iai n te kabwaia aei,* e aki. E aki naba taekinna are te mwane n Tania e bitaki te tararua iai man Hong Kong Shangai Banking Cooperation man Niko ao e roko BlackLock ao Northern Trust e aki taekinna bwa ngkana ko taraa mwiin te tai arei ao e biriraken aron te mwane te Tia Babaire moan te korakora ma e aki taekinaki ni kangai ma ti karabwa naba bwa e tararua te mwane n Tania n aron te karikirake ae tia ni karaoia naba ae ngaia ae e a kabwaia Kiribati n te tai aei.

Eng ma te bwai naba teuana kaain Kiribati aki ataia bwa te bwai ae tia karaoia tia bon ororakea ae bon oin aia mwane. Boon te takataka arei $4 te taara man antai ana mwane bon am mwane, aia mwane kaara te bwai ae e a kaman karikaki matana, mai iroun naba te Beretitenti ae mai mwaina ao e ti karakaaki. E titebo naba bwaai aikai ni kabane are e bon taetaekinna naba te Beretitenti aio ngke e taetaekinaki aia mwane kaara ao mwanen te takataka, te bwai ni kamara ato, te kanre te Tia Babaire. Ngaia are ti na aki karooa ara iango, e tuai ni koro nanon are a kantaningaia kaain Kiribati e ngaa rooia ataein te reirei are e na aki bwaka irouia kaaro n te ririki aio? E ngaa aia mwane ataei man te 5 n ririki rikaak? Tera ae riki irouia te 5 n ririki ni waerake ni karokoa te 17 te naan raa? Aki natinaki, bwa are akea te bwai ae kabwaaki ibukia kai akea ae uringiia. Ma te 18 ni waerake nakon 59 ake iaona taan karebaoki te Tia Babaire.

Ngaia are e kaminoa au iango aron te babaire ae karaoaki ngkai. N na manga titirakiniira, tera te kanuanga? E aera ti nang kanuangaaki ke ti bon ataia bwa ti roko ikai ibukin kabwaiaia kaain Kiribati ao tera ae ti na manga kanuangaaki iai. Te Beretitenti, e nang rawata ae e a tia ae ko anganaki. E ang, iai baom, iai au Bureitiman, iai am tia uaati, iai am tia kuuka, iai te amwarake ake ikekei ko kan karaoa am *party* e a kaman tia aroia ni kabane te Tia Babaire. Ko kibanako nako tinaniku iai kaain am tiim tao irabubua te ngaa ae kabaneaki, e ang te Tia Babaire.

Ngaia are I taku bwa aikai te nakoa e bon iria ma aron te kanuanga e a kaman tia aron anne. Ngaia are bon te mimi ngke e a manga tangirak riki, ai kamiira manga ni katoa ririki te $10 te ngaa e na bwaka nakon te Beretitenti $9 te ngaa e na bwaka nakon te Kauoman ni Beretitenti, $8 te ngaa e na bwaka nakoia Minita. Ao Taan Tei are kanga bon akea kanoan aia iango ae temanna mai ibuakonna ae tao tei aei e na bwaka iraua ti taeka ae uarereke, ko bati n rabwa Kautuun ami iango akanne, ma naako booti rangam ni matu n am auti bwa akea ae kubara am babaire ma am iango akanne. Bwa ko aki kinaki, ngai irou, te aekaki ni babaire aio aki kinaki aron rawatan ao aia kekeiaki Taan Tei ma aia konabwai. Ao ngkana ti tarai aba aika itinaniku, te Tibiika, ngkana ko taraa te aomata are e mena te Tautaeka ke tao te Minita, ao are bon te Kaitara naba te *opposition* ti aki aomata aika a manikangare.

Ngaia are I aki kona ni kabotauai ma ngaia, I aki. Bwa are bon te kaokoro aron te konabwai ma aba akekei bwa are a bon reirei imwaira ao e bon kaokoro aroia ni karokoa a tekateka n te Auti n Tei ao ngkana a taetae ni ikawai, e rangi n rawata te bwai ae a kaman ataia ma ngke tao a koraki tao a tuai naba n roko n te *primary school* bwa are bon anne bukina bwa are e bon raka aroia bwa are e bon raka naba aron te rabakau ae a kaman anganaki ngke a uarereke. Ngaia are ngke a roko n te Auti n Tei ngaia N na bon bubutiko n aron aia konabwai ni maroro iaon te bwai teuana ma teuana ao a karaoa aia ribooti ti aki manikangare bwaai aikai.

Ngaia are tao ti na bon riai naba ni uringa bwa ti na aki kabobotauira ma te koraki aikai ao irarikina kaubwain aba aikai e bon kaokoro naba tao ti na titiraki, te kanuanga tao bon te bwai naba teuana ae kangai, *kai e rabwa te Tautaeka aei bwa e karaka aron ana mwane Kiribati iaon are e taneiai te aba mai mwaaina iai,* bwa tao N na okira riki are mai mwaina, te bwai ae moan te kamimi ao ngke e roko te Beretitenti arei ao e uota rabwata teuana ae uota $10 tabun te mirion ni katoa ririki nakon Kiribati. Anne te raka ni mwane nakon Kiribati nakon are mai mwaina ao e aki ti karaoa anne ao are I a tia n taekinna e karaka mwanen te ika e karaka te tararua n aron te mwane n Tania.

Ngaia are kona titirakiniko tao e mena ao tao e ngae ngke e aki Beretitenti ngkai tao e na anganaki naba kanuangana bwa kinakina. Ngaia are eng te kanuanga tao tia bon katikua nakon te botanaomata bwa e na baireia ao are ngaia are te *tribunal* e na baireia ni kangai bwa ngkai e a reke aio ma ngai irou te mwakuri ae te Auti n Tei I kaotia ma te koaua I taku bwa ti aki te bwai ae N na mate iai. Bwa bon te mwakuri

are I a tia n taneiai inanona I taku ngai bwa tao e na maan tao te 10 riki au ririki n tiku ni maan ni mwakuri ikekei I a kaman taunaki, ao kam bon ataia iraman Taan Mwakuri n te Kuakua ae a tia ni kaman mate. Bwa ti aki te bwai ae bebete ao irou te Auti n Tei e bebete ngkana e ko bon karawawata bon iroum e bon rawawata ao ngkana ko bon kabebetea ao e bon bebete bwa ti aki te bwai ae rangi n rawawata aron te mwakuri n te Auti n Tei. Te mwakuri n te Minita are iai angan bwaai ni kabane, ngkana e taku te taeka bwa iai te bwai ae ko kainnanoia ibukin te bwai teuana ao iai angana ni karaoaki, *where there is a heart there's a way* n taai nako.

Ngaia I taku bwa ngkana bon iai rawawatau ngke tao I Minita n te Kuakua ae I a bon aki kona uotau iai iai angan karaoana. Ao ko bon manga kabanemwane iai te Beretitenti I bon mimi ao ko bukina te Auti aio n te Komete ae e na kam ae e nang bubura uoua te ririki ae ti aki kawaina anne. Ao anne te bwai ae I bon rangi ni mimi iai, ko kabanemwane nakon taabo tabeua I kabwara nakon raou n Tia Tei are e tao e rekereke ma aei, ma ngaira are ti bon mena n te Auti aio ao ko anganaki n te kanuanga ibukin te bwai teuana ae kona karaoia ae akea bonganana nakon Kiribati ke tao e titebo ma e a bon aonikaia aron kaubwain te i Kiribati tia kanga ngaira ngkanne ae Taan Tei ni kariaia bwa ti na karaoa aei.

E aoria bwa are aongkoa iai te ribooti are kanga aongkoa e na roko mai imwin are teuana e aera ke ti aki tataninga anne ao tia noria bwa e riai ke aki. Ngaia e bon kamimiai aron te babaire ao ti tuai n roko ni kawaira are e na maeuraoi te i Kiribati iai bwa are iai am motinnano te Beretitenti ae koa tia n taekinna moan te rawata. Ao ngai n au iango I taku ngai bwa kona okirikaaki nakon am maroro ni kabane bwa e bon ota te i Kiribati kanoan te ririki aio kanoan am motinnano ae e na riai ni bane ni bwaka kanoan te ririki aei. Ao ko aki manga karekerekea ma te kataumwane aei bwa are kona bukina te Minita n te MWYSSA bwa ngaia ae bure ana kataumwane, e aki. Bwa te bwai ae ko a tia n taekinna nakon te botanaomata kona kakoroa nanona n te mwane are ko kawenea imatan te Auti aei, ma kona aki bukina te Auti aio bwa e karaoa te kataumwane ae bure ae e aki kaitara ma are ko a tia n anga. Ao anga naba am koraki ngke a roko i Abaiang n taetae ni ikawai, ao a bane n ataia bwa te tamnei are e raoiroi e bon tarataraia bwa tera are a taekinna iaon Abaiang. I karautaeka n anne.

Ngaia are I kabwara bure ngkana arona bwa iai tao tibanakon tao te maroro ma te bwai ae bon nang kakawaki ngkana ti kona n angania

kaain Kiribati te maeuraoi riki ae bubura $200 te taara nakon te unimwane n te namwakaina $2, 400 tera ae e na reke ni $2,400 anne tao ngkana ti anganna tao $200 te taara ni katoa wiiki bwa tia bon roko n te kaubwai anne ao tao tia kona ngkanne n ataia bwa tao ngaira naba ti nang birirake nakon aei. Ao N na kabwara bure nakon raou n Tia Tei bwa e taekinna bwa ngkana e kariaiakaki te mwane aio bwa are ngaira ti na aki anaia bwa are ara bure bwa ti totokoia. Aio ana mwane Kiribati, aio e titebo tikin arora ngaira ni kabane ain te Auti aei.

Ngaia are bon te kamimi bwa ngaia ngke e nang karaoa te bwai aio ao ngkanne e nang bon kangai ngaia ai bon te mwakuri n aonikai are e a taekinaki bwa ngaia te bwai are e karaoaki ana ti *benefit* ke tao n raa ni maeuraoi iai te koraki akekei. Ao anne ngkanne manga kaekan te titiraki are teuana bwa are I bon kaman taetaekinna man mwaaina bwa ti nang ataa nanon te tobwa ao N na noria man au itera. Bwa e kangai e tobwa teuarei bwa e a bon nanoanga te utu aio bwa e a nang bubura ao e ataia bwa e uarereke aia konabwai anne te tobwa teuana. Ao te tobwa teuana manga bon te kamimi teuana I tobwa I noora rakan aron te aomata aio ao I ataia bwa ngkana I tobwa ao N na manga bon mabiao man mwiin au kekeiaki ni mwakuri arei are I a tobwa ibukina. Nanona I tobwa ibukiu ngaia are I bon titiraki, antai ae tobwaaki ngkai n te aekaki n raka ni kabanemwane aio ao te raka ni boo nakoira aio, ti bon tobwaira. Ti aki tobwa te i Kiribati, ao e tuai man reke naba bwa ngke koa bon kangai naba te Beretitenti e na bwaka are aia mwane kaara $200 man Tianuare ni karokoa te tai aio iai au namakin ae ngaia I kabwara bure ngkana arona bwa tao e aera iai tera aron te taeka riki teuana. Ae titebo ma kam kabongana ami tai n te tai aio bwa ami tai ni karaka aromi. Ao I kabwara bure ngkana I taekina anne bwa are e a rekereke naba ma ake imwina bwa are koa taraia naba ni kangai ao ngkana arona bwa I aki manga Tia Tei ao N na anganaki te kanuanga ae N na bwakabwai ni katoa uoua te wiiki.

Ao e na moanaki te bwai aio mai irouia Taan Tei are e a tia ni koro 8 aia ririki n Tia Tei antai taekana ngkanne anne. Nanona ngkami are kam a tibwa tei akea taekami iaon te aekaki anne. Bwa are kam a tibwa roko e tuai ni koro 8 ami ririki kam tangira riki te *term* ae na roko. Ngkana arona bwa kam oki ao ngkana kam aki oki an *bye bye.* Eng, ao aio ngai irou e kananokawaki anne I taku bwa ngkana ko roko ikai ao ngkana e na iai kanga te kanuanga nakon te Tia Tei ao e na moanaki man Day 1 are ko rin iai ikai bwa kinakim iroun te botanaomata are e rineiko bwa iai am konabwai n tei ibukia. Ma tiaki ngke e a koro 8

te ririki, bwa antai ae e koro 8 te ririki bon ngkoe te Beretitenti ma raom ni Minita mai mwaaina ma raom akana mai mwaaina. Ngkami ae e a koro ngkanne ami 8 n ririki ao tao inanon te tai aei ngkana arona bwa eng. Ngaia are e a kananokawaki ngkanne ao akana raraoma akana irarikim akana a tibwa roko e aoria bwa koa manga bon karaua ni karautaeka nakoia. Ma I taku ngai bwa te aekaki ni babaire ae aekakin aio kanga e a bon kamimi naba, e ang.

Ngaia I nang karautaeka n aron are I taekinna anne.

Tibiika: Te Tia Tei iai au bubuti nakoim bwa I taraa te tai ao tia riai n nako ibukin ara *afternoon tea* ma ngkana ko kukurei ao ti oki bwa ai ti iraua am miniti are ko kona n taraia e abwabwaki. Ma ngkana ko taku bwa ko kona ni *continue* ngkana ti oki ao I a manga anganiko te *floor* bwa koa manga reitanako am maroro. Ao ibukin ami rongorongo iaon au *list* iai riki temanna, uoman, teniman, aman, niman, onoman, itiman, waniman, ruaman. Ruaman riki aika ao I ataia bwa e nang rawata taan kan taetae e aoria bwa are bon ana bong te Tautaeka tia bon angani ngkami ami tai ni maroro, ma I a manga taui arami ake imwina bwa kam tangiria naba n taetae.

Tia motirawa moa ibukin ara *afternoon* tia manga boo ikai ni iteran 4.

MOTIRAWA NI KATOKITAKA

Tibiika: Ti a roko n ara tia maroro are imwina, kabwara au bure I a tia ngkoa ni bon taeka ngkoa bwa N na angan te Tia Tei mai Abaiang bwa e na kamota ana maroro e nakoim te Tia Tei mai Abaiang kamota am maroro.

Hon.Dr Kautu Tenaua: Ao e rabwa te Tibiika ao e rawata te kan maroro ma te bwai ae I kan taekinna ae I kan katerea nakon te botanaomata eng te botanaomata ao ngaira ti kainnanoa te raka ni boo ni kaitara ma aron rikiraken naba boon te maeu. Ao tao bon katabeara naba ae na karekea naba aron rikiraken te kabanemwane. Ao I taku bwa tao rawawata ake a tia n namakinaki ao e taekinaki bwa ngaia e na karekea te iango are e na kabuburaki te raka ni boo aio I taku bwa ti bon bane n ataia bwa te naan raka ni kabanemwane are ngkana arona bwa iai man te ririki teuana ma teuana bon aikanne ara bwai ae ti kariki mataia te Tia Babaire. Ngaia are I taku bwa ti na bon riai naba ni butimwaai aron rikiraken te naan kabanemwane akanne. Te bwai ae kakawaki boora e na biribiri ian are e karaoia te *tribunal* n te aro bwa iai ara koaua bwa e bon karaoaki raoi aron te ukeuke iaon te waaki are a karaoia are a otinako iai ma te boo ae ti taku ngaira bwa e bon rangi n riai moa n te tai aio n aron tein kaubwain Kiribati ma aron butimwaean aron

katabeara are e kainnanoia te i Kiribati n anga aika moan te bati.

E rangi ni kakawaki bwa e na bon ataaki bwa e rangi n rawata te kanganga ae reke n rekereke ma te reirei, ao baoia ataein te reirei e tuai man tabwanin iaon Abaiang, ao tao bon iaon Kiribati ae kabuta bwa I ongo naba bwa iai naba aia kanganga te naan reirei aikai. Ao tera bukina? Tao bon anne naba te kanganga tao e mena tao e bon aki tau naba te mwane, ao ngkana bon te mwane te Tia Babaire ao ngaia are e a kuri kanga n anga buaka, ae ti nang biri nako man te babaire are e a tia ni wene iroun te *tribunal* ni karaka riki nakon are kanga tao angkoa ti na katoto iai nakon te betebeke, I taku bwa e na kaokoro anne. Bwa are ngaira ti na taraa moa kainnanoia ara botanaomata ao ngkana arona bwa ti kona n tobwai aikai ao tera burena ngkana arona bwa iai riki karakaan arona nakon are tao tia namakinna n te tai teuana ma teuana. Ma imwain ae I totoki te Tia Babaire ao bon te kabwara bure nakon tao te maroro ngkana arona bwa iai te kamatauninga iai ngkana arona bwa iai tibanakona. Ao te bwai ae kakawaki bwa ti na uneakina te bwai ae raoiroi, ao iango aika a raraoi ibukia ara botanaomata ao ti na aki noraki naba ngkai ti mena ikai bwa aongkoa ti nang karaoi babaire aika e na riki bwa kanga te katangi nano nakoia ara botanaomata.

Ao bon te kantaninga naba bwa ngkai e a mwemwe aio ibukira ngaira aikai ao tao e bon riai ae ti na kakoroi nanon bwaai ake ti a tia n taekin nakoia ara botanaomata, ao ngkana tao e ti taraia bwa e bon aki tau naba ao tao ti na riai naba ni kariaia bwa e na karikirakeaki imwain ae tia taraa bwa tera ngaira aron karikirakean arora ngaira Taan Tei ao I taku bwa n aron are I a tia n taekinna, aron te nakoa iroura I taku bwa e a bon tia ni barongaaki nakon aron ara mwakuri ao kanuanga I taku bwa a bon bane naba ni bwaka inanona. Ao teuana mai ibuakona ae ti tataraia ti nako tinaniku, aikai aki kona n reke iroura, ae te kiba nako tinaniku n nako n neweaba n noori bwaai aika a kamimi eng, iai tabera ma I taku bwa ti aki te tabe ae aongkoa ti nang bon kainnano iai. I taku bwa bwaai akanne bwa ti a tia ni kataua bwa ngkana ti na roko n te Auti n Tei aio ao ti na bon kataua naba bwa ti na kataia ni kona uotara are ti anganaki n te tai teuana ma teuana ibukin abara ae Kiribati. Ngaia are man maroro akanne ao I a karautaeka riki bwa ngkana arona bwa tao aron te matauninga ae e reke n aron te maroro n te tai aio ao e bati n rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: N aron are I taekinna N na bon angani ngkami n aron are I a tia n *list* n aron are katean baimi. Ngkanne n te maroro are imwina N na angan te Tia Tei temanna ae

karineaki mai Abaiang Hon.Betero Atanibora e nakoim te maroro.

Hon.Betero Atanibora: Ao ko rabwa Madam Speaker ao imwaina e N na maroro ao I kan anga moa au kamauri n te bwakantaai aei, e moa nakoim te Madam Speaker, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita ao ai bon ngaira Taan Tei ni kabane ao ai bon kaain au abamwakoro ae Abaiang ngkai ai bon tibwa au moantai naba ni maroro n te tai aio. Kam na bane ni Mauri.

Madam Speaker, imwain ae N na waakina au maroro ao I kukurei naba ni boutoka moan warekan te Biira aio. Te Tia Babaire aio bukina ngkai I boutoka moan warekan te Biira. Ti aki ibukina bwa ti na nakomai ni uneakina arora ikai. I boutoka moan warekan te Biira bwa ti maroro iaon kakawakin te kain te karineaki kakawakin te tibwanga ae ti mena iai. Te tibwanga ae ti mena iai te Tia Babaire teuana norakina irou ae ngai te Tia Tei ae I boou, bwa ngkai e a reke te kerake ni boo irouia taan kairiri, n ana Maneaba ni Maungatabu Kiribati ao aio e a *competible* nakoia te nati ni Kiribati ao e aki naba kakamaku te kan anga araia irouia. Antai ake a tia n *retire* man nakoia n Tia Koroboki mai iai nanoia ni kan anga araia ma a maeka te rinnako ibukina bwa a mwaiti kanganga inanon te anga ara, kabanemwane akana a mena imwaim bwa ko ataia bwa kona reke ke ko na aki. Aio I taku bwa e a boo taina.

I rangi ni karabwarabwa nakon te Tautaeka bwa e aki maaku, aki maaku naba ni kibara te mwaneka teuana ae ana taekinaki iai. Ao I karabwarabwa nakon te Kaitara ngkai e a kukurei moa n riki bwa kanga baretaio n te tai aei. Ma n tokin te tai ao a kukurei ngke tia *afternoon tea* te Tia Babaire, ao a bon taku nakoira ti bon boutokaia ma ti aera arei e aonga n ae bati e kaunga riki te maroro. Irou anne kanga e titebo bwa kanga ai bon aia maroro ataei.

Aki totokoia n raoiroina ae ti na ongora raoi iai ma ngaia a totokoia bwa e aonga n ae reke aia *credit* irouia te botanaomata. Ao I taku bwa e rabwa naba te Minita n te Communication bwa e a tia naba n angania teuana kanga te kakaewenako. Ae I taku bwa anne te kakaewenako ae nang tikiraoi. Ao a katoutoua atuia bwa a kukurei iai, I karabwa raou n Tia Tei mai Abaiang tao e taekina te kabanemwane n te Komete. I taku bwa ngai ke n otau ao I taku bwa e na kangai I karabwarabwa bwa iai naba tariu, ae raou n Tia Tei i Abaiang inanon te Komete. E aki kamatauninga nakon te Tia Tei ma e kamatauninga Abaiang. Bwa are aio e kamatauninga te Auti n Tei bwa te

Komete are e kateaki ana Komete te Maneaba ni Maungatabu.

Ngaia are e kakawaki bwa are e kaan ae e na toka au *statement* e na toka ana *statement* te Komete ao kam na ongora aron ana waaki te Komete ae nang tikiraoi ae akea te kabanemwane ae karaoia te Komete. Ma te mwakuri ae a karaoia e a bon karaua n rinnakoi bwaai ake ao ti noora naba aron kakawakin Komete ake mai mwaaina ao ti anai aia ribooti ao ti kabonganai. Te Komete n te 1990 manga te Komete n te tai ae nako a rangi n tikiraoi. Ngaia are n tabetai te maroro koa bon maroro ao ko aki ataa nanon te bwai ae ko taekinna. Inanon te titiraki e rabwa te Tia Babaire ao tao e koaua ti birinako teutana ma e kakawaki ae kaekan bwaai ake ko aki kona n rinnako ni kaeka.

I karaua ni iangoia bwa N na maroro ke N na aki ngkai e nang taekinaki booia Taan Tei. Ma te bwai raoi are e kateirakeai ti aki ibukin boou ma ngai ae I taetae n te tai aei. Ma ibukin kanuangan te kain tekateka are ti rineaki nako iai.

Ti ataia maanin te kain tekateka anne 4 te ririki n te *term.* Kona manga okiria ke kona aki. A tia ni kabwarabwaraaki aekaki n rinanin kanuanga inanon te kain tekateka anne. E na roko te tai teuana ao are ana Tautaeka kaain te itera arei, ao e na manga reke naba irouia te kanuanga are a bwainna naba kanuanga Minita akanne. Tao ti na kangai tao te *responsibility allowance,* te Leader n te Kaitara ae bon raou n Tia Tei ngaira Taan Tei aika ti boou. I boou ao ngaia naba e boou, ma e a tia n reke iroun neiei mai mwaaina te *responsibility allowance* ngke te Tia Koroboki ngkoa ngaia n te kabineti. E a kaman reke irouna boo aika a ririeta, ma I aki ataia bwa e aera ngkai e a taekina aio bwa irou, I rangi ni boutoka aio bwa ibukina bwa te mwakuri ae moan te bubura te tibwanga are a karaoia naba Minita itinanikun tibwangaia ma aia abamwakoro ma kaain aia *constituency.*

Ngaia are I taku bwa kanga akea angabuakan anne, bwa te koaua ngkana arona bwa ngai naba temanna ae tao kona nang kukurei iai te Leader n te Kaitara bwa ngai naba temanna ae ti ununeakina ni kakaea angana bwa e raoiroi naba ni kakaeaki angan rinin ngkana e aki raka boon te Leader n te Kaitara e na karekeaki naba angan ae tera ngkana e noria te Tautaeka, e kona ni karekea naba te *responsibility allowance* iroun te Leader n te Kaitara ao tao e bon tau naba ibukina, bwa are e *take te risk* naba te Leader n te Kaitara. Bwa are e kona naba ni kabonganai *language* ao n tabetai e aki kantaningaia ao *some how* e a nako naba karaki aika aki raoiroi inanon ana karaki, e bon

responsible naba iai. E tauraoi naba n *take it to court.*

Ngaia are anne teuana au taratara ibukina ae na nang *fair* e raoiroi naba ae karekeaki te *responsibility allowance* nakon te Leader n te Kaitara. Ao tao iraua tao $5 te ngaa n te ririki, ti aki ibukina ke ti aki naba kabooko ibukina bwa tao antai ngkoe ma are kanuangan tibwangam are ko mena inanona, bwa ngkoe ae koa bon ananai naba moan karaki ni kabane. A bakarere maroro nakoim, tao a bon bwaro ranin matam ke akea kanoan nanom, ma are anne onga kanam bwa are ko *take te lead.* Ao anne tibwangam.

Ngaia are I kataia raoi ni kakaea raoi bwa tera raoi bukin te totoko nakon te Biira aei. Bwa n tokin te tai te Tibiika ao kona ataia bwa tia bon bane ni katiteboaki iai.

E koaua bwa ti kauntaekaia ni kangai, ae kona roko n ana am *receipt* ti anne boom are ko bon tangiria ao nako nikira nikirana. Ma e na bon reke naba iroum te boo anne. N tain te *workshop* te wiiki ae nako ao are mai mwaaina. Ao kanga ti aki rangi n noora te bwana n totoko ae aekakin aio. Ao e titebo bwa tia bon noora naba te mata ni boutoka n te tai arei tao e koaua bwa tao a bon ngare. Nanona tao e mena ao tao a kan keweia te koraki ake a roko ni *present* nakoira ake kaain te OB. Are a bon anga naba te mata ni boutoka ao a ti *comment* ao e raoiroi bwa tao tia karinrin inanon tao moan warekana. Ngaia akea bwa a totokoia ma ngke a rarangaia ao ti aki rarangakin totokoana. Ti karaua raoi n ongora raoi rarangakin totokoana irouia e aki rarangaaki totokoana. E a uneakinaki ma te mwane ni kara, e a uneakinaki ma te mwane are man 18 nakon 59, kai kanoan ana motinnano Tobwaan Kiribati are e a uneakinaki anne. Ao ae e waakinaki ae bon bwaka naba ngkai.

Ngai I kukurei mai Abaiang ae e a kaan ngaa naba ngkai riki nikiran ae e a tabe ni kekerake araia te koraki ake a karinaki araia n te *system* ao iaon kawaina, ao e tia ao e bane. Ngkana e bane anne ao a bane naba aia mwane ni kabane. Ngaia are e aki bebete mwakurian karinan araia kaain Kiribati n te *system* irouia Taan Mwakuri.

Ao I karabwarabwa ao I kakaitau nakoia Taan Mwakuri n te MWYSSA bwa ti aki te mwakuri ae bebete karaoakin te tibwanga arei. Uaboong uaa ngaina a maraki atuia, a roko ao a katorotoroaki. Ma ti karabwarabwa nakoia ao ti kakaitau.

Ngaia are tia mimi n aron te Biira bwa e rangi n teretere ti ibukin aia arauenti ma booia Taan Tei ao e a kunananau ni koreaki bwa kanga te kuna ae e na nang kakaongora, ni karinaki mwanewe aika a nang

kaokoro. Ao ngkana ko tarai mwanewe aikanne ai bon ti aki e a tangi borata iai te Biira aio iai.

Bwa te Biira aio bon ti aroia Taan Tei ao e aki bure ngkana ko uneakinna bwa are kona toki ao iai are e na roko imwiim. Anne raoi bukina, ngai naba I uneakinna n te tai aio ti aki ibukiu. Ao te bwai teuana ae moan te kukurei Madam Speaker bwa are eti are I borai ni iango ma are e taekinna te Leader n te Kaitara, are e kangai ti aki ngaira moa ma aomata moa. Bon anne raoi ngaira ara *principle* Taan Tei, ao anne raoi are e na karokoko n te kantaninga are ngkana e na reke iroum te mwaiti anne ao ai bon ti aki ngkoe moa bwa ai bon aomata moa.

Ngkam ngkana taraakina iroumi ae kaokoro ma au taratara. Ma au taratara ngai ko tobwa raoi riki, ngkana iai iroum. E uara ngkana e aki tau iroum, ko nang manga tarau iroun tarim, ko nang manga tarau iroun kaainnabam, ko nang manga tarau iroun antai ibukin maeuia te koraki akana ana mena irarikim.

Te Tia Babaire e a bon aki ongo te maroro, te mwane aio irou ti aki naba ara mwane bon ana mwane te botanaomata. Ao I kakoaua bwa man te tai are I moan tei iai ngke timoan reke ni maati ni karokoa ngkai ao I tuai man noora raoi nanon ae na bon reke ae bon au mwane. I rangi ni mwanemwane riki n ririki aika nako bwa are bon anne au bwakabwai. Ao I bon inaomata ni karaoa are I bon tangiria I kan kabooa tera, ao I aki nanokawaki ngkana I bakataeia. Aio mwanen te tareboon bwa e maeu au tareboon 24 te aoa I tuai man tiringa au tareboon. Ana tareboon te Tia Tei mai Abaiang e tuai man mate 24 te aoa e a bon teimatoa naba ni kaekaaki ma te nukanibong, *Mauri am Tia Tei ae mangori uotiko, te Tia Tei bwa arei ao arei, ko rabwa I a manga reitaki ma ngkoe n angaraoina.* Te Tia Babaire te nano ni kan tobwa kibaria. Ao ngkana tia nakomai ni kotokotoira bon iroura, tera te kerake ikanne te Tia Babaire.

Ngkana ti nakomai ni kangai ko betiroa anne ao arei e betiroiko ao arei koa manga betiroa are temanna ao are temanna e betiroa are temanna, e aki raoiroi aekaki ni maroro akanne. Ma te maroro ae moan te raoiroi kona kaineti nakon ana *principle* te Biira. Ngaia are ngai I boraoi naba ni iteran Biira akana tabeua ao tabeua I tangira te onono ma are tao e koaua e a tia n rin inanon te *budget* ara kantaninga e na kona n rinnako n te onono n tabeua taabo. Tao ibukin te *electoral* kaain te *electoral office* arei ao a bon raoiroi ni karekeaki kaaia mai irouia ake bon ara boutoka nakon ae ti nang onimakinia naake mai Tarawa ake Taan Mwakuri bwa a bon kona ni karaoa nanon are a tangiria kaain ara abamwakoro ni biriakinan aia

bwai. Akanne aekaki ni maroro aika a kantaningaki ikai. Bwa ko bon bakatea nanon ana *principle* te Biira ma ngkana ko a kuananau ni kaneneianako koa kauaia ma te mwane ni kara, ko tia koa manga kangai taraa te mwane anne tia manga taraia, tao ibukin te kanuanga, kanuangaia Taan Tei are tao e reke irouia ngkana tao 8 te ririki. Tera bongami ngkami Taan Tei aika kam a tibwa roko tia kaunaki.

Tia kaunaki iroun temanna te tia taetae ao e taku ' *tera bongami'* bwa ti aonga ni un ao tia n raonia bwa kanga ai ataei ngaira.

E nang ota iroura bwa te kanuanga anne kinakin onimakinan te aomata, ao ngai N na bon bubuti nakon te Biira aio bwa e na kangai, kamena 3 te teem 12 te ririki, e tangiraoi riki. Bwa kinakim are ko aki bwabwaka bwa ko ataia ngkana koa tibwa tei ao koa bwaka naba. Bon iai te bwai ae riki inanon am tai n tekateka. Ma ngke ko tei ao koa manga moan n reke riki imwina e uti matan te botanaomata, mani iteran te aonaba ao a kangai ' *titebo ma iai onimakinan ten Tiaon'* ao e a manga moan *advance* naba nakon te teem are imwina. E a manga *advance* riki nakon are imwina ibukina bwa te tibwanga are ko karaoia a kinako am botanaomata. Ngaia are ngai I boraoi ma te kantaninga anne ma I tangiria bwa e aera e aki reke te ririki nakon te 12 te ririki. Bwa are a bon *deserve* koraki akanne bwa ngkana tao a kara ao are e a bon boo aia tai iai.

A rawata ikai ara Taan Tei ae a maan, e aki tau naba ae 8 te ririki te 12 te ririki anne e rangi n tau raoi n ara ware. Bwa are bon maanin naba te Beretitenti n taua bwa are teniua te teem, ao e aki kona ngkanne ni manga anga arana ni Beretitenti. Ngaia are kanga I aki noora angabuakan ae N na totokoa te Biira aio te Tia Babaire ni moan warekana. Bwa are aio tibwangara ngaira Taan Tei ti na karinrin ngkana arona bwa e a roko te tai are ti na karinrin iai. Ti na bubuti te katamaroa ngkana arona bwa e a kariaiaki te tai are ti na kona ni karini ara katamaroa iai. Ma I taku bwa ngkana tia kabanetai ni bon totokoia ao n tokin te tai ao e nako baira ao e katannako atura. Bwa e nang bon roko n anne, koa tia noria ataei are a bubuti are a bon taua raoi ma nanoia ni bubuti, ao a bubuti ao a taku ngai ao a taraiko ao ataei are kanga a karaoia bwa te aoburamaeu ngai ao a katannako. Ngkanne ti nang bon roko n te aekaki anne.

Ma au kantaninga bwa ti aio raoi nanon ae irouia, ma ngkana nanona aio irouia a bon bure mataia ni kakaiaki ao a bure imatan te Atua. Ngaia are ngai I tuai man noora are iai rakan boora, iai rakan ara mwane tia manga atongaki bwa ti Komete, kai akea rakan maeura ngkai ti

Komete. N te wiiki ae nako ao n te wiiki aio e aki man toki taekinakira iroun te Tia Tei mai Nonouti taekan te Komete taninga au *statement* bwa kona tang ao kona manga kukurei, ao ngkoe temanna ae kona kangai ' *ngaia bon te bongana te Komete aei ao e bongata naba te Komete are mai mwaina, ao e bongana naba te Komete are mai mwaina'* bwa ti nang bane ngkai ni kaieini ribooti aikai ao ngkana e otinako te ribooti ae bon te kabanea n tikiraoi n akea n ai arona.

Ngaia are moan te kakawaki ae ko aki kamangora raom n Tia Tei, bwa te koraki akanne ti bane n rineaki nakomai nakon te onimakinaki bwa aio maraen te onimakinaki bwa ti aki maraen tiribaean temanna ma temanna. Ngaia are akanne maroro tabeua te Tia Babaire ao I taku bwa e kakawaki ae I boutoka moan warekan te Biira aio ti aki ibukina bwa N na uneakina ngai arou ae I tangira boou ma I boutoka moan warekana ibukina bwa e kakawaki ngkai kanoan te kain tekateka. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Tera am *Point of Order* te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Te Tia Babaire tao ti na bon bubutiko bwa ko tatarai riki kanoan te maroro bwa are iai taeka ae kabonganai te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang are e a tibwa tia n taetae kanga e titebo ma e kamwinibaeia raona n Tia Tei ake a tia n taetae mai mwaaina, aia maroro ataei, te kabanetai ao N na bubutiko naba te Tia Babaire bwa kakauongo raoi ao ko bon katoka naba ke ni kauringa te Tia Tei, bwa tera nanon ae aia maroro ataei I taku bwa ti bane n ota naba n anne. Ngaia anne au *Point of Order* n te maroro ao ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa n am kauring nakon te taibora te Tia Tei ke te Leader n te Kaitara e aoria bwa I a kakauongo riki nakon maroro akana imwina ngkana iai taeka aika a na kona n ana inaomatan temanna ma temanna. Ao I karautaeka man te taibora ngkana arona bwa I a tia n aki ira nanon anne. Ao I a kanakoa ngkanne te maroro nakon are imwina Hon.Terieta Mwemwenikeaki te Tia Tei mai Tarawateinaieta e nakoim te *floor.*

Hon.Terieta Mwemwenikeaki: E rabwa te Tibiika ao e koaua imwain ae I waakina au maroro ao I kan anga naba bwanaia kaain Tarawateinaieta, are ai tibwa au moan taetae naba n te bong aio. Nakoim te Tibiika, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, kaain te kabineti ao ai bon raora n Taan Tei kam na bane ni Mauri.

Are e a bon tia n nako ana *position* ara *Party* nakon ara Leader ae karineaki ao I taku bwa kanoan te maroro n te bwakantaai aio, te kanuanga nakoia Taan Tei are e a

rabwatanaki n te Biira ao e a uotaki bwa ti na maroroakinna n te tai aio. Ma bon te moanibwai ngke I noora aio ao eti bon te titiraki naba bwa tera raoi te kanuanga ae bon riai n reke irou ngke I a tia n anga nanou bwa te Tia Tei ngai. Tera raoi are I taku bwa kanuangau ae e na ataia te i Kiribati bwa aio kanuangau ngkai anga arau bwa N na Tia Tei ao N na beku ibukia au botanaomata. Ao akea ae kakewea bwa *by nature* ngaira ni kabane aomata ake iai ara namakin kanga bon anuara anne tao bon ti iai ngkana iai n te aonaba aei tao ti 5% ae e aki tatangira kanuangana inanon maeuna. Ngaia are te moantai eti aio te kanuanga ae tao ti na tangiria bwa are anuara n aomata. Ma are e koaua are inanon karaoan tibwangara ao a bon bane n tannako ara koaua aika a kakaokoro. Ae tao ti anganaki ke ti karikaki iroun teuare i karawa ke ti bon reiakinaki iai inanon ara kekeiaki inanon maeura ngke ti bon bungiaki n te aonaba aio ni karokoa tia riki bwa Taan Tei.

Ngaia are iai nanora n aomata ke iai ara koaua, ao ngai temanna ae I bon kamoanibwaia au koaua e ngae ngke e bon korakora aron te mamaara n te maeu n aomata ma n au kekeiaki n taai nako ao e bon moanibwai moa au koaua. Ao I karineia taan maroro anne inaomatami tibwangami, ao bon ami nonori n aron tao te bwai are ti maroroakinna are kanuangara ngaira taan kairiri n ana Auti n Tei Kiribati.

Ngaia are au koaua ngke e tuangai te kanuangai aio ao ngai temanna ae bon bane buaka au tai ni n taratara aron karaoakin ana ribooti tera arei te tarabunare. Ao e koaua ti aki te ribooti ae e karaoaki n aki akaka bwa e nang karaoaki raoi, ao e bon rangi n rawata naba bon te naan *options* naba are tao e anganaki te Tautaeka bwa anne e riai n reke irouia Taan Tei bwa kanuangaia n te tai arei. Tao te titiraki bwa manga tera te kanuanga n te tai aio bwa are tao e koaua e aki bwai tera arei kakoroan nanon ana ribooti te tarabunare, ao e koaua I rangi ni kakoaua are ti na kabotauira ma aba akana irarikira bwa ti uara bwa ti tara raoi ngkana tao Kautun abara e a rangi ni uarereke boona, kaain te kabineti ao bon ngaira Taan Tei ngkana ti karaua n taraia ma aron ae tao a bwainna ngkai tao aba akana aban te betebeke. Ao e koaua ngai naba temanna ae e reke au tai n taratarai itera aikai bwa iraua tein boora.

Ma te bwai are kanga I aki kan tibanako mai iai kai ibukina ae aio taekan ana mwane Kiribati ngaia are e bon kakawaki are kona taraiko ma am botanaomata ni kabane, anne bon te moanibwai n au koaua. Kanga e kanganga ae kona bon kararoako ao eti bwa are te tua e bon tuangira bwa ti bon kararoaira are bon iai ara tua are ti kan toma ma te

tua ngkai ai anne naba aron tein reken kanuangara n te tai teuana ma te tai teuana.

Ma I taku bwa ngkana ti na bon taetae iaon ana mwane Kiribati kanga ngai n au koaua ti bon riai n aki kararoaira bwa iraua ae reke iroura, iraua ae reke irouia Taan Mwakuri kai bon ngaia aika a uotarake naba Kiribati ao a mwakuri korakora naba ibukin bwaai ake e tangiri te botanaomata ao tao iraua naba kanuangaia naba te botanaomata are tao e a tia naba n angania te Tautaeka. I taku bwa anne e kakawaki ao e bon anganiko te *full picture* bwa tera ae riki i Kiribati n aron kabonganaan ana mwane, ma aia Taan Tei, aia Taan Mwakuri, ao tao te botanaomata n tibwangaia are anganaki n te tai teuana iroun te Tautaeka teuana ma teuana.

Ngaia are imwin naba au kamatebwai ae e aki nang memere naba ao e koaua ae Biiti e rangi buburakaei kanuangaia ana Taan Tei ao riki bon te *Prime Minister* ma ni bon aron naba katean boona, e bon rangi ni karaoaki naba te rabwata are te *independent body,* ao e bon kaokoro naba aron ana *system* Biiti ngke e *introduce* te boo are e rangi ni buburakaei nakoia kaain te kabineti. E nang okoro naba ma are ti bwainna ngkai ao tao bon Biiti naba tao e bon kaubwai naba nakoira. Ao tao te botanaomata ae taraia te *Prime Minister* e taetae iaon te mirion.

Ngkana ti taraa te *Cook Island* te *Cook Island* a bon kaubwai a bon kinaki bwa a bon tia ni *graduated* man kanga nneia ae kanga bon raoraora naba n aki tau aron kaubwaira. Tao Tuvalu ngkana taraa Tuvalu are e bon kuri n aki kanga akea raoi te *disparity* ae nang buburakaei imarenaia ara Taan Mwakuri ma ara Taan Tei ao are bon booia naba kaain Tuvalu ana Taan Mwakuri a bon bubura naba. Bwa ngke ti ununeakinna inanon ara tai ni mwakuri bwa e nang uarereke boora ngaira Taan Mwakuri ao a nang bubura booia kaain Tuvalu, ao e kangai naba te kaeka, ae e bon bebete iroun Tuvalu bwa e uarereke ana *Public Service,* anne naba e bon titebo e bon bebete naba iroun Tuvalu ngkana a kabubura booia Taan Tei bwa are bon ti ngaia iraman ke tao te ngaun tabun kee.

Ngaia are I taku bwa kanga te kakabotau e na kona n raoiroi kanga te kakabotau ma tera are e riki n aban te betebeke akana irarikina e na kona n raoiroi ao e na kona naba n anganiira tera arei te koaua are ti na rinnakoia ao n tokin te tai tia manga katea te *bench mark* ae nang buburakaei irouia Taan Tei ngkana arona bwa e *finalise* ke e katiaaki raoi te *job evaluation* are e taekinna te Beretitenti ibukin booia Taan Mwakuri.

Ao te bwai ae titebo iai arora ma Taan Mwakuri, te beku, ao a bane n titebo aron te *formula* ni karaoan te beku bwa e aki kaokoroaki. Ti bon kaokoro bwa te *rate* ae ti kona ni bwainna te tua e anganiira te tua ae titebo arora ma te beku, ae na iraua aron karaoan kanuangan te beku. Ngaia are ngai n au koaua ngai temanna I teimatoa ngke I taraia ao eti I nang boutoka ae tia riai naba ni kerake boora. Ma karaoan tibwanga ke te kanuanga are I taraia n te Biira I taku bwa e a riaon naba are kanga I taku bwa I kantaningaia nakon ae riai n reke irou.

Ngaia are tao anne bon au koaua are I a teimatoa ni boutoka naba aia *position* kaain au Party, ao ngai naba temanna ae I bon ununeaki naba n au *party* ngkana arona bwa I bon taku bwa e bon eti aio irou. E bon moanibwai naba au koaua inanon au waaki, n tabetai ngai I aki kubara te Party. Ngaia are aio teuana te *area* ae I rangi n *look forward* n te maroro aio bwa are bon iai au titiraki ae I bon taekinna n te moantai bon nakon te Tautaeka bwa ngke I bon noora kaobin te mena ae bon tabetabe nanou, ao e a kanga aroia ngkanne moa Taan Mwakuri. Ao tokina tia karokoira n aio ao ngai temanna ngkanne ae N na bon nanokawaki ngkana ti nang karaoa e nang katiaki te *job evaluation* ao ti aki kona ni *becher mark* ma terana arei Taan Tei bwa tia katikuia. Kanga e na bon rangi n anga buaka.

Ma e aoria bwa are e a tia aio ngaira ti bon raa arei ti bon totokoia ibukin teina n te naan ware ake ti taku bwa e aera arei kanga e aki rangi n riai ma are kanga aongkoa e riai n reke naba iroun tera arei Taan Mwakuri ao tao te botanaomata. Ngai bon temanna are I aki toki n ma maroro n au Party ni bon kateitei aroia Taan Mwakuri. Ao e bon kanganga irou ae N na boutoka aio ngkana arona bwa iai ana *vacation* nakon te waaki, ma e aoria bwa are ngkana arona bwa e a boo taina ao I taku bwa e a bon kakawaki ae a kaai ni karaoaki naba n teuana te tai ma aron karakaan naba booia Taan Mwakuri. Ao I a karautaeka ngkana arona bwa e na aki boraoi ma te kantaninga are e kangai, ngaia are kam a tia ao tai anai boomi bwa are kam tia tia n rangi ni kan raoiroi nakoia kaain Kiribati. I taku bwa ti aki kan raoiroi ti nakomai ni uneakini ara koaua iai ao kanuangara boon mwiin ara koaua. E rabwa ao I a totoko moa te kaoti I karautaeka e rabwa.

<u>Tibiika</u>: Akea te kanganga bwa are ana bon bane n reke ami tai I a korekorei arami ngkami ake kam a tibwa katei baimi. Ara tia maroro are imwina e nakon te Minita ae karineaki Hon.Ruateki Tekaiara e nakoim.

Hon.Ruateki Tekaiara: Ko rabwa te Tia Babaire ao I a kukurei ni moana au maroro ma butimwaean moan warekan te Biira aio ian bukina ti aki ibukina bwa iangoan reken arora ao tamwarakean riki te maeu raoi iroura ngaira Taan Tei. Ma I buoka moan warekan te Biira aio ibukia au botanaomata aika kaain Marakei, bwa ti aki te kanuanga aio nakoiu ae na taekinaki, ti aki kanuangau bwa iai kakanoa buau n au bwakabwai n taai nako imwin aia X kaain Marakei. I aki, bwa I angania bwa aia mwane bwa aera bwa a *X* nai.

Ngaia aio bukina ngkai I buoka moan warekan ibukia, bwa I noora aia kainnano aika a tuai man ringaki irou n tein boou ae ngkai. Ao I kukurei n te bitaki aio bwa iai teutana te tamwarake, tamwarake riki nakoia N na karei ngkami E rabwa, ti aki ibukiu ngkana kam norai e tuai man reke au kaa e tuai man tei au auti te buriki, akea au titoa akea au kambwana akea au bitineti, ti aki ngai moa ngkami moa. Te Biira aio ti aki ibukira moa n aron ae taekinna te Tia Tei mai Abaiang, ibukimi moa kaain Kiribati.

Ngaia are N na nang kukurei ao a kukurei kaain Marakei n te tai aei bwa ngkana a roroko n au auti kaain Marakei ti kakang innawai ma ngaia. Ma n te tai aio kaain Marakei ngkana e bwaati te Biira aio ti na kanga iriko maeu n taai ni katoa bong ao ti na kang moa n taai nako. E a boo ami tai, kanuangan ami X ao e a ribaaki bwa kam na maeuraoi e totokoaki man te itera aio tera bukina, tao a bon kanoai buaia koraki aikai bwa a rawa n anga ngaia e totokoa maeuraoia te botanaomata bwa a bon maeuraoia a rauaki n ae ngkai.

Ti na kamaeua te kakaewenako ngkana ko bon totokoia bwa ko aki butimwaia ngkai ao kaotiko bwa te mwaane ngkoe ao te aine ngkoe, kaotiko tai butimwaia, kaotiko bwa te mwaane ngkoe ao N na kaewenakoko bwa ngkana ko kaotiko bwa ko binabinaine kabwara au bure N na buuta au karaki, ngkana ko kaotiko bwa ko mamara ni butimwaea aio ao tai butimwaia ao kaotiko, ae ngai ae te Tia Tei ae I mena n te Kaitara ke ia I aki tauraoi ni butimwaia. Kaoka au bwakabwai ke angan te i Marakei bwa ti ana bwakabwai te i Marakei ae e na karanganakoa riki ao ni kabwaroa riki nakoia kaain Marakei.

E taekinaki bwa aongkoa tia rangi n tabeakini arora ikai, bwa ngai temanna ae N na butia kaain te kabineti ao N na buti ngkami kaain te Tautaeka bwa ti a bonnanoia n aki kabwaata te Biira aio, bwa ngai akea naba mwerengakiu ngkana e aki naba uotaki te Biira aio, bwa ti aki nanona bwa ti na kabonganaaki ngaira aikai ni kabwatia ibukia te koraki ake a totokoia. Ti bwainikirinaki, kaain te Tautaeka ti bwainikirinaki ao ti kona ni

bonnanoia n aki manga uotia. Ao ngai temanna ae I totokoia n ae nako ngke ti karaoa te *workshop* I totokoia naba man te *workshop* ti na aki uotia, ao ti bon aki uotia ti uotia, bwa ti aki uotia ibukira bwa ibukina ngkoa tia bukinaki bwa aongkoa ibukira. Tai uotia ao ti aki uotia, ngkai ngkana a manga totokoia naba I a buti ngkami bwa ti akin anona bwa ti na atongaki bwa aongkoa tia tabeki arora ikai ao nakai aki. Bwa tia kabonganaaki, tia kabonganaaki ma e titebo ma te kantaningaaki e kangai e na bon bwaati, e na bwati iroumi ma kam mwaiti, ma ti bon kataia n raa kanga bon te kataunaari ma e aoria bwa temanna ngai ae I tauraoi n aki butimwaea te kaoti aio ngkana a totokoia nakai, ao ngkana I butimwaeia ao tao N na bubutiko te Tibiika N na *call* te *division,* bwa ti na bon taraaki ngaira ake *yes* ao ngaira ake *no.* bwa e na otara nakon Kiribati bwa antai aika bon *no* ao antai aika *yes,* ao ngai ngkanne N na tauraoi ngkanne ni buoka *yes* bwa N na atongaki bwa I boutokaia ibukia kaain abau ae Marakei.

E rabwa te kaoti aio ao e kamaraki aron moan waakinana. Bwaai ni kabane ake a bane ni bibitaki nako iai ti aki nanona bwa ti na biti bwa ai bon karakaan arora ma boutokaan arora. I rangi n nanokawaki ngkai ti bukinaki bwa aekakira ao N na karautaeka nakon te karaki teuana are e atongaki bwa aongkoa kanuangara ti aki kanuangara aio, kanuangan aia X ara botanaomata. Kaain Marakei ngkana kam ongo te Biira aio kam na nang kukurei kam aki manga oki ni mena n au auti ao e nukanibong ao e a mate naba te iti bwa e koreaki bwa e mate te *power.* Ngaia are akea kanoan te aiti baoki, bwa e aera? E a mate te aiti baoki ti nako ni kai bun ao n nouo, n te aio kaain Marakei N na bubuti kam na boutoka te kaoti aio e a boo ara tai ti na kang bunimoa man te moaningabong ni karokoa te bong ti na kang uanikai, ami mwane te mwane aio ti aki au mwane ami mwane.

Ngaia are aio nanora bwa are a bane nanora irouia ara botanaomata ao ti tangira aio ibukia ti aki tangiria ibukin tera ma tera, ao a bon noora aei kaain au abamwakoro ‘ *te Minita ko a kaawa, e ngaa am kaa akea, ao tera riki am booti, akea, am karaun, akea,* ao aio ngkai te kaoti aio bwa ngke ti kaongora i Marakei ma tariu n Tia Tei ti taekina aio nakoia kaain Marakei, ti taekina te bwai ae na kaoti ngkai ae kanoana aio ao aia taeka a boutokaia. Bwa a boutokaia ao I kangai e rabwa bwa ti aki ami mwane ti aki ibukimi bwa ibukira ma e rabwa uotakina ti na boutokaia, bwa e uotaki ibukira.

Ngaia are e na nang uarereke au maroro te Tibiika bwa are bon angina maroro a tia n tabekaki ao I rangi n nanokawaki irouia aika a kaitara ian bukina ma N na kamaeua te

kakaewenako te Tibiika ao N na taekinna kaua, katen, N na kamaeua te kakaewenako tai babaka n raa ni kawai ni kabonganaira, ngkana ko taku bwa ko aki kan butimwaia ngkai ao I a bubuti te Tibiika bwa N na *call division* ao kam na taua araia kaain Kiribati ao te Tautaeka naba ti na taua bwa ana aki butimwaea aia bwakabwai. Bwa ana tiku n aroia bwa ti na mataku ao ti na kamoti ngarera imwina. Ko rabwa te Tibiika I boutoka moan warekan te Biira ao ko rabwa.

Tibiika: Ao I a kanakoa te maroro are imwina e a nakon te Tia Tei temanna ae karineaki mai Butaritari Hon.Tinian Reiher e nakoim te maroro.

Hon.Tinian Reiher: Ko rabwa te Tibiika ao e koaua tao aio te Biira teuana ae rangi ni kakawaki bwa ti na bon anga bwanara naba nako iai. Ao e bon kakawaki te Biira aio te Tibiika bwa ibukina bwa aio kanga te Biira ae e na katamaroa te aio ao te tai ae na roko. Ao e rangi ni kakawaki aio bwa n aron ae ti ongora mai iroun te Beretitenti n ana kabwarabwara ngaira Taan Tei a tuai man raka boora inanon man te ririki 2013 ao bon anne ae rangi ni kakawaki te Tia Babaire bwa aio te nakoa teuana ae ti bon taetaekinna ao a taetaekinna kain Kiribati bwa e bura ieta n te Auti ni Maungatabu. Ao ngkana e bure ieta te Tia Babaire ao e koaua e bon riai n anganaki te kanuanga nakeke a mena ikai akeke ngaia taan iango ni buoka te Tautaeka ibukin tobwakia ara botanaomata.

Ngaia are I karabwa te Beretitenti ae karineaki ma te kabineti ao naake a tia ni katauraoa te Biira ao I taku bwa tia bon tia ni maroro iaon te Biira aio, inanon te *workshop* ao tia bon tia naba ni kawenei kanga ara boutoka nako iai. Bwa are I taku ngai bwa I noora tamaroana ao e aki ti taraira n te tai aio ao ti bon boraoi naba n te koaua ae kangai *' bwa te nakoa ae ti mena iai aio kanga ti aki nakoara ae ti na taumatoaia inanon tao ti na retire inanona ke tao tera te Tibiika'* bwa are aio te nako ae ko rineaki nako iai. Ti mena n te bong aio ngkai ti kona n aki oki nakon te bong are imwina ke te rinerine are imwina.

Ma te bwai ae rangi ni kakawaki bwa tera ae ti noria n te tai aio. E koaua I karabwa te Minita are n te mwamwananga are e anganiira kanga taian banna aika ti kona ni kataunaari n taratarai nako iai. Ao ti karabwa anne bwa are ti kona ngkanne n norira bwa e mena ia abara ae Kiribati. Ngkana I taekina aio te Tia Babaire ti aki taekinira ngaira n te tai aio. Bwa tao e koaua bwa ibukina bwa aio te Biira ae kaineti nakoira.

Ma te bwai ae rangi ni kakawaki bwa n aron are I taekinna are ti aki aio

nakoara ae aongkoa ti na tiku iai ni karokoa tao *Amen* ke tao ni ngai ae ti na tiku iai. Aio te nakoa ae a bairera iai ara botanaomata, ngaia are ti na tobwa are ngkai ao ti na tobwaia naba bwa antai ake ana waaki tao nakon te tai ae na roko ao antai aika ana manga oki ao antai aika a boou, e rangi ni kakawaki bwa ana anganaki ma kanuangan te nakoa.

I kataia ni kakaea naba are te ribooti naba are iroun te Minita ao e nang e nang teretere naba n ana ribooti te tarabunare n te tai ae nako bwa e noora kakawakin are e nang bon riai naba ni kinaki naba aron te nakoa ae te nakoa n Tia Tei, nakoaia Minita, nakoan te Beretitenti, n te aro are e na bon kona iai n raa ni kaungaaki bwa ana karaoi raoi tabeia ao ti aki ngaia ma ana kaungaaki naba akeke iai te konabwai irouia ake tao a maakina moa te kan nakomai nako iai. Tao ibukina are e nang uarereke te boo. Bwa bon iai te kaokoroaki ngaira te Tibiika I aki ataia ma bon au taratara ni kataunaari ma aban te betebeke ara *system* e rangi ni kaokoro.

Ti katei booia Taan Tei ni karekerekea ma booia Taan Mwakuri n te Tautaeka. Itinaniku *it the other way around* ao e kateaki bwa te *benchmark* ao a kataia ngkanne ni uarokoia Taan Mwakuri nakon kakawakin te nakoa ae a mena iai ma te tibwanga are anganaki ma ngaira ti rangi ni kaokoro ikai ae ngaia ae reke bwa ngaia n taai nako ao ngaia ae menaaki ikai ao e kangai bwa e aera kam a nang birinako ma booia taan mena, bwa ibukina bwa ti katea moa booia Taan Mwakuri ao imwina ngaira. Ma te bwai ae nang kamimi bwa ngaia anne bwa ngke I bon mena naba ngai n te Tautaeka ao I aki toki naba ni ununeakinna, e aera bwa e bubura riki boon te Tia Koroboki nakon ara Beretitenti n te *package.* Moan te kamimi anne, ngkana e reke te aekaki anne ao koa bon ataia bwa bon iai te kanganga n aron ara *system,* ao I karabwa te tarabunare bwa e kunea aio ao e kangai, e na riai ni bitaki aron te *system* n taraaki te bwai ae riki ma kakawakin, te nakoa ae te nakoa n Tia Tei. Ma tao e koaua tao ti te naan ware ngkai ae tao a uneakinaki ibukina bwa tao irouia tabeman a taraia bwa e nang birinako.

Ngai irou kai I taku bwa e aki nang birinako te aekaki ni mwaiti aio. Bwa te bwai ae rangi ni kakawaki ae a bon tia n taekinna naba taan maroro, ti na taraa korakorara. Ao ngkana ko okirikaaki nakon taian uneaki n taai aika nako ao ngai temanna ae I aki toki n nang ununeaki. E aera ngkai ti nang *build* ngkana e a rawata ara mwane ae ti taetaekinna ao e aera ngkai ti aki anga teutana n te tai aio. Bwa ana boo iai te roro ae ngkai ao te roro ae na roko.

Ngaia ngai I karabwa te Biira aio bwa e anganiira te kona noria bwa tao e a

bon roko te tai, I karabwa te Kauoman ni Beretitenti n ana maroro n te kataumwane. Are e kangai '*Kanoan te tai bwa bon anne ae rangi ni kakawaki ngkana ko waaki ni kairiri, tobwaia te botanaomata ao kona tara are ngkai ao are e na roko, tai manga rangi n taratara are e a tia nako'* tao e koaua tao iai taian reirei ake ko kona n anai man akeke a nako ma kakawakin te tai ae ngaia ae kona noria bwa ngkana ko kona n taia n te bong aio ao nakon ae na roko ao anne ae kakawaki. Ao anne ae I karabwarabwa iai bwa e koaua I noora ae e a tia n karaoia te Tautaeka e na reke e na raka aia mwane kaara, tao e na reke tibwangaia ake te roro arei. Ao ngkana ko bon karaua naba ni iangoia te Tibiika, ko bon aoriko n am auti ao e reke am mwane teutana mai iroun te Tautaeka bwa e buokiko. Ao aio ko mwakuri ibukin te botanaomata ao ngaia are e bon riai ae na bon kona ni karakaaki riki are e kona n reke nakoim bwa eti te rongorongo ae kangai, te tibwanga ae ti mena iai n te Auti ni Maungatabu aio ti aki ti ibukira, te tibwanga ae e itikaokaonako arona, bwa iai ae ko kantaningaaki bwa kona ibuobuoki ni itera aika a mwaiti te bwai teuana ko kona ni ibuobuoki nako iai.

Ngaia are iai kakawakin are norakin aikai bwa ibukina bwa ti kaokoro ma Taan Mwakuri, Taan Mwakuri a rereke inanon baia n te bwakabwai ngkai ai bon ngaia naba, ngaira iai kaokorona teutana bwa tao iai kabaeakira ae ti kona ni ibuobuoki iai tao n tera. Ngaia are e kona n reke are e kangai tao e aoria bwa tia noria bwa ngkana e bon kona n reke ao ngkana e aki tao kam a tataninga are e na roko tia manga keiakinna n are na roko. Bwa anne uotan rawawatan te nakoa aio.

Ngaia are ngkana ti kataratara te nakoa aio ni kakabotaua ma te nakoa ae Taan Mwakuri ao irou ngai kanga I taku bwa ti *loose* kakawakin kakannaton te aekaki n nakoa aio. Ao bon iai tibwangaia ao te koaua ae e a tia n taekinaki are e kangai ' *ao ngkana ti katea aio bwa te bench mark ao te Tautaeka are iai ana motinnano are e kangai bwa N na manga noora booia Taan Mwakuri'.* E aki nako ao ngaia tao e na manga uarokoaki booia Taan Mwakuri nakon are e a tei ngkai bwa booia Taan Mwakuri.

Ngaia are aikai bwaai ake a rangi ni kakawaki bwa ti na aki kamemerei ara taratara ibukina bwa ti taraira inanon te Auti ni Maungatabu n te tai aio. Ti na taraia akana a na roko n taai aika ana roko. Ngaira ngke ti moan roko n teirak ni mwakuri bwa are ko taraia ma booia ake a mena itinaniku ma ko keiaki inanon te tai bwa arei ao n te tai aio are e a noria te Tautaeka te bwai ae I nang ae I butimwaea iai te Biira aio ibukina bwa I noria n ana kataumwane te Kauoman ni Beretitenti ao te Minita

n te mwane bwa e na akea te kanganga iai. E a tia n rinnako inanon aio ao ngaia are I taku irou bwa e aera ngke ti na totokoia ngkana e a tia n noria te Tautaeka bwa ngaia e na bon akea te kanganga iai.

Ao ngkana arona bwa te uneaki e kangai, bwa kam a nang birinako ma booia Taan Mwakuri e aoria bwa e a bon tiku anne iroun te Tautaeka are e na are e na manga karaoaki te *review* ni booia Taan Mwakuri, kanga ti ongo n ana maroro te Beretitenti ma te mena are tao inanon 2022 tao a na kona n taraaki akanne. Ma e a riai ni kakawaki are ti na bon ti taraa te mena aio ti aki n taraira ngaira ibukina bwa tao tia nang kakannato ke tao n raa te Tia Babaire ma kakawakin te nakoa ae mena aio bwa ibukin te tai aio ao te tai ae na roko.

Ngaia are akea au kanganga ni kateakin te aekaki ni boo aio tao e koaua tao ti kona ni bon ti titiraki bon iroura ni kangai, *e kanga n reke te aekaki ni mwaiti aio? Ao e aoria bwa are e a tia ni kataia ni kabwarabwara ana aobiti te Beretitenti n tain te workshop* ti butimwaea te aekaki ni kantaninga are e kangai bwa aikai te naan itera aika ana noraki. Ngaia are irou ni booia Taan Mwakuri I taku bwa kanga eng kanga I boraoi ma te kantaninga ma te maroro are e kangai bwa ti na aki uneaki arora ikai, ma ti na uneakina tamaroan te Biira ibukin te nakoa ae te Tia Tei te Minita ma te Beretitenti ao te Kauoman ni Beretitenti bwa a bon riai ni karokoaki n te boo are e taraaki bwa e bon tau ibukin te nakoa ae a mena iai.

Ngaia are aio kanga I taku bwa e nang kakawaki ibukin te tai aio, bwa kanga ti aki norakina bwa ti na uneakinna. Bwa are kai a bon tia n taekinna taan tia taetae man te Tautaeka, tao a tuai bane kanoan te motinnano ao ngai temanna ae I onimaki bwa ane bon inanon te tai. Ngkana tao arona bwa e a roko 4 te ririki ao e aki nako are ti kantaningaia bwa e na nako iroun te Tautaeka ao ngkanne tia kona ngkanne ni kangai ngaia ko aki nang birimwaka n tarai aikai. Ma e aoria bwa are anne ai bon kabaean te Tautaeka bon iroum n ana motinnano nakon te botanaomata. Ma ae tabekia n te tai aio I taku ngai bwa akea te kanganga ian te koaua are e noraki kanon te tai aio bwa iai memerena n aron booia Taan Mwakuri ake te nakoa ae nang kakawaki are ana Maneaba ni Maungatabu Kiribati.

E koaua iai tabeua I ti kan taetae irarikin are te boo ao ngai temanna ae I rangi ni kakoaua naba ae e na bon riai n reke te kanuanga nakon te moan aine ibukina bwa ti uneakina te koaua bwa e na riai n aki mwakuri. Bwa e bon riai n aki

mwakuri buun te Beretitenti, ma ngkana e nang aki mwakuri buun te Beretitenti ao e a bon riai ni iai te tibwanga teutana nakoina bwa a rawata naba taian tibwanga aika a kakawaki ae karaoia naba buun te Beretitenti ni katabeakina ngkai ngaia buun te Beretitenti. Ao ti aki taraa ti te te Beretitenti n te tai aio taraa te Beretitenti akana ana roko n taai aika ana roko.

Ngaia are e nang kakawaki aio bwa e na kinaki inanon ara tua kanga te tibwanga are e na riai ao te kanuanga are e na riai n reke nakon buun te Beretitenti tao n te tai aio ao nakon taai aika ana roko. Ma bon ti iai tabetaben au iango iai bwa ngkana ti taua ao e *bar* ma *level 4* ao e tiku inanon te tua bwa e *level 4* n taai nako ao nanona boon tao Madam n te tai aio tao antai te moan ni mwaane n te tai ae na roko, e nang irira naba ngkanne rakan boon te *post* ane *level 4.* Ma ngai n au taratara I taku bwa ngkana e *equated* nakon *level 4* n te tai aio ma e bon kaotinakoaki n te *amount* bwa mwaitira boon ae ngkai, ao e irira naba ngkanne aron te *change* ni booia Taan Tei ma te naan *allowances* ian te tarabunare. Kanga anne au taratara ma e aoria bwa are ngkana e kairua I kawenea nakon te Tautaeka bwa e nak ataia n noria bwa iai menana ngkana e bon koreaki ian te tua ngkai bwa *level 4* nanona ai bon *level 4* naba e nang bon irira naba ao n tabetai e kona n ae tao e a manga aki nang mena ao e birimwaaka bwa tao te *cola* te *cost of leaving adjustment* are e karaoaki e kona n ae e aki reke nakoia Taan Tei ma e reke nakoia Taan Mwakuri ao e kona n tabetai are koa manga kunea bwa tao te *difference* imarenan kaokoron booia Taan Tei ma te *first lady* ke tao te moan mwaane tao e a manga nang uarereke n te aro are e titebo ma e a manga kamemerea ngkanne te kantaninga are ti mena inanona are kakawakin te nakoa ae te nakoa n Tia Tei. Bwa ti aki nanona bwa e aki kakawaki te nakoa ae e mena iai te *first lady* ma te moan mwane ma iai kanga ti au raraoma iai ngkana arona bwa e bon katukaki inanon te Biira ae te aekaki ni mena, ae na riai n titebo boona nakon te *level 4.* Ma ngkana iai norakin katamaroana e aoria bwa I a bon katikua nakon te Tautaeka.

Iaon te *responsibility allowance* te Tibiika ao ngai temanna ae I a kaman ununeakina aio bwa I bon ununeakinna ibukina bwa I taku ngai bwa e non rangi ni kairua ae e na reke nakoia taan koroboki ao e aki reke nakoia Minita. Bwa ibukin tera te Tibiika, bwa ngke I Minita naba ngai ao I bon kakaraoi naba au mwakuri. I aki ti *rely* ti iaon te Tia Koroboki. I bon karaoi au *cabinet paper* ao I karaoa au *speech* ngkana I nako ni kaea te meeting tao e koaua I angania bwa ana *proof read* te naan mena n taraia bwa a tangiraoi tabeua te naan taeka aika N na kabonganai.

Ao irarikina n aron are e a tia n taekinna naba te Minita ae karineaki n te mwamwananga. Ngkana iai te kanganga ae reke nakon te Ministry e aki okiraki te Tia Koroboki ao ngaia ae ti boo ma uakakana n te tai ae nako. Te Minita aio ae ngaia ae anganako te bwai arei, akea rekerekeu ma ngaia e mena ian ana mena te Tia Koroboki ma ibukinaki iai.

Ibukinaki n te naan bwai akeke e na bon riai ni bukinaki iai te Tia Koroboki bwa are ngaia ae *responsible* bwa e reke irouna te *allowance* aio. Ngaia I aki toki ni kaman ununeakinna ngke I Minita e aera ngke e na reke nakoia ao e na aki reke nakoia Minita. Bwa e *accountable* riki te Minita bwa ngaia ae *answerable* nakoia kaain Kiribati n te Auti ni Maungatabu. Bwa e reke nakoia taan koroboki ao e aki reke nakoia te naan Minita, ao I kabwara bure nakoia taan koroboki ti aki nanona bwa ai aongkoa I kamemerea te nakoa ae a mena inanona, ma I uneakinna ngai bwa ibukina ngai n au koaua ngkana e na reke nakoira e na riai naba n reke nakoia te naan te Minita.

Tao ngkana e taraaki ibukin itera tabeua ae ngaia tao e *accountable* n te mwane ao tao e koaua ngkanne ma n tokin te tai ao bon te Minita ae *answerable* nakoia kaain rinanon te Auti ni Maungatabu ae ngaia n taai nako ko boaki ngkoe te Minita. Ti a tia ni kana uakakana n taai aika nako akea ara arauenti ma I karabwa te tai aio bwa e a katoroa tamaroan ngkanne are e na roko n te aro bwa e na bon rangi n tamaroa bwa e na reke nakoia Taan Koroboki ao e bon reke naba nakon te Minita ma iai ngkanne au raraoma teutana bwa tarakin te naan *amount* iroun te nakoa ae te *responsibility* tao e aki nang *reflect* kakawakin taian nakoa n aron te *amount* aio. Te Beretitenti $10 te ngaa te Kauoman ni Beretitenti $9 te ngaa, ao te naan Minita $8 te ngaa ti teuana te ngaa te mena iai ngai irou I taku bwa e na riai ni iai riki te kaokoro ngkana ngaia tao e na riai riki ni karakaaki te Beretitenti nakon $15,000 te ngaa ao te Kauoman ni Beretitenti nakon $10 te ngaa ao te naan Minita e nakon tao $6,000 te ngaa. Bwa are anne ana *reflect* raoi ngkanne bwa bon kakawakin te nakoa ao kakannaton te nakoa ao tinebun te nako.

Ngai ngke I Minita au *worry* e ngae ngke e bon rangi n rawata tabetaben au iango ibukin au tabo ni mwakuri ma e kaokoro e aki rangi n rawawata ke n tinebu au *worry* nakon are te Beretitenti.

Ngaia are ngai au taratara iai I taku bwa e aki rangi n taraaki te itera arei ao e na riai riki n taraaki n te aro ae e na kataoaki riki taian nakoa ae kakawaki tao $15 te ngaa te Beretitenti ao ngkana tao e koaua tao

tera te Kauoman ni Beretitenti $10 te ngaa $5 te ngaa nakoia Taan Tei. Bwa itinaniku te Tia Babaire ao a kakaokoroaki kanga aron te naan *Ministry* iai tabeua nakon buburan aia kataumwane, iai tabeua nakon buburan te Ministry are a tararuaia are a mena iai te Minita, iai tabeua ibukin kakawakin taian karikirake ake e karaoi te Ministry. Ngaia tabeua te naan Tautaeka itinaniku ae iai ae aranaki bwa te naan *Senior Ministers* ao a mena inanon te kabineti. Ao iai ake te naan Ministers ae anganaki aia *portfolio* ma aki *sit* ni kabineti bwa ibukin te aekaki ni kantaninga aikai.

Ma ngkana e taraaki naba ni kangai ao tao e na manga roko te aekaki ni kantaninga are e kangai, ao tao e nang manga karaoaki te *assessment* ana *assess* naki aia *performance* te naan Minita bwa a *perform* ke aki. Tao e aki kona moa ni karaoaki Kiribati moa n te tai aei tao kanoan te tai aika ana roko ma e nang kakawaki bwa ngai temanna ae I kunea I boutoka te mena ae e na riai ni iai te *responsibility allowance* bwa bon te Minita ae ngaia ae boaki n taai nako. Ao e na bon karina riki angiia te Minita ni kona n tararua aia *Ministry* bwa are e a bon reke nakoia riki te bwai ae te *responsibility* ke tao te onimakinaki. Kanga aron te tibwanga are tararuakin te Ministry.

E koaua iai tabeua ae kanga iai au nanokokoraki iai ae tao a kona ni manga bon taraaki e aoria. Iaon te bwai ane te *allowance* tabeua ane e reke ngkai ane tao te *furniture* bwa tia bon tia n *agree* inanon te kauntaeka n te Auti ni Maungatabu are e nako iaon teuana ana kukune ngkoa te *select committee* I taku bwa ni kaineti ngkoa ma te Minita are e rekereke ngkoa ma te Onaoraki n te tai ae nako ao iaon bwain te Auti ao e reke iroura kanga te boraraoi ae kangai, bwa ngkana ai bon te naan *mattress* ake n aron ae e a tia n taekinna te Minita n te *transport* antai ae kukurei bwa e nang wene iaon te *mattress* ae e a tia ni kabongana temanna mai mwaaina. Ngaia are tao akanne a bon kona n nako ma tao e na bon riai ni katerete reaki raoi bwa tera te *furnitures* raoi ae nanonaki. Bwa ngkana e a roko ngkai te Minita ao e bane 4 te ririki e nako ma 5 te kainiwene ao materetina kee, ai manga te 4 n ririki are imwina e a manga nako naba 5 te kainiwene ao teniua te aitibaoki ao tao iraua tera, kanga e aki nang tara raoi ngkanne.

Ngaia are tao bon iai angana ae na taraaki are e na karauaki raoi ni kabwarabwaraki bwa tera te naan *furnitures* e *include* te naan *shartel* ni kabane n te auti ke a *specific* nakon ti te naan bwai akeke e aki kona ni manga kabonganak iroun temanna, n aekakin are I a tia ni maroro iai ane e bon taekinna te Minita n te *transport* te *communications* ane e kangai ao bon riki te *mattress* ma

taian raa. Ma te bwai naba ae I rangi n raraoma iai bwa ngkana arona bwa tia karinna ngkai ian te tua ae na *dispose* te naan bwai aikai ngkana a bon rangi n tamaroa, e na reke irouia ara Minita ngkanne te aekaki ni kantaninga ae kangai antai tabe raoi n tararuai te naan bwai bwa are ai bon ara bwai n tokin te tai.

Ngaia are kanga iai iterana tabeua ae tao e na kona ni manga taraia raoi te Tautaeka ao ni kataia raoi ngkanne ni kabwarabwara tera te *furniture* ae bon menaaki, bwa are iai te naan taibora ake a bon kona ni bon manga *revarnish* ngkana e koro te aua n ririki tao a bon aki kona n *dispose* bwa a bon kona ni manga bon kabonganaaki riki. ao ngkana te bwai are e a bon kangai naba ibukina bwa e a mena ian te tua ao ngkana e toki aua te ririki a bane n *dispose.* E aki nang teretere naba ngkanne ikai bwa kanga e titebo bwa au wareware n te tua ae ngkai ngkana a *dispose* ngkai a bon bwainna naba Minita n te tai arei. Ma kanga ara maroro n taai aika nako n aron are I taekinna ana *value* akeke ana *dispose* ao ana anganaki kanga te naan Minita ngkanne kanga te moan *preference* bw a tangiria ni kabooa ke ana aki, ao ngkana a bon *dispose* naba bwa n aekakin tao bon te aitibaoki e rangi n tamaroa e a *dispose* naba ni kanganne kee.

Bwa are tarakin ngkai te mena ti taraia ma bon bwain ara auti te Tia Babaire. Ara aitibaoki tao ai tebwina te ririki ke e nako riki, ao ti kawakinna raoi bwa ibukina bwa ti bon kabanemwane iai. Ngaia are ngkana e aki bwa e a reke ngkanne aio ao a kona n reke taian iango are e kangai *'tai nang tabe ma ngaia bwa are a nang bon dispose'* ma e aoria bwa a kona ni kaokoro ara taratara nakon nakon te kantaninga are ngaia are e kateaki te *allowance* aio n te tai aio ma e aoria bwa tia bon katikua nakon te Tautaeka bwa te naan bwai akeke a kona ni manga ibuobuoki iai.

Teuana ae I kan maroro naba iai are iaon are kanga te *sub* are e na reke nakoia Taan Tei mai Tarawateinainano ao ngkana bon te Minita naba ma te Tia Tei mai Tarawateinainano n taian bowin te Auti e na reke nakoia. Ao tao e na kakaeaki riki arana teuana irarikin ae tao bon te *sub.* I aki ataia bwa kanga e a bon aki kakan ae ko bon mena iaon Tarawa ngkoe bwa bon am mena ao e a manga reke iroum te *sub* ke tao tera. Ao tao ngkana ngaia tao te aekaki n *allowance* teuana ae tao te *special allowance* nakoia te naan ake n taian te mena te *sitting allowance* ma tera kee. Akea au totoko nakon te kantaninga ae eti bwa n te tai aio ngaira e reke ni $50 te taara n teuana te bong ngkana a tekateka kaain Tarawateinainano ae Taan Tei e aki reke, e bon ti reke nakoia te mena ma e aki reke nakoia ngkanne te bwai ae te *sub.* Ma e aoria bwa aongkoa aikai taian

katamaroa akana e kona noria te Tautaeka ma teuana ngkanne ae I a manga raraoma iai bwa ae bon ti aki ngaira taan rabakau n te tua kee. Ngkana ko noora ngkanne are te *new provision* ibukin Taan Tei kabwara au bure ngkana ko ti anganai au tai teutana bwa N na taraia bwa e ngaa raoi are 63 bwa are aio are ngaia are *allow* te naan mena ngkanne bwa kanga te naan *non-accountable subsistence allowance.* Ma bon iai teutana tabetaben au iango n te taeka ae te *subsistence.* Bwa n arona kanga kaboakin aron tikun maeum ngkana ko mena n te tabo ma boon am ruu ma am tabo ni matu ma tera, tao ngkana ngaia tao te titaaiben ke tera riki ae e na mena ikanne, ke tao te *incidental allowance* nakoia ngkana a mena n te Auti n taint e bowi.

Ma ngkanne ngkana ko noora are iana ngkanne ane 6(3)(f) are ibukia kaain abaia. Ao e aoria bwa are N na bon ti taraia bwa are N na au wareware ngai e ti reke ngkanne aio nakoia buuia Taan Tei ao Minita akeke Taan Tei mai Tarawateinainano ma Betio, ao nikiraia Taan Tei e aki reke nakoia. Are nanona ngkanne ti aki noria ngkanne bwa ae aera ngke e na reke nakon buia ao ngaira buura are ti mwananga mai iaon abamwakoro, e aki reke nakoina, ma ngkana arona bwa e kairua au taratara iai N na kabwara bure nakoia bwa iai rekerekena ngkanne ma te *section* riki are mai mwaaina are bon ian te mena are bon ibukia Taan Tei are kanga I taku bwa e bon mwaneweia teutana te Leader n te Kaitara kanga e titebo au taratara ma ngaia. Bwa kanga n aron are I taekinna are ti aki ngaira te naan rooia raoi ae ti na kona ni warekia ma ngkai n te *section* aio ti ibukia kaain Tarawateinainano ane 63 ao nanona ngkanne bon ti aio naba ae na ti reke nakoia buia.

E aoria bwa I a katuka anne nakon te Tautaeka bwa e na manga noria ngkana arona bwa iai kairuan ara taratara. Te kabanea ngkanne are iaon ane te *electoral office* are e na kateaki, ao e titebo raoi au taratara ma te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang. Kanga I taku bwa ti aki toki ni bubuti ngkoa ae tera ngkana e reke temanna ae e na buoka te Tia Tei ae bon ara aomata are tao ngai mai Butaritari I a bon rineaki ae temanna ae kaain Butaritari ae na reke kanga au *staff* are e na biriaitua iaon Tarawa ni biriakini ara bwai. Ao I raraoma teutana ngkai bwa ngkana aio ao e nang bon ti tararua naba aia kanganga kaain Betio ao Tarawateinainano. Ao iai tamaroan riki are kanga bon ara *staff* bwa ti rabakau arora ma ngaia ao e ataa naba arona ma ara botanaomata ni biriakini te naan bwai, bwa teuana ae ti nang kainanoia te aekaki ni bwai ae te *small grant.* E rangi n ana ara tai bwa are ti biriaitua ngkai ibukin karekean te bwai teuana te *invoice* ikanne ao tera ae tiainaaki te boraraoi ao tia manga nako n noria

bwa a toka n te kaibuke ke aki kee. Ngaia are aongkoa te kantaninga iai ma e aoria bwa tia bon katikua nakon te mena, bwa akea buren ae *electoral office* aio e titebo au kantaninga iai are e na kona n *deal* ngkanne ma te naan *issues* ake a bon rekereke ma aron te rinerine ma tao tera ma tao bon bwaai riki akeke te reitaki ma te naan rabwata aika tao antai ao aia tangitang ara koraki ao tao e na uotaki nakoia kaain Australia, ke kaain New Zealand ke tao tera. Ma kanga ti kan bubuti riki are bon ngaira are Taan Tei bwa e aonga n ae reke bon buokara n te aro ae na kona n raa ni buokira ikai ao eng kanga anne riki ae I kan maroro iai eng kanga ti aikai ae kanga I kan maroro iai ao I karabwa te Biira aio I karabwa te Beretitenti ma te kabineti ngkai a tia n tabeka te Biira ae n au koaua bon ngai. I taku bwa e na uarokoira riki nakon te tamaroa ti aki ngaira are n te tai aio ma inanon taai aika ana roko naba. Ao e aoria bwa man maroro akanne ao I a butimwaea moan warekan te Minita e rabwa te Tibiika.

Tibiika: Hon.Ieremia Tabai te Tia Tei ae ko karineaki mai Nonouti e nakoim te maroro.

Hon.Ieremia Tabai: Te Tia Babaire ko rabwa ao I kukurei n reita te maroro iaon te Biira aio, ao ti karabwa te tai aio bwa e reke ara tai n taekina aron boora. Te Tia Babaire ao ngai I taekina arora boora bon boora ti aki booia Taan Tei ae irabwi te ririki ma ngkai, boora ngkai boora te Tia Babaire. Anne ae I kan katurua, ao boora te Tia Babaire ti riai ni inaomata iai bwa ti kan anga ke ti aki ma ngkana tia kaewea boora ibukia ara koraki aika a roko ma I taku bwa e kairua te Tia Babaire ma antai aoniira antai aoniko, bwa ibukia am koraki aika ana roko n tiku iroum, boom ko inaomata ke n aki. Ao I taku bwa are I karaoia nakoia kaain Nonouti bon ngaira raoi anne inaomata ni boou ma ngkana I kan buokiko ibuokiko, ma ngkana I aki I aki ma tao iai bukina. Ma anne ti na riai ni koaua bwa aio boora te Tia Babaire ae ti anaia ti aki ibukin booia aomata ibukia ia aia X ma aia raa, boou te Tia Babaire ao N na inaomata ni kabongana te Tia Babaire n angana are I taku bwa e riai te Tia Babaire.

Te Tia Babaire, ti kan kakaea mai iroun te Beretitenti bwa e kanga n reke ana reke ae boona e na reke ae $60 tabun te ngaa ao ngkana ko ikotia ma ana *responsibility allowance* ao i $70 tabun te ngaa. E aki kamatata teuana te Tia Babaire bwa bukin tera, ae ti taekinna bwa e kangai '*bwa te kabanea ni uarereke ni boo n te betebeke te Kolla ke tera te bwai arei cost of new allowance'* ao e a maan te tai ae tuai n reke iai tera ae ngaia are ti riai ni karakai boora. Te Tia Babaire akea buren te raka ni boo ao bwaai akanne ni kabane a bane n tia ni *considered* n te *tribunal*

akea teuana te bwai ae taekinaki ngkai ae tuai ni *considered* n te *tribunal.* Ao te *tribunal* e a tia n anga ana reke ao I taku bwa bon angana anne ae raoiroi te Tia Babaire. Bwa te *independent body* e na buokira ngaia are ngkana ko kitana ana *recommendation te tribunal* ao ko riai ni katereko bwa bukin tera. Ao kona *explain* bwa bukin tera te bwai aei te Tia Babaire. Ao anne te Tia Babaire ae tangin nanora bwa e aki kamatata ana ware te Beretitenti, bwa e kanga n reke irouna ae na anganna ae $60 tabun te ngaa n te ririki. E aki kamatata bwa e a kanga naba n reke anne.

Man te *tribunal* te Tia Babaire e kamatata ana ware, ao e anga bukina ao te raka ni boo are e anganna te Tia Babaire 42% man te boo are mai mwaaina. Ao ngke arona bwa e a tia ni karaoaki te bwai arei n taina ae taku bwa e na kawaraki iai ao e na bubura riki booia Taan Tei nakoia taan koroboki n aron ae taekinaki ngkai, bwa aongkoa bwa e a mama te koraki te Tia Babaire bwa ibukina te Tia Koroboki e a bubura riki booia. Ma e bon riki te Tia Babaire bwa teuare e bukinaki bwa e na karaoia e aki karaoia, ao aio ana Biira te Tia Babaire are e uotia n 2018 ngkana eti au ururing ao e aki te roko ni uotia ae ngaia e a maan iai, ae ngaia man te tai arei n 2013 ao akea te raka ni boo e a tia te *tribunal* n ae I taekinna aio n anga ana *recommendation* ma e aki karaoa tibwangana te Beretitenti. Ao ti mimi bwa bukin tera? bwa ti ataia bwa ngke e uneakinaki ikekei ao te bwai ae ti taekini e kangai *'ao e a kanga n reke boom ao booia Taan Tei ao Minita anne e kangai? Ao e kanga n reke te koaua ae riai n kaboaki te moan aine? Bwa te issue ae te moan aine te Tibiika ti aki te bwai ae boou e a tia ni consider te tribunal ao e taku ti taku bwa e aki riai e aki nonoraki e angabuaka bwa e na kaboaki, e a tia te tribunal ni consider te bwai anne.* Ao ana *answer* tera ana *answer, no no* ao ngkai tia manga taekinna bwa moan te raoiroi.

Ao e riki te bwai aio te Tia Babaire bwa are ibukina bwa te Beretitenti ngkam ibukin tera, e aki mama te Tia Babaire ngke e mwakuri buuna. Ti aki te moantai te Tia Babaire ae iai buia taan Beretitenti ma ngkekei ni uaa ni ngai te Tia Babaire ai irabwii te ririki aki noora riain buuia Beretitenti mai mwaaina bwa e na mwakuri, I taku bwa a noora te kanganga te Tia Babaire bwa bon te kanganga te Tia Koroboki bwa e na kanga ni *manage* ana Ministry ngkana ai buun te Beretitenti ai ngaia temanna ana tia mwakuri, e na kanga n takuia koa rimwi, e aki tia am bwai ko mena ia e na kanga ni karaoia. Ngaia are e bon angabuaka bwa e na mwakuri ae ngaia tao tabeman are a nanoanga buun te Beretitenti ao e a tau man anganna boona bwa e aonga n aki nako ni mwakuri ikekei, ao anne te bwai ae riki. Ao ngkana ko wareka te *submission* ao anne te bwai ae

taekinna bwa a kakoaua bwa e bon aki riai ni mwakuri ao a taku tabeman te Tia Babaire, aio ae I bon aki noria imatau ma e na kaekai iai te Beretitenti bwa ni katoa bong are e mwakuri iai buun te Beretitenti, ao e uotaki ni kaan te Tautaeka nako Betio. Te Tia Babaire ngke e nako Betio e mwakuri n nakoana ae te *First Lady* ke e bon mwakuri ibukina.

Bwa are ngkana e bon mwakuri ibukin nakoana ae te F*irst Lady* akea te kanganga, ma ngkana e mwakuri bon ibukina *it is abuse* te Tia Babaire ao anne ae I kan taekinna, ma e a kaetai te Beretitenti iai bwa te karaki ae I kaongoaki bwa anne te bwai ae riki te Tia Babaire ae I taku bwa a maraki mataia aomata iai bwa I taku bwa e *abuse* te bwai ae riki aio te Tia Babaire. Te Tia Babaire e rangi n otioti te karaki ikai bwa ti kabotauira ma aba aika n te betebeke ao a taku te karaki a manga reitia. Tia manga ngkana tia manga nako n te betebeke ao boora are inano. N nang tibwa ongo bwa ngaia ko nako tinaniku ni kabotaua boom ma temanna are ikekei. I tuai man ongo te Tia Babaire ae ngaia ko mwananga bwa kona kabotaua boom ma arom iaon Kiribati ikai, ko nako ikekei bwa kona mwakuri ma ko aki nako ikekei ni kabotoa ni kangai tera boom ao aio boou ngai ko aki, bwa ko mwakuri ao ko aki nako n taekina boom ikekei bwa ti aki nnena arei te Tia Babaire ae kona taekina boom bwa tao ana ongo kaain ikekei. Ti aki te Tia Babaire.

Ngaia are I mimi n te aekaki ni karaki anne bwa ana kanga ni mama. Te Tia Babaire ngkam tao e bon kaokoro te koaua ao te namakin ti tuai man bwerengaki te Tia Babaire ngke I mena n te Tautaeka ao I aki mama ni boou are e reke n te tai arei. E ngae n anne ao a taekinaki te naan boo, boon Tuvalu, te Tia Babaire teuana te koaua ae ti riai ni kamena bwa tera ana kona abara ae Kiribati, akea te karaki teuana ae taekinna ngkai bwa tera aron ara konaa ao N na taekin ware tabeua ni kaotia bwa bukin tera e reke arei nakoia te koraki arei. Biiti *per capita income* $6 tabun te ngaa, Kiribati $1 tabun te ngaa e maroaka e bon raka aron Biiti bwa e bon bati kaubwaina ao ti nang uneakina tera, Matiare $3 tabun te ngaa n te ririki *per capita* n temanna te aomata antai riki, Nauru $9 tabun te ngaa n te ririki ngaira $1 tabun te ngaa n te ririki ao e aera ti rawa ni bon *acknowledge* bwa anne ara *situation* ngkai e bon uarereke riki ara kona.

Te Tia Babaire I taku bwa e aki bure te babaire ae ngkai ware ni kabotauaki te Tia Babaire a mwaninga ae ara kona ti riai n *admit* e bon uarereke ma ti na anganira ae riai. Te titiraki te Tia Babaire ae I taku bwa oin te kauntaeka n te tabo aio bwa tera te boo ae riai. Akea iroura ae riba rakan te boo ma te titiraki, tera te boo ae riai? Ao anne

te bwai ae ti uneakinna. E taku te Beretitenti bwa ana boo ae riai ae ngaia are ae mwakoro ae kaokoro ma ana reke te *tribunal* ao te *tribunal* ane *page 13* te koraki ake iai te ribooti irouia te *increase* ae 42%, ao te Beretitenti e na anganaki boona ae $31 te ngaa e kaniia $32 te ngaa ao te Kauoman ni Beretitenti $29 te ngaa ao te MP $23 te ngaa te Tia Babaire ae te *increase* man iraua ngkai man te $10 tabun te ngaa te $16 te ngaa. E aki bure te babaire te Tia Babaire e aki bure moan eti raoi a tia ni iangoaki bwa are ti aki ngkai te *tribunal* are te bwai aio e a tia ni karaoa ana reke, e a tia ni kaekaia taan titiraki ake a wai mai irouia aomata. I a tia ni kaekaia, ao boona I a tia ni koreia '*ao aio ae I taku bwa e riai'* te Tia Babaire ngaia are te titiraki, bukin tera e kitana ana *recommendation* te *tribunal* te Tautaeka ao e tewenakoa?

Te Tia Babaire ti taekina e taekinaki te koaua te Tia Babaire n reitaki ma ana kona te botanaomata ae tia naba n taekinna, ma e bon taekinna naba te *tribunal* ao moan te kamimi te Tia Babaire bwa n aia *submission* kaain te Ministry of Finance n te tai arei te Tia Babaire a nang katereterea te riai n rakan *expense* ibukia Taan Tei ae na *consistent* ma ana kona te bwai aei. Ao I mimi ngkai te Tia Babaire bwa ai akea taekinan anne. Ma e taku bwa e raoiroi naba ao ti tuangaki bwa akea te kanganga. E koaua bwa akea te kanganga te Tia Babaire, ngkai e a kan *disable* n ana kataumwane te Tautaeka aio, akea te kanganga ngkoa ti aki anana te RERF, ao ae ti anaia, ti anaia. Ao ngkanne akea te kanganga te Tia Babaire.

Tao e koaua tao ti kona ni *view* nakon *next year* te ririki are imwina, ma te tamnei ngkai ao ae e aki kona ni kewe te mena bwa e kekerikaaki ara kona ao ngke arona ngaia e a uakoraa iai te Beretitenti bwa tera ana motinnano ae na karaoia ae na *fund.* Bwa e ataia bwa ngkana e bobooti ni kabane ai bon te kanganga are imwina te Tia Babaire, ai bon te kanganga. Ae ngaia naba ae e reita aron ana kanganga anne n te aro ae kaburababaira bwa e taku bwa e kaokoro bwa e bure otara ibukin aia mwane kaara. Ma ngaia are e taekinna te Newstar te Tia Babaire. Antai ae kewe? Aio ana taeka te Newstar antai e kewe te Tia Babaire? Naake a tuai n noora te article aio ao ke a warekia bwa are otaia kaain Kiribati te *backpay* man Tianuare.

Ao anne te Tia Babaire ae I kan taekinna bwa iai te kanganga ae ti moanna n roroko iai ao e kakawaki te Tia Babaire bwa ti na kaota te tamnei ae raoiroi, ae te Leadership nakoia aomata. Ti aki kangai te Tia Babaire, bwa e aki riai n reke te raka ni boo ti aki anne ara karaki. Ma ti totokoa te Biira aio n teina ae ngkai ae te boo ae te Beretitenti $60 tabun te ngaa ao ko ikotia ma ana

responsibility allowance i $70 te ngaa ae tangiria anne ae tia *suppose* te Tia Babaire. Ao ara kantaninga n aron ae ti taekinna ao iai ara *amendment* ti na *propose* bwa ti taku bwa te ware aio te Tia Babaire e aki *makesense* nakoira. E aki *makesense* te Tia Babaire. Ao anne ma te Biira ae ngkai ao anne aron totokoana irouna ti taku ngaira bwa bwa *as day and now there is no way* ae ti kona ni buokaki iai.

Te Tia Babaire anne ae I kan katurua ti tangira te raka ni boo ma te raka ni boo n raa? Ao *the easiest way* te Tia Babaire bwa te raka ni boo are e a tia n *recommend* te *tribunal.* Te Tia Babaire ao ngai I taekina aio ko ataia bwa tera ae karaoaki n te naan *tribunals* are mai mwaaina ao ana waaki te Tautaeka are mai mwaina. Bwa n aron otau te Tia Babaire a butimwaia ana *recommendation* te *tribunal* iaon te bo, bwa a *respect* te *body* ae te *tribunal* a *respect* ma aomata ake a kaaina te Tia Babaire.

Ao akea te kanganga te Tia Babaire ibukin ae a taku bwa e a rangi ni maan bwa te *tribunal* n aron ae taekinaki ikai *every four, five years* ao e roko te *tribunal.* Ao n tabetai e a manga uarereke riki te tai, ma e bon abwabwaki aio te Tia Babaire te tai aio man 2013 bwa tera bukina? E aki karaoa tibwangana te Tautaeka. E aki karaoa tibwangana, ngke e bon riai ni uotia n te teem are e nako ao e katukua ngaia are e a reanau ao Taan Tei a tiku n te *situation* are e a uarereke riki booia nakoia taan koroboki. Ao tai bukinna te Tia Babaire bwa aongkoa te babaire aio are mai mwaaina e aonikai, ma e aki aonikai te Tia Babaire. Ma te koraki ake a bukinaki bwa ana karaoa te mwakuri, aki karaoia. Ao tabeman ae ngaia ae e a reke bwa ai te *reason* ibukin tangiran te boo ae kan bubua te ngaa nakon te Beretitenti.

Te Tia Babaire e boou te taeka ae te *responsibility allowance* nakoia Taan Tei, ai tibwa ana *creation* ao ana kukune te Tautaeka aio. Bwa oin bukina te Tia Babaire ao aio, bwa ngke e taraa boona ao te Kauoman ni Beretitenti ao Minita ao Taan Tei a rangi ni kaan ma ngai, N na kakaea te anga ae N na bon kibarake raoi iai ma N na kaokoroai riki iai te *responsibility allowance.* Akea te *responsibility allowance* man te inaomata ni uaa ni ngai akea, e nang tibwa kunea teuaio bwa e aonga ni bon kerake raoi boona.

Te Tia Babaire ngkana koa tangira anne bwa nanona ngkanne aongkoa ti boona ae $63 te ngaa ti aki, i $70 tabun te ngaa te Tia Babaire i $70 *something* ao anne boona ma are e taraa ni uarereke bwa e aki karina te *responsibility allowance.* N angin te tai boon te nakoa *we assume* bwa iai te *responsibility allowance* iai ae ngaia ae kakaokoro ae mai inano te *clean* ao te *clerk* ao tera riki a bubura booia bwa iai te *responsibility* ae

raka. Tao ko kona ni kaokoroko ma e a kakoroaki iroun antai ma tai tuangira bwa aongkoa n ae boomi ngkai ao akea te *responsibility* iai. Ma kam aki kukurei iai, kam tangira riki ae raka nakon arei.

N na kaokia te Tia Babaire, tera te raka ni boo ae riai? Ti tangira te raka ni boo ma iraua? Taan taetae a tuai man kaeka te titiraki anne ao te Beretitenti e tuai ni kabwarabwara bwa e kanga n reke boona ae e na anganna ae $60 tabun te ngaa e tuai ni kabwarabwara e a bon ti taku naba *'te kabanea ni uarereke'* ao N na okira te Tia Babaire aron booia kaain Tuvalu. Booi kaain Tuvalu n aron te ribooti aio $50 te ngaa ae te Prime Minister *per capita income* e raoiroi riki aroia kaain Tuvalu nakoira ti bubura ma e waa riki ara kanganga. Ao ae tangiria te Beretitenti ngkai ni boona $83+ $10 *thousand* $73 ao anne ae tangiria. Ngaia are aongkoa ti *compare* ti aki bwa ti katikui aikai ao ti riaoia riki te koraki arei bwa are ware aikai ao ti atai bwa ti kakaea naba. E bon raka naba te Minita te Tia Babaire n te Communication ti kakaai naba ware, bwa e na *support* ara mena. Ao Nauru te Tia Babaire bwa n aron ae boon te Beretitenti mai Nauru $100 te ngaa ma Nauru ana *per capita income* te Tia Babaire $9 tabun te ngaa *per capita,* ngaira ti $1 te ngaa tabun ti mena ia te Tia Babaire ngkana ko *compare* akanne.

Te Tia Babaire ngaia are ti taku ngaira bwa e riai n reke ara anga bwa tera te *benchmark* ae ti na kabongana. Titiraki aikai bwaai aikai ni kabane a bane n tia ni kaekaaki ao a bane n tia ni *considered* ao te *tribunal* e a tia n reke ana reke iaona, ibukin te boo, ibukin te *allowance* ibukin te *first lady,* ibukin kanga te *pension* ibukia Taan Tei a bane n tia ni bua kee, ao I taku bwa e nang *fair* ana *assessment* ao I taku bwa ti riai ni kaota moa *more respect* te Tia Babaire nakon te *body* ae kateaki aio. Ao bon anne te *issue* iaon *independences* te Tia Babaire bwa ngkana tia inaomata ao ti na kanga ni karaoi boora ao e waa te bwai ae karaoaki n taabo akekei, Toromon ai bon Taan Tei naba ma Minita a kakaraoa naba booia bwa ti taku ngaira *it not good.* I taku bwa e raoiroi riki te waaki ae ti karaoia ae iai te *tribunal* te Komete ae ongora mai irouia aomata ni kabane ni ikotaki ma Minita ao Beretitenti ao Taan Tei ao antai riki, a ongora bwa tera aia *view* are a tekateka imwin tao maan raa ao anga aia reke.

Moan te kakawaki bwa ti na *respect* te bwai are te titiraki ao ngkana iai te bitaki te Tia Babaire ti aki kantaningaia bwa e na *nature* ao e na aera ni kaotia bwa ti aki kabongana raoi ana ribooti te *tribunal.* Ao anne ae I kan kateitei iai te Tia Babaire ao anne bukina ngkai ti aki boraoi ma te Biira aio. N na kaokia riki ana reke

te *tribunal* moan te raoiroi bwa e aki buakaka, ao riki iaon booia Taan Tei e aki buakaka. Ngkana ti anganaki aio te Tia Babaire e bubura riki boora nakoia taan koroboki, ma tao tabeman te Tia Babaire aki rau n ae iraua te ngaa bwa te *increase* ae angania ngkai n te Biira aio ko ataia bwa iraua, 200% ae angania te koraki aikai 200% ngkana arona bwa eti au numera te Tia Babaire bwa iraua raoi te *increase* aio.

Kam a tia n ongo ao kam a tia ni bon noria bwa iraua booia Taan Mwakuri tia toki naba n ae 30% ma ae 200% ai bon te aonaba teuana ao ti riai n titiraki bwa tera ae riki te Tia Babaire. Ma I ataia te Tia Babaire bwa e na ewaa aia titiraki aomata ao I taku bwa e riai bwa ti na uotia rikaaki nakoia aomata, ni kabwarabwara raoi bwa bukin tera te aekaki ni boo ae ti tangiria n te bwai aio. E na kabwarabwaraaki bwa ti aki toki n taekinna te Tia Babaire moan te kakawaki nanoia aomata ao aio riki ae kakawaki ngkai bwa ni kaineti ma boora, ni boora I kaokia riki boora bon boora ao ti aki ibukia ara buu ma ara koraki ake a roko ni maekaniira ti aki ibukia, ma ngkana ko kan angania ko inaomata iai ma tai katuruturua bwa ti na tangira boora bwa e na raka bwa are ewaa aomata ake ni bon au auti bwa N na kamooia ao N na kamwarakeia ao N na aera riki ai bon am bitineti anne ngkana ko kan karaoia, ma antai aoniko bwa aongkoa anne bukin tangiran te boo.

Te boo boora ngkai ti inaomata iai n anga ke n aki anga. I taku bwa e aki bure au karaki anne I taku bwa e nang *honest* ao anne ae ti bon karaoia n tabetai ngkana ai bon akea *I am sorry.* Te Tia Babaire ngaia ae te bill aio ngkai anne nanokawakira bwa te kantaninga bwa te naan *amendment* ake ti na *propose* a nang *fair* a nang *reasonable* ao e na kona n reke kanga boutokana man te Auti aio ao ko bati n rabwa ao I a toki ikai.

Tibiika: E nakoim Hon.Dr Teuea Toatu te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Tekeeua Tarati: *Point of Order*

Tibiika: Tera am *Point of Order* te Minita ibukin mwamwananga.

Hon.Tekeeua Tarati: Kabwara au bure N na ti *Point of Order* n ana *point* te Tia Tei mai Nonouti. E koaua ana ware are e anganiira ibukin te GDP *per capita* anne 2018, ara ware ngkai ae ti katauraoi ngkai a nang *current* are ibukin te boo. Ngaia tia bubuti bwa tera ngke e karaoa naba te *competitor* tia tataninga 2020 n ana ribooti te IMF bwa e na kaotia bwa iraua ana GDP Kiribati n 2020. Bwa n aron ae ti ataia man 2018 ni karokoa 2020 ao e a mwaiti te raka ni maeu nakoia kaain Kiribati e na korakora ngkanne te bitaki. Ngaia are kanga e aki *fair* are ti a na ana

GDP *capita* te ribooti n 2018 ao ti na *verses* ma ara *research* ae bwain 2020 ibukin booia Taan Tei ao e rabwa ao e na manga bon kabwarabwara riki te Kauoman ni Beretitenti. Ko rabwa.

Hon.Ruateki Tekaiara: *Point of Order*

Tibiika: Tera am *Point of Order* te Minita ibukin.

Hon.Ruateki Tekaiara: Ko rabwa te Madam Speaker N na *Point of Order* bwa e bon kitekiteai are bon au maroro ae I angania au botanaomata bwa anne bon kateiu. Ngaia ngkana kateina ikekei bwa e tautia kaain abana n aki angania te mwane tai kabotaua ma aekan kateiu. Aio katein tei Marakei raoi ni koaua I aki ataia tao ti aki ngaia kaain Marakei e ataia. I bon teimatoa n aio bwa ibukina I bon angania au botanaomata aio anuau I aki tauti n aekakina ngaia e tauti. Ko rabwa.

Hon.Ieremia Tabai: *Point of Order* te Tibiika.

Tibiika: Ngaia te Tia Tei I a bubuti bwa are I a bon tia ni katoka te *Point of Order*

Hon.Ieremia Tabai: Bwa N na kaeka teuarei bwa e *prefer* nakoiu bwa N na kaeka teuarei.

Tibiika: Are e *Point of Order* iaon are kanga ko kataia ni kabwarabwara bwa ngkoe ko bon aki angania kaain Nonouti. E aoria bwa are e bon matata am maroro te Tia Tei ae karineaki e nang matata am maroro ao temanna are e karineaki naba e nang matata naba ana maroro ibukia kaain abana, ao ngkoe naba e matata am maroro ibukia kaain abam. I taku bwa anne bon am waaki ibukin am botanaomata ao te Minita bon ibukia ana botanaomata iaon Marakei. Ngaia are tia nakon te Kauoman ni Beretitenti ae karineaki Hon.Dr Teuea Toatu e nakoim.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Ko nang bati n rabwa *Madam Speaker* kai ko karekea naba au tai n taetae iaon te Biira ae nang kakawaki aio, ao I taku bwa te Biira are e nora aron kakawakin te nakoa ae ti bane ni mena inanona, te nakoa are a rineira i Kiribati bwa ti na tei ibukia man karaoa te babaire ibukin kabwaiaia ngkai ao n taai aika na roko, I nang kakauongo *Madam Speaker* n taian maroro ao I nang kataia n ongora tao e moamoa irouia tarira ma mwanera ake n te Kaitara ao I nang bora ni kan ongo irouia bwa are a taku bwa te bae a uneakinna a taku bwa e bon rangi ni bubura keraken te boo aio, a taku bwa ti aki karaoa ara *research* tiaki karaoa tera riki, ma inanon te maroro ao I nang kataia ni kan ongo mai irouia bwa kanga iraua te boo ae a tangiria, ngkana e koaua bwa tao nakai a karaoa aia *research* e aera ngkai aki anganira te ware ae tao e na kaira ara iango ao aron ana

maroro te Auti aio ao tao e na ataia ke tera, akea te ware ae a taekinna, a bon ti taekinna naba bwa e nang buakaka ara ware ke kanga te ware ae ti angania ngkai a taku bwa te bae kanga tia bon kariao naba n aki akaka bwa e a bon bwaka naba mai karawa akea aana, ma are I taku bwa e riai tarira aikai mwanera, bwa ware aikai tiaki baika a bon bwaka naba mai karawa n akea tao te *analyses* ke tera iaona, I taku bwa ware aika karauaki raoi ni barongaki, e taekinna kanga te raraoma bwa tia buta ngkai te mwane n Tania bwa tiaki kona ni kaitarai ara waaki ao tao teuana mai buakona teraka ni boo ngkai ibukia taan Tia Tei I taku bwa e kairua ane, I taku bwa aio tia kaman tataekinna ao tiaki te bae tia karioi, tia kaman kawenea ara iango aio ngke ara baire aio inanon taian kataumwane n taai aika nako, are iai te tai are ti na buta te mwane n Tania ibukin te roro ae ngkai bwa ti aki nanona n aron ae taekinna Tia Tei ae karineaki temanna mai Butaritari, I taku bwa e bon kakawaki bwa e nang maebiao naba tiaki ti te roro ae na roko ma te roro ae ngkai naba, ngkane tao ti nang bon ti taraia ni kangai bwa tao I aki kan manga kaoki riki taian maroro *Madam Speaker* iaon bukin tera ngkai e riai n raka te boo ke booia Taan Tei irarikin are I taku bwa e kakawaki ae na noraki aron kakawaki te nakoa ae ti taua ngkai, ma teuana te bae ti riai ni katuruturua bwa te nakoa ae te Tia Tei tao ko Tia Tei ke tao ko Minita ngke ko kauoman ni Beretitenti ke ko Beretitenti, E bon rangi ni kaokoro bwa are eti ae taekinna, tiaki te nakoa ae ko kona n taua ninne iai ke tao ko nang bon tiku naba ni bon oin nanom iai, bwa te nakoa ae aranaki n taetae ni imatang bwa e bon rangi n *Short lived* te baere kanga akea taekam bwa ngkana ko tewenakoaki ningabong iroun te botannaomata, ngaia are I taku bwa bon aron te waaki n te maeu aei ngkana tao te kabotau ae kanga e na kaira ke e na boraoi ma aio ae te *Consultant* ngkana ko nora te *Consultant* e ti reke ana mwakuri tao inanon 2 te namwakaina ke tao 6 te namwakaina ke iraua, e rangi ni bubura boona, e bubura boona nakon teuae te tia mwakuri ae maan, bwa are bukina e aranaki bwa kanga te mwakuri ae nang uarereke taina bwa koaki kona n teimaan iai, ngaia are e bon anganaki te *reward* arei, ao ai aekakira naba ngaira are ngaira ngkai ai aekakira aio, tiaki ataia ngkai bwa ti na Tia Tei n ae na roko ke ti na aki tia bon mena naba inanon baia te botannaomata, ngaia are I taku bwa e bon riai n anganaki te kanuanga aio n aron ae tao e a tia ni baireaki n te tai aio n aron taekan tein boia aekakina ane.

E taekinna naba te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti temanna are e taekinna bwa ti na riai n aki kaboraoira ma aaba ake ti taekinna n aekakin Tuvalu, Nauru, Fiji bwa a kaubwai nakanne, ae a taekinna aia

GDP tao e bon ata aron e kangara ni karikaki ke e kangara *calculated* te bae te GDP are e bon ataia bwa tao bon te *account* naba ke te *economics* ao e na ataia bwa iai ana *short coming* te bwai ane ma e na aki mwaninga bwa aaba ake a taekin aikai, *they are net borrowers* tao ko bon ata nanon ane *Net borrowers* , a tarau n tuatua nakai, *we are not Net borrowers, we are Net lenders,* ti anga te mwane, ma aaba aike ko taekinna aikai Tia Tei ae karineaki, nakai taian *Net borrowers* a tarau, ae ko bon nora ai tarau ae katanoata n te rerio, Kiribati ti a tia n taekinna iroun te *World Bank* I taku bwa ti taekinna n Auti aika nako, are e nang kamoamoa te *World Bank of Kiribati* bwa Kiribati bon te aba teuana ae rangi n raoiroi kanga *Credit rating* ane e *publish* ae bon taekinna bwa ti bane n *distribute* I taku bwa ti a tia n *distribute copy* ane, bon ana ribooti te *World Bank* ae Kiribati te aba teuana n te aonnaba e nang raoiroi ana *Credit rating* bwa nakon akana i *Fiji, Nauru,* I taku bwa kona riai n aki rangi ni bureburea am taratara bwa aaba aikai e ngae ngkana tao a bubura aia GDP, bwa te GDP tera nanona ma bon ti te *Economics Acitivity divided by Total Population* ma e bon nakon te mwane nakon te aomata arei *that's another question* ma kona bon ti taraia bwa tera raoi are iaana bwa nakane n aron are I kabwarabwara *they are Net borrowers* a tarau a baruarua, nakai, *Fiji* ane a kataia n *survive* , ngaia are I taku bwa e kairua ae kona kataia n aki *justify* te bae te raka ni boo aio.

Ngkane teuana naba te mena ae I taku bwa e bon riai n noraki riain karakan booia Taan Tei ao tao e koaua tao Minita n te tai aio kain te Kaebineti, bwa are aio bon teuana te kanuanga ae bon riai n anganaki ae e aki rereke irouia, ngkana tao e aki reke irouia tao n te boo, ti na uringnga bwa mwakuri ake ti karaoi ao taian babaire ake ti karaoi e na kabwaia ke e na tekebuaka te botannaomata iai, ngkana e kabwaia te botannaomata tao n aekakin ngkai ae tia karokoa ami mwane n Tania iaon 1 te birion, N na bon tuangko *Madam Speaker* ngke arona bwa ti mwakuri n te *Private company* ti a tia n anganaki te *bonus* bwa ti karikirakea ana mwane n Tania te kambwana n aekakin te mena ae anganaki te *bonus* ibukin aio, te Tautaeka e aki anganaki te *bonus* aekakina ao tao e koaua tao bon tabena, ngaia are e aera tera ngkane burena ae tao ti nang angania kanuangaia ke tao ni ikotaki ma Taan Tei bwa are ngaia naba aika a buoka aron te babaire ma te maroro n te Auti n Tei, bukin tera ngkai ti nang aki angania kanuangaia ae ngaiia ake a tia n uota Kiribati nakon te kabwaia, n aron ae I kataia ni kabotaua, te kambwana ngke arona bwa e noraki am *Performance phase* n aekai bwa ko karikirakea ana mena n te kambwana, ngkoe are ko *responsible* ibukin te kabwaia ane,

ko anganaki am *bonus* iroun te kambwana, ma are ikai te Tautaeka ngkana ko mena n te Tautaeka ko tia Tia Tei e a bon taraki naba arei, ane bon tabem e nang kanga ao are ai bon tabem ti na aki anganiko te *bonus* , ngaia are tera ngkane burena ae tao tia kataia n angan te Tia Tei, te Minita, Te Beretitenti, te kauoman Beretitenti ae ti na angania kanuangaia imwin aia mwakuri, ae te mwakuri ae aki teiman iai, aki kona n tauaninne n aron are e taekinna te Tia Tei mai Butaritari ae karineaki, ngaia are I taku bwa e bon riai n aki uneakinaki e riai n aki uneakinaki aron te raka ni boo, ma e koaua ngkana arona bwa tao e rangi ni bubura ngai ae ti kantaninga aia ware nakekei, ma ngaia kain te Kaitara a bon ti taetae naba ao a tuai man kangai aio ae kam bon riai ni kaboaki iai ao arei.

Kanga e bon kuri naba n aonikai ao I kakoaua *Madam Speaker* kanga e aonikai te maroro ae e a totokoaki te Biira aio ao n tokin te tai ti na bon bane ni boo iai, bwa irou e aonikai bwa are ti kataia ngkai n ti taekinna nakon Kiribati bwa ti totokoia ao ngkana e bwati te Biira ao tia manga bon nako naba ni kakantaninga ara *cheque* ae na rin n ara *Account* boora ao arei, bwa e koaua tao nna kabwara au bure ngkana I a manga kaokia riki, ngkana tao e koaua bwa tia bon tataetae tia kamwaneira ni kaineira, tia kataia n aki butimwaia bwa are ti taku bwa e kawa te botannaomata ma ti na ti nako n anaa are ti taku ao nikirana ti *deposit* n te *Finance* ao kam na anganaki te *receipt* bwa I taku e a bon nang aonikai ae e a kabonangaki te mwaiti aio ae nang kanga e nang kabuakakaki imatan Kiribati bwa ngaira ngkoa tia rangi ni bakatae ke tera, ao n tokin te tai tia manga bon maebiao iai.

Ngai temanna *Madam Speaker* kanga I bon tia nora te mwakuri n takakaro buaka, tao tiaki n ti te waaki aio ma bon waakin naba n te maiu aei, I noria ngke I tei n te kabowi, I kateaki mai irouia kain te Kaitara, e mwanenaki kateakiu man te Kaitara, kabwara au bure kai I tabekia aei, ma e aki tabe ma are aron aio taian takakaro aika karaoaki aika aki raoiroi ao e a manga karaoaki naba n aekakin aio, angkoa ti tuanga Kiribati bwa ti totokoia ao n tokin te tai ti a manga anaa naba te bwai ae ti totokoia, are I taku bwa eti ae taekinna te Tia Tei ae raou ni Minita mai Marakei ao tima ti kabonganaki bwa te bwai ni kauntaeka ao ti kabuakaka ao ngaira ti na karaoiroira bwa ngkoa ti a nang tikotikona ana mwane Kiribati man tokin te tai ti na manga bon ke ngaira naba ae ti na manga tei n te rain, n aekakin ae ti noria n taekinakin *China* ribakin *China* ao tera riki, tera ae riki, antai ae aika moan tei n te rain n nako n ana aia *laptop* ma a nako n tei n anaa aia mwane n te *small grant* , bwa are bon ngaira ni

kabane, e aera ngke tia bon totokoia ao tia bon taekinna aekakin bwaai aikane, ngaia are I taku bwa e ribuaka n tabetai aron kanga taian waaki ao mwakuri ake ti karaoi n te Auti aio bwa are bon tokin te tai ti bon ataia bwa ti na manga bon maebiao iai, ngaia are N na karautaeka ngkana arona bwa iai tibanakon te maroro n te tai. E taekinaki naba te taeka are tao e koaua na riai naba n taekinna te bae *Affordability* , ti kona n *afford* te mena aio, ngai I taku, ti kona n *afford* ngai ae te Minita n te mwane , I a tia ni karaua n taraia ao I karaua ma au *analyses ao au protections* ti kona ni karaoi baikai, ti kona ni kakoroi nanoia ao ana aki ke e na akea te kabuanibwai, ma are e koaua bwa are n taainako ngkana ti atonga te taeka ae *affordability* ngaia e okioki te aeka n taeka are te ranga ni kabwaia arei, bwa ngke arona bwa tao ti bon kakoroa nanon te rangan ni kabwaia a kona ke ti na butimwaia ni manga *ask the same question, can we afford? Is it affordable?* Ma I taku bwa ti na bon aki kona ke, ma are e koaua bwa are bon aron te waaki, te waaki n te takakaro ma are e koaua n te mena aio ae tia mena inanona, ngkane tao kanga tao e koaua tao bon iai riki taan tia maroro aika ana taekinna ao tao e na manga bon mena Te Beretitenti n ana *sum up* bwa are tao e koaua e aera tao e aera ngke e aki anganaki naba te Kaitara ana *comment* te *Leader* n te kaitara n te Biira aio e aki e aki *evenly distributed* kanga eaki rangi n *even* te *benefit* nakoia taian *MPs* ao e koaua tao e a moamoa riki, e aera ngke e aki naba karekeaki rakan tao te *Leader* n te Kaitara, ngai tao n otau ae memere are ngkana ko wareka te *constitution* kanga bon akea taekan te *Leader* n te Kaitara ao tao e koaua tao n taai aika nako e riai ni kainaki kanga bon akea taekan te *Leader n te opposition* ae kanga e taekinaki, ti taekaia Minita, Te Beretitenti, Te kauoman Beretitenti ao Taan Tia Tei, ma tao e koaua tao akane tao kanoan te waaki n taai aika imwaira aikai, e koaua bwa are bon iai ana *sum up* Te Beretitenti ma tao I ti kataia n ti buoki taian maroro ake I taku bwa a riai riki ni katereteaki aki rangi ni mataata raoi ao ngkana arona bwa iai tibanakon au taeka, te karautaeka riki, te kabwara bure ngkana arona bwa tao e kiteitei itera ake tao N na riai n aki kiteitei ma I taku bwa e kakawaki *to putting context* kanoan te totoko nakon te Biira aio. E rabwa.

Tibiika: Tera am *Point of Order* te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Tia Babaire N na ti kaeta ana rongorongo teuana te Kauoman ni Beretitenti ae e titiraki bwa tera ngaira ara ware, bwa tao e aki nang ongo kanoan au maroro. Bwa are ti bon taekinna bwa are ara ware are n ana ribooti te tarabunare ao anne ae I bon kabwarabwara inanon au tai ni

maroro. Ngaia are e kakawaki naba ae a bon ongo naba kanoan te maroro bwa aoria n ae tao e matata raoi bwa tera te naan titiraki are ana titiraki ao e na matata. Ao tao e a manga taekina te taeka ae te aonikai te Tia Babaire, ma tao e kakawaki bwa ti na ti kamatata naba bwa tao e kakawaki ae e na matata bwa te naan Biira e rawata Biira ae ti totokoi, ma n tokin te tai ngkana e a bwaati te tua ao aei ti bon bane n ataia a bane ni kabaeaki iai kaain Kiribati ngaira naba ti kabaeaki iai e ngae ngke ti aki kukurei. Aei bon aron te karao tua ma I taku bwa e kakawaki bwa e na ongora raoi Kiribati bwa mwiina a bure aia kakauongo ao otaia aei aron te tua e rawata te tua ae ti totokoia ma n tokin te tai e bwaati bwa are te mwaiti ao ane e na bon bwaati naba bwa te mwaiti ma ti bane ni kabaeaki iai.

Bon ti anne I ti kan kaeta ae akea te aonikai ikai ngaira ti karaoa tabera ti aki aonikai ma ti uneakina ara koaua ma n tokin te tai are te mwaiti ane iroumi, ae na bon bwaati ao e bwaati te tua ti bane ni kabaeaki iai ngaira kaain Kiribati ni kabane bwa ngkana aei tao ibukin kanuangara ma boora, bwa are e aki kona ni kakaokoroaki te tua ao ngke tao arona bwa kam koreia ni kangai ao iai aika ana aki reke irouia. Bwa anne bwa te tua ngkai aei e tabangaki e rabwa.

Hon.Ribanataake Tiwau: *Point of Order*

Tibiika: Ngaia tera am *Point of Order* te Minita ae ko karineaki.

Hon.Ribanataake Tiwau: Ko rabwa Madam Speaker are ian katabeau ibukin te bowi n te bwakantaai aio ao I ti kauringko *rule 18(1)* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ngaia ngkai e a bon tia n tabekaki te kaoti ibukin te bwara ao I ataia bwa ai ti 15 te miniti ao e a itera 6 ao I ataia naba bwa e nang tiraua aika a kan maroro iaon au beba aei ai ti 7 mwaitia ngaia are tao nang bon bubuti nakoimi Taan Tei ni kabane I ataia bwa e nang korakora te kan maroro ao ngkami ni kabane are kam katei baimi ao kam tangiria naba ni kaoti bwanami ao n aron aikai ae N na taekinia aika a kan taetae bwa aoria naba n ongo kaain Kiribati bwa iai naba aia kan maroro:- Hon.Banuera Berina, Hon.Tebao Awerika, Hon.Harry Tekaiti, Hon.Ribanataake Tiwau, Hon.Ioteba Redfern, Hon.Booti Nauan, Hon.Taiaki Irata, Hon.Dr Tinte Itinteang ao Hon.England Iuta. E rangi ni mwaiti aika a kam maroro ngaia are I ataia bwa e korakora nanomi ma ibukin ae e a tia n nako te *Point of Order* iaon te *interruption* iaon te *adjournement* ao I nang aki tatangiria are kanga e na aki bane ana *sum up* te tia tabeka te kaoti bwa e riai ni bane.

Ngaia are n nang kaokia nakon te Beretitenti bwa e a kanakoa ana *sum up* ao e a nakoim te Beretitenti ae ko karineaki.

Tibiika: E nakoim te Beretitenti ae ko karineaki.

H.E. Taneti Mamau: Ko rabwa *Madam Speaker* ngkai ko a kaokia nakon te tia tabeka te kaoti bwa e nang karaoa ana *sum up*.

Ao te moanibwai, I a boni kaitauia ke te bwana ni kakaitau ni moa mai irouia taan marooro ake a tia n totokoa te kaoti ao iai naba taan marooro ake a tia ni boutoka te kaoti.

Te Tia Babaire ke *Madam Speaker*, e rabwa bwa are tao bon aei aron uneakinan te naan koaua. Ao ni bon tokin te tai e bon eti naba ae e boni kona n ae akea te boraraoi ae e kona n reke ibukin uneakinan te naan koaua aika kakawaki.

Ma te bae e teretere n aron te kakauongo ao riki tao N na kabanea au tai ni kamataata itera ake a tia n tabekaki. I aki kona n toana temanna te Tia tei n rimwin ana marooro, ma I a tia ni bane ni kataia ni kekeiaki n anga te *summary* iaon Atu ke tao itera riki ake a rangi n kitekiteaki iaan totokoan te Biira ao n reitaki ma tabeua kamataata n taeka n iraorao ibukin katamaroa akana a na kona ni manga reke angaia n aron aia marooro Taan tei tabeman iaon katamaroa nakon te Biira aio.

Ao e koaua 4 ke 5 aron te totoko ae e rangi n turuturua are te aro are aikoa boraoi tao riki kain Kaitara ni kan boutoka te Biira ibukin katamaroa booia ao kaniwangaia Taan tei aika a karineaki.

Ma e teretere n aia marooro bwa iai tangiran ao kinakin te boo ao anne raoi te kakauongo. Ma tera are a totoko iai? i) a totoko ibukin te aki boraoi (principle of equity ke te kakaokoroaki).

ii) ara kona.

iii) baika a boou ae tao akea n ana ribooti te Tribunal.

iv) e a manga aki rangi n kabonganaki. Ti a kamangora ana ribooti te *Tribunal* ke te rabwata ae e a tia ni kateaki n te Auti aei ae kanga e na bon tei bon irouna ni karaoi ana kakae ao ana kaoti.

v) tiaki moanibwai bwa a moanibwai moa ara botannaomata ao n reitaki ma te Moti n nano.

vi) tao e reke naba iaan are te kakaokoro. Ti a rangi n kakabotauaki ma taani mwakuri. Ao iai ae tera taben raoi te Tia tei. Ngaira tera raoi tabera. Iai nanona te *sacrifice* ae ti riai n anga.

Ao akanne ngkanne aika a boboto iai tao te aki boraoi n iango are e a taraki bwa n tein ara Biira ae ti

uotiarake ngkai ao e aki butimwaeaki ao tao tabeua riki ae I kona n tarataraia tao riki e kotekoteaki naba te Moan aine ao tao N na roko naba ni kamataata n anne.

Ti a ngureakina ke ti a kan tangira te kamataata iaon te kaboraoi. *Madam Speaker* I taku bwa waare ake a katamaroaki ngkai irarikin ana katamaroa te *Tribunal* ke te rabwata are e kateaki. I taku bwa ti kaea naba nanom te bae ti aranna bwa te kaboraoi.

Tao te kaboraoi ngkai are e kotekoteaki bwa ti na kaboraoira ma taani mwakuri ao ara botannaomata. Anne ti a kaokoro ngkanne n taratara iai.

Bwa te kaboraoi ae ti taraia, bon te kaboraoi imarenaia tao riki Minitita ma raoia n Tia tei ao ngaira Taan tei ni kaboraoaki naba ma Taan tei n te Betebeke. Ao e a rangi n kitekiteaki ae e a rangi n raroa aio ma ana kantaninga te Tribunal.

N na warekia n te taetae n Imatang bwa are aki ota. Ao kanga irou e aki eti te kabwarabwara man ana itera te Kaitara ae ti a rangi n birinako man ana koaua te *Tribunal.*

Bwa te *Tribunal* e nora riain karakana nakon are tina boraoi iai ma raora n Tia tei n te Betebeke. Anne ana koroboki te *Tribunal*. I aki ataia bwa a karekea iaa otaia Taan tei n te Kaitara.

Anne aron ana taek te *Tribunal* n ana koroboki. Ma tera ao e aera ngkai e taekina aei.

E taekinna bwa e boni koreia ao ngke e anga ana *options*, e anga 4 ke 5. E anga 6 ana *option* ana kaoti ae e taku bwa aikai ara kaoti aika ti bon nora tamaroaia. Ma tera ae ti a rinea ae ngaia ae a kotekoteia kain te Kaitara. Te kona, ma te bwai ae te te kona, ti a boni katikua nakon te Tautaeka. Anne raoi ana ribooti te Tribunal. Ti a katikua nakon te Tautaeka te kona bwa ti aki roko iai bwa e a *beyond* ara kona ke ara *TOR.* Ko aki katerea nakon Kiribati. Ao anne ngkanne ae e a noria te Tautaeka. E uara ara kona ngkai?

Bwa te kanganga are e tatakaruaki n 2012 ngke e karakaki naba boon te takataka, bwa nakai taan tatakarua te kanganga ao te kakamaku. E nang inako Kiribati, e nang bane ana Mwane n tania Kiribati. Kaekai te Tia tei mai Nonouti. Imwin te 4 n ririki, tera ae e riki? Ko bita newem nakoia kain Kiribati ao ko a tataetae; karaka riki. Kam a ienikurira ngkai. Akea n ara taeka ma ara botannaomata ana taeka ana ranga ni kabwaia ngkoa.

Rineai bwa ngkana kam rineai, I a boni kabwaka naba n teuana te tai. Akea ngaira n ara Moti n nano anne, bwa are ti taraia ma ana konaa kaubwain Kiribati.

N na wareka ana ribooti te mwanewe anne bwa e aki katerea te Leader n

te Kaitara, bwa ko a ti kakangai naba. Ko a birinako man ana ribooti te *Tribunal.* Ao aei n te taetae n Imatang. *'The Tribunal believes that it is desirable to bring the Kiribati level to the fold in order to attain the same respect to the Kiribati MPs and bring them to a more equal forting with their account apart. The issue then becomes un issue about the means to make it happen. It becomes a physical management policy issue that is beyond the authority of the Tribunal.*

E teretere anne Taan tei ao kain Kiribati. A kairua ae akea ana iango te Tribunal. Ao ngke e anga ana ware ao aikai ana ware te *Tribunal* n tein te boo.

i) Te moani ware; te kiba iroun te Beretitenti man $22,388 nakon $29,105. Anne ana moan $29, 105.

ii) Ana kauoua ni ware ke ana option ke ana kaoti, e na kiba man are $22,388 nakon $31,000 tabun. Anne te kauoua. Anne naba ana ware te *Tribunal.*

iii) E na kiba man $22,000 tabun nakon $44,000 tabun.

iv) E na kiba man $22,388 nakon $50,000. Bwa are aikai e a ikoti naba te Tribunal ke te Tarabunare aia kaoti te naan party ke bon Taan tei ake e karokoi irouna.

v) Ae e riai naba n taraki ao e arana aei bwa aei ngkanne te kaboraoi nakoia booia Taan tei ao taan kairiri ke Mataniwin Tautaeka n te Betebeke. Ao aei ana kabanea boon te Beretitenti e na karokoaki n $50,000.

Ao boon te Kauoman ni Beretitenti $43,000 ao booa Minitita $40,000. Akanne kanoan ana ribooti Tarabunare ma e kanakoa nakon are ana kauoua ni ware are $31,000. Bwa e aera? E anga bukina, bwa e kaboraoia ma aongkoa te iango ma te kantaninga bwa ko na karakai booia taani mwakuri naba nakon 40% tabun.

Ma e korakora nanon te Tarabunare ae e a bon roko te tai ae a riai ni kaboraoaki Taan tei n reitaki ma te Beretitenti ao Minitita nakoia kain te Betebeke. Tao anne te tai ae kakawaki.

Ao ngkai e a noria ngkai te Tautaeka ao e a katamaroa. Te ware are e anga, $60,000 tabun. Ao te titiraki; e aera ngkai $60,000 tabun.

> Ao ti kangai; ti katikua nakoia taani mwakuri. Kakaei ami ware aika kanga a raoiroi n reitaki naba ma bon aia katamaroa bon Taan tei tabeman.

Ao anne ngkanne are e a reke iai te ware are ai $63,000 tabun. E aki rangi n raroa naba ma ana ware te Tarabunare are $50,000. E aki rangi n raroa. Ao ti a tuangaki ngkai iroun te *Leader* n te Kaitara ai 300% te raka. Ko boni koaua bwa ko karaoa am ware? N na titirakiniko, bwa ti karaoa ara ware ao e rangi n kaokoro.

Rakan boon te Beretitenti ni kabotauaki ma ana ware te Tarabunare ke te raka nakon are e bwainaki ngkai iroun te Beretitenti 184%. Ao e eti are irouia Taan tei e eti are e kitekiteia te Tia tei mai Nonouti. E kaokoro ma te *Leader* n te Kaitara bwa e katurua ae 300% ao e anga te kaokoro imarenan booia Taan tei 220%.

An tai rangi n karakaraka n te ware ae e a rangi n bubura kaei. E kakawaki ongoran te I-Kiribati bwa e kakauongo nakon bon ami ware raoi aika kam anga, ma ngkana kam nang anga ni karaka ma waare aika a kaweneaki ngkai. E aki rangi n raoiroi n te ongora.

Ngaia are anne kabwarabwarakina. Anakin $63,000 e aki rangi n raroa ma ana ware te *Tarabunare* are $50,000 n reitaki ma katamaroa ao anne $63,000. Bwa e aera? E noria te Tautaeka aei bwa ti a kona. Ti a kona kaubwaira ao e taekinaki are e taku, bwa te kaubwai ngkana e tibwatibwaki iaon temanna te I-Kiribati, e rangi n bwaka inano te I-Kiribati.

Am ware akanne 2016, 2017, 2018. E a tia n roko ana ribooti te IMF n 2018 ao e a katamaroa. Ai tiaki $1,000 tabun, n au ururing e kaan $3,000 kaubwain ngkai temanna te I-Kiribati ngkana e tibwatibwaki

Ngaia are ko anai naba am ware ae kanga ko aki rangi n kaoti waare aika a uptodate ke waare aika a na bwainaki ngkai nakon biribirin te kaubwai ae ngkai. Bwa e a boni bitaki man 2016. Ao tera ae riki *Madam Speaker* n te ongora.

Ngke ti moan kanakoa $2.00 boon te takataka ao e boni ngure naba te IMF, ti boo kakano ma ngaia. Ti aitara ma ngaia ao e bon aitara ma te Minitita ae te Kauoman ni Beretitenti are te Minitita n te mwane. E aitara ma

ngaia ao a rangi ni matoatoa ae a taku bwa e na aki rangi n raoiroi ibukin Kiribati. Ao tera ngkai ae a tuangira? Nake a boni kauntaeka bwa a taku; ti a kunea bwa ngaia ami Kainibaire e ruo rikaki ni buokia aomata ake e tataekina ngkai te botaki n te aonnaba ke te UN ae aomata a riai ni buokaki.

Ao aki toki ni kakangai; akea ngkoa, akea ngkoa. Tao e koaua ae e kamoa te Tia tei mai Nonouti n ana tai. Ma te bwai ae kakawaki ao te Tia tei mai Abaiang are a rangi n kaota te raraoma.

Te bwai ae e kakawaki, ko na uakora naba maeuraoin am botannaomata. Ti aki ti mwaitin am karekemwane are e a bon titiku inanon baim. Ko na uakora naba kabwaian am botannaomata ni baika a kona ni karekei are e raka riki iai te maeu.

E aki baranti raoi te marooro. Bwa ko ti tara kakawakinan te karekemwane. Ao anne ae e boni kuri ni kaokoro naba aron aia waaki ke aia rabakau naka te naan economist. A rawata anga ni karekerekean te kaubwai ao karikirakean te maeuraoi.
E rawata anga.

Ngaira te anga ae ti karaoia, ti kabanemwane ibukia ara botannaomata bwa e na buoka riki te rikirake. Anne raoi.

Anne ae e karaoaki n ana waaki te Tautaeka. Ti kabwaroa te mwane nakoia ara botannaomata bwa e na nakea aia kabanemwane. E aki rangi n raoiroi ngkana e a bane n te import ma e na rangi n raoiroi riki ngkana a manga boni kona ni karikirakea aroia iaon Kiribati. Ngaia anne ara bubuti nakoimi ara botannaomata, kamanenai rakan ngkai kabwaia aikai bwa boutokami ke totobwakimi riki ae raka bwa kam na bon konai ni karikirakei aroma. Ao anne ngkanne kaokoron te waaki n Tautaeka ae e ibuobuoki nakon te waaki are e rangi n kaikoiko n ti tararua ana mwane bwa e na ikoiko ma e a mwaninga are uakoran te kabwaia ao rakan te maeu ngkana e boo ao e kukurei am botannaomata.

Te Tia Babaire ke Madam Speaker, e rangi n taekinaki te *affordability* bwa ti kona ngkai ke ti aki. Ao bon anne ana titiraki te Tarabunare. Ma e kangai, ti aki roko iai bwa ti katikua nakon te Tautaeka bwa are e bon ata biribirin te kaubwai n te tai teuana ma te tai teuana, ao boni ngaia ae e kona ni karaoi ana babaire bwa e bon atai aron biribirin kaubwaina.

N te tai aei *Madam chair,* ti a tia ni waaki man 2016 n akea ana kabuanibwai Kiribati bwa a mwaiti ara Moti n nano ae ti kanakoi ae e a bon rangi n riao.

Ao ngke ti kanakoi ao a bon ataia ara botannaomata. Ti kanakoi moa ake tabeua, manga te ririki are teuana ti a manga kanakoi bwa are iai kairan te iango bwa ko na bairea kaubwain ke korakoram n te ririki anne ma am kabanemwane. Ao anne ae ti karaoia.

Ao a tuangira ngkai nakai bwa ti nang bane n ienikuri. Ao e taku; bon aron te waaki ngkana ko moan roko ao ko a kabanei naba. Bwa antai ngkami bwa kam nang tuangira, antai ngkami? Taninga ami tai are kam a manga roko ikai ao kam na boni waakini ami waaki nakon ami konaa.

Ti a tia ni waaki n te 4 n ririki ao a kukurei ara botannaomata. iai ae e aki nako ao ti a tia naba ni kabwarabwara nakoia ara botannaomata.

Ngaia are te waaki ngkai ae ti karaoia, ti taku bwa ngkai ae ti kanakoa n ara kataumwane e kani 10 ara Moti n nano. E rangi n rawata ae e kani 10, bwa 7 nakon 8. Ao iai are e kangai; ngkana e nakoraoi taran kaubwaira inanon moan te ririki bwa are ngkai e tuai ni bane te ririki. Ma ngkana e nakoraoi n reitaki ma bon ara waaki ni kataratara aika ti a waakini ngkai iaon ara karekemwane aika raka, ngkana e nakoraoi ao ti na kona ni kanakoa teuana ke uoua ai kanoan ngkanne manga te kataumwane ibukin 2021 te ririki ae e boou.

A taekinaki baika a boou aika a kakaraoma. Bon aron te waaki bwa are ngkana iai te bae e boou riki ngkana e bon noraki riaina ibukin te botannaomata.

Ngaia are akanne uakoran naba te aki kakaokoroaki ma raora n Taan tei riki tao Taan tei mai iaon Betio. Bwa bon angin te tai, e koaua e ewa te botannaomata ao ti bon ata aia katabetabe Taan tei. Ma angin te tai, tao te Tua ngkoa mai imwaina ni kairan booia Taan tei ma kaniwangaia, e aki rangi n taraia Taan tei ake a mena n taabo ake a rangi n rawata iai te botannaomata.

Ao tao anne ngkanne ae e a karaoaki kanga te uakora n te Tua ae e boou aei n uarokoia riki.

Ngaia are n ara Moti n nano, I a tia ni kabwarabwara. Akea buren ae ti waaki bwa are ngkai ti a tuangaki. Kam a karakai boomi ao ami raa. N na bubuti ngkami.

E eti are e tabekia te Tia tei ae karineaki temanna mai Butaritari ao n reitaki ma Taan tei ake a tia n taetae ake a tia n taetae, riki n taratara kaboraoan boon ao kaniwangan te Tia tei. Ti nang aki kakaboraoia ma Taani mwakuri ao ti na aki kakaboraoia naba ma aron te Moti n nano ke baika ti na angania ara botannaomata.

Te bwai ae kakawaki ti kataia ngkai ni bon uarokoa boon ana tia beku Kiribati, ana Kai n tekateka Kiribati are aia Kai n tekateka te botannaomata bwa e na reke kaniwangana ke manikaona ae ti taku bwa e a bon tau.

Ao ti titirakinaki, e tau anne? Anne ami riai ngkai. Ao ti kangai; eng ibukin kateimatoan kabwaian ao kanakoraoan te nakoa ae te Tia tei bwa e na iai te unga n nano iai ao e na taraki naba bwa e aki ti unga, e na rababa naba te ibuobuoki ae e kona n reke mai iai. Bwa are ti mena n te koaua ae te kai n tekateka aei n aron are e a tia ni kabwarabwaraki, Tiaki te Kai n tekateka ae e n teiman ao te Kai n tekateka ae tiaki ara Kai n tekateka. Ti aki tarataraira ngkai ma are e bon e eti, e angabuaka bwa are ti a karaoi te bitaki n ara tai.

Ma e eti te taeka are ti karaoia ibukia te roro ae ngkai ke taani mwakuri ae ti mena inanon te tibwanga n te tai aei, n reitaki ma Taan tei aika a na roko.

Anne bon aron te karao Tua, bwa ti aki n are ko a tia karaoa naba te Tua ae e kimototo. Ti karaoa ngkai te Tua ae e abwabwaki te taratara iai.

Ao ngkana iai akana a manga bitia teina ngkai, 7 nakon 8 te ririki anne ae e kona n reke te bitaki iai.

Ma n tabetai ko a manga bon titiraki ao ko kangai; bwa e aera ngkai e nang kona ni wawaekoa bitakin te Tua riki iaon kaniwangaia ao booia Taan tei. E bon kona n reke aei ngkana e bon namakinna te Tia tei n aron ae ti boni bane n namakinna bwa e tuai man raoiroi aron tein boora ma kaniwangara.

Anne te fact ma te reality ae ti bon bane n ataia. Ti a taetae ao ti na kanga ti kabotauaki ma Taan tei mai Tuvalu, ti kabotauaki ma Taan tei mai Matiare. Tao aba riki aika a uarereke a bon rangi n bubura kaei booia riki ao ngaira kaniwangara e rangi n uarereke.

Ngaia are I taku bwa e a bon riai. Ao ngkai aei ae e bon noria te

Tarabunare, e rangi n kairua ae aongkoa e aki noria te Tarabunare. E noria te Tarabunare ma e anaa te ware te Tarabunare are e taku n ana koaua bwa e na aitara ma korakorara. Ma n tokin te tai ao e kangai; te korakora ke te *issue of affordability* e a bon tiku iroun te Tautaeka. E a riaon anne ara konaa ao ngaia anne ngkanne ae ti a tabekiarake ngkanne n te tai aei.

N na kaeta te rongorongo ke tao N na kaeka te kakaewenako naba bwa e aera ngkai ti aki uotiarake n te tai arei ao ngke e mena e a kaman raka te boo n te tai arei.

Tiaki te bwai ae e bebete mwakuriana. A rawata bwaai aika a tangiraki ni katamaroaki. Ao n te tai arei e bon aitara naba ma aron te namakin ao atakina bwa e mwaiti naba ae e aki rangi n kukurei inanon bwaai ake a rin bwa kanoan te *Tarabunare* n te tai arei. Ao ngaia are e bon tangiraki naba te tai bwa are e tia te ribooti n 2018.

Hon. Banuera Berina: *Point of order* te Tibiika.

Tibiika: Ngaia te Tia tei mai Kuria tera am *point of order.*

Hon. Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire. Te Tia Babaire I kani kaira ana iango ao ana taratara te Auti ae karineaki nakon te *Procedure on adjornment ane Rule 18* (C). E tabetabe nanou te Tia Babaire bwa e teretere ikanne bwa itera n aoa (1/2) te interruption ao e a kona naba te Tibiika n adjorn te Auti *without any question*. Ao I taratara te Tia Babaire e rawa tao e mwaninga nako te Beretitenti ae iai naba tao te naan *point of order* te Tia Babaire. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ngaia anne raoi te Tua ae I rangi n *conscious* iai ibukina bwa ti a kauringaki naba bwa ½ hour te Beretitenti imwin te *adjornment* ao mwina e aki kaotinano te aba iaon am Biira ma e aoria n ae ko uringa teutana, I a bubutiko. N aron are e taekinaki are 18:1(c).

Hon. Ribwanataake Tiwau: Taiaoka te Tia Babaire, e karaoaki te *interruption* 1815hr. E rabwa.

Tibiika: Kam rabwa bwa kam bon taua ami tai. E rabwa anne ao waaki.

HE.Taneti Mamau: E rabwa ana kauring te Tia Tei bwa anne ae I ataa manin au maroro ao e nang bon raa bane. E tuai n reke te itera n aoa au maroro I taku ngai bwa ai tibwa tao 10 ke 15 te miniti.

Ngaia are e koaua bwa are I kan kaeka ngkanne arei bwa anne bukin are ti aki uotiarake n 2018 e rawata riki te baronga ae tangiraki ni karaoaki. Ao e aki boou bwa are e a taku bwa bwaai aika e karaoi te *tribunal* a nang bon iraki naba ni uotakirake nakon te Auti n Tei e aki boou. Te kabanea n *tribunal* n tarabunare ane e taekinaki n 2013 iai kanoana aika ti aki kanoan ana ribooti te tarabunare, iai. Ao e uotakirake n te tai arei ao a kabwataki ao iai aika kanoana ae aki kabwataaki ao ti nang uringa n te tai arei. Ngaia are e aonikai te maroro are ngkoa a nang bane ni uotakirake naba bwaai ake e taekini n te tarabunare. A kona ni katamaroaki ma are anne akea anne ian te tua. Ti taben te tarabunare e na uotirake ana kaoti ni katamaroa, ao e a ibuobuoki te Tautaeka ngkanne ni uotiarake nakon are ti taku bwa e a riai ibukia Taan Tei ni kaineti ma aia bwakabwai ao kanuangaia.

Te Tia Babaire imwain ae bobo te tai e rangi n taekinaki tao te moan aine. Ma e na matata bwa are aei kanoan naba ngkoa 2018, bwa e na matata nakon Kiribati bwa n 2016 ngke e moan teirake ke ti anganaki te tibwanga e anganaki te moan aine te tibwanga e aki roko n te mwakuri. N 2016,2017 e a tibwa mwakuri n 2018 bwa e aera, are e aonikai are e a taetaekinaki ao e aki kabwarabwaraki raoi, bwa e a tia ni kabwarabwaraaki n te *social media* bwa bon anne naba ngureia nakanne. Ma te bwai ae riki e a teirake n anga ana ibuobuoki te Moan Aine bwa e a bon roko butiana, e a roko butiana man te aobiti ni mwane bwa are e bon karako ae beba n te *account,* I aki kamoaa kaainnabau ma e bon karako ae beba ae *qualified* ao ngaia temanna ae *qualified* ao e na ibuobuoki bwa e a karako taan ibuobuoki. Ao ngaia are e anga ana ibuobuoki bwa tao aei naba te anga ni buoka te botanaomata inanon ana tarena are iai irouna. Ao ngke bon akea te roko bwa e na ibuobuoki tao e bon aki te roko n te teirake. Ao e titiraki ngkai te aba te koaua ti ongo bwa iai baona, eti bwa iai baona. Bwa ngke ti moan roko bwa ti aki ataia ma are ngke ti moan roko n taua te tibwanga ao iai te kaa ae bon katauraoaki ibukin te moan aine bwa bon anne ana bwai n tangira ngkoa tao Taiwan nakon te moan aine are mai mwaina. Ao aei bon ti baon te moan aine ngke ti roko ikekei ao ti kangai ao aei baon te moan aine, bwa anne baona mai mwaaina ae anganaki ae bon okoro. Ngaia are ngkana e koaua bwa e bure anne are iai te Leadership Code N na butia nakai

ana kawenea aia ribooti anne. Ma are anne raoi bwa are ana ongo Taan Tei ao ana ongo kaain Kiribati. Iai baona ngke ti roko bwa e bon onoti ana kaa, ngaia ane anne e bon babaona bwa are e na bon tauraoi n toka n te bao ma are e bon anne e anganaki are tao bon iai baom, tao anne ae ko bon riai ni kamanena.

Ngaia are anne ngkanne kamatataan ao eti bwa e taekinna te tarabunare n ana ribooti akea kanoan ana ribooti te tarabunare ae bon tabeakina naba boon ke kanuangan ma kanoan te bubuti ana bubuti temanna te Tia Tei ae kawenea naba ngke e kanakoa ana katanoata te tarabunare bwa a kona n roko kaoti, ni ibuobuoki mai iroun te botanaomata ao iai ae karokoa ngkanne ana kaoti nakon tarabunare bwa tera ngkana e a noraki ae e a kanuanganaki naba ao ana kaeka te tarabunare, kanga ti aki rangi *comfortable* anne raoi ana taeka. Ti aki rang *comfortable* ma ti taku bwa e tau ngkai te *system* ibukin kanuangan te moan aine. Ma akea ana taeka ae kangai ti totokoa kanuangan te moan aine kakaea raoi am taeka te Tia Tei mai Nonouti akea anne ae ti kangai, ti totokoa ma e ti kangai te tarabunare kanga ti aki mweraoi ni kanuangan ma e a bon taekinaki naba, e aki butimwaeaki ma are anne ngkanne e aki *comfortable* anne raoi anne ana taeka. E aki mwengaraoi te tarabunare ma akea ae totoko ke aera.

Ngaia are ngkai tao e a manga rinoaki e a manga kamauaki riki are iai ana bubuti te Tia Tei temanna nakon te tarabunare ibukin taraakin te itera aei. Ao tao au kantaninga man taeka tabeua akanne ao I a karautaeka nakon te Kaitara are e totoko ian bukina ake I a tia ni kabwarabwarai ao au kantaninga bwa a ota raoi riki ngkai ao tao a matata riki kaain Kiribati. Ao I a bubuti tabekan te Biira ma taekana ae kangai te Tia Babaire *Bwa te Biira n onono ibukin aia bwakabwai ao aia arauenti Taan Tei n te Maneaba ni Maungatabu 2020 e na warekaki te moantai.* Ko rabwa.

Tibiika: Ngaia ao terana am *Point of Order* te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ngaia ko rabe te Tia Babaire ao tao aua mwaitin ae kanga e bon irekereke ma kanoan au maroro. I ti kan kabwarabwara are te bwai are ti uneakinna iaon te katiteuanaaki kanga te *equity* kanga ti aki taratara are ngaira ao Taan Tei man aba ake tabeua. Ngaia are I ti kan kabwarabwara riki ni kamatata bwa ngaira ao Taan Mwakuri ao ngaira ao te botanaomata iaon Kiribati. Ngaia

mwiina kanga e nang taekina are ngaira ao kaain anne bon ana *point* te Beretitenti ma akea ngaira taekan anne tao ngai n au maroro.

Te kauoua, I aki nang ota n are e taekinna ibukin are akea n ana iango ni ibuobuoki te tarabunare ara ware. Te ware are ti anga are ti kangai aei te ware ngaira ae ara ware ae ana ware te tarabunare. Ao ngaia ae bon taekinna ngaia e titebo kanga akea raoi te kanganga kanga bon titebo te bwai ae ti taekinna, bwa are kanoan ana *recommendation* te tarabunare ngaira ae ti taekinna ae koa manga bon taekinna. Ngaira are ti taekinna are kam koreia ngkai n te Biira akea te inanon te ribooti bwa bon te ware are bon akea bwa are ko wareki ware akekei ao te ware are e rin n ami Biira akea.

Ngaia I ti kan kamatata naba anne te Tia Babaire ao eti are a 40% are bon kanoan ana ribooti te tarabunare are anne e anga bwa ana iango ni ibuobuoki ibukin are e tarataraia ma rakan booia Taan Mwakuri. Ae ngaia anne ae ti katuruturua iai ara totoko n te tai aei.

Te kateniua, ibukin are kanga ti mwanewea te motinnano, ma ti bon ti kan kauringa te Tautaeka bwa are aei bon am taeka nakoia te botanaomata ngke e buti ni kaongora are ngkana kam rineira ao tia bon kanakoi naba. Ao iai mwiina n am maroro te Beretitenti ma taan kareke rongorongo aei ti kona ni manga kaitikia n te naan beba imwin am *interview* ma taan tia kareke rongorongo. Ngaia are ti aki te bwai ae tia kaienikuri ngkami bwa are ngaira tabera tia kauringi ngkami bwa tera ae kam a tia ni berita iai nakon te botanaomata kam na riai ni kakoroa nanona. Ao ngaia anne, ao ngaia anne bukin naba ara totoko bwa e aera ngkai tia moanibwaia aei ao ti aki moa moanibwaia ara botanaomata ni kakoroi nanon ara berita. Ao anne te kateniua.

Ao te ka aua ngkanne kanga e aki mena kanga kanoan te titiraki ke au *point* I tabekia ni irekereke ma kanuangan buun te Beretitenti ao ti aki taraa te aomata temanna bwa are aei te nakoa, ao ti aki taraa te aomata temanna. Ma ngkai te titiraki bwa ngkana e mwakuri e na reke naba irouna te aekaki aei, kanga anne te mena ae tao e aki nang matata, ngaia kanga I ti kan kamatata kanoan anne au maroro ae e aki matata bwa kanga ti bon aki naba noora riaina moa n te tai aei ma te titiraki naba are ti kawenea bwa ngkana arona bwa e a mwakuri e na bon reke naba irouna, kanga ti aikanne kanoan au *Point of Order*

ni irekereke ma kanoan au maroro ao I kaitaua riki te Beretitenti.

Tibiika: Ko rabwa ni kaetan am maroro te Leader ao iai am *Point of Order* te Tia Tei mai Nonouti kanakoa.

Hon.Ieremia Tabai: I ti kan kaeta te Beretitenti te Tibiika bwa iai ana ware te *tribunal on page 133* iai ana ware ibukin te boo bwa are ake tabeua e a tia n noora ao ana ware aio ao antai birinako mai iai.

Tibiika: E raoiroi tao e ti kan katerea bwa iai te ware ikai bwa are ko bon taekinna naba bwa iai te ware ma are ko wareki ni kabane ware ake kanga kanoan ana *recommendation* antai eng ao e titebo te kantaninga are iai kanoan ana *recommendation* te *tribunal* are e bon mwakoro iaon ana ribooti n aron are kam bon uaia n taekinna. Ao tao ti nang kanakoa ara kaoti nano iaon ara Biira aei, ao e kangai taekana *Bwa te Biira n Onono ibukin aia bwakabwai ao aia arauenti Taan Tei n te Maneaba ni Maungatabu 2020 e na warekaki n te moantai.* Ake a nano iai ke a kangai eng ao ake e aki ke a kangai ti aki. E nakoia ake a nano iai. Ao kanakoa te *division.*

Kiraaka: Division.

Tibiika: Ngaia ao aei ngkanne mwiin ami kaoti nano ake a butimwaea moan warekan te Biira 25 n aron aikai:- Hon.Alexander Teabo, Hon.Betero Atanibora, Hon.Batoromaio Kiritian, Hon.Booti Nauan, Hon.Boutu Bateriki, Hon.Harry Tekaiti, Hon.Ioteba Redfern, Hon.James Taom, Hon.Koraubati Remuera, Hon.Martin Moreti, Hon.Mikarite Temari, Hon.Moannata Ientaake, Hon.Ribanataake Tiwau, Hon.Ruateki Tekaiara, Hon.Taabeta Teakai, HE.Taneti Mamau, Hon.Taoaba Kaiea, Hon.Taiaki Irata, Hon.Tarakabu Tofinga, Hon.Tauanei Marea, Hon.Tekeeua Tarati, Hon.Dr Teuea Toatu, Hon.Tinian Reiher, Hon.Dr Tinte Itinteang, Hon.Willie Tokataake, 25 uangaun ma niman.

Ao ake a totokoia n aron aikai :- Hon.Banuera Berina, Hon.Bakaia Kiabo, Hon.Bonteman Tabera, Hon.England Iuta, Hon.Ieremia Tabai, Hon.Jacob Teem, Hon.Dr Kautu Tenaua, Hon.Nantongo Timeon, Hon.Pinto Katia, Hon.Teima Onorio, Hon.Tekiau Aretateta, Hon.Terieta Mwemwenikeaki, Hon.Tessie Eria Lambourne, Hon.Tewaaki Kobae, Hon.Vincent Tong, 15 te ngaun ma niman.

Uoman aika a bon teimatoa n aoraki n aron Hon.Shiu Fung Jong are e bon teimatoa naba ni mena i New Zealand, Hon.Taberannang Timeon are iai ana beba n aoraki are e roko inanon baiu. Ao temanna ae akea rabwatana Hon.Tibanga Taratai ao temanna ae kaekaeti taekana Hon.Tebao Awerika. Anne ngkanne mwiin ami kaoti nano ao e a butimwaeaki moan warekan te Biira.

Ngkai e a bon tia ni mwemwe te kaoti ibukin te bwara ao I a kukurei ngkanne ni manga kamotirawa naba ara Auti. Tia bane n tekeraoi inanon ara tai n oki ao ni manga kaitiboaki nakon te aoa 10 n te moanibong ikai ao tia motirawa moa.

Kiraaka: Te Tataro

Tibiika: Te Tataro.

Tia nakon ara bwai are imwina

Kiraaka: Ana kanoa te Tautaeka are e a tia ni manga rinanoaki iroun te Beretitenti ae rine te Beretitenti HE.Taneti Mamau.

ANA KANOA TE TAUTAEKA

Tibiika: I a kanakoa moa nakoim te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: Ao ko rabwa Madam Speaker ao ai bon te bwana ni kamauri te inga ao te kamauri inanon te ingabong aei nakoim te Tibiika ma kaain am aobiti, te Leader n te Kaitara, Taan Tei ni kabane ao bon man ana itera te Tautaeka ao ai taan ongora kam na bane moa ni Mauri. Aei ngkanne manga ana kanoa te Tautaeka ae e a tia ni manga *revise* ni moa man te bong aio, ae te Kauabong 1 n Ritembwa ao a tiku aron kanoana n aron te moan te Biira ni Kataumwane 2020 warekana te moantai. Te kauoua ni Biira Te mwane ni Kara Bill 2020 Kometenakina ao kauouan warekana, ao te kateniua ngkanne are kanoan te bong aei te kaoti ibukin Kanauakin riki ana tai ana Komete te Auti n Tei ibukia Tua ao Kaetieti ibukin te Maneaba ni Maugatabu.
E a bane ngkanne kanoan te Kauabong ningabong ngkanne te Katenibong 2 n Ritembwa aia bong Taan Tei.

Te Kaabong te 3 n Ritembwa iai 2 te Biira ao teuana te kaoti te moan Biira te Biira ni Kataumwane ibukin 2020 kauouan warekana ao Kometenakina. Te kauoua ni Biira, te Biira n onono 2020 ibukin Booia ma aia Araueneti Taan Tei n ana Maneaba ni Maungatabu Kiribati ao ana Tarabunare, kauouan warekana ao Kometenakina. Ao te kateniua te kaoti ibukin kariaiakan te Kataumwane ni karikirake 2021.

Te Kanimabong ngkanne 4 n Ritembwa aia bong Taan Tei ao ai te kaoti ibukin bwaran te Auti. Ao Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ti a nakon ara bwai are imwina.

Kiraaka: Taiboranakin taian beba mai iroun te Kauoman Beretitenti ao te Minita n Te mwane ni karikirake.

Te Kataumwane ibukin te mwane ni karikirake.

Beba No. 55/20

Beba aikanne akana iaon ami taibora Taan Tei. Titiraki ma Kaekaia.

Titiraki ao Kaekaia

Tibiika: Taan Tei imwain ae I kanakoa, te Beretitenti ma te kauoman, Minita, Taan Tei, te Leader n te Kaitara imwain I kanakoa nakon te titiraki N na bon kabwara bure bwa iai au *announcement* ae riai ni kanakoa n te bong aei ae nang kakawaki ma I kabwara bure ngkai e aki toka iaon te Ota Beba. Ma N na riai ni kanakoa bwa aei bon butiau irouia te koraki ake iai noran kakawakin te bong aei irouia. Te bong aei bon ana bong te *World Aids Day* te bong aei ae nang kakawaki, ao ibukina bwa tabera teuana ngaira Taan Tei bon boutokaan bwaai aika a kakawaki ao riki ni kaineti ma bwaai ake a kaineti ma aron mauria ma maeuia ara botanaomata. Ao n te tai aei bwa ibukina bwa e bon waaki n te bong aei inanon te bong aei ao I tangiria bwa N na anga teutana tabeua te miniti ni uringia naake a tia n anga ngaia bwa ana riki bwa taan banna ni katoto ibukin katanoatan te aoraki aei, ao aron kaungaia te botanaomata bwa ana ataia bwa te aoraki aei e aki kakamaku ao a tia n riki ngaia bwa tiambion ni kona ni uota te rongorogo iaon te AIDs.

Ngaia N na bon bubuti ngkami bwa tina gana tabeua te miniti ake tina anga nakoia te koraki ake a tia ni bua maeuia n te aoraki n te aonaba n reitaki riki ma abara ae Kiribati bwa ti kakoaua bwa aei teuana te aoraki ae e kanganga aron katokana ni irekereke naba ma aron te kanganga ae ti mena inanona ae te Covid-19 ngaia are I anga tabeua te miniti ni ururing nakoia te koraki aikai ao aia utu ni kabane. Ao ti nang nakon ara bwai are e mena iaon ara Ota Beba.

Te moan titiraki n te moaningabong aei e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Nikunau Hon.Tauanei Marea ao e na kaekaki iroun te Kauoman ni Beretitenti ae karineaki ao te bon te Minita n te mwane Hon.Teuea Toatu ao e nakoim te Tia Tei.

AIA TANGOMWANE KAARA MA TAAN OROBEN MAN DBK KE KPF

Hon.Tauanei Marea: Ko rabwa Madam Speaker ao kai ai bon tibwa te moan titiraki n te bong ae boou n te Kauabong ao I a kan anga moa tao bon te bwana ni kamauri Madam Speaker nakoim, nakon am taibora, nakon te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti are e na kaeka au titiraki aio, Minita, te Leader n te Kaitara, Taan Tei ni kabane taan ongora ao ai moarara riki kaain au abamwakoro ae Nikunau, te bwana ni kamauri n te moaningabong ae moan te tamaroa aio kam na bane ni Mauri. Ao aio ngkanne au titiraki are nambwana 51 iaon te ota beba ao e kangai taekana:-

A kona n reke aia tango mwane man te DBK ke te KPF kaara ma koraki ake

a reke aia mwane ian tem wane n aki mwakuri n aron ae reke nakoia taan oroben? Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti am kaeka.

Hon.Dr Teuea Toatu : E rabwa Madam Speaker ao e koaua ngkai te moan kaekaeka aio n te bong aio ao I a reitai ma kaain abau ae Abaiang ni kamaurira ni kabane n tamaroan te ingabong aei ao n arana ae Tabu ao kam na bane ni Mauri.

Ao aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Nikunau: *E na rinanoaki moa te tabeka aio iroun te Tautaeka ma ana kambwana ake tabeia te katango mwane.*

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Tauanei Marea: Ko rabwa Madam Speaker ao eng I kaitaua te Kauoman ni Beretitenti n aron ana kaeka ke kaekan te titiraki. Ao aio ngkanne tao buokan te titiraki Madam Speaker eng tao bon ibukin ongoraia riki ara kara ao ara koraki ake ti ataia bwa e a reke te mwane nakoia are te mwane are I a tia ni kabwarabwara ao aia titiraki naba anne kanga ni kan buokaki ngkana arona bwa e kona n reke buokaia iaon te tangomwane. Ao eng kanga tao bon buokan riki kamatataan riki are tao tera raoi ae kananona te Kauoman ni Beretitenti tao rinanoan raoi te tabeka aio bwa aonga n ae ataia naba ao a matata iai ngkana e kona ni ibuobuoki riki iai te Kauoman ni Beretitenti. Ko rabwa.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti am kaeka.

Hon.Dr Teuea Toatu : E rabwa buokan te titiraki ao e koaua bwa are e rabwa naba bwa e a reke aia mwane ara kara ngkai ke e aranaki bwa te mwane ni karinerine ao e kona ngkanne ni manga kabonganaaki te mwane anne n te aro ae tao ana manga kabubura riki ae kona n riki mai inanon are $100 ni uoua te wiiki ke $200 n te namwakaina.

I taku bwa e matata iroun te Tia Tei ae karineaki bwa iai bon iai aron teuae te tango mwane bwa are iai bwaai aika ana taraaki n aron e na iai tao te kabomwi mai iroun te tia tango mwane, e na taraaki naba aron ana konabwai te tia tangomwane, ao n itera riki aika bati. Tao n aron ae ti bon ataia ngkana iai teuana te bwai ae a nang atataia taan tia katango mwane kanga bon ana ririki te aomata temanna, are ngkana e na nako n te Bank n te ANZ ke tao te Bank te Commercial Bank ao teuana te bwai ae a nang tataraia taan tia katango mwane am ririki kee. Ae iai te ririki ae kanga e aranaki are kanga e *high risk* kee are kanga nanona ngkana ko bon riaon tao ko a roko n

te 60 kanga e nang korakora kanga te *premium* riki ae kanga kona anganaki are nanona ko kona n anganaki te katango mwane ma kanga e na nang raka riki aron tao aron bwaai aika ana kainnanoaki mai iroun tao te *payment* e na riai n rangi ni bubura riki ke tao n tabetai Bangke ni kona ni karaka riki te bakao ibukina bwa ana kataia ni *cover* te *risk* are ngkana anganiko ngkoe n te ririki ae ko aranaki bwa koa mmwaane ke tao koa tao n taetae *with due respect* ae tao koa kara, anne ngkanne aika ana taraaki.

Ngaia are te kamatata nakon te tabeka ae nang raoiroi aio e na rinanoaki anne ma I taku bwa iai angan bwaai aika ana karauaki raoi ni kaweneaki ae n te aro are ngkana e karaoaki ken i waakinaki te tango mwane ao ana akea te kabuanibwai. Ti aki ti te kabuniabwai nakon te Bangke te tia katango mwane ma e na bon kataia naba ni kamanoaki te aomata are e tango mwane ke tao te kara ke antai are e tango mwane are n tokin te tai e na aki reke n te kabuanibwai ma ana utu. E rabwa ngkana e na buoka aron kamatataa anne.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Tauanei Marea: I a nang kaitaua te Kauoman ni Beretitenti n ana kaeka ao I taku bwa tao a bon matata naba naake anganai te titiraki aio man ara abamwakoro. Ao eng I a kaitaua bwa ngaia ae taraan ae butimwaeakaki bwa e na rinanoaki ao tia kantaninga ngkanne are rinanoana mai iroun te Tautaeka. Tao e a bon bane ngkanne buokan au titiraki ma N na angan au kabanea ni buokan au titiraki nakon te Tia Tei mai Betio bwa e kateitea naba baina bwa iai naba buokan ana titiraki. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti am kaeka.

Hon.Dr Teuea Toatu: E rabwa kai tao akea buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki ao I taku bwa e kaenakoa nakon raona n Tia Tei temanna. E rabwa.

Tibiika: buokan am titiraki mai iroun te Tia Tei mai Betio ae ko karineaki Hon.Tebao Awerika.

Hon.Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire ao I kaitaua te Tia Tei ae karineaki mai Nikunau ngkai e a tia n anganai bwa N na anga kabanean buokan te titiraki ao aio kanga bon ti te kabaebae bwa I noora te kaeka ae kanga e na rinanoaki moa te tabeka aei iroun te Tautaeka ao I a karinia nab ate koraki ake tarena, e nang mwaiti te botanaomata iaon Betio ae tarena iaon Betio ma e koaua bwa iai naba aia kanganga ibukin katean waeia n te mwane ngkana e kona

naba n rinanoaki naba aia kanganga anne ngkana e a karaoa ana mwakuri n rinanoa aio te Tautaeka te bubuti anne ao ko rabwa.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu: E rabwa buokan te titiraki mai iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Betio ao eng akea te kanganga e na taraaki n aron ae I taekinna ao iai te bwai ae e na taraaki inanon taian kainibaire aika ana karaoaki ma akea te kanganga e na rinanoaki naba anne.

Tibiika: E a bon bane buokan ara titiraki anne ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawateinaieta Hon.Terieta Mwemwenikeaki ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Boutu Bateriki te Minita ibukin te Tautaeka Inanoa e nakoim te Tia Tei.

KATEIMATOAN RAOIROIN TE KAWAI I TARAWATEINAIETA

Hon.Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tibiika ao e koaua aio au kabanea n titiraki ibukin abau Tarawateinaieta ao I a rimoa moa n anga ke n teimatoa n anga bwanaau ma kaain au abamwakoro te bwana ni kamauri ae mwaitorotoro nakoim te Tibiika, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita, Taan Tei kam na bane ni Mauri ao aio ngkanne taekan te titiraki:-

E kona te Tautaeka n anga ana ibuobuoki nakon ana karikirake Eutan Tarawa Kauntira iaon karaoiroan te kawai ni mwamwananga iaon Tarawateinaieta are e a bon tia ni waaki ngkai n rinanon te kakamwakuri ETC bon irouna. E rabwa.

Tibiika: Am kaeka te Minita.

Hon.Boutu Bateriki: Ko rabwa te Tia Babaire ao aio kaekan ana titiraki raou n Tia Tei ae karineaki:-

Te Tibiika e tauraoi au Botaki ni mwakuri ni ikarekebai ma te Kauntira n Tarawateinaieta n taraia bwa e na teimatoa te tamaroa n aia kawai. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki te moantai te Tia Tei.

Hon.Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tibiika ao imwain ae I reita au titiraki ao I a nang kaitaua ana kaeka te Tautaeka are e tabekia te Minita are bon raora naba n Tia Tei mai Tarawateinaieta. Ao e koaua te titiraki aio kanga I bon reitaki iai ma kaain te Kauntira rinanon te Mayor ma te Kiraaka, I taku bwa ti bon ataa tao bon te kawai bon teuana mai ibuakon ana kanganga

Tarawateinaieta are tao ti a tia ni kanga ni mwiokoaki ngaira Taan Tei ae ti na tabetabekia inanon te Auti n Tei. Ao e koaua iai raora n Tia Tei temanna are e a tia arei ma are te bon te karaaki bon te kainnano ibukin te kawai are e bon karaoana raoi.

Ma ti kaitaua ara Kauntira rinanon aia kakamwakuri, ao e koaua bwa are bon iai ana Kataumwane te MIA ao ibukin te *maintenance* ni kawai, ao e koaua bon iai ae kakaraoia te Kauntira bon inanon aia kakamwakuri bwa a bon taraia bwa aio bon teuana te kanganga iaon Tarawateinaieta te kawai.

Reitan te titiraki, n aron are I a tia n taku e rangi n raoiroi kaekana iroun te Minita ma tao ni ngai ae kanga te ikarekebai tao ni ngai ae ti na kaai ni ikarekebai iai ma ngaia iaon iterana aio bwa are e a tia naba ni karaoa nanon te karikirake aio. E rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Boutu Bateriki: E rabwa buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki ao e koaua ae bon iai buobuokan te naan Kauntira n ara abamwakoro ae Tarawateinaieta, ao iai ngkoa te buoka ae $3 te ngaa ni katoa ririki ibukin katamaroan te kawai. Ao e koaua ae e a tia ni karaka te Tautaeka aio ngkai kanga tera arei te *annual support grant* ao e a kiba man $3 te ngaa nakon $6 te ngaa ao e koaua te Tia Babaire e a tia n taboro ngkai buokan karaoan kawain te Tarawateinaieta iroun te Tautaeka aio ao te kantaninga bwa ngkana bon iai te naan itera riki ni kan buokaki ao ti bon kona n tauraoi te MIA te Ministry ni manga reitaki ma tao kaain te Kauntira ke tao te Kiraaka ao bon Taan Tei naba aika a karineaki, n taai ake a angaraoi iai te Tia Babaire ao ti tauraoi man ara aobiti. Ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te kauoua n tai te Tia Tei.

Hon.Terieta Mwemwenikeaki: E rabwa te Tibiika ai akea buokana ma I a karabwa te Minita ni bwanana ni kona ni butimwaea aron reitaki ngkana bon iai noran ana kainnano Tarawateinaieta n reitaki ma karaoiroan te kawai tao e a kabanea au titiraki raou n Tia Tei are temanna.

Tibiika: Tao bon akea kaekan anne ma N na angan te kateniua iai kaekan arei te Minita.

Hon.Boutu Bateriki: E rabwa te Tibiika ao e koaua bon iai itera riki tabeua ae ti kona ni ibuobuoki iai te Tautaeka tao ti kona ni manga bon reitaki ma Tiaina are iai are ti a tia naba ni ibuobuoki naba iai n te tai aei are e bon ataia nab ate Tia Tei are ti bon kaai n reitaki iaona ao tao ti

kona riki ni manga tarai itera tabeua are ngkana e aki tau karaoan kawaira ao ti kona ni magna kakaea riki ni ibuobuoki ni manga taratarai rabwata aika aki nako man te Ministry ke tao rabwata tabeua ae ti kona n raa ni buoka iai ara Kauntira bwa e aoria n ae a mwengaraoi ni mwamwanangaia ni kabonganaan te kawai inanon ara tabo ae Tarawateinaieta ao e rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ao I angan raom n Tia Tei are temanna ke I anga te kabanea n titiraki iaon am titiraki aei e nakoimte Tia Tei Hon.Harry Tekaiti.

Hon.Harry Tekaiti: Ko rabwa Madam Speaker ao e I a kaitaua raou n Tia Tei temanna man te itera arei Hon.Terieta Mwemwenikeaki, ao e koaua kanga e kakawaki bon nanora ni kaota kanga ara tabeaianga ao e rabwa te kantaninga bwa a boo nanora inanon te tai aio ao e a manga bon kaekaaki naba iroun te Minita are bon raora naba n Tia Tei n te tai aei. Ao I taku bwa e a bon kaota nanona Tarawateinaieta ae e a bon kainnanoa n te tai aio te kawai, ao tao e rabwa te kaekaeka e teretere are e a tia ni kaeka te Minita ao e rabwa naba tabekana iroun te Tia Tei temanna ao ti bon kan katerea bwa ara Kauntira n te tai aio ti kaitaua te Mayor ma te Kiraaka ao Kauntira n aia kekeiaki ao tia manga bon kawenea riki, bwa e bia riki karaka tera ngke e noora riki riaina ni karaka ao kanga e rabwa ngkai te Tautaeka aei bwa e a raka nakon $6 te ngaa ma tera ngke e kataboroa riki nakon tao $12 te ngaa nakon tao te ririki ae na roko. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Boutu Bateriki: Ko rabwa te Tia Babaire ao tao I a karabwaia raou n Tia Tei aika uoman aikai te Tia Babaire. I karabwa n tabekan te kainnano aio bwa bon kainnanon ara abamwakoro ae Tarawateinaieta, ao e koaua te Tia Babaire n norakina ngkai n teina ae buokan karaoan te kawai i Tarawateinaieta ni kibana nakon $6 te ngaa ao I taku bwa te $6 ngaa ni aei ni katoa ririki e na iai buokana bwa I taku bwa aio e nang korakora naba ngkai buokara n te tai aei bwa ane bon iaon kawaina te *project* are e buti ngkai tao ane e a roko ia, ao I tau bwa ngkana e buokaki n te $6 ni ngaa aio ni katoa ririki ao e na kauiaki ma aron te karao kawai naba I Tarawateinaieta are e na roko are e a tabe ngkai ni waakinaki iaon abamwakoron Kiribati ao I taku bwa aio e na nang reke te ibuobuoki iai ni karokoa te tai are e roko iai te *project* are e bubura are e na karaoaki kawain Tarawateinaieta mai tabona nako tabona. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: E a bon bane buokan ara titiraki anne ao ti a nakon ara titiraki

are imwina. E na tabekaki te titiraki anne iroun te Tia Tei ae karineaki mai Kuria ao e na kaekaki iroun te Kauoman ni Beretitenti ao te Minita n te mwane Hon.Dr Teuea Toatu ao e nakoim te Tia Tei.

ANGANAKIA TE MWANE BITINETI AO TAAN MWAKURI AKE A ROOTAKI MAN TE CORONA VIRUS

Hon.Banuera Berina: Ko aitau te Tia Babaire aio au titiraki:-

Teuana mai ibuakon ana kaembein te Beretitenti ae rine bon te mwane are e na angania bitineti ao Taan Mwakuri ake a rootaki ni korakoran te aoraki ae te corona virus, n aroia kambwana n travel agent ao kambwana n auti ni iruwa ao ara kaimoa ma ara tia kiniki uanikai ao a mwaiti riki. I kona ni butia te Tautaeka aio bwa tera te ibuobuoki are e a tia n anga nakoia aomata ma bitineti aika a rangi n rootaki aikai? Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti am kaeka.

Hon.Dr Teuea Toatu: E rabwa ana titiraki te Tia Tei mai Kuria ae karineaki ao aio kaekana:-

I kukurei ni kaongoa te Auti aio ao te Tia Tei ae rine bwa buokaia bitineti ake a rootaki aia karekemwane ibukin corona virus ae iaon kawaina ni mwakuriaki iroun te Bangke ni Karikirake ao te tango mwane nakoia bitineti n te raka ae 5% man tain kaitiakana ae 5 te ririki. Ibukia Taan Mwakuri ake a kamotirawaaki e na waaki kabwakaan te mwane ni buoka nakoia n tian te bwaka mwane ae waaki ngkai ibukia kaara ao ake a bon aki mwakuri.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei te moantai.

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire te Tia Babaire I kaitaua te Kauoman ni Beretitenti te Minita n te mwane ae karineaki n ana kaeka. Te Tia Babaire I kan bubuti bwa antai aika a teke n ana kai ni kataratara te Tautaeka ibukin buokaia mai ibuakoia koraki ake a bua aia mwakuri. Bwa te titiraki aio te Tia Babaire I bon butiaki bwa N na tabekia irouia kaain au abamwakoro are a bua aia mwakuri n te kiniki uanikai. Ma I bon ti kan ongora iroun te Kauoman ni Beretitenti antai Taan Mwakuri ake a rootaki aia mwakuri man te corona virus aika a teke ngkai n te kataratara bwa a na buokaki. Ko rabwa te Tia Babaire.
Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu: E rabwa buokan te titiraki ao antai Taan Mwakuri ake a kerikaaki man aia mwakuri ake ana mabiao man te buoka aio bwa are I ti kan kabwarabwara moa bwa are bon iai

are e a bon tia ni kabwataki n te kataumwane are e nako tao n aron ae e na uringa te Tia Tei ae karineaki, ae te bwai are aranaki te *economic relieve package* ibukin ae rekereke ma te corona virus ae mwaitina 13 $7.5 mirion ao mai iai $3.5 te mirion ibukia bitineti aio are e na kaitara aron kainnanoia n rekereke ma tao naake a kakerikakai ao e moamoa riki n reken aia kanganga n te kao kaako ke tao tera riki ni ikotaki ma tao boon aia iti ma aia riki.

Ma ni kaineti raoi ma te titiraki ma Taan Mwakuri ake a *laid off* ke a kakerikakaki ibukin te kanganga aio ae te corona virus a bon bane n reke Taan Mwakuri. A reke ake Taan Mwakuri ake te *travel agent* n aekakin tao bitineti ake a karaoa ibukin te mwamwananga nako tinaniku, Tobaraoi ao antai riki Taan Mwakuri n te SOEs ake tao a kakerikakaki naba. Ao bon taian *private* ma *businesses* ao *mostly* naake a bon *VAT Registered* akanne aika a reke naba ian aia tia mwakuri naba aikanne a reke naba n te kanganga ngkana a nang kakerikakaki. E koaua iai naba ngkanne ae kona ni kananauaki ni ikotaki ma Taan Mwakuri tao taan kiniki uanikai ao antai riki tao taian *seaman* ke *seafarers,* akanne iai naba te babaire ibukia ae e na reke naba irouia te kanuanga anne. E rabwa ngkana e na ibuobuoki anne.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire ao I kaitaua te Kauoman n aron ae kataia ni kaekeaka iaon aio. Te Tia Babaire I kona ni kamatataai riki antai ke kanga mwaitira te ibuobuoki ae na anga nakoia antai, Taan Mwakuri ake a rootaki. Bwa I taku bwa a bon tekateka naba ngkai te koraki ake a rootaki I ataia te Tia Babaire iai Taan Mwakuri ake te naan *travel agent* iai naba Taan Mwakuri ake n te *guest houses* ake a tia ngkai n *laid off.* Ao iai naba taan kiniki uanikai ake n reitaki ma ara seaman te Tia Babaire.

Ma kanga I bon ti kan kanga I taku bwa tao a bon kakauongo naba ngkai te Tia Babaire riki imwin ingaingan nanoia n ana taeka te Beretitenti are e na karekea te mwane ni buoka nakoia ao ngkai e a toka te kain tekateka kanga iraua te mwaiti ni mwane ae e na kabwaka nakoia te koraki aikai? Ao tao ni ngai te Tia Babaire bwa e koaua aikai bwaai aika a mena n aia iango te botanaomata. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti am kaeka.

Hon.Dr Teuea Toatu: E rabwa te tia buoka riki te titiraki ao kaekana aio. Bon te mwaiti ni mwane ae katauaki

ibukia naake e bua aia mwakuri n rekereke ma te kanganga aio bon $2.6 te mirion, ao anne ngkanne te mwane are kanga e katauraoaki ibukia naake a bua aia mwakuri man te aoraki aio. Tao e na bon riai naba n ataaki bwa e a koaua e a tia ngkai ni waaki te kakabwaka mwane ibukin aia mwane kara ao ibukia naake aki mwakuri. Ngaia are bon iai ngkai teutana te waaki ae e karaoaki ngkai tao e koaua man te *Ministry* are tabena ni ikotaki ma au Ministry ae ti na bon kataia raoi ni barong ate bwai aei bwa ti aki tangiria ae kanga e nang reke te bwai are aranaki bwa te *double payment* bwa are tabeman ngkai ake aki mwakuri bwa a *laid off* ngkai n aekakina aio a manga *cliam* aia *unemployment benefit.* Ao anne te bwai ae ti kataia ngkai n tukia bwa e na aki reke kanga taian waaki ae I taku bwa aki eti ae na kona n reke iai te bwai are te *double payment.*

Bon teuana ibukin *unemployed* ao manga teuana ngke a manga *laid off.* Iai taian babaire aika a tia ni karaoaki bwa iraua te aekaki ni boo are e ana anganaki are a *laid off* akekei ti na bon kakoaua raoi bwa a bon *laid off* n aekakin bwa e koaua bwa e ngaa te kakoaua mai iroun te *employer* bwa nakai ake a tia ni kaerikakaki ao ti na kakoaua bwa nakanne bon taan tia mwakuri, iai aia *contract of employment* ma tera aia *employer.* Ao aikai bwaai aika a karauaki raoi ni barongaaki bwa are ti aki te bwai are ti nang kabwaka naba ao akea bwa iai bwaai aika taian ae ti na bon taraia raoi ao e koaua tina kona n *check* ma te *record* n te KPF ke n te *tax office* ni kakoaua bwa nakai ni bon taian *bona fide employees of that organization.* Ao anne ngkanne bwaai aika taian baronga aika ana karauaki raoi ni karaoaki imwain, ma te bwai ae kakukurei bwa bon iai te mwane ae tia ni kataumwaneaki ibukia ae onoti nakoia naake a bua aia mwakuri n te mwaiti ae $2.6 te mirion. I taku bwa te mwaiti ae uarereke te mwaiti anne ma e rabwa te Tibiika ngkana e na ibuobuoki anne.

Tibiika: Buokan am titiraki te kateniua n tai te Tia Tei.

Hon.Banuera Berina: Te Tia Babaire I kaitaua te mwane ae mwaitia $2.6 te mirion te Tia Babaire, are e a tia ni kataninna te Tautaeka ibukin buokaia nakai. N otau te Tia Babaire iai bukin te mwane aei bon bae ni iai aia kataunaari iai bwa e aera ngkai ai $2.6 te mirion. ngaia are ti kan ongora terana aan te iango aei, iai mwaitia Taan Mwakuri ake a tia n rootaki ae e a tia n reke inanon baia. Ao ai mwaitira kanga a katautaua ibukia? Te Tia Babaire ao n otau ao kataunarian are karaoan te kakae bwa nakai a tia ni *claim* te *unemployment benefit* ke a tuai? Anne kanga bon te *question of*

payment anne nakon bwa iraua ae e na kabwakaaki. Ma nakoia naakai a tia n *double claim* ma bon te titiraki iraua are ko iangoia bwa kona angania koraki ake a tia ni bua aia mwakuri ao ngkanne anne ae I kan ataia te Tia Babaire, ke e kanga ae koa karekea naba te ware ae $2.6 te mirion tera am babaire ke am kataratara iai ao te kaeka te Tia Babaire, aongkoa e na barongaaki raoi bwa e na aki *double payment* anne bon te bwai teuana. I bon ti kan ongora iroun te Tautaeka ngke e kanakoa bwanana te Beretitenti, bwa e na buokia aomata ake a rootaki aia mwakuri man te *corona virus* ao te Tautaeka n otau ngkai e a tia ana babaire ao ae katanina $2.6 te mirion ibukia n otau te Tia Babaire,ko aki kanakoa te ware n akea aana e na riai ni iai aana te Tia Babaire ao bukina. Bwa e na riai n tia n reke iroum te mwaiti ae ko katautaua bwa kona kabwaka mwane nakoia ao mwaitin ana mwane temanna ke aekaki nako akanne te Tia Babaire.

Ngaia are I butia te Kauoman ni Beretitenti iraua te ware are e taketenna bwa e na angania koraki ake a rootaki bwa e bua aia mwakuri ao e na ti te tikina aron te mwane ae e na angan temanna ma temanna n raon ana mwakuri ke e kakaokoro te Tia Babaire. Akanne te Tia Babaire kanga I kan bubuti riki te kamatata iaona bwa aonga naba n rau nanoia koraki ake a irekereke ma te titiraki aei. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti am kaeka.

Hon.Dr Teuea Toatu: E rabwa buokan riki te titiraki, ao e koaua eti ti aki te bwai are kanga e a bon roko naba te mwaiti ae $2.6 te mirion man te bwai ae bwaka mai karawa ao akea tao te numera ke e kangara n reke mwaitia taan aki mwakuri ao iraua anne e bon ataia te Tia Tei ae karineaki bwa aio te ware ae tia ni karaoaki imwin taian kamatebwai aika a tia ni karaoaki, ti aki te bwai are kanga tia bon anai naba *out of the year* ao tia bon kangai naba $2 tabun te timware kee iai te mena. Kanga ae e a bon tia ni boraraoaki n te kabineti, ae bon te mwaiti ae na anganaki teuare ibukin ke tao neiere e bua ana mwakuri bon boona are e bua iai n te tai arei. Ma are n aron ae I taekinna ti na karaua raoi ni kakoaua raoi te mwaiti anne bwa bon teuanne ke neienne te tia mwakuri ikanne ana mena n te kambwana anne ana *letter of contract of employment* ke *letter for employment* n aron taian tia kamwakuri akanne, iraua boona ae anganaki ao arei.

Ngaia are I taku bwa akea te bwai ae bwa are te boo are e kaboaki iai te aomata are e bua ana mwakuri anne bon ngaia anne te *bottom line figure* ae e na anganaki ibukin te kabomwi.

Ma mwaitia ngkanne Taan Mwakuri ake ngaia e boboto iaona te ware aio, tao N na karautaeka nakon te Tia Tei bwa I aki tauraoi n te tai aio ma ngkana e bon kan manga noria imwin te tai ao ti nang tauraoi n anganna te ware anne. E rabwa.

Tibiika: E rabwa ara titiraki anne ao tia nakon ara titiraki are imwina aki e a bon bane buokana. Te titiraki e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna mai Makin, te Tia Tei ae karineaki Hon.Pinto Katia ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Boutu Bateriki te Minita ibukin Tautaeka Inanoa. E nakoim te Tia Tei.

KAINNANOAKIN TE TOILET MA SHOWER N TE ONAORAKI I MAKIN

Hon.Pinto Katia: Ko rabwa Madam Speaker ao aio ngkanne te titiraki ae nambwana 97 ae kangai taekana:-

E korakora kainnanoan toilet ma shower n onaoraki iaon Makin ma Kiebu. E kona n reke ana ibuobuoki te Tautaeka ni buoki kainnano aikai taiaoka? Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Pinto Katia: E rabwa te Tia Tei te Tia Babaire mai Makin n ana titiraki ao aio kaekan ngkanne ana titiraki:-

I kan kaongoa te Tia Tei ae rine bwa e tauraoi au tabo ni mwakuri ni ibuobuoki iaon aio ngkana e riki bwa ana moan karikirake te Kauntira. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki te moantai.

Hon.Pinto Katia: Ko rabwa Madam Speaker ao I anga bwanau ni kaitaua te Minita ae karineaki are e a tia n anga ana kaeka ae tamaroa ibukin te kainnano aio te Tia Babaire. Te bwai ae kanga N na ti bubuti riki ai te Tibiika bwa ti ataia ngkai bwa kanga e a riki ngkai bwa tera arei kanga buokan naba kaekan te titiraki e a kanakoaki nakon te moan karikirake mai irouia Kauntira te Tia Babaire ke mai iroun te Kauntira te Tia Babaire.

Ngaia are N na butia te Minita ae karineaki bwa kanga ni bon otara naba kanga ngaira naba iai naba kanga bukinakira bwa ti na bon tabekarake naba ana kainnano naba ara abamwakoro n te tai aio te Tia Babaire. Ao aongkoa te Kauntira bon te bwai teuana te Tia Babaire.

Ngaia are N na bubutia riki te Minita bwa are I mena i Makin teniua te wiiki n nako ao I kaoaki mai iroun te rabwata ae te Mauri te Tia Babaire. Ao eti reke naba te tai arei bwa e a bung naba temanna te aine ao inanon ana tai ni bung ao e noraki bwa e aki tau te roki are kanga

aongkoa e na kabonganaaki bwa iai te kabuanibwai nako iai te Tia Babaire. Ao e nakoraoi raoi te bong anne bwa bon ana bong raoi te Mauri irouia kain Makin te Tia Babaire, ao e a reke ngkanne bwa teuana mai ibuakon aia bubuti kaain te Mauri kanga aongkoa ngkanne kateakin raoi te roki ao te *shower* are ngkana iai te kabuanibwai nakoim bwa tao tera ko na kona naba ngkanne n tebotebo imwina te Tia Babaire.

Ngaia are N na bubutia riki te Minita ma te Tautaeka bwa e na iai riki aia ibuobuoki nakon te kainnano aio te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Boutu Bateriki: Ko rabwa te Tibiika e rabwa buokan te titiraki. N te naan auti are n aia auti Neeti akana iaon aba ao tao ni bon aia auti taan reirei are bon taben ara Ministry ae te MIA. Ma ngkanne ibukina bwa ngkana rokina ae a kainnanoia ngkanne ti kona n raa ni mwanenna ma ngkanne ti nang mwanenna ian are tibwaia are ian aia *priority project.* Ngaia are anne raoi ngkanne kanga teina ngkai n norakina ngkai ti noria bwa akea ara kataumwane are kanga karaoakin te roki ao te *shower* ma ngkanne are ti na kona ni karinna bwa ngkana ana karikirake te Kauntira ao ngkanne tia kona n *dapt* mwanena are man te mwane are mwanen te *project* are ti na kona ni buoka iai ana kanganga Makin n te tai aei ao ai arona naba ma aron Kiribati ni kabuta. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Pinto Katia: Ko rabwa te Tia Babaire e aoria bwa are tao e a bon rangi ni moanna n rawata te *priority project* inanon bain te MIA te Tia Babaire ma tao N na butia bwa ngkana arona bwa iai nikiran nako ana mwane Makin inanon te tai aio ke inanon te MIA nikiran nako karikirake aika nako te Tia Babaire e kona ngkanne n reke kabonganakina bwa ana kabonganaki ibukin kainnano aikai te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Boutu Bateriki: E rabwa buokan te titiraki e koaua ae anne ngkana arona bwa iai nikiran ana mwane Makin ngkanne ti kona ni buoka te kainnano aei. Ma ngkanne ti na noria ma ara *record* bwa ngkana arona bwa iai nikiran te mwane a kona ni buokaki ma ngkana akea e na karinaki bwa ana *priority project* ae boou, bwa e aoria n ae kona n tobwa te kanganga aei te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te kateniua n tai te Tia Tei.

Hon.Pinto Katia: Ko rabwa te Tia Babaire e aoria bwa I a bon katikua nakon te Tautaeka bwa are kanga aio e irekereke naba ma te Onaoraki te Minita n te MIA tera ngke a noora ana kainnano Makin aio ao a kaai ni buokia bwa teuana naba te kainnano naba ae rangi ni korakora te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita, ao e na buoka kaekana te Minita man te Onaoraki Hon.Dr Tinte Itinteang e nakoim.

Hon.Dr Tinte Itinteang: E koaua e rabwa riki buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki temanna mai Makin ao e koaua te Tia Tei raraoman ibukia am botanaomata iaon Makin. E raoiroi bwa I a ibuobuoki ma te MIA au Botaki ni Mwakuri e a ibuobuoki ma te MIA ibukin karekean anga ni katamaroa ibukin te naan clinics ni ikotaki ma aia auti ni maeka Neeti ao te naan *wards* iaon am abamwakoro. E rabwa.
Tibiika: Ao kai e a bon bane buokan te titiraki anne ao tia nakon ara titiraki are imwina, e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Betio Hon.Ioteba Redfern ao e na kaekaaki iroun tea e karineaki Hon.Ruateki Tekaiara te Minita ibukin Enwiromenta Tararuan Aaba ao Karikirakean te Ununiki. E nakoim te Tia Tei.

KABOAN MWIIN AIA MWANE COMMUNITIES ARE A TIA N ANGA BWA BUOKAN TE MELAD WEEK

Hon.Ioteba Redfern: Ko rabwa te Tibiika ao aei au titiraki ane e oti iaon te Ota Beba n te bong aei:-

Te titiraki nakon te MELAD e kona ni karekea boon mwiin aia mwane taian Communities are a tia n anga bwa buokan te MELAD Week? Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Ruateki Tekaiara: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ae rine mai Betio n aia titiraki kaain Betio ao bon bwanaau moa ni kamauri nakon te Auti aio kam na bane ni Mauri. Aio ngkanne ana kaeka te Tautaeka nakoia kaain Betio:-

Ae rinanoaki te bubuti aio ao n tauraoi ni kanakoaki mwanena n te tai ae waekoa. Ko rabwa.
Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei te moantai.

Hon.Ioteba Redfern: Ko rabwa Madam Speaker ao ai bwanau ni karabwa te Minita n aron butimwaean te bubuti aei ao e koaua ae a bon ongora kaain Betio ao au kantaninga bwa ngkanne kanga reitan buokan te kan ota riki iaon te titiraki Madam Speaker. E na kanga aron kabwakaan tao kabwakaan te

mwane eng are nakoia te naan *communities* n aia rabwata ake iai taan babaire n te naan n aekan iai Teniman Boutokaraoi iai Takorongarerei, iai Betio Nuka kanga e na kanga ngkanne bwa I taku bwa kanga e na kona ni ibuobuoki are e na bon nakoia taan babaire bwa tao e na kona ni uarereke riki tao te mangaongao n reke mai iai. nakon are kanga e na bon temanna ma temanna kanga ngai tarakina irou e na kona ni mangaongao riki anne. Bwa ngkana e na nakoia taan babaire bwa e bon ataa mwiia kaain aia botaki ake anga bwai ke tao anga nakon tain te MELAD Week ao I taku bwa e na kona ni ibuobuoki anne. Kanga ti kan ongora bwa e na kanga aron karaoana iroun te Minita te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Ruateki Tekaiara: E rabwa buokan te titiraki ao tia katikua nakoia kaain *communities* bwa tera are aia kabanea n tamaroa ibukin karaoan aia *claim* ti tauraoi ni karaoi ni kabane ake a tangiria mai iroura. E rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei te kauoua n tai.

Hon.Ioteba Redfern: Madam Speaker ai bon au karabwarabwa nakon te Minita ae karineaki akea buokan te titiraki ma I taku bwa a bon ongora *communities* iaon Betio ao ai bon te bwana ni karabwarabwa nakon te Minita n aron butimwaean te bubuti aei Madam Speaker. E rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Ruateki Tekaiara: Ko rabwa te Tibiika ao bon reitan te karabwarabwa aia karabwarabwa kaain au Botaki ni Mwakuri nakoia *communities* ni kabane iaon Betio n aron boutokaan te MELAD Week n te tai ae nako kam rabwa.

Tibiika; E a bon nanoraoi ara titiraki anne ao tia nakon ara titiraki are imwina, e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Betio Hon.Tebao Awerika ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Willie Tokataake te Minita ibukin Botaki ni Mwakuri, Karikirake ao Kateimatoan Korakora. E nakoim te Tia Tei.

KAREKEAN KAINNANOIA KAAIN TAKORONGA TE RAN NI MOOI

Hon.Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire ao aio au titiraki:-

E kona te Tautaeka ni karekea kainnanoia kaain Takoronga te ran ni mooi? E rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao I karabwa te Tia Tei ae

karineaki temanna mai Betio n ana titiraki ao aio ana kaeka te Tautaeka nako iai:-

Te Tibiika e a waaki ana mwakuri ni katamaroa PUB nakon taabo aika a mwaneweaki n te tabeka aio. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika; Buokan am titiraki te Tia Tei te moantai te Tia Tei.

Hon.Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire ao I kaitaua te Minita ae karineaki n ana kaeka ngaia ae e a waakinaki ngkai te mwakuri ni katamaroa. Ngkana e kona riki n ti kabwarabwara bwa nanona ngkai e a reke ngkai nimaia kaain Takoronga te ran ae itiaki taiaoka.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika n aron kaongoau mai irouia naake tabeia kaain te PUB ao a taku bwa i Takoronga ao bon iai taabo akana e bon reke te ran iai ao iai taabo akana e aki reke te ran iai. Ngaia are taabo akana e aki reke te ran iai ngaia are e na kataaki ngkai n raa arei ni kawaeakoaki are a tia ni mwakuri iai tao iaon kawaina iai te naan *valve* aika tao a bua bwa tao inanon tera ngaia are a kataia ni mwakuri ma ngaia. Ma n aron otau bon iai taabo akana a bon e rangi n roko te ran iai. Ao e rangi n raoiroi naba tera arana matoan te ran n tii ma eti ae iai taabo akanne are e a bon rangi ni uarereke te ran iai. ma kanga aron kaongoara ngkai are a mwakuriaki nanona ae iaon kawaina ni waaki te bwai aio. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei te kauoua n tai.

Hon.Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire ao I kaitaua te Minita ae karineaki ni kabwarabwaraana riki bwa terana raoi ngkai ae karaoaki. Ao e a bon kakauongo naba te koraki are a rootaki n te kainnano aio.

Te Tia Babaire tao bon ti te bubuti ae mangori nakon te Minita ae karineaki bwa I a bon tibwa tia naba n reitaki ma te koraki ake e tuai n roko te ran irouia bwa I noora te kaeka are e waaki ngkai te mwakuri ngaia are I nako n reitaki ma ngaia ao a taekinna bwa a tuai n noora te ran n roko. Ngaia tao bon te bubuti naba ao te kaoriori nakon te Minita ngkana e kona riki ni manga reitaki ma ana Taan Mwakuri ao I kaitauia naba Taan Mwakuri bwa are I taku bwa e bon bane naba korakoraia ma ngkana a kona ni manga noria riki bwa terana ae karaoaki ao ngkana a kona riki n noria te koraki ae ngaia ae bon ataia naba te Minita bwa iai taabo akana a bon akea te ran iai. ao te ran n te tabo anne n aron ae ti bon ataia bwa I taku bwa e bon ataia naba te Minita ae karineaki bwa are

e bon mena naba n te aono anne. Ngaia are te bubuti ngkana e kona ni manga reitaki ni buokia riki bwa iai akana a bon tuai naba n noora te bitaki n aron ae tia n taekinna te Minita. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki ao I taku bwa e moanibwai anne ni bon raou te OIC n te PUB bon imwain te Auti n Tei aio ao ti rinanon kanga te tabeka ae tabekaki aio ao e titebo are a mwakuria ngkai ao n aron otau a na kataia ni karaoia. Ma n aron are I taekinna iai taabo akana e aki ti raoi iai te ran bwa a bua te naan *valve* ake kanga tao iai ngkoa te *valve* are e na riai ni kakaukaki ao tera, e titebo ma e bua te *valve* anne ngaia are ngkai te bwai are a karaoia a nang *by pass* taabo akanne. Tao n te mwakuri tao n aron otau n taabo akana i Takoronga ane kanga irarikin kanga Dai Nippon ao i mainikuna teutana. Te reirei are Dai Nippon ao i mainikuna teutana taabo akanne ngaia ae mwakuri ngkanne iai. Ao ti na kataia n aron are ana maroro te CEO ke te *acting CEO* are e na kataia ni kabirimwaka bwa e aonga ni waekoa n reke nimaia te koraki are a nang kainnano akanne I taku bwa a tabeakina aio kaain te PUB ao E rabwa abwa buokan te titiraki.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei te kateniua n tai.

Hon.Tebao Awerika: Ai bon te kakaitau nakoim te Minita ae karineaki ao te kakaitau naba nakoim te OIC n te PUB ma Taan Mwakuri ake a kibara aio ao te kaunga nano ao te bubuti bwa tera ngke a roko irouia ake tao e tuai n roko irouia te ibuobuoki aio ibukin nimaia te ran. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita ao I taku bwa e bon nanoraoi te titiraki anne ao tia nakon ara titiraki are imwina, e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Arorae are bon ngaia naba ti ngaia te Tia Tei Hon.Teima Onorio ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Alexander Teabo te Minita ibukin Botaki n Reirei e nakoim te Tia Tei.

KAINNANOAN BOON TE MWAKURI IAON KARAOAN AIA AUTI TAAN MWAKURI I ARORAE

Hon.Teima Onorio: Ko rabwa te Tia Babaire ao aio au titiraki:-

I kan butia te Tautaeka bwa e na kona n reke ni ngai boon te mwakuri are e karaoaki ni kaineti ma kabaan te tabo ao karaoan aia auti Taan Mwakuri i Arorae ake a kamwaingaki nakon te tabo ae boou imwin iekakin Tiona n cyclone Bam are e orea

Arorae n ririki aika a bwakanako ao e tuai man bwaka ni uaa ngkai? Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa te Tibiika ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Arorae:-

Te Tibiika I kukurei ni kaotia bwa iai te mwaiti ae e a tia ni kabwakaki inanon te DW n te mwaiti ae $3,697.50 nakon te Kauntira n Arorae ibukin te claim inanon 2018. E ngae n anne ao e na rinanon riki aio au Botaki ni Mwakuri ibukin manga kakoroan nikiran te bwaka mwane ngkana e riai. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki te moantai.

Hon.Teima Onorio: Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa te Minita ibukin kaeka aio ao e kaineta ana kaeka nakon te bwaka mwane are e karaoaki ni 2018 te Tia Babaire. Bwa I kan butia te Minita ao riki bon te Tautaeka bwa e koaua te kanganga aio kanga rotakin ara reirei ae Tiona Primary School maekaia taan reirei are e a *flooded* n taari a beibeti aia bwai, a mwaimwai nanon aia auti ao a kamwaingaki nakon te tabo ae mano riki kanga nukan riki te aba te Tia Babaire.

Iai te *claim* ao e na kakoaua te Minita n te Reirei te bubuti ae manga karokoa riki te Kiraaka man te Kauntira n Arorae ae bongina ana reta nakon te Tia Koroboki n te Education 8 n Okitobwa 2019 te Tia Babaire. Ao ana kaeka te Minita are anganaki tao ti aki raoi kaekan au titiraki n te tai aio. Ma I kan butia te Minita kanga otau bwa e a tia ni kitana am Botaki ni Mwakuri te *claim* aio ao e a nakon ana aobiti te Beretitenti. Ao I kona ni bubuti bwa otau n te *claim* aio te Tia Babaire tao bon bwaai aika ana bon riai n rinanoaki ao ni buokaki man ana itera te Tautaeka, bwa te mwakuri ae korakora n te tai arei ibukina ngke akea riki te tabo ae e na kona ni kaeaki bwa e kakaeaki ae kaan ma te reirei, *classrooms* ao taabo ake a kaeaki akanne a karuarua tao te rua ni bwabwai ke tao ni mwanomwano. Ao e korakora te mwakuri te Tia Babaire iai te uraki tano iai taunakin karuarua ao kaboraoan aontano ibukin auti aika teniua.

Te auti n amarake nambwa 3, te auti ni matu nambwa 3, ao te auti ni matu nambwa 4 teniua auti aika ana riai ni kateaki ke tao a rawata ma a tia n reke boon ake tabeua.

N aron otau ao te *claim* are e karokoaki nakon te Botaki n Reirei ao tao ni manga kanakoaki nakon ana aobiti te Beretitenti ibukin te mwaiti ae $7, 991.25 tao boon te

mwakuri bwa iai are tao mwakuri inanon tenibong, waniman Taan Mwakuri, ao booia are a kataautaua $1,575 iai te koro nii ma te kaina aikanne a bon rereke otau iai te Tia Babaire, kenakin boton nii kanakoakina kaitiakan aontano bwa e aonga ni kona ni karaoaki te kateitei iaona. Te 18 te bong te ngaun ma waniman Taan Mwakuri, $5,872.50 te Tia Babaire ao iai naba ngkanne te kenken ao taunan karuarua ibukin te auti ni matu nambwa 3 te ngaun ma niman Taan Mwakuri uabong n te mwaiti ae $543.75.

I kan bubuti tao nakon riki te Beretitenti bwa n aron otau e a roko e a kaman roko n am Botaki ni Mwakuri n te ririki ae nako naba te Tia Babaire. I kan bubuti e kona n reke waekoan buokan boon mwiin te mwakuri are a tia ni karaoaki tao n tain te *disaster* te Tia Babaire *cyclone Bam.* Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: E rabwa buokan te titiraki te Tia Babaire ao e koaua ti ota n te bwai ae maroroakinna te Tia Tei ao ti kakoaua ae iai te *claim* anne iai are e a tibwa roko ae ngaia i $7 tabun te ngaa ngkanne a mwakuria kaain te OB ma ngaira ao tao e na kona ni ibuobuoki naba te Tia Tei ngkana arona bwa e bon reke tao e a manga reke bon rokona iaon aei ma te OB ao tao au Botaki ni Mwakuri bwa ngkai ae mwakuriaki bwa ibukina bwa a kataia ni *get* te *information* bwa are te *claim* ae i $7 tabun te ngaa aio, bwa aio *on top of the $3* te ngaa are ti kanakoa anne bon te kan matata are e karekeaki are ti tuangaki. Ma tao are au kantaninga bwa are ngkai n aron ae I kakoaua e mwakuriaki aei ao ti na kabwanini rongorongona ni kabane ao e a nako naba te *payment* aei te bwai ae e a tauraoi n nako te Tia Babaire ma ti na kaeta raoi otara n te *claim* are e roko arei anne *on top* are e a tia n nako nakon Arorae are $3 tabun te ngaa ke e na *less* man te *amount* anne. Au kantaninga ti aki te bwai ae ti na bon kabwaka te Tia Babaire ao are e koaua e a tia n roko inanon bain te OB bwa are e a tia n roko inanon baina ao are a mwakuria ara koraki ma kaaain te OB ao ara koraki ni kaetieta otaia iaon te *claim* aei. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei te kauoua n tai.

Hon.Teima Onorio: Ao I a karabwa riki te Minita eng I a bon tia naba n reitaki naba ma kaain te OB ao te kabwarabwara naba anne ae I anganaki koa reitaki ma am Botaki ni Mwakuri te Minita n te Reirei kaetietan taian ware e ngaa raoi. E rabwa are e a bon tiku te naan bwa are iai te reta ma te naan ware imataia ao bon ti te bubuti te Tia

Babaire bwa are bwain 2015 ao e a kaman tia te mwakuri inanon te ririki anne ao e a bwakanako. Ma e koaua tao iai iremwen tao manga rimwin riki te bubuti aio manga kabouan riki te bubuti aio e aonga ni manga rimwiaki n rinanoaki. Ara kantaninga bwa e na kona ni waekoa n reke buokaia tao imwain te Kiritimati tera ngke e kona n reke anne te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Alexander Teabo: E rabwa te Tia Babaire e na aki raraoma ti na mwakuria ma kaain te OB bwa are n otau ngkai e a tia n anga ana kaeka te OB iaon aei bwa e tauraoi ni kanakoa te mwaiti aei ma ti na kaetieta ara ware aei. Ao e koaua e nang maan aio te Tia Babaire ti karautaeka bwa are e roko te reta aio n November 2019 ao tao e bon teretere naba bwa e aki bwaati ara kataumwane ni 2020 tao e a manga wenenako riki teutana bwa are ti aki te bwai ae e na aki kabwakaaki ti na riai ni kabwaka imwain te tokin te ririki aei te Tia Babaire. Eng ao anne ti ataia bwa tabera anne ao ti ataia bwa te kanganga bwa are kanga te *disaster* te bwai aio te Tia Babaire are e a orea naba Arorae ao Tamana n te tai ae nako te Tia Babaire n aron 2015 te *cyclone Bam* ao ti a keiaki ni karaoa aio te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei te kateniua n tai.

Hon.Teima Onorio: Akea au titiraki te Tia Babaire ai bon au kaitau nakon te Minita n te Reirei ao n reitaki ma ana aobiti te Beretitenti kai I kakoaua bwa iai mwakurian aio ao I bon kaitau riki. E bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita tao ai bon akea kaekana iroun te Minita bwa e a nanoraoi ana titiraki te Tia Tei mai Arorae ao tia nakon ara titiraki are imwina. Te titiraki are imwina e na tabekaki iroun tea e karineaki mai Betio Hon.Tebao Awerika ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Ruateki Tekaiara te Minita ibukin Enwiromenta Tararuan Aaba ao Karikirakean te Ununiki.

KAREKEAN NNEN TE BOTANAOMATA N NAKONAKO IAON BETIO

Hon.Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire ao aio au titiraki :-

E kona te Tautaeka ni karekea nnen te botanaomata n nakonako iaon Betio? Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki mai Betio n ana titiraki ao a rabwa naba kaain Betio n aia

titiraki ao aio ngkanne ana kaeka te Tautaeka:-

E na karaua n rinanoa ao ni kamatebwaia raoi te bubuti aio te Tautaeka. Ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire ao aio buokan te titiraki tao N na anga rongorongona teutana I a bon tia naba ni maroro iai ma te Minita ae karineaki. Aio kanga bon kanoan au maroro ma te Minita naba man te MISE n are nako bwa are I taekina nnen te karau n raanga ibukin kawain Betio. Kanga ti bon maroroakinna bwa I taku bwa te bwai ae mena inanon baina kanga te bwai ae bebete bwa kanga e noraki bwa e aki tia raoi kawain Betio bwa iai kawaia n nakonako te botanaomata kanga n angiin te kawai n Tarawateinainano TUC ao iaon Betio ngke e karaoaki te kawai ao ai akea nnen te aomata n nakonako ngaia e a kabongana nanon te kawai are e a buti iai te naan kaa bwa ana tabo n nakonako. Ao kanga e taekinna te Minita man te MISE n te tai arei bwa e tauraoi ni ibuobuoki.

Ngaia kanga I bon kubanako teutana ma tao e koaua bwa are aio moa tibwangan te Minita ae karineaki man te MELAD bwa e na kaeka ma kanga anne rongorongona, kanga n nang rimwiin ngkanne are ara maroro akekei bwa kanga tit e *plan* ibukin te naan *side walks* ae nang karaoaki ao terana raoi ae e na iangoaki n are kanga e na karauaki raoi ni iangoaki taiaoka.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Ruateki Tekaiara: E rabwa buokan te titiraki ao are ti kananona n ara kaeka n arei, bwa tao ibukina ngke aontano are aban te MELAD. Ao ngaia ngkai iai ara waaki ae ti a tia ni karaoia bwa ti na ibuobuoki ma kaain te MISE ibukin kaokoroan iteran te kawai teuana bwa e kona ni kabonganaaki bwa te kawai n nakonako iaon Betio ao ngkanne e nang tabe ngkanne ni karaoaki te *survey* bwa taabo raa ake ana kona ni kaweneaki bwa te kawai ni kona n nakonako irouia kaain Betio ao ti kakoaua temanna naba te Tia Tei are iai te kawai n nakonako iaon TUC ma Betio akea. Ngaia are n te tai aio ti tobwa te kanganga aio ao ti kaai ni mwakuri ma te MISE n ana rabwata ae te Highway bwa e na iai ngkanne ara tabo ae tina kona ni katarinna ni kawain Betio bwa ti na kaokoroa bwa te kawai n nakonako irouia kaain Betio. Ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te kauoua n tai te Tia Tei.

Hon.Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire e rabwa bwa are e bon

rawata naba taan rabakau iaon Betio ao e bon taekinna are kanga bon iai naba inaomatan te kawai are te iraua ni miita, mai i nukan te kawai. Ma e koaua bwa angina te tabo ngkai iaon Betio e a kanganga bwa are a tei te naan oo aika a *permanent* n te tabo are e na nakonako iai te aomata ao n tabetai manga te naan kaa a manga bon tei n te tabo are e na nakonako iai te aomata.

Ngaia are tao bon te bubuti e na kainnanoaki ana ibuobuoki rabwatan te Tautaeka aika a mwaiti n aio iai te *Highway Authority* iai te MISE ao e koaua e a manga rin te *Lands.* Ao bon te bubuti ao te kaoriori bwa are e bon aki tia aron kawain Betio bwa akea nnen te aomata n nakonako ngkana e kona n noraki riaina ao e rinanoaki. Tera ngkana e kona n tawe aio te bubuti ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Ruateki Tekaiara: Ko rabwa te Tibiika ao ti butimwaea te bwana ni bubuti ao tia bubutia ake raora ni mwakuri ibukin te itera aio bwa tia kataia ni kabaitia karaoan aio imwain tokin te ririki aio, ai bon Ritembwa aio tia kataia ni karaoia bwa e na nakonako te i Betio n te ririki ae boou. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki te kabanea n tai.

Hon.Tebao Awerika: Tao ai ti aki buokana ai bon te kakaitau tao e raoiroi bwa e a reke naba bwa ti nakonako ni kukurei n te Kiritimati ae imwaira ao tia nakonako iaon kawaira n nakonako ao ti aki uneaki ma te naan kaa ma te naan bus ao terana riki. Te kakaitau nakon te Minita ae karineaki n am kaeka ao te kaitau nakon te Tautaeka are e kaeka aio. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Ruateki Tekaiara: Ko rabwa te Tia Tei ao e rabwa naba nanoia kaain Betio ao are a bon ongo kaain ara tabo ni mwakuri ti nang riai ni waakina te mwakuri ae aekakin aio ti na aki manga tataninga n te ririki ae boou ao e na nakonako Betio iaon kawaina n nakonako, kaa ake a teimatoa n teitei irarikin kawai tia karautaeka ti nang karekea ara Bureitiman bwa kam nang katikaki ni kabureaki kaa ake kam tei n aki akaka. Kam rabwa.

Tibiika: Ngaia e a bon bane buokan te titiraki anne ti a nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna mai Tabiteuea Meang Hon.Taberannang Timeon ao e a tia n roko ana reta irou e bon teimatoa naba ni mena n te Onaoraki n te tai aei ao e a tia ni bubuti bwa e na tabekia te Tia Tei temanna mai Abaiang Hon.Dr Kautu Tenaua

ibukina n te tai aei. Ao te titiraki anne e na kaekaaki iroun temanna ibukin Botaki n Reirei te Minita ae karineaki Hon.Alexander Teabo e nakoim te Tia Tei.

KATITEBOAN BAO NI MWAWANANGA MA UMWANREIREI IAON ABAMWAKORO

Hon.Dr Kautu Tenaua: E rabwa te Tia Babaire ao aio ngkanne te titiraki mai iroun raou n Tia Tei mai Tabiteuea Meang Hon.Taberannang Timeon ao aio te titiraki:-

Iai ana iango te Tautaeka ni katiteboa aron tamaroan te bao ni mwamwananga ma umwan reirei iaon abamwakoro ma Tarawateinainano ma Betio? E bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa te Tibiika ao te kamauri nakon te Tia Tei are ana titiraki aei ao ti ataia bwa e mena n te Onaoraki ao ara tataro bwa e na waekoa ni marurung te Tia Tei aei ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei aei are e a tabekia te Tia Tei mai Abaiang:-

I kukurei n taekinna nakon te Auti aio bwa e korakora nanon te Tautaeka ni karaoa te katamaroa nakon bao ni mwamwananga ma umwan reirei iaon abamwakoro ngkana e na aki titebo ma aron tein aika iaon Tarawateinainano ma Betio ngkai e bon kakaokoro tein abamwakoro nako te katamaroa e na bon kaea te kabanea n raoiroi ni kaineti ma aron tein te abamwakoro teuana ma teuana. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei buokan ana titiraki raom Tia Tei mai Tabiteuea Meang.

Hon.Dr Kautu Tenaua: Ao e rabwa te Minita ae karineaki n ana kaeka ao e aoria bwa are a bon ongora kaain Tabiteuea, I taku bwa ko bon ataia te Minita ao ko nang kaunga te reirei ao bon te Tautaeka ao te bwai ae moan te kakawaki te roko nakon te tabo n reirei ao tao bon anne namakinakin ae n abamwakoro ae moan te bati te kanganga n te bao nakon te tabo n reirei bwa are e aki tau ke a uruaki ke a kiribwangabwanga ao a mwaimwai ataein te reirei ngkana e bwaka te karau are nanona bwa e na bua aia reirei n te tai are a rotaki iai n te mwaimwai. N tabetai e rimwi bwa e uruaki e teke rabwana ke e uruaki te intin.

Ngaia are e aoria bwa I taku bwa bon te bwai ae bebete aron norakin anne iroum te Minita ae karineaki. Ngaia are bon te bubuti ni ngai ae e na taraaki bwa te naan bao aikai ke auti n reirei ana nako raoi aroia bwa ana aki karekea te kanganga ke buan aia

reirei ataein te reirei ao e bati n rabwa.

Tibiika; Te Minita am kaeka.

Hon.Alexander Teabo: E rabwa te Tia Babaire ao e koaua e rabwa buokan te titiraki te Tia Babaire ao e koaua bon bwanara ni kakaitau nakoia kaain Tabiteuea bwa I ataia bwa te abamwakoro aio teuana ae nang boutoka te reirei te Tia Babaire bwa are I a bon tia naba n roko iaona I a tia n noria n aia kakamwakuri I a tia n nooria n aia boutoka te Tia Babaire. Ao anne bukina ae I taku bwa te kaeka ae N na angania n te tai aei I rangi n onimaki bwa ngkana ti karaoa tabera ibukin te reirei ao ana bon rangi ni boutoka aron ana waaki te reirei te Tia Babaire. Ao e koaua te Tia Babaire bwa iai naba te titiraki iaon aei are iaon e tia n tabekia te Tia Tei mai Nonouti are tao bon iaon kawaina n toka ao tao N na kabwaranakoa riki aron te bao aio te Tia Babaire bwa e koaua ana aki raraoma abamwakoro akana iai te kanganga irouia n te bao, bwa e a bon tia au tabo ni mwakuri n rinanon aei ao ao ti karautaeka ngkai tao ti tewana moa n te tai ae nako ma tao bon iai bukina are N na karaua n rarangai n aron te titiraki are e a tabekaki ao iai ae e a tia naba are ana manga barongaaki rokona iaon abamwakoro are bon inanon te ririki ae boou aei, ae 2021 tao bon inanon nukana nako te Tia Babaire ao tao ara kantaninga bwa e na tia aron aikai a tia arona. A tia bebana ni karekeaki a tia n rinanon te TCC a tia ni bane n raa ao otara iai e titebo ma n ara *program* ngkai e nang nako te katanoata n te *procurement* ke te naan raa ni kabane te Tia Babaire ao e nang waaki karekean bao aikai.

Ngaia are e nang aki raraoma te reirei bwa aio e a tia ni kibaraki naba ni manga kataaki ni iangoaki bwa e na toamau aron baoia ataei iaon aban Kiribati ni kabane, ao ti aki ti anne te umwanreirei I a tia ni kabwarabwara aron aio aron reitakira ma ara *development partners* ma bon aron ana waaki te Tautaeka te Tia Babaire. I taku bwa bon iai ana *program* au Botaki ni Mwakuri ae te FMU are ngaia ae taraa te itera aio are ti a bane n tia n roko ti a ti a nako Tabiteuea ti nako naba n *access* aron reirei ni kabane i Tabiteuea a tia ni bane ni kawaraki abamwakoro anne ae tia ni karaoia te Botaki n Reirei ao ibukin kanoan te waaki ni kakamwakuri ibukin onobwain ma aron karaoan umwanreirei akana ti taku bwa a nang kainnanoia ao ara taan anga te buoka a tauraoi naba irarikira n te tai aei ni itera ake ana buokira iai te Tia Babaire. Ngaia are akea te raraoma I taku bwa ti na kataia ni karaoa anne bwa ti ataa nanon te botanaomata bwa te reirei bon kingin bwaai ni kabane ao ngaia are ti tabe ni kaunga te botanaomata

bwa te reirei bon tabera ni kabane. Ko rabwa.

Tibiika: Buokan te titiraki te kauoua n tai.

Hon.Dr Kautu Tenaua: Ao e bati n rabwa te Minita ae rine ao e bon abwabwaki aron ana kaeka ao I taku bwa e bon teretere naba nakoia kaain Tabiteuea ao bon ana kaeka naba nakon te Tia Tei ae karineaki. Ao kanga I bon katurua riki kanga ko taekinna bwa tao nakon te ririki ae boou tera ngke arona bwa e tia aio. Ao tera ngke I a kaewenakoa te Minita bwa te bubuti ngkana ko bon katawea bwa tera ngke arona bwa e bon kona n roko imwain tao te ririki ae na roko aio. Ao e aoria bwa I a kawenea te bubuti anne nakoim ao te Tautaeka bwa tera ngke e kona ni kataweaki nakon tobwakin te kanganga ae e na karekea te kanganga bwa kanga rotan aron aia reirei ataei e bati n rabwa.
Tibiika: Te Minita.

Hon.Alexander Teabo; E rabwa te kakaewenako te Tia Babaire ao e koaua n aron are I taekinna ti mwakuri ma te *plan* n aron te *timeline* ae ti mwakuri ma ngaia ao I kakarabwaia kaain au tabo ni mwakuri ao a bon ongora n te tai aei kaain tabo ni mwakuri ara kantaninga bwa ti na katekea te takete anne te Tia Babaire bwa bon anne inanon te *program* ke te *plan* ae ti kataia ni katei tia kataia ni biriakina anne. Kanga anne bon te kabanea n tawe iroura ao ti karautaeka n te mwarara moa aei n aron ae I taekinna I a tia ni baronga aron kaekan te titiraki are e na bon mwemwe iaon riki aei ae kanga e na kuri n nang turuturu aron raoi ae bon taekan baoia ataei. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki te kabanea n tai.

Hon.Dr Kautu Tenaua: Akea bon ti te karabwarabwa ao aio bon arona kaain Tabiteuea a tabeka te karabwarabwa n aron te kaekaeka ae nang tamaroa ao te kantaninga bwa e na koro nanona n te tai ae waekoa ao e bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Alexander Teabo; Akea bon te kaunga nano riki nakoia kaain Tabiteuea ao bon kaain ni kabane ti na kekeiaki ti na kabanea ara korakora ao ngaira kaain te Tautaeka ti na kabanea naba ara kona ni ikarekebai ma ngkami ibukin boutokaan te reirei are bon tabera ni kabane bwa ti na katea riban Kiribati nakon te tai ae na roko. Ko rabwa.

Tibiika; E a bon bane buokan ara titiraki ao ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki

Hon.Jacob Teem te Tia Tei ibukin Kiritimati ao Kanton ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Boutu Bateriki te Minita ibukin Tautaeka Inanoa. E nakoim te Tia Tei.

ANA BABAIRE TE TAUTAEKA IBUKIN BOOIA KAUNTIRA MA AIA LEAVE GRANT

Hon.Jacob Teem: Ko rabwa Madam Speaker ao I a bubuti kaekan au titiraki n taekana ae kangai:-

Te Tia Babaire e kona te Minita are tabena ni kabwarabwara bwa tera ana babaire ibukia Kauntira ibukin booia ma aia leave grant? Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Boutu Bateriki: E rabwa te Tia Tei mai Kiritimati ae karineaki ao aio kaekana:-

Te Tibiika e bon karautaeka au Botaki ni Mwakuri n te tai aei bwa n te tai aio ao bon akea moa te kataratara ni kaineti ma aia bwakabwai ao aia leave grant n te tai aio ma e kona ni manga taraaki. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Jacob Teem: Ko rabwa Madam Speaker ao I kaitaua te Minita ae karineaki n ana kaeka. E koaua te titiraki aio e bon mwemwe bwa tao bon te kan ota bwa e koaua ngai temanna ae I aki ataia bwa iai inanon aia anai nano kabwara au bure inanon aia motinnano, inanon te tai are a buti iai inanon kaawa ke tao abamwakoro te rabwata ae Tautaeka n te tai aio ke akea. Ma ni kaongoau ao aongkoa e mwaneweaki are aongkoa e na noraki karakan booia Kauntira ao e na noraki naba ke e na kabwakaaki naba aia leave grant nakon te mwaiti are a bwainna Taan Mwakuri n te Tautaeka ake a matoa.

Ma tao ngkana ngaia bwa bon akea aio e kona ni buokan te titiraki, e kona ni bon katerea raoi te Minita ae kaeka n te tai aio bwa bon akea n aio ae mwaneweaki. Ao e koaua bwa ngkana e aki kona ni kaeka te Minita n te tai aio bwa are tao ti aki raoia n te tai arei tao antai are e na kona ni kaeka are e na ataa raoi moan te rongorongo ibukin tabekana te Tia Babaire I a butiko.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Boutu Bateriki: E rabwa buokan te titiraki iroun te Tia Tei ae karineaki ao e koaua e aera arei are ni bon te Tautaeka aei iai ana motinnano are e a tia ni kabutia n te boki are e a bon buti iaon abamwakoro Kiribati ni kabutaa, ao e koaua ae bon akea inanon ara motinnano ma I taku bwa anne te bwai ae e na bon teretere irouia Kauntira ao ibukin tao karakaan

boia ke tao aia mwane ni motirawa bwa bon akea inanon ara motinnano ao riki bon ngaira naba ake ti buti iaon abamwakoron Kiribati ma ti a tia ni katerea are bon akea moa inanon ara beba ae ti buti ma ngaia inanon te tai ae nako. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Jacob Teem; Ko rabwa Madam Speaker I kaitaua te Minita bwa e rangi ni kaeka raoi are e tabekaki ni buokan te titiraki. Ao e a teretere ngkanne bwa ngaia bon akea. I kan okira are ana kaeka are e tei nakon are e tei nakon te rabwata n titiraki are I moan kateia n te moantai. Ae kangai, bwa tao e na manga kona n rinanoaki. E kona ni katerea riki te Minita ae karineaki ngkana arona bwa tao e na iai tera ngkanne ae kataratara te Tautaeka n te tai aio bwa ana katamaroa nakon tao te itera ae mwaneweaki n te tai aio. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Boutu Bateriki; E rabwa buokan te titiraki ao e koaua n te tai aio ao e koaua ti a bon tia ni mwaneweaia mai mwaaina are kanga bon akea moa n ana babaire te Tautaeka ngkai bwa te bwai ae nang kakawaki n te Tautaeka aei are e bon rangi n rawata kanoan ana motinnano ana *commitment* ngaia are I taku bwa anne te bwai ae nang kakawaki iroun te Tautaeka aei ao ti kataia moa ni kanakoi moa ke ni *prioritize* moa kanoan ara motinnano ao ngaia aikanne ngkanne moa ae ti kataia moa n taraia. Ma iai mwanangan te Minita n te MIA are e a tibwa karaoia n taai aikai ao e rangi ni koaua ae korakora te bubuti irouia te naan Kauntira n taabo ake I a tia ni kawari ngkai mai Makin nako Abemama ao e koaua ae iai te bubuti irouia te naan Kauntira ibukin ana rongorongo te Tia Tei ao tao n taabo ake kam tei mai iai. E rawata te bubuti ibukin karakaan itera aikai ma aio are tao e a bon tiku inanon moa bain te kabineti n te tai aei bwa e na kataia moa n raa ni kanakoi ake ti taku bwa ti a tia ni bon motikia inanon ana motinnano inanon ara kaembein n ae nako ao ti na kataia moa ni kanakoi, ao n norakin taina ma riaina ao ngkanne e a kona ni manga rinanoaki babaire iaon bubuti aikai. Karineaki .

Tibiika; Buokan am titiraki te Tia Tei te kateniua n tai.

Hon.Jacob Teem; Ko rabwa Madam Speaker I nang kaitaua te Minita ae karineaki bwa e bon rangi ni kaeka raoi te titiraki n aron ae tabekaki ao e koaua ngai temanna ae I teimatoa ni kaitaua te Tautaeka aio. Bwa e rangi n rawata bwaai aika e noori bwa e na angan te botanaomata, n

aron ae taekinna te Minita ae karineaki. Ao a mwaiti kurikuri inanon ana motinnano, ao tao teuana mai ibuakona naba booia Kauntira ke tao aia leave grant. Ara kantaninga bwa e na waekoa n tobwaia te Tautaeka bwa are e a tia ni kanakoa bwa bwanana ni ikotaki ma kanoan ana motinnano ake a mwaiti kurikuri. N na bubutia tea e karineaki ao te Tautaeka e kona n noria bwa e na tobwa aio imwain tokin te aua n ririki aio te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita ngaia tao e na manga kaeka te Minita ibukin Communication.

Hon.Tekeeua Tarati; Kabwara te bure Tibiika ma nna kaeka bwa kanga e irekereke ma kawenean te motinnano ao are ngaira ngkoa kaain te taibora ni babaire imwain.

Tibiika; N na anganiko am tai ma N na taekina aram bwa N na bon anganiko bwa kona kaeka bwa e tuatua te Minita arei bwa kona kaeka N na bon anganiko ma ti kamatea am mena *for the record.* Ngaia e na buoka kaekan te titiraki te Minita ibukin Mwamwananga ao Kaneweaba Hon.Tekeeua Tarati e nakoim.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika ao I karabwa ana titiraki te Tia Tei ao ti na ibuobuoki bwa are aio e kakaewenako nakon te motinnano ao are ngaira kain te babaire n te tai ae nako n are kanga kabutaan ara motinnano iaon Kiribati. Ao e koaua akea ngkanne taekan aia leave grant Kauntira ao taan reirei n te Preschool bwa e noria ara Party n te tai arei bwa mwakuri aikai kanga a uarereke ke kanga aki *full time* ni kabotauaki ma te naan *civil servant* ao Taan Mwakuri n te *Private sector* ao antai riki are a bon *full time* man 8. Bwa kanga Kauntira kanga e kaokoro aron tein aia mwakuri bwa a bon tiku ni mwengaia ao kanga a ti kona n roroko ni *monitor* aron te Kauntira.

Ngaia are tao anne ara nonori n te tai ae nako raoia naba taan reirei n te Preschoo are ti 1,2 aia aoa ao a oki naba kee. Ngaia are kanga ti noria n ara motinnano n ae nako bwa kanga e na aki ririmoa Kauntira. Ma n aron are e taekinna te Minita e *open ended* ti aki te bwai are aongkoa e in ao e a bon in naba n aki toki a kona ni manga taraaki akanne nakon taai aika ana roko. Ma ti aio ae I katuruturua are aio raoi bukin are e aki rin ara nonori n te tai ae nako. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika; Tao e a bon bane buokan te titiraki anne ao ti a nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Banaba Hon.Tibanga Taratai ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Boutu Bateriki te

Minita ibukin Tautaeka Inanoa. E nakoim te Tia Tei.

BUBUTI BUOKAN BANABA TE CRANE TRUCK

Hon.Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao I kukurei n tabeka au titiraki ae kangai taekana:- *E kakoauaki ae te karikirake ae te RAM iaon Banaba e na iremwe karaoana ibukin bobuakana. Aio e na teimatoa ni karika te kanganga iaon karaian kaako nakon aon te aba. E kona n reke buokan Banaba te Grain Truck ibukin buokan ana kanganga Banaba ngkai e kakoauaki bwa e rietata Banaba mai iaon taari?* Taiaoka te Tibiika.

Tibiika: Te Minita am kaeka.
Hon.Boutu Bateriki: E rabwa te Tia Tei ae karineaki mai Banaba ao aio kaekan am titiraki:-

I kan kaongoa te Tia Tei ae rine mai Banaba bwa e tauraoi au tabo ni mwakuri n rinanoa aio ngkana e riki bwa ana moan karikirake te Kauntira. Ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei te moan tai

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao e koaua I nanokawaki teutana n aron kanga tein te kaekaeka bwa e a okioki naba te aekaki n taeka ae kanga e a kangai, e na moanibwai, ke tao e manga *priority* naba ao aio ti na manga ke ngkana ti na tara te karikirake ae te *RAM* e a tia ni moani bwai, ao mannra, ngai i kakoaua ai 12 te ririki, 12 *year,* ara *KV-20 20 years* te *project* ae ti teuana ae te *RAM* e a nang ataia ara kauntira are koaua ae *half pay* aki kaboaki raoi bwa kanga te kabo ni kabwara bae iroun te Tautaeka nakoia ara Taan Mwakuri n te kauntira, maroaki a *late* naba ara *Project* mai iaona aba, au aki tobwaki raoi, ara Taan Mwakuri bwa teuana n aron ae ti a ongora, e koaua aki kaboaki raoi ara karikirake ae manna 12 te ririki, I aki ataia iai te abamwakoro ae ana karikirake ae e kona n tiku n te maan ae 12 te ririki, te Tibiika I nanokawaki n taekinna aio ao karaua n tara ara abamwakoro ae Banaba, ara marae ni wanikiba 40 te ririki , e tuai karaoaki, ngai irou e kananokawaki ao I kan tabeka te bwana aio, ngkana tia manga tabeka naba ngkai te *Crane truck* tera bukina kai tia kainanon te *Crane truck* tao tia bon kan tibwai ngaira kain Banaba n tabeki ara kaako ni mitin te *Crane* e aki ma e rietata taari mai iaon te aba, iai bukina ngke ti tabeki, tia manga anganaki ma te *formula* ngkai ngai irou kabanetai te *formula* aio, kam na tuangai ma ami kauntira bwa ana manga karioa naba bwa e na riki bwa te moan, ngai irou e na *waste* ara *time* , N na bubuti nakon te *Ministry* aio bwa e na aki *slow down* aron biribirin te abamwakoro teuana ma

teuana, ngaira tiaki kan mena ian te kaekaki ni waaki ae *wasting time* aekakina aio, tia tangira ngaira birimwaka, e na rin birimwaka, N na bubuti ngkana iai nikiran nako ana karinimwane Banaba tao n aron tao te *RAM* are mai imwaina I taku bwa iai nikiran mwanena, e kona ni karekeaki iai ana *Crane Truck* Banaba taiaoka.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon. Boutu Bateriki: Ko rabwa te Tia Babaire ao e koaua buokan te titiraki, ao e koaua te Tia Babaire are e na kabwana raoia naba te Tia Tei n taetae bwa are ngkana e bwanara raoi e na bon karauaki naba ni karabinoaki raoi ana bubuti ma are ngkana e bon bwana buaka e na bon anganaki naba bwanana ae bwana buaka Tia Babaire, ngaia are e koaua iai kawain baai, iai nikiran ana mwane ana *Priority Project* te aba ae Banaba, ma are ngkana e bon toua kawaina ae bwana raoi e na bon anganaki naba bwana raoina ma ngkana e bon bwana buaka e na bon anganaki naba ae ieremen bwaai te Tia Babaire, ngaia are ti na bubuti nakon te Tia Tei kabwana raoiko bwa ti nang tauraoi ngaira man te MIA n tauraoi ni ibuobuoki ni itera aikai ma e aoria ae baiti naba bwaai aika ti na boukia iai te botannaomata, kabwana raoiko riki Tia Tei ko rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai

Hon. Tibanga: Kanga I aki ongo kaekan au titiraki, kanga akea te bwai ae kaeka iaon au titiraki ao N na tuangko bwa tera bukina bwa ti na bwabwana raoi ao ti na bwana buaka, ko bwanaa raoi n te moantai te 12 te ririki n nako, ngkai ai mwin 12 te ririki ai tain bwanaa raoi, e a tangiraki kibaran te mwakuri, ao e aki tangiraki te *sweet talk* ikai, kaeka te titiraki e na reke ke na aki.

Tibiika: Te Minita

Hon. Boutu Bateriki: Ko rabwa te Tia Babaire ao buokan te titiraki ke kaekan te titiraki are bon iai ana *small grant* te Tia Tei mai Banaba e kona ni mwanena ana *Crane truck* iai 30 tabun tengaa te Tia Babaire, ane ae I taku bwa e kona ni mwanena ana *Crane truck* iai te Tia Tei aei, ngkana e taku bwa e aki kona ni bwanaa raoi nakon te Tautaeka aei Tia Babaire ti na ibuobuoki ma Tia Tei aei, e kona ni mwanenna n ana *small grant* ao ni kaboa te *Crane Truck* ao e a toki naba aia kangaanga kain Banaba Tia Babaire, ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am Titiraki te kateniua n tai.

Hon. Tibanga Taratai: E koaua N na karautaeka te *small grant* ane ana bwai te *Community* iai taben te

Tautaeka bwa e na kona ni ibuobuoki ni itera aikai ma ngkana e koaua ko kan kabwakeei kaekaeka ibukina ko aki kona ni kakoroa te karikirake inanon 12 te ririki, *you are wasting our time,* ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Boutu Bateriki: Tia Babaire e na ti kaetia bwa te Tautaeka aei ai tibwa 4 ana ririki ao are imwina e taku bwa 12 ana ririki te Tautaeka, te Tautaeka aei e tauraoi ni ibuobuoki ao e na buokia te botannaomata ma are ngkana e bon aki naba raoiroi am kaekaeka ko na bon anganaki naba te bwai ae kona bon anganaki naba ni matoan naba te titiraki Tia Babaire, ko rabwa.

Tibiika: E a bon bane buokan ara titiraki ane ao ti na nakon ara titiraki are imwina, te titiraki are imwina e na tabekaki iroun Tia Tei temanna mai Tabiteuea Meang Hon. Taberannang Timeon ao are e na angan Hon. Dr Kautu Tenaua te Tia Tei mai Abaiang bwa e na tabekia ao e na kaekaki iroun te Minita ibukin botaki n reirei te Minita ae karineaki Hon.Alexander Teabo e nakoim Tia Tei.

KATAUBOBONGAAN TEABIKE COLLEGE BWA E AONGA NI KONA N WAAKINA TE FORM 7 ART AO COMMERCE

Hon. Dr Kautu Tenaua: Ao e rabwa te Tibiika ao aio te titiraki, *" Ni kauringaan ana ka-25 n ririki Teabike College ao e taekinaki iroun te Tautaeka bwa e na kateaki form 7 in phases. E kona te Minita are tabena ni kamataata riki aei"* e bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa Tia Babaire ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang are tabekia te Tia Tei mai Abaiang ae Hon. Dr Kautu Tenaua. *" E nanonaki n te maroro bon aron kataubobongaan Teabike College bwa e aonga ni kona ni waakina te Form 7 Art ao Commerce, ao n aron ae 1, te bubuti nakon te E- QAP ke te Education Quality and Assessment Program ibukin kinakin Teabike College n te Form 7.*
2, Katamaroan umwan reirei aika na karaoaki, karekeaia Tia reirei aika bebwa, katauraoan bwaai n reirei aika a tangiraki, ao ngkane e a kona n nako te reirei iaon Form 7 ao e a roko ana tutuo te kabwati man EQAP Tia Babaire" aikane baika mwaneka te *phases* akana ti kataia ni katei tameia nakoia n tain te maroro are e karaoaki i Tabiteuea Meang n tain te kauring arei ao ane kanga nanon are e na karaoaki *in phases* ao e koaua ane e a waaki n te tai aei aron karaoan tanan *phases* aikai Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Buokan te titiraki te Tia Tei.

Hon. Dr Kautu Tenaua: Ao e rabwa te Minita n aron ana kamataata ao e kona n taekinna ngkai bwa kanga tia roko tao n te mwakoro raa man ara mwakorokoron aron te waaki are e koro ane 6 ane, ao tia roko ngkane iaa n aron kanga te kainibaire ane e wene ane ibukin kinakin Teabike bwa e nang kona ni karaoa te *Form 7* ao ko taekinna ikai ibukin te *ART* ao te *Commerce* ao e bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa Tia Babaire e koaua ti na riai n reitaki ma taabo ake ngaia ake ana kabwata aron te *form 7* aei Tia Babaire, ane e a tia ni karaoaki Tia Babaire ao iai barongan tanan umwan n reirei akana ana kateaki Tia Babaire, ane naba kanoan te baronga n te tai aei Tia Babaire, kanga inanon te ririki ae boou aei are kanga ti na waakinna Tia Babaire, ao aron katamaroa ni kabane Tia Babaire ao ngkane tia kona kanga ti kakantaninga ngkana e a taubobonga ni kabane bwaai manga te *recruitment* ae ti na karaoai Tia Babaire ma tanan raa ni kabane ao ngkana e a taubobonga raoi aron Teabike ao tao ti na kona n taraia bwa e na kona ngkane ni waaki te *Form 7 Art and Commerce* ma ngkane ara taratara n te tai aei tao aikane e na bon bane n *happen* tao bon inanon tao 2022 Tia Babaire ko rabwa.

Tibiika: Buokan titiraki Tia Tei te kauoua n tai.

Hon. Dr Kautu Tenaua: Ao e bati n rabwa te Minita n ana kamataata ane a ota iai te Tia Tei ae karineaki ao bon kain Tabiteuea Meang ao riki kain te tabo n reirei ane Teabike *College* ao e bon ota naba bwa ngaia kanga e taketekenaki ngkai 2022 tao bon te karabwarabwa ao bon te bubuti naba nakon te Minita bwa ngkana iai angan katawean aio ao e kanga e noraki irouia taan reirei bwa a taku bwa iai rikiraken aron kainanoakin kanga tabo akane n te *Form 7* iaon Kiribati ao tao ane ae na bon ibuobuoki naba nakoia te koraki ake kanga a tangira nneia nakon *form 7* ibukin te *Art and Commerce* ngaia are e a bon kaweneaki te bubuti ane tera ngke kona te Tautaeka ni kabanea aron ana kekeiaki ni kabirimwaka aron te babaire ibukin katian te *Form 7* inanon te Teabike *College* i Tabiteuea Meang. Ao e bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon.Alexander Teabo: E rabwa Tia Babaire e koaua I taku bwa bon te baronga ae ti kataia ni karaoia Tia Babaire ae ti na kataubobongaa moa te reirei imwain ae ti na mwaneia ataei aika a mwaiti Tia Babaire, e riai ni iai tao kamwaitan riki te *dorm* e na

katean riki te *dorm,* katean riki umwan n reirei ao aron barongakin umwan reirei ma tanan rana riki, I taku bwa bon te mwakuri ae ti karaoia ane ae ngaia kanoan te *phases* ae ngaia ti kataia n taekini Tia Babaire ao ane ti na kataia ni kaumakia Tia Babaire, ao e koaua ae katean *Form 7 Art ao Commerce* ao tiaki naba mwaninga te *Form 7 Science* kanga ngaia iai ana kantaninga te botaki n reirei bwa ti nang kataia n taraia bwa e koaua ae tao ti nang kamena tao e kona tao te *King George* tao ti nang kataia ni iangoia *increase* tao te *science* tao n te tabo teuana ni karaua raoi ni barongaia raoi bwa e aonga n are a uaia n rikirake tanan itera aikai ni kabane Tia Babaire ao ara kantaninga bwa ataein Kiribati ana bane n *accommodate* te Tia Babaire. Eang ane ae ti kataia ni karaoia te Tia Babaire ao ara kantaninga bwa kain Teabike ti na kona tao ana bon bae n nora aron te kakamwakuri ae nang tabe ni waaki inanon te ririki ae boou Tia Babaire. ko rabwa.

Tibiika: Tia Tei buoakan am titiraki te kateniua n tai

Hon. Dr Kautu Tenaua: E bon te kakarabwarabwa ae moan te bati nakon te Minita n aron ae a noria ibukin riain karaoan aio, ao tao bon te kantaninga ao I kabwara bure ngkana aron bwa I taekinna ma tao bon te bwai ae kakawaki naba bwa tera ngke arona bwa a taraia riki te *internet connection* bwa are aio e bon kakawaki naba ibukia kain *Form 7* ao tao tiaki ti ngaiia naba Tia reirei naba, ao tao bon te onaoraki naba bwa are iai naba Kieia Ataei are ikanne, ao e kakawaki aikai ibukin waakin naba aron te reirei irouia te koraki ane a roko n te rinan ae *Form 7* ao e bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon.Alexander Teabo: E rabwa ao e koaua aikane, e rabwa ane ao ti ataia ae te *connectivity* bon te bwai ae rangi ni kainanoaki Tia Babaire n te *Education* Tia Babaire ao ane ae I taku bwa ngkai n te tai aei iai ae toma iai ma iai inanon te motinano ao inanon ana waaki te Tautaeka n te tai aei ao riki te botaki n reirei iai naba ara *program* iaon ane Tia Babaire ae ti taku bwa ti waaki naba iaon ane ao ara kantaninga bwa a bane n nakaraoi ara reirei ni kabane inanon taai aika imwaira aikai Tia Babaire, ko rabwa.

Tibiika: Tao e bon bane buokan te titiraki ane ao tia nakon ara titiraki are imwina, ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun Tia Tei temanna ae karineaki mai Kiritimati ao Kanton Hon. Jacob Teem ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon. Tekeeua Tarati te Minita Ibukin Itoman Mwamwananga ao Kaneweaba, e nakoim Tia Tei.

BABAIREAN TE KANTOKA IAON KAIBUKE AKE TI AKI ANA KAMBWANA TE TAUTAEKA

Hon. Jacob Teem: Ko rabwa *Madam Speaker* ao I a manga bubuti riki kaekan au titiraki te kauoua n te ingabong aio ao n taekana ae kangai. *"E kona te Minita are tabena ni kabwarabwara bwa antai ae babairea mwaitin te kantoka iaon kaibuke ake ti aki ana kambwana te Tautaeka"* ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika ao imwain ae I kanakoa kaekan te titiraki ao I a kamaurira moa ni kabane n tamaroan te ingabong aei, kam na bane ni mauri, aio ngkane au kaeka, *"N te tai aio ao e tuai moa babaireaki iaon te Tua mwaitin te kantoka iaon kaibuke ake ti aki ana kambwana te Tautaeka"* Ko rabwa *Madam Speaker* .
Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei.

Hon. Jacob Teem: Ko rabwa *Madam Speaker* I kaitaua te Minita ae karineaki n ana kaeka te Tia Babaire ao e koaua ti kakoaua bwa n te tai aio ao ngkana ko kiba n tao n te wanikiba ke tera kantoka ake a baireaki ao e tianna te Tautaeka ma tao e koaua tao bon ana bwai, ma ti kakoaua naba bwa tao e koaua bon te Minita riki aio are e na kona ni baireia bwa are e bon mena te mwaaka inanon baina ibukin karaoan tanan *regulation* , ti kakoaua bwa imwain ae a buti kaibuke aikai ao iai te *license* are anganaki man te rabwata aio ao te *license* aio ngke aganaki tao a ti tara riki tao te itera ibukin tao te kamaiu ao tao maiun te kaibuke ao tararuan te maiu i taari, ma tera oin tabekan raoi te titiraki aio, tera ngke e kona n nora riaina te Minita ae karineaki bwa are bon ngaia ae kona ni karaoi Tua, bwa inanon taai aika nako riki ngkai kai akea te wanikiba, riki tao ni kaineti ma ara ono ngaira n te aono ni mainiku , ao tera riki te Tia Babaire ae ko karineaki, ngkana a mwananga kaibuke ake ti aki ana bwai te Tautaeka, ao tera ae riki ngke akea te wanikiba ao tao e ataaki bwa e nang kainanoaki te toka irouia ao a kakiba naba te kantoka, te kantoka n te *saloon* e kan reke 3 tengaa, te kantoka n te *deck* e karakaki tao e riki ai $500 tabun, ngaia are ti noria ikai te Tia Babaire bwa a kawa ara botannaomata ao ngkai ti kakoaua bwa bon iai korakoran te botaki ni mwakuri aio ni babaireia, tera ngke e kona n nora riaina bwa e na katabetabea ana iango iai ibukin te tai ae imwaira te Tia Babaire ngkana arona bwa e nora riaina, ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa *Madam Speaker* e koaua ti rangi n nora ana kainano te kainano are

tabekiarake te Tia Tei mai Kiritimati ao Kanton ao e koaua tao bon aio te kangaanga ae reke, tao ti te kawai are mai Tarawa nakon te itera Mainiku, kanga e aki rangi ni kitekiteaki tanan mwamwananga ke kantoka imarenan aban Kiribati inanoaa, ma e ti nang nanonaki riki are mai ikai nakon te itera Mainiku, ao ti rangi ni kakoaua ane te Tia Babaire n aron are au kabwarabwara n taai aika nako ao I karaoa kanga te reitaki ma kanga ti katea ara komete are ti na *review* ke ti na rinanon baikai, bwa ti kakoaua bwa akea te *regulation* n aron are e taekinna te Tia Tei, akea te *regulation* are e babarongai baikai, iai te *regulation* ibukin te *freight* are e babaireaki man ana *Ministry of Finance* ibukin tao manga kona ni karekean te mwane are e aranaki bwa te *freight levy fund* man te mwane ane te *Refund* ma n te kantoka akea, ao I taekina naba bwa te wanikiba naba akea naba te *regulation* iaon aio, tao bukina ngke bon ti teuana moa te kambwana ni wanikiba ae kibakiba are bon ana bwai te Tautaeka, ma n te kaibuke iai nakon te itera Mainiku ti kakoaua ane ao ti a tia ni karaoa kanga ara bowi I kataia ni kaoia ni kabane kain te *business community* ao taan babaire man te *association* are aia bwai taan bwaibwai n te kaibuke ao kain te *Finance* kain ra bowi aei, kain te *Commerce* ibukin tanan kaako ake a totoka, ao kain au tabo ni mwakuri kain te *Marine Division* naba, ao tia karaoa ara maroro iaona ao ti a kataia kanga ti kataia n *develop* te iango are ti na reitaki ni kakarekea ke n tokin te tai ao ti na karekea te *win win,* are e na akea ae na konaki n tokin te tai, ao raora kain naba te *Private Sector* n aron are I taekinna ao ti nora naba aia *contribution* ke aia kekeiaki nakon karaoan tanan *service* ake aki kona ni karaoi te Tautaeka n ti ngaia, ngaia are ngke tia waaki ma ngaia ao tia nori kangaanga aika ti taku bwa ti riai naba ni butimwaai aia kangaanga, ao aia kangaanga teuana ae taekinna kangai, bwa te mwananga mai ikai nako Kiritimati bon te kawai ae rangi n abwabwaki, ae tao ti kona ni kangai e kaan riki mai Tarawa nako *Fiji* nakon ae mai Tarawa nako Kiritimati, ngkana ko nako *Fiji* n te kaibuke 1 am wiiki ke e wiiki ke e aki, ngkana ko mwananga mai Tarawa nakon Kiritimati 2 te wiiki, ao te *costing* ngkane kanga n aron tein bona kanga ngkana arona bwa a nang anganaki bitineti ake kanga te aeka ni kantoka are tao e uarereke ke tao e na baireia te Tautaeka nakon ana babaire te Tautaeka ao e na rotaki ngkane e na roko irouia ngkane are kangai, ti aki kan waerake, bwa ti aki kona n *afford* ke ni kaitara te kabanemwane ane, ngaia are e tuai tia ara maroro, i tuai taekinna ngkai bwa angkoa tao ti nang kaotinakoa ae rangi ni bubura ma ngkai ti karaoa ngkai ara babaire kanga ti kataia ni iangoia bwa e na

otinako ara babaire ao e na kukurei tanan *operators* ao e na kukurei naba te botannaomata tanan *consumers* ke tanan *customers* ao ana kukurei naba te Tautaeka n aron te waaki, ngaia are tao N na bubuti nakon te Tia Tei bwa tia taninga mwin ara kamatebwai aei ara *review* ao ngkana arona bwa e otinako tiaki ti te kantoka n te aomata are kantokan te aomata nako Kiritimati bwa tia *include* naba tanan bwaai aika mwaiti, ti tara naba aia *obligation* ngkana arona bwa ti bane n *impose* ke ti *implement* te Tua aei ke te *regulation* aei bwa au kantaninga ti nang karaoia bwa kanga te Tua ti nang *regulate* te bwai aei, e na rinnako inanona te *freight* , e na kanga aron ngkana arona bwa iai te *claim* irouia tanan kaibuke bwa e *shortlanded* te kaako, tera aia *obligation* ae ana karaoia, ao mwaiti e rangi n tiraua kanoan kanga ara waaki are ti na katamaroa n te tai aei, ao ngkana arona bwa e na tia ao ngkoa ti na uotiarake bwa te Tua ae na bon onoti are e na bane ni *cover* ni kabane aron te mwamwananga i taari ma bwaai aika a mwaiti inanona, akea ara kantaninga bwa ana bane ni kukurei tanan *Ship operators* ao tanan *customers* ao riki te Tautaeka, ma ti a karautaeka n te tai aei n aron are kanga e taekinna bwa a nang ririeta kantoka, ao tao a bon ongongo naba bitineti n aron ngkai I maroro ngkai ao riki kambwana ake tao a karaoi bwaai aikai tanan *service* aikai I a bubuti bwa ngkana kam kona naba n tara iterana ane imwain ti aki nanona bwa ti nang kabirirakei moa ara kantoka imwain are e tia te Tua aei, tia bubuti nakoia akana a ongo bwanau tia keiaki ni karaoi tibwangara ibukin ara botannaomata bwa e kakawaki n aron are e oti bwa te tangitang n te tai aei, ao ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki.

Hon. Jacob Teem: Ko rabwa Tia Babaire, Tia Babaire I rangi ni kaitaua te Minita bwa ana kabwarabwara aio bon aio are ti kantaningaia ao tera ti kantaningaia te Tia Babaire, bwa e na iai te *consultation* imarenaia tanan *ship owners* ke tanan *ship operators* ma te Tautaeka, ma te bwai ae I kan taekinna ikai ngkai e mwaneweia te Minita ae karineaki, e koaua ae akea te Tua ibukin babairean mwaitin te kantoka n te wanikiba, ma te *Air Kiribati* e aki kona ni karaka ana kantoka ni karokoa iai ana kariaia te Tautaeka, e ngae ngke ake te Tua iai ma te *Air Kiribati* tiaki te bae e a bon kakibae naba ana kantoka ningabong, e aki, ngkana iai ana iango ao e angan te Tautaeka ma kabwarabwarana, bwa bukin tera ngkai e na karaka ana kantoka bwa te Tautaeka e na manga taraia bwa e riai karakana ke e aki, bwa are e ata naba maiun te Air Kiribati, tera

inanonna n te titiraki te ingabong aio te Tia Babaire ao e koaua, bwa are akanne kanoan bwaai ake a manga maroroakini ma tanan *ship owner.* E koaua iai au titiraki iaon te *schedule* ma N na aki mwaneweia, teuana te kangaanga ae ti nang namakinna i Kiribati n taainako tataren te kaako, ma e aoria N na katuka ane bwa are kanoan te *schedule* ma te kantoka bwa are e na tianaki mai ieta bwa te Tautaeka e na taraia bwa tera tiana mai ieta bwa e naki raka, bwa tiaki te baere e na tian mai inano bwa e na tianna mai eta bwa ngke e tianna mai eta ao tera te ware arei, e na otinako mai imwin ana maroro te Tautaeka ma te tanan *ship owners* bwa e na tara naba maiun te kambwana bwa are te Tautaeka te rabwata ae bubura, arawata ana taan rabakau ao e na otinako te ware are e na reke maiu iai te kambwana ao e na aki naba rota maiun te bwatintia n te mwaiti are e na kabwakaki, ngaia are ti taku bwa ti na rangi ni kaunga aio bwa e na waekoa ni katabwaninna te Minita ae karineaki man ana tabo ni mwakuri ae te *transport* ao mai ikane are e na waekoa n otinako bwa tera te ware are e na bwainaki, Tia Babaire I aki kan kabwabwaki ma are kona taraia n taai aika nako ao tao ni karokoa naba te tai aio ao e tianaki bon te raiti mai eta, bwa bukin tera, a karako taan kao kaako n te tai arei, tera ngkai ae riki Tia Babaire, e a tiku boon te raiti i karawa ao boon te raiti are e a bwaka inano, ngkana ko tara te *price control* boon te raiti tao $25 tara ngkai boon te raiti $17.50 bwa are bukina e a rawata ma n te tai ngkai akea ngkai tanan aika ana kamwakura te itera aio nakon te itera mainiku ao e na riai n tianaki bwa e na aki urua maiun te botannaomata, I kona ni kaunga te Minita ae karineaki bwa tera ngke e kona ni waekoa ni katabwanina ana rabwata n aron ae kabwarabwara ae rangi ni kakawaki aio ni kawaekoa bwa e aonga n otinako taian ware ao babaire ake e na teimatoa n reke maiuia kambwana ake a mwakuri ao te botannaomata are e kabonganai mwakuri aikai te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa riki te Tia Tei ni boutokan ana titiraki ao e koaua tiaki kakewea are e taku te Tia Tei are te Air Kiribati e koaua iai kaokorona bwa are e na bon uotakirake nakon te Tautaeka, I taku bwa bon aron naba te *Shipping* ara kambwana ae te KNSL, angin ana kantoka ma ana *rate* e babaireaki mai iroun te Tautaeka n te tai teuana ma teuana, ma n aron are I taekinna e kororo waera n anga bwanara ae matoa nakon te *private* aia kambwana aomata bwa ana karaoa are ti tuangnga ma are e koaua akea ane n te Tua nanona kanga bon akea

tao aio e aki noraki n taai aika nako, ngaia are ane ngkane angkoa aio ngkane kanoan ara waaki ngkai ti na waakirake ma naakai ara kantaninga bwa ara kauoua ni bowi nakon tao imwin nako te Auti tao e na aki rangi ni maan ao e na otinako naba mwina ti na kantaninga bwa ti na kona ke tera ngke ti kona ni katia aio imwain te Auti ae na roko bwa ana kona naba n reke waekoa kainanoan ara botannaomata, ao iai naba n aron are I kabwarabwara n taai aika nako ao I kakoaua are e taku te Tia Tei bwa are koaua ngkana ake te *competition* n taabo tabeua ao e na iai te bwai ae aranaki bwai ke kanga ko a bon inaomata n aron te bare ko kan karaoia, ko kan karaka ieta ko kan aera riki, are akea ae kona n kaiangatoa ma ngkoe, ao n aron are karaoa te kabotau n tanan kaiangatoa n taai aikai, ti kakoaua ane ao e koaua n te kaibuke tao iaon Kiribati naba ikai, engae ngke ti taku bwa e a mwaiti te kaibuke iaon Kiribati te *Gilbert Group* ma e bon rawata naba kangaanga n tanan tare ni kaako, ao n aron are I taekinna kanoana naba ara *review* arei te *schedule* , inanona naba te *schedule* a nang akea are a bane naba ni bwabwati n roko tao i Tamana ao akea ae nako Arorae bwa a oki naba mai Tamana, kanga aekan ane, ngaia are iai naba te *schedule* ae ti kateia naba bwa kanoan naba ara *review* nakoia raora ake kain taan kamwakuri kaibuke ake riki aia bwai aomata, ao e koaua ti na nora aio inano taina n aron are I taekinna kanoan ara waaki aio ma naakai ao n tokin te tai ti na kona ni karekea are kantaningaki iroun ara botannaomata, I kukurei naba n taekinna bwa iai naba ana kataratara te *Shipping* n aron are I taekinna n taai aika nako, ara kambwana are te KNSL are iai ana kataratara are karekean ana kaibuke tewanan ibukin te itera Mainiku, n aron are I taekinna naba ni kaekan ana titiraki te Tia Tei mai Teraina ae karineaki, ao iai naba teuana mai buoakon naba ana kataratara karekan teuana te kaibuke are e na onea mwin Matangare, are e na kona ni karaoa naba te kawai are mai ke ti karaoan kawaina ngkane angkoa tao ti mai Tarawa nako Kiritimati, manga oki Tarawa nako Kiritimati ao ngkane are angkoa te *landing craft* are uarereke e nang bon tiku i Mainiku ni kona ngkane ni karokoi kaako ake mwaingingia aomata n te aono are i Mainiku arei, angkoa aio ngkane e na bon tiku ibukin arei, tao e kona ni manga raii nakon te itera Maiaki ngkana aron bwa e a manga kiriaria kawaina are imwina ni waerake ke tao e kona ni manga nako *Fiji* n anaai kaako ni kaonteina, aikai tanan tamnei ana tamnei te KNSL ma aio tao kanoan te *long term* riki irarikin are kanga ti na *address* moa rinanon ara *operators* aika tauraoi n te tai aei, ko rabwa te Tia Babaire ao e koaua tia wakirake ao

tia manga bon iraorao ma raora n Taan Tei ngkana iai riki aia katamaroa are e bon uki ara mataroa neie *Madam Speaker* a kona ni karekeira ni kawarira ke a kona ni *email* nakoira ke n tarebonira bwa tera aia iango are ti kona naba ni karinna inanon naba ara komete ae kanga e a tibwa wawaki aio, ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki te kabane n tai Tia Tei.

Hon. Jacob Teem: Ko rabwa *Madam Speaker* I rangi ni kakaitaua te Minita ae karineaki bwa I taku bwa bon aikai mwaneka are kantaningai bwa ana touaki bwa e aonga ni waekoa ni buokaki te itera aio, Tia Babaire ao e koaua I rangi ni kakoaua ae taekinna te Minita bwa n te tai aio ao e bon kororo waeia, n aron babairean kawain kaibuke ao kantoka are ana kona ni kabonganaki, ma te bae ti kakoaua ikai Tia Babaire bwa n aron ae I taekinna mai imwaina ao e mena iroura te mwaaka, bwa kaibuke aikai a bon aki kona naba n uota te bwatintia ao te kaako ngkana akea aia *trading license* ke ngkana akea aia *license* ni ioki ni bwai imarenan abamwakoron Kiribati, ao kanoan te *license* aio ngaia ake a na kaweneaki nakoia bwa tera kawaia aika na toua ao tera mwaitin kantoka ni kaako ao ni bwatintia ae ana bwainna, e koaua e kakaokoro e na rangi ni kaokoro te kantoka mai ikai nako Maiana, ao te kantoka mai ikai nako Teraina, ke tao Kiritimati, Kiritimati ma ana abamwakoro ake irarikina, ngaia are e na bon kakaokoro ma te Tautaeka e na taraia bwa te raka ao te mwaiti are e na bwaina, ngaia are N na bon butia te Minita, bwa tera ngke kanoan aia maroro aikai e kona ni karinna bwa kanoan ana *trading license* tanan kambwana ake ana *trade* ke ana ioki ni bwai ke uotia kaako ma bwatintia imarenaia ara abamwakoro, ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Tekeeua Tarati: Ao e raoiroi te Tia Babaire n aron are I taekinna tao ti kanoan moa tao e koaua tao tia nora ane kanoan te *trading license* n ae na roko n te tai aio akea moa bwa e kakawaki bwa imwain ae n aron are I taekinna e kakawaki bwa ti na karaoa moa te *consultation* imwaina are tia bon *exercise* naba ara *power* ian te Tua ao a na manga taninako ngkane, ngaia kanga irou kanga e nang kakawaki te *principle* are te *PPP* aio kanga are kanga I moanibwaia n taainako ibuakon ara waaki, te *Private and Public Partnership* ae nang kakawaki bwa ti na kakai ni wakirake ma naakai bwa ti na aki *one sided* are ti iangoia ai bon ngaia naba, ngaia are e kakawaki bwa ti na karekea naba aia *view* naakai ao n toki te tai tia kona ngkane ni boti bwa iango aika a nang *documented* ao a

nang *regulated* bwa kanoan ara Tua are akea ngkane are kona ni birinako mai iai, ao tao tia kona ngkane ni karinna bwa kanoan te *trading license* bwa aio ngkane ai te *condition* kai e a tia n *agreed* inanona te *consultation* ao a tia n nanoraoi ni kabane itera aika ti taku bwa tanan *stakeholders* aika kakaokoro ao mai ikane ngkane tia kona ngkane n *enforce* ao tia kona ni *put on paper* bwa te Tua tia *regulated* ao e kona akea ngkane a kona ni birinako mai iai, ko a manga bita am kantoka ke ko a manga bita am *freight* ke am raa ko bon bita kawaim bon kawaim are bon ko taku ke tao ko aera riki , ane ngkane ko kabaeaki ian te Tua bwa are e a reke te Tua, ane ngkane ae ti mwakuria ngkai n aron kanga kaongoakiu ngkai iroua au *official* bwa ti na kataia ni karaoa ane ni moan te ririki ae boou, tao ti kona n noria tao Tianuare ke Beberuare aio ngkai kanoan ara *way forward* ngkai nakon ae na roko, ma are e koaua bon akea tokin te tamaroa neie *Madam Speaker* ma iai tokin ara kona, ngaia are ti na kataia ni mwakuri nakon ane, ko rabwa.

Tibiika: Tao e a bon toki buokan te titiraki ane ao e rabwa ao tia nakon ara titiraki are imwina, tia nakon are titiraki e na tabekaki iroun Tia Tei ae karineaki mai Makin Hon. Pinto Katia ao e na kaekaki iroun te Minita ibukin Botaki n Reirei te Minita ae karineaki Hon.Alexander Teabo e nakoim Tia Tei.

KATEAN ANA O NAN TEIKAO PRIMARY SCHOOL

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa *Madam Speaker* ao aio ngkane te titiraki ae nambwana 136 ae kangai taekana. *"N na butia riki te Minita are tabena bwa e kona ni moanibwaia buokan kateakin ana oo te reirei ae Nan Teikao Primary School"* Ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa Tibiika ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Makin, *"I kukurei ni kaotia nakon te Maneaba aio n reitaki ma te Tia Tei ae karineaki temanna mai Makin bwa katean ana Oo te reirei ae Nan Teikao primary school n reitaki ma moan rinan ao kauarinan ni kabane ngaia teuana ana mwakuri au botaki ni mwakuri ae na waakinna inanon te 4 n ririki aio"* Ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa *Madam Speaker* ao I rangi ni kaitaua te Minita ae karineaki n aron kaekan te kainano aio te Tia Babaire, tao N na ti kauringa te Minita teutana te Tia Babaire bwa ririki aika nako ao I bon tabekarake naba te titiraki naba aio ao kanga te kabanea ni kukune

iaona ngkane e kangai bwa e nang waaki te kataratara Tia Babaire, ngaia are N na bubutia te Minita riki ngkana e kona n ti manga kona n nora aio bwa are inanon taai aika nako ao a tia n rangi ni ingainga nanoia taan reirei n te reirei ae Nan Teikao are ngke e roko te kataratara ao te rongorongo ngkane are e roko irouia taan reirei e kangai bwa e nang waaki katean ami oo ngaia are e aoria N na katikua nakon te Minita bwa tera ngkane imwin are te kataratara aio te Tia Babaire ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa Tia Babaire ao e koaua bon ane teuana te bwai are ti kataia inanon karaoakin te kantaninga iaon barongan katean tanan oo ibukin reirei ni kabane Tia Babaire ao teuana te bwai ae ti riai ni kaitiakia moa bon te kataratara nakon tanan tabo ke riki aba aika ana rekereke ma aron katean te oo aei inanon te botaki n reirei, ao e koaua e koaua ngkana Makin e a tia aron ana kataratara Tia Babaire ao ti na noria aio Tia Babaire bwa bon ane ngkane ngkana arona bwa e tauraoi e a tia aron aikai ni kabane ni karaoaki ao e na kona ngkane ni waaki ti nang kona ni waaki ma ara tabo are ngaia tabena aio ma e koaua ti na karaua riki n tara aio Tia Babaire ngkai I ongo aio bwa kanga e a tibwa reke irou te rongorongo ane Tia Babaire are e koaua tao kanoan te tai ae nako ma bon bukina ane ngke e karinaki n te motinnano n te tai aei katean oo bwa bon kanoan tanan bubuti n taai aika nako n te tai ae nako ao ane mwakuriana irou Tia Babaire ma are e koaua ma are e koaua tia nora ana itera Nan Teikao n aron aio ao ni kabane tao ti na bon kaungaia ni kabane naba reirei ni kabane ao riki tao kain abamwakoro akeke a rekereke ke nake taan ababa a mena te reirei iaon abaia bwa tia ibuobuoki ma ngaia ni kataia ngkana ti na kona ni karaoa ni kabaitia aron te kataratara ao tao bon man te MELAD ae tao ti na bon manga karaua ni baronga aio Tia Babaire, eang e na aki raraoma Makin bwa ti na kataia n nora aio ao e rabwa ana rongorongo n te tai aei, ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te kauoua n tai Tia Tei.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa *Madam Speaker* akea buokan te titiraki Tia Babaire ma bon ti te kaitau ao te karabwarabwa nakon te Minita aio tera ngke e kona n nora aio inanon te tai ae watata Tia Babaire, ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon.Alexander Teabo: E koaua ti na keiakina aio Tia Babaire ao e koaua tao ti na bon barongaira man te Tautaeka n aron are kanoan ara karikirake aei tara aron katean te oo ao iai te itera aika ti na riai ni *consult*

ao ane a karaoia au botaki ni mwakuri ao taabo akana ke tao ti na bubuti naba nakon abamwakoro n aron are I taekinna taan ababa akana ana rekereke abaia ma te karikirake aei kakoroan nanona te kantaninga aio ti na bubutia bwa ti na waekoa ni mwakuri ma ngaiia ao ngaira man te Tautaeka, tia waakina ane te Tia Babaire ao are ieta ti a tia ni kangai aikai kanoan te *program* ngkana a tia bwaai aikai ni kabane ao tia karaoi naba ni kabane Tia Babaire bwa a tauraoi au botaki ni mwakuri ni kabane, ti a tia ni karaoa te *costing* iaon kanoan te motinnano Tia Babaire ni irekereke ma te reirei ao ngkoa ngkai barongakina ngkana tanan *ground working* baike ana riai ni bane katiaki Tia Babaire, ko rabwa.

Tibiika: E rabwa titiraki ane e a bon koro nanona ao tia nakon ara titiraki are imwina, e na tabekaki iroun Tia Tei ae karineaki mai Tabuaeran Hon. Tewaaki Kobae ao e na kaekaaki iroun te Minita Ibukin Tautaeka inanoaa, te Minita ae karineaki Hon. Boutu Bateriki e nakoim Tia Tei.

TIBWAN TABUAERAN TE MEERI

Hon. Tewaaki Kobae: Ko rabwa te Tibiika ao ai bon bwanau ni kamauriko n te ingabong aio ma Taan Tei akeke raora naba inanon mwaitoron te ngaina aei, te Beretitenti ma ana Minita ke kain ana Kabineti ao ai bon ngaira ni kabane ao kain Kiribati ake a ongora n te tai aei aio ngkane au titiraki are nambwa 142. *"E kona te Tautaeka ni kaongoa te Maneaba bwa engaa tibwan Tabuaeran te meeri ao tera baenikain karokoana iaon Tabuaeran?"* Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita Ibukin te MIA kanakoa am kaeka.

Tibiika: Ko rabwa Tia Babaire ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Tabuaeran, *"I kan kaongoa te Tia Tei ae rine bwa tibwan Tabuaeran te booti are bwabwaka moana e tiku moa ngkai i Kiritimati ibukin kaboobongan arona"* Ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki te moan tai Tia Tei.

Hon. Tewaaki Kobae: Ko rabwa te Tibiika ao I a kaitaua aron ana kaeka te Tautaeka are e winaki ke e bwananaki iroun te Minita n te MIA ao I taku bwa a rau nanoia ngkai kain abara bwa ngaia e a bon roko irarikia te bwai ae tao te *landing craft* ke tao te meeri are ana kona ni katokii kainanoia bwa e koaua n abara ae Tabuaeran ao e rangi ni korakora kainanon te mwamwananga imarenan Tabuaeran Meang ma Tabuaeran Maiaki, riki ibukia ataein te reirei are a kainanoia ni katoa bong ngaia are ti kaitau bwa ngaia e a roko ikekei

ma e kona ni kawaekoaki karokoana ikekei n te aro bwa e na kona n tobwaki kanga te kainano aio, bwa are e a bon roko bwa ngaia e mena are e mena iaon Kiritimati, kanga tera raoi ae kananonaki n te kabobonga, kabobongakin arona kanga tera arona ae kainanoa kabobongana iai, ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minita

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa buokan te titiraki ao e koaua a taningaki bwaai ni kamaiu n aron te *life jacket* tao te *parachute rocket* ao te *flare and orange smoke* ao te training are ibukin reiakinaia taan kabuta te *landing craft* , nanona ngkana bon iai aia aomata ae *qualify* ikekei are ti aki ata Kiritimati ma kanga ongorara tima e tuai reke taan kabuta te *landing craft* are na kababutia bwa are e tangiraki naba e na *comply* naba ma ana mena te *marine* ngaia are aikane ngkane bwaai aika ana tangiria te *training* iroun te tia kabutia ao ai bon bwaai ni kamaiu iaona te Tia Babaire, ko rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai,

Hon. Tewaaki Kobae: Ao e rabwa ana kamataata te Minita bwa ngaia e koaua tao iai riki itera akeke a riai ni kakoroaki nanoia ian tao tanan *equipment* are a kainanoaki ibukin te *landing craft* aio bwa e a roko ngkai tao ikekei ao ngaia e aki toamau bwaai ake a kainanoaki ibukin te boborau, tao ane ae kananona kanga aron au kakauongo iai, ao tao manga *need* te *training* nakoia naake ana *operate* ke e naman te *landing craft* aio , e kona ni kabaitiaki aio n te aro bwa e aonga n are tao are tia bon roroko n tokin te ririki, e aonga n are e roko ni moan te ririki ao akea te kangaanga bwa e a kona naba ni buti n akea manga te baenikai e aonga n tobwaki aron te kainano ni mwamwanangara n abara arei, ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minita

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa buokan te titiraki, e koaua bon iai bwaai ni kamaiu are a tia n roko tao te *life jacket* ke tao tanan raa ma e a manga aki *met* ma ana mena ke ni *comply* ma ana mena te *marine* ngaia are tao ngkane are tia manga ongora iroun te *suppler* are ngaia ane karokoi tanan bwaai aikai ao tao ngkana tao bon nang iai te iremwe ao tia kona ni kabooi man te rabwata are kabonakoi naba bwaai aikai bwaai ni kamaiu aika tao i Bairiki ke tao iaa, ti na kona ni kabaitia raon are ana bwai naba Abemama are ti a tia naban taekinna are ana bane ni karekeaki bwa e aoria ni waekoani buti tanan booti aikai n aron ae I

kaeka n taai aika nako, ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki te kateniua n tai,

Hon. Tewaaki Kobae: Kai tao e nang akea buokana mai ikai ma ai bon te kaitau, te kaitau ao te bubuti riki nakon tao te Tautaeka n te tai aio bwa e bia kona ni katawea ana iango ao ana baronga ibukin kanakoraoan ana *operation* ara meri aio n te aro bwa e na kona ni waaki inanon te ririki ae boou, ane are kanga I kan kauataoa riki bwa te kaitau ao te bubuti kabaitian aio bwanaia kain ara abamwakoro ae kakaawa ae Tabuaeran, ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa buokan te titiraki ao e koaua ngkana arona bwa aki bane n roko imwain tokin te ririki aei ao ana bane n roko ni moan te ririki bwaai n aron are bwain Tabuaeran ao bwain riki are I a tia ni kaekai n te tai aei, ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ao e a bon bane buokan ara titiraki ane ao tia nakon ara titiraki are imwina, e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Abemama Hon. Tessie Eria Lambourne ao e na kaekaki iroun te Minita Ibukin Itoman Mwamwananga ao Kaneweaba te Minita ae karineaki Hon. Tekeeua Tarati e nakoim te Tia Tei.

KABOMWI IAON KAAKO AKE A URUAKI KE NI BUA IAON KAIBUKE

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire ao tao I a rimoa moa ni manga kauataoi kamauri nakoira ni kabane ao nakoia kain Kiribati, ti na bane ni mauri, ao aei taekan au titiraki te Tia Babaire ae nambwana 137. *"E kona ni ibuobuoki te Tautaeka iaon kabomwi man kambwana ni kaibuke ibukin kabua ma uruaki nakon taian kaako ake a uoti n aia kaibuke?"* ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika ao aio ngkane kaekan ana titiraki Tia Tei ae karineaki temanna mai Abemama, *"Te kambwana ni kaibuke are e uoti kaako e bon kabaeaki ian te Bill of lading are tiainaia ma are ana kaako te kaako bwa ana kabwakai kabomwi ngkana e a bua ke a uruaki kaako n taian uotakia n aia kaibuke,"* Ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei

Hon. Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Tia Babaire ao I kaitaua te Minita n ana kaeka bwa e rangi ni mataata ao aei are tao ti na manga

okiria bwa iai ana angaa te Tautaeka ni ibuobuoki n te itera aei bwa e rangi n ananau aron karaoan tanan kabomwi ke kakaean karinan am tangitang ke te *claim* ibukin te kabomwi nakon tanan kambwana ni kaibuke n te tai moa aei, aei te kangaanga ae e a bon rotaki iai tao kain Kiribati ni kabane ake aomata ake a bon ka katokai aia kaako ao tao ara bitineti ara bitineti riki are ngaia are e a rangi n rarawata aia kangaanga n uruakin aia kaako n uruakin aia kaako ke tao buan aia kaako, ao aei ae a kaitara naba ma ngaia kain au abamwakoro ae Abemama ngaia I uota aia titiraki aei ibukia, ma iai ana angaa te Tautaeka tao te Minita tao ian te Tua tao n aekakin karekean ke anganakin te kaibuke te raitienti ibukin ae kariaiakana ni buti iaon Kiribati, e na kona n reke ae tao e na karinaki naba ibuakon tao kairoro iaon te raitienti ane ke tanan *licensing conditions* ni mwakan te Minita, e na kona n reke angan buokan are ana kona ni kabaeaki bwa ana riai ni kabomwi n te tai ae waekoa ao a naaki manga taninga tao tera bwaai aika rangi ngkai aia kangaanga ara botannaomata ibukin ananaun kawaina ao kangaangan karekeana manga bon te tabe teuana, ma ngkana arona bwa e na iai ana angaa ni ibuobuoki te Tautaeka iaon aei ao ngkane tia manga bubuti te ibuobuoki mai iroun te Minita, ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa te Tia Tei ni buokan ana titiraki, e koaua e riai ni mataata bwa aron karaian te kaako tao man oin tei ke tao man te tabo are te *loading board* ke tao man te kambwana are ko kabooi iai kaako ke tao ti arania bwa tanan *shipper* ao nakanne ngke a rini aia kaako, a karinna nakon te kaibuke ao ikane e a kona naba ke te bua e a kona naba n riki tanan *process* aikai, ngaia are kakawaki bwa ti na ataa moa bwa ti na *claim* nakea, tao ko nako ni bobwai, I anga te *example,* kabwara au bure ngkana I atonga teuana te kambwana, ae tao ko nako ni bobwai n te *moel,* man te *moel* ko karokoa ma mwane ngkoe te tia bitineti mai buki nakon te *moel,* ao te *moel* e katokai ana kaako nakon tao te *Shipping* ngkane e kona naba n reke te bua ikane, ngaia are kakawaki bwa ngkoe are am kaako te kaako ke tao te *shipper* ke te kambwana are ko ota irouna e na nako nikira ana bebwa iroun ke e aranaki te bebwa ane ngkane bwa te *Shipping Instruction* ae kona anga am bebwa ane ngkane nakon te tibu kaako n te kaibuke, aikai au kaako 100 te baeki n raiti, kona kakoaua bwa e na tiaina am bebwa ane te tibu kaako tao man te kambwana are te *moel* e na uoti ana kaako nakon te *shipping* nakon te kaibuke e na tiaina teuare e

butimwaai am kaako, ao ngkane mai ikane ngkane te moan ane, te moan *process* ke te moan waaki iaon te kaako ma te *Shipping Instruction* ane kanga te boraraoi ngkane, te boraraoi te *Shipping Instruction* imarenan te *Shipper* nakon te kaibuke, 100% e aki uruaki ma kaako, ngke a manga toka am kaako n te kaibuke ane nakon am abamwakoro tao tia kangai Abemama, ngkane te kaibuke e a manga katauraoa ngkane ana bebwa e aranna bwa te *Bill of lading* ao te *Bill of lading* e kabaeaki te kaibuke ane ian *trading license* bwa te *Bill of Lading* kanga te *contract* are kakoaua ngkane bwa e a uoti kaako akane mai Betio ni karokoa i Abemama, ao ngke a roko i Abemama ngkane, ane ngkane ma te kauoua n *process* ane, te kauoua n *shipment* , manga man te kaibuke ngkane nako eta, ao man te kaibuke nako eta, ao ane ngkane a manga mwakuria ngkane tanan *Stevedores* ake iaon aba, ngkane e na kakaeaki raoi bwa e bua iaa te kaako bwa are te *claim* ngke ko nang karaoa am *claim* , ngke e a roko te kaako iaon tao iaon Abemama, ao ai ti 99 te baeki n raiti, ngaia are ngkane ko nang tarai ngkane bebwa akekei bwa te *Bill of lading* ngke e kanakoa ana beebwa te *Shipping* nako Abemama bwa nikotaki naba ma te *Shipping Instruction* ao te *Bill of Lading* ae na bon kakoaua bwa 100 te baeki n raiti, ngkane ngke a roko i eta e aki koro, ngaia are ko nang karaoa ngkane te *claim* ngaia are n taai tabetai te *claim* e kona ni bae, bwa iaan bukina are te kaibuke e rawa ni bukin taeka, bwa te kaibuke ngke e bon karokoa ana kaako iaon Abemama e bon koro te 100 te baeki ma ai te kangaanga ngkane ngaia ai manga te *handling* karaiian te kaako man te kaibuke ni karokoa eta, tao ngkana tiaki kaako aika bubura bwa are a nang kai noraki rabwataia ma tao kaako riki aika uarereke are e kona ni karekea te *short lading* e aki koro kaako, ngaia are n taai tabetai e kona ni bae te *claim* bwa ane bukina ma ngkana bon te kaibuke ti kaongoaki n aron are kanoan ara *consultation* n taai aika nako ma kaibuke, kambwana ni kaibuke ao a taku, e a nang ni baiti te *process,* ngkana e roko naba aia *claim* ma bebwa ni kabane ao ti kakoaua bwa bon ngaira ae ti *cause* te kangaanga ao ngkane tia kanakoa naba mwanena ma ngkana ti aki ngaira bwa nanona tao e bon bua imarenan te *shipper* ni karokoa te kaibuke ao ngkane e na kaetaki ma te kaibuke moa ke ma te kambwana ane, e bon aki koro am raiti ngke ko anganira ao ngaia are ngaira ngke ti bon tiaina am bebwa, ti ti tiaina bwa 99 ae nikiraki n ara kaibuke, ngaia ngkane te *claim* ane ngkane e nakon te kambwana are ko ota mai iai, ma e koaua ai te *process* ngkai ma n aron are tao I katuruturua n ana rongorongo te tia tabeka te titiraki, te *process* ke te *timing* , ara taan

kaibuke a taku bwa tiaki te kangaanga ane, aia kangaanga bwa te kaibuke a kona naba n nako , I nang kukurei naba n taekinna bwa iai naba tabeua kaibuke are ngkana iai te *short lading* i buki ao a bon kakoaua bwa bon ngaiia bwa tao a manga kamanena tao te taman ane bwa e a bane kanoan ke a ti anaia naba n tangoia, kanga aikai baika ri riki, ao ti nang kamoamoa irouia kaibuke tabeua bwa a nang *honest* a kaboa naba mwin tao te taman, ma ti aki ane ae kantaningaki ma ti karabwaia bwa a karaoia naba *on the spot* ao ngke a bon kakoaua bwa bon ngaiia te kabua irouia a kaboa naba ana *value* te kaako arei ao a kanakoa naba n te tai ane, ma e koaua aio kanoan naba ara waaki ao ti na karinna naba bwa kanoan naba ara Tua are angkoa e bon tia raoi arona ao ngkane tanan *procedure* ma tanan *penalty* nakoia kaibuke ngkana aki ongotaeka ngkane ana bane naba n *spell out* inanon ara *regulation* ae boou, au kantaninga e mataata nakon te Tia Tei ao tia manga iraorao ni ibuobuoki, ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te kauoua n tai,

Hon. Tessie Eria Lambourne: E rabaw Tia Babaire ao I kaitaua riki te Minita n ana kabwarabwara n aron mwaingingin kaako imarenan te aba teuana ma teuana ao riki tao mai Tarawa ikai nako abau ae Abemama ibukin tao ian te titiraki aei, e rabwa e nang ni mataata ao tao e koaua tao te titiraki e na kaineti riki nakoia tanan kambwana ni kaibuke are n aron are e taekinna te Minita ngkana a tia n rin n te bebwa are a uouotia kaibuke a kakoaua raoi kaibuke bwa e a toka raoi iaon aia kaibuke kaako aikane tao aei ngkane raoi bon te kangaanga ae ngaia ae a naki iai te titiraki aei, are ngkana te *Bill of lading* e bon oti iai are bon kaako a toka, a roko a uruaki ke tao a manga aki koro ao ane ngkane ao antai e koaua bwa are a rawata aika rekereke iai bwa are bon te kaibuke ao ngkana manga roko iaon te abamwakoro ai manga tao taan karai kaako, tao n tabetai a bon aki tararuai naba kaako n tabetai ao tao iai naba tabetai ae I kaongoaki bwa tanan booti a manga raran bootin kaibuke ngaia are a kona n mwaimwai kaako ke tao n tabetai e a manga korakora te buaka, ma tao angaa kanga n tararuai riki aron kaako aikai kanga n aron te taratara kanga tao e na bon turuturu riki nakon te kaibuke, ao ana taraia raoi naba bwa e na tararuaki raoi kaako aikane, ao e koaua ti kakaitau naba ibukia ara botannaomata bwa bon iai kaibuke aika bon kakakonimaki ao a bon kaboa naba mwin te uruaki ke tao te kabua, aikane ti nang kakaitau ma ngkane tao bon iai naba tabeua ae tao ngaia ae a bon tia naba n rinanona ara koraki ae n tabetai ao e bon rangi ni maan ma tao ti kakaean

angan e koaua bwa are bon te bwai ni iraoraoaki aei imarenaia ana koraki te Minita ao tanan kambwana ni kaibuke, ao ti nang kakaitau nakoia kambwana ni kaibuke aikai bwa e teimatoa n aki tatare kaakon abara ae Abemama bwa are e teimatoa n roroko ni buoka karokoan ara kaako, ma tai ai te titiraki ti ni iraorao bwa ti na kanga riki ni kanakoraoa aron kawakinan kaako bwa aoria n aki reke n te kangaanga, eang ao tao ti ane, ti ataia naba bwa are taan tabe kaako ma ti aki ataia bwa antai raoi ngkane ae kanga ngaira ngkai te titiraki aei ti nang katururua tao te bubuti ao tao te on on nakoia riki kambwana ni kaibuke ao tera ana angaa te Tautaeka ni ibuobuoki, tao inanon te iraorao ke tao tera are ti nang katikua inanon bain te Minita bwa ti na nang kukurei ao ti kaitaua te Minita n ongo ae nang korakora ana reitaki ma ana kambwana ni kaibuke ae ngaia ae a waakina te ibuobuoki iaon abara ae Kiribati, ngaia tao ti na katikua iroun te Minita bwa tao tera ana angaa, tao ngkana tao tanan iraorao moa n te tai aei ke tao ngkana iai ana kainibaire ae tao e na taraia bwa e na riai ke tao ai bon karinana n te Tua, ane tao tia katikua inanon bain te Minita ao tia kaitaua riki te Minita ao tia kaitauia naba ara kambwana ni kaibuke ao bon te bubuti ibukin aia ibuobuoki riki n te itera aei, ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Tibiika ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki mai Abemama ni boutokan ana titiraki ao e koaua e kakawaki bwa tao a na ongo naba kain Kiribati aron kawain aia *game* , bwa are ngkana e roko te kaibuke n aron are I taekinna arei, e roko te kaibuke imwain ae a waerake am kaako man te kaibuke nako eta ao te tibu kaako e uoti moa bebwa aika uoua are bebwa aikane te *Bill of lading* ao te *Shipping of Instruction* ngkane am bebwa akane imwain ae ko butimwai ao tai ba baku moa n tiainaia, kona kakoaua kona *verify* ke kona *check* ma am kaako ake a roko bwa tao te *Bill of Lading* e *match* raoi ma are n te *Shipping Instruction* , bwa are te *Shipping Instruction* ana bebwa am kambwana are ko bobwai irouna ma are iai naba *copy* na ae uotaki nakoim ao te *Bill of Lading* ana bwai te kaibuke ngaia are ngkane ko na *match up* moa bebwa akane bwa a bon koro, 100 te raiti ae toka iaon te *Bill of Lading* ao 100 te raiti ae toka iaon te *Shipping Instruction* , ngkane ko *match* ao ngkana a *match* kaka 100 akea am kangaanga iai bwa ngaia a bon koro, ngkane ko a manga taningai ngkane am kaako ake a kawaerakeaki man te kaibuke, ngkana e aki koro am raiti bwa tao ti 99 ao ngkane imwain ae ko tiaina ana bebwa te *Shipping* arei ao ko a *note* naba iaona, ko a kakaea naba

am anga n *note* iaona bwa e aki koro am bebwa ane ke am bwai akane, ke tao iai am bebwa am reta are kona kakoaua bwa e na tiainaia te *Ship Cargo* ni kaotia bwa e *short landed* teuana tao te baeki n raiti, ao ngkane am bebwa akane, N na kaumaki ngkami Taan Tei ao ara botannaomata kawaekoai naba karokoi bebwa akane n te kambwana arei, ao ngkai kai e a rangi ni waekoa te *facebook* ma te *messenger* ma tera riki, an rawea naba tamnein am *document* ane ao koa *sent* naba iaon te *messenger* nakon tao am Tia Tei are e mena i Tarawa bwa e na ibuobuoki iai ao e manga karokoa naba n te kambwana e aonga ni waekoa naba te *process* , au kantaninga e naki riaon teuana te wiiki te *process* aei, ngke e roko bebwana ngkekei ao e roko iroun te kaibuke ao au kantaninga kaibuke ngkana kam ongo bwanau, kam a karaoa naba te *refund* bwa ngkana kam bon kakoaua bwa bon ngkami ae kam aki karokoa te kaako ni nnena, aikai kanga taeka ni iraorao ao ni ibuobuoki ngkai kanga ti nang kamanena te *technology* ae e a roko iroura n ara abamwakoro nako tia kona ni mwakuri ma te *internet,* ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki te kateniua n tai Tia Tei.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa Tia Babaire ao tao e rangi n rarabwa te Minita n ana kaekaeka ao tao ti na bubutia naba ara kambwana ni kaibuke bwa n tabetai ao e bon kona n reke tao te kairua n te wareware aei tanan *honest mistakes* bon bwaai aika riki ae e aki kantaningaki, man tabetai ao e kona n reke kaokoron te wareware imarenan te tia katoka kaako ao are e butimwaia te kaibuke, ma tao tia bon bubuti riki nakoia ara kambwana ni kaibuke ake a uouota ara kaako tao aia kaako bitineti riki ao tao bon aia kaako aomata bwa ana karaua raoi naba n tarai n taraia bwa bon titebo raoi te ware ke mwaitin te kaako are e toka bwai naba te kangaanga ae ngaia e karika waeremen reke te kabomwi, bwa are e boo moa te uneaki imarenan tao n aekakin am katoto, ana katoto te Minita, te *moel* ao tao tera te kaibuke are e toka iai te kaako bwa are a kona n ae tao iai te kaokoro n aia ware ke tao titabo ma tao mwaitin raoi te kaako are e toka tao iai te kaokoro iai, ngaia tao ai bon te bubuti ni kaoriori nakoia ara koraki ni kaibuke bwa a ka kakaraua naba n tatara raoi mwaitin kaako ake a toka bwa e aoria n akea te kangaanga irouia nakeke a kao kaako ke a katoka kaako n aia kaibuke, ao e rarabwa riki te Minita te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e koaua a bon

bane n ongora au *official* ngkai ao au kantaninga ana bane n *note* bwaai aika maroroakinaki bwa kanoan ara kauoua ni bowi ma kain ara *stakeholders* ake kain ara *consultation* ae imwaira aio, ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: E a bon bane buokan te titiraki, tia nakon ara titiraki are imwina, e na tabekaki iroun Tia Tei ae karineaki mai Tabuaeran Hon. Tekiau Aretateta ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon. Martin Moreti te Minita Ibukia Aine Te Roronrikirake Takakaro ao Kamweraoi, e nakoim Tia Tei.

BAENIKAIN BWAKAN AIA MWANE KAAIN TABUAERAN N TE RIRIKI ARE 18 - 59 AO TE 60 N RIRIKI

Hon. Tekiau Aretateta: E rabwa Tibiika ao aio au titiraki n te ingabong aio, *"Tera bukina bwa e tuai man bwaka aia mwane kain aba ae Tabuaeran iaon te 18 n ririki nakon 59 ao n reitaki naba ma te 60 n ririki"* Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Martin Moreti: E rabwa te Tia Babaire ao e rabwa riki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabuaeran ao aio ana kaeka te Tautaeka *"I karautaeka nakon te Tia Tei ae karineaki mai Tabuaeran temanna bwa e a tibwa roko aia form mai inanon baira ngaia are e karika te baenikai nakon te bwakan aia mwane kain Tabuaeran"* Ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki te moan tai Tia Tei.

Hon. Tekiau Aretateta: E rabwa te Minita ae karineaki n ana kaeka ae rangi n tamaroa are ngaia bon oin te kangaanga rimwin tanan *form* aikai n roko n ana tabo ni mwakuri ao e koaua bwa are te kangaanga ngkai, ti kakoaua ane te *internet* ae rawata ae mena ikai te Minita n te *Communication* I a kakawenakoa naba n te titiraki aio bwa are aia ara aentena ane nang rietata ane e aki bongana i Tabuaeran, iai te *power* ma ngkana a kona ni kawaekoa ara *internet* , buokan te titiraki ko taku bwa a roko tanan *form* a tibwa reke, tao iraman ane e a tauraoi ngkai ana *form* inanon baim, ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa Tia Babaire ao e rabwa buokan te titiraki, aio te *update* ae tia ni wene I matau, ibukia kaara n te tai aio ao te *total* ibukia kaara ruangan ma itiman ao tengaun ma niman aika ana reke aia *backpay* man Tianuare nakon Ritembwa are nanona kanga tao tengaun tabun aika rin n te *system* , ao ibukia ngkane ake 18 te ririki nakon 59, teniman aika tia ni *pay* ao e a tia ngkai n rin ke kanga n

noraki ara *system* e tuai ni karinaki ma e a tia n rin are a kabaitia ngkai ni karinna 730 mwaiti, ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki te kauoua n tai Tia Tei .

Hon. Tekiau Aretateta: E rabwa te Tia Babaire ao e koaua ngaia e a reke te mwaiti ane ao e koaua iai naba ane rurung ngkai ni kakangai, ma n aron ane ko taekinna ane 700 tabun ao onongaun tabun ke iraman te kara are te 60, akane a nang bwaka n te bwakabwai aei, ke te *pay* ae na roko aio ae n Ritembwa, akane a nang tauraoi ni bwaka? Ko rabwa.
Tibiika: Te Minita

Hon. Martin Moreti: E rabwa buokan te titiraki ao ibukin ana kamataata te Tia Tei ae karineaki ao otau ngkai bwa kaara ngkai ane e aki aua ngkai ni *pay* n te wiiki aio, I a tia n ongora irouia au Taan Mwakuri bwa are e riai ni bwabwaka inanon moan wiikin te namwakaina are nanona bwa e na riai ni *pay* inano te wiiki aio, ao ngkana a tuai ni katanoata ke a tuai n tauraoi ana riai ngkai n tauraoi ni katanoata bwa I kantaningaia bwa e na riai ni bwaka inano te wiiki aei, ngkana tao tiaki tao imarenan te kaabong ke te kanimabong ao e na riai ni bwaka ngkane te mwaiti ni bota ni unimwane ibukia kain Tabuaeran te mwaiti ae ruangaun ma itiman, ao ibukin ngkane te ririki are inanon riki te 730 ti kantaningaia te wiiki are imwina n te tai are e moan barongaki ke e tia n nako aio kara ao tia manga tar ate wiiki are imwina ibukia te roro are imwina, ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei te kauoua kauoua n tai, te kabanea n tai kabwara au bure,

Hon. Tekiau Aretateta: Aia e a bon babane buokan te titiraki ao e nang rarabwa te Minita ae karineaki, ai ti are au titiraki nakon te Minita n te *communication* ae tuai ni kaboa ngkana e kona ni kaboa, ko rabwa.

Tibiika: Ngaia te Minita e na buoka te Minita ibukin Mwamwananga Hon. Tekeeua Tarati e nakoim.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa ao ngkoa I angan te Minita n te MWYSA au *note* bwa e a kanakoa naba ma ngaia e raoiroi bwa I a kamataata, aio kanoan ara, I kukurei n taekinna nako te Tia Tei mai Tabuaeran ae karineaki bwa kanoan te kataumwane ane iaon kawaina ni uotakirake ma kam a tia n noria teutana, iai te karikirake ngkane bwa Tabuaeran ao Teraina kanoan te ririki ae boou ibukin karokoan te *internet* are te *3G* are aekakin naba karikirake ake a tia n roko mai imwaina, ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Tao e a bon bane buokan ara titiraki ane tia nakon ara titiraki are imwina, e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tabuaeran Hon. Tewaaki Kobae e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon. Ruateki Tekaiara Ibukin Enuarementa ao Tararuan aba ao karikirakean te Ununiki, e nakoim Tia Tei.

Hon. Tewaaki Kobae: Ko rabwa Tibiika ao aio ngkane taekan au titiraki, "*E tiku n tuai man kaitiakaki nanon naman Tabuaeran. E kona te Minita are tabena n anga ana kamataata ibukin rikin te mwarara"* Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa *Madam Speaker* ao aio ana kaeka te Tautaeka *"E na rinanon raoi riki te bubuti aio au tabo ni mwakuri"* Ko rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki te moan tai.

Hon. Tewaaki Kobae: Tia Babaire N na bubutia te Minita, I kaitaua n aron ana kaeka aio ma kanga e aki kaeka raoi are boton au titiraki bwa e teretere n au titiraki bwa e kainanoa te kamataata bukin rikin te mwarara iaon karaoan te kaitiaki nakon naman Tabuaeran, I kona ni butia te Minita aio bwa e a kaeka au titiraki aio, Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa te Tia Babaire ao ngkana e nanonna te Tia Tei ae kaitiakan te bwaati ke bwaai ni maenge ke bwai ni mwakuri imwin bwaai ake e buokaki iai te nama ao ngkane N na kaeka n aron are N na kangai bwa ti karautaeka moa ibukin te mwarara are e a riki ni irekereke ma te iremwe aio ibukina bwa e tangira te mwane ae bubura ae kainanoaki ma uarereken te koona ae tauraoi ngkai iaon Kiribati ni karaoa te mwakuri ni kaitiaki, ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Tewaaki Kobae: Ao I a kaitaua ngkane te Minita bwa kanga bon ane are I kananona n au titiraki aio bwa tao e koaua bwa e aki rangi n *straight forward* ke n rangi n teretere ni mataata nakoina bwa tera ae I kananoa, bwa au titiraki aio tiaki bwa ai tibwa moan tai n tabekia n te tai aio, bwa I tabekia naba n te *term* are e nako bwa e irekereke ma aron kaitiakakin te *duck boat* are ngkai tao e a kan aki reke aron kaitiakana bwa tao ane e a bane n riki bwa kanga e a bon rangi n mka ni ikotaki ma te bwaati are i tabon te aeng, ngkekei e beibeti ao ngkai ane e a nim ma te *ship nerd* ke tera, ao ane ngkane bwaai akeke I tabeki n te tai

ae nako ao a tiku n tuai man karaoaki n tobwaki aikai, ngaia are I kaokia n te tai aio bwa I kan ongora bwa tera an te mwarara, ni kaekana n te tai are e nako ao I taku bwa e rangi n teretere e na karaoaki n te tai ae waetata, ma ni karokoa te tai aio eang e tuai man karaoaki, ngaia are I kan titiraki iai bwa ai tera te mwarara ae e a karika aron aio, ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon. Ruateki Tekaiara: Eang e rabwa buokan te titiraki ao te mwarara are karika aio bwa ti bon reitaki ma ara kauatabo aikai n Tebetebeke aika na kona ni buoka aron kaitiakan aio ngke ti noria bon mwakuri ae bubura kaei ao akea ara kona ke akea ara taan rabakau iaon abara ni kona aio, ao irian kakaeakia koraki aikai bon te mwane ma ti nora te bwai ae riki ngkai nanon ara tabo ni mwakuri bwa te kan kaitiaki bwa are ti ataia ae iai te bae na riki nakon te nama ma ngkai e tauira kakaean mwanenakin aikai ao ti tabe naba ngkai ae ti bon tabe naba ni kakaea mwaane ni buoka ibukin karaoan aio te Tia Babaire, ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei te kabanea n tai.

Hon. Tewaaki Kobae: Ao I a kaitaua te Minita n aron ana kaeka bwa ngaia e teretere raoi bwa kanga te mwarara e irekereke ma aron te mwane ao ngkane I kona ni kawenea bwa te kaoriori nakon te Tautaeka aio e kona ni moan bwaia kanga karekean mwanena n te aro bwa e aonga ni kona I taku bwa akea aio, ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon. Ruateki Tekaiara: E rabwa ao aio ae tia bon tia naba n rinanona, engae ngke ti kakai mwane ni buoka ao ngkai ti a roko ke tia kan roko n tokin ara kona bwa bon akea rabwata ake a kona ni ibuobuoki n aio ao ngkane ti nang bon okira ara Tautaeka bwa e nang bon mwanena aio kai bon te kangaanga ae rota ara nama i Tabuaeran, ko rabwa.

Tibiika: Tia nakon ara titiraki are imwina , te titiraki ane e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabuaeran Hon. Tekiau Aretateta ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon. Dr. Tinte Itinteang te Minita Ibukin Tararuan Te Mauri ao Katoki aoraki, e nakoim Tia Tei.

KAINNANOAN BWAIN AORAKI IBUKIA TIOKA IAON TABUAERAN

Hon. Tekiau Aretateta: Au titiraki ae te kauoua aio e kangai, *"E korakora kainanoan te bwai n aoraki irouia kain abau ae Tabuaeran riki irouia Tioka, e kona ni ibuobuoki te Minita iaon aio"* Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Dr. Tinte Itinteang : E koaua e rabwa te Tibiika ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabuaeran. *" I kukurei n taekinna bwa iai ana bwai n aoraki tei itera Mainiku ni ikotaki ma te bwain aoraki n te tioka ae tauraoi ngkai ni kanakoaki nako Kiritimati"* E rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei.

Hon. Tekiau Aretateta: E rabwa te Minita ae karineaki n ana kaeka ao buokan te titiraki, bon tera raoi bukina bwa e tatare te bwain aoraki bwa aio e tabekaki aio bwa e tare man moan te ririki aio ke kan ni banen te ririki ae nako, are ti aki ngaira Taokita ma kanga I kakoaua bwa ngkana e reke iroum te Tioka ao ko a bon tangiria naba ni bwabwatin ni katoa bong ni karokoa e toki maium, kanga ko aki kona *miss* te bwatin, ao ngkai e a tare te bwai n aoraki aio man moan te ririki aio ke man kabanean te ririki ae nako a bon rotai kain au abamwakoro, e aera bwa e aki toka n te kaibuke ai uowa te kaibuke n aron ae ti ataia, e atia n nako *LC Linnix* akea ae toka iai, ai manga Te Mauri akea, ao ngke ti kiba naba ngke e bwara te Auti aio n te *charter* are karaoaki ibukia Taan Tei akea naba te bwain aoraki ae toka, ko ata aio te Minita ae e a kaman tare te bwai n tioka i abara? Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Dr. Tinte Itinteang: E koaua e rabwa te Tibiika ao e rabwa riki buokan ana titiraki te Tia Tei mai Tabuaeran, e koaua ni irekereke ma tataren te bwain aoraki Tibiika ao e koaua ae aio are tao ngkana ti moanna moa tao te bare e aranaki bwa te *supply chain* te bare moan karaoan te bwain aoraki ao karokoana ikai i abara, ao ti kakoaua ngkai bwa n taai aikai ai moarara riki ngkai ti taonaki ke moarara riki te aonaba ngkai e taonaki n te aoraki ae te *Covid19* ao bon iai teutana rotakin te *supply chain* ane ai moarara riki ibukin te bwain aoraki, tao aio are e moanaki man te karao bwain aoraki itinaniku, iai rotakin ane, rotakia kambwana n aia konabwai ni karaoa te bwain aoraki ae rawata n aron are e taneiaia te aba imwain ae roko te aoraki aio, ao aio ngkane ao ni ikotaki ma te mwamwananga karokoan te bwain aoraki ikai i Kiribati, ti kakoaua bwa angiia bwain aoraki aikai a kainanoa te wanikiba bwa e na uoti bwain aoraki bwa are e aonga n ae uarereke te baere aranaki bwa aia *transit time* ao ti kakoaua n te tai aio bwa e bon uarereke naba mwaitin wanikiba aika roroko i Kiribati, ngaia I taku bwa itera aikai ni irekereke riki ma itera tabeua a kaurerekea rorokon te bwain aoraki

ai moarara riki te bwain aoraki n tioka n aron are e a tia ni mwaneweia te Tia Tei, ma I kukurei ni kaotia nakon te Tia Tei bwa a tia n roko bwain aoraki n tioka ao bwain aoraki riki tabeua ibukin te itera Mainiku ao a toka nakon te wanikiba are e uotia nako tanan intinia ibukin te *cable* nako Kiritimati aio are a nako n te Taabati ao a tia ngkai n roko i Kiritimati, e rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki Tia Tei te kauoua n tai.

Hon. Tekiau Aretateta: E nang rarabwa ana kaeka te Minita ae ngaia a tia n te aono n raina, e koaua ai manga te itera teuana ngkane karokoana i abara are i Tabuaeran bwa are akea te wanikiba e a *down* are i Kiritimati nakon Tabuaeran akea te kaibuke, ma e aoria bwa are aio ai bon taben te Tautaeka aio, karokoan ara bwai n aoraki i Tabuaeran ao e nang rarabwa are e a tia n taekinna te Minita ae karineaki, ngaia e rabwa bwa a tia n roko bwain aoraki aikai ma ti manga ti te kangaanga ngkane ai manga nikiraia i abara, ai kawara kain abau a ongora ngkai, ane e a roko bwain aoraki, keiaki mooi n te mao ao n te taberan te ren, imwain rokon raoi ami bwain aoraki bwa kam aonga ni marurung, ao e rabwa e a toki naba ikane.

Tibiika: Te Minita

Hon. Dr. Tinte Itinteang: E rabwa riki ana raraoma te Tia Tei mai Tabuaeran ao e koaua e raoiroi bwa ti a tabeakina ane tia katikua ane bwa e a tabeanna te Tautaeka ao e a reitaki au tabo ni mwakuri ni ikotaki ma taabo ni mwakuri ake tabeua tao n aron te *linnix* ao te botaki ni mwamwananga ibukin karokoaia aia bwain aoraki am botannaomata, e rabwa Tibiika.

Tibiika: E a bon bane buokan ara titiraki ane ao tia nakon ara titiraki are imwina, e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki te Tia Tei mai Teraina Hon. Nantongo Timeon e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon. Martin Moreti te Minita te Minita Ibukia Aine Te Roronrikirake Takakaro ao Kamweraoi, e nakoim Tia Tei.

WAEREMWEN KABWAKAN AIA BACKPAY KAARA AO TE UNEMPLOYMENT BENEFIT

Hon. Nantongo Timeon: E rabwa *Madam Speaker* ao aio bon te kakamauri riki n imwain te tawanou aio nakoim Tibiika ma am koraki ni kabane ao te Beretitenti ma te kauoman engae ngke akea rabwataia ikai ana mauri naba n te tabo are a mena iai, ao Taan Tei ao ngkami ni kabane kain ara koraki ni kabane ao taan ongora ao kain Kiribati ni kabane kam na mauri, e rabwa *Madam Speaker* ao aio bon au

kamauri ae onoti nakon te Minita are e na kaeka au titiraki aio te Minita n te MWYSA, e na mauri naba, ngaia e kangai au titiraki *Madam Speaker "E kona te Minita are tabena ni kamataata bwa bukin tera ae rangi ni waereme kabwakan aia backpay kaara ao unemployment benefit nakoia kain Teraina"* Ko raba.

Tibiika: Te Minita

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki n ana titiraki ao aio ngkane kaekana, *" I karautaeka ni kaongoa te Tia Tei ae karineaki mai Teraina bwa angin aia boma kain Teraina a tuai n roko inanon bain au botaki ni mwakuri ni karokoa te bong aio"* Ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki te moan tai

Hon. Nantongo Timeon: E rabwa te Minita ao eang buokan au titiraki, kanga antai tabena tibwatibwan tanan boma aikai, e rabwa.

Tibiika: Te Minita kaekana

Hon. Martin Moreti: Tia Babaire e rabwa buokan titiraki I taku bwa otara ti bane ni kanakoi nakon te kauntira ao ti bon katanoata nakoia aomata are e a uki te boma kanga bon iai inaomatan te aomata ni kan kanoa te boma ngkana e kan kanoaia e bon kona n roko n anaa ana boma, ngkana e buoka te titiraki, e rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan te kauoua n tai.

Hon. Nantongo Timeon: E rabwa te Minita *Madam Speaker ,* eang n aron kanga atakina irou ao irouia kain Teraina bwa akea te boma ae tauraoi ibukia, e rangi n rawata ae kan kanoa te boma ma akea te boma ae tauraoi ibukia riki te are *unemployment benefit* , kaara iai aia boma ae tia tibwa uoti n okira mai Kiritimati nako Teraina, te bubuti nakon te Minita e kona e kona ke tera ana angaa ni ibuobuoki bwa e aonga ni waekoa, ngkana e kona ni ibuobuoki naba iai te Minita e aonga ni waekoa n reke aia mwane kain au abamwakoro imwain te Kiritimati aei. e rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Martin Moreti: E rabwa te Tia Babaire ao e rabwa buokan te titiraki, e rabwa kai I a tibwa ataa ane ae ngaia tao iai te kangaanga n te boma mai iaon Teraina, kanga a tuai kaongoai kain au aobiti ae e tuai roko te boma ikekei ma e rabwa te Tia Tei kai e tabeka aio bwa tia ruamwin aio ao ti na riai n tuangia bwa e na riai ke tera te kangaanga ao a riai ni ibuobuoki ni karokoa te boma aio irouia kain Teraina bwa e aonga ni moantai n reke aia mwane

bwa n aron ae te *data* naba ae imatau ao kanga I kuri ni kakoaua bwa ai tibwa teniman kain Teraina ae rin n ara *data* aio, are nanona kanga bon akea ae kanoaia ngaia are tia butia kain ara aobiti bwa a tara aio bwa e aonga ni moantai n reke buokaia kain Teraina imwain te Kiritimati n aron are e bubutiai te Tia Tei ae karineaki. Ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te kateniua n tai Tia Tei.

Hon. Nantongo Timeon: E rangi n rarabwa te Minita n ana kaeka ao e koaua eang e nang korakora kainanoan te mwane ngkai n au abamwakoro ae Teraina te Tia Babaire bwa are n aron ae tao ae tao e ataaki akea ngkai te katine ben bwa a bane n on tanan umwa n takataka ao akea riki aia anga ngkane kanga ni karekea aia tianti kain au abamwakoro, ngaia are I a bubuti nakon te Minita ngkana e bon kona n nanoangaa te kainano aio ni kataia ni kawaekoa ni karekea, ao tao ngkai bon te kabane ngai n titiraki te *Madam Speaker* ao I a bubuti naba bwa are ara umwa n takataka a onrake ao iai kaibuke ngkai aika a ana nako Teraina tia bubuti naba tao nakon te *Education* ao ngkana a kona ni ibuobuoki n aio tao ni kamanena aia kaibuke are aia *charter* ni kangai ni kanoai n te ben mai Teraina ni kaokii tao nako Kiritimati ke nakon taabo ake, ao te bwaa e tare, e rawata te bwai ae tare ngkai n ara abamwakoro akekei ngaia are tia bubutiko ko aki un te Tibiika bwa are ti bon kawa bwa are bon rangi n raroanako ma e kakawaki naba reken taina ngkai kai a ongo naba te Tautaeka ao Minita ake ai irekereke ma aikai ngkana e kona n reke aia ibuobuoki, tao ni kamanenaan aia *charter* aikai ni uota te bwaa nakon ara abamwakoro akekei ao tao ni kamwawa te ben teutana bwa e aonga ni manga reke buokaia ara koraki ake a rangi ni kakawa n tionako i Mainiku ikekei *Madam Speaker* , e rabwa te Minita n ana kaekaeka ao tia katikua inanon baina, e a iangoa aron ara kainano aei , e rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Martin Moreti: E rabwa Tia Babaire ao e rabwa riki buokan tanan titiraki ao I taku bwa tao a bon ongo raora ni Minita ake kanga a kaineti ma ana bubuti te Tia Tei mai Teraina ao tao ni irekereke ma are bon oin te titiraki, ti a kataia ni ibuobuoki ngkana tao bon te kangaanga ngkana tao te *internet* bwa ara kantaninga e na kona n *scan* niaki te boma n *sent* ma tao ngkana iai te *issues* tia manga tara riki itera tabeua ae na kona ni ibuoka iai kainanon Teraina n te tai ae waekoa, ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: E nang rabwa ara titiraki ao e a bon boo raoi iteran 12 are ai bon ara tai ni katawanou n te tai aei, ngaia are e a nakoraoi kanoan te bong aei te ingabong aei ao tia motirawa moa ibukin ara katawanou tia manga kaitiboaki n te aoa 2 ikai, kam rabwa tia motirawa.

KATAWANOU

Tibiika: Tia nakon ara bwai are iaon ara Ota Beba.

Kiraaka: Moan Warekan te Biira.

Taian Biira

Tibiika: Ao ngkai e a bon tia ni kanakoa ana maroro te Kauoman ni Beretitenti are bon te Minita naba n te mwane Hon.Dr Teuea Toatu iaon moan warekan ana Biira ni Kataumwane ibukin 2020 ao ngkanne n nang kanakoa te maroro nakoimi Taan Tei ao I a kanakoa moa nakon te Leader n te Kaitara bwa e a kanakoa ana maroro iaon te Biira aei. E nakoim te Leader n te Kaitara Hon.Tessie Eria Lambourne e nakoim te maroro.

APPROPRIATION BILL 2020 (1ST READING)

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire ao ti kukurei naba n anga ara maroro tabeua ni kaineti ma te Biira ibukin moan warekan te kataumwane ibukin te ririki 2021. Ao tia rimoa ni kaitaua te Kauoman ni Beretitenti te Minita n te mwane ma ana Tia Koroboki ao kaain ana tabo ni mwakuri ni kabane ao ai bon taan koroboki ao Taan Mwakuri n te Tautaeka ni kabane ibukin barongaan kanoan ana kataumwane te Tautaeka ibukin te ririki ae na roko.

Ao tao imwain ae I reitia te Tia Babaire ao tao n te tai aei tia butimwaea moan warekan te Biira ibukin te Kataumwane ae kakawaki aei ma te nano n raraoma. Ae ti butimwaia n te tai aei moa. Ao aei kanoan raraomara ae ngaia ti na kawenea n te bwakantaai aei. Ao e a tia ni mwanewea tao ana kibu ni koora ana kataumwane te Tautaeka ibukin te ririki ae na roko ae butimwaean te taneiai ae boou. Ao aei are tao e kaineti riki n aron kabwarabwaraan ana kibu ni koora aei te Tautaeka ao tao e kaineti riki nakon te bwai ae riki ngkai n te aonaba n irekereke ma te aoraki are e kakamakuri are e buti n te aonaba ao ai bwaai ngkai aika a riki man te aoraki aei.

E koaua ti aki kakewea anne bwa te bwai ae bane n rootira ni kabane tao iai riki aba tabeua ae nang korakora rotakia. Ngkanne ngaira bwa ti na tara naba aron ana kibu ni koora te kataumwane aei ao ti na taraia ni bon tao mai iaon abara ae Kiribati

tao ai te taneiai naba ae boou aika a noraki ngkai n taai aikai. Ae ngaia anne ae karika raraomara ni kanoan te kataumwane ao tao riki bon tein aron butin ngkai te kabanemwane ma kaubwain Kiribati. Ao te moani bwai moa ae tao ngaia ae kanga ti na aranna bwa te taneiai ae boou ni irekereke ma aron tarakin biribirin kaubwain Kiribati, ke tao aron tein rikirakena ao aei e bon teretere naba n ana ribooti ke n ana maroro te Kauoman ni Beretitenti ae bon iai ngkai te kanganga n aron ana ware tao te rabwata n te aonnaba are kanga e taratara aron birin kaubwaia aba n te aonaba ke te IMF. I kakoaua bwa are ngkai tao n te ririki aei nakon te ririki ae na roko ao e nang bon akea te rikirake 0% *growth* ao n te ririki ae nako ni karokoa te ririki aei iai teutana bwa 2.3%. Tao aikai te naan taneiai aika a boou tao bwaai aika a boou ae tao ngkai n taai aikai kanoan man te ririki ae nako ni karokoa ngkai ao aikai te naan bitaki kanoan te bitaki.

Tia manga taraa aron tein kaubwain te Tautaeka ke Kiribati ma ngaia e boboto iaona kanoan ana kataumwane te Tautaeka ke ana *physical situation* tao taraan biribirin ana kabanemwane ao ana karekemwane te Tautaeka. Ao aei naba kanga ti taraia naba bwa e titebo bwa kanga iai naba te tamnei ae e a moanna n oti ao tao aei ngaia ae ti tarataraia naba ma tein ana kibu ni koora te kataumwane aei ae tao aei naba te taneiai naba ngkai ae boou e a rikirake ni buakaka naba aron tein kaubwain Kiribati. Tao te Tautaeka are e tararuaia te Tautaeka.

Ao aei ti noria n aron tein uarereken te karekemwane ni kabotauaki ma te kabanemwane. N te ririki ae nako ke te ririki aei te kataumwane ibukin te ririki aei ao iai te kee ae $36 tabun te mirion. N te kataumwane ibukin te ririki ae na roko e ngae ngke e aki nang katereterea te Kauoman ni Beretitenti n ana maroro ma e ota n te boki ni kataumwane bwa e a raka riki keen te kataumwane aei nakon $39 tabun te mirion e bon kaan $40 te mirion tao ngkana e kauarerekeaki te ware nakon $10 ni mirion ao tao bon $40 te mirion bwa $39.95 te mirion. Anne te *deficit* ibukin te ririki ae na roko.

E aki oti n ana maroro te Kauoman ni Beretitenti bwa are e a karina naba ibuakona te mwane are $40 te mirion are e na butaki man te mwane n Tania. Ma ni bon aron tein te kataumwane ana bon katereaki moa birin ana kabanemwane te Tautaeka n te ririki teuana ao ana karekemwane are e bon karekea ni bon oin korakorana. N aron ae oti n te kataumwane ibukin te ririki aei ao ngkanne ngkana e na karauaki ni kabwaranakoaki ao anne ngkanne teina bwa e na iai te kaokoro kanga

n au maroro iaon te kataumwane n te ririki I ataia bwa kanga akea ara taetae ni Kiribati bwa are ngai I kakabongana te taeka ae te ruuti bwa are tao ake bitineti a ota iai. Bwa ngkana ko karikirake e raka am kabanemwane iaon am karekemwane bwa tao n te taetae ni karikirake ngkanne anne te ruuti. Aei naba ngkanne ae nang uarereke ana karekemwane te Tautaeka n ana katautau nakon te ririki ae na roko ni kabotauaki ma ana kabanemwane. Ao ane e a bon oti e a tia n rarangaia te Kauoman ni Beretitenti n tein ana kabanemwane mwaitin ana kabanemwane ao mwaitin ana karekemwane. Ke tao ngkana arona bwa e na ibuobuoki te kauring iaon anne ana kabanemwane te Tautaeka n ana kataumwane ngkai ibukin te ririki ae na roko e biribiri iaon $279.4 te mirion. Ana karekemwane are e bon karekea man korakorana $225.5 te mirion ao iai ngkanne aia buoka taan buoka are angangan te Tautaeka ibukin buokan te kataumwane ae aranaki bwa te *budget support* ae te $13.9 ke e a bon kaan $14 te mirion.

Ngaia ngkanne man ware aikanne ao e reke iai te *deficit* ae $39 tao e bon kaan $40 te mirion. Anne ngkanne tein kaubwain Kiribati ae ti tabeaianga ao ti bon butimwaea te kataumwane aei moan warekan te Biira ni kataumwane ma iai te nano n raraoma iroura ao aei ngkanne e irekereke ma mwanenakin te kee ke te *deficit* aei man te mwane n Tania. Ti a ongo iroun te Tautaeka bwa n te ririki ae na roko ao e nang buuta $40 te mirion man te mwane n Tania. Ao aei naba te taneiai ae boou ngkai bwa e a tia n nang taetaekinna te Tautaeka aei bwa e na bon aki naba kabongana te mwane n Tania ibukin kakoroan nanon ana motinnano. Ao aei ngkanne manga iai te bitaki aei. Ao tao tabeua te naan maroro iaon are e maroroakinna te Kauoman ni Beretitenti ibukin ana kainibaire te Tautaeka ibukin butan te mwane n Tania ao e taekinna bwa are ngkana e raka te mwane n Tania iaon 5% n te ririki are imwain ririkin te kataumwane. Ao e na kona ni butaki ibukin riin te waaki. Ao e taekinna te Kauoman ni Beretitenti bwa e a tia n roko ngkai te raka te mwane n Tania 18%. Ngaia are I taku bwa te ware ae kabongana te Kauoman ke te Tautaeka n ana kataumwane aei ae ngaia n ana kainibaire aei bwain te ririki ae nako. Te ware ibukin te ririki 2018 nakon 2019 ngkai tia maroroakina te kataumwane ibukin 2021.

Te ririki ae na kabonganaaki 2019 nakon 2020, mwaitin te mwane n Tania n tokin 2019 $1.15 te mirion. Te kabanea n ribooti ae reke inanon baira n aron ane e mwaneweia naba te Kauoman ni Beretitenti Tebetembwa n te ririki aei $1.17 te mirion. E oti ikanne bwa ti teuana

tabun te katebubua rakan te mwane n Tania. Ma n ara koaua ni kaineti ma ana kainibaire te Tautaeka ae e a tia ni kawenea ibukin kabonganan te mwane n Tania ibukin riin te waaki ao e tuai kona ni butaki ngkai te mwane n Tania bwa e tuai n roko n te mwaiti anne bwa are ngkai ti taekina tao butina n te ririki aei kabotauana man te ririki ae nako ibukin kabonganana n te ririki ae na roko. Anne teuana te bwai ae ti kan katereterea ao anne ngkana arona bwa tao ti taraa are e a tia noria te Tautaeka tao n ana koaua e a tia e a kona ni butaki bwa are e a tia n roko 18% ao e bon tuai naba e nang buburakaei ae iangoia ngkai bwa e na butaki. Bwa inanon rinanoan ana kataumwane ao ti te $14.5 te mirion te naan karikirake ae a irekereke ma riin te waaki. Ngkana anne kanoan ana kainibaire Tautaeka ibukin kabonganan te mwane n Tania n te itera aei are aranna bwa te 5% *rule* e nang buburakaei ae e a butaaki. Ao te mwaiti ae butaki e a bon kaineti raoi ma mwaitin te *deficit* are $39.9 te mirion.

Ngaia anne ae nang kakawaki bwa e na ota Kiribati bwa iai te *deficit* n ana kataumwane te Tautaeka ao e na mwanenna ngkai n te tai aei man te mwane n Tania. Ti bon titiraki naba bwa e aera ngkai e nang buuta te mwane n Tania n te tai aei te Tautaeka? Bwa are e tuai bane am mwane ni mwakuri are te *cash reserve.*

N te ririki aei ao ko kabongana $36 tabun te mirion ibukin kabarantan am kataumwane, ao ko taekinna n am maroro ibukin te kataumwane n te ririki aei bwa iai mwaitin te *cash reserve* ke te mwane ni mwakuri ae $335 te mirion. Are nanona bwa iai nikirana ngkai ae $290 tabun te mirion anne ngaira ti kantaningaia bwa nikiran te mwane aei. Ma ti ataia bwa e kona ni kabonganaaki ngkana iai te kerikaaki n am karekemwane ae ko kantaningaia bwa ae na reke n te ririki aei. Ao n aron are e kawenea imatara te Tautaeka ao nikiran te mwane aei $169.6 te mirion, te titiraki bwa e aera e aki kabonganaaki aei ibukin kabarantan te kataumwane? Ao bukin tera ngkai tia baireia ngkai bwa ti nang buuta te mwane n Tania? Anne te titiraki. E aki bwarabwara n ana maroro te Kauoman ni Beretitenti ae tao a tia ni karaua n rinanona ao ni kabotaua bwa tera tamaroan riki ae nang butaki te $40 ni mirion aei nakon ae nang bon kabonganaaki te mwane ni mwakuri are $100 tabun te mirion nikirana.

Ao tao I kan kaeta naba te mwaiti anne bwa are e mwaneweia te Kauoman ni Beretitenti bwa iai $400 tabun te mirion te *cash reserve.* Ma

I taku bwa n tokin te tai ao e bon kaotia raoi bwa $169.6 te mirion.

Ngaa anne naba te titiraki iaon te kataumwane aei bwa ibukin ae tia bon kubanako bwa iai riki te anga ae bon kakabongana te Tautaeka n ana kataumwane aika nako bwa are ti noria n 2016 iai naba ana *deficit* ae $17 te mirion ao e mwanenna naba man te naan *cash reserve.* Bon akea ao e bon eti ae bon akea, ao e bon eti ae bon akea te mwane n Tania ae kam kabongana ma ngke kam moan roko n te Tautaeka ni karokoa ngkai. Ao aei ngkai tao ai te taneiai ae boou. Tao anne kanoan ngkai te kibu ni koora ae ngaia kam a tia n rineia bwa a bitaki a tiraua ngkai bitaki, kam nang kuaa te mwane n Tania ae kam nang kakamoamoa ngkoa bwa kam aki kona ni kuaia anne teuana.

Taraan naba biribirin te kabanemwane e a rikirake ni kekerake te kabanemwane. Tao ngkai ai te $19 te mirion tao taraana e uarereke ma I taku bwa tein tamnein ngkai te kabanemwane ao tao aei e bon tiatiana ngkai ana kabanemwane te Tautaeka bwa are a rawata kanoan ana motinnano ae a tuai ni karinaki. Ma ngaira n ara koaua are e na tamwatamwarake riki. N te ririki aei are $260.6 te mirion n te ririki ae na roko $279.4 te mirion.

Manga taraan ngkanne ana karekemwane ao akea te karekemwane ae boou ae kawenea ngkai te Tautaeka imatara, ao tao iai raaka aika a uarereke ma te bwai are ti kakantaningaia tao kakataningaia Kiribati bwa te naan karekemwane ake a boou, are ngaia ae na mwaneni kanoan te motinnano ae nang tirua are kam a tia ni berita iai najkon te botanaomata bwa kam na kakoroa nanona. Iai te raka n aron ana katautau te Tautaeka iai te raka n te karekemwane are e na bon karekea te Tautaeka. Ma I taku bwa tao iai naba te kaokoro ni ware bwa ngaira n ara ikoikoti ao bon ti ana karekemwane te Tautaeka ni korakorana $225.5 te mirion, are e mwaneweia te Kauoman ni Beretitenti n ana maroro bwa $265.57 te mirion are I taku bwa iai te kaokoro anne are e bon oti n ana taibora ane iaon iteraniba 3 mwaitin raoi ana karekemwane. Eng ngaia tao aikanne e nang kakawaki ae e na eti tao ngaira tia karautaeka ngkana arona bwa tao a bure bwaai aika ti wawareki, ma anne ngkanne kanga ara mena n te karekemwane.

E koaua iai te raka ao ti kaitau n te raka ma te raka aei e aki tau ibukin kaitaraan te kabanemwane ae ngaia ngkai e a moanna ni kekerake bwa e a bon roko n te $40 ni mirion.

Te kateniua, n tabeaianga kanga bon aron uotakin te kataumwane aei bwa

n ana maroro te Kauoman ni Beretitenti ao akea naba teutana mwanewean ae tao iai te *deficit* ke iai aki tau nana karekemwane ni kaitara ana kabanemwane n ana kataumwane ibukin te ririki ae na roko. Ti tabeaianga iai bwa e titebo ma e a moantaai naba ni karinaki te $40 ni mirion are e na butaki man te mwane n Tania ni karinaki bwa kanoan ana karekemwane te Tautaeka ao anne ae ti bon ataia ae e aki kakaraoaki n te moan bwa are korakoram ae kona kaotia ao ngkana iai te aki tau ao ngkanne kona bon kaotia naba are te mwane n Tania ke tao te *cash reserve* ke te mwane ni mwakuri are e rawata inanon baim kona kabongana.

Ai anne ngkanne kanga taraan te tabeaianga irounra n aron tein kaubwain te Tautaeka te Kiribati rarakan te kabanemwane ao aki taun te karekemwane. Ngaia ae ti ataia bwa kam a tia n tuangira bwa iai ami *task force* ae kam a tia ni kateia ibukin kabirimwakan ami anga ni karekemwane ake a boou are kam a tia n taekinna nakon Kiribati. Are tao karekean ana bwaibwai te Tautaeka n te naan kambwana ni karao ika itinaniku ao aikanne ae ti noora naba riaina bwa ti na angani ngkami ami tai ibukin kabuburan riki ami karekemwane. Ma bon iai tabeaiangara bwa ngaia ae ti aki tangiria bwa e na iai te kanganga nakon kaubwain Kiribati.

Eng aikanne kanoan te tabeaianga iaon kanga aki raoi kabwarabwaraan ke katerean tein raoi te kataumwane nakon Kiribati. Bwa ngaira n ara ongongora ao n aron ae otara tao e memere otara bwa akea ara taan rabakau n aron te Tautaeka, akea ae bon rabakaura naba n te mwane. Ma n ara wareware n ana boki ni kataumwane te Tautaeka ao anne ngkanne teina iroura. Tabeaiangara naba bwa are ngkai e a rikirake te *deficit* ke uarereken te karekemwane ni kabotauaki ma te kabanemwane ma e nang tiraua riki kanoan ana motinnano te Tautaeka ae a tuai koro nanoia.

Iai mwaitin am motinnano ke am berita nakon te botanaomata ae 144 mwaitina. 30 are nikiran are n am term ae nako 114 ae n am motinnano ae boou ao ngkana ti taraia ao e tuai bwii ngkai ae tao e a tia ni kakoroaki nanona ke ni waakinaki. Ao ti nang nanokawaki bwa are e bon rawata naba te kanganga naba n aron tao kabwakaan mwaane ngkai ni kanoan am motinnano ae e a rin n te kataumwane naba n te ririki aei. Ao ti nang nanokawaki n te bong aei n ongo aia kanganga ara unimwane ao ara unaine n aron ngkai te bwaka mwane. Bwa are aei kanoan am berita, teuana ni moanibongin te namwakaina aia tai ni bwakabwai kaara ao a roko kaara ao a nang anai aia mwane ao akea te mwane. Ao I

taku bwa a nako n te aobiti ni kakaea rongorongo, ao ngaia e bon tuai n tia barongaakina. Aei ti aki taekan te *back pay* bwa aei bon taekan are te bwaka mwane ni katoa namwakaina. Ao ngaia ae ti nanokawaki iai bwa are aei e a tibwa waakina kakoroan nanon ana motinnano te Tautaeka ao e a nang tiraua te kanganga. Anne ngaira ti irantangaia ara kara aikai a mwananga mai i Temaiku n taabo aika a raroa ao akea kantokaia iai aika a mwauku ao anne.

I taku bwai aei e riai ni iangoia raoi te Tautaeka ao e na karaua raoi ni baronga aron kakoroan nanon ana motinnano. Bwa a kawaa ra botanaomata ngkana ai aei aron ara tobwa nakoia ae ti aki kaman karautaeka ni kangai tao iai te kanganga tia manga katanoata. Bon iai am anga ae ko bon kakaraoia ae ngaia aei kanoan ngkai te kataumwane bwa are e tuai tao e tuai bwii ngkai ae e nako ti kakaitau bwa iai aika a rin ngkai n te kataumwane ibukin te ririki ae na roko ma aikai iai naba aika a tuai rin ae kanoan naba ami berita nakon te botanaomata bwa kam na karin. Bwa tao teuana te mwane ni motirawa kam tuangia taan bitineti bwa e na rin n te ririki ae na roko inanon ami ma maroro ma ngaia ao aki rin ngkai. Aikai bwaai aikai ti noori n te kataumwane ae a tuai bane kanoan te motinnano ao a rawata kanganga ma e a rangi ni buburakaei te kabanemwane ao e a rangi ni uarereke te karekemwane.

Tao iai naba te naan kanoan naba te kataumwane ae tao a manga taonaki riki kanoaia n aron mwanen te takataka, are e kabwarabwaraaki bwa e tuai moa ni karinaki tao e na noraki tao nakon tokin riki te ririki ae na roko bwa ana karaoaki moa te tua ibukin aia biri mwane nakon te kai n tabwii taan oroben. Ao e tuai rin au titiraki ao kaekan au titiraki iaon te itera aei bwa are bon kaain abau ae Abemama a bon tangiria bwa ana bon kabwaninaki n anganaki te $4 n taara are ngkai n te tua moa n te tai aei a bon kairoroaki taan oroben ao tao kaimoa are a tia ni kona ni karinaki n te kaintabwi bwa kaain te kaintabwi ma e a bon nakon nanoia ao aei are e bon waaki ngkai ao a bon a tangiria bwa ana bon anganaki. Ao ngke arona bwa e karaoa aei te Tautaeka ao e a nako naba ni moan te ririki. Ao ngkai aei ti taraia ao tia mang tabeaianga iai bwa tao aei naba te anga n ae e na kamanaaki bwa e na aki moantaai ni kanakoaki. Aei bon aia titiraki naba ara botanaomata bwa e aera ngke e aki naba rin n te moan ririki, ao anne ko a kaman ataia ae e na rin bwa iai te KPF are n te 50c ko nang riai ni kaman kibaria man te moanibong are ko roko iai.

Ma aikai kanga bwaai tabeua bwa ti noora kanoan te kataumwane aei ao

kanga ti tabeaianga bwa are ti na teimatoa ni kakauringa te Tautaeka kanoan ana berita nakon ana botanaomata. Ao anne ngaira tibwangara ngaira Taan Tei ake ti aki mena n te Tautaeka bwa ti na kakauring ao ana aki naba mamaraki taningaia bwa are aei bon karaoan tibwangara. Ao ngaia anne ti na buobuokiko naba bwa tera are ko kainnanoia n te kataumwane ae e na kona ni buoka aron kakoroan am motinnano ngaira naba taan buokiko bwa ngaia ti na kauringko bwa are e rawata ae ko a tia ni berita iaona ao ngkai e tuai bwii ae koa tia ni kanakoa ao tebubua tabun riki 130 tabun riki.

Ngkanne iai naba kanoan te kataumwane ae ti karaua n taraia ae kanga ngaia kanoan tabeaiangara bwa iai naba te naan kainnano aika aki toki n taetaekinaki ikai ngaira iroura ngaira Taan Tei. Ma ti aki noora naba te kataumwane ibukin tobwakia. Ngkana arona bwa a rin ma aki nang matata nakoira tao anne e kona ni ibuobuoki iai te Tautaeka. Ma tao uoua ae ngai N na mwaneweia n au maroro teuana te ran, te kainnano ibukin te ran I taku bwa e katoa auti ti ongora naba ngkai ana kanganga Banaba I taku bwa Banaba bon te aba teuana ae bon nang buburakaei riki ana kanganga ao e nang riai n tobwaaki ana kanganga. Ngaira naba ara abamwakoro iai ara kaawa tabeua aika a rootaki n te kanganga aikai bwaai aika ti noori ao e tuangira te Tautaeka bwa are te naan menan raan ake a kaman tia ni kaweneaki ma a kainnanoa karaoakia ma are e na waaki. Ma tia mimi ngke tia noora kanoan ana kataumwane ao akea te kataumwane ibukin ana waaki iaon te itera aei bwa bon iai ae bon onoti ibukin te naan *water infrastructure* ke kanga menan te naan ran are a tia ni kaweneaki nakon te naan mwenga.

Akea kanoana, ngaia ae ti tabeaianga iai bwa e nang tiraua te kaekaeka ao e titebo ma ti aki ataia bwa tao iai nnena teuana ti kakaitau bwa ti noria ae iai $6 te mirion ae ibukin tararuan tao ana bwai te Tautaeka ma e aki bwarabwara bwa tera kanoana. Ngaira kanga n ara kantaninga tao te kawai te marae tera riki ma te ran bon iai ana *program* ae onoti ae te *outer island water infrastructure maintenance* ae akea te kataumwane ibukina.

Te kauoua ae I kan mwaneweia te kibakiba inanoa. Ti kataia ni kakaea bwa are aei naba kanoan te tabeaianga irouia ara botanaomata iai ana taeka te Tautaeka are iai uowaa ana wanikiba ae e na kabooi ae tao ana roko n te ririki ae na roko. Ti kataia ni kakaea bwa e ngaa mwanen boon te naan wanikiba aikai ae e aki reke iroura, akea naba n te kataumwane ibukin te karikirake.

Ngaia ti aki ataia bwa tao iai mwiina ane tao a kona ni ibuobuoki iai akea naba tao te mwane ni ibuobuoki nakon te Air Kiribati ke te *subsidy.* Ngaia are aikai bwaai aika ti na kakauring bwa are kanoan te kataumwane. Bwa te kataumwane kanga tao ai tibwatibwaan kaubwain Kiribati ibukin kakoroan nanon te naan berita ke tao tobwaan kainannon te botanaomata te *allocation of resources.* Ma ti taraia ao kanga ti aki noori itera ae ngaira iroura a nang kakawaki ae e na riai ni mwanenaki n te kataumwane aei. Ngaia anne ngkanne tabeaiangara ngaia ti kangai tao aei ngkai te taneiai ae boou ae ngaia ana boto ni iango ana kataumwane te Tautaeka nakon te ririki ae na roko. Tao ti aki ti te *covid-19* bwa tao ai aei, ao ngaira aei ngkanne ara taratara n am boto ni iango aei te Tautaeka ni kaineti ma am kataumwane. N aron ae I taekinna ti butimwaia ma te nano raraoma n te tai aei, ao ara kantaninga bwa n te ririki ae na roko ao a nang wene te naan karekemwane aika ana kamaeu mata tarakiia bwa e na nang raka iaon te kabanemwane. Ao ngke te Tautaeka ko na kona ni kakoroi ni kabane am berita nakon am botanaomata. Bwa ti boutokaiko n am waaki aei ao ti na kaungako ma ngkana arona bwa aki reke nakon te ririki ae na roko ao ti na karautaeka ngkanne bwa ti nang aki butimwaea am kataumwane ngkana ko nang manga buuta naba te mwane n Tania.

Bwa are ngkai e a uarereke kaubwaim ngaia koa okira ngkai te mwane n Tania. Ngaia anne kanga kanoan ara maroro iaon te kataumwane aei te Tia Babaire ao a rawata ake ana manga reitianako riki mai irouia raou n Tia Tei ma ngai aei ngkanne kanga kanoan ara maroro iaon ana kibunikoora ana kataumwane te Tautaeka ti kaitaua te Tautaeka n ana kekeiaki ti na aki naba mwaninga anne ti kaitauko n am kekeiaki. Ti ataia bwa e a korakora ngkai tinebun uotam bwa are ko a kataia ni kakoroa nanon am berinta aika a bon nang riao mwaitina ao I taku bwa koa bon aki kona ni kakoroi nanona inanon te 4 n ririki. Are ti taraia bwa e tuai bwii bwa tebubua tabun riki ane iaon kawaina.

Ma ti na anganiko te onimakinaki bwa e na kona ni koro nanona bwa are iai ae kam waakinna ibukin ami karekemwane. Ngaia ti a manga ingainga ngkanne ni manga kantaninga kanoan am rongorongo ibukin biribrin am karekemwane inanon te ririki ae na roko. Tao aikanne kanoan ara maroro are I kanakoa n te tai aei te Tia Babaire ni kaineti ma moan warekan te Biira ni kataumwane ibukin 2021. Ao n te tai aei ti butimwaia ma te nano n raraoma bwa ngkana e teimatoa n

teina aei ao ngkanne tao e ataa ara *position* te Tautaeka n ana kataumwane are n taai aika ana roko bwa ti aki tangiria bwa e na reke te kabuanibwai nakon Kiribati. Ti na kamanoa Kiribati man kanganga aika ana kona n reke ao tao man taeka tabeua aikai ao ti butimwaea moan warekan te Biira ma te tabeaianga. E rabwa.

Tibiika: I a kanakoa nakon te Minita ibukin te Akawa Hon.Ribanataake Tiwau e nakoim.

Hon.Ribanataake Tiwau: Te Tia Babaire e rabwa ao tao te moanibwai imwain ae waakinako te maroro I a uota bwanaia ni kamauri kaain abau ae Nikunau n reitai ma raou n Tia Tei mai Nikunau temanna nakoim te Tibiika, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita ao Taan Tei ni kabane ake a bane n roko tamaroan te bwakantaai aio kam na bane ni Mauri.

E koaua e rabwa Madam Speaker e rangi n rawata kitekitean bwa tera ana karekemwane te Tautaeka aio. Bwa e rawata te raraoma e rawata te nano uoua, te nano n Tooma Madam Speaker te nano n Tooma bwa akea aia onimakin te koraki aikai. Bwa e a tia ni katekatekaira te botanaomata n te kain tekateka aio ma te onimaki ma ngaia nakai a nano n Tooma ao e korakora te nano n raraoma ao te onimaki. Ao N na taekinna te Tibiika ao N na karabwaia te kabineti ngkai e a tia ni katebenakoa ana *task force* ao n onimakinia ana taan rabakau ake a tia ni bukinaki bwa ana uota ao ni kamaraka ao ni kakorakoraia ni kariki nako ana anga ni karekemwane te Tautaeka ni kaitarai kabanemwane ake e a tia ni motinnanoia nakon te botanaomata. Ao iai babaire ae a tia ni barongaaki ao ti aki kan taekin n te tai aio te Tia Babaire ao inanon taina ao are e na bane n otinako.

Ma N na ti katerei tabeua iango are e boboto iaona te kantaninga are iaon karakakin ara karekemwane te Tautaeka ibukin kaitaraan ana kabanemwane ake e a tia ni motinnanoi ibukia ana botanaomata ao N na ti kangai ni kauarerekea te Tibiika bwa e rawata te taetae ni kangai, *bwa e na aki koro nanona inanon te 4 n ririki aio*. Angiin ana motinnano Tobwaan Kiribati are e a tia n taekinna nakoia kaain Kiribati ana aki koro nanoia n te aua n ririki aio. Ma N na kamatoa ni kangai te Madam Speaker ana koro. Ana koro Madam Speaker bwa iai babaire ao baronga aika a tia ni karaoaki ibukin karakaan riki ara karekemwane. Ao e korakora te titiraki bwa baikara anga ni karekemwane aikanne kam nang bon titiku naba ian te *license* ao terana riki ao N na taekinna ni kangai Madam Speaker a mwaiti bwa iai kaubwaira n ara marawa aika a

rawata. Ao e a moa naba man te ika ao n ruoa rikaaki nako nano ao e a bon katabwanina naba te *water column* ke taari are e mena inanon ara marawa. Ao N na taekinna bwaai tabeua te Tia Babaire n aron ae ti bon ataia.

Bwa teuana, ti na taraia man ara marawa ke kaubwaira ae te ingimea ao ti bane n ataia ao e a tia ni waaki te babaronga ao e a tia ni kataunariaki bwa e *range* ke te *average range* ae ti kona ni karekea man ara *cash value* ni kaubwaira ae te ati e biribiri imarenan $500 te mirion ao te $1 te birion, anne te *cash value.*

Ngaia are iai baronga aika ana karaoaki bwa ti na kanga ni *maximize* ke ni karaka riki tibwara man te ika ae anaaki man ara marawa ao iai babaronga akana ana waaki bwa e na kareia te tibwa ke te *share* ae tau ibukin ara ika ke kaubwaira te ingimea ma te ati.

Tia manga nakon te are aikai te naan *immediate* ae ti kona ni waekoa ni karioi babaire bwa a reke naba inanon te ririki ae boou ke inanon nukan te ririki ae na roko. Iai babaronga aika a karaoaki ngkai ao are ngaia are e noria te kabineti bwa e na karaoa te *task force* ibukin barongaan ao kawaekoan karekean karekemwane aikai bwa e na kaitarai kabanemwane. Te boto ni iango ae boboto iaon te kantaninga aio Madam Speaker e na kaitara ana kabanemwane te Tautaeka ao e na karea naba nanon te *rerf.*

Ngaia are tao tera ae taekinna I a katuka taekan te *rerf* ma terana riki bwa e na taekinna te Kauoman ni Beretitenti are te Minita n te mwane. Ma N na kabotoa au maroro iaon waaki ake ti na waakin ibukin karakan ana karekemwane te Tautaeka ni kaitarai ana kabanemwane.

I a tia n taekina teuana mai ibuakona ae kaubwaira ae te ati, ti na ruorikaaki nakon ara *coastal fishery* ke ara kaubwai inanoa imataniwin te aba ao inanon te nama. N aron are ti taetaekinaki n taai aika nako ti karabwa Tiaina bwa e a tia n anganira te *zero tariff.* Tera kaubwaira ae e anganiira te kona ngkai ni karaoa te iokinibwai ao ni kabonganai kaubwaira ae ti na *farm* ke ti na *mariculture* ke ti na tera rairana n taetae ni Kiribati ae kona n anganiira te kona ngkai n te tai waekoa n okinibwaia nako Tiaina ao ni karokoa te te karekemwane ae rawata akea ae tia ni karaoa aio.

Ngkana ti katautaua kaubwaira tao utun nako te kuau tia taraa te mwaiti ae $19 tabun te mirion tia manga taraa kaubwaira ae te ika ae te karon, $1 te birion anne ana *global value* te mwakete i Hongkong ae iai

te *zero tariff* ae anganiira Tiaina e anganiira te kona ngkai ni waakini bwaai aikai ae akea ae tia n anganiira mai moana. Taiwan ngke ti reitaki ma Taiwan bon akea naba te bwai teuana ae anganiira ni butimwaea ara ika. Ngaia are aikai bwaai aika a wene ngkai ao a barongaaki bwa tera arora ni kibaria.

Ngaia are tia manga ruorikaaki n nako n tara te *resource* teuana bwa I kangai ti aki ti te ika te kaubwai n ara marawa bwa a mwaiti. Iai teutana ae boou ae aranaki bwa te *marine genetic resource.* Tera bwaai aika e na anganiira bwaai aikai, ti na kona ni karekei bwaai ake ti na kona ni karaoaki iai te *anti-cancer* te bwai n aoraki ibukin te kaentia terana riki, te *pharmaticals* te *cosmetic* ao iraua ana *value* bwaai aikai n te aonaba Madam Speaker. Ti na taraa te *seaweed* are anaaki mai iai ke e kabonganaaki mai iai te *cosmetics* ana *global value* te bwai aio ae te tiwiita n te aonaba $6 te birion.

Tia manga taraa te *fish oils* ana *global value* aio Madam Speaker $1.8 *billion* ao a rawata riki, bwaa aika ae a tibwa manga kuneaki mai inanon teuana te katoto Madam Speaker, te *bacteria* e a tibwa kuneaki te n te PIPA ae iai ana *anticancer property* ke e kona ni katoka te kaentia. Ngkana a kai irekerekeaki bwaai aikai Madam Speaker ao ko a taraa bwa iraua ae e na karekea nakoira. Ao aikai waaki ae a barongaaki ngkai bwa ana karaoaki ibukin karawataan ana karekemwane te Tautaeka ibukia ana botanaomata. Tao aki noraki aiki mai mwaaina ma tao ngaia ae raraoma iai te koraki aikai bwa aki atai aikai ao I a taekinna ngkai. Bwa ti aki ti te ika ae ti na taraia Madam Speaker bwa a rawata, ao ngaia tao a raraoma iai nakai. A raraoma bwa are aki atai rongorongon bwaai aikai ao ti na waakin te Tia Babaire.

E rawata te nano n raraoma e rawata riki ti na manga taraa riki bwaai tabeua ae aikai te naan *immediate* bwa bwaai aikai ti kona n tarai n te tai ae waekoa. Ti na manga taraa te *medium term,* te *Marine genetic resource* e na anganiira te bwai ae te naan *bio fouling agent* ke bwaai ake a kabonganaaki ibukin kaibuke, bwa e na totokoa te nimroona ma tera riki ae a riki mai taari Madam Speaker. Ao ngkana ko katautaua ana value n te global value $10 tabun te birion. Tia manga taraa te *anti-cancer* $2 tabun te birion.

Ngaia are aikai bwaai aika a barongaaki Madam Speaker ae ti tabe n tarai bwa ti te ika ae tia ti taraia ngkai irarikin bwaai ake ti taekin inanon ara kakaongora ao a rawata riki bwaai aika a barongaaki ao n taraaki bwa e na uotira nakon te kabwaia te Tia Babaire. E na kaitara ana kabanemwane te

Tautaeka ao e na karea naba te mwane n Tania ni karaka mwaitina. Antai ae e na ataia Madam Speaker tao inanon 10 te ririki ma ngkai ao e a roko ara mwane n Tania n te $10 te mirion. Taian katautau Madam Speaker ma aikai bwaai aika a barongaaki ao a karauaki n taraaki ngaia are ai tera te nano n raraoma ae e a taetaekinaki bwa e a kabatiaki te raraoma.

Ao aikai bwaai aika e na taekin ngkai Tobwaan Kiribati te Party ae Tautaeka ngkai bwa e na kakoroi nanoia ni kabane. Ti a manga tara are inano riki, te *tipsy mineral* aio te *long term,* ke te *long term* ao ti tabe n taratara katautauan mwanean ara DSM inanon marawa n te mwaiti ae $1 tabun te birion aio ti man ara EEZ. Ngkana tia manga tara te *area* are e anganiira te *International Seabird Authourity* are e anaaki bwa ti tabe ni katautau ara *areas* are ti anganaki ao e kataumwaneana ke ana *rough estimate* iaon taian kakae aika a tia ni karaoaki ti tabe n taratara $600 tabun te mirion te Tia Babaire.

Ngaia are aikai waaki aika a nang waakinaki te Tia Babaire, kanoan ana waaki te *task force* are e kateia te kabineti bwa e na karaoi waaki aikai ibukin kaitaraan te kabanemwane. Ao n aron are ti taekinna e a waaki te waaki te Tia Babaire ao I karabwaia au Taan Mwakuri, bwa a tia ni waakina te moan babaire ibukin karaoan aikai bwa e aonga ni bwai ao e aonga n ae tao e a kabwaia te I Kiribati ao tao te raraoma are e nang bane te mwane n Tania e aki kabongana. N aron are I taekinna I a katikua nakon I aki kan karokoai n anne N na katikua nakon te Minita n te mwane te Kauoman ni Beretitenti, bwa e a karaua ni kabwaranakoa.

E koaua ti tabe n tarai te naan tera te bwai ae riki iaon tao te iokinibwai n aron are I a tia n taekinna. Ti karabwa Tiaina bwa e a tia n anganiira te *zero tariff* ao anne teuana te kawai ae nang kona n anganiira te kona ni iokinibwaia kaubwaira ae te ika ti aki ti te ati ma kaubwaira ni kabane are ti kona ni karekea man ara marawa. Bwa ara marawa, ara nama ao ara rakai.

Ao anne te bwai ae kakawaki bwa man te kona ni iokinibwai Madam Speaker ao e a kona n *generate* te naan *economic activities* aika a mwaiti ane e buoka aron te rikirake. Tia manga taraa aron buokara n ara reitaki ma Tiaina tao n reitaki ma te naan waaki n taai akekei ni ikotaki ma te mwakete. Ti ataia bwa Tiaina te mwakete ae bubura ao e bon maekaki Tiaina bwa are te mwakete teuana ae bubura ao ngkana arona bwa e kauka ana mwakete ni butimwaea ara ika ao e nang moanna ni karako te ika nako Europe ao taabo riki tabeua.

Ngaia are I taku bwa te reitaki ma Tiaina n arona aio Madam Speaker *it an opportunity* ae anganira te kona bwa ti na kona ni iokinibwaia ao ni karikirakea arora e na anganira naba te kona ni kaitarai anga n aonikai ake a karaoaki mai irouia tabeman ake a taku bwa raoraora. Ao teuana ae I nang kukurei n taekinna bwa man te naan reitaki aikai ao tia kona n noori mabiao iai ara boraraoi ae ti karaoia ma America ngkai e a tia n aki butimwaea aia boo America ian te *restrict* e a tia n aki butimwaea aia boo te PNA ni kabane ae te $13 te ngaa boon ana *cover* ao tera ae riki, e a butimwaea ana *proposal* Kiribati ibukin $13 te ngaa. Ngke e a tia n aki butimwaea man aba ake tabeua. Aikai katoto tabeua Madam Speaker ake I taku bwa e a kona n anganiira te kona n eutira rake riki ao ni kabongana ke *deliverage* arora n irantangaea arora nakoia aba aika ana aonikaira.

Te kauoua te Tia Babaire iaon te *trade* naba ao tera ana *impact* ara reitaki ma Tiaina n te itera aio Madam Speaker ae anganiira te *opportunity* ae e a tia ni manga *e lift* te *yellow card* te EYU tera te *yellow card* Madam Speaker ti anganaki bwa ngkana ti aki kakoroi nanon bwaai ake ti na riai ni kakoroi nanona ao nanona ti na aki kona ni iokinibwai nako Europe. Ma tera ae riki Madam Speaker, e a *lift* aio te EU ibukin tera? e maeka naba te mwakete Tiaina, bwa are ataia bwa bon te mwakete ae bubura Tiaina. Ao aki tangiria bwa a nang rotaki n aio bwa are a kainnanoa ara ika Madam Speaker. Ngaia ae a waekoa n anganiira a *lift* te *yellow card* tao iai bwaai tabeua ake a tangiria bwa ti na karaoi tia tia ni kakoroi nanoia. Ma e a rawata te mwakete ke te *opportunity* ae tia anganaki ae e a kaweneaki imatara Madam Speaker, te *opportunity* ae na uotira nakon te kabwaia ma ti aki nakon te kabuanibwai Madam Speaker. Ngaia are tera te raraoma ae e a taetaekinaki. Ao aikai ae e a waakin te Botaki ni Mwakuri ni ikotaki ma te *task force* are tia ni kateia te kabineti. Ao akanne bonganan aron ara reitaki ma Tiaina, tera te raraoma ibukin tao tarakin kaubwaira bwa e tau ke aki Madam Speaker. Ngaira n te aonnaba aio n te betebeke ae te kabanea n *healthy* ao e *sustainable* kaubwaira ae te ingimea ao te ati.

Ngaia are ti na waaki ao ni ira nanon babaire ake a karaoaki ibukin teimatoan rereken kabwaira akekei ae te ika ma ti na *maximize* naba ara *benefit* ke ti na karaka riki aron tibwangara man kaubwaira aikai Madam Speaker. Ti na waaki n taraa itera ake e na anganiira te kabanea ni kabwaia ibukia ara botanaomata. Ngaia are Madam Speaker e a kabanetai taekakin te taeka ae te raraoma ao eti katikua nakoira bwa ti na bane ni kakoroi nanona. Ma N

na ti kamatoa Madam Speaker bwa aikai iai waaki ae a tia ni waakinaki ao ti na waaki ni kakoroi nanoia, ibukin antai Madam Speaker? Ibukin kabwaiaia ara botanaomata.

Ngaia are I taku bwa e na riai n toki te nano raraoma ao e koaua ngkana e aki koro nanon aikai inanon te aua n ririki aio ao e riai n raraoma te aba bwa e a tibwa moanaki te waaki Madam Speaker, ao a rio naba raraoma. E tuai bane kanoan te kete ao tera ae karioaki te raraoma ae bati kabanea kakoroa 4 te ririki ma aki koro nanon bwaai aikai ao ai anne te tai n raraoma. Ma tera ae e a moanibwai naba te raraoma.

E rangi ni biri rimoa ami raraoma taningaia bwa ngkana e tia ao e aki koro nanona ao tabeki ami raraoma ao kataereira iai. Ao ti karabwa nanomi ngkana bon te kan ibuobuoki raoi ma I taku bwa e nang biri rimoa te raraoma Madam Speaker. E aera e rangi ni biri rimoa tera ngkoa taekana, e tuai koro unana ao akanne tabeua maroro Madam Speaker ao N na kawenea ni kamatoa nakon te botanaomata bwa ti na kabanea korakorara ni kaitara ana kabanemwane te Tautaeka ti na karaka riki ao ti na manga karea nanon te mwane n Tania bwa e na raonna riki. Ao n aron are I kakua Madam Speaker antai ae e na ataia bwa inanon te 10 te ririki ma ngkai ao ara mwane n Tania e na roko n $10 te birion. Ao ko rabwa Madam Speaker ao I a toki ikai.

Tibiika: I angan te Tia Tei mai Butaritari ae karineaki Hon.Tinian Reiher bwa e a kanakoa ana maroro.

Hon.Tinian Reiher: Ko rabwa te Tibiika ao te moanibwai bon te kaitau nakon te Tautaeka riki te Kauoman ni Beretitenti, ao te Minita n te mwane ao ana *staff* are a tia ni katauraoa te mwane ibukin te ririki ae boou. Ao e koaua ti nang kakaitau bwa kanga bon iai norakin ae e a bon rangi n tamaroa riki te boki ni kataumwane. Kanga e a reke riki ae e bebete aron warekakina ao taian raa riki akana a *informative* riki n aron ana *presentation* ae taku ao tao bon anne ae taekinna te Kauoman ni Beretitenti ao ti buoka te kakaitau nakoia ana *staff* Kauoman ni Beretitenti.

E koaua I kan moanna ma te karabwarabwa bwa eng aio te kataumwane are e nang manga uotira nakon te ririki ae boou. Kanga bwaai ake ti kantaningai ake e na karaoi te Tautaeka tao ni kakioa nanon ana motinnano ao tao bon kakioa naba aron te tamaroa ke tao te rikirake are ti riai ni waakirake nako iai. Ao ti karabwa anne bwa ti taku eng ti aki kona n raroa nako ma te kantaninga are ti riai ni kekerake ni mwanekara inanon ara waakirake ao ti riai ni kekerake. Ngaia are I

karabwa te tai aio ao e koaua I karabwa naba aron norakin itera tabeua akeke eng tao I bon karautaeka teutana iai nakon te Minita n te akawa bwa are eng kanga taian raraoma aika a kona n reke bwa bon ibukina bwa are anti moa taian rongorongo a tuai otinako. Ao ngke tao arona naba bwa tao nakai te naan tao kaain karawa ake a bon kangai naba bwa ana reke ao a bon reke naba tao ti kona riki. Ma are e a bon reke taian mena aikai ibukina bwa ti noora aron kanga taian ware aika a menaaki inanon te boki ao e bon maroroia naba te Kauoman ni Beretitenti ae kangai, ngkana aki reke taian karekemwane aika a boou ao e na iai teutana aron te kanganga nakon 2021.

Ngaia are aikai kanga I karautaeka teutana iai bwa e bon eti bwa tao iai kanoan te *task force* akana ana waaki ao ti karabwa anne. Tia noora anne ngkanne inanon taina ngkana arona bwa a otinako. Ma ngke tao arona bwa a bon kona n rangi n teretere ikai bwa iraua aika ana reke n te ririki ae na roko, ao tao te ririki are imwina ao tao ana kona riki n anng uarereke taian nano ni kokoraki ao aki bure te nano kokoraki bwa man te nanokokoraki ao ngaia ae kona n raa ni katamaroa aron taian waaki. Ngaia are e koaua I karautaeka ti teutana nakon te Minita n te mwane bwa kanga bon iai naba teutana ngai te raraoma. E ngke I boutoka te Biira are ngkoananoa bwa I boutoka te Biira are ngkoananoa ibukina bwa I noria bwa e a tia noria te Tautaeka bwa e bon kona inanon te kataumwane aio.

Ma n norakin ngkanne bon te kataumwane nakon taai aika ana roko tao te ririki ae na roko ao ririki ake imwina. Ngkana akea te kakamwakuri n te karekemwane ae bon *tangeable* ae ti kona noria ae na waekoa n reke. Ao anne ngkanne ae kona ni karekea te raraoma teutana iroura bwa e na kanga arona, ao a bon reke akanne ibukina bwa ngkana ti noora te kataumwane ao akanne ngkanne aika taian tamnei ke te naan *scenario* ae anganiira te Kauoman ni Beretitenti inanon te kataumwane.

Te Tibiika te kataumwane nakon te ririki ae na roko e na roko ni $279 tabun te mirion ao n aron are e bon taekinaki n te kataumwane 7.4% te raka iai. Ao ngkana ti noria N na aki *cover* ni kabane ma iai aika te naan *major component* ae ngaia ae a *make up* te kerake ae nang bubura. Bwa teuana are te *leave grant* nakoia Taan Mwakuri. Are e karakaaki are e taboro ao ti noria ngkanne n anne bwa e na bon roko ngkanne kanga iai te *increase* man te tai aio ae $8 te timware tabun te mirion. E rabwa anne bwa kanoan te motinnano are ti taku bwa e kakawaki bwa ngke e a tia n anga te Tautaeka ao e kona ni

karaoia n te ririki ae na roko I kakaitau iai bwa akanne ana waekoa iai ngkanne are aia mwane kaara are e na bon kerake ngkanne n te mwaiti ae $6.7 te mirion. Iai are aia mwane te roro are te aki mwakuri ae n te tai aio ae te ririki aio $20 te mirion ae katauaki ao ngkanne e nang manga raka nakon $27 te mirion i $7.1 te mirion. Ti karabwaia ngkanne te Tibiika bwa kanoan ana motinnano te Tautaeka ae ngaira a uarereke ara kona ni kangai nakoina bwa kona aki karaoia ke kona karaoia ke tera bwa are ngaia ae tekateka n te waaki n te tai aio. Ao ti karabwa e noori moa aikai bwa e taku bwa n ana taratara tao a *priority* aikai ao e kona ni mwanenaki moa n te tai ae waekoa. Ao ngai temanna ae I nang tetei n te koaua ae kangai bwa ngkana ko bon aki kona ni mwaneni ni kabane ao tautaua, mwanena am ware teutana ngaia are I rangi boraoi ma ana kantaninga te Tautaeka are aki kona n nako n ti teuana te tai. Tao e ngae ngke arona bwa e taekinaki inanon te tai ni kaembein ni bokakano n te tai ae nako ma ngai au maroro naba ni bon nakoia kaain au abamwakoro ae Butaritari I bon kangai nakoia iai akana ana nako ao iai akana ana bon tinetine. E na bon nakon te Tautaeka n noria bwa angaa akana ana angaraoi n aron ana karekemwane ma ana kataumwane.

Ngaia are ti karabwa ikai aika a nako n te tai aio ti taku bwa akanne aika a rangi ni kakawaki ao iai ane e tei ibukia kaain Tarawateinainano ma Betio ao tao bon ara botanaomata mai iaon abamwakoro ibukin rakan te riiti n aba, ti karabwa naba anne ao anne are e taboro ao e anganiira ngkanne te kona ni mwaiti ae kerake n aron $4.8 tabun te mirion te Tia Babaire.

Are nanona bwa bon ti aika 3 aikai ke 4 ao e anganiira te kerake ae $20 tabun te mirion e rangi n rabwa anne bwa aio ae ngaia ae taraaki moa n te tai aio. Ti aki kona ngkanne ni mena ma ti na bon kawenea n taai nako nakon te Tautaeka bwa n te tai are tao e kona. Bwa n aron ae taekinna te Kauoman ni Beretitenti tao boon te ben e na taraaki nakon nukan te ririki ma ngkana e kona n nako e na nako, ao e a taekinna naba are iai te nikira ni mwane man te ririki aio ae $7 tabun te mirion ae *roll on* ke tao e *roll over* nakon te ririki ae na roko are e na kona ngkanne ni kaitara moa te raka anne. Ao tao bon anne bukina ae tauaki tao nukan te ririki bwa e aonga ni kona te Tautaeka ni kona ni mwanenna man te nikira n te tai aio ao e aki bure anne. I taekina aio bwa ti aki bukina bwa akanne taian anga ae ti noori man au itera naba ngai ngke tao arona bwa tao I mena n te tabo ni mwane ao tao bon anne naba ae e na riai n taraaki are ngkana bon iai ae kona n taui teutana ni kaitiaka moa aroia ao a bon kona n taua.

Te Tia Babaire I aki nang mena ma iai tabeua taian mena aika a tabetabe au iango iai ti iaon taian karikirake. Teuana ane iaon te bwai ane te *roll out* ibukin te tareboon ao e koaua are kanga iai ana kaekaeka te Minita n te Transport nakon ara kanganga ngaira kaain Butaritari n ara tareboon ao e taku bwa iai te mwane are e tauraoi inanon baina. Ma aio tao bon ibukia abamwakoro aikai bwa kanga bon akea naba ae *mention* araia kaain Makin ma Butaritari n te *roll out* ma tao bon te mwane teuana. E aoria bwa ngkana tia manga bon roko n te mwane ni karikirake e kona ni ibuobuoki te Minita iai ni katereterea ma iai $2 te mirion ao I taku bwa e kakawaki aio bwa e aonga n ae roko i Tabuaeran ma Teraina nakoia tarira ake a mena n te itera mainiku.

Iai ngkanne te naan raa ibukin te kiriniki are ngaia I bon tabekia naba nakon ara Minita n te Onaoraki ao e butimwaea are kanga iai 10 aika a boou ma I kataia naba ni kakaea bwa a mena ia te naan kiriniki aika a boou iai are $1 te timware tabun te mirion ao $1.4 te mirion are kanga aongkoa ibukin taian katamaroa. Ngkana arona bwa a rinnako naba te naan *new clinics* akana e taekinna te Minita ao ti kakaitau iai. Ngke ngkana tao bon iai te mwane teuana ae tao e bon mena inanona e aoria bwa are ti na manga bon roko n te mwane ni karikirake.

Ma I ti kan nakon teutana ngkanne are bon ana taratara te Tautaeka nakon mwanenakin te kataumwane ao aron te kabanemwane ao te mwane are e na reke. Ao e koaua ti aki kaokoro ni iango n te kantaninga are bon iai norakin ngkai ae bwaka aron ana karekemwane te Tautaeka. Ao tao teuana bukina ae taraia te Tautaeka bwa e a raoiroi n anaaki kanga te mwane are e reke man te raka man te mwane n Tania. Ma e titebo raoi naba au taratara ma te Leader n te Kaitara n ongorau iroun te Kauoman ni Beretitenti ngke e kabwarabwara ao e kangai, *bwa kanga tera te treasure all ae karaoaki ngkai are 5% iaon rakan te mwane n te ririki are e nako.* Ma n aron norakin naba ae I noria n te tai aio ao te mwane are e taekinna te Kauoman nakoira te mwane are man te *rerf* are 2018 nakon 2019 ae te raka ae $100 tabun te mirion ae ngaia ae kona n otinako ngkanne ae 18% kanga te raka arei. Are ngaia tao akea te kanganga ma ngkana ti noora ngkanne are n te ririki aio n aron te boki ni kataumwane aio ao tera n te rerf are ti anganaki n te tai aio ao e kaotia ma tao e kaokoro teutana au ware teutana ma kaain te Kaitara. Iai te raka ngkanne ae $20 tabun te mirion ao $20 tabun te mirion ngkana e kamenaaki nakon tao te katebubua ao e otinako ngkanne bwa ti 2.07% ae mena nanona e aki roko naba n te *treasurable* are e

mena ma e aoria bwa ti na bon taekini aikai bwa e aonga n ae kamatata raoi te Kauoman bwa ngkana a kairua ara taratara ae ti taraia bwa ngaia ti aki bwa n te ririki ae na roko e taraaki are n 2019 te kabo ware are n 2018,2019 ao ngkanne eti ngkanne akea te kanganga. Ma kanga te kantaninga iai bwa e kangai n te ririki ngkanne are imwina ngkana tao arona bwa e nang tauaki ngkanne n te ririki are imwina are te raka are n te ririki aio e na iai te kanganga ngkanne bwa ko nang aki kona ngkanne n ana te mwane n Tania ngkana arona bwa e *maintain* ana karekemwane ae e bwaka ian 5% te *treasurable* are e taekinna te Kauoman.

Are nanona ngkanne bwa akea te kakamwakuri n te karekemwane ao anne ngkanne te raraoma iroura ngkanne bwa tia raraoma ngkanne bwa ngkana akea te karekemwane inanon te ririki ae boou aio ao taian motinnano ake ana karaoaki inanon te ririki are tao n te ririki are imwina 2022 e na iai ngkanne te kanganga n aron mwanenakina ngkana arona bwa iai taian raka ni mwane ao anne ae bon taekinna teutana te kauoman bwa ngkana akea taian raka ni karekemwane ao e a manga nang nako nanora riki iai te Tibiika ibukina bwa ngkana ko noora te mwane n *take* are e taekinaki bwa e nang tamaroa n te ririki ae nako e roko ni $200 tabun te mirion ngkana ko noria n te ririki aio ti $149 tabun te mirion te *revise.* Are nanona ngke e raka n te ririki are e nako n te mwaiti ae $90 tabun te mirion ao ti nang kukurei bwa ngaia e a roko n te aekaki are e kona n raka ni kangai ma ngkana e a manga bwaka n te mwaiti ae i $70 tabun te mirion n te ririki aio ao koa manga *wander* ngkanne bwa ai tera ngkanne ae e a manga riki. ngai n au koaua ngkana ko a tia n roko ni $200 tabun te mirion e nang kanganga ae kona manga bwaka teutana ibukina bwa te akawa ngkai e kaboaki n te *days* ti aki n tamaroan te akawa.

Ngaia are ngkana ko bon taui am boraraoi are e reke iai $200 tabun n te ririki are e nako n aroia n aki bitaki ao e na bon tiku naba kanga te aekaki ni mwaiti anne. Bwa are te mena n te akawa kona bon taraia bwa e na bon bae ni *gradual* ni waewaerake ma ngkana e bwaka ae e a nang bwaka ngkai ae i $70 tabun te mirion bwakana ai te titiraki ngkanne tera ae riki? ao tao ti na kaongoaki ae kangai e rekereke ma te *covid-19.* Ao tao e koaua ma e bon kona ni bwaka n te mwaiti ae i $70 tabun te mirion.

E kaungaira te Minita n te akawa bwa e kangai, ao ae iai ae ti nang karaoi aikai, aikai, bon kanoan aika tia n tarataraki, te *manganese nodules,* te *seaweed* are e a bon tia ni waaki, tao e koaua iai uoua ae I

rangi ni kakaitau iai, teuana norakin China bwa ngai temanna ae I nangi n nora China bwa ti ngaia ae ti na kona ni waaki ma ngaia ni karikirakea te akawa i abara, ao bon ane bukina ae ti ngai te Minita n te tai ae nako I nanako ni bobowi i China, ao tao I aki ni mena ma I kangai, man taian bowi aikane ae ngaia a kona n reke ae ngkai e a reke te reitaki ma China ao e *Zero Tariff* bwa are ti roko *Guangdong* are ngaia are e taekinna te Beretitenti are iai tao te boraraoi ma ngaiia, ao ti nora te mena iai ao a rangi ni *push* nira bwa ti na kataia ni manga *reestablish* te reitaki ma ngaiia bwa e aonga n ae a kona n angira te *Zero Tariff* bwa e aonga n ae kona n roko ara ika n akea te mena ao I kakoaua naba ae te *Tuna* e rangi n aroaroa kanakoakina nako *Europe* ao n taainako ngkana i bowi ma ara *Bilateral Partners* ao I aki toki ni kaungaiia ni kangai, an tai tara *Europe* ti ang tara *China* , bwa te *sleeping market China,* e tuai ni uti, ngkana e uti ao ane ngkane te kabwaia nakoira ngkane te akawa ao ngaia I karabwa te kantaninga are te reitaki ngkai are e waaki ao I karabwa te Minita n te akawa bwa kanoan taian kantaninga aika mena ma are e koaua aki reke n ara tai ibukina are te reitaki n te tai arei ma te *Taiwan* , I karabwa naba te kantaninga are te *US Treaty* are taekinaki ngkai, ko ataia bwa ibukin tera ngke ti bukinaki bwa ti kabwaka te boom iaon Amerika n te bowi i Honolulu, bwa are *threaten* kain te US bwa ti na *pull out* man te PNA, ti na *pull out* man te *US Treaty* ngkana aki *review* te *agreement* ane bukina, ao I a rangi ni kukurei n ongo ngkai bwa ngaia a *bow down* nakon te mena, a ira te mena, i kauarerekea aia *days* ti 300 aia *days* ae ti anga n te tai arei, bwa I tangiria bwa ana bon oki nakoira bwa tina bon karaoa ara boraraoi ma ngaiia ae ti na *check up the price* ma ngaiia, ai rabwara aio ngkana e a reke ngkai a ira te mena tao te bo n te tai aio $13 tabun te ngaa n teuana te bong, e nang n rabwa ane, I karabwarabwa nakon te Minita iai ao I karabwarabwa nakoia aikeke a tia ni kabanea korakoraia bwa bon aio ae ti tangira bwa e aonga ae ti na aki tibwarereaki n aron ana *value* kaubwaira are e na riai n reke nakoira, ma e teimatoa te aekaki ni kantaninga aio bwa ngkana eti bwa tera ae riki n te tai aio ae e a bon bwaka naba te mwane are e na riai n reke man te akawa ao e aoria bwa tao e bon kona ni manga kabwarabwaraki bwa tao tera raoi oina, I ataia bwa inanon ae ti nonori n taian mena ao a kataia ni menaki taian *Covid 19* ma tao e koaua tao bon iai teutana ae nangi n rekereke nako iai, e rabwa ane te Tibiika ma e I kan kaoka naba te itera are I kangai mai imwaina are ngkana tao te kakoaua ngkai, ao tao e koaua tao n ana taeka te kauoman Beretitenti e kangai, “tai raraoma bwa aio kanga

te *medium* ae reke n te tai aio, e na waekoa ni manga okirikaki korakoran te *RERF* ao ngai temanna ae I *believe* iai ao tao e bon nang n eti ngkana ti nora ngkai te *financial* mwake n te aonaba ao e bon rangi ni korakora n nangi n *affected* kanga n aron aia raraoma tanan *investors* ma taian raa nako akeke a rangi ni korakora ae ngaia are e kona n rangi ni kamemerea aron tamaroana n te tai aio, au kantaninga bwa e na waekoa n oki, ma ngkana arona bwa e aki oki ao e tiku n aekakin ae ngkai ao ae 2.07% te *threshold* are e na reke are 5% iai te kangaanga ngkane nakon taai aika na roko, ao I bon ti kawenei aikai tiaki ni kan rabakau nakon te Tautaeka ma aio kanga nanon te raraoma ae ti taku bwa e a bon riai ni butimwaia te Tautaeka bwa ngkana e aki waekoa n reke taian mwane aikeke a kantaningai n aron are e taekinna te Minita n te Akawa, ao I rangi ni kaunga aikai bwa are e koaua aikai ana bon kona n anganira, e taekinna te Minita n te mwane bwa e kangai, tia bon kona naba ni karaka nakon moan te ririki ae na roko, ai rabwa ane, ngkana e kona ni waekoa n reke ane bwa are e aonga n ae ti kona ni waekoa ni waaki nako iai.

Te kabanea I kan ti taraia te Tibiika bwa iaon te *cash reserve* are kanga e taekinna te Kauoman, iai teutana kanga, kanga ti aki naba te raraoma irou ma kanga iai te kan ota teutana bwa n tain te kataumwane n Aokati ao e tuangira te Kauomam bwa mwaitin te *cash reserve $335* aio n aki warekaki kanoan te *No.4 ao No.3 account,* ngkane ngkai kai e a tabeka te kataumwane n te tai aio ao e a tuangira bwa $169.6 nikiran te mwane are kanga te mwane are mena tao iroun te *ANZ* ao are i Aotiteria, ao te titiraki ngkane bwa e kangai, te *deficit* n te ririki aio ti $30 tabun te mirion n aki warekaki $13 te mirion are angkoa te *support grant* , nanona $20 tabun te mirion ae ti kantaningaia bwa e na bon ti mwanenaki man te *cash reserve* are e taekinna te Kauoman n te tai ae nako, ma au titiraki ngkane e kangai, ao e a nakea ngkane nikiran te mwane, bwa are n Aokati n te ririki aio $335.8 te mirion ao ae ko a tuangira ngkai n am bebwa ae ti wareware iai n te tai aio, nikiran te mwane aio $169.6 te mirion nanona e a tia ni kabonganaki $166 te mirion ke tera raoi ae riki ngkane iai bwa are ti a kataia ni karekei otara bwa tera ae riki nakon te *cash reserve* bwa are aio ae ngaia ti kamoamoa iai n taetae nakoia kain buki ni kangai, "tai raraoma, bwa iai ana mwane te Tautaeka ae tiku inanon baina te aekaki ni mwaiti ae $300 tabun te mirion, ma ngkana e a kaongoira ngkai te kauoman bwa ngaia ai tiaki $300 tabun te mirion bwa ai $100 tabun te mirion ao tao ngaia ngkane are a kangai bwa ti a nang anaa $40 te mirion man te

RERF , tao te bon eti naba te koaua ae kangai, bwa e na tiku te mwane aio bwa kanga te *cushion off,* e na ti kabonganaki n taai akeke tao e uarereke ana *cash flow* te Tautaeka inanon baina ao ngaia are e kona ngkane ni waekoa ni kabonganai aikai n akea te oki rikaki nakon te Auti n Maungatabu bwa are ngkane e na oki ni kumea te *RERF* ao ngkane e na bae ni karekea ana kariaia te Auti ni Maungatabu, aikai ti taian kaokaota bwa e aonga ae ti kona raoi n nangi n ataa taian wareware aika ti anganaki inanon ana boki ni kataumwane te Tautaeka. Ngaia are kanga I bon ti kan kawenea nakon te Kauoman, tera raoi tao ngkana e koa ni kabwarabwara bwa tera raoi ae riki n aekakin n *cash reserve* bwa are bon 400 tabun te mirion n te ririki aio ma iai ngkane are kanoana are e nako n te *number 4* ao te No.3 are e anaaki ma iai ao tiku ngkane te mwaiti ane $335 tabun te mirion, ao bon $400 tabun te mirion ngkana a warekaki ma akekei, aio n ana kataumwane te Tautaeka n Aokati, ma ngkai ngkai ae ti a kaongoaki ngkane ae iai te nikira ni mwane ngkane n te *cash reserve* aio ae ti $169, ao ngkai au taratara ngkana arona bwa e na kabonganaki, e na kabonganaki ibukin te *deficit* are n te *budget* are tao ngkana ngaia bwa e bure au wareware n te moan mena, $30 tabun te mirion, bwa are iai are kanga menana ae kangai, bwa e aki wareka te mwane are te *support grant* ma are ngaia e a manga anaa te *support grant* mai aia ao tao bon ti $20 tabun te mirion ane e na mwanenaki, ma ngkane e a kanga are e a bwaka ngkane n aekakin aio, ngaia ti ane ae kanga I ti kan kamataata iai te Tibiika ao te Tautaeka, e koaua I karautaeka ao N na bubutia te kauoman bwa e bia aki manga taraira bwa tao ti kan rabakau, kanga eaki, ti kan ibuobuoki ni kabane ni kaotaira n te aro ae ti kona naba n oki rikaki ao ni kataia naba ni kabwarabwara nakoia ara koraki, ngai temanna n taainako ngkana I maroro nakoia kain ara abamwakoro, I kabwarabwara raoi ni kangai, akea te raraoma bwa are iai ana mwane te Tautaeka ma tao e koaua ngkana e aki rikirake aron te karekemwane bwa e a tiku naba n arona ngkai ao ngkana tao arona bwa e manga bwaka n aekakin ae ti nori ngkai n te akawa ao e na teimatoa ni bwaka ke tao e na waekoa n oki ke tao tera, ao ngkane iai ara kangaanga ngkane bwa ngkana e kekerikaki naba aron te raka, i aki kangai bwa e kerikaki te mwane n Tania ma ngkana e kekerikaki te raka are kantaningaki are ngaia are ti na roko n te threshold are 5 ao tia kona ngkane ni kabongana nikirana are nikiran are te 5% arei ao I taku ngkane bwa ane ae ti kataia ni kamataata n te tai aio, ao eang I nang teimatoa n taainako ni boutoka ana koaua te Tautaeka are akea te kangaanga ae ti na

kaitibo ma ngaia ma ti na bon ti kakawenei aikai bwa are taian rongorongo aika ana kamarurunga te Tautaeka, ti aki kawenei nakoina bwa angkoa ti na kabuakaka ana waaki kanga I tei naba ngai n te koaua are kangai ngkana e a tia n taetae ni kawai Kiribati bwa aio ara Tautaeka ti na kabanei korakorara nakoia ma ti na teimatoa ngkane n ti kakawenei itera ake ti taku bwa ti na kona ni ibuobuoki nakoina iai ni kaekaeti taian itera aikeke ti taku bwa aki rangi n nakoraoi n ara ukeuke aika memere bwa are e koaua angin tanan mena kanga ti kataia n rangi n rarawei otara.

Ngkane bon ti te kabane ngkane tao e koaua are kanga e bon akin i memenaki n te kataumwane ma I a bon ti bubutia naba te Minita bwa iai tanan mena are kanga *below the line account* , ao kanga iai norakin tabeua kambwana aka a mena ikane ae titabo ma iai aia kangaanga ao I kataia naba ni kan noria bwa a na kanga, a buokaki man te SOE ke kakamauaki ke tera, n aron ae ngkana ti noria n te *appendix 6 page 94* kanga ngkana ko bon nori tabeua ao kanga iai tabeua tanan mena akana aera e na iai aia kangaanga n aron tein aia *revenue* are e reke ao aia mena teuana tao teuana tao ane te *civil aviation* ae ko bon noria bwa e a bon *marginal* ana mena, ana kabanemwane tao ngkana arona bwa e aki teimatoa n roko ngkai taian wanikiba ma taian mena ao tao e nang biri inanon te *deficit* naba ke, ngaia are kanga ti akane ae I kan mena ma bon ti au titiraki I kangai, te *below the line account* ngkana iai aia kangaanga a buokaki man te SOE ke a bon katukaki bwa ana bon kataia ni kamauia ke tao tera, kanga bon ti taian mena ibukin bwa are e rinnako inanon te boki ni kataumwane ao kanga I kataia ni karekea otau nako iai, ma ngkana arona bwa I a manga nang *out* iai ao I karautaeka nakon te kauoman, ao bon ti ane ae I kan maroro iai te Tibiika ao I karabwa riki te Tautaeka ao I kan kanga bwa are e koaua iai norakin te rikirake irouia ara botannaomata ni buokaia ae e a tia n reke ao ti aki kona ni kakewea ane ti na taetae mani wiia ara botannaomata bwa are a taetae nakoira ni kangai, ti nora ae reke n te tai aio, ti karabwarabwa nakon te Tautaeka ngaia are ti angan te karabwarabwa nakon te Tautaeka ao ara kaunga nano nakon te Tautaeka e bia rangi ni karokoa, tao riki n te Minita n te akawa bwa tao titabo ma tarakina ngkai kanga bon angin ngkai te karekemwane are nakon taai aika na roko e a mena inanon bain te Minita n te Akawa, ngaia are I kan kaunga te Minita n te akawa ao I kan anganna ara katekeraoi, I ataia ae ti aki te bwai ae bebete kanga e bon kuri ni bebete n taainako taetaekinakina ma karaoakina ae ngaia e bon matoa teutana ma te

kataninga bwa ngkana e bon aki reke inanon te tai ae waekoa tao ana toro bwa ai kanoan ririki ngkane ake imwina ao e na bebete ngkane uotan te Tautaeka ngkane, ni manga kakoroi nanon tanan moti nanon akeke e koaua tao a bon rawata, n te tai aio I ongora iroun te Beretitenti bwa ti 7 moa aika nako, ao e rabwa ane I taku bwa ti aki kona ni kakewea are e matoatoa ao ti aki te bwai ae bebete, ngaira ngke ti buti naba n te tai arei ti ataia bwa ngke arona bwa tao e reke te Tautaeka iroura e na bon rangi ni matoatoa naba ao I bon ataia naba ae ti na bon aki kona ni kanakoi n teuana te tai, ngaia are I rangi ni kaunga te Tautaeka bwa e rabwa, bwa taian moti nano ake ko angania ara botannaomata iai norakin te tamaroa ae ti noria nakoia ara botannaomata, ara kantaninga bwa riki te koraki are man 18 nakon 59 ana kabongana raoi, ao ane ae I tataekinna nakoia ara koraki, i Butaritari, "tera ngke e reke nakoimi ao kam kabongana raoi", ao iai au *written question* ae I bubutia te kauoman bwa tera ngke e waekoa n roko rabwatan te KPF bwa iai nanoia ni kan karina teutana aia mwane are e rereke n te namwakaina inano aia KPF, ao ana kataia ngkane ni buokia ngkane ma aia karekemwane n te banana ma aia karekemwane n te akawa te ika ma tera, n te aro are kona ni iai aia mwane ni kaintabui, man maroro akane te Tibiika ao I butimwaea moan warekan te Biira aio, ao e rabwa.

Tibiika: I a kanakoa nakoim te Tia Tei ae ko karineaki mai Tarawa Teinaieta Hon. Terieta Mwemwenikeaki e nakoim.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tibiika ao I kan moana au maroro n reita are taeka ni kakaitau nakon te kauoman ao te Minita n te mwane ao riki bon ana Taan Mwakuri ibukin manga karaoan te kataumwane naba i bon irouia, aia konabwai ane irouia ae nangi n tamaroa ibukin maroroakinana, ao e koaua e bon kakawaki ae ti na maroro n te kataumwane te Tibiika bwa are teuana bukina, aio te boki are e na anganira uotara are ti kona n tibwaia nakoia ara botannaomata ao tera kanoan ana waaki te Tautaeka ni waaki ake e na mwaneni n te ririki ae na roko, aio naba te boki are e na anganira naba te kona ni maroro ma ara botannaomata, bwa tera baike ti na teimatoa ni kateimatoai te Tautaeka are bon tibwangara bwa e na kakaraoi tao tanan *services* ake e tangiria te botannaomata ibukin te reirei, te Onaoraki, te Mwamwananga ao tao ai bon kainanon riki te botannaomata, tao te kateniua naba ae kakawaki bwa ti bon riai ni maroroakina te boki aio bwa aio e na anganira ataakin ana kona te Tautaeka ni kaitarai tibwangana ni

mwaitin ana karekemwane ni kaitara ana kabanemwane n te ririki teuana ma ririki teuana, ao ti teimatoa n te koaua are kangai, kanoan te ririki ngkai, e kona ni iai rekerekena ma ririki akana imwina, ngaia are raraomara are ti teimatoa n tataekinna bwa te kataumwane ae ti tabe ni kekerake ae tia roko n te ware ngkai ae 200 tabun kanga e bon kangaanga bwa ko nang kauarerekea, bwa n te waaki ao e nang bon teimatoa ni kekerake man kekerake, ngaia are ti na bon teimatoa ni maroroakina te karekemwane ao ti na karautaeka nakoia tao Minita ake ana taku bwa ti aki onimakinia ngke a tia n rineaki iroun te botannaomata bwa ana reke bwa Minita taabo ni mwakuri ake a ana karekea te karekemwane, ma are ibukina bwa te boki aio ngke ti taraia ao bon te moanibwai ae anganira raraomara bwa are e aki angainira te tamnei ibukin te ririki ae na roko, ibukin tao te ririki are imwina ngkana arona bwa tia tara naba tao ti te *immediate term* tao 3 nakon 4 te ririki bwa are ti bon aki kona n taetae ibukin te ririki aio n aki tara manga tara aron kaitaran naba aia kainano ara botannaomata nakon te ririki akana tao 2 ke 3, ngaia are tao eti bwa are e taekinaki are kangai, an tai raraoma bwa bon iai ara karekemwane, ma ngkana ngaia tao ai bon akea ngkane te *page No.4* are kanga e kona n anga te Tautaeka ana kataratara inanon 2 ke 3 te riiriki, ao ane naba ae na buokira ngaira Taan Tei bwa ti na ata baika a riki inanon 2 ao 3 te ririiki ao tao ara a ongotaeka naba ikai ana aki naba roko n aron ae ti taekinaki ikai bwa ti bon raraoma, n aron ae taekinaki naba ae kanga bon iai te raraoma bwa are aki oti ware ake ti taku bwa ti na kona ni kangai, ao ko iranna, ngaia are kanga e na bon iai kaitaran ana waaki te Tautaeka inanon ririiki aika na roko, ao ti teimatoa nikina tao te moanibwai ane karinakin kanga rakan te mwane n Tania ane 40 te mirion kanga ni buoka aron ana karekemwane te Tautaeka ni kaitara ana kabanemwane, ao e koaua n aron are e taekinna ara Rita kanga aio e bon boou n aron te waaki ni kataumwane, bwa kanga e aki rangi n oti raoi are mwaitira are e bon kona ni karekeaki ni kaitara te kabanemwane ao e a tibwa roko bonganan ngkane te RERF, bwa are ngke e bon kateaki te RERF bon te mwane ibukin kabarantan te kataumwane ngkana e a bon aki baranti ni baike e bon kona moa ni kaitara n ana karemwane ake a bon rereeke ake a aranaki bwa tanan *Recurrent Revenues,* ngaia are kanga ane bon teuana, ma ti butimwaia bwa are eti are aio naba te *revenue* , te *revenue* man ara *investiment* are ti karinna n te *RERF* ma are tao e bure aron kanga ke tao e aki bure bwa are tao te *rule* ma tao tarakina iroura kanga e kuri ni karabaki are bon iai tao te *deficit* n te ririiki ae na roko, ao

are e a karinaki naba are anganira ngkoa tao ti iraua are e bon baranti naba te kataumwane, ngaia tao ane kanga ti bon teimatoa ni kan maroro iaona bwa teuana e bon rangi ni bubura kaei ae 40 te mirion ngkai, ae a kabaranta naba te kataumwane ao te ririiki ngkane akana imwina ngkana, e koaua te titiraki naba bwa are tera raoi, ngaira ti teimatoa kanga n tangira te *rule* arei bwa ti na kaotaira raoi bwa e a kanga ngkane ni *calculated* aron 5%, bwa ngkana arona bwa e na menaki n are tao 2019 nakon 20 ao iraua rakana ke tao iai te *base year* are a taraia ngkane bwa e na ananaki are te raka arei ao ti na kona ngkane n ataia bwa ngaia aio riaon tao 5% ao ngaia e reke iai ae $40 te mirion ke tao iraua, ngaia are tao n ara numera aika uarereke ao ti kangai, ngkana arona ngkane ngkana te ririiki ae na roko e nang aki riki ae te $40 te mirion bwa are titabo tao ti te raka ane ti na kantaningaia tao $4 te mirion ngkana arona bwa ni ware ake kanga a kateaki ikai, ao ngkane kanga e na tara ngkane manga aron kabarantan te kataumwane bwa tao e na manga bon kuaki ngkane tao te RERF ke tera ma tao ane ibukina, bon te karekemwane naba ae bon rangi ni *fluctuate* naba aron ana mena te RERF bwa e kona n ae bubura ngkai, ngaira ara kantanina bwa n tokin te ririiki aio ao tao e na rangi n uarereke naba are rakan te RERF n te bae riki n te aonnaba aio, te titiraki ngkane ao e na iraua ngkane ae angkoa n ae na manga tei n aron ae tei ngkai ae $40 te mirion kanga n riki bwa kaitaran naba ana kabanemwane te Tautaeka ngkana e nang riki bwa teuana kanga bon te *revenue* ae na ririn n taainako bwa angkoa kaitaran ana *Recurrent Expenditure* te Tautaeka.

Te kauoua I kan maroro naba iai, I kan kaoki riki nakon are te kaubwai ane mai marawa ao eti ae ngaira naba inanon tao nakonakora ni kaembein ao ni bon ara maroro naba ngkai n ara bwatei, e ngae ngke ti aki Tautaeka ti bon teimatoa naba ni bon tatara aio bwa aio kanga bon te kabanea ni kaubwai ae bon riai ni karekea te kabwaia nakon Kiribati, ao e koaua ngaira ngke ti moana mwakurira tao 2000 ao e aki boou te taeka are kangai, tao bon ana *value* marawa ngkana ti bon akawaia tao e na nakon tao 1 te birion, ao ngkana ti bon akawaia riki, ane riki angana ae na era arei, ma ti taetae ao e a kan roko tao 20 te ririiki ngkai ke tao iraua ao tao e koaua tao ai bon te kangaanga bwa ti nang kanga raoi ni *maximize* kaubwaira, ao ngai temanna ae I rangi teimatoa n rangi n ta tatatara ara *investiment* iaon ara *Capacity building* irouia ara koraki, bwa tao bon teuana tera ngkai aia kona ara koraki ngkai, ni bon kona n riki bwa tao tanan *Fishing Masters* ke tao terana riki ake a bon kona ke tao bon tanan *Marine scientist* riki ni

bwaai bwa ana bon kona n rangi ni kamatebwaia te *Area* aio, ao I kakoaua inanon au tai ni mwakuri N na karautaeka ngkana I taekinna, Aotiteria e rangi ni korakora ana *Scholarship* iaon te *Marine Science* , ao ngke a bane n oki ataei ao akea nneia, ae bon karako te tabo ni mwakuri n te *Marine Science* , I tatara naba te ER ma e aoria bwa are tia manga noria n taina, ngaia are kanga I taku bwa e rangi ni kamimi are ti taku bwa aio kaubwaira ao te tabo ni mwakuri are ti katauraoia ibukia koraki ake a bebwa n te *Area* aio e aki tau, ao e koaua ti rangi n uneakinna naba n taai aika nako are e iai te koaua are aio tokin te *Budget* te tiring aio ao akea riki, ao tao I taetae ngkai, ao iai ataei ae I bon ataia ane a riki bwa tanan Tia koroboki ke tanan ke tanan raa ao aia *background* te *Marine Science* , ai bon akea nneia ke, ngaia are e oria bwa are te Minita temanna ma ti tangiria riki aika mwaiti Taan Mwakuria kakoroan nanon te mii ao ti na karekea kaubwaira mai i taari tao e aoria n anganira te kabwaia are ti na teimatoa ni kakarekea.

Au kabane ni maroro te Tibiika ae I kan maroro iai ni irekereke ma ane kanga ana *contribution* te Tautaeka nakon te karikirake ao e koaua tao iai te kee iai, e taku bwa ngkana ti nang *demonstrate* are baika ti kakaraoi ngkai ni karokoa e koro 20 te ririki ao e na karokoira raoi n te aba ti miakinna are *Singapore* ao *Dubai* , I taku bwa aio te *area* ae ti na bon teimatoa ni kakaraka ao a rangi n rawata tanan *areas* akana a kona ni karakaki iai bwa I taku bwa I bon mimi naba bwa e aera kai e na kerikaki ke ti taku bwa e rangi n rawata te *area* ibukin boutokan te rikirake ane e na bon riai n teimatoa kanga ni kabwaroa iai ana mwane te Tautaeka ni boutoka te karikirake, tao ti ane au maroro te Tia Babaire ao e koaua tia boutoka te Biira are ti ataia bwa kanoan te boki aio iai akana a na kabwaia iai ara botannaomata ma ti boutokaia ma te raraoma n aron tein te boki ngkai bwa tera ngke e teimatoa te mwakuri korakora ao ti karabwaia ao ti kamoamoaia akana ana waaki iai ti anga ara boutoka ma nanora bwa tera ngke e bon kona n reke te mwane are ti kantaningaia bwa e aonga ni kona ni bane ni koro nanon ana motinnano te Tautaeka are a rangi ni kainanoia te botannaomata, tao mai ikane aikai bwanau te Tia Babaire ao I a karabwaia riki Taan Mwakuri ao te bwana n raraoma ngkana iai tao tangibuakana ao ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao tia kanakoa nakon ara tia maroro are imwina e nakon te Minita Hon. Booti Nauan e nakoim te maroro.

Hon. Booti Nauan: E rarabwa te Tibiika ao tao imwain ae tao I waaki

ao tao bon te kamauri moa I a reitai ma kain abau ae Tabiteuea Maiaki, Boton Te Uea ni kai, Unimwanen Te Uea ni kai, ao Unainen Te Uea ni kai, nakoim te Tibiika ao ara Beretitenti ae karineaki te Kauoman, te Rita n te Kaitara ao ai ara koraki ngaira ni kabane aikai, kam na bane moa ni mauri.

Tibiika ao I bon katea baiu bwa I taku bwa e a matenten kanoan am *list* ane ma ngaia e mani, I aki kantaningaia ae N nako ma e rabwa te Uea bwa tao aio ana tai au tai ni maroro, e koaua tao imwain ae I waaki moa te Tibiika ao tao N na bon anga moa au taeka ni karabwarabwa n te tai aio nakoia ana Taan Mwakuri te Kauoman Beretitenti, kain te *Ministry of Finance* ao riki tao bon kain te *NEPO* te *Planning office* are a tia ni baronga te boki ae kanga e bakitoutou aio ao e kakaongora kanoana, kam rarabwa kain te *Finance.*

Tibiika kanga N na moana moa au maroro kanga n ana maroro te Tia Tei ae botonimwane mai Butaritari kanga I nangi ni bwaka nanou n ana maroro ao kanga I ongongora n ana maroro ao I taku bwa aio teuana te maroro ae tina riai n neboiarake riki, eang e koaua mai buakon ana maroro ao kanga e taekinna te taeka are kangai, e koaua kam a wareki kaubwaimi ao are kanga bon rabwata ngaira ti aki Atua ao e mena ao kam wareki ao baika ana aki bwai, ao e ti ana maroro ane te Tibiika ma I taku bwa te bwai ae rangi ni kakawai ngkai ao kanga ti tarai kaubwaira aika inanon baira ao akea kaubwain Kiribati bwa ana marawa ao ngkai kanga n aron are e a tia ni maroro iai te tia akawa, te Minita n te botaki n akawa, ane kanga ara takete ke ana takete te Tautaeka aio ae na kataia ni karangaa riki te kabwaia, tia kona n anaa mwanewen aia taeka ni motinnano nakai are a taekinna are te Rangaa ni kabwaia, ti nang karangaa te kabwaia mani kaubwaira ae ara marawa, ngaia are ngkai a raraoma te Tia Babaire ao I taku bwa ana bon riai n raraoma ao ana bon riai n raraoma bwa ngke arona naba bwa ngai bwa I tekateka naba ikekei bwa raou ao e na iai naba te raraoma aio irou, ao kanga I kan kaoka au maroro te Tia Babaire iaon kanga te kibu n taeka n rabakau n te Baibara, are a kabwaia aika raraoma ibukin ke a ukeukera te kan ota bwa ana rauaki ao te bong ane ngkai ana rauaki te koraki aikai, ana rauaki bwa ti na karaua ni kabwarabwara ma N na bubutia bwa anaaki mereakinira ao n tinaraira bwa ngkana a mereakinira ao ngkane e na manga roko n te aekan kabwaia nakoira are kangai, " A kabwaia naka ana tinaraeaki ibukin aika raoiroi te mwakuri ibukin te kakabwaia bwa abaia te abanuea ae karawa, ngaia are kanga I kan kauringia ngkai n te tai aio, ao ngkai kai I kanga I

ongongora ao ngkai e boutokaki te kataumwane ao I rangi ni kukurei bwa I ataia bwa a tei n ara kataumwane ao a boutokaia, Tia Babaire iai maroro tabeua ae ao tao a tia ni mwemwe ao tao ana manga mwemwe naba, bwa e aera ngke ko teirake ao ko taku bwa arei, e aera ko a bon aki kabanea naba, e aera ko a bon aki naba angaa, bwa kanga ngai I kan kaoka au maroro ni kangai, e koaua bon iai te karo, ae e a bwakabwai ngkai ke tao moan te ririki ao e a kangai naba, banemai natiu, au taeka ake I taekini ngkoananoa nang bane ni kakoroi nanoia, neiko nakomai e, nakomai e, ngkoe teuare nakomai e, e koaua bwa iai te karo ae kona ni karaoa aekakin ane, kanga bon akea, ao i abara i Tabiteuea Maiaki ngkana ko karaoa ane ao iai taekam iroui kain Tabiteuea Maiaki, ko taninga n nou, ngaia tao bon te taninga n nou te karo aio, ao te taninga n nou te Tia Babaire ana *synonym* te taeka ae tabaua, ma kanga *in a polite way,* mane te aomata aio kanga e a bon taninga n nou, te waaki aio kanga aia waaki taninga n nou, ngaia are I taku bwa ae karaoia te Tautaeka kanga ti kataia ni bon karaua n tikotikoia bwa mina ti anganaki taekara ae ti taninga n nou.

Tia Babaire I taku bwa e kakawaki bwa ngkai ti maroro ngkai iaon te kataumwane aio ao ti na kamataataia ara botannaomata aika ongora ngkai, n te tai aio kanga e kautaekaki aron mwaitin te kabanemwane ao e taekinaki man mwaitin te kabanemwane bwa iai te anai mwane man te mwane n Tania, ae ti aranna bwa te RERF ae $40 te mirion, ma I taku bwa te Tia Babaire te bwai ae nang kakawaki bwa terana te mwane n Tania ae e na ataia ara koraki kain Kiribati tera raoi bon bukin katean te rabwata ke te bwai aio, kanga tarana ae ti ataia ao te kanga te koaua iai e na buoka aron ana kabanemwane te Tautaeka n te tai are e karaoia iai n te ririiki teuana ma teuana, ao tao e a bon roko moa te tai aio ae ti na karaoia, e na kabonganaki, I taku bwa ngkana ti kaoka ara ururing nakon te Auti n Tei ae nako Tia Babaire ao iai teuana te titiraki, te titiraki ae uotakirake ae nang bebete nanon te titiraki aio, bwa e kona ke iai ana iango te Tautaeka aio e aera e aki buta te *RERF* ibukin buokan ana waaki tabeua, iai ana kataratara iai? Ao kaekan te titiraki ane Tia Babaire e a tia ni kangai, “iai”, ngkai ti karaua n tarataraia Tia Babaire ao ngkana ko ngkana kam tara te kabanemwane aio ngai kanga iai te bwai are I atia n taraia iai ae I taku bwa ti na kaoka ara ururing ngaira nakoira Taan Tei ao I taku bwa ane ae mwaneweaki n te itera ni ba 7, kanga te kauoua ni kabane n *pullet point* ae te mwaiti, ngai kanga e nang tabeaianga iai au iango bwa iai te mwaiti ae $3.7 te mirion ae kanga te *loan* ae

kakabwaraki ngkai te tarau iai ao e teretere n ana taeka te kauoman Beretitenti bwa e kangai, I kan kaokia riki are akea ana tarau te Tautaeka aei man moan rokona n 2016 ao tarau aika tabe ni kabwaraki ngkai bon tarau man Tautaeka aike imwaina, $3.7 te mirion, e aoria bwa tao e bon uarereke te mwaiti aio ma ngkana ti tara te bwai aio I taku bwa taian tarau mai imwaina, nanona eti te Tautaeka aio bwa ngaira ake ti boou ao nakeke a Tautaeka a mena n te Tautaeka mai imwaina a tuai naba *loan,* ma tao e koaua tao e uarereke $3.7*million.* Tao ti na aki naba kauntaekaia te Tia Babaire bwa are tao *loan* aikai n taai akekei tao iai bukia irouia nakekei, ao tao ngaia naba ae buoka naba aron te karikirake ke rikiraken Kiribati, ngaia are ane ngai ae I kanga I kan maroro iaona.

E koaua n te maroro naba teuana ae maroroakina ao kanga e bon kabotoaki ngkai bwa e tarataraki bwa ara marawa, eang tao ngaia teuana te bwai ae ti na taraia bwa ti na karababa iai kaubwaira ao ane e a tia ni maroro iai te tia akawa, ma I uringa te taina ngkoa ngke I mwakuri ngkoa n te tabo ni mwakuri ae te *Fisheries* ao bon au tia koroboki teuaei e Minita ngkai n te tabo n akawa, ao ngai ngkane I kauoman tia koroboki n te tai ane, I *Deputy Secretary* ao I nako ni ira te bowi i *Brisbane* , bowin te *Tuna RFMO,* ao I nako ni kaea ao n ara maroro ao I katuruturua ngai kanga aron aia kumeto abaa aika bubura n aia marawa kain Tebetebeke aba aika uarereke, bwa are a bubura bwanaia, n aron are maroroia te Tia Tei mai Butaritari te *US Treaty* ma aron kabwakana tabeua ao aron rinnakoia ni kumetoa ara kaubwai ao aia koaua tabeua ae kanga a kamaraka te nano, ao ngai au taeka I kangai, Kiribati ngke e taetae teuare kain Aotiteria n ara tai, kain Aotiteria ngkoe am *backyard* e rawata iai te kora ao tera, ma katuka Kiribati bwa e na bon karaoi ana babaire iaon ana *backyard* ae te *ocean* te marawa, ao tai karini ami babaire ae na aonikaia tei Kiribati.

Tia Babaire e a roko te tai aio ngkai ae tia kara tia riai ni karaoi ara babaire aika aintoa ao a matoatoa ibukin kabatian kabwaira man te itera aio.

E koaua Tia Babaire I a tia n taetae iaon ane kanga te *loan* ke te *payment* iaon te mena, N na taetae riki iaon China, I nang karabwarabwa ngkai e mwaneweia te Tia Tei mai Butaritari kanga aron reitakira ma China, e koaua iraua te wiiki imwin te tai are ti katueaki iai ao e kawarai te *Chinese Ambassador* ao e tuangai, ngkai China e a butimwaea ana iokini bwai Kiribati *Zero tariff* ao tao e kakawaki bwa ti na karaua raoi ni kabwarabwara raoi te bwai aio te Tia Babaire bwa are a ongora ngkai

unaine ao a ongora kain Kiribati ni kabane, ao tera te bwai ae te bwai ae te *zero tariff* , te bwai aio e nangi ni kakawaki ibukin te okinibwai bwa kona kanakoa am bwai are ko iokinibwaia nakon te aba teuana ao akea te tute iaona, ae na bubura rakana, I taku bwa teuana te mena are kanga e taekinna I kan kabotoa riki iaona au maroro te Tia Babaire ana maroro te Tia Tei mai Butaritari ae I rangi ni kukurei n ongo ae taekinna bwa e a kaman tatara China bwa tia bon riai n reitaki ma ngaia, n te tai aio ao e na riai n teretere irouia kain Kiribati bwa ngkai tia reitaki ma China ao e nangi ni korakora te waaki ni iokibwai ae ngaia ti na kabotoi iai ara onimaki, ibukin kanga kabwaian Kiribati ke tei Kiribati nakon taai aika na roko.

E koaua Tia Babaire e nang tataekinaki naba te *drawdown te RERF* ao I nako ni kawara te kauoman Beretitenti bwa e aera ngkai e a tataekinaki te *drawdown* te RERF ngkai ae $40 te mirion ao kanga ngai irou I aki kona ni nang kan kabwabwaka te maroro iaon te bwai ae te *drawdown te RERF* tao ti na riai n taetae ni Kiribati iaona bwa ti na kabwarabwara raoi bwa ngkana a ongo kain Kiribati, anaakin te mwane n Tania, te ririiki teuana ma teuana, ao ngkai kae e maroroakinaki $40 te mirion titabo ma kanga ti nangi ni koteaki n ara tai aio bwa ti anaa $40 te mirion, ma tao ti na bon kaokii ara ururing rikaki, ma e koaua bwa ai bon tibwa te Tautaeka aio ae e anaa te mwane n Tania ke e kumeia, I taku bwa n ana maroro te kauoman Beretitenti ao e teretere n ana maroro ae e anaa te mwane n Tania man rakan te mwane n Tania, e tuai ringa rabwatan te mwane n Tania ao are e anaia ngkai e tuai naba koro te *percentage* ke katebubua are e na bon riai n anaaki man te mwane n Tania, I aki kona n ataia mina e bure au maroro ma iraua te % tao aio tibwa 3% ke 5% ae e anaia ngkai, e kan 5%, ae na riai n 18% *of the interest* ke rakan te mwane n Tania, ae nanona ngkana arona bwa tao e koaua bwa e a tia n anaa 5% n te tai aio ae rakana nanona ai ti 13% ae ti kona n anaia ni kamwakuria ao ngkana ti anaa aio te Tia Babaire, ti anaia bwa antai ana mwane ti anai ni karei buara ao ae ngaia aio bukina ae ti taiborana iai te kabanemwane aio bwa e na kaekai ara motinnano ae ara motinnano aikai ti aki taui ma ti angan tei Kiribati, ngai temanna ae I kakoaua Tia Babaire bwa au abamwakoro ngai ngkai I a kainano n nako n ananai teremo ao arawata teremo akana n te *post office* aika I tuai man anai, ao I karautaeka nakoia te koraki, mwane ani kabwarai moa au bure bwa I rangi n tabetabe moa ngkai ma ai reken mwawau ao I nako n anaai ami teremo ao I a kaboi ami bwai, ko ataia te Tia Babaire bwa tera aia bwai, te rebwerebwe ae kaan 2

tengaa bona, ao ngai I taku , a e bon tira te bwai aio, ai rawatara ana mwane teuaeio, e a kona n *afford* boon ana rebwerebwe, kanga I kona ni kan kabwabwaka au maroro te Tia Babaire iaon ane ma kanga ti nora aron te maiuraoi, ngaia ae ti rangi ni karabwa te kaitara ngkai e boutoka te kataumwane aio, bwa ngkana e aki boutoka te kataumwane aio ao nanona e na tuangia kain Kiribati bwa I aki kariaia bwa e na reke nakoimi te mwane n kara ae na raka, I aki kariaia bwa e na aera riki, I aki kariai bwa e na rana riki , I boutokaia kain Kiribati bwa ti kariai bwa e na reke iroum ngkoe are ko aki mwakuri te mwane aio.

Te Tia Babaire ti na kaoka raoi ara ururing ao ti na bon karaua raoi ni kamatebwaia te bwai aio, bwa tabeman a kangai, kai e a reke te mwane ni kara kam a kamarai atoia kain Kiribati ao kam a katabauaia kain Kiribati, Tia Babaire ngai e aki reke irou te mwane, te mwane n aki mwakuri, e aki reke irou te mwane n aki mwakuri ma iai raoraou aika I ataiia ae raraou ni katoa bong ae rangi ni mangori ae a bon rangi ni kainanoa te mwane aio, ao e a reke irouia ma e aki naba tau, ao ngai ngke I kakaraki ma ngaia I kangai, e a reke ami mwane ane kawakinna, ao kamanena raoi, n aron are tabekiarake naba maroro ake mai imwaina, ao ngai I taku , nakai ao bon rani ni kainano, bwa ngai I mwakuri ma kainabau ao kai tibon rotaki naba teutana, kanga n tabetai, e a kanga aron te bwai aio ngaia e a bane naba e a kanga, ao ngkana ti rotaki ngaira ake ti bon mwakuri ao iai arora, aekakira ngkane rotakia ake ai bon akea aroia, aekakira riki rotakin tei Kiribati are ai bon akea ana bwatika ae na nako iai n anai ben, ana rebwerebwe ke tao ana booti, aekakira rotakia te koraki aikane, ngkai e a reke aio e aki tau te Tia Babaire, ma ngkana ko maroro ma tabeman bon te koaua ni koaua ti aki karakaraka, a bon kangai, " ai rabwara, e rabwa aio tia bon tibwa namakina te maiuraoi" aio bukina te Tia Babaire ae ngaia kanga tao tia kona ni kangaia, ngaia e a *drawdown te RERF* aio iai, ao ngkana e a kaokiokioki te taeka ae kangai, " kai tika kam a *drawdown te RERF* ao ma are tia *drawdown* te RERF ibukin kabarantan ara kataumwane aio ti aki ibukira,ibukin karekean arora ma kanoaan ara kabwate, bwa ibukia kain te botannaomata, ao ngkane tao tia manga iraorao ni kangai, ao ngkami ngke tao arona bwa kam mena ikai, ao kam mena ami rangaa ni kabwaia, ae na aekakira naba ngkane aron butina, I taku bwa ti na bane n nanoraoi n te bwai aio ao I nang karabwarabwa ngkai a boutokaia bwa ngke arona bwa a mena naba nakai man te itera aio ibukin aia rangaa ni kabwaia ae ti bon nora naba aron rianakon tamaroana ibukin tei Kiribati, ti na

bon kaai ni mena iaon te *same boat* ma ngaiia, ma tao ti aki atai bwa are ngaira tao nakai tao iai raora aika a bon mwatai riki a maen te Tautaeka tao e na karako ara kangaanga ao tao ngaia riki e na tara ni bubura teutana riki aia kangaanga, ma I taku bwa te bwai ae ti na riai ni kamataata te Tia Babaire te kataumwane ae ti kautaekaia aio ti kauntaekaia ma te bwai ae ti na moani kamoanibwaia n ara iango bwa e nakea te kataumwane aio ibukin tei Kiribati, ibukin te unaine, ibukin te unimwane, ibukin te aomata are e a tia n *X niko* are bon akea ae rereke irouna, ao ngkai ni katoa namwakaina e a reke, tao e koaua Tia Babaire ngai I mamaroro ma kain abau ae Tabiteuea Maiaki, ao a roko aia *text* ao aia tarebon, *" Tia Tei e a kanga e tuai man roko 18 nakon 59, e na roko ningai, a tia n roko ae ti tabeman ao e a manga aki babane, tera ae riki"* ao te bwai ae I karaoai nakoia kain Tabiteuea Maiaki, akea te kangaanga e tikiraoi eang ani kabwara te bure, ae na bon roko bwa e tabe ngkai ni barongaki, ao tataningaia bwa iaon kawaina ae nako te korakina e bwaka, e nako te korakina, tao e raoiroi ngkana kam a tangitang ngkana tao tia roko inanon tao Tuurai 2021 ke tao Eberi ao e tuai man bwaka ara mwane, e raoiroi ngkane ae tia nano uoua ao tao ti nang un ngkane, kam a bwainataea te aba, e a kaman nako ara boma tao n November ke Okitobwa n te ririki 2020 ao ngkai tia roko n Eberi 2021 ao e tuai man bwaka ara mwane, ma taninga bwa ngkana e bwaka ami mwane ao ane e na bon *backpay* man Tianuare ni karokoa te tai are kam kantaningaia iai, ao irarikina kai te bwai aio kai bon akea mai imwaina ma are e a reke ti a taningaia bwa e na bwaka ningai, ngkana e nakoraoi ana *system* te MWYSA ao ngkane na bon tuangko akea te kangaanga, e na katotonga te mwane ni kara, e bwaka kaara e bwaka, e bwaka te aki mwakuri e bwaka, ao tao ngkane e mwemwe te maroro are kangai, eang ao ngaira ngkai aia mwane ni motirawa ke aia *leave grant* Taan Mwakuri ni bitineti, *private sector* ao ane tao e bon kabaka raoi au botaki, ma e koaua e reke au tai ngkai n te tai aio ni kabwarabwara nakoia taian *private sectors* bwa e na bwaka naba ami *leave grant* ma te bwai ae ti karaoia Tia Babaire ngkai, tia karaua ni barongaia, ti karaua ni barongaia bwa ti tangiria bwa ngkana e bwaka ao anaaki okioki kangaanga aika ti nori ngkai, ao te bwai riki ae rangi ni kakawaki Tia Babaire ti tangiria naba bwa ngkana e na baka ao e naki aonikaiaki ana mwane tei Kiribati, bwa ngkai au botaki ni mwakuri ke *staff* a kunea bwa ngaia te koraki ngkai are a tia n *apply* ibukin te 18 nakon 59 ngaia aomata naba aika bon mwakuri n *vat registered company* ao ngkana ti a bon tabuaetia ni kabirimwaka te bwai aio, ao ane ao ane, e a *double pay* te

double payment n aki akaka, ti nang karaua raoi ni karaoa raoi ara *policy guideline* bwa antai am *list* te *business,* karaoa am ER nakoira, *" okay ti na check"* ti na *pass on* am ER nakon te KPF bwa ko bon *comply* nakon te Tua ibukin aia KPF am Taan Mwakuri ke kam aki, e tia te KPF ti na manga *pass on* nakon te *Tax* , bwa ko bon *comply* nako ni *pay* am *Tax* ke ko aki, e tia man te *Tax* ti na manga kanakoa nakon te MWYSA, te MWYSA *double check list* aikai, bwa ti na aki kubanako te Tia Babaire ngkana tao iteran te *list* are e roko man te kambwana teuana ngaia a tia ni bane n anaa te *unemployment benefit* , ao aio raoi bukina te Tia Babaire ae bukin tera e rimwi teutana kabwakan te bwai aio, bwa ngai ae I Minita n te tabo ni mwakuri aio, I aki tangiria bwa N na kabwaka te mwane ae ana mwane tei Kiribati nakoia aomata n aki akaka n te aro ae kanga ti a bon aki kona n taua mwina, ao e koaua ti bon kabwara bure nakoia ara *private sector* ma are bon te bwai aio kanga te *payment* ke te bwakamwane ae boou kanga bon te *system* ae na riai n *development ara system* n te aro bwa n tokin te tai ao tao tia manga okira te taeka ni meang are, e na tangko tererei, ao te taetae n aera arei, te taetae n Tabiteuea Maiaki are *perfection* , I manikangare Tia Babaire ma e a reke ara tai aio ngkane ni kabwarabwara bwa bukin tera ae bae teutana kabwakan aia *leave grant* aomata ake a mwakuri n taian kambwana, ao e reke naba ara tai ni katanoata ngkai ngkai I maroro ngkai, bwa ngkoe tei Kiribati are ko bon mwakuri n te *Vat registered company* ao ko a tia ni *claim* ngkai am *unemployment benefit* ao ko tataninga te *second half* riki *payment*, ko riai ni moantai ni kaokia ao n aki manga *claim* ao ngkana te Katorika ngkoe, ao nako benetenia bwa e bure ngkane ane i matan teuare ti bane n toro irouna, I manikangare Tia Babaire ma aio ngkane kanga I a kataia n tarataraia ao n taekinna ngkai e mwaneweaki naba iai ara botaki ni mwakuri.

Tia Babaire tao e koaua a mwemwe riki itera tabeua ae tao e na bon manga bon kaekai te tabo n akawa, ao tao e koaua te *education* ngkana arona bwa iai tabeua n aron are e mwemwe iroun te Tia Tei mai Tarawaieta, e a rawata te aomata ae *qualify* tao i Aotiteria n aba tabeua aika *develop countries* aika tao a rekereke ma te *marine science* kanga rabakau iaon taari ma te marawa, are tao te koraki akekei are a bon tiraua aia aomata, ngaia are a tiraua aia aomata e a karako te *employment* nakoia , te *employment opportunity* nakoia te koraki aikai, ngaira ara aomata ae ti na tabe ni karikirake ara tabo n akawa ao e bubura ara marawa aio ae na kabonganaki iai ara koraki n aomata aikai ke ara koraki n ataei aikai, tao N na motika

au maroro te Tia Babaire bwa e rawata aika na maroro ma kanga N na bon ti kauring riki ao I nang karabwarabwa I karabwa te Kaitara ngkai a tia ni boutoka te kataumwane aio ao ana bon riai ana bon riai ni boutokaia, ti na bon riai ni boutokaia ao ti na ikarekebai ao ti na nano teuana iaon ara kataumwane aio bwa kai ibukia ara botannaomata, ara botannaomata are ngaia ake a rineira nakomai bwa ti na karaoi babaire aika tamaroa ibukia.

E koaua e bon kangai atun te kataumwane aio te Tia Babaire ana kataumwane te kauoman Beretitenti ma ana koraki, *Emprasing the new normal, Butimwaean ke tobwan te taneiai ae boou,"* e bon boou aio te Tia Babaire e boou, man te tai are ti moan inaomata iai ni karokoa ngkai ao e bon eti te taeka ae boou te kataumwane aei, ma N na bubutia riki nakai bwa eti raraoma ao anganira ara tai angaira riki ara tai ao angaira te onimakinaki bwa N na bon tuangi ngkami ana bane ni koro bukin ara iangoi ake ti atia ni iangoi, Ngai temanna ae I kakoaua, ngaia are I karabwaia nakai ngkai a tia ni butimwaea aron biribirin te kataumwane aio ao e koaua n aron are kam taekinna I karabwa naba te kauoman ma ana *staff* bwa aki wimakiki ma taekan aia kataumwane aio, bwa e boou aron birin te kataumwane aio n aron ae e a tia naba ni mwaneweia temanna ara Tia Tei ae rangi ni karineaki ae maan mai Nonouti, e a boou te bwai aio, ao tia raraoma iai, bwa e na batetei rikaki ara Tautaeka ao abara iai, bwa e reke aio ibukin ana taratara bwa e a bon boou, e a bon boou, ma N na bubuti bwa anganira riki ara tai n aron are e a tia n taekinna te Minita n te botaki n akawa ao N na bon tuangi ngkami, e mena tao n te tai ae uarereke tao imwain banen te ririki ae boou ao kam na noria bwa kangai ngaia e a reke aio, ane te bwai ae I kan taekinna n te tai aio, ao e koaua I kakoaua are e a tia n taekinna te Tia Tei mai Butaritari, kanga kam raraoma irouira bwa are tiaki Atua ngaira, ngaia tiaki ngaira Atua bwa bon raora ngkami n rerebaua rimarenan kai ikai, ti rerebaua ma ngkami i betio, i Bairiki, akea ae riki bwa te ATua ke tao e beibeti i karawa bwa kanga tao iai mwakana, ma ti kabotoi kanga ara kataunari aikai mani baika ti atia n nori ao a tia ni karaoaki, ao tia kona ni karaoi, tao N na okira teutana are te makete n China te Tia Babaire, ao N na kabwarabwara bwa e aonga ae ongora are e ongora ao e na ataia bwa e aera ngkai e nang kakawaki kai tia reke tia mwakete ma China, ao aio te *example* teuana, ngkana ko nira ma nimoko 1 tengaa ke iraua te mirion ao ko kaboanako i China, e aki tau am nimoko ane, ngkana ti na kabonakoa ara atiburu nako China,

temanna te atiburu ao ti kabonakoa tao 1 te mirion te atiburu ke 10, e aki tau naba mwaitin te atiburu ane, kanga te *simple example* ko *simplify* te *example* bwa e na ataia bwa bukin tera, e bubura China ao a rawata aomata iai, te tia kang ika i China, irabui te birion, ao ngkana a manga karaoa te ika , te ika temanna te atiburu e kona n reke aia mwane iai tao 30 tengaa, a karaua ni korokoreia ao a manga tubunna, ao manga kaokioka ranna, ao ane raoi bukina ae ngaia ti kakabwaia kai e a reke raora China, ao aba aika i rarikira aikai a monna n ure mataia ao I taku bwa N na kaoka are e taekinna te Minita n te botaki n akawa, e *lift up* ara *yellow card* iroun te E*U,* bwa ti kataia n tutunga te E*U* bwa ti na mwaketena ara ika nako iai ao ngaia e nang mwaiti aron kawaina ma aia te *Competent Authority,* ma taian *requirement* aika ti na rinanona, ao tera riki aia angaa ni katua ma tera bwa eaera, a tautauira, ma ngkai kai ataia bwa tia kona ni mwaketena ara ika nako China, e tia arona e nang baetetei nakon te ika aio ni kangai, angania bwa e aonga ni manga baetetei mai, ma ti nanokawaki bwa ngkana ti angania ara ika, ana *Tax* nna, kain te E*U,* kain *Europe* , ma ngkana ti angan China, e na aki *Tax,* ngaia are tei Kiribati kona riai ni karabwarabwa ao kona neboa te Uea bwa ngkai tia mwakete ngkai ma China, e a raka arora n Tebetebeke, e a raka arora n Tebetebeke ao ae nang bwaro te bwai aio, e nang rangaa te kabwaia, ao ti nang anaa mwanewen aia motinnano naakai are "Te rangaa ni kabwaia", bwa e na rangaa te mwane mani kaubwaira ae bon ti ngaia kaubwaira ae te ika, Tia Babaire tao ana kangai ngkai ake a ongora, teuaeio e nangi ni kabotoa te ika ma tera ma N na tuangi ngkami te Tia Babaire bwa te *Indian Ocean* ao marawa tabeua e a moanna n akea ikana ao ane ae ti bon ataia, ti ataia ae ti ataia, ma tit e *Pacific Ocean* ae teimatoa ni iai ikana, bukina bwa nangi ni matoatoa ngaira kain Tebetebeke iaon te *conservation* ao tera riki ao ti rangi ni kamatoatoa aron tuan te akawa, man te *Indian Ocean* ao iaa riki e a bon bwaka naba ana karaun te *beseiner* teuana, ngkana e katika ana karaun teuana te *beseiner* te Tia Babaire ae katoka kanoana, e kona ni kamwarakeia kain Betio ni kabane inanon tao 2 te namwakaina konana, ao ko a bon nora naba ngkane aron korakoran katikan te ika ane, man ara marawa n Tebetebeke ti tiatiani bwaai akane ao ngaia e reke iai te *VDS* , ae ti bon ti tiatiana am tai n akawa ao ti kabirirakea aron boon akawam n ara marawa ao ngkai e a rawata ke e kona te tia akawa ke te kambwana n akawa ni ira nako tuan te VDS, te *Vessel Day Scheme* , ana baikara riki baika ana kona ni iria ngkana ti kamatoatoai itera tabeua, ngaia are Tia Babaire ti rangi n riai ni

karabwarabwa ngkai e butimwaeaki te kataumwane mai iroun te Kaitara ao I nang karabwaia ngkai a kona ni karaoa ane, ao kam rabwa kai kona ni boutoka ane ao tao an au maroro aikai Tia Babaire tia katoka iaora ni kabane ana bau Kiribati are Te Mauri, Te Raoi Te tabomoa n reitaki ma ana bau ara Ekaretia are ti bane n toro ao ti onimaki irouna ao ngaia are e anganira n taainako kawakinara ao kamauara ao te marurung, ae Te Atua Te Tama, Te Nati ao te Tamnei ae raoiroi. Ko rabwa te Tia Babaire ao are ieta.

Tibiika: I tara te tai ao ti 5 te miniti, 6 te miniti ao e boo raoi te aoa 4 ma ae na taetae imwina te Tia Tei mai Abaiang temanna ae karineaki Hon. Dr Kautu Tenaua ma ngkana ko mwengaraoi ko taetae ao boo 4 ao I katoka naba bwa tia nako naba n *Afternoon Break,* e nakoim

Hon. Dr Kautu Tenaua: E rabwa te Tia Babaire ao N na aki kabanea ana tai te Auti aio, tao N na kaeka moa te titiraki are kangai " *Eaera kai iai te raraoma"* ao bon te raraoma te Tia Babaire are tao e boou te Minita bwa e a tibwa roko ngaia are e aki ataia bwa tera ae riki mai imwaina, ma te raraoma te anua are mai imwaina Tia Babaire aron kabonganakin ana mwane te botannaomata, ngaia ane te Tia Babaire ae karekea te raraoma, taekinan tanan berita nakoia te botannaomata ae e aki koro nanoia, ae taekinaki bwa e na koro nanona n te tai arei ma aki koro nanoia ni karokoa te tai aei te Tia Babaire, ao ane te raraoma te Tia Babaire, te raraoma ibukin kabatian te berita ibukin baika ana karaoaki ao aki kakoroaki nanoia ma are bon taekinna te Minita n te mwane bwa ngkana a kakoroaki nanoia ao e na kabuanibwai kaubwain Kiribati, ao ane ae taekinna te Minita, ngaia are aio bon te bwai ae moan te kananokawaki Tia Babaire tao e koaua te raraoma e reitinako man te tai ae nako aio bwa are n te tai are e aki kanga e kamanoaki, ngaira ti taku bwa ti kamanoa ana mwane te botannaomata ao iai te kangaanga ae ti taku bwa ti aki kariaia bwa e na kabwataki iai tao te mwane ni mwakuri n te tai arei, ma e ngae n ane ao ana Tautaeka ara Beretitenti n te tai e bon kunea naba ana angaa ni karekea ae na kabongana ana mwane Kiribati ae tiaki te *recurrent budget* te Tia Babaire bwa te mwane ni karikirake, ao ane te raraoma te Minita are n te *Fisheries* are ngaia tao e teretere tao e kabwarabwara iaona, ao te raraoma naba n te tai ae boou ngkai bwa e aera ngke e a karekeaki ana mwane te teei ae 18 ni waerake nakon 59, ao tao bon te bwai tao te *coincidence* te Tia Babaire bwa e a kanga naba ngke ngaia 18 ni waerake ngaia te ririiki n rinerine, e aoria bwa tia bon katuka ane nakon te Tamnei are e raoiroi bwa tao e na bon karaua ni babaireia bwa e ataa nanora ni kabane Tia Babaire, ngaia

are ao ane te bae e raraoma te aba te Tia Babaire iai, kanga ngaira ara kantaninga bwa te Beretitenti aio te Beretitenti ae e ata aron kabonganakin ana mwane Kiribati, ma ngkana ko kakibarakea boon te bwai ae ngai irou akea wanawanau ni kaubwain te botannaomata ma te bae te takataka irou n au koaua, *It is a debt accumulation* akea ana *value* ae kona kona ni kakiba iai boona nakon boona ae ngkai ae manga $4.00 ao ane ae karekea te raraoma irou, ao ke a bon titiraki te Beretitenti ma ana koraki, nakoia taan rabakau itinaniku, "*E raoiroi ae I karaoia ni boon te takataka"* te *international market* n te tai aio ae $4.00 n te *kilo* e aoria bwa e a katerea nakoira bwa tera ana taeka taan rabakau iaon ane Tia Babaire, bwa I taku bwa ane te bwai ae karekea naba ara raraoma te Tia Babaire, ngaia ae ti raraoma naba bwa ngke e taekinaki bwa e na bon aki anaaki ringaki te mwane n Tania ao I taekinna n te kawa ae Ribono ae ngaia tao e a mino iai nanoia te koraki, ane e bon e na anaaki te mwane n Tania, bwa e na kakoroaki nanon aikai iai, bwa tia kaman taua ni warebwaia te Tia Babaire, iai ara kataumwane ao ara berita are ti kanakoa nakon te botannaomata ma ngke ti a katautau ma are ana motinnano te Tautaeka are akea aia bebwa, tao a bon tataetae naba te *Air,* ao akea naba aia kataumwane ao ane ae I raraoma iai, te anua ae I nang raraoma iai, ngke ko a manga kiba nako tinaniku n nako n anaa tei China ibukina bwa e na boutoka te kaembein ao ane e bon taekinaki naba irouia nakeke a bon mena inanon te waaki ao e tibwatibwai bwaai inanon tain te kaembein ae e aki riai n aron n ara Tua ao ane naba te bwai ae karika te raraoma te Tia Babaire, ao ane te raraoma, e raoiroi bwa are a tia n taekin tanan ware bon ara Rita ao te Tia Tei ae karineaki mai Butaritari, "Ai kamaura te maroro iai, tabetabeki waare ao te raraoma bwa eaera ngke e a bwaka ara mwane man te ika" ao ngaia te *Vessel Days scheme* bwa tera bukina tao e birinako te ika ma ngae ngke e birinako ao te *Vessel Days Scheme* e tiku n arona ao ane te raraoma ao ngaia e a rinnako te *US* n te *Treaty* ae ngaia $13,000 te *Vessel Days Scheme* ngaia are e a titiraki naba, ao ane naba te raraoma, tera ae riki, te raraoma naba bwa e a riki te aoraki ae te *Covid19* te Tia Babaire ma tera te *buffer* ae e a kaman tia ni katikua te Beretitenti bwa ngkana e reke te kangaanga aio ao e na anaia kain Kiribati n te tai ae aio ao e karokoi naba tanan bwai n aoraki n te tai ae waekoa, akea te mwane e aki tau te mwane te Tia Babaire, ao ane, ngaia ae man te raraoma ane ao e rabwa te Minita n te *Fisheries* tao ko a karokoa te iango ae boou, ao ti nang kaunga nanom te Minita ma ti anganiko te tai aio, ko taku bwa teuana te ririiki n te

tai ae na roko aio, "eang" ti nang boutokaiko ao ti kaunga nanom bwa iai am konabwai, eang ao ko boou ao ko kaira te waaki nakon ae boou, e rabwa ane, ma are e bon tiku tanan raraoma ao e rawata te raraoma ae 60 tabun mirion, e taku te taeka nakoia kain Abaiang, *" Akea te mwane ae kabaneaki ni kaboaki iai te Embraer"*

Tibiika: Tia Tei I a bubutiko moa bwa tia motika te maroro bwa ngkana tao e kiriaria ni bane am maroro ao bon am tai ane iaon am burakiboti ane ao tia motirawa moa ibukin te *Afternoon tea* , tia manga kaitiboaki ikai iteran 4, tia motirawa moa.

MOTIRAWA NI KATOKITAKA

Tibiika: Ao I angan te Tia Tei mai Abaiang bwa e a kamota ana maroro iaon te Biira aei. E nakoim te Tia Tei.

Hon.Dr Kautu Tenaua; E rabwa te Tia Babaire ao tao bon motikan au taeka n raraoma bwa e kaeka naba are e taekinna te Minita n te Fisheries bwa ngkana I taraa ana maroro te Minita n Te mwane kanga ibukin te kataumwane n te tai aio ao te karekemwane e aki taekinaki n aron are kanga ko kabwarabwara bwa ti na kantaningaia ibukin te tai ae e na roko naba aio. Ngaia are anne bon teuana naba te bwai ae kararaoma te tai aio. Ma e aoria ti nang kaungako te Minita ae ko karineaki n te Fisheries bwa e koaua e rawata marin abara ao ngkana e a bon manga kaitara ma aron otami n te waaki ae boou ao tao ti na bon kantaninga naba te kabwaia nakon te tai ae na roko are e na bon manga kaitara iai. Te rikirake ae ti nang kainnanoia bwa te rikirake ao riki n te kuakua te naan *essential services* te reirei.

Ngaia are e kakawaki anne bwa ti na kaungako bwa kona kakiokioa are e kantaningaaki ane tao ko bon kantaningaia naba bwa e na karekea te maeuraoi nakoia kaain Kiribati nakon te tai ae na roko. Tao bon te kaotaotao teutana ibukin tao te mwane n Tania. E koaua ae inanon te moan waaki mai iroun te Tautaeka are n te moantai ke tao te tai anne are e kaira iai te waaki te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti. Ao are e noraki iai riain kabonganakin te mwane n Tania ao e bon teimatoa kabonganakin te mwane n Tania ibukina bwa bon akea ana mwane Kiribati ae rereke ke ae tau ibukin kaitaraan ana kabanemwane. Ao anne ae ti noria ni karokoa tao bon kaanin tao 2015 ao e a moanna n raoiroi mwanen te akawa imwin te boraraoi are e karaoaki n te tai anne iroun te Tautaeka n te tai anne ao tia riringa ae riaon $100 te mirion ni kaitara naba ara kabanemwane are $100 tabun te mirion ni kaitara naba ara kabanemwane are $100 tabun te

mirion ni kaniia $200 te mirion n te ririki.

Ngaia are I taku bwa man te tai anne n 2015 ao I taku bwa manga iai naba te naan bitaki are e karaoia naba te Tautaeka n te tai arei are tarauan te mwane n Tania are e a kaman karaoaki iai te ukeuke iai imwain riki anne ao ngke e a bitaki te tararua n te mwane n Tania n aron are I a tia n taekinna ao e noraki biriraken te mwane n Tania. Mai iroun naba te Tautaeka are imwaim.

Ngaia are ibukin anne ao tia noria n te tai aei akea riaina bwa kona manga ana moa te mwane n Tania inanon moan rokom ni karokoa e bane am 4 n teem ae nako aei. Bwa are e rawata te mwane te Tia Babaire ao ko kona n tuangaki bwa e kairua otau ma tao otau irouia naake taan rabakau bwa a taku bwa e bon roko naba $1 te birion te mwane man te Tautaeka are mai mwaina ni mwaane naba ake a wene mai mwaaina ao n rekereke naba ma aron te bitaki n te tararua n te mwane n Tania. Bwa are ngke e a roko *Blackrock and Northern Trust* ao e noraki aron biriraken ao ana bakao te mwane n Tania. Ao iai $70 te mirion e anaaki man *state street* are i Australia ao aongkoa anne e a karokoa ao e aoria bwa e a manga kamatata anne te Minita n te mwane are e karineaki. Ao man te maroro anne te Tia Babaire ao I bon kan titiraki naba bwa kam taekinna tao iai te boraraoi ae kam karaoia ma Tiaina ti nang noora aron korakoran ke tao aron ana konabwai Tiaina n te iokinibwai ma tao ara iokinibwai ma ngaia tera aron kanoan te boraraoi are e kamnenaaki bwa kanoan te iokinibwai anne ao tao te karikirake ao riki tao n riin te waaki bwa are e kainnanoaki naba anne. Ao ngkana arona bwa e tia anne ao tera te kantaninga are ti kantaningaia inanon tao bwa are e a tia n nako 4 te ririki ao tao e koaua tao inanon 2 ke 3 te ririki ngkai ao ti na kantaninga kaekana riki. E aoria bwa e manga katereterea te Minita.

Ma te bwai ae I kan titiraki naba bwa iai boraraoi aikanne iai rekereke ma bwaai aika ana kakoroaki nanoia ae tao e kainnanoia ke e tangiria tao Tiaina. Ae I nanonna taian *conditions* aika a rekereke ma te naan buoka akanne te karikirake ke tao te iokinibwai. Anne te bwai ae moan te bongana bwa ti na ataia. Ti te bwai ae ti nang raraoma bwa titebo ma koa tuangaki te Tautaeka ae ngkai bwaai aika kona karaoi ngkana arona bwa kona tangira ana ibuobuoki Tiaina. Bwa ngkana arona bwa e aki rekereke ma ngkoe te Tautaeka ao tao kam a manga bon kabwarabwara te Beretitenti bwa bon te kamimi teuana bwaai n tangira ni kabane ana bwai n tangira Taiwan a beniaki ni kabuaki matan Taiwan Love from Taiwan. Iai naba te kairoro nakoia taabo tabeua ao are

e kai kakaeaki koauan te titiraki anne aba tabeua e a roko aia kaa arei ao a manga menaaki bwa ana kanakoaki are Love from Taiwan.

Ma iai te bwai are ti bon nooria imatara riki ae e a tia ni karikaki matana are Taiwan park are i Betio are i Takokoro are ko a tia n onea arana te Beretitenti ma am koraki. Ao kanga ni bon katein Kiribati ngkana iai bwaai n tangira aika ko anganaki iroun temanna ao tao koa manga tangira ma temanna koa karenakoi naba akekei. I aki ataia bwa tera nanon anne bwa are bwain tangira n ara katei ni Kiribati moan te kakawaki bwa ti na kaota aron te tangira ma te akoi are e roko ni boutokaia ara botanaomata. Ma ngaira arora ni kawakin bwain tangira akekei ti aki nanona bwa tia nang kainnanoa te ibuobuoki mai iroun temanna ao tia kakaea naba anga ae ti na ira nanon arei ngkana e na reke aio karaoa arei ao aio te bwai ae tamnei ae titebo ma koa anganiira te Beretitenti ma am koraki.

Ngaia are ti nang nakokawaki iai bwa are a bon tei bwaai akekei a tei ikekei ao ngaia te bwai ae kakamaku bwa are ngkana iai irekereken aikai ao tao tera ngkanne te boraraoi are ko a tia ni manga karaoia ae ibukin te karikirake ao tao te iokinibwai bon ara kantaninga bwa ti na aki kabuanibwai iai. Ao N na rimoa ni kabwara bure ngkana arona bwa tao iai tibanakon te naan rongorongo ke tao e aonikai aron te rongorongo ae I taekinna ma otau are I ataia n te tai aio. Ngkana tao e koaua bwa e bure otau anne ao kam a manga taekinna ke ni kaotia n taekinna inanon te maroro bwa ti na uaia ni maroro iaona bwa ti na kaeti te naan rongorongo n te tai teuana ma teuana. Ma are bon te bwai ae kararaomaai bwa are kanga ti tuai raoi kona ni kakoaua te bwai ae kam N na taekinna n te tai teuana ma teuana ma e aoria bwa iai aika a boou ibuakomi ao e aoria bwa tia manga noora te waaki ae boou n reitaki ma ami koraki akana a boou ao bon te kantaninga bwa ti na karaoa ara kabanea n raoiroi ibukin rikirakeia kaain Kiribati ao maeuraoia aika imwaira. Ao e bati n rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ngaia iaon au taua ni mwiin arami ao N na kanakoa ngkanne nakon te Tia Tei ae karineaki mai Tarawateinaieta Hon.Harry Tekaiti e nakoim moa te Tia Tei.

Hon.Harry Tekaiti: Ko rabwa Madam Speaker ao I rangi ni kukurei naba n te bwakantaai aei n tei ni maroro iaon te kataumwane are e ai tibwa moan warekana n te tai aio. Tao imwain ae I kanakoi au maroro ao I a bon anga te bwana ni kamauri nakoim Madam Speaker ni ikotaki ma kaain am taibora ni ikotaki ma te

Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita, te Leader n te Kaitara ao ai bon raora n Taan Tei riki au abamwakoro ae Tarawateinaieta ao ai bon Kiribati ae ongora inanon te bwakantaai aio. Kam na bane ni Mauri.

Tao e koaua I rangi ni kukurei n anga au boutoka nakon moan warekan te Biira aio ma te boutoka ae akea te raraoma iai te Tibiika. Bwa I teirake ao I kan boutoka are e a tia ni kawenea te Minita n te mwane ma nanou ae akea ana nanououa Tarawateinaieta iai Madam Speaker. Ma e koaua I kan moana au maroro Madam Speaker ni kakoaua bwa iai te boki ni kataumwane are e a tia ni wene imatara ma ngai temanna ae I a bon rauaki naba n ana *budget* te Tibiika te Kauoman ni Beretitenti, are e a tia ni kanakoa ao iai naba kaobin te *speech* anne iroura te Tibiika. E bon bane au tai n ongora ao ni manga bon wareware iai Madam Speaker ao kanga e bon anganaki naba bebeten te uota ni kona naba n taraa aron te boki ni kataumwane aio, bwa ti na taraia bwa e rangi ni bebete aron tarakina ian te *presentation* ae ti anganaki inanon te tai aio.

I bon kaitau tao I moana naba te kaitau Madam Speaker nakon te Minita n te mwane Hon.Dr Teuea Toatu ao bon te Kauoman ni Beretitenti ma kaain ana aobiti riki ana Taan Mwakuri tao ibukin barongaan aio. Ma n aron are I taekinna e rangi ni bebete aron tarakina ao kanga ai aron te bwai ae rawawata bwa are e tobwai itera ni kabane inanon aron butin ana waaki te Tautaeka ma ti rangi ni kakaitau ngkai e kona tao n anganiira te kona n taraia bwa te bwai ae e na taraa ni bebete aron taraana n aron ae ti noria tao bon au nonori inanon te tai aei.

I kakaitau naba bwa n aron ae ti kaongoaki ao akea te naan TA aika a karaoa te boki aio. Ao tao bon anne te bwai ae na bon riai n anga ara kakaitau ae moan te abwabwaki nakoia tao Taan Mwakuri inanon te Finance. Iai kanga te kona are tao ti a taraia bwa ngaira kaain Kiribati tia bon roko naba n te mwaneka are tia bon kona ni bon karaoa ara boki n akea tao ana ibuobuoki te naan TA ke aomata ake mai tinaniku ake ana kona ni buoka aron katian te boki ni kataumwane aio.

I bon anga bwa te kaitau n anne Madam Speaker ian norana ae kanga e bon taraa ni baranti te boki aio te Tibiika. I aki kan taetae iaon te kabanemwane ke tao te karekemwane Madam Speaker. N aron are I taekinna iai nanou ae abwabwaki ao au onimaki n aron taraan te kabineti n te tai aio. Ma I kan tarai itera tabeua ake e a tia n anga te Tautaeka ake I taku ngai

Madam Speaker bwa aio kanoan kanga te maroro naba ke bwanaia ara botanaomata ake kaain Tarawateinaieta neie Madam Speaker are a tia naba n anganai bwa e bon riai bwa N na karokoa naba inanon te Auti n Tei aio. Bwa are akea nanou ae abwabwaki ni kan kauntaeka bwa tao ni kitekiteia taan taetae n te Kaitara ma e rangi ni kakawaki irou bwa N na karokoa bwanaan ao tobwakia kaain au abau ae Tarawateinaieta inanon karaoan te kataumwane aio te Tibiika.

I kan moanna Madam Speaker ma tao e koaua tao ngkana ti taraa te kataumwane iai keraken 7.4% te *increase* ke tao te raka n te tai aei ngkana ko taraa te raka te Tibiika ao ngai n au koaua iai inanon te Tautaeka ni kan tobwa ni kan angan te botanaomata. Ngaia are e riki ni bubura te kataumwane bwa e na mwaneni bwaai ake e a tia ni karaoi inanon ana motinnano ao anne e bon kaota bannan ao tamnein te Tautaeka ae iai te kan tobwa irouna man kan boutoka te nati ma te tibu ni Kiribati neie te Tia Babaire.

I kaitau n anne ao tao e koaua raraoma ake a taekinaki ao ngai irou I taraia akea te raraoma iai ma tao ian te koaua tao e bon aana au aki raraoma Madam Speaker bon taraan tao e koaua tao bon kaainakin te nakoa te tabo ae te kabineti ao tao ti taraia mai iroun te Beretitenti ti taraia ma ana Kauoman ni Beretitenti ao bon Minita aika a bweena te waa n te tai aio kanga ti bon aki nano uoua n aron te Kauoman ni Beretitenti kanga ti bon ataia te Dr n te mwane.

Ngaia are ngai irou I aki raraoma n anne ao I kakaitau bwa e kabubura ana kataumwane bwa e na tobwa kainnanoia te botanaomata. Tao ni kaineti ma te motinnano. Tao e koaua tao iai motinnano aika a nako n te tai aio Madam Speaker ao ae ngaia I kan taetae iaona bwa N na bon taekinna ma te koaua bwa ana ongo Kiribati ao riki bon bwanaia au botanaomata ake i Tarawateinaieta nakoiu ni ira n te botaki n te kaawa ae Nabeina ao I nang kukurei bwa a mwaiti bwanaa ni kakaitau ake a roko inanoia ara botanaomata bwa ti na karokoa iroun te Tautaeka ibukin bwaai ake e a tia ni karanganakoi. Tao teuana mai ibuakona te mwane n aki mwakuri ke tao te *support* nakon te *unemployment benefit.*

Madam Speaker tao e koaua iai aika a taekinaki te raraoma iaon aei ma ngai temanna ae I rangi ni kukurei bwa te auti are ti maeka ke ti nako ni maeka n tiku n tataninga te botaki iai Madam Speaker, bon taanga naba n ataei ae a tia naba n reke aia mwane ae te $200 n taara. Ao a reke aia mwane tangaia ao tera ae a karaoia Madam Speaker a kabooa

aia burawa ao a waakina te waaki ni bitineti n te bun n te kaawa aei.

Ma I taku bwa anne teuana raoiroin ae kanga te *support* nakon te *unemployment* aio bwa I taku bwa e manena te mwane ae karangaaki nakon ara botanaomata ao tao e koaua ti bon rangi bwa are kanga iai ae taekinaki bwa aio te mwane ae bon riinga raoi kanga te botanaomata are man te *grass root.* Ngaia are ngaia anne I taku bwa ai ngkam I tuai nonoria mai mwaaina ma I taku bwa aio kanga bon te kantaninga naba ae I mena inanona bwa kona kanga n tobwaa are mai nano raoi. Ao tao e koaua n te tai aio anne taraana inanon te motinnano bwa anne tobwakia ao karikirakeaia neie Madam Speaker bwa ana roko ao ana boo ibuako naba kanga inanon te waaki inanon tao boutokan te maeu ke tao ae ti ataia bwa te maeu aei e rangi ni matoatoa arona ma I kakaitau bwa aio teuana tao te *scheme* ke tao teuana te mwane ae kanakoa te Tautaeka ke tao n ana kataumwane ae I taku bwa e rangi ni ibuobuoki ibukin rikirakeia ara botanaomata ao riki naake I a tia ni mwaneweia n aron are I taekina te katoto n rokou n te kaawa ae Nabeina Madam Speaker.

Au kantaninga bwa I taku bwa ti aki ti iaon Nabeina ma au kantaninga bwa e bon tabangaki iaon Tarawateinaieta. Au kauoua te Tia Babaire I bon anga naba te kaitau riki tao bon mwanenakin te *rent* ke te *land lease* bwa ngai temanna ae I rangi ni kakoaua bwa au botanaomata n Tarawateinaieta, bon ngaia naba aika iai abaia aika a ritinaki iaon Tarawateinainano. Ao tao I anga au kakaitau nakon anne Madam Speaker bwa ti noria 100% te raka are e nang tauraoo in reke n nakoia tao n te ririki aei. Au kantaninga bwa naake e rereke irouia $4 te ngaa tao e nang reke $8 te ngaa inanon te tai aei.

I taku bwa anne te kiba ae rangi kanga ti noora naba aron kibana ma aron kaitaraan naba bobuakan te maeu ma aron naba kakumekume tao aika ti noori inanon tao bon ara waaki inanon tao bon ara kaawa ao ara abamwakoro. Ngaia are I anga naba bwanaau ni kaitau n anne n norakin kiban anne.

E ang ao kanga I kan taetae naba iaon te ER Madam Speaker ao e koaua iai te *new post* ae 170 ae kanga aio are a *register* kaain te *mission school* nakon kanga ana ER te Tautaeka Madam Speaker. I kakaitau bwa ngai iai naba au reirei ae Taborio ao I rangi ni boutoka ao ni kakaitau n aio n noran ana nonori te Tautaeka kai e kona ni bwannanoia taan reirei n te aro n te tai aio. I kan anga te kaitau bwa ara reirei ae Taborio i Tarawateinaieta Madam Speaker tao e koaua ae angina te tai

a birinako taan reirei bwa are tao e koaua e nang kanga naba te bae te boo n te aro ao anne ae kanga e kona te aro n te tai teuana ma teuana ti aki naba kaburea anne ma ngkana ko kantaningaia bwa ngkana ko oki ma am beba ngkana te *qualified* ngkoe ko bon kakaea naba ko na nako naba ni kakai am mwakuri aika ana bon aitara naba ma am beba Madam Speaker. Ma n te tai aio I a kaitaua te Tautaeka n ana nonori ngkai e a moanibwaia koraki akanne man tauraoi nakon moan Tianauare te ririki ae boou n anga naba te bwakabwai nakoi Madam Speaker.

Eng ao tao are e aki reke au tai ni maroro iaon te *salaries and allowance* ngkoananoa Madam Speaker ao tao e koaua ao ngkana bon iai naba inanon te kataumwane I taku bwa I bon taetae naba kanga iaon bon ana *principal* naba te bwai aio bwa are iai naba te kataumwane ae ibukin boora inanon te kataumwane n te tai aei.

Eng, ngai I taku bwa are I kan taekinna ibukin tao rakan te boo te Tia Babaire bwa are ngai temanna ae I Komete n te Review of Rules of Procdure Auti ni Maungatabu. Ao te bwai ae I teimatoa tabeu irouia kaain te Komete ae I teimatoa n taetaekinna kanga bon te bitaki ae I uotia bwa N na taetaekinna bwa bon te *code of conduct* inanon ana tua ni kairiri te Auti n Tei ao uotakina nakon te moan *page* ma kaieinana ma te tua ae tao te *Leadeship Code* te Act Madam Speaker. Ao tera are ti taekinna bwa ti taekinna bwa ngaira Taan Tei taan moan kuneaki ke ni katebeaki ao n tarataraaki bwa iroun te botanaomata. Ke ngaira moa taan karaoa te banna ae tamaroa ao ngkana ti kuneaki bwa iai waaki ni kamangao akanne ae ti na riai kanga ni kamwakaaki ngkana arona bwa e a bwaati te onono aio Madam Speaker.

Ngaia are I taku bwa keraken te boo n aron ae ti noria Madam Speaker I taku bwa e na bon katoki e na anganiira kanga te *incentive* nakoira bwa ngaira ae te naan *Leaders* ti na riai ni kakaraoi moa banna ni katoto aika a raoiroi. Ao tao e koaua ngkana arona bwa iai naba rakan maeum ao kanga ko bon raroa nako naba ma waaki ni kamangao bwa are iai te koaua are te *corruption* e riki man waaki n anai nano. Ao tao n taraan te boon te tai aio ao tao I kakaitau bwa are bon ara Beretitenti bon te tiambion n tera n te waaki aio ao tao aio ae ngaia ae bon noria naba bwa e a bon riai bwa ti nang taraaki ngaira taan kairiri bwa ti na aki kanga akea i abatera aika ana kona ni manga kekeweira n anai nanora ni bwaai aika ti taku bwa a burebureira bwa ana manga bure kanga tao ara babaire akeke tao ti na manga kona n riki bwa taan kabonakoa abara neie te Tia Babaire.

Ngaia are I taku bwa aio te tai ngaia are I taku bwa anne au *point* ae I nang kan maroro iai n te tai ae nako ma e rabwa bwa aio bon taina naba ao e kakan naba n te tai aei. Tao aikai bwaai tabeua Madam Speaker ae I kan taekini ao e koaua are e rawata taan maroro ma I rangi ni kakaitau ngkai ko anganai au tai aio ao anne bon bwanaia kaain Tarawateinaieta ao au nonori inanon kanga te kataumwane aio ibukin 2021.

Eng, I aki rangi tao n aron are I taekinna riki akea au nano uoua ao I aki kan tarai te naan karekemwane bwa te karekemwane are e bon tiku inanon bain te Tautaeka aio ke te *Government of the Day* e bon tiku anne bwa tabena bwa e na kataia ngkai eti te koaua are Kiribati kai e onimakini ngkami aio akea ara raraoma ao e aera ae ngai bwa te Tia Tei mai Tarawateinaieta N na titiraki ao N na raraoma n anne ngkai iai bwanaan te botanaomata ae e a tia n angani ngkami ao ni karokoi ngkami au kantaninga bwa e na bane ni koro nanon are kam a tia ni kantaningaia ibukin kaitaraan tao raraoma ibukin taraan tao ririki aika imwaira ibukin kekerikakin ke tao rakan te kabanemwane iaon te karekemwane. Ao tao te *deficit* ma au kantaninga bwa te Minita n te akawa n aron are e kabwarabwara I a kakaitau I rauaki naba n am kabwarabwara ao au kantaninga e ngae ngke tao anti bwaai akanne ma au kantaninga bwa iai ke iai nanom ao iai am kantaninga ma te *plan* ao au kantaninga bwa kona bon roko n am tia ao are ko a tia ni kawenea bwa ti na aki raraoma iai ibukin Kiribati. Man taeka tabeua aikai Madam Speaker ao I nang kukurei ni boutokaia ma taekana are bon akea te raraoma, ko rabwa I a toki ikai ao kam rabwa ao tekeraoi te ongora ao kam bati n rabwa.

Tibiika; Ngaia I a kanakoa te maroro are imwina nakon te Tia Tei mai Beru temanna Hon.England Iuta e nakoim.

Hon.England Iuta; Ko rabwa te Tibiika ngkai ai manga moanan te namwakaina ae boou ao riki ai bon te kabanea n namwakaina n te ririki aio e raa roko te Kiritimati ao tia uota naba te kamauri ni Kiritimati, ngkana e bwara te Auti ti na manga uringa ke ti aki I a kanakoa nakoim te Tibiika kaain am taibora te Beretitenti te kauoman, Minita, te mataniwi n te Kaitara ao ai bon ngaira Taan Tei ni kabane bwanaan ara abamwakoro ae Beru ao te kamauri nakoimi n te tawanou aei. Kam na bane ni mauri.

E koaua n te Auti n Tei ae nako ao ti maroroakina te kataumwane ibukin te ririki ae na roko. Ao bon ngai temanna are I taetae are ti na

uakoraa are e nako n ae nako are kanoan ae e na manga roko ngkai ibukin te ririki ae na roko. Ao e koaua e a bon tia ni karokoa bwanana te Minita ngke anga ana maroro n te wiiki ae na roko raon te kataumwane. Ao a bon bane n ongo kaain Kiribati akea te bwai ae ti na manga taekinna bwa ti aki kona ni kabwaranakoa ikai bwa e bon matata naake e reke ongoraia n reitaki ma naake a tia ni manga ongora naba ni moan te maroro ma ngkai a bane n reke aron ongoraia. Ware ni kabane n aron are e taekinaki e a bon tia ni kanakoi ake taan moan maroro ake a teirake, e aki kaokoro naba otara ma ngaia.

E koaua iai bwaai aika e kataia ni manga uakoroi te Tautaeka kanoan are e taekinna n ae nako, ae bon taetae te Kauoman ni Beretitenti ao e taku manga tataninga riki tataninga nakon te kataumwane ae imwaira. Ti na tataninga nakon te kataumwane ae imwaira bwa are ana mwaiti akana ti na manga kanakoi.

I aki kona n taekinna bwa tera aia kakauongo aomata ke aia kakauongo aomata ao aia namakin n aron taneiaiu e korakore te ngure irouia aomata n taai nako kanga te noku ngkana aki reke bwaai n aron kantaningakin aikanne. Ngkai e a mwaiti naba te noku te kamatata ae e aki toki n taekinaki bwa e tuai nakoraoi aron nikoan bwaai. Ao te kanganga tabeua ae a oti ae taekinna n te Minita n te Commerce ngaia tabeman a mena ni kambwana ao a bon iangoa naba reken are te mwane n aki mwakuri. Ao tao bon aikanne ngkanne ngkai kanganga aika a bane ni bwaro ao bon ti nikoana ngkana ngaia. Bwa te ngure e aki toki ngkai ao ngkana e aki bane ni bwaka naba ngkai ao bon te ngure naba are e na bon tei imwaira nakon taai aika ana roko. E koaua I oki nakon au abamwakoro n ae nako I kareketai teutana e mwaiti te ngurengure, n reitaki ma are e taekinaki ngke ngaina.

Tao ti bon kataia n taoni nanoia aomata bwa ke a tataninga riki tia buti ngkami tataninga ma nakon ngaira ngkanne ae maanra te taeka ae ti na kakangai, tataninga, tataninga. Anne ngkanne kanoan ae ti na reitaki iai ma te Tautaeka, ma ngkana e aki toki te kantaninga ae tataninga ao e na bon kiriwe nanon te botanaomata. Ngkana e roko naba te bowi ae na roko ao e aki toki naba te kaeka ae keiaki riki tataninga I taku bwa e riai ngkanne nikoaki anne ma ngkai.

Akea te bwai ae N na manga taekinna riki n ae kanga ti na mena bwa are kam a bon tia ni bane ni kamamatai aron itera aikanne. Ti kaungai nanoia Minita ake a teirake n taetae ma te unga nano. Te raraoma ibukina bwa e bane 4 ara ririki ae

nako ao iai tabeman ae a unga n nano naba n taetae n ai aroma ni moan te tai ao aki koro bukin bwaai ake a unga n nanoi. Ao tao bon iai tinen te waaki ara kantaninga bwa kam na kona n taobara inanon taina aio. Ti bwana ni iraorao ma ngkami kaain te mwiokoaki n aron are I bon taekinna naba n te moantai ao e aki kewe are e taekinaki imatan Kiribati ao iroumi ngkai. Te rabakau are iroumi te konabwai ane iroumi, e bon matata ana taeka te Minita n te mwane are e taekini inanon ana kataumwane.

Ao tao kumeakin te mwane n Tania are bon ngai irou akea te ngure are ti na ngure iai n arona anne bwa are bon anne katauan te mwane anne. Ngkana e bon aki ke e a raran ana waaki te Tautaeka ao bon anne katauan te mwane arei, ma aron mwaitina ma tikoana e bon tiku iroun te Tautaeka teuana ma teuana ao aio are e a tia n taekinna te Kauoman ni Beretitenti anne aron, iai aron nikoana irouia ma aia mwaiti aio ma tao e kakaeaki raoi bukina ngai ni bon ti au tataro are bon ti te kataumwane ma kanga e teretere naba n ana taeka te Kauoman ni Beretitenti bwa iai bwaai tabeua ae ti na kataia n noori ni kakoroi inanon te tai ti na waaki ma te ben n arona ae $2 te taara te nikira ni mwane ao ti na turabuia teutana ao ngkana e aki koro naba ao ti na manga buuta te mwane ngkana e na roko tangiran $4 te taara ao tia noria.

Nanona tao te onimaki e kangai ti na katautau moa ni mwanen te akawa, ma tera ngke a roko naba ae e mwaiti inanon te tai ae e aki kantaningaaki, ke tao bon anne moa te kataratara ae wene ngkai imataia akea aia anga ni kona ni betanna teutana bwa are bon anne moa kanga e taekinna aia tia rabakau ma aron biribirin te ika n aron ae a tia n noria ao bon te ware moa ae e riai n taekinaki e na katangainaaki imatara bwa bon anne moa katauara ngkai are bon ti te katautau. Ngkana e kuba n raka ao tao n tokin te tai antai ae e na ataia ao e aki anaaki are $40 te mirion bwa are e a tia naba n ririki anne e kaweneaki te katautau bwa e na anaaki mwaitina arei tao $40 te mirion ao ngaia tao e ti butaki $10 te mirion.

Aikanne bwaai aika ti kataia ni kaotaira iai ao ti na riai ni matata iai. Ngaia are ngai naba irou ti aki te oi n raraoma ngkana ngaia anne tao e bon ti kakawaki moa ae e na taekinaki koauan ngkai te kantaninga. E na riai ni taekinaki koauan te kantaninga ni bwaai aika kona katautau iai. Ngkana ko karaua n ongongora, ngai ngke I karauai n ongongora I bon kataia ni kauka bukin ana karaki te kauoman ae antai ae e na ataia ae e a manennanti naba n reke aron te

mwane n raka riki ao ti aikoa kainnanoa anne ao tao ngkana iai kainnanoan are te $40 arei ao tia karaia nakon te ben ke itera riki tabeua.

Are bon ti au taeka ni iraorao nakoim te Tautaeka bwa te ngure e aki kona n toki ngkai aki kona n rau nanon te botanaomata ao antai ngkanne ae e na katoki raun nanoia. Bwa e a kairua ae ti nang nakomai ni booti bwanaia ikai ao kam nang kakeweira ke kam nang ioioi atumi bwa e kairua ara rongorongo arei. Ma ibukina ae bon maan naba taekan te mwane are te *back pay* ma tera ae e a tine ngkai iraua te namwakaina ao ara kantaninga bwa e a toki ngkai n Ritembwa ma tein ana kaekaeka te Minita n te MWYSA ngke e ngaina nakon raora n Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabuaeran ao e na taraa naba n teke naba tokin Ritembwa. Ngai n au abamwakoro naba e mwaiti ae anganai arana aki rauaki n au kaekaeka i Beru ae kangai *'ao ani keaki tataninga'* bwa are tao a tia n tataninga aikai ao e aki reke ao e ngaa arara ngaira bwa are e koaua te kamata n taratara te bwai aei ngkana e aki reke aram. Tabeman anga aia ririki bwa 60 ao a taku bwa e akea araia ao e roko, nanona a kakeweaki nanona tao aonikai. Bwa are akea araia ngkai, ngai tao tabeu tao ngkana e bon bwara te Auti ni mwaan au tai N na manga nako n noori araia ao tera raoi tokin anne ma are aio ngkai ae riki. ngkai i bon tekateka naba ikai ao a tareboon tabeman n aron ae taekinna te Minita n te Commerce e kangai te tang. Ngaira ti mwakuri n te *project* ao aki reke ara mwane ti tuangaki bwa iai arara ae ti karini ma tuangaki bwa aki reke ara mwane bwa ibukina ngke ti mwakuri n te *project.*

Ma iai tabeman raora ae reke irouia te mwane e a tia ni bwaka nakoia te mwane. Nanona e bon tuai n nikoraoi te waaki ngai n otau ae I tuangia are ngkana ko mwakuri ana bon riai n aki reke iroum. Ma are ai tera ngkanne ke ai tera kaetakin aikai ngkanne. Ti kaitau bwa ti noora ae kam kataia ni karaoia nakoia taan riiti iaon Tarawa kam kataia ngkai ni uarokoia n aron noran ae kam taku bwa e bati aki roko raoi n are a tia ni kantaningaaki ibukin mwanen te ben. Anne ae taekinna te Minita te Kauoman ni Beretitenti, n ana tai n anga ana maroro ao e bon mwakoro naba n te beba aio. Manga tera rairana ngkanne irouia taan kakauongo. Bwa are ti ngaira ae ti na taetae n nanora n taetae ni bwanara bwa are ti na taetae ni bwanaia kaain ara abamwakoro ao ni nguren te botanaomata. Ngaia are ngkana ti mena i Tarawa ikai ma a ngure kaain Tarawa ma a norira ao ai ngaira naba ngkanne bwanaia nakoimi.

Ai aron e taekinna te mataniwi n te Kaitara a bon roko ni ngure ake a roko bwa a tekateka itinaniku ao ti kataia ni kakaea tobwakin anne, ma a ngure ao aki butimwaeaki ma te bwana raoi irouia Taan Mwakuri, tao a kua Taan Mwakuri tao a rootaki tao e koaua. Tia bon bubuti riki te Tautaeka bwa are ti katokan te ngure mai iroumi. Ti ataia bwa kam kataia n tiatianna ma aron are kam kona ao ti kaitau are ngaia kam bon kataia n taratara raoi aron biribirin ami mwane. Ma eti are e taekinaki bwa akea rakan mwanen te ika ae kam kaotia ngkai nakon iraua te ririki imwin te ririki ae na roko e tiku n arona. Ma are tia bon ataia naba ae kona ni waerake te kantaninga bwa e na waerake bwa ngkana e waerake ao ti na ike ma ngkami ma ngkana e bwaka ao ami kanganga ara kanganga. Aikanne bwaai aika ti kataia n taratarai ao ti kataia ni kakauongo inanon taian maroro.

Ngaia are bon ti ae tauaki ibukin ami taeka ae iai ngkai bon bwaai aika kam taekini, ni ngai taia e aoria aki kona ni bane taia anne aikanne bwaai aika ti na taekini nakoia e aki kona ni bane te tai teuana. Ao bon ti te botanaomata ae e na bon kamaraki taningara bwa ti na kamaraki taningami. Ao anne ngkai aron birina.

Ao ngaia are raou te Tia Tei mai Tarawateinaieta n aki reke ara tai ni maroro iaon te Biira are ibukin booia Taan Tei, ngai I bon teimatoa naba n te kantaninga bwa e bon rangi ni birimwaka e rangi ni birimwaka aron rinanoan boon rakan boora aio. Tia warekia naba ngkai inanon 2 te wiiki ao e a nako naba n Tianuare. E raoiroi ngkana akea te ngure ma e buakaka ae I roko i abau ao te ngure ane e mena imwaiu. Ngaia anne bukina ae I totokoia bwa I aki koaua naba bwa tera bukina ngkai e rangi ni bon reke nakoiu $2 tabun te ngaa ni uoua te wiiki tera raoi kabwarabwarakina $200 tabun te taraa n te bongina imwain te *tax,* ke $28 te taraa n te aoa anne aron rairana. Ngai I teimatoa ma rairana anne ma I bon riai ni maroro ma kaain au abamwakoro karaui nanomi ngkana kam kabwaati ngkami aika kam mwaiti n tokin te tai are ngkana a kangai kaain ara abamwakoro are e a nako manga taina ti na bwainna ma ngkami. Akea ara kanganga iai bwa are anne etina ngai irou ti na bon riai moa n nako ni kabwarabwara bwa are ana manga uakoraia ngkanne ma mwaitin ae reke irouia bwa are ngkai kanga aki namakina ae $50 te tara bwa are e *back pay* ma ngkana e a bon tiku te $50 n taara n ti ngaia n te namwakaina a tiku n anne ngkanne. E mwaiti anne tao iangoana? E tau anne? Bon ti raraomara bwa are ngai bon ti raraomau bwa N na bon riai n tarataraai ma au botanaomata. Ao

riki ngkai ngai n aron ae kam taekinna bwa ti na bairea arou ti bon riai n okiria ni kaeti arora ma ngaia.

Aikanne au maroro teutana iaon are ngkoananoa tao aki reke ara tai ma bon ti raraomara bwa e aera ngkai e a rangi ni birimwaka aio. Ao au kantaninga bwa are I bon maroro ma tabeman ao a bon kangai tabeman ma tera buren ae ti kaai ni maeu ni kainnano ma ngkami. Akea buren aikanne bwa are bon ana namakin temanna ma temanna ae ti bon riai ni kakaea etin ae ti na waaki ma ti na manga kataia ni uarokoia nakon te botanaomata. Au kantaninga bwa e na aki kuaki are $40 te mirion bwa inanon te tai ao e a raka naba are e waakinna te Minita ma ana koraki ao n aron are kam iangoia n te kabineti. Are bon ti te kataumwane e mena tao e aki reke tao ti $10 te mirion ae kam anaia.

I kaitau naba n aron te katauraoi e bon rangi ni eti iai te bitaki ae korakora, ao I kaitau naba bwa are e taku te Kauoman ni Beretitenti n ae nako bwa e un nakoira bwa e taku bwa e a tarou te iango ngai bon raraomau ngkoananoa are ti na wareka moa te kataumwane are te karikirake. Bon ti raraomau tao ngkana I aki ota iai ma ngai raraomau bwa iai rekerekena ma ae inanon te kataumwane ae bubura. Eti ngkanne anne ao e raoiroi bwa ngaia I noria kam bitia bwa bon ti raraomau anne bwa ngke I uneakina te tua n te tai arei e aoria ngkana e na nako te kataumwane n te *motion* ma aron kawenean mwaane ma bwaai ni kabane a kaetaki ian te tua. Anne aron otau ngai aikanne bwaai ake I uneakini n te tai ae nako, bwa a eti aron karinakin ware ma aron kaetakia ma te tua ke e bure.

Anne raoraomau ngkoananoa ao kan birin naba raraomau ma aron are e taekinaki ibukin te Biira ibukin ara bwakabwai bwa ngkana ti biri rimoa ni kabwatia nanona tia kataia ni kabiri rimoa te kataumwane ibukim. Ngaia anne raraomau ma titebo ma e a taraa n eti ngkai aron barongaakin bwaai. E kangai aroia ma I kaitau n anne ao akea au maroro iaona.

I on ti kaitau bwa e kangai te Minita kam nang rangi n rabwa Taan Mwakuri aio bon tabon bain te i Kiribati ni koaua. Ao ngai I nang kakaitau bwa bon ngai temanna ae I bon kua n tangira tabon bain te i Kiribati ni koaua bwa e nang wene. Bon akea bonganaia taan rabakau ake a roko, n tabetai a bon aki buokira ao a nakomai kanga bon aekakia bwairati ake a roko ni kareketai ao naake taan rabakau akekei a bon roko naba ni kareketai bwa a kataia naba ni uarokoa rabakauia inanon are a mwamwakuri iai irarikira. Ao tao bon etin ae bon taekinna te Minita a bon mwaantai riki ara koraki n te itera aio.

Ao anne ngkanne ae kaokaki nakon te itera ae te Air Kiribati bon anne birin te iango. Ngkana ko noora ana maroro te Kauoman ao e taetae iaon mwanenakia uoman te naan CEO n te botaki ni mwamwananga. Ae ti taekina te CEO n te kambwana ni kaibuke ao e taekinna te CEO te *tourism authority* akea taekan te CEO n Air Kiribati, akea taekaia taan rabakau ake n te Air Kiribati ae a mwanenaki mai ikai.

N taai aika nako ao ti bon ataia bwa e kammammaaki te Air Kiribati n te CSO buokakia kambwana ake a tangiria ni kamaeuaki. I karautaeka bwa e aki reke nnena ikai ae I noria bwa iraua ae e na anganaki Air Kiribati, kammammakina ikai. Ngkana ai ngaia anne ae kakaraaki booia man mwanen buokan kamaeuan te kambwana ao ngkana ai ngaia anne bwa a nang taraaki koraki akekei bwa tao ti aki bwa tabeman mai ibuakoia bwa a bon akea ara aomata ae bwaati bwa a nang tekateka imatang tia mena ia ngkanne. Ao e aera e aki tauaki te CEO n ti ngaia n ai aroia are kam kabooia ngkai n aron te CEO n te *Tourism Authority* ao n te Kiribati National Shipping.

Irantangaeakia ara botanaomata are tao ngkana ngaia bwa kam na uarokoa booia n aron ae te boo ae bwainaki ngkai ao tao ti na bubuti. Ni kabwaroa te mwane nako ikekei bwa ana bon nako ake a bon tau aia beba ao ana unga ni mwakuri ikekei. Bwa ngai naba n au namakin bwa ngke n arona bwa N na nako ni kakaea au mwakuri I bon aki kan nako ni mwakuri n te kambwana ae ruuti. E aoria bwa ngkana e ruuti bwa ibukin kamaeuakin ana mwane te botanaomata ma e na bon maraki atum ngkoe are ko mwakuri ikekei ao e aki tau boom ao akea taekam irouia taan tuoa te akaunti bwa a bon araniko naba bwa ko aki tara bwai. Anne bon au namakin n ti ngai. Ngaia are kam rabwa n aron aio bon ti aikanne bwanara ni kataia n raraoma are ti aki ngaira bwa are ngai ngkana I taetae I aki kona n taetae ni bakarerei ngkami. Ma N na taetae ni bwanaan te botanaomata ngai ngke I bon aki ao a kangai bon tera ae kona taekinna buti kaongora ma ami Komete anne, ai tibwa moan te waaki ao I bon berita nakoimi ao ti na bon katikua naba nakon te ririki aio bwa bon anne au boraraoi nakoia kaain au abamwakoro ti na katikua naba ngkai.

Ma ngure aika a roko ngkai I a bubuti ngkami kam a taui mwiia bwa e a korakora taben te waaki e tuai nakoraoi te waaki I aki kangai e bua te Tautaeka. E tuai nakoraoi aron nikoan te bwai aio ao e reke aia mwane aika ngaia a mwakuri n te *project* tabeman a reke ao tabeman aki, a tuangai ngkai ngaia are N na

taekinna ikai bwa aio nnena. Iai aika a tuai nako aia mwane a mata n taratara N na bubuti ngkami e kanga aron nikoan aio ngkana e aki roko Tianuare ao ngai e na maraki taningau ngai tao bon ngai ma raou n Tia Tei are ana manga tabaokiokirira ao tai bobotu ngkana ti okioki n arona anne.
Ngaia are bon te bubuti kakoroi ami motinnano ao bon keiaki naba bwa ti na buokai ngkami ni karau nanoia aomata bwaai aika ana reke ao ngkana e a okioki te tangitang ao tai manga bobotu naba iroura ngkana ti nakomai ni manga tangitang naba ikai. N na boutoka ami waaki te Tautaeka kam a toka n ami moan ririki ngkai ikai kam na waaki man Tianuare tia kaai n reitaki ma ngkami ara kantaninga bwa ana rau nanoia ni kabane ara botanaomata. Ao man taeka tabeua aikanne te Tibiika ae ko karineaki ao I boutoka te kataumwane ibukia Kiribati nakon te ririki ae na roko.

Tibiika: Ao I a kanakoa nakon te Minita ibukin te Aono n Raina ao Rawaki Hon.Mikarite Temari e nakoim.

Hon.Mikarite Temari: Ko rangi n rabwa Madam Speaker ao I nang karabwako naba ngkai ko anganai naba bwa N na maroro iaon te kataumwane ibukin te ririki 2021 ae nang tikiraoi ao e bwana raoi ibukin te nati ni Kiritimati. Ao e moarara riki I a reitia ma te Aono n Raina Tabuaeran Teraina ao riki aban Tamau aban Tinau ike I a bungiaki iai Nonouti n noora tamaroan naba te kataumwane aio ao riki ai bon Kiribati ae bwanin.

I taku bwa e kaeka nanon te iango ao te kataumwane aio ana iango Kiribati ke te Tautaeka aio bwa e na anganira te kaubiwa te rikirake ni kaubwai te *wealth.* Te kauoua, te marurung te *healthy* te kateniua te *peace a nation ae peace* ke te rau iaon abara ao ae kakawaki boton te iango. I kan kakaitau naba riki n te kataumwane aio bwa e tikiraoi bwa e nikoa te *private sector.* Te kataumwane aio inanon te Tautaeka aio ao e noora naba bonganan te *private sector* ae bon kingin te waaki bwa ngkana e aki maeureirei te *private sector* ao e memeere biriraken Kiribati nakon te maeuraoi.

I kakaitau naba n te kataumwane aio bwa e nooria aomata ae a atongaki bwa ara bwaa ririeta ara ikawai, kaara a noraki naba iai inanon te kataumwane aei. I kakaitau naba bwa e noraki naba ake a bon aki mwakuri, are e bon akea naba teutana aia anga ni kareke tianti are e a taku bwa te aonaba aio a kainnano inanona. E rabwa te kataumwane aio bwa a noria nakana 18 te ririki nakon 59 bwa e na reke naba boon maeuia ao ana kakaitau nakon te Atua bwa a rabwa bwa a

karikaki nakon te aonaba ao a maeu n akoaki. Te kateniua naba I kimarimari ao I kakaitau naba bwa e noraki naba kataboroan boon te land lease nakoia naake a ritinaki abaia iroun te Tautaeka. I noria naba bwa e a taboro ngkai ao ngkana e a taboro ko anganaki riki te maeu raoi ae bebete.

Hon.Speaker tao N na tara moa abau ae Kiritimati ao I kaitaua te Tautaeka bwa e anganiira te riiti ma angina aika a maeka iaon Kiritimati aki mwakuri. E karako aia kareke tianti ao man te mwane aio ae anganaki ae e aki mwakuri e a reke boon aia riiti ae a kona ngkanne ni manga bon kaboa aia riiti ni kibara aia riiti ao ke a kabwaka teutana teutana ni karokoa e koro $1 te ngaa ao a mwengaraoi iai.

Ngkana ti anaa ana kabanemwane te Tautaeka n te kataumwane aio nakoia naake kaara, nakoia naake aki mwakuri ao nakon kataboroan te *land lease* ngkana kam taraia n te boki ao e otinako te ware ae $90.2 te mirion e na ongo Kiribati ao anne te kakaitau ae kakawaki. Bwa e taku te taeka n te boki ae tabu e kakawaki riki te anganga nakon ae kona anganaki. E kakawaki riki ae kona angan te aomata are e kainnanoia anganna kamwaitia, kamwaitia bwa e na bon kabooa mwiina Uean te maeu ao Uean te tangira. Ao anna ae kakawaki n tokin bwaai, bwa e kangai ngkanne $90 te mirion aio ngke ti angan te kara ti angan ae aki mwakuri ao ti angan are e taboro ana riiti e aki ana te mwane aio n ariria inanon ana tutikeeti, aki. A ariria naba inanon aia buua aki, a manga nakon te *private sector* are ai ana bitinei ao a bobwai iai. a manga nako ni kabooa aia nimoko aia burawa aia raa aia rebwerebwe e raun te mwane anne inanon kaubwain Kiribati inanon ana *economy* Kiribati.

Ngkana ko *imagine* naba ngkanne $90 te mirion $9.2 moan te korakora e nikira ao e bita te maeu nakon Kiribati.

Ngaia are aia raraoma kaain te Kaitara antai ae e na raraoma n te bong aio ti na an ate raraoma arei ni bitia nakon te *opportunity* ngaira ngkanne te Tautaeka aio ti na bita te raraoma anne nakon kabwaian Kiribati nakon taai aika ana roko. E kakawaki *opportunity* bwa ti teuana ana tai e *knock only once* ti na anaia ngaia kam rabwa n ami raraoma. Ma ti na anaia ao ti na bitia nakon kabwaian te i Kiribati nakon te aua n ririki aio ao are imwina ao are imwina riki. E na ataaki naba Madam Speaker bwa te Tautaeka aio e na karaoa ana kataumwane e aki karaoa ana kataumwane ni bon onimakina korakorana ma wanawana. E riai ni matata iroun Kiribati e aki, te Tautaeka aio e karaoa ana kataumwane e karaoa ana kataumwane ni moanibwaia

Uean te maeu. Ao e butia n taai nako bwa e na kairia inanon ana kataumwane bwa e na nikoraoi.

Ti reita korakorara ae mangori ae bon burababan teuare i Karawa ti reitia ma ngaia n taai nako bon anne raoi bwa ti tokanikaim anne tai onimakina korakoram ma reitia ma teuare ana bwai bwaai ao e koro ngkanne kanoan te kataumwane aio.

Ngaia are ti aki raraoma ngaira bwa ara kataumwane e kakabwaiaki ngaia are tao ai bon te bubuti naba nakon tei Kiribati ae kakauongo n te tai aio. E moa mai iroun ara unimwane, ara bwaririeta ara ikawai nakon te teei ti na booti nanora ae ti teuana *as a nation* uota bwanaam te i Kiribati n tataro bwa ngaira kiritian n tataro bwa te kataumwane e na koro bukina, ao kanoan miin te Tautaeka aio are e taekini te Fisheries ke antai ana koro bukina ngkana ti buokia n tataro. Ao mai ikanne Kiribati ko mano ao ko kabwaia nakon taai aika ana roko ai anne aron kanoan te kataumwane ngkai.

Ngaia ae ngai temanna I aki raraoma kai I mena inanon te Party aio ao te Tautaeka aio ao te kabineti ao ti aki kona n tibanako man bubutian Uean te maeu bwa e na kakoroi bukin kantaninga. E taku te maroro e aki kanganga te taetae *sweet talk are not necessary* ngkana ko kabuta Kiribati. *As a good Leader* ngkana te *Leader* tai manga *brave enough* ninikoria rinnakoia ao e a tekeraoi ngkanne Kiribati iai.

Ngkana taan kairiri aika kibwatoo a raraoma a kotokoto aki tau bwa taan kairiri, ao au taeka aio ngkai e nene iaon ana koaua bwa ngkai e rineaki iroun Kiribati ao e ninikoria n anga ana kataumwane ae e na kabwaia Kiribati nakon taai aika ana roko. E kainnanoaki te *action* ao ti kakaitau n te kakaewenako mwakuria bwa ngkana te mii ae e aki mwakuriaki ao te mate. Ma te Tautaeka aio e mwakuria ni ikotaki ma te onimaki nakon Uean te maeu. Kona kakabwaiakaki ngkoe te Private sector bwa ko noria ngkai bwa e bwaro te mwane ae bubura ao ti kantaningaiko ngkoe te Private sector bwa kona otani riki am kaako aika a mwaiti mai tinaniku ao e na raaun te mwane.

Uringa naba bwa teuana te karekemwane ae kam aki noria kaain te Kaitara ae ti kanakoa ae $90 te mirion aio ke iraua riki ane e raaun inanon ana *economy* ao tia manga tiatinia ngkanne kambwana iaon te *tax* iaon te *rerf* iaon bwaai ao e tiku, ngaia e na akea te raraoma iaon anne. Ti na aki raraoma n te bwai ae ti kanakoa nakon te botanaomata bwa ngke ti angan te aomata ao te aomata e a manga kaokia nakon te Tautaeka nakoia

private ao e rikirake te maeuraoi, anne naba teuana ae ti na aki raraoma iai.

E rootaki naba nanou n ana maroro te Kauoman ni Beretitenti bwa inanon ana *speech* iaon te kataumwane ao e mwaneweia n taai nako bwa ti na mamauri n taai nako ao anne ae kakawaki. Ao e karabwa naba Uean te maeu bwa e aonga ni koro bukin te kataumwane aio. Oin te kantaninga n te kataumwane man te Tautaeka aio ti na kakea te *poverty,* ti na kakea te maeu ni kainnano iaon Kiribati aio raoi bukin te kataumwane ae tikiraoi. Ti na riai ni kakea te maeu ni kainnano iaon Kiribati ao aio ae moan te kakawaki ao are kam noria ngkanne e a bubura bwa e a roko n $200 tabun te mirion e riai n roko ti riai n roko ao e nakea te mwane anne e nakon naba te i Kiribati e bon nakon te i Kiribati. Ti aki kanakoia, auu? Ti *raise* te *standard of living* iroun te i Kiribati ni kakea te *poverty.* Taian mwane ni buoka aika a roko mai tinaniku ana mwane Australia, New Zealand a tangirira bwa ti na *beyond* te *poverty line* ti na kitana te maeu ni kainnano ao aio raoi oin te kataumwane ao ngkana e na bubura kabubura. Ao kona anga nakea angan te botanaomata ae te i Kiribati.

E kakabwaiakaki naba te kataumwane aio Madam Speaker ao e bon namakinna bwa e kakabwaiaki bwa kai tia angania ngkai ara botanaomata ao a bon tataro, te Atua ko rabwa bwa e a reke maeura iroun te Tautaeka aio. Tao te unimwane ma te unaine are a tautiaki n tera ma tera a bon kona ni kabooi oin maeuia. Te ataei are e aki reirei e bwauranaki iroun tamara ko aki kan reirei iangoa arom, akea kanam, ko aki akawa akea kanam. E a bon reke ana mwane ai kamaeura anne e a bon reke maeuna ao e nebonebo te teei anne bwa e bon bwaati n tataro ao e bon kangai ko rabwa Tamau are i Karawa, a bakaineai mwaneu ma tariu ibukina bwa I aki mwakuri tamau ma tinau a kanakoaki bwa N na bon kakaea aron maeu ko rabwa te Tautaeka ngkai ko anganai boon maeu ngkai I a maeu ao I a neboiko te Atua n taai nako bwa ko karekea anne.

Madam Speaker, e taku te kuna Uean te tangira e on maeura ngkai ana karikibwai te Atua te kai te aroa te man tera, a riki bon boon te Atua. Ara kataumwane naba ngkai ae ti anga ae na boo iai te i Kiribati neboan te Atua, ngaia I aki raraoma n te kataumwane aio I aki raraoma iai. Bwa Uean te tangira e noori bwaai aikai ao ti aki ti anne bwa manikiba ma antai ma ti anga naba ngkai te bwai naba n nebo ao e riki naba bwa te bwai ni kakaitau nakon Tamara are i karawa.

Madam Speaker, e na aki raraoma Kiribati ngkana e ongo bwanara e na bon aki raraoma ao ti na anganaki te onimakinaki ao are I kaokia riki ana tataro. E taku kanoan te taratara n aua n te ririki are e nako ngke ti moan Tautaeka e taku kanoan te taratara. Are ti $2 te taara karakan te ben bon taraa au maroro aio bon ti uoua. Ma iraua ae kataumwanea te Tautaeka n te tai anne $30 te mirion iaon mwanen te ben e nakea te $30 te mirion anne e *injected* nakon ana *economy* Kiribati kam noria ngkai a maeuraoi ni kabane mai Makin nako Arorae kare a tia n rebwerebwe anne. Bwa e aki nako ao e taunaki e kammwakuraki te tarena anne ao e mwakuri ao e mwakuri ao ngkai e a *generate* ao e maeuraoi te i Kiribati. Ma e taku te rongorongo man te Kaitara n ae nako ngkana $2 te taara e raraoma ao n aekakin naba ae ngkai e raraoma naba ao e na mate Kiribati ao e na inako Kiribati ao e na kumeaki te mwane n Tania, e na mate Kiribati ao e na inako iaan taari. Akea bwa e a koro aua te ririki ao tia tekateka n taetae ngkai n te kataumwane n te tai aio ibukin 2021 e mate Kiribati, e mate e inako, e kumeaki te mwane n Tania e aki kumeaki te mwane n Tania. E na ota Kiribati iai.

Bwa n Aokati n ae nako n te ririki ae nako ti uneaki ni kabane ngaira bwa e a riai ni kumeaki te mwane n Tania. Ma tera ae ti karaoia ngaira ngkai ti aki kumea te mwane n Tania ma ti kumea rakana are te raka. Taan raraoma kam a manga raraoma naba ngkai ti na bita raraomami anne nakon te *opportunity* nakon te tangiraoi, kam na tataroia naba bwa ti anga aio nakon te i Kiribati ane e X niko are bon anganiko naba bon ngaia naba anne. E aki babakaine te kataumwane aio ao e aki katinanikua te i Kiribati te i Kiribati are e aki onimakinira ao e aki X niira ti anganiko naba ngkai am mwane maeum ao kakaitau n anne ao ti kakioa raoi kibun te waaki ae kangai *no one left behind.* Akea ae katinanikuaki ao ti neboarake te nano aio.

Ngaia anne kanoan te waaki ao e oioi raoi te waaki aio bwa ti na kabirirakea maeun te i Kiribati *behond the poverty line* iaon te maeu ni kainnano aio raoi oin te boto ni iango. Ao ngkoe te i Kiribati ae ko kakauongo bwanau ngkai aio raoi bukina ae ti anganiko bwa kona kibarake riki ti riai ni kabanemwane nakon te i Kiribati ti riai ni kabanemwane, bwa ngkana ko kabanemwane nakon are e bon kainnanoia ao e bon taetae teuare i karawa ae N na manga kabooi mwiina n anga ae ti aki noori. Madam Speaker e korakora te tangi ni wenei te ngure te ngure bwa bon kanoan maeun te aomata bwa kona bon maeu n te ngure ao I kakoaua bwa e bon aki kona n toki te ngure.

Ko anganna ngkai ana kanre ngkai e a manga karioa ngurena are teuana koa manga anganna teuana, bon anuara te aomata bwa anuan maeura teuana te ngure ao te kakaea te maeuraoi.

Ma ngkana ko anganna teuana e a manga ngure ngaia are ti butimwaea anne, e na bon teimatoa te ngure n te aonaba aei bwa bon karikara aei. Bwa ngke e bure Adam ma nei Eva inanon te garden are Eden ao anne ngkanne. Te aoraki te mate, te ngure tera anne kanoana. Ti aki kona ni birinako mai iai ma ara bwai te kario iango ae e na maeuraoi iai te i Kiribati.

Madam Speaker, I taku ao I namakinna bwa raou ni Kiribati ake iaon Kiritimati a maeuraoi e a reke boon aia riiti. Kaain au utu ake i Nonouti ake a tautiaki n te mwane a bon kona ni kabooa maeuia. Ngai naba temanna ae e aki reke naba au tani maroro n ae nako e nang korakora nanou ni kan maroro iaon are te *Development Budget* ma e aki reke naba ara tai Madam Speaker. Ma I taku bwa oin te kantaninga ae ti na maroroakinna n tamaroan te bong aio, I kaokiokia riki e na namakinna te *private sector* koa maeuraoi a rawata riki am karekemwane n otani am kaako, ao ngkoe te kara are ko bon aki mwakuri ao tera riki I taku bwa e a bobonga raoi.

Madam Speaker, e rootaki naba nanou bwa iai aika a teimatoa ni maaka Tiaina ao e a moanna n oti te rongorongo ae koaua. Ao ae e nang moanna n roko te rongorongo ae koaua ao ae e na koaua ae e na maeuraoi iai te i Kiribati nakon taai aika a na roko. I karabwa ana nonori te Tia Tei mai Butaritari are e mena are e aki Kaitara ao e aki aera bwa e mena i Nuka nanona nanon te i Kiribati, naaka aika a Kaitara aikai a bon uota nanoia are bon nanoia ae ngkai n tekateka, aki taraa nanon Kiribati. Ao anne ae kakawaki te *opportunity* naba aio ae nang kakawaki ae te reitaki ma Tiaina, bwa bon ongora n te aonaba aio bon te mwakete ae bubura. Kan tuangai irouia kaain te Kaitara bwa e ngaa ana buoka America ae tia n anganiira ma ngkoa ni karokoa ngkai akea. Ana buoka are e anganiira ngkoa are terana are e karokoia i America bwa ana tia reirei ikai a ngaa iai, e teimatoa, e a kaman anaia ni kanakoia. Tera bukina ngke e kanakoia ni kabane ana aomata ni kabane America ni kaokia tera bukina te i Kiribati te Kiribati? Kam kona n anganai tera bukina? E aera e aki reitianako America ni karokoa ngkai, e taku Kiribati kona kaman inako *sea level rise will affect Kiribati* I aki noriko Kiribati ngaia are akea rabwataia.

Ao iai riki ana buoka ae anganganiira ao anne naba iaon te ika e kakamakuira ni boon ana ika, ao e imanono tera ngkai ae e a riki ngkai ti reitaki ma Tiaina a marau baira, Europe naba e a marau Europe ti kaawa ti kan karaka boon ara ika nako Europe e un Europe ko *yellow card* e *bully.* E rabwa kanoan te reitaki ma Tiaina ao ngai naba temanna te nati ni Kiribati ae I kakoaua te reitaki ma Tiaina ae nang kakawaki ao tia bon kakoauaia naba ara tia bitineti bwa a bane naba n ota mai Tiaina, angia ake a nakonako ni kabuakaka Tiaina tabeman ma a bon nako naba n ota iaon Tiaina.

Ao anne raoi te koaua ni koaua bwa e aera, bwa are e boraoi. Ngkana ti kabongana mwanen Australia ao mwanen America ti na ana riki mwanen Australia bwa e boraoi. Ngkana boon te rebwerebwe bwa $2 te ngaa te mwane n Australia ao ngkana $2 te ngaa te mwane n America e buburakaei riki tao e kaan $2,800 ao ti na bon anaa ae boraoi. Madam Speaker ti a kaman maeu mai iroun Tiaina ma ngkoa ma ngkoa ao ngkai tia okira kainikatikura raoi ni koaua ao eti kawaira ngaira te Tautaeka. Akea ae ko ni kakeweai ngkana e ongora bwanau te i Kiribati. Ti a kaman maeu iroun Tiaina ma ngkoa ma ngkoa imwain rokon naba Taiwan tia kaman maeu. Bwa a mwangko, am buun, ao raa are ni mwengam *made in China* bon anne koa kaman. Bon taraa am buun, ao am raurau am tibwaati *all made in China.* Ao anne ngkanne te koaua ni koaua.

E aoria ni bon etina inanon ana neinei ke ana marae ni kabotoa te *politician* aki kona n titebo ara iango aki kona ni boraoi ara iango. Ti bon aki kona ni boraoi ti na bon teimatoa ni *yes* ngaira ao arei *no.* Bon anne kanoan te waaki Madam Speaker ma I aki raraoma ni bwanaan tariua ae kanakoa man te Fisheries te Minita n te Fisheries n taekini bwaai aika ana moantaai n nako. Kaain te Kaitara akea ami bwai n ongora ti aki kona ni kaongoi ngkami bwa tera ara anga ti bon aki kona bwa are ti bon okoro ni iango ma ngkami. Ao ti aki kona ni kangai bwatina karekea te mwane arei ti aki kona. Kam a bon ataa etina raoi bwa are ti bon okoro ma ngkami ni koaua bwa mwiina tia manga kaongoi ngkami ao kam a manga biri rimoa n atongi bwa aongkoa ami karikirake.

Ngaia are e na rau Kiribati e nga ngke kam a kangai kam aki kaotia ma are ti bon aki kan kaotia bwa are aio te nei ni kabotoa ao ko riai n taua tiam. Madam Speaker, te kataumwane ae nako naba aio $200 tabun ti aki te *max* ao te Tautaeka aio a bomataaki irouia kaain Onotoa iaon Bairiki ni katekeraoaki te Tautaeka. Ao e teirake te unimwane mai Onotoa ao e tuanga ara Tautaeka aio, *taua*

maurim tai roroko n are ieta ana maurim. Ao ti kaitaua te unimwane aio ao ti tuanga ao ti taku ko rabwa te unimwane mai Onotoa ti na taua maurira inanon kabutan te Tautaeka ngkai. Ngaia are kabutan ao te kataumwane naba are e otinako naba aio antai taku bwa e a kabuanibwai Kiribati. Tai raraoma ti tautaui maurira bwa bon anne anuan te i Kiribati ao anne ana uee te unimwane te bwaririeta ae tuanga te Tautaeka aio taua maurim. Ao anne ngkanne ti tuai ni kabanea ni buuta are 5% tera riki e rawata ae na bon mwaneweia te kauoman ma ti taua maurim te i Kiribati. Ngaia te kataumwane aio ko mauri te i Kiribati uboiko ngkana ko ongo bwanau ao uboia kukurei ao tataro ni kakaitau nakon Uean te maeu. Bwa maurim naba ae taua aio.

N te ririki aio ao e na mauri naba are imwina e na mauri naba ao are imwina ao imwina e na mauri naba bwa man ana uee te unimwane mai Onoto ao tia anaa maurira ae tau maurim. Bwa ngkana koa manga bon rikirake ieta te ang are i karawa e a oreiko naba te angi buaka. Ngkana koa manga nang mena inano e roko te nao ao ko a bwabwa naba. Ma ngkana ko ana maurim ao aio ae kakioa naba Tobwaan Kiribati Party. E anaa maurina n taua bwa e aonga ni kabwaia te i Kiribati n taai nako. Ma bwanau ae uarereke aio Madam Speaker ao I a karabwa riki te kataumwane ae nang tikiraoi.

Ao I kabaea te i Kiribati ae ongo bwanaau ngkai ti bon kakoauaira bwa ngaira kiritian ti na aki un iaon te kataumwane aio. Ti na anaia bwa ara nebo ao ti na kakaitau nakon Uean te maeu n tamnei ti na tataro, ti na butia te Uea te tama te nati te tamnei ae raoiroi ara tataro ni butia tinara nei Maria nakon natina ae Iesu Kristo bwa e na kakoroi bukin bwaai aikai. Bwa bon ti koron te iango ao nakoraoin te kataumwane man te onimaki rinanon te aro ni kiritian. I kaokia riki ti aki korakorara ae ti na onimakinna bwa ngkana ti kamoamoa n taetae ikai ni korakorara ao ti taetae ni korakorara e *fail* ao e aki koro bukina. Ma ngkana ti reitaki n anganna are are bon ngaia te moa ao te toki te *alpha and the omega the beginning and the last* ao e kabwaia Kiribati.

Ngaia are man bwanau aio I anga te katekeraoi man te kataumwane aio nakon te nati ni Kiribati. Ana kabwaia kaain te Aono n Raina kaain Kiritimati n te kataumwane aio ao a kabwaia naba au utu ake i Nonouti ake i Nikunau. Ao a bon kabwaia riki kaain Kiribati ni kabane inanon te kataumwane aio e na neboaki te Uea n te kataumwane aio. I kaitau Madam Speaker ao ngkana iai tibanakon au maroro e bon rootaki nanou n te kataumwane aei

ngkana I tei raroa ke I aera e na butimweaki Madam Speaker bwa nanou ni kakaitau bwa e tamaroa ao e tonu raoi te kataumwane aio. Ibukin ten at ni Kiribati n te ririki aio e namoraoi ao e nuna matan ang te bong aio bwa e noria bwa e ura taurana mai iaon neineina te kataumwane aio akea waewaeana, akea ae kona n tiribureia. Bwa man Tianuare nakon Ritembwa te ririki ae na roko ko tonu te I Kiribati ko maeuraoi man ana kataumwane Tobwaan Kiribati Party are e kabuta te Tautaeka ngkai. I anga naba au tai ni kakaitau e a reke naba au tai bwa iraua te miniti I a kaitau nakon te nati n Nabeina e kaoaki te Tautaeka n an aka 50 n ririki Nabeina e kaoaki te Beretitenti ao I a onea mwiina e kakateke te atimwakoro ao te aba ae Nabeina bwa e ai 50 ana ririki n aki karokoa te manging iaon Nabeina aki kainnanoa te Bureitiman, ngaia are I anga naba bwa te kakaitau. I kakaitauia unimwane a taku bwa e ngae ngke e a tia n okoro ara tai n taint e rinerine bwa ma kai koa Tautaeka e rineiko te Atua bwa kona Tautaeka anne ana koaua Nabeina. E taetae te unimwane aio ana rinerine te Atua ao tia iria naba ao tia kukurei naba iai. ao ara kantaninga bwa ti na kakabwaiakaki ngkai bon ana rinerine te Atua ae ngkai ae Tautaeka.

Ngaia are I taku bwa I a kareketai naba ni kakaitau nakoia n tamaroan te tai I a kaitauia naba kaain te bau ni Maiana ti nako naba n roko ikekei I taku bwa I a reita naba bwanau ma Madam Speaker ko roko naba i Maiana ni katabuan te tama arei tia kaitau naba nakoia kaain Maiana. Ni kaoan naba te Tautaeka ni kaoan naba Madam Speaker n tei ibukin te House of Parliament ao riki naba ibukin te Tautaeka kam rabwa kaain Maiana, ao kam rabwa riki kaain te bau ni Maiana ti teimatoa ma ngkami n nanorinano ao ni karinea nanomi ao ti tangiri ngkami kaain Maiana naba ngaia are kaain Maiana ao kaain Nabeina e tangiri ngkami te Tautaeka te koaua ni koaua ae e na angani riki ngkami te maeuraoi man te kataumwane ae tauraoi ngkai ibukin 2021. I a katoka ikai bwanau Madam Speaker ao I a katuka naba iaom ana bau Kiribati are te Mauri te Raoi ao te Tabomoa ni irianaki ma ana kakawakin ma ana tangira te Atua te Tama, te Atua te Nati ao te Atua te Tamnei ae Raoiroi bwa e na kakabwaia ara House of Parliament aio n am tai moa ngkai ko taua te 4 n ririki. Kona kakabwaiaki Madam Speaker ao ngaira ni kabane inanon te ririki aio ao ni karokoa ti na keiaki bwa ti bia anganaki te 4 n ririki e na bane raoi ara Term ao inanon ana kakabwaia ao ana iraorao te Atua are ti onimakinna n taai nako. Ko rabwa Madam Speaker ao I a toki ikai. Ko rabwa.

Tibiika; Ngaia iai am *Point of Order* te Leader n te Kaitara kanakoa am *Point of Order.*

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ti teniua te *Point of Order* kanoan ana maroro te Minita ae karineaki. Teuana I ti kaeta ana taeka ae taku bwa ti raraoma n te mwane are e nakon te botanaomata. Ti aki raraoma are e anganaki te botanaomata ma ti raraoma n ana karekemwane te Tautaeka ibukin kakoroan nanon ana motinnano are angina te mwane e na nakon te botanaomata.

Te kauoua are e taetaekina are iaon te Rerf butakin te Rerf bwa ngaira ae ti uneakinna bwa kam taetaekinna ae kam na aki kabongana te mwane n Tania ao ngkai kam a kabongana ao ngkana ko kariaia te Tibiika bwa I kan kaoka rikaaki te ururing nakon te Biira ni Manga Kataumwane No.2 ni 2018 are e taekinna iai te Kauoman ni Beretitenti are bwa tao ti teutana *bwa a tangiria aomata n atonga bwa ti na kataia n live within our means ao anne teuana nanona te aekaki n taetae n anne bwa teuana ti na aki kumea te mwane n Tania ngkana ti na karaoa ara kataumwane ti na aki riinga,* aei kanoan te maroro ane iai mwiina n te aobiti. Ngaia e nang kakawaki bwa anne ae ti uneakinna ti na kariaia bwa te *rerf* e na riai ni kabonganaaki n tuana are e a tia ni kateaki rabwatana n te moantai ibukin kabarantan te kataumwane ma ti anne ara uneaki iaon anne.

Ao tao ngkana ko kariaia bwa N na *Point of Order* naba iaon are e bon kakaewenakoia kaain te kataumwane ibukin taekaia te naan Peacecorp, bwa are e aoria n are e na tiku ana titiraki n aki kaekaaki bwa are bon te kakaewenako. Ao ngkai ko kariaia bwa e tabekia ao kona kariaia bwa ti na kaeka. Are e kangai kam ataia bwa bukin tera kai a nako kaain te Peacecorp bwa ti ataia bwa te kanganga n te tai anne te kibakiba nako aon aba. Ngaia are te Tautaeka n America e kaokia ana koraki bwa are ngkana iai te kanganga tao te aoraki ke tera e na aki kona ni karokoia i Tarawa ibukin kaokakia nako America ao anne bukina. Ma e kakawaki ae kam titirakinira bwaai ae tao kam bon atai naba bukina. Ma teuana ti kauring naba bwa teuana ana buoka America ae nang kakawaki nakon Kiribati, ma ngke arona bwa e aki buokira iai ao e na iai te kanganga te buriti are i Buota ni 2009 ao e katea te buriti arei kaain te tautia mai America ao ngke arona bwa aki kateia kaain te Pacific Partnership ao I taku bwa anne te kanganga e na korakora n rotaki te botanaomata.

Ngaia e kakawaki bwa ti na aki naba n nang kuakuaia raora n taan

buokira bwa ti na aki kamwinibaira naba aia ibuobuoki nakon abara. E kakawaki ti na kakaitau n te naan ibuobuoki ao ti kakaitau n te naan buoka ni kabane ma ti bon ti kan taekina anne bwa kanga e aonikai te taeka ni maroro te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka akea te kanganga e nang turuturu raoi am maroro e rangi n teretere raoi am maroro n aron bwaai ake ko nanon ao te Leader n te Kaitara e kataia n ti rawei maroro ake kanga e taku bwa e kabureaki iai ongoraia ke aron aia maroro are a tia n taekin inanon aia tai ni maroro. Ngaia are a turuturu raoi ami maroro akea te kanganga n ami kataia ni kaota aron ami iango iaon te Biira ae kakawaki aei te Biira ni manga kataumwane.

Ngaia are imwina ngkanne N na angan te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti Hon.Ieremia Tabai e nakoim.

Hon. Ieremia Tabai: Tia Babaire ko rabwa ao I Kiribati kukurei n reita te maroro iaon te Kataumwane ibukin te ririki 2021, Tia Babaire te kataumwane bon te bwai ae kakawaki Tia Babaire bwa e kaota ana koaua te Tautaeka bwa tera ae na karaoia inanon te ririki ane, ao ti ataia Tia Babaire bwa ewaa te bwai ae na karaoia n aron are e tia n taekinaki, ao ane e bon reitaki ma te rinerine ae tia nako te Tia Babaire, ao ti kan turua ikai bwa te rinerine ae nako Tia Babaire e karaoaki te rinerine man bwaai ake a *promise* nakoia aomata, ae ngaia are n te kabanea ni bong Tia Babaire ao e taekinaki imwain te rinerine ao e taekinaki bwaai aika mwaiti bwa ana ongo raoi bwa anaaki nano uoua bwa tera ae na karaoia te Tautaeka, ngaia are e a tia mwin te rinerine, e a tia ma Tia Babaire a kantaninga aomata kakoroan nanona, tao e kona tiaki ngkai Tia Babaire ma e riai ni waekoa, tao tiaki te namwakaina ae na roko e riai ni waekoa Tia Babaire, bwa ngkana ko aki kona ni kakoroa arei Tia Babaire ao ko bon mwanaia te botannaomata, ngai temanna te Tia Babaire ae kaokoroa au reke bwa ngke e rineaki te Tautaeka ao I aki rau ao angkoa ai akea naba au kangaanga, bwa I a onimaki naba te aonaba aio Tia Babaire tiaki arona ane, ao riki te Auti n Tei aio e kabaeaki bwa e na teimatoa n titiraki ao n raa riki n titirakina te Tautaeka bwa e na karaoa tabena ibukira Tia Babaire, ngkana ti aki karaoia te Tia Babaire, antai ae na karaoia, I taku bwa ti na kona ni moanaki ni bwainikirinaki iai Tia Babaire irouia ara tia kairiri, ngaia are moan te kakawaki iango Tia Babaire bwa e ti na karaoa tibwangara ae moan te kakawaki ae taekin bwaai n te Auti n Tei aio ake ti taku bwa a na riai n taekinaki te Tia Babaire.

Te Tia Babaire te taeka ae boou ngkai te taneiai ae boou, butimwaean te taneiai ae boou Tia Babaire, e kona n tannako ana kabwarabwara te aomata te Tia Babaire bwa tera te taneiai ae nanonaki ikai, teuana nanona te Tia Babaire ae boou bon aio, bwa e kekerikaki ara mwane, korakorara, ao ti nang kamauira man te mwane n Tania, Tia Babaire ngkai I tei ngkai ao I kan ana ana riboti te IMF bwa ti uneakinna n taai aika nako ao tera te bwai ae I taekina naba ngai, bwa i aan te *Current Policy* aikai Tia Babaire ao ana *Financial Situation* te Tautaeka ni Kiribati e na kekerikaki aio n te riboti 2018, e taekinaki ngkekei man tanan waaki ake a taekinaki bwa ana karaoaki, ao ane ana reke, e na kekerikaki aron korakoran ana waaki te Tautaeka n ana mwane, tiaki ara karaki ane te Tia Babaire, aia karaki aomata ae tiaki toki n taekina ikai te Tia Babaire bwa angkoa a kakawaki aia koaua ao aia reke bwa e na buokia. Tia Babaire ti ataia ngkai Tia Babaire bwa e na buakaka riki, ao N na rangi ni kantaninga te riboti are imwina te Tia Babaire bwa tera ae na taekina, ao I aki nano uoua iai te Tia Babaire bwa e na reita arei ao n taekinna bwa e a matoatoa riki aron uotan te Tautaeka, ao ae ti bon noria ngkai te Tia Babaire, ti kona n taekinna ae te *Cash reserve* e a kekerikaki, ngkai Tia Babaire tia maiu man te mwane mani buoka ke te *support* ao bon te kauoman Beretitenti naba e bon *admit* bwa e kangaanga riki uota bwa e aki tau ara mwane, ao ane e taekinna iaon *page 10* , *"We do admit that our decisive resource and source of income are insufficient"* aio te taeka ae boou te Tia Babaire bwa te taeka n taai aika nako akekei e kangai, ao I kan reita ae moanna te Tia Tei te Tia Babaire, ngkoa te taeka a kamoaia iai, e uara, " ti tuai man anaa teuana te tianti man te mwane n Tania" a taekinna n taainako bwa angkoa ane e reke aia bwii iai, ao a taekinna n taainako ao teuare imwaiu iraua ae e anaia man te mwane n Tania.

Tia Babaire I taekinna arei Tia Babaire bwa are ane te bwai ae karaoia, Tia Babaire aio mwin te *RERF* ao anaakia man ngke ti moan inaomata ni uaa te bong aio Tia Babaire, ao I tataekinna ngke I kaongora te Tia Babaire ao e kangai au karaki, ma ngkekei ni inaomatara ni uaa tao ti iraua te ririki ae e aki kinaki iai ti a bon anaa na naba te mwane n Tania bwa e aonga ni baeranti ara *budget* e nang tibwa toki tangiran te mwane aio n ririki ae 2012 ni uaa 2013 n te tai are raka iai te mwane n te ika ngke e a roko te waaki ae arana bwa te VDS, ane Tia Babaire. Ngkai Tia Babaire tia manga roko n te mwaneka ae boou ke ti na manga okiri, bwa inanon te tai arei ai bon akea naba te mwane n Tania ae anaaki ni uaa ai tibwa te ririki ae na roko aio Tia Babaire, ae iraua? Ae 40, ane te kabane n bubura n aron

ae te kabane ni bubura man te *record* ae i matau aio, te kabanea ni bubura Tia Babaire 45 te mirion n 2007, Tia Babaire N na kauarerekea au karaki ae N na taekinna, ngkai Tia Babaire e a uarereke riki ara kona nakon taai aika na roko ao aio ti bon karikia, ti bon karikia te Tia Babaire ao I uringa ngke titirakinaki te Beretitenti imwin te rinerine, ao tao iraua am kabanemwane ae konaa iai, eang I katautau nakon ae tao iraua bwa e bon aki barongaki raoi ao bon ana karaki ae taku bwa e aki bwa e aki barongaki raoi, e kan noria, bwa N na anganna.

Tia Babaire e aki ngkoa te waaki aio Tia Babaire aio ngkai te bae riki bwa bwaai ni kabane ake a taekinaki e aki ngkoa aki barongaki raoi, ti tuangaki ngkai Tia Babaire bwa akea te kangaanga, akea te kangaanga bwa ibukin tera, bwa iai ana *taskforce* te Tautaeka ae na karaoia, ae na karekea te mwane baw e aonga n oneamwin te mwane ae ti anaia ngkai man te mwane n Tania, ao ngke e teirake tera te Minita n te *Fisheries* te Tia Babaire ao e taekina naba te taeka ane, N aki tuangira bwa iraua ao tera ae na karaoaki, Oin ana karaki Tia Babaire n aron otau bwa te *Global value* ao bwaai aikai a nang bubura, ti ataia Tia Babaire, ma kona kanga n anaa ara *Share* man te *Global value* ane, awane te *issues* ko kana kanga n anaia,

Te Tibiika tuangiia bwa I taetae ao ake bon taninga teirakeia ao ni kaekai,

Tibiika: N na ti kauringi ngkami Taan Tei kekeiaki, Minita are ngkana kam taetae ao ana keaki naba Taan Tei n aki maningongo, ngaia are karineia raomi n Tia Tei bwa e aoria n ae bon maroro raoi, e nakoim Tia Tei

Hon. Ieremia Tabai: Tia Babaire te *issues* ko na kanga n anaa ke ni karekea ara *share* man te tanan *Global Values* akane, ma are aki tuangira ngkai bwa a na kakubanakoira n te ririki ae na roko. Tia Babaire e taekinna te Minita n te mwane, teuana ana angaa ae boou ae taekinna naba n te *speech* bwa ti na *invest* n tanan *companies* ake a karaoa ke ake a *process* te ika ao ngkoa e na waekoa ao e na reke ara mwane.

Tia Babaire eang n aron otara ngkana ko karina am *share* n te bwai teuana, teuana am ririki n tataningaia bwa e *profitable* te bwai ane ke e aki, ko aki kona ni karekea am *return within 6 month* Tia Babaire, *that the most issues* , ko na karekea imwin teuana te ririki ke e nako riki, ngkana e raka te kambwana, ngkana e raka te kambwana, ngkana akea te Tia Babaire ma tia mataku iai Tia Babaire bwa ti noria, ma te bwai ae I kan turua riki au taeka iai Tia Babaire e ti kangai bwa angiin bwaai

ngkai ae a karaoi angiin bwai aika na karaoi bon bwaai naba ake a taekinn n aua te ririki n nako.

Tera ae ti noria imwin aua te ririki n nako, bon te akea, ngaia are ti a kangai, ti na kanga n aki raraoma ngkana ko taku bwa kona karekei bwaai *within four years* ao akea mwina, ao ko tuangira ngkai bwa tai raraoma bwa iai au *task force* ae mwakuri ngkai, are aki taekinna bwa tera ae ti kantaningaia, ma ti kantaninga te tai arei ma ane bukin te raraoma Tia Babaire ao I aki kantaningaia bwa te mwane ae reke ngkana iai ae reke bwa e a kan 100 te mirion, e aki Tia Babaire, ma tia ongora ao ke kaboaki te Beretitenti ao n tuangira bwa iraua ana mwane are e reke man ana *task force* aio bwa ngaia ngkai a kawenea aia onimaki iaon te *task force* Tia Babaire.

Tibiika e rangi n taekinaki *China* ao n te kabanea n tia n taetae te Tia Babaire ao akea au kangaanga ma ana karaki Tia Babaire ma tao ti bon riai naba n taetae iaona Tia Babaire bwa are aron otara Tia Babaire, e karokoaki *China* bwa e bubura anganibaina bwa e na bita arora tia aonga n roko n te KV-20 ao ti bon tuangaki naba n te bong aio bwa tera te KV-20? Ti na *Wealthy,* ti na *Healthy* ao ti na *Peaceful.* Ti aki au karaki ane, ami karaki ae karakinaki ngkai.

Tia Babaire ngkoananoa ao I taekina aron ae I ataia ibukin aron kaubwaira ao I taekina bwa kaubwain Kiribati ae te kabanea ni uarereke n Tebetebeke n te mwaiti ae 1 tabun tengaa *per capital* ao I kaboa I kangai, ao taninga 2020 bwa e na birirake riki, Tia Babaire, ngkoananoa ngke e tairiki ao I kakai waare ao aio ana ware te IMF ana *estimate* te *IMF* ao e mena iaa Kiribati te Tia Babaire, bon te kabanea naba mai nano, nanona au karaki aio Tia Babaire e kangai bwa e abwabwaki te kawai, e abwabwaki te kawai Tia Babaire ao ngkana arona bwa ti na roko n aaba ake ti taekinna ae *Singapore* ao *Dubai* , Tia Babaire ao ti atai aron korakoraia, *Dubai* tao 30 tabun ke 40 te mirion ana *per capital income,* ai aekan naba *Singapore* , *Singapore* e bubura riki, ma ngkana ko na mwananga man 1 tabun tengaa ni kaea 50 tabun tengaa n te ririki am *per capital* ao ko taku bwa ti na roko n ane bwa aia *definition* bwa tera te taeka ae *Wealthy* , *Wealthy* aia *define* te Tautaeka aio *Singapore* ao *Dubai* , Tia Babaire ngkana ngaia ane Tia Babaire ao I taku bwa e aki eti te numera are ti tuangaki te Tia Babaire, ti bon raroa, ti bon raroa, manga *Healthy* te Tia Babaire ao I bon taekinna naba 1 te *indicator* ibukin marurungira Tia Babaire abwakin maeura n te maiu aio, ti aki karaka ngkana ti taekinna bwa abwakin mauira bon te kabanea naba ni uarereke n Tebetebeke, tera

ae taekina ane te Tia Babaire, e taekinna bwa e bati riki te mwakuri ae na karaoaki ao tera, ao I titirakina te Minita n te tai ae nako tao te bong nako, bwa tera oin te aoraki ae ti mate iai, *Diabetes* te *Cancer,* te buro ao tera riki, NCDs te Tia Babaire, ao I titirakinna, tera ae karaoaki, ao iai naba waaki ae tibwa karaoaki ma ngkai I a titirakina bwa ane ami iango te komete are kateaki am waaki aio bwa ko aki ata te bwai ae ko karaoia, ao e rangi ni buokia ma e taku bwa e nangi ni bongana, ngke ngai te Minita ao I bon aki kona ni kariaia te komete bwa e a naa au mwakuri ao e a *undermine me as a Minister* bwa I aki kona ni karaoa au mwakuri, ane nanona Tia Babaire.

Tia Babaire ti ata te bwai ae ti waekoa ni mate iai, ao ti ata naba kaitarana bwa ti aki weteaki bwa n aron te karaki ae taekinaki, tiaki weteaki ma ti bon mate Tia Babaire ibukin arora ao karara ao raa riki, ao ane ae I taku bwa e riai ni katuruturuaki n ara *approach* nakoia ara aomata bwa ana kanga n abwabwaki riki maiua, Tia Babaire e nangi taekinaki te mwane ae te mwane ae *unemployed* ae te $50, e waa ao I kakoaua ae iai aomata aika a tia ni kabongana raoi, a tia ni kaboa aia burawa ao a kariki n aron ae taekinaki ikai, ma iai naba aomata Tia Babaire ae aki, ao te taeka ae boou ngkana ko nora te aomata ke te ataeinimwane ae manging n aki akaka ao arana ae boou " e *back pay* teuaei" ai te taeka ae boou ngkai te *back pay* ngkana kona *back pay* ao ngaia are Tia Babaire bwa ti ataia Tia Babaire tao e aki taekinaki raoi bwa e taekinna n ana karaki bwa a riai ni kamwakuraki te koraki aikai imwain reken aia mwane ke tao ana raa, ma ti bon taekinna aio ti taekinna bwa aikai baika riki ngkai, ma ae I kan taekinna te Tia Babaire ao aio are kaineti ma aia mwane Kaara, tera raoi ana motin n taeka te Tautaeka ibukin aia mwane kaara, otara te Tia Babaire, $200 n te namwakaina e na oki nakon Tianuare, tiaki man te tai are e bwati iai te kataumwane, bwa tiaki ane ae taekinaki nakoia aomata, are ti a raira aio te Tibiika bwa ai bon ana angaa ni kauarereke te Tautaeka bwa e a monna n oni bain te Tia Babaire ao tera riki ae ti kona ni iangoia n te itera aio, ao I taku bwa e na teimatoa ni uneakinaki te Tia Babaire ao ti ataia bwa te Tia Tei mai Abaiang te Tia Babaire e a tia ni koro reta nakon te Minita ibukin te koaua ane, e tuai mani kaekaki, e tuai man kaekaki, bwa tera etin ana *policy* te Tautaeka n te itera aio, ao a riai ni kaeka bwa ane tabeia bwa aomata aonga n rau bwa tera raoi ae ti bon ti taekinna te Tia Babaire aio ae ti warekia, bwa aio am karaki ao ti taibinna, ao ae ti koreia arei bon kanoan raoi am karaki, ngaia are engae n ane ao ko bon bae nakoia kain Kiribati ao nakoia Unimwane bwa kona

kamataata nakoia bwa tera raoi are ko taekinna nakoia ngke ko buti ni kaembein, tabem ane te Tia Babaire ao kona aki katibanakoa Tia Babaire, te kabane n taetae n titiraki aio Tia Babaire are I aki roko ngke moaningabong n tain te titiraki ao I ongongora n te rerio ae uarereke ao ngakna arona bwa eti raoi ongorau Tia Babaire ao te raka ni boo nakoia Kauntira, te titiraki ae tabekaki mai iroun Tia Tei mai Kiritimati ao n aron naba te bwai aio Tia Babair, iai 30% ae na anga te Tautaeka nakoia te *Council Staff* ni ikotaki ma Te *Mayor* ao Kauntira, ane ae I karioa ma ngkana arona bwa e bure au kakaongo ao I karautaeka iai Tia Babaire ma I taku bwa I ongo te *answer* mai iroun te Tautaeka bwa angkoa akea, ao ngkana arona bwa e bure ongorau ao I karautaeka iai, ma ane arou ongorau ae angkoa akea, Iai bwa are e koreaki n te boki ma are am taeka te Beretitenti ni 22 n Tuun ke 21 n Tuun te bongina imwain te rinerine.

Tia Babaire te kabane, reitan te maroro n te tai aio bwa are teuana te bwai ae aki toki n tataekinaki te *loan* Tia Babaire ao e taekinaki naba ngkai, ma I taku bwa akea buren taekinana Tia Babaire bwa ti riai ni kaotaira iai Tia Babaire ao I aki uringnga raoi bwa N au tai ke ana tai are I aki uringnga raoi ma tia bon ti tarai tanan *Loans* aikai, bwa bukin tera tanan *Loans* ae ti taekinna ngkai, ti kangai, "akea ara *Loan* nanona te koraki arei" ma ae ti kan taekinna te *Upgrading of Bonriki International Airport Project,* ane te *Loan* teuana, e rangi ni uarereke te raka iai, are imwina *South Sanitation Improvement Project* ibukin tao te ran ao te kai n nako tinaniku, ao aia riki, ibukin te DBK , tao ana kabitare riki ae na anganaki ke tao tera, kanga ai aekan ae ti taekinna te Tia Babaire bwa n tabetai bwaai aikai aki bure karaoakia, ao n te karabakau ngke ti taekinna ngkoananoa are ibukin te ware ibukin booia tanan *leader*s ao e taku te kaeka man te Tautaeka, "Eang ma *Fiji* e koko n tarau," kai tao e koaua ma ti te *measure of income* ao te *world* man te *per capital income 10* tabun tengaa tibwan temanna tei Biti, nakon ngaira iraua? 1 tabun tengaa, a kaubwai riki *A well off* riki kain *Fiji* bon roko i *Nadi Airport* ao e anganiko naba te tamnei arei, ngaia are tao te bubua tabun boon te *Prime Minister* i *Fiji* ke uabubua tabun, e bon aitara raoi ma kaubwaina Tia Babaire.

Tia Babaire ti aki manga kaoka are ti a tia n taekinna, aron ara koaua iaon te itera aio, ma I ataia naba te Tia Babaire bwa te tarau n tabetai ae ti noria, kam ataia bwa iraua ana *debt* te Tautaeka n Amerika, iaon ana kaubwaina are karekea ni katoa ririki, 100 ke 200% ma rakan ana *Loan* , ai aekan naba *Japan* , ai aekan naba *Japan* Tia Babaire.

Tia Babaire I taekin taeka akane ni kataia n tataekin rongorongo ae na buoka ni kabaranta otara Tia Babaire iaon baika a taekinaki, te *Loan* Tia Babaire ae I taraia ngkai ake e a tia ni wakinaki n taai ake a nako I aki ataia bwa antai ae waakina, Ngai ke Anote ke tao tao antai riki, I aki ataia ma I taku bwa a materaoi, a materaoi, are I a tia n taekinna bwa tanan *project* raa bwaai aikane, ae bon rangi ni ibuobuoki nakon kainanoia te botannaomata, ae tao ane te babaire n te tai arei bwa e a *better* riki bwa ti na karaoa aio nakon ae ti na karekea oin ara mwane ara mwane ao tao akea naba te *Donor* ae Kukurei ni *Fund* te *Project* arei, ao bon ane bukin au titiraki, au titiraki nakon te *Ministry of Finance* te Tia Babairea, akea riki, E taku "akea riki" ao e koaua, ti aki ataia, ao e kai ngkoa ti kona ni *miss te opportunity* ma ti kan taekinna bwa ti na riai n *flexible* ao ti aki riai ni kaina te mataroa, bwa e aki ngkoa e na bongana wakinaia n taai tabetai bwa ngaia a karaoaki ao ngaia bon raa, te Tia Babaire, moan te abwabwaki riki au tai ao Ngai I babanga n taetae n rangi n abwabwaki, I babanga, ma I ti kan taekinna ni kangai Tia Babaire bwa eang e a tia n taekinna ara *Leader* n te *opposition* ti angan te Tautaeka ana tai, bwa ane ae tia ni bukina iai ao n taekinan ane, ti aki nanona bwa ti anganna ao tia rau naba bwa aomata a tia n rineia, ti aki ngaia ane te Tia Babaire e kaokoro ara koaua ma te koraki akana te korakina e kaokoro ara koaua, ti na teimatoa n taekini bwaai aika ti taku bwa a riai n taekinaki ao n uneakinaki, ti ane angan reken te Tautaeka ao te waaki ae raoiroi ibukia ara botannaomata nakon taai aika na roko , ao ko bati n rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ao I angan ngkane te Beretitenti

Hon. Booti Nauan: *Point of order* te Tia Babaire taiaoka

Tibiika: Tera am *point of order* te Minita man te *Commerce*

Hon. Booti Nauan: Akea I ti kan *point of order* iaon ana maroro temanna ara ikawai are e taekina au maroro are iaon te *Loan* ma I taku bwa ngke I kamataata n te *Loan* bon kaoka te bwai are I taekinna, I aki kabuakaka te *loan* arei ae $3.7 *million* man Tautaeka ake mai imwaina ma I kan kabotoa te iango ae *loan* akekei ao aio e tuai *loan* , ti anne raoi bukina ao I aki kabuakaka ao e kangai naba n au maroro, ao tao e koaua bwa tao bon iai bukin *loan* aikai aika raraoi ma e aoria bwa te bwai ae ti kan kamataata a *loan* nakekei ngaira ti tuai man *loan* ni karokoa ngkai, ao a tarau, kanga ni bon arona kanga ti kabwarabwara te taeka ae te *loan* nakon te aomata ae akea ana reirei a tarau, ngaira ngkai

ti tuai tarau, ngaia are kanga I ti kan kaetia nakon ana maroro ara ikawai ae rine, bwa are e bon taekinna bon ae I taekinna, ti aki kabuakaka ma ti kamataata te boto ni iango are a tia n tarau a tia n *loan* ao ngaira aika ti boou aikai, ti tuai tarau ao ti tuai moa *loan,* bon ti ane. Ao tia kakabwara ngkai, e rabwa.

Hon. Mikarite Temari: *point of order*

Tibiika: Ngaia ao tera am *point of order* te Minita man te aono n raina, ao rawaki,

Hon. Mikarite Temari: Tao ti na kamataata iaon are ana maroro naba te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti, are te maiu aio are tiaki ara bwai te maiu, iraua am ririki ko aera, are e bon babaireira aron maiura teuare e karikira, e karokoira n iraua ara ririki, ngkana ti nang iangoa te kan maiuraoi nakon iraua are kona manga tounako ao ngaia bon iai am tai ae e a tia n anganiko, ngaia are kanga tiaki boraoi ni iango iaon te ananau ni maiura iaon te aonnaba aei, ma e kakawaki bwa ti na karaoi tabera aika tamaroa imwain ae ti kitana te maiu aei.

Te kauoua *Madam Speaker* te *loan* kanga I aki boraoi naba ni iango iaon te *loan* bwa ti katanoaki rongorongora irouia bwa kai ti reitaki ma *China* ao ti nang *loan* iroun *China* a taku bwa ti nang bon koko n *loan* iroun *China* , ai teuana tabun ara ririki ngkai ma *China* ao ti tuai *loan* , ai manga te kataumwane naba ngkai are ibukin te ririki ae na roko 2021, akea naba ana *loan* iroun *China* ao ara namakin bwa e na bane 4 te ririki ao ti na bon aki *loan* iroun *China* ane kaitiakan naba te rongorongo, bwa te katanoata, are e nang koko n tarau iroun *China* , ai teuana tabun te ririki teiai ao bon te akea ana *loan* te Tautaeka aio iroun *China* , ko rabwa *Madam Speaker* .

Tibiika: Ngaia e rabwa, kanga I a bon aki kaunga te *point of order* iaon te *point of order* ngkana kam kukurei, bwa e aoria n ae kam nakoraoi ami maroro e aoria bwa are am maroro te Tia Tei mai Nonouti I ataia bwa ko aki taekina te *loan* ibukin *China* ma tao e *point of order* te Minita ian rekerekena ma te *loan* are kanga e taekinaki, ao e kataia naba ni kabwaranakoa nakon are ana koaua, ao I taku bwa a nakoraoi ami maroro a nangi ni mataata ao a itiaki nakoia ami botannaomata, ao ngkane te maroro aei N nang angan te Beretitenti ae karineaki H.E Taneti Maamau e nakoim te maroro.

H.E Taneti Maamau: Ko rabwa *Madam Speaker* ao I a moana te maroro ma te bwana ni kakaitau riki bon nakon te kauoman Beretitenti ma te Tia koroboki n te *Finance* ma kain ana tiim n ana aobiti ao bon taan mwakuri ni kabane n te

Tautaeka ake a tia ni bane ni ibuobuoki ni kabobonga te kataumwane ae moan te kakawaki aio, ao n reitan te kaitau nakoia bon taan mwakuri ao I a kaitaua naba nakoia ake a maroro a tia ni maroro iaon te Biira ni kataumwane riki, boutokakira man itera aika kakaokoro, tao e koaua tao e teretere riki man ana itera te kaitara te boutoka ae kanga e raraoma e aki tabwanin, ao e a tia ni katerenakoi bukin raraomana ao tao akane riki ake kakawaki bwa ti na buokia ni kamataata nakoia kain te Kaitara ao ai moarara riki nakoia te botannaomata are e ongora.

Ao I a monna ma kanga te bwana n raraoma ae boboto iaon te kibu ni kora, ae butimwaean te taneiai ae boou, ane are e boboto iaon te raraoma, e aki bure te Tia Babaire, ngkana e koaua bwa ai ane am raraoma n tarakin te kibu ni kora ibukin kairan te waaki teuana te ririki, ma au titiraki, e boboto raoi am raraoma ane iaon ane teuana te ririki ane ? bwa ngkana ane ae ko kabotoa am raraoma iai ao irou e aki oioi raoi , bwa e kakawaki riki ae kona raraoma n tara te kabuanibwai ae e abwabwaki ao N na kitekiteiko.

Te moan e tara aron tein rabwatan tamnei te kataumwane ao e moanna ma n te kataumwane ae e a kaota ae kanga e a bwaka te karekemwane ao are e tomaia te Tia Tei mai Nonouti n ana taeka ae e a kekerikaki te korakora, e aki buakaka kekerikakin te korakora ma katurua raoi bwa e kerikaki nakon tera, nakon kaubwain te aba, bwa e na ongo tei Kiribati, ke a bon ti kerikaki naba ngke ko a tara *dollar* bwa e a bwaka, tiaki ane arona, anaakin ao katerean te kangaanga ae e a rota Kiribati, te taratara ae abwabwaki, ti na kukurei ngke kam taraira man 2016 ao kam a katerea naba te tamnei, ma are akea, ao ko a ti kabotoa naba iaon te kibu ni kora n te ririki ae na roko ae te Taneiai ke Butimwaean te taneiai ae boou, ngaia are I bon teimatoa n raraoma ao n aki rangi ni boboraoi ma aia raraoma kain te Kaitara, bwa tao bon iai riki bukina tabeua ao e na bon oti bukina, bwa e titiraki te Tia Tei mai Abaiang ao ti tangira am kaeka, ko boou te Minita n te *Commerce* ngaia are ko aki ata te rongorongo, bwa tia kaman raraoma man te anua, ao e a oti ngaia tao aikai raoi ane, bwa e teimatoa te makoko n nano, bwa e aera e na mwakoko nanom n te anua bwa aei te anua are e onimakinna Kiribati tao bukin ae ko aki onimakinna, ke kanga, bwa ko taekinna bwa te anua ao ko anga bukina, ao I taku, ai kangaangara bukin ana ke tao e a bon riribai te Tia Tei ae karineaki ma Nonouti, tao e tarai arou ngke I mwakuri n te Tautaeka tao iai anuai aika aki rangi n raraoi, ao e taku bwa are ko rawa i kan bwaka, ao anuam naba ngke ko a manga kakaea angan

mwanenakin te kataumwane, kai aikai a tia ni kateiaki akea te Tua ae uruakaki, a tia ni kateitei n te bowi, ao tera riki, ngkana e na manga tang N na kukurei riki ngkana te Tia Tei mai Abaiang e nako ni kabaea ana manga tang n te bowi, bwa ngaia e bure ana moti te tia moti, bwa tao tiaki te oi ni moti are e anga, ke kanga I a kabi ni kakaea, ngaia are I nanokawaki, eti bwa ngkana iai te raraoma n ti te tai ae kimototo eti ngkane ane, ma ngkana ko nang tuanga Kiribati bwa e a buakaka bwa are awaei ana taeka, e a rikirake ni buakaka, ane bon ana taeka I aki karaka bwa are ana taeka ane te Rita n te Kaitara ma I a kangai, ao kabotoa raoi, te *shadow* e aki rangi n nano, bwa ngke ko kangai, aei man 2016 ao ni kabotauaki ma tao kaubwain Kiribati ke te *deficit* nakon te *GDP* ke tera, ao aikai I a katei nakon Kiribati, aikai karinanna, ao ngkai tia roko 2016, man 2016 ao ngkai tia roko n 2020 ao 21 a kakamaku, ma are akea.

Te kataumwane eti are I kaitaua te Tia Tei mai Butaritari ao te Tia Tei mai Beru bwa a kangai, e koaua bon aei te kataumwane an tai ae na ataia ao tao a reke naba mwaane aika raka inanon moan te ririki, ao kam aikoa naba kumea te mwane n Tania n aron ane kam a katautau, ma ngkai tia tuangaki bwa ngaia ti ibukin te kibu ni kora ae na kaira te iango nakon te ririki ae na roko ao e a buakaka te kataumwane e aki raoiroi. Te kauoua te Tia Babaire ae N na kaitiakia a kawa n taku bwa kain Kiribati bwa te *budget deficit* ke te kee n te karekemwane ao te kabanemwane e aki raoiroi, e aki eti te taratara ane kain Kiribati, bwa eaera kai e aki eti, e na katabwaninaki naba, bwa bon iai taai ae a raoiroi ae te Tautaeka e nang kabwaka te mwane e nang kabwaroa n aron are e mwaneweia te Minita mai Kiritimati, ko nang karangaa bwa are bon ti aei ara aanga, ti aei ara aanga n *stimulate* te *growth,* ae te *physical policy* bon ti ngaia aei ara aanga ara *instrument* ke ara kawai ae ti na karikirakea iai abara, ngaia are e kakamaku ae te *deficit* te *budget* ngkana e bon nangi n nakoraoi te *economy* ao ko bon waakina naba am kataumwane ae e aki baranti, n taai aikai *Madam Speaker* tia kaongoaki bwa e a bon orea te aonnaba te aoraki ae te *Corona virus* ni karokoa te tai are e a boo ngkai n tabeua tanan *economy* n te aonnaba a *recess,* tera te *recess* kanga aekan te bero are ai tain te motirawa are tang n te *break* a e a *recess* e a kan roko te *recession* , ao ane ae noraki ngkana iai te kangaanga, te Tautaeka e a riai n rinnako, ko aki katuka waakin te rikirake ae nakon te baere e aranaki bwa bon te mwakete are kona katikui bwaai e na tabe iai te Tautaeka bwa e na bon tiku te mwakete ni babairea aron te rikirake, ao n te tai ae tia

karaoia ngkai aei, ae tia karakai tanan kabanemwane ni buoka kainanoia ara botannaomata ao riki n te *investement* ao ni buoka te *unemployment* , I taku bwa bon te *right time* te tai ae raoiroi bwa ti nang rinnako, ngaia are I kangai ngke ko bon karababa ni kangai, e buakaka te *Deficit Financing* n te tai aei bwa e a bon rangi n raoiroi te *Economy* ao ko kanga bwa ko nang karibwabwa ngkane ana waaki te mwakete, aikai aia koaua tabeman, taan rabakau, ao ngkai ti karaoa aei ao te bwai ae kakawaki akea ara *borrowing* bwa ane te bwai teuana ae tarataraia ngkoe te Tautaeka, ko na kanga ngke e a reke kanga te aki baeranti, kona kanga ni mwanenna, ane ngkane te bae e kakawaki, ko kona ni mwanenna n te tangomwane, ngkana a raoiroi naba tanan bakao ni tangomwane, akane baika a kakawaki bwa ana tarataraki baika tanan *fundamentals* irouia tanan *Economies,* ma ngkana e bon rangi n raoiroi bwa ti kona ni mwanenna, iai ara *Cash reserve,* iai ara mwane n Tania, tera e na tukira ngkane, tera e na tuka te Tautaeka bwa e na kona ni karaka ana *injection* ke ana kabanemwane nakon te botannaomata, ngkai I a bukinaki bwa a rangi ni mwaiti au taeka ae I taekinni, ao iai aia bwai ni kakoaua, ao teuana aia bwai ni kakoaua, te *newspaper ae te Newstar,* ma N na titiraki antai ana *newspaper* te *Newstar* kain Kiribati? Bwa I aki kona n atai au taeka are I karini inanona, e buakaka ao bon karini au taeka bwa are ana *newspaper* te Tia Tei mai Nonouti temanna ae karineaki, ngaia are n tabetai a taekini aia bebwa ake au taeka ake I kanakoi iai, ma I bon raraoma, ao ngkana a taekini tabeua bwa iai riki bwa taabo aika N rangi ni kukurei ngkana a kaotinakoi, bwa ngkai I a bukinaki bwa ngkoa I taekini ae aia mwane kaara, e bon teretere raoi aia mwane kaara, e teretere bwa are e totokoaki te kataumwane n 2019, ao ane ngkane are tia manga kataia ni kaokia nakon te botannaomata, aia mwane kaara are e na bon riai ngkoa ni bwaka n 2019, ngaia are I aki rangi ni boraoi ni koaua ngkana kam ti tara te raraoma n te ririki ae na roko bwa ngaia ane a buakaka, tao eti, ma ngkana ko nang tuanga Kiribati bwa e nang monna ni kabuanibwai, e aki rangi n eti ane, bwa are tao ai tibwa te ririki aei ae e aki boraoi te karekemwane ma te kabanemwane ao ai manga te ririki ae na roko n aron ae tia uotia ngkai, ao are e taku te Minita n te *Fisheries,* tabetai e a moantaai ami raraoma, ma tao eti, e aki bure naba te moantaai bwa are e kakawaki, te uaia ni ibuobuoki ma kabwanaraoiko riki, nakon ae ko nang tuanga Kiribati bwa e a buakaka, e a kakamaku, ane ngkane I a taraia bwa e aki rangi ni ibuobuoki, ao e aki rangi boboto ao n oioi raoi te maroro, ngaia are I

kangai katonua raoi, katurua riki raoi ami maroro bwa e aki rangi n turuturu, bwa are ngkana kona karaoa ane, ao karaoa te taratara ae abwabwaki, ao teuana te raraoma naba are e taekinaki, ae iaon te mwane n Tania, ao I a katikui te mwane n Tania bwa are e na bon kaeka te kauoman n Beretitenti, ao I karabwai aia iango ni ibuobuoki, are kanga te raraoma bwa a tara teuana te ririki a kamatataia bwa e kanga bwa are teuana te ririki ao tao te *return* n te namwakaina arei ke e kanga, e rangi ni uarereke ma are e raoiroi bwa are e bon kabwarabwarakina iroun te kauoman, bwa are e kakawaki te bae e na mataata ma I a katuka ane nakon te kauoman, ma I kan kitekitea iaon ana maroro tao ni kaitiaka naba ana rongorongo te Tia Tei mai Nonouti, are e taku bwa n te 4 n ririki ae nako, akea te bwai ae namakinna tei Kiribati, angkoa are bon te koaua akea te bwai ae namakinna tei Kiribati? Ngke akea te bwai ae namakinna tei Kiribati, e aki kona n oki te Tautaeka aei, ma teuana bukina ae kaoka te Tautaeka tei Kiribati, bwa iai baika e namakini n te 4 n ririki ae nako, bwa are bon ane aia taeka te botannaomata, e a kan buta aban Kiribati inanon te 4 n ririki ae nako ae I roko iai, ao ai bon aia taeka naba te botannaomata, “Kam rabwa” “kam rabwa” bwa tia namakina riki te maiuraoi, tia namakina riki te maeuraoi ao manga te titiraki ao kai ko a kabwaka 18 te ririki ni waerake, akane ake ti kabwakaia ian te ara te buoka nakoia akea aia mwakuri, ao tia bukinaki n te tai aei tao ibukin aia *X,* kai te koraki aei a kaman rinerine naba imwain kanakoan te moti nano, ao tia tuangaki ngkai bwa ti angania, e a kaman nakon mwin te rinerine ao mwin te rinerine ae ngaia a kaman karaoa aia rinerine, ao tia tuangaki ngkai bwa tia ti tabeakinia ao ti ibukin aia *X* e kairua ane, e a boo te tai riki ngkai taai aikai ngkai te *World Economy* n ana kakumekume te aoraki ae te *Covid19* e rotaki n te kangaanga, ae ti rotaki naba ngaira kain Kiribati, ao teuana te tabo ae kona karokoa am ibuobuoki nakoi iai bon te koraki ake aranaki bwa tanan *waraable people* te koraki ake a bon kai rotaki riki te kangaanga, te koraki ake akea aia mwakuri, n reitaki ma kaara, ma ti karabwaia kaara bwa e a kaman tobwaki aia mwane kaara, ma tera te bwai ae karaoaki ti roko ni katamaroa, bwa are ane ae raoiroi, ti roko ao ti reiti kanga kainibaire ke ti taku bwa iai ana bongana ao e raka riki maiuraoia kain abara ae Kiribati, ngaia are I aki boraoi ma te koaua are ti ti anga te ibuobuoki ibukin aia *X* ao te titiraki e kangai, ngakana e a bane te *backpay* a nang titiraki kaara ni kangai, ke a nang titiraki tao taan aki mwakuri, ngaia ai $50 ara mwane, ai ti $50 ae ti na kakarekea, ai kakawakira ae reke nakon ae ai bon

akea, ara kaara are ti rangi ni karineaia a tiku iaon te $50 inanon iraua te ririki, ao e a manga raka nakon iai ake a raka nakon te $60 ao ane n te namwakaina, ao ane n te namwakaina, inanon iraua te ririki, ao ko ongora irouira e rangi ni ibuobuoki naba ane, e kakawaki ae reke nakon ae ai bon akea, ao riki ngkana kain te mwenga teuana ae mwaiti ao ngkana a bobota aia $50 ane bwa are bon aei aron ara katei e kona n rangi ni bubura naba ana ibuobuoki.

Ngaia are an tai taku bwa ai bon akea bongan ane, tao e koaua e tarataraki te Biira are ibukin aia bwakabwai, ma n aron are I taku bwa bon katuka ane bon katuka ane bwa bon ane te uaroko nakon kanga kakannaton te nakoa ao ti a tia ni bane ni kabwarabwara, nakoaia Taan Tei ae moan te kakawaki ma aia kain tekateka bwa ti aki ibukira bwa ibukin te kain tekateka anne, ao te buoka ane e na bon ranganako naba, ana bon boo naba iai ara botannaomata, akea ane ae nano uoua iai, ngaia are e taekinaki naba *Madam Speaker* tarakin ara waaki bwa ti na bon roko ni kabotauaki ma *Singapore* ao *Dubai* ke ti na aki, tia kaman kakabwarabwara mai imwaina, te bae e kakawaki ngke e waaki naba *Singapore* tao ti maiuraoi riki nakoia ngke a moan waaki, 50, 60 te ririki n nako, ngkana ko wareka rongorongon bwa bon ane ana taeka teuare te *Prime Minister* ngke e koroboki iaon bwa e kanga ni bitaki *Singapore* ao manin ana ririki, 30 te ririki nakon 40, ao e a tibwa reke te bitaki, ngaira ti keiaki ni kamena 20 te ririki, an tai ae na ataia ae ti na bane ni keiaki ma ara botannaomata ma e koaua bwa are inanon te tai ae ti waakina te 20 te ririki ao a bon mwaiti katamaroa aika riai ni karaoaki, nakon abara ae Kiribati, ni moa man ara Tua ae a rangi ni mane, ni moa man bon bitakin ma katein ao ana iango tei Kiribati bwa e nang nora kakawakin tararuan maurina, ai kakawakira aei ae tia katei tanan takete tanan kouru bwa kona uaiakini ni birinako iai, ma ngkana ai akea tao ti nang titiku naba n arora, ai kakawaki te utakirake ni kekeiaki nako iai ma ngkana ko aki ibuobuoki ma kanga ko aoni kangareia ao kanga ko a kabuakaka, e aki rangi ni raoiroi ane, abamwakoro ngkai a bane ni bitaki nakon karekean naba aia motinnano ao aia kainibaire ae na uaroko nakon te KV-20 ma ngkana ngaira taan kairiri tiaki ibuobuoki ni boutokaia ao tia manga bon buokia kanga ni bwainingareia ao ni kangareia e aki rangi ni ibuobuoki ane, ao N na bubuti riki bwa tabera ngaira Taan Tei, tarakin baika a bon kakawaki ibukin uarokoan ara botannaomata nakon te maiuraoi, ti ata te aoraki, ane teuana kabwakaia naba kain Kiribati, a taia bwa aoraki n amwarake ma a bon teimatoa n

kaunrake nako iai, bwa are bon ane ara katei, ma te bae e kakawaki ti na teimatoa , ti na teimatoa n reitaki ngaira ma taan kairiri ara Ekaretia ara *community* , kauntira, ara botannaomata ti na bane ni keiaki ni kataia ni bita te anua are anuan tei Kiribati are kanga e kuri n reke te anua are boni ngai ae I bon inaomata n oin maiu, ma iai kakawakina bwa iai tabem ae kakawaki, ko aki kona n ataia ngkoe tei Kiribati ae ngaia ngkoe ke tao natim ke tibum e na riki bwa ana tia kairiri Kiribati n te taina, bwa are bon iai tibwangan te aomata, ma te bwai ae kakawaki e a tangira te uaia ni ibuobuoki, ma ngkana ti nang aki ibuobuoki ngaira taan kairiri bwa tia manga bon uaia n ao ni kangarei ara motinnano ke ara kainibaire aika ara kataratara ibukin kabwaian abara ma ara botannaomata e aki rangi n raoiroi ane.

N na teimatoa ni bubuti nakoia taan kariri bwa ae ngaira Taan Tei bwa ti na bane ni ibuobuoki nako iai, e kakawaki katamaroana, kotei itera ake ti taku bwa a kabwaka iai, bwa ti na keiaki ni manga katamaroai, bwa are ngkana e a manga bitaki ana iango tei Kiribati bwa e a manga karokoi ngkami ikai, tabera manga boutokain ami motinnano ke ami kainibaire, ma *Singapore* ngke kateaki ma *Dubai* ao ngke a moan waakina aia kainibaire ae abwabwaki e bubura te ririki ao e abwabwaki kawaina ao a waaki man te kainano, ngkana ko nora *Singapore* e katiotioaki imarenan *Malaysia* ma *Indonesia* ao te botannaomata e a bon rangi ni kainano e a bubuti, ane moan rikirakeia, ma are ngke e a oki aia tia kairiri aei bwa e reirei i tinanikun *Singapore* ao ngke e a oki, e bane ana reirei ao e a oki ao e a nori ana kangaanga ana botannaomata, ao e a katea naba ana kainibaire ae abwabwaki, kai akea burena, akea buren ae kona katea te bwai ae raoiroi ae kona uarokoia am botannaomata nako iai, ao ti na bane ni kekeiaki nako iai, ngkana tao iai kabwakana ti na bane ni kataia naba ibuobuoki nako iai, e aoria bwa are I katuka tao taekan te *loan* nakon te kauoman Beretitenti bwa e a bon *summarize* .

Ao e koaua e taekinaki naba iroun tao e mwaneweia te Rita n te Kaitara n reitaki ma te Tia Tei mai Beru, tao aron kabwakan tanan bwakamwane ngkai, tiaki kabure ane, ao ti teimatoa ni kabwara bure nakoia ara botannaomata kai e aki rangi n nakoraoi te bwakamwane nakon are a kantaningaia ti na keiaki ao ti kabwara bure naba nakoia unimwane ao tao unaine ake a roko ti kakoaua bwa a roko ao te Minita are tabena ti butia bwa e bon nako ni maroro ma ngaia ao e kataia n ongora irouia bon tera raoi teina, ma are ti ongora ngkai kanga iai rekerekena ma aron kabwakan te *customer service* , ane teuana ao

teuana bon aki barongakin raoi tao riki mai irouia taan mwakuri ake bon tabeia ngaia are ane ngkane taben te aobiti ao tabera bwa ti na kataia ni kakaea angana ni manga katamaroa riki, ma te titiraki, ae kangai, ana bon kona ni bane n toki ami kangaanga aikai n te tai ae waekoa, ao ae ti kangai ti na keiaki, ara moan taeka are e anga te Minita are tabena, ti na keiaki ni karokoa banen te ririki aei, ti na kataia n taketena e bane te ririki aei ao a na bane ni kabane te koraki are tao te nikira ni bwakamwane irouia kaara are e aki babane, ao irouia ake kanga 18 te ririki ni waerake nakon 59, ti na bane ni keiaki ni kataia ni katamaroa bwa eti ao n aron are ngkana kam na bon noria are e bon rangi ni mwaiti te botannaomata aei, ao ti kataia ni moantaai naba ni kabwaka bwa are kanoan te kataumwane n te ririki aei, ngaia are ti kataia ni moantai naba bwa are te titiraki te kangai bwa eaera kam bon aki barongaia raoi ao kam a kabwaka naba, ma ti kangai e bon kua ae ti barongaia raoi ao e na bon iai naba itera aika ana mwarara, ma ngkana ti moantaai ni kananakoa ao antai ae na ataia e bane aei, e manga roko tao nonori aika te tangitang aki babane tia manga katamaroa ni karokoa imwain tokin te ririki bwa e akawa n toki te kataumwane ao e a toki naba korakoran te kataumwane n te ririki aei, ngaia are ti a kataia ni karaoa kanga te *approach* are teutana imwin teutana ma e koaua iai te titiraki are kam bon aki barongaia raoi ao kam a kanakoa ma are iai itera ane ae ti kataia ni kanakoa bwa e kawa e nang toki te ririki ao e kona ae a kabuanibwai ngkane bwa e aki bane ni bwaka te mwane, ma tao ai ane aron moanan baika a boou aika aki uarereke bwa a rangi ni bubura ao te mwane naba ae rangi n rekereke e rangi ni bubura ngaia are te bwana ni karautaeka ao n raraoma n ane ma ti na keiaki ti na keiaki nakon ni katamaroa riki, ao tao ai akanne kanoan tanan tao tabeua kamataata ni kaitara tao taekan raraoma, ti butimwaea te raraoma ma e bon boboto riki te kakauongo iaon te raraoma ae e aki rangi n oioi ma ngkana e a ti taraki naba ni karekerekeaki ma te kibu ni kora ibukin ti te ririki ae na roko ao ane tia taraia ngkane bwa e aki rangi ni ibuobuoki ibukin te tai are kimototo ae ti teuana te ririki ao ko arana naba te kataumwane ngke *deficit* bwa e buakaka ke ko arana ana kataumwane te Tautaeka ngkai e a moanna ni kekerikaki bwa e aki raoiroi ane ngkane e aki oioi raoi, ao man taeka tabeua akane I a karautaeka ngkana iai tao tangibuakan maroro ao I kukurei ni boutoka moan warekan te Biira, ao ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Ngaia tera am *point of order* te Rita

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ngaia ko rabwa te Tia Babaire ao ti tabeua kanoan ana maroro te Beretitenti ae karineaki ae I kan kaetii, kanga e mwaneweia bwa bukin totokoan te Biira ke te kataumwane ibukin te buki ni kora ke te kibu ni kora, ao tiaki ane te totoko, I taku bwa e rangi ni mataata n au maroro kanoan au maroro bukin te totoko ma I kakabongana te kibu ni kora ane bwa te taneiai ae boou bwaai aika boou aika reke, ao ti ane ae ti kan kaetia ao teuana riki, e tangiria bwa ti na karekerekei tao kaubwain te aba ao tao tera, ara maroro, ti karautaeka bwa are ngaira ti aki tan rabakau ngaira n te mwane, akea rabakaura n te mwane, ma ti maroro iaon ami kataumwane ae ami taibora aei ami boki aei ao ana maroro te kauoman Beretitenti ae I taku bwa bon aikane ae ti katuruturui bwa bon ane naba ae katuruturua naba te kauoman Beretitenti te tabeaianga iaon kaubwain Kiribati are aki taun te karekemwane ni kaitara te kabanemwane, I taku bwa e nangi ni mataata ane, ao I mwaneweia ami *deficit* man 2016 , I kaota kanga te taratara ngkai aron tein te kataumwane ao e oti bwa e a moanna n raraka ami *deficit* , I taku bwa ane bwa e ananau ao ngkana tia manga tara ami taibora are 1B *table 1B* ao ngaia ti tabeaianga bwa rakan ami karekemwane ngkana ko tangira te *medium term* ae kam anganira kam aki angira te kataratara ae ananau, ngaia ngaira e uarereke naba ara kataratara bwa akea tanan rongorongo iroura bwa akana iroumi, ngaia ara kataratara ngkana kam nora te taibora are *1B* ao e oti iai bwa ami karekemwane ke ngkana tao ti kabotaua te karekemwane 2021,2024 ti 12 te mirion te raka, ane bon ami boki ao bon ami ware ae ngaia ti katuruturu iai tabeaiangara, e oioi man bon ami kataumwane, bwa ti aki ae tao ti anaa tabeaiangara aei tia bon ti kangai naba, bukin ae ami taeka, bwa ti na butimwaea te taneiai ae boou, ti aki ane, bon iai ke bon rangi ni mataata n au maroro kanga I nanokawaki ngkai titabo bwa nang moan kaoka au moan maroro bwa titabo ma e aki ota iai te Beretitenti ke tao e aki ongora raoi, ao ikane e bon turuturu n ami kataumwane ti aki kona n taetae ni bwaai ae tia bon karioi naba, bwa ngaia ane I ti kan kaeta ane, te *Physical sustainability* ae ti taekinna, ti uneakinna bwa tera nanon te taeka ane, ngkami taan rabakau bwa are kam bebwa iaon aei, ma aei taran te karekemwane ao te kabanemwane, ti bwaai aika uoua aika taraki ian aei, ao ane e bon mataata ian ami kataumwane ao ni kabwarabwaran ami kataumwane, ngaia ane kanoan ara uneaki, e oioi, I ti kan kaetia te Beretitenti ae ko karineaki bwa e oioi ara uneaki ao raraomara, ao aikane ae bon am taibora aikane tarai aikane bwa are kam taekinna kam

na karoko n tao irabui te birion te karekemwane, e tuai oti n am boki ni kataumwane, kaotia ao tia tibwa kona ngkane tao n aki nangi n raraoma, ma e oioi ara raraoma iaon am boki ni kataumwane aei ao kabwarabwaran am kataumwane, tanan ware ae kam anganira, a uarereke te kataratara iai, bwa kam aki anganira nakon 20 te ririki, ngke tao kam anganira ao ti na kona ni manga taetae iaon aikane, kanga aikane oin ana maroro te Beretitenti ae I nang kan kaetia bwa ibukin ae e aoria ae eti raoi otan te botannaomata, bwa e oioi n taainako ara uneaki, ao ti ataia ti nang karabwai ngkami n ami kataumwane aei bwa ti ata rawawata karaoan te kataumwane bwa are ti a bon tia n rinanona, inanon ara tai ni mwakuri n te Tautaeka, ma I taku bwa kam na riai naba n nora ara itera bwa are ngaira Taan Tei ae akea rabakaura akea wanawanara ao ara maroro ti boboto iaon kanoan te rongorongo ae kam anganganira ngkana iai ae kam aki anganira ti bon aki ataia, ngkana iai ae kam angaira ngaia are aikai ae tia mwakuri ma ngaia, ami boki ni kataumwane aei, ae I taku bwa kam bon bane n ata kanoana, ao ane ngkane I ti kan kaeta ana maroro te Beretitenti ae karineaki bwa e kairua are taku bwa e aki oioi ao kanga ti a ti tara naba tao e *superficial* , ibukina e nang katuruturua ana maroro iaon ara totoko n te kibu ni kora, ti ti kabongana aia kibu ni kora nakon otara ngkai n tein ana kataumwane, ti ngaia ane ae I kan kaetia te Tia Babaire bwa e nang kakawaki ae na mataata naba te botannaomata bwa ngaira ae tibwaranga ae ti karaoia raoi ibukin te botannaomata n te rongorongo are e na kona n anganira te Tautaeka n te tai teuana ma teuana, ngaia ane au *point of order* ao e bati n rabwa.

Hon. Dr Kautu Tenaua: *point of order* Tibiika

Tibiika: Ngaia tera am *point of order* te Tia Tei mai Abaiang.

Hon. Dr Kautu Tenaua: Tao bon te kabwara bure moa nakon te Beretitenti, akea te kairiribai, te Tia Tei mai Abaiang e ti karaoa tabena ian are katabeara n te Auti n Tei aio, akea ribakim irou, ma te bwa are I katerea mai ikai ao e riai n ataia Kiribati akea rakan am karekemwane nakon Kiribati , inanon te 4 n ririki ae nako, bwa are bon akea bon karekemwane ake mai imwaim bon baika a mena imwaim, ao iai te kabua, bwa ngke ko kanakoa *Taiwan* ao e nako ma 10 tabun te mirion, ko tuai ni kunea n onea mwin ane, irarikina naba, ko aonikai, bwa I noria n am kataumwane n 2020 bwa ko kabongana naba ana mwane *Taiwan* ae moan te bati, ngaia are e aoria, I taku bwa ane baika rangi ni kakawaki bwa te aonikai ane ao te

aekaki n anua ane e aki raoiroi ao aki taetaekinan te koaua nakoia ara botannaomata, ao I kona ni katerei am taeka ni kabane aika ko a tia n taekin aikai iaon te bebwa ni kabane, ti oki rikaki iaon nakon *woxy* ngaia naba, ko taekina naba te kairua, bon arona akea te taetae ni Kiribati riki ae bon mena, bwa are tia tabuaki n taekina te taeka ni koaua ni Kiribati ae bon bakatekea raoi te bae inanonna, ngaia are I kabwara bure n ane, ao I a toki ikane.

Tibiika: E aoria bwa I bon ti kan kauring iaon te *point of order* bwa e aoria n are I ataia bwa kam ti kaeti ami maroro ake ma bon ti au bubuti bwa ana aki manga *raise* tanan *new* mena kanga rongorongo aika boou n te aro bwa a na manga kona n tabeka te kauntaeka ma are ngkana ngaia aei bwa aron te *point of order* tao N na bon *fair* naba iaon te *floor* ao kam na keiaki iai Taan Tei bwa are bon arona, ngkana kam *point of order* ti na angani ngkami ami tai a manga *point of order* tao antai te Tia Tei ti na anganna naba ana tai ma ti na aki kariaia are te *point of order* iaon te *point of order* ngkana ngaia ane ma I a manga bon kanakoa au babaire iaona imwina ni kauringa iaona, ao I angan ngkane te Tia Tei mai Banaba ae karineaki Hon. Tibanga Taratai e nakoim

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao imwain ae N na kanakoa au maroro bon reitan te bwana ni kamauri inanon raoiroi te tairiki aio, kam na bane moa ni mauri, ao e koaua I a moanna ni kauarerekea aron aron te kamauri bwa e koaua e uarereke naba ara tai ao te bwai ae kakawaki N na tabeka bwanan te abamwakoro, Iai katabeua ao tibwangau ae I kabaeaki irouia au botaki ni unimwane ao mwauku ao te koraki ake a bwaka imaranena 18 nakon 59 n anga bwanaia ni kakaitau nakon te Tautaeka, e koaua e tuai reke aia rebwerebwe, ane kanga teuana te taeka ae kan kairia ma te taeka aio a tuai reke aia rebwerebwe, ma e rarabwa bwa kona n uringaki inanon kanga te kaai ni waakirake ibukin te maiuraoi, ao ko rabwa te Tautaeka, te Tibiika I kan moana au maroro iaon te bwai ae aranaki bwa te mwane n Tania, bwa aio e kabotoaki ma iai te bwai ae aranaki bwa te kataumwane, ngke akea te mwane n Tania ao e ana akea te kataumwane aio ngai man au abamwakoro ae Banaba I kan taetae ibukin te bwai ae te mwane n Tania bwa iai rekerekeu, iai rekereken ara abamwakoro ma te bwai ae te mwane n Tania ngkana ko na titiraki te Tibiika, ao tera rekereken Banaba, N na kaokia rikaki n ana tai ngkoa n Tautaeka Buritan bwa Banaba bon teuana mai buakona ana abamwakoro Kiribati ae urubekeaki, ae urubekaki nen kanana ana kabwate n amwarake, e kakoauaki bwa e ngae ngke akea te ran iaona

ma e urubekeaki ibukin te bwai teuana ae kakawaki, ngaira te roro aio ae ti nora ane ao ti kakoaua ao nanora ti kukurei iai bwa are aio te waakirake kainanoan te waakirake kainanoan te waakirake e kainanoa te mwane ao ngkana ti na oki rikaki nakon ara mwane n Tania ni Kiribati e reke iaa e tei matana mai iaa, ngai temanna I kan taekinna n tai aio bwa e koaua I karabwarabwa I kakaitau, e a roko 1 te birion, ma imwain ane I kan karekerekea ma te *history* teutana bwa iai te *formula* ae kangai, ko aki kona ni waaki nakon *tomorrow* ngkana ko aki taratara *today* ao *yesterday* ngai temanna au *formula* ngke I nakonako ni kaembein iaon Banaba I kabongana te *formula* are A,B or C ao ataia kain au abamwakoro bwa are ko aki kona n roko iroun *C* ngkana ko tuai n roko n *A* ao *B* ao ane bukina te bwai ae I kateirakeau aio, bwa I kan karaoi bwaai tabeua ae I rekereke ma ara abamwakoro ae Banaba, ti aki moaniwaea te bwai ae te kakaitau, bwa te kakaitau nakon te Tautaeka bwa e uringia ara Unimwane ara mwauku, ara Unaine ao ara roronrikirake ma ngkane te bwai ae I a tei ngkane kanga ni bubuti bwa I kakoaua bwa I a tia n nora tao ni kataratara naba kanoan ana kataumwane te Tautaeka ao iai bwaai tabeua ae mwanewei bwa tao e tara te bwai ae te *compensation* ae te Banaban *Compensation* ae te mwane ware I aki ataia raoi bwa iraua $1.4 Mirion, I aki ataia bwa tera ana kabonganaki ni kanga, ma e koaua N na kakaitau bwa a tei mwanekan ke katamnei ni ware ni mwane aikai, ma te bwai riki ae kanga ti kan kaekaki iai ngaira mai Banaba, bwa ti tuai n namakina inanon maiura n aron ae namakina tari ma mwanera mai Makin nako Arorae ni ikotakima te itera Mainiku ngkana ko na taetae te Tautaeka ao te namakinna raa ae ko tangiria, bon te namakin n aron ae a tia n tei ni kukurei n taekinna ara Taan Tei aikai, ao ngkai e a nako ao te teremo e na roko naba te teimatoa n roko te teremo ibukin boon rebwerebwe, boon te maiuraoi te auti ae a bane n toa, ngaira irou ngai te Tia Tei e boou irou ane, akea te teremo ae roroko mai Banaba nakoiu ibukin boon te rebwerebwe, akea boon aia rebwerebwe, ao e koaua ao ngkana I aki kan kaoka te *history* n aron ae I a tia n taekinna bwa ngaira ti urebekeaki *for something* , Ngai n au koaua ian ara Maneaba ni Maungatabu aio iai bouan Banaba n te tabo teuana aio, e na riai ni iai, ma I aki kona ni kina bwa engaa, bwa are a bane n *identical* a bane n titabo ngkana a na tara boua ni kabane ake ian ara Maneaba ikai, ao ti tetikina kaotana bwa e na ti tetikina naba aron te tibwatibwa aron te aroaro, tarakin te kataumwane aio irou ngai, I tara te Tautaeka bwa au karo, ao aio te tai are ti na roko iai nakon ni kaea te bowi bwa ti na bowi bwa ti na

bowi i Tamana, ao iai tibwangara ae ti na roko ma ngaia man ara abamwakoro, n aron are I atia n taekinna, te moanibwai I kakaitau nakoim, are I mwaninga naba iai bwaai tabeua ae a teimatoa n aki namakinaki n aron ae taekinaki iroun tao te Rita n te Kaitara ana ran Banaba, ao a mwaiti kurikuri riki, ngai tao N na manga tibwaia man au itera, I uringa te bwai ae ti ununikia inanon te 4 n ririki ae nako ngke raraou ngkoa ngkami ikane, ae te bwai ae aranaki bwa maiurin te aomata, tera ngkoa ami *motto* ae kam taekinna, te *Wealth,* te *Health and peace,* are I taetae moa iaon te *wealth* akea iroun Banba *wealth* , e tekateka iaon te *wealth* ma akea irouia kain te aba te *wealth,* tia taetae iaon am kauoua n *theme* are te marurung, ti taetae iaon te bwatua, ngke te Minita tao n te MELAD I taku bwa koa Minita n te reirei ngkai, I taku bwa iai kabaeam iroura, ae ti teimatoa n taua inanon te 4 n ririki ae nako, akea inanon am boki ni mwane aio, ko taku bwa kona kabaea bwa kona kanakoa te bwatua mai iaon Banaba, ae na rota maiun te botannaomata, ngkai iai bukina ae I kona noria ao N na kanakoa n te tai aio bwa bukina tera ngke ko aki karaoia, bwa are e uarereke ana botannaomata Banaba, *we don't have the number, the political number,* eti ane ngai I a tia ni mwaneweia mai imwaina ti uoua bwaai kona karaoia nakoira ngaira kain Banaba, kona butimwaira bwa te nati ngaira iroum ae ti na kati teuanaki n aron tarakin boua aikai ae titebo aron teina ke koa karaurau naba ni kaotinakoa tei Banaba, N na kabwara bure ngkana I kona n tabeki taeka aikai ma ngai irou ti na aki wii makiki, bwa ti tei ibukin te botannaomata ae kakawa, ao ane bukina ngai temanna ae I taetae nanou, *I have to tell the truth, why* bwa are ngai temanna *I swear* iaon te taibora aei, ao *I swear* bwa N na karaoa tibwangau ibukin karekereken Kiribati ngai irou karekereken ara Maneaba aio bwa ti na bane ni katiteuanaki ao titebo aron teira, ngai iroun te tai aio, I nora mamaran te boki aio, bon irou n au kataratara irou ma au botannaomata, bwa ti tuai ti tetikina n aron ae I a tia ni kabwarabwara ma tarira ni i Makin nako Arorae n reitaki ma kain te itera Mainiku, e kakawaki ngke I mwanewea te itera Mainiku bwa e na manga kaeka, antai te itera Mainiku, N na kabwara bure nakoimi tariu man te itera Mainiku, *by history* rongorongon te *history* n te boki ao titebo raoi kuneakin Kiritimati n te itera Mainiku ao Banaba, titebo raoi aia tai aba ae uoua aikai a rinnako ian Kiribati n ana tai te korone, tao e koaua kam aki bwa antai America ao tera ae karaoia, aban America ae I taku bwa are n te itera Mainiku are ti tekateka iai, ma e aoria I aki kan kinikini taabo aikane N na katuka ane nakon te tia kairiri ma au bubuti

nakon te karo ae kakawaki ao e rine iroura, ko a bia norira inanon te kataumwane ae na roko, ko a bia ururinga te abamwakoro ae Banaba ae e a tia urubekeaki ao e tuai kanakoaki ana bwatua, e teimatoa n akea ana takataka tei Banaba, e teimatoa n akea mwanen ana riiti, ngkami kam a taboroboro rake ngaira tia tekateka ni mamataku mai ikai, ani bon kataboroboroi ngkami ni kanoai kanoan buami bwa ngai e a kanga arora ngkane ngkana tiaki taetae ibukin ara botannaomata ao ti kai karaoa are tibwangara ian te Auti aio, aikai taeka tabeua ae I kona n taekini te Tia Babaire ao I a kawenea riki bwa te kabwara bure ngkana n arona bwa titibanako au maroro ma I kakoaua bwa te nakoa ao te tibwanga aio e koaua ibukin te botannaomata, te mwane ti bane kanga n tekateka iana ngkai ma ara taubuki ae kakannato iroura aio ara Maneaba ma ngkami, ngaia N na bubutia riki te Tautaeka aio N na boutoka am boki am kataumwane are 2021, e ngae ngke I nori bwa tao ti iraua mwanewean Banaba n aron ana Banaba Jss, kam taraia te Banaba *Primary School* e koaua kam ti tara ngkai ti te reirei e a uoua, ao te kateniua ae I kona n noria kanga iaon te *compensation* ae te mwaiti arei ae I aki ataia bwa tera ae na karaoaki, e aoria te marae ni wanikiba kangai I nora te mwaiti ae kanga 1 te mirion I aki ataia N ami kataumwane n ae nako, kam taekinna bwa ana marae ni wanikiba Banaba e na kainanoa te mwaiti ni mwane ae 7 te mirion, ti aki ti ngaia ma ko nang kanga ni katea te marae ni wanikiba i Banaba ngkana e tuai n tia n tei am *RAM* .

Te *RAM* aio teuana te karikirake ae kanga ngai irou e koaua e a moanna ni kamaraki nano bwa ngai irou te kukune ae boou ngkai te *latest quotation* ke tao te kataubo iaona, ai 8 te mirion katean ara *RAM* , ngai irou a rawata bwaai iroun te Tautaeka, aba kam rekereke ma ngaia, Aotiteria, Nutiran, Buritan taian *donors* ae I nori araia n ami boki aio, e aera kam aki tuangia, te aba teuana ae kam a tia n anaa tanona, an ti karaoa ana marae, e aera kam aki butia Nutiran ke Aotiteria, N na butiko te karo e kakawa tei Banaba, e kan kiba naba te wanikiba, ti aki ti ngaia ane, a kan rebwerebwe naba kain Banaba n te tai aio, ma tia bubutia bwa e na reke mai iaa irou, e aki kona n reke iroura, ma tia butia ara karo te Tautaeka Tobwan Kiribati tobwaira raoi, Ko rabwa ao are ieta te ongora karabwa riki bure aron te maroro ngkana e tangibuaka ma I a bon tabeka ana bubuti au abamwakoro n te tai aio nakon te Tautaeka tera ngke ko bia noria inanon am kataumwane inanon bongirake aikai, Ko rabwa ao are ieta ngkami.

Hon. Booti Nauan: *point of order* te Tia Babaire

Tibiika: Ngaia tera am *point of order* te Minita.

Hon. Booti Nauan: Kabwara au bure bwa kanga e rotaki nanou kai e kumekumeaki mwanewen au maroro ae te rebwerebwe ao aan ana maroro kanga e kaminibaea te bwai ae rebwerebwe n ai aron ae kanga e a mamaeai ma kain abau ae Tabiteuea Maiaki ibukin te bwai ae te rebwerebwe, e bon koro boon ara rebwerebwe bwa are ti bon karaua n tikotikonna ao tei Tabiteuea Maiaki e bon roko irouna, ngaia are ngkana e taekina te rebwerebwe bwa tao e aki koro boon ke tao iai te mwane ae ti anganiia ae raka kain te Tabiteuea ibukin boon aia rebwerebwe kai e bon koro boon aia rebwerebwe bwa are a bon kaikoa, ke ma e na aki kumea te rebwerebwe, ke kabongana riki te *example* teuana bwa e kuai n ana *example* , e rabwa te Tia Babaire ti ane kaetana.

Tibiika: E rabwa te *point of order*, taraia N na bon kabanea te maroro bwa are ai ti itiman, ao N na bon kabanea bwa a kakawaki aia maroro ma N na bubuti kataia maroro iaon ami *point* ake kanga kam aki manga anai aia *point* raomi ake a tia n tabekii, manga kataia ni kakai iango aika boou aika ana kona ni ibuobuoki nakon te manga kataumwane aei ke ni kona ni manga kaitara naba te kataumwane aei, ngaia are N na kanakoa moa nakon te Tia Tei mai Abaiang Hon.Betero Atanibora e nakoim te maroro.

Hon.Betero Atanibora: Te moani bwai tao bon te bwana ni kamauri n te moan tairiki ae tamaroa aei, kai ai tibwa au moantai naba n taetae n te bong aio, bwanau ni kamauri nakon *Madam Speaker* , te Beretitenti, te kauoman, Minita ao ai bon Taan Tei, I a reitai ma kain au abamwakoro ae kain Abaiang n angaa bwanau n te bwana ae mwaitoro kai ti a bon roko n te tairiki, kam naba bane ni mauri.

Tibiika tao N na moana au maroro ma ana kibu ni kora te kataumwane ibukin te ririki 2021 ae Butimwaean Te Taneiai ae Boou, e koaua tao I a moantaai naba ni butimwaia bwa are e a bon taetae te kibu ni kora e kangai “Butimwaean Te Taneiai ae Boou” Ngai ae te Tia Tei mai Abaiang I butimwaea naba te taneiai ae boou, bwa aikai bukina *Madam Speaker ,* e bon riai ni butimwaeaki te taneiai ae boou, bwa namwakaina aika nako ngakana tao ti oki rikaki 6 namwakaina rikaki ke 7 ao e karaoaki te aeka naba ni Kaembein aika boou, ao tera te kaembein are karaoaki are e boou te Tibiika, bon te tiriware, ai tibwa bon te moan tai irouia kain te itera arei ae a banebane i karawa, ngkoa a nanano n raraoma, e rabwa e a tia n taekinna ane te rita n te Kaitara I aki kan

manga kaokia bwa are e a tia ni kaekaki iroun te Minita n te akawa, ao inanon te waaki n reimaura ibuakon te kaembein te tai ae nako, Tibiika e mwaneweaki naba irouia taan taetae tao iroun raou n Tia Tei mai Abaiang, e taku bwa *China* e a buoka aron te kaembein, bwa tao iai ana waaki are kam rarai, tia bon aki ataia, ma ti a bon atai nangkona ae a bon irira aika nang koro tirauana, ao ane bon te titiraki ae bubura bwa ti na kangai, bwa ti na kangai, ao nangkona aikai ma iaa?, tao mai *Taiwan* ke tao nikiran ami *Small grant.*

Tibiika te taneiai ae boou, e butimwaeaki te taneiai ae boou aio ibukina bwa aio karuoan te kabwaia bwa e nang bon ringaki te botannaomata. Tao e koaua I reitai ma te Beretitenti n te raraoma are angkoa ti anaa nanoia te 18 nakon 59 te ririki ibukina bwa a kare bwaoki, tia bon tibwa angaa arara ngaira n te tai aei, ao I aki ataia ae ngaia tina kona naba n anai nano ibukin te rinerine ma I karabwarabwa ao I kakaitau n te aeka ni motinnano are e a bon bakarerea temanna, ae temanna ae e aki mwakuri, tao e koaua I karabwarabwa nakon te Tia Tei mai Beru ngke e kataia naba n rarangai kangaanga ni ikotaki ma te Minita n te *Commerce*, kangaanga ake a karauaki raoi ni manga barongaki bwa e a noraki ngkai ae ngaia te koraki ake tao a bon mwakuri n te *Project* ao tao a karabaia ao a manga nako n anaa te mwane aio are e na bon riai ni aki reke irouia, ngaira ake aomata ae bon irouia te *moral* ae tamaroa ti bon riai n *honest* n aki anaia ao e aera ngke tia nako n anaia, bwa aio ara takete are e na bon kona n anganaki te aomata ae 18 ana ririki ni waerake ni karokoa 59 ibukina bwa a bon wanawana a bon rabakau ni kona ni kawaina maiuria ao ni kona naba n tikona are a tangiria man karekean te mwane ane, tao e koaua e na bati bonganana ngke arona bwa ana taraia raoi bwa bon te buoka ae rangi n tamaroa, tao n te tai aio moa, iai aikana ingarakeia, iai aikana kabongana raoi, I maroro ma temanna kain Abaiang iaon te tarebon ao e karabwarabwa te karo arei ao e taku, te Tia Tei ko a karokoa au karabwarabwa nakon ami bwatei ae Tobwan Kiribati, bwa ngai te karao ae onoman natiu ao a bane n aki mwakuri ni kabane ao kain abau ngkai e a bwaka ana mwane te 60 n ririki ao ngai e a bwaka naba au mwane te 60 n ririki ao natiu ake aki mwakuri akekei ko ataia bwa tera ae riki, n te moan bwakamwane ao e a otinako naba uowa ara rebwerebwe, ko rabwa Tobwan Kiribati, ao ko bon tau, ti a manga karabwako riki n te 4 n ririki are imwina, ao ko a tau riki akea tokin taum, ao bon ane bukina te Tibiika, bwa e raoiroi riki te aomata ni bon anganaki ana mwane

bwa e na kawakinna ao e na rabakau ni iangoia, te iango ae tamaroa ae tabekia te Tia Tei mai Butaritari ao I taku bwa I matai n aekakin ana iango are kangai, iai au *written question* are I angan te Minita n te mwane bwa ana buokaki naba kain au abamwakoro ibukin te kaintabui ni mwane, ao ane naba te aekaki ni iango teuana ae I kaungaiai kain Abaiang iai bwa ai tera ngke arona bwa a kona ni kabongana te mwane aio tao n te ririki ae boou, ni kona tao ni karina tao $10 ke $15 ao $35 a maiuakinna, ti kakoaua Tibiika bwa te kataumwane aei ao e rangi bati bwaai aika ti kan taekinna naba iaon te bwai aei ma are a rangi n okioki maroro ao ngkana ti ataia bwa ti rangi ni kan okioki ao ko rarabwa kai ko kauring bwa ngke ko kangai N anganiko am tai n te tia maroro are imwina ao iai riki tiwene imwim, ngaia are iai nanou ni kan taetae ibukina bwa ti aana naba tanan *REEF value* ibukin te *deposit* ao te *draw down* ao tia kunea bwa ngaia man 2003 nakon 2014 e a bon anai mwane naba te Tautaeka are e nako, bon 12 te ririki, te 12 ami ririki n Tautaeka n te tai ane bon 12 naba ami tai n anaa tanan mwane n Tania, ao ngkana tia bon warewareki naba man ririki akane ao tao e na ikotaki e riaon ae ti ngaira ae ti anaia ngkai ae te raka, ae 40 te mirion, ao I karabwarabwa nakoia Tia Tei mai Beru ao te Tia Tei mai Butaritari bwa e aki ngkoa ao ngkana tao e ti *recover* naba te *economy* nakon te ririki ae boou ao ti aikoa naba anaa te mwane ane bwa are e a kaea naba nakonakon aron tibwatibwan te maiu te Tibiika, ao bon aio te anua ae raoiroi.

N na kamoamoa raou n Tia Tei mai temanna mai Abaiang are tao bon ngaia naba te Minita ao te *Doctor* te mwane, bwa ko ataia *Madam Speaker* ngke ti moan riki n Tia Tei ao ti butimwaeaki nakon ara kawa ae Ribono, ao tia butimwaeaki ngaira ake teniman akekei ao inanon te butimwai arei ao e a roko n rebuna te kukurei ni moan kawan abau ae Abaiang ae Ribono, e a teirake temanna te unimwane ae kiang ang te tia maroro aio, teuaei te kauntira, e teirake ao e a maroro ao e taku, ti a karabwa Abaiang bwa ti te aba ae kaokoro ibuakon aba ni kabane bwa e katebenakoia Toakita ni kabane, akea bwa I kabuanibwai bwa tiaki ngai te Taokita ma ti uoman Taokita, e a nako ana baebaeti te unimwane arei, “Bwa Dr Kautu ibukin Taokitan te rabwata” e koaua ane, Dr Teuea ibukin Taokitan te mwane, e rangi ni koaua ane, ao e bon eti, ao ngke e a roko te kateiniman, “ ao tao mai iaon te bwaa aio ao N na katea au Ekaretia, bwa Betero ngke ae te bwaa ma kai iai te king iroum, ane ko kabae iaon te aba ao e bae naba ikarawa” I tara te unimwane arei ao I taku, “ Te unimwane aei iai te wanawana i atuna, e aki takaka ana iango ma e kataia raoi ni uotira raoi

nakon te kantaninga are kangai, tai katakakako ngke te kaitara, tai tatakaka, onimakina Abaiang bwa e a karaoa ana kataumwane bwa te *Doctor* n te mwane, ko rabwa riki raou n Tia Tei mai Abaiang, ko rabwa ma am Taan Mwakuri ao e koaua ti bon riai ni karabwarabwa ai tibwa te moantai aio ae karaoaki te boki ni kataumwane bon irouia ara botannaomata, irouia ara Taan rabakau ni Kiribati akea aika roko mai tinaniku, kam bati n rabwa ao are ieta ngkami, ao e materaoi maonomi, kam aki katorotoroaki ma tia bon *embrace* raoi rabakaumi ikai, kam na katauai bwa N na roko n ami aobiti te taina ao N na katorobubua ao N na bwao nakoimi, tiaki bukina bwa I anaa nanomi ma ibukina bwa I nora te korakai ao te mwakuri are kam karaoi raoi, ngaia are I karabwarabwa nakon te Kaitara tao e koaua ngkai e butimwaea te kataumwane *in principle,* bwa are e raraoma teutana ao e a kanakoi ana raraoma akane tao ibukin te karikirake tao I tabe n ongongora ana maroro te rita n te Kaitara bwa are e wiraoi neiei bwa are e bon nako man te aba ae te aba ni wiraoi ao I taku, "E rabwa" bwa e anaaki nanou n ana maroro ao I taku ai rabakaura e kairai raoi nakon te iango are titabo ma I a bon tekateka raoi irarikina kanga ni bwanibwanin teuare Aberaam, ma inanon te maroro ao I a karabwarabwa riki ngke e a teirake te Minita n te botaki n akawa, bwa ngke e a taetae te Minita n te botaki n akawa ao titabo ma I tamnei ao I taku, ai kawara *Dubai* bwa e a raroanako iroun Kiribati, e rabwa mwaneu are e maroro are te Tia Tei mai Abemama ae rine bwa e bia tamnei irarikiu bwa ti teuana ara tamnei n ana maroro te Minita ae rine, ao e aki taekinna bwa te mii ngke e taetae e taku bwa te mii, tao e koaua, temanna te tia taetae e taku, ane naba e a kaman tataekinaki, e a bon tibwa taekinaki, bwa ti aki nanona bwa a nang mwanaira, ti a bon tibwa ongo kaingara tao e koaua tia bon tibwa roko te Auti n Tei ma tia bon ngae ni bobotaki ma ara koraki aikai ti kaka karaki ma ngaia ao ti tuai man ongongo irouia, tia tibwa ongo ngkai, ko rabwa te Minita te mwane, ao e taku am karaki, tao e aki auaa n te ririki ae boou, nukan te ririki ae boou, a e a nako, ao ngke e a warewareki rebwerebwen rakarakan te mwane arei ao I taku au iango, aki ngkoa ao tia manga kakibarakea are te $50 nakon tao $200, ao are te $200 are irouia kaara tia manga kakiba nakon tao te $500, I karaua ni kakatamneia ao I taku, e a tia aron Tobwan Kiribati ae na Tautaeka inanon 500 te ririki te aekaki ni katei aio, ae a bon taetae aomata aika a bon ata oin kanaia, ngaia are e rabwa, I a karabwarabwa riki nakon te rita n te Kaitara bwa e kataia naba ni kaira ngaira ara iango ngaira Taan Tei aika tao ti boou ao ti aera ma I bon karabwarabwa bwa

ngke e taetae ao ngai raoi i tekateka irarikina bwa I raraoma naba, ma e bon taekinna naba te Minita n te mwane n tain ana *speech* ao e taku, tao te titiraki iroumi te botannaomata bwa ti nang mwanenna iaa?, ao e a kaekaki ngkai, ao e a kaekaki ngkai, ao ko rabwa kai ko anganira teutana ara tai, kam rabwa angaa teutana te tai bwa bon ane naba ngaira naba ae ti anga, bwa I taku bwa tao tia mena naba ikai tia bon kakangai naba, eang, eang, eang, *No,* tiaki ngaira ataei, ngke ti rineaki iroun ara botannaomata ao ti tauraoi naba n tatarai bwaai ake ti taku bwa e kairua, ao ane naba bukina ae ti angania moa te tai n te tai aio, bwa te waa ae boou, te waa ae boou ngkai ae waaki, angiia kain te kaebineti a bane ni boou, ao a bane n roko ma iango aika boou aika boou ma te kantaninga ae boou ao ti bane n angaina te onimaki ibukina bwa ko bon kinaia naba imwaina bwa bon taan mwakuri ae a karaoa raoi tibwangaia ma te kakaonimaki, ao ane bukina teuana.

Tia Babaire ae ngaira aika Taan Tei naba aika ti boou ti karabwarabwa ao ti kakaitau, tao e koaua tao maroro ni boong aika nako e aki toki ni kitekiteaki ara komete ae te *Health* , tia manga ongo naba, I bane n taraia raoi ni komete ao a bane ni boraaki, ma te kananokawaki te Tibiika bwa e aera ngke e aiko kona ni kinaki te tibwanga are a mena inanona te koraki akane, ao e a taekinna te mwane ae tia kabane, bwa tera te mwane ae tia kabanea, ae teuana mai buakona ana iango te komete ngkai ae e a tabe ni *propose* ao e a kona nakon te Minita nakon te kaebineti ni bubuti bwa e kangai, "ai tera ngke e reke te *Private Hospital* i Kiribati" ae ngaia kona bon mimi ngke are koaki toki n rangi n ti titiraki, kona kangai te karikibwai ma iaa baikai, ngaia tao bon Taokita Betero naba ae bon waaki, manikangare te Tibiika ma e rangi ni kakawaki onimakinan raom n Tia Tei, ma kanga akea riain ae kona kaminibaea temanna bwa ti bane n rineaki ti bane n onimakinaki, ngai naba I onimakinia ngke e taetae, I tuai man *point of order* ao aio raoi bukina kai I aki kan *point of order* bwa I bon anga karineaia, ngkana iai tibanako iai bakarere nakoiu, ao I bon onga kanau bwa are bon te Tia Tei ngai, ma ane baika moan te kakawaki *Madam Speaker* bwa bwaai ni kabane n te tai aio ti waaki inanon ti bane naba ni waaki inanon naba aia kibu ni kora are te eti ao te koaua, ao e koaua tiaki ngaiia, bon ara kibu ni kora ana bwatei te Tia Tei mai Beru, ae taekinakin te eti ao te koaua, ao ane ae I tatangiria naba ngai, taekinakin te eti ao te koaua, ao bon ane te bwai teuana ae ti anga te onimaki n te tai aei nakon te Beretitenti , te kauoman ngkana tao bon ngaia ae uotarake te

kataumwane aei, ti angania te onimakin ibukina bwa aki karaoia bwa e na iinako Kiribati ma a karaoa te kataumwane aio bwa e na iai te kerake iroun Kiribati, e kaoua tao e taekinna *Madam Speaker* bwa tao e nang aki reke te mwane irouia naake a mena ni bitineti, kambwana ma I karabwarabwa iroun te Minita n te *Commerce,* e a tia raoi ni kabwarabwara ao ni baronga ana kabwarabwara ae nangi tamaroa are I taku bwa N au kantaninga ngkana e kakauongo koraki akana a mwakuri ni kambwana akane ao a na rangi n rau nanoia, bwa e kakawaki te baronga, e kakawaki raoi te baronga bwa ana bon ataaki bwa e aki ngkoa ao ngaia te bae a bon mwakuri ni babatere, tao e tuai man bwabwaka aia *KPF* e tuai man bwaka aia *tax* , iai tabeman are tao a mwakuri ikai tao n te kambwana teuana ao a kabaneaki ao a manga mwakuri n te kambwana are teuana arei, ao a tia n *register* ikekei, e kona ni bwaka aia *leave grant* arei e a manga bwaka n are teuana, ngaia are e kakawaki te baronga n te tai aio, ao e koaua e mwaiti naba te botannaomata ae *text* nakoiu ao a tuangai uringira bwa ti na riai naba n rin inanon te *leave grant* ane, ngaia are I karau nanoia ao I taku, e aki tao bon i nukan te ririki ae boou ke tao ni bon te ririki are imwina te baronga waekoan te baronga ao are kam na rin inanona ma kam na aki raraoma, ami Tautaeka aio e tabe ni babarongai ngkaimi, ao e aki kona ni mwaninga taekimi, n aron are e a tia n taekinna te Minita n te Aono Raina, *No one left behind* , bon te tina ae rangi ni tamaroa, te tina ae kan tobwaia natina, ao tao e koaua ngkana tao e aki namakinaki ngkai, ko nang nora riki rebuna nakon are imwina n aron are I tia n taekinna, ngkana arona bwa a reke mwane aikane ao bon ngai temanna ae N na manga kangai nakon ara bwatei aio, tia karakai mwaane akane, are te $50 are nakon te *unemployment* , te $100 ke e tara raoi, ngaia are e rabwa maroro akana a tia n tabekaki mai imwaina *Madam Speaker ,* ma e koaua ae n te tai aio ao ti bon riai moa ni butimwaea te kangaanga ae ti mena inanona, te kangaanga ae tiaki naba kantaningaia, ti aki ti ngaira ni mena inanona ma e mena inanona te aonnaba te aoraki ae te *Covid19,* bwa ngke arona bwa akea te aoraki aio ao tao e na tara n eti are e taekinna te Tia Tei mai Butaritari e na iai te bwaka aio ke e na akea tao e na kerake riki te aeka ni mwane ni karikirake are e a tia n reke iroun te botaki n akawa ma n te tai aei au kantaninga bwa e bon reke te kerikaki aio, ti aki ti ngaira n rotaki ma bon aban te aonnaba ni kabane, ngaia are e na aki raraoma tei Kiribati bwa tiaki nanona bwa tao e a kuaki rakan te mwane n Tania n te tai aio ae 40 te mirion ao e a kabuanibwai naba Kiribati, ma I taku bwa e riai ni kukurei bwa rakan

te maiuia ao a bane n tobwatobwa ngaiia ni kabane akea temanna ae kaokoroaki, akea temanna ae kaokoroaki, tao e koaua ae na tabe ni barongaki aron te raka ni ben ao inanon taina ao are e na manga kerake nakon te $4 ao tao bon ane eti are e taekinna te rita n te kaitara tao a kantaningaia riki aba ake a bon beniben, ao ti na teimatoa n tuangia bwa akea te kangaanga, taningaia, bwa aki kona ni kabuanibwai Kiribati n te tai are taku bwa e a tauraoi ni waaki ao ni mwanenna, ngai temanna ae I rangi ni boraoi ni iango ma te Tia Tei mai Butaritari are I akin aba tangiria bwa e na ingarakeaki bwa ko nang aera ni ingarake, ao tao e koaua ti na raraoma teutana ao ni kabwara bure nakoia tarira ao mwanera ake a rotaki n te bwakamwane are tao e aki rangi ni barongaki, e bon barongaki ma are Taan Mwakuri ti tabeman, ma te aomata e a bon rangi ni koro tirauana, ao ane raoi te kangaanga, ao manga te kangaanga ae ti kaitibo manga ngaira Taan Tei, tia manga ongo ae ngaia iai ara aomata ae akea aia bong ni bung, tia manga tuangia, karekea moa ami bowi ikane, a tia ni bowi I a manga karokoaki, e nang rawata mwakuriaia, ti karabwaia n aia taotaona n nano, n te tai aio ao I a kaongoaki iroun te Minita n te MYWSA bwa e aki ngaa kain Abaiang ao a bane, ai rabwa te *good news* ane, bwa e a kan bane kain Abaiang ao ngkana e bane ao I taku e raa teke te takete are bon tokin te ririki aio ao a bane reke irouia te mwane are te *unemployment benefit* ao ara kantaninga naba nakoia ara kaara ma ara bwana n raraoma nakoia, tao n aki bwakan te mwane n te tai aio ao tao e koaua tao a bane n roko ake a taneiai ni moan te namwakaina tao aio au kantaninga bwa e a tia n nako te katanoata ao e bae n rau nanoia, ma a naki raraoma bwa aia mwane e aki bua, aia mwane ae na bon bwaka nakoia, ngaia are tia bubuti riki nakoia ara kaara ao ara koraki ake aki mwakuri kam a keiaki n tataninga ao ni bon taninga te katanoata bwa are ngkana e nako te katanoata ao e aki banebuaka kabwakain kantokaia nakon taabo ni bwakamwane ma e bon reke raoi aia mwane iai, ao tao e koaua *Madam Speaker* tao man taeka akane ngakna arona bwa tao iai tibanakon te maroro ao I a kawene bwa te bwaana n raraoma te bwaana ni kabwara bure, bwa are aio kanoan te maroro inanon angin tangiran kan karaoakin te tamaroa *Madam Speaker* ngaia are I a reitai ma abau ae Abaiang ni baunira n baun abara e Kiribati, Te mauri, Te raoi ao Te Tabomoa, ao tao imwain ae nang bon totoki ao tao I a kawenea naba bwanan Abaiang ni kakao bwa iai ana kamooi ngkai n tairiki, Taman te baereti i Bikenibeu ngkana kam mwawa. Kam bati n rabwa.

Hon. Dr Kautu Tenaua: *Point of order*

Tibiika: Ngaia tera am *point of order* te Tia Tei mai Abaiang are temanna Hon. Dr Kautu Tenaua e nakoim.

Hon. Dr Kautu Tenaua: Tao bon ane iroum te Tibiika bwa are iai te *allegation* ae N otau e tabekaki ao I taku bwa ko bon riai *interrupt* bwa are tiaki kanoan te *budget* ae tabekaki n te tai aei, ma e aoria, eang tao e bon nanobuaka raou n Tia Tei mai Abaiang tao ibukina ngke e taekinaki katean te komete ae titabo ma e aki ota bwa tiaki taekana ma taekan te babaire are e kabaneaki iai ana mwane Kiribati, ngaia are e na riai n ota iai, ma I mimi bwa e tabekia ikai titabo ma n otau bwa iai te bwai ae I karaoia ae bure ae urua te Tua n taint e rinerine ae nako, ngaia are ngkana e koaua ane Tia Babaire ao I a kaunga bwa are bon iai te bowi ao irarikin are ngkai e reke au tai n teirake ngkai are taku te Beretitenti bwa tao e bure e a tia ni bowi te aba ibukin te bwai are angkoa e buren kabonganan te mwane, ti bane n ota, *your consense* am *consense* te Beretitenti, te bare kam karaoia e boou ao e bon eti iroum, ngkana e koaua ngkana e koaua bwa e bon eti iroum ane kabonganan te mwane n aron te tai aio, I aki tabe ma te bowi te Tia Babaire te bae e kakawaki *your consense,* e bati n rabwa.

Tibiika: Ngaia I a kanakoa te maroro nakon te Minita ae karineaki man te *Education* Hon.Alexander Teabo e nakoim.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa Tia Babaire ao e uarereke ae N na maroro iaona bwa are angina a tia ma e koaua Tia Babaire ae Butimwaean te Taneiai ae Boou e bon boou te kataumwane aei Tia Babaire bwa te kataumwane aei Tia Babaire bon ana kataumwane te botannaomata Tia Babaire, iai uoua bwaai aika moan te kakawaki Tia Babaire n te kataumwane, abara ae Kiribati ao tei Kiribati e na kanga n rikirake Kiribati ngkana tei Kiribati e nimwaoraki ao e tautiaki iroun te Tautaeka, a tia ni kabwarabwaraki aikai Tia Babaire ma I bon ti kan katerea bwa kataumwane ae boou aei, e a bwakabwai are akea ana mwakuri, e bwakabwai ngkana ko bon noria antai aika bane n reke n te mwane aei, iraua te mirion iraubwi te mirion ae bane ibukin te botannaomata Tia Babaire ao e bwaka n te *right time,* n tain te *Covid19* Tia Babaire, ao ane ae I kataia ni katerea, te bwakamwane aei te taneiai ae boou bwa a rinnako nakeke bon taan mwanemwane bwa bon aia mwane te mwane, bwa an buoka te rikirake, ti ata nanona ngkana e kangai ngkana e te mwane tiaki te amwarake are ko angania bwa ana kanna ao a kabanea naba, te mwane ngke e karokoa Kiribati ao e karinaki n aia bua te botannaomata ao e a biri aitua naba

iaon abara ae Kiribati, tiaki te amwarake are e na bane, ao e na bon biri ni biri ni karokoa e roko ao e na manga kaokia nakon nnena ake e na oki nako iai, ngaia are e kaokoro aron ara taratara ma tarira aikai bwa nakai a ti tatara Kiribati bwa ngaia Kiribati e nang bon eutiko nako naba, ma kona kanga n euta Kiribati ngkana ngaira ti na tuangira bwa tera ti na karaoia ibukin Kiribati ao ti na angania bwa ana mwakuria, te aomata te kaubwai ao ane ae ti kataia inanon ara *KV-20* , e boou naba ane, te taratara ae rababa e boou naba ane akea naba mai imwaina, aua te ririki te bwai ni kaembein ae karaoaki, te kanre nakoia kain Kiribati iraua te ririki, te Tautaeka aio te KV-20 te taratara ae boou, ane naba te bwai ae boou ngaia are I taku bwa e rangi ni kairua ae ti kataki n taraki bwa angkoa e a boou bwaai ni kabane, ma boou bwaai ni kabane ma bukina aika raraoi Tia Babaire, akea ae ngure, e taetaekinaki kaubwain abara bwa tia katoroaki bwa a rangi ni kaubwai riki aba aika irarikira, ko bon aki nora ara *REEF* ao a taku kain Kiribati, an tibwa te *REEF* , ara mwane n Tania ae e a birion an tibwaia, karaoia, karaoia nakon temanna te aomata, ti biribiri ian karawa n tekenia aban tebetebe ni kabane ma are e koaua ko bon aki nora naba ane, e taekinna bwa akea te bumwane man te ririki 2014 te Tautaeka ae nako, 12,13,14, kai bon iai, iai te bumwane ae karaoaki, ai bubura te mwane ae ko butia, 260 tabun te mirion, ao ko ti karina 60 tabun naba te mirion, tera ae riki nakoia kain Kiribati n te bumwane aio, tera, ngaira tia tibwa buta 40 te mirion, a bane naba n toa baia kain Kiribati, ma ane te bwai ae I kan katerea bwa ko bumwane man bumwane man bumwane *for deficit* nanona ko bumwane man te Tania, ma *deficit* am *budget* , ngaira 4 ara ririki ni moan Tautaeka, tiaki butia ao tiaki *deficit* e aki tarau ara kataumwane, tiaki, ao ti tuangaki bwa e aera tia kabongana te mwane n Tania ngkai, iai ara *right* bwa ti ribanaia, ti *sacrifice* 4 te ririki n aki kuaia, ti kabwebwerakea ao ti kauaaea, ao e a uaa ao ti nakonako iaon aba te *ministry tour* ao taku kain Kiribati, "ningai, ningai ae ti nang boo ma ara mwane ane, ningai" ti aki nanora ae na rimoa, ara *tour* nako aon aba e tuangira tei Kiribati, e tuangira tei Kiribati, e mwemwe n te Auti ae ao e aera bwa tia tuangaki ma te matoa ara taeka ae ti taekinna, ma ti na tuangi ngkami, are tao e na bon taekinna te Minita n te mwane, imwain ae karaoaki ane ao iai te *policy* are e a tia ni karaoaki, ao N na karaua raoi ni katerea aio, kam taekinna bwa e aera ti kabongana 2019 tiaki kabongana are 1.17, e tuai ni bane ni *financial year 2020,* ane te ware *September 2020,* e tuai bane, ti kabonganaia aika *financial* ake a tia ni *complete* , ane te taetae n *accounting* ane te taetae inanon te

account , ngaia are tai tuangira bwa ti na kabongana te ware ae tuai bwa e tamnei, te ware ae tuai matoa, ti aki te ware ae kanga e a matoa are kanga te *revise* ke tao te *actual,* e tuai ngaia are I taku bwa aikai ami *point* ae kam kataia n tuangira, e rangi ni korakora te bwai ae I kan kaetia Tia Babaire ma e koaua ae N na karekea aia tai raora akana tabeman, au kantaninga e teretere au *point* , e teretere au *point* te mwane n Tania ao teretere au *point* te kataumwane aei bwa e bon boou, ao a karabwarabwa kain Kiribati, e bon boou, bwa are a bane ngkai ni bwakabwai aomata ake aki bwabwakabwai te Tia Babaire.

Tera ae riki nakon te bitineti, eang e a bon rangi ni biriaitua, aba a bane ni kainano ngkai n te tai aio ao ngaira tiaki, a maiu ara bitineti ara taan bitineti, a maiureirei bwa are e kakanoa te *buying power* ae rangi ni buburakaei Tia Babaire, ao ane aron ae I katerea au botaki ni reirei, I aki toki ni kakangai nakoimi kain Kiribati, ti na kekeiaki, ti na ribana te botannaomata, kaubwaira aomata, ara aomata aika na bita abara ae Kiribati, ao ngkana ti angania ara botannaomata te kona bwa e na rikirake wanawana ma aia konabwai ao e na rikirake abara ae Kiribati, ane ae kanga au maroro a I kan katerei *point* ake I taku bwa N au nonori a tuai rangi n teretere kaitiakakin itera ake I taku bwa N na riai ni kaitiakia Tia Babaire, ao au kantaninga bwa e a ota te bwai ae I taekinna, e uarereke ae N na taekinna bwa are a kawa raou ni kabane, ko rabwa Tia Babaire, I butimwaea te kataumwane aei Ko rabwa.

Tibiika: Ngaia tera am *point of order* te Rita n te Kaitara kanakoa

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ti te *point of order* iaon are taekan are butakin te mwane n Tania, are e taekinna bwa aia kainibaire, kangai, *te preceding year* are te ririki are imwaina, te ririki ae imwain 2021, te ririki 2020 ao ngkana arona bwa te kangaanga ngkai ibukin ae tuai toki te ririki aei ao ti na noria bwa te Tautaeka ti katoka te ririki aei, kabongana te ware n tokin te ririki aei ao ikotia bwa ngakana e aki raka iaon 5% te raka ao ngkane are e a wene am kainibaire ngkana ngaia ane bwa bukin ae kam kabongana te ririki ae nako bwa bukin ae tuai toki te ririki aei, ao ngaia tia taninga ngkane tokin te ririki aei bwa ti a nora te riboti bwa iraua mwaitin te mwane n Tania ao ngkana e aki raka iaon 5% ao ngkane kona riai n aki buta te $40 ni mirion, ngkana ngaia ane am koaua te Tautaeka ao ngaia ti na taua naba aei te Tia Babaire, ko rabwa.

Tibiika: Ao I angan te Tia Tei temanna ae karineaki mai Kuria Hon.Banuera Berina e nakoim.

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire kai ko karekea ara tai n reita te maroro iaon te Biira ae moan te kakawaki aio te Tia Babaire, Tia Babaire e a tia ni mataata aron butimwaean te Biira ni kataumwane aei, ma are tarakina e bon tamaroa a bati bwaai aika ti nano 2 iai ao ti raraoma iai ma are ti ataia te Tia Babaire ae aio moa tain te kangaanga ibukin te aoraki ae te *Covid19* ngaia are e reke iai te kantaninga bwa ti na anganiko riki am tai te Tautaeka ma tiaki nanona bwa angkoa e a nikoraoi te kataumwane aei, Tia Babaire, ibukina bwa te kantaninga bwa ti na butimwaea tamaroan te kataumwane angkoa ti na aki maroro ma ti na riai ni maroro te Tia Babaire ibukina bwa iai rongorongo tabeua aika bon riai ni kaeakaki riki man ana itera te Tautaeka, Tia Babaire akea buren kaotan te raraoma ao I kamoamoa te Minita n te *Linnix* te Tia Babaire bwa e rangi n tamaroa ana taeka ni butimwaean taian raraoma, ao e taku, ti na onei taian raraoma aikai nakon te kabwaia, Tia Babaire te aekan ano ano aio nakoira ae kaungaira iai, bwa ti na kawenei raraoma ma e aki mena ao ngkana e a bati raraoma ao ana manga bati riki kabwaia ao ane Tia Babaire ae ngaia ti karabwa iai te Minita n te *Linnnix* bwa bon te tia maroro ao e nora te bwai ae riai ni karaoaki, bwa ae ti tabeki ngkai te Tia Babaire ao ngaia ae nang manga tabeki n reiti ake a tia ni mwemwe bon taian raraoma, ao ara kantaninga bwa ana bane n oneaki nakon te kabwaia ao bon ane Tia Babaire bukin ae ti bae n taekinn raraoma bwa e aonga n nori te tia Tautaeka, e aonga n rinanoi ao e aonga n rairi nakon te kabwaia, ngaia are e rabaw te kantaninga ane Tia Babaire ao ngai te Tia Babaire N na rimoa naba n reita te kakaitau nakon te Minita te mwane, te kauoman Beretitenti ae rine ma kain ana aobiti, e koaua tiaki te mwakuri ae bebete te Tia Babaire ao aio ti riai n teimatoa ni kakaitau iai.

Imwain ae I waakinako are nakon are bon au *point* te Tia Babaire, I kan reita naba te nanokawaki ngke e aki reke maroro ngkoananoa n te Biira are ngkoananoa, ma e aoria Tia Babaire iai teuana te *point* ae I kan taekinna ma ngkoananoa bwa are ngai naba temanna te Tia Babaire I aki nora riain bwa e na kaboaki buun te Beretitenti, ma N aki rangi ni katua au maroro iai te Tia Babaire ma ngke e tabekaki bwa te tabe n nano aio nakon te kauoman ni Beretitenti riki ibukin te Rita n te Kaitara ao ana kaeka te Tia Babaire, e tiku bwa nibwarau ni karokoa ngkai, bwa ti tabekia nakoina bwa e aera ngkai akea boon te Rita n te Kaitara. Te Tautaeka ni inaomata te Tia Babaire ko aki bae ni karinna n te Tua ae Maneaba ni Maungatabu, ko aki bae n taraia ko ataia, ngke ae

ko kaira te Tautaeka ae inaomata bwa iai tibwangan te rita n te Kaitara ae moan te kakawaki, ngkana e marururng te Kaitara ao te tobwa ibukin Kiribati e marurung, ngaia are tibwangan te tia kairiri n te Kaitara bon te tibwanga ae Tia Babaire ae ngai n otau e rangi ni kakawaki ibukin ara Tautaeka ni inaomata ao ibukin abara ae Kiribati, ao te kaeka are taekinna te kauoman, au kantaninga bwa e na manga rinanon riki ana kaeka aio ao e na manga kaokia nakoira ngkai, e taku, " Akea boon te rita n te Kaitara bwa akea taekana n te Tua ae Maungatabu,".

Te Tia Babaire I bon kan titiraki, ao te moan aine? Iai taekana n te Tua ae Maungatabu, iai te kaokoro riki teuana te Tia Babaire, iai taekan te rita n te Kaitara n ara *rule* n tuan ara Maneaba ni kairiri te Tia Babaire ao eanganaki te tibwanga ao e kinaki te tibwanga n te waaki n Tautaeka ae inaomata iaon abara n ara *rules* te Tia Babaire, ngaia are Tia Babaire e taetae te Tautaeka ao ko anga te moani kaeka nakon te rita n te Kaitara ibukina bwa aio te Tautaeka ni inaomata, ao moan te kakawaki tibwangan te kaitara te Tia Babaire, ngaia are ngke te Tautaeka ae ko taku bwa ko atai kakawaki tibwanga, e aera ko ti nora kakawakin tibwangami, ko aki nora kakawakin tibwangan te rita n te Kaitara, ko nora kakawakin tibwangan te moan aine, ao ko aki nora kakawakin tibwangan te aomata are ngaia mwiokoara bwa ngaia e na kaira wiia ao mataia te botannaomata ake iai nanobuakaia n ana waaki te Tautaeka, ngaia Tia Babaire N na butia te kauoman Beretitenti e bia kamataata raoi bwa bukin tera e aki angan te kauoman te rita n te Kaitara te kanuanga ao kinakin tibwangana bwa ngaia iroura te Tia Babaire te tibwanga te tibwanga ae iroun te rita n te Kaitara moan te kakawaki, iai rakana iaora ngaira Taan Tei aikai, ngaira Tia Babaire ti taku ngaia bwa e aitara ma Minita ao tao bon ane te Tia Babaire ae bon kinaki n angin te Tautaeka n te aonaba, ake a waki n Tautaeka ni inaomata, ngaia are N na butiko te kauoman e bon eti raoi am kaeka are ngkoananoa bwa ngkana eti am kaeka are ngkoananoa are ibukina bwa akea taekan te Rita n te Kaitara n te Tua ae Maungatabu ao manga iangoia riki ibukin am moan aine, iai?.

Tia Babaire ane ae I kan taekinna ao ngkane te raraoma I kan kaoka ni manga kaua riki ara maroro Sir Ieremia Tabai te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti, te taeka are ko taekinna ngke te tia kairiri nakoia am botannaomata n am tai ni kaembein tiaki te taeka n aki akaka, tiaki taeka n takakaro tiaki kanoan te *game,* bwa ake ko taekin nakoia te botannaomata a tinea bukina, ao ngke a rinerine n tain te kare baoki,

a rineiko man am berita ake ko angania bwa kona angina bwa kona kakoroi nanoia, akea ae kona ni kakewea ane, Tia Babaire ngke e nang boo te kare baoki, te bongina imwain te kare baoki ao n taint e kare baoki, ao ara Beretitenti ae karineaki ae aki motirawa, bwanana ni bwanan Kiribati, e a taetae ma e a taetae koa mwananga n nako ni karebaoki ao bwanan te Beretitenti are e taetae naba ni kaoti baika e na karaoi nakoia te botannaomata, akea burena te Tia Babaire bwa are ane kanoan te kaembein, ma tera ae ko taekinna te Beretitenti ngke ko a kataetaeaki irouia taan kareke rongorongo, te Beretitenti aikai bwanam ni BPA, tiaki kona ni mwaninga bwa N na tuangko I a manga kaokia riki te Tia Babaire, ngke a roko irou au botannaomata mai Kuria, Tia Tei ti nanokawaki ko aki reke ao ngai I taku, Karabwa Te Uea, N te tibwanga n te kairiri ae kakoroan nanon taian kainibaire ai tiaki tibwangau, e a bebete uotau ngkai, ma karabwa te Uea bwa te kabwaia ae nangi ranga nakoimi, ao N na bon tuangko Tia Babaire I tuangia nakekei, warebwaia ami Mwane kaara, bwa e nangi bwaka $200 n te namwakaina, $100 n uoua te wiiki, ao ngkana ko *backpay* te Tia Babaire $1600 nakon Aokati bwa I taratara ngkoa Aokati, ane te moan taeka te Tia Babaire, e taku ngkai te Tia Babaire te Beretitenti bwa e aki taekin akane, ma are ane te ota te Tia Babaire, ane otara n am maroro te Beretitenti, bwa akea am taeka ae ko kangai ao e na *backpay* ko tia taekinna aia mwane ao taekinna bwa e na *backpay* ma ko aki *qualify* ko aki manga kaetia ni kangai, e na *backpay* are totokoaki ngkoa are $100, kai ko aki, ngaia are otaia te botannaomata ao ngaira naba tao otara, a bure otara aikai tia kabwara bure iai te Tia Babaire ma are ane otara, ko na angan te karat e $200 ke $100 ni uoua te wiiki are ko bon taekinna, ao e aera ngke ko bita wiim Tia Babaire, e aera ko a kataia ni birinako man am taeka aikane te Tia Babaire.

Tia Babaire ane te moan, te kauoua te Tia Babaire bon te boon te ben ngkana ti uringnga te Tia Babaire ao ara Beretitenti ae karineaki ni moan rokona n Tobwan Kiribati $2 n te Kilo, tera ae karaoia imwina , e karokoa te iti, e a kerikaki boon te ben, ngkai te Tia Babaire e manga tuangira te Beretitenti ae rangi ni bwana raoi, e na anganira $4 n te kilo, tera tia tuangaki ikai te Tia Babaire e aki kanakoaki moa bwa e nang manga karaoaki te Tua bwa e nang manga karokoaki te *tax* , ngaia are Tia Babaire e manga aki koro $4, Tia Babaire aikai tain anua Tia Babaire aika ko taekinna te bwai teuana ko aki kakoroa nanona, ngaia are ti bon riai n raraoma ao ngke te Tautaeka ko na katoki raraomara akane, man am mwakuri tiaki man

am maroro, e bebete te maroro ma te mwakuri ae kainanoaki, Tia Babaire I kan taetae teutana iaon *China* , Tia Babaire I bon tabe n ongongora ao kanga e rangi n nanokawaki nanou bwa ko nora te maroro ibukin *China* te Tia Babaire titabo ma tia bon rangi katoka *China* ieta iaora ni kabane, tia kamoamoa, Tia Babaire, akea ae kona ni kakewea ae *China* te aba ae kaubwai ao e na reke kaubwaira mai irouna, ma ti riai n taratara raoi te Tia Babaire, ti bon riai, ti aki riai rangi ni katenaira te Tia Babaire ma *China* bwa ngkana ti katenaira ma *China* ao ae ti na karaoi babaire ae aika ti na aki atai mwia te Tia Babaire, bwa *China* tiaki angkoa te aba ae bon rangi n tangirira, iai baika e tangiri mai iroura te Tia Babaire, ao tabetai ibukina bwa ti taku bwa e a rangi n tangirira *China* ao ti na kamatakiaki ao ara babaire ake ti taku bwa ti karaoi ibukin Kiribati, ngaia ti aki bwa ti a karaoi ibukin nanon *China.*

N anga te katoto te Tia Babaire, Tia Babaire n taai aika nako mai inanon Maati ao e katanoata te *border closure shut down,* e kainaki ara *border* e kainaki akea tei abatera ae na manga roko i abara, ao tia kubanako te Tia Babaire antai ae moan urua, antai ae moani kaukaki nakoina te *border* , Tiaina, ao te Beretitenti e kataia ni kabwarabwara bwa bukin tera, a kainanoiaki ibukin te ununiki, eang bon te koaua te Tia Babaire, te *emergency* ngke arona bwa aki roko ni ununiki, iai te kabuanibwai nakon abara, ane te Tia Babaire ae kaotan te raraoma bwa titabo ma ko a moanna ni kairaki am waaki te Tautaeka iroun Tiaina, ane bwa are ngkana ko a rangi n tena ma Tiaina ao ko aki namakiniko ae ko a ura am babaire ibukin te *border closure down* ke te *shut down* bwa ko a ira moa nanon am Tautaeka ae Tiaina.

Tia Babaire ngke e a manga taetae te Beretitenti e aki atai kabwakan ana maroro, bwa Tiaina aikai a kamenaki n te *Fema Lodge* bon iai aia tabo te koraki ibukin te *isolation* ae te *quarantine* aia auti neeti ngkoa, ao te Otintaai *Hotel* ma eaera a kamenaki i Tiaina aikai n te *Fema Lodge,* bon ana taeka te Beretitenti, aio aia tabo ae tangiria, ngaia are aikai te Tia Babaire raraoma, ko a mena iaa Kiribati, antai ae kairira ngkai, ara Tautaeka ke Tiaina?, a bon riai n raraoma te botannaomata te Tia Babaire n te aekaki n anua ni kairiri ao are I kangai ti na kabwaia iroun Tiaina, ma ngkana ko nang n tena ma te Tautaeka n Tiaina ao iai namakinan buokam mai irouna ae ko ataia bwa e kona ni kamakia matam ao am botannaomata ana kaawa a bon kona ni kaawa, Tia Babaire, e aera kai a urubekeaki ana bwai Taiwan ake ikai, ane nanon Kiribati, tiaki, aio nanon Tiaina, ke e kairua ae I taekinna? Ngaia are I

kangai antai ae kairira ngkai, te Tia Babaire, bon ara Tautaeka ae ngkai ke a roko bwanan Tiaina korakorana ni kaira ara waaki, ao e aera Tia Babaire ti mataiakina Tiaina ao tia rabunaki ara taratara irouna, bwa ibukin te *loan* te Tia Babaire, ao e taku te taeka, ara Tautaeka aio e aki *loan,* Tia Babaire ma are tiaki mwaninga aron ami kabwarabwara bwa kam na *loan* ngkoa ibukin te wanikiba, ma e aera kam aki *loan* ao ane bukin kanakoan Taiwan bwa are kam kawaria ao kam na *loan* irouna ibukin buokan ami wanikiba e aki angani ngkami ao e taku bwa kam na *loan* ao tera ae kam na karaoia, tao kam aki *loan* ma kam bwati ni bubuti, kam nako ni kawara Tiaina, ao tera e karaoia Tiaina, e kangai, "eang" ma tiaki n ae rangi n tangira Tiaina ao e taku N nang bon karekea ami wanikiba bwa I rangi ni tangiri ngkami kain Kiribati, iai boona, e taku N na karekea ami wanikiba, ma kanakoa Taiwan, ke kairua ae I taekinna, ao ane am tai e a riai naba buokam mai iroun Tiaina bwa e tuka am tangomwane ao tera boona e nako Taiwan, tera riki, a urubekeaki mwin Taiwan, terana riki, ngke ko babaire ibukin kamauran Kiribati bwa e na in ana *border* ko kaukia moa nakon tei Tiaina ao imwina ko a tibwa kaukia nakoia aba ake tabeua, ko kataia ni kabwarabwara nakoira iaon bwanan Kiribati bwa angkoa ko a kaman kanakoa bwanam nakoia aba, ma ngaira ti ota iai, te moan aba ae roko Tiaina ao ko a rabuniko bwa angkoa bon aio am kakao nakoia kain aba ni kabane, ma are Tia Babaire ti rangi n ota n te bwai ae riki ngkai, e a roko te babaire, a roko i Tiaina ao manga tuangira ti aki kan mena n am Otintaai *hotel* , ti aki kan mena irouia antai are kona kamenakia iai, te auti n neeti mai imwaina, ti aki, karekea nnera *Fema Lodge* , ao antai ae tuangira ane Tia Babaire, bon ara Beretitenti iaon naba bwanan Kiribati, ao ngke ti ongora te Tia Babaire ao ti kangai ti a kawara ngkai, titabo ma e a bon kan koaua, te bare rararaomara ko rangi n tena ma te aba teuana ao e karekea buokam tabetai te buoka arei e karika matakim, ao tera ngkai ae ti ongora te Tia Babaire, ai bon kamoamoan Tiaina, ao ane te kamoamoa ane Tia Babaire titabo ma tiaki kona n nori kawaira iai, ma ururinga ara Tautaeka bwa e aki roko Tiaina i Kiribati bwa e tangirira ni kan buokakira , iai boon baika e anganira ao e na iai naba boon baai akane ao n tabetai bukina bwa e karekei baika ko tangiri n aron ae karekea am wanikiba n akea boona ko a moanntai ni mataki, ma ko a tataetae nakoira n tuangira bwa e rangi n raoiroi Tiaina ao kam kamoai ngkami bwa kam aki *loan* , eti ma kam bubuti, kam bubuti ami wanikiba bwa kam rawa n aranaki bwa kam *loan* ao boona ao ae ti noria, akea Taiwan ke kairua aio te Tia Babaire? E kairua ae kam bubutia

Tiaina ami wanikiba? Kam bwa kam na bon *loan* ngkoa tiaki ngaia? Ngaia are kam kamoai ngkami ikai ma e bon ataki, bwa are ngaia ngkana kam *loan* ao kam butia te aba teuana bwa e na karekea ami mena ma e aki butimwaea mai *loan* kam a kanakoa naba ke kam iranna, kanga ane anuami, ane anuan te *loan* ae angkoa kam kamoai ngkami bwa kam aki *loan* , N na kaeta au rongorongo aei, e koaua ke e aki, ngke kam kawari aba ake tabeua ibukin ami wanikiba ao a tuangi ngkami bwa kam na *loan* ao rikin rokon Tiaina ikai, tiaki ibukina bwa e bubuti rokona bwa e tangiri ngkami, e riki n roko bwa kam kabwakai ukin waemi ni butia bwa e na angani ngkami ami wanikiba ao e anganii ngkami ami wanikiba ao tera boona, kanakoa Taiwan.

Tia Babaire tera riki anuan ara Tautaeka, Tia Babaire ae N na bon tuangko te Tia Babaire ao e bon kakoauaki irouia kain Kiribati e bon takarua riki te mwakuri nakon te maroro ao e koaua e bati te kabwaia ae kam angania te botannaomata ao bon ane ae bon tangi ni karerekea ami waaki ma N na tuangko te Tia Babaire ao N na tuangia am botannaomata teutana imwin teutana ao e na kinaki te anua aei, ngke e reke ara Beretitenti nakon te kain tekateka ao e titiraki nakoia taan kareke rongorongo, ai batira am motinnano ake ko a kauekei man kanakoi ngke e nang boo te karebwaoki, bwa tera am taeka te Beretitenti, bon aron te takakaro e kakawaki tauan te kain tekateka, a bane n ongo te botannaomata ao ngai te Tia Babaire ngke I ongo ao I taku tao a bure ongora, ane e na karaoa ana mwakuri te Beretitenti ao e na karaoa are a bon kantaningaia kain Kiribati bwa e na karaoia, are e na kakoroi nanon ana motinnano, ma tera ae e a riki ngkai te Tia Babaire ngaia e aki bure ongora, am motinnano ake ko anga ko aki kakoroi nanoia, e koaua te Tia Babaire ti bon riki ni boutoka am kataumwane aio bwa e waa aika a kabwaia kain Kiribati iai, ma e mwaiti aika ko tuai ni kakoroi nanoia, ma e aera ti kan ongora te Tia Babaire e a teke am takete are e kakawaki iroum tauan te kain tekateka, ko tokanikai n te takakaro, ao am botannaomata? Taani bwai n takakaroaki, baike ko taekinna nakoia kanoan ma takakaro? Ngaia are te Tia Babaire ngke arona te Tia Babaire bwa iai aika aki koro man nanon am koro ni kaeti ke am motinnano ma akea am taeka arei, eti ane ngai N na kakoaua tao e riki n aki koro bukia bwa are aio kanoan te waaki ma ngke ti ururinga am karaki ae ko taekinna bwa bon aio kanoan te takakaro ao ane ngkane ae ti kangai iai, e bon taua ma nanona, a kakawaki te botannaomata iroum ke e kakawaki riki te kain tekateka, te mwakuri te Tia Babaire aika ti nori

e kaeka au titiraki ane, bwa ti taekinaki ngkai te *Covid19* ma kangaangana ti ota iai, ma n te tai are ko kanna iai bwanam nakoia kain Kiribati ane tain te *Covid19* , ko ataia bwa ana kaoti kangaanga aekakin aika ko taekin ngkai, ngaia are tiaki baika a boou iroum, ma akea ibuakon am maroro are ko kangai, ti kona ni aki kakoroa bukia bwa te *Covid19* , tao bukin tera? A bon kantaninga kain Kiribati bwa e na waekoa ni koro bukin baika ko taekin, ana waekoa, ane naba bukin aki kaoti boon te ben ma tera, ti taku ngaira bwa ko na kakoroi ngkai, ao ngkai ko aki kakoroi ngkai e maraki biritora bon anuam naba are mai imwaina, are ko anganira $2 ao imwina ko karokoa te iti, tera ko tuangira ngkai, N na angani ngkami $4 ma N aki moa moantaai n angani ngkami 2021 bwa N na karaoa moa te Tua ao tera te Tua ae ko tuangira aio, ti nang manga kaoka te *tax* ao tera nanon te *tax* te Tia Babaire, ti nang manga anaa boon am ben bwa am *tax* ko bon tangira kabwaiaia kain Kiribati ke ko bon ti mwamwanaia ko a manga anaia, ko angania ao ko anaia.

Tia Babaire teuana riki, ao tai nanokawaki kain te Tautaeka ao kain Tobwan Kiribati kai ti taekin aikai bwa N na tuangi ngkami ao e ongora te botannaomata bon am kibu ni kora te kauoman Beretitenti ao ko na aki kona kabuta am waaki ao kona aki kumea te mwane n Tania ni kabutan te waaki, ao N na tuangko te kauoman Beretitenti I kamoamao te iango ane, ao I raoniko iai, ao ngke I nako aon abamwakoro a kamoamoako te botannaomata ao a taku ai rabwa ami Tautaeka ae Tobwan Kiribati bwa e karangaa te kabwaia ao bon akea naba teuana te tianti man te mwane n Tania ae kumeia, ma ngke N na manga taekinna ngkai te Tia Babaire ngke a ongo te botannaomata ae ngkai ko nang kumea te mwane n Tania a manga kangai, “ee e kanga ara taokita n te mwane ane, e manga okira te bare e taekinna, e manga okiria, e manga toui mwanekan waena n oki,” aikai I taekinna te Tia Babaire anuan te raraoma ngaia are N te tai aio e raraoma tei Kiribati ae e aki ata Meang ma Maiaki, n arona naba tiaki ataa aron butin te mwane , ngaia are ngke ti ongo ao a kamoamoa te kauoman Beretitenti are e taku, “e bon rangi n eti ana taeka, e na karangaa te kabwaia ao akea te mwane n Tania ae ringa, tia kabwaia kangara,” mai irouia nake a wanawana ni karokoia kaara, te kamoamoa ane ao a taku, “buti kangai te taokita n te mwane” ao ngkai te a bitaki te mwanewe, ti na kumeia teutana, ma are ko kumeia teuatana ngkai te Tia Babaire ko urua te onimakinaki ane, ao kangai e kanga nako ara taokita ane, are te kauoman Beretitenti ae karineaki, ao ane naba bukin te raraoma ma are

antai te tia katoki raraoma te Tia Babaire, bon ara Tautaeka, ara kauoman Beretitenti ao ara Beretitenti ao ana Minita ma kain te bwatei ane, ke a kaotia te ririki are imwina bwa anaaki manga kumeia, ke a kakoroi bukin aia taeka ae nakon te ririki ae boou e na raka boon te ben ao N na butia ane tai manga anaa te *tax* mai iai, a rineiko kain Kiribati ibukina bwa kona angania $4, aki rineaki bwa kona karaoa te Tua bwa kona manga karekemwane man aia karekemwane.

Te Tia Babaire, e koaua e taekinaki naba taekan buokaia bitineti ma n otau te Tia Babaire a tia ni maroro taani kairiri aikai ma kain te taibora n te botaki ni bitineti, ao tera te ota ae anganaki kain te taibora n te botaki ni bitineti a karakinna nakoia raoia, tuangia bwa ana bane n reke aia *leave grant* te tia mwakuri, ao te ota naba are reke irouira te Tia Babaire e aki kangai, ti na kamena tao n tokin te ririki ke tera, n otaia e na moantai naba n nako ao bon ane naba te ota are bon reke naba man bwanan te Beretitenti ao ni bwanan Kiribati, ngaia are Tia Babaire moan te kakawaki te onimakinaki, te bare ko taekinna ao ko kakoroa bukina bwa ngkana ko taekinna ao ko manga rawerawei imwina ni kangai, “tiaki ane ae I nanonna ao tiaki ane ae I nanona” ko karekea te nano uoua, ko karekea te raraoma, bwa ko tau n onimakinaki ke ko aki ao tiaki te bwai ae boou, I manga kaokia riki, ti aki te bwai ae boou, boon am ben n te moan tai ko kakerikakia n te iti, ngkai ko nangi manga kakerikakia n te Tua, e aera ai manga te Tua te Tia Babaire, kai e a tia n anganako boon te ben ao rakan boon te ben ae $2 n akea te Tua ao e aera ai te Tua ngkai, ngaia ti ataia e na manga anaaki te *tax* , e nang manga kauarerekeaki boon te ben are e na reke inanon baira, Tia Babaire e koaua iai aika a *text* naba nakoira ao tera aia *text* te Tia Babaire ae taan reirei n te *pre school,* teuana mai ibuakon are e taekinna ngke ingabong bon ana taeka te Beretitenti are e tabekia te Tia Tei mai Kiritimati ana taeka te Beretitenti are kangai, Kauntira kam na *leave grant* ami tia mwakuri ana *leave grant* , taan reirei n te *pre school* ana *leave grant* ao ngkai kai ko a manga taekinna n am kaeka ngke ingabong te Tautaeka bwa akea taekaia Kauntira n te *leave grant* , ti nang kanga n onimakina te aeka n anua aio te Tia Babaire, e aera kai e nang aki karika aio te raraoma iroura, ao tia manga ongo n aia kaeka Minita ae akea naba taekan aia *leave grant* taan reirei n te *pre school* tia bwaka iaa te Tia Babaire, tera manena te taeka are kam anganira bwa ti na ongora, ao are ti anga iai ara *x* nakoim bwa kona kaira ara Tautaeka kona karangaa nakoira te kabwaia ane, ao akane te Tia Babaire *point* tabeua aika I taku bwa

e a manga karautaeka I a manga katurui riki ao I a manga kaoki riki bwa au iango te Tia Babaire ao nanou e na rinanoi te Tautaeka ao e na kaoti kairuan ara rongorongo aikai, tiaki man te maroro bwa e na kaoti man ana mwakuri, ao ae ngaia te Tia Babaire ara kantaninga bwa boutokakin ana kataumwane n te tai aio bwa e reke riki ana tai ni kaekai ni kaekai nano uoua aikai ao raraoma aikai, ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Tera am *point of order* te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E rabwa tao I karabwa te Tia Tei mai Kuria ae karineaki ma e kakawaki bwa e na kaetaki naba te ongora ma tao e koaua tao tiaki man te maroro ae taekinna bwa man te mwakuri ma are ngkana te maroro ae kairua n aron ana maroro ae a bon bane ni kairua a riai ni kaetaki, e kakawaki ongoran tei Kiribati.

Te moan e taekinna bwa e a bitaki wiiu, akea bitakin wiiu e ngae ngkana I katairiki ma te *Ambassador* ke tao I aera, e aki kona ni bitaki, ke e bon taraia bwa are bon ngaia ae nako n *dinner* ma te *Ambassador* ao e ti kitanira naba, ane ngkane te anua ma e aki kona ni bitaki wiin te Tia Tei temanna mai Onotoa ae onimakinna Kiribati e aki kona, bwa bukin tera, are I onimaki ma I aki ataia bwa iai am onimaki ke akea.

Te kauoua e taku bwa ti ti kauka te *border* ibukin Tiaina, ti aki au babaire ane ana babaire te *Cabinet* bwa are a tine wanga ara karikirake ngaia are e a roko te babaire ti nang karokoia naba ara *technical assistant* man taabo ake a rangi ni kainanoaki, a rawata te kawai a rangi n rawata ao are ti kanakoi ngkane rongorongo nakoia ara taan buoka ake ti uakan ma ngaia, ma are bon ti Tiana ae kaeka, ane ae na teretere ao a toka naba te kaibuke bwa are ti tara ngkoa te kainin ao ti kona ni kauka te roko ti n te kaibuke ao ane ngkane ma e na eti ana ongora Kiribati ma eti ana ongora Kiribati ma e a kairua ae angkoa ai te kairiri ae I a ti karokoa Tiaina, ane ana babaire te Kaebineti, e a kan ririki te ririki ao e tuai man waaki ara karikirake aika bubura ibukia ara botannaomata, ao e a manga titiraki e aera ke a nako ni kakaki n te *Fema Lodge* , te babaire ake a bon kan tiku n te *Fema Lodge* bon tabeia kaboan aia *hotel* ma ara botannaomata ngaia are a kakaki n te utero riki n te *quarantine* n are n aia tabo neeti ni kawai, a bon tiku ikekei bwa a kona ni kaboa tikuia ikekei, ao manga roko ngkai ake uoman mai Aotiteria ake a na nako ni kawenea Te keiboro are i Kiritimati, a otinako e a tia ni koro 14 te bong are a roko i Kiritimati ao n rokoia ikai a nako naba ni mena

n te *Fema Lodge,* bwa are a bon kaboa naba tikuia ikeikei, ngaia are e a onikai e aki eti te rongorongo ae tia nako ni katikuia ikekei, ma are tao e aki tabwanin te rongorongo iroun te Tia Tei, ane ngkane raoi etin te rongorongo bwa e aonga naba n ongora Kiribati, e a manga taku bwa e a nako Taiwan, ti kanakoa ibukina ngke e aki butimwaea ara tangomwane, e rangi ni kairua ane ao e bon ataia bwa ane are e weteai ma kain te bwatei bwa N na kabwarabwara bwa e aera ngke e nang nako Taiwan, teuana mai buakona kabwarabwaran te itera aei bwa are Taiwan e aki kan e ngae ngke ti butia ni kangai, ko kabooi aia wanikiba abaa tabeua n te aonnaba bwa ane ae I bon karekea te rongorongo mai irouia Minita ao nake a tararua te wanikiba ni kaitiboou ma ngaiia, ao a bon kaotia, ti tekeraoi iroun Taiwan bwa e buoka karekean ara wanikiba ao irawa ami wanikiba?, ao ngaia uowa, ti uowaa ae buokia, ngaia are ti kangai ao e aera kai a buoka te aba arei ao ko aki buoka Kiribati, ao e a karokoa ngkane ana mena are ti aki te *loan* bon *Taiwan* ae tangira te tangomwane, ao ti kangai ti karautaeka bwa are ngkana te tangomwane e na rinanon moa te Auti bwa iai ara Tua bwa ane ae kirati, ao ngaia, kanga e karao te waaki ae te ikaraaba ma ana botannaomata ae ti taku bwa e aki raoiroi, I kabwarabwara naba nakon te Tia Tei bwa ane e neneria bwa bukin tera raoi ae nang nako Taiwan, ma ngkana e boraoi ma nanona ao e taku bwa e na kukurei bwa are kanga iai irouia kanga a ngure nanoia n te babaire ao ane ngkane bukina bon Taiwan ae tangiria bwa ti na *loan* ao I bon kamataata nakon ke ai uoman Minita mai Taiwan aika roko, ao I kamataata nakoia, kai kam aikoa ni kona ni buokira ao ti teimatoa ni karebwerebwe n aia mataroa taan anga te buoka, n reitaki ma Tiaina, ao kai e rabwa bwa e a tauraoi ni butimwaea te bubuti Tiaina, E a taku ngkai bwa tia rangi n tena ma Tiaina, tia rangi n tena n te aro are e nang kairi ara waaki, tiaki e rangi ni kairua ane, tao e kaoau ti tena ma Tiaina ma ti teimatoa n anga te babaire nakon Tiaina, n aekana ngaia e kuri ni kamwarua te *party* bwa are e kain te *party ao* e nako ni kaitairiki ma Taiwan ao e a birinako naba,

Hon.Banuera Berina: E uki *point* akane te Tia Babaire N na manga bae ni kainanoa au tai ni kaeka iai, ko a tia n taekinna te Tia Babaire e na riai taian *point of order* ni *cover new matters* , ko rabwa te Tia Babaire.

HE.Taneti Mamau: Taiaoka tekateka.

Tibiika: Ti a kabanea ana *Point of Order* te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: I kan katerea bwa are bon aei ae e na noria Kiribati te anua, bwa e ngaa te anua ae koaua ao e ngaa te anua ae e aki koaua. Bwa e a kabunrereei ana *video clips* ni kabuakaka. Ao are e taku bwa I maaku bwa I maaka ngkoa te Kauoman ni Beretitenti ngkoa ni Beretitenti ngaia I a kakerikakia iai, ao n tokin te tai ngaia ai bon ngaia ae kan Beretitenti, bwa ngaia ti aki te kauoman ngkoa ma e buokia ni kamwarua te Kauoman. Ao e a manga kairia raona akekei bwa raona ao tera n tokin te tai e a manga birinako ao e ngaa ngkanne te anua ae na noria te i Kiribati. E ngaa te anua anne? Ngaia ke karaua nanona bwa ngkana e koaua bwa e bon rangi n tangi nanona I a kabwara bure bwa are bon nanon Kiribati.

Ao e kairua ae aongkoa e taekina are aongkoa e nako bwanaua n te rerio e bon eti bwa are bon anne korakoran te Tia Babaire n te Party, ni kaboua te kanako bwana arei. Bon anne te waaki akea ae a taku bwa tia eena te tabo ni kanako bwana, e kairua anne. Ao e taku bwa au taeka ae I taetae ma kaain te tabo ni kanako bwana ngke I a reke bwa bon I karaoa arei n au motinnano aika a rangi n tiraua bwa ibukin ae I kan tau ate kain tekateka akea au taeka anne I karautaeka nakon te Tia Tei. Akea au taeka ma are tao e kona ni bon otoi au taeka ke tao a manga bon oti au taeka taan kanako bwana, ae akea au taeka ae I taekina ae I kan taua te kain tekateka, ti aki anuau anne a kinaai ngkai kaain Kiribati. Ti aki anuau anne ao I aki mataiakina naba te kain tekateka ma are aia mwioko kaain Kiribati N na tobwaia moa n te tai aei. Bwa are tao a mwengeraoi n te Party ae Tobwaan Kiribati Party.

Ngaia are man taeka tabeua akanne ao I a karautaeka ae kanga akea koauan ao teuana tia urubekei kan uringan Taiwan akea nanon anne ngkana iai bwaai aika a karaoaki ao a karaoaki ian te uaia ni iraorao ma Tiaina ngkai ai raora ngkai Tiaina tia kina ian tuan te iraorao ao ai ti aki raora ngkai Taiwan, e ataa anne bwa are bon iai aron tuan te iraorao, ae kona naba ni kamatauninga nakon are koa manga iraorao ma ngaia ae boou. Ngaia anne ae ngkana iai bwaai aika a karaoaki a karaoaki ian tuan kanga katamaroan te iraorao, ma akea te nano ae aongkoa ti kakaitaua Taiwan a rawata ana ibuobuoki naba nakoia ara botanaomata. Anne ae ti teimatoa ni kaitaua Taiwan ni bon ana tai ngke e buokira ma ti kabwakan bwa ana taan kairiri bon ana Beretitenti Taiwan ngke I nako ni kawaria e nang kukurei ni buoka ara waaki ao ara karikirake. Ma are ti aki ataia irouia ana Minita ake a roroko ni karaoa te maroro ikai. Ao ngkam naba ngkana bon iai wirikiriki nakoia Minita man itera tabeua bon mai

iaon Kiribati ti aki kona n ataia ma ai bon anne te namakin, bwa e a kanga ngke e kariaia te tia kairiri n Taiwan ngke e na buokia ni karekea ara wanikiba bwa buokan tarakin naba ara taratara ae 20 te ririki bwa are e boutokaia naba te Beretitenti aei inanon au maroro ma ngaia.

Ma are a bane naba ni bitaki bwaai ngke e nang kaan te rinerine ao anne ngkanne ai te karautaeka. Ngaia are I karautaeka bwa akea koauan am rongorongo au kantaninga bwa e a matata te karabwarabwa ao ko rabwa.

Tibiika: Ngaia tera am *Point of Order* te Minita n te Linnix.

Hon.Mikarite Temari: Ko aitau Madam Speaker ao I *Point of Order* n ana taeka are aongkoa iai te Tia Tei temanna mai Kiritimati ae taekinna bwa aongkoa ibukin te leave grant nakoia Kauntira ao Preschool. I karautaeka bwa tao bon kaain ana party ma e kairua te rongorongo ao e kairua te Tia Tei mai Kiritimati anne ae taku bwa e na nako te leave grant nakoia Taan Mwakuri ni Kauntira ao ni Preschool. E kairua raona n Tia Tei anne bwa are ti aki raora ao ti aki kaain ara Party ao etina raoi e kangai. Te leave grant e na nakoia Taan Mwakuri n te Kauntira ae e na reke rakan booia ao aia *leave grant* ti aki *elected* Kauntira anne teuana kaetan ana *point* te Tia Tei ae aongkoa e mwaneweia te Tia Tei mai Kiritimati ma are e riai n aki kakoauaki bwa ti aki raora ti aki kaain ara Party ao e baretaio te Tia Tei anne.

Ao te kauoua, ana *Point of Order* e a nang kakaoka ana taetae ae taku bwa Kiribati e aki onimakina te Beretitenti ae reke ngkai ae HE.Taneti Mamau. Akea onimakiniko Kiribati bwa ko taku bwa, Kiribati e onimakina te Beretitenti ae ti atonga HE.Taneti Mamau. Bwa e bon kareena aiana n ae nako ae 8 tabun te ngaa te reena. Ko rabwa Madam Speaker.

Hon.Banuera Berina: E ngaa am *ruling* iaon arei te Tia Babaire bwa are aki ti kaekaki bukinaia ao a manga *attack.*

Tibiika; Ao I kona n ti taetae te Tia Tei ae ko karineaki ao e bon eti bwa aei te bwai ae I raraoma are ngke e *Point of Order* te Leader n te Kaitara ao tao ni bon taai aika nako naba ngke kam a manga *Point of Order* ao e tabe n otinako man te kantaninga ian ara *rules* are 42 (2a) ae ngaia anne ae I a *draw* iai ami *attention* n te tai aei 42(2a).

Are te *Point of Order shall not be used as an opportunity to debate further* anne te bwai ae I nang katuruturua ma I ataia bwa n aron au *ruling* are mai mwaaina are I a bon aki kariaia

te *Point of Order* iaon te *Point of Order* bwa N na kariaia bwa I taku bwa e na manga oki naba arona are I a bon aki kona ni *control* te kauntaeka iaona. Ao bon au bubuti nakoimi bwa ngke ko maroro ti au bubuti bwa iai ane 42(2b) ko a bon *draw* naba au *attention* nakon te *rule* are e *preach* te aomata are e taetae ngke te Minita ke te Tia Tei ke antai ae ko taku bwa iai te bwai ae e a tia n urua n aron ana maroro ko a bon *draw* naba au *attention* nako iai ao ko a tuangai naba bwa tera *rule* ae e a tia ni urua ibuakon ana maroro ao anne ngkanne I a bon kanakoa naba nakoim bwa koa *Point of Order.* Nanona ko *interrupt* n te tai are I taetae iai te aomata iai ngkanne are ngkana ko tataninga tokina ao ngkanne koa tibwa kanakoi am *Point of Order.*

Ma are ibukina bwa ko maroro te Tia Tei ao I a bon bubutiko e nang matata am maroro I bon ataia bwa am taetae ni kabane ake ko taekin ao te Beretitenti e a manga kataia ni manga kaeti ma I ataia bwa iai riki manga bwaai ae manga Karin ma N nang bon bubuti n te tai aei, ao kona bon ti kaeta te maroro are k otaku bwa e kairua ao antai manga Karin riki taeka aika ana kona ni manga karika riki te *debate* ao tao ngkanne imwina n nang bon *strict* iaon aei ao kam nang ongo au taeka ae I aki butimwaia. Bwa I aki butimwaea ami *Point of Order* anne ao an tekateka I a bubuti.

HE.Taneti Mamau; Te Tibiika kabwara te bure N na ti kabwara bure n arei N na kabwara au bure n arei bwa ngke ko waeai ao I a tekateka naba. Ma I a kabwara naba au bure ngkana iai au taeka aika a rarawata nakon raou n Tia Tei ae karineaki mai Kuria. Ao e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti ao akanne bwaai aika I nang tangiria N na bubutiko te Tia Tei N na bon aki *allow* te *Point of Order* bwa ngkana I anganiko ao I a bon kariaia naba ni karokoa te tai are I a bon bubutiko te Tia Tei.

Hon.Banuera Berina; Taiaoka te Tibiika are I bon teirake man ana maroro te Beretitenti bwa I taku ngai bwa e urua tuan te *interruption* bwa e *interrupt* au maroro ni *Point of Order* ao te *Point of Order* iai tuana te Tia Babaire. Kona ti kaeti maroro ake ko taku bwa ekanako am maroro ma ke kaeta otam te Tia Tei ma are ngaia anne te *rule* te Tia Babaire ae I teirake bwa e urua te Beretitenti. Ao I kangai, ane e a karaoia te Beretitenti bwa e a *raise new point* ngaia are anne te *rule* ae I teirake iai bwa e urua te Beretitenti ao e a kainnanoia bwa N na manga *rebut* N na manga kaekai ngkanne te Tia Babaire. Ngke arona bwa ko kangai tekateka e a toki ikanne te Beretitenti

anne koa kaeka ngkanne au *Point of Order* anne bwa bon anne au *Point of Order* ae I bon katerea ae e urua tuan te *interruption* te Tia Babaire. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika; Ko rabwa te Tia Tei ao I taku bwa e a bon tia n teirake te Beretitenti ni kabwara bure ngkana tao iai taeka ake e na kona ni manga kariki riki e na kona ni manga karekea riki te kauntaeka ao I nang karabwa te Beretitenti ao I karabwako naba te Tia Tei ngkai ko a tia ni butimwaea anne. Ao n ae imwina ngkanne tao I a kakauring ngkana tao ko a mwaninga nako I a bubuti ngkanne bwa koa kauring naba I a katokiko naba ko a otinako man te *Point of Order* kaetiko riki ngaia are kam na kariaia anne Taan Tei ao kaain te kabineti I a bubuti ngkami te Beretitenti ma kaain am kabineti.

Ao ngkanne I a kanakoa te maroro are imwina e rawabta ai ti temanna, uoman, teniman, aman, niman, onoman. Bwa ai bon ti manga ami itera ma te Tia Tei mai Beru e a nang kaman kateitea baina are temanna ngkana kam kukurei N na anganna bwa e a nang kaman tekateka ikanne ao e a nang kaman kateitea baina N na angan te Tia Tei mai Beru Hon.Batoromaio Kiritian e nakoim.

Hon.Batoromaio Kiritian: Ko rabwa Madam Speaker ao iai naba nanou ni kan reita te maroro iaon te kataumwane aio ibukin tamaroana ao raoiroina riki nakoia ara botanaomata riki kaain Beru are e reke au tai aio bwa I anga naba au kakaitau nakon te Tautaeka n aron ae noraki irouia kaain ara abamwakoro bwa iai te raka ni kabwaia ao riki bon kanganga ake weneakini nakon te waaki are a rangi ni buokaki nakon ana babaire te Tautaeka. Ngaia are man aikai te Tia Babaire ao I a kabotoa aia kakaitau kaain au abamwakoro ibukin aei.

Ao e koaua, te kakaitau aio ibukin te waaki ae boboto iaona te kataumwane aio. Bwa n noran te kataumwane e rangi n tamaroa n aron ae ti ongora ao e mwanewei ni kabane kanga kainnano mai irouia te botanaomata te *gross level* ke te botanaomata ma ake a bon kainnanoa aio. Ngaia are ai bon te kakaitau nakon te Tautaeka n aron aia mena.

E koaua Madam Speaker bwa iai nanokokoraki ma te bwai ae kakawaki bwa n au taratara ngai bwa e kakawaki te nano n tobwa inanon ara Tautaeka ni karikirakea te kabwaia man te konabwai ni ukeuke mwaaka, ibukin te kabwaia ae ti kona ni karekea ae ti ataia bwa e korakora ae mai marawa. Ti kakoaua ao e a maan te tai atoatongan te kabwaia aio, ma ti kakaewenakoa te Tautaeka bwa tera angan kakoroan bukin ana

kantaninga ma ana iango ibukin aikai.

E taekini te Minita n te Akawa bwa iai karikirake aika a mwaiti mai taari. E ngae n anne ao iai te nano uoua ngkai iai motinnano iai te naan *deficit* n ana kataumwane te Tautaeka ao iai naba kuakin te mwane n Tania. Ma I taku bwa ti aki aikai ae ti na menai ma ti na kakai anga aika e na toki aikai iai ti na kakaai anga ni buoka aron aio bwa e na aki manga reke te *deficit* ao tao motinnano ake aki nakon te tai aei ao tao a ongora naba aomata ao bon iai naba aia iango iai bwa n aron ae ti ongora ni bwakan mwaane aikai ao a kangai tabeman e a tau e a rawata e na manga kabwakai ake tabeua e a tau bwa I taku bwa iai naba aia *concern* aomata ni kawakinan aia mwane.

Ngaia are I taku bwa te iango ke te tabeaianga ao te raraoma ibukin motinnano ake tabeua I taku bwa inanon te tai ao e na noora te baranti te i Kiribati. E na noraki te baranti bwa e mena ia te maeuraoi.

Ngaia are I taku bwa ti aki ti ngaira ni kaoti ara iango n te kataumwane aio ma I taku bwa aomata a bon tekateka naba ao a iangoa ae reke irouia ao tera riki ae na reke irouia I taku bwa iai te maningogo ae kangai bwa e a rangi n rawata, I taku bwa tia buokaki n aei irarikin riki ake e a tia n anga ana buoka te taeka aio ibukin te roo ao baikara riki.

Ngaia are I taku bwa aron taraan te waaki te Tibiika kanga ai bon nanora ni boutoka man aron aia taratara ara botanaomata. Te koaua ae reke ae I noria man tabeka aika a mwaiti ni moan te waaki ni maroro kanga ti te raraoma ao te nano uoua ao te nano kokoraki ke ti rairia n te taeka ni imatang ae *uncertain* ma n aron ana waaki te Tautaeka are e na karikirakei mai taari te naan *uncertainties,* ao I aki nano uoua bwa ngkai e a rikirake te rabakau ao ana konaaki karikirake ni kabane. Ti uringa kakibaan te rokete I taku bwa e kanganga ma n tokin te tai ao e a roko te rokete iaon namwakaina. Bwa a mwakuri e tabe ni waerake te rabakau ao te wanawana ngaia are e ngae ngke aikai taian nano uoua ao tia manga bon kona n titirakiniira n rairia man te *uncertainty* ke te aki koaua ke te nano uoua ni manga kangai bwa tera am *confident* n am karikirake aio bwa e na koro nanona. Ao irouia taan rabakau inanon te waaki a manga rabakau naba ni karaoa te kakae bwa tera te *level of confidence* anga n te *percentage* tera te *level of confidence* bwa e na *successful* am karikirake aio.

Ngaia are I taku bwa aikai rabakau aika ana kona ni waaki ao noraki iai bwa baikara aika ana aki koro nanoia ao baikara aika ana ki koro

nanoia. Ngaia are n aron waakinan taraakin te karikirake bwa e na koro nanona ke aki akea au raraoma iai bwa taan rabakau tao te *task force* are e a waaki ngkai I taku bwa iai te *confidence* bwa tao 95% *te confidence* ae e na mena bwa e na *successful* ana karikirake. Ao ngkana e bon taraia bwa te naan *requirement* a nang *uncertain* ke 95% *uncertainty* ao I taku bwa e na bon *fail* te karikirake.

Ngaia are I taku bwa rabakau aikai ti aki kona n taekini bwa e ngaa ae e na nakoraoi n ana karikirake te Tautaeka ao e ngaa ae e na aki. Ngaia are I taku bwa te *task force* ae ti onimakinna n aron ana waaki te Tautaeka ngkai bwa ngaia ngkai ae karikirakei aron kaubwaira riki mai taari, ke man ara marawa aika a noraki bwa a maan taia ao a tuai man aekaki ke aekakirake bwa ana riki bwa te rabwata ni mwane ae ti kona ni karikirakea iai kaubwaira. Man au taeka aikai te Tibiika ao I a buoka te kataumwane ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao e katea ngkoa baina te Minita n te MELAD iai aram ae I taua ma kona maroro te Minita.

Hon.Ruateki Tekaiara: Ko rabwa te Tibiika kai ko karekea au tai teutana e na nang uarereke ae N na taekinna te Tibiika bwa are a bon tia ni maroroakinaki a bane *point.* Ma te bwai ae kakawaki te Tibiika N na karabwaia moa kaain te Finance, te Kauoman ni Beretitenti ma kaain ana Taan Mwakuri ibukin barongaan te kataumwane ae ti aki te mwakuri ae manikangareaki. Te bwai ae N na ti maroro iaona kanga ti iaon te bwai ae taekinaki ae te *worry* ko a tia n nonora te Tibiika te kain tekateka ae te *rocking chair* bwa bon anne bon titebo te bwai ae te raraoma ma te *rocking chair.* Ko a ti mwamwaie naba ni kangai ao e aki kona ni karokoko n taabo nako.

Ao e aera ngkai tao ti a tuangaki bwa ti na karaoa aio tia bon aki raraoma. Ti aki raraoma, bwa *why?* E taku te taeka te *life quote, worry why worry? You have done the very best you can, worrying doesn't make any better.* Ao aio te bwai ae ti mwakuri iai ti aki raraoma ao ti boutokaia.

Iai boon tabeua ae N na kaeka, taekan N na reita are e taekinaki ibukin ana bwai Taiwan are aera are aongkoa e urubekeaki, e a tia n taekinna te Beretitenti bwa e mena ian au tabo ni mwakuri. E aki urubekeaki ma e a bon roko te tai ae a nang bon oneaki a bon rarabuabua ao ana riai n oneaki.

Taekan Tiaina, e taekinaki Tiaina ao arei ao arei te Tibiika I roko n te *supply* teuana ikai bwa N na nako ni karaoa au *small grant* ao I kubanako bwa a kaman *pack* bwain ia aikai

bwa I a noora te abamwakoro I aki kan taekina aran te Tia Tei, bwain ia aikai ao e a rawata bon te kaawa teuana ao bon te kaawa teuana iaon abana akekei, mai ia aikai ao e kanga ni kabooa? Man te *small grant,* auu ae ribaa Tiaina ao e kanga ni manga butimwaea te *small grant.* E a tau kanoana.

Nakoia kaain te Peacecorp e koaua tao e kuri mena bwa kanga e mangaongao ara mena iai ma tia manga kaetia ma te Leader n te Kaitara nakoia kaain te Peacecorp nakoia bwa e a roko Taiwan n tekateka i Tarawa. E a roko matan Taiwan i Tarawa ngaia are e a maawa te Peacecorp. Ngkai kai e a manga roko Tiaina ane e a manga roko Tiana ane e na manga kakaea naba angana ngkai America ni karinna ni karokoa i Kiribati iaon kawaina ni manga roko n tekateka ana *Embassy* i Kiribati. Bwa e aera? E raraoma iroun Tiaina ao anne bukina.

Ao nakon te Peacecorp aongkoa ibukin te kibakiba e aki bwa tia kakaea imwina ao ngaia bon tiaki bwa e nako bwa ibukina ngke e mena ngkoa Tiaina ikai ao e roko te peacecorp e karokoa matana America ae te Peacecorp ma ngke e a roko Taiwan ao e a kaokia ko rabwa oki bwa aongkoa ibukin te kibakiba bwa ko aki *save* ao bon ti aki bwa bon aio raoi bukina.

Ngkai e a manga roko naba Tiaina tia mataku ane e a kan manga tekateka ngkai America e a babaronga aron manga tekatekan ana Embassy iaon Tarawa ke tera riki ana waaki are e na manga kamaua tao e a manga moan roko naba te Peacecorp. Eng, aikai taeka tabeua te Tia Babaire ao ko rabwa ibukin anganakiu au tai ao e aoria tia bon katoka nanon te maroro bwa e a kamaeu bwa e aonga n are e bon kaetaki taian kaetaki tia katoka nanomi bwa are N na bon kabwara ma I aki moa kan kabwara ma N na angani ngkami ami tai bwa kam na bon karaui ngkami n rairi buaremi ao ni maroro. Ko rabwa te Tibiika ao I toki ikai.

Tibiika: E rabwa anne ao I angan te Tia Tei mai Makin temanna ae karineaki Hon.Pinto Katia.

Hon.Pinto Katia: Ko rabwa te Tibiika ao e kakawaki ngkai kai e a bon moanna ni bwabwakanako te tai te Tia Babaire ma ti na bon riai ni manga kamaurira inanon auan te tairiki ae tamaroa aio. Kam na bane ni Mauri. E koaua te Tia Babaire I taku bwa N na moana au maroro ma te kaitau te Tia Babaire nakon te Minita ae karineaki are te Kauoman naba ao e moarara riki ana Taan Mwakuri te Tia Babaire. E na boboto te maroro n te tai aio te Tia Babaire bwa iai uoua iterana te Tia Babaire, bwa ti bon ataia bwa te Biira ni kataumwane ibukin 2021 anne

ibukin ana waaki ke kabutan ana waaki te Tautaeka ao irarikin naba anne te Tia Babaire bon kakoroan naba motinnano tabeua ake ti taku ngaira bwa iai ara raraoma iai te Tia Babaire. Ao ti kaitau bwa ti bon anga bwanara ae ti boutoka moan warekan te Biira aio te Tia Babaire te maroro iaon te Biira aio te Tia Babaire.

Ma I taku bwa iai kakawakina te Tia Babaire bwa are iai motinnano aika a rangi ni kakawaki ibukin ara botanaomata te Tia Babaire, ao anne ae ti na anga bwanara iai ni kakaitau nakon te Tautaeka te Tia Babaire. Ma iai raraoma tabeua ke kaunga nano tabeua te Tia Babaire are ti na bon bubutia te Tautaeka iai, ao ti na kaunga nanona iai te Tia Babaire. Ao N na karaki teutana, *bwa n taabo ni mwakuri ake kanga aikai te naan Private sectors ke tao kanga business are bon ana bwai temanna ma temanna te Tia Babaire, ao e rawata au tai ae I nako ni kawari bitineti aikai ao inanon au tai ni bobwai ao I titirakinia bwa I kan ongora irouia bwa e kanga aron aia rinerine n te tai ae nako te Tia Babaire ao e rangi ni kakaongora bwa a kangai 'Pinto ti bon teimatoa ni boutokai ngkami ma ti nang kanga ao are e bitaki ara kantaninga ma ara iango n te bwai ae aranaki bwa te leave grant te Tia Babaire, ao anne are e a kairira ni kairinakoira bwa ngke ti nako ao ti butimwaeaki kareia nakai ke tao antai.* Ma ngke a roko n te baoki ke n te tabo ni kare baoki te Tia Babaire e a bon aoria teuare are ana bwai te bitineti ke tao e a bon aoria neiere ana bwai te bitineti ke tao tera. ti nang bon bane ni karea Tobwaan Kiribati te Tia Babaire.

N te tai aei ao ti kaitaua bwa e a reke te mwane ni motirawa nakoia Taan Mwakuri te Tia Babaire are ana Taan Mwakuri te Tautaeka te Tia Babaire, ao ai moarara riki kambwana ake ana kambwana naba te Tautaeka te Tia Babaire. Ngaira ngkanne ake ti a tia ni bita nanora nakoim te Tautaeka n te tai aio N na teimatoa ni butiko te Tautaeka bwa kona kakoroa nanon anne te Tia Babaire. Bwa I taku bwa ngkana ko bon noora te mwaiti ae nang buburakaei iaon Tarawa iaon TUC ma BTC te Tia Babaire ae e a bon kaotia naba ikanne bwa iai te nano ni kan buokaki te Tia Babaire. Ao anne are e teretere iai n aron te kare baoki te Tia Babaire. E aoria anne nanon te botanaomata te Tia Babaire ao tera ngke e teimatoa naba nanon te Tautaeka aio n noora nanon naba aia botanaomata are tao a taraia moa n te tai aio bwa e na karekea buokana inanon taai aika imwaira te Tia Babaire. Are n te karaki te Tia Babaire ao a taku *'ko ataia ngke tia karea ao tia ongo mwiin te maroro ao a rangi n tangi nanora te Tia Babaire bwa ngaia e aki kona ni bwaka ngkanne nakoira te mwane ni*

motirawa tao ian moa babaire ake ana katamaroaki te Tia Babaire'. E aoria aikanne tangitangin naba te botanaomata naba are ti taku bwa ti na teimatoa naba ni kawenea irarikim te Tautaeka bwa kona kataia naba ni uarokoira nakon te botanaomata naba are e kareiko naba te Tia Babaire.

Ti kaitaua kanga te boto ni iango te Tia Babaire bwa are butimwaean te taneiai ae boou te Tia Babaire. Bwa imwain ae I mwaninga kaetakin maroro tabeua ao are ti na bon karaoia bwa te kangare te Tia Babaire. Bwa ni maroro tabeua ao a taku, a nang rawata te naan nangkona mai iroun Taiwan. Ngaira tia nang mimi te Tia Babaire bwa ngaia iai ara koraki n taabo n nangkona tabeua ao a tuangaki kam aki kona ni kabooi aikai bwa e taui TKP Tobwaan Kiribati Party. Ngaia a kaman katikui aia mwane n taua te nangkona anne te Tia Babaire tia mena ia ngkanne n te tai aio te Tia Babaire.

I taekina te koaua te Tia Babaire ao N na bubuti taiaoka te Tibiika I bon maroro ao nakekei a bon iangoa aron aia maroro te Tia Babaire.

Tibiika: I ongongo bwanami I a bubuti ngkami antai akana a taetae I aki ataia bwa antai ma I a bon bubuti ngkami ma antai taetae mai iaon te *floor* bwa e aoria n ae nakoraioi naba ana maroro te Tia Tei mai Makin bwa are kam a tia ni maroro akea naba ae kakarongoa n ami maroro tia kekeiaki. Ao e nakoim te Tia Tei.

Hon.Pinto Katia: Ko ataia te Tia Babaire ae ko karineaki kanga ai bon te waaki teuana te waaki ngkai ae tia moanna n namakinna ao anne are e karekea naba te raraoma te Tia Babaire. Ao aio te bwai ae riki te Tia Babaire a maroro te Tautaeka te Tia Babaire ti aki waewaeia ti bon angania aia tai, ao bon te kamimi bwa ngkana ti maroro ao kanga ti na waeia ke tao ni kan kaetia ara *point* tabeua ma ngaia ao e a nako naba te kotokoto te Tia Babaire. Ngaia are N na bon bubutiko bwa ngkana iai riki ae ko bon noria kona kaotinakoia te Tia Babaire.

E aoria aikanne tao kanoan te taneiai te Tia Babaire, ke tao butimwaean te taneiai ae boou te Tia Babaire. N na aki nang kananau te Tia Babaire ma iai ngkana ti taraa te iteraniba 15 te Tia Babaire n te boki ni kataumwane aio ao tao ti na maroro iaon bwaai aika a boou. Ao iai te bwai ae te ware ae ti kunea n te tai aio te Tia Babaire. Ae e mena ian nambwa 3 ae *other commitment* te Tia Babaire ao ngkana ko noori ririki ae 2020 ae te *budget* ke tao aongkoa te katautau, ao te *revise* te Tia Babaire ao e kibaraki. Ngaia ngkana ko noora iteraniba 15 te Tia Babaire ao I taku bwa ti na bubuti nakon te Tautaeka tera ana

kabwarabwara nakon aio te Tia Babaire, iteraniba 15.

E reke? Ti ataia bwa are te *principle* ngkai ti maroro iaon te kataumwane te Tia Babaire, te Biira ibukin te kataumwane.

Tibiika: Kan kanakoa bwa I a ongora.

Hon.Pinto Katia: Ngkana ko taraa te ware are 2020 are *budget* $7 tabun te mirion te Tia Babaire ao ao ngkana ko noora are te *revise* n 2020 $8 tabun te mirion te Tia Babaire. Iai te raka ni mwane ae $503,650 te Tia Babaire. Te itera ni mirion te Tia Babaire, I taku bwa ikai ngkanne e na riai ni uotarake ngkanne te manga kataumwane te Tautaeka te Tia Babaire. Anne te Principle te Tia Babaire.

E aoria anne ae N na ti kawenea nakon te Minita ae karineaki man te Tautaeka bwa tera ana kabwarabwara ngkanne nakon aio tao ti aki n taina aio ma inanon tain Kometenakin te Biira aio ma I taku bwa kakawaki bwa ti na moantaai ni kaongoa te Minita ae karineaki ao te Kauoman ni Beretitenti te Tia Babaire. Aikanne maroro tabeua ae I taku bwa ti na teimatoa ni mwakuri ma ngkoe te Tautaeka ao I taku bwa aio kakawakira ngaira te itera ae te *opposition* te Tia Babaire.

Ti na teimatoa ni kaai ni mwakuri ma ngkoe n noori itera tabeua ae ti taku ngaira bwa ti na kona ni ibuobuoki iai ao n noori naba itera tabeua ake ti taku bwa ti na kaetiko iai te Tautaeka n te tai aio te Tia Babaire. Ngaia are I taku bwa man maroro aikanne te Tia Babaire ao ti nang boutoka te Biira aio te Tia Babaire. Ao man aikanne ti na bon katoka iaora ana bau abara ae Kiribati are te Mauri, te Raoi ao te Tabomoa n taai nako. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao ti a kanakoa ngkanne te maroro are imwina nakon te Hon.Tauanei Marea te Tia Tei temanna ae karineaki mai Nikunau.

Hon.Tauanei Marea: Ko rabwa te Tia Babaire ao ko rabwa ngkai ko anganai naba au tai bwa N na maroro naba iaon te Biira ae nang tamaroa aio. Ao tao imwain ae I kanakoa au maroro ao eng I a reiti naba bwanaa ni kamauri ake a tia ni kanakoaki. Bon nakoim te Madam Speaker, kaain am taibora, te Beretitenti, Kauoman ni Beretitenti, Minita, te Leader n te Kaitara, bon ngaira Taan Tei ao taan ongora ao ara abamwakoro ae Nikunau te bwana ni kamauri n te bwakantaai ke te tairiki ae e a moanna ni mwaitorotoro aei. Kam na bane ni Mauri.

Ao tao imwain ae N na kanakoa au maroro ni kaineti ma te Biira ao eng tao I bon iai moa te kaitau ae N na anga ngkana ko kariaia te Tibiika. Ao tao N na reitai ma raou n Tia Tei are bon te Minita n te Fisheries n anga moa te kaitau nakon te Tautaeka ana kaitau te naan i Nikunau ma ana iruwa ake kaain Temotu ae mai Nonouti n aron rokoia n aia kakao ao bon te Mayor ma ana Kauntira ao ai bon te nati n Nikunau ni kabane n rokoia n aia kakao n aia botaki are a tia ni karaoia tao n te Kaonobong ae nako aio. Tao te karabwarabwa riki nakon te Minita are e onea mwiin te Beretitenti Hon.Tekeeua Tarati ao kaain ana tiim ake a roko ni ira te bukamaru n te *weekend* ae nako aio.

Ao e koaua e rabwa Madam Speaker ao eng I rimoa n anga naba te bwana ni kaitau nakon te Kauoman ni Beretitenti ao bon te Minita n te Finance ana taan mwakuri ibukin katauraoan te kataumwane ibukin te ririki 2021. Tao bon te bwai ae kakawaki Madam Speaker bwa eng n aron ongorara ao ti ataia bwa te kataumwane aio e akea te TA ae karaoia mai tinaniku anne otara iai ao I taku bwa anne teuana te bwai ae ti nang kakaitau nakon te Minita ma ana Taan Mwakuri man te Finance ngkai ti taku bwa aio teuana te tamnei ke tao te banna te rikirake e oti nakon abara ae Kiribati, ao ti na teimatoa ni kaungaia ara roronrikirake bwa ana teimatoa ni keiakina te rabakau, bwa ti aonga ni bon kona ni karaoi bwaai ni kabane bon ibukina ao ti na bon kona ni waakirake nakon are ti bon kona bwa I taku bwa n ara koaua ao ti bon bane ni konai ni karaoi bwaai ni kabane.

Ngaia are tao kanoan te kataumwane aio tao ai bon aikai naba kanoan te tamnei ae ti tabe ngkai ni waaki nako iai, te rikirake ao ti noori bwaai aika a rinnako inanon te kataumwane aio ao ngaia ae bon noraki bwa eng e boutokaaki te kataumwane aio. Bon ibukina bwa iai bwaai aika a kakawaki aika a rinnako. Ao tao e koaua ngkanne are ti kakaitau n aron tao te *theme* are e aranaki bwa te taneiai ae boou n te kataumwane ibukin 2021, eng ti kakaitau n aron tarakina aio bwa I taku bwa a bane n noria naba kaain ara abamwakoro aika a kakaokoro. Tao bon aron bwaai aika a boou aika a kaoti ao inanon taai aikai.

E koaua Madam Speaker eng are a bon moanna ni bane taian maroro kanga taina aio ao I taku bwa e a bon bane kaieiean taian maroro man itera aika a kakaokoro, eng tao ngaira ngkanne are tia maroro n te tai aio eng akea te itera teuana ae ti na kotokotoia ngkai.

N na reitai ma kaain au abamwakoro n te tai aio eng n anga te kaitau

nakon aron te kataumwane tao e a bon moa naba tao man te mwane ni kara, ao ni ikotaki ma te mwane are ibukia ake aki mwakuri ao eng, akanne bwanaia kaain ara abamwakoro are I taku bwa ti na uotia nako ikai n te tai aei, I karokoa bwanaia ni kakaitau I taku bwa aio ae nang kakawaki, a tia ni mwiokoira bwa ti na karokoa bwanaia ni kakaitau ibukin tao te kabwaia are ataia bwa e a reke irouia ngkai te kabwaia aio.

E koaua e taekinaki bwa iai aron taian kanganga tabeua iaon te bwaka mwane ma n aron ongorara irouia kaain ara abamwakoro a bon kakoaua naba aron te kanganga aio. Bwa e koaua ti ibuobuoki ni kamatatai iaon kanganga aika a riki tao iaon te bwaka mwane ao I taku bwa ara botanaomata a rangi ni kai ota ngkana arona bwa ti bon kamatatai raoi bwaai ni kabane ao a rangi ni kakaitau a bon raraoma. Ao ngaira ngkanne e a ngaa arara e aera ngkai akea arara n te moan bwaka mwane. Anne te moan raraoma e na bon iai arara ke tao ai bon akea kee.

Ti kabwarabwara nakoia tai raraoma bon iai ami *form* ake kam a tia ni kanoai ao e mwakuriaki te *form* ao tao te moan *list* are e moan nako eng ngkana akea aram iai e a tia ni kamatata te Minita ma kaain aia aobiti are e na manga rin ngkanne n are imwina.

Ngaia are anne ngkanne te bwai are kanga e nang bebete aron te matata iai ngaia e koaua bwa tia kantaninga ngkanne tao te kauoua n *list* are e na manga otinako, ke tao te kauoua ni bwaka mwane. Te kauoua n raraoma ngkanne irouia naba ara botanaomata bwa n aron naba ongorau irouia ao a bon titirakinaki, ao e na bon reke ara mwane ke e na aki? E nang rau nanoia naba ngke ti angania te kabwarabwara bwa kam na aki raraoma e na reke ami mwane.

Ngaia are tao anne ngkanne te kakaitau are a tabeka bwanaia bwa koa uota bwanara ni kakaitau bwa ti bon nang karabwarabwa n aron ana motinnano ami Tautaeka, ngkai tia noora aron te kabwaia. Ao tao e koaua iai ae a tia n reke ngkai irouia ngaira ake kanga e tuai tao ti bon raraoma ma e tau tia tataninga are imwina. Ngaia are bon irian naba te kaitau aio te bubuti nakon te Minita are tabena ma ana aobiti, tera ngke aia kauoua ni bwaka mwane aio ao a bon kababanei raoi taian *forms* iai ara ake ti a tia ni karokoi n aia aobiti, ao I taku bwa bon akea au nano uoua bwa ana bane n reke buokaia kaain ara abamwakoro ni kabane bwa I taku bwa ti bane ni mena inanon te kantaninga ae ti teuana bwa ti nang kantaningaia bwa ana bane n reke ana akea aia kanganga

kaain ara abamwakoro ni kabane iaon te bwaka mwane aio.

E ang ngaia are ngkanne tao terana arei te taeka are aranaki bwa te raraoma tao N na kairai ma kaain au abamwakoro aio tao N na kaineta aio nakoia kaain au abamwakoro bwa N na angania naba te bwana ni kaunga nano bwa ana raraoma, ana akea te raraoma tao iaon te kataumwane tao n aron te ongora ngkai inanon te maroro inanon maroro n te tairiki aio ao e koaua I kan anga bwanau nakoia naba kaain au abamwakoro ngkai a tabe naba ngkai n ongora e ang ana aki raraoma n aron kanoan te kataumwane aio bwa e bon kona naba n reke naba te raraoma irouia tabeman ao a kona ni kangai, ao e uara ngkai kam bon taua kam bon kona ni karaoa aio kam kona ni karokoa tao e bon bane 4 te ririki ke are e na bon reitinako te ririki ma te ririki, e kona ami Tautaeka ke e kona te Tautaeka n reitanako aio ke e na aki.

Ao ngkanne n te tai aio ngkai e a tia ni kabwarabwara te Tautaeka ao I taku bwa eng I kaungaia ngkai kaain au abamwakoro ae Nikunau bwa akea te raraoma ana aki raraoma n aron ae waakinna ngkai te Tautaeka bwa ana bane n nakoraoi bwaai ni kabane.

E koaua Madam Speaker tao iai maroro tabeua ake kanga I kan iraorao naba iaona, ake a tia n tabekaki naba irouia taan maroro tabeman mai imwaiu e aonga naba n ae kanga e reke naba te ibuobuoki n te ota irouia ara botanaomata ao kanga e rangi n okioki are taekan ana motinnano te Tautaeka ae te mwane ni Kara tao bon ibukin ae e a nako ngkai te mwane ni Kara. Ngaia e koaua ae manga iai riki rongorongo aika a bon tabe naba n taekinaki iaon te mwane ni kara. Ao e koaua e nang okiokiraki are taekan te *back pay* are e na bwaka $200 ni uoua te wiiki ao e na *back pay* man Tianuare ni karokoa te tai are e tei iai te Tautaeka.

Ma tao e koaua tao e bon oti naba n te maroro bwa eng are e bon oti bwa e taekinna te Beretitenti ao e taekina kanoan ara motinnano ao e kakoauaki anne ao a bane ni kakoaua anne. Ma te bwai ae e taekinaki bwa e kangai ngkanne te taeka, ma otara iai bwa e na bwaka te mwane anne ma e na *back pay* te $200 n taara n te namwakaina. Ao anne ngkanne kanga ai te taetae iaon te ota ao a bon kakoaua ae taekinna te Beretitenti ma a bon kaota ngkanne otaia iai ma otara e na bon bwaka $200 mai iai. E ngae ngke bon otara ngaira ake ti karaoa ara motinnano bwa e na oki te kataumwane kanoan te kataumwane are e aki kabwataki ae $100 te taara n te namwakaina ae ngaia anne ae e na *back pay* ma are a manga bon

karaoa ngkanne otaia teuana. Ma otara ngaira e na bon bwaka $200 te taara ngaia are kanga ti bon ti kan kamatata naba bwa are eng bon te motinnano kanoan te motinnano ae bon rangi n teretere bwa e na raka aia mwane kaara $100 te taara ni uoua te wiiki ao e na oki te bwaka mwane are kanoan te kataumwane are e aki kabwataki. Ao tao eti ngkana e aki katereaki bwa iraua kanoan te kataumwane anne ma ngkana ko okira kanoan te kataumwane are kanoan 2020 ao te kataumwane anne e na raka aia mwane kaara $100 te taara n te namwakaina ao anne ngkanne are ngaia ae e na *back pay.*

Ma eti ngkanne ae tao ai te maroro ngkanne tao ai te iango iaon te katautau are te ota ma eng tao ngaira tao otara e na bon bwaka. Ma are e koaua I taku bwa a bon otara ara botanaomata bwa are ngke e nako te motinnano aio ao I taku bwa kai ti bon nako naba ngaira ni kaongora ao ti bon nako n taekina ae ti bon taekina aio, ao e bon mwaiti te titiraki naba nakoira irouia kaara ni kangai, bwa e aera kam aki naba *back pay* $200 te taara bwa are anne ngkanne kanga aia kantaninga, ngaia are ti bon kabwarabwara naba ni kangai, *e aki bwa are aio moa te motinnano ae kanga e baireaki ngkai iroun ara Party ae e na raka te mwane nakon $200* bwa $100 te taara ni uoua te wiiki ae te *back pay* e na *back pay* te kataumwane are e aki bwaati.

Ao aki a ota naba te koraki ake I kaongora nakoia e mwaiti taabo aika I nako ni kaongora naba iai. iai abamwakoro aika ti nako ni kaongora iai naba iaon tao itinanikun Tarawa ti bon kaongora naba ni maneaba iaon TUC ao BTC, ao I taku ngai bwa n au tai ni kaongora ao kanga a ota n te bwai ae ti kataia ni kabwarabwara. Ma tao e koaua ngkanne bwa ti aki ataia bwa e kanga ni manga reke ngkanne te ota aio bwa are a manga bon kataia ni kabwanakoa kanoan ara motinnano ni manga bon nakon otaia. Ma e aoria bwa ti kataia ni ibuobuoki nakon otaia naba te botanaomata bwa e aonga n ae e na aki naba mangaongao naba otaia ma otaia tabeman bwa are e bon kona naba ni kaokoro naba otaia tabeman ake a bon aki mena inanon te katauraoan karaoan te motinnano.

Tao angiin bwaai tabeua Madam Speaker eng a bon bane n tia n kaekaaki naba bon irouia kaain te Tautaeka tao bon riki iroun te Beretitenti ao taian maroro. Ma I a kan okira ngkanne te maroro iaon boon te takataka are $4 te taara n te kiro. Tao e koaua tao e bati naba te kakantaninga naba n aio boon te takataka are $4 te n te kilo. Ngaira kaain ara abamwakoro ae Nikunau are kam bon ataia bwa teuana naba

mai ibuakon te abamwakoro ae rangi n rawata ana ben, ao ngaia naba ae nang kakantaninga te motinnano aio.

Ngaia are e koaua bwa ngke ti nako ni kaongora naba ti nako ni karaoa ara kaongora ao ti taekini ara motinnano aika a mwaiti aikai ao e bon mwaiti te titiraki irouia naba te botanaomata ao a kataia naba ni kaoti nakoi aia iango ao a bon kona n tuangira ni kangai ao e kona ni moanibwaiaki arei, koa manga roko n te tabo teuana e kona ni moanibwaiaki arei. A kona ni kakaokoro tao kaawa ma abamwakoro a kakaokoro motinnano ake a tangiria bwa e nga moa ae na moan nako ao e ngaa ae e na nako nit e kauoua ao e ngaa ae e na nako ni kateniua. Ao I taku bwa tia bon bane naba n ota iai bwa are ana bon kakaokoro aron tangirakin kanakoan te motinnano irouia abamwakoro man aron naba aron tao bon aron naba man taraakin aron aia abamwakoro. Ao angin ngkanne te abamwakoro e otinako ana reke bwa tera ngkana e bon moanibwaiakaki are aia mwane naake aki mwakuri, tera ngke e moanibwaiakaki are e na raka moa aia mwane kara kanga ao akanne ngkanne kanga tia noria bwa ae bon noria ngkanne te Party ae te TKP bwa e mwaiti riki ae e na kainnanoa aio, ao tao bon anne bukina naba ae moantaai naba n nako ao tao ni ikotaki ngkanne ma ae e a tia ni kabwarabwara te Tautaeka tao bon aron barongakin kanakoan naba taian motinnano aikai ao I taku bwa are e tiku naba boon te takataka ma e koaua N na kaungaia naba kaain ara abamwakoro ae Nikunau bwa a kantaninga boon te takataka ae $4 te taara n te kilo, ataia ngkai bwa e a mena inanon ana iango ke ana kantaninga ngkai te Tautaeka n te ririki ae boou bwa e na barongaia.

Ngaia are I taku bwa ana aki raraoma bwa e na nako e na bon nako naba rakan boon te takataka. Ma e koaua iai iango ake iangoi te Tautaeka are bon iai naba akanne ni kabwarabwaran ara motinnano naba nakoia ara botanaomata ibukin te *tax,* ibukin naba te KPF ao n aron ngkai ae iai mwaneweia te Tautaeka ae iai te *tax* ao are bon kanoan ana waakin te waaki iaon taian karekemwane are e mena inanon ana waaki ngkai te Tautaeka ao ana iango ao I tau bwa e tuai tia bairean aio ao e aki kanakoaki ngkai bwa e taku ni kaweneaki ao tao ti na butia riki te Tautaeka ao tao e na tabe ni kabaitia iangoan aio bwa are mwaiti naba ngkai aika a manga kakantaninga ngkai tera te motinnano are iaon boon te takataka are $4 te taara n te kiro.

Ao ibukin ngkanne te *leave grant* kanoan naba te motinnano aika a tuai naba ngkai ae tabe naba ngkai ni iangoaki naba kanoan te

motinnano aio te *leave grant* e a tia ni kanakoa ana maroro iai te Minita te mwane antai aika ana moan nako moa aia *leave grant,* ao anne are e na bon tiku baireana iroun te Tautaeka ti kaungaia naba ara botanaomata bwa a bon kantaninga naba ane e na baireia bwa ti aki te bwai ae kanga e na aki kona n reke nakoia ake e a bon tia ni mwaneweaki ma are iai aron barongakina ao ti na karinea ana babaire te Tautaeka iaon anne ao ti na kantaninga nakon ake ana riai a tia ni mwaneweaki ao ni bon kantaningaaki naba irouia ara botanaomata.

Tao ngkanne tao irouia ngkanne ara botanaomata ngkai ti bane ni mena inanon te kantaninga are ai te ingainga, bwa are ti ataia ngkai bwa are e a tia n nako moan te bwaka mwane e tuai ni bane, ao ngaia are te ingainga e bon tiku naba ngkai te ingainga. Ao ti na kaunga ara botanaomata bwa ae e na bon toki te ingainga bon aron te maeu aio e na iai te ingainga n taai nako ma ni bon tokin te tai ao e toki te ingainga e na iai tokin te ingainga. Ngaia are tao anne kanoan are I kataia ngkai ni maroroakinna n te tai aio ao N na kaungaia riki bon kaain au abamwakoro ae Nikunau, ingaingaia nakon kantaninga tao kabwaia aika a taekinaki inanon te kataumwane aio ae na bon toki. E na toki ingaingaia n te tai arei are a bane ni bwaka iai nakoia.

Ngaia are N na kaungaia ao N na katekeraoia bwa reken naba te kabwaia aio e kakawaki naba ae ti na bon kabwarabwara naba nakoia bwa ana bon kabongana raoi ana aki kabongana buaka. Ana kabongana raoi naba nakon are e bon bongana ibukin maeuraoia ibukin rikirakeia, ni mwengaia ao ni bon aroia n te bong teuana ma te bong teuana.

Tao man au maroro aikai Madam Speaker ao I a kaitaua riki te Minita n te mwane te Kauoman ni Beretitenti, ao tao Taan Mwakuri n te Finance te Tia Koroboki ma ana Staff ibukin aia beku korakora ao ti na anga naba te katekeraoi nakoia, inanon waakinan ngkanne are imwina bwa are imwina ngkanne e nang nako karaoan kanoan aia kataumwane aio. Ngaia are tia katekeraoia ni kabane ao tia bane naba ni katekeraoira ngaira ni kabane ma ara botanaomata inanon kanoan te kataumwane aio. Man maroro aikai ao I a kabwara buren te maroro ngkana iai tibanakona ao I a kaitauko riki Madam Speaker ngkai ko a tia n anganai au tai bwa N na maroro naba ibukin au abamwakoro ae Nikunau. Ko rabwa.

Tibiika: I a kanakoa ngkanne nakon te Minita ae karineaki Hon.Tekeeua Tarati e nakoim.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tia Babaire ao e koaua e a bon bwakanako te tai I katautaua ara aoa n tekateka tao ai nakon 13 te aoa ao ngaira riki Minita bwa are ti waaki man te aoa 7 n te Moaningabong. Ma e ngae n anne ao ti na manga kamaurira riki n te nukanibong te aoa 9 n te tairiki. Ti na bane ni mauri n te tairiki aei.

E koaua te Tia Babaire kanga e bon mii nanou teutana bwa ngke e moan warekaki te moan wareware iroun te Kauoman ni Beretitenti ao e kaekaaki mai iroun te Leader n te Kaitara ao e butimwaeaki ao I a mimi bwa e a manga nang ananau te maroro ao ngai irou I taku bwa tera ngke e uarereke te maroro bwa are kanga bon ti uoua bwaai n te aonnaba aio neie te Tibiika bwa *yes* ke *no.* Ao ngai I mimi bwa ngkana ko *draw te line* mena ikai kaain *yes* ao mena ikai kaain *no* ma e koaua kanga n au ongora a nang mwaiti tao te naan koaua tao a bane n tine ian te bwai ae aranaki bwa te raraoma ke te nano uoua. Ngaia are tao e a kabatia te maroro ibukin te raraoma.

Ao I taku bwa ai tabera ngkanne bwa ti na aki kauntaba aia iango nakai ma ti na ti kaota aron te raraoma ti na kaota ngkanne bwa e aera ngkai ana aki raraoma tai raraoma. Ao I a manga katurua riki n te tairiki aei tai raraoma anganiira te mwiokoaki anganira te onimaki bwa ti na kabuta riki Kiribati inanon te teuana n ririki ae ara kataumwane aio iai n akea te kanganga ao te kabuanibwai.

Ao e koaua N na moanibwai tabeua au maroro e a moanna n aki *quality* tein ara maroro bwa are e a bon roko naba te kua neie te Tibiika, ma ara *point* ake ti korokoroi ara kantaninga bwa ana boou n te ongora ao ana aki okioki. Ao e kakawaki naba bwa ti na kaitiki rongorongo ake a tuai kaitiakaki bwa tera koauaia ao tera etiia. Bwa are kanga e rawata bwarau neie te Tia Babaire bwa ngai te Tia Tei moa mai Tamana, N na taetae n tibwangau ae te Tia Tei mai Tamana ao N na anga bwanau ni kakaitau nakon te Tautaeka e aoria ngke tao ngai temanna kaain te kabineti ma N na anga bwanau bwanaia au unimwane bwa are n rokou i Tamana n ae nako ao e taku temanna te unimwane ao I taku ‘ *e a tia n reke am mwane?* Ko rabwa au mwane e reke ma kaainabau. Ma ko ataia bwa tera te mwane aei? E ngae atongan ara mwane a boo natira, tibura, ao tibutorura ao ai aroia naba e rawata iaon abau ae Tamana aika angina taanga aika a reke aia mwane kaain te 61 n ririki ni karokoa te 64 are kanga bon akea aia mwane mai mwaaina ao are a nang kakaitau bwa are akea ana mwane anne te ngaa tabun, ao a taku aia taeka, e nangi n rabwa ti aki ataia bwa tera ae ti nang karaoia n ara mwane ma e ngae ngke

bon ara mwane ma a bane ni boo tibura ma natira.

Ngaia are tao ti na anganaki te kantaninga are e kangai tao n taai tabetai tao e aki tau te mwane are ibukia ake aki mwakuri are te *unemployment* are man 18 nakon 59 te ririki ma e rawata naba tibwangaia mai irouia aia unimwane ke aia unaine n aron te rongorongo are I karakinna aei. E aoria te Tia Babaire anne kanga bwanaia naba kaain abara ae Tamana n anga te kakaitau nakon te Tautaeka ao nakon te babaire ma te *policy* ma te motinnano are e a tia n riki bwa kanoan teuana ae ngaia ae e a bwaka mwanena nakon te tai aei.

E ang te Tia Babaire I kan okirikaaki nakon te naan rongorongo tabeua are N na katuruturui naba au maroro bwa tao I aki kan kotokotea te Tia Tei temanna ma temanna ma N na kamenaki te naan rongorongo bwa are ngai naba kaain te Komete are te *task force* ibukin karokoaia kaain Kiribati. Ma N na ti kaeta te rongorongo are e kangai aika a moan kauka te roko i Kiribati i Tiaina, e kairua te rongorongo anne e kairua ae bon kairua. Imwain rokoia i Tiaina ao a roko moa ara *observers* ko ataia bwa a roko mai ia ara *observers* neie Madam Speaker? A roko mai PNG te aba teuana ae e nang korakora te Corona Virus iai. Ma are aio kanoan ana babaronga te *task force* are e kateaki bwa n aron are I kabwarabwara naba n ae nako kai ti nang bon katikuia ara aomata n taabo akekei antai tabena, ti aki tabera bwa te tobwa n aron are e taetaekinna *no one must be left behind.* Ngaia are ti kataia n tobwai kanganga, ma kaetan te rongorongo ti aki kaain Tiaina aika a roko a roko moa kaain Kiribati ake a mena n taabo tabeua ke n te kantaninga are ti kauka te kaibuke.

Ngaia are ngke ti kauka te kaibuke ibukia ara *observers* ake a mena n taabo tabeua ian ana kataratara ao ana nonori te Komete n te tai arei te *task force* are e taku bwa rokoia n nakomai e a kaman koro 14 te bong n nakomaia ao a kona ngkanne ni manga tiku ikai kabwara au bure 28 te bong ngkoa kanga n aron kaongoara n te moantai. Ngaia are ngke a reke te kantaninga aio are a kona n roko ara *observers* ake a mena n taabo tabeua ake ana toka n te kaibuke, ngaia are ti taku bwa n ana *advise* te onaoraki e a kariaia bwa ana roko kaain Kiribati.

Ngaia are e a manga roko naba ana bubuti Tiaina ti aki te bwai ae ti tuanga Tiaina bwa aongkoa Tiaina ngkai ae e a tuangira bwa e nang kairira e kairua te rongorongo anne ao a riai ni butaki rongorongo aika akea koauaia ikai. Bwa ngkana ngaira taan kairiri aika ti taku bwa ti bon oioi ao ti bia nakomai ma ara

rongorongo aika a bon oioi naba bwa ti aonga ni kaongoraia kaain Kiribati n aki bureburea te ongora.

Ngke tia karokoia kaain Tiaina bwa are e roko aia bubuti kaain Tiaina ti aki ti kaain Tiaina e roko ana bubuti te ANZ Bank , e roko naba ana bubuti Australia ma New Zealand bwa iai naba kaain aia aobiti akana a mena i Australia e a tabenna te Komete n rinanoia, ao ngke bukina bwa Tiaina ti a tia ni kariaia are te kaibuke ngaia are tia manga kariaia naba Tiaina bwa ana roko naba ao ana ira naba nanon te babaire anne. Ao ngke a roko ao tao e koaua e ti rina ni katanoataki ao aia kantaninga aomata akea riki te tabo ni *quaranteen* ao akea riki te *isolation* bwa te tabo ni *quaranteen* are te KSOHN are aia tabo Neeti ni kawai ao te *isolation* are i Bikenibeu tao e aki nang bwarabwara naba te rongorongo anne bwa are aikai ti kanakoi bwa kanoan ara *press release* ngke ti moan tei ara *task force* ao ti kaoti taabo aika ana mena iai aomata ake ana roko. Uoua taabo n aron are teuana te tabo ni *quaranteen* are te tabo n Neei ni kawai are anne akea boona are ana roko ara koraki ao akea boona bwa a na nako ni maeka ikekei ara botanaomata.

Ao e katauraoia naba te Komete teuana e kakaai Utero iaon Tarawa bwa a ngaa taabo aika tao e angaraoi ibukin are kanga aron te tararua ibukia bwa ana aki kai birinako ao e na raroa ma auti kanga iai te *distance* are anganaki are kanga ana *recommendation* taan rabakau man te Onaoraki, ngaia are e a rineaki ngkanne te Fema Lodge ma e aki *free te* Fema Lodge aomata ake a kan roko ti aki ti kaain Tiaina ao ti aki ti kaain imatang ao kaain iaa riki te i Kiribati are e kan roko bwa e *quaranteen* ma e taku bwa e aki mwengaraoi n te KSOHN e uki te *Fema Lodge* bwa e na kabooa bwa are te Utero. Bwa ngke ko mena n te KSOHN ke iara riki *free of charge* akea boona.

Ngaia are aikai kanga ti rongorongo ae I taku bwa N na kaeti bwa mwiina a kaburea ongoraia kaain Kiribati ao e kakawaki bwa e na koaua rongorongo ake a taekinaki n te Auti ni Maungatabu aei. N na taetae naba iaon tabeua bwaai n aron te *copra tax* bwa e aera ngkai tia manga karina te *copra tax* ao ngai temanna ae I matoatoa ao bwanau I tuanga au Party ma ti aki nanou ae iraki, ma tao e noraki ana *principle* te iango aei ao I kangai *'te copra tax'* ao tia bon karaua ni iangoia, ma ibukin ongorami kaain Kiribati te *copra tax* ti aki ni kabane ma iai te *treasure hold* ae e na kateaki are aongkoa e na kaboraoaki ma aroia Taan Mwakuri.

Taan Mwakuri ngkana e roko boom n te boo ae $10 te ngaa ao te *treasure*

hold n teina ae ngkai $5 te ngaa e anganiko bwa kona aki *tax* ni boom ae $5 te ngaa. Ngkana e raka boom $5 te ngaa bwa tao $6 te ngaa boom koa *tax* ngkanne n are $1 te ngaa. Ao aio ngkanne te *module* ae ti na uotia nakoia taan oroben ngkana $5 te ngaa am karekemwane n te ririki ko aki *tax,* ma ngkana e a raka $6 te ngaa am karekemwane n te ririki ko a *tax* ngkanne n are $1 te ngaa.

Ao ti na kabwarabwara nakoia kaain Kiribati a riai n ataia kaain Kiribati bwa e aera ngkai ti na *impose* te *tax.* E aera ngkai ti nang karina te *tax* nakon te ben, bwa tao akea mai mwaaina ao a bukina te Tia Babaire bwa antai ana bwai te *tax?* E a kaman mwakoro n te Baibara angan Kaitara ana bwai ao angan te Uea ana bwai e aki boou, e a kaman imwain BC *before Christ* a kaman oti akanne rongorongo ni kawai. Ao tera bonganan te *tax* aonga n ataia kaain Kiribati, tera bonganan te bwai ae te *tax?* Ao ngaia te *tax* ae kateimatoa ara Onaoraki e kateimatoa kawaira, kateimatoa ana karikirake te Tautaeka ibukin te botanaomata.

Ngaia are ti na kataia ni kanakoa te taeka ae te bwai ae kanaokoroaki. Bwa antai ae e na kakarea te mwane are mwanen te *tax* arei, ti Taan Mwakuri n te Tautaeka Taan Mwakuri n te bitineti antai riki are ana kakarea te batiketi arei ngkai e a raka maeuia kaain Kiribati bwa a kona n roko n te *first hold* ke te ware are iaon $5 te ngaa, ao tabeia bwa ana buoka naba karekarean te bwaene arei.

I karautaeka ngkana I karakini karaki tabeua, ma N na riai ni karakinna bwa e na matata nakoia kaain Kiribati. Ngai temanna ae I maemaeka i Kiritimati ao ko ataia bwa iraua ana karekemwane temanna ae bitineti iaon te ben. E kona ni katine ao e kona n katinea te mwaiti ae 40 te ton. Iraua mwanen 40 te tan $80 te ngaa ana mwane ae karekea inanon 2 nakon 3 te namwakaina. Bwa are te katine i Kiritimati bwa e aki katoa bong bwa teniua namwakaina ao ko katine e rawata i Kiritimati ae karikirake n te bwai ae kanga te *a middle man* are a kabooa te ben mai irouia aomata n te boo ae bebete ao ngaia ngkanne a nako ni karekea boona ae $2 te taara man te *copra.*

Tera ngkanne am iango te i Kiribati ngkana ko ongo aei? Te aomata ae karekea $80 te ngaa n teniua namwakaina ao ko kamwaitia ma 4 te kuata iraua ngkanne $120 te ngaa, e riai bwa e na aki *tax* te aomata aei? E riai bwa e na aki karekarea naba te basket arei. Ao anne raoi bukina aio raoi bukina ae ti tangiria bwa kaain Kiribati ni kabane ana titebo, ko mwakuri bwa te tia oroben ngkoe, ko riai ni *contribute* ke ko riai ni birimwane

nakon te tax ma e aki tax ni kabane bwa ngkoe te unaine ke te unimwane tao ti am ben ae ko karekea n te ririki bwa ti $3 tabun te ngaa ko aki *tax* ti na aki bureburea te ongora ikai are aongkoa ni kabane kaain Kiribati ana bane n tax naba. Ana tax ake iaon te *treasure hold,* ara *treasure hold* kanoan naba ara motinnano ti na irakea te *treasure hold* man $5 te ngaa nakon $7500 irouia Taan Mwakuri. Ao aio naba te kantaninga ae ti na karaoia naba nakoia taan oroben e a bubura riki aia kaeka a maeuraoi riki, ao anne raoi bukin te tax are tao ti tuangaki ngkai bwa are kam a manga mena te tax bwa e nang manga tenaira. Te tax e na riai n titebo nakoia kaain Kiribati bwa are ngkai ti ataia bwa e a raka maeuia kaain Kiribati ma ngkana a manga anganaki 44 te taara e a raka riki maeuia.

Ngaia are I taku bwa tabeia ana *contribute* naba nakon te *tax fund* arei te mwane arei. Te mwane arei bwa ti aki ti nanona bwa a nang ti *enjoy* ke ana kukurei ni bubuti inanon te kawai ae korotaa ana karerekea aia bwai n aoraki ae akea boona ao antai ae na kabooi bwaai akanne aika ana ti kabooi Taan Mwakuri ake a tax man te bitineti a tax man te Auti ni Maungatabu ake Taan Mwakuri taan raa riki ao Taan Mwakuri n te Tautaeka, e kairua anne. E riai n titebo aron te i Kiribati ao anne ngkanne katitebaoana ae ti karaoia.

Tia manga taratara te bwai ae te KPF are kam ti tuangaki kam a manga karina te KPF bon inaomataia kaain abau aki tangiria ni KPF anganiia are $4 te taara ao tai manga taua are $.50 e aera ngkai ti karaoa aio te Tia Babaire ao are I taku arei, ngai temanna ae I mamaeka n te itera mainiku n taai ake ngkoa ao I noora aia kona ara botanaomata bwa are ngkana iai am taratara ibukia am botanaomata ao ko riai ao I maroro ma te Minita n te Linnix bwa are I rereitaki ma ngaia i Mainiku ngke ngai kaain te itera Mainiku ngkoa ao tera ae ti taku ai kawara nakai, ngkana a katine ao e reke aia mwane mai iroun are kanga aia *employer* arei a kona ni karekea aia mwane n teuana te bwakabwai ke n teniua n namwakaina ae te mwaiti ae nakon 2 nakon te 3 iai naba aomata ake bon te naan *private* ake a bon nako n riko ben bon irouia e kona ni karekea aia mwane ae $5 te ngaa n tain te katine, ma tera ae riki te Tia Babaire e ngaa aia mwane anne.

Ao ngkai kanga e a moanna ni karako te ben tera ae ana kariaa. Ngaia are I taku bwa tabera ae ngaira taan kairiri ti na kairia ara botanaomata nakon te taratara ae tamaroa. Ti na kariaia ao ti aki taua aia mwane ni bakairaea ti aki ma ti tuangia bwa aio te bwai ae kam riai ni karaoia. Katina tao $4 te tara e

reke am mwane 50c e na kawakinaki. Ao aio ngaia kanoan te *system* ae e na karaoaki ngkai ao anne bukina ae bae teutana aron kanakoan ngaia ae e aki ira ngkai te moan ririki aei.

Ma iai te kantaninga bwa ngkana e a tia te babaronga inanon tao te kauoua ni kuata ke te kateniua e a nako naba ti aki te kanganga te mwane, ma te kanga te babaronga. Ao ngkana kam ongo kaain Kiribati bwa aio bukina ngkai ti taua bwa ti na karaua ni iangoia are ngkana ko oro ben are I taku arei e na katiteboaki te i Kiribati ko mwakuri e koro 50 am ririki ke 60 am ririki n te Tautaeka ao ko okirikaaki ma am mwane ae irabwi te ngaa. Ao te *module* naba ae ti na karaoia nakoia taan oroben, ko oroben ko tiku i buki ko oroben inanon 10,20 te ririki ko *retire* ao tera ae riki e a na ana mwane n *retire* te tia mwakuri n te Tautaeka ao te tia mwakuri n te tia oroben e ana naba ana mwane n te mwaiti naba are tao iraua bon marurungim bon nakon am mwane.

Ngaia are aikai bukin te babaronga are e na aki taraaki bwa aongkoa tia karimwia bwa ti aki kan kabwaka, *no* te babaronga bwa ti na karaoia e na titebo te i Kiribati. Ko mwakuri ko *pay tax* bwa are ko a roko ke koa bwakabwai n te mwaiti are kona riai n *tax* ko oroben ko *pay* tax naba bwa e a roko naba am karekemwane n te mwaiti anne.

Ao anne ngkanne bukin ae e na *take time* te *system* karaoana, bwa are ti aki te bwai are ko karaoia ngkai ao e a tia naba bwa e na *take time* tao e na iai riki baitina bwa are te *database* ngkai e a tauraoi iroun te MWYSA are a tauraoi araia kaain Kiribati. Ara kantaninga bwa ko na nako n oroben ti na miakina te bwai aei, ko na nako n oroben ao antai aram, ten Taom kamai am ID card ke tao kamai am KPF number ao I a transfer naba am mwane arei I anganiko $350 ao $50 te taara e a raai nakon am KPF anne am *receipt* am *receipt* ibukin am KPF. Kanga anne te naan tamnei ae ti kataia ngkai ni karaoia nakoia kaain Kiribati ao kaain Kiribati kam na uringira n tokin te tai are kam a *retire* iai. kam na uringira n te tai are 20 te ririki ma ngkai e a toki korakoran am oroben ao ngaia naba arom bwa ko roko naba ibuako ko roko naba n te *lotto* bwa e kabooa ana kaa te tia mwakuri n te Tautaeka are e a *retire* bwa are e aoki nako buki nako abana, ao ngkoe are tao bon titebo am ririki ni mwakuri ma ngaia n oroben e reke naba am kaa.

Ngaia are I taku bwa akea te kakaokoroaki ikai n aron ara babaire, bwa ara babaire ake ti karaoi a oioi ian te kantaninga are ti taraa aroia ara botanaomata, bwa ti

na aki ti kakaurea matara ao akea ara iango, ti na taraia ao ti na nanoangaia bwa are ara botanaomata kanga anne ngkai kanga ae kanga ai anuara are *the more you gain the more you spend.* Mwaitin riki are ko karekea mwaitin riki are ko kabanea ao ti aki kakewea aei bwa ngke akea te *scheme* ae te KPF ao bon oo iaon oo ngaira kaain Kiribati, ma tera ae riki ti karabwaia naake a moan kanikinaea te KPF bwa e noraki manenana ao anne naba te *module* are ti na karokoa ngkai irouia taan takataka. E rabwa taan moan babaire iaon te KPF ma N na taetae teutana iaon au Botaki ni Mwakuri ae tao te Air Kiribati ao tao N na manga kauaea riki are e taekinna te Beretitenti. E aera ngke tia bon karekea ara wanikiba bwa ai ami wanikiba anne? Ae ngaia ae kam a bit ate reitaki ma Tiaina I aki kan taetae iaon anne bwa are e a tia n taetae iai te Beretitenti, ma N na ti kaoti bwaai aika ana riki bwa te wanikiba tao I a kabotaua ni kangai bwa ai aron te nii ae tia unikia ao ngkai tia tuangaki ni kangai e kabanea buaka te tai ami nii anne. Bon akea uana bwa bon te nii n aki uaa, ngkai tia taetae bwa ti tuai n noora uaan te nii bwa teuana riki ke nimaua te ririki te nii anne are e na ikawai rake ao ngaia e na anganiko uaana aika kona nako ni katine ben iai ni manga karekea bwa am karekemwane. Ao ai aron ngkai te Embraer tataninga bwa te *Embraer* ae ti kauauai ara mwakuri iaona ti aki matuakina taekan ara karikirake kam a tia n noora kanoan miin te Air Kiribati ae e a otinako kanga te wanikiba ao e a moanna ni karako te titiraki, tia mano n te Auti n Tei ae nako bwa e kuri n teuana te wiiki te titiraki ibukin te Air Kiribati. Ibukin te *domestic* ibukin kibakiba inanoa, ao tera au taeka ngkoa n ae nako Taan Tei? Ti na kataia imwain te Auti ae na roko ao e rabwa te Uea alleluia bwa e koro bukin anne.

E ngae ngke te kanganga ae ti tuangaki bwa te C*ovid-19* ao ngke arona bwa ti ira nanon te kaoti are ti na kaina te *boarder* e aki roko ara wanikiba arei bwa are a roko nakai. Ngkai kanga ti kamatakiaki n anne bwa ti bon ti tara te kabwaia are e a roko te wanikiba. Ngaia I taku bwa au kantaninga bwa ngkami Taan Tei e a moanna ni bebete te uota iaon te wanikiba ami kaako ake a *back lock* inanon te Air Cargo inanon iraua namwakaina I kaongoaki bwa are a bane n roko ngkai n ami abamwakoro. Te naan kibakiba ake a bane n rootaki n taai aika nako I kaongoaki naba bwa are a bane n raoiroi. Tataninga riki ibukin ara *Embraer* ti mwakuria ao ti aki mamatuakinna ibukin naba taekan ara *embraer* bwa e aera ngkai tia bon kabanea ara tai n te *embraer.* Ao uaana aika ti na noori imwina te *tourism* N na kai irekerekea naba ma au tabo ni mwakuri naba ae te

tourism. Ngkana ti taraa ana ribooti te *tourism* man Maati 2019 nakon Maati 2020 ao iraua te mwane are e rinnako inanon ana *economy* Kiribati ke te mwane are e rinnako are e roko te *foreign exchange* te mwane are e roko iaon Kiribati. Iraua ae ti karekea mai Tarawa $1 te mirion $1.9 te mirion, iaon Kiritimati $798,000 te ngaa n tokin Maati. I karautaeka bwa are kam bon ataia bwa n te tai are Maati ni karokoa ngkai ao iai te kabuanibwai n te aonnaba ni irekereke ma te covid-19. Ma ngkana ti noora te ware aei ao ngkana ti kabanea ara tai nakon te bwai ae te *tourism* ao te mwane ae na roko I a butiko Madam, ni ikotaki ma manga reken ara wanikiba ao ti kona ni karaoa te kantoka bwa e na boraoi riki e na *more competitive* bwa are kam bon ataia bwa ti teuana ara wanikiba ae *serve* niira riki Biiti. Iraua kantokam mai ikai nako Biiti ngkana ko a tibwa kabaea aram iraua kantokam? E kaan $3 te ngaa. Kona mwananga mai ikai nako Australia iraua? E kaan $6 te ngaa ke $6 tabun te ngaa.

Ara wanikiba ae na roko ara kantaninga bwa e na kabatia te mwakuri itinaniku n akea te kanganga ni baoia ara Taan Mwakuri ake ana nako ni mwakuri i tinaniku ao e na kabatia naba te roko te *tourism* ae te *tourism* ae ngaia ae riki bwa te koora n aban te betebeke mwanen te koora, ao tera ae riki? Biiti e a rikirake e a karaoia bwa ana *No.1* ngkoa ngkekei Biiti inainano ana karikirake ae te *tourism* ao ngkekei ngkoa te kai tioka, ao ngkai tera ae riki Biiti e a riki bwa ana number 1 n te *tourism* ao e a katamaroa ana Airport n aron are e taekinaki, e a katamaroai bwaai aika a irekereke ma te *tourism.* Bwa are ngkana ti taetae iaon te *tourism* ti aki ti ibukin te aomata are e roko te *tourism* e *general* ko *talk about the infrastructure* ko taetae ibukin te naan *taxi drivers* ko taetae ibukin te naan *handicraft* ko taetae ibukin tera riki Taan Mwakuri. Ao aikanne ngke e a roko te mwane n te *economy* ke inanon kaubwain Kiribati n te aba teuana ao e a bunginako naba te mwane anne. Ti bane n ataa anne Taan Tei ma anne bukin teuana ae ti teimatoa n onimaki bwa ara karikirake ae te *Embraer* e na uota te kabwaia ti aki ti ibukin te *tourism* ma ti na taraa naba te *export* ke te karikirake iaon kabonakoan bwaai ake ana kona ni uotakinakoaki n te *Embraer.* Tao ti kona n taraa ara ika e a tia n taetae iai ara Minita ae karineaki man te Fisheries.

Ma akanne teuana kanoan ara bwai ae te *tourism* are ti taku bwa e bwaka nanora n te *tourism* ao I nang kukurei n taekinna bwa tera ae riki ngkai kai e roko te *covid-19* Biiti ana Taan Mwakuri ake iraman ake a kamotirawaaki 700 tabun ana Taan Mwakuri Biiti. Ana wanikiba are a

bane n tei ao are a bane ni kaokaki nakon taabo, bwa e aera? Bwa Biiti angiin ana wanikiba e riitini, Kiribati e aki ritina ana wanikiba e kabooa e bwaibwai iai 100/100 ao anne bukina ae ti aki nang rotaki n ara *airline.* E koaua tia manga taraa ngkanne aron kanga tarakira ma aban te betebeke, ao e koaua ngai ngkai temanna te aomata ae I bon aki kan nanoraoi ma te bwai ae te GDP *per capita* ao I a tia ni kauntaeka ma kaain te IMFM ngke I riki bwa te Director temanna n te KPF ao iai ara karikirake teuana ao I kauntaeka ma kaain te mena ao aki toki ni kakaota te bwai aei, ma are ibukin ongorami kaain Kiribati te GDP e bon ti kamenakaki ibukin ara *domestic* e aki taraaki kaubwaira are itinanikun Kiribati, ngaia are ti aki kamanena, ngkana tia manga taraira nakon te *gross national income* ke te GNI anne ngkanne e kaota ngkanne kanga e irekereke riki kaubwaira ma ara *foreign exchange* are e *flow* n otinako ao ara *foreign exchange* are e *flow in* ao anne ae kona ni karekea ngkanne ara *GNI.*

Ngaia are I taku bwa e aonikai are ti na kakamanena te GDP *per capita* bwa ara bwai ni kabotau e ngae ngke e uarereke ma n aron are e taekinaki mai mwaaina ao bon kan baka karinia kaain ke kamwaitia kaain Kiribati ma ara *rerf* are $1 te birion tia bon rokoroko naba ieta ni kitania aban te betebeke.

Ngaia are e koaua anne te bwai ae I aki nanoraoi iai ae e na kakamanenaaki te GDP e aoria bwa are anne ana *rating* te IMF ke te *world Bank* n taraa aron kaubwaira are bon iaon abara ma e aki taraaki are itinaniku. Ngaia are ngai temanna te aomata ae I kakewea te ribooti arei.

Ti a taraa arora ma aban te betebeke ao ngkai ae kaain Kiribati e a reke iroura te *unemployment benefit.* Te Tibiika ko kona n tuangai bwa iai n aban te betebeke ae rereke irouna te mwane aei irarikin Australia ao New Zealand. Bwa are kanga I aki toki ni kakaraoa au *research* ao au nonori kanga e kuria n akea n te betebeke ae iai ana karekemwane aei. Ao ko ataia bwa aia mwane kaara mwaitira naba ngkai I taku bwa kaain Kiribati naba ngkana iai aia mwane kara n aba tabeua ma Kiribati ae e a roko ni $200 n te namwakaina I taku naba bwa ngaira naba te kabane n eke n aban te betebeke. Ao ko ataia bwa tera ae riki ae a moanna n oki kaain Kiribati akana a maeka i Toromon ao akana i Rabi a nang nakomai ao tao kaain Kiribati naba akana a mena n taabo tabeua, bwa a nang oki bwa ai te kabwaia ae e a roko ao aikai moanakin Singapore ao Dubai. Ngkana e tuai n rangi n roko abara n te rikirake ma aikai kanoan kaubwain te i Kiribati akea te aomata ae akea ana mwane ti a tibwa oki mai

Nikunau, e rabwa ana babaire te Tautaeka bwa e kamwanangaira bwa ti na nako ni ira ana botaki Nikunau. Ti maroro ma unimwane man rokora ni karokoa ti roko n te maneaba ni karokoa a manga kabwakaira kam nang rarabwa kaain Nikunau n ami kakairuwa ae rakai baana. Ao I maroro ma unimwane ao tera aia rongorongo unimwane I tuai titirakinia aia mwane ma a taku te Minita kam nang rarabwa n ami Tautaeka ao I taku e reke ami mwane, ko rangi n rarabwa ao ngke arona bwa kam aki Tautaeka e na reke aio nakoira kam rangi n rarabwa ao kam na bon anganaki te kakabwaiaki aio aia taeka unimwane kam na bon kakabwaiaki bwa kam tobwa raoi nakoia kaain Kiribati ngaira ngkai ngkoa ngkekei ngkoa, I a manga manikangareia ngkai kanga n te roro aei e nang moanna n aki taraaki te ubu ae ko a kara ma e a moanna n taraaki am buua ao ngaia a taku, ao ngaia a taku ko aki kewe ae ngaia kanga akea ara kanganga ngkai teuare e taku, a manga manikangarea temanna, temanna raora ni unimwane ae e a na nakonako naba ma kanga ana *waist bag* e aki kona ni bwaka ana *waist bag* arei bwa are ai te mwane kanoana.

Ao aikai bwaai aika a riki te *back pay* n aron are e taekinaki bwa are e *back pay* akea te *term* aio ma rimoa te Tia Babaire, akea man ana karikibwai Kiribati ai tibwa ngkai te *back pay* ae e a riki bwa kanga te rongorongo ae boou. Kanga bon aron naba ae moan kaoti te $2 n taara ni mena, ao n aba tabeua a taku kam na aera ti na nakon Taneti kabwara au bure ngkana I atonga aran ara Beretitenti ae karineaki ma I kakoaua bwa n aba tabeua ti na nakon Taneti bwa ataia bwa te kabwaia n are n te ben. Ao ngkai ai manga te *back pay* e a bwaka am *back pay* e nang manga roko te $4 n taara tao antai ngkanne arana e nang manga mwakoro ngkanne arana bwa te $4 n taara. Ma aikai bitaki aika ti taku bwa ti riinga maeun te i Kiribati ao ngkana kam aki roroko i buki bwa tao kam aki bati n roroko i abami bwa are ngai e nang rarawata au bong iaon abau ae Tamana, abau ae te kabanea ni uarereke ibuakon aban Kiribati. Ao e taku au taeka nakoia kamanena raoi ami mwane.

Ao I nang kukurei bwa teuana te mwakoro ae e karaoa ana tamnei ao e taku ngkana e bwaka te *back pay* ao ti na kamanena moa bwa ian ara mwakoro ti na katoamaua kabwan ara mwakoro imwain te roko are kawaran Tamana n are 150 n ririki. Ni bong ake imwina ao ti na kaumakia kaain ara mwakoro aei bwa aia mwane ni $50 te taara ana bane ni karekare iai bwa karean moa temanna e na kabooi ana kaabwa bwa are ngkana ko a tia n roko iaon abau ae uarereke te Tia Babaire ao e

kuri n angii te auti ae kaabwa. Au kakaewenako nakoia kaain abau I kabwara au bure ngkana I taekina aei, ma are I kaungai nanoia au botanaomata bwa are tabeu anne bwa N na maeka ma ngaia ao N na reireinia ao N na kaungaia. Ao au taeka nakoia I kangai, e a taubobonga ami auti bwa e a kaan keiakinna bwa kam na oro buriki kam na kabwara au bure kam na auti buriki. Karaoia bwa am karikirake te oro buriki bwa aonga ni mwakuri tabeman ao ana reke aia mwane ao ana kabonakoa te buriki. Bwa are kaain abara arei bwa are kanga te iango ni Maiaki are e kangai ngkana e kaabwa are ngkai ao ngai N na manga kaabwa naba kanga te bakantang kanga te uaia ni waakirake.

Ngaia are anne tokin te rongorongo ao a kuri n angina, ao ngkai tera ae riki a roko ane a manga te Tia Tei te Minita tia butiko koa karekea ara aiti baoki are e maeu man te tiora bwa ngaia e nang tikiraoi bwa ana aiti baoki ten naewa. A kerake ao angina a bane n toa n rebwerebwe ao ngkai a mwaing ni waerake riki te aiti baoki tabeman are a *bum* te *solar* e *shower* aia auti aia roki a *tap* irarikin aia bwai n amwarake aera riki iai te maeuraoi ae raka, au taeka nakoia tao bukina naba bwa abau ae Tamana e tabuaki te manging ngkana ko roko bwa ko manging ao koa uotaki naba nakon mataia unimwane ti te nangkona. Ma tao n te taina ngaia I tabe n reireinia au botanaomata ma n te taina ao e na kerikaaki naba tangiran te nangkona. Ao bon au kakaewenako naba nakoia kaain Taan Tei ti aki ti Minita bwa nakoia Taan Tei ake n te itera are teuana ai tera bongan te bwai ae te nangkona, iai bonganana irouia ara aomata ke ti bon tiringia ara botanaomata e a mwaiti te mate ae riki man te nangkona ti karaoi raoi tibwangara ae ngaira taan kairiri ke tia manga bon kataia ni manga karaba te ota nakoia ara botanaomata. Ko a ongora rongorongo are a nako n nangkona ao a motirawa a tabekaki rabwataia.

Ngaia are aikai bwaai aika I taku bwa tabera ae ngaira Taan Tei ao Minita ao ngaira taan kairiri ibukia ara botanaomata ti na *implicate* ara botanaomata ti na reireinia ti na aki ti tataraia mai kiraroa ao ti na kainnanoa aia X ngkana e boo te X, ti aki bwa tabera bwa ti na reireinia naba ara botanaomata ao I nang kukurei n taekinna tao I aki kumei aba ma N na bon kumea abau, kaain abau ae Tamana iai mwakoro akana a tauraoi ngkai ni karaoa aia karekare tao auti ake a tuai kaabwa, ao auti ane a tia ni kaabwa ane a tia ni iangoa ngkai aia auti te Kauntira I a tia n anganna tabena bwa e na karaoa ana karekemwane are te karao buriki. Ao I kataia ni manikangare nakoia kaain abau bwa

are e uarereke abara te kabanea ni uarereke bwa iai kaubwaira te Tia Babaire, ae kaubwaira ae I aki toki n taetaekinna ae kaubwaira anne bon ti te bobonnano, ti nang uarereke ma iai iroura te kaubwai ae te bobonnano. Ngaia are I tuangia kaain Tamana n te taina ao kam na kaira Kiribati man te bitaki ao tao e na reke ana *module* te Tautaeka nakon taai aika ana roko.

E koaua te Tia Babaire e a booau beero ma I kan kaotia nakoimi bwa ara kataumwane ae ti karaoia ngkai e barongaaki raoi ao I karautaeka nakon te naan rongorongo are aongkoa aki barongaaki raoi bwa tia karaoia naba bwa te naan bwai ni ieniku. Aia *leave grant* Taan Mwakuri n te *private* N na kaotia riki nakoimi kaain te *private sector* e na reke ami *leave grant* ma e karaoaki naba te babaronga ian are e taekinna n te Commerce bwa te bwai aio bon ara karikibwai bwa are e tabekaki n ara kamronron. Bwa ra mwaiti arei tia manga kaongoaki n te itera are teuana bwa ngaia e a manga raka riki ni karokoa tia roko n te mwaiti ae $3 te ngaa ma e aki bebete karaoan aei bwa are e rawata bwaai aika ana rinanoaki iai n aron are e taekinna te Minita n te Commerce, e na iai naba te *database* te ER ae kakawaki ibukia Taan Mwakuri n te bitineti ao aio naba ngkana a ongo bwanau taan bitineti ao tera burena ngkana tao e a reke n Ritembwa ao are bon te *leave grant* e na bwaka n te ririki, tao te Tautaeka e bwaka n Tianuare ao ngkami tao e bwaka tao n November ke Ritembwa n te ririki aei, tao e a *save* riki ami mwane bwa are kam aki kabanea.

Ngaia are kam na aki raraoma kaain te *private sector* ao antai riki are a kotokoteaki Kauntira Taan Mwakuri n te Kauntira, e na bwaka ma iai moa te bwai ae karaoaki iai ao n tokin te tai e na bon reke nakoimi n ami buua. Ao tao a bane aia mwane kaain te Tautaeka ma antai riki bwa are a kaman bwaka ni moan te ririki ao ngkami e a bwaka kam a manga ngarengare ao nakekei ngaia kam maeu ngaia e bon raoiroi riki ngke e bwaka n te kabane bwa ngaia e tiku ami mwane anne. Aikai tabeua taeka te Tia Babaire I nang kukurei ni butimwaea te Biira aei ni boutokaia ao I nang karabwaia naba ana Taan Mwakuri n te Kauoman ni Beretitenti are a tia ni keiaki ni karaoa tibwangaia aei ae te bwai ae kanga *historical* ae kanga iai naba rongorongona bwa ngaia ai akea aia TA ao kam rabwa ibukin tikumi irarikira ni kabwakano tai ni karokoa te tai aei am Taan Mwakuri te Kauoman ni Beretitenti ao man taeka aikai ao ko rabwa riki te Tibiika ae ko rine.

Tibiika; Ngaia tera am *Point of Order* te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne; Tao ti bon ti kan kaeta are ibukin aia mwane kaara. Bwa e a tibwa reke are mwiin ana maroro ke ana taeka ni bau te Beretitenti are e taku bwa e bon aki taekinna, I kona n ti warekia bwa are aei kaetan rongorongo ae manga taekinna te Minita are te $100 n taara te *back pay* ao ngkana ko kariaia bwa N na ti warekia bwa e nang kakawaki bwa aei bon ana taeka te Beretitenti ngke e anga ana taeka ni bau ni 24 n Aokati 2020. Ao e kangai *ao e na bwaka aia mwane ni kara man te ririki 60 ni waerake ae $100 te taara ni uoua te wiiki mwaane aikai ake ana tauraoi ni bwaka ngkana e bwaati te kataumwane n te Auti aio n okirikaaki te bwaka mwane man 1 n Tianuare.* Aei ae ti anaia man aobiti ngaia ae ti bon ti kaetia bwa are e tatangiraki mwiina bwa mwiina ae a manga kakeweira ae ti taetae n akea oina. Ko rabwa.

Tibiika: Ngaia ai bon ti uoman. E nakoim te Tia Tei mai Marakei ae Hon.Moannata Ientaake.

Hon.Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa te Tibiika ao imwain ae I waakina au maroro ao bon au kamauri ao aia kamauri kaain abau ae Marakei nakoim Tibiika, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita, Taan Tei ni kabane ao ai bon kaain Kiribati ake a bon ongora n te tai aio kam na bane moa ni Mauri.

Ti kakoaua te tai aio bwa e a bon bwakanako te tai ao ti kakoaua naba bwa ti bon riai naba n anga teutana ara maroro ao tao ai bon ara kabwara bure ao ara karabwarabwa tao e moarara riki ngaira ake ti a bon tia n riki bwa Taan Tei n abara ae Marakei, inanon ara tai ni buti. Ao ti kakoaua bwa inanon ara tai ni buti te Tia Babaire ao ti rimoa n anga ara taeka bwa ana kawakini aia ben bwa e nang nako te kai n te tine, ngaia e bon tuai tariu arei are te Minita tao e bon raoiroi ae ko teirake n anga am taeka ni kabwara bure bwa are tao e tuai nako ma e nang bon nako. Ngaia I a bon anga naba ara taeka ni kabwara bure n ara tai ni buti ni kaongora inanon ara abamwakoro ae Marakei ao e ngae ngke e tuai nako ma n aron ae e a tia n taekinaki ae na bon nako, ma e koaua tao ti aki te ririki aio moa ngkai e a tia n nako ana taeka te Minita n te mwane. Ngaia are I teirake n anga au kabwara bure iai ao ana aki raraoma bwa aio ara Tautaeka are ti tangiria ao n aron ae ti a tia n ongora taian maroro ao ti na teimatoa e ngae ngke ti kauoman iaon Kiribati irarikin Onotoa n rinea te Tautaeka aei ti na teimatoa irarikina e ngae ngke te aba n aine ti na aki kona naba ni muuti bwa bon ngaira aine e ngae ngkana e riki te bwai teuana ti na kukurei iai.

Ngaia I a kabwara nakoia kaain abau ae Marakei inanon ana tai ni buti n ae nako. Au kauoua ni maroro ngkanne N na bon maroro ibukin te kataumwane aio bwa I taku bwa te kataumwane n te tai aio te Tia Babaire e bon rangi n nakoraoi. Akea ae e aki kakoaua ae nakoraoi te kataumwane n te tai aio. I bon iangoia bwa N na aki maroro bwa ibukina bwa I taku bwa e nang kakawaki te tai ae e na ongo bwa e a tia ni bwaati te kataumwane ke tuai bwa e kakawaki riki are e na taetae te Tautaeka ao ti na ongora mai iroun te kataumwane bwa e bwaati ke aki, bwa n ongou ao n otau e bwaati ngaia are I taku bwa ngaira ake ti mena n te Tautaeka ti riai n aki kabatia te kabanemwane man te BPA bwa are te bwai aio te mwane, ao ngkai I taku bwa e a tia ni kariaia ao kanga akea bonganan ae ti na manga taekini bwaai ae nang okioki. Ao anne bon irou ae bon ngai ngke arona bwa e aki kariaiakaki ti na riai ni bane n taetae, ma ngkai e a tia ni kariaiakaki ti nang kaoti nano buakara ma tangitangira e ngae ngke ti a tia ni kariaia bon kabanean naba ana mwane te botanaomata anne.

Tao e raoiroi riki ngke ti tataningaia n aron are a taku ao ngke kam tataninga riki ao tao e na materaoi riki boon te kanakobwana ma boon tera arei. Ao I kakoaua naba inaomatan temanna ma temanna ma tera raoi bonganana nakon te botanaomata ae tia uneakina te bwai ae ti boutokaia ma ngke arona bwa ti aki boutokaia e materaoi uneakinana ma ngkai ti boutokaia ma te raraoma e raoiroi tia taninga te raraoma nakon taina ma ngkana ti nang raraoma naba ma ngkai e a kabanea ana tai te botanaomata n ongora e a kabanea te tai n te mwane ao e kabanea ana tai Kiribati ae e a kaan boo 11 n te tairiki ke tao mwiin 8 ngkai nakon 9 ti ibukin te raraoma ao n tokin te tai a kariaia.

Man au maroro te Tia Babaire ao I a bon anga riki au kabwara bure ae moan te abwabwaki ngkana iai tibanakon au maroro I bon taetae bon irou n aron au iango ae memere ao n aron te tai ae kanga I a tibwa taetae n te tai aio bwa aio bon irou ao I taku bwa e materaoi riki ngke e kariaikaki bwa ti na bane ni kauntaekaia, ma ngkai e kariaiakaki I taku ngai bwa ti na kabanea ana mwane te botanaomata aio ma ara tai ma aia tai naba kaain Kiribati irarikin aia rerio n ongongora bwa e ngaa te *point* bwa a bon kariaia ao a tia a manga moan kaoti aia raraoma bwa e aera ngke a bon aki totokoia riki. Ngaia are I taku bwa I aki kaburea temanna ma temanna n ana iango bon ngai aio n au iango ngaia are e bon kuri kanganga ae N na taetae ngke arona bwa e boutokaaki te kaoti ngai I a tia n anga nanou bwa N na aki taetae ma ngkai e reke teirakeu bwa ti ibukina bwa N na

kabwara bure nakoia kaain abau ae Marakei ao I kabwara bure riki n au maroro ngkana arona bwa iai tibanakon au maroro I a irianna ma te nano rinano te kabwara bure ae moan te abwabwaki ao I angani ngkami ami bau te Mauri, te Raoi ao te Tabomoa ao I tangiri ngkami ni kabane ma kaain abau ae Marakei. Kam bati n rabwa.

Tibiika; Ao ti a nakon ngkanne ara kabanea ni maroro ao anne ngkanne e a nakon te Minita ae Hon.Martin Moreti. E nakoim.

Hon.Martin Moreti: Ko rabwa te Tia Babaire ngkai ko karekea au tai ao e koaua N na kauarerekea au maroro kai e koaua bwa e a bon boo atin te maroro. Ma te bwai ae kakawaki te Tia Babaire ae kateirakeai kanga e bon rawata maroroakinan te *back pay* ao bon teuana naba bukina are ai bon ti temanna ana Tia Tei Aranuka ao ngaia are e kakawaki bwa N na kanakoa naba bwanaia kaain au abamwakoro kanga ni kakaitau nakon te kataumwane ae e a tia n tabekaki n te tai aio.

Ngaia te Tia Babaire I a bon tabeka bwanaan au abamwakoro ae Aranuka moa ni bon rimoa ni kaitaua te Kauoman ma ana Taan Mwakuri ni barongaan te kataumwane ae rangi ni kakawaki ao ti kakoaua bwa te kataumwane aio e karika te kakukurei nakoia kaain ara abamwakoro, e moarara riki kaain Aranuka ngkai ti kakoaua bwa e mwaiti te kukurei, e mwaiti te raka ni maeu ae noraki inanon te tai teuana ma teuana.

Te Tia Babaire I rangi n kitekiteaki naba n te maroro kanga aron barongakin te *back pay* tao e moarara riki kaara ao te roronrikirake ao e riai ni matata irouia taan ongora ao tao bon Taan Tei a bon ataia bwa e mwemwekaki taian kataumwane te naan *back pay* ke te MWYSA ke bon man au tabo ni mwakuri ae te MWYSA.

Ngaia are I kan katerei bwaai tabeua ni kamatatai bwa e aonga ni kona n teretere bwa tera te bwai ae riki e aera ngkai e iremwe te *back pay?* e aera ngkai e a uneaki te motinnano are $100 te taara irouia kaara n te uoua ni wiiki? Ao ngkana I katerea teutana te Tia Babaire ao tao e bon kaokoro ara boki ma aia boki kaain te Kaitara ma n te motinnano ae kaweneaki imatau ngke I moan roko ao e kangai tereteren te *back pay* irouia kara n ara motinnano. Aia mwane kaara man te ririki 60 ni waerake n te mwaiti ae $100 ni uoua te wiiki e na okirikaaki te bwaka mwane te *back pay* ma kanoan te kataumwane are $100 te taara n te namwakaina man 1 n Tianuare 2020.

Te Tia Babaire are ngai ngke I tekateka ma au tabo ni mwakuri ao au staff ao I tuangia bwa a nang karaoa te beba ibukin te *back pay* ao n noran naba aia mena aia *back pay* kara. Ao ngke I tekateka ao otau n ara motinnano aio ao e titebo ma e mwaneweaki kanoan te kataumwane ae $100 n te namwakaina man n 1 n Tianuare ao otau ae memere te Tia Babaire au kantaninga bwa te $100 te taara n te namwakaina ni karokoa Aokati ao imwin te kataumwane are kanga a bukinna bwa te motinnano ae boou are ti karaoia are $200 ke tao $100 n te uoua ni wiiki e aki kona ni waakinaki ke n *affected* ibukina bwa e tuai bwaati te kataumwane ae boou. Ngaia are au babaire ae I karaoia bwa tao kam raawa n ae kam a bukina te Beretitenti ma bon ngai ae I karaoia ibukin ami ongora Taan Tei bon ngai ae I baronga te kataumwane aio ao anne ngkanne au babaire ae I karaoia ae n otau ae memere ae ngkana I warekia riki, aia mwane kara man te ririki ae 60 ni waerake ae man $100 ni uoua te wiiki e na okirikaaki te bwaka mwane ke te *back pay* kanoan te kataumwane ae te $100 te taara n te namwakaina man 1 n Tianuare n 2020.

Ngkana tao e matata anne iroumi ao ngai otau anne. Ngaia are I a karaoa au kataumwane ibukin te ririki aio ae 2020 man Tianuare nakon Aokati e na riai n reke aia *back pay* kara ae $100 te tara n te namwakaina. Ao kara ake e a tia n reke irouia $50 ti a ti kabwaka kakoroana ao kara ake a tia n reke 60 ti na riai n ti kakoroa $40. Ao ai anne naba ngkanne arona ni karokoa Tebetembwa imwin bwatin te kataumwane ao ngkanne e a tibwa kona n *start* ngkanne ke n *affected* te motinnano ae booureirei are ai $100 n te uoua ni wiiki ma tera ae riki te Tia Babaire bon ngai naba ae ibitia ae bon au kario naba ae I a manga kangai, ti angania $200 n te namwakaina.

Bwa tera te kanganga te Tia Babaire ae I noria, ngke I a tekateka ma kaain te Finance ao te Bank ao te *issue* ngkana arona bwa ti nang angangania ni katoa 2 te wiiki kanga tao ti taraa riki te itera ae tao iaon Betio, TUC n noran kanga mwaingingia ara kara te Tia Babaire. Bwa are a oki te uoua ni wiiki a manga oki naba ai bon tibwa irabong e a manga oki naba ao ngaira naba ara *resource* are Taan Mwakuri e nang kona naba n *take* te tai ae bubura ao te kabanemwane naba ibukin mwaingingia ara Taan Mwakuri.

Ngaia are kanga bon au karioa naba are I a kangai naba tia uotia nakon te *kabineti* ngkana e kona n *approve* bwa tia kabwaka n teuana n te namwakaina ian bukina ae e aonga ni bebete aron mwaingingia ara botanaomata.

Te Tia Babaire anne katereterean teutana te *back pay* ibukia kara ao e koaua e korakora te ngurengure e rawata te naan titiraki ni kan ota ao ni ngurengure ibukin te mwane ao e moarara riki are 18-59 iai te naan kaoti ake a mwemwe naba ao I kantaningaia te Tia Babaire bwa aongkoa e na moan toka ni ingabong ma kanga taraan te Ota Beba ae buti e titebo bwa e a manga nang tio ibuki. Are nanona bwa tao e a kan manga aki naba reke tain tabekana.

Ma ngaia are e kakawaki ae ti na taekini bwaai tabeua ni kamatata te Tia Babaire. E riai n teretere irouia taan ongora ao kaain te Auti aio tao riki Taan Tei bwa ataia bwa inanon Aokati ngke e bwaati te kataumwane ao tia waakina naba barongaan te *back pay.* Ao ngke ti baronga te *back pay* te Tia Babaire ao ngai I taku bwa ana nang kukurei te botanaomata n te bwai ae riki bwa e nang mwaiti te tai ni kabwakamwane n te tai ae waekoa. E a bon *start* naba te bwaka mwane man 25 n September e a nako naba te moan *back pay* irouia kara, bon 2 n Okitobwa kanga e a bon nako naba te *allowance* ibukin Okitobwa bon 20 tabun e a manga nako naba. N 29 n Okitobwa e a manga nako ibukia taan aki mwakuri. Kanga e titebo bwa e a bon kirikiri naba te kabwaka mwane n Okitobwa tao te aekaki 4 te kabwaka mwane inanon Okitobwa n teuana te tai. Ao ti kakoaua bwa ngke tia kaman karaoa ara beba inanon bwa I roko bwa I tekateka bwa I a rineaki bwa te Minita ngai ao I a weteia Taan Mwakuri ao e kangai au titiraki, tera ana motinnano te Tautaeka are e tangiraki bwa e na riai moa ni *pay out* ke tao e nang ienikuria moa ibukia ara botanaomata? Ao ngke ti noria bwa te *back pay* ao I a tuangia naba karaoa ara beba te *Memo* bwa ti aonga ni moantaai bwa ti aonga bwa kanga aongkoa ngaira kaain te MWYSA ae ti na moan karabinoa te booro, ti aonga ngkoa n atongaki bwa tia nang mwamwakuri kee. Ngaia ti aki kangai bwa ti nang manga reke n te kanganga bwa ti nang manga okiraki bwa e nang manga mwaiti te ngurengure nakoira kanga ti kabwara bure iai te Tia Babaire bwa bon kanga ti aki ara kantaninga bwa ti na kaunia te koraki. Ma kanga ara kantaninga bwa ti na buoka aron kanga te iango ae kanga te buoka nakoia ara botanaomata n te tai ae waekoa.

Ao bon anne raoi oin ara kantaninga ao bon te bwai ae riki naba ae kam na riai n ataia Taan Tei ke taan ongora au *technic* ae I karaoia are kanga bon te *technic* n Nuka I a tuangia naba au koraki, tera are ti mwakuria are e roko kabaititia *enter* I taku bwa kam bon ataia bwa teniua te kabwaka mwane n ara Ministry teuana te tai. Bwa are te naan *employment, kara ao te disability* ke

mwauku. Ao ngkana kam *imagine* ae teniua te kabwaka mwane n teuana te tai ae ngaira ti ana *staff* ae bon ti iraman bwa tao e aki ngaun bwa tia kataia n *serve* nia te mwaiti n aomata ae e a tia ngkai n roko e kaan $50 te ngaa bwa are $30 tabun te ngaa e a kaan $40 ngkai te ririki are kanga aranaki bwa 18 nakon 59, ao kara e *more than* iraua te ngaa e kaan bwii te ngaa ao are te *disability* teuana naba tabun te ngaa. Ao ngkana ti ikotia ao e kaan 50 tabun te ngaa te aomata ngkai ae n ara aobiti ae ti kataia ngkai ni ibuobuoki ni baronga aron te kabwaka mwane.

Ngaia are bon te kabwara bure ae abwabwaki nakoia tao e moarara riki naake a ngurengure n te tai aio. Ma bon au kantainga ae abwabwaki bwa n tokin te tai I tau bwa n te Kaabong aio are e na manga bwaka naba aia mwane kara ao a nan grin kara ake aki rin ngkai are te 60 are a nang rin ngkai inanon te *back pay* ae na waaki ngkai tao inanon te wiiki aio. Ao N na kukurei n taekinna bwa e nang reke aia *back pay* man Tianuare nakon Ritembwa are e a *due* te namwakaina ae boou. Ae nang reke te mwaiti iroui ae $1600 ao I taku bwa au kantaninga are e na manga kangai, ngaia e bon raoiroi ngke ti aki ira te *back pay* are te moan ao te kauoua, bwa ti a ira ngkai ae e a bon reke naba ara bwai ae bubura ae ti kantaningaia.

Te Tia Babaire, te bwai ae kakawaki ae na teretere bwa te kabwaka mwane aio kanga e *open* kanga akea te *date* ae e na katokaki iai te kabwaka mwane. Ma te bwai ae I karaoia nakoia ara Taan Mwakuri ngke I tuangia I a bon kangai naba karinna, e koro 10 te ngaa katokia ao manga karinna bwa e ti kakawaki ae e na tia. Kanga au *term* n nuka are *katia bwa e aonga ni maeu* ngaia are iraua ngkanne are e a roko ai $10 te ngaa ngaia koreia moa *pay out* bwa aonga ni maeu akanne ao e aonga n tia akanne ao e a manga moan karinaki naba, iraua are e a manga rin anne e a koro 15 te ngaa kanakoa katia. Ao kaain Aranuka e tuai roko aia *form* a kona n taninga are imwina bwa ti aki te bwai ae na kataweaki. Bwa are bon te bwai aio e bon *open* ni karokoa are ngkana e rin ngkai am *form* tao n te wiiki ae na roko e na bon reke naba am *back pay* man Tianuare nakon Ritembwa.

Ngaia are kanga bon akea te kairoro nakoia ara botanaomata bwa ana takaka. Ti tuangia kam inaomata ngkana kam kanoaia kanoaia ngkana kam aki tai kanoaia e bon nakoimi, bwa are ti aki te bwai ae ienikuriaki. Ngaia are e na riai n teretere nakoia ara botanaomata ao ti karautaeka ngkana arona bwa iai te iremwe tao n te *back pay* ke tao terana riki a bane ni barongaaki bwaai ni kabane, ma bon ti te kanganga te iremwe ma ti nang

kanga n taraia bwa e na aki iremwe bwa e a bon korakora te mwaiti n aomata aio.

E riai naba n teretere taan ongora bwa ti aki te MWYSA ae karaoa te *payment* bwa are ngaira te Finance ao te Bank. Ao e na riai n teretere bwa ngkana ti nang waakina te *payment* e riai n tauraoi te naan mwane ni mwakuri ke te naan RBC iaon aba. Bwa are e aki kona ni kangai ani kanakoa naba ao ngaia e aki tauraoi te *payment* ke tao te naan mwane ni mwakuri iaon aba.

Ngaia are aio naba *issue* naba teuana ae e na riai n ataaki irouia ara botanaomata riki kain buki ngkana bon iai te kanganga n aron te kibakiba ao karaian mwaane n te tai teuana ma teuana, anne naba te *issue* ae kona ni karekea te iremwe. Ngaia are ana riai n rau nanoia ara botanaomata e moarara riki tao naake e tuai reke aia *back pay* kam aki raraoma bwa are e na bon bane ni itiaki n te tai ae waekoa.

Ma tao e kakawaki au tai aio te Tia Babaire bwa n te ingabong aio ao e koaua iai aika a roko ni ngurengure tao kaain TUC bwa iai aika a roko naba n tangira aia *back pay* ao e tuai n tauraoi. E ang bon te kabure ae abwabwaki bwa are e korakoran ae mwaiti tabeia kaain au tabo ni mwakuri e rawata, iai aia Biira ao iai riki aia raa te titiraki ae e koronganga taekan te *back pay* ao te *motion* ae e a mwemwe naba bwa taekan te *back pay* ao tao taekan tera. kanga akea teuana te titiraki ke kanga te karabwarabwa nakoia ara Taan Mwakuri bwa ti kakoauaia bwa a bon nang kainnano. N tabetai ngkana e a roko te titiraki nakoiu bwa I wetea temanna te tia mwakuri aongkoa N na un nakoina ni bwauranna ao I a manga aki bwa I a taraia ao e a bauraura matana bwa e titebo bwa e taku bwa mwiin ana kakataira, ao ngai I taku bwa tao e a oreaki iroun buuna bwa tao e a koko buuna, ma ngaia e aki bwa e taku bwa iraua ana wiiki ni kakatairaa n *overtime* ni karaoa te *entering* irouia te naan *application* ke tao te naan raana ake ti karinna n ara *system.*

Ngaia are kanga I bon nanokawaki bwa kanga bon akea temanna te Tia Tei ae tia ni karabwaai ken i karabwaia au Taan Mwakuri bwa a bon ti tangira naba te mwane ae e na riai n reke ao akea te kakaitau. Ma e raoiroi te Tia Babaire bwa are bon tabera ao kam rabwa kam tekeraoi bwa te i Nuka aio e aki kona n tang ao e aki kona n raa ni ngurengure ma I a bon onga naba kanau. Ao e moarara riki ara Taan Mwakuri tia kekeiaki kaain au aobiti I taku bwa ngkanne are a mwakuri naba bwa are iai ara *payment* ngkanna ane e na *due* imwin te ingabong ao iai ao iai naba ngkanne te wiiki ae na roko ibukin te kateniua n *lot* ni *payment*

ibukia ake te SFU ke Taan aki mwakuri. Ngkanne are a barongaia naba n te tairiki aio. Ao I taku bwa ngkai I maroro ao a kakauongo n aia aobiti n te tai aio.

Ngaia are kam rabwa Taan Tei are kam a tia n noora riain tao te iremwe kam rabwa ngkana tao kam a tia ni kakaitauai ao ngkana kam tuai kam rabwa ao kam rabwa naba nakoia au Taan Mwakuri kaain te MWYSA ngkana arona bwa kam a nang taraia bwa a bon aki kakaraoi aia mwakuri ao a bon aki barongaaki aron aia bwaka mwane. E na riai n teretere bwa e kanganga aron te bwaka mwane n te tai teuana ae nang bon *pay out* naba ae man Tianuare nakon Ritembwa. Bwa ngkana te mwaiti ni mwane ae ti kataunaria ibukia taan aki mwakuri ae kam a tia n ataia ae $27 te mirion e bon *impossible* ke tao e bon kanganga ae ti nang buuta naba $27 te mirion ngkai ao ti nang *distribute* nakoia kaain Kiribati ao ti angania naba te *back pay* man Tianuare nakon tao Rimtebwa. I taku bwa e bon aki kona n riki anne ao I taku bwa au kantainga kam bon ataia naba bwa e kanganga n riki.

Ngaia are e na uarereke au maroro te Tia Babaire ao I kabwara bure nakoia taan ongora e morara riki nakoia naake e tuai n reke aia *back pay* tai raraoma are e na bon reke n te tai ae waekoa ti na kata ara kabanea ni kona ara Botaki ni Mwakuri e raoiroi bwa tao e iremwe teutana bwa e a bon riaon ara kona ma ti na kekeiaki. Ao bon akea ara kantaninga ae ti na taua ami mwane ao ti na tineia bwa tao ti na iangoia bwa tao kam na un bon akea ara kantaninga anne ma bon ara kantaninga bwa kam na tia ma tao iaon kawaina bwa tao teutana riki te tai.

Ti ataia bwa kaara a itiaki ngkana e a *pay* nakon mwiin te ingabong ao are te Kaabong ao au kantaninga ngkanne bwa ai akea kara ngkai ae nang tangira te *back pay* nakon Tianuare bwa e nang bon *regular* ngkanne te *payment* are $200 ni katoa namwakaina. Ao ngkana iai te kara ae tuai n reke ana mwane e teimatoa n *open* ke tao ni uki te mataroa nakoia roko ao tia manga bon anganiko naba man Tianuare tao nakon Ritembwa ao nakon Tianuare are imwina.

Ngaia are kanga bon te kakaitau ibukin karaoan aio ao ti ataia bwa are 18 rikaaki nakon 59 kanga e *slow* teutana anne ao ti tuangia ngkai are 4 te namwakaina n teuana te tai. Bwa ara kantaninga bwa ngkana e aki bane inanon te ririki aio ao e na bon *roll on* nakon te ririki ae na roko. Ma ara kantaninga bwa n te tai are e bane iai ao e a bon tiku naba ngkanne are ti $50 n te namwakaina inanon taina. Ao anne bwanau te Tia Babaire tao I kabwara bure tao e a reke au tai ni kaitiaki ibukia ara

Taan Mwakuri ao ti kakoaua bwa kanga akea te titiraki ni kakaitau ma ai bon te titiraki naba ni kanga ni ngurengure ao tao n aki kariaia te bwai ae riki. Ma I taku bwa bon arona te Tia Babaire n aron ae tia n taekinaki I aki kan kaoki maroro ma I taku bwa e kakawaki te tai aio bwa N na taekina are I kona n taekinna are ibukia au Taan Mwakuri ao riki kaain au aobiti ao riki ibukin te Tautaeka n te tai aio ngkai ti taku bwa e bon rangi ni kekeiaki ni karaoa ana kabanea n tamaroa. Ao bon te kantaninga bwa te motinnano ae tabekaki n te tai aio ti aki ibukina bwa ana kaunaki te botanaomata ma bon te kantaninga bwa ana kukurei te botanaomata. Ao ngkana e koaua bwa tao anne aia kaoti ami botanaomata n nakomai bwa kam uneakina te bwai ae riki, ao I nano uoua te Tia Babaire ibukina bwa e nan rawata te abamwakoro ae I roko ao kanga a bane ni kukurei. N aron are e a tia n taekinaki I roko i Nikunau I roko i Maiana I roko ia I nang tataninga temanna te unimwane ke te rorobuaka tao e na kakaeai ao e a ngaa te Minita anne N na bon baka ni kina bwa ngaia e a tautauia ara mwane teuanne. Bwa I nang kariaria te aekaki n aomata anne bwa I bon nang kan noria, ma bon akea ae tia ni kawarai n ana kanganga anne. Ma I ataia bwa ai bon ti Taan Tei naba ae a kataia ni ngureakini aia botanaomata ma ti karinea bwa e bon eti bwa bon ti aki te bwai ae bebete ma ara kantainga ana bane ni itiaki bwaai ni kabane, ao ara kantaninga bwa ana bane ni kukurei ara botanaomata n te tai ae waekoa.

Te Tia Babaire tao akanne tabeua ae I kona n taekina n te tai aio ao ara kantaninga kabwara buren te maroro ngkana iai tibanakona ao ti na bane n tekeraoi. Ao ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ngaia tera am *Point of Order* te Minita n te Line and Phoenix.

Hon.Mikarite Temari; Madam Speaker ko aitau ngkai ko anganai te botanaomata tia kabwara ara bure nakon te Minita ae karineaki, ao kai bon bwanaia te nati ni Kiritimati, Tabuaeran ao Teraina ni kabwara bure nakoia ana tia mwakuri ao ti noora aia rawawata n aia beku kaain te MWYSA are ieta ao are ieta ao ti karinea aia korakai. Ko rabwa te Madam Speaker anne ana kakaitau te Aono n Raina .

Tibiika; E rabwa te kabwara bure anne, ao tera am *Point of Order* te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: E ang kanga ti aki raoi te *Point of Order* te Tibiika ma N na bubuti bwa N na kaeta ana

Hon.Mikarite Temari: *Point of Order*

Hon.Tessie Eria Lambourne: N na kaeta ana

Tibiika: Karaua nanom te Minita.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Te Tia Babaire ko a bon tia ni karaoa am babaire mai mwaina ao I taku bwa ai ti aki ana moantai te Minita aei ni karaoa aron aei ti nang karautaeka bwa ngkana a taetae te koraki ao riki ara koraki ao e aki toki ni kakiriwe mai inano, ma ke e taninga motin au karaki ao I kauringko n te *rule* te Tia Babaire are ngkana iai te kakiriwe mai aontano ko riai ni *warn* bwa ana kaotinakoaki ao I taku bwa kona kamatoa riki am tararua iaon anne te Tia Babaire. Ti aki te moantai aei, ao I ti kan kaeta tao ana maroro te Minita ae nang karineaki ae raou n Tia Tei n ara aono are i Nuka ibukin are aia mwane kara are te *back pay* arei tao I aki ataia ngkana tao e oa au *Point of Order* bwa e kangai *ti aki ataia bwa tera ana beba te Tia Tei ae warekia ae kaokoro mai irou.* I ataia bwa ko wareware man am motinnano No.10 te kauoua anne kanoan ami motinnano are ko warekia.

Bwa ngai ae I warekia kanoan ana maroro te Beretitenti n ana taeka ni Bau ae ai bon tibwa Aokati ae ami motinnano anne kam karaoia imwain te rinerine. Ngaia are aei I taku bwa kam na riai riki ni bwaina are e taekinna ami Beretitenti ao anne ae ti na bubuti bwa kam na riai ni kaeta aia mwane kara. Ao ti kaitauia kaain am tabo ni mwakuri ao I taku bwa tao e aki turuturu ara kaitau ao ti kaitau ibukin te mwane are a reke irouia ma ti uoti aia tangitang aomata ake a bon karokoa iroura ao ti ngaia anne ao ko rabwa te Tia Babaire.

Hon.Mikarite Temari: *Point of Order* te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita N na ti karaua nanom bwa N na ti taetae ao ko a kamatea am *mic* tao ibukin are e a kibarake naba te Minita arei tao e aki kukurei ngke ko a ti taekina naba are ti aki te *Point of Order* arei. Ngaia are N na kanakoa au *ruling* anne bwa N na bon tuanga bwa ti aki te *Point of Order* anne ma tao ibukina are I aki taekinna ao ngkoe ngkanne ko kauringai ao anne ngkanne ae e aki kukurei iai te Minita ao ngaia are e a tangiria naba ngkanne ni *Point of Order* bwa tao ti aki ngkoe ae kona tuanga bwa ngai ae N na tuanga anne bukina ngkanne. Ao are I bon teimatoa ni kauring ao tao ningabong bon te moaningabong ningabong ao I a wareka raoi te tua anne nakoimi bwa ai te kauring naba kanga I aki nang katuruturua raoi te tua anne bwa ngkana I warekia ao I ataia bwa e nako iai e na turuturu iai mwakan te Tibiika ni kona ni kaotinakoi ngkami. Ngaia are I aki nang kan takinna nakoimi ao ni warekia ma I taku bwa e a rau

nanom iai te Minita I a tia ni kabwarabwara are tao ibukin te maroro are ti aki te *Point of Order* am *Point of Order.* Ngkanne ai bon te kabanea raoi ni maroro ae N na angan te Tia Tei mai Maiana e tuangai bwa e nang uarereke ana maroro ao e a toki naba ao I a kaokia naba nakon te Minita ae karineaki te Minita ibukin te mwane te Kauoman ni Beretitenti are ngaia are e tabeka naba te Biira aei te Biira ni kataumwane ibukin 2020 ao N na kanakoa nakoim te Tia Tei.

Hon.Vincent Tong: Ko rabwa Madam Speaker ngkai ko karekea au tai I ataia bwa kam a bane ni kainnano Taan Tei, te Beretitenti ao te kauoman ibukin te maroro iaon te *budget* aio. Ma e ngae n anne e kakawaki ai bon te kamauri nakoim Madam Speaker ma kaain am aobiti, te Beretitenti ma te kauoman kaain am kabineti Taan Tei ni kabane ao taan ongora ni kabane iaon Kiribati. Kam na bane moa ni mauri.

Te moanibwai I kan karabwa te kauoman are bon te Minita naba n te Finance ao n te Tautaeka ibukin ana *budget* ae e a tia n takinna nako nakoira. E nang kakawaki bwa te *budget* aio are kanga e taekinaki bwa aio te moan inanon ana *history* Kiribati ae kanga e karaoaki irouia i Kiribati. Aio kanga ana baronga te Tautaeka ibukin kabonganakin ana mwane te Tautaeka ke te botanaomata n aro nako iaon Kiribati. Ma e nang kakawaki ae e na ataaki bwa te kabanea ni buburakaei *in Kiribati history* bwa $279.43 te mirion.

Tao e kakawaki bwa N na taekina aio bwa I ataia bwa iai naba n te *budget book* tao N na ti kaoka te ururing rikaaki. I uringa n te 1980 tabun ao I kan ataia bwa iraua ana *budget* Kiribati? Aio te *answer* $40 te mirion. I noria ngkai bwa e a tia ni kibarake n te mwaiti ae $7 te mirion ao e koaua anne bwa are e a nang tiraua ana *commitment* ke ana *promise* te Tautaeka I aki taetae iaon anne bwa are ti aki ngai te tia rabakau iaon te mwane ma e kakawaki bwa N na kaota nanoia kaain abau ke aia *opinion.* Ao a e kakawaki naba bwa aio ai tibwa au moantai ni maroro iaon te *budget.* Kanga ti te itera ae I kan katuruturua riki au maroro iaona ti te kaunga nano nakon te Tautaeka bwa e ngae ngke ti boutoka te kaoti aio e nang kakawaki naba bwa ti na *express* naba ke kanga ti na kaota nanora nakon te Tautaeka bwa e na kabanea ana kona. Ti na kaota naba raraomara I ataia bwa a rawata taan rabakau ma e nang kakawaki naba ae kona manga kauringko bon iroum. E bon eti koa manga kaetiko bon iroum.

I ataia bwa inanon te tai ni maroro ao e taetaekinaki te *IMF* te *world Bank.* I ti kan kauringi ngkami bwa inanon

au tai ni wareware te IMF e a tia ni karaoa ana kairua te *world Bank* e a tia ni karaoa ana kairua akea ae e aki kona n aki kairua bwa ngaira aomata ni kabane ma ti te kauring man bwanaan te Kaitara. E rabwa bwa angina te maroro e nako iaon tera ami karekemwane. I nang karabwa te Minita n te Akawa ae nang rawata ana *project* are e taekinna, kanga e a ti taekinna nako naba ao e aki kabwarabwara bwa iraua ae na reke man aio, iraua ae na reke man aio. I taku bwa e kakawaki naba aio bwa ngaira Taan Tei mai iroun te botanaomata ko kona n aranna bwa ngaira bwa tera, ngke arona bwa iai te *business venture* ke tao te karikirake ae na karaoaki ngai te *investor* N na kan ataia ngkana ko kabongana au mwane n te itera aio tera te *return* ke tera te karekemwane ae na reke ao aikanne itera ae kanga ti na kakauringira.

Tao ti ae I kan maroro riki iaona I nang karabwa te Tia Tei mai Marakei ngkai e kauringai, tao ti te $4 riki n taara iaon te kilo ibukin te takataka are aongkoa a taninga te *KPF* te *tax.* I taku bwa e a tia ni maroroakinaki naba bwa aongkoa te kanganga n te mwane, ao ngkana ngaia anne bwa akea te kanganga n te mwane e aera e aki kanakoaki bwa e a kai barongaaki taekan te KPF ao te *tax* tao rimwi, ma n aron tokin te tai ngkana ko angan te i Kiribati $4 te taara are aongkoa te mwaiti are *year mark* ibukin te KPF ao te *tax* bon te tai e na manga bon okira te *economy.* Ti aki ngaira taan rabakau ma e kakawaki naba te *point* tao e kakawaki naba te itera are kam na uringa te Beretitenti ao te Minita n te mwane. I taku bwa inanon ami tai ni kakaembein ao kam taetaekinna $4 te taara e na nako n te tai ae waekoa. Ma I ti kan kauringi ngkami bwa iai kaain abau aika a karaoa te iokinibwai te rai ben iaon te katautau are kanga bwa are a kan *smart* aongkoa ana *stock pile* aia ben ao ana tiera te mari ngkana e a bwaka te $4 te taara ma e titebo ma e na aki reke anne.

Ngaia are tao ti aia taeka ni kauring iaon anne, ao iai naba are teuana I a tia n tabeka au bubuti nakon te Minita n te MWYSA iaon te naan *social benefit* ake *outstanding* e aoria e a tia ni kaekaaki anne ao I taku bwa n te tai anne I bon karabwa naba te Minita, ao I kan karabwa te Minita ibukin ana kabwarabwara are iaon are te *social benefit* ke te mwane ni kara are e a tia ni kabwarabwara e aoria I aki ataia bwa tera te kaeka iaona, ma I ti kaunga bwa e na *stick* nakon ana *policy* te Tautaeka are ko a tia n taekinna. Ao teuana naba I bon aki kan iangoa te teirake ma I bon butia te Tibiika bwa N na bon teirake ni maroro ni karabwa te Minita ma ai te kabuanibwai I a konaki iroun te Minita n te Linnix ma e aoria te Minita I kan karabwako ao

I karabwaia naba Taan Mwakuri. E koaua I roko n te MWYSA a kanga a rangi ni mangaongao kaain te MWYSA ao eti ngkana ti tuai karabwai ngkami kaain te MWYSA ao ai bon te bwana ni karabwarabwa. Ao man taeka akanne ao I boutoka te kaoti ao ko rabwa te Tibiika ngkai ko karekea au tai.

Tibiika: I taku bwa e a bon bane te maroro iaon te Biira ni kataumwane aei ao n nang kaokia nakon te Kauoman ni Beretitenti are bon te Minita naba te mwane bwa e nang karaoa ana *sum up* Hon.Dr Teuea Toatu, e nakoim.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa *Madam Speaker* ao e koaua ae e a rangi n bwabwaka nako te tai ao tao e a bon roko naba te kua. Ngai Irou, e a moanna n roko N na kabongana ana taeka antai ngkoa ana taeka are e a moanna n tarou te iango. Ma N na kataia naba ni karaoa au *sum up* n te aro ae e na aki rangi n reeanau.

Ma imwain ae I waaki, tao bon te bwana moa ni karabwarabwa nakoia Taan tei aika karineaki ni ikotaki ma kain te Tautaeka ake a tia ni marooro iaon te Biira ae I taku bwa te Biira ae e rangi n bongana ibukin Kiribati ao te botannaomata.

Tao e koaua ae e butimwaeaki. Ao I nang karabwaia kain te Kaitara ao kain te *party* are i nuka ibukin aron aia boutoka nakon te Biira aio. Ma e ngae n anne tao e koaua tao e boni boutokaki ma iai nako kanga kababaena ke tao taian aki rau n nano ake a tia n tabekaki.

Ao tao N na ti kataia n *summarize* aron taiana raraoma ake a tia n taekinaki.

Tao bon teuana iaon te baere e aranaki n aron ae e tia n tabekia te *Leader* n te Kaitara are taku bwa kanga ti a riaon ara konaa, te kataumwane e a riaon ngkai te karekemwane ke tao kauarerekeana e a *deficit* te kataumwane ibukin te ririki 2021.

Madam Speaker tao e boni kakawaki ae ti na kataia raoi ni kabwarabwara bwa tera nanon te taeka ae *budget* ae e *deficit* ke tao *deficit financing.*

Ma tao ekoaua bwa tao e bon raka riki te kabanemwane nakon te karekemwane. Ma e na riai ni mataata ao I taku bwa e bon tia ni kataia n taekinna te Beretitenti ae karineaki, bwa *deficit* tiaki te bae e buakaka. Bwa nanon raoi *deficit* e rawata riki te bae ko kaokia nakon te botannaomata nakon ae ko anaia mairoun te botannaomata. Anne nanona.

E rawata riki te bae ko kaokia nakon te botannaomata nakon ae ko anaia

mairoun te botannaomata, ao anne ae e na riai n taraki.

Bwa n tabetai e boni uarereke naba te marurung ae maeuraoin te *economy* ke te botannaomata ibukina bwa e uarereke riki ae ti angan te botannaomata ma e rangi n rawata riki ae ti anaia mai irouia.

Ngaia are e na riai n aki taraki taeka ae te *deficit* bwa e buakaka, ma tao e koaua ngkanne ae e nang roko iai ngkanne tera ao e na kangai; e *sustainable* ke e aki. Ao anne ngkanne e a tibwa roko ngkanne nanon te taeka ae *deficit* ae e buakaka ngkana e aki *sustainable.* Tera nanon te *deficit* ae e aki sustainable, e aki sustainable ngkana e a rangi n riao riki am tarau ke biribirin buburan am tarau ngkana e high te *growth rates n am* tarau nakon biriraken am karekemwane. Anne ngkanne e a bure ngkanne. Ao I taku bwa I a tia ni maroroakinna n au marooro are I a tia ni kabwarabwara naba n ana keiti Kiribati. E bon okoro Kiribati bwa are iai ana *Reserve*, ara Mwane n tania ae ti kona n tanrikaki nako iai. Ngaia anne ngkanne are e na riai ngkanne n taraki ngkana ti tara *deficit*, tiaki te bae e rangi n buakaka. Ti ngkana e a bon rangi n riao bwa e a bon nang korakora nakon biribirin ao karekemwane ke tao n aron are I taekinna imwin te growth raa ma te RERF ao ngkanne e a buakaka ngkanne.

Ao anne ngkanne teuana ae I taku bwa e na riai ni mataata .

Ao ngkanne tao taian raraoma ngkanne ae kanga e butimwaeaki iai te kataumwane aio ma te raraoma. I taku bwa tao ti a bon aki iruwa n te taeka ae raraoma, moamoa riki mairouia tarira n te Kaitara aikai bwa are nakai e rangi ni korakora te raraoma irouia.

Ngke ti moa anga ara Kainibaire ngke ti moan Tautaeka n 2016, ao ti anga are ti angan te botannaomata ae $2.00kg. Tera te bae e riki? A bon raraoma naba ae bon tiaki te raraoma ae karaurau, a nakonako naba nako aonnaba. A kabuta te rongorongo n tuangia kain abamwakoro bwa te Mwane n tania ngkai, e nang ranga nako n aki reke arona bwa ngkai ti anga te $2.00 iaon te kg. Anne ngkoa aia taeka ao anne aia koaua. Ao tera te bae e riki imwin te 4 n ririki? Bon akea naba 1c ae e ringaki ke e anaki man te Mwane n tania.

Ngaia are te raraoma arei kanga bon akea nanona. Ao I taku bwa kanga bon ti te raraoma ae e ti kakamakaki te botannaomata. I taku bwa te raraoma ae e ribuaka naba ae kakamakan te botannaomata. Bwa ko aki kaira te botannaomata n te kakamaku ke tao n te kabuakaka. Ko kaira te

botannaomata ma am mwakuri ae ko na noria bwa tera te kabanea n raoiroi ibukin maeuraoin te I-Kiribati, ibukin maeuraoin te botannaomata, ngaia anne.

Tao ti a manga tara riki te raraoma ngke e a manga taekinaki Tiaina te baere te *PRI* are e aki toki n taekinaki.

Ngke e boo tain te bokakano ibukin te Nakoa ni kairiri ao tera te bae e rangi n kabutaki, ae e toka n taian *clips* n taian *video* ma taian raa. Tiaina te aomata ae e nang buakaka. Bwa n te tai are e bon roko Tiaina, e na kabuei umwantabu bwa e riribaia Kiritian. A na akea Kiritian, a na akea te nakon taromauri n te Tabati bwa a na roko i Tiaina man tei imwain te kawai ma aia katii. A na taua ara marawa, ao ti a onrake n te tarau.

Madam Speaker ai teuana te ririki imwin rokon Tiaina. Bwa kanga N na tuangia moa tarira ma mwanera aika n te Kaitara aikai. Iraua te umwantau ae e tia ni kabuekaki ikai. Iraua aia umwantabu Katorika ke tao kain te *KUC* ae e a tia ni kabuekaki. N aron ae kam kabutia ao kam kabuta tamneina n te video. Kam nakon taian kawa ao kam kaoti ami video ni kakamakuia aomata. Ti tuangia ngkanne bwa iraua te umwantabu ae e a tia i kabuekaki ke tao ai iraua ara marawa ae e a tauaki ngkai ke tao ti a onrake ngkai n te tarau.

Ngaia aikai Madam Speaker, kanga bon taian raraoma ae ti a tane iai ao ae e moan tabekakirake naba ngkai te raraoma ngkai ti a tibwa tabeka ara kataumwane ao e a bon nako naba n te raraoma. E butimwaeaki ma te raraoma aika a rangi n bubura. Ao anne ngkanne.

Ma I taku bwa tarira ma mwanera aikai, they hold their people bwa ana okiria ni karautaeka nakoia bwa a tia n tuangia te rongorongo ae e aki eti. An tuangia kabwara ara bure ngaia ti taku bwa a nang roko ni kabuekaki umwantabu, ngaia aki. Ke e nang tauaki te marawa ke tao a nang aera.

Ngaia akea te bae e riki. Ao I taku bwa a bon riai ni manga kaeta aia rongorongo ao ni karautaeka nakoia aia botannaomata.

Ao ngkai aekakin naba ngkai aei *Madam Speaker*. Ae te Kataumwane aio, a manga kakamakaki naba aomata. E ngae ngke a butimwaeia ma a bon aki butimwaeia bwa are iai rekerekena ke tao kababaena.

Madam Speaker te raraoma naba teuana, ae ibukin te kataumwane aio; te baere tao te anua. A taku bwa e bon raoiroi te kataumwane ma kanga ti aki onimakinia aomata aika a tekateka ngkai n te kai n tekateka ni kairiri.

Ao I bon nanokawaki *Madam Speaker* n ana taeka temanna raou n Tia tei mai Abaiang, ae e kataia naba kanga ni waewaeai ni kotekotea tera. I taku ngai I Madam Speaker bwa e riai n rangi n kimwareirei n tokabwebwere ao ni kamoamoa bwa temanna raona n Tia tei mai Abaiang, temanna te nati n Abaiang ae e a tia n anganaki te mwioko bwa e na tara kabutan ana mwane Kiribati n te tai aei.

Tera te baei, man te moan. E a boni kotekoteaki. I rangi ni raraoma iroun te Tia tei, I aki ataia ngkai bwa N na serve him bwa ngkai e a reke n te kabuanibwai man te kataumwane. Anne ae e taekinna nakoia kain Abaiang, ao I bon nanokawaki iai.

Ngaia are I taku bwa I aki kona naba n taetae nakoina bwa tao e boni inaomatana ao ngai e rangi n korakora naba karineana irou bwa are kanga boni ngaia ae e mata ikawai ibuakora.

Ma ti au bubuti nakoina bwa e a bon bia riki taetae n aekakin te I-Abaiang ae e bon bane nanona ni boutoka raona n Tia tei mai Abaiang.

Tao e bon nora kangangan te bookakano ae e nako aio. E bon namakina te kanganga inanon tain te rinerine ae e nako aio i Abaiang. Ma ti au bubuti nakoina bwa e bon bia riki kanga n tei irarikira n te tai ae e riai n aron ae ti a tia n taekinna ngkai.

Madam Speaker, teuana naba te raraoma ae e rangi n katuruturuaki irouia taan taetae, bwa ai bon akea ara *new revenue*. Ai bon akea ara anga ni karekemwane aika a boou.

Ao tao e koaua tao ti na bon ti tei teutana ao ti na manga titirakinia ngkanne tarira ma mwanera aikai bwa ngaira akea ara *new revenue* ke *income source* ae reke n ara tai ngkai inanon te 4 n ririki.

Ao tao *Madam Speaker*, N nang bon titirakinia moa. Ao ngkami tera ami new revenue ngke kam Tautaeka ae e mena imwaira irarikin ae te ika ae ti bon ataia? Ti tuangira moa, tera ae kam a taekinna ae akea ara *new revenue sources.*

Ngkai ti roko ngkai ao tera te new revenue n ami tai ae kam a tia n rate irarikin ae tao te ika, ao irarikina ae a bon tia n reke te Tautaeka are imwaimi.

Madam Speaker, kai I taku bwa bon akea. Akea naba irarikin bwaai ake ti bon taneiai iai. Ngaia ae kanga I taku bwa kanga e kuri n aonikai te taeka ae a rangi n raraoma bwa akea ara *revenue.*

Ti tuangia, iai te mwane mai karawa ae e reke man *upper space.* Iai te mwane ae reke man taian *levy's* aika tao irarikin ae kam ataia te *tax* ma tera. Tera riki te *new revenue* ae

ti na roko bwa ti na kukurei ao ti nang reitia nako.

Kai akea bwa te bae ti roko, ao boni bwaai ake e bon tataneiai te Tautaeka teuana ma teuana. Te *tax,* mwanen te ika ao tera riki.

Ngkanne tao N na boni kangai *Madam Speaker.* Bwa ngke arona bwa ti roko n te kai n tekateka n 2016, ao a kaman tauraoi bwaai imwaira. Ti na kamena n taetae n Imatang, ae taian *pre-conditions* a kaman *in place* bwaai akanne ao tao e +na bon akea te kanganga.

Ngke arona bwa ti roko ao tao e toamau te wanikiba, bwa tera e kona te kibakiba nakon aon abamwakoro, e a nata te wanikiba tao te nako tinaniku. Tao e na rangi n ibuobuoki anne ibukin te export ibukin karokoan aia *produce* kain abamwakoro ke tera riki.

Ma e na kanga; ti roko ao e bua te wanikiba are teuana. A kamauna te kaibuke, taian *connect acitivty.*

Aikai ae I taku bwa te naan *pre-conditions* ae a na riai ni kaman *exit* imwain ae ti roko. Ngaia are ti nang karekemwane ngke bwaai aikai bon akea imwaira. Ti roko bon te bobou iroura ae ti waakinna. Ti roko ma te *investment climate* ae e aki rangi n raoiroi, e aki rangi ni *attractive.* Te *tax reserve* e aki rangi n *attractive* bwa are a boni karaoia naba. te *company tax*. Teuana te kabanea n rietata ni bubura te Betebeke ao tao n te aonnaba.

Aikanne bwaai aika ti taekin. Iai te Tua ae e kataia ni karaoia ngkoa te Tautaeka are mai imwaina, tao ana Tautaeka Teburoro ae e kataia n reduce kanga te *incentive* ibukia taian *foreign investors*. Tera te bae e riki ngke a roko, a kamauna te bwai arei. A manga boni kaoka naba are kona bon riai ni *through* taian raa aika a rangi n bati, Ao ni bon tokina e nang uarereke te *foreign directory investment* i Kiribati.

Ngaia akanne ngkanne bwaai aikai bwa ti roko ao ti boni butimwaeaki ma taian *constraint* aika a rangi n bati, ae e boni katikua iaon angara bwa tina manga boni bobou.

Bwa ngke arona bwa ti roko ao iai bwaai, e a bon birimwaka naba. Te *Tourism* e a kaman tei taian *hotels,* taian connectivitiy taian cables ke taian raa ma bwaai akanne.

Tao e koaua tao tina boni karabwarabwa. Tina aki mwaninga ni karabwarabwa tao iai te mwane ae e tauraoi imwaira. Ti karabwarabwa bwa iai mwanen te ika are kam uneakinna are iraua are kam karinna i Aotiteria ao ti a manga ana $70 te mirion ni manga karinna n te *RERF*. Ao ti rangi ni karabwarabwa n anne.

Ti karabwai naba ngkami n ami tararua nakon te Mwane n tania ae kam a tia ni keiakinna.

Ma tao e koaua ngkanne ae tao ai akea ara new *revenue source* aika a reke. Ma are n aron ae ti a tia ni kabwarabwara ao aio ni kawaina ngkai. ae iai baika a na riki aika a na rangi n ibuobuoki nakon te waaki ae e na ibuobuoki nakon Kiribati.

Tao N na ti kauringira naba *Madam Speaker* bwa e boni kairua ae ko na karaoa am kabotau nakoira ao ngaia ma ngaia. Ngaia a tekateka n te kai n tekateka 12 te ririki, ngaira ti a tibwa tekateka ai tibwa 4 tabun ara ririki ngkai.

Ko aki kona ni kabotaua ae ti nang kabotaua ami karekemwane ao ara karekemwane. Bwa ti a tibwa roko ao I taku bwa e aki fair te kabotau anne.

Kam tekateka ikekei 12 te ririki, ngaira ai tibwa 4 tabun ara ririki ikai.

Ma ti a tara te tai ngkana e koaua bwa tao ti na kabotau. Antai ae e tia ni karekea nakon Kiribati nakon ana Mwane n tania Kiribati te mwaiti ae e raka iaon $500 te mirion n 4 n te ririki. Ti na titirakina Kiribati ao ti na titirakinia raora n Tia tei aika karineaki.

Antai te Tautaeka ae e a tia ni karekea ana Mwane n tania Kiribati n te raka ae $500 te mirion inanon te 4 n ririki? Ke a karaoa aia *analysis* tarira ma mwanera akanne.

Ti ti ataia nakai ngke a roko tarira aikai aika karineaki, a roko ao mwiatin te Mwane n tania imwaia imwain rokoia $500m tabun.

Imwin 12 te ririki ao te Mwane n tania ae e karaka $756m. Ti $256m inanon 12 te ririki.

Ao boni kabotaua ae $256m inanon 12 te ririki ma $500m inanon 4 te ririki. E nang kaokoro anne.

Ao tera ae e taekinaki ikai ae akea ara karekemwane n aekakin anne ae ti kataia ni mena ngkai.

Tao ti na aki taekinna ngkana tao e koaua bwa bon akea raoi te karekemwane aika a boou. Ma are iai ngkai ae ti a tia n waakinna. Iai ngkai ara *master plan ae* ti a mwakuri iaona.

Ma e ewa te bae ti karaoia ae ti buoka maeun te I-Kiribati bwa e na korakora riki ana karekemwane. Kanga ti aranna n taetae n Imatang bwa *empowerment.* Ti *empower* te I-Kiribati bwa e na bubura riki ana karekemwane.

1. Te free education.
2. Te social protection schemes aika ti a tia ni karaoia Un employment. Aia mwane kaara, aia mwane Ekaretia.

> Bwa ngkana ko kona n *empower* nakai bwa a na boni kona n *determined their own destiny,* ao anne *that very important.*
>
> Ngaia are e ngae tao ti aki *directory get the new source of revenue,* iai te anga ae ko kona bwa e na buoka riki aron aia karekemwane nakai.

Ao I rangi n karabwa te man te *Linnix* are e kataia n taekinna are te baere e *injected* ao e na *recycle* inanon te *economy.*

Ao tao ti bane n ongongo te taeka ae te *multiply by effect are* ngkana e *increase and expenditure* ana kabanemwane te Tautaeka ao anne inanon te *economy* inanon iraua te tai.

Te net change are te increase n aekakira ngkai ae ngkana ti *increase by* $70mirion, Irouia economist n te *development countries*, te *multiply* ae e kakabonganaki $1.6. Ko a ti kamwaita naba 1.6 ma 75 te *net change* arei, ao anne mwaitin te mwane ae e na c hange ibukin te *economy.* Ao anne ao e nang rabwa ngkai e koteia naba antai bwa akanne baika aki noraki ma a na riai n noraki ngke arona bwa tao e koaua tao e bon raa.

Ngaia are I kangai; I taku bwa ti aki nanona bwa I a manga bon tatakarua au bero ke I Katanga au buu, ma ti bon taekinna bwa antai te Tautaeka ae e tia ni karekea $500 te mirion nakon ana Mwane n tania inanon ti 4 te ririki ao ae I tia ni karaoa te kabotau.

Tao ti a manga tara ngkanne te mwane ni buoka. Bwa aio naba teuana ae ko na *measure* ana *performance* te Tautaeka, te mwane ni buoka nakon Kiribati.

Ti na tara moa tao te *World bank*. Ko ataia ngke ti moan roko *Madam Speaker*, ao tao e na ongo Kiribati ana mwane ni buka te *World bank* nakon Kiribati $22 te mirion. Tera te bae e riki ngkai? Iraua ana mwane ni buoka ngkai te World bank nakon Kiribati? $66 mirion.

Bon karaua imagine te kiba anne; 30% ke iraua riki. Anne bon tera, e a kangara n riki anne? Tao bon taai inanon te mwakuri ao e nang rabwa.

Aotiteria *Madam Speaker,* e a karaka naba ngkai ana buoka nakon Kiribati.

Te bae e rangi n kamimi are aia taeka naba tarira ma mwanera akekei are a taku bwa ara itabon ngkai ma Tiaina, a nang birinako taain buoka. A nang birinako bwa a maka te bae e riki. Tera te bae e riki? Aotiteria e a karaka ana buoka ngkai nakon Kiribati. E a bon tibwa roko ngkai ana mena inanon te

namwakaina ae e nako ae e nang karaka ana mwane ni buoka.

E nga ngkanne are a taku bwa a nang birinako taan tia buoka ngkana a roko.

E uara aekaki n taeka aikai moa. Kanga e bon raoiroi nakon te botannaomata ae ngkana ko nang taekin bwaai aika akea etia ao ko ti kakamaku naba?

I taku bwa e bon rangi n ribuaka te aekaki n marooro aio *Madam Speaker.*

Ngaia are I taku bwa aikai, taian inddcators are ti na taraia bwa e raoiroi ana waaki te Tautaeka ke e aki.

N aron are I taekinna, te *World bank* e raka ana buoka bwa ai 300%.

N te ingabong aio *Madam Speaker* ao e roko ana email te *ADB*. E *confirm* ae e a tia n *approved* ngkai *US*$14.7mirion ibukin *renewable energy*.

Anne ai tibwa te moantai naba ae *enter te sector* anne te *ADB*, irarikin are bon ana *ADF* are e angangan Kiribati. Aio e roko ngkai e ngaina naba. Ao ti rangi n karabwarabwa iai.

Aio are e nang manga buoka naba aron te *renewable energy.* Anga ngkanne taian rongorongo ake a nang bane ni birinako taan tia buoka ngkai e a roko te aekaki aio.

Aio te bae e rangi n kakukurei, ngaia kanga ti boni mimi teutana n taian raraoma aikai ao tao n taian taeka ake a taku bwa ai bon akea ara raa. Iai te kanganga ae e na riki ke tao akea ara karekemwane.

Ma I taekina ngkai I a tia ni kaeka ngkai a raraoma akea te *new source*, ao I taku bwa I a tia ni kabwarabwarai akanne.

Tao e na uringaki naba *Madam Speaker* ao tao nakon te Auti aio ao Kiribati, bwa ti na uringa ngkai bwa teuana te karikirake ae e nang bubura ao ae e rangi n bongana ibukin Kiribati, te baere te *water project* ngkai ae e nang karaoaki n te Teinainano ae mwaitina *US*$60mirion naba. Akanne ae e mwanenna te GCF, e mwanenna te World bank (ADB) ao boni Kiribati.

Tao N na taetae naba ma te nanorinano, bwa aio te *project* are a kataia ni karaoia naba nakai nakon te *green climate fund* n aia tai ngkoa. Tera te bae e riki? E aki butimwaeaki aia *project,* e aki butimwaeaki. E aki bono unana ao ngkam tera ae e kaokaki iai.

E raoiroi, e rabwa bwa ngke ti roko ti karaoia ao e a butimwaeaki naba. Ngaia ae a nang tekeraoi ngkai kain Tarawa Teinainano (TUC ma Betio) bwa a nang reke te ran irouia ae e

raka iaon 1mirion *Ltr per day.* Ae e a wakinaki ngkai te mwakuri iaona. A tia n roko taian TA, a tia taian *side* aikana a na riai n tararuaki.

Ko tebotebo, ko a moi naba n te ran are ko tebotebo iai. Ao anne taian karikirake aika aera.

Ngaia are ti taku bwa ti na taekin bwaai aikai ao ti na aki kamatakira nako iai, ao ti nang bon tara naba baika *details* ae I taku bwa e a bon aki *necessary* n tera. Ngaia ngkana a bubua aron te taratara.

Akanne *Madam Speaker* kanga bon taian *brought issues.* Ao tao teuana riki imwain I nakon taian *specific issues* ngkanne are e rekereke ma aia *comment* Taan tei. Teuana riki ngkanne are te raraoma teuana are e irekereke ma te raraoma aio, are a taku bwa ti a tia ni kewea te botannaomata bwa ti aki kakakoroi nanon taian Moti n nano ae a na riai ni bane nako n teuana te tai.

Kanga I a bon aki believe aio Madam Speaker, ae aomata ae a mwatai n te kairiri. A tia ni kairiri inanon te Tautaeka aio ao inanon aia tabo ni mwakuri, ngaia e bon *pratical* moa ae ko nang bon karaoi moa bwaai ni kabane *financially, logicially* ao tera riki bwa nang boni bane naba ni kabwakaki taian Moti n nano n teuana te tai. Antai te Tautaeka ae e roko ngkekei ao e a boni kabanea naba 100 te Moti n nano n teuana te kataumwane. Kanga e a bon aki *unreasonable* anne ao kanga e a bon riaon kanga ae ko na boni kakoaua.

Eng, *beyond reasonable doubt*. Ngaia anne, tao tina *use te legal term* anne.

I nang karabwarabwa te Tia tei mai Butaritari bwa e nang eti are e kabwarabwara arei. Bwa are bon iai angan bwaai ao iai aron bwaai, ao iai taina ae e riai aika a na karaoaki iai. Ma tiaki nanona bwa a na aki koro.

Ngaira ti taekina aio, iai taina ae ti na karaua ni barongaia raoi. Bwa are e *test* am *management skill* ao e moamoa riki am *financial management skill.* Ko kona ni karaoa am mena bwa e na aki kabuanibwai tera ma e na koro bukin bwaai.

Ma ngkana ti nang takaruaia n te Auti aio bwa a nang bane ni kakoroaki nanon te Moti n nano n teuana te tai, kanga ko a bon aki kakoaua e moamoa riki ngkana e nako mani wiia ara ikawai ke tao are ti a tia n onimakinia bwa a tia ni karaoa te kairiri.

Ma ti bon ataia bwa ngke arona bwa a bon Tautaeka n ae e nako, e na bon aki kona naba ni kakoroa nanon aei. Ao tao ana bon tanoi ngke arona, ma e raoiroi.

Ngkanne *Madam Speaker* tao N nang nakon ngkanne taian *specific*

comments. Ao N na karautaeka ngkana arona bwa I aki kona ni kaekai n kabane taian mena, ma e koaua bwa are e a bon rawata tera ma N na bon ti *highlight*. N na ti nakon taian mena ake I taku bwa a bon riai ni kaetaki ke tao ni kamataataki n te tai aio.

Teuana moa boni mairoun te *Leader* n te Kaitara are e mena bwa ti aki *live within our means* ao tia kumea ngkai te *Rerf.* Tao e koaua ma are ti na bon taraia bwa tera nanon te taeka ae *live within our means.* Are kaubwaim are inanon baim.

Tao e eti n aron ae ko taekinna bwa te *Budget book* aio, ko taraia man te karekemwane anne. ma ko na uringa bwa are iai kaubwaim. Ko nang irana kaubwaim ake a nang bon tiku *there forever. Within the means, revenue today plus resources ao anganiko akanne ana means* ae bon aekakin te utu.

Ae ngkana iai boom ngkana ko mena n te utu ngkoe ae *te head of the family*, ko tara am kona mani boom ao ngkana tao iai am kataumwane ke tao am mwane n raka. Akanne naba ko wareki n te tai ae e rii, tiaki nanona bwa ko aki raa.

Ngaia ae I taku bwa e kairua ae e taku bwa ti aki *live within our means,* ti bon *live within our means.*

Ao te *drawn down* man te *Rerf* ngkanne are e kangai. N na kataia n recall are e aera ngke ti aki kaotia n au marooro. E bon ae I kaotia bwa are te bwai ae I kaotia, tiaki nanona bwa I aki kan taekinna ma are e boni mataata n te kataumwane ngkana ko tara te *first page* iaon te *medium term physical frame work.* E boni mataata ikanne.

Tao e koaua bwa tao ti kon ani argue ni kangai; bwa e aera bwa e na become te revenue ke e na aera.

Ti a tia n taekinna n aekakina aio, bwa aio are ti aki an ate *capital* ma ti ana te *income* arei.

Ao N na ti kaeka ngkanne te titiraki are e kangai, ae tao e koaua ae ti aki te *Leader* n te Kaitara ma e taekinaki irouia Taan tei tabeman are e nang kairua ae ti a kabongana te *figure* iaon ana *value* te *Rerf* ke tao ana *grown freight rate of return the Rerf n 2019.*

Ti na uringa I taku bwa tia n taekinna, nanona e tuai bane ngkai 2020.

Ma te mwane ae ti kantaningaia ngkoa ao N na manga bon kamataata riki aio ae ti na anaia ngkai man te Rerf, ti na anaia n te ririki aio. Ao anne ti na aera tao ngkami are tao iai ami akaunti ni background, anne tao e kona n aranaki ke iroura ngaira ti na aranna bwa te *income from*

investiment. Ke tao irouia tabeman ngkana aki kukurei n anne, ti kona n aranna bwa *external income.* Irou tiaki *extallnaly* bwa boni *part of* ara raa.

Ngaia anne ngkanne ngaia bukina ae ti na bubuti n te ririki aio, ao ti na use te rate of return n 2019. Ti na uringa bwa te mwaiti ae $40mirion ngkana ti taraia ma ana *value te Rerf* n 2019, ti 3%. E aki roko naba n 5%.

Ma ngkana arona bwa tia boni kakoroa nanon ara Tua aei ae 18% n 2018. Ao ti a bon ana naba are 13% mai iai bwa are ti a tia n roko n 5%. I taku bwa e a bon rangi n bwati.

Ngaia ae I taku bwa te mwaiti ae ti butia e bon rangi n uarereke. Ao ngke e mena ti a boni buta naba ane 13% anne ni katikua ni bangkenna n te tabo teuana bwa e nang reke bwa ara mena.

Irabubua te mirion anne ngkana ti na butia, ma are e aki bwa ti ti buta tera.

Ao anne ngkanne kaekan te titiraki bwa bukin tera ngke ti *use end value* n 2019 *rather than* 2020.

Te titiraki ngkanne e kangai. E aera kam na buta te mena ao kam aki kabongana *State street* are e *cash reserve arei?* Ko kina bwa iai n ara *policy* ae e na riai n tauraoi n taainako ngkana ti aranna bwa te *physical buffer*.

Te *physical buffer* are ngaia ae e na *cover* ara mena ngkana arona bwa iai te kanganga.

Tao ti kona n okira te Mwane n tania. Ma te mwane are n te bangke, e nang baiti anana n te tai ae waekoa. Ko tangira ae tao ko na *liquidate* ao ko na mnga taninga tao teuana te wiki. Bwa are ngkana iai te kabuanibwai, e a bon reke naba n te tai ae waetata.

Ngaia are e boni kakawaki bwa e na iai te liquidity ae ti kona n draw upon at very short notice ngkana iai te kanganga. Ao anne te mwaiti ae ti a tia n taekinna anne ao tao N na manga okira ana point te Tia tei mai Butaritari temanna ae karineaki bwa are kanga iai ana *worry* iaon te *cash reserve.* Ma anne ngkanne boni bukina, ngkana arona bwa e na kamataata ana *point.*

Ao e kakawaki ngkai ti a taekina te Mwane n tania *Madam Speaker.* I nanokawaki naba n taian taetae, e nang kakaokaki te marooro aio mai irouia tarira aikai. Are a taku bwa teuana bukin rakan te Mwane n Tania, bukina are aongkoa e a bitaki taian *Fund Managers.* Ao a rangi n kamoamoa iai bwa ngke aki karaoa arei ao e na roko ngkai n $1birion te Mwane n tania ke e na aki.

Tao N na karautaeka *Madam Speaker* ao N na aki Katanga naba au bikura. Bwa antai ana *advise* ae e na kanakoaki taian *Fund Managers* aikai. Ti na ti kamataata nakon te Auti aei ao moamoa riki nakoia nake a tabeka te mena, bon au *advise.* Ana advise te Minitita n te mwane ae ngkai. Bwa I a kaman Komete iaon te Rerf ngke I tuai n rin te Auti n tei, ngke I tuai naba *politician.* Ao boni ngai ae I imanonoia ni kangai; kam a riai ni kabaneia nakai.

Ao e koaua bwa tao n tokin te tai te Kabineti e a *pull.* Ma are e a *pull on base on my recommend*.

Ao I karabwa te *investiment committee* n te tai arei bwa a butimwaea au *recommend.* Ngaia ae I aki kamomao *Madam Speaker.*

Ma te bae I a rangi n un iai, bwa a bon kaokiokia bwa kanga ai bon aia mena bwa are aki ata rongorongon te bwai aei. A mwaninga ae ngai I Komete n te tai arei. I a kaman Komete imwain ae I rin n te Auti n tei. Ao anne ngkanne kabwarabwarana.

Ngaia are I taku e riai ngkanne ni mataata ao n ota irouia nakai.

Ngaia ngkanne N na ti kaeka ngkanne ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Butaritari temanna ae karineaki. E koaua kanga kabwarabwaran arei, ao tao ti na manga boni kabwarabwara raoi ngkana ko tangira te note iaona n tain te Komete. Ma ti ngkai bwa e bon reke arei bwa a raka riki mwane ake n No. 3 ao No. 4 n taina aio ngkai, ngaia are ti tebo ma e a bubura riki are ko nang *deduct* man te mwane are te *overall cash reserve made above No. 1 account, No. 3 account, No. 4 account ao No. 5 account.* Ma are nambwa 5 *account* are i Kiritimati.

Ma No.3 akaunti, te akaunti ae e tibwa kateaki kanga te *US$ nominated account* ae ti a tibwa kaukia. Anne are e ririn iai ana mwane Tiaina are e a tia n roko are ibukin te wanikiba. Ao te baere te bitaki ae e boou, mwanen te *Fishing Revenue* are man te *license* ao tao man te *transshipment.* E aki nakon ngkai No. 1, e a nakon No. 3 in US$.

Ngaia are ti tebo ma e a uarereke ngkanne are ti nang boni katuka No. 1 bwa are a bubura riki. Ma are ni bon etina, e koaua tao ti na riai manga kaoka ni kabane ara raa. ma ti na manga kabwarabwara riki ma anne ti kabwarabwarana n te tai aio.

Teuana naba ngkanne ana titiraki te Tia tei ae karineaki, are iaon tao e koaua tao te bae te CSO. Ngkana arona bwa e katokaki taian CSO aikai bwa iai te kanganga aika a na riki. Tao bon angin taia kambwana

a bon rangi n maeuraoi. N aekakin ti taekina te KOIL, te PUB.

Te PUB naba teuana ae kanga e rangi n depend naba iaon te CSO ao tao te Air Kiribati. Akanne e koaua ae kanga taian katamaroa ngkai aika a karaoaki n aron ae e a tia ni kabwarabwara iaon te Air Kiribati. Ao n aron ae e a tia ni kataia n anga ana mena te Minitita n te *Trasnport and Communication.* Ae I taku bwa iai taian mena ngkai aika a wakinaki iango are tao e koaua bwa tao 5 te ririki ma ngkai, ao tao e nang uarereke ngkanne te *CSO subsidy* nakon te *AKL*.

Ao tao e koaua bwa tao n taina aio, tao e koaua ti na *continue* moa n anga *especially* tao bon te *Air* Kiribati moa ae ti na anganna.

Bwa are ti nang kanga, tao ti na kataia ni kaoki taian rongorongo ake mai imwaina. Ma are teuana te kanganga bwa e boni bae naba ngkai bain te Air Kiribati n ana tarau iroun te *KPF.*

Te tarau are ibukin te wanikiba are e na kaboaki, ao te wanikiba ae e a bua naba taekana. Ma e bua taekana aoa ana tarau ane n te *KPF* ane e a tiku.

Ngaia tao bon ti na aki naba rangi n bukina naba te Air Kiribati n ana kanganga aio, bwa te kanganga ae e a bon force naki nako nanona ao ti karautaeka ngkai ti a manga taekina naba aio nakoia tarira aika n te Kaiara n te tai aio bwa are e bon riki man te tarau arei.

Ngke arona bwa e boni karako te tarau arei n te *KPF*, ao tao e koaua iai te wanikiba ae e a tia n roko ao e na *pay off* ibukin te tarau arei.

Ma e na kanga, e a bua naba te wanikiba arei n aki reke taekana ni karokoa ngkai. Ao anne ngkanne.

Eng te Tia tei ngkanne ae e rangi n karineaki are I taku bwa kanga bon ana karianako Kiribati. Ti rangi n karinea te Tia tei mai Nonouti. Ti karinea n taainako ngkai e a bon tia n riki ba temanna ana karianako Kiribati ao I taku bwa e tiku taekana anne ni karokoa te tai aei.

I taku bwa angin ana marooro, a tia ni kaekaki irouia raou ni Minitita ake a tia n tei. Ae tao a ti ani kaeka iaon te *GDB*. Ao e koaua ngkana e a manga taraki are te *GNI,* tera raoi te kaokoro iai. Tao e na bon nora te kaokoro.

Ti kan nora ngkanne teuana are e taekinna naba, bwa are e bon tangiri taian *commitment* bwa a na manga bane ni kakoroaki nanoia.

Ma I taku bwa e a bon rangi n *unreasonable* anne. Ao I taku bwa e a bon rangi n practicable ao I taku bwa kanga e a bon aki.

I aki ataia bwa anai te Tautaeka ae e kona ni karaoa anne. Ngkana tao

kam kona ni karaoia, that to be very impressvie. Ma e koaua ti a karaoia.

Ma te bae e rangi n kakukurei teuana n ae kanga e noraki iai korakoran tao ara tai ngkai n te tai aei, n tain te covid-19 ae ti a mena inanona.

Bwa ngke e roko te aoraki iao ke tao te crisis aio ao Kiribati e rangi n tekeraoi, I a tia n taekinna au *speech* tao ami kaobi e a tia n reke. Bwa e bon rangi n *strong* ara *economy* ao ara *physical balance* n te tai are e roko iai.

Ngaia ae I taku; ti mwanena $13.5mirion ni bon oin ara *cash.* Tera te bae e riki ngkana tao a tia n ongo raora aika ke a tia. Ti rangi n kamoamoaki iroun Aotiteria, Nu Tiran bwa ngaira n te Betebeke ngaira teuana te Tautaeka ae e rangi n bubura ae e boni kabongana n ana mwane ibukin kaitaran te aoraki aio.

Bwa bukin tera? Ibukina bwa ti mena in *a very strong physical position* n te tai are e roko iai te *crisis* aio.

Ngaia are kanga bon akea ara kanganga n aron ae tao e a bon raa, bwa ti kona tao n taetae n Imatang. Ti kona n *weather the storm* ao ni kaitarai taian kanganga aika a reke aikai.

Ngkanne tao e a bon rangi n babane te Tibiika, e koaua tao N na kaeka naba ana taetae tarira mai Banaba arei. I taku bwa e aki toki ni kakaoka te taeka are e kanga moa tein te bae te Mwane n tania aio. E reke iaa mwanena n te moantai.

I taku bwa e a tia naba n titirakina te titiraki anne ao I a tia ni kaekana. Kaekana ae N na manga kaokia riki ae a na ongo Kiribati ao a na bon ongo naba tarira ma mwanera ake i Banaba ao tao bon te Tia tei ae karineaki. Te Mwane n tania ae te *RERF*, e bon reke man taian bwai ni buaka ngkoa n tain te Korone ake a kaboakinako ni ikotaki ma te *surplus* n te tai anne.

E aki reke mani mwanen te *phosphate.* N nakaokia riki, e aki reke mani mwanen te *phosphate.* Bwa tera te bae e riki? Te *Phosphate* e bon nakon *Royalties* nakoia te naan *owners* ao nakoia nake a bwaibwai n te kambwana *BPC*. Akea ana mwane Kiribati ke tao te Korone n te tai anne bwa e bon nako tera. Ma anne ngkanne moan rikiraken te Mwane n tania n aron ae I a tia n kabwarabwara, taian war acid ake a kaboakinako *plus* te *surplus* n taai akekei are bon ana mwane are e boni karekeaki man te tax mai iaon Kiribati.

Ao anne ngke e kateaki n 1956 ao ikanne 60 years on, e a roko n $1birion. Ao anne ngkanne I taku bwa e n riai ni mataata kabwarabwarana.

Ngkanne tao N nang rairaki nakon te Tia tei ae karineaki mai Kuria. Tao I aki kan taekin ana mena are e a tia n taekin, bwa are e a bon tia ni kaeka te Beretitenti n aekakin ae e aera ngke e na kaboaki te Moan aine. Ma are ti bon taekinna, I taku bwa e a tia n anga te kabwarabwara iaona bwa are tiaki te Nakoa ae e kaboaki.

Ngkanne tao N na ti kaeka ana taeka are tao e koaua bwa e kataia ni kaoka au kaeka ngkoa ke tao au marooro ngkoa iaon te *Leader* n te Kaitara, bwa bukin ngke e aki anganaki tao ni kabuburaki boona n aekakia Minitita ke tao n anganaki naba te *responsibility allowance.*

Ma are te baere I taekinna, I taekina ngai te bae e riki n te tai aio bwa n te Tua ae Maungatabu bon akea mwanewean te *Leader n te Opposition* Bwa tera bukina? E bon tuai n *institute analys* te *party system* ao e bon ataia te Tia tei ae karineaki are boni ngaia naba te Roia.

Akea taekan te party system ae e a tia n *utilised within the provisions of the Constitution*. Bon akea anne, e tuai n rin inanon aei.

Tao e koaua tao n taai aika nako tao e na kona ni kateia. Ao anne I taekinna, tiaki nanona bwa I taekinna bwa e aera. Ma te bae I taekinna, I taekinna bwa tera te *factual situation* ngkai. Ao anne ae I taekinna.

Ngkana e koaua bwa tao iai kabwaranakoana irouna iaan rabakauna n te Tua, tao anne bon rabakauna irouna.

Ae I nang uringa naba *Madam Speaker,* ngke e tabekaki te motion iaon aki rokoia Taan tei man te Aono ni Mainiku. Kain Tabuaeran, Kiritimati ao Teraina. Are kanga e bon taetae kanga ni kakaonakoai te Tia tei mai Kuria ao e un ngke e aki nako te mwane arei ao e taku: *e aera ko taua te mwane anne, am mwane. Am mwane ngkai ko taua, ko mwaninganako"?*

Ao I kangai; kai tiaki ma are ni kaekana ngke e kangai: *tiaki au mwane bwa ana mwane te botannaomata ngaia are I kawakinna iai. I barongaia bwa are iaan te Tua arei e na riai n iraki'.* Ngaia tiaki au mwane ma I kawakinna.

Ao ngkami iroura ngkai tao ataia bwa tiaki aia mwane ao tao a nang bakataeia n aekakina anne. A nang boni kanakoa naba.

E kateitei iaon te kantaninga are e kangai. aio ana Tua te Maneaba ni Maungatabu ae ko na riai ni karinea ao e na aki mwaninga naba bwa I a bon tia ni kaeka n te tai arei ae I kangai; te Tua naba ae I kataia ni

karaoa nanona aio; bon ana Tua ae e kateia te Maneaba ni Maungatabu.

Ma tao e koaua bwa ngkana ti nang bane moa n tenakoi moa Tua aikai ibukin ae ti nang tangira rokoia nakekei bwa tera.

Ma are e eti bwa tiaki au mwane. Ao anne ngaia boni bukina ae I bon tangiria bwa e na barongaki man kawakinaki raoi.

Ma tao e koaua irouia ngkanne bwa tao ibukina tiaki aia mwane, a riai n aki iraki nanon te Tua ma a nang bon riai ni kakoroaki nanona.

Ngaia ae ti bon karautaeka nakoia tarira ke Taan tei mai te Linnix. Ti aki kataia n tukia ma are bon iai angan bwaai nako, ao tiaki nanona bwa I karaoia arei bwa aongkoa bwa au mwane ma N nang Tautaeka iai. Ana mwane te botannaomata ao I kawakinna n aron taian Tua are te Tua are e boni kabwataki inanon te tai aei.

Ma tao e koaua bwa tao ngkana ngaia aron ana waaki ae e na waaki iai te Tia tei mai Kuria; ao ta e na bon kanako nano ngkanne.

Ngaia e na kanako nano bwa ngaia ko kona n tenakoi Tua tabeua ibukin ae e aonga n rokoraoi bwaai ni kabane.

Madam Speaker ko ata ngai tao bon au taeka ni ibuobuoki nakon tarira ae te Tia tei mai Kuria, bwa I taku bwa e bon raoiroi riki ae e tiku n nakoana ae te Roia.

Ao ko ataia bwa ngke tao e boni kariaia riki nake tabeman bwa a na anga araia n te bookakano ae e nako, tao e na reke riki ae e riai. Ma e koaua ti na aki kaoka te tai anne bwa e a tia n nako. Ma e rabwa.

Ao kai tao N nang moanna n totoki kanne *Madam Speaker*, ngkana iai ae tao I aki kaekai aia marooro ke tao aia *comment*. Tao I a karautaeka ma are tao e aki tao ti kona ni manga reke taina inanon tain te Komete.

Imwain ae I totoki, ao tao e koaua ti a manga reiti riki bwana ni kakaitau riki.

Tao N na moanna moa mai irouia raou te Beretitenti ma kain te Kabineti, ake boni ngaia naba aika a rangi n korakora aia *contribution* nakon te kataumwane aio.

Ao tao ngai naba, N na bon aki ngkanne mwaninga taekaia au tia mwakuri ake boni ngaia ake a bon rangi n bane korakoraia. I rangi n karabwaia ao I nanoangaia bwa are kanga bon naka bon iai na aia utu, ao e moamoa riki are bon angina taani mwakuri taian aine. Aine aika iai kainnabaia, ao e bane aia tai ni kataia ni karaoa nanon tibwangaia ngaia ti rangi n karabwaia.

Ao e rabwa taian *comment* n aron ae kinakin te kataumwane aio, ai

tibwa ngaia te kataumwane ae e bon tabonibai raoi. N na kabongana ana taeka te Tia tei mai Beru, ae bon tabonibain te I-Kiribati ae e nang kamaeu anne.

Ngkana iai kairuana, ti kukurei ni butimwaeia bwa bon ara kairua ma e nang aki kakukurei are kanga e kairua ae ana kairua temanna te aomata ae te Ianena.

Ngaia ae ti na rangi n karabwaia ao I nang kakaitau nakoia te Tia Koroboki. Iaan ana kairiri te Tia Koroboki ae e bane naba ana tai ao e rangi n tabetabe.

Ma e kakawaki bwa aio kaotan te nano ke te unga n nano ibukin karaoan te bwai ae ti ataia bwa e nang bongana nakon Kiribati, ao ai bon nakoia naba Taan tia koroboki mani *Ministries* ake a irekereke naba n te mena aio, bwa aio *it all part of the team work.*

Ngaia are ti na bane n te tekeraoi. Are ieta ao te taeka riki ni karabwarabwa nakon te marooro aio n te tairiki aio ao I taku bwa e rangi n *productive.*

Kabwara au bure ngkana arona bwa iai tibanakon taian marooro are ti a bon taneiai n te aekaki ni waaki iroun te Auti n tei aio.

Ti otinako, ti a manga bane n iraorao ni kabane. Ma I taku bwa e kakawaki bwa ti na karaoa te babaire ae te kabanea n raoiroi ibukin Kiribati ae bwanin.

Man taeka akanne Madam Speaker ao I a motika au marooro ao I a kan tabeka ngkanne te kaoti. *Bwa te Biira ibukin te kataumwane 2020, e na warekaki e moantai.* E rabwa.

Tibiika: Tera am *point of order* te *Leader* n te Kaitara, e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire, ao ti tabeua kanoan ana marooro te Kauoman ni Beretitenti iaon bwaai ake tao I taekinna, I ti kani kaeti.

Are akea au taeka ae I kangai; te kakamaku. Bwa I taetae iaon are te *deficit* ke rakan te kabanemwane iaon te karekemwane.

Ao I ti taekinna bwa e aki taekina te taeka aei n ana marooro, bwa e aera e aki kabwarabwara. Ao ngkana ti nakon ana marooro n te iteraniba 7, ao e taekinna bwa iai te raka ae $40,000. Anne kanoan au marooro are e aki teretere bwa e aera e aki oti te *deficit n ana marooro.* Ao anne ao kanga ti tebo bwa kanga e aki rangi n katerettereaki bwa are e a karinaki naba are te $40 te mirion man te RERF. Ngaia anne ae I kan tereterea n te *deficit* ao I aki kakamaku bwa boni bwaai aika a koaua bwa bon rongorongo aika a koaua. Aki karioaki.

Ao anne ae ngaia ae ti katerea nakon Kiribati bwa iai te *deficit* n te

kataumwane aei, e ngae ngke e aki taekinna te Kauoman ni Beretitenti ao iai te *deficit.* Ao ti aki kangai; kam nang riai ni maku ao I taku bwa e boni bwarabwara ao e bon ata nanon te *deficit.*

Kanga e kakaewenako iaon are ti kangai; bwa aei am berita nakon te botannaomata bwa ko na kanakoi n teuana te tai ke ngkana ko rineaki ao ko a kanakoi naba.

Bon ami taeka aei, kam bon ataia bwa e aki *realistic*, kam bon aki kona ni karaoia ma e aera ngke kam bon tataekinna. Anne I ti kaetia bwa e kanga; bon iai ae a boni kon ani karaoa aei. Ao kam bon aki titirakini ngkami anne bwa are anne ami taeka. Ngaia ae ti ti kakauring. Ngaira ti tabera ti kauring ngkami bwa tera kanoan ami berita nakoia te botannaomata.

Ao ngkai I ti kaeta ana taeka bwa are kanga e a manga kaokoro ngkai ana kabwarabwara iaon are *living within our means.*

I a tia ni *quote* ana taeka bwa tera nanon *living within our means,* ae aeka irekerekena ma te *Rerf.* Ao ngkai e taekinna bwa kaubwai, e irekereke ma te *Rerf.* Ao anne I a tia n taekinna 2018, e kabwarabwara bwa tera nanon te *living within our means* are kanoan ana *physical policy* ke tao ana waaki te Tautaeka n ana kataumwane n te tai anne ae e kaira ana waaki. Ae aei naba bon ana kataumwane n rkaika nako are kanoan ana *physical policy*. E na aki kabonganaki te *Rerf* bwa ti na *live within our means.* Tera are ti karekea ao e bon rangi n teretere n ana taeka arei. Tao e bon raoiroi ae N na manga taekinna bwa e aoria ae e mataata raoi iroun te botannaomata. Ao aei bon ana taeka bwa tiaki au taeka. *'Ti na riai n ti mwakuri iaon te mwaiti ni karekemwane are e na reke inanon te ririki anne'.* Ao kanga ti tebo nanona ma kanga ti na kataia ni kabaranta te kataumwane ke te taeka ae e rangi n atotongaki ae kanga a nang tatangiria aomata, ti na kataia n *live within our means.* Ao anne teuana nanona te aeka n taetae anne bwa teuana ti na aki kumea te Mwane n tania ngkana ti karaoa ara kataumwane. Ti na aki ringa. E kakawaki aei bwa bukin ae e a manga kanga e a manga bita aron te ota iai, ma anne teuana.

Teuana naba ae I kani kaetia, ao tao kanga aei e a korakora riki tabeaiangara iai. Bwa are ti taekina ana Kainibaire iaoni kabonganan te Mwane n tania ibukin Riin te Waaki. Are ti tangiria ngkoa bwa e na tibwatibwa ana Kainibaire anne. Ao ti ataia bwa te Kainibaire aei, tiaki te *cabinet paper.* Bwa te Kainibaire ae e aki karaoaki bwa ai bon ti *Cabinet paper naba* ao ai anne naba kanoana. Bwa iai te Kainibaire ae e bon onoti ae tiaki n are e koreaki n are e babobo. Ko kona n tibwatibwa are kanoan te *annex* nakon te

Cabinet paper. Ko kona n tibwatibwa are n am bebwa are e babobo.

Ma are aki kan tibwaia nakoira ngaia are ngkai ti tebo ma e a manga bitaki. Bwa are ngaira n otara n are e na kabonganaki te raka ni mwane are e na taraki bwa e na raka iaon 5% n te ririki are imwain te ririki ae te kataumwane.

Ao ngai I kangai; 2021 te kataumwane ae ngkai ae ti maroroakinna. Are nanona bwa rakan te Rerf ae ko na kabongana, te raka inanon te ririki ae 2020.

Ma ngkai e a manga tuangira te Kauoman bwa bukin tera ngkai a kabongana 2019? Bwa bukin ae a na buta te Mwane n Tania n te ririki aei.

Tera nanon anne ngkanne? Kam na buuta te Mwane n tania n te ririki aei. Ngkana kam N na butia n te ririki aei, ai te S*upplementary* anne. Ai tiaki kanoan te kataumwane n te ririki ae e na roko bwa tiaki te karekemwane n te ririki ae e na roko.

Eng, anne ngaia e mangaongao aei bwa e aera e aki kabwarabwara te Kauoman ni Beretitenti n ana marooro. E aki kabwarabwara ao are ngaira ti roo bwa are akea katoton ana Kainibaire aei ae e tibwatibwaia nakoira, ao ngkana e taku bwa e kairua otara ao are anne bon ana kanganga bwa e aki kaman kaotaira n te moantai.

Ngaia anne ae I kani *point of order* iai ao kanga ti a manga tabeaianga. Bwa e na bon eti ae e nang anaia ngkai? Ngkai ti tataekna kanoan te ririki ae na roko, te revenue ke te karekemwane n te ririki ae e na roko. Ae e na taraki tein butin te Mwane n tania n te ririki aei. Anne ngkanne teuana naba te *point* ae ti a manga tabeaianga riki. Bwa kanga a bibitaki naba aia kabwarabwara. Ana kabwarabwara te Kauoman ni Beretitenti, e bitaki ana kabwarabwara iaon tera nanon *living within our means.* Ao e koaua ae ti nang onimakinna bwa are boni ngaia raoi te tia rabakau n te mwane, ngaira akea rabakaura ao ti kekeiaki ni karaoa ke ni kakaotaira.

Ao ngkana tao e a kairua, ngkana ti a karautaeka ngkana a kairua otara bwa are bon tiaki ngaira taan rabakau. Ma ae ti rangi n onimakinna ae bon te tia rabakau, ti a manga minomino n aron bibitakin aron ana kakaeka ke ana kabwarabwara iaon ana principles are a kabongana ke a kaira ngkai aron ana kataumwane te Tautaeka.

Ao akanne kanoan au *point of order* te Tia Babaire ao ko nang rabwa.

Tibiika: I anganiko moa te Tia tei mai Kuria, tera am *point of order.*

Hon. Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire. Te Tia Babaire I kani kaitaua te Minitita n te Mwane, te Kauoman ni Beretitenti N ana kabwarabwara ma I kani kaeta teutana ana marooro.

Te Tia Babaire iaon ana taeka ae ti tebo ma I tuanga bwa e na kabongana te mwane ibukin karokoaia kain te Itera Mainiku ao e na kakeai bonganan Tua ake tabeua.

Tiaki, ma Tua ake tabeua te Tia Babaire e anganaki naba te mwaka ao kain te Komete ae tabeia ni kabongana te mwane arei n te aro ae tawe.

Ao te kauoua ni *point of order*, are I anganna n te tai arei. N tokin te tai aron kabonganakin te mwane iroumi, a na bane ni kaekaki ao ni kabwaranakoaki n te Maneaba ni Maungatabu. Ngaia are tiaki taekan uruan te Tua.

Te kauoua te Tia Babaire, I karabwa naba n ana taeka ae tao e taku bwa I raoiroi ni bon tiku n nakoau n Roia. I karabwa te iango anne te Tia Babaire.

Te Tia Babaire, ni menau naba ikai I boni kabongana naba au tarena n te nakoa n Roia n taai tabetai te Tia Babaire ao I ibuobuoki n tabetai n otau iaan au konabwai n te nakoa n Rooia.

Ngaia ae tao I kabwarabure ao tao e aki boraoi raoi n tabetai otaia ni kabwaranakoan te Tua irou ikai, are I boni kabongana nakoau naba n Roia ikai te Tia Babaire.

Ngaia are I tekateka ikai, ao I boni kakabongana naba nakoau n Roia te Tia Babaire. Ao tao I manga nako tinaniku, bon te bwai teuana arei.

Mani menau ikai, I kabongana naba nakoau n Roia ao I tiku naba iai.

E rabwa ti kaetan te marooro te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia tei mai Abaiang, kanakoa am *point of order*.

Hon. Dr. Kautu Tenaua: Ao e rabwa te Tibiika ma tao e bon riai naba ae N na kaekai tangi n nano tabeua nakon raou ae e a tia n taetae ao bon te Minitita ae karineaki ao e tararua naba ara mwane.

Ao I taku bwa te bwai ae e na mataata ngai I bon irou, ngkai I roko n te Auti n tei aio. Ao N na uneuneakina te bwai ae I taku bwa e eti ao N na tataekina naba te bwai ae I taku bwa e kairua.

Ngaia are N na kabwara bure nakon te Minitita, bwa are n au taneiai ao n norakin te bae e a tia ni waaki naba te Auti n tei aio iai tao imwain rokoia. Ao I ata te bae e riki, bwa ti tara naba te taneiai aika a kakawaki.

Ngaia are e na karaua nanona bwa I taku bwa te bae a karaoia inanon imarenan Tianuare nakon Beberuare, e aki botau ma are ti kantaningaia ngaira n te taneiai n aron te waaki n Tautaeka n Inaomata ae e boboto iaon *England.* Ngaia are e na karaua nanona iai..

Ngkanne n taekan te Rerf, ao I nanokawaki iai. Te Tibiika boni ngkoe naba temanna kain te Kabineti.

I aki ataia ae ngaia e roko te *advice* mai irouna, I aki.

Ao tao ko bon ataia naba te Tibiika bwa antai te aomata ae e kaokiokia ibukia te naan kurubu ake a taekinna bwa iai te raraoma n te Mwane n Tania, bwa te *graph* aio. Tiaki ara data ma bon te data irouia nakekei ae a tararuaia ma akea te advice ae e roko, ma e tabekaki te advice bon mai inanon te Kabineti. Ngaia are e na karaua nanona te Minititа.

Ti ataia bwa e rangi n korakora ana rabakau, ma te noraba mai inanon te Kabineti.

Eng ao I taku bwa are boni kain te Kabineti ae e rawata aika ao tao a na bon ata naba te bwai e riki inanon te Kabineti. Bon akea te bwai ae ti ataia ae e roko ma ti ataia bwa e tabekaki man te Kabineti bwa iai te kanganga.

Ao imwin arei, ao ane ko bon nora te *graph* imwin arei.

Eng, e kaota te rikirake bwa te noraba I taku bwa e aki rabakau.

Ao n are imwina ngkanne te Tia Babaire, tao e taku bwa tao ti aonikai.

I taku bwa ti rangi n karabwa te Minititа ao ngai I rangi n kantaningaia bwa e na bon riai n taainako ni karaoa ae e riai ma e na aki iranako te kamangaongao ngai ao ae I kabwara bure. Bwa I taku bwa te kamangaongao bwa are e a bon bunrere naba te baere e taekinaki. E na reke arei, e na reke arei, e na reke arei ao e a kairoroaki te Minititа bwa e na kataia ni kakoroa nanon aio ao I kabwara bure n anne.

I taku ngai bwa ngke arona bwa e bon ira nanon are e rabakauna ao ana atatai ibukin tararuan ana mwane te botannaomata, ao I taku bwa e na bon aki karaoa aei.

Ao tao e bon titiraki ni kangai. ngkami kam mena n te Tautaeka ao kam anaana te Mwane n Tania ma kam anaanaia. Ma are bon anne te bwai ae e kainanoia te botannaomata bwa e na waakina iai ana waaki. Ao ko bon taekina naba bwa are ngkana ko ana te mwane n angan te botannaomata ao tao ko nanona te *equilibrium* are e na reke ngkana tao ko tara

aggregate demand ao te *aggregate supply*. I taku bwa anne ae ko nanonna te Minitita, e aoria bwa are ko atatai iai. Ao ngaira tao ti bwairo iai ma ti ota n te baene ko taekinna.

Eng, ao ko taekinna naba te *multiply effect,* bwa are e eti. Bwa ti ataia bwa are ngkana e boni karaoaki nanona raoi ao ti atai te naan *values* are a rekereke ma ngaia tao te *marginal propensity* nakon tao te *consumption* ke tao te *saving,* ao tina ataia naba bwa tera te *multiply effect* are e na reke bwa tao iraua. I kabwara bure ao tao anne ae ti na aera.

Ngaia are ko bon kukurei naba n ataia bwa ti ana te mwane arei bwa iai bukina ae e riai ngaia are e na kamwainginga tao maeuraoin te botannaomata. Bwa are n tokin te tai ao tao ti taekina naba te *full employment level,* are ngaia are e rekereke naba ma *equilibrium* ae ti taetae inanona n te tai aio. Ao I kabwara bure iai.

Ao I kabwarabure bwa te bae ae I rangi n roo iai. Ma ngkana arona bwa e bure au marooro ma I taku bwa ko ota, bwa ngkana ko anaki te mwane arei ao e kanakoaki nakon angana ae e riai.

Ma ngkana e a kanakoaki nakon temanna ma temanna ae tao ti iraman, ao I taku bwa e na aki *achieve* are te kouru are aongkoa tao ko na karekea iaon am *micro economist policy*. Ko bati n rabwa.

Tibiika: Ao tera moa ana *point of order* te Minitita n te *Line & Phoenix*. E nakoim.

Hon. Mikarite Temari: E koaua Madam Speaker, tao I *point of order* n reitan te kakaitau ni kurakaia ana tia mwakuri te Finance iaon te kataumwane ae e rangi n tamaroa aio.

Ngaia are bon bwanan te Aono n Raina n anga naba te kakaitau n nora te korakai ibukin aia tia mwakuri kain te Finance ibukin te botannaomata.

Ao I a kairia naba ma kanoan aia kaoti kain te Kaitara ni kaitauia naba iaon a na teimatoa ni mwamwaimwai, ao ni mamaranran inanon aia tai ni kaoti aia iango ibukin te kataumwane aio. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: E nakoim te Tia tei mai Nonouti, tera am *point of order.*

Hon. Ieremia Tabai: Bwa I ti kan taekina ae akean te bae e riki ibukin te kataumwane. Ao ae I nanonna te Tia Babaire e kangai. Bwa n te rinerine ae nako n te Auti ae nako ao a tuangira bwa aikai ara karekemwane ae ti na karaoia, ao anne ae I taekinna ao anne ae I nanonna.

Aikai ara karekemwane ae ti na karaoia. Ao n 4 te ririki akea te bae e riki. Anne au karaki, ao I taku bwa anne aki kona ni *care* anne bwa are bon anne.

Ao te kauoua te Tia Babaire, are e aki toki ni kamoa te Minitita n te mwane te Tia Babaire. Antai ae e karekea $400m ke $500m n ti 4 te ririki.

Ao te Tia Babaire, akea ana effect te balance are e mwakuri iai te RERF. Ngke arona bwa ko anai ana mwakuri Anote ae tao $500,000m tabun, au mena. Ko na karekea naba $400m ao $500m. I aki kakoaua anne te Tia Babaire, I aki kakoaua anne te Tia Babaire bwa e na kona n reke.

Te Tia Babaire bon te titiraki, bwa e aera e butaki naba te Mwane n tania ngkai ao e tuai roko te ririki ae e boou? E aki ngkoa te Tia Babaire bwa iai ana cash flow e a moanna te Tautaeka bwa tao e a kainanoia ngkai bwa tiaki te ririki ae na roko.

Ngaira ngke e taekinaki ao otara e na butaki n te ririki ae e na roko bwa e kaineti ma te ririki ae e na roko. Ngaia ae ti boni mimi ao e taekinna te Kauoman bwa bukin tera e a moan tai naba ni butaki imwain tokin te ririki. Ti aki ota iai te Tia Babaire.

Ao anne ngkanne ae I kan taekinna bwa buokan te kakarabakau iaon anne te Tia Babaire. Ao ko rabwa.

Tibiika: I taku bwa e a boni bane te *point of order* iaon ana marooro te Kauoman ni Beretitenti ao te Minitita n te mwane. Ao N nang kanakoa ngkanne te kaotinano iaon ami Biira aio.

Bwa te Biira ibukin te kataumwane 2020, e na warekaki te moantai. Ake a nano iai ke a kangai eng, ao ake aki ke a kangai ti aki. Ake a nano iai, ao ake aki. E boutokaki moan warekan te Biira ni kataumwane ibukin 2020.

Ao iai ara bwai are imwina iaon ara ota bebwa. Ma I ataia bwa e a rangi n abwabwaki ara tai n tekateka ao ti bon riai ni break. Bwa I ataia bwa teuana riki ara Biira ae te *Committee Stage,* e rawata naba iai te onono. Ao te kauoua te motion iaon te Rules of Procedure committee. Ngaia are iaan te Rules 17:5, ao I a bubuti moa bwa ti a break 15 mins ao ti a oki naba nakon te tabo aei.

Tao 11.20mins ao ti a oki naba nakon ara tabo aei ao ti a kabanea naba kanoan ara ota bebwa.

Ao ti a motirawa moa ikai ibukin ara *break* ae e uarereke.

BREAK 15 MINS

Tibiika: Ti nang nakon ara bwai are imwina. Ara kauoua ni Biira.

TE MWANE NI KARA BILL 2020 (Committee Stage)

Tibiika: Kometenakin te Biira. Taan tei te Biira are ti nang Kometenna n te tai aio, bon te Biira ibukin te Mwane ni Kara 2020.

Ma imwain ae ti waaki ni Kometena te Biira aei, ao N na butia moa te *Surgean in Arms* bwa e na karuoa moa ara *Mace* bwa e aonga ni waaki ara Komete n te Maneaba.

E a Komete ngkai ara Maneaba ao ti nang waaki Taan tei ni Kometena ara Biira are e wene imatara n te tai aei.

Ma imwain ae I waaki, ao n te tai aio ao kam ataia bwa iai taian onono are a tia ni kaweneaki ke ni karokoaki nakoira ibukin te Biira aio. Ao au kantaninga bwa a bane n tia n reke iroumi n te tai aei.

Ma taian onono akanne Taan tei, ao ngkana ti nang waaki ni Kometena te Biira aei ao n te tai are ti roko iai ni mwakoro Biira ake a tangira oneakia ao ti a rinanona naba ngkanne n te tai are ti rinanon teuana imwin teuana te Kibu.

Ao tao ti nang waaki Taan tei, ao ti na rinanon moa moan mwakoron te Biira aei iaon kibuna ke *section*s aika 4. Ma ngkana kam kukurei Taan tei ae I kanakoa te marooro ke te kan titiraki ni kibu akana 2,3 ao 4. Ao iai te onono moa ane e anga te Minitita iaon ana onono iaon mwakoron te Biira anne ae *section* 4 ke te mwakoro 3.

Ao N na butia moa te Minitita bwa e na tabeka ana onono ao imwina I a kauka naba te marooro nakoimi Taan tei, ke marooro ni kataotao ke titiraki iaon te onono anne. Ao e nakoim moa te Minitita ibukia Aine, Roronrikirake; Hon. Martin Moreti.

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa te Tibiika, ao e koaua I kukurei moa n tabeka te onono ae e uarereke n ara Biira are e wene imatara n te tai aio na ana *section 3*. Ma I kani bubuti ke tao ti a bon oreia naba rikaki ngkana ko kukurei te Tia Babaire.

Are te onono n are *EFO*. Ao ngkana I taekinna ni warekia: *is the elderly fund officer who assist the social benefit officer.* Ti anne te onono iai e aonga n are akea ngkanne *protection* bwa e a oneaki mwina n te taeka ae *benefit.*

Ao ngkana ti ruo rikaki riki, are bon te word are kabwaranakoan te taeka ae *social protection officer.* Bon ti anne naba te kantaninga bwa ai akea naba *protection* bwa ai ti *benefit,* ao ai aron naba are imwina are kabwarabwarana te *social protection* arei, e ti manga cancel naba nakon *benefit.* Kanga ti anne

te onono ae e uarereke iaon are *section 3* te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika: Ngaia e eti otau, nanona te onono ikai ti na ti kanakoa te taeka ae *social protection officer* ao ti na kanimwa ngkanne te *social benefit officer.*

Ngaia anne ao ngkanne ti a taraia nako naba nakon akana a kaoti iai taeka aika social protection office instead of that ao e kabonganaki ae *social benefit officer*. Ao e reke anne iroumi Taan tei.

Ngaia ngkanne N na kanakoa te marooro iaon aei, ngkana iai ane e kan titiraki iaon Kiibu ke te mwakoro 4 ao kibuna 2,3,4. Ao ngkanne I a kanakoa nakoimi moa te marooro iaona. E nakoimi Taan tei ao n reitaki ma te titiraki iaon te onono ane e tabekaki.

Ao akea te marooro iaon te onono, ngkai bon akea ae e kani marooro. Ao N na kanakoa ngkanne te kaotinano iaon te onono anne. Bwa te onono iaon te kibu 3 ni mwakoron te Biira aei, e na tei bwa mwakoron te Biira. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. Ao e butimwaeaki te onono nakon te kibu akanne.

Ao ngkanne I a manga kairi ngkami Taan tei nakon ara kibu akana 2,3 ao 4 ni mwakoron te Biira anne.

Ngkana iai ami kan kataota ke ami titiraki iaona, ao I a kanakoa nakoimi n te tai aei Taan tei.

Ao bon akea ae e kan titiraki iaon anne ao I a manga kanakoa naba te kaotinano iaona. Bwa te Biira aika 2, 3 ao 4 bwa e na tei bwa mwakoron te Biira. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E butimwaeaki mwakoron Biira akana 2, 3 ao 4.

Ti a nakon are imwina. Bwa I ataia bwa iai naba ana onono te Minitita iaon kiibu akana 5, 6 ao 10 n te mwakoro 2.

Ao N na anganiko ngkanne te Minitita bwa ko na tabeka am onono iaon mwakoro2, kibuna 5,6 ao 10. Ao ko a kanakoa ngkanne am onono iaon anne.

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa te Tia Babaire. Ao kanga e bon uarereke te onono bwa bon ti kanga reitan are ieta n aron are ti a tia n oneia are kanga ti na onea mwin te taeka are *protection* nakon *benefit.*

Ao ngkanne are 5 rikaki ni karokoa ngkana ti raira ara page 4, ao iai te taeka naba are e a boni bane naba ni mwakoro *benefiti* ao iai naba ngkanne te onono ae e uarereke are *instead of the senior responsible officer* ke te *SRO*. Ngkanne e ti oneaki mwin te taeka

anne nakon *secretary/OIC* ke te *Officer in Charge.*

Nanona ngkanne I kona ni warekia ni kangai. *The Ministry or the Social benefit officer shall work with the Secretary or OIC on matter relating to the fund.* Akea ngkanne are *protection* ao te *SRO* ke te *Senior responsibly officer*. Kanga anne moa bukin are 5.

Ao ngkana ti ruorikaki ao ti kona naba ngkanne n nora ane 6, are e ti oneaki naba te taeka are 6:(e) are e nako naba te taeka ae *protection* ikanne. Ao ti onea naba mwina n are *benefit.*

Ao ngkana ti kekerikaki riki, ao I taku bwa iai ngkanne are bon aekakin naba anne are 10: *review of rate.* Ti bon ti kanakoa naba are *benefit* ao ti onea naba mwin are *Senior responsible officer* nakon te taeka ae te *Secretary ke OIC.*

Kanga anne moa ibukin are mwakoro 2 rikaki nakon 10. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao I a kanakoa ngkanne te marooro iaon anne, ke ngkana iai ami marooro kea mi kani kataota iaon te onono akanne ao I a kawenea nakoimi Taan tei aika kam karineaki. E nakoimi.

E nakoim te *Leader* n te Kaitara, Hon. Tessie Eria Lambourne.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire ao e nang uarereke bwa ti ibukin kabonganakin are *OIC*. Kangai ngai irou tao e a bon ti tiku naba *Secretary* bwa are antai are e na OIC. Kanga ti anne te mena teutana iaon onono akana a rekereke ma *SRO*, bwa ngkana arona bwa ti a ti katuka naba *Secretary* ao ti aki karina are *OIC.* Ko rabwa

Tibiika: Te Minitita

Hon. Martin Moreti: Ao kanga e make sense naba bwa are ngkana bon akea te Tia Koroboki, ao ngkanne antai are e OIC. Kanga anne are e katerea iai ara Tua aio. Ngkana akea ngkanne te Tia Koroboki ma nanona kanga bon te common practice ae e a bon ataki.

Ma tao ni kanganga tabeua n tabetai, eng tao I taku bwa akea te kanganga iai bwa are kanga bon *Secretary/OIC* tao n *instead* ngkana akea te Tia Koroboki ao te *OIC ma* e aonga n teretere raoi.

Bwa are n tabetai a kona ni manga *appointed* tao te *Director* ke antai. Ma e na riai n teretere bwa antai are e *OIC* ngaia ngkanne are e *in charge* imwin te Tia Koroboki.

Ma tao bon akea naba tera ngkana e tiku n aekakina anne ao ngkana tao e na nako ao I taku bwa boni *make sense* ma kanga anne teina n aekakina anne kanga

e bon tara n teiraoi, bwa kanga e ataki bwa te Tia Koroboki ao akea ao e na okiraki te *OIC*. Ngkana e kukurei iai te *Leader* n te Kaitara ngkana e tiku n arona anne

Ngkana akea kanga I taku naba bwa akea te kanganga iai, ma are bon ti oneakin te taeka are SRO.

Are e a bon ataki naba ngkai bwa te SRO bon te Senior Responsible officer, ngaia are aongkoa e a katereaki ngkanne ikai bwa bon te Tia Koroboki ke te OIC. Kanga bon ti tebo nanoia ngkana e teretere iroun te Kaitara taiaoka.

Tibiika: Nanona ti na tiku n am onono aei n otau te Minitita, anne ae ko kamatoa ngkanne nakoira n te tai aei.

Hon. Martin Moreti: Ngkana e bon tiku moa n arona, I a butia te *Leader* n te Kaitara ngkana e bon tiku n arona aei ao kanga bon akea te kanganga e aonga ni bon *define* raoi te aekaki ni kantaninga. Are kanga e ataki ngkai n te *system* ngkai n te *Ministry* are iai te Tia Koroboki. Ao ngkana e a manga motirawa ke e leave, ao ngkanne e *in charge* ngkanne te *OIC.*

Ma ngkana akea ngkanne te Tia Koroboki, ao ngkanne ti nang manga kona n rerebu bwa ai antai ngkanne ae tao ti na nakon te OIC ke tao ti na nakon te Director ke tao ti na manga nakon antai.

Ma ngkana te OIC riki kanga e a boni kona naba n define raoi bwa antai raoi ae e responsible imwin te Tia Koroboki ngkana arona bwa tao iai te kanganga bwa tao e leave ke tao e nakonako. E rabwa.

Tibiika: Te *Leader* n te Kaitara, e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire akea te kanganga iai. Ma tao ibukin taran ara Tua aei ae tao iai angana teuana ngkana tao e na kukurei iai te Minitita. Ngkana ti karina kabwarabwaran te ara ae Tia Koroboki (*Secretary*) n te *definitions.* Ao ngkanne e nanonaki ke antai are e *in charge* imwina. I tuai nonora are kanga e a karinaki riki teuana. Kanga aei kanga ti kabotonimwanean riki ara Biira aei. Kanga bon ti te naan iango.

Bwa ngkana *Secretary* ngkana ti na kabongana ma ngkana tao ti kabwarabwara ao I taku bwa e aera. Ao ngkana te kabwarabwara anne bwa te nakoa anne e na include te officer in charge, ao I taku bwa e a itiaki naba bwa mwina e a okioki naba *Secretary/OIC.*

Ngkana ai ti bon ti *Secretary* mananona te Tia Koroboki ma antai are e tararua te Botaki ni mwakuri. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Martin Moreti: Ti tebo ma kanga ti na manga kaai n irabwati n ara bwai ae ti a manga minomino iaona aio te Tia Babaire.

Ma ngkana I butia te *Leader* n te Kaitara bwa tao teina aio. Kanga ngai otau ae e memere I taku bwa ae I kataia ni kabwarabwara n aron ae e bon ataia naba. Bwa are ti a kanakoa ti te taeka, ke ti a kanakoa te *Senior Responsbile Officer* ke ai akea ma ti a tia karina te word ae *Secretary.*

Ma ngkanne ti te kanganga ngkana ai akea te Tia Koroboki bwa e a manga motirawa, ngaia are e a manga rin *OIC* ikanne bwa are e na mwakuri ma te koraki akekei.

Ma ngkana tao e mena tao ti a tiku naba n Minitita anne ngkana e kukurei te mena bwa kanga bon anne moa teina ae e a tia ni karaoia kain te *AG's Office.* I taku bwa ti a ira ae a iria moa kain te *AG's office* ngkana e kukurei te Tia tei ke te Leader n te Kaitara. Ko rabwa.

Tibiika: Tao N nang kanakoa te kaotinano iaon te onono aei bwa e aoria n ae ti nora nanon te Auti iai. Ao e a tia n tabeka ana onono te Minitita ao Taan tei akana a nano n te onono ke a kangai eng, ao akana ke a kangai tiaki. Akana a nano iai, ao akana aki. Ao e tara n ae e butimwaeaki te onono.

Ngkanne N na manga kanakoa te marooro iaon kiibu akanne imwin te onono ao kam a kona ngkanne ni kanakoa ami kaotinano iaon te onono iaon rabwatan te Kibu 5,6 ao 10. Ao e nakoimi moa te marooro ngkana iai ane e kani marooro iai imwin te onono.

Tao bon akea ae e na marooro iaon rabwatan Kiibu akanne ao N na kanakoa te kaotinano iai. Bwa te onono iaon kiibu ake I a tia n taekin ke Kiibu ake 5,6 ao 10 a na tei bwa mwakoron te Biira n te tai aei. Ake a nano iai ke a kangai eng, ao ake aki ke a kangai ti aki. Ake a nano iai ao ake aki. Ao e butimwaeaki te onono.

Ao ngkana kam kukurei Taan tei ao I a booti naba kanoan mwakoron te Biira ane e oti ni mwakoro 2, man te Kibu 5 nakon te kibu 10. Ngkana iai riki ami kan titiraki imwain ae I kanakoa te kaotinano iai.
Ngkana akea ao N nang kanakoa te kaotinano. Bwa mwakoron te Biira ane e tei n te Kibu 5, 6, 7, 8, 9. 10, e na tei bwa mwakoron te Biira. Ake a nano iai ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Ake a nano iai ao ake aki. Ao ngkanne e butimwaeaki mwakoron Kiibu akanne n te Biira.

Ti a manga nakon ngkanne mwakoron ara Biira are *part 3.*

Taan tei ao imwain ae ti nakon mwakoron ara Biira aei, ao iai kiibu akana 11 nakon 13. Ma imwain ae I kanakoa te titiraki iai ao iai onono aika a tia naba ni waene i matau iaon te Kibu 11: *sub section 2.*

Iai ana onono te *Leader* n te Kaitara ao iai naba ana onono n te Minitita are ana Biira te Biira.
Ao N na kanakoa moa ana onono te *Leader n* te Kaitara bwa e na kanakoa iaon ane Kibu 11. E nakom te *Leader.*

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire. Iaon te Kibu anne ao te onono ae ti kani kawenea bwa aongkoa e na kamaunaki ane No. 2 anne. Anne kanoan te onono mai ikai. E rabwa.

Tibiika: Ngaia e a tia n tei ngkanne ana onono te *Leader* n te Kaitara iaon ane *Section* 11 (2) ao e tangiria bwa e na kamaunaki ni kabane anne. Ao I a kanakoa te marooro iaona. TE Minitita n te *MWYSA*.

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa te Tia Babaire are bon iai au onono iaona, ma ngai ngkanne I tangiria bwa e na bon tiku ma N na ti kanakoa are te *1 month.*

Ao tao bon te kantaninga n te clause anne ane (2, bwa *applicant must be submitted in the prescribe form befote the applicant reaches their eligiable age.* Tao aio riki ae ti kantaningaia are tao ake a roko mai tinaniku ake aki rin n te *system,* ngkanne ti boni kainanoa ana *form.* A na boni kanoa aia *form* bwa ti na kona ni manga karinna n ara *system.*

Tao ngkana e kananona ana onono te Kaitara are tao e na manga tangiria are a bon automatic naba te naan *Un employment* 59 ni kangai are a bon *automatic* nakon te system are te naan Kara ke tao te naan *Senior Citizen*. Ngaira ngkanne ti bae n kainanoa te *form* ibukia ake kanga a boou ake tao a tibwa tao manga roko. Ti na boni kainanoa te *form* bwa a na kona ni *fill it* ao ti na manga kona ngkanne ni manga kanoaia ni karinna n ara *data.* Tao bon anne bukin ae ti aki kani kamauna ngkanne anne, bwa ti a kamauna ngkanne are 1 *month* bwa e aki *necessary* 1 *month* n teina ngkai.

Bwa are ngkana ko boni kona ngkai ni karina am *form* tao irabong ma e due te mwane are e na riai ni bwawka; ko a kona naba n reke am kabwaka mwane iai.

Ngaia are tao kanga I karautaeka ngkana e aera. Ma ti a boni katuka anne ao ti bon ti bitia n 1 *month* n arona aei. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ao ngkai ti boni marooro naba iaon ana onono te *Leader* n te Kaitara n aron are e a tia n tangiria bwa e na boni kamaunaki ane (2) anne. Ao I kanakoa moa riki nakoim te *Leader* n te Kaitara. Kanakoa am marooro.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire. Ti a bon tia ni iraorao ngai ma te Minitita iaon ara onono aikai.

Iai ara boraraoi ma aongkoa N nang aki kanakoa are ni kabane, bwa I nora naba ana *point* te Minitita.

Ngai irou ibukin are iai n are 3 are e taekinaki iai te *prescribe form.* Ngaia kanga irou ngkana e nako arei ao e aki naba rotaki iai, ma I taku bwa ngke ti a manga tia ni marooro ao I taku bwa I nora naba ae tao e na boni katuruaki n arei bwa kanga bon akea naba tera.

Te kanganga ngkoa bwa ibukin are te 1 n namwakaina arei imwain ae e koro am ririki ke e roko am ririki n te ririki are ko nang kona iai n rin n te buoka aei.

Ma aongkoa ngkana arona bwa e na kukurei te Minitita kanga n aron ae ti a irabwati naba n aei. Ti aki kamauna ni kabane bwa ti a katokia n are form ao ti a kamauna naba are nikirana ni karokoa man 1 ni karokoa are h, n te naan taeka aikai. I taku bwa anne ngkana arona bwa e kukurei n irabwati iaona te Minitita. I a kukurei naba ngkanne ni bitia ke ti a kaieini naba ara bitaki. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa te *Leader* n te Kaitara, tera buren raom te irabwati. I taku bwa ti a kona n inanoi naba inanon anne. Ti a ti kaaka naba are bukina ao ti boni karokoa n *clause* 2 ao e tiku ni *form* ao ti a boraoi naba n anne. E rabwa.

Tibiika: Nanona otaun ane (2), e na tiku n are *prescribe form* ao e a toki naba ikanne. Ngaia, ao ti a kamauna ane nikirana ngkanne.

Ma iai riki ae e kani marooro iaon te onono aei. Ngaia te Tia tei mai Arorae, Hon. Teima Onorio. E nakoim.

Hon. Teima Onorio: Ko rabwa te Tia Babaire bwa tao bon ti te marooro ae e uarereke. Bwa e koaua bwa ti na rangi n boutoka are e kamaunaki are kabanean te (2) man 1 *month before the applicant reaches their eligiable age.*

Ngkana e butaki anne man te tiententi anne, nanona ti te kabaebae ngkanne bwa e na riai ni kabonganaki te *form* irouia nake a koro ke a roko n te ririki arei ao e

na kona n reke. Ke ma kanga akea te kabaebae are e kangai bwa kanga te katuaa. Bwa ngkana ko aki karaoia imwain rokom n te ririki arei ao e na aki reke ngkanne nakoim te mwane.

Ma I taku bwa e nanoraoi riki kanga katukan are 1 month ni karokoa tokin te tiententi anne ao akea te katuaa nakon te Kara are e rimwi ni kanoa ana *form* imwin koron ana ririki. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ao ngkana e eti otau ao kam a uaia ni boraoi n te kantaninga ke ni uaia n irabwati iaon ami onono are kam a tia n tabekii n te tai aei iaon te Kibu 11: (2) n aron are ti a katokia iaon ane *application must be submitted in the prescribe form* ao e a toki naba ikanne.

Ao ngkanne N nang kanakoa te kaotinano iaon te onono.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Kabwara au bure bwa e toki n are *form.*

Tibiika: Ngaia e toki ngkanne n anne. Ao N nang kanakoa te kaotinano iai. Ake a butimwaea te onono ke a kangai eng ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaea te onono, ao akana aki. E butimwaeaki te onono.

E tara ngkanne n aron are I taekinna kam a boraoi iaona. N nang kanakoa ngkanne te marooro iaon mwakoro akana I a tia n taekin akanne. Ngkana iai ae e boni kani marooro riki iaona n aron te onono akana I a tia n taekin. Ao I kawenea moa nakoimi te marooro Taan tei. E nakoim te Minitita.

Hon. Martin Moreti: E rabwa te Tia Babaire ao I taku bwa iai te onono rikaki ngkana ko taku bwa N nang oneia ao ko a tuangai bwa e aonga n ae aera, I a tataninga am ota tiaoka. E rabwa.

Tibiika: Ngaia ao ko a kanakoa naba ama onono iaon akana nikiran te naan *sedtions* akanne.

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa te Tia Babaire, ao kanga e bon uarereke ngkana ti kekerikaki. I taku bwa (3) areii are bon arei naba. E bon ti karokoaki naba are protection nakon benefit, are 3, 4 ao 5. Ngkana ti rairia ngkanne nakon are 6 ao aekakina naba anne. E a ti nako naba are *protection* ao a oneaki naba mwina n benefit ao are SRO naba ke tao te Senior responsible office a oneaki naba mwia n te Secretary ke tao OIC. Ao ai aekakina ma ane (7).

Ao ngkanne (7), iai teutana ae karinrin ae e boou ngkana kam raonai, kam mena irarikiu Taan tei.

Iai te karinrin ae e uarereke are te kauoua n rain ngkana I wareka (7) anne ao te *social benefit officer may required the applicant or the person applying on their behalf to provide other document as he/she think necessary* ao iai te karinrin imwin anne.

Taiaoka ti a ti karina naba te taeka aika a uarereke '*with the approval of the Secretary for the purpose of this Act'* ngkana kam mena irarikiu.

Iai te karinrin imarenan ane *'necessary.* Imwain necessary ao for. Ti a ti karina naba te taeka ae e uarereke ae *'with the approval of the Secretary for the purpose of this Act'.* Kanga anne ngkanne ti te onono ae e uarereke iaon ane (7). Ao ngkana tao ti a katokia moa ikanne te Tia Babaire ngkana iai te kan titiraki taiaoka.

Tibiika: Te Minitita kanakoa am onono ni karokoa ko roko n are e kanga. Ti anne am onono iaon te part anne.

Hon. Martin Moreti: Iai riki te Tia Babaire rikaki nakon are imwain *'for'.* I a oreia naba rikaki ni kabane.

Tibiika: Kanakoi ni kabane ni karokoa ane 13 bwa ti aoria ni kanakoa n teuana te tai.

Hon. Martin Moreti: E koaua ao e aonga n ae e a tia naba.

Ao ngkanne are kanga proof and identity are 12: (1) ao are e bon ti nako naba *protection* ngkana kam irai. E nako naba protection ao e onea mwina *benefit* ao ti kekerikakia nakon ane (2). Aongkoa ti a kanakoa ane (3) ao (4).

Nanona kanoan section 2, a na ti sub section 1 ao 2 ao akea ngkanne 3 ao 4. Ao ti a manga kiba ngkanne nakon ane *section 13,* ao e bon tiku rikaki ni karokoa naba are bon te kauoua ni kabanea n tiententi ane (3) ane te *protection.* E ti nako naba n oneaki mwina n ane *benefit.*

Ao kanga ai anne ngkanne e tabwanin te onono are 3 rikaki. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ngaia I taku bwa kam bon iria Taan tei n aron are e a tia n anga ana onono iai te Minitita ae karineaki iaon ane (7), ane e bon tiku te onono iaon are *social protection officer* nakon ane *benefit instead of protection* ao e oneaki mwina n te *benefit* rikaki nakon ane 13.

Ao iai ngkanne te karinrina ane e karinna n ane (7) n aron are e a tia n taekinna. I taku bwa kam bon bane n *take note of that.*

Ao ngkanne n are iaan 12 ngkana e eti otau te Minitita. Ko a delete

ngkanne ni kabane are 3 ao 4. Ao e a manga tikua re *section* 13 ni kabane, ma e ti manga kaetaki naba are *instead of protection* ao e a manga nim naba *benefit.* Ao ngkana e eti otau n anne ao N na kanakoa moa te marooro iaon onono akana a tia n tabekaki iroun te Minitita iaon Kiibu akanne. Ao e a nakoimi Taan tei ngkana iai ami kani marooro.

Te *Leader* n te Kaitara, kanakoa am marooro.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire. Ti te iango n iraorao ibukin are te onono nakon 11:(7) are ti aki te onono bwa te karinrin. Akea au kanganga n ana karinrin te Minitita ma ti ngkana e kukurei bwa ti na uota ana karinrin nakon kanga moan te section anne, bwa e aoria n are e a boni marannako naba warekana.

Ngkana e kukurei ngkana e kangai. Bwa tao e na kangai naba taekana ngkana e kukurei iai. *Subject to the approval of the Secretary/OIC,* ao e a bon tiku naba n arona ao e ti kauarerekeaki are te T n are *'the'* are imwain *social benefit officer*. E aoria n are ko warekia ao e a bon aera naba. *Subject to the approval of the Secretary/OIC the Social benefit officer may required the applicant of person's applying on their behalf to provide other document as he/she thinks necessary for the purposes of this Act.* Kanga e aki ngkanne motika aron warekan te mena anne, ngkana arona bwa e na kukurei iai te Minitita. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Martin Moreti: Eng e rabwa. I taku bwa are bon ti karinan te kantaninga ae I taku bwa e aonga ni *flow.* I butimwaea anne bwa are e bon rin te kantaninga are e nanonaki n te Kibu anne.

Ao I taku bwa akea ara kanganga iai bwa e katamaroa riki aron ke warekan te Tua aio. E rabwa.

Tibiika: Iai riki ae e kani marooro iaon onono akanne. Taran ae akea.

Ao N na ti kaeta otau nakoim te *Leader* n te Kaitara. Tera ngkoa te taeka ae ti na karinna ikai, I aoria n eti ibukin tauan au mena.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Te taeka are e na rin are kanga mai moa; *Subject to the approval of the Secretary/OIC.* Kanga I ti kamena are *with*, I oneia ao I karina *subject to'* ao e na nim ngkanne i moan ane te *section* anne. E rabwa.

Tibiika: Ao ngkai kam a tia n uaia n inanoi iaon ami onono anne ao N nang kanakoa ngkanne te kaotinano iaon Kiibu akanne ni kaineti ma ami onono ae kam a tia ni marooro iaoia.

Ao bwa te onono ibukin Kiibu aika 11, 12, 13 kam na kanakoa ami kaotinano iai. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E butimwaeaki te onono.

Ngkanne imwain ae I kanakoa ami kaotinano iaon mwakoron kiibu akanne ni kabane.

N na manga kaokia riki nakoimi bwa iai ae e kani marooro riki iaon kiibu akanne imwin te onono are e a tia ni butimwaeaki iroumi. E nakoimi Taan tei ngkana iai riki ae e kani marooro iaona.

N na kanakoa te kaotinano. Bwa te Kibu 11, 12, 13 a na tei bwa mwakoron te Biira. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

Ti a nakon ngkanne are part 4. Te kibu 14, 15, ao 16.

I a kanakoa te marooro ngkana iai Taan tei aika kam kani marooro iaon Kiibu akanne ao e nakoimi. E nakoim te Minitita n te *MWYSA.*

Hon. Martin Moreti: Te Tibiika ao e ti uarereke naba au onono ngkana e aera, ae bon ti teuana are bon arei naba. Are bon ti te *protection* e ti kanakoaki ao e *benefit* ao I taku bwa e a weneraoi naba ara Tua aio. E rabwa.

Tibiika: N aron are e a tia n tabekia te Minitita ao e ti kani kaetia n aron are ti a tia naba ni kariaia n ana onono ni moan mwakoro Biira mai moana, ao I a kanakoa naba ngkanne te kaotinano iaon te Biira aei iaon Kiibu akana 14, 15, 16. Ma e bon raoiroi moa N na kaokia nakoimi. Iai ae e kani marooro iaon ane te Kibu 14, 15, 16, imwain ae I a kanakoa te kaotinano iai imwin ana onono te Minitita. E nakoimi Taan tei.

Ao ngkana akea ao N nang kanakoa ngkanne te kaotinano iaona. Bwa mwakoron ni kibuna aika 14, 15, 16, e na tei bwa mwakoron te Biira. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E butimwaeaki mwakoron Biira akanne.

Ao ti a nakon ngkanne ara *short title of the Bill.* Ao kam rabwa Taan tei ao ti a manga nakon ngkanne aran te Biira ae e uarereke bwa e na tei bwa mwakoron te Biira.

N na kanakoa moa te kaotinano iai. Bwa aran te Biira ae e uarereke e na tei bwa mwakoron te Biira. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E butimwaeaki mwakoron te Biira anne.

Ao ti a nakon ngkanne atun te Biira ae e ananau. Bwa aran te Biira ae e

ananau are e na tei bwa mwakoron te Biira, N na kanakoa te kaotinano iai. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. Ao e butimwaeaki aran te Biira.

Ti a kaoka ngkanne ara Maneaba. I a butia te Tatin bwa e a kaoka ara *mace.*

Ngkai e a oki ngkai ara Maneaba ao I a kanakoa ngkanne nakon te Minitita are tabena bwa e na tabeka ana Biira ibukin warekana te kauoua n tai. E nakoim te Minitita.

TE MWANE NI KARA BILL 2020 (2nd READING)

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa te Tia Babaire ao I a kukurei ngkanne. Bwa te Biira ibukin te Mwane ni kara 2020 e na warekaki te kauoua n tai ao ni kariaiakaki. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: N nang kanakoa ngkanne te kaotinano iaon te Biira aei. Bwa te Biira ibukin te Mwane ni kara 2020, e na warekaki te kauoua n tai ao ni kariaiakaki. Ake a butimaeia ke a kangai eng, ao ake aki ke a kangai ti aki. Ake a butimwaeia, ao ake aki. Ao e nakoia ake a butimwaeia.

Ao e a kabwanina naba ngkanne kauouan warekan ara Biira ao kabwatakina n te tai aei.

Ti a nakon ara bwai are imwina.

Kiraka: Te kaoti.

Tibiika: te kaoti are imwina, e na tabekaki iroun te Beretitenti ae karineaki, H.E. Taneti Mamau. Ao e nakoim te Beretitenti.

KANAUAN ANA TAI KOMETEN TE TUA NI KAETIETI N TE MANEABA NI MAUNGATABU

H.E. Taneti Mamau: Ko rabwa Madam Speaker. Ao I kukurei n tabeka te kaoti ae e kangai taekana. *Bwa te Maneaba aei e na kariaia kaanauan ana tai te Komete ibukin Rinanoan ana Tua ni kaetieti te Maneaba ni Maungatabu ni karokoa tokin Eberi 2021.*

Madam Speaker ngkana e na uringaki iroumi ao ti moan katea te Komete aio ara Auti ae e nako 3 Tebetembwa n te ririki aei ma tabena aikai:

i) Rinanoan ana Tua ni kaetieti te Maneaba ni Maungatabu ao n noori itera aika a na riai ni katamaroaki ao ni kawenei ana iango ni katamaroa nakon te Tua ni Kaetieti.
ii) E na taiboranaki ana ribooti te Komete n te Maneaba ni Maungatabu are n November 2021.

N aron naba ae e bon tabekaki inanon moan tabekan te kaoti ibukin katean te Komete aio, ao e kona ni

manga reitaki nako ana mwakuri ke maeun te Komete imwin kabwatakina n te Maneaba ni Maungatabu.

Ao anne bukina are ti a manga tabekia bwa te kaoti n te tai aei, n te aro bwa e na teimatoa maeun te Komete ni karokoa Eberi 2021 ke ara Auti ae e na roko.

Bukin tangiran kaanauan maeun te Komete *Madam Speaker* ma Taan tei aika karineaki a bon anaki n aikai.

i) Bon iai tangiran te ukeuke ke te marooro ae e bon riai iroun te Komete ike e na tangiria n roko n aban Kiribati tabeua ake e taku te Komete bwa e riai irouna bwa e na karaoa iai ana ukeuke ke ana marooro.

ii) N te tai aio ao ai tibwa 2 abamwakoro aika e a tia ni karoko iai te Komete ni karaoa ana mwakuri bwa Tarawa Ieta ao Beru.

Iai naba ae e a tia ni barongaki iaon Betio, ma iai te angabuaka inanon te tai are e wakinaki iai ngaia are e a tangiraki riki manga okiran Betio.

Te kanganga n te kibakiba inanon taai aika nako, boni ngaia teuana ae e karika birimweren te mwakuri iroun te Komete. Ao aio are te kantaninga bwa e nang tobwaki ngkai e a manga toamau kibakiban Air Kiribati.

Ao mani bukina akanne *Madam Speaker* ao Taan tei aika karineaki n reitaki ma marooro ake I a tia n tabekia, ao I a bubuti tabekan te kaoti. Ko rabwa.

Tibiika: Ao ngkai e a bon tia n tabeka ana kaoti te Beretitenti ao I a kawenea ngkanne te marooro nakoimi Taan tei, ma I a ongora moa ana kaeka te *Leader* n te Kaitara. E nakoim te *Leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire. Ao tao ti na manga kamaurira riki n auan te nukanibong aio. Ti na bane ni mauri!

Ti kaitaua te Beretitenti ibukin tabekan ana kaoti aei are e a kaineti ma kananauan ana tai ara Komete teuana ibukin Rinanoan ara Tua ni kaetieti te Maneaba ni Maungatabu.

Ao e koaua te Tia Babaire tao aei e kaineti naba nakon te marooro ae e uarereke ae ti a tia ni karaoia inanon ana kaongora te Komete aei nakoira ngaira Taan tei kanga ni kaongoraeira mwin ana waaki are e a tia ni karaoia, Ao tera tabeua iango mai irouia te botannaomata.

Ao I taku bwa akea ara kanganga ni boutoka aei bwa aei kanga boni kanoan teuana aia kaoti Taan tei ibukin noran riain bwa te Komete e

na roko riki n aban Kiribati tabeua bwa e aoria n ae e tabangaki riki aron tao bwanaia ara botannaomata iaon ara Tua ni kaetieti.

Bwa tao riki iai kanoan te naan onono ao riki tao e nang kakawaki are iai te iango ibukin tao kakerikakan te Tia tei. Ma I taku bae aei ae moan te kakawaki bwa te botannaomata a na kaoti aia iango, bwa tera aia iango ibukin tao kanoan te naan kataratara aikai. Riki ngkai boni ngaia are a rinea aia Tia tei.

I taku bwa anne e nang kakawaki bwa a na riai n okiraki iai te botannaomata, ao tao bon iai riki ngkanne kanoan ana iango n onono te Komete are e kona n ongoraeia riki nakoia aomata. Ao tao e bon reke naba aia tai ara botannaomata ni karin riki aia iango iao katamaroan aron te Tua ni kaetieti n ara bowi. Ngaia ngaira naba ti kan ongoa naba bwanaia ara botannaomata ae tao a kataia n rineaki n abamwakoro are tao a na karea maninganingan Kiribati. Anne kanga n aron te taneiai. Ngaia ti butimwaea te kaoti.

Ti butimwaea te kaoti ibukin kananauan ana tai nakon Eberi 2021. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: E tara n ae akea ae e na marooro iaon te kaoti aei bwa tao kam boni boonnano iaona, ao I a kaokia nakon te Beretitenti ae karineaki.

Kabwara au bure te Beretitenti ngaia tao I aki nora bain te Tia tei mai Beru temanna ae karineaki, Hon. England Iuta. E nakoim moa te marooro.

Hon. England Iuta: Kabwara au bure te Tibiika. Tao e koaua are I a mena ikai ma tao I bon riai n aki mena ikai bwa are akea raou kain te Komete ma e kakawaki menau ikai.

Ma I kaitau ibukin te mwioko ae e a manga kanauaki aio iroun te Tautaeka ao e boutokaki iroun te Kaitara.

I taku bwa bon iai an ribooti te Komete ae e na kawenea n taiboranaki. Ti n ana ribooti ao ana mwakuri are e a tia ni waaki inanon are e a tia ni mwiokoaki iai nakon tokin November are e a tia n toki. Ao ti a manga reitia ngkanne nakon mwiokoara are ti noria ngkai bwa kanga anne. Marooro ni kabane ake ti a ita ni waakin iaon abamwakoro ao n reitaki ma raora n Tia tei aika karineaki, akana a wene n ikotaki ma kanoan taetae n raraoma n ikotaki naba ma are e taekinna te Mataniwi n te Kaitara. Aikanne ngkanne a na manga reke bwa aan reitan ara waaki ngkanne ni marooro ma kain aba ake ti na manga kawari imwina. Ao e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei mai Beru ao I a kaokia ngkanne nakoim te Beretitenti ae ko karineaki bwa ko a *sum up.* E nakoim te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: Ko rarabwa *Madam Speaker* ao te moan kaitau, I a kaitaua te Leader n te Kaitara n aron boutokan te kaoti aio ao riki n noran riaina bwa e na rababa riki nako te marooro bwa e aonga ni mwaiti riki iango aika a tamaroa aika a kona ni buoka kanakoraoan Tuan ara Auti.

Ao I a kaitaua naba te Tia tei mai Beru temanna are boni kain te Komete aei n aron reitan bwanana ni kaitau ao ni kaota naba aron aia kakamwakuri ao a tia ni waaki ao a bon tauraoi naba ngkai n iai kanoan waaia ke aia ribooti ae e bon tauraoi ni kawenea mai imwin te tai are a moan kateaki iai ni karokoa te tai aei.

Ngaia ae ti ataia ae e ewa naba aia kakamwakuri ae a tia ni karaoia.

Ngaia are a rabwa aron boutokan te kaoti ao riki boni kaongora tabeua aika a kakawaki riki man ana itera te Komete are e tabekia temanna kaina.

Ao man taeka tabeua akanne ao I a kaitau ao I a manga bubuti tabekan te kaoti ae e kangai taekana. *Bwa te Maneaba aei e na kariaia kaanauan ana tai te Komete ibukin Rinanoan ana Tua ni kaetieti te Maneaba ni Maungatabu ni karokoa tokin Eberi 2021.* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ao ngkai e a bon tia ni mwemwe ana kaoti te Beretitenti n aron taekana ane e wene iaon ara ota bebwa ao N nang kanakoa ngkanne te kaotinano iaona. Ake a butimwaea te kaoti ke a kangai eng ao ake aki ke a kangai ti aki. Ake a butimwaeia ao ake aki. E nakoia ake a butimwaea te kaoti.

Ti a nakon ara bwai are imwina.

Kiraka: Te kaoti ibukin te bwara.

Tibiika: Te Minitita ibukin Aba e nakoim.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa te Tia Babaire ao imwain tabekan au kaoti aio ao bon bwanan te kamauri nakoimi ni kabane. Kam na bane ni mauri!

I a kukurei n tabeka au kaoti ae nambwana 9 iaon te ota bebwa ae e kangai. *Bwa te Maneaba aei e nang motirawa moa ngkai.* Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita. Ao ngkai e a bon tia ni mwemwe te kaoti ibukin te bwara. Ao imwain ae I a kabwara ara Auti n te tai aei, ao I a bon anga moa te taeka ni kaitau nakoimi ni kabane. Te Beretitenti, te Kauoman, kain te Kabineti, te Leader n te Kaitara ao bon Taan tei ni kabane, Minitita ibukin teimatoan tikumi ao n karaoi tibwangami ibukia ami botannaomata. Ao ti

kaitau nakon Uean te maeu bwa e kateimatoa te marurung nakoira ma ngke e moan waaki ara bowi n te bong aei ni karokoa ti a roko n tokina ae 12.10pm.

Ti na bwara n te tai aei ao ti na manga kaitiboaki ma te marurung nakon te ingabong, bon te aoa 10.00am inanon ara Maneaba ni Maungatabu aei. Ao ti a bwaranako moa. E bwara te Auti.

Te Tataro

Hon. Tessie Eria Lambourne: *Point of order* te Tia Babaire.

Kiraka: Tera am *point of order* te Leader n te Kaitara, uotia.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire. Imwain ae I kanakoa au *point of order* . ai bon te bwana ni kamauri nakoira ni kabane. Nakoia kain Kiribati n tamaroan te bong aei. Ti na bane riki ni mauri!

Ao te *point of order* te Tia Babaire ibukin kanoan ara bong aei ae ti noria bwa ti kantaningaia bwa iai te naan kaoti ake nikiran ngkoa kanoan ara ota bebwa n te Kanimabong, ao ti kantaningaia ngkai bwa a na moan nako ao ke nikirana ane a tibwa roko a na mena imwina. Kanga ni bon aron tein nambwan te kaoti, e nang bon riai n iraki n aron are ti a tia ni moan waakinna n te Kanimabong ae e nako n ara bong ngaira Taan tei.

Ao aei e rangi n kakawaki bwa are ni kabane ara kaoti a rangi n kakawaki ao tao bon etina ao riaina are ngkana e moan rin ana kaoti te Tia tei ao e riai naba ni moan toka nakoia ake nikirana.

Ao tao ti te titiraki naba teuana iaon tabeua te naan kaoti, bwa ti tebo ma kanga a tei n irekereke ma te kabanemwane. Ma tao anne I a manga boni butiko bwa ko a manga bon taraia. Ko rabwa.

Tibiika: Ngaia n aron are ti taneiai iai, ao tao imwain moa ae I kanakoa kaekan te *point of order* ao I kan reita moa te bwana ni kamauri nakoimi inanon tamaroan te ingabong aei. Bon nakon te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minitita, te *Leader* n te Kaitara ao ai bon Taan tei ni kabane. Kam na bane moa ni mauri!

Ni kaekan ana tabeaianga ke n ana *point of order* te *Leader* ao I bon teimatoa ni katikua nakon ara *Rules 64* ngkana I angani ngkami. 64 (3) te onimakinaki iroun te *Business Committee* bwa ngaia are e a tia n anganaki kanga te mwiokoaki iaan ara *Rules* bwa e na karaoa kanoan aia bong Taan tei iaon te naan motions ni kona n re order iaon ara ota bebwa ke n *arrange* iaon ara ota bebwa bwa e nga ae na riai n nako.

I kataia naba ni kakaea nneu n te *Rule* bwa I mena iaon babairean kanoan te ota bebwa ibukin aia bong Taan tei.

Ma ibukin anne te *Leader* ao bon akea n aron ana advice te *Legal Counsel* nakoiu, bon akea au kona ni manga tao ekanako are e a tia ni baireia te *Business Committee*.

Ngaia are ibukin anne ao N na bon angan te *Chairman n te Business Committee* bwa e na boni kamataata

nakon te Auti bwa tera bukina ngke e katoka arei ke tao e a manga kerikaki akekei. Tao bon iai bukina irouia ma n na bon riai ni kauka te marooro iaon aei bwa e aonga ni itiaki imwain ae ti waaki. Ao e nakoim moa te Chairman.

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa te Tia Babaire. Ao imwain ae I waaki, ai bon taeka moa ni kamauri nakoim te Tibiika, te Beretitenti, te Kauoman, Minitita ni kabane, te *Leader* n te Kaitara ao ngaira Taan tei ni kabane ao ai boni kain Kiribati. Kam na bane moa ni mauri!

E koaua I a boni kabwara bure n aron te baere te bwai ae e riki ngkai are e taraki bwa taian Kaoti e aki rin n aron are taia are a karinanki nako iai.

Inanon ara tai ni bowi ngke ti tewea ara bowi, ao ti baireia n ara Komete bwa ti na karini moa kaoti ake kanga e na iai uaana ao e na *constructive* nakon te botannaomata ao imwina kaoti ake te tangi n nano ma tao bwaai riki tabeua. Ao anne kanga ti a kateia n ara Kainibaire n ara Komete ae e na iai uaana nakon te Auti aio ao nakoia te botannaomata.

Ao ti a noria naba, kan tara te kaoti anne e na iai uaana ke e na kaota tangin nanoia Taan tei. Ke tao e na kaota tangin nanoia te botannaomata. E na iai uaana nakon te botannaomata ae e na riki. Kanga aio te Tia Babaire ara ranking ae ti karaoia nakon taian kaoti ake a na katokaki n te Auti n tei bwa a na ongora kain Kiribati, a na kabanea aia mwane iai n te Kanakobwana. Iraua te nga ma tenga ibukin kaoti aika a manena ibukia.

Ngaia are I taku bwa ana base te Komete are ti kateia are ti mena inanona, te kaoti ae manena. E na iai mwina ao e na uaana.

Ao ngkana te Tautaeka ibukin nanon te *party* ni kan tara te party teuana ma teuana, ti a taraia bwa te kaoti ae e na rin ma ena rin riki imwina ma ti a kanakoi moa aike e na iai uaana bwa e na boo iai te botannaomata. Tao anne bukin ana babaire te Komete are a rineai bwa N na Tia Babaire iai, ao I a karautaeka ngkana tao iai kairuan aio te Tia Babaire. Ko bati n rabwa.

Tibiika: Ao I ti angan moa te Leader n te Kaitara, ao I a manga anganiko te Minitita n te Aono n Raina ao Rawaki. E nakoim moa te *Leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire ao ti rangi n nanokawaki n ongo ana kabwarabwara te Tia Babaire n ara Komete are e babairea kanoan ara bong n aron are e taekinna. Bwa ti tebo ngkai bwa e taekinna bwa iai aia kaoti raona n Tia tei aika akea manenaia. Ngaia ane ngke ti noria naba bwa te moan kaoti ni kanoan

ara bong aei, bon ana kaoti te Tia Babaire n ara Komete aei. Tao ti ngaia ae e rangi ni manena ana kaoti ibukin te botannaomata, ao ti rangi n nanokawaki ngkana ai aei aron ngkai ana waaki ara Komete aei.

Bwa ni kabane kaoti ake a rin inanon te Maneaba aei, bwanaia ara botannaomata. Bwanaia ara botannaomata ao ti nanokawaki ngkana iai bwana tabeua aika akea manenaia nakoia tabeman. Ke ao ngkana tao arona bwa ko mena n te Kaitara ao ngaia ngkanne e aki rangi n manena bwanan am botannaomata. Bwa are te tangi n nano. Aikai e na riai n taraki, bwa te tangi n nano bwaai aika a kakawaki bwa are bwanan te botannaomata. Ao ti tebo ngkai bwa a na menaki n te kabane bwa akea uaaia. Kam tuai ongo kanoan te kaoti ao I rangi n nanokawaki ngkana kam a boni baireia naba bwa ai akea kanoan ke uaan ara kaoti ngaira Taan tei. Ti anne nanona, I nora teuana te kaoti ane e a mena ngkai n te kabane ae nanona bon akea manenana ae ibukin te tabeaianga ibukin tataren te kaako.

Kam a bong ongo kain Kiribati bwa akea anne manenana bwa akea uaana. Ngaia ngkai e a mena n e kabane. Bwa are anne ngkai ai ana waaki ara Komete are e babairea kanoan ara bong n ara bong aei are ara bong ngaira Taan tei.

Ma I taku bwa ti onimakini ngkami kain ara Komete, ao tao ibukin are angia kain te Komete bon ana koraki te Tautaeka ao tao ngaia anne ae a noraki tabeua kaoti bwa ti aki oi ni kaoti bwa tangi n nano ke ana kaoti te *party*.

Aikai bwanaia ara botannaomata. Ti rangi n nanokawaki bwa are kanga kam a kamwinibaira ao kam a kamwinibaeia ara botannaomata bwa akea manena bwanaia n te Auti aei.

Ao ti na bubutiko te Tia Babaire ma kain am Komete, kanakoraoa riki aron am babaire. E rangi n tkiraoi am babaire n te Kanimabong bwa kam boni karini kaoti n taia ake a rin. Ao anne e na bon riai.

Kanga akea riki noran riaina bwa kam nang manga babaireia bwa e nga te kaoti ae e manena ao e nga ae e aki manena. Tiaki ann tabem te Komete. Tabem ko na ti taraia bwa a na kakanoa ao a na barongaki kanoan te bong, ma tiaki tabem bwa ko na kangai; aei e aki manena ma ti a karimwia riki.

Anne tina kaota nanokawakira n aron ana babaire te Komete, ao e na riai ni kakaeta riki aron ana babaire bwa tera aan ana babaire.

Ao ngkana ai aei aron ngkai ana waaki ara Komete, ti rangi n

nanokawaki. Ao anne ti teimatoa n aki boraoi ma ae kam a tia ni baireia ibukin ara bong aei ao riki ibukina ae kam a tia n taekinna. Ao ti a bubuti bwa kam tamaroa riki ami babaire; bwa aei ibukin Kiribati ae banin. Kaoti aikai ibukin Kiribati ae bwanin.

Anne bwanara ao ti na bubuti, ti onimakini ngkami bwa are ti a tia n rinei ngkami ma karaoa raoi tibwangami bwa tai tabaitera. Tai tabaitera ma karaoa raoi ae e eti ao e riai ao te koaua.

Ngaia ae ti a bubutiko te Tia Babaire. Tao ai ti teuana riki ara bong ao e nang kakawaki bwa are ara kaoti are ti moantai ni karin bwa are a bon bwaai aika a kakawaki ao e aera ngke a rangi n moantai ni kanakoaki ake a bon tibwa rin. Anne ngkanne I taku bwa e eti anne n ami koaua?

Ko rabwa te Tia Babaire I taku bwa e mataata kanoan ara *point of order.*

Tibiika: Ngaia N na angan moa te Minitita n te Aono n Raina ao Rawaki terana am *point of order.* E nakoim.

Hon. Mikarite Temari: Ko na mauri *Madam Speaker* ngkai ko karekea au tai iaon te *point of order.* Tao N an tei n ana itera ae e anganga karinean te Auti n tei Maungatabu inanon uoua te wiki, teuana tabun te wiki.

Ae I nanonna Madam Speaker ae e anganiko karineam n taainako, e moantai n roko ao e kitana naba te Auti n tei n te nukanibong. E iriko n anga te karineaki.

Ao I tara naba bwanan te Kaitara boni ngaai aika a titiku naba ni kaomatako ni kotaki ma ngaira kain te Tautaeka. Tao a raoiroi riki n aki anganaki nake kain are Kiribati Moa bwa are bon akekea rabwataia ao ai manga akea ngkai rabwataia. Ngaia are kanga I buoka ana tangi n nano te Kaitara ao I bubuti bwa e kona n anganaki. N na butia te Tia Babaire ke antai ngkana e na mena inanon te mronron aio, I kona ni bubuti bwa e na katokaki naba rimoa ana kaoti te *Leader* n te Kaitara ngkai I bon nora naba ana karrinerine nakon te Auti aio n taainako inanon banen naba te wiki.

Kanga e tangi nanou naba ngkana a toka aia bwai aomata ao ko taraia akea rabwataia. Angin te tai a kaman nako naba ni karokoa mwin 6 ao a bura naba ni karokoa e bwara.

Ngaia are ngai I irintanga te nano ngai are e anga te karinerine raoi, te full respect nakon am Auti ni Maungatabu ao nakoim *Madam Speaker.* Kanga I bubuti ngkana e kariaia te Auti aio ngkana ti kona ni kabiriraeka ni katoka riki rimoa rimoa ana kaoti te *Katiara ke te Leader* te kauoua imwin te Tia Babaire. Tao ti angan ngkanne te kauoua, kanga I nanoanga te nano ae e kakaonimaki nakon am Auti ni

Maungatabu. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: I kona moa n ti angan te *Member n te Business Committee* ao imwina I manga anganiko ao I manga kaokia nakoim. Ti bon riai ni marooro iaona bwa kam na kanakoa ana resolution iaon aei. I tangiria bwa kam na kanakoa ami babaire iaon aei bwa ti aoria n aki manga okiokiria aron te kanganga aei, ae kanga te tangi n nano ibukin ara ota bebwa ibukin riki n aia tai *private members.* E nakoim te Tia tei mai Betio.

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire. Ao te kamauri nakoim te Tia Babaire ao te Beretitenti, te Kauoman, Minitita. te *Leader* n te Kaitara ao boni ngiara Taan tei ni kabane ao ai taan ongora. Kam na bane ni mauri!

Te Tia Babaire, e koaua moan te kanganga aron karaoakin kanoan te bong aei. Ao ti kakaitau nakon bwanan te *Leader* n te Kaitara are e a tia n tabekia te tabeaianga. Ao ti kakaitau riki n aron are e a tia n taekinna bwa e nakoraoi aron bairean te Kanimabong are e nako ke tao ai boni kanoan naba ana babaire te *Business Committee*. Ao bon ti tebo naba aron te babaire ae ti karaoia n te tai arei ma ae ti karaoia ngkai.

Ao ngkana kam noria n are tain kaoti aika a nako, ao a bon toka naba aia kaoti tiaki kain te Tautaeka. A bon toka naba mai moa. Ngaia are akea tarakin anne. Ao ti rangi n nanokawaki ngkana e a taraki te Komete aio bwa kai tao uoman aika kain te Tautaeka iai ao temanna kain te Kaitara ao e a iriki nako iroun te Tautaeka. Ma tiaki anne ara taratara.

Ngaia are e na kabebetea te *Leader* n te Kaitara ao raora n Tia tei ni kabane, bwa akea ara taratara n aekakin anne. Ao ngke iai te nano ae tao e bon tarataraia bon irouna te Komete aio, te Komete ni babaire ke te *Business Committee* ao I taku bwa a boni bane naba ngkai n toka aia kaoti Taan tei man te Tautaeka ke Tobwan Kiribati ma e aki riki anne.

Ngai naba I nanokawaki bwa iai naba au kaoti ae I tangiria bwa e na roko naba ieta ma e aki roko i eta. Ao e eti are e taekinna ara Tia Babaire, ao I rangi n karinea ara Tia Babaire iai bwa noran kakawakin arei bwa e uneakinaki aroia taan akawa iaon Kiribati ae bwanin ma kainanoia. Ngaia anne kanoan te kaoti are ngaia are e moan rebenako iai are e koaua are tao ana kaoti iroun te Tia Babaire ma tiaki taraia ae ara Tia Babaire ma ti taraia bwa te kaoti ae e rangi ni kakawaki ibukia kain Kiribati ni kabane.

Ao n aron ara taratara ae memere ngkana araona bwa iai kairuana ao ti kabwarabure iai. Ma ti taraia ni

kaoti akana tabeua, n aron are e a tia n taekinna ara Tia Babaire. Ai bon uneakinan arora ae ti kona n uneakinna ma am aobiti te Tia Babaire ke ti kona ni maroroakinna ma te naan *Ministries* ake tabeia naba.

Ao ngkana iai kairuana ao ti a kabwara bure ma are a bon toka bwa aki n ae a kamaunaki bwa ane a bon toka. Ao anne ngkanne ana kabanea n tamaroa ae e karaoia te *Business Committee* are e a tia naba n noraki tamaroana iroun te *Leader n te Kaitara* n aron ae e a tia n taekinna bwa iai raoiroina n ae e nako. Ao bon anne naba, bon aron naba ae ti tebo tikin koran are mai imwaina ao ae e karaoaki naba ngkai. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ao I angan moa te Tia tei mai Banaba ao imwina I angan te Minitita ao I kaokia nakoim ao tao ti a kanakoa naba are imwina bwa tera. I a butingkami bwa e aoria n tia kanoan ara bong aei. Ao e nakoim te Tia tei mai Banaba.

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika. Ao te moanibwai, bon reitan naba te kamauri inanon raoiroi te bong aio. Kam na bane moa ni mauri!

Ao e koaua, ngai temanna ae I kan teirake naba n taetae bwa are ngai temanna kain te Komete ae tao e irekereke ma kanoan kanga katokakin taian kaoti iaon te bwai aio.

Ngai temanna ae I kakoaua naba bwa ara Komete aio e a tia ni barongai kanga koaua e aki *one by one in terms of* are e moa ao are imwina. E a manga boni karaoaki te *re-arrangement* iaona.

Ao I kakoaua bwa ngai n au iango e na riai n toka naba rimoa au kaoti. Bwa te kabanea raoi ni kaoti ae e tiku inanon te motions ae inanon te wiki ae e nako ao I kantaningaia bwa e na moan toka.

Ao e koaua ti aki kona n over power bwa rae ngaira teniman inanon te Komete aio. Ngkana ti a katei bai ao bon akea kanoan ara katei bai. Bon ana iango te Tautaeka ae e na bon *nominate* n tokin te waaki.

Ao anne te bwai ae kanga I kan teirake ni mwaneweia bwa ngai temanna kain te Komete aio.

Te kauoua ni *point of order,* n aron ae e taekinna te Tia tei temannai ke te Minitita mai Kiritimati. E koaua e teimatoa n iri kain te *party* aio ao e riai n oti naba bwanan aia botannaomata bwa ti kakawaki naba ngaira inanon te tekateka iaan te Maneaba aei. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ngaia e a nakom te Minitita man te *Communication.*

Hon. Tekeeua Tarati: Tibiika N na marooro naba bwa are aio e koaua I rangi n nora ana *concern* ke ana tabeianga te *Leader* n te Kaitara. Ma e na uringaki bwa n taai aika

nako ao e aki tibwa riki te *case* aei ngkana e uringaki te Tia Babaire ae ko mena naba n te Kaitara n te tai ae e nako. Ao iai au kaoti are I uneakinna aekakin raoi ae e taekinna te Tia tei mai Banaba are N nang riai ni nambwa 1, ao e a manga kakaki n are tao te kateniua ke te kaaua.

Ae I taku bwa n te tai arei e tinako ranin matau bwa I irantanga au kaoti n te tai arei.

Ma tera te kaeka are e anganai ngkoa te Mataniwi n te Kaitara n te tai arei. E taku ana taeka ae I aki kona ni mwaninga; *'karaua nanon te Tia tei mai Tamana bwa are tao ko a bon tibwa roko ao aio are ana babaire te Komete ae ngaia ae e na karineaki n te Auti'.*

Ngaia are I a manga kaokia nakoia Taan tei ake a tia n anganaki ke a rotaki n te tai aei. Ti angan te Komete bwa inaomatana te babaire.

Ao I nanokawaki n aron are e taekinna temanna kain te Komete, bwa are ngkana e tia n te Komete ao a nang aki manga uotamai aia *different sentence* ikai bwa are te *collective decision* te bwai anne. Kanga ko bwai ni ngare ngkana ko aki nanoraoi n am Komete ao ko a manga uotiamai. Ao are e a tia ikekei bwa tera are e *final* bwa are boni kanoan te *majority rule.* Tera are e a tia n *resolve* ikekei , an anai naba bwa am *decision* anne.

Ma e koaua, ti a karautaeka nakon te Tia tei ae karineaki mai Abemama ae te *Leader n te Kaitara* bwa tao baikanne baika a riki naba n taai aika nako. Ao kanga tokin te tai, ti a katikua bwa taben te Komete. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ngaia te Minitita n te Aono n Raina ao I a marooro naba iaon anne.

Hon. Mikarite Temari: Kabwara au bure *Madam Speaker,* I kabwara bure ngkana iai tibanakon au marooro. Ma I taku ngai bwa ngkana ko nora au marooro, I kataia n neutral te waaki bwa ti na aki *pointing figures to others*.

Au marooro ngai ngkai, I kangai. Ti na angan te aomata ae e tei due respect nakon te Auti ni Maungatabu aio.

Ngkana iai te *conflict of interest*, bwa e nga e a oti bwa aongkoa e inanonano te Tautaeka ke tera tera. Ngai au kaoti, e na kamauna te iango anne ao ti na anga e aonga n rau te nano.

Ma ngai I kaira am iango *Madam Speaker,* bwa are ko bon nonorira n taainako.

Ngai ae I kananona, antai ae e bon anganiko te *full respect* n nakomai ikai. Ao ngkana iai ana *motion,* ao e aera ti aki anganna moa. Kanga n tarana ngai e aonga n rau naba te nano ao e aonga n rau naba nanon

te Kaitara bwa tiaki nanon te Tautaeka aio bwa e wiwina ni kangai; katoka moa ana bwai antai. Ngaia are ngai I nanonna, aio au bwai bwa te *neutral.* Te kaai ni compromze ao kai antai ae e moan tabeka ana tang? Te *Leader n te Kaitara?* Ti a riai ni butimwaeia ma te nanorinano katoka n te kauoua.

I nora teuare te kauoua aio, bwa bon angin te tai e aki present ikai. Ngaia are ngai I taku; e nga ae e *pay respect* riki. Ko riai aki n angan ae e bon tobwa nanom n taai nako n nakomai ikai ke aomata aika a bon anganga karineam ao ti nang katokai aia *motion* ikai.

Ngaia are ngai e aonga n toki te *conflict* ao te kotokoto. Ngai I ririba te kotokoto. Ao au taratara ikai, e uarereke te tai bwa ai ti n ingabong ao te Kanimabong.

Karauan te nano, angan ae e moan tabeka ana kanganga ngkai ana *point of order.* Anganna, anganna karineana naba bwa are e nako mai ikekei ao e nakon anne ao I taku bwa ti a *compromise* naba ikai.

Ao ngkana ti kotokoto ni kangai; ao anne akea tokin te bae e na reke ao ai te ibukibuki ao ti na otinakonb ma te itabarara ao e taekinaki naba ibukina; ko *majority* te Tautaeka ngaia ko *rules* iai.

Ma n tabetai ti na aki rangi n *consider* te itera anne. Bwa we are *part,* karinean te Auti ni Maungatabu aio ao karinean am kai n tekateka.

Anne riki ae I rangi n boboa waem, ko na karineia riki aomata aike a bon nakomai n anganiko karineam n taainako. Ko rabwa *Madam.*

Tibiika: I taku bwa I a boni katoka te marooro. E rangi n rabwa te marooro ao I taku bwa iai ibukin inaomatami Taan tei, are bon iai inaomatami tao ibukin rokom ikai ke kitanakin ikai. Ao ti aki aekakiu ngai ae I boni kabaeaki bwa N na riai ni tekateka ikai ao ngkami Taan tei kam bon inaomata. Ngkana kam kan mena ikai ke kam kan nako, ma te bwai ae e tabeaianga iai au iango n aron are I a tia ni kabwarabwara iaan ami *Rules of Procedure*, bon akea mwakau ni kona ni kangai; n ekanako ana babaire te *Business Committee.*

Ao ngkai e kaokaki te ururing nakon te tai are I mena iai n te *Business Committee,* ao I rangi n uringnga. Bon ti ngai rabwatau ae kain te Kaitara n te *Business Committee* ao uoman kain te Tautaeka n te tai anne.

Man te tai are ti karaoa iai ara babaire ao e otinako bwa iai kanga te tangi n nano naba iai n aron are e taekinna te Minitita n te *Communication.*

Ao n te tai naba anne ao e kakaeaki angan etina, kanga kakaean angan ae e na nikoraoi ao kanga I uringa

bwa n te Auti are imwina ao ti a boraraoiakinna bwa ti a mena are *first come first serve.* Man tarakin naba bwa aekakira aron te *motion* anne bwa e riai n toka ke e aki.

Ao I taku bwa anne ngkoa are a kukurei naba nanoia Taan tei iai ni kabane, bwa e aki matera aia moantai. Tao iai ake a rangi n moantai ni karina aia kaoti ao bwa tao a bon nanona aia raa ao a moantai naba ni karinna bwa a tangiria bwa e na moantai n nako. Ao ngkanne e a bon tiku naba iroun te *Business Committee.* Ma kanga anne au ururing iai.

Man te tai aei ao are bon akea au ruling ae I kona n anga, ma N na bubutia te Komete ke te *Business Committee,* tera ngke ti kona riki n raa.

I bon tauraoi naba ni marooro ma te *Business Committee* ao n anga naba au ibuobuoki tabeua nakoia ibukina bwa, ngke I kaina ngkoa te *Business Committee* ao temanna au *Chairman* ngkanne ae e tekateka ikanne teuare ara Tia tei ngkoa mai Tarawa Teinainano, Teburoro Tito.

Ao I rangi n uringnga ngke e *chairman* ao bon akea teuana te tangitang ae e na kona ni mwemwe ae ai aron aei ao bon ara *chairman* n te tai anne.

Ngaia anne te bwai ae I rangi n ururinga ao ti *gain experience* man aekakin te kairiri inanon te tai are e tekateka iai bwa ngaia te *chaired* n te *Business Committee.*

Ma e aoria bwa tia boni marooro. N na bubutia te *Chairman* ao kain te *Business Committee,* tera ngke a kona riki ni manga rinanon riki aia babaire bwa tera raoi kabanean tamaroana ibukin kaekan aia tangi n nano kain tao Taan tei ake a nora riaina bwa e riai ni moantai n toka aia kaoti ibukina bwa a tara te Kanimabong ao iai aron te babaire are kam a tia n anga n te ota bebwa iaon *Friday*.

Ti a nakon ara bwai are imwina bwa e aoria n rau te nano iai ao ti aoria naba ni bane kanoan ara Katenibong aei.

Ngaia are ngkana kam kukurei. I ataia bwa e a rau nanon te Leader n te Kaitara ngkai e a tia n nako ao kain ana *party,* ao ti nang riai ni waaki nakon are imwina.

TITIRAKI AO KAEKAIA

Tibiika: Ara moan titiraki ae e toka iaon ara ota bebwa n te bong aei, bon te titiraki ae e na tabekaki iroun te Tia tei temanna ae karineaki mai Arorae, Hon. Teima Onorio. Ao e na kaekaki iroun te Beretitenti e karineaki, H.E. Taneti Mamau. E nakoim te Tia tei mai Arorae.

ANA BUOKA TE TAUTAEKA N TIAINA ARE E A TIA N ANGAN KIRIBATI N TE RIRIKI AIO

Hon. Teima Onorio: Ko rabwa te Tia Babaire. Ao ngkai bon te moan titiraki n te ingabong aei, ao I a tabeka moa te bwana ni kamauri nakoim Tibiika. Te Beretitenti ma te Kauoman ao Minitita ao Taan tei ni kabane ao taan ongora. Kam na bane ni mauri!

Au titiraki n te ingabong aio e kangai taekana: *E kona ni kamataata ara Tautaeka aio bwa ai mwaitira ngkai ana buoka te Tautaeka n Tiaina ae e a tia n anga ibukin abara ae Kiribati n te ririki aio ao ibukin itera raa?* Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka.

H.E. Taneti Mamau: Ko rabwa *Madam Speaker* ao I karabwa te Tia tei mai Arorae n ana titiraki ao aei ngkanne kaeka. *E a tia te Tautaeka n Tiaina n angan Kiribati n te ririki n te mwaiti ni mwane ae AU$32,051,121.00 n aki ikotaki ma te buoka ake a roko n rabwatan bwaai ke kaako.*

Ao aikai ake a tia ni buoki karikirake aika a kakaokoro iaan ana key priorities ke ana toko te Kiribati development plan ake 6, ai uana naba ma 3 mai ibuakon ana toko te KV-20 ake 4. Ao ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki te moantai.

Hon. Teima Onorio: E rabwa te Beretitenti n ana kaeka te Tia Babaire. Ao ti a kaitau nakon Tiaina ibukin ana ibuobuoki aika e mwaneni inanon te tai aio.

Ao I kan butia te Beretitenti te Tia Babaire, bwa e kona ni buokira ni kamataata raoi bwa tao tera te *break down* ibukin ana buoka ane e a tia n reke kanga inanon te boki ni karikirake ao ti tebo ma e aki taree ma te mwaiti ane $32te mirion te Tia Babaire. E kona ni kamataata aio te Beretitenti?

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka.

H.E. Taneti Mamau: E rabwa buokan te titiraki ao aikai ngkanne are a tauraoi i matau. Ana ibuobuoki Tiaina nakon te *Kiribati National day support* ae $100,000.00 E reke n 2020.

Ibukin te Kiribati *Government Priotization Exercise* ke te *Retreat* e reke te mwaiti ae $8,000.00.

Iaon te *Social Disability fund,* e reke te mwaiti ae $500,000.00

Ibukin te *small grant*, e reke te mwaiti ae $2,050,000.00

Iaon te *Disaster Resilience fund,* e reke te mwaiti ae $2,050.000.

Ibukin te *Inservice training,* ke ibukin buokaia taan kataneiai, taani mwakuri n te Tautaeka $170,000.00.

Ibukin buokan bwai ni mwakuri n te Ununiki, $500.00.

Ibukin te *medical fund* ke aia buoka n te ririki nakon te Onaoraki, $400,000.00

Ibukin te *Embraer* ke ara wanikiba ae te *Embraer* $25,772,623.00.

Ao ibukin te *Upgrading ao Social facilities* ke buokan te onobwai ibukin abamwakoro, $1,000,000.00. Ao ko a ikoikoti ngkanne akanne ao e a reke $32,051,123.00.

Ao n aron are I taku ao a mwaiti naba ngkanne ae kanga buoka aika tiaki rabwatan te mwane ae e biribiri naba tao irabubua te nga ke tao e boni mirion naba. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Teima Onorio: I a kaitau n te kabwarabwara anne mairoun te Beretitenti ao tao bon ara bubuti ngkana arona bwa e aki rangi n reke irou are te moan are e atongnga.

Ma ngkana arona bwa e kananona are te *disaster resilience* ke tao te itera riki teuana. I ti kan bubuti nanona ngkai aikai e kataui Tiaina inanon te ririki aio, ao iai ae e katauaki ibukin aia reirei ataei i tinaniku n reitan aia reirei te *Scholarship* te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka.

H.E. Taneti Mamau: Ao e koaua e rabwa buokan ana titiraki. Are te moan, buokan ara Kainaomata. Kiribati National Day Support, ngkana anne ae ko kananona.

Ao e eti ngkanne ae iai ana buoka nakon aia kataneiai ataei, aia reirei. Bwa are iai uoua ana buoka rinanon aban te Betebeke are iai naba ataein Kiribati aika a reirei iai. Ao iai ake bon ana buoka nakoia ataein Kiribati ake kanga e a butimwaeia ngkoa ataei ake a reirei i Taiwan. Ma akanne e bon tau mwia Tiaina, e aki karokoa.

Kanga aekan are e kabwarabwara ngkoa te Kauoman ni Beretitenti, iai uaekaki aekan te buoka aika ti karerekei mai irouia taan anga te buoka.

Iai ake a boni karokoa aia mwane nakon te Tautaeka ao iai ake a bon tau bwa a boni *manage* ke a bairei man aia aobiti.

Ao ngkanne te buoka nakon te reirei, e bon manage ngkanne bon te Tautaeka n Tiaina. Ao e rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Teima Onorio: E rabwa te Tia Babaire. Nanona e teretere man ana kaeka te Beretitenti bwa tao iai buoka ibukin riereia ataei ni Kiribati i tinaniku ae mwanenna naba Taiwan ma e aki oti inanon te Boki ni Karikirake. E eti otau anne?

Tibiika: Te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: E eti bwa are bon anne arona, bwa are ai otina n te boki ni karikirake ngkana a bon roko mwane iaon abara. Ngkana a rinanon te *system* are te *No.4 account*, ao anne ngkanne ae bon tabera ngkanne ni kaotia n te Boki ni Karikirake ke te kataumwane n te Boki ni Karikirake.

Ma ngkana aki bwa e bon tau, are ti aki rangi n ata ngkanne te mwaiti bwa are e bon tau te tia anga te buoka. Au kantaninga e mataata. E rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te kabanea n tai.

Hon. Teima Onorio: Ko rabwa te Tia Babaire, ao e rabwa e mataata anne. Nanona ana buoka Tiaina are tao e aki roko rinanon Kiribati ma e kabonganaki tao bon Tiaina ke iara, tao n aban te Betebeke ao e bon taua mwina anne. E rabwa. E mataata anne.

Ao I ti kan bubuti iaon are te *Embraer*. Bwa n tein te boki tao n reitaki ma ae e anga te Beretitenti, bwa $25mirion tabun. E kona n ti kamataata bwa te mwaiti anne e a tia ni bwanin n roko ke tai $800,000 moa ae e a tia n roko. E kona ni kamataata bwa n ami Boki ni Karikirake ao iai te mwaiti ae iaan 2020 ae te *Warrant* ae te mwaiti ae $800,000. Ao bon te mwaiti are e katauaki ibukin te ririki aei $800,000 ae e warranted e mena iaan te warrant n te ririki aei. Ao e boni kautaki ibukin te ririki aei $60mirion.

I kona ni karekea riki te kamataata bwa boni mwaitira raoi ae e a tia n reke inanon bain te Tautaeka ibukin boon te *Embraer* taiaoka. E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: Ao e koaua tao kabwarabwaran akanne ane e na bon nako ngkana e taiboranaki te kataumwane iaon Mwane ni buoka. Ma kabwarabwarana ae kimototo, iteran moa ngkai boona are e boni karokoa te Tautaeka n Tiaina 50% are ni boona ni kabane.

Ma are e a boni kabwarabwara te Kauoman ngkanne inanon ana tai ni maroroakina te mwane ni kataumwane. E rabwa.

Tibiika: E a boni bane buokan ara titiraki anne, ti a nakon ara titiraki are imwina. Te titiraki e na tabekaki iroun te Tia tei temanna ae karineaki mai Marakei, Hon. Moannata Ientaake ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki, Hon. Boutu Bateriki te Minitita ibukin te Tautaeka Inanoa. E nakoim te Tia tei.

KAREKEAN AO KANIMWAKIN SOLAR PUMP NI KAAWA AIKA NORAUEA MA RAWEAI IAON MARAKEI

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa te Tibiika. Ao e kangai taekan au titiraki; *I kan butia te Minititia are tabena ke te Tautaeka bwa e na kaongoa te Maneaba aei bwa n ningai te tai are e na karekeaki ao ni kanimwaki iai ana solar pump te kawa ae Norauea ao Raweai.* E kona anne te Tibiika ngkana I bita anne taiaoka. Te kawa ae Norauea ao Raweai.

Tibiika: Iai te kanganga te Minititia are ko na kaeka, akea. Ao an tabeka am titiraki te Tia tei ae ko karineaki.

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa te Tibiika ao e a kangai ngkanne etin raoi au titiraki n te moan ingabong aio ao e bati n rabwa te Minititia. *I kan butia te Minititia are tabena ke te Tautaeka bwa e na kaongoa te Maneaba aei bwa n ningai te tai are e na karekeaki ao ni kanimwaki iai ana solar pump te kawa ae Norauea ao Raweai iaon Marakei ibukin karokoan te ran ae raoiroi nakon mwenga nako n te kawa aikai.* Ko bati n rabwa. .

Tibiika: Te Minititia am kaeka.

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa te Tia tei ae karineaki mai Marakei ao aio kaekan ana titiraki. *I kani kaongoa te Tia tei ae rine bwa e tuai n roko n au aobiti rongorongon te solar pump project aio.* Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki te moantai.

Hon. Moannata Ientaake: I karabwa te Minititia ao I boni kabwarabure ngkai tao e bon tuai n roko te bubuti aio mai imwaina, ao e raoiroi bwa ngkai tao e koaua e a reke taina ngkai ni kaongoaki ngkai I a tei naba n te tai aei. Ao tao reitana ngkana tao e a ongo ngkai bwa iai nako ana iango bwa tao e na karaoaki n ningai te bubuti aei?

Tibiika: Te Minititia am kaeka.

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa buokan te titiraki. Ao e koaua are te MIA e bon ti tabe ma te naan *priority project.* Aikanne are e boni kona ni mwanenna n te tai aei.

Ngaia are ngkana arona bwa e na reke bwa ana moan karikirake Marakein te tai aei, ao ti na kona n tobwa te bubuti aei ao ni karaoia bwa buokan te abamwakoro aei. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa te Tia Babaire ao I a mataata iai ao a ongo naba kain au abamwakoro ae Marakei. Ao I a karabwa riki te Minititia n ana kaeka, ngaia ngkana arona bwa a karaoia bwa te priority project aron karokoan te ran iaon aia kawa aika uoua aikai ao tao anne ngkanne ae e na buokia. Ao ngkana tao e kasraoa aio te Kauntira nakon te ririki ae boou irarikin naba anne, e

a reke naba bwa e na karaoia te *Ministry* taiaoka.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa buokan te titiraki ngaia anne. Ngkana e roko bwa ana *priority project* te Kauntira ao ngkanne akea naba ara kanganga, ti a process anne ke ti a karaoia naba. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan amt it te kateniua n tai.

Hon. Moannata Ientaake: Ngaia I a mataata ao I rangi n karabwa te Minitita n ana kakaeka ao I a karabwaia naba kain abau ake a tia ni mwiokoai bwa N na karokoa aia bubuti aio. E a rau nanoia bwa ataia bwa ngaia ti na karaoa moa ara bubuti iaon te *project*. Ao I a karabwa te Minitita ma ana koraki ni mwakuri. Tao ti ngaia anne.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa te Tia tei ao e koaua ti a kantaninga ane e na karaoia te Tia tei ao ti a ibuobuoki iaona. E rabwa.

Tibiika: E a boni bane buokan ara titiraki anne, ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Arorae Hon. Teima Onorio ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki Hon. Tekeeua Tarati, te Minitita ibukin Itoman, Mwamwananga ao Kaneweaba. E nakoim te Tia tei.

KATAUBOO IAON KARAIAN TAKATAKA, KAAKO AO TURAM NI BWAA IAON ABAMWAKORO

Hon. Teima Onorio: Ko rabwa te Tia Babaire. Au titiraki e kangai taekana. *I kan titirakina te Tautaeka bwa tera rates aika kabonganaki ngkai ibukin karaian takataka, kaako ao turam ni bwaa. Ao iai ana kantaninga te Tautaeka bwa e na karakai riki nakon ae e kabonganaki ngkai?* Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika. Ao imwain ae I kanakoa au marooro n te ingabong aei, ao I a moanna ma taeka ni kamauri nakoira ni kabane. Ti na bane ni mauri!

Aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Arorae. *Te tauniboo ke te rate ibukin karaian kaako ao takataka bon $10.00 n te tan ao ae kabonganaki ni karaian taian turam ni bwaa ae kakanoa bon $6.00 n te tan. I kukurei ni kaongoa te Tia tei ae rine bwa e waaki ngkai babarongan mwakurian karakan te rate ae kabonganaki ngkai ibukin karaian kaako, takataka ao te bwaa.* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki te moantai.

Hon. Teima Onorio: Ko rabwa te Tia Babaire ao I a kaitaua te Minitita n

ana kaeka ae e kakukurei bwa ae e wakinaki ngkai te babaronga iaon mwakurian karakakin te boo iaon karaian kaako, takataka ao te bwa

I kan buoka au titiraki te Tia Babaire ni butia te Minitita bwa kanga n aron otau, ao tao te tabeka aio e a maan n tatabetabekaki tao man 2017. Ao I kan bubuti e kona ni kamataata tao tera kanoan te babaronga aio ao tao e na manra karaoana ao ti na kantaninga n ningai te raka iaon te *rate* ibukin te karaai iaon aikai iaon te kaako, takataka ao te bwaa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tia Babaire. Ao e koaua n aron au kabwarabwara naba n taai aika nako ao iai ara Komete are ti kataia n teweia ma ti moanna man wiiki aika nako ao ti noori. N aron are I taekinna kanga I katuruturua bwa e kakawaki bwa ti na anai naba aia view ke tera aia *comment* te naan *careers* ke te naan *ship operators* taan bwaibwai n te kaibuke ake ngaia are e nang kaineti nakoia ae e karaoa te *service* aei.

Ao I rangi n kukurei n taekinna n aron are I taekinna mai imwaina ao iai ae kanga ara kantaninga bwa ti na karaka te rate. N aron ae e ataki ngkai ao ibukin ngkai te rongorongo ao te *rate* ngkai ae e kamanenaki n te *handling* ti rangi n kukurei nakon te Tautaeka naba aio bwa n te *administration* ae e nako ke te *Cabinet* ae e nako ao e a tia ni kabwata ngkai te *handling charge* bwa ai raon te *freight* are a *covered* iaan te *freight levy fund.*

Are ngkekei ngkoa ngkana ko kaboa am kaako ao ko tiatinaki te handling te customer bwa e na rinnako ibuakon boon am kaako, bwa are te *freight e free* kanga e manga kona ni karekeaki boon mwina man te Tautaeka.

Man te tai ae nako ao ti rangi n kakaitau nakon te Tautaeka bwa e a tia ni karina ngkanne te *handling* bwa ai taben te Tautaeka.

Nanona ko na *claim* am *freight* riki te naan kambwana ni kaibuke. Nanona te kantaninga bwa kambwana ni kaibuke te naan customer a nang aki tiatinatin te *handling.* Ngkana arona baiai bitineti aika a ongo bwanau ngkai ao a riai ni kakoaua anne bwa anne ngkanne a nang riai n aki tiati.

Ao ibukin ongoram ngkanne, te *rate* ae e kamamenaki n te tai aei $23.50. E kaokoro au *rate* are mai imwaina ma N na kabwarabwara.

Ngkana ngkoe tao te kaako bwa tao N na manga kaoka riki te kambwana teutana tao te *Punjas* n te tai aei.

Ngkana ko kabwaka am kaako n te *Shipping* ao ko kabwaka ana *freight* aoko kawaka naba ana *handling* n te *rate* ae $23.50.

Ao ngkanne te $23.50 arei ngkanne e anganaki te kaibuke ao e a manga *break down* te mwaiti arei.

$10.00 mai iai, aio I taetae moa tiaki iaon te turam iaon moa te naan *general cargo* ke kaako ni kabane. $10.00 ana bwai te kaibuke bwa boon karaian ana kaako man te uabu ni karokoa ana kaibuke. Ao $350.00 e anganaki *KPA* ibukin ana wharf chargem kanga boon kabonganakin tao e bae te kaibuke. Ao are $10.00 ngkanne e a manga kabonganaki ngkanne iaon aba ibukin karaian te kaako man te kaibuke ni karokoa tokin te mwaimwai.

Ao anne ngkanne are ngaia are I taekinna ae $10.00 ae e kamanenaki.

Ana rate ngkai te KOIL, I rangi n karautaeka bwa I a bon tibwa nora naba aio ngaia e rangi n bwaka bwa $6.00 ae e kamanena. $15.50 ae e anga te KOIL bwa ana handling ngaia are e kabwaka te KOIL nakon te kaibuke ao te kaibuke e taua $6.00 bwa boon karaian ana turam i eta i Tarawa. $3.50 e angan te KPA bwa ana mwane wharf charge ao $6.00 e a manga angan naba te agent i buki bwa e na manga kabooi iai ana taani mwakurian te turam. Anne ngkanne mwakuriana.

Ao ngkanne ti noria ngkanne inanon ara Komete bwa e a moanna n reke te kanganga iaon aba. Ao I taku bwa kam kakoaua aio Taan tei. Bwa ngkana e roko te kaibuke n temoan ingabong, tao e roko n te aoa 6.00am ao taan bwaibwai n te kaibuke a kantaningaia bwa e nang mwakuriaki naba. Te kanganga iaon aba aron mwakurian te kaibuke.

E a mwarara te roko ni mwakuri n te kaibuke. Ao tera ae e riki? E a roko tao te kantaninga are e kangai: ti aki kan mwakuri n te kaibuke bwa ti na nako n oroben bwa e mwaiti riki ara mwane. Ma boon kaniwangaia ae $10.00 n te tan ke $6.00 n te tan iaon te turam, e a rangi ni uarereke. A kona n tibwaia.

Ao aio I rangi n kakoaua bwa I aki toki naba n uouotia rake n taai aika nako. A kona tibwa aia mwane ae tao kaka $3.00 tabun, kaka $10.00 tabun ngkana e mwaiti te kaako.

Ngaia are ngkanne kanoan ngkanne te babaronga are e noria te Komete, tao e boni kaokoro aron karaian te kaako i Tarawa ma buki. Bwa are iaon Tarawa iai te *forklipt.* I buki, te man-power. A rinnako waeia iaon te bike ao tera. Ngaia are e noria ngkanne te Komete bwa te anga ni katamaroa riki te service bwa e aonga n ae a buokaki kain buki ao te kaibuke bwa e na aki rangi n delay. Bwa ti ataia bwa time is money nakon te kaibuke.

Aongkoa ngkanne ti na review ngkanne te handling are $10.00 ao $6.00.

Iai ngkanne ara iango are I taku bwa ngaia aio are e kaea raoi nanon ana titiraki te Tia tei. Iai ngkanne ara iango ni katamaroa, aongkoa ara iangoa nne ti angan te *Finance* bwa a na uotia nakon aia kamnronron ma aia Minitita.

Ao ngkanne mai ikanne ti kona ni manga uotia nakon ara kamronron. Ao tao n tokin te tai e na uotaki nakon te Kabineti bwa e na *endorse* bwa tera te rate anne. Ao mai ikanne are ti a karaoa naba te Tua, are te Tua ngkanne e nang *regulated* ngkanne te naan kaibuke bwa a na bane n ira nanon aei.

Ao ngkanne ngkana e tia anne ao ai ngaia naba are ti nang waaki iai.

Kanoan ara *regulation* anne ibukin ongorami Taan tei, te babaronga ao n aron kaongoakiu irouia taani mwakuri ti na kataia ni kaotinakoa aio ni moan te ririki ae e boou.

Ti a kekeiaki riki n tataonaki n nano ma au kantaninga bwa au kabwarabwara ae e abwabwaki e nang teretere ao e mataata nakon te ongora. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Teima Onorio: Ko rabwa te Tia Babaire ao I rangi n kaitaua te Minitita n ana kabwarabwara ae e mataata, ao e a biri rimoan are kanga N na kona ni kabwarabwara naba bwa aia kainano kain abamwakoro.

Eng, ngaira n ara abamwakoro ae Arorae Ao e boni koaua ane e taekinna te Minitita are kanga e aki rangi n anai nano te mwakuri ae karaian kaako ngkana e roko te kaibuke, ao tao bon anne naba teuana ana kanganga kaibuke ngkana a roko n ara abamwakoro.

Bwa are ngkai baikara mwanen te ben, ke tao ngkai te *Un-employment*. Te mwane are e kona n reke irouia a taraia e a bubura riki nakon booia are e na kona n reke n te karaii.

Ao I ti kan reita ane iaon tao karaian riki te bwaa.

Ngaira iaon ara abamwakoro ao anganaki taan karaia te turam ae e on $1.85 n te turam bwa te calculation iai iroun te Koil agent e kangai. 200Ltr kanoan te turam kamwaitia ma .311 kamwaitia ma $6.00. Ngaia are ti $1.85 boon karaian te turam ni bwaa are 200ltr ae e rangi n tinebu. E boni materaoi, kanga e a bon aki kee.

Tera ngke e taraki te itera aio. Te *empty drum* tao e bebete riki 50c n te turam. Ma tao e kabotauaki ngkanne ma te oroben ke tao kabonakoan bwaai aika a uarereke e a kai reke riki 50c n te mwakuri ae e bebete.

Eng tao iaon are te takataka ma te kaako, tao e eti tao iai ane $10.00 n te turam. Ma e koaua bwa are e tibwatibwaki naba iaoia mwaitira taani mwakuri.

Ao ti kaitau bwa tao iai noran te itera aio bon aia bubuti kain au abamwakoro, au kantaninga e a reitaki naba abamwakoro i tinanikun Tarawa te bubuti ibukin noran te itera aio. Kanga tao e a bon tai bitakin te rate bwa e a boni maan te tai ae e a tia ni kabonganaki iai. E na kona ni ibuobuoki naba nakoia ara aomata ake a kurakai n uraki riki te turam ni bwaa ao kaako aika a titinebu te Tia Babaire.

Ao ti a kaitaua te Minitita ao te Tautaeka, ti a katikua nakoia aron barongan aio au kantaningana ae na otinako n te tai e aki maan. E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita n te *Communication*. Kabwara au bure.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia tei. Ao e koaua ti boraoi n iango ma ana nonori ngaia are e koaua I a kabwaranakoa naba. Bwa bon ti tebo te kau ni wae are ti bane ni mena inanon.

Ngai naba ngke e memena n abana are i Arorae ao ngai naba iaon Tamana, ao akanne baika ti noori.

Ngai au mwakuri iaon aba, ngkana e roko te kaibuke ma I mena i Tamana ao I a mwananga naba ma au turaki ao I a nako naba n anaia kain te kawa ake a na mwakuri ao I takutakuia.

Ngkai kanga kam na tataningaki n te kaibuke. Kam tangiria bwa e na nako ao e na akea kanami ae e na ruo ao e na aki nako ami takataka.

Ngaia e koaua ti nang kanga ni buriti nanoia ara botannaomata bwa a na mwakuri.

Ao n aron are ara kataratara ma kain ara Komete, ao tao n aron are e taekinna te Tia tei e a boo taina bwa are e a raka te maeu ibuki.

Ngkekei ngkoa a tuai kan roko te kaibuke ao a kaman roko te koraki bwa a katei rain bwa a kani mwakuri.

Ao ngkai tao ibukina ngke e a moanna ni kakanoa aia bua, ngaia are e a moanna n roko are aikoa kani mwakuri.

Ngaia are e koaua ti na karekea te kaniwanga teutana ao irarikina ti bon noora riaina. Bwa are ngkana ti bon nora aron te *load* ni kabotauaki ma ae i Tarawa.

Kain Tarawa e a tena naba te kaibuke ma tabon te uabu, e a roko naba te turam ae tao iai ana *crane* e a karuoi naba kaakona. Ti iraua te miita are e karuoa te kaako nakon te kaa, nakon te kaibuke.

Ao i buki, te kanganga bwa are te booti ao ko a manga rianna nakon te *shore line*. E rangi n matoatoa te mwakuri. ao te *rate* are e kamanenaki, tao aio tao bon te rongorongo naba rimoa, ti tebo.

Ngaia are ngke ti a noria n ara Komete, ao ngaia e na bon riai ni kaokoro. Ti na irakea riki are i buki.

E tuai tia ara *rate.* I tuai kona n taekina ngkai n te tai aei bwa iraua ara rate, ma iai nanon te Komete n revise ao ni katamaroa.

Ao ara kantaninga ngkana e tia aio, ao kanga ara moan *approach* nakon te kanganga are ti noria bwa e tabangaki ke e tieuataake te kanganga aio nakon aon Kiribati ni kabane.

Ao tao ibukin te Koil, e koaua. I marooro ma te Minitita n te *MISE* ao ni kaongakiu irouna ao e taku bwa a tia n tuangaki kain te *MISE* bwa a na ira te *rate* are $10.00. Bwa e aera ngke aki iria ngke e a boni kaman bwainaki ao ngaia. Bukin tera ngke aki iria ao ngaia te bwai aio e a bon *absorb* bwa kanoan te *freight levy*. Ngaia are e a kona ni mwanenaki man te *Finance*.

E aoria bwa are ti a manga bon mwakuria aio ao ara kantaninga bwa e bon ongo te Minitita n te *MISE* are e na manga kaumakia naba ana koraki ma kain te Koil. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei te kabanea n tai.

Hon. Teima Onorio: Ko rabwa te Tia Babaire ao I rangi n kaitau nakon te Minitita n aron te ota are e e rangi n butimwaea aron aia kainano kain abamwakoro ibukin karaian kaako n reitaki ma te bwaa ao noran riaina bwa e na kona ni karakaki taraki ibukin karakana.

Ti a katuka anne inanon bain te Tautaeka, maI kani karekerekea aio ma tao taran are ana babaronga te Minitita ao ana Botaki ni mwakuri. Kanga otau bwa e irekereke ma te Tua are e a tia ni kabwataki. Kanga anganakin te Minitita te kona ni karaoi te naan *regulations.* Ae tao ibukin naba ae e na irekereke ma katamaroan te naan *rate* ao te karaai.

I kan butia te Minitita ae karineaki, tao n rekereke riki ma karaian te bwaa. E kona n ibuobuoki n taraia tao ibuakon ana regulation ngkana arona bwa e nora riaina. Bwa e na taraia bwa a na kamatoaki nakoia shippers ibukin karaian te bwaa bwa e na aki kabwakaki i tari ao a na aki umeakinaki taani mwakuri, taan karaia te bwaa ake man te abamwakoro bwa a na aki tuangaki bwa a na ewenako i tari n uaua ao ni kabaeia are a na aki mwaimwai. E na boni katokaki n te booti ao e na riai n iai te winti.

Tera ngke a kona n taraki itera akanne are e na kabebetea naba te mwakuri. E aki rangi n rawawata nakoia bwa e na boni karaoaki te mwakuri ae e riai iaon karaian riki te bwaa te Tia Babaire.

E kona n tara te itera aio ngkana e a roko n ana *regulations* te Tia Babaire ibukin karaian kaako ao bwaa. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Tekeeua Tarati: E rabwa te Tia Babaire ao tao e koaua bwa kanoan ara babaronga anne ma kain te naan *Ship Operators* ke te naan *Owner* n te naan kaibuke. Ti a karaua n nora anne, ma are e koaua bwa are boni kanoan te condition are $10.00 arei are mwakurian te kaako iaon aba ke tao $6.00 n te bwaa.

Katabean te kaibuke, karokoan te kaako nakon te *shore line.* Tiaki karokoana are e na karenakoaki i tari, ma are anne ngkanne tao e a bon nakon ngkanne ana keiti te kaibuke teuana ma teuana. Bwa are n aron naba ae ti ataia ao ara kaibuke iaon Kiribati, tabeua aki rangi n toamau ao n tabetai naba te Koil e rangi n tangira kabaitian karokoan te bwaa i buki.

Ngaia are *whatever* ke tao tera te kaibuke are e tauraoi bwa e *available* bwa e mwawa n te tai are e kainanoaki iai te bwaa n te aba teuana bwa e na aki tare ao a katoka naba n te kaibuke anne.

Ma te kanganga bwa tao kaibuke akanne e aki rangi n toamau bwa akea aia *crane* ma e kakawaki bwa e na roko te bwaa n te tabo arei bwa e na aki manga tangiroa te tangiroa n te abamwakoro anne.

Ma tao n te tai moa aio, are kanga boni tein moa kaubwaira n te tai aei ma ara kaibuke. Ara taan bwaibwai n te kaibuke ma tein aia kaibuke aika ngkai, e koaua e a kaman taekinaki iaan katabeaia bwa kanoan te $6.00 arei ao kanoan aia *shipping service* are a na karokoa. Te delivery e na roko n te shore line. Anne raoi ae e bon specify iaan katabeaia.

Ma e a kanga ngkanne aron mwakuriana. Bwa n aron are I bon taekinna, tao a bon toabuaka ara kaibuke tabeua.

Ao tao ti kakaitau naba nakon aia kekeiaki ara kaibuke tabeua, bwa e ngae n anne ma a kataia naba ni karokoa te *service* ke te kaako iaon aba bwa e aonga n ae e aki manga tangiroa te aba.

Ao n aron ae kam ataia, anne ana kekeiaki naba te Koil ni kataia ni iangoia bwa e na tare te bwaa.

Ngkana arona bwa e a manga tiku n tataningaki tao te kaibuke are e toamau, ao ngkanne ma te kanganga bwa e a manga tangiroa are te tangiroa ngkanne.

Bwa are tao e tuai n oki arei mai iaa bwa are e boni karako moa mwaitin ara kaibuke. Ma tao aio angana moa n ana babaronga te kaibuke ao tao kain aon te aba ake a mwakuri iai.

Ti aki ataia ngkanne bwa tera aron ana kaniwanga te kaibuke anne nakoia ana aomata ngke aikoa kakoroa nanon are e bon taekinaki iaan kabaeana.

Ma e aoria bwa aikai kanoan ara babaronga neie *Madam Speaker.* Ti a manga uotia rake bwa kanoan riki ara marooro ma ara kaibuke. Ao tera aia anga ni katamaroa nakon aio bwa e aonga n ae a bane n roko kaako, ao bon te *bottom line.*

E na roko te kaako i buki ao e na reke naba are a kantaningaia kain buki n akea ae e na ikoaki ao riki ana *safe* bwaai ni kabane ao kaako. Ko rabwa te Tibiika, ao ti tauraoi ni ikarekebai ma te Tia tei ao Taan tei ni kabane.

N aron are I taekinna, ae e waaki ngkai ara *Consultation.* Iai ami iango ni katamaroa, *feel free.* Kawarira n ara aobiti ke anganira te meri ke te tarebon bwa ti na kona ni karinna bwa kanoan ara babaronga imwain ae e nang otinako bwa te *regulation* ke tao tera are e nang karaoaki nanona imwin anne. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Ao ngkai e a boni bane buokan ara titiraki anne ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei temanna ae karineaki mai Banaba ao e na kaekaki iroun te Minititia ae karineaki, Hon. Boutu Bateriki. Te Minititia ibukin Tautaeka Inanoa. E nakoim te Tia tei.

NAMAKINAN TE KANGANGA IAON TE RAN IBUKIN TE MAEU IAON BANABA

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika. Ao I kukurei n tabeka au titiraki ae e kangai taekana. *E teimatoa Banaba n namakina te kanganga iaon te ran ibukin te maeu. Inanon taai aika nako ao e tuai ni karaoaki te kakaei iaon kenakin te mwanibwa iaon Banaba. N na butia te Tautaeka aio, e kona ni karekea ana bwai ni mwakuri te Kauntira ae tao te digger ibukin kanga buokan kakaean tao te kanganga aio, taiaoka te Tibiika.*

Tibiika: Te Minititia am kaeka.

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa te Tia Babaire ao aio kaekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Banaba. *I kani kaongoa te Tia tei ae rine mai Banaba bwa e tauraoi au Botaki ni mwakuri n rinanoa aio ngkana e riki bwa ana moan karikirake te Kauntira.* Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei te moantai.

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika. Te Tibiika, N na kaota moa nanokawakiu. I aki kantaningaia

bwa e nang boni kakaekaki mairoun te MIA bwa aio bukina irou. Tiaki ti te MIA ti te mataroa ibukin te karikirake.

Ngkana I tabeka te kanganga iaon te bwai ae te ran, ngai irou kam na aranna bwa te disaster. Ngai I taku bwa N na kaekaki iroun te *OB* ao tao e na kona ni bakarerea ana kanganga Banaba iaon te ran. *Disaster fund* e nga, e aera ko aki kaekai te *disaster fund.* GCF, a taku bwa iai global climate fund. Kam karabai ngkami. E raoiroi karabai ngkami nakon Banaba ao ngkai kam a kakaokai ngkai nakon te MIA.

Ao te MIA ao aio am kawai, te project ae I tangiria ngkai e na *implemented 3 to 5 years* te *trace.* Ngai irou anne bukin nanobuakau n ae e nako. N na kabwara bure ngke I nanobuaka n ae e nako, bwa irou e *waste te time.* Ao te kanganga aio te maeu, *its water. We don't have water,* ao ngkai te tabeka ae I a karaoia aio bwa I a moanna ni butaki nako man au kanganga bwa N na bon kibara te kanganga. N nang kena te mwanibwa.

Bwa e taekinaki iaon ara abamwakoro ae Banaba ai bon te bwaa naba iaon te tabo aio. Ko na kanga ni kenna ngkoe te aomata.

I a bubuti ngkai bwa I a tabekia ti nang karaoi mwakuri. Ti nang kaboa, ngkana ti aki kona ni karaoia te aomata ao ti a kabongana te *machinery.* I taku bwa aikai te wayforward, ma ngkana ko a kakaokai te Tautaeka ma ara kanganga aio ao ngkoe ko a manga butuai nakon te mataroa are ko ataia bwa e abwabwaki te *cue* iai. Ao e uarereke te budget inanona bwa ngaia te *super priority* iaon abamwakoro ni kabane. Ai bon akea nnen au titiraki aio.

Ngkoananoa akea naba nnen ara *crane truck* ibukin tabekan te kaako n aron taian turam. A na kanga n tabekaki nako eta, ti na *man power* nna. Ti kainanoa te *machinery* bwa are ngkai te new normal ae ti kataia n rinnakoa. *Now you are pushing us up* n aron *yesterday.* N na bubuti katamaroa riki ao ngai e a boo au tai. N na karautaeka nakon te Minitita bwa I aki kantaningaia bwa e na manga kaekaki. E aoria tao aio ami kaeka n te tai aio. Tera ae N na kona n taekinna ngai.

N na kaitauko te Tautaeka, N na bubutiko kakaea anganan ao tao I a bubuti bwa are iai tarim ae irarikim akanne ke tao bon te karo ae bon e ongora n te tai aio. Tera ngke e kona n reke bwa nakoan teuana ami *exercise* ae e boou.

Ao ngkana e reke te machine aio, e aki ti kena te mwanibwa ma e na kona naba tao n tauna mataniwin te aba ibukin te *climate change.*

Tiaki ti ngaia, te kawai e teimatoa n uruaki. Ao e kona n ibuobuoki naba ibukin karaoan te kawai ibukin te botannaomata ao e mwaiti kanoana.

Ma N na bubutia riki tera ngke a kona ni manga rinanon au bubuti aio ma ara abamwakoro ao kainanona inanon te tai aio. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa te Tia tei ni buokan ana titiraki. Ao e koaua bwa are aia kanganga te botannaomata te Tia Babaire.

Ma e koaua ae kanga tao e aki kaineti, ma aio are te babaire man te Kabineti ae N na kaeka aio. Ngaia are tao e na karaua nanona te Tia tei ae karineaki, bwa e koaua ae ti bane n iraorao iaon te naan kanganga ibukia ara botannaomata.

Ma e koaua tao n te tai aio moa I kaeka n teina aei ma ngkana arona bwa e bon kan *tap* te *fund* are n te *disaster*. Ngkanne ti a iraorao ma te Tia tei e boni kona ni kawara te OB ao e aoria naba ni kona ni mwanenaki anne man te OB n ae e na moantai riki nakon ae N na kaeka ma ikai ibukina ae aikai ti mwane aika a mena inanon baira te naan *priority project* ao tao bwaai riki taeua aika a uarereke. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao ko rarabwa ngkoe te Minitita ao ngaia raoi anne. Ko rabwa ao are ieta.

I ata ngkanne kawaiu are imwina, e aoria ni mwakuri te bwai are te kanganga ao e toki taian kanganga man taian abamwakoro. Ko rarabwa riki ngkai ko kona ni manga kakina kawaiu nakon ana rabwata te OB. Ao e rabwa, are ieta riki te Tibiika n reitaki ma te Tautaeka. Ao ti a kakantaninga anne tao imwin te Auti ao tao ti a re action naba n reitaki ma ara Meia ae e ongora naba ngkai. Ti a mwaing naba nakon ana aobiti te OB ibukin karaoan ara karikirake aio. Ko rabwa ao are ieta.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa te Tia tei ao anne ae ti kantaningaia, ko na bwana raoi ao e a nakoraoi naba bwaai ni kabane. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia tei, tao ai bon akea buokan te titiraki. Ao ti a nakon ara titiraki are imwina. Te titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia tei temanna ae karineaki mai Tabiteuea Meang, Hon. Taberannang Timeon ao iai ana reta are I a manga karekea bwa e bon teimatoa naba n tiku n te Onaoraki ibukin karekean marurungina.

Ao e angan ngkanne ana titiraki raona n Tia tei man ana *party* ae Hon. Dr. Kautu Tenaua bwa e na

tabeka ana titiraki ibukin te bong aei. Ao e na kaekaki ana titiraki anne iroun te Minitita ae karineaki, Dr. Tinte Itinteang. Te Minitita ibukin Tararuan te Mauri ao Katoki Aoraki. E nakoim te Tia tei mai Abaiang are ko na buoka raom n Tia tei.

KAOKAKIN AIA AOATAIM TAAN MWAKURI NI KIEIA ATAEI HOSPITAL I TABITEUEA MEANG

Hon. Dr. Kautu Tenaua: E bati n rabwa te Tibiika. Ao bon te kamauri mairoun te Tia tei ao kain abana ae Tabiteuea Meang n te ingabong aio. Kam na bane ni mauri!. Ao aio ngkanne te titiraki.

Kamaunan aia aoataim taani mwakuri ni Kiei Ataei hospital, e bon rota aron ana mwakuri te onaoraki nakon te botannaomata. E kona te Tautaeka aei ni waekoa ni kaoki aia aoataim taani mwakuri ni Kieia Ataei hospital? Ko bati n rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Dr. Tinte Itinteang: E koaua e rabwa te Tibiika. Ao imwian moa ae I waaki, ao tao bon te bwana moa ni kamauri nakoira n tatabemanira nako n tamaroan te moan ingabong aio. Ao I a reitai naba ma bwanaia kain au abamwakoro ae Betio. Kam na bane moa ni mauri!

Ao aio kaekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki temanna mai Tabiteuea Meang. *I tauraoi n taekinna nakon te Tia tei ae karineaki bwa e a kauarerekeaki aia aoa taani mwakuri aio n irekereke ma aron taran aia mwakuri ao mwaitin aia aoraki ni Kieia Ataei.* E rabwa.

Tibiika: Buokan te titiraki te moantai te Tia tei.

Hon. Dr. Kautu Tenaua; E rabwa te Minitita ae bon te Taokita naba. Ao ti bon bane n atai aron anuan te tabo ni mwakuri.

Te aoraki, bon te bwai ae moan te kamimi bwa e aki ata te riai n te tai. E aki ata te riai bwa ko mena iaa ao e kona ni kaoti n aki akaka.

Ngaia are tao ae e bon ataia te Minitita, e ngae ngke e uarereke te botannaomata ao ngkana ko mena i aon aba. Ao te neeti nte *Public Health* ke te *MA,* e a bon taratara naba tao iraua te tai kautakina n te tairiki ke n te week end. Ao aio ae ti bon taneiai n noria iai iaon aba.

Ngaia are bon te bubuti bwa I taku bwa ngkana ko a baireia bwa e nang akea te *overtime,* ko a baireia naba bwa e na bon aki kaoti te aoraki n te tai anne. Ao tera ngke arona bwa e kona n reke anne, ma are e aki kona n reke anne.

Ao ngkana arona bwa iai te kabuanibwai nakon te *power* are e kantaningaki bwa e na maeu te iti iai bwa ibuikina bwa te tia iti e aki kona ni mwakuri itinanikun te tai, aoanne ngkanne ai bon akea

bonganan te onaoraki ibukin tararuan maurin te botannaomata.

Ngaia are bon te bubuti, I taku bwa e rangi n kakawaki bwa e na taraki raoi bwa iai riain karaoan aio. Ao tao bon teuana naba tao ibukina bwa ko a noria bwa e a uarereke mwaitia Taokita ke te konabwai n te onaoraki aio ao ko a kakibaia ni kabane ni kitana te tabo are e na waekoa riki n roko iai ni kanakoia nako tao Nawerewere ikai ngaia are tao ko a nora iai kerikakin aio.

Ma tao bon anne teuana te bwai ae e na riai n noria te tabo ni Kuakua bwa ngaia tao tera te kabwaka ngkai ni Kieia Ataei ae e a riki iai ae ai ti tabeman aoraki inanona, bwa are mwaitin te aoraki e a boni kiba naba man te Itera Maiaki nako Tarawa ikai.

Ngaia are e aoria bwa I a boni katuka aio nakon ana noraba te Minitita ma ana koraki bwa tera ngke arona bwa e nora riain kaokan aia aoataim te koraki are e bon riai bwa e na karaoaki n te tai aio. Ao ko bati n rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Dr. Tinte Itinteang: E rabwa buokan ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang. Ao e rabwa ao ti karabwa nanon naba raora ni Kabineti temanna naba ana Tia tei Tabiteuea Meang are e a bon tia n uouotarake tangitangia kain ana abamwakoro aio. Ao e rabwa bwa e a tia n reke rokora ni Kieia Ataei n te ririki aio.

Ao n rokora ikekei ma kain au tiim ao ti kakoaua bwa e kananokawaki tein te onaoraki ae Kieia Ataei n te tai aio, bwa e a maan n aki tabeakinaki. E a raka iaon 6 tabun te ririki manin te aki tararua te aoraki ae Kieia Ataei. N aron te onobwai ibukin aia auti taani mwakuri, te onobwai ibukia nneia aoraki. Ngaia are e reke ara tai n reitaki ma taani mwakuri ao ti kakoaua n te tai aio, e uarereke moa ana konabwai Kieia Ataei ni butimwaeia te mwaiti n aoraki ae e rawata.

Ma iai ana babaire te Tautaeka inanon ana Kabineti ae iaoni kawaina ngkai ni wakinaki. E a tia ni wakinaki ibukin te iango ni katamaroa ibukin te onaoraki ae Kieia Ataei n ikotaki ma ana taani mwakuri.

Ao ti kukurei ni katanoata nakon te nati ni Kiribati are a ongora n te tai aio bwa a tia n oki kain ana tiim te *MISE*, are ngaia are a na baronga aron katauraoan ana Kainibaire te Tautaeka ibukin katamaroan te onaoraki aio.

Ni ikotaki ma aio ao ti kakoaua naba bwa e a tibwa tia naba n oki ana aomata kain te *PSO* are ngaia are tabeakina aron tibwatibwakin te *overtime* nakoia ana taani mwakuri te Tautaeka.

Ao aia ribooti ngkai ae iaoni kawaina n rinanoaki irouia kain au tabo ni mwakuri. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan te titiraki.

Hon. Dr. Kautu Tenaua: E rabwa te Minitita ae karineaki. Ao ane a bon ongora kain Tabiteuea Meang ao e ongora naba te Tia tei ae karineaki n aron te kakaeka iaon aio. Ngaia iai te waaki ae e a tia ni karaoaki ibukin kanga te ukeuke ibukin tao bwaai are e bon riai ni karaoaki ibukin te tabo ni Kuakua aio ae te onaoraki, bwa e na kona ni manga mwakuri raoi n te aro bwa e na karaoa tabena are e kantaningaki ibukia aoraki are a bon riai ni karaoaki i tinanikun te Kiriniki inanon te onaoraki i Tabiteuea Meang.

Te bubuti tera ngke e kona ni waekoa n tia aio ao te babaire naba ibukin ae bon riain te naan overtime are a bon riai. Ao I taku bwa e bon rangi n kakawaki aio, bwa are aio maeun te botannaomata.

Ngaia are e aoria bwa I a katuka aron nakon am konabwai te Minitita ma am koraki, ao I aki raraoma n te bwai ae kam na karaoia. Ngaia are bon te bubuti, tera ngke e tawe riki karaoan aio ao e na aki karekeaki kain te tia mwakuri ngkana e boni karaoa te mwakuri bwa are kanga bon etina. Ko karaoa te mwakuri ao ko na anganaki kaniwangam.

Ngaia are ngkana ti kona ngkai n tibwatibwa te mwane nakoia te botannaomata bwa riaina n te tai aio iaan te *Social Welfare Scheme,* I taku bwa e bon rangi n riai. Bwa arê te Kuakua, tiaki te bwai naba ni manikangare aron karaoakina ni mwakuri ake a reireiaki ake a mena iai. Ao I taku bwa ti na aki karekea te namakin irouia bwa ngaia tao aki onimakinaki bwa a na riai ni mwakuri i tinanikun te tai, bwa tao a bon karaoa te mwakuri ae a nang aonikaia tao ana mwane te botannaomata. Ao tao anne ae reke te kanamakin iai. Tera ngke arona bwa e aki reke te kanamakin anne bwa a boni karaoa ae e riai. Iai te *ethics of practice* ane a bon ota iai, ao I taku bwa tera ngke e reke te onimakinaki bwa te bwai ae a tangiria ibukin aia *overtime* e bon *valid*. Ao e bati n rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Dr. Tinte Itinteang: E rabwa riki buokan ana titiraki te Tia tei mai Tabiteuea Meang. Ao e koaua e kakawaki n aron ae e bon ataia naba te Tia tei aio are e a bon tia naba ni Minitita n onaoraki n taai aika nako.

E koaua bwaai aikai ni kabane iai kawaia, te baere e aranaki bwa te *process.* Ngaia e kakawaki bwa ti na rinanon naba te process anne te Tibiika bwa e aoria bwa e kakawaki n taainako bwa na iraki nanon te naan Kainibaire are a tia ni kaweneaki inanon te Tautaeka teuana ma te Tautaeka teuana.

Ao ti kukurei n tuangia kain Tabiteuea Meang te naan staff ikekei bwa e a tia n roko te ribooti ao a tauraoi ngkai kain au Botaki ni mwakuri n rinanon te ribooti anne ao ni kaotinakoa mwin aia Kainibaire ibukin anne. E rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te kabanea n tai.

Hon. Dr. Kautu Tenaua: Bon te kakaitau ae moan te bati. Ao bon te kantaninga a e na karaoaki kanga bon e kabanea n raoiroi ibukin te waaki ni mwakuri n aron aio.

Ao I taku bwa ni kabanean au marooro ao e bon noraki bwa ti tebo bwa a rangi n kakawa taani mwakuri n te onaoraki. Anganaki naba te bwai ae aranaki bwa te *shift allowance* ke te *abnormal allowance*. Ngkana iai te bae e aranaki bwa te *overtime*, bwa e boni kamimi bwa e ara ngke e nang manga karekeaki kanga te *special allowance* ae e na kauarerekea riki are kanga e bon riai bwa e na kanakoaki.

Ngkana te overtime bwa te overtime, bon te overtime. I taku bwa anne e a tia n aonikaiaki iai taani mwakuri riki neeti ao antai ake a bon tia n rekereke iaan te baere e aranaki bwa te shift allowance ma tera ke te special allowance whatever are a na aranna iai. I taku bwa e aki riai anne.

I taku bwa ngkana bon te overtime, bon te overtime. Ao tao e karaoaki aio bwa tao e kauangingiaki te kabanemwane. Ao I taku bwa e tara aio are aron ana mwakuri te aomata, ti bon bane n ata aron nanom ni kani kabwaroa are te kabanea n raoiroi n am kona. Ao ngkana ko a menaki iaan babaire aika aki raraoi ao ko bon ataia. Bwa te baere ko na karaoia, e aki e na bon bae n iai memeren aron are e na bon riai ngke arona bwa e karaoaki raoi n angana ae e riai.

Ngaia are e aoria bwa I a katuka anne baireana nakoim te Minitita ao bon te Tautaeka. Kam bati n rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Dr. Tinte Itinteang: E koaua e rabwa te Tibiika. E koaua e rabwa anne ao e raoiroi bwa ti tauraoi ni ikarekebai ma ara taani mwakuri ake ni Kieia Ataei ibukin karekean te nakoraoin ibukin katamaroa tangitangia are a tabekiarake n te tai aio rinanon te Tia tei.

Ao ti kukurei naba n taekinna te Tibiika, bwa bon teuana naba mai ibuakon te kanganga teuana are e rota aron te itera aio bon te kataumwane are e aki kabwataki n te ririki ae e nako.

Ao ngaia aio are e bon rota naba teutana memeren ana waaki au Botaki ni mwakuri ae Botakin te Mauri ao Katoki Aoraki. E rabwa.

Tibiika: Ao ngkai e a boni bane buokan te titiraki anne, ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei temanna mai Tabuaera, Hon. Tewaaki Kobae ao e na kaekaki iroun te Beretitenti ae karineaki, H.E. Taneti Mamau. E nakoim te Tia tei.

KAREKEAN ANA SPECIAL CONSTABLE ETEN TABUAERAN

Hon. Tewaaki Kobae: Ko rabwa te Tia Babaire. Ao I a bon reitai ma kain au kawa ae Eten, kain Tabuaeran ni kabane ake ngaia aia tabeka te tabeka aio n arora te bwana ni kamauri nakoim Tibiika ma kain am taani mwakuri. Te Beretitenti ma ana Kauoman ao kain ana Kabineti, ai boni ngiara ni kabane Taan tei ake a tia roko n te ingabong aei ao ai boni kain Kiribati ake a reke ongoraia. Kam na bane ni mauri!.

E koaua ao aio ngkanne taekan au titiraki. *Eten bon teuana mai ibuakon kawan Tabuaeran ae akea ana Special Constable. E ngae ngke e raroanako ma kawan te Tua. Iai ana kantaninga te Tautaeka aei n nora riain karekeana?* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: E rabwa ana Tia tei temanna Tabuaeran ae karineaki ao aei ngkanne kaekan ana titiraki. *Te Tia Babaire ae ko rine, e tauraoi au Botaki ni mwakuri n rinanoa te bubuti ni kaineti ma te Kainibaire ibukin kateirakeaia Special Constables.* Ao ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei te moantai.

Hon. Tewaaki Kobae: Ao I kaitaua te Beretitenti n ana kaeka ae teretere bwa e tauraoi nanon ana Botaki ni mwakuri n rinanoa te bubuti aei.

Ma e kakoauaki te bubuti aei te Tibiika, bwa tiaki ai tibwa moantaina n tabekaki n te tai aio bwa ai te kauatai.

Ti tabekia naba inanon te teem are e nako, ma e bon aki roko n tobwaki ken i karaoaki nanona.

Ti a bubuti bwa are tao ai manga te ang ae e boou ngkai bwa te Tautaeka ngkai e a manga boureirei ao ti a manga bane n oki inanon te waaki n te tai aei.

E kona ngkanne tao ni mwaninga taekan te tai are e nako ao ni manga ara te tai aio bwa e a manga boou angina. E kona riki ni karinna n ana iangoma ana baronga n te tai aio bwa e na bon reke. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka.

H.E. Taneti Mamau: E rabwa are e a manga kauaki riki te bubuti. Are bon iai Kainibaire, ma rongorongona are e karokoaki tao n aekan naba au kaeka ma abamwakoro ake tabeua. N teina ae ngkai ao e boni kuri ni kanganga karekean riki te naan *special constable* iaan are ni

kaineti ma Kainibaire. Te kawa ae Eten ao tao bon Tabuaeran, e rangi n raoiroi. E kuri n akekea te kakeru inanon te 4 ririki, riki te *crime rate* e rangi n nakoraoi. Kanga akea te kanganga n aron te taua ni mwi irouia bureitiman. Tao e bon noraki naba aron kakawakin te bae te rau irouia te botannaomata iaona.

Ma are e aoria bwa are e a roko ana bubuti te Tia tei. N na manga kaokia rikaki nakoia riki tao te Botaki ni bureitiman bwa e a manga rinanon riki ana bubuti te Tia tei ae karineaki mai Tabuaeran temanna n reitaki naba ma abamwakoro ake a tia n tabekaki aia bubuti. Ngkana e na ibuobuoki anne.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Tewaaki Kobae: Ao I karabwa te Beretitenti n aron ana kaeka n te taiaio are kanga e na kataia ni kaokia rikaki nakon te rabwata are tabena aio. Tao iaan te Kainibaire are e wene n te tai aio are e irekereke ma te *crime rate.*

Ae nanona kanga tarana e rangi n rau ara kawa aio. I kaitau iai bwa e bon teimatoa te rau irouia, ma ko aki kona n ata kanoan te bong. Ma ngkana tao e a kuba naba ni manennanti naba tao n ingabong ke te tairiki ae e na roko ke tao. Ti aki kona, bon te bong ma kanoana.

Ngaia are irarikina e bon rangi n kakiro ara kawa ae Eten. N aron are I mwaneweia n aron au titiraki. Bwa bon te kabanea ni kawa mai tabon Tabuaeran mai Maiaki. Ao ngkana e boni kuba ni manennanti n riki te kabuanibwai ke te kiriwe ao e na bon riki bwa te kanganga ae e rangi n bubura.

Ngaia are e bia nora te itera aio ara Tautaeka ke e a moara riki ara Beretitenti ni kona n tobwaia. Bwa e raoiroi riki are ti kataia ni *prevent* ke n *avoid* reken te kanganga. Bwa ngkana e boo te kanganga, ao e a tauraoi bwain aorakiana. Nakon are e a riki te kanganga ao ti a manga uakaka ngkanne.

Ngaia ae ti a bubuti, ti a kawenea nako nanon bain ara Tautaeka bwa e bia kona n nora riain te tai aio, ngkai e kakoauaki bwa ara kawa aio bon te kabanea ni kawa mai itabon Tabuaeran mai Maiaki. Ao ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka.

H.E. Taneti Mamau: I karabwa kauan te bubuti ao are n aron au kaeka nakon te Tia tei ae karineaki, n na uotia rikaki ma aekan taekana ae e boou n aron are e a manga tabekia bwa te bubuti riki te Tia tei mai Tabuaeran. Ao boni kakawakin te koaua are tao ngkai e bon abwabwaki aon te kawa aei, ao tao e kakawaki naba taran baika a kona n totokoaki moantai n aron ane e tabekia bwa te bubuti. Ao e rarabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei te kabanea n tai.

Hon. Tewaaki Kobae: E rarabwa te Tibiika, ai bon akea. Ai boni bwanaia naba kain au kawa aio ke kain abau ae Tabuaeran n anga te kakaitau ngkana arona bwa e tobwaki aio. N aron are e tauraoi kanga ana kantaninga ara Beretitenti ao ara Tautaeka n tobwaia nakon te tai ae imwaira. E rabwa are ieta, ao ti na bati ni kakabwaiaki ngaira ni kabane. I a totoki ikai. Ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti. E a bon nanoraoi am titiraki te Tia tei ao ti a nakon ara titiraki are imwina. Te titiraki e na tabekaki iroun te Tia tei temanna ae karineaki mai Maiana, Hon. Koraubati Remuera ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki, Hon. Boutu Bateriki. Te Minitita ibukin Tautaeka Inanoa. E nakoim te Tia tei.

KARAOAN ANA AOBITI AE BOOU TE KAUNTIRA NI MAIANA

Hon. Koraubati Remuera: Ko rarabwa *Madam Speaker.* Ao bon te moanibwai, te kamauri nakoim *Madam Speaker*. Te Beretitenti, te Kauoman. Minitita ao Taan tei ao kain au abamwakoro ae Maiana. Kam na bane moa ni mauri n te moan ingabong aei.

E rarabwa ao au titiraki ngkanne ae e toka iaon te ota bebwa nambwana 145 ao e kangai taekana. *N na bubutia te Minitita are tabena e a bwaka ngkai te babaronga ibukin katean ana aobiti ae boou au Kauntira i Maiana.* E rarabwa.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa te Tia Babaire ao aio kaekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Maiana. *I kani kaongoa te Tia tei ae rine temanna mai Maiana bwa ae e tabe ngkai au Botaki ni mwakuri ma te Kauntira ni Maiana ni babarongan katian kanoakin te form ibukin te budiling permit.* Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki te moantai.

Hon. Koraubati Remuera: Ko rarabwa *Madam Speaker*. Ao e oti n ana kaeka te Minitita ae karineaki, bwa ngaia iaoni kawaina ni waaki bwa ngaia taningan te *building permit.*

Buokan te titiraki *Madam Speaker.* Ao tao n ningai te katautau ae tao e na tia iai te *building permit*, e aonga nreke kanga te kantaninga irouia kain te Kauntira ni Maiana. E rarabwa riki *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa buokan te titiraki. Ao e koaua ana aobiti Maiana te Tia Babaire, kanga aongkoa ara kantaninga ti na waaki imwain tokin te ririki aio bwa a bon tia bwaai ni kabane ai bon ti te

building permit. Ngkai ngkana e otianko ao e a nako naba katean ana aobiti Maiana. Ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te kauoua n tai te Tia tei.

Hon. Koraubati Remuera: E rarabwa te Minititia ae karineaki n ana kaeka are tao rabanen te ririki aei ae kanga e taketenaki. E koaua Madam Speaker, tao N na bon aki tabeka te titiraki aei. Ma kanga n taai aik a nako ao a tia n roko bwaina, te naan timanti ma ti te raraoma teuana irouia kain ara Kauntira ibukina ae kanga ti tebo bwa teina kanga a moanna ni buraoki tabeua timanti. Ngaia ti tebo bwa e a manga reke te raraoma ngkana arona bwa e manga iai te kanganga ao e kona ni manga reke te kanganga nakon te timanti ao e na kona n reitinako riki babarongan te mwakuri ibukin te aobiti aei.

Kabanean au titiraki ngkanne *Madam Speaker*, bwa e a bon oti bwa kanga e taketenaki rabanen te ririki aei. Ao a bane ngkai n tia n roko te naan materials n te kaibuke aei te Minititia ae karineaki. E rarabwa riki.

Tibiika: Te Minititia am kaeka.

Hon. Boutu Bateriki: Ko rabwa ni buokan te titiraki. Eng, au kantaninga bwa a tia ni bane n roko bwa a tia ni bane n anganaki te naan kambwana ake a otana bwain ana aobiti Maiana. E a kaman tia naba ni karaoaki te kabwaka mwane nakon kambwana aikai.

Te kantaninga ngkai bwa irouai ngkana a tauraoi ao e anaki bwa bon te naan Hardware ake iai rabwataia iaon Tarawa Teinainano.

Nanona kambwana aikai, a tauraoi n supply n anganira te naan bwaai aikai.

Ao ibukin ngkanne am timanti, ane iaon Maiana. E raoiroi are a bon ongo ngkanne au taani mwakuri. Ane a na moantai ni mwakuria aei ao tao ane a na nako n nora te timanti ao bwaai riki tabeua are bwain katoamauan ao katean ana aobiti Maiana ae e boou. Ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te kabanea n tai te Tia tei.

Hon. Koraubati Remuera: E rarabwa Madam Speaker, ao e rabwa riki te Minititia. Ao ngkana e aki ao e eti are I a katikua inanon bain ana Botaki ni mwakuri.

Ai bon te bwana ni karabwarabwa *Madam Speaker,* ao are I a uota naba ana bwana ni karabwarabwa kain te Kauntira ni Maiana n ana kaeka te Minititia ane e otia ao te Tautaeka ae karineaki are e oti bwa tao n rabanen te ririki aei ao e nang tauraoi ni waaki te mwakuri *Madam Speaker*. Ao e rarabwa riki *Madam Speaker* ao I a toki ikai.

Tibiika: Te Minitita. Ai bon akea bwa e nanoraoi te Tia tei ni kaekan ana titiraki. Ti a nakon ara titiraki are imwina, e na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Teraina; Hon. Nantongo Timeon. E na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki Hon. Alexander Teabo. Te Minitita ibukin Botaki n Reirei. E nakoim te Tia tei.

KATEAN RIKI REIREI AIKA A BOOU IAON TERAINA

Hon. Nantongo Timeon: Ko rabwa *Madam Speaker.* Ai bon te kamauri naba, reitan naba kamauri nakoim *Madam Speaker,* ao kain te Auti n tei ni kabane, taan ongora. Kam na bane ni mauri!.

Ao e kangai taekan au titiraki Madam Speaker. *Iai te kanganga ae a noria kaaro irouia aia ataei are man class 1 nakon 3, bwa a ribwaribwa n te tabo n reirei ae ti teuana. Ao a bubuti katean uoua reirei ibukin roro aikai ni kawa aika Abaiang ma Kauamwemwe n te itera Meang ao ibukin Onouea ma Mwakeitari mai tabona mai Maiakai. E kona te Tautaeka n nanoanga te bubuti aio?* Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa te Tibiika ao aio kaekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Teraina. *Tibiika, I kukurei n taekinna nakon te Maneaba aei ao nakon te Tia tei ae karineaki mai Teraina bwa e tauraoi au Botaki ni mwakuri n rinanoa te bubuti aio ni kaineti ma Kainibaire ao waaki ibukin katean riki reirei aika a boou n te abamwakoro ngkana iai kainanoana.* Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki te moantai te Tia tei.

Hon. Nantongo Timeon: E rabwa te Minitita Madam Speaker. E rangi n rabwa n ana kaeka ae e rangi n tangiraoi ao a boni kakauongo kain kawa aikai n aron aia bubuti are a bon anganai bwa N na tabekia n te tai aio.

Eng *Madam Speaker*, n te kawa ae Onouea ma Mwakeitari uoua kaawa aikai ao e a tia ni boo nanoia bwa n aia bubuti aio ao a tauraoi ni ibuobuoki ni bwaai akana a na kainanoaki man aia itera. Ao tao bwaai riki aika a na kainanoaki ao bon ti tebo naba ma ara kawa ake uoua are ti bubuti naba ibukina ae Kauamwemwe ao Abaiang. Kaawa aikai kanga a boni mena raoi i tabon te aba mai Meang ao tabona mai Maiaki.

A tauraoi n ibuobuoki nakon tao tera are e na kainanoaki man ana itera Minititan te Reirei.

Ma eng ao e bon noraki naba bwa ataein ara abamwakoro aio, are ataei aikai a boni uarereke. Ao angin te tai ngkana a mwananga ao a rianna ke tao ngkai e tuai man roko baoia te kaa bwa ane e a bon tiriba i Kiritimati, ao a bon ririanna ataei

aikai ao a roko ake a ikawai ao ngaia a kona n ae a tiku naba n te teboteboni kaneinei ni kangai ao a oki naba e a boo naba te tai a manga oki naba are aongkoa a reirei ma are a bon aki reirei ao a boni kananoanga naba bwa are a bon uarereke.

Ngaia are te bubuti e a tia te IC ao tao e bon ongora naba ngkai ni ibuobuoki ma kaawa aikai ao a rangi n tauraoi ngkana arona e na reke kariaiakaki man te Botaki n Reirei ibukia ataei aika a uarereke aikai.

Eng a rangi n kaunga naba aio taan reirei iaon Teraina.

Buokan au titiraki te *Madam Speaker,* ao tera Kainibaire aika a na karaoi ara kaawa aikai ngkana arona bwa e kariaia te Minitita. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia Babaire ao e koaua n aron ae e bon ataki. I tauraoi moa ni kaeka te Tia tei aei ni kangai; akea te kanganga n am bubuti aei bwa tina mwakuria ma kain ara Tabo ni mwakuri ni kaineti ma Kainibaire.

Ao e koaua ti na nako n taraia bwa tera ke ti bon ataia bwa te distance e rangi n abwabwaki. Ao anne tabera n taai nako bwa a na riai ataei kanga tai nang karekea nakoia te *accessibility* nakon te *education* bwa e riai n rangi n raoiroi riki.

Ao e koaua mwaitia ataei akana a bon nanona bwa iraman akana a bon rotaki ke a kainanoa te reirei aei. Ti na nako n noria riki taabo akana a na katauraoaki bwa e na bon tei iai te reirei bwa a na riai n noraki raoi bwa taabo aika mano. E na rangi n mano raoi te tabo man te kanaki ke tao tera. E na taraki raoi. A na eti taekan aba aikai taian raa riki te Tia Babaire.

Ma aikanne baika ti na tarai ma e koaua tao ko bon kakoaua bwa are ngkai n te tai aei, ao iai tao ara bao aika a na nakon te Itera Mainiku ao ara kantaninga bwa ti na kataia ni mwakuria aio. Bwa are n te tai aei ao e kanganga te nakonako ngkai iai te *lockdown* teutana. Ma ara kantaninga bwa te motirawa aio ao e na kona n rinanoaki aei ao ti bane inanon bwaai aikai n iangoia bwa a na tia baika ti taku bwa a riai n taubobonga ibukia ataei n Teraina akana a rotaki ni kanoan te titiraki aei. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Nantongo Timeon: E rabwa te Minitita *Madam Speaker.* Eng ngaia are I taku bwa e na bebete teutana uotan te Botaki n Reirei bwa are iai te IEC ikekei ao I taku bwa e a bon tia naba ke bon raou naba ni kaoaki irouia kaawa aikai imwain nakomaira are e aki reke. Ao e rabwa ngkai e a manga reke ngkai.

Eng, e a tia n rinanon bwaai tabeua tao n aron kabwatan mwaitia ataei. I taku bwa ngkana e kakauongo ngkai ao e bon ataia bwa e a tia noria te *IEC* ikekei bwa kanga e boni bwati mwaitia ataei man taabo aikai ibukin katean reirei aika uoua ibukia ataei ake a uarereke riki.

Ngaia are tao ibukin ngkanne tao te naan Kainibaire ao nnen te reirei. Kai are bon aban te Minitita ke Teraina ni kabane, ma are e bon inaomata n abana ane e taku bwa e na katea iai te reirei. E na kateia irarikin tari ke tao irarikin te ran are e bubura. E a bon nakoina anne ma I taku bwa akea te kanganga n te aba bwa are bon aban te Tautaeka. Tao ti taabo akana a ana *safe* ibukia ataei. Kanga akanne.

Ao ngkana arona bwa tao ibukin katean te auti, ao a rangi n tauraoi naba kain ara kawa aikai n anga baia n ibuobuoki nakon te kateitei ngkana anne naba ae e na *required* mairoun te Minitita. Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa te Minitita.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Alexander Teabo: E rabwa te Tia Babaire ao I taku bwa te bae e rangi n kakawaki ngkanne bwa ti ataia bwa iai ara *IEC* ikekei, tao e kona n reitaki ma te Kauntira. A ti korea aia reta ibukin te naan bubuti aikai ni kataia ni karokoa ibukin ana bubuti ana abamwakoro, are kanga e na rinanon te Kauntira ao e roko iroura ao ngaira ngkanne ti a karaua naba n rinanona. N aron are I taekinna ao e a kona naba n nako n noraki te tabo anne imwaina aoimwina ti a uotia nakon te Tautaeka te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei te kabanea n tai.

Hon. Nantongo Timeon: E rangi n rarabwa te Minitita, I taku bwa ai akea riki buokan te titiraki ma ai bon ti te katanoata naba nakoim te Meia ao te IEC i Teraina. Kam a kawaekoa ami reta ni karokoa imwain banen te Auti aei. Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa te Minitita ao e rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Alexander Teabo: E rabwa buokan te titiraki ao I taku bwa ti rangi n kukurei naba n taekinna, bwa are tao e koaua ti na ibuobuoki ma te Linnix iaon aio naba te Tia Babaire. Bwa e koaua ae e tia n roko ana ribooti te Minitita n te Linnx iaon naba te kainano aikai ni kabane ibukin Teraina ao Tabuaeran. Are n aron ana *visit* are e kakaraoia ao e a tia naba n reke inanon baira.

Ngaia are I taku bwa e na bon akea te kanganga bwa e mwaiti aron buokan ae ti kona ni karaoia, ma ti touakin te kawai ngkanne ao ti a uaia ni ibuobuoki. Ma ngkai bon rabwatami inanon naba te Kabineti ae te *Linnix* are ngaia ae ti ibuobuoki

ma ngaia. Ti na iangoia bwa e na biri mwaka aron buokaia kain ara itera are i Mainiku bwa ti ata te reirei bwa e rangi n kakawaki.

Ao ti na butia naba kain ara Aono aikai ba a na nora naba kawakinaia ao ti kukurei n ongora aron tauraoiia kaaro ma tiibu ao ni kabane kain te abamwakoro n aron tauraoia ae ti ongo iroun aia Tia tei.

Ao ti a bubuti, ti a kateimatoa te aekaki aei bwa aonga n nakoraoi aron kabwebwerakeaia ara ataei ni kabane ibukin kabwaian Kiribati nakon taai aika na roko. Ko rabwa.

Tibiika: E a boni bane ara titiraki anne ao ti nang nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki ibukin Kiritimati ao Kanton, Hon. Bakaia Kiabo ao e na kaekaki iroun te Minitita ibukin te Aono n Raina ma Rawaki. Te Minitita ae karineaki, Hon. Mikarite Temari. E nakoim te Tia tei.

KAMWAINGAN TE KIRINIKI ARE I BANANA NAKON NNENA AE E BOOU

Hon. Bakaia Kiabo: Ao e rabwa *Madam Speaker*. Ma imwain ae I tabeka au titiraki, ao I a bon kan anga riki bwanan te kamauri n reiti kamauri. Bwanaia kain Kiritimati ao Kanton nakoim te Tibiika ae karineaki, te Beretitenti ae karineaki, te Kauoman, Minitita ao Taan tei ao ai boni kain Kiribati ake a ongora n te tai aio. Kam na bane ni mauri!.

Ao e koaua e kangai taekan au titiraki ane n te ota bebwa nambwana 156. *I kani butia te Minitita ibukin te Botaki ni mwakuri ibukin te Mauri ao Katoki Aoraki bwa e na kaongoa te Maneaba aio taekan babaire iaon kamwaingan te Kiriniki i Banana nakon nnena ae e bebete kawarakina irouia taan maeka iaon Banana i Kiritimati.* Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Mikarite Temari: Ko aitau *Madam Speaker* ao aio kaekan ana titiraki temanna te Tia tei mai Kiritimati ae karineaki. *Te babaire iaon kamwaingan te Kiriniki i Banana e na karaoaki inanon moan te teem aio n te tai are e waekoa imwin tian raoi babaire iaon tein tamneina.* Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Bakaia Kiabo: E rabwa te Minitita man te Aono n Raina are bon raou n Tia tei mai Kiritimati ibukin kaekan te titiraki ke te kainano aio.

Ao e koaua imwain ae I buoka au titiraki, ao I kan kabwarabwara bwa e mena iaa ngkai rabwatan te Onaoraki ke te kiriniki are e na

kamwaingaki mai tabon te kawa ane Banana.

Te Kiriniki aio e mena i tabon te kawa n aron ae ngkana kam a tia n roroko i Kiritimati ao e mena ibon itabon te kawa, e rangi n raroa ma te botannaomata. Ao riki n te tairiki, bon akea te taura ke terana irarikin te kawai bwa e rangi n rotongitong te kawai nakon kaean te Kiriniki aei ao te botannaomata ke kain te kawa a maeka e nang raroanako ma te Kiriniki aio.

Ngaia anne bukin kainanoia kain te kawa aio ao tangiran aia Kiriniki bwa e na kamwaingaki. Ngaia I taku bwa n irekereke ma kamwaingan te Kiriniki aio, ao bon te karikirake ae kanga e a boni maan bwa tao ai uoua tabun ririkina. Ao inanon tekatekara inanon ana rabwata te Kauntira ni Kiritimati, ao e reke naba ara tai n roko iroun te Tia Koroboki ae Matoa n te Botaki n Kuakua aoni karekea rongorongon te karikirake aio. Ao a taku bwa a bane tabeia kain te Botaki ni Kuakua ngkai e a bon tia n reke mwanena ao e a tia n raai nakon manga te Botaki ni mwakuri tao ngaia ane e na kaeka iai te Minitita n te Aono n Raina.

E a tia ngkanne n taku te Tia Koroboki n te Botaki ni Kuakua n te ririki ae e nako inanon Tun. I kawaria ma au Kiraka ngke I riki bwa te Meia iaon Kiritimati, ao ti kakaea naba rongorongon te Kiriniki aio. Ao e a tia n roko mwanen te karikirake aio, e a nako mai irouia tabeia are ibukin karekean mwnen te karikirake ao e a roko.

Ao tao bon iai baenikai ao ti a kan reita ngkanne te bubuti nakon te Minitita n te Aono n Raina, ngkana iai te baenikai tao n te tamnei ao baikara riki. Ao ti a manga boni kawenea naba bwanan te bubuti bwa e irekereke te kainano aio ma maeun naba te botannaomata ni karoko n te Kiriniki n te tai ae waekoa ke te tabo ae e na angaraoi ibukin te kawaraki.

Ngaia are ti a boni kawenea bwanaia ni bubuti kain te kawa ae Banana ngkana e na kona ni moantai. E aki raoi bwa tera te teem ae e nananaki ao ngkana ti a bubuti bwa moan te ririki riki aio ngkai e a bon tia n tauraoi mwanena inanon bain te *Ministry* aio n aron are ti karekea man te Onaoraki. Ao tia boni bubutia te Minitita ma ana Botaki ni mwakuri are e tabe ma aio, ngkana ekona n nora aio bwa te kainano naba. E rangi n kainanoaki irouia te botannaomata ibukin karekean maeuia n irekereke ma aoraki.

Ao ngkana e kona ni kabirimwaka riki tao moan te ririki ke e na kanga riki bwa e aonga n ae e tobwaki te kanganga ibukia ara botannaomata iaon te kawa ae Banana. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Minitita ae karineaki ibukin te Aono n Raina ma Rawaki, Hon. Mikarite Temari am kaeka.

Hon. Mikarite Temari: Ti nora te kanganga, kanga bon ti aki naba te oi ni kanganga aio bwa are te Kiriniki e bon tei iaon Banana ao e karako te mwaiti aika a roko n te Kiriniki. E tamaroa naba teina arei ma are e kakoauaki e a tei ni kaan nakon te marae, e a tei i tabon te kawa.

Ae e kateia te Tautaeka ni kawai ae e katea te Kiriniki anne.

E riai ni mataata n anne. Ao e na mataata naba iroun te Tia tei ae karineaki bwa akea mwanen te Kiriniki ae e a tia n roko inanon bain te Kiriniki, akea. Bwa ngke bon iai ao e a kaman kateaki. E ria naba ni mataata n anne.

Ngkana e marooro ma te Minitita n te Onaoraki ni kawai, akea. Ao ngkana iai ao are e na manga oki nakon te Tautaeka mwanena ao e na manga kaokaki.

Ma are anne bon ana *smart* te *Linnix*, ngkana iai mwane aika a mena ao a riai ni kabaitia ni kateaki bwa e na aki manga oki te mwane nakon te *Finance.*

Ngaia are I karautaeka a akea te mwane ae e a kaman tia ni mena inanon bain te Linnix ibukin te Kiriniki. Ma iai ngkai ana tamnei te Taokita, te Minitita ngkai n te Onaoraki ae e boou iaon Kiriniki aikana a mwaiti aika ane e a tia ni katanoatai. Ao teuana naba ngkanne iai te Kiriniki ane i Banana ae e na kateaki n te tai ae waekoa ma tamneina. Are tamneina ngkai are ti kataia ni kabwatia ma te Onaoraki bwa e nga tamneina ane e na kariaiakaki.

Ao n tian tamneina anne ao e na waaki. Ao e a kaman noraki te kanganga anne. Ao ngkai bon te Tautaeka Kiritimati ao e boni babarongaia te Tautaeka ae e bon mwakuri inanona n ana kainano Kiritimati ao ni karikirakean Kiritimati. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Bakaia Kiabo: E rabwa buokan kaekan te titiraki mairoun te Minitita ae karineaki man te Aono n Raina. Ao e koaua ngkana e tuai nroko mwanen te Kiriniki ni buokan te titiraki ngkanne. E kanga raoi te koaua bwa ti kawara te Tia Koroboki n te ririki ae e nako. E aki Tia Koroboki ngkai n te Botaki ni Kuakua ao anne ana rongorongo ae e anganira n te tai ae enako inanon Tun ao e na boni kakoaua ara Kiraka bwa ti boni kawaria n ana aobiti ao e bon taekinna ae e a tia n reke mwanen te karikirake ma tao ngaia anne rongorongo ae e a tia ni manga oki nakon te Finance.

Ti akani bubuti ngkanne n aia itera kain te kawa aio ngkai e a bon tia n reke mwanen te karikirake anne ao tera arona ngkanne ni manga kaokaki nakon ana rabwata te *Ministry* ibukin te *Linnix* ni manga wakinaki naba te karikirake anne. Ti a kani butia ngkanne te Minitita ibukin buokan manga kaokan mwanen te karikirake anne ngke e a bon rangi n kainanoaki n aron ane ti mwaneweia ibukin maeuia te botannaomata ni karekean riki te Kiriniki ae e uakan ke e mena i nukan te kawa. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Minitita am kaeka am kaeka..

Hon. Mikarite Temari: Ao I kani buoka riki kamataatan te Tia tei ae karineaki mai Kiritimati temanna, bwa ae i baiu aio ngkai bon te *development budget* n te ririki ae e nako.

Ae inanon baiu naba ngkai naba aio ao bon akea bwa ti iai bwain Maneaban Tabuaeran, Teraina Linnix ao akea kanoan te Kiriniki ibukin Banana.

Ao ngkana e kan anaa koauana e kona n noria ni kabane. Ngaia ngke bon iai ao e a kaman tei.

Ao anne naba ngai ae I bon tabetabekia naba inanon au Kabineti. I bubuti katean kamwaingan te Kiriniki are e tei nankon ni nnena ae riai. Ao e a tia ngkai n te ririki aio ao moan te ririki ao e a tauraoi mwanen te Kiriniki are e a tia ni katanoata te Minitita n te mwane. Ao anne ngkanne te kanganga ngke bon iai ao e a kaman tia n tei. Bwa ti a kaman ingainga naba ni kani kateia ngaira te Linnix ibukin kainanoana.

Ao aikai ane e bon ti mwakoro ngkai bwaai ni kabane. Iai P*rimary school rehabilitation programe, Kiritimati power supply, toilet block Teraina. Tabwakeauea Primary school, te Seaweed, Kiritimati Senior Secondary school, E-grade house development. Provision of septic truck Kiritimati, Upgrading of St. Francis high School. Kiritimati Risk Management, Kiritimati Island Energy project, Solar soft warehouse, Housing improvement on Kiritimati island. Main camp clinic. LC Linnix Insurance. Upgrading of Insfrastructure of MLPID, Shipping Cost for Public transport. Teraina Maneaba, Tabuaeran Maneaba, dental lab. Outer island infrastructure strengthen seaweed. Shipping cost of public transport Tabuaeran and Tabuaeran Maneaba.*

Ao aikai kanoan te *development project* ae ti biribiri inanona ao akea mwanen te Kiriniki ae e roko man te Onaoraki.

Ngkana e bure kawaina bwa e kawara te Tia Koroboki n te Onaoraki, e riai n uringnga bwa te Linnix ao te Tia Koroboki aika a

mena ikekei bwa taan karikirakea te Aono n Raina.

Ao e a onga n eti kawaina ngkanne ao e kona ni koaua ngkanne bwa e nga mwanen te Kiriniki ae e tia n nako. Ao anne ngkanne ae ti mwakuri mai iai. Ao aio ngkai te nikira ngkai ae ti kibari inanon te ririki aei. E rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Tia tei kabanean am titiraki.

Hon. Bakaia Kiabo ; E rabwa te Minitita ibukin te Aono n Raina. Ao tao anne kabanea ana raa. Ao e koaua ti a reitaki ma te Health ao te kani bubuti riki nakoia Taan Koroboki ibukin aia rongorongo ngkana a na koaua. Aio tao I a kani kawenea naba bwa te bwana ni kakaewenako nakoia Taan Koroboki bwa a na aki manga raa.

Ngai ngke I kawara te Tia Koroboki n te Onaoraki ao te Meia ngkoa ngai i Kiritimati. Ao ti karaoa tabera bwa te bubuti ae e a rangi n mwaiti i Kiritimati, ao ibukina are e na bon tabenna bwa ana karikirake te Onaoraki.

Ao n te tai are ti kawaria ao e bon anganira 100% bwanana ao ana marooro bwa raou te Kiraka n te tai anne mai Kiritimati. Ao I taku bwa e bon anganira 100% ana marooro bwa e a bon tia n reke mwanen te karikirake ao a tia ni kamwainga. E a nako mai irouia ngkanne.

Ngaia are ti a kani kakaewenakoia taani mwakuri ao riki nake a mwiokoaki man te Tautaeka bwa a na taekina raoi te koaua ao te eti nakoira ngaira ake taan mwiokoaki ibukia ara botannaomata.

E koaua buokan te titiraki. Ti a manga boni kawenea riki bwa te bubuti nakon te Minitita ae karineaki ngkana iai ana karikirake ai kaea kamwaingan te Kiriniki aio ibukin kainanoakina irouia ara botannaomata n te kawa ae Banana. Ko bati n rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Mikarite Temari: Iai ae e na tauraoi ngkai ni kateaki. Ane e a bon tia naba n taekinna te Minitita n te Onaoraki. Iai Kiriniki ni kabane ao teuana mai iai ngkai ane e na nako ni kateaki te Kiriniki i Banana.

Ma ti na bubutia riki Taan tia tei ao te Kauntira n aba aika aban te Tautaeka bwa kawaia *through te MIA*. Anne raoi etina. Kauntira i Tabuaeran am Teraina, kawara te MIA. Ao Kiritimati te Linnix.

Ngkana ko tibanako bwa ko a kawara naba anne, ao anne ko na boo ma kanganga ngkanne bwa are bon iai kawain te mwakuri. Ao ngkana ko aki ata tiam ngkoe te *Local Government,* ibuobuoki ma te *Central Government.*

Ngkana ko aki kan iraorao ma aikai, ao aikanne ngkanne.

Ma e na mataata bwa Kiritimati are bon aban te Tautaeka. A kaman tauraoi karikirake inanon bain te Tautaeka ngkai ibukin te 4 n ririki aio. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Ao e a boni bane buokan ana titiraki anne ao ti a nakon ngkanne ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei mai Teraina, Hon. Nantongo Timeon ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki, Hon. Booti Nauan. Te Minitita ibukin Bitineti, Karaobwai ao Boboti. E nakoim te Tia tei.

ONRAKEN AUTI N TAKATAKA I TERAINA

Hon. Nantongo Timeon: Ko rabwa riki *Madam Speaker.* Ao au titiraki ae iaon te ota bebwa e kangai taekana ao nambwana 161. *A bane n onrake ngkai auti n takataka i Teraina ao aikoa kona ni katine taan oroben. N na bubutia te Minitita aei bwa tera ana ibuobuoki nakon te oi ni kanganga aei?* Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Booti Nauan: E rabwa te Tibiika. Ao ngkai tao ai bon au moantai n taetae n te Auti aio ae e nang kakawaki ao tao ai bon au kabanea naba n titiraki. I ongo bwa ai ti teuana rki te titiraki. I a bon reitai ma kain abau ae Tabiteuea Maiaki, Unimwanen te Ueanikai ao Ueen te Ueanikai ni kamauriko te Tibiika. Kain am aobiti aika uoman aika mai moa ae a boni kekeiaki naba n ri riki bwa raora n taainako. Ti kataratara ngke e bong, raora naba ni kataratara. Am bureitiman naba te Tibiika, kanga ti mwamwinga taekan am bureitiman. Ti a mwanigna naba ae iai raom n te tekateka ikanne. Ai bon te *Leader* n te Kaitara ma kain te Kaitara ake a roko ngkoananoa ao ai manga akea ngkai. Kain te Kaitara ni kabane ao ai bon te Beretitenti, te Kauoman, ao ai ngaira ni kabane aikai te Tibiika. Kam na bane moani mauri!

Ao aio ngkanne kaekan ana titiraki temanna te Tia tei ae botonimwane mai Teraina. *Tibiika, e kona te KCDL n tangoi Maneaba ibukin tobwan moa te kanganga aio.* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki te moantai.

Hon. Nantongo Timeon: E rabwa te Minitita *Madam Speaker*. Eng ao e koaua ae iai te kanganga teuana n ara abamwakoro ae Teraina te Tia Babaire bwa kanga e a bon rangi n karako te Maneaba. Tao bon ti Maneaba ngkai aika kanga a kona ni kabonganaki, tao boni Maneaban Aro.

Ma are ngkana ti taraia ngkai ma te Kiritimati ae e a rangi n uakan imawaira. I taku bwa ae e na reke Maneaba ke a na aki.

Ngaia are I boni kan bubutia riki Minititia. Eng, oin reken onraken te naan umwa n takataka bwa are ai iraua kaibuke ae a roko i abara ae Teraina ao e aki anaki te ben. Ngaia are ti kan bubuti naba tao ngkana tao iai naba au karinraa naba are ngkoananoa are I bubuti ibukin aia kaibuke ake kanga a na tiata. Ngkana arona bwa e na reke angan tao teuana ni kamwaei auti n takataka ake a rangi n uakan ma te matabaiawa ao tao e na reke buokaia kain au abamwakoro ni katine, ao tao e na reke buokaia imwain te Kiritimati.

Ao anne ngkanne *Madam Speaker* ibukin ongoran te Minititia. Ao tao eng tao e na ti kona n reke n aia auti aomata ke tao ngkana arona bwa e na reke naba angana n anne bwa tao e na aki reke anakin te takataka imwain banen te Kiritimati ao tao are a bon ongora naba te tia mwakuri n te takataka i Teraina ma tao te Kauntira. Ao ngkana iai aia ibuobuoki ma anne ngkai te kanganga n ara abamwakoro *Madam Speaker.* Tera ngke e kona n nora aio te Minititia. Tao e a ibuobuoki ma tao te Minititia n te Reirei ke antai ake kanga a na kangai, bwa are ngkai naba e bon tare tera.

Ngkana aki uoti ngkai kaako ma te bwaa kaibuke aika a na nako ngkai ao aki ana te ben, ao ai bon te kanganga ae e na reke nakon au abamwakoro ae Teraian ao tao ni ikotaki naba ma ara atimwakoro are Tabuaeran. Ngaia are tera ngke e kona n nora te ibuobuoki aio te Tautaeka ngkana e kona ni karekea angana. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Minititia am kaeka.

Hon. Booti Nauan: E koaua te Tibiika, ao e rabwa buokan te titiraki. Ao tao eng, ti na kamataatai moa itera tabeua n te kanganga aio te Tibiika. Bwa are kanga bon iai ngkoa te kaibuke ae ti rangi ni kakatang iaan kawaina are e kakaraoia teuae te Kwai.

Manga iai ngkai te kanganga iroun teuae te Kwai bwa e a manga kuaki iroun te *Covid-19* ao ti a bane ni kuaki. Ngaia are kanga ti bon nanokawaki n aei te Tia Babaire, ngaia ae e a reke ae e aikoa reke anakin takataka bwa are te Kwai e aki kona ni mwakuri bwa e a kainaki mwanangana.

Eng, kanga iai naba ara taratara ngaira kain tera, tao n aron are e taekinna ae te Maneaba.

Eng, ti kona ni kakaei ao tao ngkana e aki reke Maneaba bwa are a karako Maneaba. Tao e na reitaki au *KCDL* ma ana *copra co-ordinator* iaon Teraina. Ao ngkana bwa iai auti akana a bubura, tao ngaia ti na tarai akanne.

Ma iai naba ana iango ara *KCDL* ke ara kambwana n takataka, e taku bwa Maneaba aikai ane a

kabonganaki ao tao bon te auti n takataka e a onrake n are a rangi ni maan.

Tao iai ngkanne ana kataratara ara kambwana n takataka aio bwa tao e nang manga iangoi aron ake a rangi n maan. Tao e nang kamwawai, ma kanga iai ngkoa te iango are aongko a na anaki ni kabueakaki bwa are ai bon akea angana bwa tao ti kamwawana. Ti na tara te itera anne ngkana e na bwai.

Ngkana arona bwa e na iai naba kanganga ao tao ti na kakaea aron nikoan aio.

Ao e koaua te Tibiika, kanga ti nora te kanganga ane e taekinna Teraina ao e na aki raraoma. Bwa ngkai imwain nakomau ao I marooro ma kanga ana *management* au kambwana n takataka are te *KCDL* teuare te *CEO* are te Paul. Teuae Bauro arana n taetae ni Kiribati. Ngkana kam kina teuaei n ikotaki ma ana *Operations Manager* teuare Ten Enari. Ao I marooro ma ngaia ao I taku, ti nang kakaea angan tobwan te bwai aio. Bwa e aki koaua ae e na roko te Kiritimati ao a nang aki katine kain Teraina ni ikotaki ma are e bon taku Teraina ana atimwakoro are e taku arei. Ti na buokia kain te Itera Mainiku.

Ma I taku bwa bon te kanganga teuana te Tia Babaire, kanga aron te kanganga ngkai n te kaibuke. Ao aron mwamwananga ao I taku bwa ti na karautaeka naba ngkana arona bwa iai kaibuke aika a tia n roko ikekei ao aki tobwaki anan takataka bwa are e a boni katinea moa te kaibuke are e roko bwa e nga moa ae e rangi n kakawaki riki. Katokan te naan bwatintia ma taian kaako. Ao e koaua tao n te takataka ti a tautaua moa bwa are e bon nakon ana katine te kambwana teuana ma teuana. Ma e aoria ti a kakaea angan ane e taekinna te Tia tei mai Teraina. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei te kauoua n tai.

Hon. Nantongo Timeon: E rabwa te Minitita *Madam Speaker.* Ao e koaua e rangi n rb n ana kakaeka ao a bon ongora kain Teraina.

Eng I taku bwa kanga ai te bubuti naba. Tao tiaki ti nakon te Minitita ae kaekai n te tai aio ma tao ai bon nakoia naba Minitita aike kanga iai rekerekeia ma Mwamwanangan kaibuke ngkana arona bwa e aera.

Eng, I a karinra naba *Madam Speaker* nakon te Tautaeka n aio, bwa kanga ti ongo bwa iai tao bon ara kaibuke are Ara Tobwa ae aongkoa e na mwananga naba ni baonia ataei. Tera ngke e reke naba angan karinraean kainano aikai ibukia ara abamwakoro aikai ao riki ngkai e a boni kaan te Kiritimati ao ti a boni kawa ngkana e aki reke ara katine ao n roko ara kaako ma te bwaa.

N ara abamwakoro naba ae Teraina ao kam ataia bwa te akawa iai moan te kanganga ao ti rangi n *depend* iaon te bwaa.

Ao ngkai e roko naba te ribooti bwa a bubuti naba ngkai kain Teraina ngkai nakoiu n te bong are ngkoananoa bwa N na kaotia bwa e a bane te bwaa ao te kaako iaoni kawaina ni bane.

Ngaia are ai bon te bubuti naba tao bon nakon te Tautaeka ae e bwanin ao te Maneaba aio ngkana e kona n noraki ara kainanoaki aio. Ao kam bati n rabwa ao I taku bwa e a toki naba ikanne, e a rau naba nanou *Madam Speaker* ao e rabwa te Minitita n ana kakaeka ao kam na bane n tekeraoi ni kabane. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Booti Nauan: E rarabwa te Tia Babaire. E rangi n rarabwa bwanan te Tia tei ao e koaua bwa te bwai ae e rangi n mataata. Kanga ngkai te Tautaeka e kataia n tarai kanganga aikai. Ao e koaua n aron kanga tobwan te kanganga aio n te tai ae e uarereke tao te short term, ae ngaia ae ti na kataia ni karaoa te boraraoi ma kaibuke aikai. Ngkana a roko n te Itera mainiku ao ti na kataia ni butia bwa a katokai taian takataka.

Ma are aio te Tia Babaire ao tao te Tia tei ae karineaki aot ao bon ara koraki, aikai kanga taian short term solutions ke kauarerekea ke katokan kanganga n te tai ae uarereke.

Ma iai ana waaki ngkai te Tautaeka ae e boou ae e kawenea ngkai n ana waaki. Ao teuana mai ibuakona e aoria n ae ataia naba kain Teraina ao kain te Itera Mainiku, iai e Auti ane e na kataki ni karaoaki ngkai ane te *Copra Mill* i Kiritimati. Anaki naba takatakan Teraina ma Tabuaeran ao takatakan Kiritimati ao a kantanaki ikekei.

A kantaki naba ao anaki bwaai ao a kawakinaki ao e a karaoaki naba tao kanan te beeki ikekei, e a manga iokinibwaiaki.

Anne ngkanne kanga taian kataratara inanon te tai ae e maan.

I kukurei n taekinna bwa I marooro ngkai ma te *KCDL* imwian nakoimau teuare tem Bauro ao Henry, ana *operation manager.* Ao iai teutana te kanganga n te *Copra Mill* bwa tao iai teutana taran boona ma aron kakoroana n reitaki ma aron tao kanganga tabeua. Ma e a tia ngkai n tauraoi rabwatan te *Copra Mill* bwa e na rinanona ma ana Board bwa terana aia anga ni moantai ni kabutimwaka katian te *Copra Mill* aio. N te aro bwa e na kona ni bebete aron anakin takataka man te Itera Mainiku.

Iai naba ngkanne ara karikirake ane e wene ngkai inanon te waaki. Ti a tia ni kanakoa bebwana ao ti a bubuti mwanenakia, kanga kateakin taian

copra mill riki nimaua. Ao aua aban Kiribati aikai mai iai ao teuana mai ibuakona Teraina. E boni mwakenaki Teraina n 1, ti na katea te *Copra Mill* ikekei.

I taku bwa aei teuana te karikirake te Tia Babaire ao kain te Auti aio ae e rangi n tikiraoi. Bwa ngkana ko katinea am takataka ao e aki manga kawakinaki. Ko katinea ao tao uabong ao e a kamantaki naba. Ao e kona ngkanne ni kawakinaki te bukibuki ni bwaa ke oera inanon te tai ae maan. Ao tao e reke te kaibuke ao a kona ni katokaki ngkanne taian bukibuki ni bwaaa ke taian oera n nakomai ke tao a mwaketenaki naba mai i Kiritimati nakon te tabo are ti kanakoa nako iai.

Ao tao ngkana a manga katokaki taian bukibuki ni bwaaa mai Teraina ao Tabuaeran, te bwatintia e a kona ni kani wene riki irarikin te bukibuki ni bwaa. Nakon ngkai ae te takataka, ai antai ae e nang kani wene n te bwai ae e bon te bwai teuana boina.

Ngaia are kanga aikai itera tabeua aika a katarataraki ngaia a ongo ngkai kain Teraina ao Tabuaeran, bwa anne ngkanne teuana kanga tarana.

Iai naba ngkai ana waaki te Botaki ni mwakuri are e tabe ma Mwamwananga n te aro bwa e aonga n ataia naba Teraina ao Tabuaeran ao Kiritimati, bwa a nang boni karekea ngkai te kaibuke teuana ae e nang bon mwakoro iai aran te Itera Mainiku ao e nang boni karaua ni bubutibuti ikekei ni ngangare n taake ni maraen Tabuaeran ma Teraina n akea wawaeana. E anai ami kaako, e anai mai takataka. Ao n tokina a nang bane bwain abami. E a katokai ngkami ao manin ami auti a toka naba. Akea ami kanganga.

Ao ngke I mani kangare te Tibiika, ma aio kanga te kataratara n te aro bwa e aonga n ongo Teraina kanga aron ana tobwa ara Tautaeka ae e aki katibanakoa. E ngae ngke e raroa nako ma nanora e nang abwabwaki ni kani buokia te koraki aikai. Ao ti rangi n nora te kanganga ae a mena inanona. Ao e rarabwa te Tia Babaire.

E rabwa tabekan te kaoti aio bwa e reke maroroakinana ao tao ti a tiku iaon aio te Tia Babaire, ao are ieta ngkoe te Tia Babaire ao te Tia tei riki ae e rine. E rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei te kabanea n tai.

Hon. Nantongo Timeon: E rabwa *Madam Speaker.* Ai bon te kakaitau nakon te Tautaeka ao nakon te Minitita. Eng ae a bon ongo kain Teraina. Eng ti na buokia n tataro bwa e aonga ni koro bukin iango aikai. Ao e koaua anne e rarabwa te Tautaeka n anne. Eng, e bati n rabwa

te Minitita n ana kaeka ao e rabwa *Madam Speaker*. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita. E a bon nanoraoi am titiraki anne te Tia tei ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei temanna ae karineaki mai Makin, Hon. James Taom. E na kaekaki iroun te Kauoman ni Beretitenti, ao bon te Minitita naba n te mwane, Hon. Dr. Teuea Toatu. E nakoim te Tia tei.

ANA AGENT TE KPF ARE E NA MWAKURI IAON MAKIN

Hon. James Taom: Ko rabwa te Tibiika. Ao au titiraki ae nambwana 71 e kangai taekana. *I kan titirakina te Minitita are tabena bwa e na roko n ningai ana tia mwakuri ke ana agent te KPF are e na mwakuri iaon Makin?* Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa ana titiraki temanna te Tia tei ae karineaki mai Makin, ao aio kaekana. *Ae e mwakuriaki ngkai babaire ibukin kateirakean ana tia mwakuri KPF iaon Makin.* E rabwa.

Tibiika : Te Tia tei buokan am titiraki te moantai.

Hon. James Taom: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa ana kaeka te Kauoman ni Beretitenti. Ao e koaua ae e a boni boo ngan naba ara titiraki aei te Tibiika. Te kainano aei, kainanoia kain Makin ae te Tibiika. Ae e bon nakon manna tao iraua naba te ririki ngkai.

Tao e koaua tao terana tao bon iai bukina ae e rangi n bae iai. E rangi n bae iai, ngkana ko bon iangoia. Kanga ti tebo ma te bwai ae bon e rangi ni uarereke aron karaoakina bwa are ai bon ti kateirakean naba te tia mwakuri.

Eng, ma tao bon iai riki rekerekena nako ae kanga tao ti aki roko iai ao ti aki ataia ae ngaia ae kanga e a karika wene nakon te bwai aei.

Ma e aoria ti a bon kawenea ara bubuti nakon te Minitita ao riki bon nakon te *KPF* bwa ngkana bon kanoan aia Kainibaire bwa e na boni bane ni katoaki abamwakoron Kiribati irouia aia tia mwakuri. Ao ti a bubuti bwa terana ngke e kona ni kawaekoaki naba temanna naba nako Makin, bwa I taku bwa e rangi n ibuobuoki iai. Eng e rangi n ibuobuoki nakon te abamwakoro i tinanikun Tarawa riki ibukin bon biriakinan kainanoia *members* n te *KPF* aike iai kainanoia n irekereke ma aia mwane are e mena inanon bain te *KPF*.

Ngaia tao nakon ae tao iai atakina teutana iroun te Minitita bwa tao e na kona ni waekoa ke tao nakon n ningai te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti am kaeka.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Eng e rabwa buokan te titiraki, ao e koaua ti nora aron kainanon Makin n te itera aio ibukin tangiran ana agent te *KPF* are e na riai ni kawaekoaki ni kateirakeaki.

Ao anne n aron are I taekinna, ae mwakuriaki ngkai.

Tao N na ti kabwarabwara teutana *Madam Speaker.* Bwa n taina aio ao bon ti 5 te aba ngkai iaon Kiribati ae iai ana *agent* te *KPF*, bwa Marakei, Abaiang, Onotoa, Beru ao Nikunau.

Ae i Nikunau ngkai e toki bwa are e a resign naba te *agent* ikekei. Ma aba aikai kanga a bon rineaki ngkoa bwa kanga taian kakatai. Bwa e bon noraki aron katean taian agent, tiaki te bae akea te kanganga iai, bwa are e na karauaki ni barongaki raoi aron te babaire ibukina. Bwa ai iraua raoi kanga te kantaninga ibukin te mwane are e na kona irouia taan mwakuri n te tabo anne, ke tao nake a na boni karaoa raoi aia *voluntary contributions*. E na riai ni babaire ma te Kauntira tao e moamoa riki ibukin kabonganan te *State fund* ke te Treasurer ikekei ke tao bon te *Assistant Treasurer* are ngaia ae e na *monitor* ke tao e na ibuobuoki n tararua aron taian karinimwane akanne.

Ao bon taben ngkanne ke n taai aika a nako e tuai raoi ke e ewa naba taian mangaongao ao e ewa naba taian nakoraoi are e aki kona n reke ae e aki roko aia *contributions* nake taan tia bwaibwai iroun te *KPF* i Tarawa, bwa tao e a kamangaoaki naba n anga aika aki raoiroi.

Ngaia are I taku bwa bon te bae e bon tangira raoi barongana raoi imwain ae e na wakinaki, ma te kantaninga ni kaekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki. Eng aio bon ana baire te *KPF* ke te Tautaeka ae e na bon riai n iai ni kabane taian *agent* iaon aba nako, iaon Kiribati ni ikotaki ma Makin.

Te kantaninga iroun Makin n au marooro ma kain te *KPF* ao I taku bwa e kataia ni taketenaki te ririki aio. Ao anne ngkanne te babaire ngkana e na ibuobuoki anne. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. James Taom: Ko rabwa te Tibiika ao e rangi n rabwa ana kamataata te Kauoman ni Beretitenti ae karineaki. Eng, I taku bwa a bon ongora kain Makin n aron kaekan aia kan ota iaon te itera aei.

Eng, ngkai I rangi n mataata iai ao au kantaninga bwa a rangi n mataata naba kain Makin. Eng e koaua bon iai iangoana ao iai te katautau naba are e a tia n taekinna te Kauoman ni Beretitenti.

Ngaia are tao ti a boni katikui bwaai ni kabane nakon te Tautaeka ke tao nakon te KPF ke tao nakon te Kauoman ni Beretitenti ma ana Botaki ni mwakuri. Ao ti bon boutoka aron kanga te kantaninga are iai noran te ibuobuoki ae e abwabwaki n aron te waaki aei.

Ao tao e na rangi n ibuobuoki riki n aron ni boutoka kanga kanoan naba teuana ana Moti n nano Tobwan Kiribati are tao te Tautaeka moa n te tai aei, are kanga ibukin aia Kaintabwi taan oroben ao tao terana.

Ae nanona bon iai te kantaninga bwa e na bon riai n tabangaki iaon Kiribati. Ma e rabwa bwa e aki rangi n raroa naba ana tai Makin n aron are e a tia n taekinna te Kauoman ni Beretitenti ao ti a kantaninga nako iai te Tibiika. Ao e a bane naba buokan au titiraki mai ikai te Tia Babaire. Ao ko rabwa.

Tibiika: Ao e a nakoim te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa bwa tao e ibuobuoki teutana te kaeka. Ao e koaua ti na kamatoa riki aikai ao a bon ongora ngkai kain te *KPF* ae e na riai n raa. Aio te itera are e na riai ni kibaria bwa are e eti ae e taekinna te Tia tei ae karineaki mai Makin. Bwa aio are e n irekereke ma aron te Moti n nano are a nang bane ngkai n tauaki kanga tao ni kaungaki taan oro takataka bwa a na karinimwane n te Kaintabwi. Ao I taku bwa e aki kona ni koro nanon aio ngkana akea taian *agent* n aba nako iaon Kiribati.

Ngaia are aio bon teuana te mena ae ti na rangi n kaumakia ngaira kain te Tautaeka ao ti a bon tia ngkai n reitaki ma te *KPF* ao ti kantaninga ae a tia ni mwakuria aia bebwa. Aia bebwa are kanga a na kawenea imatan te Kabineti iaon te itera aio ibukin karaoakin taian *agent* iaon abamwakoro nako, ao taian babaire ake a na rekereke ma te kateirake anne. E rabwa.

Tibiika: Ao I taku bwa e a bon bane buokan te titiraki anne bwa e a bon nakoraoi. Ao ti a nakon ara titiraki are imwina, e na tabekia te Tia tei temanna mai Beru, Hon. England Iuta ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki Hon. Tekeeua Tarati. Te Minitita ibukin Mwamwananga ao Kaneweaba. E nakoim te Tia tei.

AIA TIATI BITINETI IBUKIN KANTOKAN KAAKO NAKO ABAMWAKORO AE E NA TI TE TIKINA

Hon. England Iuta: Ko rabwa te Tibiika. Ao n reiti bwana ni kamauri n te ngaina aio. Nakoim te Tibiika ma kain am aobiti, te Beretitenti te Kauoman, ma Minitita. Mataniwin te Kaitara ao ai boni ngaira Taan tei n kabane ao ake a ongora n te bowi aio n te bong aei. Te bwana ni

kamauri nakoimi. Kam na bane ni mauri!

I a bubuti tabekan au titiraki ane nambwana 162 iaon te ota bebwa ane e kangai. *E a boni rangi n korakora ngkai te kakaokoro na ron bairean kantokan ma boon karaian kaako ngkana ko bobwai mai irouia bitineti mai iaon Tarawa. E kona moa te Tautaeka ni ibuobuoki n te itera aei n te aro bwa e na ti te tikina aron aia tiati bitineti ao e na boraoi riki boon bwaai nakoia kain abamwakoro?*

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Tekeeua Tarati; Ko rabwa *Madam Speaker* ao aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Beru. *I kukurei ni kaongoa te Tia tei ae e rine bwa e waaki ngkai te Tautaeka ni baronga are e na ti te tikina aron aia tiati bitineti ibukin kantokan kaako ao boon karaian kaako.* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei buokan ama titiraki te moantai. E rabwa ana kaeka te Minitita bwa ngaia ae e a waaki ngkai aron barongan anne.

I ti kan ongora, tao e na manra ao e na tia aron aia mwakuri taani mwakuri taiaoka.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati; E kaoau te Tia Babaire, I taku bwa a bane n iraorao aikai ma au kakaeka naba n taai aika nako ao tao ngke ingabong riki.

Ma e aoria bwa N na kaokia riki. Aio kanoan ana babaronga are kanga ti reitaki iai ma rabwata aika taan bwaibwai ni kaibuke ni ikotaki ma te *Finance*. Ana tia Koroboki te *Finance* ao boni kaina naba ana *Accountant General* te *Finance* ao taan bwaibwai n te kaibuke, taan babaire n ana *Association* taan bwaibwai n te kaibuke, ao boni kain te *KCCI* naba. Ana Beretitenti te *KCCI*. Kain naba ana Botaki te *Commerce* n irekereke ma te naan kaako ma te naan rana riki. Aio ngkanne are kanoan ara babaronga are ti a tia ni baireia.

Ti a rinanon ngkai te naan issue ke te naan kanganga ake a irekereke ma te *freight,* te *handling,* aron te *process* ibukin te *freight refund*. Tao kakaokoron naba te naan *rate.*

Bwa n aron ao ongorami kain Kiribati ao te *freight,* e kantaningaki kaibuke ni kabane bwa a na ira are e anganaki te *KNSL.* Bwa iai te *rate* are e antganaki te *KNSL* bwa e na bwaina ao a boni bane naba ni bwaina kaibuke ni kabane.

Aio kanga ti noria bwa a boi bane ni bwaina angin kaibuke ma tao ti iai te kaokoro n te *rate* are nako Kiritimati.

Ngaia are aongkoa aio ngkanne ti nang bane ni barongai ngkana a bane n reke taian ware, ao a bane n

nanoraoi kain itera aika kakaokoro ao ngkanne tina kona ni *come up* ngkanne ni *develop* ara *policy* ke ara *regulation* are ti nang bane ngkanne regulate bwaai ni kabane aikai. Ao n aron are I taekinna riki ngke ingabong, aongkoa ara *exercise* ti na kataia ni katia ni moan te ririki ae e boou.

Ao tao ara kantaninga bwa e na tia imwain te Auti ae e na roko. Aio kaekana teutana te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Tekeeua Tarati: E rabwa ana kakaeka te Minitita. E koaua tao bon otau ngkana I bobwai, bwa ngkai ti tebo ma otau ngkana I bobwai e a bon rangi n kaokoro. Bwa te kantaninga riki ngkana ko a kaboi bwain auti, bwai ni kateitei are tao e a tia. E a kuri aki kaungaki ngkai ae ana bobwai te aomata. Akea te *freight levy fund* ae e na reke nakon te aomata, e bon tangiraki bwa e na *pay ana freight.*

Ngkana e na bobwai te Aro e tangiraki retana, aoe na reke retana man te Ekaretia ni kakoauaki bwa bon iai aia karikirake n aron arei.

Ma te kantaninga ngkai ngkana ko roko ni bobwai irouia te naan *Hardware,* a tangiria bwa e na aki kee iaan 10 mwaitin te bwai mai inano. Te timanti, a rawa taian kambwana ni katokai.

Kanga ti tebo ma otau iai e tangiraki te *reseller* mai iaon aba. Ngkana e bobwai ae tao e katea mwangana te *hardware* teuana iaon aba, ao e bobwai ngkanne akea ana kanganga bwa te *refund* ma tera e bane n tauraoi.

Ma ngkana e bobwai temanna n aomata ke te Ekaretia ao e aroaro ngkanne. Anne ngkanne e aroaro.

Ngaia aio ngkanne bon oi n te bubuti aio. Bwa are e a korakora ngkai aron te kantaninga ni kani karikirake. Te katei maeka ma terra.

Ai aron ngkai ngkana ko na bobwai bwa te aomata ngkoe ke kain te kawa ngkana tao a na kaboa aia kabwa. E tangiraki naba retana.

Ngaia are anne ngkanne te kanganga. Bwa are tabeua kambwana a tangiria 10 mai inano. Ao ngkana e reke retana ao e raoiroi ao ngkana e aki koro 10 am bobwai, 10 am kai, 10 am raa, akea. Akea am bobwai, e aki butimwaeaki.

Kanga I amanga kanakoia kain au auti kanga te naan ataei bwa a na kaboa te kai ae tao e riaon 10, a karautaeka. Ti a bon aki kona ni buokiko tabeua kambwana.

Ngaia are ngkana I a manga roko ngai, te Tia tei ti na kakaea buokam. Ti na tauraoi ni kakaea buokam.

Iai tabeua kambwana akea aia *freight* ao tabeua kambwana ko na karekea retana ao tabeua kambwana a bon tiatiniko naba te *freight* ngkekei. Aki butimwaea are e na reke retana ke tera.

Ngaia are anne ngkanne ti te bubuti. Bon ti te bubuti riki nakoia aomata ake a bon iangoi aroia, bwa ai te kanganga ngkanne anne. Ai aron ae e a rangi n matebuaka ae kona katea am auti ae matoatoa ngkana ai arona aei. Ngaia ae bon ti oin te bubuti. Iai angan ae e na kona ni kakaeaki angan bwa ti tebo ngkai bwa e tangiraki te *reseller* ao e a reke te *freight*. N te tai moa aio imwain ae e tia aia babaire. Bwa mwina e aki tia aia babaire ao e katinanikuaki naba are bon te aomata are te *individual.*

Ngaia anne ae ti boni ti kan kamataataira iai, iai angana taiaoka.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tia Babaire. Ao e koaua anne ngkoa tao te bwai ae e riki n taai aika nako, ao ngaia anne bukina are tao e kakaokoro te ongora ao tao te *understanding* irouia taan karikirake ke tao e mwaneweaki riki tao te naan hardware ke bwaai ni kateiteie bwa e koaua ae kuri kaokaoo te hardware ma amwarake. Bwa amwarake a *covered* iaan te *freight levy* ni kabane ngkoa. Ao kanga kaongoakira ngkoe, bwaai ni kateitei a kuri n aki bwa ti iai taabo tabeua akana a na buokaki.

Ma n aron are I taekinna, ara moan bowi ae e nako ao raora te Tia Koroboki n te *Finance* ao raora naba te *Accountant General* ao e anga ngkanne ana kabwarabwara n aei.

Ao e kakawaki bwa tao a na ongora naba bwanau taan bwaibwai n te *hardware.* Bwa inanon ara bowi arei ao e a tia ni kamatoa bwanana kain ana tiim te *Finance* ake raora n te tai arei, bwa e a kona ngkai n reke ni kabane te *freight refund.*

Ngaia are nanona te kantaninga bwa bitineti ngkai a nang aki tiati te *handling* ao a nang aki tiati te *freight* bwa are aikai a nang *covered* iaan te *freight levy*.

Kain naba ara Bowi n te tai arei te Beretitenti n te *KCCI*, ao te Tia Babaire naba n aia Botaki taan bwaibwai n te kaibuke bwa are bon iai naba aia *Association.*

Ao kanoan ara bowi n te tai arei, ti tuanga te Beretitenti bwa e na kabutanakoa te rongorongo anne nakoia taan karikirake tao riki n te naan *hardware companies* are ngaia ae e kitekiteaki n te kaoti aio ke te titiraki aio.

Ngaia are au kantaninga bwa man te tai are ti bowi iai ao e nang riai n akea te tiati. Oin te kantaninga n te freight ao te handling ngke e anai

te Tautaeka bwa tabena, a na ti tebo boon kaako iaon Tarawa ao iaon aba n aron are kam ataia.

Ma tao e koaua tao n taai aika nako tao e kurin tabukibuki te bwarabwara bwa iai are e reke nakoia. Ao anne bonganan ara *consultation* ara Komete are ti kateia n te tai arei. Are ti rangi n nora riaina bwa akea manga te ibukibuki bwa are a boni bane n tekateka inanon te kamronron rabwata ake kain te *Commerce*. Kain te Kaibuke, kain te Marine, taan bwaibwai taan raa riki. te Finance.

Ngaia are ngke e koteaki te rabwata teuana, e anga ana kaeka. Ngkana e riaona ana kona e a manga uotia nakoia antai. Bwa bon ara kantaninga n ara bowi arei, taan Korobki ake a na aki manga karokoia aia *staff* ake mai inano bwa rimwi e na manga kanganga aron te *decision* mai ikekei.

Ngaia anne bukina ao ti kakaitau n te tai arei bwa e rangi n *successful* ara moan bowi ao ara kantaninga bwa e na manga iai ara bowi imwin aei. N aron are I taekinna, ti na kataia ni katia aio imwain moan moan te ririki ae e boou. Are e nang otinako bwa te boki.

Ti na karokoa n tokina iroun Kabineti bwa e na kabwatia ao ikanne e na otinako kanga ara *bottom line.* E na tia te *regulation* are e nang bane ni *regulated* ni kabane kambwana ni kaibuke ke antai ake a irekereke ma te wai ae te *Shipping*. Te *claim ma te schedule* ma tera riki. A na bane ni *covered* iaan ara *regulation* are ti kataia ngkai ni babaronga kateana. Bwa e kakawaki bwa N na kataia naba n introduce bwa tao I mwaninga n au kaeka ae e nako e aonga n ae e mataata naba.

Te *handling charge* n aron are I taekinna ngkoa, ngkai e a taua te Tautaeka bwa ai kanoan naba te *freight handling*. Ao I a tia ni kakaitau n ae e nako ibukin te Tautaeka ae e nako are e a tia ni *absorb* ke e a tia n ana te *handling* bwa e nang karinnakoa bwa kanoan te *freight levy fund*.

Ao I mwaninga naba ni kakaitau ibukin naba ngaia te Tautaeka ae e nako e a tia n irakea te *handling charge* man te ware ae $17.*50cubic meter* ke n te tan ao e irakea nakon $23.50 are e bwainaki ngkai.

Ao n aron are ti noria iai riki ara iango ni manga katamaroa riki ngke ti noria bwa e a manga kerake riki te maeu.

Anne kanga reitan te kabwarabwara are tao aki nako n ara moan kabwarabwara ae e nako ae e bon irekereke naba ma te titiraki aei. Ko rabwa te Tia Babaire.

<u>Tibiika</u>: Te Tia tei buokan am titiraki te kabanea n tai.

Hon. England Iuta: E rabwa ao ai boni kabanean buokan au titiraki. E rabwa te Minitita n an kakaeka bwa e mataata. Eng, I bon riki n tabekia ikai bwa a tine bwain ara abamwakoro. A rawata kain ara abamwakoro aika a tuai ni mwaing bwa are ai te kanganga ngkanne te *freight refund.* A rangi n mwaiti baika a tangiraki ao tabeua aikoa roko n te bwati ngaia are ti a boni butia te Minitita.

I kaitaua n ana kaeka ngkai I a n nako n taetaes iaan ana kakaeka ae ngkai. E tuai barongakina raoi ao etina nakon Tianuare n te ririki ae e na roko. Kanga anne otau ke tao imwina teutana.

Ma I kaitau n anne. Ao ngkanne ti anne I kaitau bwa e nang reke buokan aio. Ti a manga reitaki imwina ngkana tao tera te bitaki.

Eng bwa n aron ae e taku, e taku bwa bwaina ngkai te *handling.* Ao I boni kubanako bwa I boni bobwai naba tao bon uoua teniua te wiki n nako, akea te *handling*. Ao ngke I a manga bobwai, te kambwana teuana. I a manga tiatinaki te handling. Ngaia kanga I boni mimi, bwa I roko nimoan *November* ae I kaboi bwaai tabeua ao akea. Ao I roko uabong imwina, ko bon tekeraoi bwa ko bobwai n arei ao akea te handling ao ngkai e a manga rin te handling. Ngaia kanga I boni mimi naba n ana kaeka aio ao ngaia e raoiroi bwa ngaia ti a manga ongora inanon taai rake aikai .

Te kantaninga ngkai e a buti te rongorongo imwin ami bowi ae e nako ao ti a noria ngkanne inanon taina. E rarabwa ao e a toki naba ikanne.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: E rabwa ao e rarabwa te Tia tei mai Beru. E koaua au kantaninga bwa bitineti ma kambwana ake a ongora bwanara n te tai aei. A tia ni kaongoaki te bitaki.

Akana a tuai ni kaongoaki te bitaki ao aio ngkai te bitaki.

Ao n aron naba kaongoakira bwa I taku bwa bon te *issue* raoi, reken aia *freight refund* man te *Finance*.

N aron aia *claim* kanga a taku bwa a taku bwa iai te baenikai ngaia are irouia n aia katautau e na aki reke mwanen arei ngaia are a karinna bwa aia tiati.

Ma ti rangi n kakaitau bwa n ara bowi ma te *Accountant General* ao te Tia Koroboki a bon anga bwanaia bwa e a reke. Ao a taku naba bwa tiaki te kanganga te *process.*

Ngkana e roko iroura ma tao bon iai bebwa tabeua ane aki bwanin raoi bwa tao iai te naan baikara te requirement are kakoroa raoi 100%, ngaia are e karekea baen aia claim.

Ma ngkana arona bwa a boni bane n roko ni kabane aia *document* ke bwaai ake a kainanoaki ao e na waekoa n reke aia *refund*.

E a kanakoa naba bwanana ni kakaewenako te *Accountant General*, ngkana iai te kanganga ao bon reitaki ma ngaira bwa n tabetai tao ti aki ataia.

Ngaia are e koaua ngkana tao taan bwaibwai n te naan kambwana ma te naan kaibuke ake a kanganga reken buoka aikai nakoia, a mwarara. Reitaki tao e rangi n kakawaki are bon iai ami *channel* taan bitineti.

Iai ami Beretitenti, iai ami Executive n te Botaki ni bitineti *KCCI* are bon iai an aobiti. Iai ana *full time employee* te *KCCI.* Kam kona n nako n lodgen ami mena nakoina ao tao a tabenna ngkanne ni kauarerekean kawaimi. A tabenna ngkanne n reitaki ma tao te *Accountant General* ke kain te aobiti n te *Finance* ibukin karekean aei.,

Ara kantaninga bwa n te ongora ao e nang akea ngkai te tiati iaon te *handling* ao te *freight* irouia irouia bitineti ni kabane. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ao e a boni bane buokan ara titiraki anne ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Teraina, Hon. Nantongo Timeon. E nba kaekaki iroun te Minitita ae karineaki ibukin Tautaeka Inanoa, Hon. Boutu Bateriki. E nakoim te Tia tei.

Hon. Nantongo Timeon: Ko rabwa Madam Speaker. Kanga ti teutana kaetan au titiraki aio *Madam Speaker* bwa iai ae kanga e *miss out* n taetaen Kiribatina. Akea te kanganga n te taetae ni Imatangina ma tao N na warekia ao tao kam a noria naba ngkana e na riai te Tibiika.

Tibiika: Kanakoa

Hon. Nantongo Timeon: E rangi ni mwaiti te tangitang irouia kain au abamwakoro ae Teraina bwa aia *KPF* are e tataui te Kauntira man aia bwakabwai taani mwakuri aika aki teimatoa, ao e a *miss out* ngkanne ae e kangai: *'aki karokoaki n te KPF'.* Ngkana e kona ni karinaki.

Kanga ti anne te Tibiika. Tao N na kanakoa au titiraki *Madam Speaker.*

Tibiika: Iai am kanganga te Minitita are e na kaeka. Akea. Kanakoa am titiraki te Tia tei.

KAETAN AIA KPF TAAN MWAKURI AKE A TANGOAKI I TERAINA

Hon. Nantongo Timeon: E kangai ngkanne taekan au titiraki *Madam Speaker. E rangi ni mwaiti te tangitang irouia kain au abamwakoro ae Teraina bwa aia KPF are e tataui te Kauntira man aia bwakabwai taani mwakuri aike aki*

teimatoa ke te naan temporary employees, aki karokoaki n te KPF. Te bubuti nakon te Minitita are tabena Kauntira bwa e kona ni waekoa n nora te kanganga aei? Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa te Tibiika ao aio kaekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Teraina. *Te Tibiika e tauraoi au Botaki ni mwakuri ni mwakuria aio ma te Kauntira n Teraina n te tai ae waekoa.* Ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei te moantai.

Hon. Nantongo Timeon: E rabwa te Minitita *Madam Speaker.*

Eng kanga akea riki buokan te Tibiika ma tao ai bon te karabwarabwa nakon te Minitita ao tera ngke e kona tao antai ane kain ana aobiti ane e na nako n nora te kanganga aio. Kanga I bubuti ngkana e na kona ni katanoataki nakoia kain Teraina bwa aonga n ongo nake a irekereke ma taani mwakuri are a tia n reke inanon aio bwa aonga n roko ni boni kaoti aia kanganga nakon ana rabwata te Minitita ane e na kanakoa bwa e na nora te kanganga aio.

Eng bwa te bwai ae e riki ngkanne tao ti uarereken rongorongona. Te koraki ae tao aekakin ae tao taani mwakuri n te kawai, are a mwakuri tao ti teuana namwakaina. A kakaei aia *KPF* ao anganai mwin aia mena bwa N na kakaei n te *KPF* i Kiritimati ao bon akea araia. Ao te *KPF* e kangai aki roko ma ke a kakaei moa ma aia Kauntira.

A nakon te aobiti n te Kauntira ma are tao bon akea mwina iroun te Kiraka ikekei ma tao ana tia mwakuri. Ngaia ti a bubuti ngkana arona bwa e na reke.

E rabwa te Minitita n ana kakaeka ao ti a bubuti buokaia ara koraki ngkana a kona ni katanoataki rokon ana aomata bwa e aonga n ae a bon roko nake bon iai aia kanganga n aio n reitaki ma ana aomata te Minitita. Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa te Minitita.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa buokan te titiraki. Te Tibiika e kakawaki ae e tabekia te Tia tei ma e aoria n ae a itiaki naba bwaai iai.

Te kanganga raoi aio e irekereke ma aia *KPF* koraki ake a mwakuri ni karaoan te marae ni wanikiba i Teraina. Anne mwin ara kakae ma te Kiraka i Teraina ao kanga e taekinna bwa kanga akea rekerekena ma tao tauakin aia bwakabwai/ *KPF* koraki riki tabeman. Ma tao e koaua ti a kona riki ni manga reitaki ma te Kiraka iaon aio n aron are ko mwaneweia. Iai ane teuana namwakaina, iai ane uoua.

Ma ara katauraoi, ti tebo ma ti katauraoi iaon te koraki ake a mwakuri n te marae ni wanikiba iaon Teraina are ngaia aia *KPF* ae e tuai n reke mwina.

Ma n aron are ko mwaneweia tao e raoiroi, ti a manga kataia n reitaki iaona ao ti a manga ibuobuoki ngkana arona bwa ngaia anne ae e ko nanonna n te tai aei. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Nantongo Timeon: E rabwa te Minitita te Tibiika. Eng, e koaua ae taani mwakuri n te marae ni wanikiba ao bon taani mwakuri naba n te kawai. Kanga e bon karaoaki te kawain taai aika nako iaon ara abamwakoro ae Teraina ao iai naba aika a kaina te mwakuri anne ma akea naba aia *KPF* ao I taku bwa iai riki tabeman. Ane a bon ongora kain Teraina.

Eng, I karautaeka ngkana e taku te Kiraka bwa ti taani mwakuri n te wanikiba. E kairua anne te Kiraka. E rawata ane kam aki tatauia ke ni kakarokoi aia *KPF* ma are e a bon rawata mwanen ami Kauntira ni kaboa mwina iai. E rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Minitita

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa buokan ana titiraki te Tia tei ao e rabwa bwa ane e bon ongora ngkai te Kiraka mai Teraina ao e na kataia naba ni manga raa. Ti na manga reitaki ma ngaia iaon aia kanganga kain Teraina bwa e aoria n ae e reke buokan aia KPF ao ni karokoaki ni nnena ibukin kainanoia. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki te kabanea n tai te Tia tei.

Hon. Nantongo Timeon: E rangi ni rabwa te Minitita Madam Speaker. Are ieta te Minitita ao e koaua are e boni boou naba ngkai te Kauntira n ara abamwakoro ae Teraina ao tao e bon ongo naba ngkai te Meia ma te Kauntira ao te Kiraka. Ti a bubuti te ibuobuoki riki mai irouia, ao e rangi n rabwa te Minitita n ana kakaeka ao are ieta. E rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Minitita

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa te Tia tei ane e na mwakuriaki. Ane a ongo naba ngkai teuare ngaia e *director* n te itera aei ao ti na kaai ni ibuobuoki iaon te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Ao ngkai e a bon bane titiraki ao ti a nakon te titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Beru, Hon. England Iuta aoe na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki ibukin Mwamwananga ao Kaneweaba, Hon. Tekeeua Tarati. E nakoim te Tia tei.

KATABANGAKAN ANA INTERNET TE KAUNTIRA NI BERU AE E NA BORAOI RIKI

Hon. England Iuta: Ko rabwa te Tibiika ao I bubuti tabekan au titiraki ane nambwana 163 n te ota bebwa ane e kangai. *E kona te Tautaeka ni buoka katabangakan ana internet te Kauntira ni Beru bwa e na kabuta aon te abamwakoro n te aro ae e na reke te anga n itoman nakoia taan kabongana ae e na boraoi riki?*

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa riki te Tia tei mai Beru ibukin ana titiraki are e a manga uotia naba n te tai aei nakon au tabo ni mwakuri. Aio ngkanne kaekana. *E tauraoi au tabo ni mwakuri n rinanoa te bubuti aio nakon kabanean angaraoina.* Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. England Iuta: E koaua e rabwa te Minitita n ana kaeka ao kanga e reke otau riki n ane e nanonaki n te taetae ni Imatang, bwa nanona ti tebo ma iai tabeaiangan te kakaeka. Kanga n aron teina are ngkana I noria n rairana n taetae n Imatang. Tao e koaua anne tao e na rangi n bobuaka kanga teina kanga n arona.

Kanga bon ti te kan ota iroun te Minitita ngkana tao ngaia anne ae e nanonaki. Tao ti na katikua n arona anne nakon te kabanea n angaraoina. Ma bon te bwai ae e riki, e bon moan roko moa te *internet* iaon ara abamwakoro imwain rokon te tarebon ao e boni boraoi.

E boraoi bwa are ti $2.00 inanon 12 te aoa ao e kona naba n toki angin kainanom iai ao e rangi n buoka aron ana karekemwane te Kauntira. Ao ngke e roko te tarebon ao e kerikaki teutana aron ana karekemwane te Kauntira, ma bon iai kamwengaraoin te *internet* ngkana e tabangaki nako bwa are ngkana e uarereke.

Ngkana e reke n ana tabo te Kauntira, kona nako ni maeka riaan kai ni kakaea angaraoin te *signal* ao ko a waaki naba n *internet.* Ao kanga te bae e bon kainanoaki tera ngke e bon kona n roko n taabo tabeua are iai mwenga iai are ko boni mwengaraoi iaan mwengam ni *internet.*

Bon ti kakoauakina bwa e boni boraoi riki ao e buoka aron ana waaki te Kauntira.

Ao iai taabo tabeua n aron ae e uakaan te marae. E kuri aki roko naba iai te *signal* iai n te tarebon e buabua. Ngaia anne aron te kantaninga, uaitera ae e na buoka aron bebeten ke boraoin riki te aro n itoman nakoia kain Beru n angania riki aia anga teuana.

Ao te kauoua, e boni buoka naba aron maeun te Kauntira. E kona ni kakaeaki n angana anne kanga n tein ana kaeka te Minitita taiaoka.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tia Babaire, ao tao e koaua e na rangi n turuturua au kaeka. I aki rangi n nanona te kaeka are aongkoa tao ti nang manga karaoa te *project* teuana ae e bubura ibukin Beru. I karautaeka bwa tiaki aio are e nanonaki n te kaeka, ma e rangi n nanonaki n te kaeka bwa e na tauraoi au Botaki ni mwakuri ni ibuobuoki tao n te naan *business model* are e na kona nibuoka te Kauntira bwa e na kanga aron kateiraoan tao te naan mitin ke te rabakau te reirei are e na kona ni buoka te Kauntira ibukin kateiraoan ana karikirake aei.

Ngkai a kakoaua Taan tei ao te Tia tei n te Auti ni Maungatabu bwa te Tautaeka ngkai e bae baina moa iaon ana karikirake are karokoan te *internet* iaon abamwakoro ni kabane te *3G*.

Ao n aron ae e ataki ai ti 4 ngkai aba are kanga kanoan te *mobile roll out* are a tia ngkai angin aba. Ai ti Aranuka ao Kuria kanoan te ririki. Kanoan te kataumwane n te ririki 2021 ane e waaki ngkai te *procurement,* kanga kaongoakiu bwa tao kabanean wikina aei ao e nang otinako ngkanne mwin te tenta iaon te karikirake aei.

N te ririki ae e boou ao n aron are kam noria n te kataumwane, ao iai ngkanne ibukin Tabuaeran ao Teraina. Ao anne ngkanne are karokoan moa taian *internet* n aba aika a tuai n roko iai.

Ao ngkanne I karautaeka nakon te Tia tei ae mai Beru, bwa tao e koaua tiaki ti Beru ana kanganga. Bwa aio naba a roko naba bubuti man tabeua Kauntira are aia kanganga bwa e a toki aia karekemwane.

Ao ti kakoaua n aron te ribooti ae ti kaongoaki, ao te Kauntira ni Beru e teimatoa ni karerekea ngkoa $30,000 ni katoa ririki man ana karikirake ae te w*ifi*. Ma are ngke e a roko te *Vodafone* iaon aban Kiribati are a roko iai ni ikotaki ma Beru. Ao e a kerikaki ana kabanemwane ibukin aio.

Ao e koaua are aomata a tangiria ngkai are ko mena iaan am auti ao ko a bon *internet* naba.

Eng anne ngkanne. Ao tao ibukin naba te ongora, Beru e a tia n tuoaki ana karikirake bwa ngaia ma Nonouti are a karaoaki iaan te *phase* ae e nako are *mobile roll out phase 2.* Are aio are e boni mwnenna te Tautaeka ni Kiribati.

Ao n aron kaongoakira n aron te requirement are e kainanoaki ao e a tia n roko ngkai i Beru 90% ni mwaitia ana botannaomata Beru ae a kona ngkai n *access* nakon te internet ao te tarebon.

Tao e koaua tao ane e taekinaki tao taabo tabeua akana a buabua,

akanne ngkanne kanoan te 10% are tao aki reke ngkanne n aron aba akana tabeua.

Ma aio moa au kaeka te Tia Babaire mwina e rangi n noraki bwa aongkoa te Tautaeka ngkai ti a manga anga nanora bwa ti nang manga karaoa ana karikirake Beru. I karautaeka bwa tiaki anne ae ti nanonna n ara kaeka. Ae ti nanonna n te tai aei, ti na buoka Beru rinanon tao te naan *business model* ke tao te naan ra are a tangira te *training* ke tera. E tauraoi ngkanne au Botaki ni mwakuri ni karaoa aio. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. England Iuta: E rabwa ana kaeka te Minitita e mataata. Tao e mena tao iai ana tabo ni kabirinako ae e na kona ni buokira iai bwa tao ti na nako ni kakaea mwanena iai. ma tao ti na kaninganinga ana tabo are te *CCK* ngkana arona bwa e na kona ni boutoka aron ae tao iai nako mwanenakin anne ae e na kona ni karababa aron reken te anga n itoman nakon te botannaomata ae e tamaroa ae e boraoi kanga bon anne oin te kantaninga.

E na ti karekeaki anga aika a mwaiti. E na boni bongana nakon ara abamwakoro nako bwa are bon iai te Kauarinan n reirei iaon ara abamwakoro irarikin anne. Ao bon ibukin naba aron marurungin te Kauntira bwa are e kakawaki nakoira.

Ti na bon ti kan ongora iroun te Minitita ngkana e tauraoi ni kaeira nakon ana tabo ni kabirinako teuana, ti a kataia n reitaki ma ana aobiti iaon anne taiaoka.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: E koaua te Tia Babaire. Iai te *special fund* are e mena iroun te *CCK* ibukin te ongora. Ao te mwane anne aongkoa e boni katauaki moa ibukin karokoan bwaai ni kabane. Aban Kiribati a bane n access nakon te reitaki.

N aron teuana ngkai ae ti kamanena ngkai, ti kabongana ibukin Banaba.

I kukurei n taekinna nakoimi kain Banaba, te Tia tei mai Banaba bwa n te ingabong aei ao e a maeu ami *internet* n aron are e aki toki naba n tataekinaki n taai aika nako. E a maeu ngkai ana tiim ara tabo ni mwakuri ae te CCK ane e mena i Banaba ao e nako ni kanimwa ana wifi.

Ti kaongoaki bwa ane e a waakina ngkai karokoan te wifi ni kawa tabeua. Ma a kona n toma ngkai kain Banaba iaon te wifi. Ao aio kanga e kataua te Tautaeka ti ibukin moa taabo are e a bon akea iai anga n reitaki ma te *internet.*

N aron ngkai ae ti kaongoaki, Beru nanona e a toki ngkai kainanona

ma te issue ngkai ae e a manga *come up*; ai te *competitiveness* nakon tao te tamaroa riki ni boo.

Kanga te *coverage* i Beru, tiaki te kanganga moa n te tai aei bwa tao ti 10% ane e aki roko. Ma ngkai ai manga *issue* tao te *competitiveness*, aron boraoin bwaai.

Ma n aron kaongoakira anne are e bon *regulated* iaan te *CCK.* Iai te rabwata ane e babaire n aron te *rating.* Tao a rangi n babaka n ikawai kambwana aikai nakoia ara botannaomata. Iai kawaina n aron are I taekinna naba nakon te Tia tei mai Butaritari. Ngkana iai te naan aonikai ake a riki man te naan kambwana aikai rinanon tao, ko kaboa am tarebon ao e a bane naba kanoana. Anne ngkanne kanoan inaomatami. Kam kona n ribooti nakon te *CCK* ao ti na karaoa ngkanne nanon anne.

Ngaia are tao e koaua, ibukin te special fund are e manage man te *CCK,* ngkai ae ti taraia bwa ngkana e arona bwa e a bon bane n toki te kanganga. Ti na manga taraia ngkanne ma te naan *islet.* N aron are I taekinna, ti na karaoa moa ara babaire ibukin karokoan te internet irouia ara botannaomata.

N aron iai tabeua tao abamwakoro ni Kiribati are e a tia n tei te tawa irouia ma e bon aki roko n aia atimwakoro bwa e rangi ni kakiro, tao ti kona ngkanne ni kabonganai mwane aikai.

Ngaia are aio kanga ara moan babaire. Ngkai kanga ti mwananga iaon te *priority* bwa antai moa are e na moan ao are imwina ao are imwina.

Ao I karautaeka nakon te Tia tei mai Beru ngkana arona bwa e aki rangi n kaekaki are I nanonna. Ma I taku bwa ara taratara ti tara Kiribati ae bwanin.

Ti aki rangi n tara moa ae te *want,* ti a tara moa te *need* imwain te tai aei. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki te kabanea n tai te Tia tei.

Hon. England Iuta: E rabwa ana kaeka te Minitita ao e mataata. Ti a manga noori rakera nakon taai aika na roko bwa are tao e a mwawa riki kanoan bain te Tautaeka ao a toa riki baia ake a na riai ni katomaki ma aron te reitaki iaon te *internet* ma te tarebon.

E rabwa ao e mataata te kaeka.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati; Ko rabwa te Tia Babaire, ma I taku bwa e kakawaki bwa I a taekinna naba.

I taku bwa teuana naba kanoan ara Moti n nano are tao e aki oti naba n te tai aei. Karokoan te *internet* n te naan reirei ao ara kantaninga n aron

are I taekinna Beru teuana naba ana Kauarinan ae Rongorongo *HBHS.* Aikai tao kanoan te way forward nakon ara Moti n nano are ti a tia ni kawenea are a na manga bane n *internet* te naan reirei ni kabane.

Ao antai ae e na ataia ao tao e na manga buoki naba kaawa akana a uakan ma te tabo anne. Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki mai Beru. Ao kam rabwa riki kain Beru n ami tataonaki n nano moa ibukin te kaeka aei. Ko rabwa.

Tibiika: Ao e a boni bane buokan ara titiraki anne ao ara tai ngkai, ai bon ti 1.1/2 te miniti ao e a boo raoi ara tai ni katawanou.

Ngaia are tao I a karautaeka nakon titiraki ake imwina, bwa mwina kam a rangi n kawikoai ngkami ibukina ao e aki nakoraoi ami titiraki.

Ngkanne imwain ae ti maenako ao iai bwaai aika I tangiria ni katanoatai nakoimi Taan tei.

1. Bon ana kakao te Ministry of Health and Medical Services. Ana kakao ami Minitita, Dr. Tinte Itinteang nakon ara *parliament compound* are mai ibuki ibukin kakoauan bwai n tangira ake ana karaoaki iai te handing over nakon te *Ministry* man te *LDS.* Te Tai 12.30pm n te bong aei. Tao kam a kangai naba nako buki ao kam a katawanou.
2. Bon ti te kauring nakoimi Taan tei, ibukin ami titiraki bwa I kaongoaki bwa ai bon ti teuana te titiraki nakon te ingabong ae e na toka ngkana arona bwa iai mai ibuakomi ae kam ataia bwa tao e tuai kaoti ana titiraki ke tao tera. Kam a reitaki ma te aobiti bwa e aoria n ae a bane raoi ara titiraki nakon te ingabong.

Nikiran ngkanne titiraki aikai, ti a katokai nakon te ingabong ake kanoan te bong aei.

Ti ngaia anne te katanoata ao tia manga kaitiboaki ikai n te aoa 2.00pm nakon te bwakantai. Ti a bwara moa.

KATAWANOU

Tibiika: Ngaia ti a nakon ara bwai are imwina iaon te ota bebwa.

Kiraka: Taian Kaoti.

TAIAN KAOTI

Tibiika: Ngaia ara kaoti are e na nako n te tai aei, te kaoti ae e na tabekaki iroun te Tia tei temanna mai Marakei, Hon. Moannata Ientaake. Ao e nakoim te Tia tei tabekan am kaoti.

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa *Hon. Speaker.* Ao I kangai, kanga ti a bon tibwa imwin te katawanou ao ti a bon anga moa ara

taeka ni kamauri kain abau ae Marakei nakoimi ni kabane. Ni moa mairoun te Tibiika, te Beretitenti, te Kauoman, Minitita, ngaira Taan tei ni ikotaki ma kain abau ae Marakei ae N na tuangia ae I tangiria n taainako. Ao kam na bane moa ni mauri!

Ao e kangai ngkanne taekan au titiraki. N na warekia te Tia Babaire n aron taekana ao N na karina au onono ao ko a manga tuangai ngkana e kariaiakaki. Ba te Tautaeka aei e butiaki bwa e na '*nora riaina bwa e na karekei ao ni karokoi bwaai n akawa'*.

Anne ae N nakarinna Tibiika ngkana e raoiroi anne.

Tibiika: Te Minitita are e na kaeka, te *Fisheries.* Iai te kanganga e onea nanon te motion?

Hon.Ribwanataake Tiwau: Akea te kanganga te Tia Babaire.

Tibiika; Te Tia tei kanakoa am kaoti n aron taekana ane e butimwaeia iai te Minitita. Ao kanakoa.

KAREKEAN AO KAROKOAN BWAAI N AKAWA NAKON KAUNTIRA NI KABANE

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa Madam Speaker *ao ngkai e a tia ni kariaia te Minitita* are e na kaeka au titiraki. Ao I a bon anganna au taeka ni karabwarabwa ae moan te abwabwaki ao aio ngkanne taekan au titiraki. *Bwa te Tautaeka aei e butiaki bwa e na nora riaina bwa e na karekei ao ni karokoi bwaai n akawa nakon Kauntira ni kabane. Are e na kona te botannaomata ni kabooi ao ni kabonganai.*

Ao aio taekan au kaoti n te bwakantai aio, ao I kakoaua te Tibiika ae ko karineaki bwa e mataata bwa ti maroroakina aron maeura ni Kiribati. Ao ngaira ni kabane ti boni kakoaua bwa e rangi n buburakaei ara marawa.

Ao I boni kakoaua naba te Tia Babaire bwa inanon ara tai ni maeu n rikirake ao ti aki toki ni mena irarikin tari. Ao ngaira ni kabane aika ti bane n riki bwa Taan tei, ti a tia n ataia bwa ara marawa boni kaubwaira.

Ngaia naba ngkai ae reke bwa kagna teuana oin ara karekemwane n aron te akawa mai tinaniku.

Te Tia Babaire ao te Tibiika ae ko karineaki, I a bon anga riki te karabwarabwa nakon taian babaire mairoun te Tautaeka ngkai e a tia ni kona n anganira n te tai aio bwa e na kona n ibuobuoki ao ni waakini ara karikirake ake ti iangoia iaon taian akawa aike a na karekei iai maeura ma ara botannaomata.

Te Tia Babaire teuana mai ibuakon uotakin te bubuti aio, bwa ti kakoaua bwa e ngae ngke ti waaki ngkai ni iangoi arora n taainako ao

ti bon aki kona ni kanaoi kanara ae te ika.

Teuana ma ibuakon oin maeura bon te ika. Ngaia are aio bukin uotakiraken te kaoti aio, bwa ngkana ko amwarake n te bwai n Imatang te Tia Babaire ao n taainako ao ko na bon tangira naba kanam ae te ika.

Ao ara kantaninga bwa e naaki reke te kanganga are akea bwai ni karekean kanara te ika bwa a tare ke tao e aki reke.

Ngaia are I a bon uoutarake au bubuti ao au kaoti ae mangori aio nakon te Tautaeka bwa e bia tera ngke e nora riaina bwa e na buokia ara koraki ao ni karekei bwaai n akawa ao ni kabooi ibukia ara botannaomata.

E a mataata taekan te titiraki ao te kaoti n te tai aio te Tia Babaire. Ao I taku bwa I aki riai riki ni manga reitia nako bwa e rawata naba akana a na tabeki aia kaoti.

Man au marooro ae uarereke aei ao I a bubuti tabekan te kaoti. Ko bati n rabwa.

Tibiika: Ao ngkai e a bon tia n tabeka ana kaoti te Tia tei mai Marakei, ao I angan moa te Minitita n te *Fisheries,* Hon. Ribwanataake Tiwau bwa e a kanakoa ana marooro. E nakoim te Minitita.

Hon.Ribwanataake Tiwau: *Madam Speaker* n tamaroa te bwakantai aio ao I a reitai ma raou n Tia tei temanna mai Nikunau ni karokoa aia kamauri kain abara ae Nikunau nakoim te Tia Babaire. Te Beretitenti, Kauoman ni Beretitenti, Minitita, Taan tei, te *Leader* n te Kaitara ao ngaira ni kabane ngkai ti a mena iaan ana Maneaba ni Maungatabu Kiribati n tamaroan te bwakantai aio. Kam na bane ni mauri!

E koaua e rabwa tabekan te kaoti te Tia Babaire. Ma tao te moanibwai ti na kanakoa ara iango iaona ao ti tauraoi ni butimwaea te kaoti aio te Tia Babaire.

Iaan bukina te Tia Babaire are e bon irekereke ma ana Moti n nano Tobwan Kiribati nakoia ara botannaomata, are kakaeakin anga riki ni karababan nako ana karekemwane te botannaomata te Tia Babaire man itera aika a mwaiti. Ao teuana mai ibuakona man iteran te akawa.

Ao e nora riain aio te Tautaeka te Tia Babaire iaan te kantaninga are I tia n taekinna anne. Bwa tarakin ao tikonan ao nikoan ana anga ni karekemwane te botannaomata are e mena i tinanikun Tarawa te Tia Babaire ae e rangi n kanganga aron rereken bwaai aikai irouna te Tia Babaire.

E tara naba te itera aio te Tia Babaire iaan are e bon rin. Bon teuana ana Kainibaire au Botaki ni mwakuri ae e aranaki bwa te Fishing gear revolving fund. E a kaman mena inanon bain ao e a kaman karaoaki aio te Tia Babaire n te Botaki ni mwakuri ae te Botaki n Akawa.

E moan karaoakin man 1980 tabun, iaan noran riaina are e bon riai n tianaki aron boon aio te Tia Babaire iaan buokaia ara botannaomata ake a mena iaon aba, i tinanikun Tarawa te Tia Babaire.

Ngaia are e rabwa tabekan te *motion* aio te Tia Babaire. bwa e bon rangi n kakawaki n aron are I a tia n taekinna mai moana. Iaan koaua ake e na anga riki ana kona te aomata are e mena i buki a na kona ni kaboi aia bwai n akawa aika a tau boia n te boo ae e tianaki.

Bwa are iaan te *scheme* aio te Tia Babaire, ao e tianaki. E aki tianaki booia ma karaoaki booia ti teutana iaon boia mai tinaniku.

E kataki naba ni karaoaki te kantaninga bwa e na aki rangi n kaitara ma kambwana/bitineti ake a kabonakoi bwaai n akawa te Tia Babaire. ngaia are e aki kainetaki te *scheme* aio nakoia kain Tarawa. Ma e ti kaitaraki riki aomata akana a mena i tinanikun Tarawa. Iaan te kantaninga are iaon Tarawa ao i Kiritimati ao iaa riki bon iai kambwana ke bitineti akana a kaboi nako bwaai n akawa te Tia Babaire.

Ngaia are e eti ti na katamaroai riki aio ngkana iai noran kabwaka n aron ae e tabekia ngkai te Tia tei. E na katamaroaki iaan te kantaninga are I tabekia, are bon teuana naba kanoan ana Moti n nano te Tautaeka ke Tobwan Kiribati ibukin buokaia ara botannaomata ake a mena i buki ni kaitara boon bwai ni akawa aika a tabe ni kekerake. Ao e na kona naba n angania te kona ni karaoi karikirake ake a na nako ni karekei man te akawa.

Ao e eti ane e taekinna te Tia tei te Tia Babaire. Te ika bon teuana kanara ae ti aki kona ni katikua bwa ti tangiria ni katoa bong.

Ao e na riai n teimatoa n rerekena iroura ni katoa bong.

E rangi n ibuobuoki naba te kantaninga aio te Tia Babaire iaan tabera n te aonnaba iaon te naan kouru ke te naan *sustainable development goals* are eutakiraken riki te botannaomata man te kainano nakon are iaona riki. Ao ti na kona mani kabebetean bwaai aikai te Tia Babaire ibukin te *full security* ke tanian maeuia ara botannaomata, karababaean nako riki aia karekemwane ao ana ibuobuoki naba ni kakoroi nanon kabaeara n te aonanba, iaan te naan *sustainable development goals* are *SDG 123* ao iraua riki are e tabe

itera ake taran tanian te botannaomata bwa e na aki kainano, e na maeuraoi, e na marurung man te amwarake are e kanna ao e na teimatoa naba tanian maeuna ibukin marurungina te Tia Babaire.

Ngaia are a kakawaki aikai te Tia Babaire, ao ti butimwaeia iaan te kantaninga akanne.

Teuana boni katabeara man iaan ara Moti n nano are ti a tia n takinna nakoia ara botannaomata ao n uotiarake riki nakon tabera nakon te aonnaba ae e kakawaki iaon te naan kouru ake a tia ni katei Botakin te aonnaba iaon ara *sustainable development goals*.

Ngaia are iaan bukina aikai te Tia Babaire, ti rangi n butimwaea te kaoti ao ti tauraoi ni boutokaia ao ti tauraoi n reitaki ma te Tia tei ae rine mai Marakei, ni kanakoraoa riki aio.

Iai naba ara kantaninga bwa irarikin bwaai aikai ao ti na manga waaki n tara taian *spare parts*.

Ti na manga *create* te naan *involving gear* ibukin ana *spare part* te intin, ae e na manga rinnako naba bwa kanoan te *scheme* aio. Aio are ti na kainetia naba nakoia kain buki n te kantaninga bwa e na tauraoi n rereke bwaai aikai. Bwaai n akawa, ana *spare part* te naan intin ao baikara riki ake a na kainanoaki ibukin karababan nako ana waaki te tia akawa i tinanikun Tarawa te Tia Babaire ao nakoia ara botannaomata.

Ngaia are anne kanga rongorongo tabeua ao bukina are ti taua ao ti rangi n tauraoi ni butimwaea te kaoti aio te Tia Babaire.

Au kantaninga bwa e na ibuobuoki anne ao tao ti na aera n aron are I taekinna, a rawata iango riki ngkana ti na karin inanon te *scheme* aio n aron te *fishing gear,* te naan *spare part* ao bwaai riki tabeua ake a na kainanoaki ibukin kakoroan nanon ara Kainibaire ke ara Moti n nano nakoia ara botannaomata are kakaeakin karababaeakin riki ana anga ni karekemwane are e mena i tinanikun Tarawa te Tia Babaire.

Ao ko rabwa *Madam Speaker ao* I boutoka te kaoti.

Tibiika: I angan te *Leader* n te Kaitara bwa e a kanakoa ana marooro, Hon. Tessie Eria Lambourne. E nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire ao manga kaboui riki kamauri n tamaroan te bwakantai aei. Ti na bane riki ni mauri.

Ao ti kaitaua te Tia tei temanna mai Marakei ibukin uotakirakean ana kaoti iaon butiakin te Tautaeka bwa e na nora riain karekean ao karokoan te naan bwai n akawa

nakon te Kauntira bwa e na manga kaboi nakoi.

Ao tao imwain ae ti kanakoa ara marooro. Tao n te tai aei n aron tein moa te kaoti aei, ao kanga ti kaokoro n iango iai n ae n aron teina aei. Ao ti na kabwarabwara.

Te akawa bon te bwai ae moan te kakawaki irouia ara botannaomata. Anne ti rangi n boutokaia ao ti rangi n tangiria naba bwa a na boutokaki aron aia waaki n akawa.

Ma te titiraki bwa ti na kanga ni boutokaia. Ke ao tao aei teuana ae noria te Tia tei ae karineaki temanna mai Marakei, teuana angana aei are e a tia n taekinna te Tautaeka bwa bon te bwai ae e wakinaki ngkai.

Ma tao ngaira ngkai n ara taratara bwa riki anga aika ti na kona riki ni karaoi. Ao e koaua bwa tao n taai are ngke e moan kateaki te *revolving fund* aei tao te ibuobuoki ibukin te naan bwai n akawa ibukia kain aonnaba ao tao e boni karako naba te bitineti ae e kaoi bwai n akawa. Ao anne are ngaia are e nora riaina te Tautaeka n te tai are e karaoa iai ana waaki aei bwa e na ibuobuoki iai.

Ma ngkai ngaira ti kakoaua bwa a tiraua ngkai bitineti aika a kaoi bwai n akawa. Ae ngkai ae bon angina aomata ane a boni kaboi mai irouia.

Ao ngkanne ti ara titiraki bwa aei raoi ngkai te kabanea n tamaroa ibukin buokaia ara botannaomata?

Ngaia ngaira ti rangi n kan buokia ara botannaomata ma ngaira ti taku bwa iai riki anga aika a na kona ni katamaroaki ao riki iterana are e nang boni katukaki te bitineti ke te *private sector* bwa e nang bon tararua te itera aei. Ao e nang kanakoa te Tautaeka ma te Kauntira bwa e nang riai n aki irekereke iai, ma a na irekereke bwa a na ibuobuoki.

Ao te bwai ae ti na bubutia te Tautaeka bwa e na ibuobuoki iai, e na kaboraoi ke e na ibuobuoki ibukin te *subsidy.* E aoria ni boraoi boon bwain akawa ngkana a roko iaon Kiribati. A rawata angana te *subsidy* bwa e na buokaki te tia akawa, a na buokaki bitineti ake a karokoi bwai n akawa.

Ngaia ngaira aei n tein moa te kaoti aei ao ngaira I taku bwa aei ara iango ae ti na ibuobuoki iai, ti na bubuti. Bwa aei teuana am anga te Tautaeka, am mwane ane ko kakarinna n te *revolving fund* an bitia nakon te *subsidy* bwa e boni kotea naba am kouru ane ko tangiria ma I taku bwa kam a boni katikua iroun te *private sector* are ngkai. Ma e a marurung ara *private sector*, e a boni kona ni karaoi aikanne.

Ao teuaan naba bwa te Kauntira ti nang riai naba ni katikua bwa e bon iai taben te Kauntira ae e bon rangi n kakawaki naba. Ao I taku bwa kam nang riai ni kaungaia, iai ami Boboti n akawa iaon abamwakoro. Kam

kona ni mwakuri ma ngaia, kam kauanga katean te naan Boboti n akawa.

Ao aei teuana te anga ae kam nang anaia mairoun te Kauntira ngkana arona bwa e na teimatoa aei. An angania ami Boboti n akawa. Buokia nakai, reireinia ibukin karaoan te intin.

Ao ti rangi n kakaitau nakon te Minitita bwa iai ana iango aika a rangi n tamaroa ibukin buokan naba te itera aei.

Bon anne naba te kainano iaon abamwakoro bwa are ai te booti ngkai e nang korakora kabonganakina, ao te kanganga e a rawata aika a wene bwa are te intin te kanganga.

Ao ti kai taua te Tautaeka bwa iai am ibuobuoki iaon te itera aei tao ni manga karaoi aia intin. Ma e a bon aki tau am konabwai bwa e a rangi n tiraua te kainano.

Ma ngkana kam buokia n reireinia ao I taku bwa anne naba teuana am anga ae ko kona ni buokia iai ara botannaomata iaon abamwakoro ae a na kona iai ni kanakoraoa aron te akawa.

E reke aia bwai n akawa, a boni kona n tararua aia bwai n akawa bwa tao aia intin ngkana kam na buoka te spare part, subsidized naba te spare part n te intin. Angania, tao ti ngkana ti a bon noria bwa a mamara, a tuai n roko korakoraia ara bitineti ke ara *private sector.* Ao I taku bwa anne ngkanne e riai ngkanne n roko iai te Tautaeka.

Ao anne kanga ara iango n ibuobuoki iaon te kaoti aei. Ti rangi n kakaitau bwa te kaoti ae moan te tamaroa ao bon te bwai ae e rangi n kainanoia ara botannaomata.

Ma kanga n tarana ngaira, ti nang riai ni karokoi taratara aika a boou ngkai, bwa ai tera angana.

Ngaira iroura aei angana bwa are e a bitaki naba. E a bitaki Kiribati n te tai aei are ai te *new normal.* Aei e a bitaki, ao aei ngkanne ti na bubuti.

Ngaia anne n te tai aei, ti boutoka te iango ibukin kanakoraoan aei ma aron taekan ngkai te kaoti. Ti na bubuti ngkana e kona tao ni karina tao ara iango ni ibuobuoki aei te Tautaeka ibuakon ana waaki aika a rangi n tamaroa ngkai ibukia buokaia ara botannaomata ni karikirakea aron aia waaki n akawa ibukin bon maeuia ao ibukin aia karekemwane.

Ao aikanne tabeua ara marooro te Tia Babaire iaon te kaoti aei. Ao ti a toki ikanne. Ko rabwa.

Tibiika: I angan moa te Tia tei mai Tarawa Teinainano temanna, Hon. Taoaba Kaiea. E nakoim te Tia tei am marooro.

Hon. Taoaba Kaiea: Ko rabwa te Tibiika. Ao ngkai au moan tai n taetae n te bwakantai aio, ao I a bon reiti bwana ni kakamauri ake a tia n tabekaki mai imwaina.

Te Tia Babaire, *Madam Speaker* ma kain am aobiti. Te Beretitenti ae karineaki ma te Kauoman ma Minitita ni kabane. Ngaira Taan tei ni kabane, ma te *Leader* n te kaitara ma kain am *party* ao *Party* ake tabeua. Taan ongora ao boni kain Kiribati ni kabane. Bwanaia kain Tarawa Teinainano ni kamauri ngkami n te bwakantai aio. Kam na bane moa ni mauri!

Tibiika, I taku bwa e kakawaki bwa ti na bon teirake naba n anga kanga ara marooro tabeua iaon te kaoti aio ao e rangi n kakawaki.

Te moanibwai moa, tao bon te kaitau ae bati nakon te Tia tei ae karineaki temanna mai Marakei n ana kaoti ae e rangi n tamaroa aio. Are ti taku bwa aio te kaoti are e na bon rangi n korakora naba te ibuobuoki nakoia te botannaomata riki ake a mena i buki te Tia Babaire, ao boni ngaira naba n taabo ake iaon Tarawa ma Betio.

E koaua e rabwa anne bwa e mwemwe ikai. Ao ti kaitau naba te Tautaeka n ana kaeka are ti taku bwa e butimwaea te kaoti aio ibukin kanga noran naba riaina.

I teirake te Tia Babaire bwa e koaua bwa boutokan te kaoti aio iroura, kanga e boni kaineti riki nakoia kain buki. Ao te bwai ae e kateirakeai, e koaua kanga I ongo ni mwanewen ana mena te Tautaeka ke tao te Minitita ae karineaki bwa tao e aki rekereke iai Tarawa Teinainano ma tao Betio.

Ma e koaua tao te bae e kakawaki te Tia Babaire, e aoria bwa are aio bon kanoan ana Moti n nano te Tautaeka bwa e na kakoroi nanona nakoia ana botannaomata ibuki tao te akawa. Ngkai ti ataia bwa te akawa bon te bwai teuana ae e rangi n kakabonganaki ao kanga boni ngaia raoi kanga oin maeun te I-Kiribati, are anne e bon riai ni boutokaki ao ni kakaeaki angana ao ni kabirimwakaki aron te ibuobuoki iai n te tai ae waekoa, ai moara riki tao nakoia kain buki.

Ao tao e koaua ngaira kain Tarawa Teinainano ma Betio ao tao Tarawa Ieta ao tao iaa riki ake a kan nakon taabo ni bobwai aika a kai reke iai bwaai te Tia Babaire. Tao e koaua anne e aki kaineti riki nakoira ma tao n itera are teuana te Tia Babaire, tao e boni kakawaki naba bwa tao e na manga karaua n taraia te Tautaeka bwa tera ana iango ibukia naba riki kain Tarawa Teinainano ngkai I bon taetae ibukia ngkai n te tai aei te Tia Babaire.

Ti ataia bwa tao ngkana tao e na baronga aio te Tautaeka ibukia, ao ngkanne ti ataia bwa e na bae n iai te ibuobuoki are e na rinnako naba

inanona n aron are e mwaneweai te Minitita mai imwaina are kanga tianakin te naan boo.

Are tao anne bon te kantaninga naba bwa e nang subsidize boon bwaai te Tautaeka n aron are e na kona n reke buokaia aomata bwa a na uarereke ke tao a na kabwaka boon ke tao a na kaboa te bwai n akawa ae e na uarereke boona te Tia Babaire.

Ma I taku bwa ngkana ngaia aio te Tia Babaire, ao ngaira ngkanne kain Tarawa Teinainano I taku bwa e na rangi n ibuobuoki naba nakoira bwa ti ataia bwa ara taan akawa iaon Tarawa Teinainano. Ti ataia bwa n tabetai tao kaboan naba te bwai n akawa, kanga bon te bwai n akawa naba ae e kona naba n rangi n tinetinea aron kanga kabirimwakan ke tao karekean te maeu ma te nako n akawa te Tia Babaire, ngkai ti ataia bwa te ika tiaki n are tao ko a bon nako naba tao n taua i tari ke tao tera, e na bae ni kainanoi bwaai n akawa te Tia Babaire.

Ao bwaai n akawa are a boni kaboaki. Ao I taku bwa e rangi n tamaroa ngkanne ana iango te Tautaeka are ngkana e kona ni karaoa kanga tianakin boon bwaai aikai. Ao ngkanne e na rangi n reke buokaia nake, tao kain Marakei n aron are e a tia n tabekia te Tia tei temanna ae karineaki n ikotaki ma boni kain Kiribati ae bwanin, ao tao ai ngaira naba kain Tarawa Teinainano n taran te itera anne te Tia Babaire.

Ao e kakawaki ngkanne te Tia Babaire, ao tao man anne ngkanne ao ngaira ngkanne a na rawata riki ara bwain akawa aika a na kona n reke mai iai.

Ao ngkana e rawata am bwai n akawa ao tao e a birimwaka riki reken kanam te ika mai iai te Tia Babaire.

Ngaia are ti a boni katuka aio nakon te Minitita ae e karineaki ma te Tautaeka bwa a manga karaua n tara anne.

Tao e koaua tao n iterana naba are teuana te Tia Babaire. Tao ti taraki bwa are boni mena taan kaboi nakoi bwaai n akawa irarikira.

E rabwa anne bwa are e koaua e rawata ara bitineti ma kambwana aika a babae ngkanne n taraki iroun te Tautaeka bwa tao e na bobwai te Tautaeka mai irouna ke tao tera aron ana bobwai te Tautaeka.

Ma kanga bon iai au kanamakin bwa te Tautaeka ane e na boni boutokaia naba bitineti akanne tao ni bobwai mai irouia ao ni manga kanakoi nako aonnaba te Tia Babaire ao tao n ikotaki naba ma ngaira kain Tarawa Teinainano ibukin te tianaki ni boo are I taekinna n te moantai.

Ngaia are man au marooro aikai te Tia Babaire, ao I kukurei n taekinna

bwa I boutoka te kaoti. Ao e rabwa te Tia Babaire.l

Tibiika; Ara tia marooro are imwina, I a kanakoa nakon te Minitita ae karineaki. Hon. Booti Nauan e nakoim.

Hon. Booti Nauan: E rabwa te Tia Babaire ao ngkai bon au moantai n taetae n angin te tawanou aio. Ao ai bon au kamauri nakoim te Tibiika, n reitai ma kain abau ae Tabiteuea Maiaki. Unimwanen te Ueanikai ao Unaine Ueen te Ueanikai nakoira kain te Kaitara te Beretitenti ma te Kauoman ao ai ngaira ni kabane. Kam na bane moa ni mauri!

Te Tia Babaire, I a tia ni baireia bwa N na aki marooro n te kaoti aio bwa are bon taben te Botaki n Akawa ngkai riki e kaineti ma aron kanga te bwai n akawa iaon Kiribati iaon kainanoan te bwai n akawa.

Ma I taku bwa te bwai ae e karekea teirakeu te Tia Babaire, ibukina ae kanga a mwaneweaki kanga aron te private sector ma aron kanga te waaki iaon te itera aio.

Ma I taku bwa imwain ae I waaki n anga au marooro ao N na ti kaoka moa kanga te kaoti aio.

E nang teretere n te kaoti bwa e kangai, bwa te Tautaeka aei e butiaki bwa e na karekei ao ni karokoi bwaai n akawa nakon Kauntira ni kabane are a na kona te botannaomata ni kaboi ao ni kabonganai. E nang bebete nanon te kaoti aio te Tia Babaire.

E butiaki te Tautaeka bwa e na karekea ana anga, e na karekei bwaai n akawa ake a kainanoaki ao e na angan te Kauntira n te aro bwa ngaira kain aonnaba ke kain buki, ti na kona ni kaboi man te Kauntira.

Ao I karabwa te tia tabeka te kaoti aio te Tia Babaire, bwa e ringa teuana kanga kainanon te I-Kiribati are e mena iaonnaba.

Ao I a manga rangi n karabwa riki te Minitita n te *Fisheries* ke n te Botaki n Akawa ngkai e tia ni butimwaea aio bwa e na tobwaia ao e boutokaia.

Ngai ngkanne imwain ae I kanakoa riki au marooro, ao I rangi n boutoka te kaoti aio. Bwa te bwai ae e rangi n kakawaki bwa ti riai ni boutoka kainanon te I-Kiribati are e mena i buki.

Ao ngkai e mwemwe aio mairoun temanna te Tia tei mai Marakei, ao nanona bwa e kaotia bwa aio kainanon te I-Kiribati are ti bon riai ni boutokaia.

Ao ngkanne kanga e aoria bwa are aio ana nonori te Tautaeka ma e teretere bwa te Kaitara n te tai aio, e aki kariaia ao e totokoa te kaoti aio bwa e aki tangiria bwa e na reke angan tao te bwai n akawa riki teuana tao man te itera teuana n aron te Kauntira.

Ma e aoria bwa are bon anne ana taratara.

Ma I taku bwa ngkana ti kaoka ara taratara rikaki te Tia Babaire nakon aron te bwai ae ti bon noria n taai aikai. Ao tao ngai N na kabongana abau ae Tabiteuea Maiaki bwa te example teuana.

Ao ngkanne e kotekoteaki te boto n iango are e kangai. Tao e eti, e aera ti a katikua bwa ai bon aia bwai nake taan bitineti. Kai akea naba buren te iango anne te Tia Babaire, ma I taku bwa ngkana ti kangai. Aia bwai bitineti. Ao ae a boni waaki bitineti ngkai ao e aera ngke aki karinna bwa teuana bwa kanga aia waaki ibukin totokoan te kanganga aio. Tao ai kan iai te kanganga ngaia are e a tabekaki iai te kaoti aio bwa e na kakaeaki nikoana.

Ngaia are kanga I aki botau ngai n iango ma te iango are e kangai; ti a katikua bwa aoria ara *private sectors* ni kaunga anne ao a na kona. Bwa kanga e tiku ngkanne te iango are e kangai; e na boi waaki te *private sector* ao ngaira man te Tautaeka ibukin tobwaia kain ara abamwakoro ngkana aio e rio ao e aera bwa ti aki butimwaea ni karaoia.

Ao e na roko te boto n iango are kangai; kanga aia taetae tao N na manga kabwara bure riki bwa N na manga taetae naba n taetaen Tabiteuea Maiaki. '*the more the merrier'*. Ngkana e a mwaiti riki ao e a kamaeu riki.

Ngkana e mwaiti te aomata ae e kaboa nako te bwai n akawa i abau are i Tabiteuea Maiaki, e a nang akea riki te kanganga. E kaboa nako te *private sector* ao te Boboti e kaboa nako ao te Kauntira ngaia e kaboa nako naba.

Ao ngkana e karaoaki anne n te abamwakoro te Tia Babaire, a na iai te competition n te price. E na kona n iai te kabanea n uarereke boona ao ngkanne kain buki e na kona ni buokaki ana kainano n aio.

Ngaia are anne ngai au taratara iaon te bwai anne. Iaon tarakin te kaoti aio.

Irarikina naba ngkai ti bon taraia ngkai, iai Boboti akana a mwakuri iaon abamwakoro ibukin te itera aio, ao kanga iai n tabetai teutana kanga kabwakaia n tabetai.

E kona n rimwi aia ota, are I taku bwa te kabanea ni konabwai n rabwata teuana ngkana a rona baiai ana kanganga te abamwakoro, te Kauntira. N na ongonna moa te Kauntira taua ao karekea am revolving fund ao kaboanako.

Irarikina naba te Tia Babaire te bwai aio ti taraia, kanga tiaki baike kanga ko kaboi ao ko na kainanoia ni katoa bong. N aekakin te taman, ma te tioka ma te raiti ma te ii.

Kanga taian *capital items* bwaai aikai, are ko kaboa am matau ngkai ao ko kona n akawa abong ke nimabong. Ao ngkana e aki momoti am aao e a maan riki am matau.

Ngaia are kanga te bwai ae e kanga aki bati n rangi n kainanoaki n te tai ae uarereke ke n te tai ae waekoa.

Ngaia are kanga ti butimwaea aron te kaoti aio, ao ti karabwa Marakei ngkai e tabekiarake. Bwa I taku bwa ngkana e anganaki naba ana tai te Kauntira bwa e na kona n ibuobuoki n te itera aio, ni boni katukaki naba aron aia waaki Boboti akana a konabwai n te abamwakoro teuana ni ikotaki ma taian *private* ke taian bitineti akana a konabwai n te itera anne ao e na rangi n tikiraoi.

I kani kaoka riki au boto n iango te Tia Babaire are e kangai; ngkana e a mwaiti te aomata ae e kaboanako te bwai aio ao e na rangi n tikiraoi ibukin te *consumer* ke te *customer* ae e a kona ni bobete boona ao e a reke ana tai te *consumer* n rinorinoia bwa e na karekea iaa.

E na boo naba te kauaba bwa antai te kabanea ni boraoi ana mena, ao e na waaki te *competition.*

Ngaia are I boutoka te kaoti te Tia Babaire, ao e rabwa te Tia tei mai Marakei. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: I angan te Tia tei mai Betio temanna ae karineaki, Hon. Ioteba Redfern. E nakoim.

Hon. Ioteba Redfern: Ko rabwa te Tibiika. Ao I kan anga naba au marooro iaon te kaoti are e tabekaki mairoun te Tia tei temanna mai Marakei. Aop I karabwa naba te Tia tei n tabekan ana kaoti ae ngaia ti a maroroakinna n te tai aei.

Te Tia Babaire, ngkana I kona n taraia man iterana ae e koaua kanga e kainanoaki kanga kaoakin ke tao karekean n aekan ae e tabekaki n te kaoti te naan bwain akawa are kanga e na ibuobuoki nakoia taan akawa.

Ngai ngkanne te Tia Babaire ngkana ko kariaia, N na uotia n iterana are te naan bwai ni borau. Eng, bwa ti boni kakoaua te Tia Babaire bwa e bon rangi n korakora kainanoakin bwai aikai irouia ara taan akawa iaon Kiribati ao bon riki iaon abau ae Betio.

Ngaia ae I kan tabekiarake n iterana anne, bwa anne ti ataia bwa bon te kainano ae e korakora kainanoakin taian bwai ni borau. Te *GBS,* te kambwati, te *Ebirb*.

Ngaia ae I a karabwa te Tia tei mai Marakei are ngaia ana kaoti ae ti a maroroakinna n te tai aei bwa e a karekea angan uotakirakean te kaoti teuana ae I taku bwa e na ibuobuoki nakoia ara botannaomata te Tia Babaire, taan akawa akana iaon Betio.

Ngaia ae I a bubuti ao I boutoka te kaoti ae e a tia n tabekia te Tia tei

temanna mai Marakei te Tia Babaire.

Aikai au marooro ae I a kani kanakoa n te tai aei ao e rabwa.

Tibiika: I a kanakoa nakon te Tia tei temanna ae karineaki mai Onotoa; Hon. Taiaki Irata. E nakoim te marooro.

Hon. Taiaki Irata: Ko rabwa te Tibiika ngkai ko anganai naba au tai ibukin tabekan te kaoti mairoun te Tia tei temanna ae karineaki mai Marakei.

Ao e koaua, imwain ae N na anga naba tabeua au marooro. Ao I a kauataoi riki kakamauri nakoim *Madam Speaker.* Te Beretitenti ae karineaki ma ana Kauoman. Minitita ao te *Leader* n te Kaitara ao boni ngaira Taan tei. Ao taan ongora ake kam mena n taabo are kam mena iai. Kam na bane ni mauri!

Te kaoti aio, e rangi n tieuataake iaon abara ae Kiribati, bwa are boni ngaira ara bakatibu bon taan akawa.

Ao e koaua e bibitaki kanoan te bong are tera bwaai n akawa ake a kabonganaki irouia ara bakatiku ibukin naba karekean maeura n te bong teuana ma te bong teuana.

Eng, I kakoaua bwa te tabeka aio iai naba te kanganga naba iaon abara ae Onotoa ibukin tataren bwaai n akawa.

Ngaia are ngkai bon ti teuana te tabo ni kamwaitoro are e kaboi nakoi bwaai n akawa ao angin te tai e aki rangi n tau aia ota. Ngaia are e a manga reke bwa tabera ngaira teuana bwa ti na kakaoki bwai n akawa nako buki.

Ngaia are bon te oi n iango te iango aio bwa are e na buoka aron te reita ni maeu ngkana bwa e aki tauraoi te Boboti n akawa ke te tabo n akawa i Onotoa inanon baina bwai n akawa. Ao ngkana e a roko ngkanne te iango aio are a nang karekeaki bwaai n akawa ao a na karekeaki nakoia Kauntira bwa a na tabenna ibukin te botannaomata iaon ara abamwakoro aika a kakaokoro ao e nang tikiraoi ao e rangi n tamaroa te iango aio. Iaan are kanga e nang buoka ngkanne kanga te kainano ibukia taan akawa. Are kain au abamwakoro naba bon taan akawa ao e karako te moi n nangkona, e korakora riki te akawa nakon te moi nangkona.

Ngaia are a boni kakoaua. Ngkana a ongora ngkai ao I taku bwa kanga e na kaungaia riki ngkana a roko bwa a na karekei aia bwai n akawa ao a na taraia ao e na mwiati aekakin bwaain akawa inanon ke iroun te Kauntira ao bon iroun naba te tabo ni kamwaitoro.

Ngaia are I taku bwa I rangi n boutoka ana kaoti temanna te Tia tei mai Marakei bwa e na kaunga riki kanga te iango n akawa nakon te iango ni kabane tai n te tairiki.

Ngaia are I taku bwa e kakawaki naba aio bwa e na kaungaia kain buki bwa a na kateimatoa te akawa nakon tao tera.

Ngaia are man tabeua au marooro aio *Madam Speaker* ao I a boutoka naba te kaoti aio. Ko bati n rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: I angn ngkanne te Tia tei ae karineaki temanna mai Beru, Hon. Bwatoromaio Kiritian. E nakoim.

Hon. Bwatoromaio Kiritian: Ko rabwa Madam Speaker. Ao ngkai au moan tai n taetae, ao I a reitai ma kain abau ae Beru n anga e kamauri nakoim te Tibiika. Te Beretitenti, te Kauoman ao Minitita, Mataniwin te Kaitara ao ai boni ngaira Taan tei ni kabane inanon te Auti aei ao ake a kakauongo. Kam na bane ni mauri!

E koaua I aki kan katibanakoa te kaoti aei bwa I rangi n kan taetae naba iai ibukina bwa e rangi n manena riki nakoia kain abau ae Beru. Bwa rimwi e tibwatibwaki te bwai anne ao ake aki taetae e na aki reke nakoia.

Ngaia are I taku bwa e rangi n kakawaki aei bwa N na karina naba bwanaia Kiribati ain Beru bwa a kainanoa naba aron ae e tabekaki iroun te Tia tei mai Marakei, ae I taku bwa e rangi n kakawaki.

Eng, te bwai n akawa boni ngaia oin te maeu iaon aba. Bon noran te kanganga bwa ko rangi n kani karekea kanam te ika ma akea bwaina n aron ae e a tia n noraki.

Ma e koaua ngkai e a manga bwaka te mwane ao e rekr te mwane teutana ibukin aia kakamwakuri, ao mai ikanne I taku bwa a kona riki ni kakamwakuri te botannaomata ni kamanenai aia mwane bwa a kaboa aia bwaa ao a nako n akawa bwa e a reke bwai n akawa.

Kanga aio kamanenan te buoka are e kabwaroa te Tautaeka nakoia kain Kiribati bwa e na manena ao e aki kanaki bwa a nako naba ni kaboa kanaia te tin n te titoa ma a na kamwakura te mwane arei ni karaka. Ao aio iterana teuana ae e rangi n kakawaki, bwa a na nako n akawa tao te Boboti, teniman a boboti, uoman a boboti ao a kakabonakoa konaia.

Ngaia are I taku bwa te tabeka aio moan te rangi n kakawaki ibukia kain abau ae Beru bwa I a tia naba ni waakina te aekaki n iango aei ni karaoa kanga te *fishing* game are kanga te roroa are e bubura konana ao e anganai, ngkoa kanga inanon tain te kambein.

E anganai ao e uotia nakoiu ao I kanna, I anaia ao ake nikirana I boni bane ni kanii. Ma iai

kaniwangan ae N na anganna. Kanga ai aron ae I katatakaroa ngkanne te aekaki aei are kanga e na reitaki, e na kaungaki iai te akawa.

Ngaia are aikai itera tabeua aika a rangi n tama. Ao ngkana e koaua bwa e nora aio te Tautaeka bwa e kaunga ao e rimwin te kabwaia are e kabwaroa nakoia aomata bwa a na kamanena ao n aki kabane tai bwa a reke bwaai n akawa, a reke bwaai aika a kona ni kamwakuri ibukin te reita ni maeu.

Ao I taku bwa aio te kaoti teuana ae I rangi n buokia ibukin te akawa.

Ao mani bwanau aikai te Tia Babaire, ao I buoka te kaoti. Ko rabwa.

Tibiika: E rabwa te marooro anne ao I a kanakoa ngkanne nakon te Tia tei ae karineaki mai Maiana, Hon. Koraubati Remuera. E nakoim.

Hon. Koraubati Remuera: Ko rabwa te Tibiika ao e rarabwa riki te bwakantai aei ngkai e a manga kona n reke te marooro iaon te kaoti ae e rangi n kakawaki, ana kaoti temanna raora n Tia tei ae karineaki mai Marakei are boutokan bwaai n akawa ibukin abamwakoro are e na rekereke iai te Tautaeka.

Te Tia Babaire tao I a bon tei naba ni kaoti bwa I boutoka naba te kaoti, iaan te kantaninga are ngaira naba maeura i Maiana bon te akawa naba are ti aki toki ni kakarekei maeura iai inanon te bong teuana ma teuana.

Ao I taku bwa e kakawaki ae N na boutoka te kaoti aei ibukina bwa are bon aei naba ae a kantaningaia kain Maiana, N na bon riai ni kaota naba bwanaia inanon te kaoti aei.

Madam Speaker, I kuri teutana ni kaokoro ma te Minitita n te Kaitara n irekereke n irekereke ma te private sector, iaan te kantaninga are iaon aba ao ti boni kakoaua bwa a bon tatare naba te naan bwai n akawa.

Aei teuana te kanganga ae e ti kakoaua ao I taku bwa e na aki birinako te aba man are bon oin tabera ngaira Taan tei bwa kainanon te botannaomata ae e rangi n kakawaki riki.

Ao aei te kantaninga *Madam Speaker* ae e rangi n kakawaki bwa ti na boutokaia iaan are boni ngaia raoi oin maeura te akawa.

E na uarereke au marooro *Madam Speaker* ao I rangi n boutoka te kaoti aei. Iaan taekana are ibukin buokaia taan akawa iaon aba n irekereke ma te akawa.

Ao I toki ikai *Madam Speaker* ao e rarabwa riki.

Tibiika: Ao tera am *point of order* te *Leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire. N na ti mena mwina e bure te ongora.

Bwa ti ana marooro tea e karineaki mai Maiana ao kanga e taekinna bwa ti aki boutoka te iango aei.

Are n taekan te kaoti ngkai aei, ngaia anne ae kanga te anga ni ibuobuoki nako, ma ti boutoka te ibuobuoki ibukia taan akawa iaon abara aika a kakaokoro ibukin te naan bwai n akawa ke tao te naan raa. Ma ti ibukin ngkai ae ti na butia te Tautaeka bwa e na karekei ao e na karokoi bwaai n akawai iroun te Kauntira bwa e na kabonakoi. Anne ngkanne.

Ngke arona bwa tao akea boon bwaai aikai tao anne riki ngkanne ae ti na akea ara kanganga iai.

Ma imwain a taku ara botannaomata bwa ti aki boutoka buokaia ibukin aia waaki n akawa. Ti boutokaia ma ngaia are iai bwaai tabeua ae ngaia ae ti taku bwa a na kona riki ni buokaki iai. Ko rabwa.

Hon. Booti Nauan: *Point of order* te Tia Babaire, taiaoka.

Tibiika: Ngaia tera am *point of order* te Tia tei.

Hon. Booti Nauan: Kanga I ti kan bubuti am *ruling* iaon te kaeka aio, bwa ti a tanoi iai. Ti aki ataia bwa either e kariaia ke e aki kariaia. Bwa ngkana e totokoia ao e kangai, I totokoia ao ngkai e a manga taku bwa e kariaia ao kanga n ana marooro ao kanga e aera.

Ma N na bubuti am *ruling* iaon aio bwa e aonga n ae ti atai naba ngaira aron ara marooro mai ikai, bwa kanga ti a moanna n aki atai arora.

Nanona baike ti a n taekini ao ti na manga moan tabeki naba baira, bwa ngaira ti taekinna ngkoa iaan ae a bon totokoia nakai ao ti rairia nakon anne.

Ma ngkana tao iai riki taekana, N na bubuti am *ruling* iai te Tibiika, taiaoka.

Tibiika: Eng e rabwa te Minitita. N aron kakauongou n ana marooro te *Leader* n te Kaitara, ao e boni butimwaea te kaoti ma te bwai are e kabwaranakoa are e taekina iai kanga aki boraoina n iango ma aron taekan te kaoti.

Ao ngkanne e a kabwaranakoa ngkanne bwa tera raoi are kanga ana iango bwa ibukin bwa e aki boraoi ma aron taekan te kaoti ngkai e wene ngkai, ao e anga iai ana ibuobuoki are kanga e tara iai te *private sector.* Ma e rangi n boutoka te kantaninga are kaungakin bwaai n akawa are e na karekeaki ibukia ara taan akawa.

Kanga anne otau n ana marooro, ngkana e eti anne otau te *Leader* n te Kaitara. Ao tao ngkana e rauaki iai nanom te Minitita n te

Commerce, bwa I boni kakauongo mai marooro n taainako.

Ao ngkana ai akea ao N na angan te Minitita n te *Education*, Hon. Alexander Teabo. E nakoim.

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia Babaire ao e a bon tia n nako bwanan te Tautaeka ni butimwaea te kaoti aei, ao ti karabwa te Tia tei mai Marakei bwa aikai boni kanganga te Tia Babaire.

Ao e koaua tao e bon teretere bwa bon oin butimwaean te kaoti aei, ngaira ti bon rangi n kakoaua bwa aio boni kainanoia ara botannaomata.

Ngai temanna naba ae e aki toki n roroko irou aron taekan bwaai n akawa te Tia Babaire bwa tina riai ni biriakini te Tia Babaire ao n raon naba raou n Tia tei.

Ngaia are ibukina bwa bon te private sector, kanga tao e bon tuai kona moa n roko iaon abara ni karaoa ke tao ai akea ae e kona ni katea ana bitineti iaon abara ae e na kaboa nako te bwai n akawa.

Eng ao e koaua ngaia are ti taku bwa teuana te rabwata ae te Kauntira ae boni ngaia rabwatan te abamwakoro ae ngaia are kanga n aron ae ti ataia, e kona ni karaoa te ibuobuoki iaon aei. Ngkana akea ae kona moa ni kona ni karaoa te aeka n *service* aekakina aei.

Ao ngaia ae ti taku bwa ti boutoka aei te Tia Babaire, ae e na kona ni karaoaki aei bwa e koaua ae a mwanemwane ara botannaomata. A mwanemwaen ara botannaomata ao e a raoiroi riki ni bane aia mwane iaon te bwai n akawa. A rawata riki n amwarake, tao e a karako naba te NCDs bwa tao a boni kana te ika ae *fresh* ae kanga a bon ataia naba bwa e korakora aron anakin aei ao tao e na karako riki te kabane tai ke tao te nako n nangkona ke tao tera ao e nang manga baba te aba n akawa.

Kanga bon ara kantaninga bwa a na roko rangia n akawa ara botannaomata ngkana arona bwa a *available* bwaai aikai ni kabane.

Ngaia are te kaoti aei e rangi n bongana iroura ao e koaua kanga n aron ae ti ataia are tao te kaeka n te tai aei man te Kaitara, kanga tao e kuri kaenga ma aki. Ngaia are tao manga te *new normal* anne, ke tao manga te taneiai ae e a manga boou. Ke bwa n ae e nako e kariaiakaki te kataumwane ao e a manga te aekaki aei. Kai kanga te aekaki aei ara kantaninga bwa ti aki aei bwa ti na kakaekai nakon are ti bon taku bwa e bon raa ao ti aki mena.

Ao e koaua ae I taku bwa a nora riaina ao ngaira ti rangi n nora riaina ao ngaia ae ti boutoka te kaoti aei. E rabwa.

Tibiika: Ao N na angan moa te Tia tei mai Tarawa Ieta bwa e a kaman tei

baina, Hon. Harry Tekaiti. E nakoim.

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa *Madam Speaker*. Imwain ae I kanakoa naba buokan te kaoti aio, ao I a bon anga te bwana moa ni kamauri nakoim n reitaki am kain am aobiti. Te Beretitenti, Kauoman ni Beretitenti, Minitita, Mataniwin te Kaitara ao ai boni raora n Taan tei n te bwakantai aio. Bwanan Tarawa Ieta ni kamauri ngkami. Kam na bane ni mauri!

Ao e abwabwaki nanou n tei naba ni boutoka ana kaoti temanna raou n Tia tei temanna ae karineaki mai Marakei. Iaan ana kaoti are e anaki iaan tangiran bwaai n akawa bwa e na karekei te Tautaeka ao n nora riain kanga noran naba te Kauntira bwa ngaia te rabwata teuana are e na kawakini bwaai aikai ke e na kabonakoi.

Madam Speaker, tao e koaua tao Tarawa Ieta teuana te abamwakoro ae e kaan ma *South* Tarawa. Ao n aron au ururing ngke I boni mena n te Kauntira ao bon iai ngkoa te *programe* aei ae e a bon tia naba ni waaki inanon te *Fisheries*.

Ao I boni kan teirake n te tai aio n anga au boutoka n te tai aio, ibukina bwa ngke ti mena n te Kauntira ao ti bon bubutia te Fisheries bwa e na karokoaki bon iroun te Kauntira.

Man te tai arei e a bon ti tauaki naba kanga iroun te *Fisheries* ao e boni *manage* ikekei, ao kanga e ti tangira te *endorsement* mairoun te Kauntira bwa a na bobwai ara koraki ao ngaira ti na ti kariaia.

Ngaia are kanga ti rangi n nora aron kainanoan te aekaki ni waaki anne. Ao ngkai ngkana e nang bon tekateka n ara abamwakoro I taku bwa ngkai e a tia ni butimwaeia te Tautaeka ngaira ara kantaninga ngkanne ngaira ake taan akawa man ara abamwakoro are I taetae ibukia n te tai aio, ti a kantaningaia bwa a aoraia ngkanne bwaai n akawa ikai irarikira.

Eng, ngaia are ko rabwa te Tautaeka ni butimwaean ana kaoti temanna te Tia tei ae karineaki mai Marakei ao I neboa naba nanon te Tia tei n uotakirakean aio. Ao riki ngkai tao e bon noria bwa kainanoaia naba kain ana abamwakoro, are ti a boutokaia n te tai aei.

Teuana naba te koaua Madam Speaker, bwa are tao e koaua e taraki te private sector. Tao ti boni kakaitau bwa are tabera naba bwa ti na kaungaia ara private sector.

Ma e koaua are n iteran te akawa naba n tabetai a rangi n bobuaka bwaai n akawa. Ao tao e koaua n aron are I taekinna ao I mwaneweia n te moantai Madam Speaker, n aron are e a bon tia ni kabonakoa te tabo n akawa n ae e nako ao bon te boo aika a rangi n boraoi ao ti bon

nora aron boraoin bwaai n akawa ake a kaboaki irouia n te tai arei.

Ngaia are ara kantaninga bwa ngkana tao e kona n reke kaboan bwaai n akawa n aron ae e kona ni karekea te Botaki n Akawa, ara kantaninga naba bwa e na boni kaboakinako n ara abamwakoro boniboo naba aika a kona riki ni bwaka naba iaan boon te *private sector* are n te Teinainano te Tia Babaire.

Ngaia are tao aio a na boni kona ni kaunga naba aron te akawa. N tabetai ti boni kona n nora aron are ana boo te Botaki n akawa. Tao te matau tao ti 5c ke tao e kanga. Ngaia are kanga I taku bwa anne naba e kaunga te aro ibukin te toronibwai ao boutokan te kantaninga ibukin te ewenako n te bong teuana ma teuana ibukin karekean arom ma maeum ma am utu.

Ngaia are I taku bwa ti rangi n kaitaua te Tautaeka n noran aio ao riki bon te Minitita are e a tia ni butimwaea aio bwa ti ataia bwa ti ataia bwa e abwabwaki ana kataratara ibukia ana botannaomata akana i buki riki.

Tao e a boni babane naba mai irou ao I a bon anga riki te kaitau ae e abwabwaki nakon te tia tabeka te kaoti, ao I a kaitaua naba te Minitita n te Akawa are e tei ibukin te Tautaeka ibukin butimwaean aei ao riki bon ara Tautaeka. Kam rabwa ao ara kantaninga bwa ara botannaomata aika a ongora n te tai aio man ara tabo aika kakaokoro, a rangi n kukurei ngkai e nang bon reke tibwangaia inanon te waaki ae e boureirei aio.

Ko rabwa *Madam Speaker* ao I boutoka te *motion*. Ko rabwa.

Tibiika: Ao I a kanakoa ngkanne nakon te Tia tei mai Traina, Hon. Nantongo Timeon. E nakoim.

Hon. Nantongo Timeon: E rabwa *Madam Speaker.* Ao e koaua ti a manga boni kamauri riki n te bwakantai aio nakoira ni kabane ao taan ongora. Kam na bane ni mauri!

Eng *Madam Speaker,* e koaua ae te kaoti ae e rangi n tamaroa te kaoti aio. Ao ngai man au abamwakoro, e rangi n kainanoaki naba te bwai n akawa n taai aika nako.

Ma ngkai I taraia n arona aio *Madam Speaker*, ao are ngkai ngkana ti tara naba e *private sector*. Iai naba ngkai n ara abamwakoro ae a tia n nongonongona kainanoia taan akawa ni karokoa te bwai n akawa n ara abamwakoro. Ao ngkana bwa I aki totokoa aio *Madam Speaker* ma te Auti, ma te bwai ae kanga I kani karinna ikai. Bwa tera ngke e kona ni karaoa aio te Tautaeka ma te Kauntira, tao e a tibwatibwaia nakoia nake a tia ni kakabonakoi bwaai n akawa n taai aika nako n te

aro bwa a a na aki *compete* ma te Kauntira.

Bwa are ngkana e a manga kabonakoa ngkanne te Kauntira, ai ngai tarana irou n au abamwakoro. E nang tara ni babaka n ikawai ngkanne nakoia nake a tia ni iangoa aron rokon bwai n akawa nakon ara abamwakoro n taai aika nako.

Te bwai ae kanga I tei uoua *Madam Speaker*, ma I boni kan taetae naba bwa are mwina I aki taetae ao e aki reke ara bwai n akawa ngkana a rona bwa e kariaiakaki.

Eng kanga au iango kanga bon irou *Madam Speaker* n aio, tera ngke e kona n n iraki aio ao e a tibwatibwaki nakoia ara Kauntira ao ara Kauntira a kona n angania bitineti ao e a tauaki naba tian boona n te aro ae e na aki rangi n bobuaka. Bwa n te aro ae a nang aki manga compete. Bwa te bwai ae e rangi n ikai *Madam Speaker,* ane e na kangai. Te Kauntira ngaira ti kabwaka ara raitienti ni kabonakoi bwai n akawa ao ngkoe e nga am raitienti. Am bwai n akawa akanne tao ko kaoi tao man te *Fisheries*, ti aki kona ni *compete* ma ngkoe bwa e rangi n boraoi. Ti kabonakoa 20c te matau ao ngkoe 5c.

Ngaia are kanga au iango ni boutoka aio te Tia Babaire, tera ngke e kona n rinanoaki aio ao e anganaki *through* te *Council* n anganaki bitineti mai iai tian boona ae e na babaireia tao te tabo n akawa.

Kanga anne aron au iango iaon te kaoti aio, ao ti rangi n boutokaia ibukin kainanoia ara botannaomata. Akea ae e na aki kainanoa te bwai n akawa iaon aba.

Ao e koaua n taai aika nako ngke bon akea ae kaoa ao a tia ni kekeiaki bitineti tabeua ni karokoi bwai n akawa i abara, ngaia ara kanga I irantangaia irou bwa I irana aio ma tera ngk e e kona ni karaoaki n arona ae e na nakoraoi nakoia naba ara tia kabobwai ake a tia n rinanon te aekaki ni karikirake aio imwain ae e reke te iango aio.

Kanga anne akanne buokana irou *Madam Speaker,* ao e rabwa. Ao I taku bwa te Tia tei mai Beru e ataia ngkanne ae I a tia n taetae, I a butia bwa e a karekea tibwau. Ko rabwa.

Tibiika: E rabwa te tia taetae. Ti a nakon te Minitita ibukin Itoman, Mwamwananga ao Kaneweaba, Hon. Tekeeua Tarati. E nakoim.

Hon. Tekeeua Tarati: Te Tibiika ko rabwa ibukin anganakiu te tai. Ao e koaua N na bon taetae bwa bon taan akawa kain abau ae Tamana.

Ao e koaua te Tia Babaire, I rangi n boutoka te Biira aio. Iaan te kantaninga are oin te kantaninga bwa karokoan ao katauraoan te bwai n akawa bwa e na tekateka iaon abara.

Ao e koaua iai te naan issue ke te naan kanganga are a mwaneweaki bwa te *competition* imarenan te *private sector* ao te Kauntira.

Tao tina taraia bwa ngkana arona bwa ngkai kanga ti a taetae ngkai bwa aongkoa e a bwai. Ngaia are ti a tuangaki ngkai bwa aongkoa te Kauntira e nang kaiangatoa ma te bitineti.

Ao tao bon inanon te naan process n te ota n taai aika nako, ao ti bon ataia bwa te private sector e aki tiku.

Ngkana e moani karaoaki te ota aio n aron ae ara taneiai ngkai, ao te Tautaeka e kanakoa te tenta nakoia bitineti ake a na otan. N aron naba ae I atai bwa bwai n akawa ake a roko i Tamana, a kaboaki mai irouia bitineti ake iaon Tarawa.

Ngaia are I taku bwa e aki mwanuokinaki te *private sector* ikai. Bwa n tokin te tai ngkana arona bwa e bwanint e rongorongo aei, ane e na bon tenta tao te *Fisheries* ao antai aika a na otanna; bon taan karikirake.

Ao ngkanne ti a taraia are anne ngkanne nanona kanga te *point* teuana ae I kaotia ikai bwa e aki tinanikuaki te *private sector.* Te *private sector* e involve inanon te *activitiy* aei.

Te kanganga ngkai n aron ae ti noria bwa karokoan bwain akawa i buki.

Ao ti karabwa tao antai aba akana iai ae a tekateka i abaia.

Ngaira i abara are kam bon ataia, bwa kain ara tabo bon taan akawa.

Ao a tangiria bwa e na reke te bwai aio n taai nako, kanga aekakin te raiti ao te burawa ae e na tauraoi n taainako n te tai are a tangiria iai.

E na aoraia n taainako ma are bon akea moa ngkai te bitineti ae e kona n nako n invest i buki. Kanga aekakin naba te rongorongo are ti tuangaki ngke ingabong ae akea te bitineti ae e tauraoi ngkai ibuki n te *hardware.* Bwa are kanga e aki viable irouia ke aki materaoi irouia bwa ana nako n uota aia kaako ae tao $100,000 ana value ao a na katekateka i buki bwa e uarereke te mwakete i buki.

Ao n aron are e taekinna te Minitita n te Commerce, e aki katoa bong kaboakin te matau.

Ngaia are kanga e na rangi n uarereke naba aia *turn over* ibukin kabonakoan te bwai n akawa i buki.

Ngaia are anne ngkanne te kantaninga are e mwemwekia te Tia tei mai Marakei bwa e nang karekeaki ao e na katauraoaki bwaai n akawa iaon aba.

Ao te babaronga ngkanne tao ai are imwina ngkanne. N aron are a kakaokoro ara keiti ngaira iaon aba.

Ngaira iaon Tamana, bwaai ake a roko riroun te Kauntira ao e anganaki te Boboti n akawa. Bwa te Kauntira e aki kan bitineti iai bwa e anganaki te Boboti n akawa.

Ao ara Boboti n akawa, I rangi n kukurei n taekinna bga ngaia e nang reke ngkai kaniwangana bwa e a kaoaki mai Tamana bwa e moanna ibuakoia bitineti n te *Co-orporative*. Bwa tao ibukin ana kekeiaki n tobwaia ana botannaomata rinanon te Boboti n akawa. Are e katauraoi bwai n akawa ae e otani ni kakangai.

Ngaia are anne raoi te kantaninga. I kan taona nako te rongorongo are aki katukaki te *private sector.*

Te Tautaeka aei e rangi n korakora ana boutoka nakon te *private sector* n aron ae kam a tia n ongo ana Moti n nano aika mwaiti.

Ma oin te kantaninga raoi e na katekatekaki te *service* ke te *product* ke te kaako iaon aba bwa e aonga n tauraoi n te tai are, nako kaboa 2 te rawawata te burawa, e reke. Kaboa teuana te moon tiger, e reke. Kaboa 3 te matau, e reke. Kaboa tera, akea are e a manga kangai. Au Tia tei ko a taiaoka ni manga kakaea moa, ko kaboa au matau ikanne. Kanga anne tiaki anne ae a kantaningaia kain Kiribati.

Ngaia are ibukin aio, ao I rangi n tauraoi ni boutoka te titiraki aio. Ao ko rabwa Marakei, ko bon tau Marakei tao ibukina ngke a bon rangi n boboto n aine ainen Marakei. Ko rarabwa te Tia tei ao I boutoka te kaoti ae moan te kakawaki aei. Ko rabwa.

Tibiika: Ngaia e rabwa te marooro anne. Ti a nakon ara tia marooro are imwina; te Tia tei temanna mai Tabuaeran. Hon. Tewaaki Kobae e nakoim.

Hon. Tewaaki Kobae: Ko rabwa te Tibiika. Ao e koaua, I a rimoa ni kaitaua te Tia tei are e tabeka te kaoti aio.

I kakoaua bwa ana kaoti aio, eng e tieuataake aron kainanoana riki ngaira n abara are a mena mant e ningining are mai mainiku. Ngke e rangi n kanganga rokon tao bwaai aikai. Bwaai n akawa iaan ae e boni kakoauaki bwa e aki tao katoa namwakaina ke tao katoa wiki te roroko iai.

Ao anne imwain mwanangau ao e bon rawata naba aron kanga kabeabeanakiu ibukin tangiran te kainano aio.

Ma I kaitaua te Tia tei are mai Marakei, bwa ngaia e a kona n tobwaki ngkai aio ngkana arona bwa kona ni katauaki Kauntira bwa a na kona ni butimwaea te itera ni buoka aio ao ni kona n tibwatibwaia nakoia ara botannaomata.

Ngaia are I boutoka te kaoti aio, ao I kakaitau ngkai I kakoaua bwa e bon tieuataake aron kainanoana.

Tao e koaua inanon itera ake tabeua ake ti kona ni kataunari ibukin tao nake a tia ni waaki inanon, eng tao buokan ana botannaomata ibukin kainanoan naba te itera aio.

Are ngkai e a tauraoi te Tautaeka ni kona n tobwa te itera aio, ao tao ti a riai ni kakaitau riki iai bwa tao a na kona ni moa ni bebete. E nang riai riki n iai te *competition* iaon te *price of items* ke te naan bwaai ake a kainanoaki aikai bwa tao te matau.

Tao ngkoa ti taneiai ni boon te matau, e kona n rokoroko tao n $1.00, $2.00.

Ma tao ngkana arona bwa e a roko inanon bain te Kauntira, ao I taku bwa e a more *comfortable* ngkanne nakoia ara botannaomata. A kona ni karekei akeke a na kainano nakon te boo ae e tamaroa.

Ngaia are I boutoka te kaoti. Anne tao ibukia kain au abamwakoro, I tauraoi ni boutoka anne. Bwa I tatauraoi ni boutoka te bwai ae e na kabwaia iai au botannaomata.

Ko rabwa. E a uarereke au marooro bwa are I ataia, bwa ngkana I kabwabwaka au marooro ao are e charge. $20.00 tabun n teuana te miniti, ngaia are N na kataia ni make it short n te aro bwa e na aki rangi n expensive nakon te Auti n tei. Ko rabwa.

Tibiika: Ngaia n na ongora moa ana *point of order* te Minitita n te *Fisheries.* E nakoim.

Hon.Ribwanataake Tiwau: Ko rabwa. E kwa n taku te Tia tei mai Tabuaeran bwa I *point of order* n ana point. Ma ngkana I ti katerei tabeua, kanga I kaikoikoi tabeua au *point of order* imwain are I a kanakoi naba n teuana te tai iaon te naan *issues* ake a tia n tabekaki.

Ao tao N na moana teuana mairoun ana mena te Leader n te Kaitara iaon are te private sector.

E koaua ae n te tai moa aio ao a tia n taekinna raora n Tia tei aom tabeman are akea ngkai te *service* aio ae *avaialbe* iaon aba.

Are te kantaninga ngkai ti karaoa n *extend* te bwai aio nako aonnaba. Ti na buokia kain aon aba are akea te *services* aio irouian te tai moa aio.

Anne ngkanne ti kaetan are ti aki nanona bwa ti aki tabeakini ao ti aki tar ate *private sector*. Ma n te tai moa aio are bon akea te *service* n aron are e a tia n taekinaki irouia raora tabeman.

Ngaia are antai ae e na nanoga anne *Madam Speaker*. Te Botaki n akwa, e tauraoi n nangoia n te tai moa aio ngkai akea te *service* ae e *available* anne iaon aba. Iroun ana mena te

Tia tei temanna mai Beru, ao e koaua. Iai te *distribution* ae e karaoaki nakon te Kauntira ni Beru ae e tauraoi ngkai n reke iai tibwaia kain Beru.

Teuana ae e mention te *Leader* n te Kaitara iaon te *subsidy.* Te iangao ae e boou anne Madam Speaker. Ao tao e koaua tao bwaai aika kona n taraki inanon taai aika imwaira.

E rabwa tabekana ma ti na karaua ni manga taraia bwa e uara arona.

Ti a manga nakon ana mena temanna te Tia tei mai Betio ae karineaki Hon. Ioteba Redfern, iaon are te naan *navigational aid* ao bwaai ni kamaeu. E tabeakina anne ngkai te *MICTTD*. Akanne e aki mena iaan ara mena bwa e mena iaan te *Communication.*

Te Tia tei mai Onotoa, iaon ana mena are teuana. E koaua iai te kanganga iaon tataraen aikai, ti na kataia ni kibara anne ni kataoamaua riki te kainano ao ni kibara te kainano mai ikanne.

I bon Maiana naba. Iai te tibwatibwa ae e na karaoaki ao te tibwatibwa ae ena karaoaki iaon mwaitin bwain akawa, e boboto iaon mwaitia kain te abamwakoro te Tia Babaire.

Ngaia are ngkana e tangiria te Tia tei mai Maiana ao ti kona n anganna te mwaiti are e na kona n reke ibukin ana abamwakoro.

Ao ibukin are mai Tarawa Ieta te Tia Babaire. E rabwa tabekana, ao I taku bwa bon te kanganga ae e oti bwa tao e tuai tauraoi moa ana *funds* te Kauntira ni kaitara aio, ngaia are e tangiraki aomata ake a roko ni bobwai iroun te Botaki n akawa ao e kainanoaki ana *consent* ke ana mena te Kauntira.

Ma tao n te tai are e tauraoi iai ana funds te Kauntira Madam Speaker, ao a kona ngkanne n roko bwaai n akawa aikai inanon bait e Kauntira. Ao ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: E rabwa te point of order ao N na angan te Tia tei mai Nikunau temanna ae karineaki.

Imwina I a manga kanakoa nakon antai. I a kanakoa moa nakon te Minitita n te *Justice.* Imwina I anganiko te mai Banaba ao I kaokia nakon te Tia tei mai Makin ao I a kaokia naba nakon te tia sum up ao I a katokia naba ikanne. Akea ae e na manga katea baina bwa e aonga n nako ara bwai akana imwina.

Ao e a nakon ngkanne te Tia tei mai Nikunau, Hon. Tauanei Marea. E nakoim.

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa te Tia Babaire. ao e na aki rangi n abwabwaki naba au marooro iaon te kaoti aio. Ma n na ti kaota naba boutokakin ana kaoti temanna te Tia tei ae karineaki mai Marakei ibukin ana kaoti ae e rangi n kakawaki.

E aoria bwa are e a bon tia n nako naba ana kaeka te Tautaeka, ao kanga I bon raraoma n te marooro bwa kanga I ongongo bwa e na tibwatibwaki te bwai aio. Eng ma are ngai kanga bon akea au raraoma iai bwa I ataia ae bon Nikunau ane e na bon moan reke tibwana. Kanga bon akea te kanganga.

Ma e koaua, eng I a reita banan te Minitita ae karineaki n te Tabon akawa are bon raou naba n Tia tei mai Nikunau ni boutoka te kaoti aio. Ao I kakaitau ibukin te kaeka ao are bon ara abamwakoro ae Nikunau are e bon rangi n kainanoa naba te bwai n akawa.

Ao e koaua ae kanga bon akea raoi kanga te service ke tauraoin bwai n akawa iroun te *private sector* n ara abamwakoro naba ae Nikunau.

Ngaia are I taku bwa te kaeka are e a tia naba n nako mairoun te Tautaeka, eng ti rangi n boutokaia.

Ao tao I a toki naba ikai *Madam Speaker* ao I kabanea te kaoti. Ko rabwa.

Tibiika: E rabwa anne. Ao ti a nakon ngkanne ara tia marooro are imwina. Hon. Tarakabu Tofinga, e nakoim.

Hon. Tarakabu Tofinga: E rabwa Madam Speaker ti taku bwa e aki reke ara tai ni marooro ma e rabwa riki.

Ao I a rimoa ni kamauriko *Madam Speaker,* ara Beretitenti ae karineaki, ara Kauoman. Ara Minitita ao bon Taan tei ni kabane ao I a reitia ma te kamauri ae e onoti nakoia kain au abamwakoro ae tangiraki; Tabiteuea Meang. Kam na bane ni mauri n te bwakantai aei.

Ao e koaua ti kaitaua te kaoti ae e mwemwe ao I taku bwa teuana te kaoti ae moan te kakawaki ao e bongana nakoia kain ara abamwakoro, aoa re ti kona naba n noria n aron te naan kaeka ke tao marooro ake a ti ani mwemwe irouia raora ae Taan tei, are a boni bane ni boutokaki ao are I a reita naba boutokakina n te tai aio ngkai ti kakoaua ao ngkai bon teuana kainanoia kain ara abamwakoro.

Ao e koaua I reita are e maroroakinna te Tia tei temanna ae karineaki mai Betio ao riki ngkana bwaain akawa. Tao tera riki bwaai raonakin bwaai n akawa ngkana a na kona ni katoamaua aron te akawa, bwaai ni borau. *Spare part* tabeua n aron are e mwaneweia naba bon te Minitita n ana kaeka te Tautaeka. E kona ni boni karekeaki nakon Kauntira n abamwakoro aika kakaokoro.

I kan tanrikaki naba n tara teuana kanga bon te buoka n taai aika nako are tibwatibwakin te naan booti ao intin. Ao e kakoauaki bwa n au abamwakoro ae Tabiteuea Meang, bon iai mwakoro ke *communities*

tabeua aika a teimatoa n tuai man reke tibwaia n aron aio ngkana e kona ni manga taraki riki te kainano aio. ao raonakin naba ane te naan bwai n akawa.

Ao ngkai ngai moa ae I manga tabeka iteran te booti ao tao ti a kawenea bwa te bubuti naba nakon te Minitita bwa e a manga tara ara abamwakoro ae Tabiteuea Meang ibukin kainanona aio.

Iai naba ana *service* tabeua te *Fisheries* ao n irekereke naba ma iteran te akawa. Tao bonotakin te naan booti ke te naan aramanium ma te naan raa ngkana e a karababaki nako bwa e a ti taraki tao karekeakin bwaai ni bobwai, te naan bwai n akawa ma e a taraki naba iteran te akawa ae e tabangaki ibukin buokaia ara botannaomata ke kain ara abamwakoro ae Tabiteuea Meang ao tao bon angina abamwakoron naba Kiribati ae e rawata aia atimwakoro.

Ao a kainanoa te mwamwananga ma te boborau imarenan aia atimwakoro aio ao riki boni kabotoan ao e boboto maeuia iaona.

Ao I kan mwanewea teuana kanga bon te taeka n rabakau N na taekinna ni bon oin au taetae ao ti ibuobuoka ara taetae ma raou ni Minitita n te Commerce ao I a manga rairia nakon te taetae ni Kiribati ao are e kangai taekana. '*Give a man a fish and you feed him for a day. Teach a man to fish and you will feed him for a lifetime'* ke kabwaranakoana n ami taetae ni Kiribati e kangai: '*Ngkana ko angan raom te ika ao ko na ti kona ni kamwarakea inanon te bongina. Ngkana ko reireinna n akawa ke ko anganna ana bwai n akawa ao e na kona n ewenako ao ni kona ni boni kamaeua ibon irouna ma ana utu inanon te tai are e maeu iai, tao n te tai are e teimatoa n reke iai ana bwai n akawa n aron are e mwaneweaki inanon te kaoti aio bwa tao e kona n reke rinanon te Kauntira, e kona n reke rinanon te private sectors ngkana bon iai n aron mwaneweana iroun te Tia tei ae karineaki ke tao te Minitita naba n te Commerce bwa rabwata aikai ana bon kaai ni mwakuri ke tao ana compete ke tao ana compete ao e na bon otinako tera.*

Ao n aron are e mwaneweia naba te Minitita n te *Fisheries* n ana *point of order*, ao e koaua tao e na kona ngkana bon tarakina bwa bon iai kambwana ke tao Boboti akana ana kona ni kabonakoi bwai n akawa n abamwakoro tabeua. Ao ngkana bon akea n taabo tabeua ao e na bon kona n taraki kainanon te abamwakoro teuana ma teuana ibukin kainanoan bwaai aikai.

Akanne marooro tabeua te Tibiika, ao e rabwa riki ngkai ko anganai te tai ni marooro ao I a kawenea riki bwa tao bon reitan te naan marooro

ao bon te bubuti ae e mangori nakon ara Minitita n te Akawa ngkai are e a kaeka.

Tao e koaua e butimwaeaki aio man ana tabo ni mwakuri mairoun te Tautaeka ao e a karababa nakoa naba nakon te naan kainano riki tabeua n rekereke ma iterana te akawa ao iteran karekeakin te maeu.

Ko rarabwa ao e rabwa riki *Madam Speaker* ao I a toki ao I a butimwaea te kaoti aio. E rabwa.

Tibiika: I kanakoa nakoim te Tia tei mai Banaba, tibwatibwa e nakoim.

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao e uarereke naba mai irou.

Te moanibwai, bon te bwana ni kamauri nakoimi. Kam na mauri!.

E koaua e rarabwa. Ngai ngkanne temanna naba ae I kan teirake naba ni kaota naba boutokakin te Biira ke tao te kaoti ae e tabekaki n te bwakantai aio.

Ti kakoaua bwa bon ara abamwakoro naba ae teuana Banaba, bon aio teuana naba te bwai ae a ngirangiraia naba kain ara taan akawa ibukin karekean aia bwai n akawa.

Ao e koaua ngkai e kona n tei matan te kaoti aio, ao ngai temanna ae I boutokaia naba ao tera ngke e kona n uringaki naba ara abamwakoro ae Banaba.

Ao tao n reitan aio ao e kakawaki bwa ti a taetae iaon bwai n akawa. I kan reitia ma e koaua bwa kainanon kamaeuakin ara *ice plant* iaon Banaba.

Ti kakoaua bwa tao e a maan naba te tai ae e mate ana *ice plant* ao tera ngke e a *note* naba te Minitita n te Fisheries ngkana ko nang karekea naba ana aomata temanna bwa akea nanon ae tao e koaua akawa.

Ngkana ti nang taetaes iaon te bwai ae te mwakete n nakomai nako Tarawa, ao iai kainanoakin ngkanne te bwai ae te *ice-plant* bwa are aongkoa karokoakin aia *product* nako Tarawa.

Man te tai aio, e koaua bon akea ana konabwai moa Banaba ni kona ni karina ana ika n ana aiti bwa are e uruaki moa ana *ice-plant* ngaia are tera ngke ti a bubuti naba boutokakin te kaoti aio n reitan ma ara bubuti nakon te *Ministry* ibukin kamaeuan ara *ice-plant* ngkana e kona n reke ana aomata tao e irira ngkana ti oki ngkana e na angaraoi, n reitaki ma karaoan taian booti.

Iai uoua ana booti ara *ice-plant* ngkanne are a tiku ni wene bwa a ururaki. Ao tera ngkana e kona n noraki naba kanga inanon naba te kaoti aio riaina ngkana e kona ni boutokaki naba karaoan taian *fibre glass boat* aikai n ikotaki ma booti aramanim.

Tao aikai tabeua tabeka ae I kona n taekini tao te *way forward* ao ibukin te bwai ae kanga te irekereke ma aban tao Tiaina. Ma are ti kakoaua bwa ti a reitaki ngkai ma Tiaina rinanon tao te bwai ae mwakete n te ika.

I bubuti naba ngkana tao e kona ni karekeaki naba tao te marooro imarenan tea Tautaeka ma tao Tiaina bwa tera ngke e kona ni karekeia ana taan rabakau tao iaon te *long line,* ao a kona n roko kanga ni manga reiakinia kain ara abamwakoro ae Banaba ngkai ti kakoaua bwa kaubwain ara abamwakoro arei bon te bwai ae te Ingimea.

Ti kakoaua bwa tera ngke ti kona n reke naba aia kareke tianti ara botannaomata ngkai ti kakoaua bwa bon akea moa aia kareke tianti tao iaon te aba.

Aikai taeka tabeua ae I kona n taekini. Ai bon te kaitau riki nakon teuare e tabeka te kaoti aio ao I boutoka te kaoti. E rabwa.

Tibiika: I a kanakoa nakon te kabanea ni marooro. Te Tia tei mai Makin ae karineaki, Hon. Pinto Katia ao e nakoim.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa te Tia Babaire ao I kaitaua te Tia tei ae karineaki n aron ana kaoti are I taku bwa e rangi n teretere raoi inanon te tai aio te Tia Babaire.

Ti rangi n boutoka te iango are e na karawataki bwai n akawa te Tia Babaire nakoia ara botannaomata. Ma tao bon iai anga riki ae tao e na kona n taraia riki te Tautaeka inanon te tai aio te Tia Babaire.

Ti karabwarabwa bwa e a tia ni waaki are e a tia ni waakinna te tabo n akawa i Tanaea te Tia Babaire ma e bon teimatoa te kanganga te Tia Babaire.

I taku bwa ngkana ti ururing rikaki te Tia Babaire ao ngai temanna ae e rawata au titiraki naba nakon te Minitita ibukin bwaai n akawa naba aikanne ae e teimatoa n aki rereke naba irouia ara Kauntira te Tia Babaire.

E kona n reke ae tao nakon 4 nakon 5 te namwakaina te Tia Babaire ao e kona ni manga bon roko imwina te Tia Babaire.

Ma tao e aki ngkoa ao e na kona ni kakaea angana te Tautaeka ni kataia n ibuobuoki iai ma te naan kambwana.

Ti ataia ae e eti te taeka are rawatan riki kambwana ke tao aomata ake a kabonakoi bwaai aikai, tao ena boraoi riki te Tia Babaire.

Ma e na kanga ni boraoi bwaai aikai te Tia Babaire rinanon ana ibuobuoki te Tautaeka te Tia Babaire. Ao anne are ti taku bwa e na rangi n turuturu riki iai te buoka aio bwa e na kona n ibuobuoki te

kambwana ke tao te naan booti ake tao taan raa ake e boni karokoa naba baina naba iai te Tautaeka te Tia Babaire.

Tao N na taetae teutana iaon au Kauntira ao N na kabwara bure ngkana arona bwa I taetae iaon au Kauntira, bwa are e a bo tia ni waakina aio te Kauntira ma te Botaki n akawa i Tanaea te Tia Babaire.

Ao anne bukina ngkoa ngke I tabekarake te titiraki aio nakon te Minitita inanon te tai arei te Tia Babaire. Ao e rangi n teretere n au titiraki bwa e kangai; bwa iai riki ana anga te Tautaeka n tiaki nakon te Kauntira ke tao nakoia bitineti riki tabeman iaon aba ke tao Boboti te Tia Babaire.

Bwa ti ataia bwa te Kauntira n aron ae ti bon ataia te Tia Babaire, e rangi n rawata tabena ao ti ataia naba bwa e na riai naba ni beku ibukin te botannaomata.

Ma tao e aki ngkoa ao e na angaraoi riki ngkana te Tautaeka e kona n anga te buoka aio bwa e na nakon te bitineti ke te *Community ke* tao Botaki n Aro te Tia Babaire.

I taetae n aio te Tia Babaire bwa aio ae e karaoia au abamwakoro naba ae Makin. Ao ngkana tao arona bwa e kairua ao N na kabwara bure iai, bwa iai Botaki n aro aika a teimatoa ni kabonakoi ngkai bwaai n akawa i tinanikun are e karaoia ngkoa te Kauntira, bwa te Kauntira e aikoa mwakuri te Tia Babaire. Akea ana bwai n akawa n te tai aio te Tia Babaire.

Ngaia are tao e eti, ti tangiri bwaai n akawa ae ti na karawatai n angan ara botannaomata te Tia Babaire. Ma tao tera ngke e kona n nora aio te Tautaeka bwa tao e aki angan te Kauntira, N na kabwara bure ngkana bwa I nora aio. Ma are n au itera ae teuana aio, ti noria bwa e aki mwakuri.

Ao N na kabwara bure nakoia au Kauntira, bwa ti noria bwa e aki mwakuri te Tia Babaire. Ma tao e na angan riki te rabwata teuana are tao e na kona riki n noria bwa e na kona riki n mwakuri ma ngaia ni karekea te buoka nakoia te botannaomata te Tia Babaire.

Aikanne au totoko ae tao I noria moa n te tai aio bwa ti tangira te naan bwai n akawa ae e na karawataki, ma tao ai tiaki rinanon te Kauntira ma tao e na kakaeaki angana riki nakon te tai ae imwaira te Tia Babaire. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: E a boni bane te marooro iaon ara motion anne ao I a kaokia nakon te tia tabekia bwa e a *sum up.* E nakoim te Tia tei mai Marakei.

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa te Tibiika, ao I taku bwa e a bon tia ni karaoaki au sum up imwaiu teutana.

Ao ngkai kanga N na waakina au kainin ao N na kaoka taekan au kaoti. *Bwa te Auti aei e butiaki bwa e na nora riaina bwa e na karekei ao ni karokoi bwaai n akawa nakon Kauntira ni kabane are e na kona te botannaomata ni kaboi ao ni kabonganai.* I a bubuti tabekan te kaoti.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei. Ao N nang kanakoa te kaotinano iaon te kaoti aei. Bwa te kaoti are e a tia n tabekaki n taekana ane e wene imatara iaon te ota bebwa. N na kanakoa te kaotinano nakoimi. Ake a butimaeia ke a kangai eng, ao ake aki ke a kangai ti aki. Ake a butimwaeia, ao akana aki. Ao e nakoia ake a butimwaeia. E buokaki te kaoti.

Ti a nakon ara bwai are imwina ngkanne, te kaoti e na tabekaki iroun te Tia tei temanna ae karineaki mai Kiritimati ao Kanton, Hon. Jacob Teem. E nakoim te Tia tei.

BABAIREAN KAWAIN KAIBUKE AIKA MATOA IBUKIN KAAKO MA BWATINTIA

Hon. Jacob Teem: Ko rabwa *Madam Speaker*. Ao imwain ae I tabeka au kaoti aio te Tibiika. I kani kaitaua te *Business committee* ngke e noria bwa te kaoti ae e rangi n tamaroa ao e a kamena naba bwa te kauoua. Are ieta.

Tao e koaua tao iai ibuakora ae ti noria bwa tiaki te wareka ni kaoti, ma au koaua ae e abwabwaki te Tia Babaire bwa aio ngkana e karaoaki ao e na buoki kanganga aika a mwaiti nakon taai aika imwaira.

Te Tia Babaire, I a bubuti tabekan au kaoti n taekana ae kangai. *Bwa te Maneaba aei e na butia te Tautaeka bwa e na babairei kawain kaibuke aika a na matoa ibukin uotakia bwatintia ma kaako nako aon aba bwa e aonga n totokoa tataren te kaako.*

Madam Speaker, ngkana ti kamatebwaia tabeka ke tao taian titiraki ake a tia n tatabekaki inanon te Auti tiaki ti n te tai aio ma ngkana ti tanrikaki riki teutana, ao ti na kon ani kakoaua bwa angin te tabeka n te Auti aio te Tia Babaire, e na kaineti ma tataren te kaako ao kainanoia bwatintia n tataninga te kaibuke are e tei kawaina ao tao e aki mwananga n taina. Ke aki kona n ataia bwa e na mwananga n ningai ke tera kawaina are e na karaoia. E tare te bwaa, e tare te bwai n aoraki. Aki roko ara ataei imwin aia motirawa n taina. Aki oki ni kaea ke n oa te teirake. Tiaki te moantai, tiaki te katebwina n tai, tiaki te kauabwi n tai, ai irabwi ma ai irabwi te tai.

E ngae ngke e ataki bwa n ningai ae e na teirake iai te reirei ao n ningai ae e na motirawa iai te reirei.

Ngaia are ti na boni butia te Tautaeka, akea au nano uoua. Bwa

tein ana marooro te Minitita are e mena iaan te itera aio n te tai ae e nako, ao I kakoaua bwa ni bwanana ao n ana kakaeka ao e nora riaina.

Au kantaninga bwa e na boni butimwaeia te Tautaeka.

Tera raoi ae e nanaonaki ikai te Tia Babaire? Bwa ngkana ti tanrikaki nakon taai ake a nako tao iroun te *Shipping* ngkoa ngke kanga boni ngaia ae e kabuti kaibuke imarenaia ara abamwakoro te Tia Babaire ao iai kawaina ae e tei. Ko ataia bwa e na mwananga n ningai te kaibuke, e reke am tai ni katauraoi. Taan bitineti a kaman otani aia kaako bwa ataia bwa iai te kaibuke ae e na nako Kiritimati ni Beberuare 23, 2021. Ngkai e a katauraoi te aba bwa e ataki, ma kaibuke ake tabeua e bon aki kona n ataki kawaia.

E koaua tao N na katuruturua riki au marooro tao n ara itera are e kakironako are te Aono ni Mainiku.

E kakoauaki te Tia Babaire bwa e rangi ni korakora te kanganga ae e riki nakon te Aono ni Mainiku n taai aika nako n taren te kaako. E bane te raiti, te tioka, te burawa ao a mwaiti riki. Tera riki te Tia Babaire?

Ngke e a mwananga te kaibuke are mai Tarawa ni katoa uoua namwakaina are e tei kawaina ae e matoa ao e a boni bua naba te kanganga aio inanon te maan ngkai ae e a kani koro 5 te ririki.

Tera bukina te Tia Babaire? Bwa are iai kawaina ae e matoa ae e a kaman katanoataki, *schedule* ae *pubish, on line* ao e boni kabutianako ana *Agent.* Tera ae e riki? Taan kao kaako a kamank aoi aia kaako. Ao aia kaako aikai te Tia Babaire, aki naba roko i Tarawa ao a manga kannaki nako nanon te naan *warehouse* ati.

A tiku naba itabon te uabu inanon te konteina are e na otanaki iai ni manga toka naba n te kaibuke arei n nako Kiritimati.

Tera ae e riki? E buoka boon naba te kaako. TE kaako are mai Aotiteria are te raiti ke tao mai Atia, ngke e roko i Kiritimati ke n te Aono ni Mainiku e bane bourereina. E aki bubaibai, e aki riringaki i tabon te uabu i Betio e aki manga urakinaki.

Ti kaitau n aio. Bwa tera bukina? Mai imwain ngkana e na kanakoaki te kaako nako Mainiku, e kanakoaki kaako ake kanga a moan roko inanon baina ae tao e a moanna ni maniman te burawa.

Ma tera ae e buokia n te tai aio te Tia Babaire? Bwa e a roko i Kiritimati. Tera ngkanne te kanganga te Tia Babaire bwa atimwakoro ake kanga a uarereke ake a mena irarikin Kiritimati, akea kawain te kaibuke ngkanne. Ma iai te kaibuke ae e mwananga ao te kaibuke aio e mwananga imwain roko te kaibuke ni kaako are e

bubura are te konteina. Ao a kaman ke a buti kaibuke akekei nako Tabuaeran ao Teraina ao a oki ao e a tibwa roko te kaibuke are e bubura. Ngke a mwananga ao akea aia kaako bwa are e tuai n roko te kaako.

Ngke arona bwa a *schedule* naba ikai ao I taku bwa akea bukina bwa N na kabwarabwara bwa e a teretere ikanne te Tia Babaire.

I ataia bwa e tabeaianga te Botaki ni mwakuri n te Itoman iaon te itera aio n aron ana kakaeka te Minitita n taai aika nako. Ao I rangi ni kaitaua bwa I nora ana namakin ae e rangi n kakawaki n te itera aio ae e a tia ni katea ana rabwata ke tao ana *Taks force* are e na taraia ao ara katautau bwa tao e na nako kanoana ni moantai.

I kaitaua naba bwa e nora raoiroi ao kakawakin ae e na Ireke n rao ma taan bwaibwai n te kaibuke. Bwa e koaoa e na taraki naba bwa a na maeu.

Ao I taku naba bwa tera are a tia n taekinna n te tai ae e nako, ao a taekinna bwa iai tianakin kantokan te kaako are aongkoa e na iraki ke a iria naba kambwana are tiaki ana bwai te Tautaeka are e kateia te *National Shipping Line.*

Are nanona bwa e a bon tia ni karaoaki te kamatebwai iai te Tia Babaire. Bwa are ngkana e kateaki te kantoka ao e na noraki ngkanne bwa te mwaiti arei e na tau ao e na aki ruti te kaibuke ao e na aki rawawata te botannaomata.

Are nanona bwa bon iai te kamatebwai ao e na bebete ngkanne ana mwakuri te Botaki aio bwa are bon iai te ksmatebwai ae e a tia ni karaoaki, ma te bwai ae I anganaki iaan te kaoti aio te Tia Babaire bwa e na karaoaki bwa te *regulation,* te Tua are e na kairia kaibuke aikai bwa a na ira te Kainibaire are kanoan aia trading license are e kaotinakoaki man kabwataki iroun te Minitita ibukin Mwamwananga.

Are anne ngkanne ti taku bwa e na rangi n ibuobuoki.

Iai nikiran au miniti teutana te Tia Babaire, I aki kan anaa ana tai te Auti aio ao I ataia bwa I kaitaua te Tia tei mai Tabuaeran are e kauringira ibukin te kabanemwane are boon te rerio.

Bwa ngkai nikiran au miniti ao I kan reita au kamataata te Tia Babaire. Ao I a tia ni kakaea bwa e kanga aron aba tabeua n te Betebeke ake a *regulated* ke a kairaki iaan Tua ake e bairei te Tautaeka ibukin mwamwananga ana kaibuke, ke kaibuke ake tiaki ana kaibuke te Tautaeka.

Ao tera ae e karaoaki i tinaniku n aron are e kakaraoaki ao e tentanaki. Antai kambwana ake a kan nakon te itera Mainiku bwa ti a kabotoa iaon te Itera Mainiku, bwa

e rangi n kanganga kaibuke ake a na nakon te Itera Mainiku. Bwa are e bon rangi ni kirokironako.

Are nanona bwa te kabanemwane a ote kang bwaa ao amwarake ao tera. Tera are e karaoaki n aba ake i tinaniku te Tia Babaire? E kanakoa ana tenta te Tautaeka Antai ake iai nanoia iai, a tenta. Ao ngkana akea, te Tautaeka ngkanne e a boni karaoa mwanangana. E boni kaboa ana kaibuke ke tiata ke tera. Ma ngkana ia ikambb ake tiaki kambwanan te Tautaeka, ao tera ae e karaoia. A tekateka te Tia karao tua, te Tautaeka ma taan bwaibwai.

N aron are e mwaneweia te Minitita n te tai ae e nako ao anne e bon rangi n kakawaki, are tao e aranna bwa te PPR ke tao te *Private Public Partinership*. Ao a tekateka ngkanne ni baireia bwa iai ana ware te tia kabuta te kaibuke ibukin ana kantoka n te kaako ma ana bwatintia. Iai ana ware te regulator. Ter te ware ae a kukurei iai? Ao anne ngkanne are e a otinako ao tera kawaina are e na mwananga iai bwa e na riai ni mwananga ni katoa namwakaina ke e na mwananga ni katoa uoua namwakaina ke ni katoa wiki. Ao anne ngkanne are e na otinako mai iai.

Ara kantaninga bwa aio are e kataratara ngkai te Botaki ni mwakuri ngkai ao akea au nano uoua. Bwa ni bon te tai are e tei iai te Tua aio te Tia Babaire, ao ko na taua mwin au taeka bwa mwina ko taku bwa I kewena te Auti aio ma ngkoe, bwa n te tai are e bon tei iai te Tua aio ao ko na taua au taeka *Madam Speaker.* E na toki te kanganga ibukin taren te kaako, te bwaaa ao bwaai riki tabeua.

I a bubuti tabekan au kaoti te Tia Babaire. Are ieta.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao ngkai ko a bon tia ni tabeka am kaoti anne ao N nang kanakoa moa nakon te Tautaeka bwa e na kaeka. N na angan te Minitita ae karineaki Ibukin Itoman, Mwamwananga ao Kaneweaba, Hon. Tekeeua Tarati. E nakoim.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika. Ao I a moanna ma taeka ni kamauri n te tanimaeaon tai aio nakoira ni kabane, ai moara riki kain Kiribati ake a ongora. Kam na bane ni mauri!

E koaua bon te moanibwai, bon te kakaitau nakon te Tia tei ae moan te karineaki mai Kiritimati n noran ana kaoti ae e moan te tamaroa. Ao e koaua kanga I boni kaieiea, ti karaua ni kamatebwaia naba aron te kaoti ao ti taraia bwa tera arora ma ara taan bwaibwai n te kaibuke ngkana arona bwa ti a taekina naba ae e kangai eng.

N na karauani kabwarabwarai ngkanne bwa bukin tera ngkai n te tai aio N na anga moa ana position

te Tautaeka bwa 'no' moa n te tai aio ke tiaki butimwaeia moa iaan te tai aei.

Ma e ngae n anne ao kanoan te kaoti moan te tamaroa, ma N na taekina bukina bwa bukin tera ngkai ti totokoia moa. Ao Ao N na karaua ngkanne ni kabwaranakoa ngkanne.

E koaua n aron ara marooro n taai aika nako n aron are I taekinna ara consultation ma ara Stake holders ake a irekereke ma te kaibuke ao ti kataia ni rawerawei te naan issue, bwa are ko aki kona ni katoka te kanganga ni karokoa ko ata moa te kanganga. Kanga anne taeka n rabakau teuana.

Ko aki kona ni bwai n aorakia te aoraki ngkana ko ataia moa bwa tera te aoraki.

Ngaia are ti kataia moa n reitaki ma ara Stake holders aikai n tuangia, bwa are mai ibuakon te naan *issue* n aron are ti kabwarabwarai mai imwaina, te freight, te refund, te claima man te Finance. Te *short landed cargo,* tera riki. Ao teuana mai ibuakona ae I kukurei n taekinna, bon te *schedule* naba. Bwa are aikai baika a rotaki aba aika a tioanko ma Tarawa, riki te Itera Maiaki ao te Itera Mainiku.

Ao ti kataia naba ni maroroakinna bwa bukin tera ngkai aki kona i karaoa te *schedule*. Ao bukina ngkanne are a taekinna nakoira ao a taku; te Minitita e na boni kanganga bwa ti na *schedule*. Bwa are ti bon ataia bwa teuana kateira ni Kiribati ae ti boni bane n ataia, te tai. Ti boni aki kona ni birinako mani kateira ae te tai.

Ngkana e katea kawaina ngkai tao te kaibuke teuana ae tao Ara Tobwa. E na kitana Ara Tobwa nakon te Moanibong ae e na roko. A butimwaeaki kaako man ingabong. Akea te kaako ae e roko n ingabong. Akea te kaako ae e roko n te kauoua ni bong. Ai ti tebongina ke ai ti uabong ao a roko kaako. Ao tera ae e riki? E nang mwananga te kaibuke ma tao ti uoua te tan, te *viability*. E a mwananga bwa are e na kaea ana *schedule*. E a mwananga bwa e na mwananga nakon te Itera Mainiku ao kaakona are e uotia, tao ti 4 te tan.

Ngke arona bwa e boni kona ni katoka te mwaiti ae tao 100 te tan, te kabotau te Tia Babaire.

Ngaia are anne bukina ae n tabetai, ara katei ae te tai e a boni irira naba n tabo nako. E kanganga bwa ti na kona ni katokia.

Ao ngkana arona bwa e a manga roko te kaibuke ao e a mwananga ma kanoana ae tao ti iraua. Tao e aoria bwa are ana kambwana te Tautaeka. E aoria, e kakawaki te tai mwananga 5 te tai. An mwananga bwa are te tai ko na bon riai ni mwananga n te Moanibong bwa are ko a tia ni kanakoa n te rerio,

mwananga. Bwa are anne kanoan te schedule are e babaireaki man au *Ministry.* An mwananga.

Ngke e a mwananga nako Kiritimati, e kariaria Kiritimati ke tao e a kariaria Tamana bwa e a uotaki te kaako ae mwaiti te raiti. Ao ngaia ngke e a roko, ti 5 te tan uotana.

Tera ngkanne manga te *respond* n te itera are teuana.

Ngaia are anne bukina n te tai aio, kanga ti tuai moa rangi n kamatoatoa mwakara ni kangai; karaoa aio bwa are ti noori aia kanganga bitineti.

Aio ti taetae iaon te Shipping n aron are I taekinna; akea te kanganga n te *Shipping.* Kanga te *Shipping* kanga e korakora riki bwanara nakoina. Tera ae e riki; tera ae e riki. E aera ngkai ko a manga taonaki naba n te tai. Ao aikai kabwarabwara.

Ao aikai naba aroia bitineti ake a kaitara ma ngaia. Bitineti riki a bon rangi n rotaki riki n te kanganga ngkana arona bwa ti nang tauena kawaia ni kangai; an nako Abemama. Ngaia ae n tabetai kam kona n ongo bwa e nang tare te bwaa ao bon akea te kaibuke ae e tauraoi bwa e aki *viable* mwanangana.

Ti nang kanga ni mwananga ae ti uota 30 te turam karokoana ikekei ao kantoakan te turam mai ikai nako ni kangai; e aki kani boo mwin ara bwaaa n nako ao n oki. Tera ae e riki? Te *Koil and charter*. E a roko bwanan te Tautaeka ikanne.

Ngaia are I taku bwa e rangi n kakawaki n te bitineti kanga te bwai ae *viability* ke aron butin te bitineti bwa e na kona ni kaitara ana waaki.

Ngaia are n taai tabetai ngaia are I taekinna arei. ngke ti karaoa ra *consultation* ao ti karekei moa te naan kanganga. Tera am kanganga ngkoe? Bwa are ara kanganga te Minitita bwa arei ao arei ao arei. A bane n *noted.* Ngaia ao ngkoe tera am kanganga? Te Minitita bwa re ngkana ti a manga roko iaonnaba, ao ara *schedule* are ti a tia ni katautaua bwa ti na kitana. E na roko i Tamana n te moa n ingabong ao e na kitana Tamana n te bwakantai. Tera ae e riki? N aron are e taekinaki n au kakaeka n taai aika nako.

E roko n te ingabong te kaibuke bwa e kantaningaia bwa e na nako naba imwin tawanou.

Ngke e roko n te aoa 6.00am n te moa n ingabong ao a tibwa roko taani mwakuri n te aoa 10.00am. Aikai baika a riki.

E a roko n te aoa 10.00am ao kawaina are e a tia ni katautauaki e na kitana Tamana n te aoa 4.00pm n te bwakantai ao te kaibuke e a tibwa mwakuriaki n te aoa 10.00am ke te aoa 12.00pm.

Ao ngke e a manga boo te aoa 12.00pm, ko ataia bwa tera ae e riki. Bwa aio ngkai e a riki i buki. E boo te katawanou, ngaia a katawanou naba taani mwakuri. E boo 4.00pm, e toki moa te mwakuri bwa e a boo 4.00pm. Aikai ngkai baika a riki aika a koaua.

E a manga ora tari. E toki te mwakuri bwa e ora tari. Aikai baika a raka ngkai i buki.

Ngaia are n tabetai te naan kaibuke a boni kaota tangin nanoia. Ti a bon aki kona ni kaea ara schedule ngkana kam nang anganira n arona anne.

Ao ngkanne ngkana ti nang karaoa ngkanne mwakara ao ti uara ngkanne ngaira ma ara botannaomata. Ti uara ngkanne ngaira ma ara botannaomata. Ti uara ngkanne ma rabwata aika a kataia ni karaoa te *service* ibukin ara botannaomata. Ngaia are I taku; I karautaeka nakoim te Tia tei ae ko karineaki, ti rangi n nora am kanganga. Ao iai kanoan ara babaronga ae ti na baireia.

Ngkai te *Shipping* inanon ara kamronron ao e a tia n anganano te *Shipping.* Ngkana kawaira bwa ti na nako Tamana, Arorae, Nikunau, Beru ma iai te kanganga ae e tangiria tao Tabiteuea ao reitaki nakoira. Bwa ti a taetae naba ao kam ongo Taan tei. Ngkana e kitana am tabo te kaibuke ma iai am kanganga ae ko a rangi n karina bwa tao te bwaa ke tao tera ma tao e tatara iaon te kaibuke, te kaako a ae tao te *float* riki. Kam a kona naba n reitaki nakon ara aobiti. Ao aio ti a tia ni karaoia n taai aika nako. Ti a reitaki naba ma te Manatia n te *Shipping* ao ti a butia naba. Ngkana iai te *possibility,* kanga ti aki tatangiria n anganga te *instruction* ma ti anganga te bubuti.

Ngkana iai angana ke tao iai angaraoina ao taiaoka bwa iai te bubuti man te aba arei bwa e a tare te bwai arei, ke tao iai bwatintia akana a na toka mai Tabiteuea nako Nonouti ma ko kona ni kakaea kawain am kaibuke are ko a kangai naba Tabiteua ao mwina Nonouti instead are tao Tabiteuea ao ai Tarawa naba.

Akanne e a tia n anga bwanana te *CEO* bwa are n aron are I taekinna arei. Kain ara bowi ngke ti bowi n te tai arei, e rangi n *high level.* Te naan Tia Koroboki, te naan *CEO, te* Beretitenti man te *KCCI,* te Tia Babaire man aia Association taan bwaibwai n te kaibuke ao tabeman riki taan Tia Koroboki ni *Ministry* tabeua n raonaki ma ara *Director* n te *Marine* ao bon au *official* n au tabo ni mwakuri ao ngai are I *chair.* Bwa I kantaningaia bwa N na *chair* bwa e a onga n ae e boni bane n roko te naan *Senior officials.*

Ngaia ae I rangi n kukurei, bwa ngke inanon te naan marooro akekei ao

e koteaki te issue teuana ao e tabeka baina te Shipping ao e kangai; akea te kanganga te Minitita are bon ana bwai te Tautaeka aei. Ti kona n address anne ngkana tao iai aia kanganga bitineti, ti kona n *address* anne ni kona n roko n te aba arei. Iai bwatintia aika tao a nang karina bwa tao a nang tangiria ni kan oki nakea ma e angabuaka kawain ara kaibuke are ti moan anga kanga ti *flexible*. Ti kona n anga te iraorao.

Ao anne ngkanne ae ti kukurei n taekinna bwa kanga e aera. Ngaia are kanga I nanokawaki moa n te tai aei, I rangi n nora nanon te Tia tei n ana kaoti.

Ma n te tai aio e angabuaka moa n te tai aei bwa ti nang karuoa bwanara ao ti nan ganga ara kaetieti ae matoa ni kangai; kawaim aio, kawaim. Bwa are n aron are I tasekin kanganga aika a riki.

Ao aikai baika a koaua ngkai. Ngaia are I taekinna bwa te mwakuri ngkai i buki ke aron te mwakuri ni kaeka te tai i buki, e a rangi n mwarara.

Ngaia are I anga bwanau ni bubuti nakoimi kain Kiribati bwa e kakoauaki aio bwa aio ngkai te bwai ae e a riki. Kam a rangi n roko bwa kanga ai te tai n aobitia ngkai.

E roko te kaibuke n te aoa 6.00, ngaia kam aki mwamwakuri bwa kam tataninga te aoa 8.00am. E a manga ora tari bwa ngaia tao te aoa 10.00, e motirawa moa ami mwakuri. Kam a manga teirake, e a manga boo tawanou ao kam a manga katawanou. Kam a manga mwakuri e a manga boo 4.00pm, kam a manga motirawa moa bwa e a boo 4.00pm. Kam a manga taninga te bong are imwina.

E a manga ora bwa n ningai; kam a manga motirawa naba. Aikai a rangi n rotaki ara kambwana ni kaibuke aikai, ao a bubuti. Kam kona ni kakaea angan aei bwa ti a kawa iai. Ngaira ti biribiri n te tai, bwa are *time is money* n aron ae e ataki n te *business world* n taai aikai. Te tai bon te mwane. Ko bakataea te tai, ko boni bakataea te mwane.

Ngaia are aikai baika a riki ae ngaia ae I taku bwa e uotira nakon ara kaeka moa n te tai aei ae ti na katamaroai moa bwaai. Ngaia are teuana mai ibaukon ara katamaroa, ti na katamaroa aron te *rate* ke aron booia taan karaia te kaako iaon aba.

Bwa are ti na anga naba ma te *condition* ae e kangai. ara *way forward*. Ti na karaoa moa aio boomi kain buki. Ti na karaka man te *rate* ae ngkai nakon are iaona. E tuai n oti te babaire bwa iraua.

Ma iai te kantaninga bwa e na kerake. Tina karaka, ma ngkana ko teimatoa naba n aki kani karaoa tabem ngkoe. Bwa are kain buki tao iaon aba tabeua, tao e kakaokoro

aon aba. Ma ngaira n ara tabo ae te Itera Maiaki e rangi n *political.* Ko aki kona n ae ko a boni karekeia naba am aomata ngkeo ae te kaibuke, bwa ko na angan te kawa. Ngkana te kawa ke te naan Mwakoro, e kona n iraua mwakoro. Ngkana ko aki karaoa anne, e kona n ae e a kaerakeaki naba am booti n uotakirake bwa e nang aki mwakuriaki bwa ko inanonano. Ko a kanga naba n angan te Mwakoro arei aoko aki anganira.

Ngaia are ngaira kanga ti kataia naba ni be carfeful ke ni karaurau nakon itera aikai bwa are a kakaokoro te naan keiti iaon aba.

Ti aki ataia aron keiti n taabo ake tabeua.

Ma anne aika a riki n te Itera Maiaki ngkai, ae e riki bwa te kanganga.

Ngaia are te bae ti na karaoia ngkai, ti na kumea moa te *rate* ibukin booia kain buki. Bwa tao e koaua kam aki kan mwamwakuri bwa e rangi n uarereke boomi, e a raka boomi.

Ao ngkanne ti na kanakoa ma te condition ae e kangai; bwa are ibukin ongorami kain naba ara bowi arei te Tia Koroboki man te MIA are e a tei naba ibukia Kauntira iaon aba ao e na kanakoa ana *circular* nakoia Kauntira.

Te *condition* ibukin aio. E na raka booia taani mwakuri, ma a na mwakuri n te tai are e roko te kaibuke iai, a mwakuri naba. Ngkana e iabuti ke e ora, a na mwakuri ngkana e boni kona te kaibuke.

Ngkana e boo 4.00pm, a na mwakuri. Bwa are te kaibuke tiaki n are te aoa ni mwakuri n te aobiti are 8.00am nakon 4.00pm. A boni mwakuri naba nikarokoa bwa are a boni kona ni uatei ni babarea aron aia tei. A boni mwakuri naba ni karokoa e bane te kaako ao a nako ao e nako te kaibuke. E bwaka booia ngkanne n aron are te rate are e na bwainaki ae e boou.

Ma ngkana arona bwa aki karaoa naba aio, ao a taku taan karikirake n te kaibuke. Tera arona ngkana e a manga aki naba kani work aei? Tiaki tokin te aonnaba aei. Ti kona ni manga tara are imwina, tao ti nang roko ngkanne are te *out-sourcing.*

Ti nanga *privatize* te bwai ae te *steve touring* iaon aba. Bwa tao ai antai te kambwana, te mwakoro. E na katanoataki n te Kauntira ke rinanon tao te Boboti ke tera. Ti na tentanna bwa antai are e na kona ni karaoi te karaai kaako n te kaibuke ae tao ana kaibuke te kambwana teuana. Ke tao bon ti teuana te kurubu ke te Mwakoro ae ngaia ae e na mwakuria te service ae te *steve touring.* Anne ngkanne ngke e roko, ai bon ami mwane.

Ngaia are anne ngkanne kanoan te *way forward* ngkana arona bwa e aki *work* ae te moan. Ma ara kantaninga ti na kataia n *address,* tina kataia ni karoko ni kanganga are ti taku bwa aki raa, a fail moa n te tai aei ti na katamaroai ao mwina ngkanne. Tiaki tokin te mwakuri anne. Ti na waawaki rake.

Eng anne ngkanne kanga rongorongona are I taku bwa ngaia ae e karekea araiango bwa ti na totokoa moa te kaoti aei, bwa ti aki tangiria bwa e na kabaeaki baira ao ti na manga karuoa rikaki te bwana ae matoa nakoia ara taan karikirake n te kaibuke, bwa aio ngkai kanoan te babaronga.

Ao ngkana arona bwa bon nakoraoi te naan babaronga inanon ara Komete aei n aron are I taekinna. Ti na kataia ni katia aio imwain te ririki ae e boou, tao imwain te Auti n tei ae e na roko.

Au kantaninga bwa n te Auti n tei ae e na roko ao a nang akea ngkanne ami titiraki aika a na rekereke ma aikai bwa a bane n *address* inanon te tai aei.

Ngaia are ti na nora aio. E ngae n anne te Tia Babaire ao I kukurei naba n taekinna kanga n irekereke ma te *schedule* ao ti a tia ni kanakoa bwanara kanga tabeua te namwakaina n nako ngkana kam uringa ngkai. E a nanako ngkai kawain kaibuke n te rerio.

Kanga e a tia n n toki anne n taai aika nako. Ao ngke ti nora naba aio bwa te kanganga ao ti a kataia naba ni karekea ke n anga bwanara ae e mena nakon te *Division* are tatabena aei.

Iai naba *te internet* ane a kataia naba ni mwakuria. A tia n *develop.* Ao tao ngkana kam *access* nakon te *internet*, kam kona n *access* naba nakon te *Marine Guard* ao kam na nora naba kawain kaibuke. Bwa anne aongkoa e na *daily* naba anne.

Ma irarikin anne ao bon te rerio ae e nanako ngkai ni katoa bong.

I kukurei n taekinna bwa I a tia n ongora n teuana te tai ngke I bon ongora n te rerio ao e a nako naba kawain kaibuke.

Ngaia are aio tao e na buoka naba moa te tai aio, kanga te *short term solution* ke te *short term* moa aio ni kona ni kaeka moa bwa e na roko n ningai te kaibuke i abam ao e na manga kitana n ningai te kaibuke arei.

Ma aikai kanganga ae ti bon aki konan roko n te tai iaan bukina ake I taku.

Kanganga aika a riki iaon Tarawa. Ko kantaningaia bwa am tanna ae ko na mwananga bwa e viable am kaibuke iai ke e onrake raoi ke e kan on are e na maeu am kaibuke ni kaitara am kabanemwane, tao 30 te

tan. Tao bitineti ake a ur, kaibuke ake a uarereke.

Ma ngke e a roko am kaako bwa ko nang mwananga ao e a tibwa roko am kaako, ai tibwa 10 te tan. Ngkana ko nako, ko ruti.

Ngaia are anne raoi teuana bukina. Ao e koaua tao e tarataraki Kiritimati, ti kakoaua ao ti reitaki n iango ma te Tia tei ae karineaki. Bwa Kiritimati e koaua te kaibuke ae e bubura, e uouoti konteina mai iaa. Ngaia are e a toki iai te kanganga.

Ao tao e koaua bwa every 3 months, tao bon angina e viable bwa kambwana ake a na uoti e bon tau aia tai ni katauraoi imwain 3 namwakaina.

Ao are tao te babaire mai ikekei riki, kanga ni kambwana aika a bubura riki, aikoa kona ni birinako man te tai. Tao e kona n iai te rimwi, te bongina ke uabong ke te wiki ma e aki kona n riki n rimwi n te tai ae e maan.

Ao ti rangi ni kakaitaun anne bwa ti rangi n kakoaua e tuai man tare te kaako iaon Kiritimati ao e a moanna n rangi n *high* te *competition* ao te maeuraoi e a korakora irouia ara *consumers.*

E rarabwa aia kekeiaki te naan kaibuke akann. Te naan *agent* ao antai ake a karaoa te *service* anne.

N ara kambwana iaon Kiribati, ti na keiakina naba anne. Are I taku arei, akea tokin te tamaroa ma iai tokin ara konaa, ao ngaia ara konaa ti na kataia ni mwakuria teutana imwin teutana ni karokoia nakon are ti kantaningaia.

Man taeka aikai te Tia Babaire, ao I nanokawaki moa n te tai aei. I rangi n boutoka kanoan te Biira ma I taku bwa *this is not a right time* kanoan te kaoti aei. Tiaki moa taina aio ao tao ti a tataninga are miwina ao e a manga bitaki ngkanne newera imwin ara babaire aika a na tia raoi, a na wene bwa te bebwa ke te Tua n aron are I a tia ni kakabwarabwara mai imwaina.

Ao tao mai ikanne ngkanne e nang akea te kanganga n irekereke ma kanganga ake a okiokiraki n taren te kaako.

Ma I taku bwa *so far* te Tia Babaire, man aia kekeiaki ara kambwana ni kaibuke aika a uarereke ao te *Shipping* ao antai riki. Kanga e tuai man roko ngkai te tangiroa iaon aba ibukin taren te kaako ao te bwaa.

Ngkana iai e aki rangi n tata n aron taai aika a tia n ri riki n taai aika nako.

Ao ti anga riki bwanara ni kakaitau nakoia kaibuke ake a teimatoa ni karaoa aio inanon aia kekeiaki. E ngae ngke aki rangi n toamau mwaitin ara kaibuke, ma ti kakaitau bwa a tia ni karaoi

tibwangaia ae ti taku bwa ti bane ni boo iai ngaira ni Kiribati ni kabane.

Man taeka aikai te Tia Babaire ao I nanokawaki moa n totokoa te kaoti aei. Ko rabwa.

Tibiika: I a kanakoa te marooro iaon te kaoti aei. I angan te ao te Leader n te Kaitara, Hon. Tessie Eria Lambourne. E nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ao ko rabwa te Tia Babaire. Ao ti a karabwa te Tia tei ae karineaki temannamai Kiritimati ao Kanton ibukin ana kaoti ae moan te tamaroa aei, are ti boni boutokaia.

Ao n ongorara n ana kaeka te Tautaeka, ao ti tebo ma e boni boutokaia ma tao taina ae e na karaoia iai, tiaki ngkai. Ma I taku bwa te kaoti aei e bon mataata bwa akea tao te kairoro ae nang kawaekoa ngkai ni karaoia te Tautaeka.

Ma e rabwa te Tautaeka bwa man ana kaeka ao e eti, e boni butimwaeia ma iai moa bwaai ae e na riai ni karaoaki.

Ao e a tia ni kabwarabwara kanoan ana kaoti aei te Tia tei are e tabeka te kaoti te Tia Babaire, bwa I taku bwa e boni mataata te naan kanganga aika a tia n riki. Bwa tao a teimatoa n riki, ao riki ibukia abamwakoro akana a tionako n te Aono ni Mainiku. Ao ngaira ti rangi n kakoaua kanganga aikai. Riki ibukin aki boraoin tain rokon te kaibuke ni kaako mai tinaniku ao ara kaibuke ake a biribiri imarenan ikai ao Kiritimati ao Tabuaeran ao Teraina ao tao Kanton. Anne ti kakoaua kanganga aikai.

Ao tao ngkana e tuai n rangi n rereke te kanganga aei ngairan ara Aono aei, ao I taku bwa ti na bubutia naba te Tautaeka bwa e na taraia naba ara abamwakoro ao ara botannaomata ake a bon kainanoa te aekaki, ao tao kanganga are e mwanewei te Tautaeka. I taku bwa tao e na karako riki n taabo aikai bwa are a tikiraoi aia uabu, aera. Kanganga ake e taekin te Minitita ae karineaki, iai taan mwakuria te naan *steve toursi* aika I taku bwa a boni mwamwakuri kanga tiaki n aron are ti ataia n ara abamwakoro, are e karekareaki te naan kaawa.

Ngaia are I taku bwa tao e na kaokoa naba aron tera. Ti boutoka naba are e na kaokoro tein ke tain buokan te Aono teuana ma teuana.

Iai naba ara abamwakoro teuana ae bon rangi n kakainanoa naba te aeka n service. Ao aei boni Banaba ae bon akea te mwainging nako iai irouia ara kaibuke.

Ao ti kakoaua bwa are te naan kambwana ke bitineti ni kaibuke, a riai ni karekemwane. A riai ni karekemwane ao e bon rawata mwakoron ke abamwakoron Kiribati ae a rangi n rawata kaibuke ake man

te *private sector* ke bon tiaki ana kaibuke te Tautaeka aika a bon aki kona n roko n taabo aikai, ti ngkana iai te kaotinako ke te tiata ao ngkanne a tibwa kona n roko iai.

Ma I taku bwa e nang kakawaki naba te kaoti aei, bwa e a reke naba ara tai tao ni butia te Tautaeka bwa e nang tarai ngkanne aron aba aikai.

Tao ngai abau e kan riki ma Tarawa, tao e reke riki buokara n aron butin kaibuke nakon abara. Ma ti riai n taraia naba ara koraki are bon iai ngkai te kanganga ae bon rangi n bubura kaei ae a kaitara ma ngaia.

Ao ti rangi n ata ana kanganga Banaba ao tao bon te Aono ni Mainiku tao inanon ara tai ni mwamwakuri n itera aikai n taai aika nako n te Tautaeka ao aikai naba kanganga.

Ao I taku bwa bon iai ana waaki te Tautaeka ae e a tia ni naba ni waakinna n iango are tao riki nakon abamwakoro n aekakin Banaba, are kanga e na tenta ke e na kanakoa nakoia te naan kambwana ni kaibuke ake a tauraoi ni karaoa te mwananga nako Banaba ae tao 1 n te 3 te namwakaina ae e na iai taina.

Aei ngaira n otara te *schedule* ae iai taina ae tao 1 n te 3 te namwakaina. 1 n te namwakaina ae I taku bwa n te tai arei teuana n te namwakaina, bwa e na kaitarai kanganga n aron are e kaotaki n te kaoti aei n taren kaako, taren te naan bwaa ma te naan raa riki. Bon tao mwaingingia ataein te reirei ke Taan tei ke antai riki.

Aongkoa te waaki aei te Tautaeka e na taraia e na *subsidized* bwa e a bon rangi n kanganga are e na roko te kaibuke n abamwakoro tabeua.

Ao ngaia I taku bwa kakawakin aei te *schedule* ke tao e na iai tain mwanangan te kaibuke nakon te abamwakoro teuana ma teuana ae tao e na aki kangai, n te tai arei bwa tao teuana n te wiki ke teuana n te namwakaina ke uoua n te namwakaina ke teniua n te namwakaina. Ma I taku bwa ara bitineti naba a rangi n kainanoa ae e na iai tain mwanangan te kaibuke, bwa a na kona naba ni baronga aron tao aia ota mai Tarawa ke tao mai Kiritimati ibukin karokoaia n aia abamwakoro.

Ao I taku bwa e na kona naba ni buoka are mwaitira au kaako ae N na riai ni kaoa ngkai bwa e na oa naba te kaibuke are imwina.

Ao I taku aei e rangi n kakawaki naba ibukin itera aikanne.

Ao ngkai ti ongo bwa Tabuaeran, TEraina e a moanna n tare te kaako ao tao e akea te bwaa.

Aekakin ngkanne aikai I taku bwa ngkana iai te babaire iaon tain butin ke mwanangan te kaibuke nako aonnaba ke n nakon

abamwakoro, ao I taku bwa e na buoka te kanganga aei.

Ao ti ataia bwa iai naba ae tao bitineti ae ti tia ni mamaroro ma ngaia ao a nang kainanoa te aekaki aei are a na ataia bwa a na kona ngkanne ni kataua mwaitin aia kaako. E na aki rangi n tiraua, bwa n tabetai e a manga rangi n tiraua. A buakaka burawa, bwa are bukin are aki ataia bwa n ningai manga rokon te kaibuke are imwina. Ngaia are a boni bobwai naba nakon are a taku bwa te kabanea n tamaroa.

Ma I taku bwa aei kanga tamaroan te kaoti aei kanga n te kantaninga are te ibuobuoki ibukin atakin mwanangan te kaibuke.

Ao I taku bwa ngkana arona bwa e na teimatoa ei ao e na bon te bitaki ane e na bon waaki iaona.

Tao n aekakin te wanikiba bwa are aei te katoto. Te wanikiba iai ana tai ni mwakuri ao ataia aomata ao a nako ni kabaea arai ao a karin aia kaako. Ataia ngkana a kitanaki are bon aia kanganga anne. Ma e koaua are iai bwaai tabeua ae ena taraia te Tautaeka.

Ma ngaira n ara taratara ao I taku bwa n te long term tao n te kataratara ae e ananau ao ae e na bitaki te bitaki. Bwa ti aki naba kona ni bitaki ngkana ti a titiku naba n arona aei. Ke ane tao e nang roko tain naba are te karaai kaako, e nang bon riki bwa te bitineti teuana.

Ao aei e na riki aei bwa kanga te business *oppourtunity*. Aia tai ara koraki, N nana katea ngai au karikirake ae te karaia kaako ke te *steve touring.* Ao I taku bwa aei ae ti nang riai ngkai ni kataratara ae ti nang mwaing nakon te mwaneka aei bwa ti nang aki titiku n nnera aei.

Ao I taku bwa e nang rawata aia kanganga kaibuke ae ti ataia iaon ara abamwakoro. Iaon naba au abamwakoro, e rarawata bwa are ngkana a roko. Kaibuke a tangiria bwa ngkana a roko ao a waekoa naba n nako.

Ao n tabetai are e koaua anne n aron ae e a tia n tataekinaki, aki roko taani mwakuri n te tai.

N tabetai a bon aki roko, bwa ibukin are bon naba te kanganga naba ngkana e a kare kaawa te aba n te bao ma tera.

Ao I taku bwa ara botannaomata a na bon ota naba ngkana e kabwarabwaraki aei nakoia. Bwa ngkana arona bwa e teimatoa te kanganga aei, kaibuke a nang rawa n roko n ara abamwakoro. Ao I taku bwa n tokin te tai e na bon butimwaea aei ae te bitaki are e nang bon kateaki te karikirake ae iaon aei.

Ngkana e mena ao a manga reke riki te naan Boboti ae tao iaon te itera

aei. Kanga aikai a na riki bwa te naan business *oppourtunities*, kanga kaungan te naan te naan waaki ni karikirake aika a raka iaon ara abamwakoro.

Ao ngai I taetae naba ibukin au abamwakoro bwa I bon ataia ae e nang tiraua naba kanganga n te itera aei.

Ao N na kataia ni kaungaia naba kain ae Abemama bwa a na kataia ni bobotia ni karekea ke tao ni katea aia karikirake.

Ao iai aika a bon tia n te taina ni karaoa aei bwa are te baao. Ake iai aia rebwerebwe a bane naba ni mwaing n nako ni mwakuria te kaibuke ao e rangi n tawe. Te tai are kanga aki roko iai kain te kawa, ao ti nora are a bon bane naba n tuangaki ake iai baoia ao a boni bane naba ni mwananga ao a karaoa naba te mwakuri.

Ma aei kanga e kaota te tamnei nakoira ae e kona ni karaoaki te aekaki anne. Ma I taku bwa a na bon ota naba iai ara botannaomata.

E koaua are ti aki atai aron abamwakoro tabeua, ma tao n abamwakoro are a na kona ni mwakuri iai. I taku bwa ti na kaunga ngkanne te itera aei.

Ao anne ngaia ae ti taku bwa atakin mwanangan te kaibuke e na rangi n ibuobuoki. Bwa are n tabetai naba, aomata aki ata ae e a roko te kaibuke. Tao aia tai ni karaai kaako ngkai ma are aki ataia ae e a roko te kaibuke.

Ao ngkana arona bwa ataia bwa te kaibuke tao ni moan te namwakaina ke tao tokin te namwakaina, ataia ngkanne ao a na kakaninga are e nang roko te kaibuke. Bwa tao e nang barongaki raoi are ngkana ngkai e na tiku bwa taben te kaawa, tao te Kauntira ena iai naba tabena iai. E na taraki naba anne.

Ma ti rangi n boutoka te kaoti aei bwa ngaira iroura, kanga e na buokira ni manga roko riki n te mwaneka are iaona.

Ae I taku bwa ae a na mwaing te koraki bwa are a na ataia, bwa are ngkana ti aki karaoa aei ao e na iai te kanganga nakon rorokon te kaibuke n ara abamwakoro.

Ao anne kanga tabeua te naan marooro. Ti ataia bwa a rawata ara abamwakoro a bon rawata kanganga ibukin te ora ao te iabuti. E ti kona ni mwakuriaki te kaibuke n tain te iabuti. Ao anne naba ti ataia ae e nang kabanemwane naba nakon te kambwana ni kaibuke.

Ao are iai ana karikirake te Tautaeka ibukin kanakoraoan te naan uabu ma tabo n rooro iaon abamwakoro, tao n te taratara ae e ananau ao tao aei ngkanne e nang kona n roko n aei.

Ma I taku bwa ngkana iai ngkai abamwakoro ae a bon kona moa, tao iai kanganga are e taekinna te Minitita. Ti nang ota n te naan kanganga akanne bwa ti bon noori naba n ara abamwakoro.

Ma ngkana tao ti rangi n katuruturuaa riki te naan waaki ake tao a na kona ni kataweaki ibukia ara abamwakoro akana te Aono ni Mainiku ao tao Banaba. Aikai ae kanga ti ataia bwa bon te kanganga ngkai ae e korakora.

Ngaia anne kanga tabeua ara marooro ni boutoka te kaoti aei. Ma I taku bwa te naan btineti ane a na mwaing naba ao kaibuke ane a nang aki kona moan te kaako ake a nang katokaki n aia kaibuke ngkana e ataki aia tai ni mwananga.

Ngkai ti noori iai tabeua kambwana ni kaibuke are tao a kakatanoata mwanangaia, ao a roko kaako ni karinaki ao a onrake aia aobiti n te naan kaako aikai.

Ao I taku bwa anne tabeua te naan marooro ibukin boutokan te kaoti aei te Tia Babaire. Ao ti kaitaua riki te Tia tei ae karineaki mai Kiritimati ao Kanton ibukin ana kaoti ae moan te tamaroa aei. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te *point of order* te Minitita te *Communication.*

Hon. Tekena Tiroa: Ao e koaua mwina e tiba te ongora ibukin Banaba are aongkoa akea mwannanoana n ana babaire te *Shipping* ae ngkai ibukin te *Schedule.*

Ibukin ongorami ao Banaba are e bon aki *viable* te nako Banaba. E ngae ngke e kateaki ana *schedule* tao te kaibuke bwa e na nako Banaba, ma e bon aki *viable* iaan te kantaninga are tao bon karako te bitineti iaon Banaba are e na uoti kaako.

Ma n aron ae e ataki ao te Tautaeka ngkai e kakarinna bwa kanoan ana waaki ni katoa te tai are tao iraua namwakaina, ao e kamwananga ngkanne n te charter n nikiri kaako. I taku bwa e kakoauaki aio iroun te Tia tei ae karineaki.

N raonaki riki ma mwananga ake a kona n rin imarenan tai, tao mwanangan te Tia tei ke kaokakina ke tao mwanangan te *Project* teuana. A kona naba ni kamanenaki ibukin kaako ae kanga a irekereke ma Banaba.

Ao e koauan aron are kanga I boni mwaneweia n au marooro are te *out sourcing* are ti iangoia ibukin te *stevedoring*, anne ara *way forward*. Ao akea naba buren anne iroun te Tia tei ao Taan tei aika kam karineaki. Ngkana kam kani moanna ma ngkai, I taku bwa tiaki te kanganga. Ao ibukin naba are kan atakin te *schedule* n aron are I taekinna, e a nanako ngkain te

rerio. Kanga te *schedule* e nanako n te rerio ma tao ti aki kona n rokoraoi n are te tai raoi.

Ao ngkai ibukin atakin te rongorongo, I taku bwa aonnaba ngkai ni kabane. A kaman ataia bwa e na roko n ningai te kaibuke i abaia ao riki inanon te internet ma te e-meri.

Ngaira ti mena i Tamana, ti a kaman ataia bwa e na roko n ningai te kaibuke i abara. Ao I taku bwa ngkai te rerio ao bwaai n reitaki, a kaman anganira te *alert* bwa e na roko n ningai te kaibuke i abara. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: I angan moa te Tia tei mai Makin are temanna, Hon. James Taom. E nakoim.

Hon. James Taom: Ko rabwa te Tibiika. Ao e nang rabwa naba te Tia tei ke n na naga naba au karabwarabwa nakon te Tia tei ae e karineaki are e a tia n tabeka te kaoti are ti taraia bwa kanga, tao ngai riki I taraia bwa kanga te kaoti naba ae e rangi n kakawaki. Ao e kakawaki iaan norana are aei teuana te kaoti are kanga katan ukeukeran naba te tamaroa riki nakon te waaki, riki ni kaineti ma kainanoia ara botannaomata aio taren e kaako ke tao te bwaa ke tao terana riki te Tia Babaire.

Ngaia are e koaua, eng anne kanga norakina irou n aron ana kabwarabwara te Tia tei ae karineaki. AoI kataia naba ni karekea otau iai, ao eng bon iai otau are N na kataia ni marooro iaona n te tai aei te Tia Babaire.

Ma imwain ae N na waaki nako riki te Tibiika, aoe koaua tao N na ti karautaeka moa nakon te Tia tei ae karineaki iaan are kanga N na totokoa moa ana kaoti n te tai aei, iaan iterana teuana. Iaan iterana teuana are I taku bwa I noria n te tai aei bwa e na iai angabuakana n aron au taratara.

N te tai aei ao N na rangi n kabotoa riki au marooro iaon kanga man aia itera ke n aia itera te naan *Private Shipping lines ke tao companies..* Kanga te naan bitineti aike kanga a tabeakina te kaibuke. N aron teuana mai ibuakoia boni Makin n aron ae kam boni bane ni kakoaua ae iai ana kaibuke are e teimatoa ni kekeiaki ibukin kanga tobwan naba kainanoia kain Kiribati.

Ngaia are N na rangi n taetae tao n ara itera n te itera anne te Tia Babaire. Ao n norakina irou n aron ana kabwarabwara te Tia tei ae karineaki n aron kabwaranakoan ana kaoti. Ao e koaua kanga I taraia ngai bwa e na kona n iai angabuakana nakoira ke tao nakoia te naan *Shipping Lines* aike bon te naan *private*. Eng n aron te Keanginimakin.

Iaan teuana, titiraki ebo ma e na rangi n akea ke tao e na rangi n uarereke kanga ara kona. E na anaki ara kona ke tao e na rangi n kauarerekea ki ke tao e na kakaeaki ara konaa ni kona ni boni babaire iaon kabutakin ara karikirake ke tao riki babairean aron mwamwanangan ara kaibuke.

Eng, ti kakoaua ao ti rangi n boraoi n iango ma aron are e a tia n taekinna te Minitita n te *Communication* kanga taian kanganga are e a tia n taekinna n irekereke ma aei riki nakoia taian *private shipping.*

Bwa ngkana arona bwa e nang babaireaki mwamwanangan ke tao ti nang kabaeaki baira ao ni babaireaki aron mwamwananga ara kaibuke, tao e a karinaki iaan te Tua. Ai bon te kanganga ngkanne anne.

Kanga ti noria ngaira iroura ao I kabwara bure ao I karautaeka bwa tao e kona n ae e kairua ke tao n aki rangi n eti au taratara moa n te tai aei. Ma n noraki irou ao ngaia ae N na kataia ni kabwaranakoa.

Ao eng, ngkana arona bwa ti na rangi n kabaeaki iaan te koaua anne are e nang babaireaki aron biribiri ke tao mwamwanangan ara kaibuke. Ao e na rangi n rawata te kanganga ae ti na kaitibo ma ngaia n aron are e a bon tia n taekinaki.

E kona ni baireaki mwanangan ara kaibuke bwa tao ti anganaki bwa tao ti na riai ni mwananga tao inanon Tianuare ke tao man Tianuare nakon Maati ke tao aekaki nako aikanne.

Ao inanon te tai ao ti na kona n aitara ma taian kanganga n aron are e a bon tia n taekinaki iroun te Minitita. A na kona n aitara ma karakon kaako, akean kaako inanon taai aikanne.

Tao ti na rangi n rotaki ngaira ao tao iai companies tabeua ake aitara raoi ngkanne maia schedule are anganaki ao e na kona n rangi n tekeraoi riki.

Ngaia are tiaki aron ae ngkai, ae ngkai bon te iangoa arona te kambwana. Tao n aron are I taku, N na rangi n taetae ngai man aia *side private shippers.*

Ngkai ae ti noria ngkai ti bon iangoa arora ae ti bon maeu ao ti marurung.

Ao e koaua tao e nang taraki aia itera te botannaomata iaan te kaoti aei. Ma ngaira ae ti waaki inanona, ae ti boni katoka naba kainanon te botannaomata n aron ara kekeiakia e ti a tia ni waaki inanona.

Ma ngkana e nang anaki inaomatara anne iroun tao ni kabaeaki ma te Tua, ao ngaira ngkanne I taku bwa ti na kona n rotaki n aron are I taku arei.

Ngkana ti anganaki ara tai bwa tao teuana riki te kanganga. Ngkana ti anganaki ara tai bwa tao n aron are I taku arei tao Tianuare nakon Maati. Ao ti na kona naba n rotaki n te naan takakaro buaka tabeua, are tao riki. Ngaira ngkai teuana mai ibuakon ara karekemwane naba ae kanga ti rangi n tataratataraia naba ao ti nang nanobuia naba; te tiata mairoun tao te Tautaeka ke tao mairoun taian kambwana ke antai. Ngaia are e kona naba n reke te manibuaka n te aekaki anne ngkana ti a kabaeaki ke tao n schedule naki mwamwanangara. Ao irouia te koraki ake te naan tia tiata, tao ngkana iai aika aki rangi n raa ke tao iai aia kaibuke ae kanga a tatangiria ke e kangara. A kona naba ni kakangaraoa aia tiata ke tao ni kakangabuaka aia tiata ma aron ara tai are e a tia n schedule nako iai ke tao ni kabaeaki tain mwanangan ara kaibuke nako iai.

Ngaia are e koaua e rangi n rawata. Eng, e rangi n rawata taian kanganga. Tao teuana naba tao ni kaineti riki ma aron ae boni kainanoia kain ara abamwakoro, tao bon kainanoia kain Makin aika ti teimatoa ni kekeiaki ni buobuokia n taraia bwa e na aki reke te kanganga nakoia n aron te tare ni kaako ma te tare ni bwaa. Bwa ngkai ti teimatoa, ti boni butibuti ni kangai ma matara ao I karautaeka ngkana e na iai angabuakana. Ma ti teimatoa ni bukinimata kainanoia kain ara abamwakoro ke tao riki kain Makin bwa ti boni butibuti ni kangai ma ngkana iai, ti ongo bwa e a tare moa te bwaa i Makin ke tao te kaako. Ao ti kona n ae ti a raira naba ke ti a kakaea naba angan are ti na manga bon tobwa moa aia kanganga.

Bwa are bon anne kanga oin ao bonganan te bae te karikirake iaon te kaibuke riki nakon taian abamwakoro. Ngaia are ngkana ti nang babaireaki mwamwanangara n aron anne, a na kona ni manga rotaki n te kainano kain ara abamwakoro. Bwa tao aitara raoi ma te tai ae e a bon tare aia kaako ao e a tei kawaia bwa tao a nang nakon te Itera Maiaki ke e ngara.

Ngaia are eng, I kabwara bure. I kabwara bure bwa are tao anne norakina irou are I a kona n anga bwa kanga au marooro n te tai aei, bwa I taraia bwa e na kona ni manga karika te kanganga tao nakon ara karikirake ngaira kain Makin ke tao antai te naan *private Shippers* ake tabeua. Ao e na manga kona ni karika te kanganga nakoira ngaira kain Makin ngkana e a taumatoaki ni baireaki aron kawain ara kaibuke, ao ti na manga bon kona n rotaki n te kanganga tao n te tare ni kaako ke n te tare ni bwaa. Kanga n aron otau n aron tein te kaoit ae e tabekaki n te tai aei.

Ma e koaua, tao e na bon kona n angaraoi riki. I taku bwa te kaoti aei

tao e na boni kainetaki riki, tao e koaua tao e boni kainetaki riki ma aron kainanoia kain te Itera Mainiku. Bwa are ti kakoaua Kiritimati ao Tabuaeran ma Teraina a rangi n raroa nako ao tao e rereke riki te tare nakoia.

Bwa ngai ni bon otau ngkai ke tao n aron au taratara n te tai aei, n taai aikai tao aua ke nimaua te ririki n nako ni karoko angkai ti tebo ma kanga akea. Ngai ngkam I aki ataia ma irou e a rangi n raoiroi kanga biribirin aio.

Tibiika: Te Tia tei ae ko karineaki, iai au bubuti. E boni kiriaria am tai ma ngkana ko kukurei bwa e a boo 4.00pm. Ti nako ni break ibukin ara *afternoon tea* ao ti oki ao a kabanea naba am tai. Bwa am tai ane iaon am burakibooti anne, e nang abwabwaki.

Ngkana ko kukurei te Tia tei bwa e a boni boo ara tai.

Hon. James Taom: E tikiraoi e a boni bane, ti teutana.

Tibiika: Ao ngaia kabanea am marooro bwa ngaia ai ti teutana.

Hon. James Taom: E koaua ko rabwa te Tibiika. Ao I taku bwa bon ti anne.

E koaua tao te kaoti aei e kona ni kainetaki riki nakon te Itera Mainiku, bwa I taku bwa a bon aitara riki ma taian kanganga n aron ae e mwaneweaki ke tao e nanonaki n te kaoti aei.

Ngaia are e koaua, tao e na kona n angaraoi riki naba nakon kaibuken te *Shipping* ke ana kaibuke te Tautaeka, ma are e na boni karika naba te kabanemwane nakon te Tautaeka. Ke tao ngkana ngaia e na ti kainetaki riki te Tua aei ke tao te kantaninga aei nakoia te koraki aike *Private Shippers* ao *including* bon ana kambwana te Tautaeka are kaibuke ake a kona n roko n te Itera Mainiku.

Eng bwa tao ngkana e eti otau bwa tao te kaoti aei e kainetaki ibuki akain te Itera Mainiku ao tao anne ae e na angaraoi riki iai. A na kona ni kainetaki riki ke tao ni kainetaki riki te Tua nakon aei ma e na aki katabangakaki n are e nang rabwatia naba kambwana ni kaibuke aike n arona ngaira ae ti uarereke. Ao ngkana ti nang kabaeaki naba iaan te Tua aei, I taku bwa ti n reke n te kanganga iai te Tia Babaire.

Ngaia are I karautaeka bwa tao n te tai aei iaan norakin kakawakin te aekaki ni kaoti aei. Ma n te tai aei ao I karautaeka moa iaan ae iai angabuakana ae e rangi n abwabwaki nakoira ao ti bon noria naba bwa ti bon teimatoa ni ibuobuoki ni kataia n tobwa naba kainanon te botannaomata ibukin aia kainano n taren aia kaako, aia bwaa ao aia raa n aron ae kam bon teimatoa n nonoria te Tia Babaire.

Ao I a katokia ikai te Tia Babaire, ao eng I a karautaeka bwa I totokoa mao te kaoti.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei mai Makin n am marooro, ao ti a bon roko n ara tai are ti a riai ni motirawa iai.

Ma imwain ae ti otinako ao bon iai teutana te kakao nakoimi. Ara afternoon tea, e a manga mena mai moa bwa anga nanoia kain te *Special School* bwa a kan uouoi ngkami inanon ami tai n *afternoon tea*, bwa e aoria ni bebete ami kantaninga ao baikara. Bon ti te uouo.

E a mena i moa ngkanne ami *afternoon tea.*

Ti a motirawa ni karokoa 16.33pm ao ti a kaitibo ikai. Ti a motirawa moa.

AFTERNOON TEA BREAK

Tibiika: Ti a kaitau nakoia aia christmas Carol nakoira n te bong aei, a karina angira ibukin karaoan tibwangara n te bwakantai aei. Kam bati n rabwa taan reirei ao ataein te reirei ni kabane ao aia utu ni kabane ake a boutokaia.

Ti a roko ngkoa, ti bon tiku naba iaon ara *motion* are nambwa 14. Iaon au *list* e a tia ngkoa ni marooro te Tia tei mai Makin, e a boni bane ana marooro.

Ao I a kanakoa ngkanne nakon te Tia tei ae karineaki mai Nikunau, Hon. Tauanei Marea. E nakoim.

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa *Madam Speaker.* Ao I a reiti naba taian bwana ni kamauri ake a tia n tabekaki n te bwakantai aio, ao ti a manga kamaurira riki ngaira ni kabane n reitaki ma ara abamwakoro ae Nikunau. Kam na bane ni mauri!

Ao I kukurei naba n anga marooro tabeua iaon te kaoti ae e a tibwa tia n tabekaki iaon taekan babairean kawain taian kaibuke.

Ao e koaua I tabe n ongongora *Madam Speaker* n aron taian marooro. Ao I ongora iroun are e tabeka te kaoti, I ongora naba n ana kaeka te Tautaeka.

Eng ao kanga I mena naba n ana itera te Tautaeka iaan naba bukina N na tabe naba ni kabwarabwarai n te taiaio.

Ngaia are I karautaeka naba nakon te Tia tei ae karineaki mai Kiritimati ao Kanton are ana kaoti te kaoti aio.

Eng, tao bon oin bukina ngkai I mena, I nano naba n ana itera te Tautaeka n aron ana totoko n te tai aio boni aan te kantaninga ane babairean kawain taian kaibuke.

Ao e koaua e a tia ni kabwarabwara te Minitita are tabena. Eng, iai ana kantaninga ao I taku bwa ti bane

n ongora ao I taku bwa ti bane n nori naba ana anga te Tautaeka ane e tabe ke e a tia ni katangainai ao e a tia ni kawenei ao e tabe n iangoi ngkai bwa kanga e na totokoaki naba iai te kanganga ke taian kanganga aika a riiriki.

Ao tao e koaua ngaira n ara abamwakoro ae Nikunau are e koaua bwa e mena n te Itera Maiaki. Tao teuana naba mai ibuakon abamwakoro aika e kuri naba n rangi n kanganga ao e rereke naba te rotaki tao n taren te kaako ngkana iai ao te bwaa ao tao bon anakin te takataka tao bon ibukin te kaibuke.

Eng, ao tao aron te kaoti aio tao aron bairean kawain te kaibuke. Ao n aron ae I ongora iroun te Minitita are tabena, ao e koaua bwa ngai naba angin te tai ngkana tao ti na katokai ara kaako nakon ara abamwakoro n te Itera Maianku. Eng e tei kawain te kaibuke. Tao aio tao bon ana kaibuke te *KNSL* ao bon te *private shippers*. E tia n tei kawaina. Ti kakioa taina are e na tei iai bwa e na mwananga. Ao e kona n aki mwananga tao teuana te wiki imwin te tai are e a tia n tei kawaina iai.

Ao ti ongora bukina bwa e aera ngkai e aki nako n taina are e a tia ni koteia. Ao bukina teuana bwa e tuai n onrake ana kaibuke. Te *loading* ae e boni waakinaki ke tao butimwaean kaako.

Ae nanona tao e na kona n ae tao irou naba ngai otau naba iai, tao ibukina bwa tain te kaibuke ni mwananga ke e na irekereke naba ma tao bon *Suppliers* aia tai n roko n nikira aia kaako. Ke tao kainano riki tabeua ake kanga tao a tibwa rio ke tao a manga tibwa roko, ke tao bon te kambwana ni kaibuke e na bon tangira naba are e na onrake naba ana kaibuke bwa e aonga n are e boni manena mwanangana. E na kona ni buti ao e na aki tao ni bua ana karekemwane ngkana arona bwa e bon on raoi ana kaibuke ao e mwananga ao e nakoraoi raoi aron mwanangana ma ana karekemwane.

Ngaia are tao anne bukina teuana ae I taku bwa tao e koaua ae n taina aio moa, eng tao e na bon anganaki moa aia tai naba kaibuke bwa a na bon kona ni buti n aron are aia tai are a taku. Ao ni kaineti naba ma bon aron naba tobwakin kainanon te botannaomata, taon aron are e a tibwa tia n taekinna te Tia tei mai Makin ibukin tao ana Botaki ni kaibuke ana abamwakoro ae Makin.

Ti kakoaua bwa ngaia naba teuana te Botaki ni kaibuke ae e rangi n tobwa naba ara itera ngaira kain te Itera Maiaki e ngae ngke kaibuken te Itera Meang.

Ao e koaua are e taekinna bwa are ngkana arona bwa e a manga bon roko kainanon ana abamwakoro,

ma are a na boni kainanoa ana kaibuke.

Ngaia are tao e koaua ngkana e a manga tauaki eena ngkanne ao tao e na manga bon rotaki ana abamwakoro iai.

Ma e koaua iai tao buokan iango tabeua tao n reitaki ma are e a tia n taekinna e a bon tia ni kabwarabwara te Minitita ae karineaki are bon tabena. Ao eng, kanga iai nonori tabeua aika tao I taku bwa ngkana arona bwa tao e na ibuobuoki.

Eng, bwa are ti kakoaua bwa e eti ae te kaibuke e na bon riai, e bon rangi n kanganga aron kamwakurana. Ao e na riai ni materaoi raoi mwanangana ngkana arona bwa e na mwananga.

Ao tao iai ngkanne ke bon iai abamwakoro tera ngke tao e katannakoaki raoi abamwakoro ake aranaki n taetae n Imatang bwa aki *viable.* Ke tao aki rangi n karekemwane n te kaibuke.

Tera ngke e katebenako raoi iroun te Tautaeka. Ao n aron ae ti ongora teutana tao bon iai ae e a bon tia n reke tamneina iroun te Tautaeka. E a tia n reke ngkai tamnein abamwakoro ni kabane. Tao aba n aron Banaba, tao bon ana abamwakoro naba te Minitita ae karineaki. I kabwara bure ngkana arona bwa iai kairuan aika I taekini n abamwakoro aikai. Ma are aba ake a rangi n tionako ao e nang kanganga. Teuana anne bukina, a rangi n tionako.

E nang uarereke aron ana karekemwane te Botaki ni kaibuke iai, bwa e uarereke naba aron korakoraia ni kabobwai ke tao n taetae n Imatang aia *purchasing power* abamwakoro aikai.

Tao iai naba abamwakoro aika e kanganga te rinnako iai. Tao bon teuana Aranuka, I kabwarabure nakon te Minitita bwa kanga ongou naba anne te abamwakoro ae Aranuka e kuri ni kanganga naba rinnakon te kaibuke iai. Tao e rangi n mena ana rawa ke tao tera.

Ngaia are anne naba teuana te abamwakoro ae bae naba iai ana karikirake iai te kaibuke. Ngaia are aba akanne e taratarai Botaki ni kaibuke bwa e kuri ni kanganga aron rorokoi aiai.

Tao Tabiteuea Maiaki, anne naba teuana te abamwakoro ae I aki toki naba n ongongo kainanona. Ao man aia kakaeka te naan Botaki ni kaibuke ao a taku bwa bukina teuana bwa e boni kuri kanganga naba aron te ririnnako naba iai, te roko iai. A taku bwa e rangi n *risky* ao tao tera ae e na kona ni karekea te kabuanibwai ao e na rangi n karekea te mwarara. Tao bon anne bwa are ibukina bwa a biri iaon te tai n aron are e a bon tia n taekinna

naba te Minitita ae karineaki. A biri iaon te tai kaibuke aikai.

Ngaia are ngkanne tao te iango teuana ngkana arona bwa e a tia n reke ana iango iai te Tautaeka. Bwa tera ngke tao a katebenakoaki abamwakoro aikai, ao a boni biribiri kaibuke ni bon oin kawaia ake a taku ma tao iai kabaeakia ngkanne iroun te Tautaeka bwa tao e na kona ni kaotinakoaki tao te tenta. Tao te tenta nakon abamwakoro aikai.

E kona n ae e karaoaki te tenta bwa e na mwananga tao ni katoa namwakaina ao tao e kanakoaki te tenta nako Botaki ni kaibuke bwa e na mwananga nako iaa, nakon Banaba, nakon te Itera Maiaki ke tao nakon aba akana a rotaki. Iai rotakia n te kanganga.

Tao anne kanga iango tabeua ae kanga tao e na kona naba ni buoka naba taian Botaki ni Kaibuke ao riki *private sectors* irarikin are tao e nang baireaki naba ke e nang kabaeaki raoi baia ke e nang kabaeaki kawaia bwa a nang bon ti ira naba te tai are ngkana e boni boo aia tai nanona a nang bon riai ni mwakuri.

Tao e koaua naba te iango are tao ibon inanon taina ane e na bon tane te aba iai. Ma e koaua are tao obn iroun te Botaki ni Kaibuke e na boni kanganga aron butimwaean moa anne, bwa are kanga a na bon aki kona ni butimwaea are e eti a na boni waaki moa ma te ruti. Bwa are e kona ae e a boo aia tai ao a bon nako ao e aki onrake aia kaibuke ao a kanakoaki naba nakon abamwakoro ake a na nako iai. Eng ao akea kainanoan te kaako ao tao e karako te takataka. E a tibwa tia, tao e aki rangi n raa, e tuai rangi n rawata te takataka. Akea kanoan aia kaibuke ngkanne n oki.

Ma e koaua akanne kanga iango tabeua ae ti tabe n iangoi, ao ti boni kairekerekea naba ma bon kainanon ara abamwakoro.

Ngaira naba ara abamwakoro ae Nikunau, e bon kainanoa naba te kaibuke. Ngaia are ngkana arona bwa a bwai ana iango te Minitita ma ana Botaki ni mwakuri n aron are e kawenei n te tai aio nakoira, eng ae a bon ongora naba kain ara abamwakoro ao I taku bwa a na bon boutokai naba aekakin aikai ngkana te tai.

Bwa are tao e koaua ae bon te tai, ti tuai n roko iaon te tai. Ao tao ti na boni kaungaia kain ara abamwakoro naba iaon te tai.

Are e koaua n aron are e taekinna, ngai naba kanga e a tibwa reke naba otau iaon are kanga tao aron karuoakin taian kaako. Bwa are e koaua bwa ngaira naba n ara abamwakoro e bon tibwatibwaki naba nakon taian kawa aron

karuoakin taian kaako ao tao bon tabekan naba te takataka.

Ao I aki ataia ngkana arona bwa iai ngkai bitakin aron aio n taai aikai. Ma anne arona.

Ao e koaua ngkanne are tao n tabetai a kon ani bon taua aia tai tao kain te kawa teuana irouia aki rangi n nora ana itera te kaibuke.

Ngaia are tao te bwai naba ae kakawaki bwa ti na boni kaotaia naba ara botannaomata, ao tao ti boni butia te Minitita ma ana Botaki ni mwakuri are tabena aio, bwa tera ngke a boni karekea naba aia tai ni kabwarabwara nakon te botannaomata bwa e kanga aron biribirin te kaibuke, bwa a na ota naba iai ara botannaomata ao a na kona n ataia bwa ngaia boni kainanoia are e tare aia kaako. E kona n riki tao bon mai irouia ibukina bwa e a rangi n korakora tao tinetinean te waaki ao te kaibuke, Tokina are boni *private,* a kona n ae tao te aba anne are e rangi n kakabane tai. Ti a kitanna.

Ao ti bon ataia naba, bwa n tabetai a bon kona n namakinna naba bon kain ara abamwakoro. Ti kona n ongora irouia, ao ngaia te kaibuke anne are e bon rangi n *one touch* ke tao bon te tai iaon te tai.

Ngaia are a boni kona ni manga tarai kaibuke ake a taku bwa a kona ni kakioa te tai ma ngaia ao iai ake a bon tataui aroia. Anne kanga bon te kaibuke are e aki rangi ni mena, e kiriaria ke tao e boo te tai ke aia tai. E a tau ti nang nako.

E eti ae tao a ta tangitang iai kaibuke tabeua. Ao iai kaibuke tabeua ae kanga ti ongo naba irouia bwa anne e a bon raa, bwa e mena ao e a boni kitanira naba.

Ao e koaua are ngaia ngkanne ti a manga bon tabeka ngkanne aia tangitang ikai. E aki anaki te takataka, e aki anaki tera ao tao ngaia ae tao ngaia anne bukina teuana ae aki ota iai bwa are e na kanga n tataninga naba te kaibuke.

E aki kona n taninga naba are a na karaoia e ngae ngke a rangi n kainanoia. Ma tao e koaua bon te kaibuke naba iai naba kainanona ae bon rangi n kainanoia bwa e na aki tiku ni maan. Bwa n tikuna ni maan ao e na rangi n korakora te mwane ae e na rurung nako ao akea boon mwina ngkanne. Ngaia are e raoiroi riki are e a manga boni waekoa n roko i Tarawa, e a manga tei kawaina teuana nakon are tao e na tiku n tataningaia ngkanne taan tabe kaako ke taan tabe takataka.

Ngaia are e aoria bwa are aikai ngkanne kanga baika e a bwarabwara naba inanon te kaoti aio. Eng ti a kona n ibuobuoki naba ma kain ara abamwakoro iaon aio.

Ao tao aikai taeka tabeua ake kanga I kona ni kanakoa au marooro iai *Madam Speaker* ni kairekerekea ma

private sectors ao bon kain ara abamwakoro ae Nikunau.

Ao ko rabwa *Madam Speaker* ao I karautaeka moa bwa I a totokoa moa te kaoti aio. Ko rabwa.

Tibiika: Ngaia I anganiko te Tia tei mai Kuria ae karineaki, Hon. Banuera Berina. Kanakoa.

Hon. Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire ngkai ko a manga karekea ara tai n anga ara marooro teutana n ibuobuoki iaon te kaoti ae ti taku bwa moan te tamaroa aio te Tia Babaire.

Te Tia Babaire n taainako te kanganga e boni bae ni kakaoti. Ao n taainako a riai ni mwakuriaki kabwaranakoan kanganga akanne te Tia Babaire.

Te Tia Babaire ma ngkoa bon te kanganga ae ea ki kona ni kakeweaki tataren kaako iaon abamwakoro. Tiaki te bwai ae e boou. Ao terana aron katokan aio te Tia Babaire?

I karabwa te Tia Babaire a ngae, kanga e nang tare te kaako ao te Tautaeka e a manga roko. Taiaoka ko rawa n nakon te tabo arei, n nakon te tabo arei.

E a rangi n maan n tare te bwaa n te tabo teuana ke tera. E a manga roko te Tautaeka; taiaoka.

Te Tia Babaire ti kakoaua bwa te waaki aio are kanga e a manga bon roko te Commerce ke tera ni butia te kambwana ni Kaibuke bwa e nang nako moa ni katoka te kanganga n te tabo teuana; e aki rangi n mwakuri raoi te Tia Babaire. E aki.

Ngaia are tera angana te Tia Babaire bwa e na toki te kanganga n taren te kaako ma kainanoan te kaibuke, bon akea riki te Tia Babaire. Bon ti babairean raoi mwamwananga taian kaibuke, te *schedule.*

Te Tia Babaire ngkana ataia kain te abamwakoro teuana bwa e na roroko aia kaibuke ni katoa namwakaina ke ni katoa wiki, ao te kaibuke e ataia bwa e tabena e na karorokoi kaako ikai. Te Tia Babaire a kaman karaoaki babaire ngkanne. Ko a kaman babaire ngkoe ae te tia ota man te abamwakoro ni kangai; te abamwakoro n te tai arei. Ko aki kainano.

Ao ngkai te Tia Babaire, te koraki aki ataia bwa e na mwananga n ningai te kaibuke. E na roko n ningai te kaibuke. Ngaia te Tia Babaire terana riki angana, akea riki babairea kawain am kaibuke. Kabutia iaon te *schedule.*

Ao antai ae iai mwakna ni karaoa aio te Tia Babaire. Bwa ngkai ti kakoaua te Tia Babaire kambwana ni kaibuke a teitei, a beti. E a reke te kaako ikekei ma bane nako kuria. Ai te kuri kaako te Tia Babaire. Kuriia te kaako nakoina ao n tabetai

a manga uneaki iaon aia kaako ibukin te aba teuana ma teuana.

N tabetai te Tia Babaire a bane naba n roko kaibuke nimawa iaon te abamwakoro ke tao teniwa. Anne te Tia Babaire e aki karika te marurung ao te rikirake ibukin te *service* ae te kaibuke.

Ngaira te Tia Babaire e koaua ti kan ma Tarawa ma ti tatare naba mai Kuria n te kaako.]

E kanga aron tobwakin aio te Tia Babaire, akea riki. A tiraua te Tia Babaire kambwana ni kaibuke iaon abara ae Kiribati. Te Tautaeka naba iai ana kaibuke te Tia Babaire.

E koaua ae n te moantai te Tia Babaire ao a kona kambwana ni kaibuke n taraia bwa a na ruti, ngkana a taku bwa a nang kamwanangaki nakon te kawai ae akea kaako iai ke tao tera te Tia Babaire.

Ma te Tia Babaire ara kantaninga bwa ngkana e nang karaoaki te schedule te Tia Babaire ae e tamaroa, e na uaia moa n tamaroa te reitaki ma te kambwana ni kaibuke. A na noraki te naan *statistics* te Tia Babaire iaon mwaitin tangiran te kaako ao tera. Ao imwina te Tia Babaire e a manga karaoaki bwa e nga te kaibuke ae e kona n roko ikai.

Kaibuke ake a kona n rinnako i Aranuka ma Tabiteuea Maiaki, a na baireaki aia tai ni mwamwananga n roko ikai. Kaibuke akana a na serve na Banaba te Tia Babaire, a na baireaki naba ma aron kainanoan te kaako n te tabo arei te Tia Babaire.

Te Tia Babaire bon baika a boni kona ni karaoaki. Ao ngkana a karaoaki te Tia Babaire aio, ti taku ngkanne bwa aio te mwaneka n rikirake. Anganna ana tai, ao ko kona ngkanne ni bwabwai n aorakia. Bwa tao kambwana ni kaibuke ngke a noria bwa e a rangi n akekea kanoaia n te tabo are a na kawaria, a kona ni manga re-schedule. A kona ni manga onei kawaia te Tia Babaire n te aro bwa e na bwabwai n aorakiaki n te aro ae teutana imwin teutana, e na toki te kanganga nakoia kambwana ni kaibuke ao e na toki naba te kanganga iaon taren taian kaako te Tia Babaire.

Te Tia Babaire teuana riki te bae e rangi n kainanoaki bwatintia. Ngkai te Tia Babaire bwatintia a rangi ni kakataninga te schedule man te Air Kiribati. Ao aia babaire ma aia kantaninga ni kabane, a bane ni kakantaninga te bong are e na roko iai te wanikiba n aia tabo, a kaea taina. A kabaei araia te Tia Babaire ao ai bon arona naba.

Ngkana arona bwa e a schedule te kaibuke te Tia Babaire, e aki mena ao e a manga rawata te koraki aika a na toka n te kaibuke bwa ataia bwa e na roko te kaibuke n ningai n aia abamwakoro n aia abamwakoro,

ao a kona ni kangai. E aoria bwa ti aki toka n te wanikiba ma ara kaibuke e katoa uoua te wiki ke tao e katoa teniua te wiki. A manga karaoi aia babaire ni kaineti ma te *schedule* ke te waaki iaon mwamwananga n te kaibuke te Tia Babaire ibukin aia kaako.

A kona naba ni kangai; ni mwanangan te kaibuke n te tai arei, ti na katokai ami bwai. Ni mwanangan te kaibuke n arei ti nang katokai ami bwatintia.

Ngaia are te Tia Babaire te bwai ae te schedule tiaki te bwai ae kanga e na rangi n maroa te aba iai, ma ko riai n anganaki ana tai te Tia Babaire.

Bwa n te aonnaba te Tia Babaire, ko roko n te tabo teuana, n ningai te taibuke nakon te tabo arei. N ningai te kaibuke, n te tai arei n te tai arei. E katoa tai arei.

Kanga ake aae e kangai; e aki akaka. Ane e moan tauraoi ao e a mwananga naba n taina are e tauraoi iai ke tao e kona n ae e a kaai naba ni mwananga nimwawa. Akea.

N otara te Tia Babaire n taabo aika ti bane n roko iai te *Shipping service*, e *regulated.* Bwaai ni kabane a *regulated.* Ngkoe te Tautaeka tibwangam ko na *regulate* ao te *Shipping Service* te Tia Babaire ke te tia regulate bon e Tautaeka. E na *regulate* n *take into account*, e na karaua n rinanoa kainanon te kambwana ni kaibuke bwa e nar aka ao ana kainano te botannaomata bwa e na kaitaraki, e a tobwaki.

Ngaia are e rabwa te Tautaeka ngkana iai nanona n aei. Ma te tabeka ngkai te Tia Babaire, I taku bwa bonte bubuti ae moan te kakawaki.

Tera ngke e nora kakawakina te Tia Babaire te Tautaeka bwa ena kangai; ti nora kakawakin am kaoti te Tia tei, ti na butimwaeia. Tao ena baenikai ma ti na karaua raoi ni karaoia ikai. Bwa te kantaninga iai te Tia Babaire, ti taku ngaira bwa bon te kantaninga ae moan te tamaroa. Ti taku ngaira bwa ngaia ae e na karekea te rikirake.

Te Tia Babaire bon tarai kaibuke aika a roroko i abara, kaibuke ni konteina. A bairei, a kaman katanoatai. Ti na roko i Kiribati uoua te tai n te namwakaina, teuana te tia n uoua te wiki.

A roko a onrake, a manga onrake naba. A manga onrake naba. Ao ai anne naba aron karaoan ara *schedule* ngaira I-Kiribati, ti na karaoia n te aro bwa kaibuke ngkana a mwananga. a na manena mwanangaia.

Ngaia are akanne a na riki inanon, tiaki n ae ko a tekateka naba n am aobiti ao ko akangai naba. Ngkoe ko

na kangai, ko na kangai, ngkoe ko na kangai.

Ara kantaninga te Tia Babaire bwa a n boni karaoaki raoi. bwa a na bane n tekateka kambwana ni kaubke ao a na kangai. Ngkoe ko kona n roko ikai. Aekakira aron te kaako, kainanoan aia kaako te koraki aikai. E boni bane n iai waare te Tia Babaire iroun ara Tautaeka. E boni bae n iai waare ibukin mwaitin te takataka ae e karaiaki, mwaitin te kaako ae e karaiaki.

Ao ngkana a reke aikai te Tia Babaire ao e na kona n ibuobuoki iai kambwana ni kaibuke.

Ao nanona ngaia e a manga taekinaki te Tia Babaire, tiaki te bae e na nako iai nanora ngaira kambwana ni kaibuke ni kangai; ti nang mauna ke ti na aera. Are e boni kona n rinanoaki te *chdeule* n te moani waaki ni kangai, ngaia tao e angabuaka aio ma ti a manga kangaraoia ni kangai.

Bwa ngkana ti na riku te Tia Babaire n aki mwananga n te mwaneka n tamwarake ao aio ngai te Tia Babaire, aio te mwaneka n tamwarake. E aera ti bon aki butimwaeia te Tautaeka n tobwaia ao ni mwakuria inanon te kabanea n tamaroa ibukia ana botannaomata ao ibukia ana kambwana ni kaibuke te Tia Babaire.

Te Tia Babaire e koaua ae te kana e e aki toki n okioki kainanoan te kaibuke, ao ti tuangaki bwa n tabetai aomata ake ibuki a manga bon tataui aroia. Ti kakoaua anne te Tia Babaire, tiaki te bwai ae e boou. Ma e kanga aron katokana te Tia Babaire. Ngkai n otara ti boni kamoanaia ara botannaomata. Ti boni kamonaia bwa ti tuangia ara kambwana ni kaibuke; e na mwakuriaki ami kaako mai ieta irouia kain te abamwakoro. Ao booia kam na angania. E eti anne te Tia Babaire ma ko kona ngkanne ni manga kairoroia te koraki ake mai iaon aba ni kangai; ngkana kam aki karaoa te mwakuri n aei are iai booia te Tia Babaire a na anganaki. E kona te kaibuke ni inaomata ni kamwakuria ana kaimoa bwa a na karaai kaako ao a na manga boni kaboia ibon irouia te Tia Babaire ke tao e na rineia ana tia mwakuri. Bwa e koaua te Tia Babaire, aio te kanganga ae ko roko iaon abamwakoro a bon taui aroia n tabetai te koraki. A motirawa ngkana a kani motirawa.

Aki naba mwakuri imwain te aoa 8.00am ao e koaua te kaibuke e buti iaon te tai.

Ma tera aron aio te Tia Babaire. Ti na manga karikirakeia ara koraki ake iaon abamwakoro. Ao ti na tuangia bwa a na mwakuri n aron aei.

Ti nang tuangia, kam aki roko ni karaoa aio te kambwana ni kaibuke ngkanne are e roko e na anganaki inaomatana ni karaoa are e baireia ni kangai. N na kabutimwaka, N nang boni mwakuri au kaako.

Ao I taku bwa te Tautaeka e aki kona n un ni kangai; te kaibuke arei ko kanga n ae ko a kitana naba ikekei bwa ko aki angania kain te abamwakoro aia mwne ibukin mwakurian am kaako.

Bwa e koaua te Tia Babaire n abamwakoro ti kakoaua, a kawa kambwana ni kaibuke. Aki kawaerakei aia kaako ma a roko ao a tataninga. Ao ngkana a manga bon moantai ni kawaerakei aia kaako, kain te aba a manga kona n nako n taua te booti ao aera riki te Tia Babaire.

Ao ngkanne karika te kananokawaki. Ma are a karaoa aio kain abamwakoro ibukina bwa a taku bwa a inaomata ni mwakuri n te tai are a kani mwakuri iai. Ngaia are tera arora aio te Tia Babaire n tobwaia, ti taku ngaira bwa ti kona naba n tobwa aio ni kangai; ti na karaoi kaetieti. Kanga bon iango te Tia Babaire.

Ti na karaoi kaetieti ni kangai; bwa ngkana e tabwara ao ti na kona ni kangai. Tobwa naba ana kanganga te kambwana ni kaibuke te Tia Babaire.

Ngaia are ngai irou te Tia Babaire ngkana ti tangira te rikirake, kaea kawain te rikirake. Ao tera kawain te rikirake te Tia Babaire ibukin katokan kangangan taren te kaako, ao bon aio tokina. Babaire kawain kaibuke.

Ao n te aro anne te Tia Babaire, te naan *Suppliers.* Kambwana ni kaako ake a na karaai aia kaako ataia ni kangai. E roko ngkai te ota te Tia Babaire n am kambwana, ko ataia. E na mwananga te kaibuke n te tai arei.

Ngkai te Tia Babaire nake a roko mai iaon aba, ao a nako n otan aia kaako n Taotin ke iaa. A nako nakai n okiri aia abamwakoro ao Taotin ke tai *Punjas* a kakaea. N ningai te kaibuke, n ningai te kaibuke. E nga te kaibuke ae e na mwananga. A kubanako, a bane naba ni mwananga n te tai ae ti teuana. Aki ooi.

Te Tia Babaire aekaki aikai, a na toki ngkana arona bwa e kona n iai te *schedule* ae e kangai. Te naan *Suppliers,* ke nake a na karekei kaako e na mwananga te kaibuke arei. Ko otana am bwai ngkai e na roko naba n te wiki ae na roko bwa iai te kaibuke ane e na tei kawaina n te wiki ae na roko.

Ngaia are kambwana ake tan kanako kaako, taan otani kaako. A bane naba ni karaoi aia babaire ni kangaraoia ma te kawai are e a tia ni

baireaki man ana ibuobuoki te Tautaeka ao kambwana ni kaibuke.

Ngaia are ngai te Tia Babaire, I rangi n nora riain naba tre kaoti aei. Tiaki te kaoti are e na aera, e na kabuanibwai Kiribati iai ao a na kabuanibwai iai naba kambwana ni kaibuke. Bon kaoti aika a karekea te iango n ibuobuoki.

Ngaia are N na butia te Tautaeka, ngkana iai n ana iango e rangi n rarabwa anne. Ma ke e butimwaea naba te kaoti aei. Ke e butimwaeia ao ke e mwakuria. Ngkana arona bwa e tuai ni boo taina, k eek abirimwaka e aonga naba ni moantai ni birimwaka rikirakeia ara botannaomata, ao e aonga naba ni birimwaka buokan totokoan te kainano ae tataren te kaako iaon abamwakoro.

Ngaia are ngai te Tia Babaire I kan buoka te kamarooro iaon aio. Ao I karabwa te Tia tei temanna ae karineaki mai Kiritimati. I taku bwa butimwaean te kaoti aio iroun te Tautaeka, I taku bwa e na rangi n buoka aron tataren.

E aoria te Tia Babaire bwa ti na butimwaea ae e taekinna te Tautaeka ngkai, bwa are e taku bwa iai naba ana kawai ibukin buokan totokoan te kaako ma tera te Tia Babaire ngkana e noori ara marooro aikai bwa marooro aika a na kona naba ni buokia ibukin ana kareke iango. Bwa kanganga aika ti tuangaki ngkai mai irouia aomata bwa a kakaomataia ni mwakuri, are a boni mona ngkai ara koraki te Tia Babaire. A moan ara kaoraki ake iaon aba.

Ao n tabetai a kaira te kaibuke ao aki kairaki iroun te kaibuke. Bwa te kaibuke are e na riai ni kairia, e kona ni manga katuaeaki te kaibuke n anga aika kakaokoro.

Ngaia are akanne te Tia Babaire bon taeka ni ibuobuoki ao ni kakaitau nakon te Tia tei. Ti karabwa te Tautaeka bwa e nora te kanganga aio ao tao iai ana kawai ni ibuobuoki naba iai.

Ma aika ti tabekia ikai te Tia Babaire bon buokan ana waaki te Tautaeka bwa ti taku ngaira e riai ni buokaki te kainano ae tataren te kaako iaon abamwakoro.

Ngaia are I a karabwa te Tia tei te Tia Babaire. I karabwa te Tautaeka te Tia Babaire n aron ae iai ana iango naba ni buoka totokoan tataren te kaako ma e bia naba nora raoiroin aio ibuakon ana babaire.

Ko rabwa te Tia Babaire a ao I boutoka te kaoti aei.

Tibiika: Tera am *point of order* te Minitita n te *Communication.*

Hon. Tekeeua Tarati: Te Tia Babaire e rabwa te Tia tei mai Kuria. Au *point of order* aki mona ara

botannaomata. Mwina ti aranaki bwa akea ara mwakuri ae ti karaoia. I taku bwa ngkana e karaua ni kakauongo au kaeka te Tia tei aekari, iai ara mwakuri ae e rangi n mwaiti. Ao e tuangira bwa ekangai; kabirimwaka. I a tia n anga kanga au ttime frame, bwa ni moan te ririki.

Mwaitira riki tekabirmwaka ae ti tuangaki, n ningabong. Ao ae ti mwakuria ngkai. Are I taku bwa e aki ti rekereke te kaibuke bwa e rekereke te naan kambwana ni kaako, a rekereke taan ota i buki. A rekereke riki antai. E rangi n mwaiti te rabwata ae e rekereke n te bwai aei.

Ao I aki ataia bwa kam a tia ni karaoa ami marooro ma te naan Shipping company ke kam a bon nakomai naba n *express* are bon nanomi.

N aron ae e a tia n taetae temanna mai Makin *Shipping,* ao aikai kanganga ae ti kaibito ma ngaai.

Ngaia are I taku bwa kanoan ara tobwa, ti na aki tobwa n are ti a boni kangai. naba. Ti nang karaoia. Ao anne bukina ae ti totokoia moa n te tai aei.

Kanoan te kaoti a rangi n tamaroa ma ti aki totokoia n te tai aio n kakea bongan te iango ao te bae ti karaoia ngkai, ae ti a babaronga bwa ti na karaua ni karini iango aikai. Bwa ti aki tangiria bwa ti na karaoia ngkai aon ingabong ao ti a tuangaki naba. Kain Kiribati are e nang waaki te *schedule* ao ngkana e aki karaoia te Minitita n te Communication, e a urua nanon are e taekinna te Auti ni Maungatabu.

Ngaia are I tkau bwa taiaoka, be patient Taan tei aika kam karineaki, anganira ara tai. Ao are I a tia ni kabwaranakoa nakoimi, kam a manga takutakuai n te Auti ni Maungatabu ae e na roko, bwa I kairua n te baere I a tia n taekinna ikai.

N na keiaki ma a bon ongora au tiim. A tia n tuanga au *official* ti na katia inanon Tianuare, ma I aki kariaia te tai ae Tianuare. Bwa I aki tatangiria ni beria n te bwai ae ti taku bwa ti aki kona ni karaoia. Ma ae N na tuangaki, n na tia imwain ae na roko.

N aron naba are kam tangitangia n te Air Kiribati n te tai ae e nako ngke kam kangai; e a bati te tangitang. Ao I kangai; n na katia imwain te Auti ae na roko. Ao e koro bukin anne. Ti kakaitau nakon te Uea.

Ngaia are aikai kanoan te mwakuri, ti aki matu. Ao ami rongorongo ake kam anganira ti bane ni korokoroi.

Ao N a butimwaei ngkami nakon ara bowi ae na roko. Tera ngke kam mena ikai ao kam anganira ami address bwa ti na reitaki nakoimi ni kangai; ae ti nang Komete ma taiaoka nakomai bwa kam aonga n

rin naba ami iango ma ami botannaomata. Ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Ao N na angan te Tia tei mai Banaba moa bwa e a kaman katea baina, mwina I a kaokia nakoim te Tia tei mai Butaritari. Te Tia tei mai Banaba, Hon. Tibanga Taratai.

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika. Ngainb temanna ae I kan taetae iaon te kaoti aio, bwa I kakoaua bwa teuana bukina bwa Banaba bon teuana te abamwakoro ae e aki toki n tatangitang tao tenaiua ana tai n tang inanon te ririki ibukin te tare ni kaako.

Ti kakoaua bwa e koaua ai bon akea nnen te ununiki bwa ai bon te bwangabwanga are e tiku iaona. Ma e ngae n anne ti kakantaninga te Tautaeka bwa iai tibwangana ni karo, ae e na riai n teimatoa ni karaoia nakon ara abamwakoro ae Banaba iaon te bwai ae mwamwananga n te kaibuke.

Teuan te bwai ae I kani kaotia bwa I kaota rawawatau. N tain ana taetae te Minitita n te Transport, ao e a kaotia bwa ngaia ti ara abamwakoro e katukaki man te bwai ae te *schedule* ke te *Shipping schedule* ke mwamwanangan kaibuke ae e barongaki mairoun te Tautaeka, ti Banaba ae e aki ri ibuakona.

Ao tao ai iraua ae kam iangoia bwa e na aki reke tibwan Banaba iai. Ngai irou a nang mwaiti. Ao anne te bwai ae e kateirakeai bwa N na boutoka te kaoti aio.

Bwa I kakoaua bwa aio te kaoti ae e kakawaki ibukin te maeu. Tiaki ti maeuia kain te aba ma moara riki maeuia taani mwakuri n te Tautaeka ae e teimatoa ni buku ibukin te reirei, te Onaoraki, ao a mwaiti riki.

Ngaia ngaira ti nora kakawakin aio. Ti kakoaua bwa e taekinna naba te mai imwaina bwa e na tataraaki te *cost.* Ngai ngkanne I a manga boni kaoka ngkanne te titiraki. Ao tera te *cost* ao te maeu? An tar ate kabanemwane ma maeuia te botannaomata. E nga am tobwa, ae Tobwan Kiribati.

E koaua I a katuka anne nakon taina bwa are tao iai taina ae kam na karaoa te katamaroa iaona. Ma ti a boni kawenea ara bubuti tera ngke e kona ni kibaraki n te tai ae waekoa.

E a moanna ni bubua te taeka ae te bwai ae *Guantum Leap*, I aki ongongo ngkai. Bwa tao e koaua e a moanna naba n slack down aron butin te bwai ae *KV-20*. Bwa teuana mai ibuakon ana arm ae I ataia naba te *KV-20*, bon te *Transportation and Communication.*

E rabwa *Communication* ngke e maon biribiri ao ngaira ti boia mai Banaba. Bwa tera nanona ngkana ti a ota ao e aki roko te kaako. Ai

akea ngkanne toman part 2, mant e *Communication* nakon te *Transport* arei.

Ngai irou kanga ai akea ana meaning te bwai ae kam aranna bwa *Strategic Plan, moving from A to B.*

N na katuka anne bwa anne tabemi ao tibwangami bwa kam na karaoia. Ma te bwai riki ae kakawaki te *impact.*

Ani karaua taraia ngkana a bane n reke aia kaako tarira aikai, ngaira ngkanne e nang rereke n ningai ara kaako. Ma kam bon tangirira bwa ti na tatakarua n te rerio ao kam maeu, a maeu taningami. Antai ae na karina ana kaako anne. Eng, anne ti a kaman *plan* nia ao ti akaman kawenea inanon te *policy.*

Ngai irou a rawata *policy* I kan taetae ma ngaia, e irekereke ma Banaba ao e kawa iai. Tibwatibwakin te tao te iti mairoun te MELAD ngkoa. A kanakoia te Beretitenti aio, nako ana ami bwai n te Ununiki. Ti ngaira te abamwakoro ae Banaba e aki reke ana tao te iti. Aau? Bwa are e mwakoro iaan te *regulation*, iai ana *policy*. Ngaia ae I taku, iai bwaai tabeua a na riai ni katamaroaki. Ao antai *policy makers* aikai? Antai taan karao Tua aikai? Taan Koroboki ke ngakmi Minitita.

N na bubuti nakoimi, karaoa raoi te tibwangami ae kam a tia n anganaki mairoun te Atua ae kam a tia n rineaki iai bwa kam na tekateka bwa kam na tobwaira. Ao tobwaira raoi taiaoka.

Karaoa te baao ni mwamwananga bwa e teimatoa n tataninga te botannaomata n ami ibuobuoki ae kam na karaoia. Ke katamaroa ae n aron ae ti nroia ngkai bwa akea ngaia te baao ae e kantaningaki bwa e na kona n schedule nako Banaba ao e na ruti te kaibuke.

N na kawenea bwa teuana te bubuti ae mangori nakon aan ana taibora te Tautaeka aio, bwa a mwaiti bwaai aika a kainanoaki iaon ara abamwakoro.

Ao ngkana ti na teimatoa n *left behind*, ao tai taetaekinna ae akea *left behind*.

N na bubuti, aikai taeka tabeua ao ngai temanna ae I boutoka te kaoti aio. Ao ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Tera am *point of order* te Minitita n te *Communication.*

Hon. Tekeeua Tarati: Te Tia Babaire tao e aki ongora raoi au kakaeka te Tia tei ae karineaki mai Banaba. Bwa are I taekinna, iai te schedule nako Banaba, ma angin te tai ngkana e nang mwananga ao akea te ota mai Banaba.

Ma tera e e riki. Bwa Banaba ngkai e karinaki n ana *schedule* te Itera Nuka.

Ma are imwain mwanangan te kaibuke ao a tarebon kain te

Commerce, a karekeia te reitaki kain te kaibuke are a na mwananga nakon te *Commerce* ao te *Commerce* e reitaki ma Banaba akea te ota ae e tauraoi. Ma tera ae e riki? E kakaraoaki te *charter* mwina e taku te Tia tei bwa ti a bon mwaninga taekan Banaba. E kakaraoaki te *charter.*

Ao I taku bwa ngkana ko uringa naba n te *Workshop* ae e nako ao I iraorao ma ngkoe ni kangai nakoim: '*Ane e nang mwananga ara charter ni karaoa te tarebon i abam. Akea am kaako aika a na toka, ko kona ni biriakini bwaai akanne'.* I taku bwa I karaoa te reitaiki ma ngkeo te Tia tei ao ko a tuangira ngkai bwa kaea te bae ti karaoia nakoim.

N te ingabong aei ao I kaongoaki bwa e a maeu am yfi i Banaba. I taku bwa kona anga te kakaitau ma ngaia ko aki bwa ko a bon anganira naba te negative. E a maeu ngkai am yfi are ikekei ao ane iaoni kawaia n okirikaki ara aomata ake a mena ikekei. A mwaiti baika ti karaoi ibukim Banaba ma mwina ko nang tuangira am botannaomata bwa ko left behind. Ko aki.

Ao anne bon au taeka naba nakoim, ti na biriakina anne. Ao N na tuangko te Tia Babaire, ko aki raraoma. E na aki tare te kaako i abam. Bwa are iai ana *quarantee* te Tautaeka, ngkana e nang tare te kaako i Banaba, kanakoa te kaibuke e charter.

Ma I taku bwa anne e teimatoa karaoakina.

Ngaia are N na karautaeka, tai manga oki n atonga am taeka ae ko *left behind*. Bwa ngaira kanga ti tangi nako iai, bwa ti aki kanoan ara tobwa anne ae ti na bakainea ake tabeman.

I taku bwa ko na anganira naba te *credit* n tabetai ngkana ko taku bwa iai baika a tamaroa ma mwina ko a bon anganganira naba baika a tinebu aika ti taku bwa kanga ti a kamwinibaeaki iai ngke ti rangi n korakora ara ibuobuoki nakoim. Ko rabwa.

Te karikirake are i Banaba ibukin ongoram, $100,000 tabun ana *value* ane e tia. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ao N na angan ngkanne, akea te kanganga te Tia tei mai Banaba e rawata te kaoti ane imwina ko taetae aoko anga naba am taeka ni kakaitau. Akea te kanganga.

Hon. Tibanga Taratai: Ngaia ko rabwa.

Tibiika: Ao N na angan ngkanne te Tia tei mai Butaritari are e a tia ni katea baina, Hon.Tinian Reiher. E nakoim.

Hon.Tinian Reiher: Ko rabwa te Tibiika ao e koaua ae e a bon rawata te marooro iaon te kaoti ae e koaua bon iai tamaroana. Ao I

karabwarabwa nakon te Tia tei ae karineaki, eng bwa aio tao te kaoti are kanga e bon tabekaki ibukin norakin te kanganga. Ao ti karabwarabwa n anne.

I taku bwa e na rangi n mataata nakon te Tia tei ae karineaki bwa eng, kanga ti nora aan raoi te kaoti bwa e boni bakarerea riki kanga te Aono ni Mainiku.

Ao anne ngkanne are e a bont ia n ongora te Tautaeka. E a tia ni butimwaeaki are kanga aan te kaoti ma tao e koaua are iai ngkanne ti tao te angabuaka n te tai aio are e na kataia moa te Minitita ma ana koraki ni katai n taraia. Ngaia are I karabwa te Tia tei ae karineaki temanna mai Kiritimati, bwa kanga tao aio te aekaki ni kaoti are kanga te bubuti riki nakon te Tautaeka bwa iai riki angan ae e kona n taraki n te tai aio. Ngkana tao tiaki n te tabeka ae e na *regulated* te naan *schedule* ma tao n anga riki tabeua are tao e boni kona moa te Tautaeka n tarai ni kataia moa n tara aron te kanganga are a namakinna riki tarira ma mwanera ake n te Itera Mainiku.

Ao anne ae I rangi n karabwarabwa iai, ao I taku bwa e rangi n mataata ana kabwarabwara te Tia tei ae karineaki.

Ma I karabwa naba te Minitita ae karineaki, bwa eng iai ngkanne bon ti angabuakana tabeua ae I kan teirake naba ni marooro iai bwa are e koaua ngkanne, bwa eng n aekakira ngaira naba are iai naba ara kaibuke ae Tekinati. Ao anne ae tao bon ti tebo ma tarira ni Makin aike iai naba aia kaibuke. Ao n aron aekakin teina ae ngkai ngkana arona bwa tao e kabaeaki naba bain te Tautaeka ngkana e butimwaeia, ao kanga ti tebo ngkanne a nang bon kataki n tuangaki ngkanne te naan kambwana ni kaibuke bwa a nang boni karaoi kabaeaki n aron karaoakin aia *schedule* ni kawarakin abamwakoro.

Kanga n te tai aio kanga bon akea moa ara kanganga ngaira. Ao tao e koaua I aki taetae ni kangai; ibukina ae tao bukina ae iai Tekinati ma ibukin are iai te kaibuke aio ao ngaia ae waekoa n roroko rokon te kaibuke iroura. Ao ngkana e aki roko te Tekinati bwa tao iai te bwai ae baenikai iai ke tera, ao e a manga roko ngkanne kaibuken Makin n uoti ara kaako ke tao taian raa.

Ngaia are kanga ti anne te itera ae I taku bwa kanga I butimwaea nanon te Tautaeka ae I taku bwa tao e koaua tao a na taraki moa itera tabeua. Bwa are bon teuana, kanga ngai naba temanna ae e rangi n kanganga ae ko nang butanga te *private* bwa ko nang kangai; ko na riai ni karaoa kawaim aio ao aio ao aio ao aio.

Kanga I taku bwa e na bon iai teutana te angabuaka iai bwa are kanga te bitineti e na boni ktaia ni kakaea angana ni maeu.

Ao manga iai ngkanne taian marooro tabeua aika a otinako inanon te kaoti aio ae e aki nako ao ngaia tao tiaki raoi ae e na regulated te schedule ma tao a na kabaeaki te naan kambwana bwa a na kakanakoi rongorongon mwanangaia tao teuana te wiki ke uoua te wiki imwain mwanangaia n te aro are a na ataki. Kanga e reke n ana marooro te Tia tei ae karineaki mai Kuria ae e kangai; kambwana tabeua a nako ni kataia ni kakaea bwa e na mwananga n ningai te kaibuke.

Ma ngaira n ara atatai te Tibiika, ti aki. Ara koraki aika a nakon te naan kambwana ni kataia ni karekei aia kaako bwa are e a bon rangi n rawata naba te naan kambwana ni kaibuke ao e a rangi ni reke te aekaki ni mena are ko a kataia ni kamaeua am kambwana ao ko a biri nako nakon te naan kambwana n tuangia bwa iai aia kaako ao e na mwananga am kaibuke n te tai arei ao tera.

Ngaia are kanga iai kaokoron are tao ti ongora n te mena, bwa tao e koaua tao e bon taetae nikaineti ma ana abamwakoro te Tia tei ae karineaki mai Kuria. I karabwa n anne, ngkana I taetae ni kangai I kabwara bure nakoina ngkana tao arona bwa e aera.

Ma tao aio kaokoron ngkanne are te naan mena, bwa are ngaira ngkanne n te naan itera. Kanga angin te tai n aekakin ae e taekinaki ae a bane ni mena i Betio, bwa ake aia kaako. A tataninga reken aia kaako.

Ngaia are te tai are e reke aia kaako a manga mwananga. Ke tao ngkana e a manga rangi n rawata te bwatintia e na mwananga bwa tao iai taian baenikai n aron tera, tao te kibakiba ke tera. Ngaia are a kona ngkanne ni manga waekoa ni mwananga nakon te mena.

Ngaia are kanga aikai aika e rangi n kakawaki are tao e noria te Minitita n te tai aio ma ana koraki, ao e rangi n rabwa bwanana.

Ngai ngke I tekateka, eng kanga e rangi n tangiraoi te aekaki ni mena are e kangai. Bwa e aoria bwa tao iai angabuakana moa n te tai aio ma ti na aki kabaea baira nakon te motion moa aio, ma ti na kataia n rinanoia moa n aia Komete are e waaki inanona.

Te Tia Babaire ngai naba temanna ae ko noria ngkana te *motion* ae e totokoaki, kanga I aki rangi n taraia naba bwa e totokoaki n are bon te mena ma I taraia bwa kanga taian *motions* aike a tia n noraki aaia bwa te kantaninga iai bwa e na waakinna ni kataia ni kakaea angana te Tautaeka. Ngaia are

kanga I kan kaunga te Tia tei ae karineaki mai Kiritimati bwa e na aki nanobuaka n ana *motion* are tao e taraia n te taia io bwa ti tebo ma e totokoaki. Ma ngai N na kawenei taian bubuti naba nakon te Tautaeka bwa iai ana marooro te Minitita n te *Communications* ae e rangi n kaineti ma aio.

Ae N na kataia n rangi n kaunga te Tautaeka bwa tera ngkana arona bwa e boni kona ni waekoa ni karaoaki anne. Ao anne are kanga e taekinna are iai an kantaninga ngkai te Tautaeka bwa e na karekea onean mwin te Matangare.

Ti na bubutia te Tautaeka, tera ngkana arona bwa e kona ni waekoa n tara anne bwa e aonga n ae e reke n rangi n tobwaki riki ngkanne aia kanganga kain te Itera Mainiku. Bwa bon iai te kanganga n aron te mwananga nakon te Itera Mainiku ngkana e na mwananga te *private ship,* are ana kaibuke are e na mwananga n te tai anne. Te kanganga iai bwa ngkana e bon aki tau ana kaako, e na boni kanganga ae e na mwananga.

Ma are tao e nang bon ti kona ni mwananga ngkana te Tautaeka e tauraoi n *subsidized* te mwananga arei ni kataia ni buokia.

Ao tao anne ngkanne are ti a kakababaea bain te Tautaeka ngkanne bwa e na noori ngkanne n te aro ae tao a na aki rangi n rotaki iai kain te Itera Mainiku.

Ma ngkai iai rekerekena ngkanne i nanoa ngkanne ma taian *Shipping Lines* ake a uarereke, ao tao anne ngkanne ae ti kani kaota bwanara iai. Ao e koaua ti karautaeka nakon te Tia tei ae karineaki mai Kiritimati temanna bwa eng, kanga bon iai angabuakana n te tai aio bwa are e nang kataia ngkanne n *regulate* ni kabane kaibuke.

Ao au kantaninga I taku bwa aan raoi tabekakin te kaoti, kanga e boni bakatekea riki ana kanganga te Itera Mainiku. Ao tao e koaua ngkanne are iai bwanan te Tia tei mai Banaba.

E rangi ni rabwa te Minitita bwa e a t a ni butimwaea te kantaninga arei ao tao e na boni manga noria.

I kakoaua naba kanga aron ana mamarooro te Minitita. Eng tao I bon taekina aio ibukina bwa te Minitita kanga iai au onimaki irouna, bwa ngkana e bon tuangko bwa e na karaoia ao e boni karaoia.

Ao ngaia are N na tabeka bwanaia kain Butaritari ni karabwa te Minitita bwa e boni kabwaka ana taeka ikai ngke I tabeka ara kanganga ibukin te kanako mwane n te *post office.*

Ao ti rangi n kukurei ngkai te Tia Babaire bwa e a reke ao e a waaki. Iraua ara namwakaina n tiku n aki

raa. Ao ngke I bon tabekia ikai n te tai arei ao I kaongoaki ngkoananoa bwa e a mwakuri. Ao ngaia are bwanan te Minititа are e tatabekia ikai ae e taku bwa e mena, ao ngai kanga iai au onimaki irouna bwa e na boni karaoia.

Ao bon anne ae kanga I taku bwa e anaki nanou n ana taeska ae e kangai; katikua nakoiu bwa N na manga ao N na karaoia imwain te Auti n tei ae e na roko. Au kantaninga bwa e na reke nakon te Auti n tei ae e na roko.

Ngaia are I kan kaunga te kantaninga. E koaua N na kauna nanon te Tia tei ae karineaki bwa e bia aki tara are aongkoa totokoakina. Ma e bia nora ngkanne are kanga aan te kantaninga are tao e tabekia te Minititа ae e kangai; anganira ara tai bwa ti na ti noria ni kangaraoia. Tera angaraoina are e na angararaoi nako iai bwa e koaua ngkanne bwa are bon iaia ngabuakana nakoia Tia tei enaan kambwana ni kaibuke akana a waaki ngkai are ko nang kataia ngkanne ni kabaeia.

Ao tao anne ae I kan ti ibuobuoki iai, eng ao I rangi n karabwa kanga aan tabekakin te kaoti are ngai irou I taku ngai bwa kanga bon ti te bubuti nakon te Tautaeka riki bwa e na noori aikai. Ao ngkai e a tia ni butimwaeia te Minititа ma te Tautaeka ao N na karunga riki ngkanne te Minititа bwa are kanga n aekakin ae I taekinna. Kanga iai au onimaki iroun te Minititа bwa kanga bwaai ake kanga e bon mena, kanga ti tebo ma kanga a boni mwakuriaki. Bwa tao e boni koaua naba.

Raou te Minititа naba ni mena n ara Komete teuana ao I rangi n nora aron ana kakamwakuri. Ngaia are kanga bon iai au onimaki teutana, e bia waekoa te Minititа ngkanne ma ana Komete arei ngkanne ni manga kibara aio.

Kanga iai ana kaeka nakon te Tia tei mai Beru ae e bon rekereke naba ma aio are kanga iaon te *handling charge* ma tera. Ao ti rangi n kukurei bwa bon anne te kanganga ae ti noria naba n aekakin te bwai ae ti noria ngkai.

Ma e a rabwa ngkai te Tautaeka bwa e an ate handling charge naba ao kanga ai bon akea ngkanne te kanganga ae e nang aera. Ao a ongora ara botannaomata tao aio teuana naba ae e mataata nakoia ara botannaomata bwa akea ngkanne are ko na manga kabwaka te handling charge nakon te mena ma te *freight.* Bwa are koaua are iai bwaai tabeua aike kanga ti tebo ma a bon anaki kantokaia naba.

Ngaia are aikai ae I kani marooro iai, ao eng I karautaeka teutana nakon te Tia tei ae karineaki mai Kiritimati are e tabeka aio. I taku a e rangi n tikiraoi aan ana kaoti ao e bia aki

kabwara nanona n te iter are aongkoa e totokoaki.

Ma ti na kaunga te Tautaeka ngkanne bwa e na waeko ani mena. Ao ti a taua ana taeka te Minitita are e na boni keiakinna ni katia imwain te Auti n tei ae e na roko.

Ao ti anne au marooro iai te Tibiika ao e rabwa. I a karautaeka nakon moa te Tia tei bwa tao ibukin angabuakana moa ane e noria te Tautaeka. Ti aki kani kairoroa te Tautaeka bwa rimwi ti kairoroia ao a manga okiraki ara kambwana ngaira aike kanga iai moa ara kaibuke aika a waaki n te tai aio.

E rabwa moa te Tibiika. E rabwa.

Tibiika: I angan te Tia tei mai Teraina are e katea baina, Hon. Nantongo Timeon e nakoim.

Hon. Nantongo Timeon: Ko rabwa Madam Speaker. Ao e koaua ae bon te moanibwai bon te kakaitau nakon raora n Tia tei temanna mai Kiritimati are e at ia n tabeka te kaoti ae erg tamaroa aio.

Ao e koaua ngkana ti taraia *Madam Speaker* ao Taan tei. Te kaoti aio I taku bwa kanga bon ara kaoti, ke ngkana ti taraia kanga bon ara kaoti.

Bwa ti ataia bwa te Tia tei mai Kiritimati e aki rangi n kainanoa te waaki aio, bwa e bon taekinna n ana taseka ae e roko te kaako i Kiritimati e boureirei. Ma tera ngkanne te kaibuke n aron ae I a tia n tataekinna teitana n taai aika nako. Tera ngkanne ae e nang uoti kaako ake a boureirei mai Kiritimati akekei ni karokoi i Teraina ao Tabuaeran naba.

Ao ngkanne n aron ae I aki kani kananau te Tibiika, ao I karabwa totokoan te kaoti iroun te Minitita bwa I ataia bwa e totokoia ma e boni butimwaeia. N aron ae e a tia n taekinna te Minitita, iai ana waaki ae e waakinna ao ti rangi n kakaitau n anne ao tao ti a nora tera n aron ae e a tia ni berita iai te Minitita.

Ti rangi n kakaitau nakon te Minitita ma ana Botaki ni mwakuri ao kain ana tiim are tao a na kataia ni kawaekoa ni katia bwa bon te oi ni kainano nakon ara itera arei te Minitita. Ko rabwa.

Ao irarikin ngkanne anne, eng te naan *steve tours* iaon ara abamwakoro ngaira a kaman waaki ngkai. Iai *steve tours* ae a tatauraoi ngkai. Ngkana e roko te kaibuke ao a tauraoi naba n tei imwain te kaibuke bwa are ibukin are a bon rangi n kainanoa rokon te kaako.

Ao tao n aron ae I a manga kaokia naba, ngkai I taetae ngkai ao te bwaa n ara tabo akekei a tare ao ti a rangi n kainanoa baona ni karokoaki iroura.

Ngaia are I rangi n kakaitaua te Tia tei mai Kiritimati are e a tia n

tabeka ana kaoti aio are bon ti ataia bwa e nanoangaira e tabekia ibukira.

Ao ara kantaninga bwa e aera. Ngkai I taetae Madam Speaker ao iai 5 te konteina ana kaako Punjas ane e tauraoi ngkai i Kiritimati n tataninga baona ni karokoaki i Tabuaeran ao Teraina.

Kanga bon nikiran naba kaako n ae e nako, aki bane naba. Ao 200 tabun te bwaa ane e tauraoi naba iroun te *KOIL* i Kiritimati ni karokoaki naba n ara abamwakoro aika Tabuaeran ao Teraina.

Ngaia are kanga reitan au bubuti mai imwaina, I a manga bubuti naba nakonte Tautaeka, nakon te Minitita are tabena ao tao Minitita ake a irekereke ma kaibuke aika a na mwananga. A bia nanoangaea te kainano imwain te Kiritimati.

E bati n rabwa ao I boutoka te kaoti, ao e rabwa naba te Minitita n ana totoko are e rangi ni kanga e totoko raoi. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minitita biukin *Commerce,* Hon. Booti Nauan e nakoim.

Hon. Booti Nauan: E rabwa te Tibiika. I a bon tia ni baireia naba bwa n na aki taetae n te kaoti aio bwa are e na taetae tarira aio teuae n te *Communication.*

Ma I taku bwa ti na riai ni marooro mwina e a manga kotekoteaki waakin ara tabo ni mwakuri tabeua. Ae I taku bwa ti na bon riai n taetae teutana. Ma N na taetae tao 7 te miniti. Iai au taetaes ae 15, ma N na taetae 7. Baa 7 kanga n te ware n Ebera; *Perfection.* E na nakoraoi au kaeka aio.

TE Tia Babaire te kanganga aio tiaki ti tibwa ngkai, ma ngkoa. Man te Korene ni karokoa ae ti a roko ngaira ngkai.

Nakekei a marooro ngkai, boni kain naba ikai ma a manga tabekia, ao ngkanne kaekana aio. Ti a karautaeka moa bwa ti aki butimwaeia bwa ae ti a mwakuria, ae ti a ringa tabona te Tia Babaire.

Ngaia are anne raoi bukina ae kanga ti totokoa aio ao ae e a tian taekinna te *Communiction.* Ti a noori tabona tabeua, akea te mena, ao akea te mena.

Ngke ti maroroakina te takataka imwain tawanou ao ti taekinna are iai te iango bwa e na karekeaki te kaibuke ibukin te Itera Mainiku. Ao anne ngkanne e na kaeka iai kanga te kanganga arei.

Te Tia Babaire abau ae Tabiteuea Maiaki e rorotaki naba n te kanganga aio. Ao ngkai I a roko ni Minitita ngkai, ao a taku. E nang aki rorotaki n te tare ara tabo bwa are ko a Minitita ma e bon rotaki naba.

Ao ngaia ngkai e a wakinaki te mwakuri aio bwa ti nang kataia ni kaeka te kanganga ae aekakin aio.

Ao n te taina te Tia Babaire ao a tareboniai kain Maiaki. Te Minitita an nora ara kaako ane e bae ngarona n te *Wholesaler* ikanne. Arei aran te *Wholesaler* aio. Ai manra? Ai iraua te namwakaina ao e a kan tare te kaako.

Ko ataia bwa tera ae e riki te Tia Babaire ngke I tarebon? Ao aio kaekana, ao a taku nakekei. E aki koro mwaitin te tan are ti nang kabuta iai te kaibuke. Ae e boni kaeka raoi te kanganga ae ti tbowai itera aika a mwaiti.

Bwa ngai ngkana iai au kaibuke ao N nang kamwanangaki ti ibukin ae e aki koro te tan ao N na ruti. Ti uara iai ngkanne. Ae tao ngaia anne tabeman ae *give up* n te bae te *Shipping business* bwa are bukina e karuti n tabetai.

Ngaia are ti na riai n nikoi itera aikai te Tia Babaire ibukina bwa e aonga n ae e nakoraoa te waaki.

Ngaia ae ti karautaeka ngkai e totokoaki aio bwa ae ti a kumea tabona. Ao e rabwa te Tia tei mai Kiritimati bwa e tabeka te iangoa e raoiroi ma te kanganga bwa ai aron ae e taumatoaira iaon itera tabeua.

Ma ngaira ngkai ae ti a kaman ringa tabona ao ti nang karaua n tobwaia.

Ngaia are anne I nanokawaki iai te Tia Babaire bwa e a kaokiokaki iai. I a nako n tuangia *Wholsaers*, an katauraoa ami kaako bwa e a tare te kaako ikekei. Tera ae e riki? Ao ti nang katoka tera kai akea te ota ae e a tia n roko mai iai. Kanga aekaki ni karaki aikai tabeua te Tia Babaire ae ti riai n iangoi ngkai ti a kauntaeka te itera aio.

Ao ngkana tao ti a nako ni kaumaka tao antai, kabwara au bure ngkana tao te *Punjas*. *Punjas come on*, ani katokai am kaako bwa e a tare te kaako ikekei.

Ao N na katoka tera kai akea ae e otanna. Ao e tau ti a kantaningaia nake a na *float*. Ao ti nang *float* ni kanga ao kanga ti aki tauraoi.

Te abamwakoro are e na manga ota. E ota ma e tuai tau ana kaako.

Ngaia ae ti na kakae angan bwaai aikai, ma ngkana ti nang regulate bwa buti buti, e a roko am tai ni buti. Ao e a buti ao akea ana kaako ao ngaia e rawata are e kangai. A magna kawa ngkanne *private sectors.*

Ngai I tobwaia c*onsumers*, ao I tobwaia naba p*rivate sectors.*

Kanga ni kokorean mwin au marooro te Tia Babaire ao I rangi n boutoka are e taekinna Banaba. Ngaia are *no one is going to be left behind.*

Ma I taku bwa e na karaua raoi n taratara ana waaki te Tia tei mai Banaba, bwa I ongo n te taina bwa iai bwain te karikirake ae ti na katokai nako Banaba ni baona ao ngaia e taku; tai katokai bwa tiaki baoia aio bwa baaou ma e katokaia ana aomata ao a tiku ana bwai, bwain te karikirake.

Antai ae e mena Banaba bwa e na *left behind*? Bon te Tia tei bwa e aki *priority* irouna katokan kaako akekei bwa e tuangira. Kakaea baomi manga tiata ae boni baon te kaako ma tai katokai ikai bwa a na toka au aomata moa ikai. Tao e eti bwa are a kawa ana aomata, ma e na prioritize te Tia tei imarenan arei ma aio ao e tia ao e nakomai n aneneia ikai bwa Banaba *is left behind.* E na tataroakini ana kaeka te Tia tei te Tibiika bwa I taku bwa e aonikai n tabetai. Bwa ae e aneneia ngkai ikai bwa ti a kamwinibaea Banaba ao ngaia ngkana e bon tei te aba ma ngaia ietan te *Jetty*, e boi karaoi ana babaire ae I taku bwa ngai e kamwinibaea riki Banaba.

Ngaia ae e na aki bukina te itera aio bwa ti a kamwinibaea Banaba, bwa boni ngaia n ana babaire n tabetai. Ma ti aki naba kaburea bwa tao e iangoi tokaia ana aomata akekei. Ma e na riai ni katinea bwa e nga ae na katoka.

Anne ngkanne kanga au marooro te Tia Babaire, ngaia are N na korea win au marooro aio ni karautaeka moa nakon te tia tabeka te marooro ao e koaua. Iai bwaai aika ti tia ni karaoi ngkai ao ae ti a waaki iaona. Ao ke anganira riki ara tai n aron are e taku te *Communication* tao n te ririki ae na roko n te moan Auti ao a ueebanai ma te Minitita n te *Communication* ke te kaako, te *KCCI* ao te *private sector* ao teuare te kaibuke anne. Kam kewe.

Ko rabwa te Tia Babaire ao I karautaeka moa bwa I totokoa te kaoti ao ko rabwa.

Hon. Tibanga Taratai: *Point of order taiaoka.*

Tibiika: Te Tia tei mai Banaba, I ataia bwa I taku ao tai baeki moa bwa N na boni karaua raoi n iangoia bwa I bon ataia bwa e out te topic te Minitita bwa are ko a manga bon taekinna bwa e aera. Ma tao anne ngkana bon te koaua ma are kanga nanona kanga ti tebo e a rangi n tangibuaka nakoia ana botannaomata te Tia tei. Ma tao ngkana bon anne te bwai ae e karaoia ke tao tera. Ma ngkana kam kukurei ngkana arona bwa I agnanaki n te motion ane imwina ao e na reke taina ke e na aki. E na aki.

Bwa I bon taraia ao ngkana ko ti kamataata teutana bwa kanga I bon rawawata naba ibukina bwa te kaibuke ao ti tebo ma e irekereke ma Banaba.

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika, N na ti *point of order* iaan ae

e taku bwa angin bwai ni karikirake, I aki katokai n te kaibuke bwa I a katokaia moa au botannaomata. Ngai irou, e riai bwa I tei ibukin te botannaomata. Bwa te Ministry aio, I taku bwa iai te *budget* irouia. Karokoan bwaai ma katoakaia ma ngkana e mwawa te kaibuke ao I katokai, ma ngkana e a kebo iroun au bwatintia ma au botannaomata, e moanibwai au botannaomata. Ma te Minsitry, you are almost welcome. Ngkana arona bwa a mwawa baiu, raou ngkami n nako.

Angin te tai raora ngkami n nako ma ngkana ea kebo te kaibuke ao I bubuti. Ani katuka te *project* bwa kam bon *hire* ke n *charter* ami kaibuke. Ao ko rabwa te Tibiika, e na kai *clear* n anne.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ngaia e a mataata ngkanne ami marooro ao e mataata kain Banaba n aron te bwai ae e riki ao I taku bwa e nakoraoi anne.

Tia nakon ara tia marooro are imwina; N na angan te Tia tei mai Abaiang temanna Hon. Betero Atanibora. E nakoim te marooro.

Hon. Betero Atanibora: E rabwa *Madam Speaker*. Ao bon te moanibwai, bon bwanau ni kamauri nakoim, nakon te Beretitenti, te Kauoman, Minitita, te *Leader* n te Kaitara, ao ai boni ngaria ni kabane Taan tei. Bwanau ma bwanaia kain au abamwakoro ae Abaiang ngkai ti biwa au tai naba ni moan taetae n te bong aio. Kam na bane ni mauri!

E rabwa te Tibiika ao tao I a karabwa naba te tia tabeka te kaoti bwa I taku bwa e rangi n tikiraoi ana kaoti aio, riki tao ni bon irekereke ibukia kain te Itera Mainiku n aron are e kamataata te Tia tei mai Teraina.

Ao I taku bwa I a totoko amoa te kaoti n te tai aio iaan bukina are e a tia n tataekinaki ni marooro akana mai imwaina, bwa e koaua e uara ngkana ai te Tautaeka ngkana e nang bairei aroia kambwana ao a uara iai kambwana.

Ao I taku bwa kambwana a bon tangiria ni boni buti ibon irouia bwa ata aron biria ni kaea naba aia raka.

I taku bwa e n rangi n tikiraoi riki te kaoti aio ngke arona bwa e boni kaonotaki ibukin te Itera Mainiku, ao ni butiaki te Tautaeka bwa tera ana anga ni bon ana kaibuke ni kambwana te Tautaeka. Ao tao temanna ngai N na rangi n boutokaia ibukin te Nati n Abaiang are n te Aono n Raina.

Ma n te tai aio e koaua tao iai angabuakana teutana n iterana are e nang kanga te Tautaeka ni bairei aia kaibuke kambwana ao tao e na konan reke te mangaongao ngkana arona bwa e a kanakoa ana babaire te Tautaeka, ao te Tautaeka tao e a bon rawei ngkanne akana bon ana raka. E na kona ngkanne n taraia te kambwana bwa te Tautaeka e

rawei ana raka bwa tao e a kangai. kam a nako ngkami ni kakioa aio ao ngai eng.

E a noria ngkanne te kambwana bwa e aki raoiroi, tao riki irouia kambwana ngkana tao a tibwa tabe n tamwatamwarake. Ao I taku bwa moan te kakawaki iroun te Tautaeka bwa bon tabena inanon te tai teuana ma teuana bwa e na buoka ana kambwana nako. E na buokia ana kambwana nako ni kakaei nako raweaia bwa a na bubura ao a na rangi n tei iaoni waeia bwa e aonga n ae e toki ara kanganga ngaira te botannaomata n itera aikai.

Ao tao e koaua aikai a bon aki namakinaki teutana n au abamwakoro bwa are boni kaan ma Tarawa. Ti aki rangi n namakina te itera aio ibukina bwa e a bon angi kambwana akana a tekateka iaon Abaiang ao tao ai bon tera

E kakawaki naba bwanau ni karabwarabwa nakon kambwana akanne, ngkai ti kakoaua i Abaiang ngkai tao boon te raiti tao ti $10.00 tabun. A rangi ni boraoi ibukina bwa are a coni compete ibukina bwa e a rangi ni mwaiti kambwana akana a tekateka iaon au abamwakoro ae Abaiang ao a rangi n karabwarabwa kain Abaiang ibukin boraoi kaako nako. Boon te bwerena ti $20.00, te bwaketi ni bwerena.

Ngaia are kanga iai naba teutana te bebete irouia te botannaomata n ara abamwakoro, tao riki ngkai bon iai ana kaibuke are Kaotin Ribono ao te naan *Speed boat* akana a rangi n mwaiti ao baikara riki. Ngaia are e na rangi n rabwa te Tautaeka ngkana arona bwa tao iai ana kantaninga n aron are e a tia n taekinna n rangi ni tabetaben nanoia riki ibukin te Itera Mainiku ni karekea teuana bon kaibuken te Itera Mainiku n te aro bwa e na kona ni biribiri imarenan Tabuaeran ao Teraina ao Kiritimati, ni kona ni karika Kiritimati bwa kanga bon main sector ni kabubuti ni kabane ana kaako n taabo akanne bwa e nang toki te kanganga.

Ngaia are tao n te tai aio I aki moa boutoka te kaoti aio, iaan bukina akana I bon taekinna.

Ao I karabwarabwa nakon te Tia tei mai Teraina bwa I taku bwa ngke e taekinna te Tia tei mai Teraina bwa te totoko ae raoiroi. Ao kanga e uti matau n te aekaki n totoko aio bwa kanga e kataia ni manga boni kaunia raona e kangai. Ti tebo bwa kam bon aki kaman nikoa ami kaoti imwain ae kam n tabekia. Bwa ngaia te kaoti aio, bon te totokoa e raoiroi.

Ngaia are ngai naba I totokoia n te totoko e raoiroi. I aki totokoia n te totoko ae kanga e angabuaka n iterana are kanga tao e na taraia te tia tabeka te kaoti bwa iai angana

tabeua akana a na taraki bwa kangabuaka nakon te totoko aio.

Ma ti na totokoia n iraorao n aron are e a tia n taekinna te Tia tei mai Teraina n te totoko ae raoiroi. Ao ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: I taku bwa ai bon akea ae e na marooro iaon te kaoti aei, N nang kaokia nakon te Tia tei are bon ana kaoti te kaoti bwa e nang karaoa ana sum up. E nakoim te Tia tei, Hon. Jacob Teem.

Hon. Jacob Teem: Ko rabwa *Madam Speaker.* Te Tia Babaire bon te bwana ni kaitau nakoia ake a tia n taetae iaon te kaoti aio ao n reitaki naba ma ake a tekateka n ongora taekan te kaoti te Tia Babaire.

Ao e koaua te Tia Babaire bwa e tabekaki te kaoti aio ao bon te koraki ake a bane n taetae ke Taan tei ake a taetae ao riki bon te Minitita are e kaeka te kaoti aio, ti kakoaua bwa a bon nora raoiroina.

Ao inanon naba te kabwarabwara bwa e teretere bwa e aki butimwaeaki. Ao tera bukin aki butimwaeana te Tia Babaire, bwa e tuai tauraoi ke e aki tangiria ni kabaeaki ngkai te Tautaeka bwa e nang butimwaeia naba ao e a ienikuraki ni kabaeaki bwa e nang kairoroi ke ni kairi kambwana ni kaibuke bwa a nang kawenei kawaia ake a na toui ake e na kateaki ke ni baireaki.

Te Tia Babaire tera raoi ae e nanonaki n te kaoti aio, ao I taku bwa boni ngaia are e bon kabwarabwara te Minitita ae karineaki. Ao tera ae e na karaoia te Tautaeka bwa e na tekateka ni marooro ke e na reitaki ma kambwana ni kaibuke bwa e na kateaki taian *schedule.*

Ae nanonaki ikai te Tia Babaire, te *schedule* bwa e na mwananga n ningai ao manga tera te maranga imwin kawaina are imwina.

Ngaia are I karautaeka nakoia Taan tei tabeman are tao a teirake ao tao aki ota raoi n nanon ae I nanonna n te *schedule.* Bwa te *schedule* e na kaweneaki are te moani mwananga, te kauua ni mwananga, te kateniua ni mwananga. Ao ngke e wene te *schedule* ao e a toki naba te *charter.* Akea te *charter* ae e kona ni karaoaki. Ao tao e bon ti karaoaki tao kaean te naan abamwakoro ibukin botaki aika a karina.

Ma ngkai ngkai akea te *schedule* ao te *charter* e takirikiri. Ae e kona n ti tiatanaki te kaibuke ibukin ti teuana te bong. Ae boon te *charter* n te kaibuke $10,000 tabun n teuana te bong.

Ngaia are e kananokawaki te Tia Babaire ao irarikina te kaoti aio, e tabekaki bwa te kaoti. E koaua ti bon nanona riki te Aono ni Mainiku. Bwa tera bukina ngkai ti tabekia bwa

te kaoti, bwa e aki toki n tatabekaki n te Auti aio n taai aika nako; kanganga aika rekereke ma kawain te kaibuke aika a riki bwa akea kawain kaibuke aika a kateaki.

Ma e tau ti a nanoraoi bwa ngaia kain Makin nako Arorae, aki kainanoia n aron tein te kabwarabwara.

Ao tao ani boni katikuira ngkanne ngaira kain Mainiku bwa tao ti a boni kainanoa ara *schedule* ma Banaba.

Ngke iai te *schedule* te Tia Babaire, ao e a kanoaki naba ae tiaki ti ibukin te atimwakoro ae ti teuana ke tao te abamwakoro. Tao ngkana tao te Itera Mainiku ao e na ikotaki ni kabane.

Te Itera Maiaki, Tabiteuea Meang, Tabiteuea Maiaki, Onotoa, Beru, Nikunau. Ke tao Beru, Nikunau, Tamana, Arorae bwa are e aonga n ae e kona ni kanoaki te kaibuke ao ngai bon akea au nano uoua. Ao I aki boraoi n iango ma te kantaninga are e kangai, bwa ngkana e tei kawain te kaibuke ao a na akea kanoan ke e kona n akea kanoana.

I rangi ni boraoi n iango ma te *Leader* n te Kiatara bwa tera are e taekinna, e kabotoa iaon te wanikiba.

Ao ngke ko ataia bwa e na mwananga te wanikiba nako Abemama n te Kanimabong, ao ko a kaman barongai am bwai bwa e na in te kaako n te Kaabong. Ko a kaman nako ni barongai am bwai ao ko karini ao te aoa 7.00am te kiba n te Kanimabong.

Ngkana ko roko imwin 7.30am, e a in te katine ko aki naba katokaki.

N ana kabwarabwara te Minitita ae karineaki ao ek oaua iai aorakira , ae tao bon te aoraki ni kabuta are te kakbabanea ni miniti. Ma ngai n au koaua te Tia Babaire, ti na riai ni waekoa ni bwai n aoraki te aoraki aio.

Ngkana ti kona ni bwai n aorakia man te marae ni wanikiba, ao akea naba bukina bwa ti na aki kona ni bwai n aorakia i tabon te uabu. Ngkana e rimwi, ko rimwi.

Ma tera bukina ngkai a bane n aki toka kaako? Bwa are e a tibwa katanoataki tao 5 te bong imwain te mwananga. Ao ko nang kaona te kaibuke ae 50 n tan ke tao te 100 n tan. Ko aki kona ni biriakina kanoan te kaibuke inanon 5 te bong. Ko aki. Ko na tangira te namwakaina.

Kaakon Kiritimati akana a na mwananga ni Beberuare n te ririki ae e na roko, ae a karikoaki ngkai, ae a karikoaki ngkai. Uoua nakon teniua namwakaina imwaina.

Ngaia are tera ngke e riki tabekaki kawain te kaibuke bwa e nang nako nakon te abamwakoro teuana, ao

ti 5 ke 10 te bong imwain te mwananga. E a ientaka te tia raa, ngaia are n tokina akea kanoana.

Ma ngkana e tei kawain te kaibuke ngkai ibukin Beberuare te ririki ae na roko, e rangi n abwabwaki am tai te Tia Babaire. Ao ko a kaman barongai am kaako, ko kaman bairea arom. Ngaia are ngai I aki rangi n kakoaua te karaki are e na aki kakanoa te kaibuke ao te *schedule* I aki ataia, kam a boni kakaea ami ukeuke.

Ngai ngkai irou, tao bon ti Kiribati ae ana kaibuke aki *regulated.* Ao e taku te rongorongo teuana te Tia Babaire. Tiaki taben te Tautaeka bwa e na kaira te *private.* Taben te Tautaeka bwa e na karaoi Tua, bwa ngkana e aki ira te *private* ao e na kariki kanganga aika a okioki ngkai.

Ao anne raoi bukina ngkai e tabekaki te tabeka aio e na karaoaki te *regulation* bwa e na *publish* te *schedule* irouia te naan *Ship Operators*. Bwa tera bukina? A riki kanganga aikai te Tia Babaire man akean te *schedule.* Ao e na aki kona n toki kanganga aikai ni karokoa e tei te *schedule* ao a tibwa toki kanganga aikai te Tia Babaire.

Ma e koaua ti kaitau. Ao e koaua iai naba tao te naan *Ship Owners* ake a tia naba n anga aia *contribution* iaon aio. Ao tao e okira naba are ta te *frequency.* Tao manra imarenan aio ma te mwananga are imwina.

Ao anne are kanoan te *consultation* are e na karaoia e *Ministry* ma ngkoe are reke iroum te tenta bwa ko na biri nako Meang ke tao Maiaki. Bwa tera kawaim are imwian bwa e na manga aera ao akea naba te *charter.* Bwa are bon ti ngkoe ae ko kona ni karaoa te *load* ke tao iaa.

Ao te *charter* te bwai ae e aki kona n riki ngkana iai te *schedule.*

Te Tia Babaire I aki namakina au tai ae e nang bane.

I kaitau ma n otau te Tia Babaire ao e rabwa te Tautaeka, bwa e eti ae e totokoia n te tai aei bwa are mwina e kabaeaki n te Auti aio ibukin te kaoti ae ti tabekia are tao ngaira are ti mena i Nuka.

Ma ti na boni katikua iroun te Tautaeka bwa e na boni karaoia ao e na otinako mwin are e karaoia ao are e na otinako ae e tamaroa bwa are e aonga ni bon tamaroa iai.

Ao I kaitaua are ana totoko n te tai aio, ao e taku ke tao e aranaki bwa te totoko raoi. Are ieta.

I a bubuti tabekan au kaoti te Tia Babaire n aron are I a tia ni mwanewea taekana n te moantai n taekana ae kangai. *Bwa te Auti aio e na butia te Tautaeka bwa e na babairei kawain kaibuke aika a na matoa ibukin uotakia bwatintia ma*

kaako nakon aba bwa e aonga n totokoa tataren kaako. Ko rabwa te Tia Babaire.

Hon. Tekeeua Tarati: *Point of order* te Tibiika.

Tibiika: Ngaia tera am *point of order* te Minitita.

Hon. Tekeeua Tarati: Kabwara au bure ngaia tao e reke raoi mataata n are e taekinna te Tia tei bwa tao ibukin kaibuke nakon te Itera Mainiku. Tao e nang katuruturua riki ana kaoti aio.

Ma e koaua ibukin te ongora, I taku bwa ara kambwana ae te KNSL, e a kaman kakatea kawaina. E kakatoka n te facebook, e kanakoa n te rerio. I taku bwa n te tai aio ao bon ti uowa moa ara kaibuke aika a wawaerake. Teuana are te *private* are te Mauri, e kakaraoa naba ana *schedule.*

Ao I taku bwa angin te tai te bae a karaoia kambwana aikai, a rikorikoi moa kanoaia. A butimwaei moa te naan *shipping instruction* ao a noria bwa mwaitira te *volume* are a kona n uotia ao a tibwa kona ngkanne a tibwa kona ngkanne n anga raoi te *date* ae *Feb.* Bwa are a na mwananga iaon te *volume* n aron are aonga ni *vialbe* mwanangaia ke e aonga ni karekemwane n aki ruti.

Ao e koaua e rangi n rabwa ana kaoti te Tia tei. Ti bane n taui ni kabane ana *note*, au *officials* aika a ongora n te tai aei a bane n *note down.* Ao ti na katini bwa kanoan ara *consultation* are ti na manga karaoia riki tao imwin te Auti ao ti na manga karaoa ara kauoua ni bowi ao ni manga karini iango aikai. Ao ti na kona ni kaotinakoa mwina imwain n aron are I a tia n taekinna mai imwaina.

Ao e koaua n te tai aio, I aranna moa bwa te totoko n iraorao. Tiaki te totoko raoi bwa te totoko n iraorao. Ao ti waaki rake nakon are imwina. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: E rabwa te Minitita ao ti a nakon ara kaotinano iaon te kaoti aei. Aon a ron taekana ane wene ao e wene iaon ara ota bebwa ao e a tia n tabekia te Tia tei are ana kaoti te kaoti ao I a kanakoa te kaotinano iaona. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia ake aki butimwaeia, ao e totokoaki moa te kaoti n te tai aei.

Ti a nakon ara bwai are imwina.

Ara bwai are imwina e na tabekaki iroun te Tia tei temanna ae karineaki mai Betio, Hon. Ioteba Redfern. E nakoim te Tia tei.

Hon. Ioteba Redfern: Ko rabwa Madam Speaker. Ao e koaua, I a kukurei n uotarake au kaoti ae e kangai taekana. *Te bubuti nakon te Tautaeka bwa e na angania Communities ni kabane te*

mwiokoaki ibukin te kaitiaki are a na kaboaki iai'.

Ti kakoaua Madam Speaker bwa aio kainanoia taian *Communities* ma ngkekei ni karokoa te tai aei. A kainanoia bwa a na kinaki iroun te Tautaeka, a kainanoia bwa e na reke te ibuobuoki nakoia. Ngaia are kanga au kaoti n te tai ae*i Madam Speaker,* e oioi iaon bwaai aikai. A na anganaki *Communities* te mwiokoaki ibukin te kaitiaki ao a na kaboaki iai.

Ao e koaua e a maan te tai are e uouotakirakeaki iai aia bubuti taian *Communities.* Ao tao e a bon roko te tai are e a riai n anganaki iai Communities te mwakuri iaon te kaitiaki.

Iaon abau ae Betio aoa ra botannaomata a kakaraoa naba te mwakuri ni kaitiaki ao are aki kaboaki naba iai n te tai aei.

Ti kakoaua bwa te mwakuri aio bon te mwakuri ae e rawawata ao e aki bebete.

Ngkai n te tai aei ao te Kauntira boni ngaia ae e kakaraoa te mwakuri aio.

N te kaoti aio ao te mwakuri e na tibwaki imarenan te Kauntira ao taian *Communities.* Mwaitin te tibwatibwa e a nakon are e na baireaki.

N te kaoti aio *Madam Speaker*, ao aki nanonaki iai kaitiaki inanon te kawai. Bwa aio bon te karikirake teuana ae iai taian *donor* naba ae a tia n tauraoi naba ibukin karikirake akanne te Tia Babaire.

Aikai kabwarabwaran au kaoti ae I a tabekia n te tai aei *Madam Speaker*, ao man taeka akanne ao I a kukurei n uotarake te kaoti are I a tia n tabekia nakon te Auti aei *Madam Speaker*.

Ao I a bubuti te marooro iaon au kaoti aei *Madam Speaker*. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei. Ao ngkai e a bon tia n tabeka ana kaoti te Tia tei ao ti agan moa te Tautaeka bwa e na anga ana kaeka iaona. Ao I angan te Minitita ibukin Aba, Hon. Ruateki Tekaiara. E nakoim te Minitita. Kabwara au bure.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa *Madam Speaker.* Ao ngkai tibwa au moan taetae naba n te bong ae te Katenibong. Ao I a kan reiti bwana ni kamauri ake a taekinaki ma ngke ingabong ao te tawanou aei nakon ara Auti aio ao nakoia kain Kiribati ni kabane. Kam na bane ni mauri!

Au kaitau ao ana karabwarabwa te Tautaeka n te kaoti ae moan te tamaroa are e a tabekaki iroun temanna te Tia tei ae karineaki mai Betio.

I a moantai n anga n ana kaeka te Tautaeka ma te bwana n iraorao bwa e butimwaea te kaoti aio, ao e butimwaeia ibukina bwa iai te baronga are e a tia ni moana wakinana ni mwakuria ma Rabwata ni Mwakuri, ana Botaki ni mwakuri te Tautaeka nako aika a rekereke ma te mwakuri ni kaitiaki.

Ngkana ti taeskina te mange te Tia Babaire ma kain Kiribati, ao e a riki te mange ngkai te kabuni mange ma te kabarekareka ao tera riki. E a riki bwa ai te kanganga, ai te *issue* ae e bubura.

Ao ti a kataia ngkai ni kakaea angan tobwan aio. Ao bon moan tobwan aio bon man te mwenga moa, man te mwenga.

Ibukina bwa te mange bon tabera ni kabane. Tabera n kabane, akea ae ti na onimakinna bwa tabena. Ti na aki katikua.

Te kantaninga ae e kangai; bwa ngkana ti nora te mange ao ti na aki katikua ni kangai. Antai ae e karenakoa te bwai anne. Katikua e na bon okiria n anaia.

Te kantaninga ngkai ae ti na bitia bwa te mind set. Ti a bitia bwa ngke ko nora te mange, ao ko anaia naba n utoia ni karinna n ana tabo are e bon riai.

Ao anne ngkanne ara program ae ngaia ae ti a taekinna ae ti a ti ani moana ke ti a tia naba kanga n ringa tabona. Ti a toka iaon tabona ngkai, ngaia ae te kantaninga bwa ngaia are ti kaeka iai kariaiakan boutokan te kaoti aio.

I kukurei naba n taekinna bwa te namwakaina ae nako ao iai ana *strategy* te *MELAD* ni mwangan te *ECD* ae e a tia n *endorse* Kabineti. Ao te *strategy* aio e aranaki bwa te *Kiribati Waste Management and Resource Recovery Strategy 2020 to 2030.*

Aio ti na kataia bwa 10- te ririki mangkai ao a na akea mange aika *plastic*, te mka ni kaa, baike te naan batere ma te naan raa riki n tiku iaon Tarawa ao Betio n ao n raonaki ma Kiribati. 10 te ririki mwanangara ni karaoa te kaitiaki aio.

Ao ngaia ngkai ibukina ngkai 10 te ririki ni baronga aio. Ti na rinnako n te mwenga, ti na reireinia kain te mwenga aron tararuan te mange ma kawakinan te mange. Ti na rinnako naba n taabo n reirei bwa ti na reireinia naba aron tararuakin te mange ma aron kakaokoron te mange bwa e aonga n itiaki abara ao n riki bwa *Dubai ao Singapore* 20 te ririki ma ngkai.

Ti na kukurei bwa ngkai e a reke te programe aio ao ti na bubuti bwa ti na uaia n ikarekebai iai.

Inanon moan wikin te Auti ae e nako te Tia Babaire ao ni karoko angkai, ao I tabe ni bon tirotiroi ngkami

Taan tei ni kabane inanon aoan te Auti aio. Ao ngkami ngkai taan kairiri ngkami ngaira ni kabane to I kunei ngkami bwa kam boni katuka te mange are kam noria i matami inanon ara kambwaun aio. Ao I boni noria naba tabeman bwa a kare nako mange n aki akaka inanon naba ara *compound* aio.

Ngaira taan moani kaota moa te banna ae e tamaroa. Ngke arona bwa iai te mwaka irou ae I anganaki bwa N na oreiko bwa ko kabuna te mange; ao I a bon tiriboiko naba ikanne ma e tuai aio.

Ngaia are N na bubuti nakoira taan kairiri bwa ti na kaota te banna ae tamaroa bwa ti na kawakini ara mange ao n aki katikua nakon temanna ti na ringa ana mange temanna.

Au mwakuri n taainako, ai ngkam bwa ngke ti otinako ao I otinako n riko mange inanon te Auti aio bwa e bun te mange n aki akaka. Ao I otinako, n otinakoiu I kabonganain raun ni karea nanon te *pin.*

Ao ngkami ngkana kam otinako, kam otinako bwa te naan Abwakati ngkami. Kam otinako ao kam nora te mange ao kam taraia aokanga kam aki tabe iai.

Ngaia are ti na kaewenakoi ngkami taan kairiri aika Taan tei ngaira ni kabane. Ti a bia bita aio ao n tamaroa. Ao N na kaungai ngkami nab bwa n taabo ake ana tabo te botannaomata tao te marae ni wanikiba, taabo ni katei bwati, I a buti ngkami. Karuoko nako rikaki, baim ake ko taku bwa a rangi n kakawaki akanne, tiaki baim bwa bain te Atua. Kabongana ana te mange ao uotia nakon nnena.

Ma ngaia are ngkai e rangi n raoiroi te kaoti aio, ao ti na barongaia ngkai. Ti bon ataia bwa *Communities* bwa kagna te baere a na mwakuri n aki kaboaki.

Ma ngkai iai te barong are ti nang kataia ni karekea kaniwangaia *Communities* bwa aonga n rangi n nano riki iroun te kaitiaki.

Ti na mwakuri ma rabwata aika Botaki ni mwakuri aika iai rekerekeia ma aikai n aron te MIA are e tabe ma te Kauntira ao rabwata ake a tauraoi n ibuobuoki n aron aikai.

A na uarereke aumrr *Madam Speaker,* ma ti a u bubuti riki arei. Ngaira taan kairiri, taan anga te banna ae e tamaroa. Ti a bubuti, ana bubuti te *MELAD* ni mwangana ae te *ECD.*

Man taeka aikai *Madam Speaker* ao Taan tei. I kabwara bure ngkana arona bwa iai tibanakon te marooro. Ma kam na aki taraia bwa te tibanako ma kam na taraia bwa kanga te bubuti nakoimi ao te karine nakoimi tararuakin ara mange mani mwengara, ara tabo ni

mwakuri, ara mwakoro, ara kawa ao riki ara Auti n tei aio.

N te tai teuana ao e na roko ara *programe* n te Auti n tei ae ti na otinako. Ti na butiko ko na anganira 1 te aoa, bwa ti na otinako ni kaitiaki inanon ara *compound* aio ngaira Taan tei ni kabane n reitaki ma ara otabwaninira aio. Ti na bubuti ma tao n te Auti n tei ae na roko ao e na reke ara *programe* aio. Ti na katoaira ma te *green bag* ngai teuana au *green bag*, te Tia tei mai Kiritimati teuana ana *green bag*. Ngkoe *Madam Speaker,* antai riki, mai Banaba. Ti bane n toa ao iana ti a bane n otinakon riko mange. Anne ara *program* n te tai ae na roko.

Man take aikai te Tia Babaire ao ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa te Auti ao ti tauraoi ni butimwaea te kaoti aio. Ko rabwa.

Tibiika: Ao I a kanakoa nakon te *Leader* n te Kaitara bwa e na kanakoa ana marooro iaon te kaoti aei Hon. Tessie Eria Lambourne, kanakoa am marooro.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire. Ao ti reiti taeka ni boutoka nakon te kaoti aei. Ti boutoka naba te kaoti aei, bwa I taku bwa kanoan ana marooro te Minitita ngaia naba ae ti rangi n boutokaia iai.

Na ti na moana moa ara kakaitau nakon te Tia tei temanna ae karineaki mai Betio ibukin ana kaoti ae e rangi n tamaroa aei.

Ao bukin tera ngkai e rangi n tamaroa? Bwa are ibukin ae ti mwaneweia ara botannaomata are ara *Communities.*

Ao ngkai ti bon ataia bwa a boni kaman kakaitiaki ao e a reke naba ara tai ni kaitauia ibukin te kakaitiraki ae a kaman waakinna n akea booia.

Ao aei ti noria iaon Tarawa Teinainano ma Betio. Ti noria n aia waaki te naan *Communities.* Kanga boning raoi ae a moana te uaia n reitaki ni kaitiaki ao e a teimatoa ngkai te waaki ni kaitiaki aei.

Ngaia ti boutoka te kaoti aei bwa bukin ae tao e taekinaki ae tao a na kaboaki, ma I taku bwa ana taeka te Minitita are te kaniwanga. Bwa tao aei e a bon riai, bwa tao e na iai kaniwanga. Ma tao ngkana tiaki te mwane ke tao tera. Aikanne ke tao te naan bwai ni mwakuri bwa a na bane ni katoaki bwa e aoria n ae e kona ni bebeter riki aron karaoan tibwangaia ae a boni karaoia n akea tao te naan bwai ni mwakuri.

Ao tao aekaki ni kaniwnga aikai ngaia are ti rangi n boutokaia. Ao ti nora kakawakin te kaitiaki iaon abara ae Kiribati.

Ma e koaua iai te kataratara ibukin te kaneweaba ao tao bon ibukin te kaneweaba ao tao ibukin

kanakoraoan te mauri. Bwa are te mange e kona naba ni karika te kanganga nakon marurungira, ngaia ae ti rangi n boutoka aei.

I taku bwa aei ti rangi n boraoi naba ma kanoan naba ana kakaewenako te Minititia bwa e koaua anne.

Ngai naba temanna ae I rangi n tangira naba te kakaitiaki, ao n tabetai I manga bon rikorikoi mange ngkana a I noori bwa a raea.

Ao n tabetai te bwati ngkana ko a buti ibukin te naan bwati ke te naan kaa, n tabetai a manga karenakoaki te naan mange inanon te kawai. Ao ti nanoangaia nake a kakaitiaka te kawai.

Tao e bon raoiroi naba bon te kanga te katei naba. Bwa are iai aika a kakaitiaka te kawai, ti na buokia bwa ti na aki karenakoi ara mange.

Hon. Tabeta Teakai: *Point of order* te Tibiika taiaoka.

Tibiika: Uotiko te Minititia ae ko karineaki.

Hon. Tabeta Teakai: Bwa n Rules 18(1) bwa te Maneaba aei e nang motirawa moa ngkai. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minititia n am kauring ao e nakoim te *Leader* n te Kaitara, kabanea am marooro.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire. Ao e koaua bwa ti nang boutoka te kaitiaki ao riki kaungakia ara botannaomata, ara *communities.* Tao e eti iaon Tarawa ikai ao e nang korakora te *communities* ma tao iaon abamwakoro tao *communities* n te naan Ekaretia ke tao te naan roronrikirake. Aikai naba ti rangi n boutokaia.

Ao tao e nang kakawaki naba are kaungan tao te anua ni kakaitiaki ke tangiran te itiaki. Ao tao aei e na buokira bwa ti na kaota nanora ibukin abara ae e rangi n korakora bwa ti aki tangiria bwa abara e na riki bwa te aba ae e aki itiaki. Ao ti tangira te tamaroa bwa are aoria n ae a roroko taan neweaba iaon abara.

Ma I taku bwa imwain moa ae tao ti na karaoa aei ibukia te korakina, I taku bwa ti na bon riai ni karaoia ibukira bwa ti tangira abara bwa e na riki bwa te aba ae e rangi n boboto n aron ana *theme* te Botaki ni mwakuri ibukin Otabwanin.

Ao e a reke naba ara tai ni kaitaua te Tautaeka bwa n aron ana marooro te Minititia ao iai ngkai ana Kainibaire ae e a tia n otinako iaon kanga tararuan te mange ngkai ae e a bon raea iaon abara.

E rarabwa te Minititia ao ti boutoka ami waaki aei, bwa aei te bwai ae e rangi n kakawaki ibukin abara. Ti na kaniwangaia ake a kakaraoa ngkai te kaitiaki, tao ni bon aia tabo ke n taabo ake ana tabo te

botannaomata. Ao I taku bwa e kakawaki anne ao ti rangi n boutoka te kaoti aei te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Ao I angan ngkanne te Minitita ae karineaki man te *MIA*, Hon. Boutu Bateriki. E nakoim.

Hon. Boutu Bateriki: Ko rabwa te Tia Babaire. I rangi ni kukurei naba ni marooro iaon te kaoti ae e rangi n tamaroa aio ae e atia n tabekia te Tia tei ae karineaki mai Betio.

Ao e koaua te Tibiika ae aio te kaoti ae e rangi n kakawaki ibukin kanga tararuan naba tuan te mauri.

Ao ti kakoaua bwa te mange bon teuana naba ngkai te kanganga n ara tabo ae Tarawa Ieta ma Betio. Ao ti kakoaua bwa e a bon rangi n mwaiti te botannaomata iai ao ti kakoaua naba bwa te mange e na boni bae naba n rangi n korakora, riki ngkai ti kakoaua bwa e a rangi n rawata aron te kaobai mai tinaniku ao tao kabonganakin bwaai aika a na rangi n baiti iai aron karekean te mange.

Ao e koaua te Tibiika, aio teuana mai ibuakon naba ana taratara te Tautaeka aio are e a tia ni waaki iai n tai aika nako. Ao e koaua ae e bon rangi n boutokaki naba man te Kauntira aron tararuan te mange.

Ao e koaua iai ara kataumwane ni katoa ririki ae $180,000 ae ti a tia ni kabongana ibukin te naan Kauntira aika uoua aika *BTC* ao *TUC.*

Ao aio are e kakaraoaki ni katoa tai, ni katoa bong. E a boni karaoa naba ana riko mange te Kauntira n *TUC* ao ni *BTC.*

Ao I taku bwa aio are tao e koaua are e kakaraoia n taai nako te Kauntira ao I taku bwa e rangi n ibuobuoki naba n aron kaitiakan te naan Ministry, te naan aobiti ao taabo riki tabeua are e a tia ni koteaki bwa ngaia ana tabo Kauntira aika uoua aikai ibukin tao kauarerekean te mange ngkai ti kakoaua bwa e bon rangi n korakora te mange iaon ara tabo ae Tarawa Teinainano ma Betio.

Ao tao e koaua te Tibiika, I taku bwa aio manga teuana ngkanne kanga aron tarakina ngkai n te tai aei. Bwa e koaua bwa ti a manga kataia ngkanne n tarai te naan *Community*, bwa I taku bwa anne ngkai teuana mai ibuakon ngkai te *Community* ae ti noria iaon Tarawa Teinainano ma Betio e a bon rangi n korakora ana kakamwakuri.

Ao I taku bwa anne bon te baei ti norioa ngkai n te tai aei. Ngkana ti noori tabeua te naan *Community,* ao ngkai aia waaki ae a karaoia te riko mange. Te kaitiaki.

Ao I taku bwa anne e noria naba te Tautaeka n te tai aei bwa are tao e na boni boo naba taina ngkai n te tai aei ao e na kaungaki te Community

bwa e na karaoa naba tibwangana, tabena ni kaitiaki n taabo ake a bon tei iai Community aikai.

Ao ti kakoaua n te tai aei bwa tao a kona n anganaki kaniwangaia n te taina iroun te Tautaeka bwa are ti noria bwa e a moanna n rangi n korakora aia kakamwakuri kain te Community inanon kawan Betio ma Tarawa Teinainano.

Ma I taku bwa anne te bae e rangi n kakawaki. Te Tautaeka n te tai aei, e kataia ni manga tara te Community n te tai aei ngkai e butimwaea te kaoti aei bwa e noria bwa e rangi n korakora ana ibuobuoki nakon kaitiakan aon ara tabo ae Tarawa Teinainano ma Betio. Ao e boni koaua naba ae e korakora kawaran ara tabo ae Tarawa Teinainano ma Betio n aron te roko mai tinaniku. Tao e koaua ngkai i ai moa te *covid-19 are tao* e toki te roko.

Mani bon arona I taku bwa anne baika a riai bwa ti na riai ni kataratara, ngkana arona bwa e bon rangi ni itiki ara tabo ae bon ara city ae ti aranna bwa Tarawa Teinainano ma Betio ao e na bon rangi n korakora naba aron kawaran ara tabo ae Tarawa.

Ao tao n irekereke ma aei te Tia Babaire, e koaua ae ngaira n ara tabo ae Tarawa Ieta e bon rangi n toma naba ma TUC. I taku bwa e na bon rangi n bae naba n rokoroko tao n te Aono n Buota ni kangai bwa are ti bon rangi n tena naba ara tabo ae Tarawa Ieta ma Tarawa Teinainano. Ngaia ae ti rangi n kaunga naba te *Community* aei bwa e na kataia naba n roko n taabo ake e rangi n uakaan nakon Tarawa Ieta bwa ngaia naba te tabo ae e rangi n kawaraki irouia iruwa ao bon aomata ake a roko ibukin tao te kaneweaba. Bwa ti kakoaua bwa bon anne raoi naba ngkai norakina n te tai aei.

Ngaia are I taku bwa te Tautaeka aei e rangi n tauraoi ao e rangi n teimatoa ni boutokaia communities iaon Tarawa Teinainano ao riki ara Kauntira aika uoua aikai, ao ni ikotaki ma Kauntira n Tarawa Ieta.

Anne te bae ti rangi n kaunga naba ngkai nakoia ibukin tararuan ao kabonganan te mange n ara tabo ae iaon Tarawa ikai te Tia Babaire.

Ma I taku bwa anne te bae e kakawaki. Ti na kaungaia ara botannaomata ke ara *Community* ao boni ngaira n tatabemanira nako. Ti na boni kaungaia naba ara botannaomata bwa a na ata aron kabonganan te mange.

Ma ngkana ata kabonganan te mange ao boni ngaia teuana naba aron baitin ao bon rikirake aron te itiaki n ara tabo ae Tarawa Teinainano ao ni ikotaki ma Betio.

Ngaia are n te tai aei I kukurei naba n taekinna bwa te Kauntira e a kaman karaoa naba ana

kakamwakuri ibukin kaitiakan taabo ake I taku bwa e teimatoa ni karaoia ni karokoa te tai aei.

Ngaia n te tai aei te Tibiika, aoI rangi n tauraoi ni boutoka te kiaoti aio ao ko rabwa.

Tibiika: Ngaia bon ti te itera n aoa (*30mins)* are I kona n anga, I angan moa te Tia tei mai Kiritimati. Hon. Jacob Teem ao I a manga kaokia nakoimi ake imwina.

Bon aika I taui mwia aikai bwa e a bon boo naba te tai. E nakoim.

Hon. Jacob Teem: Ko rabwa te Tibiika. I rimoa ni kaitaua te Tia tei are tabeka te kaoti ae e rangi n tamaroa aio. Ao ti noria bwa te kaoti ae e rangi n tamaroa ao ti kaitau ngkai e butimwaeaki iroun te Tautaeka. Tao bon anne bukina e ti kan teirake iai bwa ti noria bwa te kaoti ae e tamaroa ao ti boutokaia.

Ma tera te bwaia e ti tabetabe iai te Tia Babaire, ngkai e butimwaeia te Tautaeka ao ti noria bwa e a kaman waaki. Iai *Communities* ae a kaman waaki ni kaitiaki ao e rangi n tamaroa mwin aia mwakuri.

Bwa tao te kaoti aio te Tia Babaire e noraki bwa a na riai ni kaboaki ao ti taku bwa anne te bwai ae e rangi n kakawaki.

Ti kaitaua te Minitita n te Environmenta ao ti kantaningaia green bag bwa a na tibwatibwaki tao bon mwin bwaran te Auti.

Ao ti rangi n kaitau bwa n nora aio irouna ao e koaua are e taraia bwa e mwananga man te mwenga. Ao ti a boboti ara mange ao ti a nnei n taaboni mange, te kananokawaki ngkanne bwa e a toki naba kawaina ikanne.

E a tiku naba te mange n tataninga te kiri ke tao te kamea bwa e na manga roko ni kamaenakoa.

E rawata te tabeka n taai aika nako ao tao e a rawata naba te tai ae e tabekaki taekan te kiri. Ngke a tiku ikekei ao te bwai ae rangi n kananokawaki bwa ngke e a manga maenako te mange arei ni manga okira am auti bwa are e a manga kaokia te kiri.

Ngaia are te tabeaianga ae moan te abwabwaki te Tia Babaire, bwa ngke e a butimwaeia te Tautaeka ao ti kaitau bwa e at ia naba n teirake te Minitita are e mena iaana bwa are e kuri ni uamae nako aron tararuan te mange bwa iai tuana man teitera teuana ao e rikoaki man teitera teuana. Tera te anga te Tia Babaire bwa a na kona n ikotaki.

Aa kantaninga bwa iai te Tua ao ngkana akea ao katea te Tua, bwa ana mwakuri nako iai aomata ao a na tenaki n te Tua te koraki ake aki karaoa nanona.

Ma e aki kona n ten ate Tua ngkana akea taan tararua ke te koraki ake a na *enforce.* Bwa e aera, ti bon rangi n bubuti nakon te Tautaeka bwa ti ataia bwa te kanganga ae e moan te bubura kaei.

E koaua tera bukina ngkai ngkana tao ti taekinna ikai ao ti ngarengare? Bwa are ti kataia ni kabua bwainrangira bwa Kiribati teuana te aba ae te kabanea ni barekareka n te Betebeke.

Ngkana ko bon nora raoi Kiribati ni kabane te tabo are kainetia, te mange. Akea teuana te tabo ae ngai I kona n roko iai ae e na akea te mange. Ae e kaokoro ma aba aika a uarereke aika irarikira.

Ngkana ko roko i Tuvalu, e itiaki. Ko roko i Nauru, e itiaki naba Matiare.

Ngaia are bon ara bubuti nakon ara Tautaeka, bwa e a reke ngkai te mange bwa kanga ai bon raora ni maeka, ai boni kain ara auti.

Ao e koaua ti na kaotinakoa man ara auti. Ti na nneia n ana green bag te Minitita are taekinna. Ti na nikira irarikin te kawai, e na manga roko te kaa n anaia nakon te tabo are e na motirawa iai ao e na aki manga kamaenakoa te kiri.

Ko rabwa te Tia Babaire ao I boutoka te kaoti.

Tibiika: Ngaia I a manga kanakoa ngkanne nakon Dr. Tinte Itinteang. E nakoim.

Hon Dr. Tinte Itinteang: E koaua e rabwa te Tibiika, ao e rarabwa riki raou n Tia tei mai Betio ngkai e tabekarake ana kaoti ibukin karekean kaniwangaia *Communities* ibukin kaungakin te kaitiaki, tao moara riki n ara abamwakoro ae Betio.

Ao ti kakoaua te Tibiika, bwa te bae te mange n aron are e a tia ni mwaneweaki. I aki raroa nako ma te naan marooro ake a taekinaki. Te mange e koaua tao bon anne teuana te kanganga ke tao te kakaewenako ae e taonia ara botannaomata, moara riki tao n te naan *Urban areas* n aron Betio ao Tarawa Teinainano.

Ao tao aio te Tibiika tao bon teuana ae tao ti kona n aranna bwa tao te *indicator* ibukin tao rikiraken maeuraoi nte botannaomata.

Bwa n aron are e mwaneweia naba te Minitita n te MIA tao ngkai a rikirake ni maeuraoi te botannaomata ao e a rawata riki tao te baere e aranaki bwa aia *purchasing power* ke tao aia konabwaini bobwai, ngaia are tao ai manga menana teuana ngkanne ai manga te kamangeange.

Ma I kakoaua naba te Tibiika a I karabwa te *MELAD*, bwa ni wiki aika nako ao ia ana *Awareness week* are e karaoia i Betio.

Ao I uringnga n ana tai n *awareness* anne ao e amanga kaotaia riki te botannaomata ao e kaungaia te naan *Communities* ao ti karabwaia n aia waaki aio, moa riki tao iaon Betio. Tao a waakinna tao mai iaon Betio ibukin te mange.

Ao e koaua e rawata aekakin te mange n aron are e kabwaranakoa te Minitita ma kain ana tiim n te tai arei. Iai te mange are tao e aranaki bwa e kona n *recycled,* iai te mange are kanga tao e nang bon nakon te tabo ni mange ao iai te mange are tao e nako n nakon tao e kabonganaki ibukin te ununiki ke tao e aranaki n taetae ni Imatang bwa te *compost.*

Ao ti kakoaua naba n ana tai n ana tai n *Awareness week* te Minitita aio ma kain ana tiim man te MELAD ao e kataia ni kaunga nanoia te naan *Communities* bwa a na atai kakaokoron aekakin mangae, e aonga n ae aki bane ni karenakoaki n teuan te tabo bwa are a bon tatannako mange ma aron bonganaia.

Ao n aron are e mwaneweia naba te Tia tei mai Kiritimati, n tabetai tao mangen te amwarake e aki nakon te *compost* ke te ununiki bwa ngaia e amanga bon okira te mwenga.

Ma I taku te Tibiika bwa e nang kakawaki bwa te kaitiaki, moara riki iaon ara abamwakoro ae Betio te kakaewenako ae e bubura kaei. Antai ae e nang kakaitiaka ana auti temanna ke tao ana mwake temanna ma temanna. Ao e rangi n kakawaki bwa e eti a rawata *Communities* ngkai ae a moana aia waaki, a tia ni waaki. Ao tao e rarabwa riki nanoia te naan *Ministreis* aika te *MELAD ao te MIA* ibukin nanoia ni karekebwai ma te naan *Communities* aikai ao ti a kawenea bwa te kakaewenako nakoia, bwa e aonga n ae e reke naba aio tao karekean kaniwangaia teutana ae e uarereke. Bwa tao e reke bwa kaungan nanoia ke te baere e aranaki bwa *incentivization* e aonga n ae e *incentivize* aia mwakuri aio ni kakaitiaka aon aia abamwakoro aika Betio ao Tarawa Teinainano.

N na aki maan ni marooro te Tibiika bwa e aonga n ae e waaki nako kanoa te Auti aio, ma I kukurei n taekinna te Tibiika aon au marooro aikai I boutoka te kaoti. E rabwa.

Tibiika: E rabwa te marooro ao enakoim te Tia tei are temanna mai Betio, Hon. Tebao Awerika e nakoim.

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire. Tao e koaua ti na bon riain marooro iaon aio bwa are bon te bwai ae e rangi n kakawaki irouia ara botannaomata.

Te bwana ni kamauri nakoim te Tibiika, ao nakoira ni kabane. Te Beretitenti, te Kauoman ao ngaira ni kabane ake ti mena n te Auti n tei.

Ao bon taan ongora ni kabane. Kam na bane ni mauri!

Te Tia Babaire, I a karimoa te kaitau nakon raoun Tia tei ae karineaki are e a tia ni tabeka te kaoti aio. Aio boni kainanoia te naan *Communities* ai iraua ngkai te ririki ae a tia ni kakaraoa te kaitiaki.

Ngkana iai te bae e kainanoaki, a manga weteaki naba.

Ngaia are ti bon ataia ao I taku bwa ko bon ataia naba te Tia Babaire, ti a manga kawaraki naba. Bwa tao ai booia ngkai ae anganganaki tao nimaia ke aia kabuki teutana ao ai anne naba ngkanne booia.

Ao ngkana tara te mwakuri ae a na karaoia, e rangi n Ko rabwa te Tia Babaire, e rangi n Ko rabwa te Tia Babaire. Ao ai tataekan naba ae e na karekeaki angana. Ma tao e koaua tao n te tai aio ae e a boni kaweneaki imatan te Tautaeka bwa e na tobwaia.

Ao I kaitaua te kaeka mairoun te Minitita ae karineaki man te *MELAD* are bon iai te baronga ae e a tia ni karaoaki. Ao tera ngkana e uringa ana marooro te tia tabeka te kaoti. Are e taekinna bwa tera ngkana e boni kona n tibwaki.

Bwa n aron ngkai ae e noraki, ti tebo ma e a bon rangi n korakora riki ana kakamwakuri te *Community* nakon ae tao e karaoai te Kauntira.

Tao iai kanganga ane e kaitara mangaai te Kauntira, tina riai naba ni buokia.

Ao e koaua are e taekinna te Tia tei mai Kiritimati temanna are ngkana e a karaoa ana kaitiaki te *Community* ao e tabukirake te mange. Ao n tokin te tai e koaua tao e kaikonakia ni kangai: ti boni kaitiakia ni bane ni bobotia bwa ti na kaokoroa te mange irouna ao ngaira ibon iroura. Ao n tokin te tai e a manga bon okirira bwa e aki anaki ni karenakoaki n te tabo are e na nako iai ni katukaki.

Ngaia are te bubuti naba n anne.

Eng tao N na kakimototo naba te Tia Babaire bwa e na bon okioki te marooro, ma e kaoaua are tao e a ongo te Auti aio. E a ongo te Tautaeka ao e atia ni butimwaeaki aoti a bubuti boutokan te kaoti aio. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao ti a kabanea ara marooro iroun te Tia tei man TUC temanna ae karineaki, Hon. Taoaba Kaiea. E nakoim te marooro.

Hon. Taoaba Kaiea: Ko rabwa te Tia Babaire. Ngaia I taku bwa e kakawaki bwa ti na teirake n anga ara marooro ngaira ake tao ti mena n taabo aika e korakora iangoan te kaitiaki iaona. Tuana mai ibuakona bon Tarawa Teinainano.

Tao te moanibwai moa, bon te kaitau nakon te Tia tei ae karineaki mai Betio n ana kaoti aio are ti tebo ara kanganga ma ngaia. I taku bwa te toro ni kaoti bwa e anga te unga n nano ngkai ae e bati nakoia tao te botannaomata ao te naan *Communities* ake a ongora ngkai n te kaoti aio.

Te kauoua ngkanne te Tia Babaire, I kaitaua te Tautaeka ibukin ana kaea ae e tauraoi ni butimwaea aio ibukin tao te ibuobuoki nako iai.

Tao e koaua te Tia Babaire a bon riai n anganaki *Communities* bwa are tao ai bon anganraoia te bwai aio, ngaia ae a na riai n anganaki bwa are n aron ae a nonoraki bwa are a rawata aia kakamwakuri ao bon akea booia, ai te anganano ao te keiaki ibukin kanga tangiran tao te itiaki.

N taai tabetai ao e roko te rongorongo nakoia rinanon te Kauntira ke tao a bon tuangaki iroun te Tautaeka bwa e butiaki bwa a na riai n kaitiaki. Ao e rabwa naba anne bwa a iriri nanon te naan bubuti aikai, ao anga ake karaoa te mwakuri ma te aki kaboaki ke kanga te anganano.

Ngaia ae I taku bwa e rangi n riai te kaoti aio bwa a nang bon riai n anganaki bwa a na kaitiaki ao a na riai ni kaboaki te Tia Babaire.

Ao man anne ngkanne ao a na anganaki te unga n nano ao tao tera, ao te kakaonimaki ni kaitiaki ibukina bwa iai manenan aia kaitiaki te Tia Babaire bwa a kaboaki mai iai ke tao e a reke teutana te tianti ae a kona n anganaki mai iai.

N iterana naba are teuana, e koaua aio e na rangi n ibuobuoki nakon ana itera te Kauntira. Bwa e koaua n taai aika nako ngaira man ara Kauntira ae te TUC, e bon korakora naba ana kanganga iaon te mange ao e korakora te tangitang mairoun te botannaomata. Ao n tabetai e aki kona naba uotana te Kauntira bwa e a bon riaon naba ana konaa.

Ao te ibuobuoki are e reke mai irouia *Communitiies,* I taku bwa anne naba te anga teuana ae e kabebetea ana mwakuri iai te Kauntira.

Ao inanon ara tai ni bobowi n te Kauntira te Tia Babaire, ao te moanibwai ae e aki toki kanga n tataekinaki naba bon taekan te mange. Ibukina bwa e na kanga ni katokaki te aekaki ni kanganga ae aron aio nakoia ara botannaomata.

Ma kai e rangi n rabwa te tabeka aio te Tia Babaire bwa I taku bwa anne ngkanne te anga teuana ae e rangi n ibuobuoki nakon ara Kauntira.

E na uarereke naba ae e N na taekinna bwa e koaua ae a okioki tabeua te Tia Babaire, ma e koaua are tao te kaitiaki e na bon riai ni moanaki man te mwenga. Ao e koaua ngkana e itiaki te mwenga ao e koaua ngaira ngkanne ti bane

ni marurung, ao ngkana tao e a manga kain te *Communities ke tao Communities* ake tao a tatauraoi n anga nanoia ke tao ni manga kaboaki n te itera aei te Tia Babaire bwa a na mwakuriake a boutoka te kaitiaki anne, kai e a manga marurung te *Community* anne.

Ma ngkana e marurung te *Community,* e marurung te abamwakoro. Ma ngkana e a marurung te abamwakoro te Tia Babaire ao e marururng Kiribati ae bwanin.

Ao man au taeka aikai te Tia Babaire tabeua ao I a kukurei ni boutoka te kaoti. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao N nang kaokia nakon te Tia tei are bon ana kaoti te kaoti bwa e na karaoa ana *sum up.* E nakoim te Tia tei mai Betio.

Hon. Ioteba Redfern: Ko rabwa te Tibiika. Ao e koaua te Tibiika, ai boni bwanau ni karabwaia ake a tia n anga aia marooro iaon au kaoti are I a tia n tabekia n te tai aei *Madam Speaker.*

Ao e koaua I karabwarabwa nakon te Tautaeka n aron ana kaeka are e a tia n anga.

Ao e koaua I aki kani kaoki marooro te Tia Babaire, bwa I taku bwa e a tia ni bon teretere ae e butimwaeaki iroun te Tautaeka te kaoti are e a tabekaki n te tai aei. Ngaia ae I a kani kauarerekea ao I a nakon naba taekan te kaoti are; *Te bubuti nakon te Tautaeka bwa e na angania Communities ni kabane te mwiokoaki ibukin te kaitiaki are a na kaboaki iai.* Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao ti nang kanakoa te kaotinano n aron taekan am kaoti ane ko a tia n taekinna ao e wene iaon ara ota bebwa. Ake a butimwaea te kaoti ke a kangai eng ao ake aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaea te kaoti, ao ake aki. E butimwaeaki te kaoti.

Ao ngkai ti a bon roko bwa ti anganaki te kauring ibukin boon ara tai ao ngkanne I a kukurei ngkanne ni kabwara ara Auti n te tai aei. Ma te taeka ni kakaitau ao ni karabwarabwa ibukin teimatoa te marurung ao ti a manga kaitiboaki nakon te ingabong, bon te aoa 10.00am naba inanon ara tabo ni bowi aei. Ti a bwaranako inanon te raoi.

Kiraaka: Te tataro.

Tibiika: Ti a tataro, Te Atua ae moan te mwaaka ae akea tokina ti kakoaua ma te nano rinano bwa kainnanoan ana kairiri iaon karaoan tibwangara, buokira bwa ti na katikui bwaai ake a kaeti ma oin nanora n tatabemaniira nako, bwa tina kakaraoa are nanom ibukin kabwaiaia kaain Kiribati. Ti butiiko bwa kona raoniira n ara waaki ni karaoi tabera n te Maneaba ni Maungatabu aei ibukiia ara botanaomata bwa e aonga ni kateimatoaaki te rau ao te eti ibukin neboakin mimitongin aram ae tabu. Ti a kaniiko n aikai iroun Iesu Kristo are ara Uea, ao tia booti bwanara ni kabane n atonga ana tataro te Uea.

Tamara ae I karawa, e na tabuaki aram, e na roko Ueam, e na tauaki am taeka iaon te aba n ai aron tauana I Karawa, anganiira n te bong aei karara ae ti a tau iai n te bong aei, ao kabwarai ara bure n ai arora ngkai ti kabwarai aia bure akana a bure nakoira ao tai kairiira nakon te kariiriaki ma kamaiura man te buakaka bwa am bwai te Uea ao te mwaaka ao te neboaki n aki toki Amen.

Kiraaka: Taiboranakin te beba mai iroun te Tia Babaire n te Komete are e tabe ma rinanoan tuan ana bowi te Maneaba ni Maungatabu.

Ana Progress Report te Komete are e tabe ma Rinanoan Tuan ana Maneaba ni Maungatabu

Beba No.56/20

Te beba anne ngaia ae iaon te taibora ngkai titiraki ao kaekaia.

Titiraki ao Kaekaia

Tibiika: Imwain ae ti nakon te titiraki ao ai bon bwanau moa ni kamauri ngkami ni kabane te Beretitenti ae ko karineaki te Kauoman ni Beretitenti, kaain te kabineti, te Leader n te Kaitara ao ai bon Taan Tei ni kabane kam na bane ni Mauri. Ao ti a nakon ara titiraki are moan iaon ara Ota Beba te titiraki e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Abemama Hon.Tessie Eria Lambourne ao e na kaekaaki iroun te Kauoman ni Beretitenti ao bon te Minita naba n Te mwane ae karineaki Hon.Dr Teuea Toatu e nakoim te Tia Tei.

ANA KAMATATA TE TAUTAEKA IAON KATANOATAAN TE $4 NI BOON TE TAKATAKA

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire ao imwain ae I tabeka au titiraki ao bon te bwana ni kamauri mai irouia kaain abau ae Abemama nakoim te Tibiika ma kaain am aobiti, te Beretitenti, Kauoman ni Beretitenti, Minita, ao

raou n Tia Tei ao ai bon kaain Kiribati kam na bane moa ni Mauri. Ao I a kukurei n tabeka au titiraki ane nambwa 44 iaon te Ota Beba ao imwain ae I tabekia te Tia Babaire ao N na ti kaeta moa teuana te taeka ae kanga iai kairuan te taibi iai ae te taeka ae kabwakaaki kanga mai inano e na oneaki nakon kabane te taeka ae *kabwakaaki* e na oneaki nakon *kabane.*

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti iai te kanganga n te titiraki anne. E onea ane te kauoua n rain ane *4 n te kilo ao e kona aei ni kabane n anganaki te tia oroben instead of* kabwakaaki ao kamaunaaki ao e na kanimwa kabane. Te Kauoman ni Beretitenti e nakoim akea te kanganga.

Hon.Dr Teuea Toatu; E rabwa ma tao e na bon akea te kanganga bwa kanga e kuri naba ni bita nanon te mena bwa are ai ti aki te *verb* ngkai bwa ai te mena tera are n taetae ni imatang arei *adverb* are kanga e a *become* e titebo bwa kanga e bon bita nanon te *sentence* ma ti na iangoia tao e na akea te kanganga. E rabwa.

Tibiika: Ao tao akea te kanganga ae taekinna te Kauoman e nakoim tabeka am titiraki.

Hon.Tessie Eria Lambourne: I taku bwa e bon titebo ngkana te taetae ni imatang I taku bwa e bon kaineti raoi ngkanne anne ma te taeka aei ao e rabwa te Kauoman ni Beretitenti ao au titiraki ngkanne ao aei taekana:- *I kona ni butia te Tautaeka bwa e na kona ni kamatoa tain kanakoan te takataka ae $4 te tara n te kilo mwanen te takataka ae $4 n te kilo ao e kona aei ni kabane n anganaki te tia oroben?* Ko rabwa.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti am kaeka.

Hon.Dr Teuea Toatu: E rabwa Madam Speaker ao imwain ae I anga te kaeka ao n reita te bwana ni kamauri nakoira ni kabane nakoia Taan Tei aika a karineaki n te Auti aio ni ikotaki ma kaain te Tautaeka, taan ongora ao kaain Kiribati ni kabane kam na bane ni Mauri.

Ao aio ngkanne kaekan ana titiraki temanna temanna te Tia Tei ae karineaki mai Abemama are ngaia naba te Leader n te Kaitara:- *I taekinna n au maroro iaon te kataumwane bwa iai moa katamaroa aika e na karaoi te Tautaeka imwain ae kabonganaki boon tinen te takataka ae $4 te taara te kilogram, te kantaninga bwa e na koro nanon te motinnano aei inanon te ririki ae na roko ae 2021.*

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki te moantai.

Hon.Tessie Eria Lambourne; Ko rabwa te Tia Babaire ao I kaitaua te Kauoman ni Beretitenti n ana kaeka nakon ana titiraki Abemama aei ao e

koaua e a tia ni mwaneweia bwa iai iangoan karaoan te tua iaon te *copra tax* ke manga anakin te mwane man ana mwane te tia oroben are e na reke irouna. Bwa mai iroun te Tautaeka kanga te *tax* ae na kabwaka nakon te Tautaeka. Ao tao e aki raoi nang kabwarabwara ke ni kaeka iteran au titiraki are teuana are kanga bon aia bubuti kaain abau ae Abemama bwa a bon tangiria are ana anganaki ni kabane te $4 n taara. Ma I taku bwa kanoan naba ana kabwarabwara te Kauoman ni Beretitenti bwa are iai te KPF are $.50 are n te $4 n taara anne ao ngkana arona bwa e bwarabwara riki kanoan ana katamaroa ane e na iangoia ti kona ni manga kanakoa riki reitan au titiraki buokan au titiraki ngkana e kona tao ni kabwarabwara riki are iaon te *tax* ke te *copra tax* ao te KPF bwa ana kanga aron karaoia e na ibuobuoki riki anne. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Kauoman ni Beretitenti am kaeka.

Hon.Dr Teuea Toatu: E rabwa buokan te titiraki, ao tao e kakawaki moa bwa ti na bon kabwarabwara raoi te motinnano are ti taekinna nakon Kiribati te tai ni kaembein ibukin te Beretitenti ae nako aio. Te bwai ae ti taekinna eti ae $4 te tara ao ae taekinaki ngkai ara motinnano $4 te tara n te kilo kee ni boon te takataka. Ma e matata bwa te $4 n taraa anne e kangai tibwatibwaana ao aio ae ti taekinna nakon te botanaomata $3.50 ibukin te tine ao 50c ibukin te KPF. Ao anne ngkanne are ngko ikotia ao e reke ngkanne te $4 n taara ma aron kabwarabwarana nakon te botanaomata are ti taekinna ngaia aio kee $3.50 ibukin te tine ao 50c ibukin te KPF.

Ao e koaua ngkanne e a manga titiraki te Tia Tei ae karineaki bwa e kanga aron kabwarabwaran te KPF anne bwa tao e koaua bwa iai te titiraki ni kangai anne bon inaomatan te tia katine ke inaomatan te aomata. Ma I taku bwa ann raoi te iango ae ti kataia ni karina te KPF kanga ti bon kaunga kanga kamanoan aia mwane ao iangoan taian Karin mwane irouia taan tia oro takataka bwa ti bon noria n aron ae ko ataia Madam Speaker ao ataia kaain te Auti aio bwa n ae nako n te katine ae nako ae te $2 n tara tao eti bwa e waa te bitaki ae karaoakin n aekakin ko a noora ngkai angina a toa n rebwerebwe a *mobile* e a toka te baeki n raiti iaon aia buia ke tera kee. Ma ti bon ataia naba bwa bon angina are tao e na bwaronako naba nakon bwaai aika a riai n aki nako iai te nangkona tera riki.

Ngaia are I taku bwa te iango aio teuana kanga e kaungaaki nanon e moamoa riki tarira ma mwanera ake i abamwakoro bwa ana kaunga te nano ni kaiko kanga te *saving habit* are ngkana ti kaina arei ao tao e

koaua bwa n tokin te tai ao e na bon reke bwa aia bwai ni kabiri nako, ngaia are aio te bae bon bukina ngke ti karina te bwai aei bwa e na rin ibuakon te $4 n taara arei.

Te *tax* ngkanne n aron ae taekinna naba e tangira kamatatana te Tia Tei ae karineaki, I taku bwa e a bon tia ni kabwarabwara nakoiu te Minita temanna te Minita n te Communication inanon ana tai ni maroro ngkonanoa, are e bon karaua n raranganakoa bwa bukin tera ae na kumeaki te *tax.* Ae I taku bwa e *refer* anne te Tia Tei ae karineaki I taku bwa e nang matata te kabwarabwara arei ngaia I taku bwa e bon riai.

Ngaia are ti te bwai ae na bon riai n ataaki bwa tao N na manga bon kaokia riki bwa are kanga anne ian te tua e na bon riai n *taxable.* Iai ngkoa te tua are te *existing act* are ngaia ti na manga *amend* bwa e na manga toki te kainnano iai. Ma kanga te bwai ae na bon riai ni matata bwa are I taku bwa I aki kataia ni kamena ngkai ma iai tabeman ae a bon kumea te *copra* bwa ai bon aia a bon *a make a meal of great fortune* n aekakin temanna e kona ni karekea $80 te ngaa are a manga are tia *become* te *middle person* are e kaboa te takataka te ben ke te rairi ben ao ngke e katinea ao e moamoa riki n ara tabo ake tao n te itera Mainiku akekei a kona n ae a bon uotanako naba te $80 ni ngaa ke e raka riki.

Ngaia are kanga I taku bwa akanne itera are e bon kataia ni kamanoaki naba bwai te botanaomata, bwa ti na aki mwaninga bwa are te bwaka mwane nako ikai te *copra tax* e aki bwaka mai ia bwa e bon bwaka naba man aia *tax* naba aomata ake a kabwaka kee. Ngaira ae ti bane n tekateka ao a bane n tauaki aia *tax* ai bon te mwane are e nakon ana mwane te Tautaeka ao aio naba te mwane ae na manga bon kaokia nakon te botanaomata. Ao kaokakina n te itera aio bon te tax ao ngaia ngkanne anne ti taku bwa ma e na bon uringaki bwa ti akin i kabane aika a *tax* I taku bwa iai te kantaninga ae taekinna naba te Minita ngkoananoa ae iai te *threshold* ae ti na kangai tao $5 thousand ngkai iai te iango ae ti na karaka nakon $7,500 are kanga ni bon arona bon angia naba kaain abamwakoro ana bon aki naba *tax.* Ma e ti tukaki te anga are e na aki kabonganaaki te bwai aio bwa kanga ai bon te bwai ni kabirinako are titebo ma ko nang aonikaia ana mwane te botanaomata bon ibukin am iango ni kan karekea am raka ae nang bubura bon ibukim ao ti aki ibukin te botanaomata. Bwa ngkana e na bwarabwara anne ao tao e na ibuobuoki. E rabwa Madam Speaker.
Tibiika: Buokan am titiraki te kauoua n tai Tia Tei.

Hon.Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Tia Babaire ao e rabwa riki te kauoman ni buokan ana kaeka iaon au titiraki ao n otau tao iaon moa are te *copra tax* ke te mwane are e na manga anaaki mai iroun te tia katine, aei ae na reke bwa ana karekemwane te Tautaeka. Ao e koaua bwa are e na manga bon mwanena iai kanoan ana waaki te Tautaeka tao buokaia ake aki mwakuri ke tao kaara. Ma kanga I nanokawaki n ana mena te kauoman ae taku kanga e titebo ma e nang manga tiatiana aron mwaitin ana karekemwane te tia oroben, bwa ngkana e nang riao am karekemwane e a riai ni iai te *tax* ae kona anganaki. Kanga anne ae kabwarabwara ao e aera kanga e a manga rangi ni manga kaokoro are anganakin te tia oroben te $4 n taara bwa e aoria n ae rawata riki ana karekemwane. Ma ngaia ae e a manga iai riki ana karekemwane ma ngaia manga iai ngkai tokina ae ngaia ae taraia te Tautaeka bwa ngaia e na manga rin te *tax* iai.

E teretere te kabwarabwara ngkoananoa iroun te Minita n te Communication iaon te *copra tax* ma aei ae nang turuturu riki iaon te karekemwane man ana ben Kiribati are n te Aono ni Mainiku. Tao anne tao e kona n noraki riaina ngkana kam bwa are antai ana ben te ben Kiribati. Ao ko nako ngkoe te tia oroben ko nako ni karekea am mwane man ana *resource* te Tautaeka ke te botanaomata tao e kona n noraki riain anne bwa are ko aki unikia ao tao anne are ngkana kam taraa te itera anne bwa e a nang raka aron temanna iai ke uoman ao kam na kauarerekea. Ao tao anne e noraki riaina bwa are bon ana bwai te Tautaeka, ana bwai te botanaomata ma ngkana bon abau ngai ae I bon unikia ao I karawatai arokau te naan nii ao I a manga kana uaana bwa are bon au ununiki e aera kona manga anaa au karekemwane man anne. Ma anne kanga n aia uneaki kaain au abamwakoro bwa teuana mai ibuakon aba ae nang tiraua te ben ao ngkai a nang ununiki bwa ngkai e a nang raka te tine. Ao ngkana e nang manga anaaki nanona mwaitin am karekemwane bon mwaitin naba are e na tauaki iai.

Ma are ti aki ataia bwa mwaitira are kam taraia n te *tax* ngkana e a roko te karekemwane $7,500 e nang uarereke n teuana te ririki e nang uarereke e aki kona n katine temanna i Abemama $1 tabun te ngaa ao tao irabubua te taara n teuana te tai. Ao a raiben e na nang rawata aia mwane, nanona ana bon reke ian te waaki aei. Ngaia kanga e aki nang tamaroa are ko anga ao ko nang manga anaia ana bon reke ian te waaki aei ngaia kanga e aki nang tamaroa are ko anga ao ko nang manga anaia ian te *tax* nanona $3.50 e na reke iroun te tia oroben ngkana e itinaki tao manga $2.70 ao ngkanne anne e a manga *tax* ao ni

bon tokin te tai tao e na bon manga tiku n te $2.00 kanga anne otara ngkanne iaon aei bwa are 50c e nakon te KPF. Kanga ti mena naba bwa are aei are te KPF a bon tangiria kaain au abamwakoro bwa ana bon katukaki bwa ana bon baronga aron aia mwane. Are anne ngkai te tua n te KPF are a bon aki kairoroaki taan oroben bwa ana Karin mwane ao ti kaitaua nanon te Tautaeka bwa e tikiraoia re ti na kataia naba ni buokia ara koraki bwa ti na kaungaia bwa ana kawakina aia mwane. Ma ngkana ti nang kairoroia ngkai bwa tao e nang kateaki te tua bwa a nang kairoroaki bwa ana kaain te KPF ao ana kabwaka 50c man aia katine n taai nako teuana ni kilo, ao I taku bwa anne tia manga urua inaomatan te aomata bwa ngkana e bon kan karina ana mwane te aomata te tia oroben, ma ngkana e aki bwa e bon rawata ana kakumekume bwa e bon tangiria moa ni kan kaikoa ana mwane bon inanon baina e na riai naba n anganaki te inaomata anne. Ao e titebo ngkai bwa ti aki onimakinia bwa mwiina a kabongana aia mwane n aki akaka.

Ngaira naba ti nanokawaki n anne bwa ngai kaain au abamwakoro a bon bwaati aron kamanenana ao ngkana a bon kamanena tao kakukurei tabeua ma are bon anne bon aia mwane. E aera ti nang manga tiatiana aia babaire ian mwengaia bwa ana kanga ni kabongana aia mwane. Ngaia anne ti na bon teimatoa ni bubuti bwa ngkai are eti bwa bon iai ngkai karinakia n te kaintabui ma e bon nakon nanoia e *voluntary*. Ao I a tia naba n ongora irouia tabeman kaain au abamwakoro are a tia n anganga kanoan aia birimwane nakon aia kaintabwi ao e bon rawata te kanganga bwa bon akea mwiina e reke ae iroun te KPF ao aikoa kona ni kabane buaka aia tai bwa e na rawata riki aia kabanemwane tao ana kiba mai ao ana nako n nakon are a tia ni kakarinna.

Ngaia kanga te iango aei irouia e aki nang mwakuri ao ngkai ngkana a nang bane tao ni kaaina te kaintabwi ni kabane taan oroben ao a nang kanga ngkai anne ni karaoia te Tautaeka. Bwa ngkai ae ti ataia iaon ara abamwakoro naba a tuai man reke naba mwiin aia birimwane taan mwakuri n te Kauntira ao Kauntira ngaia are aikoa oki ngkai Kauntira ni tabeman e tuai man eti ao e tuai man reke mwiin aia biri mwane. Ao aikai e uarereke te mwaiti ao ngkana ai taan oroben e nang kanga ni karaoa anne te Tautaeka ao ti kona n titiraki iaon ana kantaninga iaon are te KPF tera ngkai ana iango ibukin kakoroan nanon are iangoia ibukin tauan te 50c man aia mwane Taan Tei. E rabwa.

Tibiika: Kona *point of order* te Tia Tei ao anganai am *rule* are kona *point of order* iaona taiaoka.

Hon.Betero Atanibora: E aki bwa kanga ai bon te *statement* ae e a kanakoaki ke tera ma ti kan butiko riki te Tia Babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei I noora anne ma e raoiroi I kona ni kauring ma ngkana kam na teirake ao ko a bon kotea naba te *rule* ao ngai I a tuanga naba te Tia Tei ma I a butiko te Leader n te Kaitara bwa ko a kataia ni kauarerekea kanga buokan am titiraki ao ko a nakon am titiraki ao e tikiraoi bwa are e a toki ao e nakoim te Kauoman ni Beretitenti, e aoria naba n nakoraoi naba kaekan am titiraki bwa ngkana e a nang abwabwaki ao e aki ataa ae e na kaeka iai. Ngaia e nakoim te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu: E rabwa Madam Speaker ao e koaua e nang abwabwaki buokan te titiraki ma N na kataia tao n tibwatibwa aron kaekana. Tao iaon moa are te *tax* ao ana *point* te Tia Tei ae karineaki bwa bukin tera ngke ana *tax* ke bon aia nii taan tia ababa ake a unikia ao n te tai aio a kana uaana. Akea ae kaburea anne Madam Speaker ma are tao ai bon arona bwa are ian te tua ngkai *all income taxes are taxable.* Tera am anga ni karekemwane are ko mena iai a *taxable* aikanne. Ao ngkana ti kataia ni karaoa te kabotau tao ngke ko kanakoaki n reirei ke tao a bon kanakoko am karo bwa kona reirei e reke am beba ao ko mwakuri nanona ko kona n tuanga te Tautaeka e aera kona *tax* nai bon aia mwane au karo ae kanakoai ni kareireiakai ti aki ngkoe ae ko kabooa au reirei, bon tamau ae nako ni kareireiakai ao e a reke au beba ao I a mwakuri ngkai I a Tia Koroboki akea kona aki *taxnai* bwa bon ana mwane tamau anne. Eti ngkanne te aekaki ni waaki anne ngkana tia karaoa te aekaki ni kabotau anne. Ke tao tia manga tar ate bitineti ngkana koa manga bon katea am bitineti, ngkana ko katea am bitineti n aekakina anne ao ko kona ni kangai kona riai n aki *taxnai* bwa e bwaro raraau ni katea au bitineti aio ae nanona bon akea am *right* bwa kona tax bwa aio mwaonou mwaonoia au karo ma tibu ma au bakatibu ma kona riai n aki taxnai.

Tao e koaua ngkanne anne aron ngkana arona bwa e na kaeka ke e na buoka te kamatata. Ao I taku bwa bon taben te Tia Tei ae karineaki e riai ni kamatataia naba ana botanaomata bwa ti aki nanona e na manga kaminoia riki ken i kaunia riki bwa e bon ataa te bwai ae riai ni karaoaki ae taben te Tautaeka. A nang raraoma ngke I taekina au taetae iaon te kataumwane are iaon te *defecit* te bwai ae I taekinna ngkai kanga e a okoro anne. Ma tia katuka anne bwa bon te bwai teuana iaon ngkanne te KPF kanga I rangi n raraoma n taetaekinna te Tia Tei ae temanna mai Abemama aio bwa bon raona naba n Tia Tei e a bon tia naba n taekinna nakoia kaain Abemama

ao a nang kukurei iai ao tao e koaua tao e bon okoro tao te botanaomata ae taekinna nakon te Tia Tei mai Abemama ae taekinna ngkai.

Ma I taku bwa bon tabera ngaira Taan Tei bwa ti na buoka aron kamanoan ao buokaia ara botanaomata bwa te KPF ti bon noora raoiroin te KPF ao ti bane n noria ngaira ngke ti a tia n *retire* ngke tao bon tibwa kangai ai rabwara te aekaki ni iango aio, bwa ngke arona bwa akea te bwai aei ao ti a tia n taraa karawa ngkai ti taraa mooa bwa ai bon akea mwiira.

Ngaia are I taku bwa tera ae taekinaki bon ngaira tabera Taan Tei ti na bon buoka kamtataan raoiroin ao bonganan te iango ae I taku bwa e nang raoiroi, ae bon ti aki ibukira ma ibukia bwa are kona uringa n tokin te tai te KPF ti aki ana bwai te Tautaeka ana bwai te tia bwaibwai. I taku bwa e kakawaki anne ao ngaia are I taku bwa ti na riai ni bubuti nakon mwanera ae te Tia Tei mai Abemama bwa I taku bwa bon tabena ae kakawaki e na buoka te kamatata iaon itera ake I a tia ni kabwarabwara ibukin te tax ao ibukin te KPF tao e na ibuobuoki anne ao e rabwa.

Tibiika; Te Leader n te Kaitara kabanean buokan am titiraki.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Te Tia Babaire ao tao e aki nang reke raoi boon au titiraki ao e a manga kotokoteai te Kauoman ni Beretitenti bwa I a kanga n ae I a taekina aei ao bon nanoia raoi kaain Abemama. N na bon kaotia raoi nakoim te Kauoman ni Beretitenti I bon buti mai tabon Abemama nakon tabona, ao a bon kakoaua kaain au abamwakoro ao aei bon kanoan aia kaoti nakoiu anne. Ao kanga I nanokawaki ngkana ko a kataia ngkai n tuangai bwa I a bon uouota oin nanou n au titiraki inanon te Maneaba ni Maungatabu. I karaoa tabeu n Tia Tei I bon maroro ma au botanaomata ao I kaongora ni maneaban kaawa ni kabane ao ngkana anne ngkana ko kakewea ao ko kona ni manga ongora irouia kaain au abamwakoro.

Ma eng kanga ti aki anne boon au titiraki ma aei bon bwanaia kaain abau. Eng ngaia anne aei ae I bon nakonako I bon touakinna ma te bwai ae kakawaki n te titiraki aei bwa e koaua bwa ti aki kona n ataia bwa tao bon iai tao tabeman ae kanga a bon tangira aei ma ni bon taraan te waaki ae te KPF ngkai e bon mangaongao moa bon ibukia taan oroben ao kam na kanga moa ni katamaroa aei imwain ae kam nang bane ni karinia ni kabane ngkana tao a nang kairoroaki. Aia ngaia kanganga kaain au abamwakoro bwa te kairoro are tao kanga titebo ma kanoan ngkai te motinnano bwa ngaia ti bubuti n ara titiraki aei bwa are kam bon kona ke bon ti ngkami

ae kam bon kona ni bita kanoan ami motinnano n aron ae ti a tia ni bon ataia ao I taku bwa aei e na rangi n rawata riki te kanganga iroura n ara taratara ao ngai eti anne tabeu bwa are tao iai tao I a tia n rinanon te waaki n et Tautaeka ao aei ngai irou I bon raraoma naba iai bwa kam nang kanga ni kakoroa nanon te KPF ae ngkai moa e a bon nang mangaongao ae ngkai ae iaon te naan *voluntary contributions* ke te naan birimwane are anga taan oroben.

Aei bon bwanaia naba au botanaomata ae anganai bwa a bon raraoma naake a bon tia ni kataia ma a bua mwiina ao tao aikanne te naan iango n raraoma irouia ara botanaomata bwa aei bon aia mwane. Ngaia ti na bon kateimatoa te bubuti nakon te Tautaeka ngkana arona bwa e na kona n noora riain ae te KPF are te 50c n arei ao anne kanga ara taratara ao au taratara naba ngai, are I a tia n rinanon te waaki ngaia anne kanga te bubuti ao kanga iaon te *copra tax* bwa ngkana arona bwa eti, bwa eti bwa are bon iai te *income tax act* te tua iaon Anakin am biri mwane man araia am karekemwane ma I taku bwa aei ngkana e bon uringa te kauoman ao I taku bwa aei e mena ian te naan *regular income* are e teimatoa ni iai ae ngaia te tia mwakuri bwa are e *contract* e ataaki are e rereke boona ni katoa uoua te wiiki. Anne ae ngaia ae kanga a rekereke riki ian te tua aei.

Ma ngkanne are bon am karekemwane are ngkai ko katine koa manga aki n are e na roko e aki *regular* kona kanga ngkanne n rin n anne ae ngaia ko bon noora ae aki rin taan oroben ngaia are kam nang katea are te *copra tax* bwa are e aki rin ian te tua te *income tax* ao eti ti aki kakewea are ngkana iai am karekemwane kona riai ni kabwaka te tax ma are nanona ngkai bwa are ngkai kam a taketenia ti taan oroben. Kam aki kabwarabwara bwa tao taan akawa a nang rin naba n aei bwa are bwanaan te *principle* ana rin taan karao rau taan karao bwai ni Kiribati, aikai bwa are iai naba bitineti aika a bubura aika a bon kona n roko aia karekemwane n anne. Ao anne ngkanne ngaira naba tabeaiangara bwa are bon iai te tua iaon te *income* ao I taku bwa ko kona ni kabotaua are te reirei ko nako n reirei ao anne bon te bwai teuana ma are ngkana ko mwakuri ao ko a kaboaki ao ko tangira te tua ma e na riai ni boom ae katoa uoua te wiiki ke katoa uoua namwakaina ae e na kaineti ma te *contract* anne kanoan te *income tax act* ae ngaia ae a bane n reke iai kaain Kiribati. Ma ti aei ngkanne te kanganga are iaon te *copra tax* anne bon aia tabeaianga kaain Abemama ao aki tangiria bwa ana manga anaaki aia mwane. Ngaia bon te bubuti nakon te Tautaeka iaon itera aikai bwa are a nang

kekeiaki kaain ara abamwakoro ao a nang tangiria ngkai ae e na rawata aia karekemwane ao e kona ni manga rinanon riki ana motinnano aei taiaoka.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu: E rabwa tao bon tataraa naba taian taetae Madam Speaker I a butiko bwa e taekinna ngkai neiei bwa tia kekeweia aomata. Ni ngai ae kekeweia aomata te Tia Tei e aera ko taekina te taeka ae I kekewea te botanaomata e riai ni buuta ana taeka anne.

Tibiika: Ko rabwa te kauoman I aki ongo ana taeka ma ngkana ko taekina te taeka ae te kewe te Leader n te Kaitara ao I a butiko bwa koa butia bwa kanga e aki butimwaeaki n te Auti. Iai am taeka ae te kewe bwa I aki bae n ongo ao ngkana ko taekinna I a bubutiko bwa ko a butia.

Hon.Tessie Eria Lambourne: I a karautaeka te Tia Babaire akea au taeka ae te kewe I aki taetaekina anne ma I kangai kam bon kona ni bita kanoan ami motinnano n aron ae kam a tia ni biti n aron aia mwane kara are kam a tia n tuangira bwa $200 te taara n te namwakaina te *back pay* ao e aki koro nanona. Ao anne ngaia te bitaki I aki taekina te taeka are ko taekinna.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti

Hon.Dr Teuea Toatu: I a bubuti bwa e na kaweneaki te Hansard nakon neiei bwa e bon taekinna ae kam a tia ni kekeweia te botanaomata. Ao e aera koa manga bita am taeka. I a butiko bwa tai manga kariaia bwa e na taeka te taeka aio n ara Auti aio.

N na kaeka ngkanne ana titiraki, e na riai n ataia te Tia Tei bwa ti aki kakewea ae anne ae taekinna nakoia te botanaomata anne te bwai ae tuangia ana botanaomata i Abemama ae a riba te KPF. Ma te bwai ae I taekinna te rongorongo ae tuangira e okoro ma te rongorongo ae ti kaongoaki man te itera are teuana are bon raona naba n Tia Tei ngke e nako Abemama anne ae I taekinna. Ma ngkana ngaia anne ao bon anne tao ngkanne bon irouna ma ti aki kangai ti kakeweko ma I ti kangai e okoro ae ko taekinna anne ma te rongorongo ae ti a tia ni kaongoaki.

Iaon te tax te copra tax e rabwa te Tia Tei ae karineaki bwa bon iai naba ongona n te tua e a kabwaranakoa ngkai te tua nakoiu ao aio nanon te tua ma ti te bwai ae e na taxable te *regular income* arei e aki tax are e na tax. Ngaia are e kabwaranako bwa bon iai naba te rooia ibuakoia ao e rabwa ngkai e a tuangira ngkai te bwai ae ti na riai ni karaoia bwa ngaia anne nanon te tua ae ti na riai ni iria.

Ma I taku bwa n aron ae I kan oka arei Madam Speaker I taku bwa bon

tabera ngaira Taan Tei bwa tia buoka te kamatata ao ti na aki kaminoa riki ke kamangaoa riki otan te botanaomata. I taku bwa ti bon noori raoiroin aikai n aekakin te KPF I taku bwa bon te bwai ae nang tikiraoi. E bon nang tikiraoi ao I taku bwa tabera bwa ti na kaungaia n aekakin ae ko bon tuanga natim ngkana e a mwakuri uringa natiu bon kabongana am mwane n aron ae ko kan kabongana ma uringa taua teutana ao karina teutana e na bwakara $20 te taara ni katoa bwakabwai karinna ikanne, aikai taian waaki. Ma I a nang mimi ngkai iroun te Tia Tei ngkai e aki ae e aki noora aei ao e nang kanga n tobwa te aekaki n aomata aekakina aio n tobwaa Kiribati ngkaa ai aekakin ana waaki aio. E aki buoka natina ma ana utu ao te botanaomata ao ngaia e bon tangiria bwa ana bon ira nanoia bwa ni bon tokin te tai ao a na taraa marawa. I taku bwa anne ao ane te tax I taku bwa te issue ae taekinna ngkai ke te raraoma bwa e tuai raoi n tia aron te babaronga ibukin te KPF ao e aera ngkai ti nang mena naba I taku bwa anne Madam Speaker *it a different subject* ao ngkai e a kona ni manga *waste* riki ana *question* iaona. I taku bwa te bwai ae e na riai ni kangai ti butia te Tautaeka aio bwa e na katamaroa ana babaire ibukin te KPF imwain ae karaoa te moti ao anne bon *it a different matter* ma anne te bwai ae ti karaoia ngkai ae ti a tia ni waakinna ti a tia ni mwakuri inanona bwa bwaai aikai ana riai n tauraoi imwaina e waaki te iango. Ao ae e a tia ni waakinaki te mwakuri n aron I kataia naba n taekinna ngkoananoa.

Ngaia are I taku bwa e na aki katabea ana iango ni bwaai ake imwina bwa aio tabera aio bwa ti te bwai ae e na mena bwa e na taraia bwa eti ke e raoiroi te iango arei ke buakaka. Ma aron tarakina ngkai irouna e taku bwa e nang buakaka ae tauaki te KPF ao tao ngke arona bwa e bon karaoa ana *national refredom* I taku bwa e raoiroi. Tuangia kaain Kiribati ni kabane bwa e raoiroi te iango ibukin te KPF ngke e buakaka ao tao e ataa naba ngkanne menana bwa bon angin te *reaction* ngkai e nang butimwaka te aekaki ni iango aei. Te iango ae nang ibuobuoki ao te iango naba ae nang raoiroi ibukin taai aika ana roko. I taku bwa I aki kan kabwabwaka riki au kaeka ikai ma ngkana arona bwa e na kaeka ana titiraki te Tia Tei ae karineaki ao I a katokia moa ikai. E rabwa.

Tibiika: Ao tao e a bon bane buokan te titiraki anne ao tia nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Nonouti Hon.Ieremia Tabai ao e na kaekaki iroun te Minita ibukin Botaki n Reirei ae Hon.Alexander Teabo e nakoim te Tia Tei.

AKI TAUN BAOIA ATAEIN TE REIREI I NONOUTI

Hon.Ieremia Tabai: Te Tia Tei ko rabwa ao aio au titiraki :-

Ti tewaana te truck ae kanakoaki nako Nonouti ibukin baoia ataei nakon aia reirei aio e bon aki tau bwa Nonouti e bon rangi ni abwabwaki n te aro ae aia reirei ataei aika a mwaiti a bon rootaki. I kan titiraki bwa bukin tera ti tewaana te truck ao ti aki uowaa n aron are e kakaraoia n taai are mai mwaaina?

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia Babaire ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti:-

Te Tibiika te tibwa ae ti tewaana e bon irekereke ma bukina aikai:-

1. *Kerikaakin te mwaiti mai iroun ara tia anga te buoka*
2. *Tangiran te bitaki n te bao iaon te urban area nakon te school bus*
3. *Aki kabwatan te kataumwane ibukin 2020 ao aio reitana te Tia Babaire.*

E ngae n anne ao I kukurei n taekinna bwa iaona kawaina ni waaki te tenta ibukin katoamauan riki te bao ni mwamwananga irouia ataei n te reirei iaon abamwakoro ake a kakoauaki bwa a kainnanoa riki katoamauan baoia ao teuana mai ibuakona bon Nonouti.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Ieremia Tabai: Te Tia Babaire I kan titiraki bwa tera rekereken aio ma te kataumwane are e aki kabwataki te Tia Babaire. E kona n tuangai man te kataumwane bwa ngaia ae e aki koro bukin te kantaninga aio n te moantai.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Alexander Teabo: Aio rekerekena te Tia Babaire bwa are e bon kerikaaki mwaitin te buoka mai iroun te tia anga te buoka te Tia Babaire. Ao ngke e kerikaaki antai ae na kakoroa nanon anne te Tia Babaire? Te Tautaeka. Ao ngke e aki bwaati te kataumwane n 2020 nanona mwakan te Minita ke te *supplementary budget* n te tai arei aki karekeaki *bus* e a kabaeaki te Tautaeka bwa e aki riki te anga. Ti aki kona ni manga bwa are e koaua te Tia Babaire tao N na kabwarabwara raoi anne ti aki kona ni manga nako ni kataia ni iangoia bwa ti na manga kabooa kakoroan bwaai aikai bwa are e kerikaaki te buokan man $1.9 mirion ae 30 te truck nakon $1.4 ao e raka are a tangiria kaain te *urban area* bwa are a tangira te bus ai ti aki te *truck* e a bobuaka riki, ao itiwaa riki te bus ae kaboaki. Ngaia are iai te kerikaaki ti na tangira te mwaiti riki irarikin anne ma e memere e

limited man aki kabwatan te kataumwane te Tia Babaire.

Ao ngaia anne ae I taku bwa iai irekerekena e rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Ieremia Tabai: Te Tia Babaire I titirakina te Minita bwa te kataumwane are e aki kabwataki ao tera ae karinaki ibukin te *bus* ae bwaai aikai bwa akea ae I noria ao ke e tuangai bwa e tuanga te Auti aio bwa e ngaa raoi te kataumwane ae bukinna bwa ngaia bukin aki koron te naan truck ake a tangiraki.

Tibiika: Te Minita

Hon.Alexander Teabo: Tao e aki ota te Tia Tei aei te Tia Babaire. Ngke ko aki kabwaata te kataumwane arei ao akea mwakan te Minita riki ni manga karaoa te *supplementary* te Tia Babaire. Ao anne ti kona ni birinako iai te Tia Babaire. Ngke arona bwa ko kabwata arei bwa ti kona ni manga kakaea mwanenakin arei man mwakara are imwina. Ma are e aki kabwataki te kataumwane arei akea te mwaaka iai bwa are e aki kabwataaki ma anne bukina, ma ngke arona bwa ko kabwaaata arei ao e bon waaki nako te kataumwane ao ti kona ni manga rawea boon bwaai aikai man ara *supplement* ke mwakan te Minita are iroura arei. I taku bwa kona n ota n anne bwa anne angan te kataumwane ngkana akea te kataumwane ao iai te *supplementary* ae kona ni karaoia ao anne man mwakan te Minita ma tia kona ni karaoa anne bwa are e a bon aki naba bwaati te kataumwane n te ririki arei ao are ko noria. Ma ti kukurei bwa ti kataia ni karaoia ao e reke mwanenakina te Tia Babaire man te buoka.

Ngaia are ti na karinna man te kataumwane ngkanne ngkai bwa e a buokaki bwa tia kataia ni kakaea ara anga bwa tera angana ae ti na waekoa ni karokoa ma anne bukina e aki roko n 2020 te bao aio bwa ngke ko kabwata te kataumwane ao ti kona ni kabongana mwakan te Minita are n te *supplementary* ni kaboa riki arei n rinnakoia ma are koa katokia bwa e aki bwaati te kataumwane ao are kona ota n anne, ngkana akea te kataumwane aei ti kona ni karina n ara manga kataumwane ma ti aki kona ni karaoia bwa e aki bwaati te kataumwane ao ara manga kataumwane n te tai ae nako anne rekerekena ao ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki te kateniua n tai.

Hon.Ieremia Tabai; Te Tia Babaire ao e a koro au tai, te Tia Babaire au titiraki bwa I noora are e taekinna te Minita n te kataumwane bwa bon akea n te kataumwane taekan te bwai are n ana *supplement* akea, ao kona kanga n taku bwa e rekereke aki rikin te bwai arei ma te kataumwane akea n te kataumwane ao te kataumwane ao ae imatau aio te Tia Babaire akea. Ngaia are anne bukina te Tia Babaire ao I kan titirakina te Minita bwa bukin tera e aki karaoaki ae mai mwaaina ao ibukina n te kataumwane akea te n te kataumwane te Tia Babaire are a taku bwa aongkoa iai.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Alexander Teabo; Tao e aki ota te Tia Tei n au kabwarabwara akea n te kataumwane ma ngke arona bwa e bwaati te kataumwane are ni 2020 ti kona ni manga uotarake te manga kataumwane ibukin bwaai aikai anne ae I nanonna ma are ko aki kabwatia ao ti na kanga ni manga kataumwanea te bwai ngkana e bon aki bwaati te kataumwane ti na kanga ni manga karina boon te naan bwai aikai ni kakoroan bwaai aikai are e kakoroa te tia buoka are ngaia ae ribuakaira. Tao e a kaman nakoina ao e tau ate bwai aei ao anne bukina teuana ae ti taku bwa ti bon riai n rinanon aei bwa e a oti mwin ana mwakuri te tia buokira ae e aki karokoa inanon taina ao e kakerikakia e uarereke e na kabaea n aekakina aio ao ngkami kam a manga kabwaata te kataumwane ao ngke arona bwa e bwaati te kataumwane iai ara kona ni manga karaoa te manga kataumwane ibukin buokaia ataei bwa e na roko te bao ni 2020 ma e aki roko bwa kam aki kabwaata te kataumwane ibukin 2020 ao ngke arona bwa e roko ao tia kona ngkanne ni manga karina ara kataumwane tao kam na kona n noria n te ririki aei ao e a roko te bus. Ae N na tuangi ngkami n aron au kauoua ni kaeka a nang roko bwaai aikai bwa are ngke kam aki kabwaata te kataumwane ao ti kakaea angana ao e rabwa te Tautaeka n Inria bwa ngaia ngkai ae anganiira te kataumwane ibukin aei bwa ngaia ae nang roko ni 2021. Ma e kona riki ni moantaai ngke arona bwa kam kabwaata te kataumwane arei bwa e mwawawa bain te Minita te mwane iai mwakana ian te tua ae ti kona ni manga *raise* boon bwaai aikai te Tia Babaire. Anne ae inanonna ao au kantaninga ko ota n anne bwa anne tuan te kataumwane ao ngkana akea n te kataumwane n 2020 ao antai riki

ti kona ni karaoia imwina n te *supplementary* ma ti aki kona ni karaoia ibukina bwa e a toki mwakana ke e a toki bwa te Auti n Tei e a totokoa te kataumwane arei anne nanona.

Tibiika: E a bon bane buokan te titiraki ao tia nakon ara titiraki are imwina ae e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tabuaeran Hon.Tewaaki Kobae ao e na kaekaki iroun te Minita e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon. Martin Moreti te Minita ibukia Aine te Roronrikirake ao Takakaro ao kamweraoi ao e nakoim te Tia Tei.

TE KAMATATA IAON TE MWAITI NI MWANE NI KARA AE BWAINAKI NGKAI

Hon.Tewaaki Kobae: Ko rabwa te Tia Babaire ao imwain ae I waaki ao te kamauri nakoim ao nakoia kaain Cabineti te Beretitenti ma kaain ana tiim, ao ai bon Taan Tei aika raora n te ingabong aei ao ai nakoia kaian abara, kaain Kiribati ni kabane ao e moarara riki kaain ara Tabuaeran akeke tao a teimatoa naba ongoraia n te rerio. Au titiraki ngkanne aio te Tibiika e kangai:-

E kona te Beretitenti ni kamatata nakon te Maneaba aei bwa tera te mwaiti ni mwane ni kara ae bwainaki ngkai ao e kanga aron kabwakana ko rabwa?

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa riki temanna te Tia Tei mai Tabuaeran ao aei ngkanne kaekan ana titiraki:-

Mwaitin te mwane ni kara ke te rate ae bwainaki ngkai bon $200 te taara te namwakaina are e moanaki man Tebetembwa 2020 ian te kainibaire ian te mwane ni kara ae kakabwakaaki ni katoa moan te namwakaina. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki te moantai.

Hon.Tewaaki Kobae: Ko rabwa I a kaitaua te Minita n ana kamatata ao e koaua bwa anne te bwai ae riki irouia kaain abara bwa ngke e nako te *back pay* ao ara kantaninga are $200 te taara ma ngaia nanona e aki koro nanon aio. Ian tao te *policy* ke ana kainibaire te Tautaeka are tao e a manga kawenea n te tai aio ma e nang *effective* man te namwakaina ae Tebetembwa. Ngaia are anne te bwai eng e riki bwa kanga te mangaongao irouia kaain ara abamwakoro ngke a kantaninga te mwaiti bwa iai ae bwaka aia mwane ae $400 iai ae bwaka aia mwane ae $160 iai ae bwaka aia mwane $200. Ngaia are a manga bon manga titiraki e kangara ngkai aron ara mwane te Tia Tei ngkai e a mangaongao bwa nakekei e bubura

aia mwane ao kanga tera te bwai ae e a riki ngkai. Ma I kaitaua te Minita n te tai aio ao e a teretere ngkanne ao I taku bwa e nang rau nanoia ma ngaia te $200 n taara anne e na ti nako ke e na moanaki man te namwakaina ae Tebetembwa, ao nanona e teimatoa naba ngkai ni kakaria ara botanaomata bwa I taku bwa e tuai n itiaki te *back pay* are man Tianuare ni karokoa te namwakaina ae tia roko ngkai n Ritembwa ao e kona ngkai n noora te Tautaeka ao tao te Minita are tabena e riai ni karokoaki imwain te ka kiritimati bwa are e a nang rawata te bobotaki ngkai. A rangi ni kainnanoia bwa e na riai ni waekoa n reke nakoia ni itiaki te *back pay* tao e kananonaaki ni May ni karokoa tao ngkai. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon. Martin Moreti; E rabwa te Tia Babaire buokan te titiraki ao I taku bwa e a tia ni manga roko te kauoua ni *back pay* irouia kara ao ara kantaninga bwa e a bane n tia naba n roko naba i Tabuaeran bwa te kateniua kanga otara irouia kara ngkai are e a moanna ni bane ae iai ae na *pay out* n te wiiki aio ao ara kantaninga bwa a na bane n nakoraoi bwaai ni kabane ngkana iai ana kanganga te Tia Tei mai Tabuaeran bwa a tuai n rin aia kara ti kona ngkanne n reitaki ni iraorao ma ngaia. Ma ara kantaninga ngkai bwa kara a bane n reke aia mwane man Tianuare ni karokoa aongkoa ai Ritembwa ngkai ae nang bwaka n te wiiki aio. E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Tewaaki Kobae: Ao kai e nang akea buokana te Tibiika bwa ai te kakaitau ngkanne ngkana arona bwa e koaua bwa e a tia n nako te kauoua ni *payment* ibukin kaitiakan naba te *outstanding* are e tuai ni *paid* anne, ma tia bubuti riki bwa e bia kona naba ni kaeaki nanon aia babaire ae reke ngkai are e na bwaka ni katoa moan te namwakaina. E bia kona ni karaoaki anne ni kabane kaain Kiribati bwa ti aki nanona bwa are ana nako n rimwi n aekakin are I taku bwa ni bon te wiiki aio are e a roko iai kaara ni kawarira nakon ara Party aika a kakaokoro ni kaota aki raun nanoia ngke a roko ni kan ana aia mwane. Ao e aki tauraoi bwa ngaia tao e a kantaninga tao te Kaabong aei.

Ngaia are e bia kaeaki raoi nanon are e a tia n taekinaki n te tai aio bwa ni katoa moan te namwakaina. Ao ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon. Martin Moreti: E rabwa te Tia Babaire buokan te titiraki ao bon anne ara kantaninga ao ara kabanea n tamaroa nakoia ara kara ti karautaeka ngkana arona bwa iai te

iremwe teutana nakoia kara ao ngkai au kantaninga bwa ti bon teimatoa iaon kabwakaan aia mwane kara ni katoa moan te namwakaina koraki. Ngaia are ngkana tao iai te iremwe teutana irouia kaain ara aobiti ara kantaninga e aki manga oki n riki aio ao ara kantaninga bwa e a bon matata bwa ti aki ke kanga angina te tai ke moani wikin te te namwakaina e na riai ni bwaka ao anne te kantaninga ae tia tiku iaona. Ngkana iai te bitaki ao au kantaninga bwa ara Botaki ni Mwakuri e na riai ni katanoata ngkana iai te kanganga e aonga n are e ti na *avoid* te kanganga irouia ara kara are ana mwainging e tuai tauraoi ao tera. Tia bubuti nakoia ara koraki bwa a taraa te itera aio ni katamaroa riki ao ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki te kabanea n tai.

Hon.Tewaaki Kobae: Ao kai tao e a bon babane bwa are eng e a tia n anga bwanana te Minita tao ni kaumakia ana *officials* bwa ana kona ni *makesure* bwa e na aki manga riki ae tia n riki n te tai aei. I a kakatekeraoi naba nakon ana waaki ma ana kantaninga.

Tibiika: E a bon bane buokan ara titiraki anne ao tia nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Marakei Hon.Moanata Ientaake ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki ibukin Tautaeka Inanoa Hon.Boutu Bateriki e nakoim te Tia Tei.

KARAON TE KOTIWEI ARE IMARENAN BWAINUNA AO NORAUEA I MARAKEI

Hon.Moanata Ientaake: Ko bati n rabwa Hon.Speaker ao imwain ae I tabeka au taeka ao I anga moa aia kamauri kaain Marakei bon nakoim te Tibiika te Beretitenti te kauoman, Minita, ngaira Taan Tei ao ai bon kaain Kiribati ni kabane ake a ongora. Kam na bane moa ni mauri. Ao e kangai au titiraki:-

I kan butia te Minita are tabena are tabena bwa e na kaongoa te Maneaba aei karaoan te Kotiwei are imarenan Bwainuna ao Norauea iaon Marakei e bati n rabwa?

Tibiika; Te Minita am kaeka.

Hon.Boutu Bateriki : E rabwa te Tia Tei mai Marakei ae karineaki ao aio kaekan am titiraki:-

E tauraoi au Botaki ni Mwakuri n rinanoa te karikirake aio. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Moanata Ientaake: I a bon anga au karabwarabwa ao au kakaitau ao aia kaitau kaain Marakei nakon te Minita ae nang wiiraoi aio. I kakoaua

bwa ti a ongo ae nang iangoaki aron karaoana, ao tao ni ngai taiaoka.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Boutu Bateriki; E rabwa te Tia Tei ao e koaua e a bon tia ni karaoaki te kotiweii are imarenan Bainuna ao Norauea i Marakei ma e noraki bwa iai te kanganga teutana tao iai taabo tabeua ae bon rootaki. Ngaia are e a manga karaoia aia kamatebwai riki iai te naan Intinia n te MISE, e na tiku inanon bain te MISE ao ngkanne tia manga ongongora irouia bwa tera te *update* iaona. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki te kabanea n tai.

Hon.Moanata Ientaake: I karabwa anne bwa are bon iai naba te kanganga n ara kotiwei are e a tibwa tia ao kanga iai tein teutana iai, tao n aron are e taekinna te kauoua ni kotiwei aio I anga riki au bubuti ao e aoria bwa are e a iangoaki karaoakina. Ao tao teutana te bwai ae N na bubutia te Minita ae karineaki ngkana e kona ni ibuobuoki ao ngkana e karekerekea n ana iango. Bwa ara kaawa are kanga Bwainuna are kanga a kaai ni botaki aia reirei ao a bon bubuti ngkai bwa ana bon tannako ni *primary school* ao e rabwa ae a tia ao e a kanganga aron te ririanna imarenaia bwa are aongkoa kanga aki maaki. Ma are e aoria bwa ngkai I a ongo te bubuti aio ao I a ongo kaekana ao I a karabwa riki te Minita ae karineaki ao tao e a bane au titiraki mai ikai ao ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Boutu Bateriki; E rabwa te Tia Tei ni buokan aa titiraki te Tia Tei ae karineaki ao e koaua I a bon tibwa oki naba mai Marakei te Tia Babaire ao e koaua I bon noria bwa bon te kotiwei ae te kabanea naba n abwabwaki iaon Marakei. Ao te aira e bon rangi ni korakora nanona e bon matoatoa aron te tabo aei ao e koaua ti na bon kataia n noria ni manga kibaria n te tai aei bwa e na noraki ao tao ai tiana mai iroun te MISE ao tia manga reitaki ma te Kauntira ao bon Taan Tei aika a karineaki. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ao e a bon rau nanon te Tia Tei n ana titiraki anne ma kaekana ao tia nakon ara titiraki are imwina. e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tabuaeran Hon.Tekiau Aretateta e na kaekaki iroun te Kauoman ni Beretitenti ao bon te Minita naba n te mwane ae karineaki Hon.Dr Teuea Toatu e nakoim te Tia Tei.

TE AKI RAU N NANO N ANA TIAATI DBK AO KHC AE $5 IBUKIN TE BOON BEBA AO INGKE

Hon.Tekiau Aretateta: Ko rabwa te Tibiika ao aio au titiraki n te ingabong aio:-

Ngkana kona buuta am KPF ao iai te form ae ko anganaki ae kona uotia nakon te housing ibukin atakin am outstanding bwa iai ke akea man kambwakana aikai bwa te kanganga bwa e a manga tiaati $5 te taara. Au titiraki nakon te Minita bwa e aera ngkai e a manga tangiraki $5 te taara? Ko rabwa.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu; E rabwa ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabuaeran ao aio kaekana:-

Aia tiaati DBK ao Kiribati Housing Cooperation ae $5 te taara bon ibukin kaitaraan boon te beba ao ana ink te printer te iti ma aia tai taan mwakuri ni kakaea te rongorongo are e kainnanoaki ao e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Tekiau Aretateta; E rabwa ana kaeka te Minita ae kanga ai ngkam kanga e kaekaeka n aki akaka. E koaua te $5 n taara ibukin boon te ink te beba ao bon taraa te titiraki. I uota te beba te *form* nakon te Houing I uotia bwa I anganaki man te KPF ao e kangai te titiraki arei. Iai ana tarau neiei ke akea? E ti kangai *no* e koreia n te ben *no* ao e titambwanna ao e anganai naba $5 te taara. Tera ngkanne ae mwaneweaki ikai ae boon te *printer* boon te ink, boon te iti, boon kakaeakin te bwai ti aki tabena ae te tia mwakuri ae e na kakaea te bwai.

I riki n tabeka aio bwa e a bon nang korakora te tau mwane ao e koaua ae kanga e bon aki *make sense* te kaeka aio ma e koaua e kona ni bubutiaki te Minita bwa e kona ni kauarerekeaki riki bwa tao ni 50c ngkana ngaia bwa teuana te kanganga iai aika a bon *volunteer* aia KPF bon kakabwaka nakon te KPF ao a nang butia ni kabane ao e a manga tangiraki bwa iai aia *loan* n te Housing ke akea, aia loan n te DBK ngke bon taan oroben nakai ao a nang buuta aia KPF ao a manga tauaki $10 te taara bwa are $5 ikekei ao $5 ikekei. Ti aki ti ngaia n am aobiti naba ae te Finance ngkana iai ae e a bane ana *loan* ma e a tangira ana *claim* man te DBK ke te KPF ao e tangiraki ana *latest salary* ana *payment* te tia mwakuri aio, e tangiraki uoua te tai ae kona anaia ao kona angan te KPF ao ngke ko anaia ko tiatinaki $10 te taara ibukina ngke uoua te *pay day* ae kona tangiria.

Aio e a bon nang bobuaka, ao iai naba teuana ae iai ana mwane temanna ae ana bwakabwai ae nako Kiritimati te tia mwakuri aio ao e *return* boona nako Tarawa ao e a

okira Tabuaeran ao e a rangi n tangira ana *return* arei bwa e nang manga kaokaki, 4 ana *pay day* ae akea $20 te taara ibukin kakaean are teuana ana *pay* $20 te taara are te kauoua $5 te taara $5 te taara ni ikotaki ma kaukan te *file* $25 te taara ae ti *pay* e kanga n riki te aekaki aio e kanga n reke te aekaki aio ae ai te $5 n taara ae e katoa te bwaka mwane e kona ni kaeka aio te Te Minita ko rabwa.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu: E rabwa buokan te titiraki ao e koaua eng I noora aron kanga aron te tangi n nano ao te aki kukurei ibukin te babaire anne. Ao I taku bwa eti ao are I taekin taian kabanemwane aikai ao teuana mai ibuakoana te ink n te printer ao tao iai naba aia tai taan mwakuri aia raa riki. Ma I kakoaua ae taekinna te Tia Tei bwa e taku bwa e rawawata ma tao e na manga rinanoaki riki taian *charges* aikai ngkai kanga ni bon tabetai tao e aki. Ma tao e koaua bwa kabwarabwarana irouia bwa are tao e na ataia nab ate Tia Tei ae karineaki bwa taian bubuti aikai ti aki te bwai are irangaun. Ngkana ko taraa te ririki te ngaa tabun ae roko ae te aomata ae te aekaki ni bubuti anne e nakon DBK ao terana riki.

Ngaia are n tabetai ao iai naba aron tao e taraaki ae ana itera e kana te tai ke tao iai itera ni kabanemwane tao ngaia anne bukina are a kataia n tiatina te mwaiti ae $5 te taara ke tao e raka n aron are e taekinna. Ma I noora aron te aki rau n nano ao tia manga bon tekateka ma kaain DBK ae tao a mena iaau ao te Housing are e mena ian te Beretitenti ao tao tia manga iangoi riki bwaai aikai bwa e koaua n te itera teuana ti na riai ni buokia taian *members* n tokin te tai. I taku bwa e koaua bwa n tokin te tai ao a manga bon *necessary charges* aikai. Ma tao e koaua a kataia n *justify* ni kangai ti aki te mwaiti ae karako bwa ngkana ko ikotia n te ririki bon te ngaa tabun te aomata ae roko n aekakina anne tao *plus part* of tera ma e na aki raraoma te Tia Tei bwa e na rinanon riki te babaire anne ao tia kataia riki ni katamaroa n te aro ae e na ibuobuoki nakoia naake ana iangoa aia bwai.

Ma tao imwain ae I kabanea riki au kaeka n aei I taku bwa e kakawaki ae N na taekinna inanon te tai aio bwa teuana raoiroin te KPF n aron ae tia tibwa tia ni maroroakina te titiraki are mai mwaina aio te tai are a kona iai ni manga okira iai te KPF ni kabongana ibukin aia iango ni karikirake ke bwaai tabeua. E rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Tekiau Aretateta: E rarabwa ana kaekaeka te Kauoman ni Beretitenti ao e koaua e bon riai n rinanoaki aio bwa e a bon taraa n rangi ni bobuaka

ao n aekan naba are I roko n te Housing N na bon ti karakina are I roko I nikira te *form* arei ao e aki koro teuana te teekan e ti taraaki ao e ti tiainaaki ao I anganaki naba kanga akea, bwa ti aki te *ink* ke te *stamp* are a kabongana are ti a tia ni mwamwakuri ma te titabmbwa ai uoua ririkin ara titambwa ao e tuai man bane ana ink bwa te bwai are ko ti kangai akinna ao koa titambwa naba.

Kanga bon akea te kabanemwane iai ao ti aia ben ae e aki bane bwaana bwa a ti korea *no* ao a titambwanna ao anganai naba, ao e rabwa are e a tia n taekinna te Minita ae karineaki e na riai n rinanoaki ao tia bubuti bwa aio bon buokaia te botanaomata ao riki ngaira Taan Tei ake ti biriakini aia bwai ara botanaomata ti kaitibo ma te aekaki aio ao ai bon $4 te taara nanona $10 te taara iaon temanna te aomata bwa are Housing ao te DBK te $10 te taara ni katoa temanna te aomata ti ibukin Korean *not* ao e titambwanaki. Ko rabwa.

Tibiika; Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu: E rabwa N na kamatoa riki bwa e na aki raraoma te Tia Tei ae karineaki ti na rinanon te bubuti aio ao ni katamaroaki ibukin buokan ara botanaomata ao e rabwa.

Tibiika; Buokan am titiraki te kabanea n tai ao e a bon nanoraoi te titiraki anne ni kaekanaao tia nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei mai Teraina Hon.Nantongo Timeon e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki ibukin Tararuan te Mauri ao Katoki Aoraki Hon.Dr Tinte Itinteang e nakoim te Tia Tei.

NORAN RIAIN KARAKAKIN AIA MWANE AORAKI N TE AONO N RAINA MAN $5 NAKON $10 TE TAARA N TE BONGINA

Hon.Nantongo Timeon: Ko rabwa te Tibiika ao tao I a moana au titiraki aio ma te kamauri aia kamauri kaain au abamwakoro ae Teraina nakoimi ni kabane te Tibiika ao kaain am aobiti, te Beretitenti ma kaain am aobiti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita, ngaira Taan Tei ni kabane ao taan ongora ni kabane kaain Kiribati ni kabane kam na bane ni Mauri. Ao e kangai ngkanne taekan au titiraki aio Madam Speaker:-

Ngkai te Aono n Raina bon iai rakan bobuakan te maeu iai ni kabotauaki ma aonon Kiribati, ai bon aia bubuti aoraki bwa e kona te Tautaeka n noora riain karakan boon maeuia man $5 te taara nakon $10 n te bongina? Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita

Hon.Dr Tinte Itinteang; E rabwa te Tibiika ao imwain ae I waaki ao tao te bwana moa ni kamauri nakoira ngaira ni kabane ae ti bane n roko n tamaroan te moaningabong aio.

Kam na bane ni mauri. Ao aio ngkanne te Tibiika kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki:-

E kukurei au tabo ni mwakuri n rinanoa karakan aia arauenti aoraki n te Aono n Raina .

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Nantongo Timeon: E rangi n rarabwa te Minita Madam Speaker e rangi n rarabwa kaekan te titiraki ae rangi ni kakukurei ao buokan au titiraki. Tao ni ngai ae iangoia te Minita ae tao e na kona ni ira te ririki ae boou aio ke iai ana tai te Minita ae tia ni iangoia ao Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang: E rabwa riki buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki ao e koaua te Tibiika e raoiroi bwa are e nang bon nako te kataumwane n te bong aio ao ai kabwatan te kataumwane mai irouia kaain te Auti aio ao tao a waakina naba aia kainibaire kaain au Botaki ni Mwakuri. E rabwa.

Tibiika; Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Nantongo Timeon: Ao ai bon te kakaitau ae moan te bati nakon te Minita ae karineaki ao e koaua ngkai ti ataia bwa iai te kataumwane ae nang nako ngkai ao ae a bon ongo riki kaain ara Aono n Raina kaain au abamwakoro ae Teraina ao ni ikotaki ma aoraki ake a ririn i London n te Onaoraki ke Tabuaeran ao bon Kiritimati naba ao a bon ongo te kaeka ae moan te kakukurei ao tao I a moantaai naba ni buoka kabwatan te kataumwane ao e rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang: E rabwa te Tibiika bwa ngaia tia kaai ni ikarekebai ma te Tia Tei aio ibukin kanakoan te kataumwane aio n te bong aio ao e rabwa.

Tibiika: Ao tao ai bon akea buokan te titiraki bwa e nanoraoi naba ma kaekana ao tia nakon ngkanne n ara kabanea n titiraki n te ingabong aei e na tabekaki te Tia Tei temanna mai Makin Hon.Pinto Katia ao e na kaekaki iroun te Minita Hon. Martin Moreti te Minita ibukia Aine, te Roronrikirake Takakaro ao Kamweraoi ao e nakoim te Tia Tei.

NORAN RIAIN AIA MWANE KAARA AKE A TIA NI MOTIRAWA IMWAIN AE REKE IROUIA TE BACK PAY

Hon.Pinto Katia: Ko rabwa te Tibiika ao imwain naba ae I tabeka au titiraki te Tia Babaire aio nakoim ao e kakawaki bwa ti na riai ni kamaurira inanon te ingabong ae tamaroa aio moa nakoim te Tibiika

ma kaain am tabo ni mwakuri te Beretitenti ae karineaki ma ana kauoman ao am Minita ao ai bon ngaira Taan Tei ni kabane ao ai moarara riki nakoia au botanaomata iaon Makin ao iaon Kiribati ni kabane kam na bane ni Mauri. E koaua te Tibiika aio ngkanne taekan au titiraki are nambwana 67:-

Bwa inanon namwakaina aika a nako ao iai kara aika a tia ni motirawa imwain ae na reke irouia te back pay mai iroun te Tautaeka. E kona n reke ana ibuobuoki te Tautaeka ngkai e kakoaua bwa e na bon riai n tia n reke aia mwane kaara aikai? Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon. Martin Moreti: E rabwa te Tia Babaire ao e rabwa te titiraki ae tabekia te Tia Tei temanna ae karineaki mai Makin ao aio ngkanne kaekana:

E tauraoi te Tautaeka n rinanon te bubuti aio. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Pinto Katia: Ko rabwa Madam Speaker ao I nang kaitaua te Minita ae karineaki man te Tautaeka n aron kaekana bwa e na riai n ota te te bubuti aio te Tia Babaire. I taku bwa ti bon kakoaua te Tia Babaire bwa bwa are tao N na karaka teutana bwa iai kara aika a tia n ongo kanoan tao mwiin te motinnano te Tia Babaire, ao tera te bwai ae riki irouia kara aikanne bwa a nako ni waaki n tarau ian te kantaninga are aongkoa e na manga reke riki te top up aio kara ake kanga imarenan 65 te ririki ni waerake te Tia Babaire. Iai aia mwane ao anne ti kaitau bwa e a tia n reke irouia are e teimatoa n reke ni katoa namwakaina ma a noora ngkanne bwa iai te mwane n raka riki are e na reke nakoia ngkanne nakon te back pay te Tia Babaire.

Ngaia are N na butia te Minita ae karineaki bwa tera ngke e noora riain aio bwa e na riai ni kaman tia n reke irouia ma are tao a kabuanibwai maeuia imwain Aokati te Tia Babaire. Ma are e aoria bwa are I a katikua nakon te Minita ma ni bwana n nanorinano bwa tera ngke e kona n noraki riain aio te Tia Babaire.

Tibiika; Te Minita.

Hon. Martin Moreti: E rabwa te Tia Babaire buokan te titiraki ao e koaua n aron au taeka are ti na rinanona ibukina bwa na ra policy ngkai are bon akea manewean te back pay irouia ake tao a tia ni kabuanibwai, bwa are kanga bon te kabuanibwai te Tia Babaire are bon ti aki ara bwai bwa are ana bwai teuare i karawa. Te mate are bon ti aki ara bwai bwa are e bon kona ni kabuanibwai temanna n te tai teuana ma teuana. Ma iai ara iango ni katamaroa aio are iai ara

beba are ti na iangoia inanon aio kiokina bwa ara policy ae ngkai e aki teretere kanga te back pay nakoia ake a ti kabuanibwai.

Ngaia are e na tataninga teutana te Tia Tei ae karineaki bwa ti kataia ngkai ni karaoa ara beba ibukin tarakin te bubuti aio. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Pinto Katia: Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa ana taeka te Minita n ana kamatata bwa kanga inanon are kanga a bon maeu ni karokoa imwain Aokati are aongkoa e a tibwa nako iai te back pay te Tia Babaire ma e aoria ti na bubuti nakon te Tautaeka bwa tera ngke e noora aio bwa e aonga n are tao e na reke naba buokan tao kabuanibwai ake a tia naba n reke inanon aia tai ni maeu kara aikai te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon. Martin Moreti: E rabwa te Tia Babaire ao anne n aron are I a tia ni kaeka iai ara beba ae tia n tauraoi ibukin kaekan ana bubuti te Tia Tei ae karineaki ao ai uotakirakeana ngkanne ao ara kantaninga bwa e na nakoraoi.

Tibiika: Ai bon kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Pinto Katia: Ko rabwa te Tia Babaire bwa are akea buokan au titiraki ma I a kaitau nakon te Minita ae karineaki ma ana taan mwakuri, ao tia kantaninga are imwina te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon. Martin Moreti: Tao e rabwa te Tia Babaire tia katekeraoia ara kara riki ngkai e koaua e nang manga reke aia mwane n te wiiki aio tia bane ni katekeraoia ao ngke a tia ni kabuanibwai ti katekeraoia naba a bon ririaki n tamnei ma tao tia noria ngkana arona bwa e a bon reke te mwane anne irouia, bwa are aikoa nang kainnanoia bwa are a bua rabwataia ma ara kantaninga e na mena naba irouia aia utu akana a nang manga kabongana. E rabwa te Tia Babaire.

ao e rabwa te Tia Babaire tia katekeraoia ara kara riki ngkai e koaua e nang manga reke aia mwane n te wiiki aio tia bane ni katekeraoia ao ngke a tia ni kabuanibwai ti katekeraoia naba a bon ririaki n tamnei ma tao tia noria ngkana arona bwa e a bon reke te mwane anne irouia, bwa are aikoa nang kainnanoia bwa are a bua rabwataia ma ara kantaninga e na mena naba irouia aia utu akana a nang manga kabongana. E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Ao ngkanne are tia bon roko naba n tokin ara titiraki ibukin te ingabong aei tia nakon ara bwai are imwina.

Kiraaka : Kometenakin taian Biira.

Taian Biira

Tibiika: Ngaia Taan Tei ngkai ti nang waaki nakon ara Komete n aron ane iaon ara Ota Beba ti na rinanon moa ami Salaries and Allowances of Members of the Maneaba ni Maungatabu Amendment Bill 2020. Ma imwain ae ti waaki nakon ara Komete ao I a butia moa.

HE.Taneti Mamau: point of order.

Tibiika: Tera am point of order te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: Kabwara te bure tao kanga n te beba ae imatara aongkoa te Appropriation Bill tia manga ongora iroum. Ko rabwa. Aongkoa ian te naan Bills Committee stage iai 4.1 ao 4.2, ngaia are aongkoa 4.1 te Appropriation Bill ao te kauoua ni Komete ngkanne 4.2 salaries and allowances. Aongkoa ngkanne a tia ao te kanimaua ngkanne te second reading e rabwa.

Tibiika: I kabwara bure bwa tao iai teutana te kaokoro ma au pink paper ae I anganaki aei ma ti a kaetia ngkanne kee. Ngkanne ti nang tauraoi nakon Kometenakin Appropriation Bill 2020 au kantaninga bwa a bane n tia n reke ami boki ni Kataumwane ao bwaai ni kabane ake kam kainnanoi Taan Tei ibukin rinanoan ke Kometenakin ara Kataumwane ibukin 2020.

Ngaia are N na kanakoa ngkanne ma imwain ae waakina ara Komete ao N na butia Sergeant bwa e karuoa ara mace.

KOMETENAKIN TE BIIRA IBUKIN TE KATAUMWANE 2020

Tibiika :E nang Komete ngkai ara Auti ao ti na waaki moa man te Tietura are n rabwatan te Biira kam a taiaoka Taan Tei n noora te iteraniba 2 n ami Biira anne bwa ti na waaki iaona. Ngkana e reke iroumi Taan Tei ao Minita ao tia nakon ngkanne te moan atu ni kabanemwane are 09 ana Aobiti te Beretitenti n te mwaiti ae $2,561,681 I a kauka te maroro nakoimi Taan Tei ni kaotaota iaon te ware anne. Te Leader n te Kaitara.

ATU NI KABANEMWANE IAON ANA AOBITI TE BERETITENTI

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire ao tabeua ara titiraki ni kaotaota iaon ana Kataumwane ana aobiti te Beretitenti n aron are e oti n te boki ni Kataumwane tao te moan titiraki moa bwa tera kanoan tao ana iango

ke ana plan ana aobiti te Beretitenti ibukin te ririki ae na roko aika kanga tao a boou ae ngaia ti noori te naan ware ngkai aika a raka iaon ana Kataumwane. Ma ngkana I kona n titiraki ibukin mwaitia ana tia mwakuri bwa tera rakan kanoan ana waaki nakon te ririki ae na roko ae ngaia ae ngaia ae tao e na manga kainnanoia riki ana koraki aika a boou ao iai riki te naan raka ni ware tabeua aika a uarereke. Ma ngkana ti kona moa n ti titiraki iaon anne bwa e aoria n are e matata kanoan ana plans ao ana strategic plan ana aobiti te Beretitenti ae ngaia ae na kainnanoa mwaitin te Kataumwane ae ngkai ae wene n ana boki ni Kataumwane n ana taibora aei. Ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: E rabwa buokan ana titiraki tao ni kamatata iaon tarakin ana waaki ana aobiti te Beretitenti tao riki babaire te naan strategic plans are ana kona n rekereke ma aron rakan te resources ke rakan te kabanemwane. Ao e koaua tao n tarakin te taratara ibuki manga te waaki ibukin te aua n ririki ae na roko ao are e a tia n otinako ana strategic plan te OB ma ibukin riki te ririki ae na roko ao iai kanga tao katoamauakakin riki are ti aranna bwa ara kaeka nakon bwaai aika a riki tao riki n aitara ma te disaster bwaai aika a kona n riki ngaia ane iai te new post iaon te MFSC. E aranaki bwa te emergency response officers ae te Level 9-7 teuana ao teuana te Assistant Secretary te Tia Koroboki ae boou bwa are bon akea ngkai. Ngkam e aera ngkai akea ma e a nang rikirake naba te mwakuri ni ibuobuoki bwa are a rangi n riki ngkai tao riki n iteran te disaster ao te climate change ae angina ngkai a bon kabonganaki taan mwakuri aikai ngkai ni ibuobuoki nakon te naan katabetabe aika a raka aikai.

Iai ngkanne teuana naba kanga ibukin katoamauakin riki ana mwakuri te Cabinet bwa are angina te tai e a kona n raka te meet ngkai uoua ao tia bon tangiria naba kanga n ririmwian te naan babaire bwa ana kibaraki naba n te tai ae waekoa, ngaia ane kanga iai naba kanga teuana te post ae kanga e kateaki are e kateaki ian te tua bwa are e na bon ti taraaki moa ni ibuobuoki ngkana iai itera n taai ake e a manga taku bwa e mwakuri e kona ngkanne ni manga raa ni manga mauna. Ngaia are ti kaaki ian are kanga ti aranna bwa te administration assistant ane anne teuana ao teuana te tia ibuobuoki naba are ni bon te State House kanga akea ngkai te mena ae te Landscaping bwa iai tarena ni kona ni karaka naba aron babairean aontano ao katamaroan aontano riki ngkai iai te kantaninga bwa e nang bitaki kanga manga kateaki te Mini State House ae boou. Anne ngkai kanga n aron are e bon rin naba n te

Kataumwane. Tao akanne kanga kakimototoana ao akanne kanga ibukin ana aobiti te Beretitenti kanga taraan te bitaki te kaeka riki ni katamaroa nakon bitakin kanoan bong ao kabuanibwai aika a kona n riki ikanne ao e rabwa.

Tibiika: Ngaia te Leader n te Kaitara am titiraki.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire ao e koaua e rabwa te Beretitenti n ana kabwarabwara ao ti noora kakawakin katoamauan riki ana tiim ibukin riki te kabuanibwai kibarakin te naan kanganga bwa are a nang tiraua naba ngkai bubuti inanon bain te Beretitenti ibukin kamanoan nako aia tabo te botanaomata iaon abamwakoro ao tao e bon kainnanoa naba ana koraki temanna. Ma ti iaon are ti kan ongora naba bwa tera ana kantaninga ibukin ana compound arei bwa I taku bwa te aomata are e na kateirakea ibukin kanakoraoan aontano e mena ian ana mena te aobiti are bon iai ngkai ana gardener tera te State House ma tao anne ngkai taben ane aei ngkai te Post ane e na teimaan bwa ti aki n ae te subanormaly are tao e tia tabena arei ao e a tia tabena arei ao akea naba. Ma are aikai te naan investment kabonganaan te allocation of resources kabonganan te kaubwai ae ngaira ngkai ti taraia bwa e na kanga tao te naan kaubwai aikai ke te naan resources aikai tao ni buoka kainnanon te botanaomata n aron ane e maneweia te Beretitenti ao tao e kakawaki ae na nang tamaroa naba ana aobiti kautun abara ma tao ibukin ae tera raoi ae nang priority tera raoi ke tao ae e na moanibwai iroun tao te Beretitenti n ana aobiti ibukin te ririki ae na roko ao e koaua ti noria e koaua bwa iai naba ane ibukin te State House ae boou ma tia manga mena ara titiraki iaon anne. Ma ibukin ae raka ngkai tera te Kataumwane ibukin booia taan mwakuri ao iai te raka ao bon iai naba ae nang bubura naba iaon are booia nakana a boou aikanne.

Ngaia tao tia karekerekei naba maw kanoan ni kabane ana bwai ni mwakuri te naan tools ana aobiti te Beretitenti ana Human Resource ana bwai ni mwakuri ae kainnanoi ibukin kakoroan nanon aikanne. Tao ana kanga ngkanne n raa aikai ni kakoroa nanon ana kanoa ni mii te Tautaeka ibukin te KV 20 ao riki tao kanoan ana kouru n te ririki ae na roko. Tao te titiraki teuana ibukin ana bwai ni mwakuri bwa are ti noori kanoan ngkai ana Kataumwane ae iai ae e nang kakawaki naba aron tao te reitaki ke tao barongaan tao ana waaki te Tautaeka bwa are ngkai tabena teuana are iaon n aron ane e teretere ikanne ibukin kanga barongaan raoi ana kainibaire te Tautaeka ae bwanin ke rabwatan te Tautaeka ae bwanin ke te policy coordination ao te communications ae nang kakawaki. Ma ti kona ni

bubuti bwa tera kanoan ngkai ana iango n te ririki ae na roko ae ngaia tao e na manga katamaroa ae tao e na manga kaokoro naba ibukin kanakoraoan te itera aei te Tia Babaire. E aoria n ae matata nakoira bwa kabonganaan ke kainnanoan te naan mwane aikai riki ana bon tao e na iai mwiina nakon te botanaomata ae tao e na buoka kanakoraoan aron ana waaki ana aobiti n tobwa kainnanon te botanaomata. Tao teuana moa anne taiaoka ao I a manga bubuti.

Tibiika: Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: E koaua n aron tao are kanga te titiraki ngkana ti karakaia taan mwakuri e na iai ngkanne ana matching n aron ana resources ana bwai ni mwakuri. Ma are ngkana e bon taraia te Tia Tei ae karineaki bwa are bon iai itera n raka n aron te communication e raka n aron te boo e raka te boo ibukin naba te transport e raka naba te transport ao iai naba tao ibukin te State House are bon iai te kataumwane moa ngkai ane e bon okoro ibukin katean te State House ae boou are I taku bwa $1 tabu te mirion. Tao anne teuana ae aitara ma ngaia.

Ao iaon te Disaster are iai itera ni mwane aika ana kona n raka n te kataumwane ao tao anne ti taraia bwa ti na kona ni keiakinna ibuakon ara kataumwane tao ngaia are e bon kakawaki boona ao ara bwai ni mwakuri tabeua. Ma iai angina kanoana are ana oti ngkanne ni mwaane ni buoka n aron ngkai ae ti kakoaua tao I a katanoata naba ngkai ae iai ngkai ana buoka te GF ae e a tia n roko ae $8 te mirion te mwane n America $8 tabun e kan bwii te mirion e a tibwa roko rongorongona bon inanon te wiiki aei e a tibwa roko rongorongona bwa e a tia ni kariaiakaki buokan Kiribati man te LCDF are ibukin buokan bibitakin kanoan bong. Ao anne ngkanne ao ngaia are iai bwaai ni mwakuri tabeua are a reke ian te naan buoka ae tao ti tabera riki ara bwai ni mwakuri, ngaia are bon iai rakan tabeua are aitara ma te mwamwananga ao n reitaki ma aran te bwai tao te communication iai naba ane e raka iaon te office transport ao iai naba raaka tabeua iaon ane te cleaning bwa tao akanne a kona ni contribute tao nakon rakan teutana te kamamwakuri n te aobiti ao e rabwa.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa riki te Beretitenti bwa ti na titiraki iaon tao taben ana aobiti te Beretitenti ane ibukin kanoan tarataran kanoan te bong. I ti kan titiraki iaon ana mena bwa iai ngkai ana kantaninga ibukin tao kanakoraoan ana waaki n te ririki ae na roko n aekakin ngkai a tia ngkai n teke ana takete ana aobiti

te Beretitenti ibukin karekean tao kanoan te bong te ribooti iaon kanoan te bong are bon ngkai naba ao e a reke naba. Ao ti ataia bwa aei ae nang kainnanoaki n te kibakiba ke tao n tera are kanga a real time ma tera kanoan ana plan ana aobiti te Beretitenti aei ibukin te ririki ae na roko ae tao ngaia naba anne ae ngaia ae a raka naba iai kanoan ana kataumwane. E na kainnanoa riki te resource ke tao akea ngkai ao tera ana iango iaon anne bwa e aoria n are kanga aikai are kanoan tao taai aika a kainnanoaki man ana service ana aobiti te Beretitenti. Ma tao ngkana I a karinna naba ma titiraki tabeua iaon e na kanga ana kataumwane ana aobiti te Beretitenti aei ni buokia ni kabirimwaka kaekan tao ana kainnano te botanaomata are tao a tabetabekaki ikai, are e kaineti ma ana aobiti te Beretitenti te naan commitment in Parliament tera tein ngkai tera kakoroan nanon aikanne ao tao tera riki e tau kanoan am bwai ni mwakuri ngkai ibukin tobwaan kainnanon te botanaomata bwa are aikai bwaai are e tabetabekaki n norakin kanakin mataniwin te aba. I taku bwa a rawata am commitment ngkai ao tera rekereken am kataumwane aei ma kanoan am waaki tao e tau kanga ti anne teuana nab ate titiraki ngkana e kona ni ibuobuoki iai te Beretitenti. Ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: Ao e koaua E rabwa buokan te titiraki ao tao n reitaki ma are eti bwa tao te MET riki ane e mena ian ana aobiti te Beretitenti iaon are te real time ao te online system ni kaineti ma tao kaitaraan katoamauan karekean rongorongo ibukin bibitakin kanoan bong akanne a bon mwakuriaki tao e tuai n roko te MET ni bon n aron te standard are e kantaningaaki. Ma e a tia ni waaki te MET ni manga kauki stations iaon abamwakoro ao tao iai abamwakoro n aron Arorae e a manga waaki iai Beru are ngkoa a tia n akea kaain te MET a tia ngkanne ni maewe ao e a tia nab ate MET n riai ni mwaiti ana training ae tia naba ni karaoia nakoia ana staff ae kanakoia nako tinaniku iai ae tia n oki ma ana beba ao iai naba temanna ke uoman ae a teimatoa n training bwa are kanga te katamaroa nakon kaitaraan te kanganga ngkai aei riki ngkai iai naba ana kantaninga Kiribati bwa e nang bon manage ana Airspace, ngaia are anne ngkanne are e kataia ni waaki nako iai te MET. Ao iaon ngkanne are te naan commitment bon anne te bwai bon riki ngkai ni kaitara ma te disaster fund e bon nang uarereke ngkai ana kona te Tautaeka. Ngaia are ti kantaningai kanga buoka aika a tia tao riki n tarakin te adaptation. Bwa are iai ngkai buoka n aron are e bon katanoata te Kauoman iai te Water project are a tia ni kariaia te world Bank $60 tabun te mirion ao iai ngkai ae e a manga mena iaon te

renewable energy e a tia ngkai ni manga roko te katanoata bwa e a manga reke buokan Kiribati iai ao n reitaki are I katanoata iaon te climate change. Ao iai ngkanne iaon te water te ran n te outerislands.

Iai ngkanne n aron te naan commitments n aron kainnanon te aba teuana ma teuana are ngkana e mwananga te Tautaeka irarikin are te bono ma tera ao ngkanne e aki tau ma ti na kataia ni kakaai bwa te tabo aei iai mwaane ni buoka ae ti na adapt riki n rekereke ma bibitakin kanoan bong. Ao bon bubuti ngkanne ake a kaineti ma tao kanoan te mwamwananga ibukin tao rekereke naba ma te climate change aika ti kona n address aika a uarereke riki tao te bono riki ae ti kona ni kibari bono aika kanga a bon rangi ni buburakaei karaoia tao te kawai ke tera, akanne bon iai kataumwane iai raon te kawai ke tera akanne bon iai kataumwane iai riki te kawai. Man itera ake kanga commitments ake kanga bwaai aika a bon uarereke ma a tangira naba buokaia ma ti roko n te abamwakoro teuana e tangira ana ran ma ana raa akanne iai project ae ti kaungaia nako iai, iai te kai nako tinaniku bwa akanne naba kanoan te naan bubuti akanne ti kakataia ni kakarerekei mwaneia man te naan buoka. Ao ngkana a reke mwaneia ao ngkana aki tia manga bon karautaeka nakoia botaki akanne ke kaawa akanne bwa ana bon kona n tataninga.

Ma akanne kanga eng e aki nang tau ana kona te Tautaeka ngkai ni kaitarai kanga bon bubuti ake a rangi ni bubura. Ma iai ae te disaster fund ae $2 te mirion ni katoa ririki. Ngkai ae ti kataia ni kaekai te naan ao iai te kantaninga bwa te allocation bwa are aei te naan buoka ngkoa ana buoka ngkoa Taiwan ngkai e a manga anaia Tiaina. Ma are ti na kataia ngkanne ni bubuti ngkanne ibukin te ririki ae boou e tuai ngkai n tia ara boraraoi ma Tiaina ibukin te ririki ae boou karakin riki tao itera ni ibuobuoki aikai ao e rabwa.

Tibiika: Hon.Tessie Eria Lambourne e nakon.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Bon iaon ngkanne are karaoan te State House ae boo ke katamaroana tao e kona n ti kabwarabwara te Beretitenti bwa tera kanoan te kataumwane anne ke tera raoi te kantaninga ke te objective n te karikirake aei n te project are karaoan te state house bwa kanga ngkai tein ana auti te Beretitenti iai mwakorona are kanga aongkoa ibukia iruwa. Ma e aonga ni matata nakoira mwaitin te kabanemwane ae $1.4 te mirion aei bwa kanga tao aei e a bon noraki ngkai aei bwa e a nang riai ni kibarake aei ke e nang moanna te kanganga ngkai n te Auti anne ni kabotauaki ma te naan kainnano riki tabeua ae kainnanoia ara botanaomata. Ma ngkana arona bwa e kona ni bwarabwara riki

kanoan te karikirake are $1.4 te mirion kanga tera raoi kanoana ao bon aei ae e a bon kainnanoia ngkai e a bon riai ni karaoaki ngkai ao tao e a kona n tataninga riki.

Tibiika: Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: E rabwa buokan te titiraki ao e koaua iaon are ana auti Kiribati te State House, tao e na matata bwa te Auti aei e kateaki 1954 n ana tai Resident Commissioner teuare Michael Benarchy 1954 tao e a bon mwaiti Taan Tei aika a tuai naba ni bungiaki imwain te tai anne. Ngai ai 60 tabun au ririki I tuai naba ni bungiaki naba imwain te tai anne e a tia ngkai ni koro 60 au ririki. Ma te bwai ae e kananokawaki n te auti n rokora n te auti ao teniua te tai ae e ura te wire ngaia are tia bane ni kitana ara auti ma natira bwa tia bon kakaea ara tabo bwa are e ti attended moa ao tia manga oki tia bon matu ma te kiua ma are e na kanga are ai katabeara anne te moantai.

Te kauoua n tai e a manga urarake naba bwa are tao au wire bwa are te kimoa naba e aki reke arona ngaia are ngke e a manga riki naba arei tia manga kitana naba te auti ma ara ataei. Ao ngkanne angin ngkana ko rinnako n te auti arei te naan power point iaontano e a karako ae mwaiti ma are ngke ti moan roko ao ti kataia naba ni kaurai taura bwa are kanga e bon kuri n rotongitong bwa ti iraua taabo aika a ura. Ma tia tuatua ngkanne bwa iai te handyman ma ngkanne ana ribooti te handyman ao e kananokawaki bwa ngke e tamwarake nako nanon te auti ao te baere are e nakonako inanon te attic are ma e a katai ngkanne n tau te naan oka akekei ao are bon bwaubwau ngaia are e a kanakoa ana ribooti bwa e aki nang safe te tamwarake. Ngaia tia tuanga antai manga tamwarake bwa tokina ko kabuanibwai ao tia manga reke n te kanganga bwa are wire angin naba wire a tenaaki. Ngai are e a tia naba n roko te PUB are te imatang ma ai bon te kangare bwa are e a bon tutuo inanon te auti ao e a ti norai naba ao e taku, am auti kee ao am auti aei e tikiraoi riki au auti are i mena iai i Australia ma are aoria bwa are bon anne aron ana taeka te imatang, ma are te guest wing e aki manena ma are a bon mate taura ni kabane mataroa aikoa raoiroi. Ao a bon aki raoiroi bwain nanon te auti arei te roki e a nang aki raoiroi riki. Ma are koa bon keiaki ian are tibwangam ao katauam bwa are koa roko n te auti.

Ngaia are e a iangoia te Cabinet bwa are ti a tia n ribotin taura ake ura ao a bon ataia bwa e aki safe ao e aki naba bwaati te maeka inanon te auti arei ian te safety bwa are ngkana e a tia n ura te naan wire ao ti bon teimatoa naba ni mena iai ma are aoria. Ma are ngkanne e a reke te iango ngkanne bwa ngaia are e a karaoaki teuana te auti bwa ti nang

mwaing nako iai. Ao e nang karaoaki ngkanne te auti arei ma e na bon tiku te rabwata arei bwa tao e na tiku bwa e na karaoaki bwa kanga te meseum ao kanga e na kakaeaki manenana tao ai ana meeting room te Beretitenti ma ana iruwa. Ma e nang kateaki ngkanne te auti teuana ibukina ae boou. Ane kanga iai te wing are e rekereke are kanga ai te tamnei ngkai, ma are e tuai n roko te tamnei inanon bain ma ana kataumwane tao te MISE ngaia ane e anga anne ma n tokin te tai are e na kabwatia te Cabinet bwa iai options n taekan tamnei ma kanga a kuri ni biri ni katautau booia kanga te aekaki ni boo anne ae teuana te mirion, ae kanga ai bon te auti ae boou ane e na tei ngkai mai buki. Ma te maneaba ngkanne a nang bane ni uotaki nako mooa ao aongkoa e nang men ate maneaba mai moa ao ai te residence mai buki. Ao te auti are ngkai e a tiku ngkanne anne bwa are e nang kakaeaki manenana bwa are aranaki bwa kanga e a unique kanga e a reke bwa te relic teuana ao e nang riai ni maintain bwa are kanga te kan uring bwa are mai irouia eti bwa man 1954 ma mai mwaaina riki ma e kabouaki n ana Michael Bernachy n 1954 ke I a kakaea nako rongorongona ao anne ngkanne etina. Ma I taku bwa e a bon roko n te tai ana auti Kiribati e a riai ni kabouaki bwa are e bon kakawaki naba ae na reke ana auti Kiribati ae e aki ti tararaoi ma e na bon mwengaraoi te tia mwakuri are e mena inanona. Ao e rabwa tao akanne.

Tibiika: Ngaia e nakoim te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: E rangi n rabwa te Beretitenti bwa e a matata ngkanne kanoan te karikirake anne nakoira ao nakoia te botanaomata ao e koaua ti kabanean raoi au titiraki tao iaon am media strategy ke kanoan tao te kakaongora ke tao te katanoata bwa ko kona ni kabwarabwara bwa iai te bitaki ngkai iaon anne n te ririki aei nakon te ririki ae na roko bwa iai bwaai aika tao a nang mauna ae ko nang aki ke a nang aki ngkai karaoaki n te ririki ae na roko ae ko karaoi n te ririki aei. Ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: Ao e koaua n te ririki aei iai te kantaninga bwa e na katoamauaki riki te itera are te communication section tao riki iaon kanga ana program te Tautaeka te Beretitenti ni kakaekaekai tibwangana ma te botanaomata. Ngaia are ngkai ti kataia naba ni katamaroa tao e aki oti ikai ma are ti kamanena n are te foreign affairs ti kataia ni karekea bwa riki n taai aikai ae ai te virtual meetings ao tia tia ngkanne ni katamaroa te boardroom ae kanga ai te tabo n rawerawe are a bon tiku naba ngkanne ara bwai n rawerawe

inanona are ara zoom meetings ti a tia n set up ai bon ngaia naba are tia kamanena kanga ana boardrooms te foreign affairs e a tia n renovated e a nang tikiraoi ao e a roko n te standard ae raoiroi ni kakabonganaaki. Ao ngkanne ai anne ngkanne ae na kabonganaaki ma ni iteran ana aobiti te Beretitenti iai ngkanne te kantaninga bwa ti nang kanga ngkana ti scale up riki ara response nakon ana itera te Tautaeka ni kakaitarai, bwa are ngkai e bon nang kabwaka ana mena te Tautaeka ni kaitarai te naan social media riki tao rongorongo ake a nang bakarere riki nakon te Tautaeka n reitaki, ngaia are anne ngkanne iai te kantaninga bwa e na katamaroaki riki. Kanga iai te kantaninga bwa kanga e na karekeaki kanga bon te studio teuana are ti aki kainnano naba I aki nanako naba ni karaoa au media press conference ma te media ma tia karaoia naba n ana aobiti te Beretitenti ao tia karekea riki ngkanne temanna te tia ibuobuoki are ibuobuoki kanga ni karaoi kanga te naan rawerawe ibukin naba kanga uotan ana kaongora ana aobiti te Beretitenti nakon te botanaomata kanga ti kuri naba riki n aekan are e a tia ni wakinna te Auti n Tei are karokoan bwanaan te Auti n Tei ao aio karokoan bwanaan te Tautaeka ma tao te naan ana mamataku naba ni kanoa aika a tia ni karaoai nakon te botanaomata. Iai te kantaninga bwa e na karakaaki riki ana strengthen ara communications bwa are bon ti uoman iai ngkai ae ti kateirake temanna bwa e na ti ibuobuoki ni kaineti ma kanga kabirimwakan riki te rongorongo karokoan te rongorongo n ana waaki te Tautaeka nakon te botanaomata.

Tibiika: E nakoim te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: I taku bwa are e kabwarabwara te Beretitenti kanoan are te communication are te raka ma I ti kan bwa iai are te media are e bwaka ae tera bwa I ti kan ongora bwa e aoria n ae matata bwa tera ngkai tao ti nang aki ongongo ke tao e nang aki karaoia ana aobiti n ae na roko, bwa kanga e bon reke naba mwaitina. Ma tao ibukin ae ti ataia ae nang tiraua kanoan te ririki aei e nang korakora ana kataumwane iai ibukin tao te kakaongora iaon te itera aei. Ma ai bon kabaneana anne te Tia Babaire ao e rarabwa.

Tibiika: Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: E rabwa I aki ataia ae bwaka bwa kanga e bon tiku n arona n tein te tia mwakuri e bon tiku n aron te tia mwakuri ma ngkana tao e kananoana mwaitin te kataumwane ngkana I kona riki ni butia te Leader n te Kaitara tera raoi ae bon kananona ae bwaka iaonga ni kona ni kaeka raoi.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Tao I noora te quote are 237 te Beretitenti are e bwaka $18 te ngaa e advertise n te media. Ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

HE.Taneti Mamau: E koaua tao e rekereke anne bwa are kanga n te covid-19 ngkai ao ngkoa ngkekei are ngkana kam aki atataia ni mwamwanangan nab ate Beretitenti nako tinaniku ao are ti bon kakairia naba temanna man te aobiti ao e kona ngkanne n tabena kanakoan rongorongo riki ni mwamwanangau are mwamwanangan te Beretitenti ake e mwamwananga iai. Ma akanne ngkai tia katautaua naba e na reitinao te aoraki aei te kainin ni karokoa bon nukan te ririki ae na roko ngaia are kanga kataumwane ni moan te ririki a kuri ni bwaka ni kaineti riki, ngaia are ti kataia ni kabwakai kataumwane ake ti taku bwa a rekereke riki ma aron te mwamwananga nako tinaniku ibukin te kakaongora. Ao e rabwa.

Tibiika: Ao e titebo ma ai bon akea te titiraki iaon ara atu ni kabanemwane anne ao e taraa n ae nang kanakoa te kaotinano iai. Bwa te Atu ni kabanemwane ane e katauaki ibukin ana aobiti te Beretitenti n te mwaiti ane $2,561,681 e na tei bwa mwakoron te Biira aei. Ake a butimwaia ke a kangai eng ao ake aki ke a kangai ti aki. E nakoia akana a butimwaia.

Ti a nakon ara atu ni kabanemwane are imwina iaon ara Tietura nambwa 10 ian te Public Service Office n te mwaiti ae $1,300,205 ma I a kanakoa nakoimi Taan Tei te titiraki ni kaotaota, e nakoimi Taan Tei. Te Tia Tei mai Tarawateinaieta Hon.Terieta Mwemwenikeaki e nakoim.

ATU NI KABANEMWANE IAON TE PUBLIC SERVICE OFFICE

Hon.Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tibiika ao e koaua tao imwain ae I kanakoa au titiraki ao ai bon au kamauri ma kaain Tarawateinaieta te Beretitenti ma te kauoman, ma Taan Tei ni kabane kam na bane ni Mauri. Ao e koaua e rabwa e reke au tai n taraa ana kataumwane te PSO ao te kataumwane ae kanga e rangi bon akea te bitaki iai kanga tao e koaua tao iai te raka ni booia taan mwakuri akea uaan anne, ma ane I tabe n taraa are te mwane ni mwakuri are ana kabongana kaain te aobiti aio ibukin karaoan tibwangaia bon akea te bitaki iai. Ao aio ngkanne kanga e bon karekea raraomau teutana bwa I taku bwa e rawata te naan issues are ti taku bwa e riai ni kibari te aobiti aio ao kanga n au koaua ae bon riai n tangira teutana te raka ni kataumwane. Ao I kan ti kotea teuana are kanga I aki rangi ni ununeakinna are kanga te mwane ibukin aia kataneiai taan mwakuri ane e mena inanon are te

contribution nakon te development budget ao a bon tiku naba n aroia ibukin te ririki ae na roko. Ao au kantaninga bwa e na riai n tia ni karaoaki tao te skell cap analysis ke noran te naan rabakau ake a kainnanoaki irouia taan mwakuri ake ana kona riki ni buoki kanganga. Ao au kantaninga bwa e na riai kanga n raka aio ma na ti butia te Beretitenti bwa nanona bon akea te naan raka ni kataneiai ngkai ae e kainnanoia te Tautaeka bwa aoria n aki konabwai riki ara taan mwakuri ao tao ana kona riki ni karaoi tabeia ni kaitarai kanganga ake a nang kainnanoaki iroun te botanaomata tao anne te titiraki.

Tibiika: Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: E rabwa buokan te titiraki are bon iai, bon iai ake a bon reitinako ma tao te bwai ae bon karika naba rotakin te kataneiai bon kainan naba ngkai te naan boarders bwa are nanona iai aika ana kona n roko mai tinaniku, ke tao iai ae ana karaoaki ae te naan refresher courses tao ibukin te short term. Ngkai e nang rotaki naba ngkai n aron tera kainakin te naan tao te naan matabaiawa riki ia Australia ke New Zealand bwa are kanga bon ti ngaia riki aika ti taekinna.

Ao iaon are te skill cap analysis kanga e bon mwamwakuriaki naba ngkai, ao are kanga iai te kantaninga bwa e na tangiraki naba temanna te tia rabakau bwa e na kona ni ibuobuoki naba iai. Are aikai itera ake ti bon kona ni katauraoi ni karekei ara kataumwane iai n aron taai aika nako ti bon kona ni manga karina te kataumwane ibukin tangiran te naan TA bwa are n tabetai bwa ngkana ti taku bwa tia bon kona ni mwaneni tia kona ngkanne, bwa anne ngkai ae kabaebae ibukin te raraoma ngkai bwa e na uki moa ni ngai ngkai te naan *boarders* kanga e tuai raoi nang mena te Tautaeka.

Ngaia are kanga e bon rootaki naba teutana ara training ma iai aika ana bon waaki ake ana bon teimatoa ni waaki ngkai. Ma riki tao n ara USP ao e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Tarawateinaieta e nakoim.

Hon.Terieta Mwemwenikeaki : E rabwa te Tibiika ao e rabwa ana kaeka te Beretitenti, ao tao te kauoua n titiraki are e ataaki Kiribati tao riki te Beretitenti bwa te tiambion n te anti-corruption bwa I taku bwa e ataaki naba iroura iroun Kiribati bwa are iai kanga ana National Strategy iaon te anti-corruption ae au kantaninga are e tabe naba ni mwakuriaki ke e kanoaki. Ma I ataia are iai kanga ana *division* teuana te PSO ane e na irekereke ma kakoroan nanon te strategy aio ma I tabe n taraia bwa are kanga bon akea nab ate raka irouia ana human resource

ngkana ko taraa tao taan mwakuri akana ana irekereke ma kakoroan nanon te strategy a bon tiku n arona tao ti uoman akana aongkoa tabeia ao tatarakia ao tao kaoakin te naan program ake ana kona ni kaungaia ara taan mwakuri bwa ana bon aki karaoi anua ake aki kantaningaaki bwa ana karaoi inanon aia tai ni beku ibukin te botanaomata ma tao bon te titiraki tera ngkai aron ana resource aio ma aron kakoroan nanon ana kainibaire iaon buakanakin te mwakuri buaka. E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: E koaua buokan te titiraki are kanga bon te tabo ae boou riki kanga te reitaki ma rabwatan te UN are e na kona ni ibuobuoki ni buakana te itera aei. Ma ngkai te bwai ae ti kataia ngkai ni kan kaunga ngkai bon kaungakia moa ngkai bon ara Botaki ni Mwakuri te korakora ke te naan resources ngkai aika a reke bwa ti na kataia ni kaineti ma kanga te kainibaire are e a tia ni wene iai are te kanga te *wall of te Ministry te wall of society approach.* Ngaia are ngkai ti kataia kanga ni boborauakina te engage ke kanga bon te reitaki ma taan mwakuri ao ai moarara riki ti na manga bon kona n extend nakon te naan Ekaretia te naan raa tao te private sector bwa e koaua antai ae e na taia tao inanon te rereitaki ni waaki are a bon kona naba n anga baia ni ibuobuoki ni bon kamanenai naba aia *resources* ake a kona ni mena irouia.

Ma tao inanon te tai bwa are ngkai ti taninga ngkai kabwatan te bwai are te Ieniwaa Vision are ngkai e a roko imatan te Forum Leaders te kantaninga ngkanne bwa e na uotakirake ae ngaia ae tao bon ara meeting ni ngai tao bon imwin te Auti n Tei aei iai ngkanne, ma ti a tia ni kanakoa bwa e nang karinaki bwa ana agenda te naan Leaders n aia retreat ngkana e na rin ao n Tuun n te ririki ae na roko ao e nang roko ngkanne kanoan naba ara declaration are te Ieniwaa *Declaration* imatan te UN General *Special Session* are e na boo i New York 2021. Te kantaninga bwa ngkana tao e a tabwanin naba ana kaeka te betebeke ao te aonnaba nakon ara kanganga riki tao ngaira aban te betebeke ana kona n reke te naan buoka ao antai ae na ataia e a waaki ni bon katamaroa naba bwa e taraia bwa e aki nang tau ara staff mwaitin ara tia mwakuri ngkai ma are kanga tia bon tibwa wawaaki, ma tia bon kakorakoraira moa ni katoamauaira n reitaki ma bon ara Partners ae stakeholders ao tao rokon te naan ibuobuoki aika a bubura riki tia kona n raa, bwa are aikai itera aika a rangi ni kai buokaki naba ni mwaane ni buoka tao akanne ae ti kona n tab imwain ae ti kona ni bon kabonganai ara resources ao e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei riki mai Tarawateinaieta e nakoim.

Hon.Terieta Mwemwenikeaki: E rabwa ao bon aio au kabanea n titiraki ao e koaua iai te bwai are kanga te kantaninga are kanga te *Quantum Leap* e koaua e ataaki n tabeakinaki ni kairekerekeaki ma karokoan Kiribati n taabo ake a kona a rangi kinaaki bwa a kaubwai, ti aki ni kaubwain abaia are tera arei bwa are te natural resources ma kaubwain mai irouia aia aomata te interlectual capital. Ao e koaua tao e rawata kakoroan nanon aio ma teuana are e a bon tia kanga ni bon taekinna te Beretitenti are kanakoaia ara aomata bwa a nang nako ni karaoi aia beba ake a rangi ni buburakaei ke tao te doctorate n te naan Universities ake a rangi ni kinaki n te aonaba ao a bane ni kona n roko ma bon iango aika aongkoa tao a rangi ni boou ao a rababa ao tao e na bon katoka naba kanga te kantaninga are e a bon tia naba n taekinna te kauoman are kanga te Beretitenti are tao ti nang bon aki, bwa iai n te tai teuana ae ti nang bon aki kainnanoia taan rabakau mai tinaniku bwa a rangi ni bobuaka ao n tabetai naba a manga bon karaoi naba bwaai ni kaineti ma aia agenda are tao aron manga tein am program bwa a manga kainnanoaki naba nakon ake imwina.

Ngaia I tabe n taraia bwa e aki bitaki te mena nanona bon akea naba te kantaninga bwa are a nang riai ni introduce ke kanga ni karaoaki te rinerine ibukin te reirei iaon te PST tao n te wiiki ae na roko I kona n titirakina te Beretitenti. E rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: E koaua anne ngkoa kanoan te motinnano n ae nako ma e aki koro nanona ian bukina naba ae kanga e a kuneaki bwa imwin kanga te kakae nako aban te betebeke ngke e a nang katanoataaki e a kakaeaki iaon kakaean mwanenakina, bwa are ti na kona ni manga kakaea mwanenakina anne bon man okira nab ate Tautaeka ke te Auti n Tei. Ma inanon te kakae ma aban nako te betebeke ao e a kuneaki ngkanne bwa e a kuri n akea aban te betebeke ae na mwanena ana raa ni bon mwanenia aia koraki ni karokoa te *masters* ian te *scholarships* bwa are e kuri ni karako bwa are e bon mwanena man ana mwane te nako n reirei iaon te Taokita bwa ngkanne ai bon aia program ma te naan *Universities*.

Ngaia are kanga e a manga kuri bae teutana ngkanne te iango iai ao tarakia ngkai teutana ae bon ara aomata aika a reirei ngkai kai a bon reia aia Taokita ni bon korakoraia ao iai aika a Master, iai are e Master ma te koora, ao iai ngkai aika otinako ngkai mwiin aia beba ma te naan degree, a rangi n tikiraoi n te aro are

kanga e a bon roko naba ngkai te tai are a tai ni Kiribati a nang bon kona ni karekei inanon te ririki teuana ma teuana ti na kubanako ngke tao iraman ataein Kiribati man *Universities* aika a kona n anganaki te offer bwa a nang bon karaoi aia PHDs ao bwa e bon inanon te kakae naba n te kamatebwai ni mwaitin te roo e bon rangi ni buburakaei ae na bane nakon karaoan te beba riki are te *Doctor*. Ngaia are ngkai e a manga aki kamaeuaki moa ngkai te motinnano n anne bwa are ian are a bon kona ataein Kiribati ni bon karekei aia reirei nakon te Taokita. Ngaia are tao n te tai aei moa ngkai tao ibukin tao kam kataia ngaia are bon akea moa ngkai te kataumwane ae raka ibukin te reirei ibukin te beba riki are iaona, au kantaninga e ibuobuoki anne ao e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Butaritari Hon.Tinian Reiher e nakoim.

Hon.Tinian Reiher: Ti teuana au titiraki nakon te Beretitenti ae karineaki. Tao e bon kakawaki riki ibukin are e mena ian te itera aio ian te PSO ma ti kanga ti aki raoi te mena iaon kan tarakin te kataumwane, ma ibukin te bwai ae te *temporary* ao te *overtime*. Ma kanga I noria iai ngkai raoiroin te *temporary* bwa man ririki aika a nako, kanga e titebo ma e a moanna n stable n te mwaiti ae $1 tabun te mirion botana ni kabane kanga I kan taraia n te aro ao tao n rekereke naba ngkanne ma te PSO ao bon ana tabo te Beretitenti ae kanga ngkana ko taraia ao eng tao n te temporary ngkai tao bon ti te titiraki moa nakon te Beretitenti kanga e ti kaineti riki nakon te naan mwakuri ake te naan onomwi ke ni kateirakeakia aika a boou bwa a ibuobuoki ni mwakuri n te tabo n te aobiti, I ti kan titiraki moa anne nakon te Beretitenti.

Tibiika: Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: Ao e koaua e rabwa te titiraki ae kanga e kuri n raraba nako n tarai nako tao ann ngkai te kateirake iaon te temporary te atu ni mwane are te temporary e bon kananonaki riki n te naan kamotirawa. Ma iai ae a kona n rin n aekan ngkai te PSO e kaungaia *Ministries* bwa ana bon kona ni karakai naba aia temporary ian ara program ngkai aika kanga a taketenaki riki te naan graduate ataein ake a bane man te naan Ministries ao ti kataia ni kamenaia bwa te program ae kanga te *graduate join program attachment program* are a nako n *attach* ao inanon aia *attachment* ao antai ae e na ataia tao a *temporary* teuana te namwakaina ke uoua ao e a reke naba aia mwakuri. Ngaia are kanga ngkai ti bon ti karina are te *graduate attachment program* irarikin are bon ana *temporary* kanga te bonomwi ngkana e motirawa anne ke ngkana e aoraki anne bwa are e a na ana leave without pay bwa are manga

ngkai ngkana iai aika a leave without pay bwa are manga ngkai ngkana iai aika a leave without pay e bon rangi in maan naba 2 namwakaina teuana te ririki ao akanne e kona n ti bonomwi te naan temporary. Ma iai ngkanne te program ae n aron ae ti taetaekinna naba n taai aika nako ao te graduate attachment program irouia ake a oki a tangira nneia ni mwakuri ma e aikoa waekoa n reke tia kamanenaia ngkanne ian ae temporary n taabo tabeua ake bon iai te naan maawa iai ao a kona ngkanne, bwa antai ae na ataia teuana namwakaina ke uoua ao a reke naba aia mwakuri. Ma anne naba ae kaboaki naba ngkai ian te temporary ao e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei riki mai Butaritari.

Hon.Tinian Reiher: Kabwara au bure kanga ti buokan riki te mena, bwa kanga I ti kan bubuti nakon te Beretitenti ibukina bwa akea au kanganga n te temporary ian are kanga te naan onomwi, ao kanga e bon nang ti tabetabe riki au iango iaon te mwaiti ngkai n ataei ake a otinako man te reirei are e tuai reke aia mwakuri. Ngkana ko taratara te temporary ma te overtime ao kanga e kuri mena te temporary bwa ngai n aron ae I taekinna kanga e a moanna n *stabilize* riki ngkanne bwa e a tiku naba n $1 tabun te mirion. Ma te *overtime e keep on going up* ma I titiraki aio ibukina are e kaineti nakon te PSO n te itera are tao iai ana kantaninga te Tautaeka bwa e na noori riki aika uoua aikai bwa ngkana tao arona bwa e bon kainnanoaki tao te kateirake bwa are a kaawa naba are te roronrikirake ake a tuai n reke aia mwakuri ao tao ngkana arona bwa e a translated ake te naan overtime ake ana bon riai ni kona ni kateirakeaki tabeman ibukina bwa e a bon rawata te mwakuri, ao tao a reke riki aia mwakuri tabeman. Ma kanga ti te mena ae I kan katikua iroun te Beretitenti. Bwa tera ngke e noora aio bwa kanga norakin te overall ni kabane n ana men ate Tautaeka ao e tabe ni kekerake naba teutana te aoataim.

Ma kanga e kataia n anganai te aekaki ni kantaninga ae kangai e aki nako ao ngaia tao e a bon raoiroi riki are a kateirakeaki tabeman ni mwakuri nakon are ai te aoataim irouia tabeman, ma ai te aoataim kanga te aekaki anne ao tao e a reke riki ngkanne te aekaki ni kantaninga are a tobwaaki ngkanne ara roro ake a tuai reke aia mwakuri ni kateirakeaki. Kanga I aki nang ti taraa am tabo te Beretitenti ma I ti kan comment iaon are overall bwa are kanga e men ate PSO ma tera ngke arona bwa a kona ni karaoa aia exercise ngkana n noria bwa tao bon iai mwakuri tabeua akeke a bon rereke naba n te aoataim tao e aki nako tao a bon tangira riki te manga kateirake nte aro are e kona riki ni manga ibuobuoki nakoia akeke ara

koraki ake a tuai reke aia mwakuri. Kanga ti te comment nakon te Beretitenti ngkana e kona n noria nakon taai aika nako ma tao ti aki ngkai ma tao taai aika ana roko n te aro are e na kona n reke aia mwakuri ara roronrikirake ake a tuai reke aia mwakuri. Kanga ti anne ae I kan maroro iai e rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: E rabwa e noted anne ma e koaua e rabwa te comment anne ibukin tarataraia riki ke katokan naba te kanganga ibukin te roronrikirake ae e nang mwaiti ae tuai reke ana mwakuri. Ao anne ae e a tarataraaki. Ma e koaua bwa n ana kataumwane te PSO e bon bwaka ana aoataim ao ni bon taraan naba te Public Service ae bwanin e bon kuri naba n raoiroi bwa e aki nang raka te aoataim bwa tao $30 tabun te ngaa n taraakin te Ministry ke all Ministries ma e aoria bwa tia keep in mind tia nonora anne te Tia Tei ae karineaki ao e rabwa.

Tibiika: Bon akea ae na titiraki riki ni kaotaota iaon te atu ni kabanemwane anne ao tia kanakoa te kaoti nano iaona. Bwa te atu ni kabanemwane ae 10 Public Service Office n te mwaiti ae $1,300,205 e na tei bwa mwakoron te Tietura n te Biira aei. Ake a nano iai ke a kangai Eng ao ake aki ke a kangai Ti aki. E nakoia akana a nano iai.

Ao ti a nakon ngkanne ara atu ni kabanemwane ae 11 Judiciary n te mwaiti ae $2,459,824 ao I a kanakoa nakoim Taan Tei te maroro iaona. Te Leader n te Kaitara e nakoim.

ATU NI KABANEMWANE IAON TE JUDICIARY

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire tao aei naba te tabo ni mwakuri ae moan te kainnanoaki iroun te botanaomata ibukin ana service ao tao te titiraki moa bwa iraua ngkai te naan cases ke kabowi ake a tataninga ongoraeakia n te naan kabowi akana mai inano ao ane e rietata ao tao are ietana riki. Ao tao anne e nang kakawaki bwa ngkana arona bwa e reke tamnein moa anne bwa ti na kona ngkanne n ataia bwa tera ana kantaninga ae te kabowi ibukin kanoan ana kataumwane n te ririki ae na roko ao tao e na tobwai itera aikai. Tao aikanne moa ngkana arona bwa e kona ni ibuobuoki iai ma ngkana arona bwa eng ao I a manga reitanako au titiraki. E rabwa.

Tibiika: Kabwara au bure te Minita ibukin Tua e nakoim.

Hon.Tarakabu Tofinga: E rabwa Madam Speaker ao e rabwa Leader n te Kaitara n aron ana titiraki ao e koaua imwain ae I kanakoa te kaeka ao tia bon kamaurira moa n te ingabong aio. Kaain moa ara

Maneaba ni Maungatabu nakoim riki te Speaker ao bon kaain Kiribati ni kabane kam na bane ni Mauri. Ao e koaua ibukin ana titiraki te Leader n te Kaitara iraua ngkai mwaitin te case ao e koaua iai ngkai 700 tabun cases aika a teimatoa n tiku ao n tuai n tia rinanokia iroun te bowi ae rietata ao e rabwa.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire ao bon taraan ana kataumwane ngkanne te kabowi ao akea naba rakan ana mwane ni mwakuri n te ririki aei ibukin te ririki ae na roko ni kabotauaki ma te ririki aei ao ti ataia bwa e rawata naba kainnanoakina mai aon aba a rawata naba te naan tao ibuakon te 700 tabun anne ao tao iai naba ibukin aon aba. Ma are ngkai ti taraia ao e bon titebo mwaitin ana kataumwane ma tao ane e a manga tibwaitbwaia riki ni bita aron ana tibwatibwa. Ma I taku bwa ti kan titiraki bwa tera kanoan ngkai ana kataumwane aei ae na tobwa tao N na titiraki moa iaon te mwamwananga nako aon aba ibukin te kabowi ao tao ana bane n rin abamwakoro ke tao iai moa ane e na tarai ibukin te kabowi n te ririki ae na roko. E rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tarakabu Tofinga; E rabwa te titiraki iaon are te internal travel ngkana eti au raa, ao eng ana kataratara ara bowi ke te botaki ni bowi ao te mwamwananga nako aon aba e na bon teimatoa ian te kantaninga are kanga e na akea ao e na bon teimatoa n akea bwa te KCC iaon aba. Ao tein aia kataumwane ae ngkai e na bon tau ni kaitara a mwakuri te naan case n te ririki ae boou. E rabwa ngkana e kaeka anne.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ngaia tao ngkana e aki kona n reke n te tai aei tia manga bon iraorao ma te Minita bwa iai ngkai tarakin abamwakoro ibuakon kanoan te mwamwananga n te ririki ae na roko ia abamwakoro ake e taratarai moa ngkai te kabowi ibukin kawarakina ibukin te naan kabowi tao I a titiraki moa anne te Tia Babaire ao imwina I a manga nakon are imwina.

Tibiika: Te Minita n te Tua.

Hon.Tarakabu Tofinga: Ao e rabwa te titiraki anne ao e koaua kanga e na kona ngaia e rabwa iai nimaua abamwakoro akana a taraaki kawarakia n te ririki ae boou 2021 n aron Onotoa, Abaiang, Abemama ao uoua riki aba akana a taraaki bwa are aio te mwamwananga e taraaki ma mwaitin bon te keiti ao kainnanoan ao rokon te kabowi iaon abamwakoro iaon kanga ara abamwakoro akana itinanikun Tarawa. Ao are e bon teimatoa naba ngkai n rekereke ma angaraoin te

kiba e na kona n taraaki naba Kiritimati ma te Aono n Raina ngkana ni bon angaraoina ma te ririki ae boou ao e rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne; E rabwa te Tia Babaire ao I kaitaua te Minita ao N na bubutia bwa ti a tia n ongo te naan kainnano tabeua akean taan Tia Moti tabeman iaon abamwakoro tao riki are te naan single magistrate bwa te aono ni mainiku bwa ti taraia ngkai bwa e bwaka ana kataumwane te Botaki ni Mwakuri aei ibukin mwaingingia taan mwakuri ke te relocation. Ma tao iai aei n ana kaninganinga te bowi ae rietata ke te kabowi ke tao e na kainnanoa riki kanoan te itera aei. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita n te tua e nakoim.

Hon.Tarakabu Tofinga: E rabwa et titiraki tao riki iaon kainnanoia taan moti riki taan moti iaon te naan titiraki ake a tia n roko ara Auti aio ni moan te wiiki ae boou ao e koaua kanga akea tarakin kamwaingakia Taan Moti n te ririki ae boou ke nakon te ririki ae boou ian te kantaninga are iai naba ngkai taan moti ake a bon tiku naba ni karaoa te training ara Tia Moti kaain te court clerks kaain te court are iai te training are e ongoing tao ana continue iai tabeman akana a continue ao iai tabeman akana ana kona naba n oki ao iai naba aika ana continue ibukin teuana riki te ririki ibukin aia diploma n te Justice ae ibuobuoki anne ao e rabwa.

Tibiika: Te Leader riki n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Minita te Tia Babaire ao N na nakon ngkanne te karekemwane bwa tao bon aei naba bon teuana te naan titiraki mai irouia te botanaomata ibukin riki boon te naan fees boon te kabowi ko nako n raa, ko kabaea am kabowi tao aei naba teuana te itera ae tao e na ibuobuoki ngkana e kona ni ibuobuoki te Minita n ti kabwarabwara moa tein ngkai te naan fees aikanne ao tera teia ao tao tia manga noora ngkanne are imwina te Tia Babaire ko rabwa.

Tibiika: Te Minita e nakoim.

Hon.Tarakabu Tofinga: E rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te kan kamatata iaon te naan fee taraan ara kataumwane ae ngkai ao e bon tiku n teina te naan fee are ana kabonganaaki bwa ngkana bon iai kainnanoan tao te fee teuana tao ibukin kabaeakin te tang n te high court ke tera ao ti kona ni manga bon ibuobuoki n angan te Leader n te Tia Tei ae karineaki ao e rabwa.

Tibiika: I angan te Leader riki n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ao e rabwa te Tia Babaire ao kanga ti tangiria ni kan ataia bwa tera aekakin te naan fees aikanne tao ibukin tera ao mwaitira tao anne ae e na ibuobuoki ma e raoiroi ti na nakon are teuana are tao ai te karekemwane iaon te tuua. Ti ataia bwa e nang rawata te tuua are kakaotinakoa te kabowi ao tao te kanganga teuana aron rikorikoan te tua aei. Ma iai bwa are ngkai kanga akea rakan te mwane ni mwakuri ngkai ana mwane ni mwakuri te tabo ni mwakuri aei, ma e na kanga tao ni kamarurunga ke ni kanakoraoa riki aron rikoan te tarau are e a tia ni kaotinakoaki man te kabowi, bwa e aoria n ae tao e reke riki ana karekemwane te Tautaeka man itera aikanne bwa I taku bwa e rangi n tiraua ae tuai ngkai man rikorikoaki. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita e nakoim.

Hon.Tarakabu Tofinga: Ao e rabwa Madam Speaker ao e rabwa ana nonori te Leader n te Kaitara iaon tao riki te naan tua akana a teimatoa ngkana bon iai akana ana teimatoa n tuai n rikorikoaki. Ao I taku bwa n te tuua n te kabowi e bon nakon te bure teuana ma te bure teuana n te ririki teuana ma te ririki teuana. Ngaia are kanga ti bon kona naba n aki anga te naan figure tabeua aika ana kona n raa tao n rekereke ma kanga te katautau bwa are kanga bon ti ware ni katautau, bwa n rekereke ma mwaitin te keiti are e bon kona n roko n te court n te tai teuana ma te tai teuana. Ma e noraki n are transport work ao iai te kerake bwa tarakin te bwaa ao anne are e na kona riki n rekereke are e na buoka baon te sheriff e na kakorakoraki riki ana itera te sheriff ao te periff ni kona n rikoi tuua akanne ae nanonna te Leader n te Kaitara kanga n ana itera riki te karekemwane ao te naan katuua n aron are ko nanonna n anne. Ao iai riki tabeua a rekereke naba ma aio te naan kataumwane akana tabeua ao tao bon iai kabwara au bure temporary kainnanoia riki staff ngkana a na bon kainnanoaki bwa ana ibuobuoki, ngkana e a bon noraki bwa e a bon riai e rawata te naan outstanding n te naan tuua aika ana rikoaki ao ana bon kona ni manga kakerakeaki ni ibuobuoki n te itera aio. Ao e rabwa ngkana e ibuobuoki.

Tibiika: Te Tia Tei ma Nonouti e nakoim.

Hon.Ieremia Tabai: Ao te Tibiika ti uoua au titiraki, ao teuana ti na taraa te allowances bwa I ataia bwa e nang raka te Tia Babaire. I assume bwa aio te vote ae na kaboaki taan moti ikai n abamwakoro. So bwa ngaia e bon natural te bwai aio ao e kona n reke angan buokaia taan tia moti. Bwa ngkai n aron otau ao Tia Moti ngkai ngkana a bowi ao a tiaina, I kakoaua bwa a bowi ao aki kakaboaki ao a tataninga booia ao e

kanakoaki moa nakoia kanga e aki taraa n eti te aekaki ni waaki aio te Tia Babaire. E kona riki bon iangoana bwa bon te mwane ae bon adequate n aron ae kam taekinna ma bukin tera aki anganaki Taan Moti n te tai are a tia ni bowi iai n te bong anne te Tia Babaire. Anne te moan titiraki.

Te kauoua n te Tia Babaire iaon aio, ao I kan kakaea naba aron te bowi ae Rietata bwa n ongora ngkai te Tia Babaire akea te bwai bwa e nang tabetabe CJ akea new cases ae kona ni butimwaai e kona ni kakaea angana te Tautaeka man ana kabanemwane aikai bwa e aoria ni bon waaki te waaki ao e aki tutukaki n te aekaki ni bwai ae riki ngkai.

Tibiika: Te Minita

Hon.Tarakabu Tofinga: E rabwa Madam Speaker ao e rabwa te titiraki ni kamatata mai iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Nonouti ao e koaua bwa uoua tein ana titiraki, n rekereke booia tao n rekereke ma te atu ni kataumwane are te allowance, ao eti anne are e kaboaki iai tera a teimatoa ni kakanakoaki iai aia arauenti taan moti iaon aba, ao n aron are kanga ti bon kaekaeka naba iai n te naan titiraki n taai aika a nako ao te mwane aio e bon tauraoi n te Kauntira inanon te DW ngkana e tia aia bowi ao a tiaina n aron are a taekinna ao a kona ni claim man te DW ma tao iai te naan return, ma ngkanne ngkana a manga karokoaki te naan mwane akana imwina ma anne aron te system ibukin kaboakia Kauntira ae bwainaki ngkai taan moti kabwara au bure. Ma ibukin naba te arauenti ma aio e na rin naba inanon te strategy budget ma ngkai e karinaki ngkai ibukin aia arauent naba te naan other judge other judges n aron te rejudge ao te CJ. Ngaia are iai te raka iai ao n rekereke ngkanne ma ana keiti te High Court ana keiti te Chief Justcie ao e koaua iai tabeua akana aki bowi ma bon iai naba te naan cases akana bwa tao ibukin are e nang mwananga e a koro ana tai tao iai te naan case ngaia are a taningaaki kateirakean CJ ae boou ao e a tia barongakina ao te kantaninga bwa ana roko ana waakinaki tao aio bwa tao bon ana system te high court ibukin rinanoakin te naan case.

Ma te kantaninga bwa n reken ara CJ ae boou ao e a kona ni manga waaki te case ao e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Nonouti riki.

Hon.Ieremia Tabai; E rangi n rabwa te kaekaeka te Tia Babaire ma ti aki aron otara n te bwai ae riki iaon Nonouti ibukia taan moti aki kaboaki man te DW bwa ngkam bwa iai ke akea ma ana taninga tao iraua te wiiki imwin aia meeting ao e a tibwa reke booia ngkana e reke ao aki mwaninga. Ngaia are N na bubuti

bwa e na pursue aio te Tia Babaire. Ma e titebo ma e aki raoiroi te waaki ae karaoaki ikai.

Ao te kauoua are ibukin te tia moti e raoiroi bwa I taku bwa n aron te system ao bon aron aia waaki n Tautaeka e aki riai n delay aia tangitang aomata, ngaia e kan bubuti bwa e kona ni waakinna te Tautaeka rinanon ana kataumwane aio aron bwaai ae ti tangiria bwa ana waaki bwa e na kateimatoaki raoiroia ibukin uotan aia tang aomata nakon te high court.

Tibiika: Te Minita

Hon.Tarakabu Tofinga: E rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te titiraki ao bon te tabeka ni ibuobuoki nakon itera aikai. Ao e koaua ibukin are aia tao aia bakabwai ara tia moti iaon aba ao e na katamaroaki aio n aron are e mwaneweia te Tia Tei. Ao I taku bwa bon te naan kanganga aika a nonoraki n abamwakoro ni kabane ao ni bon taai naba aika a nako n aron te naan titiraki ake a mwemwe, tao iai naba aika a bon tibwa mwemwe naba tao ti aki te Auti aei ma te Auti ae na roko ao te kantaninga bwa e na kona n tobwaaki n te tai ae waekoa a ongora ara official ao ana keiaki ke ana moantaai n tobwa aio ma tao tuan aia bwakabwai ke kanoakin aia arauenti ae bwainaki ngkai ngkana e tua aia court aia returns ni kabane ao e a tibwa nako nganne te payment bon tobwakin te kanganga aio.

Ngkana e ibuobuoki ao rekereke ma riki tao te naan bowi aika a rietata ni buoka aron te iti ao ngkana kawaekoan ni bon kabirimwakan kabwarabwaraakia n aron are e tabekia te Tia Tei ae karineaki ao are iai naba ngkai are te rejudge nanona te CJ ao iai ara Judge ake uoman ao iai naba riki temannaare e tauraoi naba ngkai n teirake ao te kantaninga bwa e na waekoa n teirake e na kona n tobwai kanganga aikanne. Ma e kaokoro bwa are iai uoman ma are temanna are e na manga rineaki rimwi. E rabwa.

Tibiika: Ai bon akea ae na maroro iaon te atu ni kabanemwane anne ao n nang kanakoa te kaoti nano iaona. Bwa te atu ni kabanemwane 11 te Judiciary n te mwaiti ae $2,459,824 e na tei bwa mwakoron te tietura n te Biira aei. Ake a butimwaia ke a kangai eng ao akana aki ke a kanga ti aki. E butimwaeaki te atu ni kabanemwane anne.

Ao tia nakon ara atu ni kabanemwane are imwina te atu ni kabanemwane are e tei iaon ami tietura te 12 Kiribati Police Service ao n te mwaiti ae $10,735,067 N na kanakoa ngkanne te maroro iaona e nakoimi Taan Tei. Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Babaire ao tabeua ara titiraki ni kaotaota iaon ana kataumwane te ikotaki ni Bureitiman, tao te titiraki moa bwa tera ngkai taraan tao rikiraken kekerikaakin te waaki ni kakeru iaon Kiribati ke crime range trend ao ti na taraia ma aron ngkai tao kainnanoakin ara tia tararua te naan Bureitiman. Ti noria bwa iai kanga tao rakan tao mwaitin bwa te kainnano ibukia riki tabeman iai ane e oti n te wages are e titebo ma iai te raka. Iai ae tao a kateirakeaki are aki itinanikun te ER ke tao e na kona ni ibuobuoki bwa tera kanoan anne ao tao ngaia ae e na kona ni buoka aron te kanganga ngkai, tao tera ngkai tein te kanganga iaon abara ae Kiribati kanga tera tein te rate bwa ti kan ataia naba ngkai tera bwa bon iai ana takete ngkai te Tautaeka n tarakin tao mwaitia Bureitiman ni kabotauaki ma te botanaomata I aki ataia bwa ngkana temanna te Bureitiman ke tao irangaun te botanaomata. Kanga aikanne ae ti na bubuti moa ngkana e kona n ti ibuobuoki moa te Beretitenti ke tao te Tautaeka ni kabwarabwara. Ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: E rabwa buokan ana titiraki te Leader n te Kaitara te Tia Tei temanna ae karineaki mai Abemama. N taraan ana mwakuri te Bureitiman korakoran ni kaitarai kanganga aika a riki iaon abara ae Kiribati ao kanga te kakukurei bwa e titebo ma te crime rate ke te kakiriwe ke te kakeru iaon abara ae Kiribati, e aki rikirake bwa e titebo bwa e bon tiku n arona inanon ririki aika a mwaiti. Tao iai taai tabetai ae kona n raka ngkana iai te naan special circumstances iai tabeua aika a kanga a kona n riki n aekan aika a tia n riki n te aua n ririki ae nako. Ao anne ae a kataia naba bureitiman ni manage ma aia resources, bon te koaua are bon ti $600 tabun ngkoa ao ngkai $400 tabun ae e a roko $600 tabun mwaitia bureitiman ao ni kaitara te botanaomata ai $100 tabun te ngaa e a rangi ni uarereke, Ma te bwai ae ti kakaitau bwa are anuaia ara botanaomata kanga bon te aba ae rau abara ae Kiribati ao e nang korakora aia ibuobuoki tao riki ara partners ara Ekaretia, ao ngkai manga te communities e nang korakora ana ibuobuoki te community n aron ae a bon anga naba te naan communities riki tao iaon Tarawateinaieta ma Betio bwa are e a nang tiraua te community e kaan 300 tabun te ware are I anganaki ake e a kaan 300 mwaitin te community, ao a bon bane ni bwaati ngkai n tararuaia bon irouia.

Ngkanne bwaai aika a raka n aron ane te wages ane iai uangaun tabun ngkai aika a teirake ni ibuobuoki te naan special constable ni kaitara te aoraki ae te covid ao riki are ai te kaokioki nakoia ara botanaomata ake a bae itinaniku ao anne ngkanne

bwa are 24 te aoa teinakin te naan raa kanga te naan auti i kamanomano ake ara quaranteen center ake a mena iai ara aoraki, ao iai naba are n te utero teuana are te Fema Lodge. Ngaia are anne te raka ngkai ane ian te wages ane e kateirakeaki ngkai. Ao te kateirake aei aika a teirake ngkai ae uangaun tabun te naan special constables ke te raka ma a teirake ai bon te naan communities ake iai aia securities. Ngaia are a bon anganaki bwa kaka iraman man communities aikai aika a teirake ni ibuobuoki n tararuai.

Ma ni bon arona e bon aki tau mwaitia Bureitiman, ma ti kaitau nakoia Bureitiman ao bon nakoia kaain Kiribati bwa e rangi ni korakora te ibuobuoki nakon aia waaki naba Bureitiman. Ao angiin are kanga e oti akana iai aika a boou ma iai ngkanne are kanga te trade of ma iai ngkanne itera tabeua akana aki ngkanne manga anaaki ni kakorakoraaki riki ni itera tabeua.

Ngaia are kanga n te taratara ae bwanin e karako te raka ni resource te human resource ke rakaia taan mwakuri aika a boou ni kateirakeaki n te tabo ni Bureitiman. Ma ti are bon te raka riki akanne ibukin kaitaraan te ibuobuoki nakon te aoraki ae te covid-19. Ao e rabwa.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire ao I kaitaua te Beretitenti n ana kabwarabwara ao e rangi ni matata kainnanoakia riki te naan special constables ibukin te tararua ngkai ae e kaineti ma te aoraki. Tao teuana nab ate titiraki are e kona ni ibuobuoki iai te Beretitenti bwa e koaua ae ti nang kainnanoia ara Bureitiman ibukin te tararua, ao ti ataia naba bwa e bon rawata naba aia bwai ni mwakuri ae a kainnanoia ma a tuai kona ni bane n reke, ao teuana mai ibuakona are ana bon riai ni uouotia n taai nako Bureitiman ana bon riai ni bane n toa iai Bureitiman. Bwa iai tao a uarereke ma e nang kakawaki naba ae na reke irouia aia note book tao tera te tooti, bwa aikanne are a bon riai ni katoaki iai. Tao iai anne ngkai tarakina n te kataumwane aei bwa kanga e bon uarereke nab ate raka ae kanga n te mwane ni mwakuri e aki nang bubura. Ao tao anne ao iai naba taetaekinan naba ikai aron kainnanoakin te naan mitiin ibukin te kababuti ke tuoakin te tia kabuti kaa ke rebwerebwe bwa e na aki manging, bwa te breathalyzer ao te naan speed guns iai naba aei tao kanoan te kataumwane aei ae e na kona n tobwai itera aiki ke tao te kabanemwane ae bubura ibukin kanakoan kanakoaia bwa ana manga karauaki ni karaoaki ke ni caliberated nakon are e kainnanoaki n te tua. Ao tao ikanne ao teuana nab ate titiraki ae kaineti ma buokaia ara bureitiman n aia mwakuri bwa

tera ngkai iai n te kataumwane aei are akea kanoan ana contribution ke tao ana project are e na bon mwanenaki man ana mwane Kiribati. Ao tao aei teuana te kanganga ae tao ti noria n ara abamwakoro aia aobiti Bureitiman. Tao ngai n au abamwakoro e reke au tai n nako n noora aia aoibiti Bureitiman ao tao e bon kainnanoa karaoan te aobiti ae boou, a bon akin aba rangi ni mano tao taan kakiriwe ke tao ao bon rangi ni buburakaei aron aia kakiriwe bwa tao ai te kaikoaki. Ao aikoa raoi rangi ni mano ao aei iai kainnanoakin itera aikai ao tao iai riki abamwakoro aika a bon kainnanoa kanakoraoan aia aobiti Bureitiman, aikai ara tia mwakuri aika a rangi ni kakawaki naba tibwangaia.

Iai ibuakon te kataumwane aei bwa are akea naba anne ma ti na bubuti bwa iai kanoan ana kainibaire tao bon iai ana anga ni karekea mwanenakin aia aobiti Bureitiman aia bwai ni mwakuri ao tao aia bwai ni mwakuri ae ana kainnanoia ibukin tararuan te rau ao te manging ni kabuti kaa, ao ni kabuti rebwerebwe ao te kababuti ao aikai bwaai ake a bon tia naba ni maweneaki inanon ara Maneaba ni Maungatabu aei e na kona ni ibuobuoki moa te Beretitenti ni itera aikanne ao I a kabwara. Ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: E koaua e rabwa buokan te titiraki tao e koaua ao kam na bon uringa Taan Tei bwa n ririki aika a nako e bon rangi n under resource e rangi ni karako ana bwai ni mwakuri te Bureitiman ao ngke ti roko ao ti anga nab ate ibuobuoki n te kataumwane e bon kan mirion, ti ibukin karekeakin katoamauakin moa ngkai te bao ao a bane n tia n rangi n tatara ngkai, a kan bane naba n toa ngkai kaain abamwakoro n aia bwai ni mwakuri are ti te kaa ao te rebwerebwe are ti kataia ni karekea te kataumwane iai. Ma au ururing $800 tabun te ngaa are e bon roko naba imatan te Auti aei ibukin kabwatan. Ao manga iai ngkanne te kantaninga kanga aia bwai n taetae bwa are kanga ni kabuanibwai ke kanganga aika a riki n taai aika nako ao tia kunea bwa teuana te bwai ae nang kabwaka te naan bwai n taetae tao bon ibukin te koaua are aongkoa a nang roko te naan mobile iaon abamwakoro. Ma kanga e a bon kuneaki ngaia e a bon kakawaki ae na bon iai aia bwai n taetae Bureitiman ibukin te naan emergency aika a kona n riki bwa e bon down te bwai n taetae ke te internet ke tera. Ao ngkanne iai ngkai te kantaninga ni kaineti ma are I a tia naba ni kaeka te titiraki ao te naan buokan kanga katoamauakin tararuan te rau n te kawai, ni kababuti bwa iai n aba tabeua tao riki te Tia Tei mai Kuria are ewaa te kababuti tao riki irouia te roronrikirake ao e aki kona ni

kateaki n te bowi bwa e aki tau te bwai ni kakoaua. Ao te bwai ngke iai riki te katii are e kona ni kakoaua aron butin te buti. Ma ngkanne n au kaeka n te tai anne iai katamaroa aika ana aki oti n te kataumwane iai te raka ni ibuobuoki ke mwane ni ibuobuoki are ana kataia n tab bureitiman ibukin katoamauakin aia bwai ni mwakuri.

Ma e koaua aei bon te tabo teuana ae kataaki ngkai ni katamaroaki aia bwai ni mwakuri. Ao e rabwa.
Tibiika: Te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Tia Babaire ao teuana naba te kanganga are e rorotaki iai ara botanaomata te urarake ao anne naba teuana tibwangan te ikotaki ni bureitiman iai kanoan kanga aia takete bwa ana riai ni bane ni kataneiai ke n tia ni kataneiaki Bureitiman akana a mena n te tiriai. Ma I kan titiraki naba ibukin te itera aei iai ngkai kanoan ana kataneiai ae iangoia ibukia ara Bureitiman akana n te tabo n tiriai ke tao a tia ngkai ni bane n tia ni kataneiaaki n aron kanoan ma kataumwane aei kanga kanoan am takete n te kataumwane.

Tibiika: Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: Ao e koaua e rabwa ngkai e tabekaki te titiraki ao iai te karikirake ae kanga te partnership te rabwata teuana iaon kanga te southern Australian Fire Organisation ke department ae ngaia ae kanga ai te partnership ana aobiti te Beretitenti n reitaki ma Bureitiman. Ao anne e a bon tia naba ni waaki bwa n rokon te naan kaa n tiriai bwa are iai ana bwai n tangira kaa n tiriai ake a tia n roko, ke iai ake a nako Kiritimati ao manga iai ngkai ae iaon kawaia n roko. Ao irian kanga te buoka anne e reitaki ma teuana i Australia te kataneiai. Ao anne ae rangi ni kakawaki ao ti kakoaua bwa iai te kataneiai ma anne kanga e bon reke ian te buoka ao ana ibuobuoki te reitaki ke ana anga nano te rabwata anne. Ao e koaua are bon iai ngkai kataumwane aikai a kona ni ibuobuoki naba ni bon itera ake ti kona ni ibuobuoki riki tao ni buokia riki te naan local cost ke kataneiai ake a nang bon waakinaki iaon abara ae Kiribati. Tao anne te itera ae kanga ti taratara riki te ibuobuoki mai tinaniku bwa are aikai ngkai aika rabwata aika a tauraoi ni ibuobuoki ao e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Nonouti iai ngkoa am titiraki.

Hon.Ieremia Tabai: Ni kaineti ma te leave grant e taraa n nang over budget te bwai anne n aron ara numera te Tia Babaire ao I kan titiraki bwa tera mwaiti n aomata aika a iangoaki bwa n otara n te ER aio bwa 605 ao e titebo ma e a mang rangi n raka ae provided tao iai bukina taiaoka.

Tibiika: Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: Are ian are a kaboaki ian ake bon te naan regular ao iai naba ake kanga a kateirakeaki are a kaboaki bwa te naan kanga a reke bwa taan ibuobuoki. N reitaki ma te naan special ake uangaun ma aman a kateirakeaki. Ao iai naba ngkanne te kantaninga are e rin ian te leave grant e rin naba te passage ao iai ngkanne taan mwakuri ake a mena i Kiritimati are iai kanga aia entitlement are e kaokoro taan mwakuri i Kiritimati bwa are a leve passage nakomai ao a roko ngkanne ikai n te condition ngkai ae a waaki a roko ikai ao a manga anai aia leave grant. Ngaia are anne ngkanne kanga arakan te mena ibukia Bureitiman n reitaki ma are bon bureitiman ni kabane. Ao e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Nonouti riki kanakoa am titiraki.

Hon.Ieremia Tabai: I ti kan kaotaira riki te Tia Babaire bwa nanon te karaka arei aki entitle ake a ana reka ai leave grant.

Tibiika: Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: E na ti kaokia riki taiaoka kabwara te bure te Tia Tei.

Tibiika: Kan kamatata antai ake an aki entitle nakon te leave grant.

Hon.Ieremia Tabai: Au titiraki e kangai bwa otara man te kakaraki taan mwakuri i Kiritimati a anganaki te passage grant nanona ngkanne akea irouia te tao te leave grant ae nang kanakoaki ngkai eti otara anne ke bure.

Tibiika: Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: E kairua te ota anne bwa are ti kaain Kiritimati ngkai ae kaokoro aroia bwa a passage nakomai bwa aongkoa akea te passage irouia ni 2016 ao kanoan teuana te motinnano a nang anganaki te passage ngaia are a passage mai ikekei nakomai ao ana ngkanne aia leave grant mai ikai ma anne otara bwa te passage teuana inanon teniua te ririki. Ngaia kanga angina ngkai kanga argue ngkai aia ririki nakon n ana aia passage bwa ti te passage ngkanne te tainaki. Bwa teuana ana kona n ana aia passage teuana inanon ana teniua te ririki ao a tibwa passage ma are e kaai ngkana a passage ao a roko ikai ao kanga a taboro kanga uoua aia tai. A bon passage nakomai ao a manga ana aia leave grant mai ikai ngkanne kanga karokoaia iaon aia abamwakoro. Ma kanga te condition ngkanne anne irouia ao riki taan mwakuri i Kiritimati ao e okoro ngkanne nakoira.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: E koaua te Tia Babaire tao N na rimwin are e titiraki raou n Tia Tei temanna are mai Nonouti are kabwarabwaran te leave grant bwa I taku bwa te kantoka ibukin te motirawa e memena n are 225 are te relocation expenses ke te internal travel. Ao te leave grant bon ti te leave grant ma tao ngkana arona bwa manga ngkai manga kanoana anne ao eng ti ibukin tao te kamatata riki taiaoka.

Tibiika: Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: I taku bwa eti anne ma kabwarabwaraana ae I anganaki ae I a kairia naba ma aei, ma ngaia are aera I a kairia naba. E ang I taku bwa ti na kanga kamena n are te relocation tao e bon kaokoro ma ane ko kananona. Ma are te transfer e mena ian ngkanne are te relocation ngkana eti anne te kabwarabwara. Ma otau anne e titebo otau ma ngkoe te Leader ae na riai n te passage are e na nako ian are te transport are kanga te mwamwananga. Ma e airi naba ma kabwarabwarakina, ngaia are I taku bwa ngkana e kairua are mai mwaaina ao e rabwa.

Tibiika: Ti a kamotirawa moa bwa e a bon break e a itera te 12 ao ngkana ti oki ao tia manga kabanei ara titiraki iaon ara atu ni kabanemwane anne. Ti a kaitibo ikai n te aoa uoua e aoria ni manga boou ara iango nakon are imwina ao tia manga kaitiboa n te aoa 2 tia motirawa moa ibukin ara katawanou.

KATAWANOU

Tibiika: Ngaia ti na reitanako ara Komete iaon te atu ni kabanemwane are te Police ao kanga iai riki ae kan maroro iaona ni kan kaotaota. Ngaia te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Tia Babaire tao bon ti rimwian au titiraki are ibukin aia aobiti Bureitiman e rekereke ian te kataumwane aei ke tao iai naba ana karikirake are e na iangoia ao e rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: I taku bwa e aki rekereke anne akea ngkai te kataumwane iaona ma ai bon norana ngkanne n te ririki ae boou ngkana e na kona n reke te karikirake iai are kanga bon angina bwa are te aobiti e a bon aki rangi n anai nanoia naba anga te buoka ma e na kakaea angana ma Bureitiman ngkana iai angana n rekerekeia ma tao taabo tabeua aika a kona ni ibuobuoki. Bwa are tia manga nang rekereke ngkai are kanga te southern Australian kanga te tabo ni fire station iaon Australia ae te southern Australian Government.

Ma anne ngkanne ti kona n tarai tabeua ma iai te iango bon irouia

Bureitiman bwa ana kataia ni karekea te prodoc ma are anne ai inanon taraan te ririki ae boou ao e rabwa.

Tibiika: Ngaia te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Tia Babaire ao e rabwa te Beretitenti ao ngkana arona bwa akea ae kona tao ni mwanena aei e na kona bwa re ti bon kona naba ni mwanena te karikirake ao ta ngkana e arona bwa e noria te Tautaeka bwa e na kainnanoaki riki. Bwa are bon akea are ana 345 bon akea kanoana ibukin te tabo ni mwakuri aei. Ma tao ngaira ngkai ae ti noria ngkai ara abamwakoro ao bon te bwai naba ae nang kainnanoaki ana katoamaua raoi ana mwakuri te Bureitiman, riki iaon aba riki kakawakinaia nakeke a katikaki ni kawakinaki bwa are akea ngkai bwa are iai ake a kabaeaki iain te kai, ao iai aika a kabaeaki ma tabo tabeua.

Ma tao tia katikua iroun te Beretitenti bwa are akea ngkai kanoan te mena anne te contribution to development fund. Ma tao e a tiku inanon baina bwa tao bon iai ana iango ao ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: E koaua e rabwa bwa are anne ai bon taben te aobiti tarakin ngkanne are kanoan te bwai ae te karikirake e aki toki mwakuriana bwa are e kona ni manga mwakuriaki inanon te ririki ae boou ao e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Tarawateinaieta Hon.Terieta Mwemwenikeaki e nakoim.

Hon.Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tibiika ao N na ti bubutia riki te Beretitenti ao e koaua iai are te ware are $140 tabun te ngaa are ibukin te wages ma kanga iai ngkoa am kaeka te Beretitenti are kanga ai e na bon kona ni kaitara aron tao kammwakuraia te naan communities ibukin tararuan te rau tao iaon south Tarawa ma Betio. Ma n te titiraki aio bon ti ibukin south Tarawa ao Betio ngke a kona naba n taraaki aba ake e korakora naba aia tararua te naan communities ibukin tararuan te rau. Ao Tarawateinaieta bon teuana naba e rangi n rawata naba kaawana ane e rawata te naan communities akana tararuai nab ate nan rau n te naan rabakau, ma kanga e aki rangi ni matata bwa e titebo bwa e na ti tararuaki Betio ma TUC ma I kan ti kamatataira riki.

Tibiika: Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: E aki a bon kateirakeaki ake 24 ti ibukin te ibuobuoki n te covid-19 ma are iai te kantaninga bwa are bon aki tau mwaitia Bureitiman n tararua te kanganga ngkai te kanganga ae raka aei. Ngaia are e bon ti kaonotaki

ibukin Tarawateinainano ma Betio are e kaan ikai ao bon te kainin kanga te ibuobuoki n te quaranteen ma tera a bane iaon tao south Tarawa riki n aron are a mena i Bikenibeu.

Ngaia are a kateirakeaki ngkai bwa ao n reitaki ma te Fema Lodge, are 24 te aoa teinakin te naan centre aikai. Ngaia are iai te partnership e a bon kaman waaki te community Policing e a kaman waaki anne ao e tuai man n roko n te itera are a nang ibuobuoki ni kateirakeaki ma ngkai iai itera ae e na waaki iai te tabo ni Bureitiman ma ngaia ibukin te capacity building kanga te reirei empowerment ao bon itera ni ibuobuoki ngkai are a rangi n taraaki ngkai ake tao rakan te mwakuri n te resource ke te man power ae tangiraki n te police teuana te tabo ngkai ae taraaki te naan communities riki ake aia security ma ngkana e na roko n are bon te kateirake e na iai naba are e na tabangaki nako aon aba n aron are ngkana e na recruitment te Police ma aikai a kainnanoa raoi te kataneiai te naan Communities ma I taku bwa anne moa ae e na waaki mai iai te Police kanga kataneiakiia karekean te training ao e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei moa mai Banaba I a kanakoa nakoim.

Hon.Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao e uarereke mai iroum ao I ti kan bubuti e kona ni kabwarabwara te Beretitenti iaon te mena te housing assistant bwa I kakoaua bwa iai Bureitiman ake tao a maeka iaon Betio ma TUC a maeka n ana auti te housing ao e moarara riki man ara abamwakoro ngkanne a maeka Bureitiman kanga n ana auti te NGO ae te rabwata teuana ma te rabwata teuana bwa te RCL. Ma ngkanne I ti kan bubuti iai inanon te Housing Assistant tao boon maekaia ana taan mwakuri te Bureitiman iaon Banaba taiaoka.

Tibiika: Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: Taningaai teutana bwa N na karekea te rongorongo ni kaineti riki ma taan mwakuri i Banaba.

Tibiika: Ngaia e tikiraoi.

HE.Taneti Mamau: E rabwa te atu ni kataumwane anne ti ibukia taan mwakuri ake a maeka n ana auti te Housing akea ngkanne irouia Bureitiman ake a mena i Banaba.

Tibiika: Te Tia Tei mai Banaba riki.

Hon.Tibanga Taratai: E koaua te Tibiika e rabwa riki ana kamatata te Beretitenti ao e koaua n te tai aio ao bon iai aia bubuti ke tao terabwata are a maeka iai kaain te Police iaon Banaba, bwa a bon bubuti bwa bon iaon te bwai ae te rental are tera ngke e kona ni manga norak iroun te

Tautaeka tao bon buokan te maintenance bwa are ngkana e uruaki te auti ao a bon teimatoa ni maan ni mamaeka Bureitiman iai ao kakaraoana iroun te rabwata ae te NGO. Ma a bubuti bwa tera ngkana e kona n considered bwa e kona naba n reke irouia te payment bwa are ti ibukin kateimatoakin te auti ao e rarabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau; E rabwa kanga bon iai ngkoa te kantaninga ibukin autin Banaba are kanga te maintenance are kanga e tiku inanon bain te MIA ma taabo ni mwakuri ake a mwakuri ke iai aia taan mwakuri iaon Banaba. Ma eng anne ngkanne ae tiku inanon rabwatan te MIA ma e rabwa bwa are aikai itera aika ti na mwaing nako iai. Ao e koaua teuana te anga ni karekemwane ae kona n taraaki ibukia kaain Banaba kanga ritinakin bon aia tabo ao a kabwakaaki naba ibukin te maintenance ake a maeka iai taan mwakuri. Ngaia are anne e a tarataraia naba iai te Tautaeka are I taku arei e tiku inanon bain te MIA bwa are N na kataia n reitaki ma taabo ni mwakuri ake iai aia aomata ni mwakuri i Banaba kanga ana uotarake aia kukune ao aei are ti na kona ni ibuobuoki ni iteran are teuana mai ibuakona te Tia Tei ae karineaki mai Banaba ao e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Abaiang Hon.Dr kautu Tenaua e nakoim.

Hon.Dr kautu Tenaua; E rabwa te Beretitenti n ana kaotaota aika a rangi n raraoi ao kanga ti te ibuobuoki riki are ti ataia e bon rawata nab ate kanganga irouia Bureitiman ao aia mwakuri e bon rangi ni matoatoa riki n te naan kanga buure aika a matoatoa aoria. Ma ngkanne te kanganga e aki kona ni kakoroaki nanon aia kukune ma ibukina bwa akea te forensic Lab ke are e na kakoaua iai ke e na kakewea aron te kukune arei te Tia Babaire, ao riki tao te chemical test iaon te bwai ae aranaki bwa te arekooro ao tao ngkana e a bon roko taina te Tia Babaire I taku bwa tera burena ao are maeun te i Kiribati e aera ngkai ti aki karokoa te DNA test iaon Kiribati, ao anne ane inanonna are te Lab anne te Tia Babaire ao tao e a bon ibuobuoki naba anne ni kabane nakon te Onaoraki te MELAD, antai riki are e kainnanoa te Lab n te aekaki ni bubura anne ni konabwai anne ao tia bubuti riki a bon kaawa Bureitiman a nako ni katikitiki ao anai bwaai akekei ao ngke a tei n te bowi ao a konaaki ao ti konakia bwa e aki kona ni kakoaua bwa te bwaketi arei e kakanoa n te bwai ae aranaki bwa te alcohol ke te attanol.

Ao e bon nang kananokawaki anne bwa are a bon karaoa tabeia ao n tokin te tai e titebo ma a riki bwa te naan bwai ni ngare n te bowi ao

teuana naba are e matoatoa riki are kakaean te kabuanibwai are te tautau ke tao te tiritiri ao a rinanon te mwakuri ae moan te matoatoa. Ma n tokin te tai e ngae ngke kanga e bon kaniia aron reken tao te tiabure ke tao tera ao e aki kona ni kakoauaki raoi ao e titebo ma e rangi ni bwara nanoia Bureitiman n te mwakuri are a karaoia. Ngaia are te bubuti bwa are I taraa te development fund ao e titebo e nang urereke bwa e rekereke iai tao aron te karikirake irouia Bureitiman n aron aia tabo. Ma e aoria bwa re tao iai bwaai akanne tao I aki atai ma tao e kona ni kabwarabwarai te Beretitenti taiaoka.

Tibiika: Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: Ko rabwa te Tia Tei temanna mai Abaiang n ana titiraki ao e koaua tao e tarai riki itera ake e tuai n roko raoi iai. Ma akanne itera aika ti na mwaing nako iai. Ao e koaua bwa ti aki ti ngkai ni mwakuri ma tera naba nanon gnkana a reke bwaai ni mwakuri ao akea te skill. Ma ti kaitau bwa iai te skill ae e a reke irouia Bureitiman. Iai ngkai ae e a qualified ia n te itera are te forensic ma ai bon ti katoamauakin ana bwai ni mwakuri ao tao ana practical attachment. Bwa are e a reke te aomata ae qualified irouia Bureitiman ao ai ti ngkanne eti bwa are ai katoamauakin ngkanne te lab. Bwa I taku bwa e bon mwaneweia nab ate Minita n te Onaoraki ae anne ngkanne naba teuana te tao ae bwa ti aki ti te Lab ibukin te forensic ma e na taraaki naba itera tabeua are aikoa manga kona ni kanakoaki mwiin te naan tutuo nako tinaniku bwa tia bon kona ni karaoi ikai. Ao bon anne ngkanne n aron te ibuobuoki ma te Australian Federal Police ai anne ngkanei te assistant teuana ma ae e on going ma ara tabo ni Bureitiman. Ao teuana te ngaa ngkanne anne ibukin te forensic testing bwa arwe ngkai ti kakanakoa ngkanne n anne nakon te rabwata aio ma anne teuana te area ae tia waaki iai. E a waaki te tabo ni Bureitiman e a rawata te skill iai aika a kataneiai ngkai ni kan bureitiman n te itera aei. Ma e kakawaki riki are eti are e na bon tauraoi naba bwaai ni kabane ao e rarabwa.

Tibiika: Te Tia Tei riki mai Abaiang e nakoim. E rangi n bati n rabwa te Beretitenti n ana kaekaeka ao I taku bwa e na nang ibuobuoki anne nakoia Bureitiman. Ao bon te bwai naba ae kakawaki ae riki nakoia Bureitiman kamanoaia man aron te bwai ae e na kona n reke nakoia te ikoaki ke tera ao tera ngke e bon reke bwaai akanne n rabwataia tao ni kunnikaia. Ke e taetaekinaki te bullet proof ao eti bwa tao e na bon iai naba naaka a bon application i Kiribati bwa are ai te kaikoaki n te biti ke tera. Bwa e aera ngke ti nang angan te bureitiman te mena bwa e na ikoaki. Ao manga tec

compensation kanga i taraia e rangi ni uangingi. Ngaia are bon te bubuti ngkana e kona ni iangoaki anne tao tera ngke tera iangoana tao ngkana e riai ao nga I taku bwa e a riai ao e nang angaaki te Bureitiman te taser bwa iai n taai tabetai e a bon riai ni kabongana te taser, bwa iai n taai tabetai e a bon riai ni kabongana te taser bwa e na riai n aki ikoaki bwa e na riai n aki ikotaki te Bureitiman. E na karaoa tabena ma tao e na bon ti reireinaki bwa e na aki tao kabuanibwai maeun te aomata. Ma ngkana e reke bwaai aikai ao I taku bwa e na nang ni ibuobuoki nakon te Bureitiman. Ao kabaneana I a bubuti ngkai I a tei te overtime te Beretitenti. E nang korakora tangitangia Bureitiman. Bwa te mwakuri ni Bureitiman e kona ni karina n aki Akaka te tai ao a kammwakuraki ma te kabuanibwai e aki bwabwaka aia aoataim. Ao a tuangaki n te headquarters bwa e na iangoaki moa.

Ao ngkanne e aoria bwa I a katuka naba te rongorongo aio bwa bon tangin nanoia Bureitiman. E a roko te aoataim arei ao e a manga rinanoaki ao ngke tao e na bwaka tao $100 te taara e a bwaka ti $20 te taara. Kanga te kataunaari, ao ngaia are I taku bwa e aonikai anne nakon aia mwakuri Bureitiman ngaia tia bon bubuti bwa tera ngkana e taraaki riki aron mwanen te overtime anne n taai aika a na roko ao e bati n rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: E koaua e rabwa bwa tao iaon kamanoaia Bureitiman e koaua ae bon iai te iango naba ni karababa nab ate taratara nakon are e waaki te ma maroro iai bon irouia Bureitiman te management ae tia naba kanga ni kairaki nakon au aobiti kanga taratarakin te reitaki ke tao te insurance policy ke te cover ibukia Bureitiman. Bwa e aonga n aera bwa ti aki te mwakuri iaon aba tarakia naba ake a mwakuri n te barebooti tao itinaniku ngkana e nang nako ni katei ke ni kaei te naan kaibuke ao a reke ao ai bon anne ngkanne e a bon nang high risk. Ao anne ae I a bon tia ni kakoaua bwa are e kanga ni moan 2017 ao are I nako n noori taabo ake n te Aono n Raina aba akekei, ao e a ti reke naba teuana tabun ara wiiki inanon marawa ni kawari taabo akanne ao e a tii reke naba tewaana te kaibuke. Ae kanga e kanamakinaki bwa e tuai ni kabwaka ana license.

Ngaia are tia kaea naba ao I a noora ngkanne aia kanganga I a bon noria raoi ni matau, ae a bubuti ke a call te commander ao a ruo ao karini aia katii ao ngke e a buti aia booti ao I a karaua n taraia e a buti te booti nakon te kaibuke arei bwa are a nang onboard bwa te kaibuke ae rangi ni bubura. Ao I taku ao ngkana a katiaki ma are a bon rangi n timwaati Bureitiman ao I kaitauia ara bureitiman aki titi smart ma a rangi

n ninikoria. A matemate n nakoaia bwa are that a call for duty kaean te nako ni mwakuri irouia Bureitiman anne akea riki aia anga. Ao e koaua anne te tabo teuana ngkai ae tia tibwa katamaroa n aron are e mena e a rin n aia arauenti kanga tia tibwa katamaroai tabeua arauenti are kang ti ataia bwa aonga naba ni kukurei Bureitiman ni mwakuri. Ao teuana te tabo ae ti na katamaroa kanga te risk tera ngkai ae waaki te ma maroro bwa ti na kanga ni katamaroa te coverage ke kamanoaia are a tabekia te Tia Tei mai Abaiang.

Ao te kauoua ngkanne iaon tao e mwaneweia ibukin tao ibukin riki eti tao rekereke ma teuana te mena ae I kan mena irarikin are bon aia bwai ni mwakuri bon ara tua bwa teuana ngkai te tua are e katamaroaki bwa riki ian te penal code e riai ni katamaroaki itera bwa are a kateaki ao e tuai man kabwarabwaraaki ian te tua raoi te bwai ae te kouben bwa tera te kaokioki. Ngaia are akanne naba itera akanne ae ana katamaroaki bwa anne naba ae tibwa noria Bureitiman bwa e aki raoiroi ibukin aia bwai kanga kakoroan bwaai ake tabeia ake a tia ni karaoaki. Au kantaninga bwa e ibuobuoki anne ao kam rabwa.

Tibiika: Taraan ae e na kaotaota ke ni kan titiraki iaon te atu ni kabanemwane ao n nang kanakoa ngkanne te kaoti nano iaona. Bwa te atu ni kabanemwane ae 12 ibukin te Kiribati Police Service n te mwaiti ae $11,735,67 e na tei bwa kanoan ke mwakoron te tietura n te Biira aio. Ake a nano iai ke a kangai eng ao ake aki ke a kangai ti aki. E nakoia ake a nano iai.

Ti a manga nakon ngkanne ami tietura naba anne te atu ni kabanemwane ae 13 ibukin te Public Service Commission n te mwaiti ae $300,000,851 ao I a kanakoa gnkanne te titiraki nakoimi Taan Tei ke te kamatata iaon anne te atu ni kabanemwane anne e nakoimi Taan Tei.

ATU NI KABANEMWANE IAON PUBLIC SERVICE COMMISSION

Tibiika: Ao e taraa n ae bon akea ae kan maroro iaon te atu ni kabanemwane anne ao n nakoim te Tia Tei mai Abaiang Hon.Dr kautu Tenaua e nakoim.

Hon.Dr kautu Tenaua: E rabwa te Tibiika ao kanga n taratarakina ao e titebo ma iai rikiraken kabonganakin te electricity and gas ao bon te iango n te tai aio ao e titebo bwa e rikirake kabonganaan tao te air condition te bwai aio te Tia Babaire, ao bon te bubuti ao tao bon te Tautaeka naba bon iaon kawaina naba n install solar light energy n te aro bwa e na supplement te requirement iaon te iti. Bwa are iai bukina bwa I noori n te naan Ministry e titebo ma e rikirake kabonganakin te electricity

and gas ma I taku bwa e buakaka are e mena ao ngaia menan te aircon. Bwa ngkana te aircon e aki ibuobuoki ae ti karaoia ngkai ibukin bibitakin kanoan bong are aongkoa ngaira ti nang raraoma iai. Ngaia are tera ngke e noraki anne bwa e titebo bwa e rikirake te bwai aio ni karokoa ngkana ko noora 2024 e titebo ma iai teimatoan rikiraken ao tao kabonganakin te iti ao bukin tera aio bwa e kibarake aio man 9 nakon $15 te ngaa ngaia are kanga iai te titiraki bwa tera ngkai ae riki n te naan Ministries bwa e titebo bwa e nang korakora iai te rikirake ni kabonganaan tao rikiraken boon te iti ao I a bubuti ngkanne te kabwarabwara iaon anne.

Tibiika: Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: I taku bwa e bon eti am kabwarabwara tarakina e raka te iti ni kaineti ma bon aron rakan kamanenakin te iti n te aobiti aei ao n reitaki ma te sewage charge. Ma e koaua iai ngkai ana kantaninga ngkai te Tautaeka n tarai ane kanga kabonganakin riki te korakora man taari ao anne ngkai teuana te project ae iangoaki ibukin kauarerekean riki te kabanemwane ao riki bon kaean ngkai te kantaninga ibukin te mwaing nakon te naan korakora ake ana aki urubwai nakon ara enwiromenta. Ma e rabwa bon anne teuana ma e oti ana iango te Tia Tei ae tia riai ni mwaing ngkai nakon taratarakin te korakora n am taari. Ao tao ti aki ti taari ma te korakora naba man anga riki ake tabeua n aron te femo energy ae iaon naba kawaina n rinnako abara ae Kiribati. Ao e rabwa.

Tibiika: E taraa n ae akea ae kan maroro ke ae na kaotaota iaon te atu ni kabanemwane anne ao n nang kanakoa ami kaoti nano iaona. Bwa te atu ni kabanemwane ae te 13 ibukin te public service commission n te mwaiti ae $340,851 e na tei bwa mwakoron te tietura te Biira aio, ake a nano iai ke a kangai eng ao ake aki ke a kangai ti aki. E nakoia ake a nano iai, ao ti a nakon ngkanne ara atu ni kabanemwane ane 14 ibukin te Ministry of Freign Affairs and Immigration n te mwaiti ae $3,498,539 ao I a kanakoa te maroro ke te kan kataotao ke te titiraki iaona e nakoimi Taan Tei.

ATU NI KABANEMWANE IAON TE MINISTRY OF FOREIGN AFFAIRS

Tibiika: E nakoim te Leader n te Kaitara Hon.Tessie Eria Lambourne.

Hon.Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Tia Babaire ao ti bubuti te kaotaota teutana iaon tao ana kainibaire te Tautaeka ni irekereke ma te reitaki ma tinaniku ke ana foreign policy ae ngkana e kona n ti buokira te Beretitenti n ti kaongoraira bwa tera ngkai kanoan kanga bwaai aika a nang kakawaki ke priority n te foreign policy ngkai te

Tautaeka ke tao ibukin te reitaki ma aba itinaniku. Ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: Ao e koaua te titiraki ni kaineti ma ara kanibaire ngkai iaon te reitaki ma tinaniku ao boborau ao tera rekerekena ma te kataumwane aei n aron ane e taekinaki. Ao e koaua ti bon teimatoa naba n ara kainibaire ibukin karikirakean te iraorao ma aba n te aonaba ni kaabne ara takete bwa ti na kataia ni karababa nako te iraorao, iai kantaninga bwa iai ara missions ae ti na iangoa kateaia aika a boou, bwa teuana are e bon aki boou bwa are bon iai ngkoa te reitaki ma Taiwan n ae nako ao ngkai tia ti karaia ma Tiaina. E bae ngkai karekeaia taan mwakuri ma are bon iai n te kataumwane ian te kairiri ngkai aei.

Iai teuana are e iangoak ni kateaki i Geneva ae anne e bae naba ngkai ma tao e na taraaki i nukan te ririki ao tao moan te ririki akea naba ngkai te kataumwane iai. Ma te bwai ae riki are bon iai te boraraoi ma te Tautaeka n Switzerland bwa n reitaki ma aban te betebeke kanga iai te aobiti are e na tibwatibwaaki ma e na uataboaki irouia aban te betebeke ma kanga te kabanemwane n te moantai moa tao e kona ni ibuobuoki iai te Tautaeka n Switzerland ao kabanemwane ake a uarereke a kona ni bon kabanea te aba teuana bwa are e nang bobuaka te accommodation ke te office space ia nnen te aobiti n aba aikai. Ma tao akanne moa ngkai aika ti uoua aika a taraaki ma iai ake ti a taraa naba are i New York tia karababa e a tia ni waaki karababaana bwa e a taraaki naba Canada e a taraa naba South America ao anne ngkanne ae ti nang accredit ao irarikin bon New York ao America e a taraa naba ngkai Canada ao South America tao riki eng South America. Ao bon iai naba te kantaninga bwa ti nang manga katamaroa aron te reitaki ma aban te betebeke are n tabetai tia taratara nako ao tia manga bon aki taraa reitakina ma aban te betebeke ma anne ngkai teuana naba ae na kaungaaki n reitaki bwa are e bon kabaeaki naba te Tia Koroboki n te Foreign Affairs ibukin aba itinaniku ao boborau ae kanga ngaia te rolling numbers bwa ngkai iai te kantaninga bwa e nang manga kamaeuaki te iango anne ao tao nakon te ririki ae na roko ao e na taraaki ke ni katamaroaki te reitaki ma tao bon aban riki tinaniku.

Ao e koaua akanne e tuai raoi ni bon reke raoi bon ara foreign policy bwa are e mwakuriaki e na riai ni mwakuriaki n te aua n ririki ae nako ma e aki tabuteke raoi bwaninin rabwatana ma au kantaninga ngkanne bwa e a tia ni moanaki karaoana ma e tuai n tia naba ma e na katiaki inanon te aua n ririki aei ke au kantaninga bwa n akean te

policy ao are kanga bon iai te taneiai ae tia waaki te aba mai mwaaina ngaia ngkai e kataaki ni iraki aron te taneiai n aron te reitaki ma aban tinaniku ao boborau ao e rabwa.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne; E rabwa te Beretitenti ao e matata nanona kanga Europe ao Asia ma are Tiaina ngkai tao ana kataratara te Tautaeka ibukin te reitaki are e na moanibwai. Tao e koaua ti taratara kanoan kanga kabwarabwaraan tibwangan te Ministry ke te Botaki ni Mwakuri ao tao e bon tuai rin Geneva iai bwa are tao bukin ae tuai iangoaki teina, ke teuana naba bwa iai naba bibitaki nakon tein am Botaki ni Mwakuri te Beretitentibwa kanga ai ti aikai ai ti tabeua mwakorona, ao kanga ai anne te titiraki ibukin ae e a rawata riki tao kanoan tao te naan output ae ti kataia n taraia bwa taben te output teuana ma teuana ao tao iai e tuai reke raoi taraana n te boki aei.

Ma e nang kakawaki anne bwa ngaira ae kaira ara iango ngaira Taan Tei bwa ti na ota iai n taben te tabo ni mwakuri teuana ma teuana. Ma tao anne e a kona ni manga taraia te Beretitenti ao ni karinna bwa karain buokara tao ni kaotinakoan are te kabanea raoi ni kataumwane.

Ao te titiraki riki teuana ngkanne bwa are ti ataia bwa rawata ngkai te kabanemwane iaon ara aobiti ma a bon tei ngkai are a kaman waaki ma tao iai ngkanne manga te raka ni kabanemwane ngkana arona bwa a taraaki itera aikai ma e a bon tia ni kaninganinga te Tautaeka bwa aikai taabo aika a nang rawata tao te naan ibuobuoki aika ana manga reke tao boon mwiin te kabanemwane are e na manga reke man taabo aikai. Bwa tao te titiraki bwa e aonga n reke naba otara iai kanga tera ngkai tein tao te kabwaia ae e a tia n reke man te naan aobiti aikai. Iai ake a kaman tei tao aika a tei moa aikai a tia n tei tera ngkai kanga te return ke te naan kabwaia ae a tia n reke ni kabotauaki ma te naan kabanemwane ngkai e teimatoa Kiribati ni kakabwaka ni katoa ririki ibukin aobiti aikai.

Ma ngkana iai ae kona n ti kaotaira iai bwa e aoria n ae reke riki te rongorongo tabeua iaon, bwa are manga iai aika ana iangoaki manga tera te kaninganinga n te naan kabwaia aika ana manga reke man taabo aikanne are e na kamateraoa aron te kabanemwane ngkai iaona. E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: Ao teuana a mwaiti naba itera ni ibuobuoki ae ti kona n tarai bwa teuana ae rangi ni kakawaki bon bwanara are ti na tekateka n tera n te UN. Anne teuana bwa I taraa moa te UN anne ngkanne bwanara ae nang kakawaki bwanara ni kaoti nano bwa ti na kaotira bwa

a rangi n rawata naba bwaai aika a riki n te aonaba ae ti bon kona naba n rootaki. Ao anne teuana bwanara ao aron reitakira ma rabwatan te aonaba rinanon ana waaki ana botaki te aonaba ae te UN anne ae nang kakawaki.

Te kauoua, iai bwaai aika a tia n reke aekan te ibuobuoki nakon te climate change n aron are I taku arei bon akanne te mwane naba are e a tibwa bon roko naba n ara aobiti, anne naba teuana kanga bon te ibuobuoki ae reke rinanon rabwata are ana rabwata te UN, are ni bon tokin te tai bon anne ae ti nakon moa Biiti, ngkana e reke mai Biiti ao ngkana e aki e kona naba n rokoroko i New York n aron ara aia ibuobuoki. Iai teuana ngkai te bwai ae e kataaki ngkai ni ma maroro ma te UN karaian Kiribati ma te ana graduation man te LDC status nakon are te middle income ke tao e a more developed. Ao anne are e bon rangi ni kakawaki bwa ngke akea rabwatan te UN ao e a kaman rikirake bwa n aron ara ribooti ana aobiti te UN ao e a riai Kiribati ni mwaing nako kanga te karinan riki are iaona. Ma e rangi ni kakawaki bwa anne ae riki n tei iai aron bwa are a kauntaekai kanga ara koaua n te UN ao anne ngkanne e rangi n reke te ibuobuoki naba n reitaki ma te naan rabwata n te aonaba ake iai naba rabwataia aia aobiti n reirei.

Ngkanne bon te bwai ae kakawaki riki teuana are kanga karokoan bwanaa ni bubuti inanon mobilization of resources ke karekean te ibuobuoki inanon rabwata aika a tia n tei ikekei. Ao teuana n te aua n ririki ae nako kakaean te UN ao a kona n reke ibuobuoki. Ngaia are ti kakaira iai Miss Kiribati bwa are anne ae kakawaki ao tia karaoi naba ara sideline event. Ewaa ara mwane iai i New York ao iai naba n te naan climate change forums. Ao anne are a bon bane iai ni ibuobuoki are Biiti n reitaki naba ma are i New York.

Ao are i Biiti ngkanne e a nang kakawaki naba are i Biiti bwa are bon matara n tekateka ikekei. Ao riki a rawata ngkai issues aika uotakirake riki n te betebeke riki iaon te bwai ae ti aranna bwa ara Blue Pacific Stategy ao tia kataia ngkanne ni kakatanoata ao bon anne ngkanne ao iaon naba teuana ae boou ae ti a tia ni waaki ngkai ao ngaia e mwakuriaki e korakora naba reitakin ara High Commissioner are i Biiti ke ara aobiti akekei ao kanga Kiribati ngkai e taraaki bwa ngaia ngkai ae kanga e kairiri iaon te anti-corruption. Ngaia are kanga te moan bowi are e boo i Kiribati ikai are kanga ibukia te naan Leaders n te betebeke are te anti- corruption ai tibwa bon te moan bowi n te betebeke ao anne ngkanne e ibuobuoki ngkai te High Commissioner are i Biiti n reitaki naba ara aobiti te koaua ma

te eti ikai. Ao eng ai bon bwanara n rabwatara bwanaan Kiribati n te betebeke ao reitaki naba ma te naan missions ake iaon Biiti ane ni bon aban te betebeke ao anne ngkanne kanga buokara ae kona n reke irouia ara High Commission ao riki ngkai n te Covid-19 anne ngkanne e nang ibuobuoki. Ao ai bon kanga mwamwanangaia te naan referral aoraki nako Biiti anne naba taben te High Commission ao ae e buburakaei riki bon ibukia ataein te reirei irouia ataein te reirei ake bon angina ara ataei ake a reirei i Biiti.

Ngaia are tao iai ngkai project aika a raka n reke ao riki te ibuobuoki ma te covid aika a tia ngkai n reke ao bon mai ian naba ana kakamwakuri te mission are i Biiti. Tao akanne tabeua aika ti ataia kanga menan ngkai te naan aobiti aika a tei i New York, ae teuana mai Biiti ti uoua ngkai ao ngkoa are i Taipei are akea ngkai ao te kantaninga bwa e na tei ngkanne teuana iaon Tiaina. N te tai ae waekoa ngkana a manga uki te naan Boarders. Ao e rabwa.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Tia Babaire ao e nang rarabwa te Beretitenti n ana kabwarabwara I taku bwa e a nang matata ma ngkana tibwangaia akana tibwangaia akana uoua akana a kaman tei ao tao iaon kawaina tao ngkana uoua riki are e na iangoi teia tao n noran te ririki ae boou. E ang ti noria bwa are iai ana post ke tao taan mwakuri are a kaman kataratataraaki mwaitia ibukin ana aobiti akana uoua ni iangoi teia ma ti taraia bwa teuana mai ibuakona n aron ae tia n taekinna akea ngkai mwanena n te tai aei. N ana boki naba anne ti noria ae akea te post ke te supernumerly post ke tao te mwakuri ngkoa are e tao e a bane ngkai ana tai. Ma tao e aki bua man are ana total ma are I taku bwa bon ti onongaun ma teniman kaain te foreign affairs n te tai aei.

Ma tao taraan ngkanne mwaiti ana koraki bwa ti noria n tein ngkai ana aobiti are e iangoia i Geneva ao akea te EA ke tao antai ngkanne are e na bubutimwaia te koraki ae tao e na kaeka te tarebon ao e na biriakina aron te Embassodor ao ti ataia bwa te Geneva ke Switzerland e aki taetae ni imatang bwa tao ti taraia bwa e na bon bae naba ni kainnanoa temanna are e na kona n reke kaainna n aekakin ana aobiti akana iangoia i Tiaina ao tao akana i Biiti naba ao i New York. Ao tao i Biiti riki ao tao i Tiaina are akea te taetae ni imatang iai. Ma ti ara mena ni ibuobuoki teutana iaon kanoan ana iango ibukin ana aobiti aikai ao tao ngkanne ti teuana naba ngkanne te kan ota bwa iraman ngkai raoraon Kiribati ke ana diplomatic partners ngkai iraman ngkai ao tao mai ibuakoia aikai tao iraman ke tao iraua te percent are kanga e nang

korakora riki aia buoka ane a tia n anganiira. Tera te kantaninga ngkai ibukin iangoan naba ae ti na mobilize resources ke ti na karekei naba tibwangara mai irouia akana nikirana. Ao tao aei e na kona naba ni ibuobuoki bwa kainnanoan ana mwane ni mwakuri te Foreign Affairs ma ti na noria e bon tau ngkai aei e tau naba ana bwai te aobiti aei ti nang noora naba kakawakin tibwangana anne ngkanne tao e na ibuobuoki n aron ana ataaki mwaitia ngkai raoraora tao antai riki ae nang korakora ana ibuobuoki. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: Ao e koaua ni kaekan moa are Ibukin tao ngkana e kuba n tei te mission i Geneva ao iai naba ana anga nano naba ke ana boraraoi te Tautaeka n Switzerland ae kona ni *provide* te naan *local staff* ake ana kona ni ibuobuoki tao ngaia are aki rin akanne n taratarai riki te Tia Tei tao te EA akanne kanoan kanga ana ibuobuoki te Tautaeka n Switzerland.

Ao ni kaineti ma tao mwaitia ara *diplomatic partners* e aki tauraoi ma tao e aoria tia manga bon noria. Ma bon angia ara *partners* a bane ni ibuobuoki bwa are ngkana ti aki te ibuobuoki ni iteran naba tao te ibuobuoki n te mwane ae teuana te ibuobuoki ae nang raoiroi ngkai kanga te ibuobuoki n te boutoka rinanon rabwatan te *voting* ke te kare baoki ke te kaoti nano n taint e UN. N aekan ngkai teuana ngkai ae ti ununeakinna ngkai Anakin ara karawa ao n aron are ti taku te ririki ae nako n Tebetembwa, Aokati ke Tebetembwa are e boou kanga are te *general conference* i Canada ao anne ngkanne ae tia kainnanoia ni kabane bwa are e tangiraki n te *loads* bwa ana buoka ao tia nang kukurei ngke e a bwaati n te *general assembly* ke te Maungatabu anne ae e a kona Kiribati e a roko ana bubuti e a kona Kiribati ngkai n anganaki inaomata bwa e nang bon *manage* anne e rangi ni kanganga bwa are te Maungatabu arei teuana ni katoa teniua te ririki.

Ao ngkanne te babaire arei ma are anne ngkanne te tai are ti kainnanoa iai aia ibuobuoki ara *partners* ni kabane. Ma aika a bon kuri n raka riki aia ibuobuoki n aron are e na bon oti n te boki ni kataumwane ara *traditional* ake ti bon tataneiai ma ngaia I taku bwa n aekakin Australia ma New Zealand e a manga roko Tiaina te *world Bank* te IMF te Bank n Asia ao te Tautaeka n Tiaman ngkana ti aki rinanon ana buoka bwa are te Tautaeka n Tiaman e rangi ni korakora rinanon ana mena tera aran ana rabwata ni ibuobuoki are angin te tai ane e ibuobuoki nakon te *climate change* ao teuana ai ana kambwana Tiaman ni kaibuke are kammwakuria ara *seafarers* ao ai raon naba Tiaban ao ikai manga Tiaina ao ana mena Tiaman are te

GIS. E aoria bwa are e aki reke raoi mai irou kanga tao e kan bubua ke te bubua tabun ngkai ara *partners* ke aba aika ti a tia n *establish* ara *diplomatic task* ma ngaia. Ao ara kantaninga bwa ti na taketena ae na roko n te uabubua ma ti tuai ngkai n roko n te mwaiti ae uabubua ma anne ngkanne te kantaninga nakon te reitaki. Ma e bon eti bwa e karako aia ibuobuoki n te mwane ke te *in kinds* ma are anne bwanaia ngkanne ao aia *support* e nang korakora te ibuobuoki irouia. Ao e rarabwa.

Tibiika : Te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ngaia e rabwa te Beretitenti te Tia Babaire ao tao ai bon kabanean au titiraki iaon ane am kataumwane iaon tao mwaingingia am tia mwakuri kaai am aobiti 225 are te *relocation expenses* ao boon te kabanemwane tao karaiaia taan mwakuri n te tabo teuana nakon te tabo teuana. E kona n ti kabwarabwara te Beretitenti bwa tera raoi kanoan te kataumwane ae e a reke ian aei ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: Ao e koaua iaon are te mwainging ao e bon eti are kanga te *relocation* iai ngkai bwa kanga bon angina ara *staff* ake i New York ke taan mwakuri ake n ara *mission* are i New York a bane ngkai n *due* n te ririki ae boou. Are e tuai n otinako te babaire bwa e kanga ana manga kabouaki ke a na bon tiku n reitanako e tuai ngkanne n tia. Ma e karinaki te kataumwane ibukin te kantaninga are ngkana a bane n oki ao ara aomata ngkanne ake i Biiti, iai te *Third Security* te Kateniman n Tia Koroboki are e a tauraoi ngkanne ae bane kanga tikuna ni maan ikekei e a riai ni manga roko temanna, ao ngaia anne ngkanne bon bukin buburan te kataumwane ae nakon $178 te ngaa. Ao e rabwa.

Tibiika: Taraan ae ai akea ae kan maroro iaon te atu ni kabanemwane anne ke ni kaotaota iaona. Bwa te atu ni kabanemwane ae 14 ibuki Ministry of Foreign Affairs and Immigiration n te mwaiti ae $3,498,539 e na tei bwa mwakoron te Tietura n te Biira aio. Akana a nano iai ke a kangai e ang ao akana aki ke a kangai ti aki. E nakoia akana a nano iai. Ao ti a nakon ara atu ni kabanemwane are ami Tietura naba anne 15 ibukin Ministry of Internal Affairs n te mwaiti ae $2,968,961 ao I a kanakoa te kan kaotaota iaona ke te maroro iaona ao e nakoimi. Te Tia Tei mai Arorae Hon.Teima Onorio e nakoim.

Hon.Teima Onorio : E rabwa te Tia Babaire ao I kan bubuti te kan kamatata iaon ana kataumwane te MIA ti kakoaua bwa iai tao rakan teutana ana kataumwane ibukin te ririki ae na roko ao ni kaineti ma booia ana taan mwakuri, e kona ni

bubuti bwa kanga tao terana ae karika te raka aio ao riki tao e kaineti ma bon tabena n ana Botaki ni Mwakuri ma taraan te ririki ae boou, kanga tera ana kataratara te MIA bwaai aika e na moanibwai ibukin te ririki ae boou te Tia Babaire ao reitaki ma boutokakia riki Kauntira iaon abamwakoro ao ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : E rabwa te Tia Tei ae karineaki ao aio kanga kabwarabwaran te boo iaon te Ministry of Internal Affairs ao e tao e koaua iai rakan boon te Minita are e oti iaon kanga te kataumwane ngkai iai ane man te kiba ane e rinnako naba ngkai iai ane $30 tabun te ngaa. Ao iai ngkanne teniman naba man te mena bwa ana aomata te Ministry of Finance ae te naan *treasurer* ake teniman ae mena n te karinan ni boo ae te *level 12-4 max* n te mwaiti ae $11 tabun te ngaa teniman mwaitia ake a manga kamwaingaki nakon te *internal affairs* te koraki akanne a mena n TUC ao BTC ao Kiritimati. Iai naba ara *new post* ane teuana ane e irekereke ma te *culturual and museum division* teuana te *division* ane i Bikenibeu ane teuana ana *post* ae boou ae te *cultural promotion officer* ae *level 8-7* ao ngkanne iai ngkanne n te mwaiti ane 143 ara *staff* ni kabane n te MIA ae anne ngkanne e irekereke ma aia *increment* ae ngaia ane e karekea te raka ni kiba ane iaon anne. Ni ikotaki naba ma te *salary increment* ibukia kaain Kauntira ni kabane iaon Kiribati rakan booia ae 30% ao anne ngkanne ae kataia ni *cover* te mwaiti ae $1002,834. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei mai Arorae e nakoim.

Hon.Teima Onorio: E rarabwa te Tia Babaire ana kabwarabwara te Minita nanona e taekinna te Minita bwa iai teniman *treasurers* ane a manga mwaing n oki a mena ngkoa n tararuakia iroun te Finance bwa a nang kamwaingaki n oki, bwa aio kanoan te babaire ae boou ao kanga tera okoroia ma te naan *treasurers* akana a bon mena naba ni Kauntira tabeua kanga anne teuana. Ao te kauoua te Tia Babaire ao ngkana eti au kakauongo ao e taekinna te Minita bwa teuana naba bukin te raka n te kataumwane ibukin te boo e kaineti ma rakan booia taan mwakuri n te Kauntira te Tia Babaire ibukin te ririki ae boou. E kona n ti ibuobuoki riki ni kamatata te Minita bwa ane ibukin rakan booia taan mwakuri n te Kauntira kanga iraua raoi te mwaiti ae katauaki ao e mena ian te *division* n raa n ana kataumwane. Bwa I kakoaua bwa iai n te RBD e nang uarereke te raka bwa ti $1 tabun te ngaa rakan booia ao kaain te *local Government* ae iai te raka ae $50 te ngaa iaon te ririki aei ae bwainaki iaon te ririki aio. Ngaia

e kona n ti kamatata te itera anne te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Boutu Bateriki: E rabwa buokan te mena iaon te kan ota iaon te kataumwane. Ao e koaua are teniman arei antai ae kamwainga kanga kanoan te ririki ae boou anne ngkai tao ana babaire tao te Finance ae ngaia tao a bon tao te *administrated* mena are ngaia ae e a tia aia babaire ao a kamwaingia ibukin te ririki ae boou, ao e nang manga bwa booia naake teniman aikai a nang manga mwaing nakon te MIA.

Ao e koaua aikai ngkanne kanoan bwa n aron are e mwaneweia ane booia Kauntira ane 30% ngkai ae ti angania ngkai te naan Kauntira ni kabane. Ao e koaua iai ane kanga I mwaneweia naba te naan *relivers* ane uangaun ma teniman te naan Kauntira ao iai naba te naan *relivers.* Ti aki kabwara te bure bwa aio are mai mwaaina te Tia Babaire ma mwiina e bure au *record.* Aio are e nakon te *support grant* te Tia Babaire ae 30% e nako man te *support grant* mai iaia Kauntira ngkanne. Ao ngaia are e titebo ma tarana bwa kanga akea rekerekena ikai te Tia Babaire bwa bon ti akeke I a tia ni mwanewei ane ngaia ae kaea ae $102 te ngaa ane kiban boon te Minita n aron are tao e taekinna te Tia Tei rakan boon te Minita are I a tia ni kabwarabwara are $30 tabun te ngaa ao teniman ane a mena n te karinan are L12-4 ane kaka $11 tabun te ngaa teniman are te naan *treasurer* akekei, ao temanna te *cultural promotion officer* ane $15 tabun te ngaa ao ngkanne aia *increment* ane 143 te naan *staff.*

Ao te RBD *salary* e *increase* ibukin te *increment* naba ana *staff* bwa anne teina ngkai te Tia Babaire aron tein kabwarabwarana ngkai. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Arorae.

Hon.Teima Onorio: E rabwa ana kabwarabwara te Minita te Tia Babaire ao I kataia n ririmwin are e kabwarabwara ao otau ae boou n ana kaeka te Minita ae ai tibwa ngkai te Tia Babaire bwa rakan booia ana taan mwakuri te Kauntira akea ibukin te raka ni boo are *salaries* ma iai ibuakon are te *support grant* ao I kona n ti butia te Minita ngkana arona bwa anne ana kaeka n tein te *support grant* ao n te ririki ae nako ao te ririki aio kabwara au bure te ririki aio ao te ririki ae na roko titebo akea te bitaki. E kona ni kamatata ngkanne te Minita bwa ngkana arona bwa e rin rakan booia taan mwakuri n te Kauntira ke Kauntira inanon ae te *support grant* tera ngkanne ae e a bitaki ae tao e kauarerekeaki inanon te *support grant* ibukin te ririki ae boou te Tia Babaire are n aron te ota ao bon iai are e tibwatibwaki ibukin te kawai ao ibukin terana riki ao terana riki te Tia Babaire.

Ma ngkai e taekinna e a rin buokan booia ma taan mwakuri n te Kauntira ae te *support grant* ke te raka are 30% tera ngkanne ae kee ibuakon ana *support grant* bwa are e bon tiku ni mwaitina ae ngkai akea te bitaki nakon te ririki ae boou te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon.Boutu Bateriki: Ko rabwa te Tia Babaire I taku bwa arei are ibukin te *back pay* are n te ririki ae nako. Ngkanne ngkai e titebo ma e a tia te kataumwane ae e a bon raka kanga e a tiku bwa ai bon booia tao rakan booia ngkanne bwa e a bon tiku n arona n aron te *budget* ngkai. Nanona e a bon tiku n te *salary* ngkai bwa ngkai e a rin inanon te raka ni boo ke booia kaung ngkai aika iaon aba. E a riki bwa ana kataumwane bwa ian te *support grant* are e kanakoaki nakon te Kauntira, ao te Kauntira ngkanne e kanakoa booia iai rakan aia *back pay* n ae nako ngkanne ngkai e a rin ibuakon te kataumwane are te *budget* are 2021. Nanona n are mai mwaaina ti kabwaka kanga ibukin aia *back pay* are kanga ti kanakoa ian te *support grant* are e nako te Tia Babaire. Ngkanne ngkai e a bon rin are kanga e a bon rin inanon kanga ana kataumwane te Kauntira ae ti anganganna ni katoa ririki. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei riki mai Arorae e nakoim.

Hon.Teima Onorio: E rabwa te Tia Babaire tao tia katikua ni kanganne ao N na kaunga te Minita ibukin kakoroan bukin are buokan booia taan mwakuri n te Kauntira ni moan te ririki ae boou. Te Tia Babaire I kan bubuti ngkanne n te itera are iaon te *housing assistant* ao iai te kee ae $29 tabun te ngaa ma kanga I kan ota te Tia Babaire bwa are te *housing assistance* kanga otara iai bwa buokan boon aia auti taan mwakuri, are a tia ni katauaki ibukin te itera aio. Ao ibukin tera ngkanne are e na manga kee bwa tao iai taan mwakuri ae a manga aki reke aia auti ke tera riki ae e a manga kee mwaitin ke te kataumwane ibukin te *housing assistance* bwa te kantaninga te Tia Babaire bwa ti na buokia naba ara taan mwakuri bwa ana riai ni iai aia auti. Ao are tao a bon reke n te karinan are e na reke buokan boon aia auti te *housing assistance* ao e na bon riai n reke. Ma e aera ngkanne ngke e a manga kee te ware ikai te Tia Babaire?

Tibiika: Te Minita.

Hon.Boutu Bateriki: E rabwa ao e koaua bwa iaon ane te *housing* ngkanne anne iai ara *staff* aika a roko n reirei ao tao uoman ao ngkanne a *leave without pay* naba ao ngkanne ana nako ni karaoa aia reirei itinaniku ao a *leave without*

pay ao ngkanne iai ane aikoa a *leave without pay* e titebo ma aikoa kaain te auti arei e aikoa tauaki man aia bwakabwai. Ao e koaua naba bwa teuana naba ngkai n te *system* ane e karaoia te *planning* are anai te naan *data* man te housing bon iai te koraki ake iai aia auti ao iai are bon akea. Ma ngkai kanga teina n *update* iaon te *data* ao e a kaetaki te naan te *record* ae ngaia ae tao ai anne ngkanne are bon iai man ara *staff* ao iai tabeman ara *staff* ae a reke aia auti naba te Tia Babaire bon aia *private* ngaia are tao a mwaing nako iai, ao ngaia ane e a kaea te mwaiti ane 6 ane a nako man autin te housing, uoman aika a nak on reirei a *leave without pay* ao aikoa kona ni kabwakaki man te *Ministry* ao ngkanne akana tabeman tao are a bon reke aia auti, ao anne kanga n teina n aron ae ngkai. E rabwa.

Tibiika: Ngaia te Tia Tei mai Arorae riki.

Hon.Teima Onorio: Ko rabwa te Tia Babaire ao I kan butia ngkanne te Minita bwa a ingainga nanoia Kauntira n ongora tao tera am babaire ke kanoan am waaki ibukin te ririki ae boou te Tia Babaire ibukia ao n reitaki ma te kataumwane are ibukin te mwamwananga inanoa ao nako tinaniku. Ao kanga ti kakoaua bwa iai am kataumwane e raka teutana am kataumwane ni mwamwananga inanoa ti $4 tabun te ngaa ao ti kabotaua ma am mwamwananga nako tinaniku ao ngaia akea te raka iaon are te kataumwane n te rriki ae na roko ma e bon bubura riki te kataumwane ibukin te mwamwananga nako tinaniku.

Ngaia are kanga tera raoi boutokakia Kauntira ae ti na kantaningaia nakon te ririki ae boou ao tao abamwakoro raa ke kaung raa ae ana kawaraki inanon te ririki ae boou te Tia Babaire ibukin boutokaan aia waaki ao e rabwa te Tia Babaire.

Hon.Boutu Bateriki: E rabwa e koaua are bon iai iaon ra mena re te *internal travel* anne ae kanga e warata ae iai ana *program* ma te Kauntira ae ti karaoi ngkai inanon te tai aei ao aikai ngkanne kanga kanoan bwaai aika ti na karaoi inanon 2021. E koaua bwa iai ana mena te *local Government Division* ane e na karaoia nakon abamwakoro are e bon kakaraoia n taai nako ao te *maintenance audit* iai et naan *surprise* iaon te naan *island fund* ao ngkanne bon iai ane te *cultrural ao te museum division* ane te *cultural mapping.* Ao iai ane te RBD kanga iaon te *monitoring and evaluation on island council project* ae te *village Bank* te Bangke ni kaawa kanga te naan *monitoring* are e bon teimatoa naba ngkai ni karaoi ara Kauntira ibukin te ririki ae na boou te Tia Babaire. Ao ngaia are e tiku n aron aikai iai te *induction training* ibukin Mayors akana a boou I taku ngkanne

bwa ai ruaiwa ke ai tebwina ngkai te naan *island council* ae tia tia ni karaoia inanon te ririki aei. Ao I taku bwa ara kantaninga inanon tao ngkai ae bon waaki naba n tokin te ririki ao e na kabaneaki te naan *induction training* bwa iai te naan *mayors* aika a boou ao Kauntira akana bon iao Kiribati n kabane e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Arorae

Hon.Teima Onorio: I karabwa te Minita I taku bwa teuana te bwai ae kakawaki ti a bn tia n rineaki Kauntira e arawata abamwakoro aika iai aia Kauntira ae boou ao reitaki naba ma aia *mayor* ao I a kn kukurei n ongora bwa iai te *induction* ane ianogkai. Ao e kakawaki anne tera ngke e bon kona ni karaoaki n abamwakoro ni kabane riki ibukia Kauntira ake a boou. E rekereke naba aio te Tia Babaire ao N na bubutia te Minita bwa kanga n aron otau ao iai nab ate boki are e kakarekeaki ibukia Kauntira aika a boou e te *hand book councilors handbook.* I kan bubuti bwa tera ngke e kona e n taraa nab ate itera aio e na riai n reke irouia bwa buokaia bwa aonga n ota riki ao ngkana e iranaki te *induction workdshop* te anga reirei nakoia Kauntira aika a boou n reitaki ma aia boki are e na bon kona n tiku irouia bwa aia bwai ni wareware a kona n okiokiria ni kaeti otaia iaon karaoan aia mwakuri Kauntira.

Inanon te kataumwane aio ao iai te kataumwane ibukin tao karekean te boki anne ke terana ana babaire te ikotaki ni mwakuri aio ibukina te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Boutu Bateriki: Ao e rabwa ao te kan kamatata iaon anne ao e koaua ai bon taben te Kauntira ae e na karekei te naan boki aikai. Ao e koaua bwa are kanoan te *induction training* nakoia te naan Kauntira aika a boou ao a karauaki naba n tibwaaki booki aikai nakon te naan Kauntira akana ana kawari ao e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Arorae kabanea riki e nakoim.

Hon.Teima Onorio: E rabwa te Tia Babaire ao ngkana eti au kakauongo ao e titebo ma I ongo bwa e kangai te Minita bwa bon tabeia Kauntira bwa ana karekei aia boki are te *councilors handbook.* E aera ngke I taku bwa aio taben te Tautaeka te Botaki ni Mwakuri ae te MIA te Tia Babaire bwa anne ae kakarekeaki man te MIA n taai aika nako te Tia Babaire, ao N na kauringa te Minita aio tao ngkana arona bwa akea n ana kataumwane aio tera ngke iangoa reken anne ibukia Kauntira aika a boou bon Kauntira ni kabane n reitaki ma aia Mayor te Tia Babaire ao e kairekerekea naba ma are aia tua are

te *local Government tax* te Tia Babaire.

Ma I kan reita au titiraki te Tia Babaire kan nora are *special expenditure* kanga e boou aio ke e kona n ti kamatata te Minita bwa tera te atu ni kabanemwane aio ae boou ae $4 tabun te ngaa. I kataia ni karekea otau n te kabwarabwara ni bon te boki aio ao e kangai bwa te *one off large of payment* ae kainnanoa ana kariaia te *Accountant General.* Kanga tera te bwai aio ae kataumwaneaki ian te MIA te Tia Babaire e kona ni kamatataaki aei taiaoka.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Boutu Bateriki: E rabwa aio are bon te kabanemwane ae boou ae te *clothing allowance* nakoia Minita ma are Minita e rin kanga aia atu ni mwane aei ikai ao Taan Tei are e bon tiku n te Auti n Tei. I taku bwa $2 te ngaa ni uoua te ririki manga te kauoua n ririki are imwina e a manga bwaka naba $2 te ngaa e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Arorae.

Hon.Teima Onorio: Ngaia e a matata anne tao e a bon tiku nakon te *salaries.* Ma I kan reita te kaotaota riki ibukia Kauntira ao ti kakoaua bwa Kauntira ti katabeia bwa ana taraa ara abamwakoro teuana ma teuana ao ni iangoi aia waaki ni karikirake ibukin te abamwakoro. I kan butia te Minita tao bukin tera ngkai e a rangi ni uarereke te kataumwane ibukin te ririki ae na roko ae a mena ian te *contribution* nakon te *development fund* te Tia Babaire. Te ririki aio $1 tabun te mirion te ririki ae na roko ai ti $300 tabun te ngaa. Ao ti ataia bwa iai aia *priority project* Kauntira are ni katoa ririki ao a iangoia bwa tera aia karikirake ae ana kamoanibwaia ao e a kona naba n *automatic* n reke mwanena man te Tautaeka imwin rinanoana ao kabwatana man te Tautaeka.

Kanga ara titiraki ngkanne e na teimatoa ni waaki anne ke e nang akea? Ao te kataumwane ae $300 tabun te ngaa aio ibukia Kauntira raa? Tera karikirake aikanne te Tia Babaire ti kona n ongora mai iroun te Minita ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon.Boutu Bateriki: E rabwa te Tia Babaire ma I taku bwa aio kanoan te naan *maintenance* ke mwakuri ake ana aera a tia ni karaoaki ngkai ao ngkanne aio are e na mena naba ma kanoan te ririki ae boou 2021 $300 tabun. E nang korakora ngkai ae ti karaoi inanon te tai aei te Tia Babaire. I taku bwa e aki bitaki te mena are $1 te mirion are bon te *budget* ni katoa ririki e aki bitaki ma $300 tabun aei iai ngkai ae ti tuai kanakoa ngkai. Inanona are ni ngai ngkoa iai te naan mwakuri ake ti

katoki iai mwaneia iaon te *maintenance* ti a tia ni katoki te naan mwakuri ao ngkanne e na manga waaki inanon Tianuare imwin te kataumwane aio. Ao ana manga waaki ao ngkanne ara kataumwane ae ngaia iai te naan nikira tabeua aika a tiku ao ngkanne aongkoa mwakuri ake aki karaoaki inanon te ririki aei are ana karaoaki ni moan te ririki ae ngaia aongkoa ara katautau iaona ae $300 tabun nanona iai tabeua ae ti tuai karaoia inanon te ririki aei a nang karaoaki ma aongkoa te katautau bwa aongkoa e na kaea te mwaiti ae $300 tabun te ngaa.

Tibiika: Ao te *maintenance fund* e bon tiku bwa $1 te mirion are e bon katoa ririki anne bon ara kataumwane are ni bon katoa ririki e bon tiku n arona e aki bitaki. Te $1 ni mirion are ibukin te *maintenance* are ibukin oneakin aia auti Neeti taan reirei ao e bon tiku n aron $1 te mirion e aki bitaki ma ti ae $300 tabun aei imwin mwakuri ake ti katoki man ae nako aei ngkanne ngaia are e na uotia nakon karaoakin moan te ririki ao tao e na toki ia ngkanne are bon raona are te $1 te mirion are e na bon tiku naba n arona ibukin te naan *maintenance* ibukin te naan auti n aron ae I tia ni mwaneweia. E rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Arorae.

Hon.Teima Onorio; E rabwa te Tia Babaire I kakauongo raoi nakon te Minita ao I kataia ni karekea otau bwa ngai kanga I taetae riki iaon are *priority project* te Tia Babaire. Ma tao e kairua otau ae *priorities project* a mwanenaki ian te *contribution to dev elopement fund* ngkai ae kabwarabwara te Minita e kabwarabwara bwa te *maintenance* ane $300 tabun te ngaa te Tia Babaire. Ao tia taetae iaon bwaai aika a kaokoro bwaai aika uoua bwaai aika a kakaokoro. Ma e aoria I a bon bubutia te Minita bwa e taekinna iaon te *maintenance* bwa e teimatoa ni iai te kataumwane ae $1 te mirion n te ririki ae te kataumwane ibukin te *maintenance* ma te kataumwane aio ngkana ngaia bwa e taekinna nakon te *contribution to development fund* ibukin te ririki ae boou ti $300 tabun te ngaa akea $1 te mirion. E aoria bwa are I butia bwa e ti kamatata riki te itera anne e bon mena ikai ke e bon mena riki n te atu ni mwane n taabo tabeua.

Ma I kan okira are te *priority project* bwa I taku bwa I taetae ibukia Kauntira ni kabane. E na reke ia are mwanen aia moan karikirake Kauntira te Tia Babaire ti rang kan ongora bwa ti tangiria bwa e na riai n rin ao ngkana ko taekinna bwa aio ibukin te onobwai ti kan bubuti e mena ia are ibukin aia *priority project* ara Kauntira ni kabane te Tia Babaire. Ti kan bubuti bwa e riai n rin anne taiaoka ao e na boutoka aron te rikirake iaon ara

abamwakoro ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon.Boutu Bateriki: E rabwa riki buokan riki te kan ota ao e koaua te *priority project* a bon bane n rin ian te *development budget* te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei e nakoim te Tia Tei mai Arorae e nakoim.

Hon.Teima Onorio: E rabwa te Tia Babaire nanona te *priority project* a mena ian te *development fund contribution* nakon *development fund* ae te kataumwane aei ibukina ibukin te ririki ae boou ae $334 tabun te ngaa. E aoria bwa tia bon katikua bwa te bubuti nakon te Tautaeka bwa e aki tau te mwaiti anne te Tia Babaire bwa ti teuana ma uoua ni Kauntira ae tao iraua ni Kauntira ae kona n rin n aia kariaia ian anne ao nikiraia Kauntira ngkanne ngaira ti mena ia kaain Arorae ti rin ibuakona kaain Tarawa kaain iara riki te Tia Babaire. E aoria bwa I a bon katabetabea riki te Minita ao bon te Tautaeka bwa tera ngke a taraa riki te itera aio. Ao n taraia bwa e na bon tau te kataumwane ibukin aia moan karikirake ara Kauntira ni kabane.

E bati n rabwa te Tia Babaire ao e taraa e a bane ngai au titiraki ao ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao N na angan moa te Tia Tei mai Banaba bwa e a kaman teitei baina e nakoim te Tia Tei mai Banaba.

Hon.Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao tao bon reitan naba au titiraki mai mwaina bwa tao e koaua bwa iai naba te *housing assistant* bwa n aron ae tia ni kabwarabwara te Beretitenti ao e koaua bwa are ana rabwata te Tautaeka e rabwatanaki iroun te MIA ao I kakoaua ngkai bwa n aron ae kanga I a tia n taekinna kanga aia *house rent* are naake a maeka iaon Betio aia *rent* iroun te *housing.* Ake a maeka ngkanne iaon Banaba ti aki ataia ngkanne bwa e a bwaka ia ngkanne aia *housing* ma are iai te rabwata ngkanne are te NGO are e a teimatoa ni bubuti te Tia Babaire. Ma n aron ae taekinaki iai rabwata ake a kabwakaki mai iroun te MIA e kona n taekinna tao ibukin te ongora ao antai taan mwakuri aikanne ae a rekereke ma Ministries raa ao ngai irou mwaitin te mwane ae kam kabwaka ni katoa ririki ibukin te *house assistant* iaon Banaba taiaoka.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Boutu Bateriki: N na ti tataninga teutana aia mena au koraki iaon anne bwa e titebo ma e nang boou anne e rabwa.

Tibiika: Ngaia bon taningaia bwa e na ibuobuoki te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: E rabwa e kaawa n ae bure otan te Tia Tei mai Banaba kaekan ngkoa ana titiraki iai ngkoa te kantaninga bwa a nang taraaki ibuobuoki nakon karekean tao anga riki ni karekemwane bwa anne te *lease* ao te *rent* n auti ake a mena i Banaba. Ma iai te maroro ane e na karaoaki imarenan te MIA ma rabwata ake irouia taan mwakuri iaon Banaba. Kanga akae ngkai bwa n aron are ti taekinna kanga akea ngkai te *housing assistance* ae reke nakoia taan mwakuri i Banaba. Bwa are e bon tuai ni waaki te ibuobuoki iaon anne, ma e kaawa n taku bwa e a titirakina te Minita bwa taraa akea anne ma kanga n au maroro ao iai ana iango te Tautaeka ni karekei anga ni ibuobuoki ibukin auti ake a maeka iai ngkoa taan mwakuri i Banaba.

Tibiika: Te Tia Tei mai Banaba.

Hon.Tibanga Taratai: Ao e koaua ti ibukin ngkanne buokan kanga tao te kamatata bwa ngkana ai akea ngkanne ao e a kanga ngkanne aron kanga te aekaki n *service* aio. Bwa iangoia kam maeka n te *housing* kam *charged* koa maeka i Banaba ko *free.* Ao N na bubuti bwa ana akai kanganne bwa ti teuana bwa are a kaawa naba iai aia *maintenance* n aron ae I taekinna, tera ngke a kona n noora te itera anne ao te rabwata arei a kainnanoa naba te tianti I noora te *cooperate* 20% ao ko rabwa tia bubuti ami ibuobuoki.

Tibiika: Tao bon te Beretitenti bwa e na kaeka.

HE.Taneti Mamau: Ngaia bwa bon anne ngkoa te kaeka are ngke e tabekia ao anne ana waaki te Tautaeka n noria ao ti katabea te MIA bwa aongkoa e na kona ni maroro ma taabo ni mwakuri ake iai aia taan mwakuri iaon Banaba e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Butaritari e nakoim kanakoa am titiraki.

Hon.Tinian Reiher: E rabwa te Tibiika kanga ti uoua te titiraki ae uarereke ma teuana kanga e rekereke ma are tabekia ma te Tia Tei ae karineaki mai Arorae are iaon kanga te *local contritbution* nakon te *development fund* ao n te ririki aio ao $1 tabun te mirion ao ngkanne e kerikaaki nakon $300 tabun te ngaa. Ma I taku bwa te Minita e rekereke nakon te karikirake ae aranaki bwa *upgrade* nakon te naan *social facilities* ma tera raoi te naan karikirake akanne bwa ngkana iai teutana te raraoma iai bwa kanga iai te kerikaaki ma tera raoi te karikirake aio ao e tiueataake te karikirake nakon te naan abamwakoro ke *tailor made* nakon ti te naan abamwakoro ake iai te bwai aio iai. Bwa ngkai I taraia ma te *development budget* ao e mena iaan te bwai ae aranaki bwa te *upgrade*

nakon te naan *social facilities* nakon te *outer islands*. Ma kanga ti anne au titiraki bwa ibukina ngkai e kerikaaki ao tao nanona iai te waaki ae a tia ni karaoaki *already* ao tao aio ti te katiatia nako iai ao tera raoi te karikirake aikai bwa e aonga n ae mena. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita ko taninga am kaeka irouia am *officials* ngaia ao e nakoim te Tia Tei mai Butaritari bwa tao e tataninga ana kaeka are iaon arei.

Hon.Tinian Reiher: Ao I kona ni kanakoa au kauoua bwa e uarereke ae te kauoua.

Tibiika: Ngaia tao kanakoa bwa e a kaekaaki naba ma arei.

Hon.Tinian Reiher: Ane 332 te atu ni kataumwane ane 332 ane te *ferry service* anne bwa iai au titiraki nakon te Minita ae karineaki ibukina kanga te *amount* aio kanga ti $20 tabun te ngaa ma au moan titiraki moa bwa iraua raoi te naan aba aika iai aia booti aikai are kanga te bwai are e bwabwaka tabona arei kanga ibukin te naan *remote islet* ao imwina tao I a kanakoa ngkanne ao tao iraua te tibwa nakon teuana teuana te aba te Tia Babaire.

Tibiika; Ngaia kona kaeka are te moan moa ane iaon.

Hon.Boutu Bateriki: Ngaia ao aio ngkanne are iaon te *upgrading* iaon te *social facilitiy* are iai are $300 tabun kanga te *outstanding claim for 2020* ane $300 tabun ane I a tia ni mwaneweia n au mena. Bwa are $1 te mirion e na *reflected* iaon tera te 2021 *development budget* ngaia anne kanga teina ngkai. E rabwa te Landing Craft N na karekea bebana ao ibukin ngkanne te naan *ferry* akekei ibukin 8 te *island* ngkanne aika ana rekereke ma taabo ake iai ana atimwakoro 8 te *ferry* e rabwa.

Tibiika: Ngaia kabanea am titiraki te Tia Tei mai Butaritari.

Hon.Tinian Reiher: Ngkana ko kariaia moa te Tibiika bwa N na ti kamena teutana riki are iaon are te *contribution to development fund* bwa iai teutana kaokoron ara wareware ma te Minita bwa ian te boki ni kataumwane ibukin te karikirake ao ti aki te *balance* ke tera raoi kanga otau ai ngkam ma tao e bon kona n eti ae taekinna te Minita tao ngkana ngaia tao bon te nikira ni mwane man ane $1 tabun ni mirion bwa kanga ti bon ti kan kaotaira bwa kanga titebo ma e a manga anganira te koaua te Minita ae kangai bwa e tuai karaoaki are $1 tabun te mirion. E ang ma ngkana arona bwa I kona n ti karekea riki teutana ti otara.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Boutu Bateriki: E rabwa ae $300 tabun te ngaa aio are e na kaitara te mwakuri are kanga iai ae inanon te tai aio ae kanga ti a tia ni katokia, ae kanga inanon te ririki aei ae ti tuai ngkanne kabwakai, kanga te *new budget* ibukin te ririki ae ibukin te *local development fund plus* taian nikira ni mwane ibukin kanga anne tein otau ngkai iai, kanga tein otau n ae $300 tabun aei kanga titebo ma teina anne ngkai kanga mwiin aia kabwarabwara au koraki ao a taekinna ae $300 tabun te ngaa aei ae kanga e kaineti ma iai ae nikiran ae karaoaki ngkai ni karokoa te ririki ae boou te Tia Babaire ngkana arona bwa eti otau n aekakin anne, anne kanga tein kabwarabwarana te Tia Babaire. Ao tao ana manga bon ibuobuoki au koraki bwa e titebo ma anne ae ngaa I mena iai iaona te Tia Babaire.

Tibiika: Ngaia e matata bwa ngaia te $300 tabun ni ngaa arei are ngaia ae tei bwa te kataumwane ibukin te ririki aei. Ane $334 ni ngaa n aron ae kanga e kabwarabwara e nako iai riki am kan ota te Tia Tei ae karineaki.

Hon.Tinian Reiher: Ko rabwa te Tibiika I kan rangi n ota raoi n ae ko taekinna te nikira ni mwane man te ririki aio e *roll on* ke kanga norakina bwa bon te mwane ae boou ian te kataumwane nakon te ririki ae na roko. Ma bon ti te mena ae I ti kan titiraki iai bwa tera kanoan raoi te karikirake aio bwa e aonga n ae ti ota iai ao tao iai tibwara ngaira iai kaain Butaritari ke akea ke e aonga n ae mena. Bwa ti a kai titirakina te Minita imwina bwa tao e koaua eng iai teutana tao mangaongaon te rongorongo ae anganna ana *staff* ao tia kai maroro ma te Minita ni karekea raoi otara. Ma N na ti bubuti ngkanne are iaon are te *ferry* arei bwa nanona kanga tarakina 8 te naan abamwakoro ao te tibwa ngkanne nakon teuana te abamwakoro te aekaki aei ti $2 tabun te ngaa. Ma au raraoma iai bwa n aekakin ngaira i Butaritari uotakin te booti arei mai Butaritari nako Bikaati ao n oki e bon kan bane teuana te turam ni benzene ao te kabwaka mwane ngkanne irouia ara koraki ngkana arona bwa ana mena iai kanga te aekaki ae $10 te taara iaon temanna te bwatintia n nako ao $10 te taara n oki. Kanga ai bon te mwaiti ae nang bubura naba ngkana arona bwa ko bon mena nakoia ara botanaomata i buki.

Ma ngaia I kan ti tabekia n te tai aio bwa kanga bon iai au titiraki ae kanga te *written* nakon te Minita are kanga I bubuti bwa tera ngke arona bwa e aera iai te anga ni ibuobuoki ma au raraoma ngkanne iai bwa kanga te kataratara nakon te ririki are imwina riki ao are imwina riki kanga e bon titiku naba iaon te *amount* aio ma aongkoa N na bubutia te Minita bwa tao aio ngkai n te tai aio ao tao ngkana arona bwa iai

norakina ae riai iroun te Tautaeka ao tao e aoria bwa e a kai bon mena ngkanne n te *supplementary* ma tera ngke arona bwa e aki mwamwaninga bwa booti aikai bon te naan intin aikai a rangi ni kang bwaa. Ao ngkana tao ngaia bwa tera ngke arona bwa e taraia bwa e a manga bitia riki nakon te aekaki ni intin ae te 4 stroke are e na kona riki ni uarereke te kabanemwane ke te kabane bwaa. Ma ti anne ae I kan tabekia iai n te mena bwa ngkai I noria n te tai aio ao kanga ti $2 tabun te ngaa nanona kanga ti iraua am turam ni benzene ao ngkana e na *take you through* n te ririki e nang bubura. Ngaia are kanga bon angina e na bon nang kanganga naba kabonganakina bwa are kanga te aekaki ae $10 te taara ko kabwaka n nako ao manga $10 te taara n oki ao e aoria bwa I katikua nakon te Minita ao e rabwa bwa e a matata are ngaia 8 te abamwakoro ao te mwaiti ni mwane ae kanga e na tibwaaki ao e rabwa te Tibiika aoe rabwa te Minita.

Tibiika; Te Minita.

Hon.Boutu Bateriki: N na ti kaitiaka are teuana arei te Tia Babaire bwa e a tibwa reke raoi kanga ti mangaongao teutana n ara *figure* aei. Kanga kanoan are bon iaon te *local to development fund contribution to development fund* kanoana are $1076,222 anne are kanoan te *local contribution to development fund for 2020.* Ao te baranti ngkanne e tiku n te *Finance* ae $334 ane iaon te *column* are teuana anne ae anne ngkanne ibukin 2020 ma e rin inanon 2021 iaon te *budget* ibukin 2021 ao anne ngkanne are $300 tabun anne. E kaitara ngkanne te kabanemwane ibukin 2020 ma e karinaki bwa kanoan 2021 ibukin kanga te naan mwakuri ae te *maintenance* anne. E rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Butaritari.

Hon.Tinian Reiher: Akea e matata ma tao I a ti bubutia te Minita bwa a ti kaetia ngkanne n are te kataumwane ibukin te boki ni karikirake bwa are e aki *show* bwa te *balance* n te ririki aio. Ngaia are kanga titebo ma ara wareware iai kanga e titebo ma te mwane ae boou nakon te ririki are e na roko. Ma e aoria ma kanga ti te naan bwai aika a uarereke ao e nang rabwa te Minita.

Tibiika: Ngaia te Beretitenti e nakoim.

HE.Taneti Mamau: Kanga ti te ibuobuoki n are kanga te kataumwane ibukin kanga te ibuobuoki n te *ferry* nakon te naan raa kanga te *islet* bwa kanga te kataumwane aei e a rangi ni maan ao kanga te buoka are te naan *boat of islet* ai tibwa bon ngkai. Ma are kanga bon aei te Tibiika ngkoa are karokoa te bwaa ke tera ao tao te

booti e kona n rinnako n te naan *islet* ke te *main land* ao anne ngkanne a kona ni ibuobuoki iai. Ma are ngkai te kantaninga iaon te ibuobuoki ibukin te naan booti akana a boou aongkoa e bon tiku moa ngkai iroun te Kauntira aron aia *operation* bwa are e aoria bwa n aekan are e a oti bwa are te bubuti bwa tao ngkana te Kauntira e a nang bubura aron te *operation* ngkanne e a kona ngkanne ni manga rinanon kawaina n arona anne. Ao n aia kataumwane aei kanga te kataumwane ma ngkoa ae e a bon uouotaki naba kanga ti te ibuobuoki aika a uarereke, ni karokoan tao kainnano n te naan *islet.* Ngaia are e bon uarereke naba te tiaati n te naan booti ke te waa bwa are a aonga ni ibuobuoki iai ma tao anne ngkanne kamatataan te atu ni mwane anne ao e rabwa.

Tibiika; Te Tia Tei mai Beru e nakoim.

Hon.England Iuta: Ko rabwa te Tibiika akea bwa ti na bon ti rinanon are te bwakabwai n reitaki ma ana kaeka te Minita are rakan boona are $30 tabun te ngaa ae nanonna ma boona ae ti na maroroakinna n aron rakan booia Taan Tei imwin aio anne ae nanonna te Minita ngkai taiaoka?

Tibiika: Te Minita

Hon.Boutu Bateriki; Aio ae e a rin ngkai n te *budget* te Tia Babaire e a rin ngkai n te *budget* rakan booia Minita are bon te naan Ministry a rin n aia *Ministry concern.* E rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Beru.

Hon.England Iuta: N na ti taetae ngkanne bwa are N na ti taetae iaon te tua ngkana ko kariaia te Tibiika ti kona ni karina te ware ae tuai kariaiakaki te Tibiika ti kona ni karina te ware ae tuai kariaiakaki ian te tua inanon te kataumwane aio. Bwa e kanga ngkanne etina are iai are iai onono aika ana uotaki ngkai nakon bwaai akanne ngkana e rinanoaki te tua bwa are e titebo ngkai tao bon kabwara ara bure bwa are mamarara n aki ota n aron bwaai aika a riki. Ti bon ti kan kaetia e a kona ngkai ni karinaki aio bwa are e tuai bwaati te tua ibukin arei, e kona n reke kaekakin anne taiaoka.

Tibiika: Te Minita

Hon.Boutu Bateriki: I taku bwa e kona te Tia Babaire bwa are ngkana e aki kabonganaaki e a manga bon okira tera bwa are kanga bon anne teina te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika; Te Tia Tei.

Hon.England Iuta: E a manga *debatable* anne ana taeka te Minita aio are boon te aomata ngkana ko karaoa te *smith* ao ko katuka boon te aomata n arona ma ana *increment* anne aron te taneiai ko karaoa boona n te ririki ao ana *increment* ao ko

anganna n te ririki arei bwa e na taua. Te katautau bwa tera bwaai aika ana riki bon bwaai tabeua ngkanne. Ana kuri angaraoi ngkai ngke e bon katukaki boon te Minita n arona ao a kaokoroaki mwaane tabeua ae ngaia ae uotakirake aei bwa are ngkana e kuba ni kariaiakaki arei ao e na kaokaki arei nakon arei. Ma n aron teina ngai n otau ngkai e bure ae karaoaki aio. Ao e a biri rimoaki kanoan te tua ae tuai tia ao ni bon etina ana bon riai ni kaokoroa te mwane ni kataninna bon irouna ni kangai te kantaninga bwa ngkana e bwaati arei ao e a kanakoaki naba arei. Ti a bon ti kaetieti iai taiaoka.

Tibiika: Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: Ao tao bon akanne waaki aika a kona n raa a kona ni manga bon taakinaki tao nakon te bowi ngkana tao iai tera ma n aron ae ataaki ao aei bon te kataumwane ao eti ana kaeka te Minita are ngkana e aki kamanenaaki ma tao e aki bwaati tao te tua ibukin booia Taan Tei ma Minita ngkana e aki bwaati ao e a kona ngkanne n are iai mwakan te Minita are e bon okoro ngkanne n taua te mwane aei bwa e na aki kabonganaaki. Ao anne ngkanne kanga bon tabeia n taai aika a nako e bon karinaki bwa e kona n are e a bwaati te tua ao akea ngkanne e angaraoi naba ma are te kataumwane ae ti waaki ngkai.

Tibiika: Te Tia Tei mai Nonouti e nakoim.

Hon.Ieremia Tabai: Te kaeka iaona teuana bwa I kan kamatoa otau ae e na iai rakan booia Kauntira n staff n te ririki ae boou ao ngkana e bure otau anne ao kaetia taiaoka. Ao te kauoua te Tia Babaire, e kangai bwa eti otau are akea n te ririki ae boou te mwane ibukin te waaki ae te *query of social facilities on outer islands,* akea. Bwa ti aio te reke ni mwane ibukin te mwakuri ae tia ni karaoaki ma akea mwanena ma ngaia are e na kabwakaaki nanona aio te mwane ibukin te mwakuri ae aongkoa e a tia ni karaoaki. Nanona akea te kataumwane ibukin te waaki aio n te ririki ae na roko ao te Tia Babaire ao te reke ibukin te mena bwa ti ataia bwa boora *it statutory body* ao e rin te kataumwane ke e aki *it a statutory body* e na bon nako ma e ngae n anne ao anne ngkanne te mena bwa tao e tuai nako bwa kaina naba tao e koaua ma ngaira otara anne ma booia Taan Tei ma aia raa *it a statutory body* ao tao e ti kainaki te mena ti ibukin te *circus* bwa ko aonga n ataia bwa iraua raoi ana kabanemwane te Tautaeka. Ma e aki tangira te *appropriation* ke te naan *expense* ae aekana anne. Anne otau te Tia Babaire ma ngkana iai riki taekana teuana ao ti kukurei n ongora ao ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa buokan te kan ota.

Hon.Boutu Bateriki: Ma I taku bwa bon iaon te *development budget* ane bukin buokan ane bon bon iaon te *development budget* iai are $1 tabun te mirion te Tia Babaire. Ane e oti iaon te mwane ni karikirake ikai te Tia Babaire e rabwa.

Tibiika; Te Tia Tei mai Nonouti ko ongo kaekan am kan kaotaota raoi kee.

Hon.Ieremia Tabai: Teuana te ware ae taekinna ae $1 te mirion ao *contribution to development fund* ae na tau aio iaon *page* 87 ao I kakaea ma te ware anne bwa e bure matau te Tia Babaire ao anne ngkanne au titiraki. Bwa are ngkana te aekaki ni waaki are nanona bon arana te *upgrading of social facilities on outerislands* ao te $300 tabun te ngaa aio ti ibukin mwakuri ae a tia ma e na kabwakaaki man te ririki ae boou nanona ngkanne akea te bwai ae na karaoaki ae boou n te ririki ae boou anne otau ma eti otau anne ke aki. Anne ae I kan taekinna ao te kauoua ko kona ngkoe ni kaeka, e na bwaka rakan booia *staff* n te Kauntira ke e na aki iai ke akea n te kataumwane aio ao anne ae I titiraki iai. Bwa are ti ataa te mena aio bwa te *support grant* te Tia Babaire akea iai bwa titebo ma te mwaiti ae te ririki ae nako ao te ririki aei ae akea iai. Ao ngaia e mena ia booia ngkanne *staff* n te Kauntira ngkana arona bwa e na bwaka n te ririki ae boou.

Tibiika: Te Minita ngkana e tauraoi am kaeka iaon anne.

Hon. Boutu Bateriki: ..... e koaua ane iai ane $300,000 tabun te maintenance fund ane kanga e mwaneweaki ikai. Iai akana a tuai n tia mwakuri ao iai akana aera n aron ae I a tia ni mwaneweia.

Iai akana a tia ni karaoaki teutana ngkai ao iai akana a nang karaoaki ngkanne ane ti nang kauki mwin bwatin te kataumwane bwa ti katoki ngkai te naan mwakuri iaon aba.

Nanona iai akana a tia ni karaoaki ao a tuai bwaka mwaneia tabeua, teutana ao ngkanne iai ane nikirana are aongkoa are boni kanoan ara kataumwane n te ririki aei.

Ao e koaua ane ibukin ngkanne Kauntira ane rakan booia n aron are e mwaneweia te Tia tei. Are bon ibukin are e a tia n raka ni bane ni bwaka ibukin te ririki aio 2020. Anne booia Kauntira aia *back pay* are bon man Tianuare ni karokoa ngkai.

Mna te kantaninga ngkai n te budget ae ngkai, e na bon bae naba n rin ngkai n te tai aei. Bwa are nanona ngkai e a tia ni bwaka booia n te ririki ae 2020 te naan *staff* n te Kauntira, ao a na bane naba ni

bwaka ibukin 2021. I taku bwa anne ngkai ae e a tia n rin naba inanon te kataumwane ibukin 2021, bwa e na rin naba bwa aia bwakabwai ke rakan aia bwakabwai are 30%. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tia Babaire. ti a ota bwa e na raka booia *Council staff* n te ririki ae e boou bwa are e na bwaka naba. Ao anne ngkanne otara, ao ara kantaninga bwa e eti otara anne. E na bwaka booia *staff* n te Kauntira n te ririki ae na boou, tiaki te naan Kauntira. Im talking about the *council staff*. E na raka n 30%, ma are ti taekina aio bwa are akea te bitaki n te ware are aongkoa ae e taekinaki bwa e na nako man te *vote* arei ae ngaia ae ti titiraki iai.

Ao teuana anne te titiraki ae e taekinna ara abamwakoro bwa ao ngaira tera boora? Ao ngaia boona ngkai, e na bwaka.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Boutu Bateriki: Ngaia anne, e a tia ni bwaka n te ririki aio rakan booia te naan *Staff* n te Kauntira ni kabane. Anne e a tia n raka. E a tia n raka ni moan te ririki aei, ao ngkanne e a boni bwaka nako naba.

Ao nanona n te ririki ae e boou e a rin bwa are e a tia n rin n te kataumwane ngkanne ibukin te ririki aei. E nang *continue* ngkanne rakan booia te naan *staff* n te Kauntira. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Beru e nakoim.

Hon. England Iuta: Tibiika, I bon ti kani kaetai ma te Minitita n aron are e taekinna te Tia tei mai Nonouti. Rakan boom anne ko karinna iaan te *Statutory Expendtire* ke e rin iaan ae *recurrent expenditure*? N na ti kaeta otau bwa I aki boraoi n iango ma are e taekinaki. E rin iaa ngkai rakan boora are e tuai n tia iaan te Tua. E kainaki bwa te *statutory expenditure* n aron are e taku te Tia tei mai Nonouti ke kam karinna iaan te *recurrent*. I bon ti tagira te kaeka ae eti mai iroumi bwa are tiaki arei kanga etin ae I kantaningaia.

Hon. Boutu Bateriki: E rin iaan te *statutoty expenditure* te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika: Te *Leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Te Tia Babaire tao bon ti kaetan aron te waaki, bwa e eti are e taekinna naba te Tia tei mai Beru bwa are a rin ngkai.

Ao e koaua ti kona ni kangai bwa e aoria n ae ti ataia bwa iraua te kataumwane. Ma aei e aki kainanoaki bwa e na rin, bwa are n aron ae e taku te Tia tei mai Nonouti te *statutory expenditure*. Ti aki riai, a kona n are a rin ao e a manga *reflected* n te ririki ae e bou bwa are

e na nako n te ririki ae e boou ao e a bon rin naba bwa rakan te kabanemwane.

Ma ngkai ngkai e rin n te kataumwane aei, ti kona ngaira n taraia bwa e a moantai ni karinaki ao e tuai nako raoi ara babaire. Ngkana e boni menaki raoi aron kawaina ao e na riai n aki rin n te boki aei bwa e na rin tao n te *revise* ngkana e roko n te ririki ae e na roko. Are e aki kainanoaki ara kariaia, e a bon kanakoa naba te Tautaeka inanon ana *warrant* te Minitita n te *Finance.* Te *statutory warrant* e aki kainanoaki ae e na nakoira ao ti na kariaia.

Ngaia are e rabwa bwa ngkana e a karinaki ikai bwa ti aoria n ata ngkai mwaitin te kabanemwane. Ma ae I taku bwa ae e uneakinaki ngkai are ti kawaina.

Bwa are ngke arona bwa ti kanakoa moa arei ao tao e na nakoraoi. Ma are ti a moantai ni kanakoa te kataumwane ao ngaira ngkai are iai ara bitaki.

Ao ngkanne ti tebo ma ai bon akea naba nanon are te bitaki are ti na manga bon uneakinna ikai bwa are e a nako te kataumwane.

Ke kanga n aron ami koaua are e rin ikai. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti e nakoim.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Eng tao N na ibuobuoki n anne.

E bon ataia te Tia tei ae karineaki te Leader n te Kaitara bwa are taian *statutory expenditure* aki tangira te *appropriation* man te *Parliament*. Are nanona ngke a karinaki ngkekei *they are seem to have been appropriated under Cap 79,* I taku bwa I a mwaninga te mena anne.

Ma e kakawaki ae e na karinaki bwa e aonga n ataki mwaitin te kabanemwane ae e na karaoaki n te *physical year* anne.

Ngkana ti aki karinna ao e na aki bwanin te tamnei iroumi. E na aki bwanin te tamnei iroumi ao ti a karaoi ara mwakuri i tinanikun ami ataia.

Ma iaan te Tua *all statutoty expenditure* n aekakin booia Taan tei, boon te *Chairman* n te *PSC*. Boon te Tibiika, boon te Kamitina ni bureitiman, boon te Oteta Tienera ao antai riki. Aki tangira te *appropriation by Parliament* ma *by law or by the relevant section of Cap 79,* a na riai *including* te kataumwane bwa e aonga ni bwanin raoi rabwatan te mwane are e na kabaneaki ibukin te *physical year* anne. Tao e na ibuobuoki anne.

Tibiika: Te *Leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Kauoman ni Beretitenti, ao

ti tebo otara iaon anne ma tao ti te *sequence.*

Bwa are e a manga otinako te ota bebwa ae e *revise* ae e boou. Ao ngkai are ti a moantai ni kanakoa aei.

Kanga ni bon riaina, ti na riai moa ni kanakoa are taekan boora ao kaniwangara ngaira Taan tei.

Bwa are ngkanne ngkana ti a maroroakina aei n tein te ota bebwa are e moan roko. Akea ara kanganga iai bwa are e a tia te babaire. E a tia n *approve* te *Parliament* te naan bitaki aikanne. Ti a tia ni kariaia ao e aki kona ni kanakoaki te kabanemwane anne ngkana arona bwa akea n te Tua.

Ngkai akea moa n te Tua. Nanona e a moantai n rin ao e tuai reke te Tua bwa e tuai n rin te Tua te naan bitaki n te ware. Anne ae ti uneakinna.

Ti na riai moa ni kabwata te Tua are te bitaki nakon te Tua ae ngkai ao ti a tibwa kona ni karinna ngkanne n te kataumwane. Anne ae ti uneakinna, ti tebo otara ae e na riai n rin n te kataumwane ma ti buana ngkai ti a moantai ni maroroakina te kataumwane. E tuai tia te Tua, ngkana e a wene te Tua bwa e a tia ni bwati, akea te kanganga. Ti aki kona n uneakinna ngkanne. Ma ti aei ara kanganga bwa are ti a moantai ni maroroakina ao akea te Tua.

E tuai n reke te mwaka, ma ti ota n te bwai ae kam karaoia ibukin are e na ota te kabanemwane. Ma ti tuai kona n taekinna ao ti tuai kona naba n tara te kabanemwane anne bwa ti tuai kariaia ngaira. Taan karao tua, e tuai kariaia te Tua ke onean te Tua anne. Ti ngaia aei ae ti uneakinna.

Ma tao tera ngkai angana. Tao ti na manga katoka moa aei ao ti na manga waakina moa arei bwa e aoria ae imwain ae ti bane ni karaiai raoi ae te Biira ni kataumwane aei, I taku bwa e raoiroi moa ae ti karaoa moa arei. Anne ngkai ae ti uneakinna te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti e nakoim.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa ao I taku bwa e boni mataata n te boki ni kataumwane bwa ane e mwakoro. Bwa mwaiti aika ti taekin aikai e aki rekereke ma te marooro aio bwa e aki *appropriated*. I taku bwa e bon rangi n mataata, tiaki te bae ko na kabane buaka am tai n iangoia bwa e nang reke. Bwa ane e boni mwakoro ane e katukaki bwa e aki *appropriated* bwa bon taian *statutory expenditure.*

Ao ane ko taekina te Parliament. Antai te Parliament? Parliament is the majority.

Ae ko taku bwa e tuai ni kabwataki te Tua. Ko kanga n ataia bwa e aki bwati. Ti na ti kabwatia te *majority*. Ao anne ma I taku bwa e

bon rangi n mataata *Madam Speaker* iaan te mena. Bwa taian *expenditures* aika aki tangira te *appropriated.*

Ti taetae ngkai n te tai aio te Appropriation Bill ke taian mwaiti ake a na appropriated. *Forget about* am mwaiti akana aki *appropriated.* Akanne a na bon oti, ma iaan te Tua a na bon *included* to *complete* the *inforamtion* ao ibukin naba ami ataia bwa kam na ataia bwa iraua te botannaomata ae e na kabongana. Ngkana e na ibuobuoki anne te Tibiika.

Tibiikau: Te Leader n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Tia Babaire ao tao e kakawaki bwa ti na marooroakina aei. Kanga ti nanokawaki ngkana ngaia anne ae tao ibukin are te mwaiti iroun te Tautaeka ngaia ae e a karaoa aei.

Bwa ngaia ma are e tuai moa tia taekana. Bwa te naan statutory expenditure, bwaai aikai ake a rin n te Tua. A rin n te Tua ao te ware ngkai ae kamkabo n te kataumwane aei a tuai n rin n te Tua. Ae ngaia ae kam kawenei i matara bwa ti na ataia. Kanga ti anne, ma I taku bwa ti nanokawaki ngkana ai aei ana koaua te Tautaeka bwa bukin ae e rawata ana mwaiti ngaia. Akea te kanganga ngkana ti kanakoa moa naba aei.

Ti anne bwa are ngaira ti a karaua ngkai n taraia ao ti tebo ma ngaia are a rin iai. Ao ti ota bwa n tokin te tai e na bon aki roko iroura.

Ma te ware ae e rin ikai, e tuai kariaiakaki moa. Ti anne. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Beretitenti ibuobuoki.

H.E. Taneti Mamau: E rabwa bwa kanga e rangi n kauekea te rongorongo te *Leader* n te Kaitara ae e na bon riai ni kaman *point of order.*

Ma au titiraki nakoira, e aera ko aki kaman *point of order* ngke e nang waaki te Komete bwa are a kaetaki naba bwaai ngkana ngaia anne.

Ao are te kantaninga bwa te naan *statutory* a bon ti karinaki bwa a na bon ti kabaeaki.

Ao ngke ti aki karini ma are ti kabaeaki ibukin kaotakin te mwaiti bwa e na ataki te kabanemwane ni kabane.

Ma ae ti maroroakinna ngkai, te *Appropriation Bill.* Akea rekerekena ma te naan *statutory* aikai ae ko bon ataia ao tao ngaia naba are ko bon aki titiraki n te moantai bwa are ko bon nora riaina.

Bwa te Biira ni kataumwane, aki rin inanona te naan *statutory*, akea inanona. Ma bon ti karinana ibukin te *transparency* are boni kanoan

naba te Tua ae e bon raoiroi ni karinaki.

Ma ae ti marooro ngkai, te Biira iaon baike a na riai ni kataumwane. E bon titiraki te Tia tei tao ibukin are e nora te kataumwane iaon are ni kaineti ma ana mena.

Ma ngkana tabem bwa ngkoe te *Leader* n te Kaitara ko na kaman noria ao ti na ibuobuoki iai. Ma ngkai ko a kataia n tabekia ni kabubura ngke ko bon ataia bwa te naan *statutory* aki rin bwa kanoan te Biira aei. Ao ae ti bon aki mena ma are e a oti te titiraki mairoun te Tia tei mai Beru ao e kakawaki kaekana.

Ao boni kaekana raoi are iroun te Tia tei mai Nonouti, are te naan *statutory expenditure* ke kataumwane ake a rekereke ma te kibu n te *Constitution*. Akanne ngkanne aki rin bwa kanoan te Biira ni kataumwane.

Ao ngaia ae I a manga rangi ni mim iroum ae te bae ko boni kaman noria n te moantai ao ko a kataia ngkai ngkai ni manga kabubura ao tabem n te iraorao ko na kaman kangai. E bon eti ae ti a karaoia ngkai aei.

Anne irou ngai ae ko na riai ni karaoia n te moantai ae ko nang kataia ni kabubura ngkai, ao bon nanona akea raoi rekereken te *statutory expenditure.* Ti te kataumwane ngkai ae e ti rinanona ngkai. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Beru e nakoim.

Hon. England Iuta: E rabwa te Tibiika, are bon ti au titiraki ma are I a tia n titiraki. Ti a bwaka i nuka n aei.

Ko rabwa bwa e a bon reke otaua bwa bon ti au titiraki anne bon irou. E a reke otau ngkai ni baika a taekinaki. I a toki ikanne, e rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Butaritari e nakoim.

Hon.Tinian Reiher: E rabwa te Tibiika ao e koaua tao bon ti tebo naba otara ma ane e kabwarabwara te Beretitenti are kanga ti uneakinna ngkai n te tai aio, bon ti are e na *appropraited* are mwakan te Maneaba ni Maungatabu.

Ao ti ataia are *statutory* are e bon kakabwataki ikai.

Ma tao e aonga n ae e mataata teutana naba, bwa are kanga bon anne otara naba ngaira iai.

Ma I ti kan okira riki arei te Tibiika bwa e bon tabetabe au iango n te mwane are $300,000 tabun are iaan te *upgrade* nakon te *Social facilities*. Bwa au wareware n te *Appropriation Bill* aio ngkai, e na manga bon *approve* riki manga te *amount* naba anne.

Bwa are n 2020 n te ririki aio, e kabwataki $1tabun te mirion. Ao te mwane ni karikirake ngkana iai nikirana, e aki kona ni manga uotaki nakon te mena bwa ti na manga kabwatia riki bwa e aonga n ae e kabonganaki n te ririki are e na roko.

Ngaia are au *reading* n te mena aio ngkai e a manga rinnako iaan te Kataumwane ibukin te Mwane ni Karikirake nte ririki ae e bou. Ao nanona ngkanne ai manga bon te mwane ae e boou ae na manga kabwataki ibukin te ririki are e na roko.

Ngaia are anne kanga I ti kan kaokia riki bwa rimwi ti a manga moan kabwata riki te mena ae bon te baranti are e na riai n *roll on* n te ririki aio. Are e aki *need* bwa e na manga karinaki n te *appropriation* ibukin te ririki are e na roko.

Ngaia are kanga I ti kan bubuti riki bwa tera roi menana. Bwa are ngkai I nora te mena ngkai ao e rinnako iaan te mena te kataumwane are e na manga *appropriated* ibukin te *local contribution* nakon te *development fund.*

Ma kabwarabwarakina ti tuangaki bwa te baranti n te ririki aio.

Ma ngkana te baranti n te ririki aio ao e na aki riai ngkanne ni karinako inanon te *appropriation bill* bwa are e a bon tia n *already pass* ngke e kabwataki are *$1* tabun te mirion.

Ma ti ngkana bwa manga te additional riki. Ma e eti are e kabwarabwara te mena ae bon te baranti n te mena bwa $1tabun te mirion ao e a tia ni kabonganaki n te cost $700,000 tabun.

Ma ngkana ko nora raoi te mena aio ma are boni kabwarabwarakin raoi te *local contribution* nakon te *development fund n* 87; appendix 2. Ao te mwaiti anne e a manga bon *appear* ngkanne ibukin ae ti tebo ma e na manga bon *appropriated* naba n te ririki aio. Bwa ngaia e *make up* te *total* are $46tabun te mirion.

Ma au raraoma ngkanne bwa e kangai, akea au raraoma n te mena bwa ngkana arona bwa anne e boni kainanoaki. Ma au raraoma bwa ngkana arona bwa te baranti are e a bon tia n *approve* iaan $1tabun te mirion, ti nang manga *appropriate* riki ngkanne ngkai.

Bwa are ngkanne ti *appropriate* ngkai, ao ti tebo ma e aera.

Ma aikai kanga otara n te boki ma e aonga n ae ti ota raoi, bwa are te mwaiti ni mwane are iaan te *local contribution* nakon te *development fund* are e na *appropriated* n te tai aio $46tabun te mirion. Ao inanon te mwaiti anne $300,000 tabun ae ti kataia ni kaetia ngkai.

Ma ngai n au koaua e na riai n aki rinnako iaan aio, bwa are te baranti ae e *roll on.* E na ti *appear* n te

boki n te *budget* bwa te baranti ae e *roll on* ni kangai ma e aonga n ae ti kakaeti otara iaona bwa are ti kona ni kairua bwa aare ti aki ngaira ae ti kamena. E rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minitita n te Finance, te Kauoman ni Beretitenti e na ibuobuoki. E nakoim.

Hon. Dr. Teuea Toatu E rabwa. Eng, e koaua e kakawaki ae e na kamataataki raoi ao N na karautaeka bwa I bon aki mena ikai ni moana, ma I kataia n *catch up* n te bae e taekinaki aio.

Eng, N na ti kataia moa ni kaeta otau. Te bae e raraoma iai te Tia tei ae karineaki mai Butaritari, te mwaiti are $300,000 tabun arei are e rin ngkai e a tia n *already* n rin n te mwaiti are e a tia n *appropriated ae $1*tabunt e mirion.

Ao am *concern* e kangai; e aera ngkai ti na manga *appropriate* ngke e a bon tia n *appropriated.*

Ma tao e koaua bwa are te *LCDF* kanga *part* in te kataumwane are ana *contribution* te Tautaeka nakon te *No.4 account* ke te *Development budget*. Aio te mwaiti ae e aki *lapse at the end of the year* bwa e *roll on every* year. Ngkana iai te baranti e na manga *roll on* naa *and therefore* te mwaiti are e *roll on* arei, e aki tangiria bwa e na manga *appro;prtated* bwa are e a bon tia n *already appropriated* iroun te *Parliament.*

Ma ti te bae e na appropriated ngkanne ngkana arona bwa iai te *additional amount required* n te ririki are e karaoaki te *appropriation* ibukin ae e na roko.

Are nanona ngkana e eti otau bwa tao te bae e *worry* iai ngkai te Tia tei mai Butairtari ae karineaki temanna. $300,000 arei e riai n aki *included* bwa e a bon tia n *appropriated.*

I taku bwa aio *te problem Madam Speaker* ngkana ti uringa naba ngke kanga I moan Minitita naba ae I taku bwa bon te Tia tei naba mai Butaritari ae e raise are e a *double appropriation.* Kanga ai uoua ana tai n *appropriated,* ma I taku bwa kaekana n te tai arei. Tera buren ae e *double appropriated*?

E aki urua te Tua ma e a raoiroi riki bwa e a kamatoaki riki ae e *approved* iroun te *Parliament*.

Kanga akea te bae e na urua ae kanga tao e na urua mwaiitn te mwane ke tera.

I taku bwa e ngae ngke e a tia *appropriated* tao e na manga bon *appropriated*. Ma tao e koaua tao n te *accounting master*, e bure ngkanne bwa ti tebo ma e a *treated* bwa te *new addition* nakon te mwaiti are e a tia n *appropriate* mai imwaina. Ngkana e na ibuobuoki anne.

Ma iai aia *note* ae kanga ti tebo bwa kanga I aki rangi n mataata iai. Ma ti anne aron moa kabwarabwarana man te itera ni Mwane.

Tibiika: Te Tia tei mai Butaritari.

Hon.Tinian Reiher: E mataata ane e taekinna te Kauoman. Ao tao bon akea burena ngkana e a manga *appropriate*, ma ti te kanganga ngkanne bwa are nanona te mwaiti ni mwane are e a katauaki bwa e nang kabwataki n te tai aio. E *in fated by the amount* are e a bon *already appropriated* n te ririki aio.

Ngaia are ana *deficit* te Tautaeka are e taekinna nakoira, *it could have been lower* bwa are e na *minus* ngkanne are $300,000 tabun ao e na anga ngkanne te *actual* raa, ngaia tao bon tiaki te *deficit* are ti arei ma ngaia bon aio bwa are iai aio.

Ti anne ae kanga I kani mena iai ao akea te kanganga ngkana I tia n *additional,* bwa are ngaira kain buki ngkana arona bwa e mena ao tao ti a kona riki ni manga reke riki te naan karikirake ane e mena iaan aio.

Ma kanga I bon ti raraoma iaan are bon ti te *appropriation*, bwa are ti tuangaki ngkai bwa iai ana *deficit* te Tautaeka ae tao $30 tabun te mirion. Ao tao e reke naba anne ibukina bwa e rinnako naba ngkanne ae $300,000 tabun aio.

Ma tao *put on note* ngkana ngaia anne bwa bwai aika a kona n *in generally sort it out* bwa ngaia bon tiaki bwa bon te baranti man tera.

Kanga bon ti anne ae I kani mena, kanga tiaki n are I rangi n uneakinna ma ibukina ti kaetakin te mena n te aro ae ti kona n ataia raoi bwa iraua ae e tauraoi inanon bain te Minitita are ti kona ngaira ngkanne kain buki tao ibukin ara karikirake. E rabwa te kabwarabwara.

Tibiika: Te Minitita n te MIA.

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa tao N na manga kataia riki ni kabwarabwara teutana iaon ane te $300,000 tabun arei.

E koaua ae kanoan are 2020, te maintenance fund e a kaman bane are $1te mirion are bon te budget iai ni katoa ririki. Ao e a manga reitinako te mwakuri, e ngae ngke e a bon tia ni bane mwanena ma are e bon rangi n korakora te tangitang mai iaon aba. Ngaia are ti a kataia ni manga tobwa aia kanganga kain abamwakoro ibukin aia mwakuri.

Bwa are e koaua ae e kona ni manga kaokoro aron aia kateitei, bwa a kona naba bwaka auti ngaia are e a manga moan wakinaki te moan bobou ke tao te naan raa ao a rangi n bobuaka iai baikai.

Ngaia are n tokin te tai e katokaki te mwakuri ao e a bane te mwane ao e

a manga moan kataia ni karekea mwanena te Kabineti. Ngaia ane e a reke ane $300,000 ane iaon are ti a manga kataia ni manga mena ane ngaia ane e a reke are $330,000 tabun.

Ao iai ae $119,000 ae ti kataia ngkai ni kabwaka ae kaitiakan te naan *outstanding* aikana a menaiaon aba. Ao aio ngkanne are te mwakuri are nikiran te mwakuri n te ririki aei, a tuai bwaka mwanena ngkanne.

Ngkanne ai manga te mwakuri ae e nang waaki tao ibukin te ririki ae e boou ane ngaia ae mwanena ae e nang mwanenaki n ane ngaia ane te nikira anne. E rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei mai Butaritari.

Hon.Tinian Reiher: Te Tibiika tao bon akea, ma tao ti na bon ti bubutia te naan officials bwa e raoiroi ae e a boni kakaeta raoi aia rongorongo nakon te Minitita. Bwa are ngkana ko bon nora te boki ni kataumwane, ao ai tibwa $700,000 ae e kabonganaki ae e boni mwakoro n ana mena aio.

Kanga te cost of the project bon ti anne bwa ngaia ae e rereke ae kanga ti teirake iai bwa are ti a manga moan mangao ngkanne n ae a magna anga ngkai te rongorongo aio.

Bwa are ana rongorongo te Minitita, katiakin bwaai ake aera. Ao ngkai e a manga tuangira te Minitita bwa e a tia ni bane are $1tabun te mirion ma ai manga te *additional* ngkanne aio.

Ngaia ti na bubutia te naan *officials* bwa a bia kakaeta riki aia rongorongo nakon aia Minitita. Bwa are ngkana a kakaburei aia rongorongo bwa e kakaokoro ma te nana mena, ao ngaia ngkanne are ti an te teirake ngkanne n ti kakaeti otara.

Ti a tia ni kukurei n ana kabwarabwara te Minitita mai imwaina are $300,000 tabun aio te baranti man arei ao e na *roll on* nakon te ririki ae na roko.

Ma are ngkai kanga ti tebo ma ti a manga kaongoaki, ngaia e bon bane te mwaiti are $1 tabun te mirion.

Ma are ngkana ko tarena raoi te *figure aio, bon te nikira ni mwane man te $1 tabun te mirion arei are e appropriated* are e a tia ni kabonganaki $700,000 tabun iai ao nikirana ngkanne are aongkoa e na manga raa.

I bon ti teirake ni kani bubutia te naan *officials* bwa rimwi a korokoroi aia *note* nakon aia Minitita ao a mangaongao riki iai ao a tia n rau nanora mai imwaina bwa I taku bwa bon arei ae e eti n aia boki aio. E rabwa.

Tibiika: Bwa I taku bwa ti bon riai raoi ni kaetia imwain ae ti kanakoa

nakon te Atu ni kabanemwane are imwina.

Ti riai raoi n ti tebo otara iaon te boki ni kataumwane aei bwa e rangi n kakawaki.

Ngaia are tera raoi te mwaiti ae $300,000 anne. Te nikira man te $1ni mirion are e *roll on* ke te kataumwane ae e boou ibukin manga karikirake inanon 2021. Anne te bwai ae ti tangiria bwa e na kabwarabwaraki raoi.

Kanga anne tein ae I kakauongo man aia kan ota Taan tei.

E nakoim te Minitita kabwarabwara raoi.

Hon. Boutu Bateriki: E koaua N na ti kataia ni kabwarabwara te Tibiika.

E koaua ae ni katoa ririki ao bon iai mwanen te *maintenance* ae $1te mirion.

Ao ngkanne iai ae ti a manga bubuti riki ngke e aki tau te mwane, ngaia ane ti a manga kataia riki ni bubuti nakon te Kabineti ao e a tia ni manga kariaiakaki ane $400,000.

Ao ngkanne inanon ara mena ao manga iai te nana mwakuri are a karaoaki ae ngaia ae ti a tia ni kabwaka mwanena naba bon inanon te ririki aei $119,000.

Ao ngkanne iai ngkanne are kanga *forecast* ara mwakuri are a tuai karaoaki ngkanne ni karokoa tokin te ririki. Are aongkoa ngaia ngkanne ae e na kaitara te mwaitia te $300,000 tabun are aongkoa e na aki karaoaki n te ririki aei ma e nang karaoaki te mwakuri nakon te ririki ae e boou n te mwaiti ni mwane ane ngaia ae $300,000 tabun e nang uotaki bwa te bwai ae e nang karaoaki n te ririki ae boou are iaon te $300,000 tabun anne.

I taku bwa I kataia ni kabwarabwara raoi ma tao e aki rangi n raa, tao e kaokoro aron taekinana ngkai I taekinna ao aki rangi n ota iai.

Ao I taku bwa e rangi n *straight forward* naba aei. $1te mirion ni katoa ririki ara kataumwane ibukin te *maintenance.* Ao ngkanne manga iai riki te naan *extra* mwane ibukina bwa aomata a bon rangi n kainanoa te *maintenance* iaon aba ao ngaia are tia boni karaoia.

Ti a karaoia ni karokoa ae e a roko tao inanon tao Okitobwa ke Tebetembwa ao ngkanne ti a *total up* ma te mwaiti ae $119,000. Nanona e a tia ni bane te $1 te mirion ao ti a manga kabwaka riki $119 nakoia kain abamwakoro ao e aki naba tau.

Ngaia are ti a katokia ikekei te Minitita ao ngkanne iai are ti a kataumwane are te mwakuri arei aongkoa nakon Ritembwa. Ao te mwane ae ti na kainanoia $300,000 tabun ae e tuai karaoaki.

Ngaia are te $300,000 tabun arei e na uotaki ibukin te ririki ae e boou.

Ti kataumwanea nakon te ririki ae boou bwa e na karaoaki, ao are $1 ni mirion ibukin te ririki ae na roko, e boni mena iaon te *development budget.* E bon tiku $1 ni mrion ibukin te ririki ae na roko iaon te *development budget.* Are bon te kataumwane ni katoa ririki ibukin te maintenance. Kanga anne teina ae kanga I kataia ni kaota iai. E rabwa ngkana e ota.

Tibiika: TE *Leader* n te Kaitara, iai riki te bae ko na kaotako iai.

Hon. Tessie Eria Lambourne Kabwara te bure te Tia Babaire, bwa ngai I a manga minomino riki ngkai bwa bukin ae bon akea ngkai ae e appropriated n te ririki aei iaon te kataumwane iaon te onobwai n are n te *LCDF.*

Bwa ngai I a manga tara te kataumwane n te ririki aei ao are ko taekinna ane $1 mirion tabun, anne ibukin te naan booti ibukin te naan Atimwakoro ao te Banaba *Ramp.*

Bwa mwina tao bon iai ae e a tia ni kataumwaneia te Tautaeka ao e aki oti n te boki. Are kanga bon akea te kataumwane ane oti iaan 2019, 2020 ao are te *revise.*

Ai bon tibwa aei ngaira n otara ae e boni boou ngkai te kataumwane aei ibukin te ririki ae na roko ae e nang *appropriated* ngkai ae ibukin te onobwai.

Ma I taku bwa are te $1 mi mirion are te buoka mani mwaane tabeua bwa tiaki ana mwane Kiribati. Ao aei ngkai I taku bwa ai bon tibwa te tai aei ae e nang tibwa karinaki te onobwai n ana kataumwane Kiribati ibukin te ririki ae na roko.

Ma ngaia I a manga minomino ngkai e taku bwa e katoa ririki $1 te mirion ae e *appropriated.* Ma I taku bwa n te kataumwane n te ririki aei ao bon akea anne.

Nanona kanga aei bon te bwai ae e boou ngkai ae e tibwa karinaki ngkana arona bwa e eti ngkanne otara anne ao I taku bwa e raoiroi. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa te kataota te Tia Babaire, I taku bwa e aki boou te *maintenance* bwa e bon katoa ririki ane e bon ririn iaon te *development budget iaon te maintenance.* E aki boou bwa anne te bae e boni kataumwaneaki ni katoa ririki.

E aoria n ae e ti te ota iai te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia tei mai Butaritari.

Hon.Tinian Reiher: Te Tia Babaire N na ti kabwara bure teutana bwa kanga I a manga mino teutana iroun te Leader ngkai e taku bwa akea. Bwa bon iai ni katoa ririki ane $1 tabun te mirion.

Bwa bon au titiraki ngke I moan titiraki ibukina bwa are ti taneiai ngkoa ibukin ae te *maintenance.* Ao ngkai tao e a manga bitaki arana nakon te *upgrade* nakon te naan *social faciliies* n te *outer islands*.

Ae ngaia ae I riki n titiraki iai bwa ngkana ti $300,000 tabun n te ririki ae na roko. Nanona ngkanne a nang uarereke ngkanne te naan onobwai.

Ma I kabwara bure nakon te *Leaderi* bwa bon iai te mwane aio n te ririki naba aio ae $1tabun te mirion ao a boni kaokoro te mwane ane taekinna ane te mena. Bwa ngkana e nako n nora te development mena ao e boni kaokoro te mwane anne.

Eng e koaua, I rangi n karabwa te Minitita bwa e boni kataia n rangi n kabwarabwara are te mena iai. Ma ti rangi n teimatoa ni mangaongao teutana ibukina bwa nanona ae e tuangira ngkai te Minitita; e *over spend* te mwane are $1tabun te mirion ao ngkanne aio ngaia ae e na kaeta teutana arei ao e na manga mena tabeua are te naan nikira ake a na kona ni karaoaki n te ririki ae e boou.

Ma ngkanne au raraoma bwa e kangai; ao nanona ngkanne ngkana e tia anne ao ai akea ngen mwanen te mena are ngaia are e kaeti ngkanne ma ana *concern* te Tia tei ae karineaki mai Nonouti.

Bwa tao bon te bwai ae tao e boni mangaongao tao ibukina are te nikira ni mwane are aongkoa n te ririki ae nako ao e a ti manga karinanki iaan te mena ngkai. Ao tao bon te bwai ae e na riai n rinnako ikai manga kaokakin riki te amount are ibukin are e na teimatoa n iai mwanen te onobwai iaon abamwakoro.

Ma e aonga n ae e bon ti oti menana, bwa are ao tao ngkana e koaua bwa e nang mwanenaki iaan te *donor funding* te onobwai ao tao akea naba ngkanne te kairua iai. Ma e aonga n ae ti bon ti kaeti ara mena, bwa ti aonga n rau naba ni kona ni buoka te Tautaeka iaon ana mena aio. Kanga ti anne ae I kani marooro iai.

Tibiika: N na angan te Kauoman ao ti a break naba bwa e a boni boo 4.00pm e aoria ni manga boou ara kantaninga. E nakoim.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Eng e rabwa. Tao ti te iango n ibuobuoki ngkana arona bwa tao ti a noria imwin te break aio ao ti a kaeti bwaai akanne bwa e aoria n reke raoi te ota ae e eti raoi, nakon ae e koaua tao bon naba te bae tao ko aki rangi n ongo raoi naba te bae e kainanoaki ara officials aikai. Ma bon iai te kataumwane ibukin te mena ma ngaia ae ti na kataia raoi ni mena.

E raoiroi ibukin te mataata ae e na ti tebo ngkana ti a karaoia imwina.

Ti na tekateka ma te naan *officials* bwa a na anganira raoi kabwarabwarana ae e eti raoi. E rabwa.

Tibiika: I taku bwa anne te kabanea n solution ae ti na roko iai. Ti nang riai ni *break,* ti kaboui ara kantaninga ao ti a manga kaitiboaki ikai n 16.30pm. Ti a motirawa moa.

AFTERNOON TEA BREAK

Tibiika: Ti a reita ara marooro iaon are ti toki iai, ma iai ngkoa kanga ana titiraki, ana kani kataota ngkoa te Tia tei mai Butaritari. Ma iai ana kaeka ngkoa ke kam a mwaninga bwa are I a katokia naba ngkoa.

Ma I taku bwa kanga au ururing iai, tao ko na kaeka ngkoa te Kauoman ni Beretitenti. E nakoim te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa e reke tain ara marooro ma ara *officials* ao e kangai raoi etina. N na karautaeka bwa are e bon rangi n buakaka au taratara ngkana I wareka te boki ma N na kataia n uringa te baere e taekinaki.

Te mwaiti are kanga e koaua are e tabekia te Tia tei mai Butaritari are e kanga e kangai; bwa ti tebo ma kanga e a kerikaki ngkai te kataumwane. Tao bon uoua te *points* bwa teuana. E a tia ni *appropriated* te mwaiti arei ke e tuai. Ao ngkana e tuai, nanona ti tebo ma kanga e uarereke te kataumwane ngkai ibukin tao te onobwai ibukin te ririki ae na roko.

Ma kabwarabwarana are I anganaki irouia au officials e kangai. Iai te baranti n te ririki aio ae $700,000 tabun. Are nanona ngkanne are $300,000 tabun kanga te *top up*.

Ma are $700,000 tabun e a tia ni *committed*. E *committed* nakon Banaban ram ao tera riki ngkanne are teuana.

Are nanona ngkanne bwa are te $300,000 tabun bon te *new additional amount* are e na bon ti *allocated* nakon te *maintenance* n te *outer islands*.

Te titiraki ngkanne e kangai; e aera ngkanne ngkai e a rangi n uarereke bwa are n taainako $1mirion tabun. Ma bon bukina ngkanne e kangai. Bwa iai ngkanne are n te No.4 are e *pay directly* iroun te donor. Ao ngkana ko nora te *development* ao e riai n oti ae e *paid* ngkoa Taiwa ma ai tiaki bwa ai Tiaina ngkai.

Ae nanona ngkana ko ikota te $300,000 ao are e *pay* Tiaina iaan te *development fund*, ao e na riai kanga n *tally* raoi ma te mwaiti are e tataneiai te aba iai ae $1mirion tabun ma anne.

Ae nanona ngkanne bwa ane te $300,000 *is a new additional amount* ae e tangira te *appropriation* ma ti

aki nanona bwa e a uarereke te mwaiti ae tangiraki ibukin te ririki aio, bwa are iai te mwaiti ae e a bon *pay directly* naba into *No. 4 account*.

Ao n aron ae kam ata *No. 4 account*, ae te *development fund* e aki tangira te *appropriation* bwa are te *special fund* te *development fund*. Tiaki te *consolidated fund.* Ngaia are e a boni *paid directly* nakon No. 4.

Ngkana ko ikota naba are No. 4, are e *paid* te *People's republic of China* ao ko ikoitia ma ane $300,000 anne. Aei ngkanne te *total fund* ae e na mena ibukin te *maintenance*. Ngkana arona bwa e na ibuobuoki anne. E rabwa.

Tibiika: I taku bwa e a boni mataata anne ao iai riki ae e kan titiraki iaon te Atu ni kabanemwane anne. Ngkana akea ao N nang kanakoa te kaotinano iaona.

Bwa te Atu ni kabanemwane ane e toka iaon ami tietura 15, *Ministry of Internal Affairs* n te mwaiti ae $2,968,961.00 e na tei bwa mwakoron te tietura n te Biira aio. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

NO. 16: ANA ATU NI KABANEMWANE MELAD

Ti a nakon ngkanne ara Atu ni kabanemwane ane imwina iaon ami tietura naba anne; 16: *MELAD* n te mwaiti ae $4,499,512.00. Ao N nang kanakoa ngkanne te marooro iaona. E nakoimi Taan tei. Te Tia tei mai Abaiang, e nakoim.

Hon. Dr. Kautu Tenaua: E rabwa te Tibiika. Ao aio kanga bon te titiraki nakon te Minitita ae karineaki. Iai te *leave grant - $647,000.* Ao ngkana ko kabotaua anne ma mwaitia taani mwakuri ae 206, ao e na kabanea te mwaiti ni mwane ae te *leave grant* ae total nakon $618,000. Te titiraki ngkanne iai taani mwakuri ae 9.6 mwaitia ae e aki kabwarabwara bwa tera bukina ngkai e raka iai te *leave grant* anne. Ao ti a butia te Minitita ngkana e kona ni kabwarabwara anne.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa te Tibiika. N na kan butia te Tia tei bwa ti a ibuobuoki,iraua ngkoa ana *code*? 208.

Ko rabwa te Tibiika. Eng, kabwarabwarana ikai are n te ririki ae na roko ao are e nang taboro te *leave grant* nakon $3,000 nakoia taani mwakuri. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Abaiang.

Hon. Dr. Kautu Tenaua: E rabwa te Minitita ae karineaki. Ao boni ngaia anne ae I karaoa iai te *tally* ao ngkana anganaki $3,000 aia leave

grant te mwaiti n aomata ane 206 ao e na taree nakon ae $618,000.00. Ma te mwaiti ni mwane ane ko a kataua, $647,000.00. Te raka ngkanne kanga ti tebo ma iai 9.6 te tia mwakuri ae e aki *counted* iaon te *leave grant*. Ngaia are kanga ti te kan ota iaon anne. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa te Tibiika. N ara *ER* ao kanga ti tebo ma kanga bon akea ngkai ara *post* aika a boou. Akea ara *post* aika a boou n te ririki ae na roko. Ma e ti kona ngkanne n iai ara *temporary.*

Tibiika: Te Tia tei mai Abaiang.

Hon. Dr. Kautu Tenaua: E rabwa ngkanne, nanona tao iai teutana te okoro ngkanne ma are e taekinaki n te *ER* ngaia are tao e kona n reke anne. E koaua tao e manga boni kamataata riki bwa e kanga ni karaoaki n arona aio tao te katautau. Ma I aki ataia ngkanne bwa e kanga aron te *financial regulation* iaon kanga te katautau iaon ae e aki rabwata rabwatana.

Ma e aoria bwa ti a katuka anne bwa tao a boni kai mwakuria anne ana koraki te Minitita ae karineaki.

Eng kanga n te katautau n te *MELAD* kanga iai te rabwata naba teuana ibuakoia ae te *Environment.*

Ao e aoria bwa I a tia n taekinna nakon te Minitita ao te Beretitenti ae karineaki, bwa e taekinna bwa e koaua bwa e nang riai ke ae iaoni kawaina n rin kanga te babaire ibukin *renewable energy* n te aro bwa e na kerikaki aron kabonganakin te iti ao tao te contribution nakon kakerikakan mwaitin te carbon *dioxide* nakon te *atmosphere* bwa e rangi n rikirake e kaan $20,000 te raka ni boon te iti.

Ngkana e bure au katautau ao kanga aongkoa ti tebo ma anne e reke man tao kabonganakin riki te naan *air-con* aika a boou. Ngkana e kona n ibuobuoki iai te Minitita n anne.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa te Tia Babaire. Ao ti kakoaua ae te iti e kerake teutana e koaua e kaan $30,000 n te ririki ae na roko. Bwa iai te kanganga man ara rabwata are te *LANDS.*

Teuana ara kanganga n te *Lands* bwa iai te birirake n ara iti. Ngaia n tabetai e a urarake ke e a bue te naan *transformer* ake ikekei *switch board.*

Ao nanona inanon te shock tao n taai akanne, te kanganga anne ao nanona e kona n anga te katautau bwa e kona ni kakerakea ara iti n te tai anne.

Ao n ikotaki ma aio ti reitaki naba ma kanga ti a tia n reitaki ma te PBU iai. Ao ti a tia ni book ao ngaia ae

aia mena aio, ma ti a manga bon rinanona n te tai ae e riai ni bon te ririki ae e boou.

Ni kaineti ma renewable energy ibukin tera. iai ara iango n ara *Ministry* bwa ti na onea mwin ara air-con tabeua tao bon ni kabane nakon te *solar*. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Abaiang, am titiraki.

Hon. Dr. Kautu Tenaua: Ao e bati n rabwa ana kakaeka te Minitita n anne. Tao N nang okiria ngkanne kain aonnaba ae e nang korakora riki te kanganga n ane kanga te *survey* n te naan *land leases* ake tao e bwaibwai iai te Tautaeka n aron tao te naan *clinics* ma tera.

Ma ti tebo ma tarakin ae e rangi n uangingi te mwane nako aonnaba ao tao te kabanemwane naba iaon mwanangaia taan *survey* nako aonnaba. E kona ni kabwarabwara anne te Minitita bwa iai te iango ibukin rikiraken mwaitin te nako aonnaba bwa i Abaiang moan te rawata te tabo ae e tuai survey naki ao e tuai naba ni bwaka aia riiti.

Te tabon ran are i Nuotaea, iai te naan kiriniki akana a tuai n itiaki naba taekaia ane te Kiriniki imarenan are i Tanimaiaki n te kawa.

Ngaia te bubuti bwa ti tebo ma kanga e aki bati te bitaki ngkana arona bwa iai te bwai ae I aki noria. Ao n te kataumwane naba ibukin te *Lands* ti tebo ma kanga e rangi n uangingi te mwamwananga ae e na kona n reke nakoia nako aonnaba ao tao bon iaon Tarawa ikai. Ae te bubuti iai tao norakin manga kabirirakean riki aio bwa e na kona n tobwai te naan kanganga ngkai ae e kakantaningaki iai te survey iaonnaba ao tao i Abaiang naba taiaoka.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa te Tia tei mai Abaiang. Ao bon anne naba aongkoa te kantaninga nakon te ririki ae e na roko te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Abaiang.

Hon. Dr. Kautu Tenaua: Ao e rabwa tao N na kabanea n are te *Waste Management* te Tia Babaire. Bwa ngkai e rikirake mwaitin te plastic iaon aba ao tao bon iaon naba Tarawa ikai.

Ma te bwai ae e reke ngkai ao te bae a tia n noria naba kain te Auti n tei aio, e a bobuaka te *green bag* ai 30c ngkai boona.

Ngaia tera ngke e butiaki te Minitita ke tao te Tautaeka bwa tera ngke tao iai angan ae kaungakin nanoia aomata bwa a na kaboa te green bag bwa a na karin te plastics ma baike aki kona ni kabonganaki ibukin kanan te aroka. Bwa n te aro bwa e

na karenakoaki raoi ke e na kawakinaki n te tabo are e na bon riai n nako iai bwa e na aki karekea te kanganga nakon tao ara marawa, ara taari ma ikana ao tao aon ara bike aika e a karekea iai te mangeange. Ao e bati n rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Ruateki Tekaiara: E rabwa te Tia tei ma ana iango n ibuobuoki ao ti tauraoi ni butimwaea ana iango n ibuobuoki aio. Ko rabwa.

Tibiika: Te *Leader* n te Kaitara e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire. N na ti bubutia te Minitita ae karineaki tao iaon are te Ununiki. Bwa I ataia bwa teuana kanoan tao ana Moti n nano ae e kakawaki kanga kaungan unikakin kai n amwarake ibukin te Iokinibwai n amwaraken Kiribati ao tao iai naba mwakorona are ibukin bwai ni Kiribati.

I kona n ti bubuti bwa iai kanoan ngkai ana waaki n te ririki ae na roko ae tao e rin n ana kataumwane aei ke tao n te karikirake bwa kaungan te Manga te Ununiki. Tao tiaki ti te nii bwa tao te naan arokan Kiribati are tao te amwarake n aekakin tao te kaina, te mai. Ao tao I a reitia naba mai iaon tera ngkai kanoan ana waaki iaon kabonganan te naan nii ake a moi. Ao ti ataia bwa iai te naan mitin ni koro nii ao kanga te bwenabwena are anganaki ngkoa kain aonnaba ara Kauntira. Ma tao tera ngkai te rongorongo iaon anne ao iai te iango ni manga kaboua riki ni kamaeua te waaki anne. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa te Tia Babaire ao I kukurei n taekinna bwa bon iai te Atu ni mwane are kanga ibukin te Ununiki are uruakin te naan nii. Kaboan te naan ben bwa a na roko iaon aba.

Ngkanne n reitaki ma te tao are e tibwatibwaki iaon abamwakoro, ti a kakaea rongorongon aikai. Bwa e koaua bwa kanga ti nora te kakamwakuri iaon aikai.

N aekan abau ae Marakei, I bon honest n taekinna bwa e aki kabonganaki raoi te tao aio. E tuai taoi tao te naan nii ni kabane aika a tangiraki. E a boni kakawakinna te Kauntira bwa ana bwaini karikirake. Ko rabwa.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Minitita ao ngkanne iaon are kanga te Maniman.

I taku bwa e rangi n tiraua ara botannaomata ngkai ae a tangira te kani maniman riki n te moa.

Ma aia kanganga ngkoa taan maniman bwa ibukin kanan ngkoa

te moa. Kanga e rangi n tatare n taai akekei.

Tera ngkai ana waaki te Ununiki ke tao ana tabo ni mwakuri te Minitita ibukin manga kaungan aei, ao tera te boutoka nakoia taan maniman riki ibukin te kanganga iaon kanan te moa. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa te Tia Babaire ao bon aio te titiraki ae e rangi n tamaroa. Ao boni kaman ana iango te *Ministry* aio. Ma ibukin taonakira n te aoraki aio ao ngaia ae kanga e a memere kaoakin ara moa mai tinaniku are e rota naba aron aio.

Ao tao ai aron naba n reitaki ma aron kanan te moa. E rabwa.

Tibiika: E a boni bane ae kani kataotao n titiraki iaon te atu ni kabanemwane anne, ngaia iai. Te Tia tei mai Nonouti temanna, e nakoim.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tia Babaire tao n te Auti n tei ae nako ao ti mena i buki ikekei ibukin ana launch aia booklet ibukin te Ununiki ngkana e eti au ururing n te bwai arei.

Ma I kan ataia bwa n tabetai te Tia Babaire e rangi n bebete ae e koreaki n te boki ao *launch* nakina.

Ma ae e kainanoaki raoi, te mwakuri te Tia Babaire ae e na iai mwina ae ko noria.

Ngaia are kanga ti kan titiraki bwa tera ngkai ae e iangoia te Tautaeka n te itera anne taiaoka.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Ruateki Tekaiara: E rabwa te Tia tei mai Nonouti ma kanga aron ana taeka kanga ni kakaewenako. Ao bwanana ni kakaewenako aio, kanga e rangi ni kan ongora inanon taningan te *MELAD*. Ao ti a katikua bwa ti a mwakuria aio ngkai e a tibwa menai ara launching arei ao ae e boni bae ni barongaki.

Antai ae e na ataia bwa n te ririki ae e boou ao ti a tia n toka iaon tabona. Ti tebo ma ti toka n tabona ao ti tabe ngkanne n rinnakoia.

Ngaia are tao I aoti n taetae, n ingabong manga iai naba ara *launching* iaon te *Waste Management.* Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tia Babaire, I tekateka ngkai ao I taratara ana *development plan te Ministry.* Ao e aki anganaki te tamnei ae iai te mwakuri ae e abwabwaki te Botaki aio te Tia Babaire.

Ao tera te project arei; te *Christmas Conservation* kanga te mwaiti anne. Ko onimakinna ao ko kantaningaia bwa e na bati te bwai ae e na

karaoaki, ao ti tebo bwa akea ae moan te uarereke.

Ao ngaia ae I kan titiraki man te itera arei. Ao n te *environment* te Tia Babaire, ngkam. Bwa n aron ae e taekinaki ngkoananoa ke n ningai ae abara aio, teuana te aba ae moan te barekareka. Ao aikoa kona n roko te naan tourist bwa are ti taekinna, bwa a na kanga n roko ikai ngkana arona bwa aim aka naba ikai ma boina ma raana riki te Tia Babaire. Tera ae e kani waakinna te Tautaeka n te itera aio ni kaotia bwa e aki ti *produce* te *plan* ao te *booklet,* ma iai naba te mwakuri iaon te *ground.*

Hon. Booti Nauan: *Point of order* te Tia Babaire.

Tibiika: Ngaia te *point of order.*

Hon. Booti Nauan: I ti kani kaira am *ruling* nakon 61:D.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao ti na nora 61:d. Ti taekina ara rule anne ao kam aonga n ataia Taan tei ao tao e na kaira ami iango ibukin ami Komete.

N na taekinna n taetae n Imatang 61:d. *A member may ask for clarification to be given on any item in the estimate for the vote under discussion.*

Ke n taetae ni Kiribati bwa e aoria naba n rangi n ota raoi 61:d. *E kona te Tia tei n tabeka ana titiraki ni kaota iaon te Atu ni kabanemwane are e rinanoaki.*

Ao nanona tarakina ngkanne bwa ti tebo bwa ana titiraki te Tia tei mai Nonouti, e aki rinanon te Atu ni kabanemwane are ti maroroakinna.

Bwa otau bwa ngkana te Komete ao ai tiaki ana *principle* te Biira ma kanga a irekereke ma atu ni kabanemwane ake tera aron kabonganaia ao baikara bwaai aika a na kona n ibuobuoki iai nakon ana waaki te *Ministry* nako Kiribati.

Ngaia are ngkana ti kaetira riki nakon anne I a bubutingkami Taan tei ibukin ami titiraki. Ao e nakoim te Tia tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tia Babaire ae ti noria bwa moan te mwaiti te mwane ae kabaneaki ibukia taani mwakuri $2mirion tabun.

Ao ai tera te bae a karaoia ngkana akea te bae a karaoia iaon te *ground.* E ewa te aoamta ae e kaboaki n te bwai aio, ao ai tera ae a karaoia taiaoka bwa akea mwina ae ti noria iaon abamwakoro?

Tibiika: Te Minitita

Hon. Ruateki Tekaiara: Te Tia Babaire e rabwa buokan te kan ota ao ti na aki rangi n kabuai ara iango n aekan bwanan te Tia tei aio, bwa aio ae kan bwanana. Ngke e bungiaki ao aekan bwanana aio. Ma

e rabwa bwa te Minititа ae e tabe ni kakaota, te Minititа ae e bwati.

Ti a taninga moa aio bwa ae e a bon tibwa bungiaki barongakin te mwakuri. Are ti aki kona n ae ti a mwakuri naba n akea te *plan. Plan what you do. Do what your plan.* Ao anne ngkanne te bae ti mwakuri iaona.

Ao taningaia bwa n te ririki ae na roko ao ti na waakina ara waaki iaon aikai. Te Ununiki ma tera.

Ma ti a karautaeka moa, ti aki moa moanna mai Nonouti. Ti na moanna i Marakei.

Ti na unika aban te Tia tei anne are e aki abanna i Marakei. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tia Babaire ti kaitau bwa ngaia e nang waakinna taani mwakuri aikai a kaboaki ao iraua te kabanemwane ni booia, a na kakaea aia mwakuri n te ririki ae e na roko.

Ao tera ae a karaoia n 4 te ririki ae e a bane ngkai te Tia Babaire?

Tibiika: Te Minititа

Hon. Ruateki Tekaiara: Te Tia Babaire e koaua tao e bon tuai n noraki mwin aia mwakuri ara koraki. A rawata ara *project* akana a waaki ngkai n aron te KOIFAWP ma tera riki aika a boni waaki iaon aba. Ma ti karautaeka ngkana a tuai man noraki aikai.

Tao ti na kakaei angana. Tera ngkai angana ae ti kona riki n noraki iai. Tao ti na kabuburai raara riki tao ti a bon noria.

Ma I a kaunga te Tia tei mai Nonouri bwa ke e tataninga. Tataninga bwa ti a noria inanon taina.

Tibiika: E tara n ae akea ae e kani marooro iaon te Atu ni kabanemwane anne.

Ao ti nang kanakoa ngkanne te kaotinano iaona. Bwa te Atu ni kabanemwane ae 16- MELAD n te mwaiti ae $4,499,512.00 e na tei bwa mwakoron te tietura n te Biira aio. Ake a nano iai ke a kangai eng ao ake aki ke a kangai ti aki. Ake a butimwaea te onono, ao ake aki. E nakoia ake a butimwaeia.

NO. 17: ANA ATU NI KABANEMWANE TE MANEABA NI MAUNGATABU

Ti a nakon ami Atu ni kabanemwane iaon tietura anne 17: Maneaba ni Maungatabu n te mwaiti ae $2,687,156.00 ao I a kanakoa nakoimi Taan tei bwa kam a kataotao iaona ao n titiraki. E nakoimi Taan tei. Te *Leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire. Tao te moan titiraki ae I kani bubuti te kataotao

iai bwa n te kataumwane ngkai aei e bon tau ibukin baoia Taan tei man te Itera Mainiku ibukin kaokakia ao karokoaia ibukin te ririki ae na roko. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita n te Tua e nakoim.

Hon. Tarakabu Tofinga: E rabwa Madam Speaker. N tein ara kataumwane aio are e a bon tia ni barongaki ao ni burikaki mai irouia ara taani mwakuri n ara Auti n tei aio, e tau ibukin te ririki ae e boou. E rabwa.

Tibiika: Te *Leader n te Kaitara.*

Hon. Tessie Eria Lambourne: E rabwa te kamataata are akea ngkai te tabeaianga n te ririki ae na roko.

Ao tao ti tabeua te naan kataotao iaon te naan kabanemwane tabeua. Tao iai teuana ngkana I kona ni kaira te Minitita nakon te code 279; kabanemwane aika a raka ke tao *special expenditure.* Iai te mwaiti ae e a tibwa kataumwaneaki ngkai ae e rin n te kataumwane ibukin te ririki ae na roko ae $124,000. Ma e kona ni kabwarabwara bwa tera kanoan te kabanemwane ke te kataumwane anne. Ko rabwa.

Hon. Tarakabu Tofinga: E rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa te kani kamataata iaon are 279: *special expdntireu.* Aio te Atu ni mwane ae e boou ao are e na katauaki ibukin aia *clothing allowance Taan tei.* Bwa kanga iai kataratarakina bwa e na bwaka nakoia ni katoa uoua te ririki. E rabwa te Tibiika.

Tibiika: TE *Leader n te Kaitara.*

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire. Ao I taku bwa ngkana ngaia anne ao I taku bwa bon iai nnen te allowance ke te clothing allowance are 204. Anne nnen te allowance, ma ngkana arona bwa e a rin ikai te allowance ao e na riai ni kaakea kanoan ngkanne 279 ao e na kamwaingaki nakon 204. Ngkana e kona ni kamataata riki te Minitita. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tarakabu Tofinga: E rabwa *Madam Speaker.* Ao e rabwa te kani kamataata riki anne. N tarakina moa ngkai ao aio tao kabanean angaraoina n te tai aio ibukin te *clothing allowance*. E rabwa.

Tibiika: Te *Leader n te Kaitara* e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: te Tia Babaire otara n 279; kanga bwaai aika kanga ti te naan *one off* are ti ngkai. Tao ti teuana te tai ao e a toki naba.

Nanona kanga te kantaninga bwa n te ririki ae na roko, ti ngaia ngkanne te tai ae e a kanakoaki iai te *clothing allowance* ao akea naba. Bwa are bon iai nnen te allowance ae I taku bwa kanga ti mangaongao ngkai e a

manga rin iaan te *special expenditure* ngkana e bon nora kabwarabwaran te naan codes. Ao I taku bwa a boni bane n rin iai, ti ngkana arona bwa aki. Kanga otara anne.

Ma e aera ngkai a kamenaki iaan 279, ao are kanga tao ti ibukin riki bwaai ane a bon kabwarabwaraki naba aika a rangi n bubura kaei booia, ae akea riki ta te *code* ae e na kona n rin iaaia. Ma e kona riki ni kabwarabwara aei te Minitita taiaoka.

Tibiika Te Minitita

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa riki reitan tao te kani kamataata iaon are 279. E koaua n aron teina ke tao te kabwarabwara irouia taan rabakau iaon aio ke nake a mwakuria n teina aio, ao anne moa angaraoina n te tai aio ngkai e noraki te bwai ae one off ke tao e kabonganaki ao e a manga aki n te ririki ae na roko ngaia are e taraki bwa kanga te *special expenditure* teuana. Bwa are n te ririki ae na roko ao e na manga akea. Nanona ni katoa 2 te ririki ao e kona ni kanoaki ao e a manga akea ngkanne kanoana. Ko rabwa.

Tibiika: Te *Leader n te Kaitara.*

Hon. Tessie Eria Lambourne: Te Tia Babaire ao e rangi n rarabwa te Minitita. E aki rangi n raa, tao anne tao e na nakoia taan rabakau n aron ae e mwaneweia te Minitita.

Ma ngkai ti mwakuri ma ae te boki aei ao e nang bwarabwara iaan te kabwarabwara ane *appendix* 9, kabwarabwaran te naan *codes* aikai. Ao 279, ngkana ai akea te *code* ae e na riai n rin iai tao te bwai ae ngaia e iangoaki. Ao ngkanne ngaia ae e a rin n aei. Ma bon anne raoi ke tao ia bwaai aika tao a na karekeaki n te ririki ae e na roko ae tao ibukia Taan tei ke tao ibukia taani mwakuri. Kanga mwina ti a mangaongao ao aei bon ara kataumwane kain te Maneaba ni Maungatabu ma ti riai n ira raoi kanoan are e a tia ni baireaki.

Ma ngkana aei ngkana aei ngkanne ana mena te *Accountant General* bwa are tao ti ngaia ae e kona ni bairea anne. Nanona te *clothing allowance* ni kabane ngkai ake iaan te naan Botaki ni mwakuri ni kabane, a nang riai ni bane ni mena iaan 279. Ngkana anne e eti otara ao nanona ngkana e kona n ibuobuoki riki taiaoka. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa *Madam Speaker.* Ao e koaua tao n aron reitan te kan kamataata. Ao anne ngkanne te babaire n te tai aei n aron are ngkana e mwaneweaki te *Accountant general.* Ngaia anne tao bon ana babaire ibukin tao te *clothing allowance* aio, iaan te

kantaninga are kanga bon akea naba te specific coding ke te atu ni kataumwane ae e onoti ibukin aio. Ngaia are ngkai e a karinaki iaan aio. Aio ti ibukia Taan tei. Ao ni *Ministries* akana tabeua bon iai naba ngkanne ae ti te arona. Ti tebo arora ni kabane ane e karaoaki n aekakina aio ibukia Minitita. E rabwa ngkana e ibuobuoki.

Tibiika: Ngaia te *Leader* n te Kaitara e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne; Ko rabwa te Tia Babaire ao ngkana I kona n titiraki bwa tera raoi ngkanne kanoan ana *plan* te Maneaba ni Maungatabu bwa e na nakoraoi aron tao karaoan tibwangaia.

Ao I ataia bwa angin te kabanemwane ngkai, e boni bane ibukin ara bowi ao ara Komete ao bon ara bwakabwai ao kaniwangara.

Ma ngkanne are bon ana mwane ni mwakuri te aobiti, ti tebo ma e rangi n tara n uarereke. Ma I ti kan ataia ngkai bwa tera kanoan ke te naan bitaki n te ririki ae na roko ae e iangoia ngkai te Maneaba ni Maungatabu ae tao e na nakoraooa aron karaoan tibwangana ibukira ao tao buokara naba ibukia ara botannaomata. Ko rabwa.

Tibiika; Te Minitita

Hon. Tarakabu Tofinga: Tao e koaua Madam Speaker, ma n aron are te marooro anne ao I taku bwa e teretere. Bwa ana kataumwane ibukin te Auti n tei, e aki oti ane akea tao kanoan bwaai tabeua ma kanoan te ririki ae e nako e na bon oki naba n te ririki aei. Ngaia anne, ke iai bwaai tabeua ae e a boni bane ni kaakeaki ao e na kona ngkanne n taraki bwa akea kanga ana waaki te Auti n tei.

N te ririki aio ti boni *function* ngkai ana *activities* ane e karaoi. Ao n te ririki ae na roko n aron akanne are bon ana kataumwane inanona ibukin te ririki ae e boou. E rabwa.

Tibiika: Te *Leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: E rabwa ao tao ai kabanean te titiraki iaon te iango iaon te *media.* Iai te bitaki bwa tao iai te naan iango aika boou ae e na karakaki riki tao tera n are 237. Ngaia anne te titiraki ngkoa ibukin tao tera bwaai aika a bitaki.

Nanona iai te naan raka ni kanoan te kataumwane anne, ao I a kairia naba ma kanona 243 are ibukin kaboan bwain te aobiti. Tao tera kanoan anne ngkanne ngkana ekona naba ni ibuobuoki iai te Minitita. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa *Madam Speaker .* Ao n aron te

media ao iai te increase ane $200,000 tabun. Ao aio e rekereke ma rakan boon ana tiati te BPA n aron te kanakobwana. Tao kanakoakin te kaongora aio ibukin te Auti n tei aio. N rekereke ma bwaai ni mwakuri ao iai bwaai tabeua akana a na kaboaki ibukin ara Auti n tei aio, n aron ae e ataki. Katamaroakin riki te Auti n tei n aron kai n tekateka tabeua aika a boou ao te naan funitures riki tabeua ibukin ara chamber ao bon ana waaki te Auti n tei. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Nonouti e nakoim.

Hon. Ieremia Tabai: Iaon naba anne te Tia Babaire bwa are ti ataia ngkai bwa e rangi n *expensive* te *BPA.* Akea riki angana ae e na *cheaper* riki te aeka ni waaki aio.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tarakabu Tofinga: E rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa tao reitan te kani kamataata are e mwemwe mairoun te temanna ae karineaki mai Nonouti. Tao e koaua aio e na noraki. E na taraki tao manga bon te marooro ma te BPA ke tao te Ministry ae tabena ngkana e na bon iai ana special rate ae e kona n angan te Auti n tei. Ngkai e noraki bwa te kan ongonogra n te Auti n tei, teuana te bwai ae e kanga e rangi ni kakawaki nakoia ke tao ibukia ara botannaomata. Ti a tara aio ao e rabwa ana iango n ibuobuoki te Tia tei temanna ae karineaki mai Nonouti. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Teuana riki au iango n ibuobuoki te Tibiika. Ko atai ara *lap tops* are kam anganira a moanna n uruaki. Ai tibwa iraua namwakainaia. E kona n iangoia te Auti n tei bwa e na karekei ara bwai aika a boou?

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tarakabu Tofinga: E rabwa *Madam Speaker.* Ao e koaua kanga boni kakubanako te rongorongo anne ngkai ngaira naba n ara itera aio, ti kabobonganai *lap tops* akanne ao taran ae e a bon rangi n tikiraoi ao a teimatoa ni mwakuri. A tuai n uruaki ao a tuai naba n nako ana *plastic.* Ma ngkana tao bon iai ae tao anganakia ataei bwa tao a tamnei iai ke a mena ke a *game* iai n aron anne, ngaia are e na waeko an uruaki. Ao I karautaeka bwa e aera anne tein ngkai *lap tops* aikai kanga a *quality* teia man te mwakete n te *plan* are n rabakauia anne. E rabwa.

Tibiika: Ti tebo ma ai bon akea ae kani marooro ke e kani kataota iaon te Atu ni kabanemwane anne. Ao ti a kanakoa ara kaotinano iaona. Kabwara au bure, te Tia tei mai Butaritari kanakoa am kataota.

Hon.Tinian Reiher: N na ti titiraki bwa tera are kanoan te mena are

ibukia Taan tei. Nanona booia ni kabane ma te naan *allowances* are e appear iaan ana men ate Kauoman. A bane n rinnako ngkanne inanon aio. Kanga ti te kan kaotai iai raoi, bwa kanga iai te mwaiti ngkanne ae te aekaki ae $4mirion ane bon ti ibukia Taan tei. Ngaia raoi anne te Minitita bwa I bon ti kani kaotai raoi.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tarakabu Tofinga: Kabwara au bure *Madam Speaker*. Ngaia anne *Madam Speaker*, angin te naan boo akana a oti inanon te kataumwane aio bon ibukia Taan tei bwa are Minitita e bon nako iaan aia Ministries. Ngkana e buoka anne.

Tibiika: Taran ae akea ae e kani marooro iaon te Atu ni kabanemwane anne. Ao ti a kanakoa te kaotinano iaona. Bwa te Atu ni kabanemwane ae 17: Maneaba ni Maungatabu n te mwaiti ae $2,687,156,00 e na tei bwa mwakoron te tietura n te Biira aio. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

NO. 18 - ANA ATU NI KAMBANEMWANE MINISTRY OF COMMERCE, INDUSTRY AND CO-OPERATIVES

Ti a tara ara Atu ni kabanemwane ane imwina: 18 – *Ministry of Commerce, Industry & Co-operatives* n te mwaiti ae $2,440,630.00. Ao I a kanakoa nakoimi Taan tei bwa kam a kanakoa ami kan ota iaona ke ami titiraki iaona. E nakoimi. Te *Leader* n te Kaitara kanakoa am kan ota.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire. Taran ana kataumwane te Botaki ni mwakuri aei, kanga e boni uarereke ana raka. Ma tao ti te naan titiraki ni kataota iaon tibwangana bwa tao tera kanoan ana kataumwane aei ae ibukin te ririki ae na roko.

E nang kakawaki tibwangan te Botaki ni mwakuri aei, e nang bubura kaei tibwana ane e mwakoro n te boki ni kataumwane.

Ma ti kan titiraki bwa kagna tera ngkai moa mwin te naan reirei ake a kakaraoaki nakoia ara botannaomata ibukin katean aia bitineti ao tao kamarurungan riki aia bitineti. Kanga tera ngkai mwina ae e a tia n noraki ae tao iai iraua ngkai te rikirake. Iraua ngkai mwaitia te naan bitineti aika a tia n tauaki mwia. Ao tao iraua te raka ngkai taon te ririki aei ni kabotauaki ma te ririki ae e nako ao tao iai te kantaninga bwa iraua riki n te ririki ae na roko ae e na kantaningaki bwa a na waaki ke tao a na tei waeia imwin te naan reirei ake kanoan naba ana kataumwane aei n te nako aonnaba. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Booti Nauan: Ko rabwa te Tia Babaire. Ao tao imwain ae I kaeka te titiraki, ao ai bon te kamauri moa nakoim, nakon ara Beretitenti ma te Kauoman. Te *Leader*, kain te Kaitara ni kabane. Am taani mwakuri aika a tekateka mai moa aikai, am bureitiman. Kain te *Finance* ni kabane ake a roko. I a reitai ma abau ae Tabiteuea Maiaki, Ueen boton te Ueanikai. Unimwane ao Unaine te Ueanikai ni kamauriko moa, ao ngaira aikai ni kabane. Kam na bane moa ni mauri!

E koaua e rarabwa te titiraki. Ao eng, e teimatoa te reirei irouia au Botaki ni mwakuri iaan te kabanemwane ane e a tia ni taekinna te *Leader* n te Kaitara. Ao ti rangi n karabwa te titiraki aio bwa kanga iai teutana kanga kaungan nanora.

Eng, e waaki te reirei. Iai tabeua bitineti ae a waaki. Tabeua e a manga ruti. Nanona ngkana kam bon tangira raoi iaona, ti a kakaea raoi. Ma e bon teimatoa ni waaki te reirei ao e teima ni buti ngkai waakia bitineti ao kanga ti namakina aron keraken mwaitin te bitineti ngkai.

Ao e bon rekereke naba aio tiaki ti ibukin ara reirei, ma tao ibukin ae e a mwanemwane te botannaomata. Ae ko bon noori Auti tabeua, a bon teitei bwa taian bwaranta. Ko rirarikia ngkai, ko matu ao e ingabong e bwakantai a manga tei aia akaunta.

Ko manga noori bitineti tabeua a bon rawata kanoaia. Ko manga rirarikia ae bwakantai, ai manga akea kanaoaia.

Ngaia are kanga bon iai te kerake ao te kerikaki te Tia Babaire ni kaekan te titiraki anne ao e rangi ni rarabwa te titiraki. Ko rabwa.

Tibiika: Te *Leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire. Ao tao te kan ota iaon tibwangan te tabo ni mwakuri aei, ao riki ibukin karikirakean te naan bitineti ake a uarereke.

Ti ataia iai te ibuobuoki nakoia ibukin tao katean te bitineti mai irouia ana taan rabakau te tabo aei, tao ibukin aia *loan* n te *DBK.* Iai kanoan ana iango ke tao ana ke ana plan te Botaki ni mwakuri aei. Tao tera riki ana anga ni ibuobuoki nakoia birtineti aikai ni boutoka aia loan nakon te *DBK.* Ngkai tao karaoan aia *business plan* ma tao tera. Iai ibuakon ngkai tao kanoan ana *program* ae e na mwanenaki n te kataumwane aei ibukin te ririki ae na roko, ae tao a na kona n reke buoakaia ibukin kanakoraoan tao boutokan tao te *security* ke tera n aron are e kakainanoia te *DBK.* Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Booti Nauan: E rabwa te titiraki ao e koaua. N ane kanga e teretere iaan tao 216. Kanga iai teutana te raka iaon ara mwamwananga nako aonnaba. Ao aikai ngkanne are e na rekereke ma mwanangaia au Botaki ni mwakuri kanga n reirei iaon itera akana e bon taekini te *Leader* n te Kaitara.

Ao n te tai naba anne ngkana a mwananga. ao a kataia naba ni karaoi aia tutuo nakon taian Boboti ma Kambwana ni kabane ao bon te marooro ma rabwata akana kakaokoro iraon abamwakoro.

E koaua n te ririki aio ao kanga ti nanokawaki bwa a mwaiti ara mwananga aika aki koro nanoia. Ao tao aikai a bon rekereke ma aron kanga bwabwakabwakan baao ni mwamwananga nako aonnaba.

Ngaia are ibukin aio ao kanga ngaia anne ae e riki iai taonakina. Ma ngkai ti a tia n ongonogra iroun te *Communication* ao e nang moanna n nakoraoi te mwamwananga. Ao iai ngkanne ara *plans* akana a tia ni wene iaan ane 216, ibukin te itera aio.

Ibukin naba ana rongorongo te Tia tei ane ana titiraki, ao bon iai mwangara are i Kiritimati. A nang bekutata naba ao a mwakuri korakora ara taani mwakuri ake i Kiritimati ni kawara Teraina ao Tabuaeran ao boni botaki iaon Kiritimati ngkana a kainanoi itera aikai. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Te *Leader* n te Kaitara kanakoa am kataota n titiraki.

Hon. Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Minitita are au titiraki ngkoa ibukin tao boutokan te loan nakon te DBK ao tao N na waaki ibukin au titiraki are teuana.

Ti ataia bwa are teuana ana ibuobuoki te Tautaeka rinanon te Botaki ni mwakuri aei, bon ana tabo ke te O ni kabwebwe ibukia te naan bitineti ake a uarereke ke te *Small Industry centre.* Tera ngkai aron te babaire n te tabo aei. Tao iraua ngkai tao te naan bitineti aika a uarereke ae a tia ni buokaki mani kabonganan te tabo ane e aranaki bwa te *Small Industry centre*. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Booti Nauan: E rabwa te titiraki te Tia Babaire. Eng ane e boni waaki naba ngkai ara *Small Industry Centre.* Kanga ti aranna bwa te *impropation centre.* A kona ni waaki mai iai, a katei wae ao a kona naba n otinako ngkana a nang raa. A matoa. Kanga ti aranna ngkai n te karaki ni Kiribati te baere kanga ko uarereke ao ko kawakinaki, ao ngkana ko a konabwai, ko a konai kaim. Ko ata ae raoiroi ao ae e buakaka. Kanga ko kona ni kaitarai kanganga i tinaniku n aron biribirin

nako te bitineti ma tera ao ngkanne ko a otinako mai iai.

Ane e boni waaki naba ngkai ara tabo anne te Tia Babaire. Ma kanga ti noria ngkai bwa kanga e a moanna ni uarereke kabonganana. Ao tao e bon rekereke naba aron kauarerekean kabonganana kanga bon aron reken taabo i tinaniku irouia bitineti akana a kakaokoro.

Ao n aron ane e mwaneweia te tia marooro iaon kanga taian *loan.* Are kanga akea ngaira rekerekera ma aron karekean ana loan te bitineti. Ma ti kona n reireinia iaon waaki ni bitineti n te aro bwa ngkana a manga *apply* aia *loan*, Ao kaea nanon ana Kainibaire tao te *DBK* ke tao tera, ao a na kona ngkanne ni karaoa aia butineti ae e na teimaan. E na aki kona n reke n te kanganga.

Ngaia anne. Ao ngkanne ni kaineti ma are e a tibwa titiraki ngkai iaon are kanga te *Small Indsutry Centre* are i Betio. Ti boni waaki naba ngkai ao iai naba ngkai akana a waaki inanona. Ao ti noria ngkai bwa kanga e a uarereke kawarana ao kabonganana n taai aikai bwa tao e a bon reke aia tabo ni bitineti, ao a kona ni waaki n te tai ae waekoa ma aron kawakan aia bitineti.

Ma ti bon teimatoa naba ni butimwaeia ao n tauraoi ni ibuobuoki iaon te itera aei. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te *Leader* n te Kaitara e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire. Ao I kona ni bubutia te Minitita bwa e kona ni kabwarabwara ngkai kanoan ana waaki iaon kaungan te Iokinibwai ma aonnaba iaon tao te amwarake ke tao bwai ni Kiribati ke tao amwaraken Kiribati. Bwa aei teuana tibwangan te tabo ni mwakuri aei ae a nang kakantaningaia ao a kainanoia ara botannaomata.

Ma tao inanon ana kataumwane aei, iai kanoan te iokinibwai aei ae tao e nang waaki n are tao e barongaki imarenan te abamwakoro teuana ma teuana ke te abamwakoro teuana ma Tarawa ke tao man te Aoni Mainiku ngkana e kona n ti buokira ni kaotaira iaon aei. Ko rabwa.

Tibiikau: Te Minitita

Hon. Booti Nauan: E rarabwa te titiraki te Tia Babaire. Ma e koaua tao e na abwabwaki teutana ara kaeka ngkana ti kaeka iaon aio ma ti na kataia ni kauarerekea. Eng, e teimatoa ni waaki ngkai ara Botaki ni mwakuri iaon kaungan te iokinibwai.

Ae I taku bwa ngkana ti kaoka ara ururing te Tibiika ao iai ara Tua akana ti a tia ni kabwati ao ti rangi n karabwarabwa ngkai e a butimwaeaki kabwataia. I taku bwa aio bon teuana moa kanga ana back bone ara waaki n Iokinibwai ae

e na rekereke ma Betebeke ao te aonnaba. Ao ngkai e a bwati ngkai, ao anne ngkai ti waaki naba ngkai inanona.

Ngkai iai ara waaki ni kaotibwai ane ti a tia ni karaoia, ane ngaia kanga kaungan taian rabwata iaon aba aika kakaokoro n nakomai ni kaoti aia bwai ao rabakauia.

Ao a nakomai ni karaoa aia kabobwai nako ao tera riki.

Ngkai iai naba ane ti waakinna teuana ngkana tao e na rangi n *specific* riki.

Kanga iai ngkai te karikirake ane ti na waakinna te mwakete ae e bubura kaei ae e na mwanenaki n te rabwata ae te Tautaeka n Aotiteria, te mwakete ae e bubura kaei ae ti na kateia i Betio.

Ngkana tao iai kain te Auti n tei ae a tia ni mwamwananga. A tia n nora te mwakete are i *Suva* ke tao te mwakete are i *Port Vila*. Kanga e na biri n aekakin anne. N te aro bwa ko rinnako n te mwakete aio, ao ko otinako ao e a reke naba.

E reke te bekei ni bero. E reke te were ngkana tao a roko mai Abaiang. A reke taian koikoi, taian koumwara. Amwarake ni Kiribati. Ko kakaea te reeree, te aubunga. A bane n reke iai. Kanga te *One Stop* market. Ko rinnako iai ao ko otinako ao a bane naba n reke.

Anne teuana kanga te karikirake ae e na wakinaki ao ngkai ae e a waaki. Kanga ai ti katian te *car park* ma tera.

Iai tabeua itera ae kanga I a manga bon rangi n noria ngai ae te Minitita man te Iokinibwai, bwa e a rangi ni bobuaka te mwakete aio. Ai bobuakara. Kam ata ami mwakete aio, boona aio e kona n tia iai tao iraua te mwakete. Ani kataia ni manga *revise* riki ma te *Works.* Ngaia akanne itera ae kanga e bae iai, ma e a wene ngkai inanon kanga te kataunari.

Ngkai iai naba te karikirake iaon te *E-commerce* are kanga e a bwai ngkai ao ti nang waakinna. E a tia n roko mwanena ao ti nang katauraoi ngkai ni karabinoa.

Ti kukurei n taekinna ngkai te Tia Babaire bwa kanga raora ni waaki iaon te itera aio, te *KCCI.*

Ngaia tao N na bubutiko am kariaia te Tia Babaire bwa N na ti anga au karabwarabwa nakoia kain te *KCCI.* Teuae Teng Kautoa ma ana *Executives* akekei. Ti a kekeiaki bwa ti na kataia ni karokoa Kiribati nakon are e kantaningaki. Ao ti na kaeka ana titiraki te Kaitara n aron aio.

Eng, iai te *e-commerce.* Te *e-commerce* aio e a bon rangi n iraorao. Ko a kona ni kraoi am mena *online* ao tera riki.

Ti kataia naba ngkai n reitaki ma *Vodafone. ANZ.* Ti rangi n karabwarabwa naba nakon ana *Postmo* te *Communication.* Kanga itera aikai iaon te bumwane iaon aba ao te *transactions* kanga ai aekaki akanne.

Eng tao ibukin are kanga e oimwi teutana au kaeka n ana titiraki te Tia tei ae karineaki te *Leader* n te Kaitara. Ao iai ngkai mwaitin ara bitineti aika 3634 ni karokoa te bong aio.

Akanne ake taian bitineti. Iai ngkanne kambwana aika bubura kaei ae 186. Kanga anne ibukin ana rongorongo te Tia tei. E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te *Leader* n te Kaitara e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire tao ai boni kabanean au titiraki. Ao e rangi n rarabwa te kaotibwai are e karaoaki bwa aikai aekaki ni waaki ae a kakantaningaia ara koraki ibukin rabakauia riki ni Kiribati ibukin aia iokinibwai ni Kiribati bon iaon abara aei. Te kantaninga bwa iai naba n te ririki ae na roko ana waaki te Minitita ma ana Botaki ni mwakuri iaon aei.

Kabaneana ngkanne are iaon tao rikiraken taian bitineti iaon Kiribati. Ti ataia ngaia e rabwa bwa e reke mwaitia are e a tia n taekinna.

Tera ngkanne kanga ngkai n te tai aei kanga tein aia *contribution* ke tao tibwaia nakon rikiraken kaubwain Kiribati. Ao tao n te *GDP* ke bon te *economy.* Kanga tera ngkai te rikirake ke ana *contribution* te *private sector* ke tibangana ae e a tia n anganga ao ti rangi n kaitau nakon te *private sector*. Bwa tao n te ririki ae na roko tao iai te takete ae tao e na kakerakeaki riki nakon tao iraua. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Booti Nauan: E koaua te Tia Babaire e rarabwa te titiraki anne, ma kanga ti tuai rangi n tauraoi ni kaeka anne ma tao e na kona riki te *Finance*.

Ma tao ngkana ti kaeka te titiraki aio te Tia Babaire man ara iango n aron ae kanga ti kona ngkai n taraia ao ara kataunari ma aron te rikirake ae ti noria. Ae kanga ti namakinna ngkai bwa e a boni korakora te mwanemwane irouia kain Kiribati. Ao I taku bwa ko a bon tarai naba itera aika a uarereke aika ko aki bati n nonoria. Ao akanne a kona naba n riki bwa kanga taian *indicators* aika a na anganiko te *positive analysis* ke te reke are ngkana ko a kakaea bwa iai te rikirake nakon te *GDP*.

Tao ngkana e a manga karaoaki te kakae tao n tokin te ririki aio ao tao e na bon iai teutana te rikirake.

Ma ti kakoaua ngkai n taai aikai ao ti noria bwa e a moanna n rawata te bitineti.

Ngkana ko buti n te kawai ngkoa ngkekei ao e mwawawa te kawai ao ngkai e a rangi n tiraua te rebwerebwe, e a tiraua te kaa. Kanga iai teutana te rikirake.

Ko bon namakina naba ngkana ko roko i buki ao kanga e bon rangi n biri ieta te mwane. E nang high te *cashflow* ngkai e riki aio. Ngaia are ti aki kona raoi n anga raoi ara *exact figure* bwa iraua, ma e koaua ae e na iai te rikirake n te *GDP* ngkana arona bwa e karaoaki te kakae aio tao n tokin te ririki aio ke tao n te ririki ae na roko. E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia tei mai Abaiang e nakoim.

Hon. Dr. Kautu Tenauau: Te bae e uarereke ma e noraki naba bwa ni mwaitin taani mwakuri ae 90, ao e na riai n iai te *leave grant* ae e na tau ibukia ae $270,000. Ma ae e mwakoro ikai n ana kataumwane te Minititа ao e raka iaon anne. Kanga te aekaki ae iai riki aman tabun te aomata. E kona ni kabwarabwara anne te Minititа.

Tibiika: Te Minititа

Hon. Booti Nauan: Aio ngkanne te titiraki ae I rangi n kukurei ni kaeka bwa e boni kaea raoi nanon te kataumwane aio.

Ao e rabwa ana nonori te Tia tei mai Abaiang. Ao e koaua e eti ane 90, ma e kangai raoi ngkana ko na *compute* te ware aio. 90 taian *staff* ni ikotaki ma te Minititа.

Ngkanne ngkana ko a manga anaa te Minititа bwa akea ngai, are e na akea au leave *grant* bwa I aki *entitle* nakon te *leave.* E na riai n 89 ae e na riai n *leave grant.*

Ma ngkanne manga iai aman mai ibuakon te mwaiti anne ae ko na manga *minus,* bwa iai ara *staff* ake i Kiritimati. Kam aki mwamwaninga taekan anne. Ao nakai ngkanne ngkana ko *claim for the passage allowance. You are not entitle to a leave grant*. Ngaia ngkanne ko a *minus* 4 man ane 89 anne. Ao e na reke ngkanne te ware ae 85 a na entitle raoi nakon te leave grant ao ngkanne e na reke te mwaiti $255,000. Ngkana kam tara ara taibora ao e na reke ngkanne anne.

Ao ngkanne are aman (4) arei ko kamwaitia ma kanga $7,000 iaon te leave passage ao e na anganiko ngkanne te mwaiti ae $28,000.

Ngkana ko ikota $255,000 ni ikotaki ma $28,000 ao e na anganiko ngkanne te ware ane e a kakabwaritaake i matam n te taibora anne ae $283,000. E uara anne te Tia tei mai Abaiang. E ringa wakauean nanom ke e aki.

Ti a inga iaon aio ao ti a ikarekebai. Ko rabwa.

Tibiika: Tia tei mai Nonouti moa am titiraki.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tia Babaire uoua ae I kan titiraki. Tarakin te naan *Ministries* ake mai imwaina ao ti tebo bwa a bane ni kauarerekei aia kabanemwane iaon te *External travel.* Te Auti n tei ao tera riki mai imwain a bane ni kerikaki. Ti aio ae e kerake ao tao bon iai bukina. Ma are n aron ae ti ataia ae te *lockdown* aio ao te *port* ae e *lock* naba ngkai ke tukaki te roko iai. Ma ti taku bwa e n *continue* nako tao moan te ririki ae e boou ke e kanga riki. Ngaia ae ti kani bubuti te kabwarabwara iaon anne taiaoka.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Booti Nauan: Kabwara au bure te Tia Babaire, I a teteirake naba imwain ae ko weteai.

E nang rabwa te Tia tei mai Nonouti temanna ane e taekinna ao e koaua ao e bon raka. Ao ngai kanga e rotai naba te nanokawaki ngkai I a noria bwa e raka au *external travel* n te mwaiti aio.

Ma I taku bwa ngkana kam tarataraia, eng e bon raka bwa aio bukina teuana te Tia Babaire. Iai teuana kanga te bowi n te aonnaba ae aran te bowi aio *te International Cooperative Alliance* ao e na kaina te Minitita ao te Tia Koroboki. Ti a *member* nakon te bowi aio ae iai kanga n te karenta n te ririki ae na roko.

Ao n te ririki ae na rko ti na boni bae ni kaea. Ma are e eti am taeka ane ko taku; bwa are te covid -10 ao closer ma are akea mwakara n Atua, bwa antai ae e na ataia ao ngaia e nang uki tao n Tianuare, ao te bowi aio inanon te ririki ae na roko kanga inann Eberi ni waerake.

Ngaia are ngkana e a uki te *border*, ti na riai n iria ngaira bwa ti na karekei naba tibwan Kiribati mai iai. Ao e raroa naba te bowi bwa tiaki n are tao e karaoaki tao i Tabiteuea Maiaki ke i Nonouti ke tao i Abairarang ikai. E karaoaki i raben maungan nako Aberika ikekei. Ti aki ataia bwa te aba raa te tabo aio ao kaeana e rangi n bubura kaei.

Ma ibukin ana rongorongo te Tia tei te Tibiika, ngkana ko tara te *increase* aio ma are mai imwaina ao e aki rangi ni bubura kaei. I taku bwa tao te $18,000 I aki ataia raoi ma $8,000 tabun.

Ao anne ngkanne I taku bwa e na bon compensate raoi aron te mwananga nako raben maungan Aberika, e raora kaei. Ao ngke arona bwa tao e kaan riki tao e na uarereke.

Ngaia anne kaekana teutana ae e na mataata nakon te Tia tei. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tia Babaire ara titiraki arei e boni base iaon

ngkana ko noori te naan amount n te naan vote aikai n te *external travel* a bane ni bwaka ke angina a bane ni bwaka n aron aio.

I tuai ni bane n noori ma ae I noori uoua ke teniua rikaki a bane ni bwaka ma ti kantaninga naba aio bwa e na riki aio te Tia Babaire.

E aoria bwa are anana mena te Minitita.

Teuana riki ikai ae I kan titiraki te Tia Babaire, eng ibukin te *Foreign Investment.*

I kan titiraki bwa n aia mwakuri taani mwakuri, kanga mwaitira ae a kabanea. Bwa are ti kakoaua bwa ngkana e raka aio ao e na raka riki arora te Tia Babaire nakon taai aika a na roko.

Ngaia ae ti kan bubuti bwa ngkana arona bwa tera raoi ae e wakinaki n te itera aio, bwa ti tebo bwa kanga e uarereke te bae e riki bwa ai bon ti angin naba ara aomata aika a katei titoa. Eng ai te titoa ngkai ao akea riki te bae e karaoaki bwa ai te titoa ao ti tangira te bwai ae e kaokoro.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Booti Nauan: E koaua e raoiroi ao e na boni mamaan teutana au marooro te Tia Babaire ma N na karaua ni kakabwarabwarai baika a titiraki nakai, e aonga n ae e a mataata naba taningan te I-Kiribati bwa tera te *Foregn Investment commission* ke Komete.

Eng mwangan au tabo ni mwakuri ae kanga e tabe ma te koraki ake a kan roko mai Abatera ni katei aia bitineti ikai. Ao n aron ana titiraki te Tia tei mai Nonouti, kanga e taraia bwa kanga e kuri ni mamara aron te itera aio.

Ma are e aoria ngaia are I taku arei te Tia Babaire. Ti kabwati ara Tua akekei bwa kanga a na uarokoira ni kaunga te nano. Bwa are nake a na roko naba ni bitineti mai Abatera, a bon tarai ara Tua. Ao ngkana aki rangi n iraorao ma ngaia ao aki kaea nanon are a kantaningaia. E na memere aron kanga te ingainga n nano ni kan nakomai.

Irarikina naba te Tia Babaire ao are ti aki kona n tau matoaia aomata bwa a na nakomai n invest ikai.

Ma ibukin ana rongorongo te Tia tei ae karineaki, ao iai taian investors ae a tia n roko ngkai ao ti a tia ni kabwati ao iai tabeua naba ngkai ane a waaki naba ngkai iaon kanga aia *application* iaon itera aikai.

Ngaia are I taku bwa te bwai ae e rangi n kakawaki te Tia Babaire, bwa are nakai a roko mai Abatera. Tiaki nanona bwa are a roko ngkai ao e bwakantai n ingabong ao ti a kangai naba eng. Ti bae n rinanon kanga te process ae e maan bwa ti na bon tuoa raoi bwa antai raoi teuaei; bon arana Betero ke tiaki. Ao

e memena iaa? Bon te koaua e mena i raben maungan England ikekei ke iaa. Ao e kinaki ke e aki? A nang mwaiti itera aika ti na karaoi n te aro bwa ti na anganna te kariaia ao e na roko ao ngaia bon te aomata ae e itiaki aron ana bitineti ao bon te bitineti ae e raoiroi.

Irarikina naba kanga imwain ae ti rinanona ao ti a manga taraia ara *local*, *private sectors* bwa ngkana a kona ni karaoa aio ae e rangi n tiraua ae e a tia ni karaoa aio. Ao e aera bwa ti na manga te private sector karokoa riki temanna. Kanga ti kataia naba n tobwaia ara *private sectors* aika a mena iaon Kiribati ae a tia ni karaoa te *same business.*

Ngaia are anne raoi kanga bukin aio, ao tao e manga bon rekereke ngkai ma te *covid-19.*

Ao kanga tao ngaia anne bukina ae e na mamara naba aron kanga te unga n nano irouia I-Abatera n nakomai ni katei aia bitineti iaon Kiribati. Ngkana e kaeka te titiraki aio te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tia Babaire tao e kaeka ao e ewa bukina are e taekinaki. Tao e koaua ma are ngkana arona bwa akea ke e karako ao e boni waeremweremwe ni uaa e rikirake ara waaki ikai.

Ngaia are I kangai eng. Waakina am *screening* ma am raa riki.

Ma ngkana arona bwa akea mwina ao e a tei naba bwa e nang taenikai, ao ai bon arora naba aio n taainako. Ti anne ae I kan taekinna ao au kantaninga bwa te koraki aikai a na kabanea aia tai riki ni kakaea te anga ae e na waekoa n roko te koraki aikekei iai.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Booti Nauan: E rabwa te Tia Babaire are ngkai ti a boni kauntaeka te bwai ae kanga ai ti bon tiaki rinanon te kataumwane. Kanga ti noran te *development* ma tera, kanga e aki kaineta aron te kataumwane. Ma ti na teimatoa ni kakaekai aia titiraki nakai, man tokin te tai ao ngaia e a boni bane iai ana mwane Kiribati ae $7 n teuana te miniti.

E aoria ti na teimatoa ni kakaekaia nakai.

Eng e nang rarabwa ana tabeaianga te Tia tei mai Nonouti ngkai e rangi n *slow* te mena. Ma eng ibukin ana rongorongo ao kanga bon iai itera tabeua aika I ti ani katamaroa naba man ara Botaki ni mwakuri. Akea tao te Komete are kanga e na rinanon te bwai aio bwa e a kauarerekeaki te kawai ao tera riki.

Ma I taku bwa boni bon tokin te tai aio te Tia Babaire, ti na teimatoa ni *promote* Kiribati. Ao tiaki ti ngaira

ae ti na *promote* man ara side ae te *Commerce* ke te *Trade.*

Ao ngkana ko na *promote* Kiribati. Ko na *promote* Kiribati man taabo aika kakaokoro. Man te *Health sectors*. A uara *in terms of health,* a na *interest* ni kangai.

Man *Tourism,* e uara tera riki. Ao aron te *investment* ngkana e roko ikai a na aekakira aia *turn over* ke rakaia n tokin te tai.

Tao ti na karaoa ara kaunga nano n aekakina aio ma I taku bwa ni bon tokin te tai, e uki ana mataroa Kiribati. Ma ngkana tao ai bon ti aikai aika a roko, ti nang nako ni katitika temanna i raben te maunga mai Engiran n nakomai. Bwa kai are ti a bon tataningaia naba.

E roko anne ti butimwaeia. Ma ngkana ai bon te aomata ae e bura aki ako, ti karautaeka. Ngkana e roko ma ngkana e manga *apply* ma ngkana bon te aomata ae e rangi n tikiraoi, aki ti butimwaeia.

Ti aki naba te bwai ae e takakaro naba butimwaeaia aomata aika a na roko ni bitineti i abara. Bwa are teuana ko bon aki kina ao ko na karaua moa ni kamatebwaia bwa aekakira te aomata arei iaan te Tua.

2. Ngkana ko nang manga karokoa bwa e nang manga kaiangatoa ma ma *private sectors* ake a bon tia ni waaki. Kanga ti tebo ma ko a manga aki rangi n iraorao.

Ma e aoria ti bon teimatoa, e tangaina Kiribati ao are bon iai inanon te waaki aio. Ma ngkana bon iai ana kawai te Tia tei aio kanga n aron ongona ae e maan ae e na birimwaka iai itera aikai. Ti rangi n tauraoi naba ni butimwaeia. E rabwa te Tia Babaire ngkana e kaeka anne.

Tibiika: E rabwa I taku bwa ai bon akea ae na marooro iaon te Atu ni kabanemwane anne ao ti a kanakoa te kaotinano iai. Bwa te Atu ni kabanemwane 18 - Ministry of Commerce, Industry & Co-operatives n te mwaiti ae $2,440,630.00 e na tei bwa mwakoron te tietura n te Biira aei. Ake a butimaeia ke a kangai eng, ao ake aki ke a kangai ti aki. Ake a butimwaeia, ao ake aki. E nakoia ake a butimwaeia.

Hon. Tekeeua Tarati : *Point of order* te Tibiika.

Tibiika: Ngaia uotiko.

Hon. Tekeeua Tarati: Te Tia Babaire N na teimatoa ni kairiko nakon tera bwa ngkai ti a rangi n tibanako Rules 61, ao N na wareka te moan tiententi. *On consideration of an Appropriation Bill in committee of the whole Maneaba. The following rules shall apply.*

Te Tia Babaire kanoan te marooro ngkai, ti a taetae iaon te Moti n nano, ti a taetae iaon te *Principle of the budget.* Ti a kareketai. Ti a raise ara

questions. Ao e aera e aki koro te titiraki te Tia Babaire n te bong aei. N ingabong e aki koro te titiraki. Ao e aera aikoa uotaki nakon te titiraki ao ti a uoti nakomai. E nang *specific* n ane *d*. N na kairiko nakon ane d ane e a tia n taekinaki mai imwaina. *A member shall ask the clarification to be given on any item in the estimate for the vote under discussion.* E nang mataata anne.

Taan tei iai mwakaia ane teuana ao e kangai**.** *An amendment to any vote of expenditure to reduce the sum allotted thereto may be moved by any Member.* Aikai mwakai Taan tei ao ngkai kanga ti tebo ma ti a bon rangi n tinanikuna.

Ao te taeka are te moan arei; '*shall*' ma e aki kangai '*may'.* Kabwara au bure bwa ti aki ngai te Roia ma aio au *understanding.*

Ao ngkana arona bwa ti kateimatoa te Tibiika ni karaoa aio ao tao ti na bwara n te nukanibong ke te karangaina bwa iai riki ara Biira ane imwina.

Ai tibwa iraua ngkai te *Ministry*. Ao ngkana ko kariai aio te Tibiika ao ti a boni katikua iroum te Tibiika, ma I ti kairiko nakon ara Tua ae ti taku bwa te Tua ae e na kaetira inanon ara Auti aio.

Ti nang aki kareketai n nakomain titiraki ibukin te *policy*, ibukin te Moti n nano, ibukin tera riki ma tera riki. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita n am kauring, ao I taku bwa ngkana a titiraki.

Ngkana kam titiraki Taan tei ma ngkana kam karekerekea ami titiraki bwa tao kam kabwarabwara n te moantai ao kam *quote.* Kam *refer te code of expenditure* are ngaia are e irekereke iai ami titiraki ao ngkanne I butimwaea anne.

Ma te aekaki n titiraki are ko a bon titiraki naba n akea irekerekena ma te kabanemwane iaon te budget book. Tao ngkanne kam a bon ata anne, kam a bon riai n ataia bwa tera ae kam riai n titiraki. N na bubuti, ti a kataia riki n *stick* nakon ara *Rules* n aron are e a tia ni kauring iai te Minitita n te *Communication*. Ao e nakoim te *Leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire, ma I taku bwa ara titiraki ae ti na titiraki, a nang kakawaki ibukin te kataota iaon kanoan te kataumwane aei.

Bwa are ti karautaeka bwa ti aki ata rongorongoia ni kabane, ti te ware ae ti ataia ngaia ae ti titiraki bwa iai kanoana ae te bwai arei ao te bwai arei. E reke iaan tera bwa are aikai a bane n rekereke iaan ana waaki ni mwakuri te Botaki ni mwakuri teuana ma teuana.

Ao ngaira tabera Taan tei, bwa ti na tararua raoi ke ti na ota naba n aron te bwai ae ti na kariaia ikai.

Ao te koaua ti na karautaeka ngkana e na rangi n maan. Ma are aei tabera, aei tabera bwa ngkana bon iai ara titiraki bwa ngaira are ti bon aki ota. Ti ataia akea ami kanganga bwa are bon aei ami kataumwane. Kam atai kanoan te waaki iaan tao te *internal travel* kam ataia bwa ibukin tera. Ngaia are aei ara tai n titiraki, ao ti titiraki ni kaineti naba ma aron kamanenan kaubwain Kiribati ae e na bongana naba nakon te botannaomata.

Ma I taku bwa aei naba e nang kakawaki bwa are e reke ami tai naba ni kabwarabwarai aron ami waaki ao e ongongora Kiribati. Ao I taku bwa aei e a mataata riki irouia aron kanoan te kataumwane. Ao I taku bwa anne ngaira iroura I taku bwa ti boni mena inanon te Tua. Ko rabwa.

Hon. Booti Nauan: *Point of order* te Tia Babaire taiaoka.

Tibiika: Ngaia tera am *point of order* te Minitita n te *Commerce.*

Hon. Booti Nauan: Akea te kanganga te Tia Babaire ma ngkana ko a titirakina te budget ibukin te *GDP.* E koaua bwa anne ngkanne, iai au output te *GDP*? Ma I a boni kaeka bwa are te katei, ao e eti ae e taku te *Leader* n te Kaitara.

Ma nakai a nang aki kabanea mwanen Kiribati bwa ngaia e a rangi n abwabwaki ara tai iai. Ngaia ae I kangai ao ae e a tekateka ngkai.

E koaua bwa iai n au output te GDP? Anne te Tia Babaire, ngaia ngai N na bubuti te Tia Babaire bwa ko riai ni kamatoa bwanam nakoia nakai. Bwa ko kina raoi bwa tera ae e riki? Akea aia titiraki nakai ao ae a kabanea mwanen Kiribati ao a kabanea ana tai Kiribati.

Kain Kiribati e bane ngkai ana tai te Auti n tei aio, ibukia nakai bwa a titiraki ao ai akea nanon aia titiraki. Anne ngai te bwai ae I ataia ma ti a keiaki ni kakaeka, e a maan riki te tai.

Kabwara au bure te Tia Babaire ngkana e maan te mena aio. Ma neiennae ke te *Leader* n te Kaitara e bon ataia, akea n au *output* te *GDP* ao e a titirakinai te GDP bwa N nang *calculate as fast as I can* bwa tao ai te *computer* ngai.

N nang anai au *indicators* tabeua n te tai ae waekoa bwa N na anga te *GDP* ao a na ngareakinai kain te *IMF.* Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ngaia te *Leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire ao tao I karautaeka n te titiraki arei ngkana arona bwa e aki tauraoi iai te Minitita.

Ma tao ngaira n ara kantaninga bwa are aei taben ana tabo ni mwakuri ae e bon taku n ana boki ni kataumwane aei.

Ngaia are ti tangiria naba ni kan ataia bwa tera ana impact. Tera bonganan te mwane are e a kakabonganaki ibukin are a *promote* te *conducive environment* ibukia te naan *private sector*. Ao aei I taku bwa e aki kairua ara titiraki aei. Ti karautaeka ngkana araona bwa e aera.

Tao ngaira e koaua, ti kabwara ara bure ngkana ti a kantaningaia bwa kam nang bane n atai kanoan tibwangami ao tao kanoan itera tabeua.

Ti karautaeka n anne, ma ti iraorao ni mamarooro ngkai te Tia Babaire. Ao I taku bwa N nang bubutia te Tia tei bwa I taku bwa ana marooro, ko na riai ni mwanewea raom ae te Tia tei bwa tiaki neienne ke tiaki. Ai anne ngkanne ai akea te karinerine iai. Ao aei e boni mataata naba iaan ara Tua.

Ma ti karautaeka ngkana arona bwa tao arei aikoa tauraoi iai, ma aei kanoan tibwangara ae I taku bwa e rangi n kakawaki. Ko rabwa.

Tibiika: N na anganiko ao ti a kanakoa ke ti a manga reita nako ara Komete. Ao uotiko te Minitita

Hon. Booti Nauan: N na ti kabwara te bure n are I atonga neierei. Kabwara au bure te Tia tei ae karineaki.

Ma I taku bwa te bwai ae e rangi n kakawaki te Tia Babaire, are tao N na bon tataua naba rangam ae n te angatai. Bwa ko kataia riki n *exercise* riki am *power* ni kotokoteia nakai bwa a kabane tai nakai.

Bwa I taku bwa ngkana ko a bon titirakina te Minitita n te Commerce, I can calculate te GDP roughly very fast bwa are I boni kona naba ni calculate, ma that not my field bwa tiaki ngai te IMF. Ao I taku bwa e bon ataia te Tia tei aio ma I keiaki ni kaeka naba.

Eng iaan naba te katei te Tia Babaire, I keiaki naba ni kaeka iaan te katei. Ma nanou e bon rangi n buakaka.

Ma I kantaningaia naba ngai te Tibiika ae ko na taraia ma are I rawa naba n *over rule* aron am *decision*. Ma ngkai kanga ti mena.

Ma I kabwara au bure nakon te Tia tei ngkai I aranna bwa neiei, bwa are kanga a buretata ara marooro n aron ae a kataia ni kamanomanoia imatan te *mic* ao e na ongora te I-Kiribati mani bon *reality*. E kairua ae e karaoia.

Kabwara buren te marooro.

Tibiika: Akea te kanganga, e kakawaki naba ae kam na boni kaetieti bwa e aoria n nakoraoi ami Komete.

Kanga ngai irou bon akea naba te kanganga ko *seek clarification* mairoun te Minitita ni bwaai aika ko

taku bwa a irekereke ma te kataumwane.

Ma ngkana ko taku te Minitita bwa ko aki tauraoi ni kaeka, tiaki n te kabo-rabakau iaon te bwai aei.

N na bubuti ngkami. Ti aki n are kam na mena n ami kantaninga bwa tao te kabo- rabakau ke te kabo wanawana iaon te kataumwane.

Ngkana ko taku bwa tao ngkana bon iai te bwai ae ko aki kona n tauraoi moa, ko a bon karautaeka iai.

I karautaeka bwa I aki kona moa n tauraoi n aei bwa e aki rekereke ma tera ma I kona ni provide imwina. Ma bwaai ake a irekereke ma te kataumwane ke Atu ni kataumwane akana a wene akanne. A kona naba Taan tei n *seek clarification on those code of expenditures*. A irekereke ma te naan kataumwane aikana a wene aikai.

Ma ngkana ko taku bwa iai te kanganga iai te Minitita, akea burena. Kam a bon taetae naba ni kangai; ti aki tauraoi ni kaeka anne. Kam ti kaeka are kam taku bwa e kaineti ma te Atu ni kataumwane.

Bwa re anne bon aron te Auti n tei, a na bae ni mwemwe aekakin titiraki ae tao tera ma tera. Ma ngkoe ngaia ko kakauongo ma ko taku bwa iai ae ko taku bwa ko aki tauraoi iai, karautaeka. I aki tauraoi n anne ao e aki rekereke ma te kataumwane aei.

Ngai naba n tabetai I tekateka ao I kakauongo ao e koaua ni kaokoro au judgement ma ngkami bwa I taku bwa e irekereke relevant nakon te naan Atu ni kabanemwane aikai. Ae kanga boni ngai ae ngkai I tekateka ikai ma ngkami ko kona naba n anganai ami *view* inanon are ti rinanon iai ami Atu ni kabanemwane.

Ngaia are akea te kanganga, I butimwaei akana iroumi Minitita ao I butimwaea akana iroumi te Kaitara. Ao ti a kaboi nanona bwa ngkana bon iai bwaai aika kam bon taku bwa a riaon ami Atu ni kabanemwane ae kam na riai ni kaekai, kam a boni karautaeka naba nakon te Tia tei. Ao e rangi n rabwa anne ao akea te kanganga iai ao e nang rabwa.

Te Kauoman ni Beretitenti ko na *point of order.*

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa tao bon ti au ibuobuoki, bwa are e bon nakoim *Madam Speaker.* Bwa are ngkana ko boni kariai naba aekakin titiraki ao ko bon ataia bwa akea rekerekena ma taian output ke taian Atu ni mwane bwa a taetae iaon te principle bwa terana ana effect iaon te *poverty alleviation.* I taku bwa kaanne bwaai ake a tia n kauntaekaki n tain te *debate*. Ma aio ngkai ti nang nakon *details.*

Ngaia I taku bwa boni baitin naba te marooro mairoun te *Madam Speaker* ngkana ko bon taobarai naba taian titiraki ae ko taku bwa e a bon riaon ana *purpose te committee stage*. Ko rabwa.

Tibiika: Akea te kanganga, ti a uaia n reitaki iaon anne.

Ti a kaai n ibuobuoki ngai ma ngkami te Kaitara ke Taan tei ni kabane ake a na tabeki aia titiraki. Tera ngke ti kona riki n tara raoi ara Atu ni kabanemwane ao kanga a na nang relevant ara titiraki ake ti na kanakoi nakon te naan Atu ni kabanemwane akanne.

Ao N na keiaki naba ma ikai ni kataia ni *control.*

Ngaia re ti na reita raa Komete iaon aei, ma I taku bwa iai riki ngkoa ae e kan reitia ke e a boni bane.

Ngaia ao ti nang kanakoa ngkoa te kaotinano iaona. Kam a ti ani kaotinano ae ngaia ae kam a *point of order.*

No. 19: ANA ATU NI KABANEMWANE TE KIRIBATI AUDIT OFFICE

Ngaia ti nang tara ngkanne ara Atu ni kabanemwane are imwina ae 19 – Kiribati *Audit Office* n te mwaiti ae $1,004,450.00. I a kanakoa ngkanne te kataota n titiraki iaona. Ao e nakoimi Taan tei.

E nakoim te Tia tei mai Makin.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa te Tia Babaire. N na kauarereke naba nakon ae e tangiraki naba inanon te tai aio te Tia Babaire.

Ma I taku bwa aio te rabwata teuana ae e rangi n kakawaki inanon ana waaki te Tautaeka te Tia Babaire, bwa aio te rabwata ae te tia tutuo te Tia Babaire.

Ao ti noria ngkai n ana kataumwane ni kabane, akea te raka inanon ana kataumwane aio.

Tao e kona ni kabwarabwara nakoira te Minitita are tararua aio moa taiaoka. Ko rabwa.

Ti a roko n are te Kiribati *Audit office*. E nakoim te Minitita ibukin te Tua.

Hon. Tarakabu Tofinga: E rabwa Madam Speaker. Ao e koaua n tein te kataumwane aio, ao n aron are e kani kamataata iaon te Tia tei ae karineaki temanna mai Makin. Ao aio bon tein ana kataumwane ae e mwengaraoi iai ao ni waaki iai man taai aika nako ni karokoa ngkai. Ao te kantaninga bwa e na bon karaoi naba tabena.

Ana ribooti ngkai te Oteta n ana kabanea n ribooti 2019. Te kantaninga bwa e na bane te ririki ae e boou. Kanga akea noran te kanganga n ti ana kataumwane aio ao e mwengaraoi au aobiti ae te *Auditor General* ma ana *staff* n aia

waaki ao n tein aia kataumwane. E rabwa.

Tibiikau: Te Tia tei mai Makin.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa Madam Speaker ao I kaitaua te Minitita ao ti na kaitauia naba kain te aobiti aio bwa e a up to date ngkai kanga aia mwananga ae ti noria ngkai bwa e rangi n korakora te mwakuri ae e karaoaki. Ngaia are ti na anga naba bwanara ni kaitau nakoim te Minitita ma am taani mwakuri bwa ti a nora ngkai te naan ribooti ke tao te naan ribooti ae te naan latest audit report 2018 anne ao 2019.

Ngaia ae kanga I boni kubanako bwa kanga bon te raka ae kanga tao rakan ami kabanemwane iaon ami *operations.* Ma e rabwa bwa ngaia aikai aika a na manga bon kona riki n uoti ngkami nakon te tai ae imwaira. Ko rabwa te Tia Babaire akea riki.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tarakabu Tofinga: E rabwa reitan te taeka ni kaitau ao ta okaitauaia riki kain te ara aobiti ae te *Audit.*

Tao e koaua ngkana bon iai kainanoan rakan aia kataumwane inanon te waaki, bwa are bon iai naba angana iaan Tuan ara kataumwane ao ti nang tauraoi nako matami.

Te kantaninga bwa e na manga marannako naba n aron te kataumwane ibukin 2021. E rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika; Ti tebo ma e a kamaeu bwa akea ae e na titiraki iaon te Atu ni kabanemwane anne, ao ti nang kanakoa ngkanne te kaotinano iai. Bwa te Atu ni kabanemwane ae 19 – Kiribati *Auditi office* n te mwaiti ae $1,004,450.00 e na tei bwa mwakoron te tietura n te Biira aei. Akana a nano iai ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a nano iai, ao akana aki. E nakoia nake a nano iai.

No. 20 – ANA ATU NI KABANEMWANE OFFICE OF ATTORNEY GENERAL

Ao ti a nakon ngkanne ara Atu ni kabanemwane are imwina iaon ami tietura. Te Atu ni kabanemwane 20-Office of Attorney General n te mwaiti ae $1,037,109.00. Ao I a kanakoa ngkanne te marooro iai nakoimi Taan tei ni kataota. E nakoimi. Te *Leader n te Kaitara.*

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire ao ti teuana au titiraki iaon te kataumwane aei ni kaineti riki ma tao te *Consolidation of Act* tao tibwangan te aobit aei are booia akanne ibukin karaoan tibwangaia.

Iai bwai aio kanga e kainanoaki naba ngkai. Tao ngaira Taan tei ti rangi n kakainanoia, ma ti kona ni bubutia te Tautaeka ke te Minitita

are e tararua te itera aei bwa iai kanoan tao ana waaki te aobiti n te ririki ae na roko n tar ate itera aei are kanga botakin kanga te naan bitaki ake a tia ni karaoaki iaon te Tua are te Oi n Tua are a nang bane ni botaki n teuana, bwa e aoria n are a noraki naba te naan bitaki aikanne.

Ao ti anne au titiraki iaon te kataumwane aei. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita ibukin Tuua.

Hon. Tarakabu Tofinga: E rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa te *Leader* n te Kaitara n ana kani kamataata anne.

Iai temanna te staff are e na kateirakeaki n te ririki ae e boou ae kanga e na rekereke riki ana mwakuri te *Law revise* n iterant e Tua anne, ao te kantaninga bwa e na karaoa te *consolidation* iaon te naan Tua ni kabane n te ririki ae e boou, Ngkana e kaeka anne. E rabwa.

Tibiika: Tao akea naba te titiraki iaon te Atu ni kabanemwane anne, ao ti a kanakoa te kaotinano. Bwa te Atu ni kabanemwane ae e tei ibukin te *Ofice of Attorney General* n te mwaiti ae $1,037,109.00 e na tei bwa mwakoron te tietura n te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a a butimwaeia.

NO. 21: ANA ATU NI KABANEMWANE FISHERIES & MARINE RESOURCE DEVELOPMENT

Ti a nakon ara Auti ni kabanemwane are imwina, 21- *Fisheries & Marine Resource Development* n te mwaiti ae $3,961.906.00. Ao I a kanakoa ngkanne te marooro iaona ni kataota. E nakoimi Taan tei.

E nakoim te Tia tei mai Tarawa Ieta.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa Tibiika. Ao e koaua, ti teuana te titiraki ni kamataata iaon ane te *overseas training.* E koaua aio te Ministry ae ti rangi n kaunga aia konabwai ana taani mwakuri ibukin karekean te kabwaia mani kaubwain abara.

Ma ngkana e kona n ti kaongoraeira bwa tera te naan *training* aikai ao tera bonganana ibukin n irekereke ma tibwangan te *Ministry* aio bwa tao e tau ke e aki. E rabwa.

Tibiika: te Minitita

Hon.Ribwanataake Tiwau: E rabwa Madam Speaker. Ao e koaua ni kaneti ma ana titiraki te Tia tei temanna ae rine mai Tarawa Ieta. Te *overseas training* anne ae 221; e irekereke ma aio te new *code* ibukin aia training kain te *ICD* ao te *Minerals* ao te *Component Authority.*

I taku bwa te bwai ae e rangi n kakawaki bwa te *training* iaon te

ICD, e rangi n kakawaki . ibukia ara aomata. Bwa ti a tabe ngkai ni manga bon *develop* ara *monitoring system* ae e na boni *cater* ibukin kaibuke ake akawa inanon ara marawa. Ao irarikin te naan *regional* ao *sub regional monitoring message* ake a mena, ao iai naba ana mena Kiribati ae e tabe n *develop* ae e irekereke ma te *ICD* iaon ara *vessel monitoring system.*

Ao n irekereke ma ane te *mineral*. E rawata te naan training aika a karaoaki ibukin n irekereke ma te *Science*.

Te naan training ibukin taran biribirin mataniwin te aba, n irekereke ma te naan *frame* work ibukin te *deep sea mining* ao a bati riki.

Ao iaon ane teuana ane irekereke ma te *Component Authority*. Anne e kainanoaki n taainako te *training* nakoia ara *component authority* e *base* iaon ana *quality requirement* ke ana *import quality requirement* te aba teuana ma teuana, ae e na riai n *up to date* anne. E *refresh* anne ni katoa ririki.

Au kantaninga bwa e ibuobuoki te kamataata anne *Madam Speaker*. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Tarawa Ieta e nakoim.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: E bati n rabwa te Minitita ae karineaki n ana kabwarabwara, ao aikai aika a kakaongora nakon ana waaki te Botaki ni mwakuri aio.

Iai ngkanne ae ti $600.00. Bon au titiraki kanga aia training staff ke tao aia training tao koraki ake a kainanoaki iaon te buokaki iaon te Botaki n akawa. Kanga e a rangi n uarereke ma I aki ataia raoi bwa tera. Bwa are au kantaninga bwa e rawata naba tangiran te *training* tao irouia te botannaomata irouia kain te Botaki ni mwakuri aio. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon.Ribwanataake Tiwau: E rabwa *Madam Speaker.* Kanga anne ae e koaua ae e bon rangi n uarereke te Tibiika. Ma anne ti ibukin te venue are tao e tangoaki n te tai teuana ma teuana ao e kaitara ngkanne te kabanemwane anne. Kanga ti te *venue*, e aki rekereke ma te *training*. Ao e koaua e tara n uarereke ibukin are e na bon ti kaitara te kabanemwane iaon te venue. Au kantaninga bwa e mataata anne *Madam Speaker*. E rabwa.

Tibiika: Te *Leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Tia Babaire. Ao I kani bubutia te Minitita ngkana e kona

n ti kaotai iaon are te revenue are raitienti are 045.

Tao ai mwaitira ngkai kaibuke aika akawa n ara marawa iaon Kiribati. Ae ngaia tao te karekemwane anne mai irouia. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon.Ribwanataake Tiwau: E rabwa Madam Speaker. Tao N na ti taninga teutana aia information ara koraki iaon mwaitin te kaibuke.

Ma n aron ane e oti te Tia Babaire. Te revenue ngkana tao e irekereke anne. I taku bwa ane e taekinaki iaon te boki ni kataumwane te Tia Babaire, ao te revenue ane e estimated ibukin te ririki 2021; $160,000. Iai te increase.

Ma ibukin rongorongona *so far.* Ara karekemwane ngkai ae e a reke iaon te raitienti n te akawa ni karokoa ngkai Madam Speaker; ai $178te mirion.

Te kantaninga bwa iai te waerake teutana imwain tokin banen te ririki.

Ni kaekan are mwaitira te kaibuke ae e raitienti ngkai inanon ara marawa? 300 te **purseiner** *vessel Madam Speaker*. Au kantaninga bwa e mataata anne.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao e nakoim te *Leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Minitita te Tia Babaire ao ato ai boni kabanean au titiraki iaon are ana karekemwane ane e oti iaan 2021, ane $165te mirion.

Ao N na karekerekea ma te taibora ao N na karautaeka ngkana arona bwa I aki rangi n ota iai. Are *table* 4, iteraniba 8. Are e oti iai te karekemwane man te akawa ae $165,400.00. Bwa iai te kaokoro are $96,000 ma ngkana e kona ni buokai ni kaotai bwa ngkanne e mena iaa are $96,000 bwa e aki oti iaan ane te karekemwane iaan te akawa. Ma tao e oti riki ni bwaai tabeua.

Ma ngkana e kona ni buokai n ti kamataatai iaon aei. Ko rabwa.

Tibiika: Ngaia ae e noria te Minitita.

Hon.Ribwanataake Tiwau: E rabwa te Tibiika. E aki rangi n *clear* ae e taekinna te *Leader* n te Kaitara. Tao tera te kaokoro are e noria. Ao ti tarataraia n te table 4 aio, ao bon ti tebo naba te *fishing revenue* anne ane $165,707,416 ma te taibora aio.

Iai tabeua bwaai akana aki karinaki, e aki oti ikanne are te *Mining scientific research.*

I taku bwa iai te kaokoro ae kam kona n noria ikanne *Madam Speaker* bwa I taku bwa e aki *reflected* n ane *table* 4.

Ngkana kam nora table 21e, ao iai riki te naan additional. Iai ane te *marine scientific research,* iai riki

tera. I taku bwa e aki *reflected* anne n *table* 4. Au kantaninga bwa e mataata anne *Madam Speaker.*

Tibiika : Te *Leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa. E mataata anne. Ko rabwa te Minitita ao ngkanne e rin iaa are $96te mirion.

Tao I a kai titiraki iaon te taibora arei bwa are e irekereke ma ana karekemwane te Botaki ni mwakuri aei.

Ngkanne e oti iaa are $96,000. Kanga ti anne. Ko rabwa.

Tibiika: te Minitita

Hon.Ribwanataake Tiwau: Ti na ti karekea raoi te rongorongo ae e bwanin.

Ma I taku bwa e koaua tao bon te mena ae e mena iaan *other revenue.* Ae I taku bwa a bane naba ni karinaki iai karekemwane akana a *outline* n *table 21a Madam Speaker.* Tao e na ibuobuoki teutana anne *Madam Speaker.*

Tibiika: E uara te Leader n te Kaitara, e a kaekako ana kaeka te Minitita. Ngaia e rabwa anne.

Ai bon akea ae e na kanakoa riki ana titiraki iaon te Atu ni kabanemwane anne. Ao ti nang kanakoa te kaotinano iaona. Bwa te Atu ni kabanemwane ae 21 : Fisheries & Marine Resources Development n te mwaiti ae $3,961,906.00 e na tei bwa rabwata ke mwakoron te tietura n te Biira aio. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

NO. 22: ANA ATU NI KABANEMWANE TE MINISTRY OF HEALTH & MEDICAL SERVICES

Ti a nakon ara Atu ni kabanemwane ane 22: *Ministry of Health & Medical Services* n te mwaiti are $26,385,934.00. Ao I a kawenea nakoimi Taan tei te kani marooro ni kataota iaona. E nakoimi Taan tei. E nakoim te Tia tei mai Abaiang.

Hon. Dr. Kautu Tenaua: Ao e rabwa te Tia Babaire. Kanga I tara te *leave grant* ma tao iai kabwarabwarana, e a kan ti tebo ma are e taekinna te *Commerce* are iai te mwainging irouia naba te naan neeti iaon te *passage.* Ae tao ngaia ae e na kabwarabwara ngkanne te raka ni kabanemwane iaon te leave grant anne.

Ma ngkana iai tao okorona ao tao e a manga bon kabwarabwara te Minitita are tabena aio. Kanga bon ti tabeaiangau te Tia Babaire bwa n tarakin te *ER,* ao taani mwakuri akea rabwataia ake kanga a bon rangi n kainanoaki. N na moanna man te O n aoraki are i Tabiteuea Meang. Ao e *reserve withoun provision* are te taokita ibukia ataei.

Akea te tia korokoro iai ao akea naba te tia kabung. Tao te tia korokoro naba ibukia aine ake tao a na kainanoa ke tao butimwaeaia te koraki ake a urakinako te raara. Akea naba i Tabiteuea Meang n te O n aoraki anne.

E aoria bwa I a boni kawenea te bubuti nakon te Tautaeka rinanon te Minitita bwa tao bon iai aia babaire ane a kakoroa nanon aio iai. I a katuka moa te titiraki iaon anne bwa ti tebo bwa aikai a nang akea rabwataia ae koraki aika a bon rangi n kainanoaki n te O n aoraki bwa e na mwakuri.

Tibiika: Te Minitita

Dr. Tinte Itinteangu: E rabwa te Tibiika ao e rabwa riki te titiraki iaon ana kataumwane te Botaki ni Mauri ao Katoki aoraki.

E koaua tao uoua boton ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Abaiang.

1. Bon taekan te *leave grant.*

Ao e koaua n aron are e reke te rongorongo mai irouia au *staff.* E eti anne are e a tia ni mwaneweia te Tia tei. E bonauaki aio ibukina bwa iai 10 ara *staff* aika a mena i Kiritimati, ao 10 anne ngaia are a *entitled* nakon te *leave passage* ae $4,000 iaon temanna. Ngaia are anne ngkana ko kamwaitia ao e reke te ware ae $40,000.

Ao n ara *establishment register (ER*), 934 mwaiti ara *staff* ao aia leave grant $3,000 iaon temanna. Ngaia are ngkana ko kamwaita anne ao e reke te ware ae $2,802,000.00.

Ngaia ko na ko ikoti waare aikanne ao e reke te mwaiti ni ware ae $2,842.00. Ao bwa bukina bwa iaon te *ER* temanna mai ibuakoia te Minitita are e aki *entitled* nakon te *leave grant* ao ko anaia ao e reke te ware are e oti n te *leave grant* iaon te *budget.*

Ma ti karabwa naba ana titiraki te Tia tei ibukin Tabiteuea Meang ao tao ibukin te naan *positions* are akea kaina n te tai aio.

Ao e koaua tao e na bon kakoaua te Tia tei bwa ngaia naba are e tabekarake ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang.

Ao ti kakoaua n te tai aio bwa te O n aoraki are Kieia Ataei, e bon tuai moa ngkai n tauraoi ni butimwaei te naan *services* n aron are e a tia ni mwanewei. Tao te korokoro ibukia aoraki. te korokoro ibukia aine, te kabung ao aorakia ataei.

Ma iai ana Kainibaire te Tautaeka are ngaia ae ti mwaneweia naba n te Auti aio, are e nang waaki te kataratara iaon te O n aoraki are Kieia Ataei ibukin te katamaroa. Bwa bukin ae aki kona n roko taani mwakuri aikai ikekei ibukina bwa aki kona ni *cater* ibukia te naan aoraki, ibukina bwa e aki rokoraoi

ana *condition* te O n aoraki are ikekei.

Ao ti nanokawaki n taekinna bwa te O n aoraki aio, bwa ma ngke e moan kaukaki ni karokoa ngkai ao akea te *repair* ao te *maintenance* ae e a tia ni karaoaki nako iai.

Ngaia are e aki kona n butimwaeia aoraki ao akea *staff* aika a kona n tauraoi ni maan n te naan *positions* akanne. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Abaiang.

Hon. Dr. Kautu Tenaua: E rangi n bati n rabwa te Minitita n ana kabwarabwara.

Ma n tarakin te *ER* naba ao ti noria bwa iai te ***suppernormaly*** *post.* Ao ara *concern* ke ara raraoma bwa e aera ngke iai te naan *consultant* akana iai ae te *Medical Consultant* (2) uoman, ao iai te naan *Medical Specialist* (3) teniman. Ao bon te bae e bon rangi n kakawaki naba are *NCDs project manager* ake *assistant* ae e mena naba ikanne.

Te naan new *post* iaon te *laboratory technologist* ane amana (4) ao 51 te naan neeti. Ngkana e kona ni kabwarabwara te Minitita. Aikai te kantaninga bwa a na manga bon *regularize* ke e nang bon titiku naba iaon ane te *supernormally post* anne. Kanga bon ti te titiraki.

Tibiika: Te Minitita

Dr. Tinte Itinteang: E koaua, ao e rabwa riki ana titiraki te Tia tei. ao e koaua ibukin are e mwanewea te naan neeti are 51 n ara *new post* aika a tia n teirake. Aikai te naan neeti ake akea ngkoa nneia n te *ER.* Bwa n te ririki ae e nako are e aki bwati te kataumwane, ngaia are aki karinakin te *ER* te naan neeti ake aranaki bwa te *new graduate.*

Ao aio ngaia are n te ririki naba are mai imwaina. Aki rin te naan neeti aikai ke *new graduate* aikai.

Ao aikai ake ti kateirakeia ngkoa n aron are e tabekaki naba n te Auti aio n te Auti ae nako, are mwaneweaki bwa a kainanoaki neeti aikai moarariki ibukin buokan te tararua inanon tain butin te aoraki ae te *covid-19.* Ngaia are a kateirakeaki neeti ngkoa aikai, ma aki mena iaan te *ER n* aron are I taekinna n te Auti n ae nako.

Ao ngkai a bane ni karinaki inanon te *ER* bwa e aonga n ae a bon *formalize* bwa ai bon te *formal staff* inanon Botakin te Mauri ao Katoki aoraki. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Abaiang.

Hon. Dr. Kautu Tenaua: E rangi n rarabwa te kakaeka iaon te titiraki anne.

Ngkanne ti a roko i Kiritimati. Ao n taran Kiritimati ao kanga bon teuana te *post* ae kanga e bon rangi ni kainanoaki naba are e kabung.

Te taokita ibukin te Kabung ma are akea naba ikanne ao te tabo e a bon rangi n raroa. Ao ti ataia bwa e rangi n korakora te kanganga ikanne, ngaia are tao bon teuana te *post ma* tao I a kangai naba. Bwa bon iai ana iango te Tautaeka bwa e na katoamaua raoi aron te mwakuri naba n te tabo are e bon rangi n tionako riki iai arei. Tao e raoiroi Tabiteuea Meang bwa e kona moa ni buobuokaki ngkai e boni kaan ma *Tungaru Central hospital*. Ma are bon te bubuti are tao bon iai angana. Ma kanga e kararaoma ngkana e na tiku n arona aio ke tao e na bon kabwarabwara te Minitita bwa tao bon iai ana iango ni kan manga *budget* ibukin aio n taai aika na roko. Ao e rabwa.

Tibiika : Te Minitita

Dr. Tinte Itinteang: E rabwa riki ana titiraki te Tia tei mai Abaiang. Ao e koaua, ti kakoaua ana titiraki n raraoma ibukin te taokita ake akea i Kiritimati ao moara riki tao ibukin te distance ke te raroa mai Tarawa.

Ao bon iai ana katautau te Botaki ni Kuakua ao Katoki aoraki bwa e na karekea kain te *post* aio inanon ririki aika imwaira. Ao tao aio are ti na reitaki iai ma ara *Developmental partners* tao n aron Tiaina, bwa ti na kataia ni kakaei ara *Specialist* ke te naan Taokita ake a kona ni kanoai te naan *post* aikai n O n aoraki aikai. E rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei mai Abaiang.

Hon. Dr. Kautu Tenaua: Tao bon te kabanea. Te O n aoraki kanga bon te tabo ae moan te kakamaku n aron nnen te man n aoraki. Ao tao ti bon ataia te kabanea ni kakamate ni man akana a mena ngkai te O n aoraki. Ngkana e karaoaki te *culture* n te naan *wards* ma te naan tabo nako ao e na bon bae n rangi n korakora bwa te naan man n aoraki ae a tia ngkai ni kona n aki mate n te naan bwai n aoraki aika a mena iaon Kiribati n te tai aio.

Ngkanne kanga te bubuti, bwa iai te iango iaon te *uniform* riki mai irouia neeti. Bwa ti tebo bwa neeti ngkai ti tebo bwa aki tabeakinaki aron aia *uniform*. Te naan taokita aia *gown,* bwa are ngkana a na kitana te O n aoraki ao riki a na oneia. A na katikui aia bwai arei ao riki ngkana e a roko te covid-19. Ti aki ataia bwa terana ae e na reke ngkanne n aron aio. Kain te Lab, kain te *xtray* kanga ti tebo ma akea te baere ko nonoria are a kunikainia iai ao a na kanakoa ngkana a kitana te tabo ni mwakuri bwa a nang okiri mwengaia.

Tao bon iai te iango iaon aio iroun te Tautaeka bwa ti tebo bwa e nang uangingi taekan te *uniform* ane ikanne ao e a bon bane naba irouia ti neeti. Ao neeti ti ongo naba irouia bwa e a raraeaki moan aia *uniform* ao tao e a tangira manga onean mwina.

Iai ana ibuobuoki te Minitita nakon anne.

Tibiikau: Te Minitita

Dr. Tinte Itinteang: E koaua ao e rabwa raraoman te Tia tei mai Abaiang. Ao tao e koaua bwa e a bon tia naba ni Minitita n te Botaki ni Mauri ao Katoki aoraki. Ao ti kakoaua bwa bon iai aia *uniform* neeti. Tao e koaua e a bitaki ngkai teutana aia *uniform* neeti bwa ai tiaki te kunikai n aron are kanga ti taneiai iai moara riki ngkai e a *split* bwa ai te *top* ao te *loung-pant*. Ao iai te kataumwane n anne.

Ti kakoaua naba ao ti karabwaia naba ara *development partners* n aron Tiaina are e buoki naba n *sponsor* aia kaboraoi riki te naan neeti n te O n aoraki i Betio n aron are ti noria ni moan riki te ririki aio.

Ibukin ngkanne aia kaboraoi Taokita n aron are tao e mwaneweia naba te Tia tei, e koaua aikanne tao ti a manga tarai inanon te ririki ae imwaira ao tao ti a kataia naba ni kakaei anga ni ibuobuoki.

Tao ti kono naba n tan nakoia ara *development partners* ibukin kabobongaraoan raoi aia mwakuri. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tia Babaire, I bae n tatara raoi kanga ana kataumwane te Minitita ae e kaineti nakon te *Family Planning*. Ngai temanna ae I rangi n kakoaua bwa ngkana akea te bae e karaoaki n te *family planning* ao e na kanganga aron rikirakera.

Ao iai te namakin te Tia Babaire bwa aongkoa e aki rangi n tabeakinaki te itera aei.

I kan titiraki bwa e nga n ana kataumwane te *Ministry* te Tia Babaire ae e kaineti ma te waaki aio, ao e kona n tuangira bwa e aki nano uoua bwa aio te waaki teuana ae e kakawaki n ana waaki te O n aoraki, taiaoka.

Tibiika: E rabwa ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Nonouti. Ao e koaua te *Family Planning* ke Babairean te Utu, bon te *issue* ae e rangi n kakawaki iroun Botakin te Mauri ao Katoki aoraki.

Ao ti kukurei n taekinna nakon te Tia tei bwa rinanon ana department are e aranaki bwa te **Ramca** ao iai te Atu ni mwane are e a tia ni katauaki ibukina ni katoa ririki ae te aekaki ni mwaiti ae $136,155.00. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei

Hon. Ieremia Tabai; Ao N na kaokia riki bwa ti kakoaua bwa te project anne e a maan te Tia Babaire, ao anne n aron otau ao te *project* anne ae e *fund* mai tinaniku.

Iai raoi ana provision te Tautaeka aei ibukin te waaki aio, te kataumwane aio ke akea?

Tibiika: Te Minitita

Dr. Tinte Itinteang: Iai ana *contribution* te Tautaeka nakon te *project* aio ngkai ti ataia bwa te *project* aio e rangi n kakawaki ibukin maeun te I-Kiribati ao kabobongakin raoi maeia kain Kiribati bwa e na aki rangi n tiraua te botannaomata ngkai ti bon ataia bwa e uarereke aon abara, ao bon iai ana *contribution* te Tautaeka nakon te *project* aio. E rabwa.

Tibiika: Ai bon akea ae e na titiraki iaon te Atu ni kabanemwane anne, ti a kanakoa te kaotinano iaona. Bwa te Atu ni kabanemwane 22: *Ministry of Health and Medical Services* n te mwaiti ae $26,385,934.00 e na tei bwa mwakoron te tietura n te Biira aei. Ake a kariai ke a kangai eng ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a kariaia te onono, ao akana aki. E nakoia akana a kariaia.

NO. 23: ANA ATU NI KABANEMWANE TE MINISTRY OF EDUCATION

Ao ti a nakaon ara Atu ni kabanemwane are imwina ae nambwa 23: *Ministry of Education* n te mwaiti ae $33,523,321.00. Ao I a kanakoa nakoimi Taan tei te marooro iaona. Te Tia tei mai Arorae, kanakoa am kataota.

Hon. Teima Onorio:Ko rabwa te Tia Babaire. Te kataumwane ibukin te Botaki n reirei, ao I kakoaua ae iai rakan te *salaries* n te mwaiti ae $2.6mirion te Tia Babaire.

Ao I kakoaua naba ae iai ana *divisions* tabeua aika a raka ao tabeua aika a kee. I kani butia te Minitita bwa e kona ni kabwarabwara tao riki ae kaineti ma te *primary*.

Iai ana waaki ae e boou ae e waakinna ngkai ke tao e na waakinna te ririki ae boou. Ae tao e kaineti ma aron ana *restructuring* bon inanon ana *Ministry* ae e kaineti riki ma kain te *Primary* are e karika iai te raka ni boo aio.

Ao n reitaki naba ma te *Senior Secondary*. Tera raoi te babaire ane e karika te raka ni kataumwane ikanne, ao te kabanea riki iaon te *salaries* iaon Teabike *College*.

Bwa n te *ER* ao e bon tiku te ware ae 40 ana *staff* Teabike. Ma bukin tera ngkanne ngke iai te kee ni booia. E kona ni kamataata aio te Tia Babaire te Minitita.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia Babaire ao imwain ae I kaeka ana titiraki te Tia tei ae karineaki, ao I a katekeraoia ataein te *King Goerge* are e aki reke rokou n aia angabebwa n te tai aei n aia tai ni *graduation.* A na tekeraoi n aia tai n

anga bebwa ao n aia graduation n te tai aei.

Ao aio kaekan te titiraki te Tibiika. Ao e koaua te *salaries* iroura e a bon rangi n kiba ao aio bukina.

Iai 233 ara *new post* bwa are iai 170 taan reirei are a boou are ana tia reirei ao ngkanne te *admin* iai 13 te *new post*. Te *accont officer* temanna, onoman (6) te naan *driver* ao te naan *school assistant* are kaka uoman (2) iaon te bwati. Ao anne bon teuana te *big increase* anne are taan reirei are 170 ao tera.

N te *primary* te Tia Babaire 47 ara *new post* ao anne n te *primary*. Temanna (1) te *data entry officer*, 22 *head teachers grade (2) ao 24 primary teachers*. Ao anne te total cost ae $400,000 tabun te Tia Babaire. Ao te *KTC* 2 ana new post te Tia Babaire, ae temanna te *Assitant IT*, temanna te *Information system officer*. Anne ngkanne $13,000 tabun te Tia Babaire.

Te FMU te Tia Babaire teuana ana *new post* ae te *school maintenance officer*. Anne ibukin kanga karikirakean riki te *strengthening*.

Ao n aron ae I a tia n taekinna, 170 te naan new post ibukia taan reirei. Anne e a bon uotanako naba $2m tabun.

Ngkanne ikotia ma te increment are rikiraken booia taani mwakuri ni katoa ririki. Ao tera deductions te Tia Babaire are ibukin are e na adjust te naan levels ni kabane akanne te Tia Babaire. Ao anne ikotana ngkanne ae te *increase* anne ae $2,601,702. 00. Anne ibukin ae e raka ara *salaries* te Tia Babaire. Au kantaninga e teretere anne. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Arorae.

Hon. Teima Onorio: E bati n rabwa te Minitita n ana kabwarabwara, I taku bwa e mataata aikai.

Tao I ti kani kaokia riki n are n te *primary* bwa I tuai rangi n ota raoi. Ngkana ti tara te *ER* iteraniba 47, iaan te *primary section* te Tia Babaire ao iai 2 te rinan irouia Mataniwin Reirei. *Head teachers grade 1, ao Head teacher grade 2*.

I ti kani kaotai te Tia Babaire bwa iaoia are *head teacher grade* 1, n te ririki aio 32 n te *ER*. Ma n te ririki ae na roko ao e kauarerekeaki te mwaiti anne nakon 19. Ma ngkanne *grade 2, 51* n te ririki aei ao e na karakaki ngkanne mwaitia nakon 73.

Kanga ti au titiraki ibukin booia. Tera ae e riki nakoia taan reirei *head teachrs grade 1,* ake aikoa *grade 1* bwa a manga *grade 2*. A tiku ni booia ke a kauarerekeaki booia ke tera raoi te bai ae e riki te Tia Babaire ao ti kan *understand* te bwai aio. Ao bukin tera ngkai e riki aekakin aio. Tera ana waaki te Tautaeka ae e boou n te primary ae

e karaoaki ngkai ae manga iai grade 1 aika a kakerikakaki bwa a nang *grade 2.* Tera ae e riki te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Alexander Teabo: Anne tao I a karekea au tai n tuanga te Tia tei bwa I aki tauraoi ni kaeka anne. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Arorae.

Hon. Teima Onorio: Ao e rabwa te Minitita ao I nanokawaki ngkai e aki kona ni kaeka bwa e kakawaki bwa iai rakan ami *primary school* ke akea. Bwa e aera ngkai nake a tia n *grade 1*, a nang manga *grade 2*. Ao e kanga aron tein booia ngke a manga *grade 2.* A uota booia are mai ieta ke a manga kerikaki booia. Kanga ti anne bwa e irekereke ibukin ae e rangi n korakora te raka ni boo. Bwa kanga ti anne bwa e aonga n ae ti mataata naba iaon aikai te Tia Babaire.

Tao anne moa ngkana e kona ni kaeka iai te Minitita.

Tibiika: Te Minitita Ngaia kakaea kaekam.

Hon. Alexander Teabo: E raka mwaitia *primary schools teachers* nakon 47 te *new post.* Ao e raka mwaiti ataei ao e raka mwaitin te *suppor*t tnakon te *Secondary school* ao teuana ngkanne aei, e kaetaki te naan *grade 1* ngkanne are iai aika *secondary schools* ao iai reirei ake a uarereke.

Ngaia are anne ngkanne ae a kaetaki nakon te medium ao te *small school.* I taku bwa ngaia anne bukina. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei

Hon. Teima Onorio: Ko rabwa te Tia Babaire ao e aoria bwa I a boni katikua bwa katabetabean te Minitita. I noria n te *ER* bwa e na *in line* ma te naan *number of medium and small schools,* ma I tuai rangi n ota raoi bwa tera ae e riki nakon booia.

I raraoma ibukia taan reirei bwa iai ake a *head teacher grade 1*. Iai kerikaki booia, au kantaninga bwa e na akea. E rabwa te Tia Babaire.

Te kauoua ngkanne, iaon are taan reirei ake man Reirein Aro are e a tia ni karinia te Tautaeka ibuakoia taan reirei n te Tautaeka. A bon tiku n tia reirei n reirei n Aro ma a kaboaki iroun te Tautaeka ao a karinaki n te *ER* ibuakoia taan reirei n te Kauarinan. Iai te kataumwane anne.

I ti kani karekerekea au titiraki ma rakan te kabanemwane aio. E kona ni kamataata te Minitita bwa tera raoi te babaire ngkanne ibukia taan reirei ake man Reirei n Aro ngkai a rin inanon te *ER*.

A manga ukeraki ke tao a bon rin naba n aroia aio. Kanga ti katiteboia

ma kain te *civil service.* A *interview* ao a ukeuke. Nakai ngkanne iai te babaire ae e na manga karaoaki nakoia ke a bon ti butimwaea naba booia. A rin bwa a na taani mwakuri te Tautaeka ma a bon roko n aroia are bwa tao a *qualffied* ke aki. E kona ni kamataata aio te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Alexander Teabo: Aikai ake a na ira te normal *recruitment* te Tia Babaire. Te boto ni kantaninga n aei bwa a na recruited aomata aika a boni bebwa, a *qualified* are e na katekatekaia te Tautaeka inanon te naan reirei aikai ni kabane, bwa n te aro are aongkoa a na karikirakea riki te reirei. A na *strengthen* riki aron te *quality education* inanon Kauarinan aikai.

Ngaia are nakai a bon ira te *normal recruitment* ao a na riki bwa kain te *ER* kanga bon aekakia kain te Tautaeka. Iaoni kawaina ngkai n otinako te post are e nang katanoataki mwin bwatin te kataumwane aei. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Arorae.

Hon. Teima Onorio: Ao e rabwa anne te Tia Babaire, ao kanga e irekereke n aio. Bwa ti ataia bwa taan reirei n Reirei n Aro tao iai ana buoka te Tautaeka imwain ae karinaki n te *ER*. Ao a nako booia ao e kona n ae e nakon te Ekaretia bwa e aki nakon te tia reirei.

Tera ngkanne te babaire iaon aio n are ami katau boo ae ngkai ibukin booia taan reirei. E na bon nakon te tia reirei ke e na nakon te Ekaretia are e reirei iai te tia reirei anne? E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Teima Onorio: Ao anne e tuai n tia bairean anne bwa are e mena inanon baira ngkai. Ti na baireia raoi ngkana e tia raoi te babaire iaon aei bwa are e a tia ni bwaati te kataumwane. Ao anne are iai ara *MOU* ae ti na tiaina bwa Botaki n Aro. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei e nakoim mai Arorae.

Hon. Teima Onorio: Ko rabwa te Tia Babaire ao I kan tara ngkanne are *KTC.*

Ti kakoaua bwa e kakawaki ana programe *KTC* bwa kataneiakia nake a tauraoi n riki bwa taan reirei tao inanon te Moanrinan ke te *JSS* te Tia Babaire.

I ti kani bubutia te Minitita bwa tao n tein te *ER* ao ti tebo ma iai uoman *Lecturers* aika a kakeaki.

Ma I kan titiraki, iai te bitaki n ana waaki *KTC* ae tao iai ana *programe* ae e a kaakeaki ngkai a kakeai uoua te *post* aia *post* taan reirei. Ao e bwaka iaa n te *pre school training,* iai ibuakon ana waaki ke akea. Iai

ke akea te Tia Babaire ibuakon te kataumwane naba aio. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Alexander Teabo: Koraki ake a motirawa te Tia Babaire, I taku bwa a irekereke ma ana aomata te *KELP* ana *program* are ngkoa ngaia are a kerikaki mwaitia ngkanne. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Arorae.

Hon. Teima Onorio: Ko rabwa te Tia Babaire ao e aoria bwa tao anne ana kabwarabwara te Minitita. Bwa ngai I noria bwa e aera ngke I taku bwa n te *ER* ngke a kanakoaki ake *Lecturer post* bwa a oneaki mwia n *post* tabeua ae tiaki te tia reirei ma bon inanon KTC. Kanga ti tebo irou, ti tebo ma e aikoa kainanoaki aia post taan reirei are *Lecturer post* ake uoua bwa a kabonganaki ibukin *post* riki tabeua tao te akaunti ke terana n te *KTC.*

E aoria bwa ti a katuka aio bwa katabetabean te Minitita.

Ma iaon are *pre-school training* te Tia Babaire, I kan bubuti iai katauana ikai n ana kataumwane ibukin te ririki ae e boou ke akea. Bwa ti kakoaua bwa a rawata ara aomata aika a kan riki bwa taan reirei n te *pre-school* ni katoamaui te naan *pre school* ake a tibwa kakatei waeia. Iai ibuakon ana kataumwane ibukin te ririki ae e boou ke akea te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Alexander Teabo: Iai ana waaki ke ana *Curriculum* te *ECC* are e na waaki te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Arorae.

Hon. Teima Onorio: Ko rabwa te Tia Babaire, ao I kan butia te Minitita ngkana arona bwa ti kona n tara ngkanne are tao kanoan te naan karikirake. Bwa ti kakoaua bwa iai rakan kataumwane ane ibukin te *Staionary* ibukia *primary & JSS* ao te *subsidy* ibukin buokan rooia ataei. Tao e kona n ti kamataata bwa terana te raka ae ti na kantaningaia inanon te ririki ae e boou te Tia Babaire.

Tao ni kaineti ma te *free education* are a kantaningaia kaaro mai iroumi te Tia Babaire ibukia aia ataei.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Alexander Teabo: Kani kaoka riki ane kanoan te *other commitment* anne ke tera.

Tibiika: Ngaia te Tia tei kaoka riki am titiraki bwa e aoria ni mataata te Minitita.

Hon. Teima Onorio: Aongkoa I butia te Minitita bwa taiaoka n tarai atu ni kataumwane akana mai inano ae te *school stationery* ibukia kain te *primary* ao te *JSS* ao te *subsidy* ibukin te roo. E kona ni kamataatai bwa tera te naan raka aikai ae ti

kantaningai ibukin te ririki ae e boou te Tia Babaire, tao n rekereke ma te *free education* are a kantaningaia kaaro mai iroumi. E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Alexander Teabo Eng te raka anne iai *primary school* aika a boou ao iai te new *JSS* are e boou are e katei ngkai.

Ao iaon te subsidy ngkanne. Anne iaon te *free education*. Anne ataei ake a na aki roo te Tia Babaire.

Tibiika; Te Tia tei mai Arorae.

Hon. Teima Onorio: Eng ao tao I ti kona riki n okira riki are buokan te roo te Tia Babaire. Ao tera te kantaninga iaan ane iai te raka are $390,000 te Tia Babaire.

Ao I a karekerekea naba ma ane *support for pre schools*, bwa a kona ni kamataata te Tia Babaire bwa tera kanoan raoi te Atu ni kataumwane aio. Booia taan reirei n te *pre school*.

Tao iai bwaai n reirei ke buokan *pre-schools* aika a na kona n reke man te kataumwane aio nakon ara abamwakoro nako ke akea te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Alexander Teabo: Eng, I taku bwa ti a tia ni boraraoi ma Aro ao iai ara *rate* ae ti a tia n angania are ibukin rooia ataei are te day scholar e na raka nakon $788.00. Aikai te naan increase are te roo are e na fixed. Ti a tia n agree iaon te *amount* are ti na boraoi iaona, iaoia ataei ake a day scholar ao ataei ake a ririanna. Bwa ngkanne e na reke te mwaiti anne ao ngaia ane iai te *increase*, bwa ti kataia ni kaea nanon te mena are a na aki manga oki ni karaka aia roo kain te reirei n aron are te kanganga n te tai ae e nako.

Ti *agree* iaon te mwaiti are e na *fixed* ao ngkanne aki kamwaitia anne. Ngaia ae iai te increase ao a rau nanoia bwa n aron ae ikai. Te *subsidy* ibukia te naan *form 4s*, $788.85. Ao nake a boarder $1,293.00. Anne tein te roo ngkanne n te *form 4*.

Ao ngkanne *form 5,* $788.00 ao $1,293.00 boarder.

Ao ngkanne form 6, $800.00 ao $1,000. Ao anne ngkanne ma mwaitia ataei akanne ngkana I karaoia ao ngaia ane e reke te mwaiti anne are iai te raka n anne. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Arorae.

Hon. Teima Onorio: Ao e rabwa te kamataata te Tia Babaire iaon ane buokan te roo. Ma ti a kaitau bwa ngaia iai rakan te buoka are e na kona n reke irouia Reirei n Aro ana buoka te Tautaeka ibukin buokan rooia ataei ake a reirei irouia. Koraki

4 nakon koraki 6. E rabwa te Tia Babaire te kamataata iaon aio.

I ti kani bubutia te Minitita, I kani kaokia nakon Kauarinan ake n aekakin Teabike.

Ngkana e eti otau, iai te *Plan* ibukin Teabike bwa e na roko ni koraki 7, tao n ningai n te ririki ae na roko. Kanga I noria bwa akea raoi kanga rakan ana kataumwane Teabike ibukin ana s*taffing* ke terana.

Ma e kona n ti kamataata te itera anne.

Te kauoua, ao iai ngkoa taan reirei ao taani mwakuri ake a mena ni Meleang Tabai *Secondary school.* A mena iaa ngkanne aia kataumwane, a mwakuri iaara n taai aikai ao a kataumwaneaki ngkanne iaan ae e nga ibukin te ririki ae e boou te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Alexander Teabo: E rabwa. Iaon Teabike te Tia Babaire ao ara plan ibukin Teabike are e na riai ni *form 7*. Ma iai te *requirement* ae e kainanoaki bwa are e na riai moa n tuoaki. E na riai n iai te reitaki ma te *E-Cap* iaon aio. Ngaia are anne e wene moa teutana n te tai aei. Ma anne te bwai ae ti kataia ma ti tebo ma e na aki teke te ririki ae e na roko.

E na aki teke te ririki ae e na roko. Ma ara kantaninga bwa e na bon teke te ririki ae na roko ngkana e uki te *lockdown* aei ao ti na kona ni waakina Teabike.

Ao tera ngkoa am kauoua n titiraki te Tia tei I a butiko.

Hon. Teima Onorio: Eng, Ko rabwa te Minitita e a mataata are iaon Teabike. Ao I a kani butiko iaon are taan reirei ao taani mwakuri n are Meleang Tabai *Secondary school* ngkoa. A menaki iaa ngkai rabwataia, ao iaan te kataumwane aio ao a kataumwaneaki iaa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Alexander Teabo: A mena n te King Tioti ao iai akana a nakon Teabike. E rabwa.

Tibiika: I taku bwa e a bon bane te titiraki iaon aio. Ao e nakoim te Tia tei mai Teraina.

Hon. Nantongo Timeon: Ko rabwa *Madam Speaker.* Eng, kanga I kan titiraki naba iaon ane *MTSS*. Kanga iai te titiraki irouia kain ara Itera Mainiku. Kanga iai te rongorongo ae kanga e butanako ngkai, bwa aongkoa a nang katukaki ataei akanne n te ririki ae e boou n *St. Francis* ao Itoinimaiku. Tao e koaua anne tao ngaia ae akea ngkanne ao e na rin iaa ngkanne aia kataumwane ngkanne. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Alexander Teabo: E rabwa anne kanoan te baronga te Tia Babaire are aongkoa bwa are ngkai n te reirei ao ti karaoa te *zoning.* Ibukin te *subsidy* are ti na waakinna ao iai te *transfer policy* ae e tia ni karaoia ni baoia ataei ni kabane ake e na reke te buoka nakoia. Ao te *zoning* are n taabo n reirei ni kabane.

Ao e koaua ngkai iai karikirakean Sbary ao Ft. Francis ibukin kanga uarokoan riki te reirei ikekei. Irarikin te reirei are e na boni kateaki i Kiritimati are e na waaki.

Ma ibukina bwa arei e na aki *happen* naba te ririki aei are te Kauarinan arei, ao ngaia are *upgrade* ngkai reirei akana uoua akanne bwa e a onga n ae kona n raweia riki a taein te Itera ni Mainiku are kanga n rikirake ke n reirei iaon te Itera Mainiku. E rabwa.

Tibiika; Te Tia tei mai Teraina e nakoim.

Hon. Nantongo Timeon: E rabwa te Minitita bwa are kanga a buakaka matau *Madam Speaker* bwa e rangi n uarereke te koroboki aei ma tao I a bon ti titiraki naba.

Nanona iai ngkai rakan kataumwane nakon reirei aika uoua n te ririki aio ngkana arona bwa nang katukaki ataei tabeman iai, ao antai akana a na tiku tao form iraua n *St. Francis* ao Itoin Mainiku.

Tibiika: Te Maneaba ni Maungatabu

Hon. Alexander Teabo; A na tiku ataei ikanne are kain te koraki 4 ao 5. I ataia bwa iai te koraki 6 n are teuana ao teuana akea te koraki 6.

Ma anne ao iai te mwane ae e a tia ni katauaki ibukin are aia project are katakin uarokoan riki te naan reirei aikai bwa a na koro nanoia nakon te tai ae na roko. E kona ni butimwaeia ataei akana a tiku ikanne. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita, iai riki ae e na titiraki ni kataota. E tara n ae ai bon akea, ti nang kanakoa te kaotinano iaon ara Atu ni kabanemwane anne. Bwa te Atu 23- Ministry of Education n te mwaiti ae $33,523,321.00 e na tei bwa rabwatan ke mwakoron te tietura n te Biira aio. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

ANA ATU NI KABANEMWANE TE MINISTRY OF INFORMATION, COMMUNICATION, TRANSPORT & TOURISM DEVELOPMENT

Ti a nakon ara Atu ni kabanemwane. Te Atu ni kabanemwane iaon ami tietura 24: *Ministry of Information, Communication, Transport & Tourism Development* n te mwaiti ae $4,563,870.00. I a kanakoa te marooro nakoimi Taan tei. Te Tia tei mai Makin, e nakoim.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa *Honourable Speaker.* Iai kani kamataata tabeua nakon te Minitita ae karineaki. Bwa N ana marooro n taai aika nako ao e rangi n marooro iaon kanga uowa riki ke tao teniwa ana wanikiba ae e na kaboi te Tia Babaire.

N na ti butia te Minitita bwa iaan te kataumwane aio ao ti noria naba iaan te *development fund* ke te *local contribution* nakon te *development fund* ao kanga ti aki nora te mwaiti ni mwane anne ibukin kanga tera riki ma kanga kaboakin riki te *aircraft*.

Ma ti na butia te Minitita are ngkana arona bwa tao iai riki ana mwane n te itera teuana. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker, ao imwain ae I kanakoi au kaeka ao ti a kamaurira moa n te tairiki ae kanga e a mwaitoro aio. Ti na bane ni mauri!.

E rabwa te Tia tei ae karineaki mai Makin ibukin ana raa. A moanna ni buretata wiira bwa are e a bwakanako te tai ao ko tuai anganira te break te Tibiika. Ngaia e raoiroi.

Ko rangi ni matairiki te Tia tei mai Makin, akea n ara kataumwane ma iai nnena are tao e na kaoti inanon te tai ae imwaira. Ma akea moa ngkai n te tai aio bwa ti aki *appropriate* anne n te kataumwane ma iai angana are ti na karaoia nakon te tai ae na roko. Ma e bon tiku naba n ara *plan* are aongkoa ni moan te ririki ae e boou ara wanikiba. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia tei mai Makin.

Hon. Pinto Katia : Ao I rangi ni kaitaua te Minitita ae karineaki. Iai naba iaan te *local contribution* kanga te mwane ae $2mirion te Tia Babaire.

N na ti butia te Minitita bwa bon ti ibukin te naan Taua ke ibukin naba karokoan te naan tarebon te Tia Babaire, bwa are ti ataia bwa tao ai ti aua ngkai abamwakoro aika a bon tuai roko iai riki tarebon.

Ngaia are ti na ongora bwa tera raoi kamataatakin te ware are $2mirion anne te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tia Babaire ao e koaua $2te mirion anne ibukin ara kataumwane ibukin 2021 ibukin aba aika Tabuaeran ao Teraina.

Ibukin aba ake uoua are Kuria ao Aranuka, a rin n ara kataumwane. Tao ngkana kam nora ara kataumwane n te ririki aei 2020 ao a mena inanona ngkanne.

Aio ngkanne ae ti waaki mwina ngkanne. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Taran ae e na bon akea ae e na titiraki. Te *Leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire ao I kani kaotai iaon te naan karekemwane taiaoka. Bwa iai te karekemwane are 075, raitienti ibukia kaibuken tinaniku ae ngkai ae ai akea n te kataumwane nakon te ririki ae na roko. Ma ngkana e kona moa n ti buokira te Minitita ni kaotaira iaon anne. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita iraua ngkoa te Atu ni karekemwane anne.

Hon. Tessie Eria Lambourne: 075 – license *for foreign vessels.* Akea ngkai ae $40,000 n te ririki aei. Tao tera ae e riki, ngkanne akea n te kataumwane ibukin te ririki ae na roko.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: E koaua bwa ngaia ae I taraia aio, kanga e kuri ni kaokoro ma ae irou aei bwa 75: e na riai tao teutana te typing error.

Aio kanga kaongoakiu bwa e na riai n teimatoa naba $40,000. E koaua kanga aio tera, n au bebwa ae I katauraoia ao bon iai. Ma tao iai te *typing error* iaon te bebwa aio.

Eng bon te mwaiti ae e uarereke bwa $25,000 ma I taku bwa tao akea n te tai aio ae ti karinna moa kanga iaan te aoraki ae e butinako ngkai ngaia e uarereke ara kataratara bwa e na iai ara mwane n aei.

Ngaia tao I over look n are mai imwaina are I kairua ma 076. Eng ti $40,000.

Tibiika: Te *Leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire, nanona bon akea te kataumwane n anne bwa mwina tao a bwaka n are mai inano bwa are iai $40,000 ane e a mena iaan 076. Ma e mena ao menan te *computer* ao e a mumun rikaki.

Kanga ti tebo ma e aera. Ma e aoria bwa are a manga kai taraia ao a kai kamena n te *revise* n are n te *final budget book.*

Ao ti te kan Mwane n tania ngkanne bwa tera raoi te karekemwane are *Light dues*

Ti karautaeka bwa are ti aki rangi n ota n nanon aikanne.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tia Babaire. I taku bwa tao te *typing* error ma ngkanne ibukin are te *Light dues.*

Eng, te L*ight dues* bon mwane are reke man kabonganakin ara uabu irouia kaibuke are a roko mai tinaniku n rekereke nako ma akanne. E rabwa.

Tibiika: Ngaia iai riki. e Tia tei mai Makin.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa te Tia Babaire ao N na kaitaua riki te Minitita ngkana e kona n anganira te kabwarabwara iaon te Atu ni mwane are 338. Are kanga iaon subsidy to Kiritimati. Bwa ti noria ngkai bwa iai te raka ni mwane ae $1tabun te mirion te Tia Babaire.

Ngaia ae I a butiko te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: E koaua ti boni karina aio. Aio ae kanga te *contract* imarenan te kibakiba kanga te *subsidy* nakon te *Fiji Airways* are kanga e na katoma Biti ma Kiritimati ao *Hawaii.*

Anne ngkanne kanga ti noria bwa e a kerikaki ngkai te kibakbia. Kanga tao e na aki waaki te kibakiba man Tianuare kanga n aron ara katautau. Ngaia ane ti boni karina naba ane $1mirion tabun *in case* e na manga waaki te kibakiba tao nukan te ririki ke tao Eberi rikaki. Ngaia are ti karinna iaan ara *budget* bwa e na boni kona naba ni kaitara te tai anne ngkana e a manga *resume* te kibakbia. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: I taku bwa e a boni bane te titiraki iaona, ao e nakoim te Tia tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tibiika, ti ataia bwa teuana ana *focus te KV*-20 bon te *tourism.* Ao n te kataumwane aio te Tia Babaire, ti anganaki ae $600,000 tabun te nga. E uara am kataumwane aio ma aron baen te takete are kam a kaman taekinna taiaoka.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: Ao kan anganai am *sub head* bwa N na *catch up* ma ane ko mena taiaoka.

Tibiika: Iaon ane a mena *Tourism* ane 08.

Hon. Tekeeua Tarati: Kabwara au bure te Tia Babaire e aki reke irou, kan ti anganai te sub head bwa I aonga n ae ti kaai ni kakaeka nakon anne.

Tibiika: Te Tia tei kote am *code of expenditure* bwa e aoria ae ko kaira iai te Minitita.

Hon. Ieremia Tabai: Akea te *sub head* ma ti tangira te *total figure* ae $600,000 ibukin tao te *division* ke tera arana ibukin te tourism.

Au titiraki; *Is the Minister happy* ma te allocation ae e anganaki ibukin karaoan te waaki ibukin te Tourism, bwa are anne te focus ni KV-20 ae ti kantaningaia bwa e nang korakora mwina tao iraua te ririki ma ngkai.

Anne e tau am mwane anne ibukin te mwakuri ibukin kakoroan bukin

te kantaninga ae e na uotira nakon te tamaroa are iaona, taiaoka.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: Te Tia Babaire n ara kataumwane naba ane 216; Internal travel ao e rangi ni kibarake ngkana I kairiko nakon 216. Ao e rangi n kibarake ara kabanemwane man $86,000 nakon $138,000.

Ao ngkana kam na titiraki iai bwa tera bukina. E irekereke ngkanne ma kawakin aonnaba irouia kain te *Tourism* bwa a na nako ni karaoa te training ao te ktauraoi imwain are e nang uki ara *boarders.* Ti na kantaningaia ngkai bwa tiaki ti Tarawa ae ti na *focus* iaona, bwa ti na *focus* naba iaon aba akana a kona n *they call tourism* akana iaon aba. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia tei mai Arorae.

Hon. Teima Onorio: Te Tia Babaire ngai I kan tara are Kiribati *postal*. Bwa teuana te kanganga ngkai ae a kukunea riki aika iaon Tarawa, Betio ao Bairiki. I aki ata raoi are i Bikenibeu te post office.

Bwa teuana te kanganga n rekereke ma te kanako mwane, te *postmal*, te teremo. Ae ko roko nakon te *post office*, ao ti karautaeka bwa e a bane moa te mwane ao taningaia bwa e na roko n te woa 2.00pm. E a manga aki roko ao e na roko nakon te ingabong.

Iai n ana kataumwane aio kanga taran te kainano anne te Tia Babaire bwa a na aki manga bora n tataninga ke ni manga okioki te botannaomata ibukin anakin aia mwane. A kabanemwane imwain ae e kona n reke aia mwane te Tia Babaire.

E kona n ibuobuoki iaon ana kataumwane aio te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: Te Tia Babaire e koaua tao bon te titiraki ae e *general* ma N na kaeka naba.

Ao e koaua te postmal, tao ngkee moan *introduce* te *postmo* ao e a kakerakea naba aron te karaai mwane mai buki, riki mai ibuki. E a rangi n korakora ngkai aia *power* kain buki n te mwane.

Ibukin te ongorami te mwane ae e memena n te post office ibukin kanga ana float $70,000. Ma ibukin karaian te mwane mai ibuki, e kona n ae e aki wiki ao e a bane naba.

Ngaia are kanga iai ngkai ara nonori n reitaki ma te Finance bwa ti nang karaka nakon $100,000 n te tai ae e aki maan.

Ao anne ngkanne kanoan te nonori.

Ma are te $70,000 arei kanga ni bon anne n aron are ko bon ataia te *float* bwa e kanga aron are ko na manga *re-empurse* teutana. Ma kanga angin te tai e bon tau are te mwaiti anne.

Ma are ngkai e kaokoro bwa are buki a kona ni karaia irabwi te nga, tao e kona $10,000 tabun ke tao iraua.

Ma ara kantaninga e na solve te kanganga aio ngkana ti a irakea ara float nakon $100,000. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei mai Makin e nakoim.

Hon. Pinto Katia; Ko rabwa te Tia Babaire. Ti ataia bwa teuana mai ibuakon te Atu ni mwane ae e rangi n kakawaki n te naan Botaki ni mwakuri te Tia Babaire, kanga ana *contribution* te *local contribution to the development fund* ke kanga karikirake ae ngkana iai ae ko iangoi nakon taai aika imwaira te Tia Babaire.

N te tai aio te Tia Babaire ao I noria n ana kataumwane te *Communication,* bwa man $5mirion ao e bwaka rikaki nakon $2mirion tabun te Tia Babaire.

Ti kona n ti karekea te kamataata n aio bwa tao bon akea riki ana iango ni katamaroa riki ke tao iango ni kaiarai karikirake aika imwaira te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: E koaua iai tabeua ara constributon ane e aki oti ao tao ti iraua ane e oti n aron ane kam noria. Iai naba mwane tabeua akana ti na kona ni kamanenai n aron ae kam ti taetae iaon ara karikirake ae te *Embraer*. Ao ngkanne iai are ana mwane Tiaina are aongkoa e a tia ni kaokia nakon te Tautaeka. Ao anne ngkanne ti kona ni kakabonganai mwane akanne ibukin ara *project* ake a irekereke ma ara *Inaternational air service.* E rabwa.

Tibiika: I taku bwa e a boni bane te titiraki iaon ara Atu ni kabanemwane anne ao N nang kanakoa ami kaotinano iaona. Bwa te Atu ni kabanemwane ae 24: Ministry of Information, Communications, Transport & Tourism development n te mwaiti ae $4,563,870.00 e na tei bwa mwakoron te tietura n te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

Ao imwain ae ti nakon ara bwai are imwina, ao I bon iangoia ngkoa bwa ti na *break* n te aoa *7.00pm*.

I a tia ni baireia kanga imwain are ti rinnako ao I a tia n iangoia bwa ti na break n te aoa *7.00pm*. Ma ibukina bwa iai ae e a tia n tabekia bwa tao ti a bon riai ni motirawa bwa kanga ti tebo bwa a moanna ni burebure ara marooro man raa. ti bon riai ni break bwa e rangi n abwabwaki ara tai n tekateka.

Ti a motirawa ibukin 10 te miniti ao tia manga oki 7.05pm ao ti a manga okira nanon te tabo aei.

Ti a motirawa moa ibukin ara *break*.

MOTIRAWA 10 TE MINITI

Tibiika: Ti a tia ngkoa ni kanakoa ara kaotinano iaon ara Atu ni kabanemwane arei.

NO. 25: ANA ATU NI KABANEMWANE MINISTRY OF FINANCE & ECONOMIC DEVELOPMENT

Ti a nakon are imwina. Ara Atu ni kabanemwane 25: *Ministry of Finance & Economic Development* n te mwaiti ae $4,088,471.00. I a kanakoa ngkanne te marooro nakoimi Taan tei ibukin te kataota. E nakoimi Taan tei. Te *Leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire ao N na bubutia te Kauoman ni Beretitenti are iaon moa te karekemwane ngkana I kona ni bubutia bwa e kona ni kabwarabwara bwa kambwana raa ane e kabwaka aia *divident* ane $3.5te mirion. Ko rabwa.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti ao te Minitita n te mwane. E nakoim.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa ana titiraki te *Leader* n te Kaitara. Eng, kambwana aika a na kabwaka aia divideth bon te *ANZ* ae kanga bon ti ngaia moa n te tai aei. E rabwa.

Tibiika: Ngaia I taku bwa e a boni bane te titiraki iaon anne. E nakoim te *Leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire. Ao e kona n titirakina te Minitita tao te kataota iaon tao mwamwanangan ana akaunti nako aonnaba ane iaan ana kataumwane ibukin te Mwamwananga nako aonnaba. Tera kanoan mwanangaia aikai, abamwakoro raa aika a na kawari. Ko rabwa.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti ao bon te Minitita n te mwane. E nakoim.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Ngkana e kona ni kairai te Tia tei ae rine nakon te Atu ni mwane ae e taraia, I a butiko.

Tibiika: Te Tia tei

Hon. Tessie Eria Lambourne: 216-Internal Travel - te Mwamwananga Inanoa are kanoan am output are te kauoua are te akaunti. Ko rabwa.

Tibiika: E reke iroum te Kauoman.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E reke. Ane te akaunti ao e bon rangi n korakora naba ngkai te mwamwananga irouia kain te akaunti, ao teuana ae e rangi n bubura mai iai ae te *Internal travel* ibukin nikiran te *RBC.*

Ngkekei ngkoa ti kakanakoa te RBC in accompanied n te wanikiba. Ma I taku bwa mwin te kanganga are e a tia ni bua, I taku bwa te mwane nako Makin ngkoa are e bua $20,000 tabun.

Ao mai ikanne are ngaia ngkai te kabanemwane ae e rangi n bubura bwa nikiran te *RBC* n te abamwakoro teuana ma teuana, a bon iraki irouia kain ara *Ministry* ao e rangi n kabanemwane. Ma I taku bwa bon ti anne riki angana ae e na mano iai ana mwane te botannaomata bwa are tiaki mwane aika a uarereke n aekan ae ti a manga taetae ngkai iaon te takataka. Aia mwane ake aki mwakuri ao aia mwane kaara, e a rangi n bubura.

E kona n ae ti kanakoa ngkai nakon teuana te aba, tao e kaan $200,000 tabun. Ngaia are I taku bwa e bon riai ae e na kateimatoaki te aeka n *system* aio are e na bon iraki te mwane irouia ara tia mwakuri. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Makin.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa te Tia Babaire. N aron ae e tataekinna te Minitita n taai aika nako te Tia Babaire ao bon te Tautaeka. Iai ana kataratara nakon taai aika na roko bwa e na kerikaki te *Vat*. N aron norakin ana taibora aika a wene i matara n te tai aio ao e bon teimatoa te *Va*t n tamwatamwarake te Tia Babaire.

Bon te koaua ae e na bon iai ana kerikaki nakon te naan *Vat* nakon taai aika imwaira ke e na akea te Tia Babaire. Tao bon ti te titiraki ni kani kataota. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Makin temanna. Eng, iai te kantaninga ma I taku bwa tao e na aki koro nanon anne inanon 2021.

A ra kantaninga bwa ti na kauarerekea ngkai te Vat nakon are ngkai 12.5% nakon tao 10%. Ma anne raoi te bwai ae e na boni karauaki raoi ni barongaki.

Ma tao tarana bwa tao e na aki teke moa nanon te moan ririki. Ma aio inanon te tai, ma anne te bae ti waakinna ngkai ae ti na karaoia bwa kanoan ara Moti n nano. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Makin.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa te Tia Babaire, I kaitaua te Minitita n aron ana kamataata. Ma are ngkana ko bon nora kanoan are kanga man 2021, 2022, 2023 ni waerake. Kanga e bon noraki naba ae iai bon te tamwatamwarake iai ma e aoria.

Te kauoua ni kani kataota te Tia Babaire. Ti ataia bwa teuana mai ibuakon te buoka nakoia bitineti ae kanga a tataekinna ngkai, are kanga ibukin te C*ovid-19* te Tia Babaire.

Ao ti ataia bwa inanon te ririki aio ao akea anne te Tia Babaire. E na kona ni kamataata te Minitita bwa aio I taku bwa ti rangi n kainanoia, a rangi ni kainanoia ara botannaomata te Tia Babaire moara riki tao bitineti ake tao kanga a noria bwa e na waaki ma ngaia n te tai aio te Tia Babaire.

Ngaia ae N na butia te Minitita ae karineaki bwa are n te tai aei ao akea inanon te Kataumwane n te ririki aei te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Eng, I aki ataia bwa te Kataumwane raa. Ma iai te kataumwane inanon te ririki aio ae 2020 ae $11.5 te mirion.

I taku bwa ngkana e uringa te Tia tei ae karineaki, ngke e kabwataki te Kataumwane are inanon Aokati ao iai ae $13.5te mirion.

Ao mai iai I taku bwa iraua te mirion are e a nakoia bitineti. Ma ae I kona n taetae raoi ma te aki nano uoua $3.5mirion e nakon te Bangke ni karikirake (*DBK*) ni ibukin te tangomwane nakoia bitineti ake a kaaina te K*CCI,* ake a *member* iai ao a na anganaki te kataumwane ae $5%. Are nanona e rangi n uarereke aei. I taku bwa $10% ae e mena iai ma ngaia anne ngkanne te *discount* ane $5% ao a na kabwara inanon 5 te ririki. Ngkana e na ibuobuoki anne.

Tibiika: Te Tia tei mai Makin.

Hon. Pinto Katia : Ko rabwa te Tia Babaire. N na ti kani kaoka riki te titiraki teuana nakon te Minitita ae karineaki. Bwa are kanga n taibora 15; te kabanea mai inano are kanga *other commitment.* Ao iai ngkoa are kanga ti bubuti inanon te tai ae nako te Tia Babaire. Iai te kerake man are e a bon tia ni kataumwaneaki are $503,000 tabun te mwaiti anne.

Ngaia are N na butia te Minitita ae karineaki, bwa ti tebo ma taran ae e a riaon te mwaiti ni kabanemwane are e a tia n anganaki te mwioko iai te Tia Babaire n te mwaiti are $503,000.

Kanga ti aki nora te naan manga kataumwane inanon taai aika nako te Tia Babaire. Ngkana arona bwa e eti otau nakon te Minitita ae karineaki. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa, I aki mwaninga taekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki. N na boni kaeka n te tai arei ma I a bon tataninga tain kaekana ae bon te tai raoi aei ae tain Kometenakin te Kataumwane.

Ma kaekana ngkanne e kangai; e eti ana raraoma te Tia tei ae karineaki. Bwa are e a raka te kabanemwane iaon te kataumwane are e a tia ni baireia te Maneaba ni Maungatabu.

Ma kaekana bwa te raka anne e bwaka iaan te naan *Statutory expenditure.* Are nanona e aki tangira te *Appropriation* ma e tangiria bwa e na bon taiboranaki nakon te Auti n tei *either through the Supplementary Appropriation.*

Ma te mwaiti ngkanne e kangai aron tibwatibwana; $500,000 ibukin te *Census* ao $3,650 ibukin te *Court order*, are te tuaa teuana are e moanna n te kabowi temanna ao e a nakon te *Court* bwa tina riai ni *pay*.

Anne ngkanne bon akea te anga ae tina kataia n totokoia ae nanona taian *Statutory Expenditure.*

Ao tao e koaua bwa e aera ngke ti aki karinna iaan te *Supplementary Appropriation* n te Auti ae e nako. Ma bukina ian ana aobiti te *Attorney General*, ko aki kona n ti karina te *Statutory expenditure* bwa ti te S*upplementary* n ti ngaia. Ma e na riai n airi ma bon taian *Recurrent.* Anne te *advice*, are ngaia are ngkai tina karaoia. Ngkana iai te *Supplementary* ae tina karaoia ngkai ao tia karaoa anne. Aio e *base* iaon ana *advice* te *A.G* ngkana e na ibuobuoki anne.

Tibiika: Te Tia tei mai Makin.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa te Tia Babaire. E rabwa te kamataata n aron ae ti bon noria naba iaon ara taibora, n iteraniba 86. Are anne ae ti bon noria naba iaan te kabanemwane are e raka ibukin te Ware aomata, ao ane $3,000 tabun ibukin te *court fees.*

Ngkanne te titiraki te Tia Babaire bwa are e a rangi n ingainga nanon te botannaomata te Tia Babaire, ai moara riki ana taani mwakuri te Tautaeka te Tia Babaire.

N na butia te Minitita bwa are ngkai te naan leave grant ae a bane ni bwaka man te naan Botaki ni mwakuri te Tia Babaire.

Tao bon tiaki te titiraki ma kanga bon ti te kan iraorao nakon te Minitita ae karineaki. Bwa are e na bwaka anne ni moan te ririki ke tao ni banen te ririki, ke tao e na manga tibwatibwaki te *leave grant* anne. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Kauoman e nakoim.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Eng, I taku bwa kaekana ae e uarereke e na bwaka ni moan te ririki.

Ma tao e kakawaki naba taina aio ma tao ti a tabekia naba Madam Speaker ao ibukin ongoran te Auti ao Kiribati. Bwa te leave grant aio, aio aron bon te ibuobuoki nakoia taani mwakuri. Tao e koaua tao aki reke n te raka ni boo e ngae ngke e a tia n raka booia nakon 30%, ao aio te raka ae $3,000 iaon temanna. E nang raa ke I taku bwa te mena ae e rangi n bubura bwa raoiroina teuana e aki *taxable.* Nanona ngke e bwaka iroum ke ngkana ngkami uoman ai bon $6,000 n te ririki.

Ti te bae kanga ti kataia ngkai ni boni karaua raoi ni barongaia, bwa iai *cases* ngkai ae ana aia *leave grant* ao a birinako naba n aki oki. Aio ana *concern* te Oteta Tienera ae e uotia nakoira. Ana aia *leave grant* ao a birinako naba ni kitana Kiribati, e moamoa riki tao nake a kaai ni mwakuri.

Kanga e reke aia tai jni migrate ni kitana Kiribati ke tao a nako naba mai ikai.

Ngaia akanne itera ae kanga ti na kataia n raa, e koaua bwa tiaki te *part of this*. Ma I taku bwa e kakawaki ngkai ti a roko iaon anne.

Ae ngaia teuana te anga ae ti na kataia ni kakaea angana. Aio ti te tai ni kakoaua, ma ti aki nanona bwa ngkana e a *paid* on a *pro-rata basis* ni kangai. Ngkana ko anaa am leave tao n ningai. Ko na ti anaia ni mwaitin te namwakaina are ko a tia ni mwakuri iaona, ke kanga e na *paid in arrears. That's the international practice, the leave will be paid in arrears* tiaki te bae e *paid in advance.*

Kona *paid in arrears*, are nanona ririki ma namwakaina ake ko a tia ni mwakuri iai ao e a tibwa *count* ngkanne am *leave.* Tiaki te baere ko *read forward*.

Nanona ngkana ko tia ni mwakuri n *te full year* n te ririki arei. E eti ngkanne ko riai ni *paid*. Ma ngkana tao inanon ti te iterana arei, ngkanne akanne ti taian katamaroa ake ti taekin.

I taku bwa akanne e kakawaki naba ibukin te ongora ao te *leave roster.* E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Makin.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa te Tia Babaire ao I rangi n kaitaua te Minitita ae karineaki n te mwane ae te Kauoman ni Beretitenti. I taku bwa e mataata anne ao ti a rangi n kakaitau n aron te kamataata te Tia Babaire. Ko rabwa.

Te *Leader* n te Kaitara e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire. N na kaitaua te Kauoman ni Beretitenti bwa ngkam ngkana tao I aki noori kataumwane n te naan tabo ni mwakuri ake tabeua. Ma e bwaka ana kabanemwane iaon te iti ao te kaeti. E nang kakawaki ae iai te tiko teutana. E nang rarabwa anne.

I ti kan titiraki iaon are te *freight subsidy.* Iai ane $1mirion are e kakataumwaneaki. N na butia te Kauoman ni Beretitenti bwa iraua ngkai te baeranti iaan te *freight subsidy* ke te *freight levy fund*. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa ana titiraki te *Leader* n te Kaitara. E tauai tauraoi moa ngkai, ma ane a na anganai au koraki.

Ma aio teuana te subsidy ae e tuai rangi n bati n ataki. Kanga e tuai rangi n ataki e moamoa irouia tarira ma mwanera ake iaon aba n aekakia kain Butaritari. I taku kain Butaritari ata te bwai aei ibukin aia local *produce* ake a kaboaki nako i Tarawa. Ngkana a katokai n te wanikiba ke te kaibuke a na riai ni refunded bwaai akanne. A na riai ni kabwakaki kantokaia.

I taku bwa iai n te *schedule* n aron te bwabwai, te bwaukin, te tari, te kamwaimwai, te *handicraft.*

Iai te *schedule* n anne ao ana *purspose* te mena aio ngaia are e na *refund* kantokan te bwai aei bwa e na buoka arona bwa aonga n ae a roko i Tarawa ao aki bobuaka.

Ma aio n aron ae I taekinna, e tuai ma tao bon norana. Aio te *scheme* aio e mena iroun te *Commerce* ao tao e na bon taetae iaona raou Minitita n te *Commerce* bwa are boni ngaia ae e administer te bwai aei.

Ma ngaira ana mwakuri te *Finance*, ti na ti *pay out*.

Te bae ti bon rangi ni mena iaona, *directly involve* ke n *responsible* iai te *freight levy,* n aron are kam ataia are kantokan kaako nako aon abamwakoro.

Kabwara au bure te Tia tei, ane a na karekea irou te *balance* au koraki ao ti a manga taetae iaona.

Tibiika: Iai riki ae e na titiraki, I taku bwa ai bon akea. Te Tia tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tibiika, I ti kani bubuti te *break down* n te *CSO* taiaok ane $7m tabun.

Tibiika: Te Minitita n te *Finance*, te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Nonouti temanna ao aio te *break down*. E koaua I a kaman ataia ae e na titiraki iaon aanne ngaia I a kaman katauraoia.

Air Kiribati te ikota ibukin te *CSO* ibukin te ririki 2021 ae mwaitina $7.435 te mirion.

Ao mai iai e na nako $4.151m nakon te *Air Kiribati.* $2.284m nakon te *PUB*.

Ao iai ngkanne kanga ti aranna bwa te *contingency*. Kanga ti te tinetine are *unallocated* are ti kona ngkanne ni buoki *Other company* are tao a na kainanoa naba te buoka aio inanon te ririki. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Nakon te Air Kiribati te Tia Babaire, e kanga raoi n reke te mwaiti ane $4mirion tabun nakon Air Kiribati. E kanga n reke te mwaiti anne. Ko kanga ni baireia.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti ao te Minitita n te mwane.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Aio bon te mwaiti are a bubuti iai kain te Air Kiribati Ltd.

Ao tao kam bon ataia bwa aron kabonganan te *CSO*, tiaki te baere ko a bon tuatua naba. Ko na roko ma am raa. Iaan te COE Act, kambwana ake a tangira te CSO a na roko ma te mwaiti are a tangiria ao ana *justified*. Tera te bwa e e na bane iai ao tera te *expected output* ae e na reke mai iai. Aon i ikotaki ma aia *cashflow projection.* Ao anne ngkanne ae e karaoia te AKL ae e bon tangiria, bon ibukin kabutan ana *operation domestically* ao n ikotaki ma te *Solomon Air line* ngkoa *flight* are e *suspended* ngkai *for the time.*

Ma nanon ae I taekinna aio e base iaon aia *cashflow need* are a tia ni karaoia *through* aia *cashflow projection* ao n aron baika ti tangiri. N aekakin tera ae a na mwanenna mai iai ao tera te *excepted output ke tao te out come* are e na reke man te bwai anne ngkana a tia te bwai anne.

Aio ni kaineti ma ana *section* te *COE Act.*

N na toki moa ikai ngkana iai am titiraki te Tia tei ae e karineaki.

Tibiika: Te Tia tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tibiika, e eti otara ngkanne bwa te CSO e *depend* iaon ana *request* te *enterprise* ao e aki *depend* iaon te *service* are e nako ni karaoia ma e *insist* te Tautaeka bwa e na karaoaki ao akea te *price.*

E nga iai ae e eti ti aonga ni mataata n otara. Bwa n aron ae ko taekinna ngkai, ngaia e *base* iaon aia bubuti kain tera.

Nanona ti tebo nanona naba aio ma te *subsidy* ke e kaokoro.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Dr. Teuea Toatu: E eti bon anne raoi nanona are te *CSO* ena ti buokia kambwana ake aki *contro*l aia *price* n aekakin te *PUB*.

Boon te iti ae angan te botannaomata e a bon rangi n bwaka iaan are e na bon riai n anga ngke e bon rangi raa te market rate ao ai uana naba ma Air Kiribati. Ae Air Kiribati I taku bwa e a tia ni karaka ana boo te Air Kiribati n aron taai aika nako ae kam a tia n ataia.

Ma e ngae n anne e tuai naba n roko n te *level* are tao e na bon *break given* iai ke e na kona n *give* te *airline sustainable.*

Ngaia are aio ngkanne te CSO e na *provide* te *financing cap* anne. Are ngaia are e na kona n *help* ni kabuta te *air line.*

Ma n aron ae I taekinna, imwain ae ko kona n reke anne, ti tangira ana *cashflow projection,* ti tangira ana akaunti ake ti na kakoaua bwa ti ataia bwa bon iai ana kanganga tao imwin tianakin ana boo. Ao ngaia

are iai te *cap* are reke n te *financing cap, te CSO* ngkanne ena *fill in the cap* anne. E rabwa.

Tibiika; Te Tia tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: I ti kani kamatoa te Tibiika otau. Bwa nanona ngkanne bwa are te CSO tao ti kona ni kangai; bwa ti tebo ma te *subsidy* ae e tangirai te botaki arei ke e kaokoro taiaoka.

Ao iai te *susidy* ae e bon *separate* ma aio ke akea ao e nakon te Air Kiribati.

Tibiika: Te Kauoman.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Are e bon ataia te Tia tei ae karineaki, bwa te *CSO is necessary subsidy*. E *subsidy* ibukina bwa e na *subsidize* te kambwana are e rotaki ana karekemwane ibukin te tia ni boo are e anganaki.

Ngke arona bwa e aki *control* ana *price*, ngaia anne ae e bon *subsidize* iai bwa tera te *cap* are e riki man te *price control* arei. Anne ngkanne taben te *State* ke te *Government* bwa e na riai n *fill in the cap* anne. *Otherwise,* ti kona n tuangia bwa a nang bon irakea aia boo; te *PUB* bwa e nang bon kanakoa ana rate n te rate are e boni mena. Te Air Kiribati ao tera riki.

E eti ane ko taekinna bon te subsidy. Ao ni kaekan am titiraki, iai riki te *subsidy* irarikin anne. Tao ngkana iai, ti aki aranna bwa te subsidy ma ai bon te buoka. Te buoka n aron taina ao n arona ae e riai. Ti aki te baere ti a bon anga naba n akea taina. E rabwa.

Tibiika : Taran ae ai bon akea ae e kani marooro. E a bane te kataota iaon te Atu ni kabanemwane anne, ao N nang kanakoa te kaotinano. Bwa te Atu ni kabanemwane ae 25: Ministry of Finance & Economy Development n te mwaiti ae $4,088,471.00 e na tei bwa rabwatan ke mwakoron te tietura n te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

NO. 26: ANA ATU NI KABANEMWANE MINISTRY OF WOMEN, YOUTH, SPORT & SOCIAL AFFAIRS

Ti a nakon ngkanne are imwina. Te Atu ni kabanemwane ae 26: Ministry of *Women, Youth, Sport & Social Affairs* n te mwaiti ae $1,973,770.00. Ao I a kanakoa nakoimi te marooro ni kataota iaon te Atu ni kabanemwane anne. E nakoimi Taan tei. Te Tia tei mai Tarawa Ieta.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tibiika. Ao aio au moan titiraki nakon te Minitita ae karineaki iaon ana kataumwane are te Botaki ni mwakuri ae e rangi n kakawaki ibukia te botannaomata.

Au moan titiraki ngkanne, iaon te mwane ane aia mwane nake aki mwakuri are man te 18 nakon 59.

Ao e koaua iai te raka ane $7mirion tabun man te ririki aio nakon te ririki ae na roko. Ao anne ti bon ngaia kantaningaia.

Ngkanne kanga bon ti te titiraki. Kanga iraua raoi ae e na kona n anganira te break down ae e uarereke ibukin te ririki ae na roko.

E na ti mwanena kanoan te ririki ae na roko raoi ke tao iai nikiran kabwakamwane akana a na aki bwaka n tokin te ririki aio ke e kanga. Kanga ti bon ti tangira te kamataata iaona taiaoka.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Martin Moreti: E rabwa te Tia Babaire. Ibukin kaekan te titiraki, I taku bwa ane 27 anne e *cater* te *estimate*. Ke ti bon teimatoa naba ngkai n *estimate* bwa ti kabongana ngkoa are 50/15 ao 44,000 tabun ara aomata ae ti kantaningaia bwa ti *cater* n ane $27 te mirion n te tai aio. E rabwa.

Tibiika: Iai riki ae e na titiraki. Te Tia tei e nakoim riki mai Tarawa Ieta.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: E rabwa te kaeka ao e koaua tao aio are iai riki teuana ane e kuri ni kanganga naba aron katebenakoan te mwaiti ae e na rangi n eti bwa e bon rangi n rawata te koraki ane a bon teimatoa naba ni karini aia *form*.

Ma tao ti au titiraki riki. E na iai te *outstanding* ae kanga kona kantaningaia te Minitita bwa kanga e na aki kona ni bwaka ngkai ao e na kona ni manga reke bwa raonai ane kaain 2021 ke akea.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Martin Moreti: E rabwa te kamataata te Tia Babaire. Eng tarana ngkai n aron are n ara kataumwane n te ririki aio ae $20te mirion, ao kanga ti bon estimate ngkoa ni kauarerekea iaan are kanga e tight teutana ara budget. Ao n te tai aio ngkai e a tia n rin n te data ae e a raka iaon 39,000 tabun te aomata. Are bon 28,000 nanona e a bon roko n 39,000 ae e a kona ngkai n otinako ai $23te mirion ngkana ti kamwaitia ma aia arauenti ataei aikai.

Nanona ngkanne bwa ti tebo ma iai te raka ngkanne ae ti na kantaningaia bwa tao e na kona ni ikotaki riki nakon are $27 te mirion.

Nanona ngkanne $27te mirion ao e na bae n aki tau naba ae $27m ngkana arona bwa e teimatoa n roko te naan *forms* ni bubuti ibukin te itera aio te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: E rabwa te kamataata. Ao e koaua are

nanona kanga tao n otara ao e koaua ti ata te kekeiaki n aron iangoan kabanean kabwakan aio.

Ma tao bon teuana are ngkana arona bwa ti a bane ni kabwaka naba, e a riaon naba are $20 te mirion. Nanona e na bon iai te raka ngkana a bon aki bane ni bwaka ngkai. Ao e rabwa.

Te kauoua n titiraki ngkanne, ane iaon aia mwane Kaara.

Ao e koaua aio naba kanga ti aki kubanako naba n are te raka are $6mirion tabun. Bwa kanga aio naba ae ti kantaningaia. Ma tao e bon teimatoa te titiraki bwa imwain ae kanga ni bon te tai naba aio ao e bon roko naba iroura te aki rau nano, te tangitang bwa iai tabeman ake a tia n reke aia mwane ao a manga aki rin ngkanne ngke anai ngkai aia mwane Kaara n te bong aio.

Ngaia ti raraoma ngkana am ware aio e na bon ti cater naba ibukia Kaara, bwa are e tabe ni kekerake te rinnako n te roro ae te 60 ao are e raka naba nakon aia mwane naba are te aki mwakuri.

Ngaia are ngkana tao e na aki tauraoi te break down ao tao bon te titiraki naba.

Iai naba kanoan aikai aika a na aki bwaka n te ririki aio, ngaia ae e a riki te raka ae rangi n mwaiti ae $6 te mirion ke akea.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Martin Moreti: E rabwa te titiraki te Tia Babaire. I taku bwa n ara data iaon ara entry ake a tia n rin tao te naan form ibukia Kaara. Ao n te tai aio are te raka ni kataumwane are $19 te mirion te Tia Babaire, ti kaitara are 8,000 tabun Kaara are a na kona ni cater ibukin te mwaiti ni mwane are $19 te mirion te Tia Babaire.

Ao ibukin te titiraki are a na kona ni bane inanon te tai aio. Eng n aron are mai imwaina ao ti boni kataia naba n *estimate* na re $12 te mirion ao ibukin naba 6,000 te aomata ke Kaara.

Ao ngkai ti ataia naba bwa iai te *increase* inanon te tai aio. Ae ara kantaninga naba ngkanne bwa are e boni ni roll on nakon te ririki ae e boou. E kona ni manga ibuobuoki ma ara kataumwane ae $19 te mirion n te tai aio. Ngkana e ibuobuoki anne te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia tei mai Tarawa Ieta e nakoim.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: E rabwa. Ao e rabwa te Minitita n aron are I taku ao e koaua.

Ti akoaua are e bon rangi n kanganga kanga aron katian raoi te ware are e na tau ke e na aki. E aoria bwa ti a noria inanon taina, ma kanga bon tarana iroura tao e na aki

tau aio. Ma are ngkana e tau, ai bon norana inanon taina.

Tao te kateniua ngkanne n titiraki te Tia Babaire. Ane te kataumwane ane te Output 02.

Ao e koaua aio naba kanga teuana te Ministry ngkana ko tatara naba ana kataumwane inanon tao 2, 3 te ririki n nako ao e teimatoa n aki bati n rangi n raraka aron aia mwaneni mwakuri.

Ma I kan titiraki n te mwane ane $60,256.00 ane iaan te *Sport.* Bon iai bwaai tabeua ae kanga a rangi n uarereke, I taku bwa tao a na bon rinnako iai ae $100 ao $200. Ma tao anne bon te bwai teuana.

Ma au titiraki;l iai boutokakin te bwai n takakaro n am budget aio ibukia te roronrikirake ke akea?

Tibiika: Te Minitita

Hon. Martin Moreti: E rabwa te Tia Babaire. Ao n te tai aio ao ti na kukurei n taekinna bwa iai boutokan aio ao iai naba te buoka are e na anganira Tiaina ibukin te naan bwai n takakaro.

Ara kantaninga bwa e a tia ni commit nakoira ae teuana ara konteina ibukin te naan bwai n takakaro. Ngaia are ara kantaninga bwa e na rangi n ibuobuoki nakoia ara roronrikirake ibukin boutokan te takakaro n te ririki ae e boou te Tia Babaire. Bwa I taku bwa iaon kawaina n roko n te tai ae waekoa. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Tarawa Ieta.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: E rabwa te Minitita ao e rabwa riki te kaeka ao te rongorongo ane tao e na iai te inkind ni buoka are na roko mairoun Tiaina ibukin taian bwai n takakaro. Ao tao ngaia bukina ae e aki rin aio ao ti karabwarabwa n anne.

Eng, teuana naba ae I tarataraia n ane te *Social Welfare.* Bwa are tao au moan taratara a bon teimatoa n aki raraka aia mwane ni mwakuri ake a katabeaki n te Botaki ni mwakuri aio.

Ao ngai temanna ae I rangi n onimaki bwa I rangi n nora riain are e bon rangi n korakora kainanoan aia *service* te naan *departments* ane te *Social Welfare*, te *Youth* ma te *Women.* E aoria bwa te *Women* e rarawa riki te mwane ni buoka nakoina.

Iai teuana te mena ae I kakaea bwa ngkana e rin ikai ke tao e aki, are kanga te *activity* iaan te Social *Welfare nursery.* Ane te *positive parenting.* Ngai temanna ae I rangi n taratara te *program* aio bwa e rangi n kakawaki. Ao tao I ataia naba bwa tao mwaitin te naan *cases* akana a teimatoa n roko inanon bain te *MWYSA*, n irekereke ma aron aia kanganga ataei ma aia parents tao e teimatoa n rikirake.

Bwa kanga e aki rangi n raa ma te resource ae e tauraoi ngkai inanon te Social Welfare ni kaitarai itera akanne.

Ngaia ae I ti kan titiraki iai kamanenan ikai te *positive parenting* ikai ao tao iraua ngkana arona bwa nora riaina bwa e na riai ni karaoaki n te ririki ae na roko.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Martin Moreti: E rabwa te Tia Babaire ao are kanga akea iaon ara *code* ana titiraki te Tia tei. Ma kanga e kan titiraki bwa tao iai ara iango n tara aikai.

I taku bwa kanga bon angina ara kataratara n te tai aio, iai akana a raka tabeua ibukin te *Internatl travel* ibukin kanga karakan boutokan karikirake aio.

Ao I kukurei n taekinna bwa iai naba te *project* naba are e *fund* naba te *UNICEF*. Kanga e buoka naba aron ara karikirake ibukin ara *Ministry* n te tai ae na roko. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Taran ae ai bon akea ae e kan titiraki ni kan kataota iaon te Atu ni kabanemwane anne. Ao ti a kanakoa ara kaotinano iaona. Bwa te Atu ni kabanemwane ae 26: *Ministry of Women, Youth, Sport & Social Affairs* n te mwaiti ae $1,973,770.00 e na tei bwa mwakoron te tietura n te Biira aio. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a kariaia.

NO. 27: ANA ATU NI KABANEMWANE MINSTRY OF INFRASTRUCTURE & SUSTAINABLE ENERGY

Ti a nakon ara Atu ni kabanemwane ane imwina. Te Atu ni kabanemwane iaon ami tietura 27: *Ministry of Infrastructure & Sustainable Energy* n te mwaiti ae $4,102,918.00. I a kanakoa nakoimi Taan tei te kan marooro ni kataota. E nakoim. Te Tia tei ibukin Maiana. E nakoim.

Hon. Vincent Tong: Ko rabwa *Madam Speaker* ngkai ko karekea au tai ni marooro.

Ma tao imwain ae I waaki, ao te bwana moa ni kamauri nakoim ma am taani mwakuri. Te Beretitenti ma te Kauoman ao kain te Kabineti, Taan tei ni kabane ao boni kain te Auti ni Maungatabu ao taan ongora ni kabane. Kam na bane moa ni mauri!

E rabwa. Ngai ngkanne I tabe ma te *MISE* ma tao ti tabeua te titiraki te Minitita.

Ao ibukin te *revenue* kanga e rangi n uarereke te *comment* iai. Tao teutana ngkana ko kukurei iaon te *building permit*. Iaon te *revenue* I noria bwa inanon 2020 ao $20,000 kam *project* bwa e na reke. Ao kanga te kantaninga bwa anne ae e reke. Ma I *notice* bwa kanoan ami

budget ibukin te ririki ae na roko kanga e a manga kee manga $10,000.

I ataia bwa e uarereke te ware ma e raka bwa 100% ke $10,000. Ngai n au kantaninga kanga e na korakora riki te kateitei *especially* ma te mwakete ae e riki aio. Ko kona n ti anga am kabwarabwara teutana iaon anne taiaoka.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: I kan butia te Tia tei. Tera raoi ae ko nanonna te Tia tei taiaoka bwa I aki ota raoi n aio.

Tibiika: Tera raoi te Tia tei am kan kaota.

Hon. Vincent Tong: I kabwara bure iaon te *building permit*, iaan te *head* are 132.

N taai aika nako ao $20,000 n te ririki aio ao ngkai ti tebo ma e a manga bwaka nakon $10,000. Iaan te *revenue* taiaoka ti te *comment* ae e uarereke iaona. I ti titiraki bwa e aera e bwaka am *projection* iaon te kataumwane ae e riki mai iai, ngkai e koaua e korakora te kateitei. Ti te titiraki ae e uarereke.

Tibiika: E reke te Minitita iaan te *Revenue.* E nakoim.

Hon. Willie Tokataake: Eng aio ti tebo ma bon taran ae n te ririki aio, e rangi ni korakora ke a rangi n *over budget* n te tai aio.

A kataia ni kaetia nakon te ririki ae na roko, ao ngaia ane a kakerikakia nakon te *figure* ane $10,000 bwa a taku bwa tao bon anne riki ae e na boni kona ni *match* ma aron aia kakareke mwane n aia *section* aio. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei iai am titiraki riki, e nakoim.

Hon. Vincent Tong: Ko rabwa *Madam Speaker* ao ko rabwa te Minitita. Ae imwina ngkanne kanga ti a nakon te *expenditures.* Ti a bon nakon te moan 201; iaon *KPF contribution.*

Ngkana ko tara 2020 ke te ririki aio ao ae e a ti ani katauaki, ao tao te kantaninga bwa e a tia ni kabaneaki $167,201.00. Ao te ririki ae e boou e kiba.

Kabwara au bure ti a kiba nakon are imwina are te *leave grant* are e mena iaan 208.

I kabwara bure te Tia Babaire bwa ti a kitana are te *KPF contribution* bwa te kibarake are e rangi n uarereke.

Ti a nakon ngkanne are imwina ae te *leave grant.*

Iaan te *leave grant* ao kanga bwain te ririki aio $297,000. Anne ngkanne ngke I a tia ni *calculate* ngkana ko *divide* ma $1,500 are te rate ae e kabonganaki ngkai. Anne ngkanne ibukin 198 te *employee* ao anne e *reflected* n am *ER*.

Ma I noria bwa n te ririki ae na roko kanga e mwakoro 603. Ngai ngkana I kamwaitia ma 297, ao 594. Ti te titiraki ae e uarereke. E nga raoi te *collect figure* ae e na riai n toka iai.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: E rabwa te titiraki. Are ngkana ko ikota te ware are n te ririki aio, ao iai teniman (3) aikana a na manga iangoaki ni kateirakeaki n te ririki ae na roko.

Ngaia are aia leave grant te koraki akana teniman akanne, ngkana ko ikotia ma ngaia ao ngkanne e na otinako ngkanne te ware raoi ane te kaokoro anne.

E taboro arei ni ikotaki ma teniman riki ae $9,000 ao e na teke raoi nanon te mena arei. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Iai riki am titiraki te Tia tei ao e nakoim.

Hon. Vincent Tong: E rarabwa te Minitita iaon anne, ti a ota ngkanne bwa bukin tera e teke arei.

Ao tao ti na nakon are imwina. Ti te titiraki ibukin te ririki aio.

I noria bwa iaan te *head 218*, *accommodation & allowance*. I noria bwa te ririki aio $15,460.00. Anne ibukin te *budget* ae e toka ngkai, ma te ririki aio kanga aio akea ae *accounted*.

Tao uoua te titiraki. Ngkana bon akea te *head* aio n te ririki ae nako ao bukin tera e *created* te *head* ae e boou aio. Anne te moan ke tao e aera e *budget for next* ao bukin tera akea te kamwakuri n te ririki aio, bwa ngai n au koaua kanga I taku bwa bon iai te kakamwakuri ae e karaoaki iaon aei. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Eng akea ngkai n te ririki te Tibiika, bwa e nang tibwa reke n te ririki ae e na roko.

Iai ara *TA* are ti kantaningaia bwa e na roko man *JICA.* Ao aio ngkanne are kanga boon ana *accommodation* ao ana *transport.* Ngaia ane $15,000 kanga te katautau iai bwa e na koro ana tabo ni maeka ikai ao ana *transport.* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei e nakoim.

Hon. Vincent Tong: Ao e rabwa te Minitita. Kabwara au bure ao I taku bwa I mena iaan te *misunderstanding* ae tao ibukin te nako buki ma ngaia tiaki ma ngaia tiaki bwa ngaia ibukin te TA. E raoiroi.

Ngkanne ti a manga nakon are imwina. Ao N na butiko ngkana ko kona n refer nakon te *Head 289: building & Infrastructure maintenance* ke tera ae $400,000 ae iai ibukin te ririki ae e nako ao akea ngkai.

Ngkanne anne te ware ae e rangi n bubura kaei, e nang akea te kateitei ao te onobwai ke iai bukina ngkai e a manga kamaunaki te ware ae $400,000 taiaoka te Minititа.

Tibiika: Te Minititа

Hon. Willie Tokataake: Akea ngkai iaon ara mena anne. Te rabwata ni mwane akea ngkai n te mena aio, ao ane e taetae ibukin te ririki ae nako. Kanga bon anne ngkoa are te baere kanga ti bon kauntaekaia naba n te tai ae e nako. Kanga e uneakinaki ngkoa te $400,000 are ibukin te naan *spare parts* ibukin ara *heavy plant*, are ibukin te karao kawai terana riki.

Ma akea ngkai n te ririki aio bwa are e a tia n are e nako ao ngkai akea n te ririki aio, ngaia are manga bon akea ngkai n ara *budget.* Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Makin.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa te Tia Babaire ao I kaitaua te Minititа.

N na ti butia te Minititа ngkana arona bwa iai kabwarabwaran te Atu ni mwane ae e rangi n bubura kaei bwa $6te mirion te Tia Babaire.

Ao ngkana ko ikoti akanne ngkanne iaon te *local contribution to development fund* te Tia Babaire. Ti ataia bwa tera raoi kamataatan te mwait ni mwane ane te $6 ni mirion anne te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minititа

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika. Te $6 ni mirion anne are te maintenance n aron ae a bon ataia Taan tei aika a tangitangiri ngkai karaoan te kawai, karaoan te maintenance n buriti, te *maintenance* n tera. Makin e tangira ana maintenance n ana buriti are i Makin ao iaa riki. Ao akanne ngkanne.

Te *break down* iai $1 e mirion ibukin te water. Anne te *roll out* n te *water*, ke karaoan te naan ran iaon aba.

$4 te mirion ibukin te *sea wall* ao $1 te mirion ibukin te *repair maintenance* iaon te naan *buildings*. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Makin.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa te Tia Babaire. Ngaia tao a nang bane ni kona ni kaekaki nanon ara titiraki are kanga ti bubutia te Minititа ae karineaki ma tao moara riki iaon ana kainano Makin tao n aron rinnakon taari mai inanon te Kie ni Makin.

Kawai ke marae ni wanikiba aika tao a tuai n tia, tao ai akanne ae kanga ti noori ngkai inanon te tai aio bwa a nang kona n noraki ngkanne nakon te ririki ae na boou.

Ko rabwa te Minititа ibukin am kabwarabwara are ko a tia n anganira inanon te tai aio ao are ieta.

Tibiika: Taran ae e bon akea ae e kan titiraki iaon aei. E nakoim te Tia tei mai Banaba.

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika. Ao N na ti bubuti ibukin te *local training.* Ao ngkana N na butia te Minitita, e kona ni kabwarabwara teutana iaon te *local training* bwa antai ake a rekereke ma te *local training,* taiaoka.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Iraua ngkoa te rabwata ni mwane anne taiaoka.

Tibiika: Iaan 217.

Hon. Willie Tokataake: Aio kanga ibukin te raka are $500,000. E raka ibukin kanga te *awareness* are irouia nakana te koraki kanga kain te *quality*, are kanga nake a nanakonako n tuoa tamaroa te *building* bwa e a uara. E matoatoa te *building* aio ke tera.

Ngaia re koraki aikai iai aia *awareness* ane a na karaoia ibukin tarakin te naan kateitei aika a karaoaki iaon Kiribati.

Bwa are iai ngkai te naan kateitei aika a karaoaki ao aki roko n te kainibaa are kantaningaki.

Ngaia are anne kanga te *awareness* ae iai aia *program* ibukin anne. E rabwa.

Tibiika: Iai am titiraki riki te Tia tei mai Banaba.

Hon. Tibanga Taratai: E koaua iai taiaoka. Ao e koaua tao I aki taetae ngkanne iaon te $5,000 ke tao $500 te raka.

Ma I kan taetae iaon te local training anne, bwa au iango bwa a na bae n rekereke iai kain te *Water Technicians* ma aia *training* iaon aba.

Ma ngkana e koaua aio ke e kewe, kanga I aki ata koauana ma e kona n ti *confirm* te Minitita bwa a irekereke iai *Water Technicians* inanon te *local traning* anne ke aki. Taiaoka I ti kan ongora.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Tiaki ngaia aio. Iai te *program* ibukia te naan *Water Technicians* am aki mena iaan aio. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei mai Banaba.

Hon. Tibanga Taratai: Ao taiaoka N na butia te Minitita, a kona n uotai nakon te *page* raa ke te nambwa raa ae ti na kona n taetae iaon te *Water Techinician* bwa aio bukin teuana.

I kakoaua bwa e karaoaki te *training* n ae nako aio kanga ni moan te ririki aio irouia *Water Techinicians* ake iaon aba. Ao I kakoaua bwa e aki roko ana *Water Techinician* Banaba.

Ao I kakoaua bwa teuana bukina tao e koaua bwa are bon akea te

flight ke tao te *transportation* are e *available that time ma ti te charter.*

Ma ngkana arona bwa e na karaoaki te improvement nakon *being everyone* bwa are bon akea ae e na *left behind* inanon te *training.* I taku bwa e na bon *reflected* iaona bwa kanga tera te kaoti ae e taetae iaona. Bwa I kan nora bwa e nga *last yeat.* Ngkana arona bwa kam taku bwa e a iri ngkai ara *Water Techinician* mai Banaba, e na bon *change* naba iaon ami taibora aio.

Kanga ti anne au kani kamataata bwa are I aki nora moa anne.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: N na karautaeka te Tibiika, bwa ngkana e kona ni kotea te rabwata ni mwan ane e kan taetae iaona bwa e aonga n are ti kona ni marooro iai.

Ma kanga n aron ane e taekinna ae aia *training* te naan *Water Techinician* ae e karaoaki n te ririki aio, *e funded* mai tinaniku man te EU. E aki *locally fund* bwa e *funded* mai tinaniku. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei mai Banaba. E rabwa te Minitita.

Ao ngkana arona bwa te *funding* mai tinaniku, e iri ara *Water Techinician* mai Banaba ke e aki taiaoka?

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: I aki ongo raoi te bae e taekinna te Tia tei ae karineaki te Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei.

Hon. Tibanga Taratai: Ao e koaua N na ti kaokia riki.

Inanon te *training* ae e nako, e aki kaoaki te *Water Techinician* mai Banaba bwa e na ira te *training.*

Ao I kani bubuti ngkanne, *for future workshop ke training*. E na iri ngkanne ara *Water Technicians* ke a na aki. Kanga e *simple* bwa are ngkana iai ao e na bae n iai n *reflected* inanon te *budget*. Ma ngkana akea, ao I a kaitau naba nakon te Minitita. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: E rabwa te Tibiika are kanga bon tiaki kanoan te Komete. Ma tao I ti karaua nanon te Tia tei are ngkana arona bwa iai te naan training aika a na roko, a na boni bae ni kabane kain te *Water Techinician iaon* Kiribati ni kabane, a na boni bane ni kona ni kaoaki.

Eng, I aki koaua bwa e aera ngkai e aki roko n ae e nako tao iai bukina ke tera. Ma I taku bwa ti na taraia n taai aika na roko bwa a na bane n roko ni kabane. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Banaba.

Hon. Tibanga Taratai: Akea ai bon ti te karabwarabwa nakon te

Minititа ao ti a *look forward* nakon anne. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Maiana kanakoa.

Hon. Vincent Tong: Mauri te Minititа, I kabwara bure tao kabaneana riki.

Tao ti a manga okira are te *leave grant* are iaan 208. Ti te titiraki teuana, I a tibwa karaua n *check* raoi te *ER* ao aongkoa 210 taani mwakuri aika a kantaningaki bwa a na mwakuri inanon 2021. Ao e mwakoro aia *leave grant* ikai $603,000. Ngkai I karaoa au *calculation* $630,000. I aki raoi koaua iai bwa tao iai te *typing error* ke tera ma ko kona n ti *check* te ware anne bwa e bon eti bwa mwina tao a bure rikaki ami ware. Ma kanga I bon *point* anne nakoim ao ngkana iai am kamataata iaona ao e rarabwa.

Tibiika: Te Minititа

Hon. Willie Tokataake: E rabwa Tibiika. Ao I taku bwa n aron are I taekinna arei, ngkana ko ikota te ware ane ao e na otinako $594,000 ao ko ikotia ma are $9,000 ao e na otinako te raka raoi anne.

Are iai te naan post akana iai akana aki noraki ao akanne ngkanne te naan *supernumerary post* ke tera. Akea ngkanne n aio. Ko rabwa.

Tibiika: Te *Leader* n te Kaitara e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire, N na ti bubutia te Minititа ngkana e kona n ti kabwarabwara kanoan te raka ane 243 ae ibukin bwain te aobiti. Tera kanoana ma te raka ane $71,113.00. Ko rabwa.

Tibiika: Ko a tia ni kotea nambwana, 243. E nakoim te Minititа

Hon. Willie Tokataake: Ngaia aikai te naan raka ao iai ana $44,000 ibukin te *Admin* aika a na karekeaki.

Iai ngkai n aron ara *internet*. Ti kataia ni karaka ana speed ngkai ibukin are e a korakora ngkai te reitaki iaon te internet ma are e aki rangi n raoiroi ngaia are iai karakakina.

Iai naba ane ibukin te naan bwai aika a boou aika a na karekeaki ibukin te costing, te kai ni koro tamnei ao baikara riki. Kanga a rawata bwaai aika a boou ngkai ibukin karokoaia ara koraki n te tabo are a na kona iai n rangi n tamaroa aron aia mwakuri.

Te civil, ngaia naba. A rangi n rawata ngkai kanga te naan bwai ni mwakuri aika a boou aika a iangoaki. Te naan *software* naba aika a boou aika a na karekeaki.

Ngaia anne ngkanne te raka ae e reke n te tai aio, n ikotaki ma te raka ane $71,000 tabun.

Tibiika: E a boni bane te kataota iaon te Atu ni kabanemwane anne, ti nakanakoa ara kaotinano iaona. Bwa te Atu ni kabanemwane ae 27: Ministry of Infrastructure & Sustainable Energy n te mwaiti ae $4,102,918.00 e na tei bwa mwakoron te tietura n te Biira aio. Akana a kariaia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a kariaia, ao akana aki. A nakoia akana a kariaia.

Ti a nakon ara Atu ni kabanemwane are imwina 28: *Ministry of Employment & Human Resources* n te mwaiti ae $6,106,043.00. Ao I a kanakoa te marooro iaona. E nakoimi Taan tei.

Bon akea ae na marooro iaon te Atu ni kabanemwane. Kabwara au bure, e nakoim te *Leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Kabwara te bure te Tia Babaire, tao a moanna ni waeremwe ara reaction.

Ko rarabwa, tao ti tabeua te naan titiraki. I kan titiraki iaon te karekemwane.

I noria iai are te *MTC upgrading fees* ane $100,000. Ngkana e kona n ti buokia ni kabwarabwara te Minitita. Tera raoi temena anne, I aki ota iai ma ngkana e buokai ni kaotai iaon te karekemwane anne. Ko rabwa.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Tera raoi te mena ane kanga tao I aki ota iai ma ngkana e boukai ni kaotai iaon te karekemwane ane, ko rabwa.

Tibiika : Te Minita

Hon. Taabeta Teakai: E rabwa *Madam Speaker* ao ngkai N nang tibwa moan taetae n te tairiki aio ao ti na kaungaira ao ti na kamaurira n arana ae Tabu ao e mimitong, kam na bane ni mauri,

E koaua te titiraki are e nako mai iroun te *Leader* n te Kaitara ibukin 144 *MTC* ao aio kaekana, aio te *Revenue* are e reke man tanan *MTC Courses* n aekan te *Hospitality* , te *Stewart Course* are te naan *Master Class 5* ao te *Officer in Charger of the Watch* aio ngkane kanga bon te *actual* iai $64,928 ma aio ngkane kanga ara katautau iai are kanga e na manga kona n reke nakon taai aika na roko, e rarabwa ngkana e kaeka te titiraki,

Tibiika: Te *Leader* n te Kaitara e nakoim

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa Tia Babaire ao e rangi n rabwa te Minita e rangi ni mataata tao ti iaon ane te mwananga nako tinaniku, I taku bwa e nang bubura kaei te kiba ane e mwakoro, ngkane kanga tera kanoan ana kataumwane te Minita iaon ane 227 *External Travel* te mwananga nako tinaniku are e raka $100 tabun te ngaa, e rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon. Taabeta Teakai: E rabwa *Madam Speaker* ao e koaua e rangi ni kibarake te mwaiti aio bwa n taai aika nako n te ririki 2019 ao $90 ngkoa te ngaa ao inanon te ririki ae nako ao tia manga kakerikakia ibukin te *Covid 19* ao e nakon 33 ao ngkai kanga iai te kantaninga bwa e na uki te *border* ao iai ara waaki are ti na iangoia ibukin te mwakuri irouia ara ataeinimwane ma ara ataeinaine are te nako tinaniku ngaia are ane bukina ae e a kerake te mwaiti ane, e rabwa.

Tibiika: Ngaia te *Leader* n te Kaitara e nakoim

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire ao ai bon kabanean au titiraki iaon te kaotaota n ane 287 ane e boou ane , e boou kanoana are kanga akea n te ririki aei ao ngkane e nang reke $20010 ngkana e kona naba n ibuobuoki ni kabwarabwara kanoan ana kataumwane ane te Minita, e bati n rabwa.

Tibiika; Te Minita ane 287 am atu ni kataumwane,

Hon. Tabeta Teakai: E rabwa *Madam Speaker* e koaua 287 kanga te *Plant* ao *Equipment* are ana kateaki n *MTC* uoua te *New Resort Generators instead of Solar panel* ma ana *accessories* ibukin MTC, te *Standby* ao te *Safety* ibukin te *Standby* ao *Safety proportions,* e rabwa.

Tibiika: Taran ae e a bon bane te titiraki iaon ara Atu ni kabanemwane ane ao tia kanakoa te kaoti nano iaona, bwa te Atu ni kabanemwane ae 28 ibukin te *Ministry of Employment and Human Resource* n te mwaiti ae $6106.43 e na tei bwa mwakoron te Tietura n te Biira aei, akana a nano iai ke a kangai eang, akana aki ke a kangai tiaki.

Akana a nano iai, “Eang”, akana aki, ao e butimwaeaki te Atu ni kabanemwane ane,

Tia nakon ara Atu ni kabanemwane are imwina 29 ibukin te *Ministry of Line and Phoenix Island Development* te mwaiti ae $4,677,391 ao I a kanakoa ngkane nakoimi Taan Tei te maroro iaon ara Atu ni kabana ane, e nakoim Taan Tei.
Tia Tei mai Nonouti

Hon. Ieremia Tabai: Tia Babaire I ti bubuti bwa e na ti kamataata te *Contribution Development* bwa tera te *Project* ane Tia Babaire,

Tibiika: Te Minita e nakoim e nakoim.

Hon. Mikarite Temari: I a bubutia riki e kona ni kaokia riki taiaoka bwa e buakaka te *Mic* kataia ni

kakauongo ao I aki nang *clear* raoi, tera ae nanonna iai, kan kaokia riki,

Tibiika: Te Tia Tei mai Nonouti ko kona riki kaoka am titiraki ao ko kamataata

Hon. Ieremia Tabai: Iai 345 *Contribution Development* I taku bwa 1 te mirion, tera raoi te *Project* ane, e kona ni Kabwarabwara Taiaoka,

Tibiika: Te Minita n te aono n Raina e nakoim

Hon. Mikarite Temari: Akea bwa I rawata bwa e bon aaianai naba te Unimwane naba ni kakarekea au kanganga ke, ma I taku bwa tao antai ae na aianai, ai bon ngangaia naba N na kabwara au bure ngkana I ana au bure nakoim,

Are bon 1 te mirion arei man 4 te ririiki ae nako ai manga te kanimaua naba ngkai bwa are bon buokan te bwaa, ao ibukin kabutan te bwaa are i Kiritimati, are a bon kaekai naba n ae nako, are e a bon tatauraoi te kataumwane ane ae 1 te mirion ibukin te bwaa bwa e aonga ni maiu te taura iaon Kiritimati, e rabwa Tibiika.

Tibiika: Tia Tei mai Nonouti e nakoim riki,

Hon. Ieremia Tabai: E raba Tia Babaire ngkana ko tara ana *Ministry purpose* ao tera riki ao e na *Focus* iaon te *Fisheries* ao te *Tourism* , ngkana tina bubuti ngkana e kona naba teutana n taetae n *relate* nakon ana *quote* aikai taiaoka.

Tibiika: Te Minita ko ongo, e nakoim ngkana ko ongo raoi ana maroro ni kaotaota te Tia Tei.

Hon. Mikarite Temari: E taetae iaon te *Tourism* ao te *Fisheries* ngaia ane, ngkana ngaia ane ae e nanonna iai ana *quote* ae e anganai iaona ke ngaia ane ae nanonna,

Tibiika: Ngaia ao taningai bwa N na ongora, te Tia Tei tera raoi ae ko koteia iaon ana kataumwane

Hon. Ieremia Tabai: I titiraki bwa are a taku bwa aia *focus* te *Fisheries* ao *Tourism* ao n aia mwakuri n ae te *quote* ae anganaki te *Expenditure* ae anganaki te *quote* aikane, akane a tau ibukin aia waaki aikai ao tera raoi ae ana karaoi ibukin te itera ane,

Tibiika: E nakoim te Minita, ko ota n ana titiraki, ngaia e nakoim

Hon. Mikarite Temari: E *loud and clear Madam Speaker ,* are bon man te kataumwane ngkane ane e na nako mai ian te *Development Fund ,* e kona n nako man te *LCDF* ke taian mwane ni buoka, mai tinaniku tao mai iroun China, ane ngkane te mwane, te katamnei are e na buoka te *tourism* ao te *Fisheries* , ane kaekana ngkane.

Tibiika: Te Tia Tei mai Nonouti

Hon. Ieremia Tabai: I aki bati raoi n ota n te karaki ma e aoria Tia Babaire ma I kan titiraki, nanona ngkane bwa ti kantaninga teutana te waerake n te itera ane man ana waaki te *Ministry* iaon te itera are te *Fisheries* ao te *Tourism* , nakon taai aika imwaira?

Tibiika: Te Minita

Hon. Mikarite Temari: Eang bwa are ara ara Tautaeka ngkai kanga ti *focus* ngkai bwa ti na katamaroa te aono n raina ao iaon te *tourism* iaon Tabuaeran are ti a tia n katauraoa te kambwana ae na nakomai n *Develop* te *tourism* iaon Tabuaeran, e a tauraoi ngkane ane ma are te *Covid19* ane naba teuana e aonga ngkana e nang kan iangoa e na ongo raoi iaon te *tourism,* ao iai naba teuana ngkane te karikirake ngkane iaon Teraina ti na katikiraoa ara *channel* e aonga n raoiroi te kairua te roroko ikekei, iaon Kiritimati naba ngkane ane ti a tia n angan naba te *Dear Stone, Dear Stone* iaon Kiritimati nakon ae CC8 e na *Develop* te kambwana ane *as a join venture* iai naba ana *local,* ao ngkane are Tabuaeran *Pegasus* ae tina *develop* naba, e a tauraoi ngkai, a tauraoi kambwana aikai n roko, ao e aonga n *increase* ngkane te *tourism,* ma n rekereke ma te *fisheries* are China ngkai iai te kambwana are e a tauraoi ngkai n te *develop* te tabo ni ika i Kiritimati ma I taku bwa ane bwa bon ana bwaa te *Fisheries* ngaia I aki kan roko iai, ma e korakora te karikirake iaona.

Iai naba te karikirake ngkane ae tina karaoa te *Jetty* ibukin te *Fisheries* ae nang bubura kaei ane e a bon tia naba n reke mwanena iaon te katamaroa iaon te kananna bwa aongkoa kaibuke a na kangai n tiku i Kiritimati ao e a katamaroaki kanga te *CPP* ni kawai e aonga n ae e waa riki te karekemwane man te *Fisheries* , ane naba katean te *Fisheries border* iaon Kiritimati, ngkana e a bouoka riki kabwarabwara n ane e kantaningai te Unimwane ane, ma e rabwa.

Tibiika: Tia Tei mai Nonouti

Hon. Ieremia Tabai: Ti aki te Unimwane ngai te Tibiika, ma Tia Babaire I kan bubuti ana ibuobuoki te Minita bwa *there's on quote 243* bwa e *jump* te aekan mwaiti ane n te mena ao tera raoi bukina kanga a kuri ni katoa ririiki bwaai aikai n riki ao ti kan ataia bwa e bon *necessary* ane Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita, ti aki te Unimwane te Tia Tei mai Nonouti atonga bwa te Tia Tei mai Nonouti, e nakoim te Minita

Hon. Mikarite Temari: Ko a kabwara au bure tao te bwana ae mangori I a

kabwara au bure *Madam Speaker ,* ao e kaokia riki te *quote* ae ngaa ngkane ane e maroro iaona te Tia Tei ae karineaki temanna mai Nonouti

Tibiika: Tia Tei terana am *quote* ane ko maroro iaona.

Hon. Ieremia Tabai: I ti tangira te Kabwarabwara teutanan iaon ane te *quote* are I taekinna arei ma tao e aki ongo te Minita 243, *explain* bwa tera bwaai aikanne bwa are kanga ti taku ngaira bwa n tabetai a katoa ririiki bwaai aikai ao tao a iangoaki raoi ke aki, ngaia I kan titiraki bwa tera raoi kanoan te *quote* ane.

Tibiika: Ngaia e nakoim te Minita

Hon. Mikarite Temari: 243, *Purchases of Office Equipment,* are bon bwain te aobiti, I taku bwa e bon mataata ni kabane n taabo ni mwakuri, te *stationary* , te *Copy, Photocopy* ke taian raa riki aikana a bon rekereke bwa bwain te aobiti ake a kainanoaki bwa e aonga ni buti raoi te tabo ni mwakuri inanon te aobiti, ngaia ane ngkana e a taraia naba bwa ngkana e a bon tia ni mena inanon ana aobiti te Tautaeka ao baikane aika kainanoaki te *need* ti aki te *want* inanon te aobiti ma bwaai ni mwakuri n aekakin aikane, ko rabwa *Madam Speaker .*

Tibiika: Tia Tei mai Nonouti

Hon. Ieremia Tabai: Eti ane ma ti ota iai n ane Tia Babaire ma ti kan ataia bwa bukin tera e aki tau te aekan *provision* are imwaina iaon te itera ane ao ane bukin te titiraki, te titiraki are imwina te Tia Babaire ane 289 ane ai manga te bwaka aio, ao tera ae riki, ae e a kerikaki bwa te waaki n te itera aio ke kanga,

Tibiika: Te Minita

Hon. Mikarite Temari: iraua I a bubutiko *Madam ?*

Tibiika: Bwa ngaia 289 ke iraua are ko taekina te Tia Tei taiaoka?

Hon. Mikarite Temari: 289

Hon. Ieremia Tabai: 287 Taiaoka

Tibiika: Ngaia 287, *Fix Plant, and equipment 287*

Hon. Mikarite Temari: Ao tera ae kantaninga n ae N na anganna iaon 287 ke kan kaokia riki.

Tibiika: Are e a bwaka, e bwaka am kataumwane ibukin te ririiki aei ao mai imwaina e nang bubura,

Hon. Ieremia Tabai: Ma are e bon riai ni bwaka ngke bwa te *Fix Plant,* ko aki kona n onea te *Fix plant in a year, it can take 5 or 10 years* te *replacement* ane, *there's a definite answer for that,* ko rabwa.

Tibiika: Ai bon akea ara titiraki iaon ara Atu ni kabanemwane ane ao N nang kanakoa te kaotinano,

Bwa te Atu ni kabanemwane ae 29 ibukin te *Ministry of Line Phoenix Island Development* n te mwaiti ae $4,677,391 e na tei bwa kanoan te tietura n te Biira aio, akana a butimwaeia ke a kangai "Eang" akana aki ke a kangai "Tiaki".
Akana a butimwaia "Eang" akana aki, e nakoia akana a butimwaia,

Tia nakon ana Atu ni kabanemwane ane 37 ibukin te *Ministry of Justice* n te mwaiti ae $3,598,328 I a kauka te maroro ni kaotaota iaon te Atu ni kabanemwane ane, te Tia Tei mai Maiana e nakoim.

Hon. Vincent Tong: Ko rabwa *Madam Speaker* kai ko karekea au tai ni maroro iaon aio, kanga ti tabeua tanan titiraki iaon aei, N na butia te Minita ngkana e kona n *refer* nakon ti teuana te *head, 215, Transport to work,* I noria iai te *shading* iaona ae 20 tengaa, ao iai naba teuana ae 236, *office Transport* e aki *double* ae taboro te *account* aio te *head* aio ti te bubuti iaon aio bwa e nang uarereke te ware aio, ti $3,000 ao e manga kibarake nakon $5,400 n te ririiki ae na roko, ko rabwa.

Tibiika : Te Minita ibukin te Tua.

Hon. Tarakabu Martin Tofinga: E rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa riki ana titiraki ni kan kamataata te Tia Tei temanna ae karineaki mai Maiana temanna ao e rabwa ao kanga e a bon moanna ni bwakanako te tai tia kamaurira moa imwain ae I kaeka ana titiraki n te bwakanako n tai aio, kam na bane ni mauri,

E koaua n ane te *Transport* 215 , eti ane iai kerikakina ao tao n aio ao e koaua tao e rangi n *overspend* n te ririiki ae nako ngaia ane iai kerikakina teutana iai noran riaina bwa e na kauarerekeaki, ao ane ibukin te kauoua n titiraki ni kan kamataata te *Office Transport 235* , iai te raka teutana ian te *maintenance* iai ana kaa te aobiti irawa aika tibwa karekeaki ao iai ngkane te kantaninga bwa e na raka teutana te *maintenance,* ngkana e kaeka ane te Tia Babaire, e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Maiana

Hon. Vincent Tong: Ngaia e raba te kamataata iaon ane, ae imwina I taku bwa 218, iaon te *Local Accommodation* ao te *Allowances* kanga iai te kataumwane ibukina n te ririiki aio ke te ririiki ae na roko titabo ma aio bon akea nanona kanga e nang akea te kabanemwane ae $4,200 e kangara n riki aio? E rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tarakabu Martin Tofinga: Ko rabwa *Madam Speaker , 218* , e rabwa, e rabwa tabeua aia auti Taan mwakuri tao mwin manga rinanoan aia auti ma te *Housing* ao iai tabeua akana a nang kaokaki bwa tao aki kabonganaki n te tai aio, e rabwa ngkana e ibuobuoki n ane, e rabwa.

Tibiika: Tia Tei mai Maiana e nakoim

Hon. Vincent Tong: Ko rabwa te Minita kanga ane e kaeka nanon au titiraki, ae imwina ngkane N na bubuti iaon 225 iaon te *Relocation Expenses* I noria bwa kanga e kibarake n te mwaiti ae $4,000 kanga $4,000 naba e ngae ngke e uarereke te ware ae $4,000 kanga e bubura n te *amount in terms of percentage* , kona n anga am Kabwarabwara teutana iaon ane taiaoka.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tarakabu Martin Tofinga: E raba *Madam Speaker* ao I rangi ni kukurei n anga au Kabwarabwara ibukin te kiba ae $4,000 n aron ane e kan kamataata iai te Tia Tei ae karineaki, ao e koaua n aron ae e ataki iai ara mwanga akana mena naba i Kiritimati ngaia are iai ngkane te kantaninga bwa iai ara *staff* tabeman akana a na kamwaingaki bwa ana nako ni mwakuri ikekei ao tao n kaokaki, ngaia ane ngkane, ara aobiti aia aobiti aia Roia aomata te *Customers* ao tera riki akana a mena naba i Kiritimati, ane ngkane te kiba teutana ane iai te kamwainging n te ririiki ae boou, e rabwa, ngkana e kaeka ane.

Tibiika: Tia Tei riki am titiraki

Hon. Vincent Tong: Tia manga nakon te *header* are bon imwin raoi ane, *Recruit and Expenses* kanga e bubura te kataumwane n ae nako bwa 74,500 ngkai e a bon *drop* naba n nakon te mwaiti ae $7500, nanona iai te kee ae 67 tengaa e kona ni Kabwarabwara e kangara n riki aei taiaoka,

Tibiika: Te Minita

Hon. Tarakabu Martin Tofinga: Ao e rabwa *Madam Speaker* ao I nang tauraoi naba ni Kabwarabwara ibukin te mataata ao te ongora, te kerikaki are $6700 I taku bwa aio ane kanga e irekereke naba ma ana titiraki te Tia Tei ae karineaki ngkana eti au ururing n te Auti ae nako, bwa are n te Auti ae nako iai te raka ao te raka aio e irekereke ma te *recruitment* ke kateirakean ara *CJ* ae boou are ti *contact* teuana te *firm* i Aotiteria ao ane e a tia, te kantaninga kanga n reitaki naba ma are kaeka n are nako, n te titiraki naba n Tia Tei mai Nonouti are n irekereke ma ana itera te *Judiciary* ao ane e a tauraoi ngkai n reke ara *CJ* ae boou, *Chief Justice* ibukin waakin te mwakuri, ao e rabwa ngkana e ibuobuoki n ane.

Tibiika: Ngaia te Tia Tei mai Maiana e nakoim riki,

Hon. Vincent Tong: Ngkana ko manga tara are teuana taiaoka te Minita are 251, te *Overseas Service* ngkana ko *note* tao iai te mwaiti ae bane $14,600 ane n te ririiki aio, te ririiki ae na roko titabo ma akea nanona naba nanona kan ti anga am Kabwarabwara teuana iaon ane taiaoka,

Tibiika: Te Minita

Hon. Tarakabu Martin Tofinga: E rabwa *Madam Speaker* ao e koaua te kerikaki are n 251, te *Overseas Services* ao ae e ataki ao iai ana waaki ngkai ara *Ministry* n rekereke ma karaoakin ngkai te *ID Card* ao iai ara mitin ao aia ara *software* naba are ti kaboi bwa kanoan ara mwakuri ane, te *Software* ngkane ae ti kabongana, iai ngkoa ngke ti moan kaboa te ana *License* ao ana raa, ao ane ngaia ae ti kabongana n te tai aei, ao tao e *valid* ni karokoa iraua te tai ngaia are ti aki moa kainanoa te mwaiti ibukin ana *license* te *Software* are ngaia ti kabongana ibukin te *ID Card* n te tai aei, ngkana e ibuobuoki ane, e rabwa.

Tibiika: Ngaia te Tia Tei mai Maiana

Hon. Vincent Tong: Ko rabwa te Minita iaon ane, ngkana ti manga ruo rikaki nakon te *Head* 279 iaon te *Special Expenditure,* kona noria bwa te ririki ae aio ao akea te Atu ni mwane ane ao ngkai ti manga katautaua te ware ae boou ae $4,000 n te ririiki ae na roko, I ataia bwa e uarereke te ware ma tao ti uoua te titiraki iaon aio, tao tera raoi te *Special Expenditure* aio ao e aera ngkai e a tibwa *introduce* taiaoka, ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tarakabu Martin Tofinga: E rabwa riki *Madam Speaker* ao e koaua tanan bwai tabeua akana karekeaki n rekereke naba ma karaoan ara *ID Card* , iai bwaai naba aikana a karekeaki ao n te tai aei are ti na teimatoa n *maintain* ao tao ni katoamaua riki aron mwakuriana n noraki ma kainanoan te *ID Card* bwa ai tera ae e a roko kainanoan te tai aio, tanan mitin, mitin bwaai aikai, are te kerikaki arei tanan *Software* ao ngkane aikai tanan *printer* ma tanan raa n aron akane, e rabwa.

Tibiika : Tia Tei mai Maiana e nakoim,

Hon. Vincent Tong: Ao tao ai bon kabaneana te Minita tao ti manga waerake nakon 219 iaon te *Local catering* n te ririiki aio, $6,000 n te ririiki ae na roko, $15,320 ko kantaninga bwa e na iai te raka n te mwaiti ae $9,320, e kona ni ti Kabwarabwara e aera e raka te *catering* , ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tarakabu Martin Tofinga: E rabwa riki *Madam Speaker* ao e rabwa riki reitan tanan titiraki ni kan kamataata ibukin ane 219 *Local Catering* ao taben ara aobiti, kanga e irekereke ke iai ana kataratara karaoaki tanan *workshop* n aron tanan *Bills workshop* ane tabera teuana ibukin tenan Tua n te ririiki ae na roko, ***Procus*** *Tranining workshop* aio are kakaraoaki ni katoa uoua te tai n te ririiki nakoia ana c*lient* te *Custom Offices* , akane naba kanoana, *Human Right workshop* aia mwananga nako aon aba, kanoana nako akane, ian tabeia n rekereke ma tanan *awareness* kamataata ao te nan *workshop* n aron akana a tataneiai te aba iai ni iteran te ***Catering*** ke tao te nan *Services* aikai, e rabwa.

Tibiika: Tia Tei mai Arorae e nakoim

Hon. Teima Onorio: Kabwara au bure te Tia Babaire I ti kan reita te titiraki iaon ane kanga te *Internal Travel* ngkana ko tara are te *OPL* ao iai te mwaiti ae $56,000 tabun ao I ti kan ongora bwa tera ana katautau te botaki ni mwakuri aio ibukin kawaran Abamwakoro tao iai ana Abamwakoro ae iangoi, ao e kanga aron kawarakin abamwakoro ao e nakon te bubuti ke bon iai kawaia aika a bon *plan* ibukin te ririiki ae boou Tia Babaire, I kakoaua bwa n au Abamwakoro naba ao bon iai naba kainanoan te itera ane Tia Babaire, e kona ni kamataata aio te Minita taiaoka.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tarakabu Martin Tofinga: E rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa te bwana n aine, bwanan tei Arorae te Tia Tei mai Arorae temanna ke ana Tia Tei Arorae ae karineaki, n rekereke ma te *Internal Travel* ao ana *program* te *OPL* ibukin karaoakin tanan *Cases* i *Outer Islands* ao aio e irekereke ma bon nakon ana *number* te *Client,* mwaitia ana aomata ake a roko ni kainanoa ana ibuobuoki te ana aobiti aia Roia te botanaomata, nanona e bon nakon kainanoakina ngkana iai aika mena iaon aba e na bon kona ni kawaria n aron ane, ngaia ane bukin te kerake *Madam Speaker* e rabwa.

Tibiika: E a bon bane ara titiraki iaon ara Atu ni kabanemwane aei ao N na kanakoa ngkane te kaoti nano iai, bwa te Atu ni kabanemwane ae 37 ibukin *Ministry of Justice n* te mwaiti ae $3,598.328 e na tei bwa rabwatan te Tietura n te Biira aei, akana a butimwaia ke a kangai Eang ao akana aki ke a kangai, Tiaki
Akana a butimwaia “Eang” akana aki, e nakoia akana a butimwaia, tia manga tara ara Atu ni kabanemwane iaon ara Tietura ane 38 ibukin te *Leadership Commission* n te mwaiti ae $4,48750 ao I a kanakoa te

maroro iaona ibukin te kaotaota Taan Tei, e nakoimi te maroro

Ao titabo ma bon akea ae kan kaotaota iaon te Atu ni kabanemwane ane bwa tao e bon nakoraoi ao I a kanakoa te kaoti nano iaona

Bwa te Atu ni kabanemwane ae 38 ibukin *Leadership Commission* n te mwaiti ae $448750 e na tei bwa mwakoron te tietura n te Biira aei, akana a butimwaia ke kangai Eang, akana aki ke kangai Tiaki,
Akana a butimwaia "Eang" akana aki, e nakoia akana a butimwaia.

Tia nakon are imwina, bwa te Atu ni kabanemwane ae 30 *Subsidy Grants and Other Commitment* n te mwaiti ae $89 te mirion 764 tengaa, *sorry* kabwara au bure $84, tera ae riki n au ware aei, $89764.40, iai te kanganga kam kakarongoa, an kabwara au bure, I taku bwa e a *decimal point* arei ngaia I a manga bon manga bon titiraki tera ae riki n au *figure* aikai, kabwara tebure, N na manga kaetia,

Te Atu ni kabanemwane ae 30 *Subsidy Grant and other Commitment* n te mwaiti ae $89,764,401 iaon am Tietura N na kanakoa te maroro iaona, e nakoimi Taan Tei akana kan maroro ni kaotaota e nakoimi Taan Tei,
Te *leader* n te Kaitara e nakoim

Hon. Tessie Eria Lambourne: Kabwara au bure te Tia Babaire ma I kona n okira n are te *Ministry of Justice* ao *Leadership Commission* bwa e kaokoro te nambwana ane e mwakoro n te Biira ma are n te boki ma e kanga raoi bon aia *quote* 30 ke 37, I taku bwa te *Ministry of Justice 30* ao te *Leadership Commission 31* ma ti ngkana arona bwa tao e na kaokoro, e aoria n ae eti raoi, ko rabwa ti ane kabwara au bure.

Tibiika: E raoiroi bwa I atia ni kaotinano iai ma n aron ae mwakoro iaon au *Budget book* 37 *Ministry of Justice* iaon au *schedule* naba bon 37, tera ae kanga e kaokoro iai ae n aron ae ko taekinna te Tia Tei.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko anganai, kabwara te bure, kabwara te bure e bure ae I taraia, ao ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa *Leader* n Kaitara ao tia waakina ara, I a tia ni kauka te maroro iaon te Atu ni kabanemwane ane 30 ao e nakoimi Taan ngkana iai ae kan maroro iai ao e bon tara n ae akea ae kan maroro iaon te Atu ni kabanemwane ane ao tia kanakoa ngkane ara kaotinano, bwa te Atu ni kabanemwane ae 30 ibukin *Sudsidy Grant and Other Commitement* n te mwaiti ae $89, 764,401 e na tei bwa mwakoron te tietura n te Biira aio, ake a butimwaia ke a kangai Eang ao ake aki ke a kangai Tiaki,

Akana a butimwaia “Eang” akana aki, e nakoia akana a butimwaia,

Tia manga nakon ara ATu ni kabanemwane ane 347, kabwara au bure, 345 *Contributions to Development Fund* n te mwaiti ae $46,795,753 ao I a kanakoa nakoimi Taan Tei te maroro iaona ni kaotaota,

Ao bon akea naba ae kan maroro iaona ao N na kanakoa bwa te kaoti nano nakoimi Taan Tei, bwa te ATu ni kabamwane ae 345 ibukin te *Contributions to Development Fund* n te mwaiti ae $46,795,753 e na tei bwa mwakoron te mwakoron te tietura n te Biira aei, akana a butimwaia ke a kangai Eang, ao akana aki ke a kangai Tiaki,
Akana a butimwaia “Eang” akana aki, e nakoia akana a butimwaia.

Ngkane Taan Tei ti nang nakon ngkane te maroro te ikota ni kabanemwane iaon ara Tietura ane, ao n te mwaiti $2655, an kabwara au bure, te mwaiti ae $256,524,839 bwa I a kanakoa ngkane te maroro iaon te ikota ni kabanemwane ane iaon te tietura ane, e nakoimi Taan Tei.
Taran ae akea ae na maroro iaona ao N nang kanakoa ngkane bwa te kaoti nano, bwa te ikota ni kabanemwane ae tei iaon ara tietura n te mwaiti ae $265,524,839 e na tei bwa mwakoron te Biira aei, akana a kariaia ke a kangai Eang ao akana aki ke a kangai Tiaki,

Akana a kariaia “Eang” akana aki, ao ane ngkane are e a katabwanina raoi kometenakin ara kataumwane ibukin 2020, ao tia nakon ara bwai are imwina.
An kabwara au bure I a mwaninga taekan te Aran te Biira,
N na kabwaninna raoi bwa mina e aki eti kabwatakin ara Biira,

N aron ae kam noria Taan Tei ao iai teniua mwakoron te Biira ane bwa iai 2,3,4 are e oti n te moan *page* ao N na kanakoa te kaotinano ngkana kam kukurei iaon mwakoro akana teniua akane, ma imwain ae I kanakoa te kaotinano N na kaokia moa nakoimi ngkana iai mai titiraki iaon mwakoro akana teniua akane, 2,3,ao 4 iaon te Biira, e nakoimi Taan Tei.

Ngkana akea ao N nang kanakoa bwa te kaotinano, bwa mwaokon te Biira ke aika *Section 2,3,4* e na tei bwa mwakoron kanoan te Biira aei, akana a butimwaia ke a kangai Eang, ao akana aki ke a kangai Tiaki, akana a butimwaia “Eang” akana aki, e nakoia aika butimwaia,

Tia nakon ngkane aran te Biira ae uarereke bwa aran te Biira, imwain ae I kanakoa te kaotinano iaona ao N na kaokia nakoim Taan Tei ngkana iai ae kan maroro iaona, ao N na kanakoa ngkane aran te Biira ane uarereke, te kaotinano iaona, bwa aran te Biira ae uarereke te *Appropriation Bill 2020* e na

butimwaeaki bwa mwakoron te Biira, akana a butimwaia ke a kangai, Eang ao akana aki ke a kangai Tiaki, akana a butimwaia, "Eang" akana aki, E butimwaeaki.

Tia nakon ngkane aran te Biira are e abwabwaki ana *Long title* te *Bill* ao imwain ae I kanakoa ao N na okiri moa ngkami Taan Tei ngkana iai ae kan maroro iaon aran te Biira ane e abwabwaki ane, ke ana *Long title* te *Bill* ngkana ake ao nang kanakoa te kaoti nano iaona, bwa aran te Biira ae abwabwaki are e tei bwa mwakoron te Biira e na riki bwa mwakoron te Biira aei, akana a butimwaia ke a kangai Eang ao akana aki ke kangai Tiaki, akana a butimwaia, "Eang" akana aki, e nakoia akana a butimwaia, ao e a bon tabwanin raoi ngkane kometenakin ara Biira iaon ara kataumwane ibukin 2020, ao tia nakon ngkane ara komete iaon ara Biira are imwina,

KOTEMENAKIN TAIAN BIIRA

HE. Taneti Mamaau; *Point of order*

Tibiika: Ngaia uotiko te Beretitenti am *point of order*

HE. Taneti Mamaau: E rabwa bwa are tina nang waaki iaon are kometenakin ara Biira are te kauoua, ti ti kan *seek* am *ruling* te Tibiika ke am babaire bwa are ti ataia bwa iai ara onoono ane e buti ana onoono te Tautaeka n reitaki ma ana onoono te Kaitara, ti kan *seek am ruling* bwa ti taku bwa e a *out of order* ana *ruling* ana onoono te Kaitara, e aki riai ni maroroakinaki bwa are e bon totokoa te Biira, ke tao e buoka te Biira ao iai ma are e bon totokoa te Biira,

Ao te kauoua tein naba ana onoono aika buti kanga aki rangi n ota bwa kanga e nang kamanena te *clause* ngka ti taku bwa e aki rangi n ota, ngaia are ti bubuti am *ruling* man ara itera ae e a riai n aki rinanoaki ara onoono bwa e aonga n ae ti waakinako bwa tokina e na rangi ni bane ara tai naba rinanon ana onoono ae te bae e a bon totokoa te Biira, ao e rarabwa.

Tibiika : Ao ngaia N na ti kaoka ami, N na ti anga au maroro teutana iaon te *Amendment* are e roko mai iroun te Kaitara bwa ngkana I aki ataia ngkana tao N na bon ti *seek* ana *view* au *Legal counsel* I aki ataia ngkana te taeka ae *clause* e kabonganaki iaon te *Amendment* ngkana e na iai te *Amendment* nakon te *Bill* ke e aki ao te kauoua kanga I kakaea naba te *rules* ae kanga e na aki butimwaea te onoono ma inanon ara *rules* ao kanga bon ake ane ma ngkana kam anganai teutana au tai bwa N na ti maroro iai ma au *Legal Counsel* ao I a manga okiri ngkami.

Ao kam kan *break* bwa are e bon abwabwaki e aoria n are ngkana ti oki ao tia *break* tao 10 riki te miniti bwa ti aoria n ae ti unga nakon are imwina,

Hon. Alexander Teabo: *Point of order* Tibiika

Tibiika: Ngaia tera am *point of order*

Hon. Alexander: E a tia n oki te Auti bwa I taku bwa ti komete n ae nako, e tuai tabekaki, bwa are ngkai kai ti *break* ao e tuai toki ara komete bwa tina manga kometena naba ara Biira are imwina,

Hon. Alexander Teabo: Inanona are e na tabekaki te *Second Readings*, eaki karaoaki?

Tibiika: E aki bwa a karaoaki tanan *second readings* ngkana a bane ara komete iaon are *Salaries and Allowances*, ngaia are ti kanakoa te komete arei e tia tia manga kanakoa iaon are booia Taan Tei ao ngkane ao ti tia ao tia manga nakon ara bwai ake imwina are ai te *Second Reading* , ma ngkana ngaia tia *break* , 10 miniti ao ti oki, e kanga ngkane 10 te miniti, tao 14 te miniti, te 13 nakon 9 ao ti oki ikai, 13 te miniti nakon 9 ao ti a oki nakon ara tabo aei, ao tia *break* moa teutana.

MOTIRAWA IBUKIN 10 MINITI

Tibiika: *point of order?*

Hon. Tessie Eria Lambourne: *Point of order* Taiaoka

Tibiika: Ngaia e nakoim te *Leader* n te Kaitara

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko raba te Tia Babaire ao tao te *point of order* iaon kanga tanan are kona bon karaoa am babaire ma I taku bwa te moan *point of order* are ti riai n aki karina ara *Amendment* bwa ti totokoia, I taku bwa ti aki ane te Tua, I taku bwa ngaira aei tabera bwa te karao Tua, ngkana e aki *pass* ara kaoti ke tao nanora n te moan tai ma ti na bon teimatoa bwa are aei tabera, kanga e nang kamimi ngkana a nang katukaki tanan karao Tua man karoa te Tua aei.

Te kauoua te Tia Babaire I taku bwa tanan *Amendment* are e karin te Beretitenti, aki ngaira n ara koaua aki *in order* bwa te *Amendment* ae te *notice* ae ti karin, te *Amendment* nakon te Biira, ao ngaia aia *Amendment* ai nakon te Tua are rabwatan te *Principle Act* ngaira iroura e aki *in order* aia *amendment* aikai, ao ngaira aikai ara *amendment* nakon te Biira, ae te Biira aei ae kanga e *propose* te *amendment* nakon te Tua, eang ngaia kanga ti ane ara *point of order* iaon are kanga a mwaneweaki te Tia Babaire, ko rabwa.

Tibiika: Ngaia ko rabwa te *Leader* n te Kaitara n am *point of order* ao am kamataata ao iaon am onoono iaon te Biira aei ao ngkane nang kanakoa kanga imwin au maroro ma au *Legal*

Counsel ao aikai ngkane kanga bwaai aika ti atia ni bonnanoi, ao ibukin te *concern* iaon are kanga kabonganan te taeka ae *clause* iaon te onoono iaon te Biira ao n aron ae I *advise* naki ao te *clause* ke te *section* bon titebo ngkana a kabonganaki ibukin te *drafting* n te onoono ibukina bwa e tuai kabwataki te Biira, ao kanga e bon *relevant* ane ngkana kona karaoi am onoono ao e aki boou aei a mwaiti naba onoono aika a tia ni karaoaki ao ni kabonganaki te taeka ae *clause* nakon te onoono nakon te Biira.

Te kauoua ngkane iaon are tera ngkoa are teuana are e tabekia te Beretitenti ian are a totokoa te Biira Taan Tei ke Taan Tei man te Kaitara ao ngkane ti kataia naba ni kakaea ara *rules* iaona ke te Tua are e na kona n ekanako iai inaomataia Taan Tei ni kona manga karaoa aia onoono nakon te Biira ao kanga ti aki kunea ane naba iaon ara *rules* ae ngkai ao tao bon iaon ara Tua ni kairiri n te tai aei, ngaia are kanga irou ngai I taku bwa ti kona ni waaki ma te onoono are e a tia n tabekia te *Leader* n te Kaitara te Tia Tei temanna mai Abemama ao bon te *Leader* n te kaitara are Hon. Tessie Eria Lambourne ma ngkane bon iai au *concern* ti teuana ana karinrin, e *concern* naba au *Legal Counsel* ao bon ni kaineti riki ma ane te karinrin iaon ane ibukin ane *clause 5 ,* ti aki, ngaia *clause* ti aki *sorry* N na ti taraia raoi, ngaia *clause 5* are kanga e karina iai are ibukin kanga bon ibukin te *Leader n te opposition* are nanona ngkanne kanga ti taraia bwa e a tara n ae *money motion* , ibukina bwa ai manga ke kanga e a karina are e *add on* te kabanemwane, kanga e ringa ana rabwatan te kabanemwane, ngaia are irou ngai ngkana e kukurei te *Leader* n te Kaitara ao ti na kona ni katuka ane ana karinrin ane ao ti na waaki ma ake nikirana, ao e nakoim te *Leader* n te kaitara.

HE. Taneti Mamaau: *Point of order*

Tibiika: I tia ao I anganiko te Beretitenti bwa kona *point of order,* ao I anganiko moa te Beretitenti

HE. Taneti Mamaau: Kabwara te bure e aoria bwa are ti bon uneakina naba are, e aoria bwa are koa tia n *consult* am *Counsel* ma ngai bon menau naba ikai I tuai man nonora naba ae ngkana te mena ao te *clause* ao e aki aitara ma are te *section* , e aoria bwa are e a nako ma irou ngai e kakamanenaki riki te *clause* tanan *contract* , kanga ane otara, ma n te tai aei are e koaua ngkai tia rangi ni minomino bwa are te *clause*, tia manga tara te *section,* tia aki anne te kantaninga bwa kam na buoka riki te ease *of referencing* nakon ae koaua bwa kam bon rinanona ao kam bon kariaia aei ibukin te *drafting* ma e aki bebete ara mwakuri iai, ane ngkane te bae ti mena bwa are kam a kakangai, kanga n aekan ane e bon *refer* nakon te *clause* ao e manga

refer nakon te *section* ai manga A,B,C ao arei n te *Act* kanga I tangira e na *consistent* bwa n te Biira e bon mena n te *section* ao A,B,C ao ngaia e kamena te *clause* ao *Roman I, Roman II,* ngaia are irou ngai e aki bebete ane irou, ma e aoria bwa are tao ane, ma e aoria ni mena n te *record* are ana mena am kauntira I taku bwa are bon te *Drafting* moa ngkai *for drafting reasons* e kona naba ni kamanenaki te *clause* ma are ti ane ara mena bwa e aki ibuobuoki nakoira.

Te kauoua ngkane e a bon ti ane riki ma are iaon are e mena e aoria bwa are ko a tia n anga am *ruling* iai te Tibiika ma are ti bon ataia bwa ae aki rangi kanga nakoraoi naba ma a bon totokoia ao a manga kanakoi aia onoono, bon ti ane ngaira ma e aoria bwa tia taraia n ara *rules* n ara *New rules* bwa e aonga n aki kona ni bane te tai iai, ae ngkana a bon totoko ao tera ae ana manga ke tao a totoko ke a boutoka ma ni kangai ti boutokaia ma te tangi n nano bwa ti na karaoi ara onoono e tikiraoi riki ngkane ane, nakon are a bon kaotia nakon bwa ao e karaoaki te *division* ao a bon totoko naba, ngaia are irou ngai e aki ke e a bane buaka ana mwane Kiribati bwa tera ae na oneia ao are a bon totokoia, ane ngaira ae ti kateitei iaona, e rabwa.

Tibiika: Ngaia e rabwa te Beretitenti.

Hon. Betero Atanibora: *Point of order*

Tibiika: Antai ae na *point of order,* ao kona n angania au tai te Tia Tei mai Abaiang I a butiko ao I tia ao I anganiko,

Hon. Betero Atanibora: Ngaia

Tibiika: Ko rabwa, I nang nora am *concern* te Beretitenti ao bon ane bukina bwa are tao iai ngkai rinanoan ara *rules* ngkana tera ngke kam kona are e a bon nakoimi ma ngai ti , e kakawaki are ti kairaki inanon ara Tua ni kaetieti, ane ae nang kakawaki, ngaia are kam na kukurei n au *ruling* ae I anga n te tai aei ao kam na aki karaoia bwa tao kam na aranna bwa tao tera, kam na ti butimwaia, bwa ibukina bwa I mwakuri nakon ara Tua ni kairiri ae ngaia ti kairaki iai n taainako, ao tao bon kabwakan ara Tua aikai ngkana kam taku bwa iai kabwakaia, e nang *timing* raoi bwa are iai ngkai rinanoan ara *Rules of Procudure* iroun te komete are kateaki ao ane naba teuana te bwai ae nang kakawaki kai ti kona n nori kabwaka akana ti taku bwa iai kabwaka aika ti nori n te tai aei, ao N na kanakoa nakoim te *Leader* n te Kaitara bwa terana ae kona *point of order* iai.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ao tao N na kaekako moa te Tia Babaire ao iai te titiraki are ko kareai ngkoa imwain te *point of order* , ti kariaia ane are e na kanakoaki are kanga te karinrin arei, are n *clause 5* , ao are iai au *point of order* are ibukin ana

onoono te Beretitenti are karin, bwa are e aki rangi n ota, tao e mangaongao n are te *clause* ma n otara are te *clause* bwa te onoono aikai onean te Biira, bwa tanan onoono nakon te Biira ao tao e ti na ibuobuoki ni Kabwarabwara bwa are te *clause* are ti mwaneweia n ara onoono aei e na nakon ana *clause* te Biira, ao are e mwakoro iai *section* e kaineti ma te Tua are te *Principle Act* , are e bitaki are kanga ti *propose,* ti *counter propose* nakon te *Principle Act* are ngaia e oneaki n te Biira aei, ngaia ane kaokoron ngkane te *clause* bwa are ngkana ti kangai te *clause 1* n te Biira aei, ao ngkana iai *section* ngkane te *section* are e nakon te Tua, are te *Principle Act.*

Eang ma au *point of order* ngkoa arei bwa are kanga te *amendment* are ana *amendment* te Beretitenti kanga te *amendment* nakon te *Principle Act* ao tanan *Amendment* ngkai ae tina maroroakin nakon te Biira, kanga ane ara *point of order* bwa e aki *in order* ana *amendment* te Beretitenti are e rin n ana *notice* ake uoua, bwa te *Amendment* nakon te *Principle Act* ma ngkai te *notice of Amendment* ni kaineti ma te Biira, ane ngkane ara *point of order,* ko rabwa.

Tibiika: I taku bwa akea te kanganga iaon onoono aika wene ikai ao ti nang riai ni waaki nakon are e a tia n anga ana *ruling*

Hon. Betero Atanibora: *Point of order*

Tibiika: N na ti kamota moa au maroro, E a tia angaa ana raa, n angaa au *ruling* mai iaon te taibora, ni kauoua onoono aika karaoaki aikai N na butimwai ao a *inline* ma ara *rules of Procedure* ao ti na kanakoa ngkane ara komete iaon ara Biira are e a tia ni wene imatara n te tai aei, ngkana iai moa am *point of order* te Beretitenti

HE. Taneti Mamaau: E koaua bwa are ti na uneaki bwa are te *amendment* n ana taratara te *Leader* n te Kaitara tao te taetae ae ti na bwaina te *clause* ngkana te Biira ae na oneaki, ma ngkane are akea aei atakin te mena, ngkane nakekei ngkana ana tabeka aia onoono a kamena te *clause* ngaira ngkana ti tabeka ara onoono ti kamena te *section* e angaa ngkane, ae ngaia are kangai e a kanga bwa are ongongon tei Kiribati e nangi mangaongao, bwa are nakekei ana mena te *clause* ao ngaira te *section* e aera kai kam a Kaman aki kaetira mai imwaina, ngkana e koaua bwa e aki rangi n ota naba ara onoono bwa e na iraki raoi are tam taku tao e taku ami aobiti bwa ngaia ana *language* te onoono ae eti, ma irou ngai ti ngkai ae a tabeka aia onoono nakekei te *clause* ao ngaira ti tabeka ara onoono te *section* engaa ngkane ae nang iraki bwa are te ongora iroun Kiribati riki te aomata are e bon aki ane e nang minotaua ngkane, ngaia I kangai tera ngke kam kona riki n taratara te itera aei, bwa e ngae ngkana te *drafting*

tera ma e kakawaki e ngkana ti na maroro n ara Auti aei e na ti tetikina aron te taetae iai, bwa are e koaua bwa tao e raka riki aia bebwa n *lawyer* kain te itera arei ae ngaia tao ane ae a kananona bwa ngaia ngkana te Biira ti te taetae ae kona kamanena te *clause* are ane aia taeka ngkai ana taeka te *Leader* n te Kaitara, ngaia are e *out of order* ara *language* ae te *section* ma are e aoria bwa are e bon iai *lawyer* aika bon kona ni kauntaeka ma ngai ti tabeakina ngkane te *consistence* ti n te *language* ao n te ongora, bwa are ai tabemi bwa ke te aomata are ongora are e aki ata taekan te Tua ke ana *language* te Tua, e bon kona n ota ngkana tia kakai naba n taetae n ti teuana te taeka, ma ngkai ane e nang kangai, ao ai tera te *clause* e manga taetae nake iterana, tera te *section* bwa are ngaira ti na bon kateimatoa ara taeka ae te *section* nakekei, te *clause* ma n tara ngkane kamangan ngkane te ongora ao e rabwa.

Tibiika: E raba te Beretitenti ao N na angan moa te Tia Tei mai Abaiang bwa iai ana *point of order* ae na kanakoa, ao e nakoim te Tia Tei mai Abaiang,

Hon. Betero Atanibora: Ko rabwa *Madam Speaker* bon ti uoua au *point of order* bwa te moan, te *Bill* aio kanga e *money motion* irouia kain te *private member* bwa are n te *current Salary* iroura a irakea ngkane kain te Kaitara ao e tuai bwati e tuai bwati aio, bon ara *current salary* ao ngkai a irakea nakon te mwaiti ae iaon riki are mai imwaina, ane ae te *Money Bill* ti aki tabera ngaira *private member* n aron ae bon te Tua ae e ataki, tabeia Minita.

Te kauoua are a bon tia n totokoia *Madam Speaker* ao bon aia totoko ngke arona bwa e aki *pass* akea aia onoono ngkane, ngkane kanga tera ngkane uan ane, kanga ti aki ngaira nora kanga e a bon aki *logical* ane e ti nang ongoraea te onoono ane, e rabwa.

Tibiika: I a tia ni Kabwarabwara are e ngae ngke a totoko ma I a kakaea te Tua ae na kona n tuangai iai bwa N na totokoia bwa anaki kona ni karaoa aia onoono, ao ane ngkane ae e a katokai ikane, bwa akea, ao ane bukina ae I butimwaea te onoono.

Te kauoua ibukin are k otaku bwa e *money motion* ao are I atia n taekina te *section* ke te *clause* are e taekinna ke are I noria iaon ana onoono ane 4 are ibukin karinan ana *entitlement* ke ana *privilege* te *Leader* n te *opposition* , ao ane ngkane ai bon totokoia n te tai aei, I a tia n tuanga te *leader* n te *opposition* bwa ngkana ti roko n ane ao e na totokoia, ma ti a tia naba n ikota aron ana, e ngae ngke e riringa rabwatan te Biira are iaon booia Taan Tei, boomi e aki *inflate* ana *expenditure* te Tautaeka, bwa e kakea, ao ngkana ko *overall* te *overall total* iaon ke te *Overall Sum*

iaon te Biira are te onoono, ke iaon te onoono arei, e aki naba *inflate* ana kabanemwane te Tautaeka, kanga ane ke ana kataumwane iaon te *Salaries and Allowances* , kanga ane ti rinanona mai imwaina, ma ibukin ae ngkai imwin are te *break* arei, ao ane ngkane ae I a tia n anganaki te *advise* iaona ao I nang Kabwarabwara ngkana arona bwa e aki *consistence* aron te *term* ae ti nang kabongana ae *clause* ao *Section* ma te bwai ae kakawaki bwa a bane n eti, ngkana ti kabongana *clause* ibukin ara *drafting* ibukin te *Amedment* iaon te *Bill* ao ti butimwaea ane, te Beretitenti ngke ko kabongana *section* iaon te *Amendment* iaon te *Principle Act* ao ti butimwaea ane, ane raoi ngkane kanga, kanga matatau ae I a tia n tuangaki irouia au *Legal Advises* iroun au *Legal Counsel* , ngaia are ngkana kam taku bwa kam kukurei ao tia aoria ni waakinako bwa e aoria n tia ami *Salaries and allowance* ao e a *pass* e nakoim te Tia Tei mai Butaritari.

Hon. Tinian Rehier : Tibiika I kabwara au bure ma kanga otau ngai, tanan onoono ake a na karaoia kain te Kaitara, ana karaoia iaon te onoono are iaon ana mena te Tautaeka, ma a naki kona ni karaoia iaon te *Principle Act* , bwa ngkana ana karaoia iaon te *Principle Act* ao nanona bon te Biira teuana ngkane ae ti tuai *discuss* ngaira n te Maneaba aio, ngaia are au koaua ngai iai ngkana a tangiria n onea are n te *Principle* are akea inanon ana *Amendment* te Tautaeka ao bon te Biira teuana ngkane, ana riai ni bon tabeka te Biira teuana bwa are ti tuai n *discuss* ane te *Principle of* tanan *Changes* akekei, ma ana ti kona ni karaoi aia onoono iaon te onoono are karaoia te Tautaeka are ti atia ni maroroia n te Moanibong ke te Kauabong ae nako aio te Tibiika, ane otau n te mena bwa ngkana arona ngkana a nang onea ngkane ane te *Principle Act* a tuai reke ngaira ara tai ni maroro iaon are aia onoono ane ana karaoia,ma ti a tia ni maroro iaon ana onoono te Tautaeka are karaoia ae ngaia ti taku ngaira ngkai bwa e nang karaoaki n te tai aio, ngaia are ngai irou I taku bwa ana ti kona n tabeka tanan onoono nakon taian onoono are e bon karaoia te Tautaeka, an aki kona n tabeka te onoono nakon te *Principle Act* aike ti tuai *debate* ikai n te *First* mena, ane ngai kanga otau te Tibiika ma I kabwara bure iai.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei mai Butaritari ao ngkebong ao e bon bane buaka naba au tai n *go through* ami Biira aei ao au iango are kangai bwa N na angan moa te Kaitara bwa e na kanakoa ana onoono iaon te Biira, ke ti roko n te *section* teuana are iai ana onoono iai ao N na anganna ao e na kanakoa ana onoono, bwa I tia ao kanakoa te kaoti nano iaona, ngkana e aki *pass* ao tia nakon ke ti kaokia nakon are ana

onoono te Tautaeka, tia nako rikaki ni karokoa ti a manga roko n are e kurati iai ami onoono N na manga bon manga angan naba kaitara bwa e na karaoa ana onoono iaon te Biira, ngkana aron bwa e kai *pass* N na manga angan ngkane te Tautaeka bwa e nang karaoa ana onoono iaon ana Biira, kanga ane tarakina irou ngkebong bwa I bon bwakanako au tai n taraia bwa bwa e kanga arona imwin naba n aron naba ana *advise* au *Legal Counsel* ao I taku bwa I taraia ao I taku bwa e na akea te kangaanga ngkana arona bwa ti waaki iaona bwa ana onoono te kaitara e bon nakon te Biira ae I matara aei bwa I bon toana *section bu section* ao I kataia n ana *clause* nakon te *section* teuana iaon te Biira aei ao I bon nora , I nakon teuana I *note,* I nakon teuana I note, ana onoono te kaitara aei e bon kaineti nakon ma ti aki bwa aei manga ana onoono te Beretitenti I bon iaon ana Biira aei, ana Biira ae ti tuai kabwatia, ao ana onoono te kaitara iaon naba te Biira aei, are ti tuai naba kabwatia, ngaia are nanona uoua te onoono ae roko inanon baira bwa teuana bon ana onoono te Tautaeka iaon ana Biira ao teuana bon ana onoono te Kaitara iaon te Biira naba are ti tuai kabwatia, nanona onoono aikai ti tuai kabwati ao te Biira ana aei ti tuai kabwatia, kanga ane otara iai ma ai tera ngkai arona ae kanga e na nikiraoi iai bwa ngai irou ti nang waaki ao arei aron au iango are I kangai bwa are ti na angan moa te Kaitara bwa e na tabeka ana onoono iaon rabwatan te Biira, ao ti tia ti kanakoa te kaotinano, ngkana e aki butimwaeaki e aki butimwaeaki, ao I a manga kanakoa te kaotinano iaon te *section* iaon te Biira are n aron rabwatana iaon te Biira, ngkana e butimwaeaki, e butimwaeaki, tia manga nakon are imwina, kanga te aekaki, I a tia ni karaua ni kamatebwaia ngkebong e bon mate au bong ngke e nukanibong, ao ngkai e a manga bwakanako naba ara tai ao au kantaninga bwa kam na kukurei n te bwai ae ti na karaoi nakoimi, ti na karaoia ian ara *rules* ao ian kabaeara ngkana, N na bon kabwara bure nakoimi are kam a nora te kabwaka ngkai , ngkana kam taku bwa iai kabwakan ara Tua ni kairiri ao ngkane kam a kona ni iangoia bwa tera ae kam na karaoi iai, ao ngkana ibukin te *consistency* n tanan *terms* ake ti na kabonganai I a bon nang karautaeka bwa are ti aki ngai te *lawyer* ao te *clause* ao te *section* ao ti ataia bwa ana nang *confusing* nakoia ara botanaomata ma I bon ataia naba bwa e bon nang kangaanga te ota irouia ara botanaomata n aron karaoan ke onean te Tua, ngkana ti *go through* ngaia are tao ngkana I anganiko te Minita ibukia Aine ao tia waaki naba nakon are imwina bwa e aoria n tia, e nakoim.

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa Tia Babaire ao tao ibukin kauarerekean

ane ngkana ti ibuobuoki te Tia Babaire bwa are tao ana tabeka te Kaitara ngkana tia kaoti nanon iaona bwa e aonga n ae aki, ngkana ti kaoti nano ao e aonga n ae are e baiti kanoan te mena, nakon are ti na manga rinanon ana onoono, ngkana tia kanakoa naba te kaoti nano e aonga n are, bwa are te tabeka ae kanga n onoono, ngkana e na botau ma ane iroum, ko rabwa.

Tibiika: I aki ongora raoi tera ae ko nanona e nang aki tabekaki te onoono ma ti kabwata naba te Biira aei ke kangai,

Hon. Martin Moreti: Kanga n otara kanga titabo ma iai ana tabeka te Kaitara ae tangiria ni kan onono n aron are ti ataia ao ana tabeka ane ngkana ti kona n anga te kaoti nanon iaona e aonga n are e a bon tia naba bwa ti na karaoa te onono iaona ke ti na aki e aonga n are e baiti, ngkana e na boraoi ma ane iroum te Tibiika, ko rabwa.

Tibiika: I taku bwa ane naba teuana angana bwa are te bwai ae kakawaki e na nako ti te kaotinano inanon te auti aei bwa e butimwaeaki te onono ke e aki, iaon te Biira ane ae nang kakawaki ibukin kabwatakin ara Biira bwa e na riki bwa te Tua ngaia are ngkana ti taku ke ngkana I kangai ke ngkana I tuanga ngkai te kaitara bwa e na tabeka ana onono ao I a nako naba, I a kona n ae I a tuangi naba ngkami bwa te onono ae karaoaki iaon te Biira ao I a kotei naba tanan *section* ni kabane, teuana imwin teuana ao I angani naba ngkami te kaoti nano iaona, kam butimwaia ke kam aki, ngkana kam kariai ane, ao ti nang waaki nakon ane.

Ngkai e bon *still in committee* te Auti n Tei ao ngkane ti nang waaki nakon ara komete iaon ara Biira ibukin te *Salaries and Allowances of Members of Maneaba ni Maungatabu* 2020 ao ngkane ngkai iai onono aika wene imatau n aron are ti atia n taekin ao I tangiria ngkane bwa N na angan moa te Kaitara ba e na kanakoa ana ononon n aron are e a tia n tabekia are e a tia ni karokoa inanon baira n te tai aei,

Ngkane ti nang nakon ti nang waakina ara komete, ti na waaki moa man *section 2* ma n aron are ti atia ni boraraoiakinna ao N na kanakoa moa ana onono te kaitara are e a tia ni karokoi imatan te Maneaba ni Maungatabu bwa e na kanakoi ao I a kanakoa naba, e a booti naba ni kabane ana onono akane ao tabeu ngkane bwa N na kotokotoia iaon ami Biira aei bwa tia kanakoa naba te kaoti nano iaona, ao N na butiko te *leader* n te Kaitara bwa ko a kanakoa am onono.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ngaia ao ko rabwa te Tia Babaire ao tao e na rangi n ananau bwa are N nang kanakoi n teuana te tai, ao ko rabwa.

Tibiika; Bon anaa am tai

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ngaia ko rabwa te Tia Babaire ao aikai ngkane ara onono nakon te Biira aei n aron ane e a tia ni buti nakoia Taan Tei, ao ara moan onono e irekereke ma ane mwakoron te Biira ane te moan are nambwa 1 ao te onono ane kanga te onono ae nang uarereke kanga ti kaetan nenn te taeka are *"Act"* e na mena imwin *Amendment* e aoria n are e *Read* are te *Act* e na mena imwain 2020 ane kanga bon ti kairuan te taibi, ma e nang kakawaki ae e na ke kanga kaetan nen ane.

Ane te moan onono nakon ane mwakoro teuana n te Biira aei, ao te kauoua ngkane n onono ane e irekereke ma ane te kauoua n mwakoro n te Biira ao aei kanga ngkai ti bon mena naba inanon 2020 ao kanga tao e na kanga e na aki rangi ke tao e na tei ni kamanga teuana ara Biira aei ngkana arona bwa e a *pass* n aron taekan ane, ma are ara onono bwa ti na kanakoi taeka akana *be deem to have* bwa e aoria n are bwa e tuai roko te ririiki are ti tangira bwa e na waaki mai iai ara Biira aei, ma ngkane e na warakekaki ngkane ni kangai bwa te *"The Act shall come into effect on the 1st of January 2021"* ane ara kauoua n onono te Tia Babaire

Ara kateniua n onono e irekereke ma mwakoron te Biira aei are te kaua ni mwakoro, te kaua ni mwakoro are irekereke ma te bitaki nakon te tietura 1 ke te moan tietura n are te *Principle Act* ke bon rabwatan te Tua are ngaia e na oneaki, ao ngkane ara onono n aron ane e mwakoro n ara bebwa ane ao ti na onea are ana onono te Tautaeka are e na onea te ware ae 22388 nakon 63582, ngaira ngkane ti na onea are 63582 nakon te 31791 ao ngkane n aron naba ane te mwakoro ane B ian te Biira aei ane 4B ao ti tangiria naba n ara onono aei bwa ti na onea naba ana ware te Tautaeka inanon ana Biira aei are ana ware are 58280 ti na oneia nakon 29140.

Te kateniua ngkane tao n onono ni kaineti ma te mwakoro ae 4 aei n are C ao ti na onea ana ware te Tautaeka ae $55,450 nakon $27,725.

Te kaaua ngkane n onono iaon te Biira aei ane mwakorona 4 n are 4D ti na kan onea naba ana ware te Tautaeka are $52,450 are onean booia Taan Tei nakon te ware ae $23,260 ao ngkane ngkoa are n aron tein are ngkana e waerakaki ngkane ao ane tein warekana ngkane are n rabwatan te Tua, ma I taku bwa ane e a bon mataata akana imwina, ma aei kanga ti ma are ngkana arona bwa e rinanoaki ao ngkane iai ngkane angkoa teina, ngkane ara onono ngkane are imwina are e kaineti ma mwakoron te Biira aei ane 5 mwakorona 5 ane kanga e na bita *section 3* mwakoron te Tua are 3, ao ngkane kanga bon oin te onono aei kanga ti karinan ane te kauoua bwa

ngkane bon ti kaokorona ti ane te kauoua n rain ane are *"By deleting sitting allowances in column 4 of schedule 1"* kanga akea ngkane te bitaki nakon ana onono te Biira aei ma ti karinnan ane bwa ti noria bwa e ti onea te Biira aei e ti onea rabwatan te Tua iaon taekan te *sitting allowance* ma ngkane are n te tietura e tuai ngkane bitaki ngaia are ti karinna ian aei bwa are na kabanea raoi te onono nakon rabwatan te Tua ao ti rabwatana are e oneaki ma e bon tiku naba n are ngaia *column 4* n *Schedule 1* taekan te *Sitting allowance,* ngaia kanga ae titabo ma ae ti aki onea ngkane are ana onono te Tautaeka ae ma ti ti karinrin iai.

Ara onono ngkane nakon are mwakoro 6 n te Biira aei are mwakoro 6 are te bitaki nakon *section 4* n te Tua kanga ane ngkane ara onono iai bwa ti na kamaunai ni kabane ana onono te Tautaeka iaon te Biira ni kaineti ma ane 6 ane, ngkane iaon ngkane mwakoro 7 n te Biira aei are te onono nakon *section 6* ke mwakoron te Tua are te kaonoua ao aei ngkane ara onono nakon te Biira bwa te Biira aei ni kaineti ma kanga tanan *Subsistance Allowance* kanga te mwane tao ni mwebuaka ibukin mwamwanangaia Taan Tei , ao ngkane ane ngkane ma nanona kanga bon te onono raoi ae ti karinna ikai ngkana a taraia Taan Tei ao iai te taeka ae ti karinna imwin are *South Tarawa* are n te Biira are te onono nakon 63A ao ti kananaua ngkane ti karini taeka bwa e aoria n are e mataata riki iaon ane ao aei e kaineti ma mwanangan te Beretitenti ao te Minita nakon aon aba itinanikun Tarawa, ao ngkane ti karinna are te taeka are *"and or, His or Her Island constituency* nanona are ngkana e mwananga nakon are bon abana ao ngkana e naki reke irouna aei, kanga nanon ane, ane ngkane ara onono akea te onono ngkane nakon are te mwaiti ma ti karin taeka aikane bwa e aoria n are e ti reke iroum ngkana ko nakon aba ae ti aki abam, ma ngkana nakon are bon abam ao e na aki reke ngkane iroum te mwane ni mwengabuaka ao ngkane are ane are 63A ngkane ara onono are imwina are e kaineti ma mwakoron te Biira aei are B are B are e na kamauna mwakoro 63B n te Tua ao e na onea mwina n are ngaia ane e mwakoro n te Biira, ngaira ngkane ara onono bwa ae ti na onea ana onono te Tautaeka aei are iaon 63B nakon ane e mwakoro ara bebwa n onono ngkane kanga bon te onono n aei kanga titebo naba ma are mai ieta bwa are aei e kaineti ngkane ma te mwananga *nako Kiritimati, ao ngkane ti ti* kakarina ngkane are *"and,* or *" his or her Island consistuency* are nanona bwa ngkana te Beretitenti ke te Minita kain Kiritimati ao ngkane ae kakin naba are mai imwaina, e aki naba ngkane reke irouna te mwane ni mwengabuaka,

Ngkane ara onono are imwina e kaineti ma mwakoron te Biira 7 naba ane *C* ao te Biira ane, mwakoron te Biira ane 7C e onea ke e karaoaki te karinrin nakon rabwatan te Tua ane 63E ao *F* are aika a boou ane mwakoron te Tua aika boou, ngaira ara onono aei bwa ti na kamaunai naba kanoan ana onono te Tautaeka n te Biira ane ao teuana bukin ae ti oneia bwa kanga bon arona kanga ti onea te taeka are *South Tarawa* nakon Tarawa Teinainano bwa aei kanga ni bon kaineti ma aron ara Tua iaon tanan electorate ao akea te *electorate* ae *South Tarawa* bwa Tarawa Teinainano ngaia kanga ane teuana ao ti onea naba are *Subsistance allowance* ao ti oneia nakon te *Special Duty allowance* ae kanga ibukia Taan Tei ae iaon Tarawa, bwa are e aoria n are e aki bwa are te *Substance allowance* ngkana ko mwananga ni mwakuri n te tabo teuana are tiaki am tabo ngaia are ane ma ti nora naba iai ana onono iai te Tautaeka ma kanga ane ara kantaninga iai ma ngkane ane ngkane ara onon ma kananaua riki ngkane, ane ara onono n 63E are n te Biira aei, ara onono nakon te Biira aei bwa ti ane kanga te bitaki, are 63 F are n te Biira aei are te onono nakon rabwatan te Tua are te karinrin ao ti kataia ni Kabwarabwara nako riki are e na nanonaki ikai, bwa ao ane ngkane taekana nanona kanga ti kananaua aei bwa e na *apply* nakoia *spouses* ngkana a *accompany* te Tia Tei ke are buia nakon ni mwanangana nakon te aba, ma te tabo are a mwananga nako iai e na riai n tiaki aia tabo ni maeka ke aia *station* are mwakuri iai, kanga ane ti ti karababa nako ni Kabwarabwara riki bwa e aoria ni mataata are kanoan ane, ngkane ara onono are imwina ni irekereke ngkane ma are mwakoron te Biira ane imwina are 8 are ni kaineti ma kanuangan buun te Beretitenti ao ngkane are ara onono are e na kamaunaki,

Te onono ngkane are imwina are nakon mwakoron te Biira ane 9 ao ara onono naba iai bwa e na kamaunaki bwa are bon iai are kawain tao te *disposal* n tanan bwai aikai ae ngaira iroura ae e a bon kona naba n tobwaki ian are te *Government Financial Instructions Disposal*, ara onono ngkane are imwina e na bon irekereke ma are mwakoron te Biira ane 10, ao ara onono iai are e na kamaunaki naba, nanona are e na akea te *Responsibility Allowance.*

Ngkane ara onono ane imwina e irekereke ma mwakoron te Biira ane 11 ane te onono nakon te *Section 12(1)* ao aei are irekereke ma te *Clothing Allowance* ao ngkane angkoa ti na onea are n te Biira ane nakon ane ngaia are ti karinna ikane are irekereke ma kanga ti teuana kanga te bitaki bwa e na bon rin te *Clothing Allowance* e na ti reke iroum ngkana ko mwananga nako tinaniku

ibukin karaoan tabem, ane ngkane te kaokoro, bwa are aei are n te Biira ngkana ko mwananga ke ko aki e na bon reke naba iroum te mwane ane ao ngkane tia kauarerekea te mwane nakon $1000 aei are kanga n aron ara maroro e kaineti ma kanoan ana riboti te tarabunare, ao ngkane te kauoua ni kabane n onono ngkane are kanga tanan mwakoron te Biira ane 13, mwakoron te Biira ane 13 ara onono iai bwa e na kamaunaki, e na kamaunaki ngkane ane ngkane ibukin are e na karauaki raoi riki n rinanoaki aron taekan te *Retirement Allowance* ao ngkane are ara onono ara kabanea n onono bon e nakon mwakoron te Biira ane nambwa 14 are bon te kabanea naba ao ngaira ara iango iai bwa e na kamaunaki bwa e na karauaki naba raoi ni barongaki arona ao kanga teuana naba ara taratara iai bwa kanga e aki rangi ni kaineti ma booia, boora ao kanunangara, are te *Salary and Allowance* are ngaia te Tua aei e kaineti nakoina, ao ngaia ane naba bukin totokoan are mwakoro 8 n te Biira are kaineti ma buun te Beretitenti ibukin are te Biira aei ibukia Taan Tei ibukin , booia ao aia *Allowance* Taan Tei, ao ngkai buun te Beretitenti ti aki te Tia Tei ngaia are ane naba bukin are e na aki mena n te Tua aei ao tao ngkana ane e noraki riaina e na kakaeaki riki nnena tao n te Tua teuana, aikane kanoan ara onono are ti karinna te Tia Babaire are nakon te Biira aei ao aikai are e a bon kaineti ma kanoan ara maroro ni moan warekan te Biira n onono nakon booia ao kanuangaia Taan Tei ao ai te tarabuanare, ao aikane te Tia Babaire ae I taku bwa a bane kanoan ara onono aikane ao I a kawenea imatan, I manga kaokia nakoimi ao kam bati n rabwa,

Tibiika: E a tia n tabekaki te onono iaon kibu akana a tia ni mwaneweia te *Leader* n te kaitara ao bon iai naba katotona imatami ao N na kanakoa ngkane te maroro iaon te onono ngkana iai te kan kamataata iaon kibu akana tia ni mwaneweaki iaon te onono n te Biira aei, e nakoimi Taan Tei ao tao bon akea ae kan maroro iaon te onono are e a tia n tabekaki n te tai aei, te Tia Tei mai Nonouti e nakoim.

Hon. Ieremia Tabai: Tibiika ti iaon are *Procedure* ke bwa I taku bwa e bure bwa ngai n aron otau bwa te bwai ae kona karaoia kona *go through* ana *bill te Tautaeka ao ti roko iai ao ngkana iai te Amendment* ao e na uotia ngkane ao ti na *quote* iaona, *one by one* bwa te *bill* ngkai ae ti *consider* ana *Bill* te Tautaeka, ngaia bwa ti na riai n *go through* ane ao ngkana ti roko n te *section* ao bon iai te *Amendment* iai ao ngkane arei ana *amendment* e na teirake e na *move* ana *amendment* ao e na *explain* bwa ti aki nanona bwa ti bon taekina ao akea naba, ti na *explain* bwa bukin tera titiraki bwa e aonga n ota te Auti n Tei aio ao aio tia boti naba ni kabane ao ane *most and usual* , ao

ara *Procedure* ae ti taneiai, ngkana iai te *Amendment* aio ma roko n te *clause* aio ao te *section* , antai ana onoono ao tei ngkane te aomata arei ao e taekina bukina ana onoono, ao ane ae ti kantaninga ao ngkai ko tuai *go through* ana *Bill* te Tautaeka arei ao ti nang *go through* naba iaon te bwai ae ti teuana, kanga e aki *make sense* irou ma e aoria bwa tia ongora iroum.

Tibiika: I karabwa au bure te Tia Tei mai Nonouti bwa I taku bwa ngkana ti *go through* te Biira aei ao bon bwaai *section* ao N na bon kanakoa naba nakon te Tia Tei are ana onoono bwa e na karaoa ana onoono, ao N na manga bon kanakoa naba te kaoti nano iaon ana onoono nakon te Auti aei, bwa e butimwaia ke e aki, ngaia are ngai irou I taku bwa kai ti karaoa aei I aki ataia ngkana kam taku bwa e nang kairua ma ae bon nako *section by section* ana onoono ao ngai ngkane ngkana nang kanakoa te kaoti nano iaona ao I kawena ngkai te kan kamataata iaona tanan onoono aikai ngkana iai te kan titiraki ke tera ao kam na bon teirake n titiraki iaona, ma ngkana kam taku bwa akea e kan titiraki iaon te onoono are e a tia ni kanakoa teuana imwin teuana, ao ngai ngkane ngkana nang kanakoa te kaotinano iaona tiaki are I a ikoti naba ni kabane, N na bon atonga te *section by section* te onoono are e tabekaki iroun te *leader* n te Kaitara, bon tabeu ane ngkane bwa N nang karaua ni rinanona teuana imwin teuana, bwa kam na kabwatia ke kam aki, kam na butimwaia ke kam aki, ngaia are ngkai I a kanakoa, I ataia bwa bon iai te *Procedure* are mai imwaina are kam ae ngae n kam a bon ngae n iria ma ngai irou ngkai I tara aei irou ti rinanon naba te Biira aei, ti rinanon naba te onoono ao ti rinanon naba are teuana imwin teuana ma tao I a bitia ngkane n te aro are I angan te Rita n te Kaitara bwa e a karaua ni Kabwarabwara ana onoono akane, teuana imwin teuana, e na onea arei bwa ibukina bwa arei ao arei ao arei, e na onea arei ibukina bwa arei ao arei, iaon are te Biira are uotaki iroun te Tautaeka ngaia ngkane ngke e a tia ni kabane ana onoono are e taekin n te tai aei ao ngai ngkane I a kawenea ao I a kaokia nako Auti bwa iai ae kan kamataata ke e kan titiraki iaon te onoono bwa e na kanakoa ngkane ana titiraki te Auti iaon te onoono are e tabekaki n te tai aei, ngkana akea ao ngkane I a kanakoa naba te kaotinanon ao N na kanakoa ngkan te kaoti nano, *section by section* iaon te Biira ane e mena imatara n te tai aei, e nakoimi Taan Tei.
E uara te Tia Tei mai Nonouti e rau nanom iai,

Hon. Ieremia Tabai: Kabwara au bure Tia Babaire I tuai bati n ota bwa are ngkai I kantaningaia ngkai bwa ara Rita e na *move* ana *Amendment* arei ao n *explain* teuana, e tia *quote* manga *move* n are iaona teuana, ane

naba n otau Tia Babaire ae na karaoaki, bwa are e na *explain* bwa bukin tera ae kainanoia ao ane ngkane ae tuai karaoaki man ara itera ane *it my will,* ma ngkana arona bwa e kam taku bwa e bure ao waakina,

Hon. Taoaba Kaiea: *Point of on order*

Tibiika: Ao tai baku moa, te *Leader* ngke ko kanakoa am onoono ko aki kabwarabwara bwa tera bukin am onoono ngkai ko a kanakoi ngkai ko aki Kabwarabwara n aekakin are ko tabeka teuana, *Amendment for Clause* ke *section one* ao n na bita arei bwa bukina bwa arei ao arei, I taku bwa ko aki taekina ane, n aron are ko taekina are te *clause 2, clause 1* ao Kabwarabwara bwa e aera bwa e na mena *Act* ko bitia ian are e aki ke *aqua* are e mena *Act* imwain *Amendment* e kanga, e kanga te bitaki are ko karaoia, e mena imwain are *Amendment* ao ngkane ngke ko Kabwarabwara bwa e riai ni mena imwin te taeka are *Amendment* bwa ibukina bwa arei, I taku bwa ko karauko ni Kabwarabwara, I karauai ni kakauongo ao ko bane ni Kabwarabwarai ko *rebill* are ana mena te Tautaeka ao ko kauarereke nakon arei ibukina bwa, I taku bwa e karaoa ane, kanga I karauai n ongora n ana Kabwarabwara te Rita n te kaitara ao e taekin akane,

Hon. Taoaba Kaiea: *Point of order*

Tibiika: Ngaia tera am *point of order* te Tia Tei mai Tarawa Teinainano,

Hon. Taoaba Kaiea: Ko rabwa Tia Babaire I taku ngai bwa N na ti teirake bwa I taku bwa ko a tia ni baireia te Tibiika ao a tia naba ni baireia kain Auti aio ao antai te Tia Tei mai Nonouti bwa e nang manga urua am babaire ma te babaire aei, I taku bwa ti nang riai ni waaki ma are e a tia ni baireaki te Tia Babaire ma I taku bwa e kabanebuaka te tai are ti nang manga tiku ni manga maroroakina aio mai imoana, tao e a bon tia baireana ane te moan tai mai iroum ma ngkana tera aron mwakam te Tibiika ngkana ko bon manga kanakoa mai iroum ma ngaira ti taku ngaira bwa e a tia ni baireia te tabwanin aio bwa ko a tia n anganna te moantai kai e a tia ane, ane au *point of order* te Tia Babaire e rabwa.

Tibiika: Akea te kangaanga bwa e kakawaki te bwai aei bwa are te Biira ao e na riki bwa ara Tua, ngaia ane bukina I karaua raoi ni kamataata aron au babaire bwa e aoria n are e a tia raoi ara komete ikai ao akea manga waeana ma I taku bwa ngkana eti au kamataata ane nakoimi bwa I taku bwa ko a tia ni Kabwarabwarai am onoono akekei ni kabane, e nakoim te Rita.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Babaire ao tao iai mwakorona ae I aki raoi nang bwa I a ti kamena naba te ware ma are I taku bwa ngai naba otau are

ngkana ti a roko n te Biira ao ngkane ti na bon *debate* ngkane aikai n aron bon kawaina ma tao ni Kabwarabwara ara ware aikane te Tia Babaire bwa tao e kakawaki ae a ana bane , I aki nang ni mena bwa e aera kai ti na oneia, bwa are aikai are a kaineti ma kanoan ara maroro ni moan warekan te Biira are kauarerekea te ware ane n te Biira ane nakon are e a tia ni kawenea te tarabunare n ana riboti bwa tao aikane ae tao I aki rangi ni kamataatai inanon au tai ni maroro ae ngaia tao ane e aki ongo raoi raou n Tia Tei mai Nonouti bwa I bon aki nang taekin ni Kabwarabwarai akana tanan ware I taku bwa e kakawaki ngkai bwa ti aikana ware ibukin boora Taan Tei bwa e aera ke tia kauarereke nakon ane ao ane ngkane are e kaineti ma kanoan ara maroro ni moan warekan te Biira bwa tao ngkana arona bwa a mataata ngkane aikane ao I taku bwa ake nikirana are taekan bwain te auti ao are e na bon nakon ao bon iai te Tua are ngaia ane ae ti tangiria bwa e aki kanga e aki nang noraki riaina bwa e na mena ikai bwa are kanga ti aki naba taran ae te *Allowance* bwa are aei bon te mena, ko rabwa.

Tibiika: I taku bwa akea te bwai ae I bitia ikai ngkana ti taraia bwa are ngkana ti bon rinanon te Biira *section by section* ao I kaokia nakon te Tia onoono, ngkai te bwai ae I karaoia ibukina bwa uoua te onoono ae roko ao *proper* riki ae N angan tera te position bwa ena karaoa ana onoono moa nakon te biira are ana biira te tautaeka are mena nte tai aei bwa ti na kana koa ara kaotinano iaona ao ngai ootau itaku bwae ngkana e kabwarabwara ngkana ikanakoa te onoono eti kanakoa ana onoono antai te tia tabeka te onoono ao itia ia kanakoa naba nakon te auti n aron ngkai ae ikaraoia iai ae kan maroro iaon te onoono ngkana akea ao ia kanakoa naba te kaotinano iaon te onoono anne bwa e buti mwaeaki ke aki.anne raoi kanga aron ae ti karaoia n ae te biira naba ae nako anne aron kawaina ngaia ngkana kam taku bwae ma ngai irou anne kabanean tamaroana n te tai aei ao ti nanga waaki bwa I kaoka ngkai nakoimi Taan Tei, iai ami *copy* n tanan onoono ao e a tia n taekinn ana onoono ni kabane te *leader* n te Kaitara, ngkane nang kaokia nakoimi, iai ae kan maroro iaon ana onoono te Kaitara te Tia Tei ao te *Leader* n te Kaitara ae Hon. Tessie Eria Lambourne n aron are e a tia n tabekia, N na kawenea nakoimi kain te Auti iao kibu ake e a tia ni bane ni wareki bwa e kan onei iaon ara Biira, e nakoim te Minita n Ibukia Aine.

Hon. Martin Moreti: Tia Babaire I ti kan nora ana onoono te Kaitara ane bwa kanga titabo ngkane aio e a manga *amendment* te bwai are e a bon tia ni *pass* are $2000 e a manga *reduce* nakon $1000 ngaia are kanga aio ngkane te bwai e a moanna n anganira bwa tia manga raraoma

bwa are kanga titabo ma aio e a manga *Money Bill* bwa are titabo e manga *reduce* te mwane ae e a bon tia ni *pass* n te moan wareware are ni manga *$1000,* kanga e a bon tia ngkoa n $2000 ao ngaia ngkane e *reduce* kanga ti au kan kamataata nakon te onoono aio.

Tibiika: I taku bwa ko kona ni kakekiraka te kabanemwane ma ko aki kona ni karaka, ian ara Tua, are I taku bwa ian ara *rules* ane ibuobuoki iai *Legal Counsel* , iai are ian ara *rules* are ko aki kona n *increase* ma ko kona n *reduce* , ma ngkana iai am kan maroro iaon te *section* ke te kan kamataata iaon ana onoono te *Leader* n te kaitara are e a tia n tabekia ao ko katea baim bwa kona taetae iaona ao ko kotea te *section* ke te *clause* n aron are kabongana ke te kibu ane iaon ana onoono bwa kona taetae iaona ibukin te kamataata, ao I a kanakoa nakoimi Taan Tei,
Tia Tei mai Nonouti, e nakoim

Hon Ieremia Tabai: Tia babaire n aron otau ngkai bwa ti a moana te maroro iaon te *Amendment,* I kan buoka te *leader* te Tia babaire ao ni buokia ni kamataata bwa bukin tera ware ae ti Karin ngkai, e bebete kaekan ane Tia babaire bwa aio ana ware te *tribunal* ae ti karinna ikai, ao aio te Tia babaire ae e a 42% *increase* iaon ae ngkai,

H.E Taneti Mamau: *point of order*

Hon. Tebao Awerika: *Point of order* te Tia babaire

Tibiika: Ngaia ao N na ti anga moa te *point of order* e aera kai e rangi n rawata te kanganga n ara Biira aei, ngaia e nakoim

Hon. Tebao Awerika; Te *point of order* aio bwa ko butira te Tia babaire bwa ngkana iai ara *comment* iaon tanan onoono ake e tabeki, e tabeki te *leader* n te Kaitara ao ti na teirake n taekinna, ma ti aki n ae ti na manga *elaporate* riki ke ni kabwarabwara nako riki te bwai ae a tia n anganaki te *leader* n te kaitara bwa e na taekinna, ko rabwa Tia babaire.

Tibiika: Bwa are ti na kaeta otara iaon te bwai aei, I atia n tuangi ngkami are te onoono bon akea te kaokoro ngkana I warekia nakon *section 2* are iai ana onoono iai te *leader* n te kaitara ao I anganna naba, iai te onoono ae roko, iai ana onoono te *leader* n te Kaitara *section 2* kanakoa ma onoono te *leader* , e teirake ao e kanako ana onoono iaon *section 2* n aron are e tangiria bwa e na oneia nako iai, e tia ao I a kawenea nakon te *floor* nakoimi taan tei ke I kaokia nakon te Tautaeka bwa e kaeka, bwa iai ana titiraki ni kaineti ma te onoono arei ke akea, kanga ane aron te *Procedure* iaon are aron ae ti bon kokometenna ara Biira kai akea te bwai ae bitaki, ma

ibukina bwa te bwai ae bitaki bwa I angana naba n teuana te tai bwa e bane ni kanakoi ana onoono, ao N nang kanakoa ngkane te maroro iaona, ngaia kanako am *point of order* te Beretitenti.

H.E Taneti Mamau: E rabwa ane ao are otara e a tia ni kabwarabwara te *leader* are ngkai kai e a manga bwa kanga otara ngkai ana manga kaoki naba aia *debate Principle* are e a tia, ngaia are ti bon kangai, ai tera nanona are e a bon totokoia ao a manga karekea angan riki ngkai n *open* naba aia *debate* , bwa e bon oti iroun ana taeka te *leader* , ma e bon kangai ti na *debate* , ngaia are I kangai akea te *debate* ngkai iaon te mena bwa ai te komete ngkai, ma are bon ane ae I anga ngaia are ti bon bubuti e a bane te tai bwa are e a tia te *Principle* , ngaia ane ngkane are e a tei Tia Tei mai Nonouti, ma are kona kamatairikiko n taratarai akane, bwa iroura e aki rangi n raoiroi ibukin ana mwane Kiribati ae e a bane iaon te bae e a tia, ma a ti karekea te *window* nakai, karekean aia ianga riki, ao ngke bon raoiroina riki a bon boutokaia ao ngaia e a kaai naba ni manga te maroro iaona, ma te bae ko a tia n totokoia ao ko nang manga karekea riki am tai ni manga kaoki am *point* akeke am maroro ake e a tia e a rangi ni bane buaka te tai iaon te komete, tia mena ngkai iaon te komete,

Tibiika: I taku bwa akea te bwai ae bitaki, ngkana e anga ana onoono n te *leader* n te Kaitara ao bon ane arona e na ti teirake ni kanako ana onoono akea te *debate* , N na ti kaokia nakon te Minita *concern* ke bon te Beretitenti bwa e na e na kaeka bwa te Beretitenti ibukin te onoono arei, ao e na kanakoa, e na kanakoa ana maroro iaona ngkana iai, ao e tia ngkana bon akea te maroro iaon te onoono are e tabekaki ao I a kanakoa naba te kaotinano iaona bwa kam butimwaia ke kam aki, ane raoi te *procedure* iaona, e tia ngkana kam aki butimwaia iaon *sections* akekei ao I a manga kanakoa ngkane te kaotinano iaon teuana imwin teuana kanoan te Biira ae e a tia are e tei bwa kanoan te Biira imwin te onoono, ao ane raoi, kam butimwaia ke kam aki ai ngaia naba, I taku bwa akea te bwai ae bitaki ma tao ibukina kanga e boou ae I karaoia aei ao au kantaninga bwa e na kabebete naba aron rinanoan ami Biira ma e aki urua te *Procedure* ke te *Principle* ae ti a tia ni mena inanona ibukin rinanoan ara Biira ke kometenakin ara Biira man taai aika a tia nako ane raoi, N na kanakoa nakoim Tia Tei mai Betio ao I a kanakoa naba ngkane te kaotinano iaona, ao e nakoim

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire e korakora karineam iroura ao ko a tia ni kaotinakoa am babaire bwa e na kanakoi ana onoono te *leader* n te kaitara n aron ae e a tia

ni karaoaki, ao imwin are e kanakoi ana onoono n aron are ko a tia ni baireia te Tia Babaire ao ngkane ko a tia n taekinna bwa e nang kanakoaki ngkane te kaotinano, ao ngkai kanga titabo ma e na manga iai te bitaki ngaia ae tia bubutiko bwa e korakora karineam iroura ao ti a butiko bwa ko a bon tiku iaon am babaire are ko a tia ni kanakoa n te moan tai, ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Eang akea ae I kona ni ira nanona, akea ae N na ira nanona inanon te Auti aei tao te Tautaeka ke te Kaitara ma I kakaea raoi au kabane ni babaire are tia rinanon ke kometenakin ara Biira aei ao e riki raoi bwa te Tua n akea waeana, ao ane raoi bukina ae I karaoa raoi au babaire, ao akea te kangaanga ibukin tera ma tera, ma I kataia ni kabwarabwara aron ae ti karaoia ngkai, N nang kanakoa te kaotinano bwa I kakaea bwa iai te kan, ae kan maroro ke e kan kao kaota iaon tanan onoono ake a tia n tabekaki n te tai aei mai iroun te *Leader* n te Kaitara, iai *copy* ke iai katoton te onoono kam kona ni kotea te *section* teuana ma teuana are e a tia ni karaoa ana onoono iai te *Leader* n te Kaitara ao e nakoimi Taan Tei.

Ao kai bon akea ae kan maroro iaon te onoono are e a tia n tabekaki nakon ara Biira ao N anga ngkane te kaotinano iaona,

Bwa mwakoron ke *sections* aika N na taekin N ana onoono, n te onoono are e a tia n tabekaki n te tai aei iaon *Clause 1* , *Section* 1 N na taekinna n aron are e na *consistence* ma ara mena, iaon ane kibu 1 ane te *short title* ao iaon ane *section 2 ,* iaon ane *section 4* ane 1-4 nikotaki ma ane *section 4* are iaon te *schedule 1* are A ni karokoa D ao nikotaki ma te *section* 5 iaon ane *1,2,3* ti aki kabwara au bure iaon ane 3,1 C *and 2* ao ni ikotaki ma *column 4 of schedule 1* are e na kamaunaki ni kabane ao iaon *subsection 3,2A* ao 3,2B bwa e na oneaki imwina n are *3,(2)* ao iaon te kibu ane 6 are e na kamaunaki ni kabane rabwatan te *section* ane ao iaon te *Clause* ke te kibu ane 7 are e na karaoaki te onoono n nakon ane e tabekia te tia onea te kibu akana 6,3(A) ao 1(E) ao are 6,3B ian naba te *Clause* ane 7 ao 6,3 e na *repeal* ane 6,3 B n aron ane e a tia ni mwaneweia ao are 7 C are e na karina te *new paragraph* are 6,3 E ao F, ao 6,3 E n aron taekan ane mwakoro iaon ana onoono.

Te onoono naba iaon *section 8* ane e na kamaunaki ni kabane te *section* ane ao te onoono naba iaon *section 9* are e na kamaunaki naba ni kabane ao te *Clause 10,3* are e na riai naba n *deleted* ni kabane ao te onoono nakon *Clause 11* iaon *section 12,1* are na oneaki mina n aron ane e oneia iaon ana onoono ao iaon *section 13* are e na bon riai naba ni kamaunaki ni kabane ao iaon *section*

14 are e na kamaunaki ni kabane, akana a butimwaea te onoono ke a kangai Eang ao akana aki ke a kangai Tiaki,
Akana a butimwaia "Eang" akana aki "Tiaki" e totokoaki te onoono nakon te Biira aei,

Ao tia nakon ara bwai are imwina. N na kanakoa ana onoono te Tautaeka ngkane bwa e na karaoa naba ana onoono n aron are e a tia ni karaoia te *Leader* n te Kaitara, ao e nakoim te Beretitenti.

H.E Taneti Maamau: *Madam Speaker* kabwara te bure ngkana I bubuti tao 5 te miniti te *break* bwa iai te bwai ae I noria n au mena, ngkana ko kukurei ao ti maroro riki ao e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti, I taku bwa e bon riai ni kaetaki raoi ngkana iai te kairua ae ko a tia n noria n am *amendment* ke tao tera ao I anga te *break* 5 *minute* ti oki ao tia manga waaki, tia breaki moa.

BREAK 5 MINUTE

Hon. Tessie Eria Lambourne: *Point of order* Tibiika

Tibiika: Ngaia tera am *point of order* te *leader* n te Kaitara e nakoim,

Hon. Tessie Eria Lambourne: Tibiika tera ngkai ae taningaia Taiaka bwa ti kan mataata raoi bwa iai tanan bitaki ae ana karaoaki ke tera ngkai bwa are ti nang waaki iaon tanan *submission* are a tia n roko i matara ao I aki ataia bwa tera ngkai are tia manga taningaia ao tao ti ti kan *put on record* kanga aki kukureira n aron ngaira ti kantaninga bwa ko mena teuana ao ti kanakoa ara onoono n te Biira, are ngke teuana te *clause* teuana ao te *clause* teuana, kanga n aron ke ko *group* tao iraua te *clause* ao ngkai titabo ma I aki ataia ngkane n te *record* bwa e na mataata aron tanan bitaki are ti kawenei ke a naki, kanga ti ane ti ti kan *put on record* ara *point* aikane bwa titabo ngkai kanga e na mangaongao ngkai te ongora iaon are te tanan onoono aikai bwa are akea ae kona ngkane n *follow* n aron are e mena ane, ma ai tera ngkai ae ti taningaia te Tia Babaire bwa are tera tanan onoono ke bitaki ane ana manga karaoki ao are aikai bebwa ngkai ae ti nang riai ni waaki ma ngaia, ao I taku bwa e aki riai ae iai ae manga anganaki aia tai tao ibukin tera riki ae ana karaoia, kona tara naba ane te Tibiika bwa aei e bon ke kanga e bon nang e a *unusual* n aron te mena n are ai rabwatan te Biira, akea au kangaanga ngke I tabeka are au onoono n teuana te tai ma I kantaninga bwa kona kamena are teuana imwin teuana bwa e aoria n are e mataata, ngkai I taku bwa e mangaongao ngkai aron ara waaki, ko rabwa.

Tibiika: N na karaua nanom te *leader* n te Kaitara I taku bwa e nang

mataata ngke I kanakoa te kaoti nanon, ngke I *open* te *floor* nakoimi Taan Tei bwa iai ae kan titiraki iaon te onoono ao ane ami tai, ko a teirake, ko a katea naba baim, *either from ,* bwa Taan Tei kam na kamataatai ngkami bwa tera te onoono ane, ngkana e katea baina tao te Tia Tei tao mai Butaritari bwa e kan titiraki iaon am onoono are tao iaon *clause* iraua bwa tera bukina ngke, ke kanga te *clarification* bwa are ai te *committee stage* , ai akea te *debate* , ao ngkane kona kabwarabwara bwa tera bukin am onoono arei ao arei ao arei, I taku bwa ane ae bon ara *Procedure* iaon ara *Committee* ara komete, ao e nang mataata ngke ko kanakoi am onoono ao ngkane I a kaokia nakon arei ai ngaia arei ngkane arona are e karaoia iai, ngkane N na manga angan naba te Tautaeka bwa e na karaoa ana onoono n aron naba are ko karaoia, ao N na kanakoa naba te kaotinano iaona n teuana te tai n aron naba are tanan *sections* are e a tia n *Amend* bwa ai akea te *debate* iaon te *Committee stage* kam riai ni mataata iaon ane, akea manga te kauntaeka bwa ti te *clarification* iaon tanan *Amendment* are kam uoti nakon te Auti, ngaia e nakoim te *leader.*

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire ao e koaua tao are n ara *rules* aikana 54(1) (2) kanga ibukin ara komete, akea te maroro iaon te onoono, te maroro are ko kanakoa ti iaon are te onoono ma ngaira ti kantaninga ae kona karaoia are ngke tia roko n rabwatan te Biira, kanga ane akea ara kangaanga are ko karaoa te maroro n teuana te tai, ma ngkane tia roko n rabwatan te Biira ao ti kantaningaia bwa tao kona mena teuana ao uoua, ao ko kanakoa, tao 3,4 ko kanakoa ao are ti aki manga taekina ke tao ko a taekinna naba n are n aron are ko taekinna ma ngkai ko a bon bane ni boti n teuana te tai ti aki ataia bwa e na reke te ota iai ke e na aki, kanga ti ane ao I ataia akea te *debate* ma tao iai, e na kona ni iai te *debate* tao iaon ma ti aki te *Principle* ma ane kanga ti ti kan kaotia *on record* bwa e aoria n ae oti ae ane kanga tabeaiangara ngkai n aron waakinan are e a tia ni waaki, ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te *Leader* n te Kaitara I taku bwa N aron are I kamataata n aron are I kamataata n aron ana babaire taibora, I taku bwa ngkane ngkai e a tia ni karaoaki te onoono ao e tuai n tia te onoono are teuana, N na manga kanakoa, e tia ao I manga kanakoa naba te kaoti nano iaona, ngkana iai *sections* akana ana oneaki bwa a butimwaekai ao ti na *note* iaon ara Biira aikai, iaon ara Biira, ao ngke I tia ni kanakoa, e nako te onoono ao I a manga kanakoa naba n aekakin are ko karaoia te *Leader* n te onoono arei iaon *section* arei, arei, arei, akana a butimwaia ke a kangai, iai te kan maroro ngkana akea ao I a

kanakoa ngkane te kaotinano, ngkana e butimwaeaki ao tia *note* naba ngkane bwa iai bitaki ke te onoono nakon ara Biira, e tia ngkane ao tia rinanon naba ara Biira, *section by section* ni karokoa te bane bwa tin ang kabwatia, ao e nakoim, iai am *point of order* , I angan moa te Tia Tei mai Betio te kauoua bwa e a nang kainano ni kateiteia baina,

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire ngke ko moan otinako ao ko karaoa ma babaire ao ko bon taekinna are kona kaokia nakon te Tia tabeka te onoono ke te *Leader* n te Kaitara bwa e na taekinn ana onoono ni kabane, tain waeana ane, ma ngke e nang waaki te waaki ao e a tibwa waeaki, bwa e a tia te babaire e a tia n otinako am babaire, ao ane ngkane te bwai ae ti manga mimi bwa ana riai ni kaman waeia mai moana, ma aki ao ngke ko a waakina are ko a tia ni baireia ko a tia n ongora nanon te Auti aio bwa tera aia iango ao mai imwin ane ko a kaotinakoa am babaire ae ngaia are I taekina ti nang karinea, ao ngke ko kaotinako am babaire, tain waeana ane, ni kangai ao taiaoka bwa ti aki kona n ae e na mangaongao n aron ngkai ae taekinaki ngkai, ai aron ngkai ti a oki oki naba ao tia ni waki te waaki, ko rabwa.

Tibiika: E rabwa te Tia Tei I taku bwa e bon ti kan kaota, e ti kan *note* kanga aron te babaire are I a tia n anga te Kaitara ao e rabwa aron te kamataata akea te kangaanga, ma I taku bwa ti nang riai ni waaki, bwa e aoria n ae bane ma I ti kan, I *note* am *point of order* are teuana bwa tera ae ti tataningaia ao I bon tataninga naba ana mena te Beretitenti bwa are bon iai naba ian ara *rules* ngkana I taraia bwa I taku bwa e a nang bubura te bitaki iaon ana *Amendment* ao ngkane e bon riai n anga te *notice* iai, ngaia are N na kaokia bwa N na ti ongora bwa tera te bwai, bwa N na kanakoa iaon ara onoono n aron are e a tia ni karokoa inanon bain te Auti ao ngkane ngkana arona bwa iai te bitaki ae e a bon nang bubura ngkane I a kona ni manga *apply* te Tua are ngaia are e na kona ni ira nanona ibukin ana onoono, ngaia ao terana am *point of order* te Kaitara e nakoim, te *Leader* n te Kaitara e nakoim,

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire tao ti tuai bwa iai te onoono ke akea ma kanga ane ongongorara n te maningongo man tangiran te *break* arei ao ngkane tao ti na ongora bwa ngkana e na iai te bitaki n te Tia Babaire, ngkane ane e na kariaiakaki ao are e aki koro taina, bwa are iai te *notice* are kona riai n anga, ao aei ngkai ae ngaia ae akea a tia ni kabutaki ae ngaia ti na maroroakinna ma ti aki are tao tera ane te bitaki ane e na manga karinaki, e ngae ngke tao katamaroana ke tera ma ara Tua e aki e a toki te *notice* bwa teuana te bong imwaina, ko rabwa.

Tibiika: Ngaia e raoiroi bwa N na angan te Beretitenti bwa iai ian ara Tua ane 54(4) ao I a kona naba n taraia bwa e bwaka iana ke e aki, ao N na angan moa te Beretitenti bwa ko nang riai n tabeka am onoono iaon am Biira, e nakoim.

H.E Taneti Maamau: Ko rabwa *Madam Speaker* e koaua tia manga kamaurira n te taira ni bong aio, kam na bane ni mauri

Ao e koaua are ko bon inaomata te Tibiika, I kai rangi ni karinea ane, ngkana ko taku bwa bitaki aikai rangi ni bubura ao I a tabeka ngkane au onoono nakon te Biira ni kaineti ma te Tua ane *rule 54(4), 54(4)* n aron taekan aikai, Angkoa e na bitaki ane section 6 te mwakoro 6(3A) n aron aikai: Te onoono A ngkane are ko a tarai aei bwa are I kunea bwa ane A *Roman II,* e na riai n *Roman I,* kanga iai tao te *title* I aki rangi n noria n te moan tai, ma ane ngkane ae te onoono ane ai aekan naba ane *section* ane nambwa 2 ane kanga te moan rain ane e mwakoro *B Roman II* e na riai n *B Roman I ,* angkoa akane bitaki ngkane ao a bon tiku naba n arona akana nikirana ma ko a tara ngkane ane ngkane ngkana ko taku bwa e rangi ni bubura ane kanga, are ti kataia n ti biti onoono nakon ake kanga kanoan te moan *debate* n te *Principle* ni karini inanona tabeua kanga bubuti nakon te Tautaeka, ma e a nakoim ngkana ko taku bwa e mena, akea naba ara kangaanga ngkana tia bane n taoni ara onoono aikai, ao e rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti I aki bae ni *catch* te bae ko taekinna, ko kona n ti anganai te *section* ane ko taekinna, ane *1 Section 63,* ngaia ane

H.E Taneti Maamau: Kanga I kananona are au onoono are e buti bwa iai te *title error* ngaia are I ti *draw* am *attention* akea te bitaki n ane kanga te ware ma tera, ma ti n aekan ngkana e mena i matam are au onoono are I kabutia ao te moan ane 1 *section 63(A) is Amendment as follows* ao ngkane ane A *in subsection* ao A *Roman II* e riai *Roman* tiaki II bwa *I* , ngaia are I kaetia ngkoa ngkane ngkai, ao aekan naba are iana, ma e a nakoim ngkane koa tara naba ane ngkana ko taku bwa e rangi ni bubura, bon ti aikai karinan baike kanga min te maroro n te *Principle* ma ngkana ko taku bwa e kanga ti kai taona naba ara onoono aei ao e raba.

Tibiika: Iai am *point of order* te *Leader* n te Kaitara kanakoa,

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa Tia Babaire ti mangaongao ngkai bwa enga raoi , bwa uoua te *amendment* bwa te *notice* are kabutaki nakoira uoua, ma ti aki ataia bwa engaa ke iai ae e a kamaunaki bwa ngkai e nang tiraua, ti aki ataia bwa engaa, te Beretitenti,

ti ataia ae *refer* nakon teuana ma e kanga ngkai moa aron tao ko kona moa ni buokira. Iai uoua te *notice of amendment* mai iroun te Beretitenti ae karineaki ae kabutaki, ma ti aki ataia bwa engaa iai e kanga ngkane te babaire iaon ane, ti aki ngkane ni kauoua ae ti na kabonganai, ke iai ae e a tia n *withdrawn* bwa akea te *notice* nakoira ae *withdrawn* are tao teuana, nanona titabo ma ngkane ian te Tua ni kauoua ngkane ae ti na kabonganai ma taiaoka moa ni buokira imwain ae tao ti waakinako, ko rabwa.

Tibiika: Ngaia te Beretitenti iai am, I taku bwa iai, I bon *notice* ane ngkebong bwa aia uoua te *amendment* ae a *distribute* kain au aobiti, ma ngke I a karaua n rinanona ao bon titebo akea te kaokoro, iai te kaokoro ae kam noria, te Beretitenti ko kona, iai am ibuobuoki iaon ane, engaa iai ae na bwainaki bwa ngkai ngai ae I bwainna aei are e bon ti bon 1-7 ao ibukina ngkane ai te tiaina naba iroun ae te *dated* n 2 n *December,*
H.E Taneti Maamau: *Point of order*

Tibiika: Ngaia,

H.E Taneti Maamau: Angkoa, e koaua iai uoua ara onoono are te moan onoono ane e oti iai ane kanga ngkoa boon te moan Aine ke te moan Mwane ae iai tiantina, ma ti a kamauna ngkane te tianti, akea ngkane te tianti ao ane akea te tianti ngkane iai angkoa ngaia ngkane ae nang bwainaki ane *section* ane te onoono nambwa 4, *section 6 A* ao ngkane tia angkoa tia kanakoa arei ibukin are e aki ke tao bon te tarariao n are e a manga karinaki te tianti ma ane ngkane ane akea te tianti iai ane ngkane ae bwainaki, ae ngaia ai angkoa I a taetae ngkane iai, e rabwa.

Tibiika: Ngaia e nakoim, iai imatami ae ane ke akea, e nakoim te *Leader* n te Kaitara,

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ti karautaeka nakon te Beretitenti bwa kai bon titebo tanan ware naba ikane bwa akea bon akea tianti iaon bebwa akana uoua, ma tera raoi aron are tanan aekakin bebwa ake a kabutaki te *notice of amendement* nakon te Biira ao bukina ngkai ae ai uoua, ai uoua ao akea ae *withdrawn* ma tao ngkai tao e bon kona *withdrawn* bwa enga raoi ae na kabonganaki, enga ae na kabonganaki iai are kanga, bwa a kakaokoro tanan bebwa aikai Tia Babaire tao N na katikua bwa ngkana kam kona ibuobuoki ao e rabwa.

Tibiika: Kabwara au bure te *Leader* n te Kaitara ti na kakaei raoi etin ane ko noria ane,

Ngaia I rangi ni karautaeka bwa I taku bwa bon kain ara aobiti a riai ngkana a *distribute* te bwai ae e a tia n *revise* ao a riai ni bon *note* ao n

stamp nna ao ana kaotia bwa aei te *revise* ao titabo ma akea te bwai ae a karaoia, ngaia ngai naba e bure au bebwa ae I tia ni mwakuri ma ngaia ngkane, au onoono ae I a tia ni mwakuri ma ngaia, ao ane ngkane te bwai teuan ae ngkana a ongo kain te aobiti ao N na bubuti ngkami bwa kam na aki manga karaoa aekakin aei, e raoiroi bwa kam ataia ngkane kam na kabongana are kanga ane bon 1 ao iai ane *1 Section 63A* ao ngkane iai are *Amended as follows A* ao (A)(A1)(A2) kanga te aekaki ane, ngaia maroakoa kai e taetae te Beretitenti ao ngai au bwai naba are I mwakuri iaona are ngaia are bon arei naba are titabo ma are iroumi, nanona e a kaman tia ke nanona ngke e manga kabutaki te onoono ane ao au kantaniga bwa kain te aobiti a bon taneiai a riai n taneiai n te bwai ae ngkana iai te bebwa ae manga moan bwa e a tia ni manga *revise* a riai ni kabwarabwara nakoia Taan Tei ao a riai ni koreia *revise* , iaon te bebwa ao a *date,* n te aro bwa kam na aki *confuse* naba iai Taan Tei, ane ngkane bure te aobiti, I a burenna, ao I a kabwara bure n ane ao e naki manga riki aei, bwa I a tuangia kain te aobiti, I a maroro iai ma kain au aobiti, e na aki manga riki nakon taai aika imwaira aikai, ao tia tauraoi ngkane nako am , ao I taku bwa I ota ngkane n te baene ko nanonna ane 1 bwa are e a mwakoro naba A(2), ao ngkane I taku bwa I a butimwaea te onoono bwa te bwai ae nang uabibingko e aki bita nanon te onoono bon ti kaetan kanga te nambwa ma baika riki, ao e naokim te Beretitenti am onoono n aron are ti atia ni karaoia ma imwaian ko a bon kanakoi naba am onoono ni kabane iaon am Biira, e nakoim te Beretitenti.

H.E Taneti Maamau: Ao e koaua ao ko rabwa *Madam Speaker* ao a rabwa Taan Tei ai moarara riki kain te Kaitara ao te moan onoono ane ni kaineti ma te mwakoro 63(A) ao e oneaki n aron anne ane A te moan onoono ane A ao ngkoa e na oneaki ngkane te *subsection* A(2) iaon te Biira n onea mwin te ware ae 70 nakon 100 ao ian bukina are ane teuana ae oti ikai inanon te maroro kanga katamaroa nakon te itera ane, ao te kauoua ngkane bon te karinrin ni bon te taeka naba ane, ane iaon ane A (1) ao e na karinaki ngkane te taeka ane ni banen te rain ngkane ane te taeka ane *"Sum"* ao e na ti karinaki imwina te taeka are *"Daily" in the daily sum,* kabwara te bure N na kabanea te onoono are A, ae ngaia e a tia are te 70 nakon 100 ao ngkane n te rain naba ngkane ane, ane A(I) ao iai te taeka ane *"Sum"* ao e na karinaki imwain *Sum,* te taeka ae *"Daily"* n te aro ngkane are e nang kangai taekana, *" He or she's entitle to non accountable subsistence allowance in the daily sum of $100,"* ane ngkane ao iana e aoria bwa tao ai kai kaetia naba bwa akea iaon te mena, ane 2 ngkane iai naba *sum* ma ngkoa *daily* imwaina ma akea n ara

n bebwa n onoono aei ma e aoria e a tiku nakon n ane, ngkane iaon ane *section 3* 63B , ao ngkana ko tara ngkane 63B ao ane I bitia naba ngkoa are Biira *Roman II* kairua bwa *Roman I* ao e na bitaki naba te mwaiti ane 70 nakon 100 ao te rain naba ane e na bitaki naba e na karinaki te taeka ae *daily* imwain *sum* ane ngkane te onoono nakon *section 63 (B)*

Te kateniua ngkane n onoono n aron are kanga e bon oti naba n ana onoono te Kaitara ane *section 36(E)* ao e ti karinaki ngkane are *"subsistence"* e kanakoaki te taeka are *"Subsistence"* ao e karinaki ngkane *special, special,* n onea mina n te taeka ae *"Special"* ai tiaki ngkane *"subsistence allowance* n te rain ane bwa ai *Special allowance* , ao ane iana ngkane, e aoria bwa are angkoa iai te karinrin ae boou *Madam Speaker* ma e a bon nakoia iaa te rain ane iana ngkane ane 63(F) ane kanga *"half the amount of this allowance"* angkoa ane ngkane e bon kaineti nakoia buuia Taan Tei, ma ti bon ti kan katerea ikane ni karina te taeka ae *the members* ma are e bon kona n ae ataki naba n arona ane, ma ngkana kam kariaia ti na ti karina te taeka ane iaon 63(F) *half the amount of the members allowance* e na kanakoaki "*This"* ao e oneaki ngkane n *"the members allowance"* ane (15) bwa e aonga n ae ni bon teretere bwa iai ngkoa te titiraki are kangai, ti buuia Taan Tei n *TUC* ao BTC ke buuia Taan Tei ni kabane ma ane e oti ngkane n te barakirabu ane bwa angkoa buuia Taan Tei ni kabane, ngaia ane ngkoa ti bon ti karina *the members* ma ngkana akea iaon au rinrin I kabwara bure, ma ti a tibwa noria imwina ma ngkana kam taku bwa e na riai n rin ke a bon ota naba ian te ota ae ngkai are bon ni kabane buuia Taan Tei, n ane

Tibiika: Kan kaoka ane te Beretitenti I a butiko, iaon ane 63(F), terana ae ti karinna iai?

H.E Taneti Maamau: Angkoa e na bitaki ane *Half the amount of* ao e na kakeaki te taeka ane *this* ao e oneaki mwina te *"the members"* ti te taeka ane *the members* angkoa e a oti naba ngkane are buuia Taan Tei ni kabane bwa are kanga iai te ota are ngkoa ti buuia Taan Tei ibukin kain TUC ao BTC *MPs.*

Ao ngkane n ruo rikaki ngkane ane *section* 6(A) e a kamaunaki ni kabane ane, ane e oti ane *Level 4* ao e a bitaki ngkane n taekana ae kangai, *the first lady/ Gentleman shall be entitled to be paid an honorarium package in the sum of $18,895 per annum,* ane ngkane ai te onoono nakon ane e boou nakon ane e tei iaon te Biira.

Te onoono ane imwina te mwakoro 10 (3) are ane ni kaineti ma ane tao riki 3(10) ni *House Furniture* , ao e na kamaunaki ane tei taekana iaon te Biira ae ngkai ao e na moanaki ke e

na oneaki n taeka ane *the beds and mattress shall be deemed to have reach the end of their life at the end of the Minister's term. The rest of the furniture may be replace as and when they are deemed necessary,* tao e ti kaineti riki aei te kabwarabwara ao bon ti te kainiwene riki ae taraki bwa e kona raa ngkana e aki oki te Minita, e kona n uotinakoi, ma nikiran bwain nanon te auti are e kona n are e karekeaki ae boou I taku bwa akane ana bon tiku n aron tarana iroun tao te *Stock Verifier* ke e na bon mena, ngaia ane kanga e katereaki riki ikane bwa tera *furniture* ae bon riai n airi nako ma are e mwakuri n te tai ane tao riki irouia Minita ao baikara bwain nanon te auti ake a na tiku bwa a bon raoiroi ao aki riai n tao n uotakinako.

Ao ane te kabane ngkane n onoono, kabwara au bure, ngaia te kaonoua ngkane n onoono ian ane te mwakoro ane *part 4* ibukin te *Electoral offices* ao ian ane *part 4* ao e bitaki ngkane te taeka ane *Electoral offices* nakon *Elected office* ao ian, ngaia *Elected office* ao te kabanea ngkane n onoono ian te mwakoro 35-41 a bon bane naba ni bitaki taeka ane *Electoral* nakon *Elected* bwa e aonga ni *consistent* ma te taeka , kanga ti katamaroan te taeka, ao ngkana I kairi ami iango ngkane nakon ane iaon te Biira ane te mwakoro 14 , n aekan ane ian te mwakoro 14 *part 4* ane *section 35 Electoral* e na bitaki nakon *Elected* ane 36 *Electoral Office* e bitaki nakon *Elected* ao n te rain naba ane *Electoral Administration* e bitaki naba nakon *Elected* ao ai bon aekana naba nakon 37 rikaki nakon 41, a bane naba ni bitaki taeka ane *Electoral* nakon *Elected* ao man taeka tabeua akane ao e rabwa te ongora I a bubuti I a katikua iroum te Tibiika manga rinanoan te onoono akane, ao e rabwa,

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti n am onoono ao N nang kanakoa ngkane te maroro iaon te onoono iaon kibu n aron are e a tia n tabekia te Beretitenti bwa e na oneia iaon te Biira, ao I a kauka te maroro nakoimi ngkane Taan Tei, e nakoimi te maroro, ngaia te Tia Tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Tia Babaire kanga ti bon teimatoa n nano uoua n te *Procedure* , bwa are e aki nonoraki ae tanan onoono aika mwaiti e anaki naba n teuana te tai, e karaoaki n te tai ae ti noria iai n te *Bill,* n te *section* ke te *clause* arei ao ngkane e na *move* teuare iai ana *amendment* ae kaineti ma ti *section* arei ke te *amendment* arei, ma aio a bane naba n taekinaki, e aki nonoraki ane ao tia bane n *vote* iaon ni kabane, ti riai ni *vote* iaon te tai are ti roko iai n te *Bill* n te *clause* are e kaineti ma ngaia, ma aio a bane naba n taekinaki ao tia noria naba iaon ti teuana, ane ti taku Tia Babaire ae kanga ti aki tataneiai n ane, teuana imwin teuana, ma ti roko n te *clause* are *clause 1* antai ana *amendment* ao e taekinaki, ma ngkai

ko tangiria bwa ti na taekini ni kabane ao tia *vote* naba ni kabane iaona n teuana te tai ae ti taku bwa ti aki angana te Tia Babaire ao I karautaeka bwa tia taneiai n te Auti n Tei aio ao teuana imwin teuana, kainanon te *clause* ikai ao antai ae iai ana *amendment* e taekinna ao ti *vote* iaona, e tia manga are imwina, antai ae na *amendment* iai, ti manga karaoia, ane otara te Tibiika ao ti aki nonora ae a babane ni botaki tanan *Amendment* ni kabane ao tia *vote* naba iaona, e kai nonoraki ane, ti taku bwa e bon riai ni *clause by clause* , iai te *amendment* n te *clause* ao e na *move* ao Taan Tei ana taetae ke ana *comment* iaona ao ti na *vote* iaona, ao aio a botaki naba ni kabane, ane e a boou ane nakoira.

Tibiika: Ngaia ko rabwa te Tia Tei mai Nonouti n am *concern* ao I bon teimatoa n aron are I bon taekinna, ngkai I kanakoa ngkai te maroro nakoimi Taan Tei iaon te onoono e aki *change the procedure* are ti a tia ni karaoia, bwa e a tia n tabeka ana onoono te Beretitenti ngkana iai te *section* ae ko kan *seek and clarification* bwa bukin tera ngke e bita ke e tangira te onoono iaon te *section* ane, are I a tia n tuangi ngkami, kam bon bane n toa ma ami onoono, kam a tuangai naba, kam katea baimi ao kam a kotea naba te *section* ao e na kaekai ngkami ngkane te Beretitenti, ao I kabwara bure ngkana aron bwa tao te *Procedure* are kam a taneiai iai, ma I taku bwa I aki bita nanon are te *Procedure* e bon *inline* naba ma te *procedure* ma I a karaoia n teuana te tai te onoono nakon are I karaoia nakoimi ao nakoia kain te Tautaeka ma, ti nang waaki bwa e aoria

Hon. Tekeeua Tarati: *Point of order* te Tibiika, N na kairiko nakon *rules 54*

Tibiika: Iai au bubuti nakoim, N anganiko moa bwa are koa bon *point of order* ao koa teirake , N na ti kaoki nakoim

Hon. Tekeeua Tarati: Kabwara au bure
Tibiika: Ngaia iai am *point of order* te Minita , kanakoa

Hon. Tekeeua Tarati: Te *rules 54(2)* "*are e taekinaki ikai bwa te Groups either te individual clause ke te groups"* ma I taku bwa e karaoia te Beretitenti are ko a tia n anga am *ruling* e *groups* , kanga te *groups* e aki rangi n *define* bwa iraua, ngkana tao 2 ke 3 ke ni kabane, I taku bwa ane e *fall* naba ian te *groups,* ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Bwa ngaia titebo ma ngke I a ikota naba tanan *sections* ae tao 1,2,3,4,5,6, "*iai te onoono ae roko inanon baiu ma I angan,*" ao e a tabeka naba ana onoono temanna, titabo ngke I a bon kanakoa naba *the all section* ma ti bon karaoi teuana imwin teuana bwa e aoria n ae *section by section* are te Biira are

ngaia kam na kabwatia, ao te onoono ti na bon *take note of that,* ngkana iai te onoono ae uotaki ao ti *note* iaon te Biira are kabwataki iai te onoono, I tia ngkai ao N nang kanako te kaoti nano iaon te Biira aei imwin tanan onoono are kam a tia n tabekia ao are a tia ni butimwaeaki n te Auti n Tei aei, I taku bwa akea te bwai ae I bitia ma ti nang waaki bwa e aoria n ae bane ao, ngkana iai kairuan au babaire ao I nang kabwara bure ma I taku ngai bwa akea te bwai ae ibitia, ao ane ngkane ae I bon taekina nakoimi bwa e aoria n ae e tia tabera n te bong aei ao e nang kakawaki ae na eti e na eti te bwai ae ti karaoia ao ara Biira are ti kabwatia e na nang nakoraoi naba, bwa te onoono ake a tabekaki ti taku bwa ti bon bane n ongora ao I kaokia nakoimi ane ian ara *rules* N na riai ni kaokia bwa kam na maroro ke kam aki, ngkana kam aki ma nang kanakoa bwa ti nang aki okioki, ti nang kanakoa te kaotinano, ngkana arona bwa akea ae kan maroro iaon te onono ngkana iai, e nakoim te *leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ngaia ko rabwa te Tia Babaire ao ti karinea am babaire ao I kan maroro iaon te onoono tao kanakoraoan ara Biira aei bwa are ngkana e bwati te Biira aei ao ai ara Tua ngaira ti bukin taeka iai, ma N na bubuti ngkana arona bwa e na kukurei te Beretitenti iaon are ana onoono nakon ae karinna te taeka are *"Daily"* ngkana arona bwa e na kukurei te Beretitenti ngkana e mwaing man te tabo are tangiria iai nakon imwain *subsistence* , ao ngkane are e na warekaki ngkane are *"non accountable daily subsistence allowance in the sum of"* bwa kanga e mena bwa e aki bita kanoan ana mena ma I taku bwa bon ane, ae kanga e kanakoraoa warekan ngkana arona bwa ane au kan maroro iaon ane teuana ane moa, ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: I karabwa te *Leader* n te kaitara ake ara kangaanga iai, I taku bwa tao e a *flow* riki te taeka ane, ao e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te *leader* n te Kaitara ao ngkane tia karaoa te bitaki nakon ane, *" Daily"* e nang riai ni mena imwain subsistence allowance ni kabane ni kabane ngkane ke ake nikirana, iai riki te kan maroro iaon te onoono n aron are e a tia n tabekaki, ao ngkana akea ao N nang kanakoa te kaoti nano iaon te onoono, N na ti kanakoa moa te onoono iaon ane te kaotinano iaon te onoono n aron e a tia n tabekaki ao e kangai ngkane, bwa kam nang kaota nanomi iai, N na kanakoa moa te kaotinano iaon te onoono are ea tia n tabekaki mai iroun te *leader* n te kaitara nakon ana onoono te Beretitenti are e a tia n tabekia bwa e aoria n ae *recorded* raoi ao e nakoraoi.

E a tia n tabekaki te onoono nakon te kibu 6 ni mwakorona ake 63(1, 2) ao 63B(1,2) man bitakin ane *"daily sum"* e nang mena ngkane imwain ane *subsistence allowance* n aron taekana ane e a tia n tabekaki iai, akana a butimwaea te onoono ke a kangai Eang ao ake aki ke a kangi Tiaki, akana a butimwaea te onoono ane, "*Eang"* ake aki, ao e butimwaeaki ngkane te onoono nakon te onoono are e a tia n tabekaki n te moan tai, ngakane nang kanakoa te kaotinano iaon rabwatan te onoono ni kabane n aron are e a tia ni kamataataki, bwa te onoono iaon *section 63A* , n aron are e na *Amended* nakon ane *(A) 1* ao (B) ao *section 63B(A)(B1)* ao (B) *section 3 63E* ao *section 6A, section 10(3)* n aron taeka ane e a tia n oneaki ao ni kamaunaki are iaon te Biira ao *part 4* iaon te taeka ane *Electoral office* bwa ana bane ni bitaki nakon *Elected office* ao ni kaineti naba ma ane *sections 35-41* bwa ana bane ni bitaki taeka akana *Electoral* nakon *Elected* , ake a butimwaea te onoono iaon kibu aikai ke a kangai Eang ao ake aki ke a kangai Tiaki ake a butimwaia, "Eang" ake aki, e nakoia ake a butimwaia, ao a tei ngkane onoono aikai bwa rabwatan te Biira are ti na rinanona n te tai aei, ngkane ti a oki nakon rabwatan ara Biira, ao ti nang kabwatia n aron are e a tia ke ti a tia n rinanona iaon te onoono are ti a tia ni kabwatia.

Ao N na kanakoa ngkane te kaoti nano iaon ane *section 2* -6, N na kanakoa moa te maroro iaona rinanon *section 2-6,* iai aika kan maroro iaona? Akea ao N na kanakoa bwa, N na kanakoa te kaoti nano iai, bwa mwakoron te Biira are te kibu 2-6 e na tei bwa mwakoron te Biira, ngkana kam butimwaia ao kangai, Eang ao ane aki ke a kangai Tiaki, akana a butimwaia *"Eang"* akana aki, e nakoia akana a butimwaia, tia nakon ngkane are imwina,

Bwa kibu aika 6A ao te kibu 10, ao te kibu 11 ao te kibu 12 ana tei bwa mwakoron te Biira, ma Imwain ae I kanakoa te kaotinanon iai, Iai aika kan maroro iai? Ngkana ake ao I a kanakoa ngkane te kaotinano iaona, bwa te kibu ae 6A ao te kibu 10 te 11, 12 ana tei bwa mwakoron te Biira aei, akana a butimwaia ke a kangai "Eang" akana aki ke a kangai "Tiaiki" taekina, kabwara au bure I tei ngkoa n are 6 arei, *section 7,8,9,10, 11,* I a kanakoa ngkane te kaoti nano iai, bwa kibu aika 7,8,9,10,11 ana tei bwa mwakoron te Biira, akana a butimwaia ke kangai Eang ao akana aki ke a kangai Tiaki, ake a butimwaia "Eang" akana aki, e nakoia aika a butimwaia, tia nakon ngkane are imwina.

Te kibu 12,13, 13A ao *part 4* , 13 ao 14 ana tei bwa mwakoron te Biira ma N na kanakoa moa te maroro imwain ae I kanakoa te kaotinano, iai te

maroro iaon ara kibu aikai ara *sections* aikai,? Ngkana akea ao I a kanakoa ngkane te kaotinano iai, bwa kibu aika 12, 13, 14 ana tei bwa mwakoron te Biira aei, akana a butimwaia ke a kangai Eang ao akan aki ke a kangai Tiaki, akana a butimwaia "*Eang"* akana aki, e nakoia ake a butimwaia.

Ao ngkane Taan Tei tia nakon ngkane ana *short title* te Biira ao I a kanakoa te maroro iai ngkana iai ami maroro iaon ana *short title* te Biira, e nakoimi, e nakoim te *leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tia Babaire ao ti ataia are e aki butimwaeaki te onoono nakon aei ma are aei ai ara Tua i taku bwa ti na riai ni bonnanoia bwa ti na kaeta nnen te taeka are *"Act"* bwa are ngkai ngkana e *pass* mai iroura ao e nang bon tiku naba ni nnena are e mena imwain *Amendment* ma tao are aei bon ngaira ae ti karaoi, ao e a tia ni wene te *notice of amendment* ma N na manga kawenea nakon te Maneaba aei ngkana arona bwa e na kukurei n te onoono are e na kakibaki *act* nako imwin *amendment*, ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te *leader* n te Kaitara ao n aron are bon teimatoa te *leader* n te Kaitara n ana onoono are kanga e bon *concern* are *"ACT"* e mena imwain *Amendment* ao n aron are e *propose* e na mena imwin *amendement,* ao I a kanakoa moa nakon te Beretitenti ngkana ko iai au maroro iaona, e nakoim.

H.E Taneti Maamau: E rabwa ao e tikiraoi ti butimwae naba te katamaroa ane, ao e rarabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti ao e butimwaeaki ngkane ao tia bitia ngkane bwa *Act* eaki mena imwain *Amendment* ma e mena imwina, nanona e na kangai taekana, *" This Act maybe sided as salaries allowances of members of the Maneaba ni Maungatabu and salaries tribunal amendment act 2020"* ane ngkane atongana, ao N na kanakoa te kaotinano iaon aran te Biira ae uarereke, bwa aran te Biira ae uarereke e na tei bwa mwakoron te Biira ake a butimwaia ke a kangai Eang ao ake aki ke a kangai Tiaki, ake a butimwaia *"Eang"* ake aki, e nakoia ake a butimwaia.

Tia nakon ngkane aran te Biira are e ananau, ao ngkana iai ae kan maroro iaona ao I a kanako nakoimi Taan Tei, kai akea ao N nang kanakoa te kaotinano iai, bwa aran te Biira ae ananau e na tei bwa mwakoron te Biira aei, ake a butimwaia ke a kangai Eang, ao ake aki ke a kangai Tiaki, ake a butimwaia *"Eang"* ake aki, e nakoia ake a butimwaia, ao e a katabwanina naba ara komete iaon ara Biira ae te *Salaries and Allowances of members of the Maneaba ni Maungatabu 2020.* Ao I

a butia ngkane te *Sergeant at arms* bwa e a karuoa ara *mace* ,

E a oki te Maneaba ao tia nakon ara bwai are imwina.

Kiraaka: Kauouan warekan te Biira

Tibiika: Ngaia tia nakon kauouan warekan ara Biira ao N na kaokia nakon te Minita n te mwane ao bon te kauoman Beretitenti bwa e a kanakoa kauouan warekan ana Biira ae te *Appropriation Bill 2020* ao e nakoim te kauoman Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa *Madam Speaker* ao I a kan kawenea te kaoti bwa te Biira ibukin te kataumwane 2020 e na warekaki te kauoua n tai ao ni kariaiakaki.

Tibiika: Tia kanakoa te kaotinano iaona, bwa te Biira ibukin te kataumwane 2020 e na warekaki te kauoua n tai ao ni kariaiakaki, ake a a butimwaia ke a kangai Eang ao ake aki ke a kangai Tiaki, ake a butimwaia *"Eang"* ake aki, e nakoia ake a butimwaia.

Ara kauoua ngkane are kauoua ni Biira are e na kanakoaki ibukin kauouan warekana ao I a kanakoa nakon te Beretitenti ae karineaki bwa e a kanakoa ana kaoti, e nakoim te Beretitenti.

H.E Taneti Maamau: Ko rabwa *Madam Speaker* ao bwa te Biira n onoono ibukin aia bwakabwai ao aia *allowance* Taan Tei n te Maneaba ni Maungatabu 2020 e na warekaki te kauoua n tai ao ni kariaiakaki, ao ko rabwa.

Tibiika: Ao nang kanakoa te kaotinano iaona bwa te Biira n onoono ibukin aia Bwakabwai ao aia *Allowance* Taan Tei n te Maneaba ni Maungatabu 2020 e na warekaki te kauoua n tai ao ni kariaiakaki ake a nano iai ke a kangai Eang, ao ake aki ke a kangai Tiaki, ake a nanon iai *"Eang"* ake aki, *"Tiaki"* e nakoia ake a nano iai, ao e a tangiraki te *division.*

Kiraaka: *Division*

Tibiika: Ngaia e a tia ami kaotinano iaon ami Biira aei, ami kaoti aei, ao e kangai ngkane bwa ake a boutokaia 26 n aron aikai:
Hon.Alexander Teabo
Hon.Betero Atanibora
Hon.Batoromaio Kiritian
Hon. Booti Nauan
Hon. Boutu Bateriki
Hon. Harry Tekaiti
Hon. Ioteba Redfern
Hon. James Taom
Hon. Koraubati Remuera
Hon. Martin Moreti
Hon. Mikarite Temari
Hon. Moannata Ientaake
Hon.Ribanataake Tiwau
Hon. Ruateki Tekaiara
Hon. Taabeta Teakai
H.E Taneti Maamau

Hon. Taoaba Kaiea
Hon. Taiaki Irata
Hon. Tarakabu Tofinga
Hon. Tauanei Marea
Hon. Tebao Awerika
Hon. Tekeeua Tarati
Hon. Dr. Teuea Toatu
Hon. Tinian Reiher
Hon. Dr. Tinte Itinteang ao
Hon. Willie Tokataake
Uangaun ma onoman, ake a totokoia tengaun ma temanna 11 n aron aikai:
Hon. Ieremia Tabai
Hon. Jacob Teem
Hon. Dr Kautu Tenaua
Hon. Nantongo Timeon
Hon. Pinto Katia
Hon. Tebao Awerika
Kabwara au bure ti aki te Hon. Tebao Awerika
Hon. Teima Onorio
Hon. Terieta Mwemwenikeaki
Hon. Tessie Eria Lambourne
Hon. Tewaaki Kobae
Hon. Tibanga Taratai ao Hon. Vincent Tong tengaun ma temanna, ae *abstain* temanna, aman are akea rabwatai ao uoman are a bon teimatoa n Aoraki,

Ae *abstain* temanna Hon.England Iuta ao aman are akea rabwataia n aron;
Hon.Banuera Berina
Hon. Bakaia Kiabo
Hon. Bonteman Tabera
Hon. Tekiau Aretateta
Ao uoman are a teimatoa n Aoraki n aron aikai:

Hon.Shiu Fung Jong are e bon teimatoa nab ani mena i Nutiran ibukin aorakina ao Hon. Taberannang Timeon are e bon teimatoa naba ni mena n te onaoraki ibukin aorakina, ao ane ngkane ngkane are e a katabwanina iai ara kaotinanon iaon ara kaoti aei.

Ara bwai ngkane are imwina te kaoti iaon te mwane ni karikirake, ao I a kanakoa ngkane nakon te kauoman Beretitenti ao te Minita naba n te mwane ao Hon. Dr. Teuea Toatu e nakoim te kauoman.

Hon.Dr Teuea Toatu: E rabwa Madam Speaker ao tia bon kan roroko n te nukanibong ao e kakawaki ae ti na bane ni manga kamaurira riki n aran ara Uea ae mwaaka ao ae tabu kam na bane ni Mauri. N aron te Tibiika ao N na kataia n akin ang kananaua au maroro iaon te kataumwane ibukin karikirake 2021. Ian tibwangau ae te Minita ibukin te mwane ao babairean karikirake ao I kukurei ni uota te kaoti iaon ana kataumwane te Tautaeka ibukin karikirake n te ririki 2021 nako matan te Auti aei ibukin marorokinana ao butimwaeana. Ao imwain ae I waaki Madam Speaker ao e bon kakawaki ae N na ti katai tabeua taian bitaki ni katamaroa ake a tia ni karaoia kaain au aobiti ni kaineti ma taian iango ni katamaroa are a bon tia naba n tabetabekia naba raora n te Auti n Tei ao I taku bwa kam noora ngkai rabwatan te

boki ni kataumwane ibukin karikirake ae e a tia n tibwatibwaaki ngkana ko kabotaua ma are mai mwaina. Ewaa taian taibora aika a bon tiku n arona n aron *table 1,2,3 table 4* ma ake nikirana ngkanne a bitaki ni Karin kanga taian iango ni katamaroa ke taian *comment* are a tia n tabekiarake raora n Tia Tei aika a karineaki inanon Auti n Tei n taai aika nako.

I taku bwa te bitaki ae rangi n raoiroi ae kanga irou ngai ae rangi n raoiroi tao kam noora raoiroina ae ai uoua te aekaki n *system* are bon te *Government system* ao iai te *donor system.* I taku bwa anne ae kataia ni kaokoroa ao I taku bwa e rangi ni matata raoi aron rokon taian mwane ni buoka nakon Kiribati. Ma e raoiroi bwa are kam na bon noria inanon te boki ni kataumwane ae e aki toki te katamaroa ao ngkana manga iai riki iango ae kam taku bwa e na manga kataaki riki ni *make it more use a friendly* ke tao e na nang *readable* riki tin ang tauraoi naba ni butimwaai ami katamaroa.

Madam Speaker ikotan te mwane ni karikirake ae ibukin 2021 bon $223 te mirion aio are e a bwaka n 31% man te kataumwane ibukin 2020 are mwaitina $337 te mirion. Ana buoka te Tautaeka nakon te mwane ni karikirake n aron ae kam ataia Taan Tei te LCDF ke *local contribution to development fund* ibukin 2021 bon $46.8 te mirion ae aio e a bwaka 27% man te mwaiti ibukin 2020 ae $64 te mirion. Buokan te mwane ni karikirake iroun te Tautaeka inanon 3 te ririki n nako ikotana $229 te mirion bwa $72 te mirion n 2018, $93 te mirion 2019 ao $64 te mirion 2020. Mwaitin te buoka ae e kariaaki ke tao e kantaningaaki ni 2021 mai irouia ara itabon ke raoraon Kiribati ke tao ti arania bwa te *development partners* bon $176.3 te mirion ao e tibwatibwaaki n arona aikai:-

$62.5 te mirion man te Bangke n Asia ke ADB
$28.1 te mirion man te Tautaeka n Australia
$24.3 te mirion man te Bangke n te Aonnaba ke te World Bank,
$24 te mirion man te Tautaeka n New Zealand
$15.8 man te Tautaeka n Tiaina ke te PRC
$5.8 te mirion man te European Union ke te EU
$4.2 te mirion mai iroun Tiaban ao $11.6 te mirion mai irouia taan anga te buoka ake nikirana ke *other donors* ke *other development partners.* Ibuakoia bon ana rabwata te aonnaba are te UN.

Buokan ana kataumwane te Tautaeka ke te *annual support* e ataaki irouia angia Taan Tei bwa iai te Komete ke tao te *task force* are arana te *economic reform task force* n te ERT are e Tia Babaire Kiribati ao e kaainaki iroun te World Bank, ADB, Australia ao te botaki n Europe ke tao te European Union. Iai ana iango

te Tautaeka ni kaoa Tiaina bwa e na kaaina naba te *task force* aio n ririki aika imwaira.

Teuana kanoan waan te *ERT ke te economic reform task force* bon te *budget support* ae buokan ana kataumwane Kiribati are ana mwane ni mwakuri riaon buokan kabutan ana waaki ni mwakuri te Tautaeka are e aranaki bwa te *recurrent budget* ti aki te mwane ni karikirake. Teuana tamaroan te *budget support* bwa e kauarerekea te kabanemwane iaon karokoan te mwane ni buoka ibukin Kiribati.

Ngaia are e teimatoa te Tautaeka ni boutoka ao ni kaunga te *budget support,* irarikin te *budget support* ao te ERT e moanibwaia nako te *economic reform* ibukin katamaroan kaotan te kaubwai ma kabonganaan mwaane ni buoka iroun Kiribati. A mwaiti bitaki aika a rangi ni bongana man te waaki aei n aron katamaroan te kareke mwane man te akawa, katamaroan butin kambwana n SOEs te mwane n tania, te tua ibukin ana bobwai te Tautaeka ke *procurement* ao te onobwai *as maintenance management.*

E ngae ngke e aki rin te *budget support* ian te mwane ni karikirake ao I kan anga te kaitau ibukin te mwaiti ae $13.9 te mirion ibukin ana waaki te Tautaeka ibukin te ririki 2021 mai irouia rabwata ao aba aikai, $6.8 te mirion mai iroun te Bank n te Aonnaba ke te World Bank, $2.5 te mirion mai iroun New Zealand, $1 te mirion mai iroun Australia ao te $3.6 te mirion man te botaki n Europe ke tao te European Union. E teimatoa te *budget support* mai irouia rabwata aikai, ma e bon kaota onimakinan te Tautaeka ni kawakinan ao kabonganan raoi mwaane ni buoka ao tamaroan ana kanoa ibukin karikirakean te botanaomata.

Madam Speaker aio aron tibwatibwan te mwane ni karikirake nakon itera aika a kakawaki ni butin te Tautaeka ke tao taian *sectors in 2021.* Riin te waaki ke tao n taetae ni imatang te *infrastructure,* riin te waaki ian te itera ni kabanemwane ni butin te Tautaeka ao ibukin ae teimatoa ni mwaiti riki tibwana man te mwane ni karikirake ni katoa ririki ibukin 2021 ao te kataumwane ibukin riin te waaki bon $111.5 te mirion 5% man te mwane ni karikirake. Aikai tabeua karikirake aika a kakawaki are e kaineti ma riin te waaki. Te Outer island *infrastructure program* e bae wakinana ibukin te *covid-19* ma e ngae n anne ao te nikira ni mwane ibukin te karikirake aio e na uotaki nakon 2021. South Tarawa Sanitation Project bon te karikirake ae boou are e na mwanenna te Bank n te Aonnaba ae i $7.2 te mirion, ana buoka te Bangke n Asia ae te karikirake ae te *outer island*

infrastructure program bon $35 te mirion are e na uotaki nakon 2021.

Te reitak inanon bwaai ni itoman te *telecommunications* ian te karikirake ae *mobile roll out project* e a tia nakoraoi waakinana ao ai bon ti aua ngkai abamwakoro aika a nang mwakuriaki ngkai bwa Kuria, Aranuka, Tabuaeran ao Teraina. Ana kataumwane te Tautaeka ibukin te karikirake aei 2021 bon $2 te mirion. Te *submarine cable project* e mwanenna st n te mwaiti ae $2.25 te mirion ae mwakuriana ngkai e reitinako inanon 2021.

Asset management and maintenance aio are e na bon buoka an aron ae tia ni kabwarabwaraki n te kataumwane aron totokoan taian uruaki nakon ana bwai e moamoa riki n riin te waaki n aekakin te kawai, te buriti, te *coastal protection* ao taian aobiti ae mwaitina $6 te mirion. Te South Tarawa Renewable Project are e mwanenaki iroun te ADB ni mwaitina ae $17 te mirion.

Te Housing Development phase 1 and phase 2 project e na reitinako mwanenakina iroun New Zealand n te mwaiti ae $748 te ngaa ibukin 2021. Karikirakean kaubwaira ao kauarerekean te maeu ni kainnano ke tao ti aranna n taetae ni imatang bwa *economic growth and poverty reduction* aio reitan ana waaki te Tautaeka ae te kauoua ni bubura mwanekakina. Ni 2021 ao mwanena bon $34.7 te mirion ke te 18% man te ikota ni kabanemwane.

Boon te takataka ngaia te kabanea ni kakawaki n te itera aio ae kataumwaneana ibukin 2021 bon $16 te mirion. I taku bwa aio are I a bon tia ni maroroakinna inanon te boki ni kataumwane ibukin 2021.

Buokan bitineti ana kambwana te Tautaeka ma Taan Mwakuri ake a bua aia mwakuri ibukin te Covid-19 e na reitaki mwakuriana ni 2021, ngkana arona bwa e teimatoa korakoran te aoraki aei ni 2021 man te kataumwane ibukin 2020 ae te $13.5 te mirion. I kukurei n taekinna bwa e nang waaki te buoka nakoia bitineti n tibwaia ae $3.5 te mirion are e na nako bwa te katango mwane ke te *loan* man te DBK ke tao te Development Bank of Kiribati. Iai te iango bwa ana manga taraaki te buoka nakoia kambwana ma ana kambwana te Tautaeka ngkai bon iai te CSO are e rereke nakoia. Buokaia ake a bua aia mwakuri e na waaki ngkana e bebete taben te Tautaeka n taian bwaka mwane aika a waaki ngkai.

Kaubwain Kiribati ae moan te kakawaki ao ni kakannato bon ana botanaomata, man ana konabwai te aomata ni iango ni karikirake ao ni baronga ao e kona ni katamaroa kaubwai ake nikirana. Man 2019 ao e a tia Kiribati ni kaota ana boutoka nakon te tararua ao te reirei ibukia ataei ake a uarereke ke tao te Early

Childhood care and education ni katerea iai boutokan ao karikirakean aia konabwai ana botanaomata. Te kataumwane ibukin karikirakean ana konabwai ara botanaomata 2021 bon $32.4 te mirion ke 14% man te ikota ni kataumwane.

Australia e na anga te mwaiti ae $19.7 te mirion ibukin te reirei ao te kakamwakuri ni 2021 ae kanoana te reirei ibukia kaain Kiribati ni kuura aika a ririeta n aban tinaniku, te Kiribati Education Improvement Program ke te KEIP ae $10 te mirion ao ai buokan ana waaki n anga reirei te KIT n te program ae te TVET SSP. New Zealand e na ibuobuoki te mwaiti ae $3.4 te mirion ibukin kareireiaia ara aomata itinaniku ao te $10 te mirion man te Tautaeka n Australia ibukin te KEIP n aron ae I a tia n taekinna.

Ami Tautaeka e tauraoi ma $4.5 te mirion ibukin aia tango mwane ake a kan reita aia reirei. Kanakoaia ara ataei bwa ana reirei itinaniku ao ai baoia ataein te reirei te bus ke te truck iaon abamwakoro. Ikotan te kataumwane ibukin karikirake ake a irekereke ma te Mauri ke tera te health bon $21.4 te mirion are e nakon 10% man te ikota ni kataumwane ibukin karikirake.

Te kataumwane ni 2021 ibukin Enwiromenta bon $12.9 te mirion ae 26% man te ikota ni kataumwane. Ibukin te waaki n Tautaeka ke Governance ke te kataumwane $9.9 te mirion ke 4% man te ikota ni mwane.

Madam Speaker ngkana arona bwa ti na taraa moa tibwatibwaakikin te mwane ibukin karikirake aikai iaon Kiribati ao e kangai ngkanne aron tibwatibwaana. Ibukin karikirake ake ana mabiao iai Kiribati ae bwanin ke tao e aranaki bwa te *national* te kataumwane iai bon $112.7 te mirion ke 51% man te ikota ni kataumwane. Ibukin te Aono ni Kiribati ke tao te Gilbert Group te kataumwane iai bon $98.4 te mirion ke 44% man te ikota ni kataumwane. Tibwan te Aono n Raina ma Rawaki bon $11.9 te mirion 5% man te ikota ni kataumwane.

Ni motikan au maroro Madam Speaker ao I kan kauataoa riki te kakaitau nakoia botaki n aba ake a teimatoa n angangan Kiribati aia buoka te mwane ao n ang ariki tabeua. A mwaiti kakaewenako ma kanganga aika ana tei imwaira ma ngkana ti ikarekebai ni waaki ao ti na kona n tokanikai. Ibukin aei ao I kangai ibukin te Tautaeka ao Kiribati nakoia raora aika a tia ni buokira ni karokoa te tai aei kam bati n rabwa. I aki naba mwaninga taekaia aobitia ke Taan Mwakuri ake a beku korakora ni katauraoan te boki ni kataumwane ibukin ana karikirake te Tautaeka. Ni moa mai irouia kaain au aobiti ao aia kautabo ni Botaki ni Mwakuri ake nikirana ao aobitin

aban tinaniku. Ngkai e a waaki Kiribati ni butimwaea te taneiai ae boou n aron ae ti bon ataia *embracing the new memo* ae te aoraki ae te covid-19 ao bon au kaunga nano bwa e na teimatoa te reitaki imarera inanon te Auti aei ma botaki ao aba ake a raoraon Kiribati ao inanon ara Botaki ni Mwakuri aika a kakaokoro. Man taeka aikai Madam Speaker ao I a bubuti tabekan te kaoti ibukin te karikirake ibukin te mwane ni karikirake ae 2021 bwa e na maroroakinaki ao ni butimwaeaki iroun te Auti aio kam bati n rabwa.

Tibiika: Ao ngkai e a tia n tabekai te kaoti ibukin te mwane ni karikirake ao n nang kanakoa te maroro N na angan moa te Leader n te Kaitara Hon.Tessie Eria Lambourne bwa e na anga ana maroro iaon te kaoti e nakoim te Tia Tei.

Hon.Tessie Eria Lambourne: E bati n rabwa te Tia Babaire ao tia manga kamaurira riki n te tairiki aei ti na bane ni mauri. Ao I a kukurei anga maroro tabeua iaon te kaoti ibukin te kataumwane ibukin te karikirake 2021, ao ni butimwaea te kaoti aei.

Ao tao tabeua maroro iaon te kataumwane ibukin te karikirake ae moan te kakawaki e koaua bwa aei naba teuana tao ana bwai ni mwakuri te Tautaeka ibukin kakoroan nano nana iango ibukin karikirake Kiribati, ao tao ni kaineti ma ana motinnano ao te KV 20 ao ana kouru are e a tia ni katei ian ana boki ibukin te karikirake ke te Kiribati Development Plan.

Ti kaitau ibukin te boki ni karikirake ae te kataumwane ibukin te karikirake n aron are e a tia ni kabwarabwara te Minita n te mwane te Kauoman ni Beretitenti ao e koaua ti a kona ngkai n atai tao riki te naan mwane ni buoka ake a kabongana are a roko rinanon tao ara account. Ma tao imwain ae I nakon kanoan tao te maroro iaon tibwatibwaan ke kabonganaan ara *system* ke taan anga te buoka ao tao aei tabeua ae ti kan katuruturua iai ara maroro ao teuana tao taraan te *investment* ke tibwaan tao kaubwain ngkai Kiribati ma ake a roko mai irouia taan ang ate buoka iaon taabo ake a rangi ni kakawaki ke a moanibwai n ana KV 20 te Tautaeka are te kaneweaba ao te akawa bwa tao tibwan te itera anne ke kanoan ana waaki te Tautaeka aei man te tibwatibwa ian te kataumwane ibukin te karikirake ao e oti bwa kanoan ngkai te kataumwane ibukin te karikirake are e $223 te mirion, I taku bwa kanoan te tibwanga ke tibwangan te *tourism* ao te *fisheries* taraan ni kabotauaki ma kanoan te ririki aei ao titebo ma e a kekerikaaki iaon te naan *sectors* aikai. Aekakin n te ririki aei ao iai te mwaiti ni mwane ae tao tibwan te naan *sectors* aikai ae $147.4 te mirion. Ao n te ririki ae na roko tao e a bwaka nakon $74.4 te mirion. tao aikai itera ake ti tatarai ibukin

tibwatibwaakin te kaubwai are tao ngaira bon kaubwaira ngaira kaain Kiribati rinanon ana mwane ara Tautaeka n te tai aei $46 te mirion ae kataumwaneaki ibukin te ririki ae na roko ibukin karikirake, ke ana *contribution* te Tautaeka nakon te karikirake ae $46 te mirion. Ao ti noria bwa tao ni irekereke ma te naan *sectors* aikai are riin te waaki ao iai n aron are e a tia n taekinna te Kauoman ni Beretitenti iai tao iteran ngkai te mwane ni karikirake e nakon riin te waaki ae te itera aei are ngaia ae boutoka naba te karikirake iaon te kaneweaba ao te akawa.

Ti noora tao tibwan te Tautaeka are e anga ian te *Local Contribution to Development Fund* ian tao riin te waaki ao I taku bwa te mwaiti are n ara numera ke ibuakon are te $46 ni mirion ao e nakon $14 te mirion. Aoi ai itera tabeua ian tao te karikirake n riin te waaki ao tao imwain ae I nakon aei ao ti kan karabwaia ara tia anga ke raoraora ake anganganiira te buoka iaon karikirake akana a bubura ane e a tia ni mwaneni te Kauoman ni Beretitenti iaon tao riin te waaki n aron te karikirake ibukin karaoan kawai ma marae iaon aba ane $35 te mirion. Ao n aron naba are e a tia n taekinna teuana te karikirake ae bubura naba iaon tao te ran iaon Tarawa ao energy ke menan te tiora.

Ane e na ibuobuoki te ADB ao kanga aikai tabeua te buoka iaon riin te waaki ae kanga ti kan kakaitau iai ao n aron ngkanne are ana buoka te Tautaeka iai itera tabeua are e bon mwanen te Tautaeka ma tao aki rekereke ian ngkai moa n te tai aei aia kainibaire taan anga te buoka iaon Kiribati ao ti ataia bwa te $14 te mirion are bon kanoan ana karikirake te Tautaeka iaon te itera aei. Ao ti uringa bwa iai te mwane n taninga are e a tia ke are e na butaki inanon te ririki ae na roko are $40 te mirion are aongkoa ian te kainibaire ibukin kabonganan te mwane n tania ao aei ngkoa are e na kabonganaaki ibukin riin te waaki.

Ti taraia ngkai bwa e aki babane raoi te mwaiti aei nakon te karikirake iaon riin te waaki ae te $14 te mirion are e kabonganaaki ao iai riki akana nikirana ane e aki rangi ni mataata bwa a bwaka ia n te tai aei. Ma ti ataia te Tia Babaire bwa a tiraua kanoan te kainnano ni irekereke ma riin te waaki are a kainnanoia ara botanaomata. Ao aei tia bon tia ni ma maroroakinna inanon tain te maroro iaon tao te kataumwane ao tao bon kanoan te titiraki tabeua. Ma ti bon ti kan katuruturua riki iai ara maroro ngkai e nang kakawaki aei ibukia ara botanaomata. Iaon katamaroan te ran ao tao karokoan te ran ni mwenge ake a tuai n roko iai ao aikai itera ake ti na taraia bwa a tuai n rangi n tobwaaki raoi tao irouia taan ang ate buoka tao iai itera aika a tia ni waaki iai ma tao tabeua riki tao iaon aon aba ao tao ti uringa

naba kainnanon Banaba iaon te ran tao aikai katoto tabeua ao aikai kanoan riin te waaki iaon te ran ae ti taraia bwa e na korakora riki tao *investment* ke tao tibwana ma ian te mwane ni karikirake ibukin tobwaan kainanoia ara botanaomata iaon ara abamwakoro.

Te Tia Babaire ian ngkanne te itera are te *tourism* ao te akawa ao ti taraa tibwaia te naan Botaki ni Mwakuri ke karikirake ake a bwaka ian Botaki ni Mwakuri akana te botaki n akawa ao karikirake kaubwaira mai marawa ao te Botaki ni Mwakuri are Itoman ao ti noria bwa kanga tibwaia ngkai ian te mwane ni karikirake n aron ae ti ikoikotia ao e nakon $11 te mirion, are tao aei e nakon tao 5% aei n ara ware. Ma ngkana arona bwa iai kairuan ara ikoikoti ao iai naba itera tabeua ae ti tarai bwa a nang kakawaki ibukin karikirake ke tao tibwangan te naan taabo aikai ae tao ni irekereke naba ma tobwaan kainannoia ara botanaomata. Ao teuana n aron ae ti ma maroroakinna ao tao e kakawaki naba tia bon maroroakinna ngkai tia roko n te kataumwane ibukin te karikirake bon kanakoraoan te kibakiba imarenan aban Kiribati ao ti noria bwa e aki rangi ke akea te kataumwane ian te itera aei ke iaon te itera aei n ara boki ni kataumwane ibukin te karikirake. Ti kakaea n aron are tia bon tia ni mwaneweia n ara maroro iaon te kataumwane ao ti kakaea te ibuobuoki iaon tao boon te naan wanikiba ake ngaia are ana kanakoraoa riki aron te kibakiba n aron are e a tia n taetaekinna te Tautaeka.

Ao iai te kantaninga ae korakora mai irouia taan ang ate buoka ao ngkai teuana te tia ang ate buoka ae boou are e a manga tibwa okira Kiribati are Tiaina e korakora ao te kantaninga bwa e na tiraua riki te karikirake ae e nab waka ke ae na mwanenna Tiaina. Ao I taku bwa tao tabeua te naan maroro iaon te itera aei ti noria bwa n te ririki aei ao iai $62 te mirion te kataumwane ke ana buoka Tiaina ae kantaningaaki ibukin te ririki aei. Ao anne ngkoa are $60 te mirion ibukin boon te wanikiba are te E*mbraer* are e a tia n anga nanona Tiaina bwa e na mwanenna ao ti noria ngkai n te kataumwane bwa e a tia ni manga bitaki te ware aei nakon $25.7 te mirion nanona iai te kerikaaki ni buoka are e reke mai iroun Tiaina tao inanon te ririki aei. Ao ngkanne ti noria bwa ni 2021 ao tao iai te mwaiti ni mwane ae $15 te mirion ae tao e a tia ni manga anga nanona Tiaina e na buokira iai n ara karekemwane ke tao n ara kataumwane iaon ara karikirake ibukin te ririki ae na roko.

Ao ti noria bwa iai te mwaiti ni mwane ae $9.7 te mirion ae ibukin te *x-ray machine* ao tao aei e tuai rangi ao ti tuai rangi n ota iai bwa tera te mitin aei ao e nang buburakaei boona bwa e kaan $10 te mirion ao

tao aei e na ibuobuoki naba te kabwarabwara iaona. Bwa aei kanoan te kataumwane aei are e na roko mai iroun Tiaina ao nikiran te ware are e a irekereke ma kanoan tao tibwangan ngkoa Taiwan are e a tia n anganga n ririki aika nako ao ngaia ngkanne tabeua mai ibuakona ane e a tia n rin ian ana buoka Tiaina.

Ao ti ataia bwa ngke e roko Tiaina ao iai te kantaninga bwa e na onea mwiin Taiwan te naan karikirake ake e kakaraoi Taiwan ao ti noori n te boki ni kataumwane ibukin te mwane ni karikirake bwa rawata nikiran tao ana buoka Taiwan ae a tuai ni bane ni karokoa te tai aei, ao tao angina te naan karikirake ake a irekereke ma aia moan karikirake Kauntira ao tao e nang tiraua naba maroroakinana ni wiiki aika uoua aika a kan bane ngkai ao ti noori naba bwa karikirake aikai a rawata ae a tuai man tia ao mwaneia iai tabeua ae a tuai man waaki naba. Ao tao aikanne ana ibuobuoki bwa are ngkai aei te naan bubuti mai iaon aba bwa ana riai n rinanon te Kauntira bwa ana karekeaki bwa ana moan karikirake te Kauntira. Man ngkai ti noori naba mwaitin te naan karikirake iaon aikai ake tao a tia ni karaoaki ke ian *completed project* ao moan te karako naba ae tia ngkai raoi n aron are e ribotinaki n te boki ni kataumwane n te karikirake aei ae kaineti ma ana moan karikirake te Kauntira ke te naan *priority project.* Ao tao aikai iai aika a rangi ni maan ao tera ngkai kanganga ae ngaia ae a tuai man kona n tia angiin te naan karikirake aikai ane a tei ian te MIA ao I taku bwa a nang ananau kanoan te naan *pages* ke tao e nang ananau kanoana.

Ma aikai tabeua te naan karikirake aika a nang kakawaki ibukia ara botanaomata iaon ara abamwakoro, ao aikai are kanoan ana buoka Taiwan bwa te kantaninga ngkoa bwa e na mwaneni Tiaina n onea mwiin Taiwan ngkana e roko. Ao ni karokoa te tai aei ao ti $6.2 te mirion ngkai ae tia n anga Tiaina kanga te naan karikirake are a memena ngkoa ian Taiwan $6.2 te mirion. Ao ti noria naba ngkai bwa tabeua mai ibuakon te naan karikirake aikai ae ngkai tia noria ae a moanna n rin n ana kataumwane te Tautaeka n aron teuana are e a maroroakinaki ni maroroakinan te kataumwane bon te onobwai. Are ngkai tia noria bwa e a rin $300 tabun te ngaa ian ana kataumwane te Tautaeka ao n ririki aika a nako a bon bane n tiku ao ni mwanenakin mwanen te onobwai iaon aba. Te onobwai nakon te naan umwanreirei aia auti taan reirei te naan Onaoraki ke aia auti aoraki ke aia auti Neeti ke Taan Mwakuri n te Onaoraki iaon abamwakoro, aei ngkai te moantai ae e a rin n ana kataumwane te Tautaeka are ni bon oin ana mwane ian ana *contribution* nakon te D*evelopment Fund.* Ao aei ngkanne tabeua te naan tabeaianga ibukin aki kakoroan nanon aei bwa

are e rawata kanoan te $11 ni mirion ke tao angina riki ake a taneiai ara botanaomata n rereke irouia ni katoa ririki. Ao mwanen te onobwai bon teuana ae e teimatoa ni korakora te tangiroa irouia ara botanaomata ao ti ongora iroun te Minita are e mena iana te karikirake aei bwa e bon rawata ngkai te bwaka mwane ae tuai ni karaoaki ao ngkanne anne ngkanne teuana tao te titiraki bwa ni ngai iai ae e na bane ni bwaka kanoan tibwangan ngkoa Taiwan iroun ngkai Tiaina.

Teuana naba are iaon te karikirake iaon te ununiki are e memena ngkoa ian Tawain tao te TTM ao tao teuana naba te titiraki bwa tera ngkai aron te karikirake aei ao tao tera naba aroia Taan Mwakuri ni karikirake aikai. Ao tao aei naba ae kakawaki bwa ti na maroroakinna iaon te kaoti aei are irekereke ma kanoan te karikirake ngkoa. Tao iai te tabeaianga tao irouia Taan Mwakuri bwa e a kanga ngkai aroia ana teimatoa n aia mwakuri ke a nang bane ni kamotirawaaki. Aikai kanoan te karikirake ao ti teimatoa ni kaumaka te Tautaeka bwa e na karawata riki ke ni kaumaka Tiaina bwa e na kakoroa nano nana buoka riki iaon onean mwiin Taiwan n te buoka ao tao ni karekea tao Tiaina bwa e na kona ni mwaneni ke ni kaotia n te boki ni kataumwane bwa e na kona ni mwaneni ke tera aron ana buoka iaon itera aikai n ririki aika imwaira. Bwa ngkai iai te tabeaianga tao akin ang teretere ian te kataumwane n ririki aika ana roko bwa a kanga aron buoka aikai ana teimatoa ke a nang aki ao tao anne teuana kanoan tao te titiraki iaon te boki ni kataumwane aei.

Iai naba tao te naan kataumwane ae tao ke tanan karikirake ke tao kanoana ana motinnano te Tautaeka ma tao aikai ae tao a kakantaningaki naba irouia te botannaomata bwa tabeua mai buakona aikai kanoan tao te buoka ke kakoron te tibwa nakoia tanan *communities* n te booti n akawa, ao te intin, te buoka nakoia te roronrikirake tao ibukin te takakaro, kanakoraoan te takakaro tao te runga, akea ngkai rongorongo te runga bwa tera ngkai taekan te runga are e na riai e nang riai ngkai n tao ni waaki tao n ririki ae na roko ke ningai ao aei naba aikai itera tabeua ae tuai nang matata, tera kanoan te karikirake ibukin tanan mitin ake ana kona n onea tari nakon te ran, ao tanan tangke n ran ao a mwaiti riki aikai bwaai ae tao ti aki nang nori ngkai inanon te kataumwane aei ibukin tanan karikirake ao tao aei ti na teimatoa ni kawenea imatan te Tautaeka te bubuti bwa e na iangoi naba moantaain kakorona nanon aikai.

Te Tia Babaire tao iaon ngkane tanan buoka mai irouia taan anga te buoka ao ti teimatoa ni kakaitau nakoia ibukin teimatoan aia ibuobuoki n te itera aei, ao ae e a tia ni mwanewei te

kauoman Beretitenti tia kauataoi naba tanan kakaitau nakoia, ao ti nang kukurei n nora aron kabongnan ana, ara *system* irouia taan anga te buoka ma ti noria bwa kanoan te riboti ane e mena inanon te boki ni kataumwane aei n aron ane e taekinna te kauoman Beretitenti n taibora nambwa 6 interani bae 7 ao kanga mwane akana a oti ane 74 tabun te mirion ian kanga ngkoa are a kabongana ana *system* te Tautaeka e a roko rinanon te Tautaeka ao ti noria bwa aikai mwane ake a roko nakon te *account* are nambwa 4 ma ti ataia bwa iai naba te mwane ni buoka n aron are e a tia n tataekinaki, te mwane ni buoka are e a roko naba nakon te *Account* are nambwa 3, e aki nang mataata ikai bwa tera ngkai rongorongon te *Account* ane, bwa ti kantaninga bwa tao ngkai te mwaiti ni mwane ane 25 te mirion kanga n aron kabwarabwara te *Account* ngkoa arei ngke e kateaki ke kaukaki ao ibukin mwanen te *Embraer* mwanen te *Embraer* ao ngkai e aki oti ngkai n ana maroro te kauoman Beretitenti bwa ai tera ngkai rongorongon te *Account* ane ngkai e aki rin kanoan te *Account* ane n te riboti ane iaon *table 6* ke te taibora ane nambwa 6, ao ane ngkane teuana te tao te titiraki bwa mwaitira ngkane ane inanon te *Account* ane ao tera ngkai rongorongona, ti nora ane aia mwane taan anga te buoka are a kabonganaki ke tao e *invested* i Kiribati ma a bon kabongana aia *system* ao tao ti na titiraki bwa tao iai riki tanan mwane ni buoka are tao a tia n roko i Kiribati ae tao aki *invested* i Kiribati ke tao aki oti ngkai n te taibora aei, I taku bwa e nang kakawaki naba bwa ana kamatataki tao iai buoka are a tuai moa rin n ara *system* ke a tuai ataki mia ke ni kona n tauaki mia ae tao a bon karaoia naba tanan *donors* ke taan anga te buoka nakoia nake ke tao rabwata ake anganaki te buoka, aikane tabeua te kanoan te maroro te Tia Babaire ti kakaitau bwa a teimatoa Aotiteria, Nutiran, ADP, *The World Bank* , ao *Japan ,* bwa ngaia ake a teimatoa n riki bwa kanga raoraora ke taan anga te buoka ake a mwaiti riki ae anga, ao ti na kaumaka ke kaumakia raoraora ake tabeman ao riki ake ti kakantaning ngkai mai irouna are *China* ngkai ngaia ae nang bubura kaei naba anganibaina ao ti kantaninga bwa e na korakora riki ana buoka nakon tao te kataumwane ae na roko, e na bubura riki iaon ngkai ane tao $15 te mirion, ngaia Tia Babaire tao man taeka aikai ao ti boutoka te kataumwane aei ibukin karikirake 2021 ti kakaitauia taan anga te buoka ae a teimatoa n anganira te buoka, ti kakaitau bwa bon iai naba ngaira ara mwane are e bon rinnako naba ni bon mwaneni ara karikirake are ti bon tarai bwa a nang kakawaki ao tao a tuai kona n reke moa ian aia kataratara taan anga te buoka ao tao ai bon te kakaitau nakoia, nakon te kauoman Beretitenti ao kain ana aobiti ao ni

kabane Taan Mwakuri n te Tautaeka ake a tia ni ibuobuoki ni karaoa kanoan te boki aei, ti ataia bwa a nang tiraua tanan karikirake aika tuai man ke tao tanan *outstanding* a tuai man tia raoi kakoroan nanoia ao tao ti na bubuti bwa a bia kabaitiaki bwa e aoria n are tao ara boki ni kataumwane n te ririki are imwina tia kantaningaia bwa e nang uarereke riki mwaitin tanan karikirake aika a nang irira naba ara boki aei, ae tao man ririki aika bwakanako, ao tao man taeka aikane te Tia Babaire ao ti boutoka te kataumwane aei ao ti kakaitau ibukin te mwakuri korakorao irouia te kauoman, mai iroun te Tautaeka ma ana koraki, ko rabwa ao I a toki ikane.

Tibiika: Ko rabwa te *leader* n te Kaitara ao I kawenea riki te maroro iaon te kaoti aei ao titabo ma ai bon akea ae na maroro ao N nang kaokia nakon te kauoman Beretitenti ao bon te Minita naba n te mwane bwa e nang karaoa ana *sum up* ao e nakoim te kauoman Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E bati n rabwa *Madam Speaker* ao te moan bwai moa N na karabwa te *leader* n te Kaitara are e a tia n taetae ibukin tao ibukia kain te itera aei, raora ni kabane ake tao aki roko, are e a tia ni kaota iai aia boutoka nakon te kaoti ibukin te kataumwane ibukin karikirake ae 2021, ao e nang rabwa ao I taku bwa I nang kaitaua naba n aron ana maroro aika nang *constructive* kanga ana iango ni ibuobuoki ao I taku bwa e kitekitei taian itera tabeua ake a taku bwa ana riai naba noraki inanon tao ni manga katamaroa n te boki aio ke tao ngkana ti aki ngkai ao tao inanon taai aika imwaira aikai.

Tao N na ti kaekai tabeua ana maroro ake I taku bwa tao ti bon riai ni kaeka man *ara* itera, ao teuana mai buakona ae kanga e koaua e taekinna bwa kanga e aki nang teretere raoi aron kakawaki itera ake ti taku bwa e nang kakawaki ae te *tourism* ao te *fisheries* iaon te kataumwane ibukin karikirake aikai bwa I taku bwa e kerikaki te buoka nakoia ngkai ibukin te ririki ae imwaira aio ni kabotauaki ma tao te ririki 2020 ao tao ririki ae imwaina, tao ngaia ane ma I taku bwa te bae ae kakawaki ae na ataki naba bwa are n tabetai te buoka ti aki te bare ko a nakon naba tao taian tao taian *sectors* akane n *directory* ma iai te bae e nang kakawaki are n tabetai ko karaoia *through* ke iai taian *sectors* ake aranaki bwa taian *cross cutting sectors,* n aekakin taian *Infrastructure* te *governance* akane taian *sectors* aika nang, I taku bwa *they are key, Key to sustainable Development of other sectors* ae I taku bwa *first things first* ngkana ko bon karaoi moa akane ao I taku bwa mai ikane are e na kona ni buoka aron kabirimwakan riki taian karikirake ake tao ibukin te *fisheries ao tourism*

n aekakin ae ti taekina ngkai iaon te *Marine cable* are e na *improve the connectivity* , e na nang *speed up the internet* e nang *speed up* te itoman, ao I taku bwa ane *one of* kanga taian *critical* mena aika bon riai n tauraoi imwain ae ko kona n eweka nako tao am iango iaon te *Tourism* , te *Wharfage* tamnein tabon te *port* , taian kawai, akane baika, ngaia are n tabetai ti na riai n tara tao e koaua tao ti aki naba nang ketereterе ngkai n te tai aio are tia bon kabwaka naba nakon tao kaboan taian kaibuke n akawa ke tao katean taian *Hotels* ke tao karaoa tao taian raa riki, ma I taku bwa tao e teretere n tabeua ngkana ti tarai itera ake aera kai ti kitea tao te *infrastructure* , e aera ngke ti kitea te *Capacity Building, Trainings* taian raa riki bwa tao bukina are ni itera aikai ,ma I taku bwa ane ma e rabwa am *point* aikane ma I taku bwa n taai aika na roko ao bon ngaia ane ngkane ae ti na bon katuruturua I taku bwa e mataata iaon au taetae iaon te kataumwane bwa akane inanon taai aika imwaira aikai ao I taku bwa e na rangi ni korakora baika ti na karaoi ni itera aikane.

E koaua kanga e taekinaki naba teuana ana *point* naba ae I taku bwa kakawaki naba ae ti na maroro iaona ni kaeka iaon *China, China* ngkai n te ririki aio n te ririki ae na roko kanga e katauaki bwa tao e na anga $15.8 te mirion, te bae e na riai ni mataata bwa ane bon ti te *annual grant* , ao iai am *point* ae nang raoiroi te *Leader* n te Kaitara ae kangai, ai te boki aio ngkai e *capture* ni kabane taian karikirake ake tao a tauraoi taian tia anganano bwa ana karaoi? Ao ngaia n aekakina ae *China* ngkai aio are kanga bon ana *Annual Grant* ma e kaokoro ana *Approach China* bwa *China* kanga te aekan *Donor* are kanga e a bon tauraoi naba ngkana ko roko ma *Bankable Project* ae tao iai am *Project* ae ko taraia bwa e boraoi ma nanona ao e a mwanenna naba, kanga tima ma kanga akea raoi ana *limit* are e a bon kangai naba, tibwam ni katoa ririki tao $20 te mirion.

Iai ana *Annual Grant* are e bon anga ma irarikina iai naba ngkane taian *Project* are tauraoi are e tauraoi ni mwanen ngkana e taraia bwa e na bonganan ibukin te botannaomata, ao ibukina, ane kanga teuana kanga kurin okorona, bwa kanga bon akea, ma te bae e kangaanga irouna e kangaanga ae na tuangko ana mwaiti, ao tao e koaua naba tao ane bon aia *policy* n aia *ODA* aki kona n anga te mwaiti ao ti na anganna, ma tao e koaua iai te *Annual Grant* ngkai ae kanga aio kanga e kataia ni mena are iroun *Taiwan* , ma tao e koaua ngkane are e taekinna naba te *Leader* n te Kaitara are ana waaki ngkoa *Taiwan* ake e a tia ni waakin te *Small grant* , te *Maintenance Fund, te Disaster Fund,* aia mwane Ekaretia, ao eti te mwaiti are ko taekinna are $6 tabun te mirion ke

bon kaan 7, ane ngkane e *cover* itera akane, ma I a tia n tiaina ngkoa ao ane are kanga e na *cover* te *Small grant* , *Disaster Fund* ao ti a tia ni kanakoi akane, ao ane ae na manga bon reke naba ngkane n ririki ae imwaira aio e na manga bon kaokaki naba ngkane, I taku bwa a *covered* ian are te *Annual Grant* arei, are *$15 te mirion something.*

E koaua iai ngkane itera ae ko taekinna te *leader* are tera te iango ibukin taian karikirake ibukin te boti ao te intin, buokia te rorokonrikirake, ibukin te ran, ae teuana te ran iaon abamwakoro e nang kainanoaki, ewa taabo aika e bon nang korakora te tarika iai ma I kukurei n taekinna ikai ao I taku bwa e rin naba n te mena aei ma N na manga noria bwa iai ngkai n aron ae kam ataia, iai are iaon Tarawa are karaoaki ngkai are iaon te TCF ae bon nang bubura bwa 60 tabun te mirion are e na *produce over a million liters a day,* are *Drinkable safe water,* ioan aba ngkane ti a tia naba n *Approach Adaptation Fund* ma tao e koaua tao e tuai n oti ikai bwa are e tuai bwanin ma te kantaninga bwa e na *start off* ma *tour Island* are na katei ngkane aekakin naba *Distillation plant* ao te *concept* e a tia n *approve* rinanon te *Adaptation Fund* ma e nang bon roko ngkane are ai bon te *Pro-Doc* ngkane ane e na manga *submitted* ngkane, te kantaninga bwa ane ngkane ae na buoka mwanenakin naba taian *Island* ma are *in the meantime* iai ana buoka te Tautaeka ae e a tia ni kakanako nakon abamwakoro e moamoa riki n taabo aekakin Banaba, teuana ae a tibwa kanakoaki, iaa riki, taabo tabeua ake a tia n reke iai te *Shell* ao ane e na wakirake, I taku bwa te bae ti riai n noria naba ngkana ti tar ate boki ni kataumwane ibukin karikirake aio n te ririki aio ao n te ririki ae na nako, te bae I taku bwa teuana ana *feature* e nangi *interesting* bwa Kiribati *is the biggest Donor* ngkai, ngkana ko bon ti kakoroa are ana mwane taian *Donors* ake a bon *manage* aia *system,* ngkana ko bon tarai booki ake n te ririki aika nako ao n ririki aio ko bon ataia bwa Kiribati *is the biggest Donor*, $46, 60 mirion ti anganga ni katoa ririki, Aotiteria e anga $20 te mirion , Nutiran $20 te mirion tao $24 te miron ma ngaira ti anga $60, $40 I taku bwa ane kaotan te rikirake, ao ti taku bwa ti kaotia naba n te aonaba ti bon kona nab ani bon buokira ibon iroura, ma tao e koaua ti bon aki kona n ae ai bon ngaira naba ti bon tangira naba tei ibuobuoki mai irouia raora mai Abatera, ma I taku bwa e unga naba nanoia iai kain taian *Agreement Partners* bwa ataia ae ti bon *help ourselves* ngaia e unga naba nanoia ni kan buokira, ma I taku bwa e kakawaki bwa ti na kateimatoa ma I taku bwa ngkana kam bon tara te boki ni kataumwane ibukin karikirake ao ane kanga teina ae

Kiribati ngkai, *we are the biggest donor* nakon te *Development Fund* .

Nambwa 3 koaua ngkane iai naba am titiraki ibukin te kan kamataata are nambwa 3 *Account* , eang I taku bwa te titiraki ae nang tikiraoi bwa ane naba ngai e I tuangia kain ara *NEPO* I kangai "Noria ti na riai ni kaitiaka te *Accountant General* bwa are ni bon etina nambwa 3 ti *both* n are *consolidated* ao *both Development Fund,* bwa are te bae riki ngkai bukina are ti kataia ngkai ni kataia ni *gain* ti kataia n *avoid* te *exchange rate* , e mena tia bon *create* ngkai te *US Denominated Account* ao e rabwa *New Zealand ANZ* bwa e kariaia, ao ane are e na nako ngkoa are ti ibukin ngkoa te *Embraer* ma te bae ti a karaoia ngkai tia manga kareketai ae te mwane man te akawa ngkai a bane n *deposited* n nambwa 3 *Account* bwa are kam ata te mwane n akawa e roko n te US Dollar, ngaia are ngkane ti aki kan karaoa ae na manga bibitaki ke *exchange* nakon te *Australian Dollar* ngaia are tia bon karinna naba *straight* nakon te nambwa 3, ma are *in the end,* ti na manga bon butia bwa ti na manga bon *convert back* naba nakon te *Australian* ngkana ti nang kabongana bwa are bon ngaia n aron ae kam ataia, bon *70%* ke *over 70% of our budget is Finance* man te *Fisheries* , ngaia are e bon kangaanga ae na tiku ikekei *forever* bwa are ti nang katikua n te *US Dollar Denominated Account,* ma ti na manga bon *convert naba back into Aus dollar,* ngaia are engae ngke ti bon kataia n *avoid on entery* , ti kataia n *avoid* tao te *possible exchange loss at the end of the day* ti na manga bon *conver* naba nakon te *Aus* ngaia ane ngkane, ngaia are *number 3* e kuri ni mena bwa 2 bwa iai iterana are bon *Developmental* are tao e na riai nakon te nambwa 4 *account* n aekakin ana mwane Nutiran, ao *part of it* e na riai nako te *Consolidated Fund* bwa are bon mwanen te akawa ma ti katikua ngkoa ikekei ibukin tera, ma e koaua akane itera ake ti kamataata ma ngkana kam tara *page 7* n te boki ane ao I taku bwa e kamatata kanga n aron ongongo tai anganaki, ma ngkana e aki e raoiroi bwa tia manga kataia ni karekea te mena iaona, ma I taku bwa iai ane iaon *page 7* ae kangai, *"Mostly should have included account number 3 but ormitted,"* ane bon te *overside* ma bon ane *number 3* e *include* n ane *table no.7* .

Tao e koaua kanga e koaua n aron ae I a tia ni kamatata te *Development Budget* te kataumwane inanona tiaki te bare e *Appropriated* bwa are kam ata te *Development Fund is a special fund is not a consolidated fund,* ngaia are e aki tangira te *appropriation* iroun te *Parliament* ao te mwaiti ae ti angani ngkami ngkai ao ti angani ngkami n taai aika nako nakon te Auti aio *for* ana *approve the motion via the motion,* kanga bon *the all estimate* kanga e aki *mean* bwa e na

capture ni kabane, *we try to capture cost* mwane ni buoka are ana roko nakon Kiribati n aekakin ae taekinna te *leader* n te Kaitara, iai mwane ake a bon nakon *straight* nakon taian *organization* n aekakin tao te *Child Fund* , n aekakin tera ngkoa are teuana are e a mena ngkai i Abarao arei, akane ake a bon *straight* naba aia mwane e aki *through* naba te *number 4* , e a *direct* naba aia mwane, aikane e koaua ngkane ke akane ake aki reke ane, aki *straight* ngaia are awane teuana te kangaanga ngkai teuana ae ti na kataia naba ni kakaea angana ana riai ni bane n *reflected* bwa akane buoka nakon Kiribati, ma te kangaanga bwa are a bon *straight* naba nakon te *organization* aki *through the Government System* e a bon kangai naba nakon te *Kiri Can* ke *Child fund* ke tao tera, ngaia are bon eti ngkane am taeka te *leader* ae aki *capture* n te boki aio, ao ai wana naba ma taian karikirake n aekakin ae I taku bwa ngke I taetae iaon te kataumwane ibukin te *Recurrent Budget* , ao I bon taekina *two days ago* e roko ana mena te ADP kanga ti bon kubanako naba ti aki kantaninga, e roko ana mwane ae US$14.7 million are e nang memena ibukin te *Renewable Energy* ane ai tibwa te moan tai ae karaoia, ngaia akane ane naba ae tuai *reflected* naba ikai, ma tao e koaua ngkane e na *reflected as the revise column* ngkane ae te *revise* ibukin 2021, bwa are ti nang karina ngkane te mwaiti ane, ao I taku e raoiroi naba ane te mwane ane e roko ane bwa ti kona ngkane ni buokia abamwakoro n aekakin ae taekinaki ae ibukin te *Distillation,* taian *Solar power* taian tabo ni kamwaitoro ao ane ngkane ae nang ni ibuobuoki, ao tao ngaia ane ngkane ke ngkana arona bwa tao e na ibuobuoki teutana te tai ni kamatata kabwara au bure ngkana aki bane ni kaekaki am *query* te *leader* te Kaitara ma e raba riki te maroro ao e koaua bwa are e a bon bwabwakanako te tai, I taku bwa e a tao ai bon kabanean waan naba aio ngkai au *Ministry* e a toki ana mena ikai ao te kakaitau riki ibukin boutokan te kaoti ae ibukin te karikirake aio ao e koaua tia manga reiti riki bwana ni kakaitau nakoia raora ake a tia n anganira te buoka aika teimatoa n tei irarikira ni buokira ao n anga baia ao maomao riki nakoia bon kain au aobiti, kain te *Cabinet* , ao Tia koroboki ni kabane ake a tia ni ibuobuoki n aei, ti na bane n tekeraoi ao man taeka akane *Madam Speaker* ao I a kukurei n tabeka te kaoti ae te *Motion* ae te kaoti ae nambwa 21 " *Bwa te Maneaba aio e na kariaia te kataumwane ibukin karikirake ibukin te ririki 2021 te mwaiti ae $223, kabwara au bure bwa e a mataki matau, $223,8,*174 *n aron ae oti n te boki ni kataumwane ibukin karikirake 2021."* E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te kauoman Beretitenti ao ti nang kanakoa te

kaotinano iaon ara kaoti aei, tia kanakoa te kaotinano n aron taekan te kaoti ane e wene iaon ara ota bebwa n te tai aei, ao ake a nano iai ke a kangai Eang ao ake aki ke a kangai Tiaki, ake a nano iai, "Eang" ao ake aki, ao e butimwaeaki te kaoti are e atia n tabekaki, tia nakon ara bwai are imwina.

Kiraaka: Te kaoti ibukin te bwara.

Tibiika: I a kanakoa nakon te Minita ibukin Tua Hon. Tarakabu Tofinga e nakoim,

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa *Madam Speaker* ao I a kukurei n tabeka te kaoti bwa te Maneaba aio e nang motirawa moa ngkai, ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minita ao te tai ngkai ai bon 9 te miniti imwin te aoa 12 ao tia bon roko raoi n te tai ae tia riai ni bwara iai, tia bwara n te tai aei ao tia manga kaitiboaki ikai bon te aoa 10 naba n te moaningabong nakon te ingabong, ao tia motirawa moa ibukin kanoan te bong aei, kam rabwa ao are ieta ieta kanoan ara bong.

Kiraaka: Te tataro.

Tibiika: Ti a Tataro.

Kiraaka: Taiboranakin taian bebwa mai iroun *Honorable Speaker*

Ana ribooti te Oteta Tienera iaon ana akaunti te Tautaeka ni Kiribati are n toki n 31 n Ritembwa 2019

Beba No.57/20

Mai iroun te kauoman ni Beretitenti ao te Minita ibukin te botaki ni mwane ibukin te botaki ni mwane ao babairean karikirake iaon ana riboti te mwane n Tania ke te *RERF*

Beba No.58/20

Iaon ana Ribooti Te Botaki ni kanako bwana ma kareke rongorongo ibukin moan iteran te ririki 2020

Beba No.59/20

Iaon ana Ribooti Te Botaki n Auti ibukin moan iteran te ririki 2019

Beba No.60/20

Iaon ana Ribooti te botaki n Auti ibukin moan Iteran ririki 2020

Beba No.61/20

Iaon ana Ribooti Te Botaki ni Kaibuke ibukin te ririki ae bwanin 2018

Beba No.62/20

Iaon ana Ribooti Te Botaki ni Kaibuke ibukin te ririki ae bwanin 2019

Beba No.63/20

Iaon ana Ribooti *Kiribati Green Energy Solution* ibukin moan iteran te ririki 2020

Beba No.64/20

Iaon ana Ribooti Te Kiribati *Oil Limited* ibukin iteran te ririki 2020

Beba No.65/20

Iaon ana *Statement of Intent the Development Bank Of Kiribati*

Beba No.66/20

Iaon ana *Statement of Intent Te Kiribati Green Energy Solution*

Beba No.67/20

Iaon ana *Statement of Intent Te Kiribati Insurance Cooperation Statement* ibukin te ririki 2021 nakon 2023

Beba No.68/20

Iaon ana *Statement Intent Te Kiribati National Shipping Line* ibukin te ririki 2019-2020

Beba No.69/20

Iaon te *Schedule of Government Warrant No.2/20*

Beba No.70/20

Hon. Tessie Eria Lambourne: *Point of order* Tia Babaire

Tibiika: Ngaia tera am *point of order* te Leader n te Kaitara e nakoim

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire ao tao ai bon te bwana moa ni kamauri nakoim ma kain te aobiti, Te Beretitenti ae karineaki ma te Kauoman ni Beretitenti, Minita, ao raora n Tia Tei ao ai kain Kiribati ake a ongora n te ingabong aei, kam na bane ni mauri, (mauri)

Tao ti uoua te bubuti taiaoka te Tia Babaire, bwa ti ataia ae ngkai are ana in tao kaekan ara titiraki are kanga n te koroboki, te *written question* ma ti ti bubuti te kauring bwa are n ae nako kanga a rimwi n roko.

Ao te kauoua ti aki nora ana kaoti te *PAC* are iai ana ribooti are e a tia n taiboranna iaon ana *Account* te *Housing* ma ti aki ataia bwa ningai raoi taina bon ngkai ke tao n te Auti ae na roko, e a tia ana ribooti ibukina e aki oti naba n ara ota beba aei, ti aikane ao ko nang bati n rabwa.

Tibiika: Ko raba te Rita n te Kitaira ao ibukin moa am rongorongo iaon ane te kabanea ibukin ana ribooti te *PAC* are iaon te *Housing* are e a tia n *notice* ao are ti bon ira moa tuan ara Auti e tuai roko te *response* ngaia are ti aki kona ni katokaa, ti aki kona ni katoka iaon te ota beba ni karokoa e roko ana *response* te *concern Ministry* , ibukina bwa e tuai n roko inanon baira ngaia are ti aki moa katoka, ti bon tia n *notice* bwa ara kantaninga e na roko inanon te tai are e *notice* iai are ngke a bon nikiria ma are ngkai bon akea ao ti katikua moa n arona ane, kai e tuai mai iroun te *Housing*

Ao te kauoua ibukin am *written question* , I bon bubuti nakon te *concern Ministries* ian ara *rules* ae bon riai n roko ngkoananoa, kabanean bongin tanan kaeka ni kabane ibukin tanan *Written Question* a riai n roko ngkoananoa, ngkana arona bwa are bon iai aika teimatoa n tuai kaekaki , I a bubuti ngkane nakon *ministries* akana kam tuai ni kaekai ke Minita kam a kauringia ami Taan Mwakuri e riai n roko kaekaan te *written question* n aron are e a tia n tabekia te *leader* n te Kaitara bwa taina e bon riai ni in ngkoananoa a riai n *submitted* ngkoananoa, ao I taku bwa ane ngkane kanga ti te kauring ni kaineti ma am *point of order* te *leader* n te Kaitara , ao iai am *point of order ,* ao tao I angan moa te Beretitenti, e nakoim te Beretitenti.

H.E Taneti Maamau: Ko rabwa *Madam Speaker* ao n reitaki ma kain am aobiti ao ai ngaira Taan Tei ni kabane n reitaki ma te Rita n te Kaitara ao bon taan ongora, tia manga kamaurira n raoiroin te ingabong aei n aran ara Uea ae Maiu ao kam na bane moa ni mauri,

Ao e koaua e rabwa tabeaiangan te Rita n te Kaitara iaon riki titiraki n te koroboki ma ti kaongoa *Madam Speaker* n reitaki ma kain te Auti, a a bon bane, ngkoananoa I tiainai au kantaninga bwa ake I tiainai ngkoananoa ngaia tanan kabane ana riai nikiraki naba n te aobiti ma ngkana iai baena man te aobiti e kai manga, iaa ngaia I anganaki te kaeka ae a nako ngkai n nikiraki n te Auti n Tei bwa are I bon tiainai ngkoananoa ni kabane ma tao e koaua, ao e kakawaki reken te tai tia bon kaitaua ara Taan Mwakuri, ti kaitaua te kekeiaki, ti kaitauko te Tibiika ko a bon tekateka n rangi ni maan, ti bane ni kaitauira Taan Tei ni kabane ao n reitaki ma ara Taan Mwakuri, ti rangi ni kaitauia Taan Mwakuri n aia konamaki naba ao aia kekeiaki mwaaka ao ko rabwa *Madam Speaker* .

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti n am maroro ao I a kanakoa nakon te Tia Tei mai Nikunau am *point of order* ngkana iai.

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa te Tia Babaire ao tao imwain naba ae I kanakoa au *point of order* ao bon reitana naba te bwaana ni kamauri, nakoim *Madam Speaker* ao kain am taibora, Te Beretitenti ma te Kauoman ni Beretitenti, Minita ao te Rita n te Kaitara ao Taan Tei ni kabane, tia kamaurira riki kam na bane ni mauri, (mauri)

Eang I kaitaua naba te Rita n Te Rita n te Kaitara ngkai e a tia ni kaota naba tabeaiangana ibukin ana ribooti te *PAC* tao ane naba bukin ae I teirake *Madam Speaker* e rabwa ana kabwarabwara te taibora kai ko a tia ni kanakoa bwa ngaia ibukin te *responses* tao bon ti buokan kanga te kan mataata *Madam Speaker ,* antai raoi tabena ae na kaongoa ke e na karokoa te rongorongo iroun te Botaki n Auti ke tao taian Botaki ake e rinanona ke e a tia n rinanona te komete, e a onga naba n ae ti ataia ngaira kain te PAC bwa ngkana tao bon tabera bwa ti na riai ni kaumaka te *responses* ao ane ae ti kan ataia, bwa iroura otara ti katikua nakon am taibora *Madam Speaker* ibukina bwa ti a tia n taiborana ara ribooti ao ti kantaninga naba kaekaan ara ribooti ao ti nang kantaningaia naba bwa e na nako maroroakinana n te Auti aio, tao bon bukina bwa are ko bon ataia *Madam Speaker* bwa e rangi ni rawata taben te komete e rangi n tiraua tanan ribooti aika ti rangi n tangiria bwa ana riai n rinanoaki ao ane bukina ae ti tangiria naba bwa ara ribooti aio ti rangi ni moantaia bwa e aonga ae rinanoaki naba n te Auti aio ae a tia naba arona ma e aoria n ae ti mataata naba ngaira kain te komete bwa antai tabena raoi, bon tabera ke taben am aobiti *Madam Speaker* ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te *Chairman* ni PAC ao I taku bwa e bon teretere bwa ngkana e a tia n taiboranaki ana

ribooti te PAC ao N na kabwara bure n aei bwa I taku bwa te Ministry *concern* bwa are kaobin ni kabane te naan ribooti a bon bane n taiboranaki ao I taku bwa te Ministry concern e na riai ni iraorao ma antai te kambwana te SOE ke tao taabo ake a kaineti te ribooti nakoia. Ao ni bon arona e riai ngkanne n taiboranaki te *reponse* nakon te Auti ae na roko. Ao ngke e roko te *response* ao tia kona naba *notice* ao e a nako naba te maroro iaona e a uotaki naba te kaoti ibukin te ribooti anne.

Ngaia are tao ti bon kaai ni ibuobuoki iai I ataia bwa I aki nang kan bukina te, ma tao bon anne angana n taai nako bwa are nanona te *response* e na mwananga man te Ministry are e *concern.* Tao ngkana te SOE ke tao te Ministry of Finance ke tao antai ngkanne nanona ngke ti taiboranna ikai akea te kaobi irouia e tuai man roko irouia antai, bwa n aron ae I kaongoaki te CEO naba n te *housing* e tuai n reke irouna te ribooti are ana ribooti te PAC. Ma tao bon anne bukina ngkanne bwa are ti bae ian ara *rule* anne kabaeara ian te *response* ngkanne tao n ae na roko ngkanne au kantaninga bwa kai a ongo ngkai CEOs ao ana kaai ni ibuobuoki bwa are a bon atai aia *account* are a tia ni karaoaki te *enquiry* iaoia ao a kona naba ni *follow up.* Ma au bubuti riki nakoia Minita bwa ngkana arona bwa te ribooti e a kaweneaki ngkai are e a tia n *tabled* tera ngke kam a kona ni iraorao ni kaongoia *whoever* are e *responsible* nakon te *response* bwa e a karaoia bwa e aoria n ae ti ira nanon ara *rules* ao tia kona ni maroroakina te ribooti anne. Ma I taku bwa ti anne au kona n kaeka iaona ao e nakoim te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: E koaua ti karautaeka bwa e koaua te Housing e mena ian ana aobiti te Beretitenti ao e aoria bwa are tia manga bon noria riki bwa are akea I taratara ian te *rules* ao ti na bon taraa tao bon te tua ao kanga ngai n otau kanga bon au taneiai ngkoa ngke I mena naba ngkoa n te Finance ao I kakaain te naan Board ao are ngkana e tia ana ribooti te account ao te Oteta aongkoa ngkanne e na manga taiboranaki ngkanne are e aranaki bwa ana *observations* te *Board* iaon ana mena te *Audit.* Ngaia are ana taiboranaki ngkanne ao te ribooti ngkanne n anne ao e kuri ni mena ngaia ae N na kakaea raoi menana bwa are imwain e rinanon te *account* naba te PAC ao e na bon riai n tekateka naba bwa e na rinanon ana ribooti te Oteta ao e na rinanon naba ana *observations* te Board iaon ana ribooti te Oteta. Ma are ngkai e a tibwauaki ngaia tao I kakataia bwa tia taraa riki te tua bwa e titebo bwa anne ngai n otau. Imwain are e roko iroun te PAC ana riai n tabwanin akanne ana ribooti te Oteta ao ana *observations te Board.* Ma are e aoria ma are tia karautaeka bwa tao

ngkana ti aki noora aei ni moantaai ma tia kataia ni kamena nakon te Auti na roko Madam Speaker ao e rabwa.

Tibiika; E ang, I taku bwa tia kona n *agree* nakon iai nakon te Auti ae na roko. Nanona e na bon riai n taiboranaki te *response* nakon te Auti ae na roko. Ngkana ti kan kamataata riki kee. Ngkana tao e na taiboranaki tao n te Moanibong are e waaki iai te Auti ao e kona naba n *debated* naba n te Auti ae na roko. Ngaia e nakoim te Chairman.

Hon.Tauanei Marea; E ang e rabwa Madam Speaker ao I karabwa te Beretitenti naba n ana kaeka ao e bon raoiroi ae e na bon reke te matata bwa are eng e aonga n ae aki tinetineaki taian waaki ma tao e koaua ae iai taian aki matata tao e koaua tao N na ana itera te Tautaeka ao n ana itera naba am taibora te Tia Babaire. Kanga otara naba ngaira ae memeere e na bon riai n raa bwa n te tai are e taiboranaki iai te ribooti eng e na bon riai n *debated* ngkai bwa tao n aron are e aonga naba n are ti matata n aron are e taekinna te Beretitenti bwa are *observation* mai iroun te *Housing* eng are aikanne tia bon tia n rinanona ni kabane ma are ana ribooti te Oteta ao anne bukina are tia karaoa iai ara ribooti. Ma tao e aonga naba n ae tao a ota kaain te *Housing* bwa tao akanne taian bwai aika tao aki rangi ni matata n taai aika nako ao e aonga n ae e reke raoi te matata. Ma eng kanga ko a manga taekinna are e na riai n taiboranaki n te Auti are imwina kanga I aki raoi nang koaua bwa I tabe n taratara naba te *rules* bwa e ngaa te *rules* ae kanga e na kotea tera are e na taiboranaki ngkai ao e na *debated* n te Auti n are imwina I tuai raoi naba n noria ma tao ngkana e kona naba ni ibuobuoki am taibora bwa tao bon anne arona.

E ang kanga ti bon nang ti tangiria ngaira kaain te Komete bwa ana baiti ara mwakuri e aonga naba n ae waekoa naba n tia bwaai aika a rangi ni kainnanoaki man te Auti naba aio. Ao are kam bon ataia Madam Speaker bwa are a bon bane naba n tinetine te naan ribooti ana ribooti te Oteta a bane n tuai n rinanoaki iroun te PAC. Ngaia are anne bukina ae ti nang tangiria bwa e na aki tinetineaki e na aki tokitoki, e aoria bwa are ti kan kamatata iaon anne bwa ngkana iai te *rules* raoi are e na riai n taiboranaki ngkai ao e na *debated* n te Auti are imwina tao anne ti kan matata iai bwa kanga I tuai noria naba ngai n te *rules* ma tao ngkana bon iai ae I aki noria tera ngke e koteaki naba.

Ao tao ai bon au kabanea naba ni *Point of Order* Madam Speaker, eng tera ngke kam bon ururinga riki ara PAC Madam Speaker ni kaongoira bwa tera ami babaire ibukin ara *motions* bwa are e a tia n *notice* ao e titebo ma I tuai mani kaongoaki ni

karokoa ae I nang kakantaninga ae na toka akea te taeka nakoiu ni karokoa te tai aei ae te kabanea ni bong ao tao bon anne tangin nanora ngaira kaain te Komete bwa tera ngke kam bon moantaai naba ni kaongoira am taibora te Tia Babaire, ni kaongoira bwa tera ae riki nakon ara *motion* ao tao ngke e mena ao tia kaman biriakina naba ni kaumaka naba te *Housing* bwa e na moantaai ni karekea ana *response.*

E toka ara ribooti n te Moanibong moani wiikin te mena ao e nang reke ana tai te Housing ao ti a nang kubanako kai ai te kabanea ni bong ma I aki te roko n te kaongoaki ngaia are I bubuti naba am taibora te Tia Babaire I moantaai naba ni kaongoa ara Komete. Ko rabwa.

Tibiika: E ang, ao I kona moa n ti kaeka arei ao I tia ao I angani ngkami bwa kam a manga *Point of Order.* E ang ko rabwa te Chairman n te PAC ao I taku bwa ngkana I kairi ngkami nakon te *rule* ane 24(4) bwa (5) I taku bwa e bon bwarabwara ikanne aron kaekan ana ribooti te Komete ibukin ana mwane te botanaomata. I a bon ti angani naba ngkami bwa kma a warekia e ang ngaia anne. Ma are tao anne te taneiai ma I taku bwa iai naba te *concern* iroun tera.

Hon.Taoaba Kaiea: *Point of Order* te Tia Babaire.

Tibiika; Ngaia tera am *Point of Order.*

Hon.Taoaba Kaiea : Ko rabwa te Tibiika ao N na bubutiko kona warekia bwa aonga naba n ongo kaain Kiribati taiaoka. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ko rabwa ao N na ti wareka ane 24(4) bwa e *learn* kanoan ke *arrangement of business.* Ao (4) *ngkanne te kaoti ni irekereke ma ana ribooti Kometen ana mwane te botanaomata e aki kona n tabekaki imwain te bong are e kaweneaki iai ke n tibwatibwaaki iai ana kaeka te Tautaeka nakoia Taan Tei.* Ao ngkanne (5) iaon naba te ribooti iaon naba babairean aron kanoan te Ota Beba *'te Kaoti ni irekereke ma ana ribooti Kometen ana mwane te botanaomata ao ke* ao te *b ana kaeka te Tautaeka nakon ana ribooti Kometen ana mwane te botanaomata are a tia ni butimwaia te Tibiika ao are e a tia ni katanoataki teuana te bong n aki taraaki te tua 37e riai moa ni bwai iaon Biira ao Kaoti n ana kanoa te Maneaba ngkana e a tia ni koro teniua te bong imwin taiboranakina ao tibwatibwaana n ana kaeka te Tautaeka.* Kanga anne ae I warekia.

Hon.Taoaba Kaiea: *Point of Order*

Tibiika: Ngaia 65(6) N na warekia nakoimi N na ti warekia ikai ma I a warekia naba n taetae ni Kiribati bwa e aoria n ae nakoraoi 65(6) e kangai ngkanne *'Kometen ana mwane te*

botanaomata anne ane 6 Public Account Committee' ao *(6) e riai te Tautaeka n taiborana ni moan bongin ana bowi te Maneaba ane imwina ana ribooti iaon kaekan ana iango ni ibuobuoki te Komete n ana ribooti teuana ma teuana.* Anne ngkanne are 65(6), ngaia are tao bon te taneiai aei ma I taku bwa iai ana *concern* naba iai tera kanga I uringa n te Auti ae nako ao kanga e nang *concern* iai te PAC ao I taku bwa iai taai ake e a tangiria bwa e nang kakea te *response.* Ao I taku bwa te Komete are e *review* ngkai te *rules* bwa aei teuana kanga te kanganga ae e a totokoa kabaitian kanga te *debate* iaon ana ribooti te PAC ae kakawaki, te *response* bwa are iai naba taina ao bongina kanga n aron anne.

Ma anne au kabwarabwara iai ao I a kanakoa nakoim te Leader n te Kaitara am *Point of Order* .

Hon.Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Tia Babaire ao tao te moanibwai moa bon te kakaitau nakoia kaain te PAC ara PAC ngkai n te tai aei bwa I taku bwa a nang mwakuri korakora ma I taku bwa ngaia aei ae ngaira naba ti noora aia mwakuri anne ao ti tangiria bwa e na kaitiakaki naba aia ribooti. Ma ko rabwa ko a tia ni kotei mwakoron te tua are e irekereke ma ngaia. Ma I taku bwa te kamangaongao ae reke bwa are ibukin are kam karinna n te *notice* ao te naan kaoti ake a rin te *notice* a kantaningaaki ngkanne bwa ana nako. Nanona kam riai ni bon aki karinna n te *notice* are aia kaoti kaain te PAC bwa are ngaia e bon tuai kona ni katokaaki te *notice* anne bwa are te kaoti e bon tuai kona n tabekaki bwa e taningaaki moa te kaeka. Ngaia tao ti anne te kam a tatara naba kanoan ami beba are kam kaotinakoi n te kaoti n te *notice* bwa are ngaia ae riki iai te mangaongao bwa are ngke a *notice* ao ngkanne tia kabongana te *rule* are 57.

Ngaia ti anne te Tia Babaire ao bon te bubuti nakon te Tautaeka ngkana e kona n taratarai itera aikai ao ti ataia bwa e bon tuai ni boo ana tai ao iai ana tai are e na riai n anganaki ma tao ai bon iraorao bwa ngkanne tia kantaninga ngkanne te bowi ae na roko. E bati n rabwa.

Tibiika: Ngaia tera am *Point of Order* te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: E koaua e rabwa ngaia e a bon tibwa reke naba, ko rabwa ngkai ko a tia ni wareka ane te tua ane 65(6) bwa e a teretera ngkanne bwa nanona ngkanne e a kabaeaki ngkai te Tautaeka ngkai e a roko te ribooti anne ao ti na taiboranna ni kaineti ma te kibu n tua anne nakon te Auti n Tei ae na roko. Ngaia anne ngkanne ao tao bon iai naba raoiroin ae *notice* bwa e aonga n ae e kabaeaki raoi te Tautaeka bwa are e *notice* e tau koa bae ngkanne bwa kona kamena n te

Auti n Tei ae na roko ma tao anne. Ao e koaua ti reita naba te kaitau nakoia kaain te PAC e bon raka kanga aron naba aia kammwakuri n te tai aei. Ngaia are e koaua a bon irantanga naba aron aia kekeiaki ao e koaua bwa ngaia tia bon tibwa bane n noora te kibu n tua arei ao ngaia e rarabwa e a reke te matata riki.

Tibiika; Ko rabwa te Beretitenti ao I taku bwa bon anne te kantaninga bwa n taai aika nako ao ngkana iai ana ribooti te PAC ae tia a bon tiku naba ibukina bwa e aki *notice* ao aki ataia Minita ae e a riai n roko te *response* ngaia tao aei te kantaninga irouia kaain te aobiti are e *notice* ngkai are bon iai ara tua ti aki nanona bwa e nang nako naba ngkai ma *at least e a draw* ana *attention* te Minita ke antai are e *responsible* ibukin te *response* nakon te ribooti anne. Ao I kabwara bure ma I taku bwa aio ara kabanea n tamaroa ae ti karaoia bwa e aoria n are e kona n ae e a roko naba te *response* nakon te tai ae na roko kanga ai te kabaebae ngkanne bwa e a riai n roko n ae na roko ao e a kona n *debated* ngkana ngaia anne ae tia *agree* nako iai. ao e a rau iai nanomi ao kabwara au bure ngkana iai te kanganga.

Hon.Taoaba Kaiea: *Point of Order.*

Tibiika; E nakoim te Tia Tei mai Tarawateinainano.

Hon.Taoaba Kaiea; E rabwa te Tibiika ao e koaua tao bon te kanga I ti kan kakaea naba raoi are e irekereke ma are ko taekinna bwa aongkoa taben te *responsible Ministry* ao kanga otara ngkai ti tekateka n ara PAC Committee ao bon taben te kambwana bwa e na riai ni karokoa ana *response.* Ao e aonga naba n ae kanga e bon ti te tikina aron te mena iai te Tia Babaire n aron ae ngkana arona bwa antai raoi tabena bwa ngkana arona bwa e na kauring te *responsible Ministry* ke ai bon taben te *Housing* bwa e na bon riai n anganiira te *response* n aron are ko anganiira man te tua te Tia Babaire, bwa are e aonga naba n are kanga e bon titebo naba teina ma are e a tia ni maroroakinaki mai mwaina te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika; Te Tia Tei eti ko rabwa ma are I a tia ni wareki tua ake a kaineti nakon ana ribooti ao e bon turuturu iaon ane 65(6) bwa bon taben te Tautaeka ma ngkai ti taiboranna ti aki nanona bwa are iai ara tua nanona ngkanne e *alert* te Ministry concern ke tao te kambwana me a karokoa ana *response* e riai ni koro bongina ian te tua naba aei tenibong te bong ao e a kona ngkana e a karinna n te Moanibong ana *response* n te Auti ae na roko e a kona naba n *debated* naba n te Auti naba ae na roko. Te aekaki anne ngkana ti tarai ara tua. Ao ti bon kona ni ibuobuoki iai ngka arona bwa e a tia naba ami ribooti e aera

kam aki tuanga ami Tia Koroboki iai ami *Secretariat* e kona naba ni ibuobuoki ni karokoa te rongorongo ke nikira te ribooti iroun antai te SOE e *concern* ke te *Ministry concern.* Ti a kaai ni ibuobuoki iaona akea ae ti na *blame* ma I taku bwa e nang kakawaki ae nang kakawaki ae iai te tua ikai ao ti na ira nanona. Te Chairman e nakoim.

Hon.Tauanei Marea: Tao bon kabaneana Madam Speaker eng tao ai bon te bwana ni kaitau nakon te Beretitenti n aron ana kamatata are e a tia ni kawenea man ana itera te *Housing* ao ti karabwa naba am taibora ngkai ko a tia ni kotea te tua ane e taekina taekan are e na bon manga taiboranaki n te Auti are imwina. I tabe n taratarai *rules* tabeua ma ngaia I aki nang taraa raoi anne. Ao e rabwa bwa tia nang matata Madam Speaker ao e koaua iai ara *Secretariat* ma ti bubuti bwa tera naba ngke kam bon reitaki *formally* bwa I ataia bwa kam a bon reitaki naba n taetae nakon ara *Secretariat* ao n tabetai e mwaninga Secretariat ni kaongoira ao n raa. Ma tera ngke kam bon koroboki tao *email* ke tera bwa I taku bwa iai te naan *communication* aika a bon *formal.* Ngaia are ti bubuti nakon am taibora riki tao kaain am aobiti bwa are ngke arona bwa ti a kaman ataa aio ao tao ti aki naba ngureakina aio, ma are ngkai akea ngaia are anne bukina ae ti a teirake ngkai n te tai aio bwa ti rangi ni kan matata iai. Ma ko rabwa Madam Speaker ao I a kaitau riki nakon te Tautaeka n ana itera ni kabwarabwara aio ao tao e koaua tia tiku ngkanne n otara aio ao tao ai bon otara naba ngkanne ibukin taian ribooti ni kabane ake ti na karaoi akana imwina ao tia kantaninga ngkanne te Auti ae imwina ngkana e teimatoa te maeu ao te marurung Madam Speaker. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Chairman ao I nang kaitauia kaain te PAC te Chairman ana Members e nang korakora ami mwakuri ao I bon noria ti namakinna ngaira kaain te aobiti bwa are kam memena irarikira ao ti kaitau n anne ao I taku bwa e bon ara *Secretariat* are e mwakuri ma ngkami ao ti na kauringa naba bwa ti na kaai ni ibuobuoki, bwa ti aki n arona are e a bon katikua naba n aron are tia onimakinna bwa kam bon ataa kanoan te *rules* bon tabera naba ngaira kaain te aobiti bwa ti na kauringi ngkami n aron kairara ian ara tua. Ti aki n are tia bon katikua naba iroumi Taan Tei tabeia kaain te aobiti a riai ni kauringi ngkami n taai nako. Ao ngkanne I a kawenea bwanaau nakon ami Tia Koroboki are ngaia are e mwakuri ma ngkami bwa e a kauringa nakon te tai ae na roko e na *advise* ni ngkami riki ngkoe te Chairman ao kaain am Komete. I kaitaui ngkami n aron ami mwakuri ao I kaitaui ngkami n aron otami n aron ara maroro iaon ana ribooti te Komete.

Ao ngkanne ti nang bon nako n ara bwai are iaon ara Ota Beba n te tai aei bwa e aoria ni bane naba ara *motion*s ao tia nakon ara bwai ane iaon te Ota Beba.

Kiraaka: Kaongora.

ANA KAONGORA TE TIA BABAIRE MAN TE KOMETE ARE E TABE MA KATAMAROAN TE MWAKURI NI KUAKUA IAON KIRIBATI

Tibiika: Ngkanne N na kanakoa nakon te Tia Babaire Hon.Betero Atanibora te Chairman iaon te Health and Services Select Committee bwa e na anga ana *statement* ao I a kanakoa nakoim te Tia Tei ae ko rine. E nakoim.

Hon.Betero Atanibora: Ao ko rabwa Madam Speaker ao bon te moanibwai n te ingabong aio bon taeka ni kamauri nakoim nakon te Beretitenti, te kauoman, te Leader n te Kaitara ao bon ngaira Taan Tei ni kabane bwanau ma kaain Abaiang ni kamauri ngkami kam na bane ni Mauri. Ana kaongora te Select Committee ibukin te Health.

E rabwa te Tibiika ngkai ko anganai au tai bwa N na kona ni kanakoa ana kaongora te Komete are e rineaki man te Maneaba aei ibukin katamaroan te mwakuri ni Kuakua iaon Kiribati. Te Tia Babaire ana kaongora te Komete are e na uotia n te tai aio bon te kaongora ibukin ana mwakuri are e a tia ni waaki inanona ngkai iaon kawaina ni manga waakinna. N na kabotoa au maroro Madam Speaker iaon ana mwakuri te Komete ni irekereke ma oin tabena ke ana TOR are e katabeaki iai. I tangiria ni kan kaongoraea te Maneaba bwa e a tia te Komete ni kawari 8 clinics iaon Tarawa ae bwanin bwa teniua i Betio, ao nimaua i TUC.

E kukurei n taekinna te Komete bwa e reke ana tai ni maroro ma Taan Mwakuri n te clinics aikai ni kabane ao n ongoraeakina kainnanoia ni irekereke ma aia bwai ni mwakuri inanon baia ao mwengaraoia n aia tabo ni mwakuri. E bon reke naba ana tai te Komete n ongora kainnanoia Taan Mwakuri ake a tiku ni wene ngkai ni maan man tuai man kibaraki ni irekereke ma aia arauenti tabeua.

Madam Speaker, e kakoaua te Komete bwa inanon ana tai ni kawari clinics aikai ao e nanokawaki n taekinna te Komete bwa bon angina e tangira te onobwai ae bubura. Aia bwai ni mwakuri ao baoia ni mwakuri ibukin aia *outreach program* aika aki tau. E a tia ni iangoia te Komete bwa ni banen te ririki aei ao ana bane ni kawari clinics ni kabane iaon Tarawa ake a tuai ni kawaraki. E reke naba ana tai te Komete ni kawara te Onaoraki

i Betio ao i Nawerewere. E kakoaua bwa a bon aki toamau bwain aoraki aikai n aron ae noria te Komete ao bon man aia maroro Taan Mwakuri ake e reke kaitibon te Komete ma ngaia.

Madam Speaker, e kukurei naba te Komete aio bwa e reke naba ana tai ni kawaria aoraki ake a mena ni maneabaia aoraki ao ake a bon inanon te Onaoraki i Betio ao i Nawerewere. E neweabai naba taian *wards* ni kabane ao taabo n tutuo i Nawerewere n aron te Labs, Pharmacy, Dental, X-ray ao ai te kitchen.

E kunea te Komete bwa e korakora bwaai ake inanon baia taabo n tutuo aikai ao te *kitchen* ibukin katoamauan ao buokan aia mwakuri ibukia aia aoraki. E kakoaua naba te Komete bwa mwiin kawarakia aoraki ao e korakora te aki kukurei irouia ibukin te bwauna ni kanaia ae te raeraeti n te moa ao te tuubu n taman ae kakoauaki bwa e a okioki naba. Ao aia kabuki ae te *hamburger* are e a bon okioki naba ni katoa bong.

Aia tangin nano naba taan bwaibwai ni maneabaia aoraki ni irekereke ma iremwen bwabwakan boon aia maneaba are e a karika te mwengabuaka irouia aoraki n tataren te ran n te maneaba. A matata taan bwaibwai ni maneabaia aoraki bwa angin te tai are e rimwi aia *payment* mai iroun te Botaki ni Kuakua n tabetai a manga maan n aki bwaka, ao e nang nanokawaki te Komete n ongo aio. A rawata kanganga ake a tabekaki irouia aoraki ao bon Taan Mwakuri naba tabeua mai ibuakon kanganga aikai n aki taun mwaitia Taan Mwakuri. Tikuia aoraki ni maan ibukin tataningakin okia man aia abamwakoro, aki taun te *ambulance,* te *sewer allowance* ibukin taan kabuta aia kaa aoraki, aki taun bwaai ni mwakuri ao a mwaiti riki.

Madam Speaker, imwain ae I motika au maroro ao I a kan anga au taeka ni katekeraoi ana taeka ni katekeraoi te Tautaeka nakoia te nati ni Kiribati ao ana bau n taai nako are te Mauri, te Raoi ao te Tabomoa. Kam bati n rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei mai Abaiang ao te Chairman n te *Health Committee* ao n nang kanakoa ngkanne te titiraki ti au kauring akea te kauntaeka ti 5 te titiraki ae N na butimwaia mai iroumi ae *short* ae uarereke ao ae kaea nanon te *statement* are e a tia ni kanakoaki ao N na kanakoa moa nakoim te Tia Tei mai Nonouti anga am titiraki teuana.

Hon.Ieremia Tabai: Te Tia Babaire e rabwa te Tia Babaire n ana *statement* ao ni kaota te bwai are a tia ni karaoia ma ti teuana au titiraki te Tia Babaire. Ae imatau aio aia *terms of reference* ao te moanibwai ana *study*

te naan ribooti iaon te naan aoraki ae ngaia ae *cause* te *hospitalization* ao te nako tinaniku ao tera riki ibukin aoraki. Kam a mena ia iaon ami *term of references* anne bwa anne ngai te *key* irou ao te *clinic* ao te bwai teuana ao te ran kanga ti aki noria ikai. Ma e teretere ikai bwa kam na *study* bwaai ake a taekinaki bwa ngaia oin *complain* iaon Kiribati ibukin te aoraki. Ngaia are au titiraki kam a bwaka ia ibukin kaekan ami *first terms of reference.*

Tibiika: Te Chairman n te Komete e nakoim.

Hon.Betero Atanibora: E rabwa te Tia Tei mai Nonouti ae karineaki ao e koaua e a mwakuriaki n te tai aio, ao n aron ae I a tia n taekinna inanon te kaongora ao ae bon mwakuria ngkai te Komete kanoan ara *term of references.* Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita n te Onaoraki Hon.Dr Tinte Itinteang e nakoim.

Hon.Dr Tinte Itinteang; E koaua e rabwa te Tibiika ao imwain moa ae ti kanakoa ara titiraki nakon te Chairman n te Health Committee te bwana moa ni kamauri nakoim te Tibiika, ara Beretitenti ae karineaki, te Kauoman, Taan Tei ni kabane ao ai te nati ni Kiribati ake a bane n ongora n te moanigabong aio. Kam na bane moa ni Mauri.

E rabwa te Tibiika ao e rabwa ana *statement* te Chairman n Health Committee are e a tia ni kanakoa n te moaningabong aio. Ao ti karabwa aron ana reitaki ma ana botanaomata ki are a bane n rekereke e moarara riki ma au Botaki ni Mwakuri ae Botakin te Mauri ao Katoki Aoraki. Au titiraki ngkanne ae uarereke nakon te Chairman e kangai arona, *teuana te kakaewenako ibukin katamaroan ana waaki te botaki ni Mauri ao ni katoki aoraki bon te reitaki ma ana independent stakeholder.* Teuana tao n aron te Kiribati Nursing Association iai inanon ami kainibaire te reitaki ma rabwata aikai? Ko rabwa.

Tibiika: Te Chairman ao te Tia Tei mai Abaiang e nakoim.

Hon.Betero Atanibora: Ko rabwa Madam Speaker ao I karabwarabwa nakon te Minita n te Health ao uoua te wiiki imwain teiraken te Auti ao ti bowi ma te rabwata ae te KNA Kiribati Nursing Association, ao te rabwata aio are a tararuaia Neeti ni kabane n aia kanganga aika moan te bati ao ti tabe ngkai ni maroro ma ngaia ao n totokoi kanganga akana ana riki. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei mai Abaiang are temanna Hon.Dr Kautu Tenaua e nakoim.

Hon.Dr Kautu Tenaua: E taekinna te Chairman ae karineaki ibukin taekan te bwai n aoraki ao bwai iai te kabwaka iai. kam a tia n rinanon te *essential drug list* ao n noria bwa tera aron katikiraoan anne. E bati n rabwa.

Tibiika: Te Chairman ao bon te Tia Tei mai Abaiang e nakoim.

Hon.Betero Atanibora: Ko rabwa Madam Speaker ao I a kan karabwa raou n Tia Tei mai Abaiang ae karineaki ao ibukin ami rongorongo ao ti a tia ni maroro ma kaain te Pharmacy ibukin te itera aio ao iai kaoakin bwaai n aoraki ake a tare ao ae mwakuriaki n te tai aio. Ko rabwa.

Tibiika: Te mai Tarawateinainano Hon.Taoaba Kaiea e nakoim.

Hon.Taoaba Kaiea; E rabwa te Tia Babaire ao e kakawaki naba te kamauri n reken te ingabong aio bon te kamauri moa nakoim Madam Speaker ma kaain am aobiti n te Beretitenti ae karineaki, ma te kauoman, Minita ni kabane ao ai bon ngaira ni kabane Taan Tei te Leader n te Kaitara kam na bane moa ni Mauri. Au titiraki te Tia Babaire e na bon rekereke ma kanoan te tai ae nako ao e koaua inanon te tai ao e a manga waaki te Komete ae boou.

Ti te titiraki ae uarereke bwa are kauarerekean buokan naba te Komete kanga ni kanoan te ribooti ae nako ke tao kanoan mwiin ana ukeuke te Komete n te Health n te tai ae nako e kabongana te Komete aio bwa ana bwai ni mwakuri ke e a manga bon waakina ana mena ae boou te Tia Babaire, ke ni kakaea ana ukeuke ibukin taabo ma Onaoraki ma clinics ao bwaai tabeua ake a rekereke ma te Onaoraki te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika: Te Tia Babaire n te Komete e nakoim.

Hon.Betero Atanibora; E rabwa Madam Speaker I nang kan karabwa te Tia Tei mai Tarawateinainano temanna ao ibukin ami rongorongo ao ti mwakuri ngkai ma uoua te ribooti, te ribooti ibukin te ririki 1990 ao te ribooti 2018 are n te tai ae nako ao ti nang kukurei ni karabwarabwa nakoia Komete aikai bwa ti tabe naba ni kinai aia ribooti bwa a nang tikiraoi ko rabwa.

Tibiika; Ao I a kanakoa te kabanea n titiraki ibukin te Minita n te MWYSSA Hon.Martin Moreti e nakoim.

Hon.Martin Moreti; Ko rabwa te Tia Babaire ao ti kaitaua te Komete are e tabeakina kanga te Komete n te onaoraki ao iai au titiraki ae uarereke. Ti kakoaua bwa teuana mai ibuakon aoraki ae rootia ataei bon te aoraki ae te bakitaia I kan butia te Chairman iai ngkai kanoan

aia baronga ibukin tobwaan te kanganga aio. Ko rabwa.

Tibiika; Te Tia Babaire e nakoim.

Hon.Betero Atanibora: Ko rabwa Madam Speaker n aron are I a tia n taekinna n au kaongora ao iai teniua clinics ake ti kawari i Betio ao 5 i TUC ao ti nanokawaki n taekinna bwa angina aoraki kanga bon te bakitaia irouia ataei. Ao n aron marorora ma te naan *nurses* ke MA akana a mena n te naan *clinics* akanne ao a taekinna bwa bon angia nati ake a bakitaia bon karo ma tiina akana aikoa kona n *afford* aia miriki natia.

Ngaia are iai ana kantaninga ke ana iraorao te Komete are e a tia ni maroro ma te Onaoraki ian te kantaninga are e na kona n *afford* te miriki nakoia utu akanne ibukin reitakinakoan maeuia ataei. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ao e a bon bane raoi ara titiraki iaon ara *statement* ao ti a nakon ara bwai are imwina iaon ara Ota Beba.

Kiraka: Taian Kaoti.

Taian Kaoti

Tibiika: Te moani kaoti iaon ara Ota Beba n te ingabong aei e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Banaba Hon.Tibanga Taratai ao I a kanakoa nakoim bwa koa kanakoa am kaoti.

TE TABEAIANGA IAON AKI BARONGAKIN RAOI KABWAKAKIN AIA MWANE KAARA AO TE BOTANAOMATA AKE 18 NAKON 59 TE RIRIKI

Hon.Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao I kukurei n tabeka au kaoti n te ingabong aio ma imwain ae N na kanakoa bon reitan naba te bwana ni kamauri nakoim te Tibiika ma te Beretitenti ma kaain te Tautaeka, kaain te Kaitara ao ngaira mai Nuka ikai n reitaki ma taan ongora kam na bane moa ni Mauri.

Ao e koaua iai tbwangara ao tabera ae ti a tia ni kabaeaki iroun te botanaomata bwa ti na karokoa bwanaia ikai inanon te kaoti aio. Ao e kangai taekan au kaoti aio. Ao e kangai taekana:- *Bwa te Maneaba aei e na kaota ana tabeaianga ae korakora n aron aki barongakin raoi kabwakakin aia mwane kara ao aia mwane ara botanaomata ake 18 nakon 59 are e karika te kainannano ao te mwengabuaka nakoia koraki ake aki bwaka aia mwane n te mwaiti ao n te tai are a tuangaki iai bwa e na bwaka.* Ko rabwa te Tibiika.

Ao inanon te tai aio ao I kakoaua bwa ngai temanna ae I mwananga man au abamwakoro mai iaon aba, ao ti kakoaua bwa aio teuana te bwai ae a tuangaki ara kara ao tao bon ara

botanaomata. I bon kan karimoa moa aia kanganga ara kara n aron ae I a tia n taekinna nakon te Tautaeka I a tia n tabeka bwanaia ni kakaitau nakon ana mwane te Tautaeka ae kona ni manga karekea nakoia kara. Ao rinanon aei ao e a manga kaoti te kanganga teuana ae a tangiria naba bwa ti na roko naba ni bwananna inanon te Auti aio ao temanna te unimwane e tuangai, bon nako kawara te Tia Koroboki n te MWYSSA ao nako tuanga bwa e aera ngkai e katanoata bwa e na bwaka te mwane 25 n Tebetembwa ae 2020 ao e aki te roko n te bwaka te mwane bwa are ngke a mwananga unimwane aikai bwa ana nako n noora aia mwane n te Kauntira ao e karautaeka te Kauntira, kanga akea rongorongona n ara Kauntira bwa e na nako te mwane anne e a un te unimwane arei, ao e nako n te rerioa ngkai bwa e a tia ni katanoata te Tia Koroboki n te MWYSSA ao aikai bwaai ake a riki ao imwin 25 n September are e nako te katanoata ao teuana te wiiki imwina ao e a tibwa bwaka te mwane nakoia ara kara aikai iaon aba.

Ao e a riki bwa kanga kainnanoia teuana ririannakin te Kauntira, ao e koaua ibukin katanoata ake a tia ni kanakoaki ao aki koro nanoia inanon te tai ao te mwaiti are a taku bwa e na reke irouia. Ngaia are man aio te Tia Babaire ao I kakoaua bwa n rokou iaon Tarawa iaki ao e kakoaua bwa e namakinaki naba te kanganga aio. Bwa e moarara riki n tokin te kawai are Buota ma te kawai ae boou ae taabo ibukin anakin aia mwane. Ti kakoaua bwa aio bon teuana kainnanoia ngaia N na butia te Auti aio bwa e na kauka te maroro iaon kanga te tabeka ae I tabekia n te tai aio ao ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei mai Banaba ao ngkai e a tia n tabeka ana kaoti te Tia Tei ao I a kauka te maroro iaona ma tia ongora moa ana kaeka te Tautaeka ao I angan te Minita ibukia Aine te Roronrikirake bwa e a kaeka Hon.Martin Moreti. E nakoim te Minita.

Hon.Martin Moreti; Ko rabwa te Tia Babaire ao e koaua imwain ae ti na kanakoa te kaeka n te tai aio ao I kan karimoa moa te kamauri nakoim te Tibiika, te Beretitenti, te kauoman, Minita, Taan Tei ni kabane n reitaki ma taan ongora ao ai bon moarara riki kaain au abamwakoro ae Aranuka ni irekereke ma naake e kaineti aongkoa te kaoti are e a tabekaki n te tai aio riki kara ao taan aki mwakuri n aron ae tabekia te Tia Tei ae karineaki. Bon te bwana moa ni kamauri n te ingabong aio kam na bane ni Mauri.

Te Tia Babaire tao te moanibwai moa tia kaitaua te Tia Tei n ana tabeka ae tia ni uotia n te tai aio ao I taku bwa e nang kakawaki n aron are e tabekia bwa aia kanganga kara ao ti namakinna te Tia Babaire bwa bon te bwai ae riai ni katamaroaki. Teuana

bukina te Tia Babaire ae kanga e bon tangi nanou iai bwa kanga ti ataia bwa ae tabekia te Tia Tei te kanganga te *issue* te iremwe ao anne kanga te oi ni kanganga ae tabekia te Tia Tei. Ao kanga ni mwanewen ana bubuti n aio te Tia Babaire ke n ana tabeka kanga e a bon anganira tao ti kaan ae ti nang tang bwa tia tuangaki bwa tia bon aki barongaaki ao tao I kukurei riki ngke e kangai aron iremwen bwakan aia mwane kara bwa are anne bon te *issue* e aki roko n taina tao te iremwe. Ao I taku bwa ti nang butimwaea te aekaki ni *wording* ke tao te aekaki ni karioa ae te iraorao, ma ngkana te taeka are e a bon aki naba barongaaki ao e titebo ngkanne bwa kanga e tuangira bwa kanga ngaira n ara aobiti ai bon te naan *cartoon* are a bon aki ataa te bwai ae ana karaoia, are a bon aki barongaaki bwaai ni kabane.

Ma otau n ana kanganga te Tia Tei ke tao bwanaia unimwane ake a tabekia kanga aron iremwen e katanoataki ao tao e iremwe tao teuana te wiiki ke irabong kanga anne te *issue* ae ti taku bwa ti kan tobwa iremwen te bwai ae riki. ma ngkana te aki barongaaki ao I bon karautaeka te Tia Babaire bwa anne kanga e e katangi nano. Ngaia are tao ibukin aki karioan raoi ana karioa te Tia Tei ae karineaki ao tao ibukina bwa are kanga e bon abwakati teutana te Tia Babaire bwa are bon iai ana itera, ngaia are tao te *wording* e aki ataa kanga ae e na raoiroi tao te iremwe I taku bwa I *accept* ae te iremwe.

Ngaia are N na karautaeka te Tia Babaire bwa I aki butimwaia ian bukina ae e aki baronga raoi ana mwanewe nakoira. Bwa e tangi nanora te Tia Babaire bwa ngkana ti bon karaua ni kabwaranakoa bwa tera raoi te *issue* ao e na riai n teretere bwa ngke e moan waaki te Auti n Tei inanon Aokati nakon Tebetembwa bwa tia baronga naba te kabwaka mwane bon inanon naba September rabanen September n 25. Inanon te tai are e nang kimototo anne te Tia Babaire ao e a nang mwaiti bwaai aika ti kunei. Ti ataia bwa te *issue* teuana ae riai naba n teretere irouia taan ongora tao riki irouia kara ake a iremwe aia *payment* te naan RBC ke te naan mwane ni mwakuri iaon aba. Ao ngaia are e mwaneweia are nanona e na riai n tatauraoi ni iabuti te mwane ikekei n abamwakoro.

Ngaira tabera te MWYSSA ae ti kekeiaki I taku bwa te *paperwork* ao ngkana ti nang kanakoa ara *paperwork* bwa ti nang kanakoa ara kabwaka mwane ao e kona tineira ngkanne aekakin kanganga ae ti noria n te tai aio. Ngaia are I taku bwa e na riai naba ni karineaki naba te bwai ae ti karaoia. Ma ti na aki tuangaki bwa ti a bon aki barongaaki te Tia Babaire, ma I taku bwa e na karineaki te bwai ae riki ae I taku bwa e bon kona naba ni *make sense*

bwa are abara aika a bane n rababanako, ao te wanikiba aron ae *timing* ibukin ibukin te kiba ao nikirakin te mwane riki moa tao Banaba bwa are akea moa te wanikiba i Banaba tao e kuri ni kanganga te kaibuke tao terana riki.

E nang mwaiti te kanganga te Tia Babaire. Ngaia are tao I bon nanokawaki ngke e a bon mwemwe naba te titiraki mai moana ae kanga ti aki te titiraki ni iraorao bwa ai bon te titiraki naba kanga ni kabuakaka ke tao n aki tuangaki bwa tia bon aki ngaira kaain te MWYSSA tao riki te Tautaeka bwa are e bon irekereke ma ngai tia bon aki barongaaki raoi. Ngaia are bon te kabwara bure ae abwabwaki nakoia kara, bwa bon ti aki ara kantaninga nakoia ara bwa ana okioki nakon te Kauntira bwa are bon iai naba mwane akana n te Kauntira are bon tabeia Kauntira n nikiri aia mwane kara. Anne e riai n teretere bon ti aki naba ara kantaninga bwa ana okioki kara nako ikekei ao nako ikekei n tangtang ao ni kainnano bon ti aki naba ara kantaninga anne. Ao bon ti ara kantaninga uotakin te kabwaia nakoia ae I taku bwa e riai ni matata bwa ngkekei ngkoa ti $50 te taara ao $60 te taara ao ngkai tia irakea nakon te $100 n te uoua ni wiiki are tia kamena bwa ai $200 n te namwakaina.

Ngaia are ti taku ngaira bwa e nang rootaki nanoia ao ana nang reke buokaia ibukin iteran aia kanganga aika a mwaiti te Tia Babaire. Ma tuangakira n te tai aio te Tia Babaire ngaia e a bon Katanga nanora ao I bon tia n rinnako ao ngke ti moan bowi bon mwiin te Auti n Tei ao teuana te wiiki imwina ao ngke e a bwaati te kataumwane ao ti ataia bwa e a bwaati te kataumwane ao e nang nako te mwane. Ngaia are tia barongaia ao I nang kubanako te Tia Babaire ao e nakoiu te Bangke ao te Finance a nakoiu ao a tuangai bwa ti na tineia bwa iai bwaai aika a barongaaki bwa bwaai aika I *mention* n te tai aio.

Ngkana barongakin te mwane bwa ana *issue* te Bangke ae I taku bwa ae ti riai n ataia te Tia Babaire bwa uarereken ana mwane ni mwakuri ae raun ke e rin ana Bangke ao e otinako ao e rin ao e otinako e aki tau ma kanoan ana motinnano n te tai aio. Bwa are e titebo bwa ara motinnano e titebo ma tia bon ana naba irabwi te mirion te Tia Babaire.

Ibukia Taan Mwakuri $20 te mirion ibukia kara $10 ma iraua te mirion ngkana ti buuta teuana te tai te mwaiti anne man te Bangke I taku bwa e riai ni *make sense* bwa e bon aki kona ao tera ae ti nang manga karaoia ngke e a roko n tekateka te mwane ae irabwi te mirion iroura ngkana tia manga kanoi aon aba I uringa bwa te moan *payment* ao a kanakoaki te naan RBC ae kaka $200 te ngaa te Tia Babaire ao kaain

aba a manga un, e a manga nang bubura aio ai akea ara *safe* ke tao ara bwai ke tao ara tabo ni kona ni kawakina te aekaki ni mwaiti aio.

Ngaia are akanne *issue* tabeua te Tia Babaire ae I taku ngai bwa ti aonikaiakaki ngkana tia bon tuangaki naba bwa tia bon aki barongaaki. Te bwai ae I karaoia te Tia Babaire ao e a kangai naba otau ngaia are N na kabwara bure nakoia kara bwa aio te bwai ae I a karaoia. I a tuangia naba au koraki ni kangai ti aki kona n tataninga ao ti ataia bwa e na bon reke aia mwane bwa ti aki te bwai are iai te *deadline* are ti kangai te tai arei ao kam kangai ao e a toki naba, ma kanga tia bon kaukia kanga e *open ended* nakoia ngaia are e a kangai naba au babaire kabuta te roora anne ke te booro anne, tia kabutia ao iraua are e koro ke iraua are e tau kanakoa n aron are I a tia ni mwaneweia are kanga katia, bwa akea te kanganga bwa are e na bon reke aia mwane ma e aonga n ae e aki tokitoki. Bwa te titiraki te Tia Babaire ngkana e kangai tia tataningaia kaain Banaba ao tia tataninga nakon ni ngai e na bane n rimwi te *payment* ao e na korakora riki te ngurengure ae moan te buburakaei.

Ngai I taku bwa te bwai ae kakawaki ti kaminoa ao e rinnako iraua e tau kanakoa te mwane ao te naan mwane ae tauraoi ngaia kanakoa e tia anne manga iraua riki ae manga rin. N aron ae kam ataia ao Okitobwa ao 4 te kabwaka mwane n teuana te namwakaina. Ao barongaan ara kabwaka mwane te Tia Babaire moan te namwakaina kara, nukan te namwakaina te naan mwauku ao kabanean te namwakaina taan aki mwakuri.

Kaain ara aobiti are e a kuri ni 24 te aoa aron te baronga ni katoa bong, ao are I a tia ni kabwarabwara tabeman a *moody* ngkana iai te titiraki ke kanga te mena aikoa kona ni kaekaeka raoi ara Taan Mwakuri tao e a bon rotia naba te kua bwa are ningabong, ningabong. N aron are I a tia n taekinna ao e a kaan 40 ngkai te ngaa te koraki are 18 te ririki nakon 59 e a tia n rin n te *system* e a kan 8 te ngaa ngkai kara ao taraan te *disability* e a kaan naba teuana tabun te ngaa, kona ti ikota te botanaomata ae rin n ara *system* e kan $50 te ngaa te Tia Babaire.

Ao aron barongakina ti aki te bwai ae bebete bwa are ti aki ti ngaira ni karaoia, bwa ngke arona bwa ti ngaira ni karaoia ao e na kona riki n nang bebete bwa are e kangai e nako e nako ao te mwane e tauraoi bwa are tao ti aki akea atimwakoro bwa ai bon ti teuana naba rabwatan te aba. Are ngke e na karaoaki te mwane ao ke ani bon booia naba mai ieta ni kangai nako Betio ao e a bane naba. Ma are te *issue* te Tia Babaire ai manga akea te wanikiba tera baora ke te naan mwane nako aon aba. Ao

e kanga ngkanne n ae ti na tataninga te Tia Babaire ao ngaia are bon te kabwara bure bwa are bon te kabanea n tamaroa ae I karaoia, ae e a bon kangai naba e roko e nako, e roko e nako tia bon kataia naba ao ni bon tokin te tai ao are e na bon toki te ngoo e na bane ao ana bon bane ni kukurei.

N aron otau ngkai te Tia Babaire ao au kantaninga ngkai bwa kara e a riai ni bane ngkana e aki bwaka n te wiiki aio ke tao n te wiki ae na roko ao e nang riai n toki ngkai kara ao e nang bon riai ngkanne ni *monthly basis* ao e a bon nako are $200 n te namwakaina. Ataei ke tao te roronrikirake ake te 18 nakon 59 iaon kawaina ao iai ae te kabanea ae e na rin ae na *pay* n te Kanimabong ae na roko, ao au kantaninga bwa ngkana e a tia ni *pay* anne ao e a tabwanin te *list* ao tia kona naba ni korokoreia. Bwa are ngkai e a tia ni *pay* man Tianuare nakon Eberi ao ara kantaninga ngkanne bwa tao wiiki rake akana imwina tia manga kamena man May nakon Tebetembwa, ao ngkana e aki bwa e bon kona naba ni *make it* ae *May* ni karokoa Ritembwa, tia noria inanon kanganga ae ti ataia ae te mwane e na riai n tauraoi i Banaba. Tera riki ae na riai n tauraoi, ma ngkana aki naba *possible* anne ao tia manga karaua naba ni korokoreia. Ngaia are I taku te Tia Babaire bwa a bon bane nanora n te bwai ae ti karaoia, ma I nang nanokawaki bwa tia bon aranaki naba bwa tia bon aki barongaaki ao e titebo bwa ti kabwara bae ni karaoa ara mwakuri.

Ngaia are I nang nanokawaki n te aekaki n tabeka ae aekakina aio. Ao ngke e karaoa te iraorao n aron ae tia nanokawaki bwa e a iremwe ao I taku bwa I butimwaea anne bwa are e bon eti ao anne ae I kakoaua ae iremwe ma ngkana tia bon aki barongaaki kanga ai Tom and Terry kee are bon nakonako Tom ao Tom e a bwaka te mwane? Ao ngke e ongo Terry e a nako naba n anaia ni birinako ma are a nako naba ni ikakiokio n rimwin te mwane are e birinako arei. Anne kanga te aki barongaaki ma te bwai ae barongaaki ao are I a tia ni kabwarabwara te Tia Babaire e kanganga arona te Tia Babaire bwa are e bane n *scheduled* ara abamwakoro. Ao te kiba ti aki te bae are e katoa bong taabo tabeua bon akea te marae iai, te kiba ti iai ae teuana n te wiiki, tera riki te Tia Babaire ae tangiria tao te tabeka aio ae tangiria bwa N na karaoia. I taku bwa I nang kabwara bure bwa I a tia ni karaoa ara kabanea n tamaroa ao ara kabanea ni kona ni ira nanon te kainibaire ae ti taku bwa e na tobwaaki iai nanon te botanaomata.

Bon ara namakin te Tia Babaire bwa ai iraua abamwakoro ae ti roko iai ao bon akea naba te kara ae nakoiu ni kangai e aera nao e tuai man reka au mwane. Ma I a bon ti ongo naba ae kangai e nang rarabwa te Tautaeka

aio e nang rarabwa bwa kanga tia maeuraoi ao kanga tia toronibwai. Ao tao ngkana ti tabeman ao iai te kanganga iai I taku bwa ataa te bwai ae riki ao ngkana e iremwe araia ao are anne te bwai ae riki ti aki kona n tataninga bwa ngkana tia tataninga ao akea te bwai ae na riki bwa tia bon tataninga naba raoi ae bane n nim ao tao ti nang kangai e bane n rin ara ni kabane ao ti nang kanakoa te *payment.* Au kantaninga tao ti nang riai n tibwa kanakoa tao n te namwakaina aio. Bwa tao man September ni karokoa ngkai ti iraua te namwakaina ni barongaaki ngkana kam tangiria bwa e na rin n teuana te tai ao ti nang kanakoa n teuana te tai. Ao kam na uringa bwa ngkana ti nang kanakoa te *backpay* man Tianuare ni karokoa tao Ritembwa irabwii te ngaa ke irabwi te mirion te Tia Babaire. Are I taku ngai bwa e a bon *impossible* ae na kona n reke te aekaki ni mwaiti ae ti na butia man te Bangke irabwii te mirion tao $20 ibukia ataei tao $30 tabun te mirion ae nang butia naba n te tai teuana ao n nang kataia naba n *distribute* nakoia ara botanaomata bwa aonga n tobwaaki nanoia ae na ti iremwe n ti te tikina. Ao I taraia bwa e aki kona ni *possible* anne ngaia anne au babaire te Tia Babaire.

Ngaia are I a kabutia naba bwa kanga te roora are e rin iraua ae ono kanakoa. A nang *advace* kaain Betio ao kaain TUC bwa are a rangi ni mwaiti a bon mena rikai. Ao ti kabwara bure nakoia kaain aon aba bwa are ngkana ti tataningaia ao e na manga tiku naba bwa te taenikai ae abwabwaki, ao e na aki kona n reke te bwakamwane ae reke iroura ae ti karaoia ngkai ae 4 n teuana te namwakaina. Bwa e na bon ti reke ae e na bon akea ke tao ti na bon tataninga raoi are e bane.

Ngaia are I taku bwa I kabwara bure n te bwai are e riki ao ti aki nanora ni kan kakuaia kara ni katangia kara ngke tao kanga ni kamwinibaia kara tabeman ae a roko ni ngure, ma bon ti aki ara kantaninga anne I taku bwa n ana kantaninga te Tautaeka ae teretere bwa bon ibukin buokaia ae I taku bwa ana nang maeuraoi iai. ma e bon eti bwa ti kona ni kaitara ma bwaai tabeua ae kona n riaon ara kona. Ao bon akea au anga ke au tabo ni mwakuri ae tao n nang *hire* te *helicopter* tao mai tinaniku ao n nang bon kangai naba, tauraoi Banaba ngkaa ana mwane I nako n nikiria ngkoe Makin nako Arorae nakon te aono ni Mainiku. Ao tao anne ngkanne ae nang kona ngkanne ao tia kakoaua ngkanne te tabeka ae taku bwa tia bon karauira ni mamatu, akea te bwai ae karaoaki, aki barongaaki ara koraki bwa a bon aoria ni matu ao tera.

Ma I taku bwa tia kataia ni karawata ara anga ni baronga ao ara anga ni ibuobuoki ma aio kabanean te tamaroa ae I taku bwa ngaia ae kekeiaki au Botaki ni Mwakuri ni karaoia ni kabwaka mwane teuana

imwin teutana. Ao I kaotia ma te kukurei n te tai aio bwa ara kara, bwa iai ngkai ae reke irouia ae $1600 bwa are man Tianuare ni karokoa te namwakaina aio. Ao iai naba au kantaninga te Tia Babaire bwa iai te nikira ni mwane are $200 ae ti noora naba anne ae ti na iangoia naba bwa ti na kabwaka naba imwain Kiritimati tao ni moanibong imwain Kiritimati.

A kaman wene ara barong ate Tia Babaire ao ti bane n noori bwaai ae ti taku bwa e na tobwaaki iai ara botanaomata. Ngaia are ti aki ara kantaninga bwa ti na kangureia ara kara ao ara roronrikirake, ma bon ara kantaninga bwa ti na tobwaia.

Ngaia are I kabwara bure nakon te Tia Tei ae karineaki ko rabwa n am kaoti n am tabeka ae tangi raoi e raoiroi bwa are bon kaiu bwa N na bon ongo kanau e aoria ngke ko taku bwa I aki barongaaki N na keiaki ni butimwaia, e aoria ngke ko taku bwa I aera ma N na keiaki bwa are bon tibwangau anne, bwa are ko taetae ibukia am kara ao riki tao am unimwane aika a karineaki ti na butimwaia ma te nano rinano.

Ngaia are I karautaeka te Tia Babaire bwa ti totokoia moa ngkai kanga ai anne te *wording* ke kanga te mwanewe ae e a tuangira bwa tia bon aki barongaaki. Ao ngke e na mwaneweia bwa te iremwe ao I kariaia anne bwa ti bon ataia. Ko rabwa te Tia Babaire ao I nanokawaki moa bwa I totokoa te kaoti n te tai aio. Ko rabwa.

Tibiika: Ngaia ko rabwa te Minita ao I a kanakoa nakon te Leader n te Kaitara Hon.Tessie Eria Lambourne e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Tia Babaire ao I kukurei naba ni kanakoi ara maroro tabeua ni kaineti ma te kaoti aei te kaoti ae ti rangi ni boutokaia. Ao ti karabwa naba bwanaan moa te Tia Tei mai Banaba are ngaia ae tabeka te kaoti ae moan te kakawaki aei ibukia ara botanaomata. Ao ti karabwa naba ana kaeka te Tautaeka are e a tia n tabekia te Minita ae karineaki are e tararua te itera aei. Ao e koaua imwain ae ti kanakoi riki ara maroro ao e bon kakawaki ae bon koaua ae ti riai ni karabwaia tao bon te Minita ma ana koraki. Ti ataia e moan te korakora tao te uota are a mena iaon tabon angaia ni iangoa kanakoraoan kabwakan aia mwane kara ao ara koraki ake aki mwakuri n aron kanoan ana motinnano te Tautaeka. Ao ti rangi n ota n aron tao te kanganga are a mena inanona ibukin iangoan kabaitian kabwakaan te naan mwane aikai. Ao n aron are e a tia ni kabwarabwara te Minita ao e koaua bwa aei kanoan ana motinnano te Tautaeka ae moantaai n nako bwa are e a tia ni kabwarabwara bwa ngaia ae na moantaai n nako. Ngaia are e a karinna naba n te kataumwane. Ao

aei ti nang karabwa naba n aei bwa are iai nanona ni kan kakoroa nanon te motinnano are e mena ian ana tabo ni mwakuri. Ao aei tao ti bon riai moa ni moana ara maroro ma te kaitau ao ti ataa kainnanoia Taan Mwakuri te Tia Koroboki ma ana koraki.

Ti ataia bwa ngke ti roroko ikekei ao ti ongongo ao ti nang ataa te kanganga, ao I taku bwa te bwai ae kakawaki ao tera are a noria ngkai ara botanaomata ae ngaia ae bwanaia ae ti uoti n te tai aei ao e na keiaki naba te Minita n ongora bwa are bon aikai kanoan tibwangara ni kabane ao ti nang kaitaua n tibwangana. Ngai I bon nang kamoamoa ibukin ana kekeiaki ma ana koraki iaon te itera aei. Ma tao ti te naan maroro ni iraorao ni iangoa tao tera angan ae e na kanakoraoaki. Ma I taku bwa kanoan te kaoti aei e bon kaota raoi te bwai ae riki. I taku bwa akea te bwai ae kairua inanona.

N aekakin ae tao iai nanokawaki te Tautaeka are e uotia te Minita ibukin te taeka are e kabonganaaki n te kaoti aei ae aki baronga. I taku bwa aei bon te taeka ae bon tamaroa bwa are ngkana akea tao te iowawa inanona, bwa are bon te bwai ae barongaaki, te bwai ae e aki barongaaki, ao I taku bwa aei bon te bwai ae noraki ao te taeka ae te mangaongao kanga e bon titebo naba nanona. Bwa are ngkana ko mangaongao nanona ko aki barongaaki bwa are ko a nang mangaongao bwa e a nang tiraua bwaai ae ko a kataia ni karaoia n teuana te tai, ao I taku bwa ni kanoan te maroro ao e nang matata bwa a bon kariaia bwa iai te kanganga ngkai ae teimatoa n riki ibukin kabwakan aia mwane kara ao kaain te koraki aki mwakuri man te ririki are 18 nakon 59. Ao tao anne are e teimatoa ni karokoa te bong aei, bwa tao te mangaongao n te itera teuana ke te mangaongao n te itera teuana ao I taku bwa bwaai aikai ao I taku bwa ti na bubutia te Minita bwa e na karikia bwa karinan riki angina ma ana koraki, bwa are aei kibarakin kanoan ana motinnano are e a tia ni karaoia are ti nang boutokaia iai. Ao ti na kakaea ti na uaia naba ni ibuobuoki naba ngaira Taan Tei bwa ti na kakaea te anga bwa tera ae kona kainnanoia mai iroura tao ko karokoa iroura te rongorongo bwa ti na buokiko ni kabwarabwara nakoia ara botanaomata.

Bwa are teuana te kanganga bwa are n aron are a kaotia kara ake a roko tabe bong n nako, ao are aki ataia ae e na aki moa bwaka te mwane n te tai arei bwa are a tia n tuangaki bwa tain bwakan te mwane ibukia are moan te namwakaina n aron ae taekinna te Minita, ma are te kanagnga bwa aki ataia. Ngaia are tao aei te itera teuana ae tao tera te rongorongo kam kona naba ni kabonganaira ngaira Taan Tei bwa ti

kona naba n reitaki ma ara koraki, kanga e kakawaki are iai are a ongo, ma tao anne kanga teuana te bwai ae nang kakawaki bwa are kaongoraean te botanaomata. Ao riki naakeke a irekereke ma aron te bwaka mwane bwa ana aki kainnano riki are kara anaaki kainnano n nako n taabo are ataia bwa ai te tabo ni bwakabwai are ana roko ao a manga tuangaki bwa e tuai moa tauraoi te mwane. Ao ngaia anne are bon aia taeka te botanaomata ae te taeka ae te aki barongaaki, ngaia anne ae bon uotaki te kaoti aei n taekana naba ae te aki barongaaki. Ao ti karautaeka ngkana arona bwa tao e aki nang tangiraoi n taningan te Tautaeka te taeka ae te aki barongaaki, ma tao te mangaongao ao tao anne ae butimwaia riki te Tautaeka ae e a korakora te mangaongao. Ma I taku bwa bon anne te bwai ae ti ota iai bwa are kanoan te mwakuri bwa are e a nang tiraua iterana ae a nang buburakaei tao a bon aki kona naba moana Taan Mwakuri bwa tao e bon nang uarereke aia koraki. Ngaia are iai angan bwaai ni kabane ngkana arona bwa tao e a kainnanoia riki ana aomata te Minita I taku bwa a bon rawata anga aika a kona naba n taraki iroun te Tautaeka.

Ma I taku bwa anne ngkai te kanganga raoi bon te mangaongao bwa are te mangaongao e karika iremwen bwakan te mwane tao te mangaongao n aron ae ti teimatoa ni ununeakinna, are te mwaiti ni mwane ae riai n reke irouia taan bwakabwai ke tao riki kara n aron are bitakin te ware ke te mwaiti are irekereke ma te *backpay*. Ao aikai kanoan tao te mangaongao.

Ti ongo naba ngkai bwa e rawata naba te mangaongao ngkai n te bwaka mwane n te bong aei bwa iai are a koro n te beba ae ana anganaki $600 ao ngaia tao ana bon riai n aki anganaki tao $600 bwa tao $200 ao tao iai naba ake ana riai n anganaki tao $200 ke $600 ao anganaki $200 ao anganaki $600 kanga e mwakoro n te beba, ao e noraki bwa Taan Mwakuri a bon ti koroboki naba iaon te beba ni kaeti te naan ware aikanne aei kanoan te mangaongao. Ao I taku bwa kona riai ni butimwaia te Tautaeka te taeka ae te aki barongaaki bwa are anne kanoan te mangaongao bwa te aki barongaaki. Ma ti karautaeka bwa ti aki te taeka ae kan ongo te Tautaeka n te tai aei.

Ao anne kanoan tera are bon bwanaia te botanaomata e koaua a nang kakaitau ara botanaomata ibukin te mwane are e a manga karakaaki nakoia kara, ao e a manga kauarerekeaki te ririki a manga karinaki kaain te 60 n ririki. A nang kakaitau naake aki mwakuri ae ngaia aei bon bwakan nanoia te botanaomata ni kanoan ami motinnano te Tautaeka. Ao ngkanne are e nang kakoroaki nanona ao ngkanne anne ti nang karabwarabwa n te naan kekeiaki ao mwakuri ake a

tia ni karaoaki ibukin iangoan aei. Ao ti ongo bwa teuana te kanganga bwa are bon te mwane, tao teuana moa bon karokoan te mwane iaon aba ao ti ataia bwa tao taben te Minita are e kaeka te kaoti n te tai aei e nang kekeiaki ni katiai are tibwangana, ma tao manga iai ngkanne te naan tinetine ni itera tabeua ao I taku bwa n tokin te tai bon te Tautaeka naba ae aei e mena inanon baina.

Bwa are kanga ngaira ae a kantaningaia te botanaomata bwa are kam ataa kanoan ami motinnano kam ataia bwa tera bwaai are tao e na riai ni katauraoaki te mwane ana riai tao kam na riai ni kaman iraorao ma te Bank ni kangai are e nang nako n te tai arei ara bwaka mwane ma taraa mwaitin am mwane inanon baim. E katoa namwakaina te Embraer n roko mai Australia kee kanga ngaira ara taratara man te itera aei ao tao ti karautaeka bwa are ti aki mena inanon te waaki, ma n ara taratara ao ti taku bwa e bon kona ni kaman barongaaki aron te bwaka mwane anne ni iterana are kanganga ane e mwaneweia te Minita. Ma I taku bwa bon iai angaia.

Ngaia are ngkana e a teimatoa ao ti aki ataia bwa tao anne e na kona ni manga reke kabwarabwarakina ma ngaira tao n ara taneiai ae memeere tao inanon ara tai ni mwakuri n te Tautaeka ao ti taku bwa iai angan bwaai ni kabane, te RBC iai angan bwa are bon iai te naan Bank iaon abamwakoro. Ao anne e koaua bwa are iai abamwakoro ae aikoa taneiai ni butimwaea te mwane ae tiraua ao are bon anne tabeia, ao ngkana ai anne ae kainnanoaki iroun te botanaomata ao e tamaroa anne ni karaoaki. Ngkana e na iai te bitaki bwa tao e na manga teutana imwin teutana, I taku bwa akea te kanganga n anne ma I taku bwa aia kanganga ara botanaomata bwa are aki ataia ngaia are a roko ma te kantaninga are aei te mwaiti ae na reke irou n te tai arei ao ngke a roko ai manga bon te bwai teuana ngke a tuangaki. Ao I taku bwa anne te bwai ae kakawaki tao kaongoraean te botanaomata bwa tera ae ana kantaningaia bwa are ngkana a roko ao e a bon tia n nako te katanoata ma tera, anne ngkanne akea iai ana kairua te Tautaeka bwa are e a tia ni karaoa tabena.

Ma tao anne teuana ae nang kakawaki bwa are bon teimatoa ngkai te bwaka mwane bwa are ngkana e bon koaua bwa e a bon babane kanoan te *backpay* ao tao ane e nang bon nikoraoi aron te bwaka mwane ao ti na bubuti. Ao ti na buokiko te Minita ni karina angim bwa kona kekeiaki ao ti na buokiko, ma kabonganaira naba bwa ti na kona ni karokoi naba rongorongo ae irouia ara botanaomata. Ngaia ngkana e a roko bwanaia nakoira ao ai aei ngkanne tabera bwa ti nang

riai n tabeki n te Maneaba aei. Tao teuana naba tao ibukin ngkai au abamwakoro bwa I taku bwa teuana naba mai ibuakoia naba abamwakoro a tuai man babane kanoan te bwaka mwane nakoia. Kanga n aron te rongorongo ae ti karekea man ara abamwakoro teuana tabun te ngaa te *form* tao ibukia ake aki mwakuri ao tai ai tibwa 200 tabun ngkai ae e a tia n nako, e a nang korakora ae tuai nako bwa e bon kan ngaa naba. Tao irouia kara tao 140 tabun kanga n aron ara ware ao tao ai tibwa nimangaun tabun ae a tia n nako. Ao tao aei e nang kakawaki ngkanne bwa tao n aekakin Abemama tera ngkai te babaire ibukina tao ana nako ni ngai. Ao tao anne ngaira ti na bubuti bwa e nang kakawaki are tao ibukin ara abamwakoro e kona ni kangai tuangia moa ami koraki bwa e na ti nako moa aei ao aikai te naan *list* ao ti kona ni ibuobuoki bwa are ti toma n taai nako ma ara botanaomata. Anne ngaira ae ti na kawenea imatan te Minita bwa kabonganaira naba ngaira Taan Tei bwa ngaira taan karokoi naba rongorongo irouia ara botanaomata.

Ma ngkai bon te kanganga ngkai bwa are e bon taraa ngkai n aki barongaaki tao te kabwaka mwane te kabwaka mwane n taabo ni kabane. Ao tao bon teuana naba bwa te kanganga iaon Tarawa ngaia are a bon tikimaurekaki kaain ana tia mwakuri te Minita bwa are bon te MWYSSA ngkai ae bon kabwaka mwane iaon Tarawateinainano ma Betio. Ngaia are a nakon te Maneaba ni kabwaka mwane ao aomata ake a nakon te aobiti ao tao ai akea kaain te aobiti. Ao tao aei ngaira n ara abamwakoro are bon ara Kauntira a kabwaka mwane ao tao iai bukin ae aki kabonganaaki Kauntira iaon Betio ao Tarawateinainano, bwa a kona ni ibuobuoki n te itera aei bwa a bon kabwakai aia mwane aia botanaomata ao ngkanne ana koraki te Minita tao a bon tiku ngkanne ni kaekaekai ke ni butimwaia ake a roroko n aia aobiti.

Bwa te naan maroro tabeua ni iraorao iaon te kaoti ae moan te tamaroa aei ae I taku bwa e nang kakawaki ibukia ara botanaomata ti nang boutokaia. Ti karabwa te Minita ma ana koraki Taan Mwakuri ni kabane ake iai rekerekeia ma te waaki ni kabwaka mwane aei ao ti na kaungaia bwa ana kekeiaki ana ururinga n totoma ma te botanaomata ngkana e na iai te bitaki nakon taian kabwaka mwane n aron are a tia ni kakatanoata ke tao te mwaiti are ana kantaningaia te botanaomata ke tao ni kekeiaki naba ni kaekaeti raoi aron aia beba ni kabwaka mwane nakoia kara ao naake a tuai ngkai n reke aia mwakuri. Ao tao man taeka tabeua aikanne te Tia Babaire ao ti nang boutoka te kaoti ae moan te kakawaki aei ao ti na buoka te kaeka ao riki te Minita ni kakarokoi

rongorongo nakoia ara botanaomata bwa e aonga n aki manga reke te aekaki ni mangaongao ae aekakina aei are ngaia a tabekaki iai taeka aika tao e tuai moa kan ongo iai te Minita. Ma ti kakaitauko te Minita ti na kekeiaki ao man taeka aikanne ao ko rabwa te Tia Babaire ao ti boutoka te kaoti.

Hon.Martin Moreti: *Point of Order* te Tia Babaire.

Tibiika: Ngaia tera am *Point of Order* te Minita n te MWYSSA.

Hon.Martin Moreti: Kabwara au bure bwa akea te kibu ma N na ti kaeti are e taekinni te Leader n te Kaitara. Kanga n aron ae taku bwa akea te katanoata I taku bwa ngkana ti karaoa ara *payment* iai te katanoata n tataai nako ma te mwaiti ao ngkana tao iai te aki kakauongo ao ti kabwara bure iai ma I taku bwa angina ara *payment* ti na bae ni kanakoa te katanoata. Bwa ngkana a moan taai n roko imwain te katanoata ao anne ngkanne tao te *issue* teuana. Ao te kauoua te Tia Babaire kanga te kan iraorao nakoira ngaira bwa I a kaman kauka au mataroa 24 te aoa ao e bon tuai naba ni kan roko ni kan iraorao te Tia Tei ae karineaki ao I nang kaman kariaria te kan roko ni iraorao, bon akea naba ae tia ni kaoti temanna ni kan iraorao anne teuana te Tia Babaire ae I nang kan katerea. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minita ao I a kanakoa ngkanne nakon te Minita n te Communication Hon.Tekeeua Tarati e nakoim.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tia Babaire ao imwain ae I kanakoa au maroro n te bong aio bon te kabanea ni bong ao te bong ae boou inanon te wiiki aei. Tia kamaurira ni kabane inanon tamaroan te ingabong aei ao n aran ara Uea kam na bane ni Mauri.

E koaua te Tia Babaire ti nang kan maroro naba iaon ana maroro te Tia Tei mai Banaba ana kaoti ae I taku bwa e bon roota buroon te i Kiribati aron te bwai ae riki ngkai. Ao e koaua e a tia ni kabwarabwara te Minita n te MWYSSA bwa tera bukin te naan baenikai, te mwarara ao aki nanoraoin ara kamronron ke ara Tautaeka ibukin te rongorongo are aongkoa ti aki barongaaki. Kanga e koaua aio teuana mai ibuakon ara motinnano ae tao e a koro bukina ao e a noraki raoiroina ma tamaroana, ao e nang noraki naba riaina bwa ti na kabwaka n te tai are ti moan roko iai.

Ao e koaua ngkai tia manga tuangaki ao e koaua are bon arona ngkana ko *address* te kanganga teuana ao a manga kona ni manga riki ake tabeua ke tao aki kantaningaaki. Iai naba ara motinnano teuana are aongkoa e a tia ni kabwarabwaraaki

n ae nako bwa mwanen te ben tia manga imanonoaki bwa tia manga moantaai ni kabwaka. Bwa tao ngke arona bwa tia manga moantaai ni kabwaka ao e a manga aki barongaaki naba ke tao manga iai te kanganga ao e a manga takaruaeaki naba, *ko a kanga ni kabwaka ao e tuai barongaaki bwa arei ao arei ao arei.* I taku bwa tia mimitoiaki naba inanon te mronron ae oo bwa are ti kangai ao tia manga kangai. Ma e aoria aikai kanganga aika a tieuataake iaon Kiribati ao I kakoaua bwa ngai naba n au abamwakoro ae Tamana ao I taku bwa bon tabera ngaira Taan Tei bwa ti na aki kaunia ara botanaomata bwa ti na kabwarabwara.

A reitaki naba au botanaomata nakoiu ngke I bon mena i Tamana e a kanga e tuai reke a mwane arei ao arei. Ao I karaua ni kabwarabwara nakoia tao iai te bwai ae bae bwa tao ami bong ni bung kea mi raa tabeman a tia n reke aia tia manga titirakinia ake a reke aia mwane. Bwa are ti bane ni mena ngke tangiraki ara *birth certificate* ao ara raa ao a bane n tauraoi ao naake tabeman aki reke aia beba bwa aki tauraoi te naan *document.* Ngaia tao bon aio naba te bwai ae karekea te baenikai ao te mwarara, nakon ae tia bon bukina te Tautaeka ao te MWYSSA bwa e aki karaoa tabena bwa e mwarara ao ngaia bon te kanganga bon mai iroura ngaira ake taan kakoroi bukin aikai. Ao I uringa naba au karaki te Tia Babaire ao N na bon karaki riki bwa a bon boou Taan Tei aika tabeman au karaki ngke I Tia Tei naba ngkoa ao I karakina te taanga teuana are a mena inanon aia auti a karauia n tekateka n aia *couch* ao neiere te aine e taraa te *window* ae te kiraati ao e noora ana *neighbor* ke kaain rarikina ae katinei ana kunikai, ao ngke e katinei ana kunnika ao e a ngare naba neiere te aine, tera te aine are e uaati are itinaniku arei aki babane raoi ana baereka a baerekareka ane e aki bane raoi e kanga ni uaati ao e a katinei naba ana bareka. Kanga te aine e nang taningaroti bwa aki nang mainaina ana kunnikai. Ma tera ae riki teuare te mwaane e karaua n taraia ao e taku *'neie raou aei ko a kanga ni kotea neirei bwa e aki karaoa raoi tabena ni uaati ao ngaia bon te kanganga am window aio bwa e a karaua raoi ni kaitiaka ana window bwa ngaia e aki itiaki raoi ana window, bwa ngaia e a bon nang boo barekarekana bwa e aki ireirea ana window.* Ngaia are e a mabubu ana taratara ao e arana te kunikai are itinaniku bwa e aki mainaina bwa e a kana buraun.

Ngaia are I taku bwa aio te *point* ae I kataia ni katereterea ikai bwa are n taai tabetai tia kotokoto tia bukina te MWYSSA bwa e barekareka ana mwakuri ana kunnikai are katinea te MWYSSA e barekareka e aki uaati raoi te MWYSSA ao ngaia ti aki kangai bwa ngaia e aki itiaki raoi ara

window are ti na taratara te MWYSSA. Are I taku bwa teuare te mwaane arei tia bon riki bwa ngaira Taan Tei, karaua raoi tuangira buura ke tao ara botanaomata are ti na kangai nakoia ara botanaomata e kanga n ae e aki tia am bwai ko a kanga ni bukina te MWYSSA bwa e barekareka ana kunnikai, ngaia bon iai te kanganga iroum bwa e aki bwanin raoi am beba are kona nikiria.

Ngaia are I taku bwa aio katabeara ti aki nanona bwa ti nang kakaunia ara botanaomata bwa are ngkana ti noora kabwakan te Tautaeka ae uarereke ao tia kaurarakea naba te ai irouia ara botanaomata. E uara ngkanne e kewei ngkami bwa e na angani ngkami ami mwane ao ngaia taraia e aki kakoroa nanon ana babaire ao tera ae riki e a uararake te ai ao e a kanganga tokina bwa are ko nang manga uotamai ami bwai arei ni karebwetaua n te Auti ni Maungatabu. Ngke bon te naan *issue* aikai bon bwaai aika a uarereke, ao ngai au botanaomata anne ae I kakaraoia nakoia au botanaomata a roko aia tarebon ao te bwai ae I kabwarabwara nakoia ao a rau nanoia, ko rabwa te Tia Tei tia katikuia iroum bwa koa tabeakinna, ao ngkana e tuai reke ami bong ni bung ao karaoia ma te ASWO. Ao karaoia ao te *court clerk* are ikanne ao ibuobuoki iaon, bwa iai naba te Tia Moti are tabena are kanga e na *certify* te naan bong ni bung ake a tuai n reke aia bong ni bung. I taku bwa aikai tabera ngaira taan tobwa ma ti aki tabera bwa ti nang kakaunia ara botanaomata ao ti nang kakamatarikira n te kunnikai are e tine bwa e bareka ao ngaia bon iai te kiraati ae barekareka are ti na taratara inanona.

Ngaia are I taku bwa e kakawaki tabera ae ngaira Taan Tei ao N na bubuti ngaira Taan Tei, ti aki nanona bwa ti nang kakarikorikoi ara kaoti n nakomai ni kaunia kaain Kiribati iai tabera ae moan baen te kakawaki ao I taku bwa te naan *issue* aikai moan te uarereke, ngke tia tobwai naba n te tai ae uarereke e a tia naba nakon ae ti na karekea bwa kanga ara bwai ni kauntaeka iai ti nang manga nakomai ni kabanea iraua te aoa ni kauntaeka ikai ngke bon te naan *issue* aika a uarereke n aron are e taekinna te Minita. Are ana bon reke ami mwane n aron ngkai ae tia kaongoaki are e nang reke ana mwane anne te ngaa tabun tao ngkana te taanga te ngaa tabun te mwaane te ngaa tabun te aine. Ao ngkana a reke aia mwane nakai ana un ni kangai e aera e aki kabwakaaki n ae nako ao ti anganaki te ngaa tabun, ti aki kan mwanena te ngaa tabun bwa ti bon tangira ngkoa are $800 ke $400 I taku bwa e kairua te rongorongo anne, tao ni bon tokin te tai a bane n reke ara mwane, ao antai ae na ataia bwa ngaia ngke e reke am mwane kanga aio e titebo ma te *investment* are e titebo ma koa

katikua ni katikua bwa ti aki nanona bwa ngkana e a maan riki ao e nang aki reke am mwane bwa e a bua ti aki anne te kanganga. Kam na ongora kaain Kiribati mwaitin am mwane are e titiku ma e aki rereke bon mwaitin riki am mwane are e nang reke n tokin te tai. Ao ngkai ti kakoaua bwa aio te motinnano ae tia ni kabwataki e aki kona n ae na aki reke am mwane ao tao ana biriaitua kaain Kiribati ni kangai ae e a kan bane te ririki ao e aki reke ara mwane. E kairua, e a tia ni kabwarabwara te MWYSSA mai mwaina e aki reke am mwane ngkai bwa tao ibukina bwa e nang bae am bong ni bung bon biriakinna, antai ae na ataia bwa e na reke am mwane n Tianuare ke Beberuare ke Maati te ririki ae boou ao e a bwaka ai $2 tabun te ngaa ngaia koa kaotinakoa naba am rebwerebwe ngke e reke mwanen arei.

Ngaia are I taku bwa ti aki te *issue* ikai ao tao a mwaiti riki *issue* ae ti taku bwa ti na nakomai ni kamenaki ae I taku bwa kanga a bon rangi ni oioi, ao aio I karautaeka e aoria e bongana ti karinea inaomatami ma I taku bwa aikai bon bwaai aika a *commonsense* ae ngai irou tia kona naba n *solve* ao tia kona naba n tobwaia inanon ara kamronron ma ara botanaomata. Ao I taku bwa e koaua ngai naba I a tibwa oki man te abamwakoro ae Nikunau n aron are I taekinna I nang kakaitau nakoia kaain Nikunau n aia tobwa ao I nang kakaitau naba bwa angia naba unimwane ao unaine a nang anga bwanaia ni kakaitau ao tera ae riki n tokin te tai Nikunau, e aranaki ara Minita bwa are raora naba te Minita aio nako Nikunau kaain ara tiim ngke ti nako, e aranaki te Minita aio bwa *Te Minister of backpay* ao akea te taeka ae kangai, te *Minister* ibukin te ribuaka. E aki ma e aranaki bwa ibukin te Minita ibukin te *backpay* bwa iai kanga te unga nano irouia kaain buuki, ngaia ai bon ngaia teuanne.

Ngaia are ti kakaitau nakon ana kekeiaki te Minita n te MWYSSA ti kakaitau naba nakoia ana Taan Mwakuri ana Tia Koroboki ake aki matuakina te bwai aei. Ao I taku bwa ngai temanna ae I a tia n roko ikekei ao e roko kainnabau bwa e nako naba ni biriakini bwai ao e rawei tamnei aomata n te MWYSSA aomata ake a kateiraain itinaniku, e rawei naba tamnei aomata ake Taan Mwakuri ao ngkana ko bon kakoaua ao temanna te tia mwakuri ae na *served* tao irangaun n te bong anne.

Ma I taku bwa ti bon riai naba ni kamanena ara iango ao ara katei n taraia naba aomata aika a karaoi tibwangaia aika a rangi ni kakawaki, ao ngkana ti na nakomai ni kamwinibaia n tuangia kaain Kiribati bwa aki barongaaki raoi. Kanga tia roko ni karakinan te boki te Tia Babaire are te ngaun te naan rebera aika a nakon te tia kamaeu ao ngke

a buokaki ao ti temanna mai ibuakoia ae roko ni kakaitau ao e taku te Uea ao a ngaa ake ruaman? Aki oki ni kakaitau ake ruaman bwa ngaia a oki a nakomai n nakomai ni kabuakaka. Ngaia I taku bwa te bwai aio te kabwaia ao te babaronga I taku bwa ti bon riai n ataia bwa ara kanganga teuana i Kiribati te *database* I taku bwa ti aki kona ni kakewea anne. Akea araia kaain Kiribati bwa tera ae riki ae titebo ma tia kona ngkai ni kunea bwa inanon te rinerine ae nako ao aki bane kaain Kiribati n rinerine. Aki kamanena aia *right* are ana rinerine ao ae tia kona ngkai n noria a ngae ni katanoataaki taan rinerine, tabemi taan rinerine kam na rinerine te 18 te ririki ni waerake kam na rinerine. Ao ngke arona bwa a kaman rinerine a kaman rin araia n te *system* n aron are katanoata naba te MOJ. Ma ngkai tera ae riki? n tokin te tai tia tibwa kunea bwa ngaia ae rawata kaain Kiribati ao ngkai ae te *catch up* ngkai ni karinaki araia n te *system* te bwai ae bubura karaoana.

Ma ti ataia bwa n tokin te tai aio moa ngkai kanga te moan babaronga, n aron are I taekinna mai mwaina ngkana tia manga roko iaon te takataka ao tia manga karaoa te KPF iaon te takataka. Te kantaninga bwa a nang bane n reke aia *identity* kaain Kiribati ni kabane. Ao ngkai bon iai naba kanoan ara waakirake ngaira man au Botaki ni Mwakuri ae te Ecommerce are e nang bane n toa aban Kiribati n te bwai ae te *internet.* Ara kantaninga bwa ko taibina aran Tiaon mai Tamana ao ngaia e a reke naba rongorongoia ke ngaia iai naba n te *system* ae ko kona naba ni kunea bwa e a tia n a na ana mwane i Tarawa.

Ngaia are aikai kanoan te waakirake n ara Tautaeka ti nang kataia ni manga uotarake te bwai ae aranaki bwa te Egovernment aio are kanoan naba ara waakirake, are man au Botaki ni Mwakuri e nang bane n toma Kiribati ni kabane rinanon te *computer* ao e na manga rekereke ma ana waaki te Commerce are te Ecommerce te bitineti rinanon te *computer* ao ai bwaai ni kabane. Ngaia are I taku bwa ara tai moa are ti na nanorinano, ti na *patient* ke ti na kaotaia ara botanaomata ti na kangai nakoia ara botanaomata tataninga bwa are bon arona bwa are e bon boou te bwai aei. Ngaia ngkai akea arami akea ami bong ni bung, ngaia ngkami kam a bon maeu ao ngaia bon akea arami n ana boki ni bung Kiribati. Bwa tera ae riki? a manga tabetai manga arami ngke kam uarereke e kaokoro ma arami ngkai, ao aikai kanganga ae ti kaitibo ma ngaai bwa ngaia arami are e rinnako n te bong ni bung ngaia arami ni bwabetito. Ao ngke kam a bon ikawai rake kam a bon ikawai rake. Ngaia are ngke e karaoaki a rawata kanganga aika a riki ko nikira am *form* e a manga oki bwa ngaia e kaokoro ma are ikekei, ko a manga

tangiria bwa kona nako moa ni kawara te Tia Moti bwa e na *certify* bwa bon aram arei. A nang tiraua bwaai aikai ae ngaia ae a karekea te *hold up* ao ngkai aranaki bwa ngaia te naan mwarara aikai ma te naan kanganga ake ti kaitara ma ngaai ara botanaomata ao tia bukinaki te Tautaeka n tokin te tai bwa kam aki barongaaki raoi te Tautaeka. Kanga e koaua kanga e kananokawaki anne ao kanga e aki nang iraorao ao e aki nang ataa te riai kanga taekakinan anne bwa I taku bwa ti na riai ni kakaitau nakon te MWYSSA ma ana Tia Koroboki ao ana Taan Mwakuri aika a mwakuri korakora.

Ibukin ongorami ngai naba e rawata bwa e ngae ngkai ngai te Minita ao tao teniman ke aman kaain abau ao I aki toki n ongongora e uara e tia e tuai, ae mwakuriaki bwa e kakaeaki bwa e tuai reke. Ti nanorinano ao ti kaotaia ara botanaomata, a manga tareboon keiaki bwa ae karaoaki. Kai akea te kanganga bwa are ngkana e reke ao e a bon reke naba ni mwaiti n te mwaiti ae bubura. Ngaia are I a kauataoa riki te taeka aio kanga n anga naba bwanara n tangi n nano ma tia bukinaki ma ara Tautaeka bwa ti aki barongaaki raoi. Iai kawain bwaai n aron ae ti bane n ataia ao n aron are I aki toki n taetaekinna bon akea tokin te tamaroa, kam tangiria bwa ti nang tamaroa n tamaroa n tamaroa. Ma are ngaira bon iai tokin ara kona bwa are aomata ngaira ti na matu, ti na kua, ti na nakonako, ti na amwarake ti na matu moa bwa tia tangira te motirawa. Ngaia are bon iai tokin ara kona ma akea tokin te tamaroa ao ti na kekeiaki. Ti na raona te MWYSSA ma kaain ara tiim n angania te kaunga nano. Ngke ngai temanna ae I aki nang tabetabe ao N na nako ni mwakuri naba.

I nang karabwaia raora n ara Party aika Taan Tei bwa a tia ni mwananga, bwa ti kaongoaki iroun te Minita n te MWYSSA a mwananga bwa a nang nako ni *volunteer* bwa a nang nako ni mwakuri irarikia Taan Mwakuri bwa tera are e na karaoaki ao ngaia ana buoka naba tao te *posting* nakon te *computer* ke tao tera ma are ngke a noria bwa ngaia a bon noria bwa e a bon kanganga aron karaoana. Bwa are nakekei ngaia bon iai mwataia n te naan mwakuri ake a bon kakaraoia.

Ngaia are I taku bwa e kakawaki imwain ae ti na mena N na kaokia riki te Tia Babaire imwain ae ti na bwain aorakia te kanganga ti riai moa n ataa te kanganga. Te tia riring ngkana e roko ana aoraki irouna bwa e mwaoto baina ao I taku bwa e na bon *interview* moa, e aera bwa e mwaoto baim aei? Bwa are I bwaka, ao ko bwaka ni kanga? Ko bwaka nakon ataim ke maingim, ao ko bwaka aekakira? Ao e karekea moa ana iango ao e tia ao e a tibwa riingko I a manga bita au riring nakon te riring are teuana. Anne te bwai ae

kakaraoaki irouia aoraki ao ai bon aekakin naba te kanganga aei. Ngkai ti tuai ataa te kanganga ngkai tarira inanon te Auti aei ngaira tia bane n ataa te kanganga ma ngaira ake ti tuai n ataa te kanganga, imwain ae kona takaruaia bwa ko nang bwain aorakia te kanganga nako moa kawara te kanganga ke uton te kanganga ao kona noria ao I ataia e a torobaki naba nanom ni kangai ngaia I a bon nang mate ni un ao ngaia ai bon te kanganga irouia nakai bwa a bon taonaki n te kanganga ae bubura.

Ngaia are N na kaungai ngkami Taan Tei I karinei ngkami I a kabwara bure ngkana iai tibanakon au maroro ao I kan kaotia nakoimi bwa ami Tautaeka aei e aki matu e biriaitua ni karaoi tibwangana are kanoan ana motinnano are kanoan te bong teuana ma teuana ti na karaoi nakon are ti taekinna akea tokin te tamaroa, ma iai tokin ara kona ao ti na kekeiaki ao man taeka aikai te Tia Babaire Madam Speaker Taan Tei aika kam karineaki ao I nanokawaki moa n raona te Minita n te MWYSSA n totokoa te kaoti ae moan te tamaroa aei. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minita ao I angan moa te Tia Tei mai Kuria Hon.Banuera Berina e nakoim.

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire. Te Tia Babaire I kan reita teutana te maroro iaon te kaoti aei te Tia Babaire ti kaitaua te Tia Tei are e noora riaina bwa e na tabeka te kaoti aei. Ao I a manga bon kan reiti taeka ni kakaitau nakon te Minita n te MWYSSA ma ana tia mwakuri. Akea te Tia Babaire ae kona ni kakewea korakoran te beku ae a tia n rinanona kaain te MWYSSA ao ana manga bon waaki nako ni waaki inanona taai aika imwaira. Ma te Tia Babaire I kan kaekai tabeua rongorongo imwain ae I nakon au maroro te Tia Babaire.

Te Tia Babaire titebo ma ti bukinaki ngaira aika ti mena n te itera aio riki kaain te Kaitara ao ngaira aika mai ikai bwa ti kaunia ara botanaomata. Te Tia Babaire ti aki, ngai te Tia Babaire I mena i Kuria ngke e a katanoataki bwa e nang bwaka aia mwane te koraki ake 18 aia ririki nakon 59. Ao ti bane n reita te kukurei ao te ingainga n nano te Tia Babaire. Ko noora te bwai ae riki nakeke n tairikin te bong are e nang bwaka iai te mwane n te bong are imwina. A nako ni mooi nangkona ao a tarau iroun te tia bwaibwai n te nangkona ao a taku, a kore ara tarau iai bwa e nang bwaka ara mwane ningabong. Bwa are e nako te koaua aio man te katanoata are e nako te Tia Babaire are a kaongoaki bwa man te bong aei e nang nako te mwane. Iai ake a nakon te naan titoa koreia ara tarau n te titoa bwa a nang bwaka ara mwane ningabong.

Te Tia Babaire ao anne te kanganga bwa are ngai I a kitana Kuria n te bong are e a bwaka iai te mwane. Ma moan te kubanako ngai ngke n nang toka n te wanikiba a roko kaain au abamwakoro ao kangai *'te Tia Tei akea ara mwane ae bwaka'* ma ngke I ongo ao I taku ai kamimira anne, I roko i Tarawa ao N na ongora. Bwa kanga akea ara taeka ae kangai e uara ngkanne an bane un, aki a roko iroura ma te nano buaka bwa e aera e aki nako aia mwane. Bwa ngke e a boo taina te Tia Babaire ti temanna te mwauku ao ake te koraki ake 18 ni waerake aki bwaka aia mwane ti tengaun tabun ae temanna mai ibuakoia te mwauku ao tao iraman riki te Tia Babaire.

Ngaia are e riki bwa minon te iango ao te kantaninga, ao ngai naba e mino au iango bwa I aki rimoa ni un te Tia Babaire ma I kan kakaea bukina. Te Tia Babaire ngaira ngke ti roko ikai ao tia kakaea bukina ao e bon eti te rongorongo ae ngai ngke I a roko ikai ao I a tuangia au koraki an nako ongora, tia kakaea neiere tabena aikai ngaia a nako ni kabwaka mwane. Ngaia are ti aki kona ni kakaea buokara n te tai ae tao inanon iraua te bong ao imwina te Tia Babaire e a otinako. Ko noora te baere te rongorongo are moan te kananokawaki a tia n roko aia beba kaain Kuria n te MWYSSA ao iai mai ibuakoia te koraki aikai aika a kainnanoa uotakin aia beba nakon te tabo ni bung bwa ana katiaki aroia imwain te bwaka mwane. E tuai man roko te beba arei are e na katiaki aia bong ni bung koraki ake a tia ni bwaka aia mwane a tia n eti aia bong ni bung ma ti karokoia iroun te bong ni bung. Ao are a tiku iroun te MWYSSA ao au kantaninga bwa a kakauongo ngkai kaain te MWYSSA bwa a tia n ataia bwa aio tabetaben nanora.

Ao I nang karabwa te Minita bwa aongkoa n tokin te Auti n Tei aei ngkana e aki reke buokaia ara koraki ao N na manga bon kawara te Minita ni bubuti bwa tera ngkai ke e a bwaka ia ngkai aia bong ni bung ara koraki ake a tuai man bwaka aia mwane.

Hon.Banuera Berina: Ma tao ai bon tibwa te namwakaina aio te Tia Babaire November bwa ae a tibwa tao nukan November ae e a tibwa aia mwane tao 200 tabun ma ti aki kaunun te Tia Babaire, ma ti beku mwaka ni kakaea buokaia ara koraki bwa e aonga n reke aia mwane, kanga akea ara tai n ae tao ti na kangai euara ngkane kam a mane ke tao tera bane un, ma ti bane n reita te kangaanga bwa ti tangira bwa ara botannaomata e na waekoa naba n reke aia mwane ao ti kakaea bwa tera te kangaanga are e karika te baenikai, ngaia are Tia Babaire I kan karaua nanon te Tautaeka, ti aki tibwangara bwa ti na kaununia ara botannaomata, tibwangara bwa ti na ongora n aia kangaanga ao ti na

kakaea kabwaranakoana mai iroun te Tautaeka bwa tera ae riki, Tia Babaire ao ane ngaia ane N na butia riki te Minita ao ni manga bon kauataoa riki ni bon kawaria n ana aobiti bwa are e aki reke au tai ni kawaria imwain te Auti n Tei te Tia Babaire ma I bon tabetabe bwa ngkai au kantaninga bwa nakeke kain Kuria ake e tuai roko aia bong ni bung ngkoa imwain te Auti n Tei Tia Babaire I kakaea rongorongona, e tuai naba man roko aia bong ni bung n te tabo ni bung bwa e kawakinaki n aobitin te MWYSSA are teuana, are tabo are a moan anganaki iai bebwa aikai inanon Tebetembwa te Tia Babaire, ngaia are aio kanoan te kangaanga te Tia Babaire tia aki kaburea, ti aki kaburea ma I ti kan kaeta te rongorongo are angkoa e kangai, ngkana iai ae mena ao kam kaunia ami botannaomata, ara kantaninga Tia Babaire bwa iai aia kangaanga ara botannaomata ti na waekoa ni karekea buokaia, ao e naki reke buokaia e na tabo moa ni kangai, aio un, un,un" ngke ti ongo aia kangaanga ao ti kibara te kangaanga bwa ti kakaea kabwaranakoana, ngaia are tera ngkana e rau nanon te Tautaeka iroura bwa ti aki nanona bwa te kan ka unun.

Tia Babaire te kaoti aei n tarakina irou e bon e aki tibanako ma ana iango naba te botannaomata, ao ti taku ngaira bwa te kangaanga te Tia Babaire ti aki te iremwe, te kangaanga kanakoan te rongorongo ae e aki eti raoi nakoia ara botannaomata, bwa ane aia kangaanga kain Kuria te Tia Babaire, ngke e kanakoaki te katanoata ao a kantaningaia bwa e nang bwaka aia mwane n te tai arei, ngke arona bwa a kanakoaki te katanoata ni kangai, " kam na tataninga teutana bwa e na bwaka ami mwane n te tai arei" ma are te katanoata are e nako iaon bwanan Kiribati e nang bwaka te mwane n te bong aei, ngaia are tao kain Kuria a bane naba ni kakioa te bong ane ao waakin aia babaire ibukin aia tarau n tanan titoa ao te tabo n nangkona, te kantaninga e nang baka aia mwane, ngaia are a mwananga n rianna nakon te tabo ni bwakamwane ao ane are e a karika te uruaki n nano, ane are e a karika te uruaki nano bwa are a roko a tuangaki, " *akea ami mwane ae bwaka"* iai aika teinibaba bwa are a tia n tarau ao te titoa ma taabo ni bwaa n te nangkona a nanobuaka naba iai, ao tera e riki te Tia Babaire ti na kanga n arana aio ngkane, ngaira iroura ami katanoata are kam kanakoa e aki nakoraoi, bwa e aera e aki nakoraoi bwa e aki eti raoi kanoana ibukia kain Kiribati ni kabane, tao iai aia *guess* ibukia ma kain Kuria ae angina tao ti uoman ke teniman a bwaka aia mwane n te bong arei e aki bwaka, bwa tera ae na karaoaki Tia Babaire, nora moa te kangaanga, e rangi n eti ae taekinna te Minita n te *Communication* , ko na kanga ni bwainaorakia te kangaanga

ngkana ko aki nora moa te kangaanga, ao te kangaanga n te tai ae nako aio te Tia Babaire bwa te rongorongo are e kanakoaki are a ongora te botannaomata bwa e nang bwaka aia mwane ao a roko n te bong arei ao e aki bwaka, ane Tia Babaire ae ngaia imwin arei a tiku naba ni kakantaninga ara botannaomata ni kangai, e na bwaka ningai, e na bwaka ningai, e na bwaka ningai, bwa ngke e aki bwaka n te bong are a tuangaki bwa e na bwaka iai ao a tabe naba n raraoma ao a kan ataia ma are ngai ara botannaomata ti tuangia, ngaia te kangaanga bwa e tuai aei, e tuai tia aio, ao e tuai tia aio, ti aki kangai, tabeki bwanami n un, tia bane n un, ngaia are Tia Babaire I kataia n taekinna bon buokakin irantangaia naba ara botannaomata ake a tia n rotaki n te kangaanga, ao te taeka ae e aki kakan te taeka ae e aki barongaki, ngaia are Tia Babaire I taku bwa e bon bwaka naba te taeka aio, ma N na rangi ni karabwarabwa nakon te Minita are tabena aio, I ongora ana maroro te Tia Babaire ao e koaua kanga e bon torobaki nanora iai bwa e bon taekinna te mwakuri korakora, ao ane ae ti kakoaua ti karabwarabwa, e taekinna naba ana kabwara bure nakoia ara unimwane, eti e riai ni butimwaeaki aei, ao ara kantaninga bwa e na bon riai naba ni kabwara bure nakoia te koraki ake 18 aia ririiki ni waerake, ake a roko ni kaea te bong are e na bwaka te mwane iai ao e aki bwaka, e reke mai iaa aikai, antai ae ti na bukinna iai te Tia Babaire, ti na bukina te rabwata are kanakoi katanoata ibukin bwakan te mwane bwa e aki etiruru am rongorongo are ko anganira ao ti kaea arei ao ti roko ao ti kawa ti atia n tarau, ao aikoa bwara ara tarau, ti mwananga nako n anai ara mwane aki reke, tera ae ti na karaoia n aio te Tia Babaire, ti nanokawaki iai, ao ngkai te Tia Babaire e a kabwarabwara te Minita ae karineaki I ongora te Tia Babaire ao e rangi n ota bwa tera te bwai ae riki, a bati, teuana te RPC tao ane eti ane, e aki roko te mwane aikai bwa e aera Tia Babaire ti aki karaoa raoi te reitaki ni kangai, aki karaoa tabeua te RPC, ao ngaia e a tia n reke aia mwane kain te abamwakoro arei, bwa rimwi ti kanakoa te aomata bwa e nang bwaka te mwane ao ngaia e tuai roko rabwatan te mwane irouia, aonga n ataia bwa e na aki reke aia mwane ibukin aia RPC, tao kawain te wanikiba, ke tao tera riki te Tia Babaire, e tuai tia aia bong ni bung ke tao tera, akane ngke arona bwa a barongaki raoi ngkai te Tia Babaire, ao e a kanakoaki te katanoata ni kangai, “ngkami kain Kuria iai tabeman ae na bwaka ami mane, ngkami kain Tarawaieta, kain Abaiang, ti aikai aka ana bwaka aia mwane e naki bane ni bwaka ami mwane, ane Tia Babaire ti aonga ni babarongaki raoi ngkane, ae e na ataia kain Kuria bwa ni kabane bwa e na aki bwaka aia mwane ni kabane ti tabeman ae na bwaka aia mwane,

e a kaman rau te kantaninga ao e na aki ungurengure te Tia Babaire n aron ae ti noria bwa a tia n nanokawaki iai, Tia Babaire e koaua ae ti kakaitau ni mwanen te mwane ni kara, tao ti manga waeaki bwa ti manga ienikuria mwanen te ben bwa e na waekoa ni bwaka, Tia Babaire eti ti bon waewae, ti bon uneakina mwanen te ben bwa e na waekoa ni bwaka bwa ngaira iroura e a ti karakaki naba boon te ben nakon $4.00, ngaia are te koraki ake a nako ni katinea, a katinea naba aia ben ao e bwaka $4.00, kanga ti aki rangi n nora te baronga ma are ngkai ti atia n ongo e a rangi ni bwarabwara raoi ngkai te Tia Babaire te baronga, ibukin te KPF ao ibukin te *Tax* are angkoa anganaki $4.00 ao e manga anaaki iraua $ mai iai bwa ngaia ibukin aia *Tax,* tia ota iai te Tia Babaire n are angkoa te baronga ane, ma ngaira iroura n aron are e taekinna n aron maroro, e bon riai ni tia n roko n mwanen te ben, Tia Babaire ao ngaia are man au maroro aikai I kaitaua riki te Minita ae e tia ni kabwaranakoi bwaai aika riki bwa ti ongora bwa e aera e aki bwaka n taina ngaia tao iai te RPC, iai tera, ngaira iroura te Tia Babaire au kantaninga a ongora kain Kuria ngkai, e riki n aki bwaka aia mwane, ti aki ibukin te RPC, ti aki ibukin tera te Tia Babaire, ma aio te Tia Babaire a tia naba n ataia kain Kuria bwa are ti rereitaki ma nake tabeia aio ma ibukina a taku, “te bwakamwane” ti nang manga bon taekinna kaua ni karaua nanoia bwa I ataia Tia Babaire e a tia bwaka aia mwane angina nake 18 nakon 59, e tuai bane, e tuai bane ma e aoria bwa N na manga kakaea riki rongorongona imwin ngkai te Tia Babaire ngkana arona bwa e a bane N na kakaitau iai, ma Tia Babaire ti bon rimoa ni kakaitau bon te mwakuri ae moan te korakora iroun te MWYSSA, tabetai te Tia Babaire e koaua a mabubu ara taratara ngkana ti ongo, ti aki ongora moa bwa tera te bwai ae karika te kangaanga, ma are ngai I a tia ni kakaea te kangaanga ngke aki bwaka aia mwane kain Kuria e a tia ni kabwaranakoaki nakoiu ao ngaia ti biriakinna bwa e na waekoa ni bwaranako te kangaanga ane, bwa e aonga n reke aia mwane ao I taku bwa bon titebo arora ni kabane te Tia Babaire ma Taan Tei ni kabane a tiku inanon te kangaanga arei ni kangai, ni kaunia moa ma a biriakina moa tibwan te kangaanga bwa e aonga ni waekoa n reke aia mwane, ao ti tabeki aikai te Tia Babaire angaa ni irantangan te nano are a namakinna ara botannaomata ngke a tarau ao a nako ni kawara te tabo ni mwane ao e aki reke aia mwane ao e aki bwara aia tarau ao ngaira ti taku ngaira te Tia Babaire n otara, tao e reke man te aki baronga raoi tao n aron, ngai irou te Tia Babaire n aron te katanoata are kanakoaki, bwa are ngaia te katanoata arei e aki eti raoi, ao ngke arona te Tia Babaire bwa e karauaki raoi ni barongaki raoi te katanoata aei ni kanakoaki te

rongorongo ae kangai " kain Kiribati e nang bwaka ami mwane ngkami 18 nakon 59 n te tai arei, ma ti kai ngkami ni kabane, ngkami kain te abamwakoro ane aikai aika ana bwaka" iai te *information* te Tia Babaire iroun te MWYSSA, e ataia bwa antai aika ake ana reke aia mwane ao antai ake anaki reke aia mwane, ao ngke arona te Tia Babaire bwa e kanakoa te katanoata aio ni kangai, ngkami kain Kuria aikai mwaitimi aikai ae tao angina ami koraki bon akea ami mwane ae na bwaka, e a tia e a barongaki raoi, kain Kuria tao a ti ngurengure, e na bwaka ningai, ngkane ti na ongora te baenikai tera, e kai bwaranako, ma are ngkai te Tia Babaire are e aki kanga e aki, I a babanga aron atongan te katanoata arei te Tia Babaire, ngkana arona bwa tao ti aki te barongaki raoi ao ai tera te Tia Babaire tao e aki rinanoaki raoi karaoakina bwa e aonga n are etiruru te rongorongo are a ongo ara botannaomata, ma are n tokin te tai te Tia Babaire ngaira iroura tao bon ane riki taekana tao e aki barongaki raoi te katanoata arei, bwa ngke arona bwa e barongaki raoi e naki reke ara botannaomata, ara kara, a nakon te tabo ni bwakamwane ao a manga rianna n oki bwa e aki reke, ngaia ane ko a tia te Minita n rinanon am kangaanga aikai, ara kantaninga ngkane bwa ae ko a ongo ae teuana aei, ngkana iai ami katanoata ibukin ami bwakamwane nakon taai aika na roko ma kam ataia bwa iai aika ana aki reke aia mwane, kaetia raoi, bwa e aonga n ae aki bane ni mwananga te koraki nakon te tabo ni bwakamwane ao ngaia bon angina a naki reke aia mwane, ao ngaia bon aninga a naki reke aia mwane, ane ngkane a kawa iai ara koraki, ao ngaia are bubuti katamaroakin raoi te katanoata rongorongo ake kam angania ami botannaomata bwa e aonga n eti te rongorongo are e reke irouia ao a naki kainanoaki n ririanna ke ni kabwairangaki bwa e aki bwara aia tarau bwa aia mwane are kantaninga bwa e na reke e aki reke, ngaia are ngai irou te Tia Babaire ngai irou tao te kaoti n arona aio e bon raoiroi, ti ataia ngkai bwa bukin tera e totokia te Tautaeka, tao e bon aki rangi n tangiraoi n aron ae ti kaota nanokawakira, ma ngke arona Tia Babaire bwa ti kangai naba, ti kaota nanokawakira ibukin te iremwe n te bwakamwane e na bon aki naba totokia te Tautaeka, e manga kakaea ngkane taeka teuana bwa bukin tera e aki butimwaeia, are bon te bwai ae te nanokawaki te rawawata te tabeianga kanga e aki tangiraoi iroun te Tautaeka bwa e na butimwaia, ma ti na bon butia bwa ngkai ko kabwaranakoa ibukin bwaai aikai ao e rangi ni mataata bwa ewaa kangaanga ake ko aki nori imwain are ko kanakoa am katanoata, ao ti a ongo ngkai bwa ngaia kangaanga akane a tia n reke inanon baim, ara kantaninga bwa am katanoata ae imwina e na barongaki raoi, ngaia are man au

maroro akane te Tia Babaire I rangi ni kukurei n buoka te kaoti aio, ko rabwa te Tia Babaire .

Hon. Martin Moreti: *Point of order*

Tibiika: Ngaia tera am *point of order* te Minita

Hon. Martin Moreti: E rabwa te Tia Tei ae karineaki mai Kuria n ana maroro ae I taku bwa I ti kan *note* n are n ti kan butia kain te kangaanga irouia kain Kuria te Tia Babaire bwa are ngkana akea te bong ni bung ao ti aki tabera te bongi ni bung ngaia te bwai ane are e reke are iremwe ngaia are kanga I karautaeka bwa ti aki kona n tataninga n aron are I kabwarabwara naba bwa are ngkana ti tataninga ao e na akea te *payment* ni karokoa te namwakaina arei, ngaia are ngke akea ke e on irouia kain Betio tia kanakoa naba, kanga ane, ao I teimatoa n nanokawaki n ae te aki barongaki ke tao e taekinaki riki ae tao e aki eti ke tao e na katamaroaki, tao e raoiroi ma ngkana te aki barongaki kanga ai bon te taeka irou ae nano ae te aki barongaki, ngaia are e rabwa, e kamatauninga irou, kabwara bure e rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: E rabwa ane te Minita ao te maroro are imwina I kanakoa nakon te Minita Hon. Booti Nauan e nakoim,

Hon. Booti Nauan: Ngaia ko rabwa te Tia Babaire ao tao imwin ae I wakina au maroro iaon te kaoti ae nang ni kakawaki aio ao I a bon reitaki ma kain abau ae Tabiteuea Maiaki, Unimwane te Uea ni kai, ao Uainen Ueen Te Uea ni kai, ni kamauriko te Tibiika ma kain te Auti n Tei ni kabane, te Beretitenti te kauoman, Te Rita n Te Kaitara ma ana koraki ni kabane, kam na bane moa ni mauri, (mauri).

E koaua te Tia Babaire tao imwain ae I waaki ao tao N na bon kaota naba nanou, N na totokoa naba aei, I totokoa naba te kaoti aio, ao n te maroro te Tia Babaire ao tarataran tabekan te kaoti aio ao kanga a rio iango aika a raoiroi n au iango ao teuana mai ibuakon au nonori ae I noria n te tai aio bwa I kona ni kangai, E tabekaki te kaoti aio ibukina bwa e ringa wakauean nanon tei Kiribati, e ringa wakauean nanon tei Kiribati ao e ringaki naba wakauean tei Banaba iai, ao ti aki kona ni bane n tannako man te koaua aio te Tia Babaire bwa ngaira ara motinnano, e toroba te wakauea aio, ao aia motinano nakai e kamwaitoroa naba n torobia naba, ngaia are ti aki kona n taetae n aki akaka nakon te waaki ae karaoaki aio, ao e koaua e bon ringa waakauean nanon tei Kiribati bwa e ingainga ngkai tei Kiribati, ngaia e oti n te tabeka aio, e tabekia tei Banaba, e a ingainga nanona, ao ngkana ti a manga kangai, ti aki ingainga ngaira,

ao tia nori ngkami ngkana kam a tia n nanobwi bwa kam na aki tei n te rain, ke tao ngkana iai kain ami auti ae tao a tia ni koro 18 aia ririkia ao e tuai koro 60, ti na noria naba bwa a aki tei n te rain, e bane te tei n te rain te Tia Babaire, ao e bane te titiraki bwa e aera e tuai man rin arara ngaira, are kaotana ikane bwa ti bon bane ni butimwaea ao ni kukurei nakon te waaki aio.

Ngkane te Tia Babaire te kauoua ni maroro are kanga I kan tabekia are e aki barongaki, ngai irou e barongaki, e barongaki ngaia ae e a reke aekaki aikai, bwa e aera te MWYSSA e a rimwin bwain Tabiteuea Maiaki, taninga bwa ti karaua ni barongaia bwa am boma ake a roko akekei kanga iai kabwakaia ao tera riki, Tamana taninga bwa aio arei, ao ane ae kaota iai te barongaki, ngke e aki barongaki, e roko bwa Tabiteuea Maiaki ao aki raoi bwanin ana boma e nako, e roko bwa Tamana e nako, ane ngkane tia kona ni kangai, ti nora te aki baronga n te waaki aio, ao aio bukina ae ngaia e bae iai te bwai aio, bwa are te bwai aio e a iri ma te boma, Ko tangira te *birth certificate* , ao antai ae na karekea te *birth certificate* te Tia Babaire, bon ngai are kanoa te boma ane, tao e na biriaitua naba ana *staff* ni kakaea am *birth certificate* , ao ngkana ko a nako ni kakaea am *birth certificate* te Tia Babaire ao akea, antai ae na manga karinna, e na manga mwananga naba te *MWYSSA* n tei irarikim ni karina, iroun te *late assessor* , kanga aekakin itera aika tabeua te Tia Babaire, I taku bwa te tabeka aio e aki taraia, ao e a bon kabotoa naba ana iango ni kangai, e aki barongaki te bwai aei, ti na kabuakaka, ao I karabwa maroro ake mai imwaiu bwa a butimwaea te kabwarabwara aio ma a bon riai ni kaman nori itera aikai, a riai ni kaman nori itera aikai ao a naaki aia taeka ae a kangai, e aki barongaki, ao eti ae taekinna te MWYSSA kanga e kaminibae, e kami ni bae te bwai aei, ao ngai irou e nang kaokoro bwa au koaua ngai e barongaki, ngaia ngke e barongaki ao e reke aekakin iremwe aikai, ao a taku kain abau are Tabiteuea Maiaki bwa are a kam mwaneia ao kai neia, ti na aki kaota tangitangira ma te Tia Tei e aera ngkai e a tuai man bwaka ara bwai, ao ko atai bwa tera ae I tuangia te Tia Babaire, e na bwaka ma ai kan iai te kangaanga bwa tao iai aki nakoraoin ami boma ma kawara te ASWO ikane tuangia bwa terana ae riki n am boma ke am *application* , bwa ngai I aki naba ataia bwa I aki nora am boma, ao ngkai ngkana I tarebonia te MWYSSA, Makin nako Arorae, Tabuaeran ao Teraina, Kiritimati ao Banaba ae e a bane ngkai ni karaoaki aia boma ma bon mwakuria moa ikane ni kakaea kabwakan am boma, te kaoti bwai are e a roko iai aine, iraua te wiiki nako, ao ana boma Tabiteuea Maiaki ae uota e kan 3 matentenin te *A4* are te bebwa, te *Ream,* ao ngai I a taku, maroaka ae e

bon mwaiti ae e a tuai bwaka ana bwai, e aoria ti na karini, ma I a tia ni karini iroun te MWYSSA ao I tiku ni kakantaninga ao I tuangia taninga, ao aekakin raoi are e kaeka Tamana, taninga bwa ae na bon bwaka, ao ngkane ngkana a bwaka, e a mwaiti riki, ngaia kain abau ae Tabiteuea Maiaki are bon mwaane ao aine, e koaua, ti aki te bwai ae na aki reke, ao kai bom iai kanara ben ma takataka aikai, ao ti na kantaninga maim wane ane nakon ningai, tioi ami mwane ane tia bon taninga bwaka, ti aki nanona ae ti nang tatakarua nakon aban Kiribati bwa tia kainanoia ke ti aera, ae na bon bwaka ao ngkana e bwaka ao antai ae na ataia e a otinako iai ara rebwerebwe ao ara raa riki.

Tia Babaire tao I kan maroro naba iaon ana taeka Tamana are e taku are tengaun aomata ake a kamauaki ao ti temanna ae e oki mai buakoia, Tabiteuea Maiaki ngaia temanna are e oki n neboa te Uea ao ni katituaraoi, “Ko rabwa Te Uea ngkai I a maiu ao waakini am waaki ni kamaiu bwa I tekateka ao I tataninga ma te onimaki ian mwengau” ane ngkane ae I kan taekinna ngkane naba iai. E koaua tao ni bwakan te mwane ae nako aio ao tao N na bon maroro teutana Tia Babaire iaon aia taratara kain abau ae Tabiteuea Maiaki, a nangi ni kukurei, ao a kukurei ma te kariaria, a kariaria ao e a bwaka, ko ataia bwa tera ae riki te Tia Babaire n te moan bwakamwane, abau ae Tabiteuea Maiaki bon akea ae bon akea naba temanna ae bwaka ana bwai n te moan bwakamwane , ao a tareboniai angina ao a taku, tera ae riki te Tia Tei, ao ngai I taku, tao a kan aki tia ami bwai, ngkane ngkana ti nora aio ae bon akea ae bon akea naba temanna , ao a keiaki n tataningai, I kangai ane e na bwaka, te bwakamwane ae nako ao tabeman ae kanga a kinai ao iai ae aia *Facebook* irou ma aia *messenger* , a *post* aia mwane, a takinna iaon te robwa, irabae te uabui ao a raweia nakoiu ao a *post* , te Tia Tei e rabwa te Tautaeka aio e a roko, ao kam a taku naba bwa e na aki roko, ko uara ngkane, ko kanga naba n taku bwa e aki barongaki, e toki , e in wim ao teuare mai Tabiteuea Maiaki arei, ai rabwara te Uea, ko rarabwa ao taraia N na teremoa nakoati boon au raba n nano, N na manga teremoawati boon kiratin au rebwerebwe, e a nako te taetae ni kukurei, ngaia are ane kanga te bwai ae I kan tibwaia ikai. Iai te bwai teuana ae kanga I nanokawaki iai ae kanga manga tibwaia tabeman, a manga taku, iai te kangabuaka te Tia Tei eaera kai e a bwaka naba aia bwai nakekei tao e tatangiria riki te ASWO ke tao tera, ao ngai ko ataia bwa tera ae I karaoia te Tia Babaire, “ taua taua taua, Tabiteuea Maiaki ti teuana, bwaina te tangira, iai bukina tao e a kan aki, ao e tia ao e a taku te aomata arei, e koaua I a tibwa ataia bon akea au bong ni bung, I tuai man karina au

bong ni bung, tera ngkane ae N na karaoia, nakon te ASWO ao e na weteaki te tia moti are te *late assessor* ao ko a manga kateia ao ko a karina naba am bong ni bung, ao ngkane?, ko kiara tao uoman te unimwane ao temanna teunaine ao a kakoaua naba ao e a kakoauaki naba bukin aram ane, e a tia ni karaoia ae iaon kawaina ngkai ni bwaka ana mwane.

I taku bwa I taekinna aikai te Tia Babaire bwa kanga I aki taekina bwa I kamoamoa abau iai ae Tabiteuea Maiaki, ma i kataia n anga bwa kanga te baenna, I kateia bwa te banna, bwa tao ngaia aikai bukina ae *delay* iai ke tao e iremwe iai te bwakamwane, ao ngkana ti nang tara te bwai aio bwa ti na kangai e aki barongaki, ngai au taeka nakoia kain abau ae Tabiteuea Maiaki, ao a bon ongora naba ngkai, I kangai nakoia kam kanga n taku bwa e aki barongaki te bwai aio ke tao kam kekeweaki, tia mena ngkai ningai, ai bon tibwa iraua te namwakaina imwin te ira, e tuai n roko nukan te ririki ae boou ao kam a taku naba bwa e nang aki bwaka, ani bon taningaia riki ao ngkana e a bon aki bwaka, tia roko tao 2021 tao Aokati ke te Turai ao an tangtang ngkane takarua ni kangai, kam kekeweira, ao ane ngkane te Tia Babaire are kanga e a kaea naba aron au taratara nakon te kaoti aio, bwa I taku bwa te kaoti aio kanga teuana moa bon au taratara ngai, e kaminibae taekana, te kauoua e nangi ni moantai bwa e tuai ni bane 2020, tao e raoiroi te Auti n Tei aio ao te Auti n Tei are imwina ao tao tia tabekia, kangai ngkai ko a kekeweiara te Tia Babaire, te Tautaeka, ao ko a bon aki barongaki, ane ngkane e a riai ngkane, ngaia are ane man au maroro aikai te Tia Babaire ao kanga I nanokawaki n te tabeka ae tabekaki aio bwa kanga irou tao N na kabwara bure ngkana arona bwa tao e na kabwara buaka aron, tao e a bon ingainga Banaba, e a bon ingainga Banaba, ma e aoria ti na tuanga Banaba bwa e na kekeiaki bwa ti na butia te MWYSSA bwa e na kabaitia, e a bon ingainga Banaba, ngaia e a tabekarake te kaoti ae ai aekakin aio, ao kanga akane au maroro te Tia Babaire ae I kan taekinna N na kabotoa riki au maroro riki Tia Babaire iaon te taeka are e aki barongaki, ngai irou e barongaki, bwa ngkana e aki barongaki, ana bwaka bwaai n aki akaka, ao kona nako n teitei man te koona ao euara aki ataia ai uoua au tai ni *pay* , e bwaka au mwane ikekei ao I a manga kiba nakoimai e a manga moan bwaka naba, ti uara iai, iai te baronga te Tia Babaire, ngaia e reke aekakin iremwe aikai, ngaia are N na tabekarake au karautaeka nakon te tia tabeka te maroro aio, e na karaua riki n taratarai taekan ana kaoti aio ao tao bon raoiroi ke tabekia bwa te *oral question* , ao ngkai kai e a tabekia bwa te *motion* are a reke riki ara tai ni maroro iaona, ko rabwa te

Tia Babaire n anganakin Tabiteuea Maiaki ana tai ao I nanokawaki n taekinna nakon te kaoti aio bwa I totokoia ian kanga bukina ake I a tia ni maroro iai, ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ngaia e rabwa te maroro ao I a kanakoa nakon te Tia Tei mai Abaiang Hon. Dr Kautu Tenaua e nakoim.

Hon. Dr Kautu Tenaua: E rabwa te Tia Babaire ao tao bon te moan bwai moa, te karabwarabwa nakon te MWYSSA, te Minita, te Tia koroboki ao ni kabane te koraki ake kanga ti a tia ni irekereke ma ngaia n aia ibuobuoki ibukin karaoan te mwakuri, eang ao ti nora aron te kangaanga n te aobiti ao tao e bon koaua e a maraki matan tao te Minita ma ana tia koroboki ma ana koraki, n aron weneakin ana tabo, ma bon te kangaanga bwa e rangi n rawata rekereken te katabetabe ma aron tanan motinnano ake a bwaka n te tai ane, ma I taku bwa bon taben te Kaebineti n te moan tai, ke e roko ao e tekateka n te moantai ao e a kangai naba iai tanan motinano, ao te motinano, iai te taetae n Abaiang ae aranaki bwa tanan *implicate* ngkana iai te bae kona iangoia ni karaoia ao tera ae na kairiko nako iai ao tera ngke ae kona karaoia bwa e na koro nanona iai, manga iai naba te taeka n rabakau naba n Abaiang ae aranaki bwa te *logistic* ko kona riai ni kaitarai baikekei n angana are e riai bwa e nakoraoi iai, ao ae ti a ongo, te Banke e tangitang, bwa are ngke ko taekinna ko taekinna *millions* ao e rabwa ake a maroro iaon te Bangke bwa are ko kangai, e na bwaka te mwane, ae rabwatan te mwane ae iai te $50 iai te $20 iai $10, mwane akane e na iai rabwataia ngke ko taekinna te bwai aio bwa e na nako nakon te botannaomata bwa e aki nako n te Bangke ko ataia naba, bwa e na iai rabwatan mwane aikai ae na mena iaon Kiribati bwa e na tibwatibwaki, I kabwara bure n aron aikai bwa ngkana tao kona tara e roko te bwairati n te wanikiba ao ngke tia mwaninga ake nikirana ake mai imwaina bwa iai naba tanan mena ake mai imwaina, ao tera ae karaoia te bwairati, iai ana *checklist,* e tuatua, *break on* te *break on* , bwa are e nang kamaua te wanikiba, ma iai tanan *checklist* ao titabo naba ma te bwai aei, ngkana e karaoaki te bwai teuana, ao I kabwara bure te Beretitenti, I kabwara bure bwa baikai kanoan te baronga, kanoan te baronga baikai, ao a nang kananoanga tanan *staff* ao te Minita n te MWYSSA bwa titebo ma e a bwaro te buki nakoia, ma ti bon titiraki moa n te *system* ngkai, ngkana e na *process* te bwai aio, e tau baike ti tangiri, *te Computer* , mwaitin te aomata, are Taan Mwakuri, te bebwa, te *printer,* tera riki, ao e tangitang Abaiang, e kangai, ti nang kanga ni karaoi bwaai ni kabane ao ti *receipt* ae tia kona ni kaokia nakoati bwa e a tia ni

kabwaka ana boon ana *birth certificate* te aomata ma ti aki kona ni *print* , ao e roko ikai ao I nang karabwa te *MOJ* bwa ti nako ni kawaria ao e reitaki te MOJ ma te MWYSSA ao e kangai, ni kabane tanan bebwa ake a roko iaon Tarawa ikai are iai te *receipt* iaona bwa e a tia ni kabwakaki boon te *birth certificate* e na *print* te *birth certificate* ma e na aki kaokaki nakon Abaiang bwa e na manga karaoaki te *birth certificate* mai kekei, I nang karabwarabwa, kam bati n rabwa kain te MOJ ao riki te koraki ake ngke ti bon roko ao a bon butimwaira naba ni kairira, nakomai ikai ao e a tia naba, ao e reitaki ma kain te *registry* ma tera ao I nang karabwarabwa naba naba nakoia ake a *issue* te *birth certificate* e a bon kauangingia naba te kangaanga arei bwa ko ataia bwa iraua, irabubua te bebwa arei, ao ngaia are ao I karabwa naba teteinaine are e a bukinaki naba bwa e na kabaitia ara bwai, ngkoe bukinam aio, bwain Abaiang aikai ana tia, I karabwa naba teteinaine arei, ao I ataia te rawatawata are e rota te tia mwakuri ni kabane, a kataia ni karaoi tabeia ni kakoroa nanon te bwai are e a bukinaki iai, ti nang karabwarabwa ao ti karabwa te Minita ao e aki toki n otinako te Minita e uara ko a tia ni buokaki, manga roko te Tia koroboki, ko a tia ni buokaki, ma ti ataia bwa e nang rawata taben te Minita ma te Tia koroboki, ao ti kangai, e raoiroi ao ko bati n rabwa te Minita ngkana bon iai te kangaanga ao tia reitaki ma ngke, ao te Tia koroboki, ti karabwa naba ake iana, te *DS, SAS,AS.*

Ti bon nang karabwarabwa, ti bon ataia ae nang korakora te mwakuri, ngai are ti kabwara bure ngkana tao te kaoti aio titabo ma e a bukiniko kain te MWYSSA bwa ko aki tau ni karaoa am mwakuri, ke tao ko kabwaka, ti karabwaia naba nake iaon aba, neiere e mwakuri i Abaiang, e bon nang korakora ana ibuobuoki naba ao e biriaitua ao e manga tareboniau, *"Kautu e kanga e kona n reke ara bwai arei",* ao ti kataia ni biriakinna, ti nang karabwarabwa n ane, ti karabwa te Kiraaka ma ana koraki ake a ibuobuoki naba n te tai ae nang waekoa ni kataia ni kabebetea aron te rawawata are e a taonia bwa are a roko aomata ao ko ataia bwa tera ae a karaoia, " *tera bonganan te kaombuta ane ao ngkana ti nakoati ni bouaia, ao kam nakomai, kam a tia n anai arara ao kam taku bwa ana tia baikai, engaa ngkane tian te bwai ane, tera bonganan te bwai ane*" e a kawa te tia mwakuri ao tiaki ana bure, ma a bon tera taekana are taku te Rita, a tikimaurekaki, tao ane ni kabwarabwarana are tao a *overwhelm* bwa are e bon eti e bon riaon ae riai, ngaia are e raoiroi ao te Beretitenti kabwara au bure ma am Minita ao I taku bwa e na reke te bwai aei bwa kanga te reirei bwa a bon kawa ara unimwane, ao ara botannaomata, a roko ao a nako ao

roko ao a nako, tera angana ngkane are e na kabebeteaki iai aio, bon te bubuti ao ti kabwara bure ngkana e tao e tangi buaka ma e korakai te nano, kain Abaiang a nako ni botararake ni matu n te Maneaba ao te runga n aine i Taburao ae a bon ongora, ao a tarebon ara Unimwane ake kanga a bon kairira te waaki ao kangai, *" Kautu, tera ae ea riki ngkai,"* ao ngke a manga bwaka ao a manga tangi nanoia, *" e a kanga ngkai e a bwaka ao ti taku ngaira bwa n ara kantaninga kabwaranakoan te maroro, e na riai ni kangai, ma eaera kai e a roko ao ti aki are kantaningaina bwa e na roko,"* tia a tia ni maroroakina ane ti aki kan manga kaokiokia ma I taku bwa ana rau nanoia ara Unimwane i Abaiang ao are a tia ni bubuti aron tabekan aia kaoti ao ti a tia ni karaoia ao ti karabwa naba te Beretitenti bwa tao ane a bon bae ni iangoia bwa tera ngkane kanoan are a iangoia riki are kangai ti tabekia are Tianuare ni karokoa Aokati arei, bwa are n aia koaua are kangai, " akea are e reitia te Beretitenti are imwina bwa are akea kabwarabwaran te kataumwane iai" ngaia are bwa are bon ti arei e na bwaka arei, ngaia are e aoria tia katuka ane, N na kauarerekea au maroro, eang bon te kabwara bure riki ngkana arona bwa a e tangi buaka ao ti taku bwa te karabwarabwa ae moan te bati nakoia nake a tia ni karaoa tabeia ma e bon korakora naba te kangaanga, are a bon kara ao mwaitia ao unaine, ao iai aikana a mwauku are a roko ao a manga oki a roko, ti na bubuti kanga noran te kainano ao te korakai arei are ngaia tao e a tabekaki ao bon aia taeka aio, e aki barongaki raoi te bwai aio, a bwainikirinira, tia kabwara bure ngkana e tabekaki te taeka ane ma tao e bon tabekaki inanon aron te namakinan te kainano irouia ao tao te ingainga are e taekinna, e koaua tao a ingainga bwa e koaua antai ae nang aki tangira te ibuobuoki n aron aio bwa e bon rawawata aron te maiu n te tai aio, ngaia are e rabwa te Tia Tei mai Banaba I taku bwa ti ota n nanon ana karaki, ao ngaira taan kariri ara bwai butimwaean te rongorongo arei n angan ae ti taku bwa ti bon ota iai, bwa are iai te namakin irouira te rabwata ngaira ao ti ata te bae e nanonaki n te bwai aio, ngaia are ti na kabwara bure ngkana arona bwa e na tangibuaka te bwai aio, I taku bwa e bon uota raoi te namakin arei ao te nano arei mai iroun te botannaomata are e tabekaki iai n aron are e taekinna inanon te kaoti ane, ngaia are I boutoka te kaoti ao I kabwara bure ngkana arona bwa iai te matauninga n aron te maroro ao au kantaninga bwa e bon kataia n taekinna nakon au kanamakin are I katabeaki iai naba irouia ara koraki ao I nora aron te waaki inanon te MWYSSA ao e bati n rabwa.

Tibiika: Ko rabwa Tia Tei ao I a kanakoa nakon te Tia Tei mai Abaiang are temanna Hon.Betero Atanibora e nakoim,

Hon.Betero Atanibora: Ko rabwa *Madam Speaker* ao tao bon imwain ae N na waaki bon te bwana riki ni kamauri nakoim *Madam* , nakon te Beretitenti, te kauoman, te Rita n te Kaitara, ao ai bon ngaira Taan Tei ni kabane, kam na bane ni mauri,

Tia Babaire tao imwain ae N na moana au maroro ao I a kukurei n totokoa te kaoti n te tai aio, Tia Babaire e koaua te kaoti aio e aki ti kaota tabeaiangana ma ti na totokoia ni iterana are I taku bwa akea te baronga, Tia Babaire I kataia ni kakaea neu inano tain te bwakamwane ae nako aei, ao ti kunea ae ngaia bon iai ara mwakuri ngaira Taan Tei ae moan te kakawaki, I karabwa raou n Tia Tei are e a tibwa tia n taetae n reitakia kain ara abamwakoro ma ngaira, ao ane teuana te tibwanga are ti taku bwa ti kona n arana te kaoti aio bwa e aki raoiroi ibukina bwa ngaira Taan Tei bon tibwangara bwa ti na baronga aron aia waaki ara botannaomata, Tia Babaire tera ae I karaoia ngai, I *create* teuana ara *page* n te *Facebook* ibukia kain Abaiang, ao ngkane tabeu I a kakawara te MWYSSA nori ara ake a tabeaianga iai kain au abamwakoro ao n te tai are kanga e nang bon nako raoi taai ni bwakamwane, I a katokai naba tanan *list* bwa I nako n anai naba n te MWYSSA ao I a katokai naba n ara *page* arei ao a kunea ae aki mwengabuaka ibukina bwa are ngaira ara Taan Tei ti barongaira, bwa ti ataia bwa ti aki ibukina bwa tao ara motinnano, ma are ngke e a reke te Tautaeka n te tai aio tibwangara ngaira Taan Tei barongakin ara botannaomata bwa a naki reke n te kangaanga inanon aki otaia ma baikara riki, e koaua inanon tao te moan bwakamwane, te kauoua ni bwakamwane, ao ti kukurei n taekinna bwa ngaia e a tia n taekinna te Minita n ana maroro ni bong aika nako bwa tao te wiiki ae boou e nang manga bwaka te kateniua ni bwakamwane, are ane are te kantaninga bwa a baebaene naba ngkane inanon te *list* ane.

A rangi ni karabwarabwa kain abamwakoro *Madam Speaker* bwa ai tibwa te moan tai aio ae e a bwaka aia mwane te mwane ae kakukurei ibukia, I taekinna naba nakoia bwa imwain bwakan aia mwane ao I tuangia I kangai, *" tai ienikuri moa n tarau n tanan titoa, ao tai baku moa n tarau ni bwaa n nangkona ma e kakawaki are e bon reke am mwane ao ko a bon bairea ngkane kanoan am mwane, tataninga are ti na tuangkami bwa baikara ake antai ake a nang toka araia,"* ngaia are ti karabwarabwa ao ti kaitau bwa te mwakuri ae a karaoia kain te MWYSSA ngke ti bon nako naba n aia aobiti n te tai arei, ti aki te

mwakuri ae bebete, ao e koaua are e taekinna te Minita, ti bon riai ni karababa ara kaitau ao ara karabwarabwa nakon te Tia koroboki ana kauoman ao bon ana Taan Mwakuri ni kabane, bwa I taku bwa a bon bane n *Team work* ni kabane ni mwakuria te bwai ae ti teuana, nake kain te *sport* ngaia a roko naba ni mwakuria karinakin tanan ara akane, bwa a kataia ni kabaitia bwaai nakon are ana tangiria te botannaomata, ma inanon kabaitiakina akane *Madam Speaker* e kakawaki naba bwa e na bon eti raoi karinakina inanon te *data* , ngaia are ngaira tia manga tarebon naba n tuatua, e aera kai akea aran tennaewa ao neikoa, ao tia tuangaki, Tia Tei ibukina bwa aikai, akea ana bong ni bung, ao ana bong ni bung are e roko te ara teuana, ngaia are e kainanoaki ae na manga tei n te bowi, akane ngkane tia manga bon manga bon tabera naba ngaira Taan Tei tia manga reitaki naba ara botannaomata, tia manga tuangia naba, karaoi aikai ni kabaiti bwa e aonga ni waekoa n nako am mwane, ngaia are bon te bwana ni kaitau naba ao ni karabwarabwa riki nakon moa ara ASWO i Abaiang kai ti nang kakoaua ara tia mwane aio kai bwa e rangi ni mwakuri korakora ibukia kain Abaiang, e kataua naba tao unia aomata, I taku bwa aki un aomata ibukina bwa a tara kabwakan te mwakuri ma are a un aomata bwa are ai tibwa te moan tai ni bwaka mwane aio, ai tibwa te moan tai ae reke irouia te aekaki ni mwane aio, ake mai imwaina, tao e koaua iai mai imwaina tanan tao wae, ngkana a rereke taai akekei ma aio e kamimi aio bwa a kukurei aomata, taai aika nako tao n ririki ake a maan a tao wae Taan reirei, a katea aia *Union* , bwa are a kaota aki kukureia n te mwakuri ae e aki raoiroi, ao aio kanga akea te tao wae ae noraki ma a waekoa n okiria aia Taan Tei, ao I karabwa te Tia Tei mai Kuria, bwa e bon eti ane, okira am Tia Tei am Tia Tei tibwangana bwa e na karaoa baena, ngaia are I taku bwa ane imwain tokan te kaoti aio ao e a kaman kaekaekaki tanan kangaanga aio inanon tain te titiraki, e a kaman kaekaekaki tanan kangaanga aio inanon tain tanan titiraki bwa iraua tokan te aekaki ni kaoti aio inanon te titiraki, ngaia are I taku bwa e aki boou te kaeka nakon te kaoti aio, ao tao N na karautaeka nakon te Tia Tei mai Banaba bwa are a bon tia nako kaeka inanon titiraki n taai aika nako ao I taku bwa e rangi ni mataata aron kaeka akane.

N te ingabong aio ao e koaua e tarebon temanna te unimwane are angkoa te bong aio te kabanea ni bwakamwane irouia unimwane ao e tarebon ni kaotia ae akea arana n te *list* ao ngai I a karaua nanona ao I tuanga, *“ Ngaia anganai aram, am kauoua n ara, aran tamam ao aran tinam, ao am bong ni bung raoi ni kabane, ao koa taningai nakon te moanibong bwa I a tabena ane ao I a*

manga okiriko nako iai, koaki raraoma;" ti au taeka nakoina I kangai, *" Ko aki raraoma bwa are bon iai mwane, ma e kakawaki ae N na ibuobuoki ma kain te MWYSSA bwa e na rin aram ao e a bwaka naba am mwane n akea manga te mangaongao,"* kai ane kanga tibwangau are I taku bwa kanga e aki riai bwa N na kaunia aomata, e aki riai irou ngai ae I rineaki bwa te tia kairiri bwa N nang kaunia te botannaomata, bon te botannaomata bon tabena ae na bon *jude* i bon irouna, ma ti aki ngaira ae nang manga buokia bwa a nang *jude* bwa tera ae na bairea taekan ane, ti aki ngaira taan kaira aia iango nakon te kimono.

Te Tia Babaire e koaua te kaoti aio ke tao e kaman toka riki tao n te wiiki ae nako ao tao I taku bwa e na kaman rau nanon te tia tabeka te kaoti ma au kataninga e na kaman buta ana kaoti te tabeka te kaoti bwa are a toka naba titiraki aika rangi ni bati are I taku bwa e a bon kaeka naba ana kaoti aio ma I karabwarabwa bwa I kaitau bwa tao e bon tangira bwa e na maroroakinaki n aekana aio, e na ongora naba ana abamwakoro ana kukurei naba kain Banaba, ana bon ataia ae bon tabekia aia Tia Tei n aron are a tia ni mwiokoia bwa e na uotirakea ao I taku bwa e riai ni kakaitau ao ni karabwarabwa bwa akea ae katukaki, akea ae katukaki n te bwakamwane aei, ao tao e koaua ngkana arona bwa tao e na iai ae e na angabuaka e na aki reke ana mwane, bwa iai kangaanga aika a rekereke ma aron bwakan ana mwane tibwangan te Tia Tei, tibwangan te tabo ni mwakuri, te Minita ni iangoia bwa e na bon riai ni bwaka ana mwane teuane ke neiene.

Ngkebong ao e tarebonia naba temanna kain au abamwakoro kanga ni kaongoai temanna rongorongon naba kain Abaiang are a riai ni bwaka naba ana mwane ma tera te kangaanga ngkai e aki bwaka ana mwane tao ibukina ae e a rin bwa e a kabureaki n te tai aio, e a rin n te matawariki, ngaia are I tuangia naba, *"E raoiroi N na reitaki moa ma te MWYSSA bwa tera te kainibaire iai kai e aki bwaka ana mwane ao tao ngkana e a tia nako arana ke tuai, ngaia I a ongora, ngaia e bon tuai kanakoaki arana, ngaia are I tuangia, ngkane ane te kangaanga ae na kona n reke ae kam bon tuai karokoa arana inanon bain te MWYSSA, ngke arona bwa tao e a tia n roko inanon bain te MWYSSA ao te mwane ane tao e a bon tia ni bwaka n te tai aio,"* ngaia are bon bwanara naba ni kaunganano nakoia ara botannaomata bwa tera ngke a kona ni kabongana raoi mwane aikai, bwa ti ataia bwa te kaoti aio ao a na bon bane ni bwaka aia mwane ni kabane ngaia ae tia kaunga nanoia a bia kabongana raoi te mwane aio, a bia kabongana raoi te mwane aio n aron angana ae bon tamaroa ao I taku

bwa a namakinna bwa te mwane ae e aki ti *benefit* ibukin tao te bong ane are e a bane naba ibukin te bong ane, ma e na kona naba ni katea waeia nakon bong akana imwina, ngaia are moan te kakawaki te mwane aio ibukina bwa tibwangam katean arom ni manga iangoa reken am mwakuri bwa ko aonga n ae koa manga kitana n *scheme* aio te Tia Babaire, ngaia are aio ana kataratara te Tautaeka ae moan bati ao ti karabwarabwa ao ti kaitau tao bon bwanau riki ni karabwarabwa nakon te Minita n te MWYSSA ma ana Taan Mwakuri ni kabane tao n aia bekutata n aia mwakuri, I kakoaua te Minita e a bon nang bati ana kangaanga, ko tuangnga taekan te mwauku, ko tuangnga taekan te kara, ko tuangnga taekan te 18 nakon 59 bwaai ni kabane a bon bane naba ni biriaitua n ana kantaninga te Minita n te tai aio, ao I taku bwa e a moanna n *schedule* irouna e ata te tai are e na bwaka iai mwane mwauku, aia mwane kara, ao aia mwane te roro are man 18 nakon 59, ma tao e koaua tao iai kangaanga n taai aika nako, tao e a tia n nako te katanoata ma I taku bwa e nang eti are e taekinna te Minita n te *Commerce* bwa e karaoaki te baronga, e karaoaki te baronga n te aro bwa e na kerikaki naba te ngurengure, e na kerikaki naba te ngurengure iroun te botannaomata, ao ana kukurei, ao I kukurei n taekinna ngkai te tai aio nakoia kain Abaiang, *" kain Abaiang ngkai kam a roko n te mwaiti ae n aron ae ti a tia ni kaongoaki e a kan manga ngaa mwaitimi nakon te bwakamwane ae na roko,"* ngaia are kam na riai ni kukurei au kantaninga bwa te mwane are e na bwaka iroumi ane kabongana raoi ibukin ami Kiritimati ae nang roko aio, I ataia ae te mwane ae na rangi ni bubura ae na bwaka nakoimi, karekea ami bwai ni Kiritimati ae na rangi n tamaroa e aonga n ae kam aki manga mata n taratara nakoim ane irarikimi ao ane irarikimi, ngaia are ai bon te karabwarabwa ao te kaitau *Madam Speaker* tao riki nakon teuae te tia tabeka te kaoti bwa I taku bwa e reke naba ara tai kanga ni maroro ma kain ara abamwakoro inanon te tai aio ae ti tauraroa ao ti karabwarabwa n te kaoti aio bwa I taku bwa kanga e reke naba ara tai ni kauring, ma I taku bwa n te tai aio ao tao I aki moa tauraoi ni butimwaea te kaoti n aron taekana ae oti n te ota bebwa n te tai aio, ko bati n rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao I a nakoa ngkane nakon ara tia maroro are imwina Hon. Terieta Mwemwenikeaki e nakoim.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tibiika ao I a moana au maroro ma te taeka ni kamauri mai irouia au botannaomata kain Tarawaieta, nakoim te Tibiika, te Beretitenti, te kauoman, kain te Kaebineti ao bon Taan Tei ni kabane, kam na bane ni mauri.

E koaua I kan maroro naba teutana n te kaoti aio ao I a rimoa ni karabwa te tia tabeka te kaoti ae te kaoti ae ti taku bwa e na kona n anganira ara kona naba ni maroro ibukia ara botannaomata ake tao bon iai naba aia kangaanga ni irekereke ma te mwane aio ao tao N anga ara taeka ni ibuobuoki ao ni iraorao ma te Tautaeka iaon te waaki ae te kabwaka mwane iaon te mwane ae rangi ni bubura kaei, ao I kan rimoa ni kaitaua te Minita ma ana Tia koroboki n te MWYSSA e koaua aio e bon raka te *load* ke te tibwanga ae raka iroun te MWYSSA iaon are a bon tataneiai ni kakaraoia are aia mwane kaara ao a manga anganaki riki kanga te *load* ibukin kabwakan aia mwane riki kaara aika mwaiti ao tao kabwakan te mwane ibukia nake aki mwakuri ke te botannaomata ae rangi ni mwaiti, ma I rangi ni kakaitau n ana kaeka te Minita are tao e ngae ngke e bon iai ana kangaanga ni butimwaea te kaoti tao n taekana ma e butimwaea are tibwangana, aio bon tibwangan te Tautaeka bwa are te kangaanga e aki kona n toki inanon ana waaki te Tautaeka teuana ma teuana, ao e tauraoi ni butimwaea ae toka moa n te kain tekateka n tobwa ma ngkana iai aia kangaanga te botannaomata ae na takaruaki ao bon tibwangana bwa e na mwakuria, ao I aki kan kaokioka tao tanan *point* ake a tia n taekinaki, bon titebo naba ma aia kangaanga au koraki, ma tao bon iai riki tangiran tao katamaroan riki te baronga are a tia ni barongaia bwa kangaanga ake I taku bwa kanga a riki n aia *case* kain kawa tabeua iaon Tarawaieta bwa are iai tabeman are a bon tia n roko ao a manga rimwin aia *application form* ao a bua, ma I taku bwa tao ane teuana te kangaanga ngkana e bon teimatoa n riki ngkana arona bwa e na kona ni kakoaua te Minita.

Te kauoua iai ake a bon tia ni bwaka aia mwane ao a taku bwa a manga aki ira buakon te bwakamwane, ao tao te kateniua are tao e tamaroa riki tao bon te rereitaki te kauntira imwain te bwakamwane bwa are eti are e nang bubura kaei Tarawaieta naba ao e nang kakua aron te mwamwananga ni kaean Abaokoro ao I kakoaua aio bwa iai te taina are I a tia ni butia iroun te *Mayor* bwa N na biriakina te *list* bwa a roko aomata ao bae te *payment* bwa e a tuai roko te *list* ao ngkane iai ae I tarebonia bwa are iai aika kina n tabo ni mwakuri, I bubutia bwa ngkana a kanakoa te *list* ao a *copy* nai naba n te *email,* ngaia are I tarebonia te *mayor* , *" ane e a roko te list,"* ma tao aikai aekaki n raa arei, ao ti butimwaea aio bwa are tao ai bon korakoran tao te *load* ke te tibwanga ae rangi ni bubura ni kaitara aron aia kona naba Taan Mwakuri, ma I taku bwa ngai temanna ae I teimatoa n tataekina nakoia au botannaomata ae I kangai, bon tataninga bwa ane tao e bon

barongaki te bwakamwane ma tao ti akeke ake a karika teirakeu ni kan taetae are iai are e a tia ni bwaka ao e a manga aki, iai are a tia n tuangaki bwa e a mwakuriaki ao a manga roko e a manga bua te *application* ngaia I taku bwa ane bon te *issues* ae I taku bwa ana baronga te *Ministry,* ngkana a e bon kawa ara botannaomata n biriakinan aia bwai ao riki ngkana e bon rangi n raraoa naba kakaean te tabo ni mwakuri are a na kaea ibukin biriakinan aia bwai aio, ngai are tao aio e a reke ara tai naba kanga ni bon ni iraorao ma te MWYSSA bwa are ti ataia te bwakamwane aio, ngkana ko tara naba te bwakamwane n are te *list* ao e rangi ni bubura kaei aron barongakina ma are ane *one off* kanga ti ngkekei e a toki naba manga taninga are imwina, ao te bwakamwane aio e bon rikirake ni bubura kaei ni katoa namwakaina ngaia are tao kangaanga are ti na taekini aikai tao ngae ngke tao a tia ni karaoi ma e bon kakawaki bwa e butimwai te Tautaeka bwa are aikai kangaanga aika e na nori bwa e aoria n aki kona ni manga riki ao ara botannaomata ana kukurei n te mwane aio, ao Otau n kaoti aio, ti aki kabuakakan te mwane ae te mwane n aki mwakuri, ma I taku bwa bon te kaoti ni iraorao nakon te Tautaeka bwa aoria ni bane ni boo iai ara botannaomata ao ni kukurei iai n aron are e kantaningaki, e aoria bwa are bon iai te kaoti n karabwarabwa are e na manga nako ibukin, ao ngai temanna N na boutokaia bwa are ti bon riai ni karabwarabwa, ma I taku bwa n te tai aio I boutoka te kaoti n aron te kangaanga moa ae riki ngkai, ao ti na butimwaia bwa I taku bwa te baronga ti ataia ae iai, ma bon iai te kangaanga n tainako inanon te baronga ngaia are aio kanga e reke ara tai ni maroro ni kaunga te MWYSSA bwa are e na teimatoa ni karaoiroa ana baronga are e a tia ni waaki inanona, ao e koaua ngaira Taan Tei tibwangara ane, ngai ma raou n Tia Tei aika teniman aikai, ti aki toki n rereitaki iaon te *email* naba ma ara kauntira bwa tera ara anga ni ibuobuoki ibukin boutokakia ara botannaomata n aki biririmoa ni kangai, "*ti nang kabuakaka te Tautaeka bwa e aki kona uotana"* ma are I taku bwa te kaoti aio kai e moamoa iaon are kanga kakoroan nanon te motinnano are I taku bwa ti boutokaia bwa ti na kaunga iai te Tautaeka ae na kona n rangi ni kakorakora riki ni kakoroa nanon aio bwa ti ataia bwa ti aki te motinnano ae uarereke, e bubura kaei, ngaia are kai ai tibwa iraua aikai ao ara kantaninga bwa e na kona riki bwa imwina , bwa ai ti aua te ririki mina e na rangi ni ibetaotao ao tao ai te *capacity implement* bwai aikai a rangi ni kangaanga ni kaitara aron kaitarakina, ngaia are I boutoka te kaoti ao ngkana iai kairuan te maroro ao I kabwara bure iai e rabwa.

Hon. Martin Moreti: *point of order*

Tibiika: Ngaia tera am *point of order* te Minita

Hon. Martin Moreti: I ti kan kamena n ana taeka te Tia Tei ae karineaki ae te kaoti aio ae te kaoti ni iraorao ma ngai I taku bwa I teimatoa n aranna bwa ti aki te kaoti ni iraorao bwa are e mwaneweaki te aki baronga, ao ngkana te aki baronga ai bon te kabwangabwangaki naba kanga aron te bwai n aki akaka ao akea te kai ni baire ngaia are I teimatoa n taku bwa ti aki te kaoti ni iraorao, e rabwa.

Tibiika: E rabwa te Minita ao I a kanakoa nakon te Tia Tei mai Marakei temanna Hon. Moannata Ientaake e nakoim

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa *Madam Speaker* ao imwain ae I anga au maroro tabeua ao N na bon anga moa aia taeka ni kamauri kain abau ae Marakei moa mai Rawanawi ni katobibiaki ni katokaki i Temotu, ao ai bon aia kamauri naba kain ana auti te Minita are kain Marakei ae a mena iai nakoim te Tibiika, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita ni kabane Taan Tei, te *leader* n te Kaitara naba ao ai te koraki ake a bane n ongora n te tai aio, kam na bane moa ni mauri.

E koaua e bon riai bwa ti na anga bwanara teutana ni maroro iaon te kaoti aio ao tao N na moana au maroro te Tia Babaire ae ko karineaki ma bwakan te mwane ae boou, I taku bwa e bon kakoauaki bwa bwakan te mwane aio titabo ma ai bon te rangaa ni kabwaia ao te bwai ae boou nakoia kain Kiribati, e bon tuai mani karaoaki mai imwaina, e bon tuai naba man waakinaki ngaia are e na bon bae ni iai taian taratara teutana inanon te waaki, Tia Babaire Ngai temanna te Tia Tei ae irimwi nakon te Auti n Tei aei, ngai ma te Minita ti aki ibukina bwa ti aki kan roko iaon te tai, ma ti nako ni buokia ara botannaomata, ti nako n anai araia ni kabane, ao mwaitin araia aika tuai naba bwaka aia mwane tenibubua teningaun ma aman, ao I aki nako ni kaunia bwa te bwai ae I karaoia te Tia Babaire te bwai ae boou, ngaia are I atunna ni kangai, bwa te bwakamwane ae boou, titabo ma e a bon rangaa raoi te rangaa ni kabwaia nakoia kain Kiribati, ngaia are I taku ngai bwa ti na aki kamangora aron te waaki ae boou nanonna bwa e nang bon nakoraoi naba n te moan tai, e na riai ni waaki te waaki ao ti na aki karoturotua bwa ti iriai ni ibuobuoki nako iai ao e koaua I karabwaia Taan Tei ni kabane aika tia n taku bwa angaa aia ibuobuoki ma ngkana ko nang uotia n taekana ae taekinaki ngkai ao N na taekina taekana te Tia Babaire, *"bwa te Maneaba aei e na kaota tabeaiangana ae korakora, ti aki n ae uarereke ma nang korakora, n aron aki barongan raoi kabwakaan aia mwane kaara, e bon aki raoi barongaki aia mwane kaara, ao aia*

mwane ara botannaomata ake 18 nakon 59 are e karika te kainano, e a manga karika te kainano, ao te mwengabuaka, ai manga te mwengabuaka, nakoia koraki ake aki bwaka aia mwane n te mwaiti ao te tai are a tuangaki iai bwa e na bwaka," e bon koaua bwa ti na boutoka te akekaki ni kaoti aei, tiaki, ngkai tia warekia, e bon karika te mwengabuaka nakoia botannaomata te mwane ae kabwakaki? Ai bon te kamimi ao e a bon koaua ngkana e bon koaua ma e bon raoiroi bwa ti na taekina raoi taekan te kaoti bwa ti aonga ni kakoaua ao ti bon aki boutokaia, nakon ae tia taetae ao tiaki taekina te kaoti ma ai tera ngke ti taekina te kaoti aio bwa ana ongo aomata ao ana kangai, "e koaua ai bon ti aki ane nanora" bwa aio ngkai nanoia kain Marakei, kain Marakei a nang kukurei n te mwane aekakin ae a bon bane n taekinaki, a bane ni karabwarabwa ao ataia bwa iai te kabwaia, ao a taku, *" ti kukurei riki ngkana kam bon katia raoi ao kam kabwaka nakoira"* nakon are kam na mangaongao ni karaoa te aba teuana bwa e koaua e nang boou te bwakamwane aei nakoira, ti bon tuai man karekea n te Tautaeka ae nako, kam rabwa Taan Tei aika kam boou kam rabwa te Tautaeka ae boou bwa ti na boutokai ngkami bwa aio te bwai ae koaua e bati arona, ngkana 40 tengaa te aomata ae ti kabwaka ana mwane, n aron ae taekinaki, e koaua bwa e kona naba n tia inanon iraua te bong te namwakaina are e taekinna te Minita, ai bon te kangaanga te Tia Babaire, ai bon te *robot* te aomata ae ko nang kamwakuria n arona ane, bwa taekan te kaoti I taku bwa e bon riai moa n totokoaki, bwa ti aki nanona bwa ti na karikia aomata ake ti atia n angania bwa kanga taian *civil servant* ke ara toro ni kabutia bwa kanga taian kaa, ngai temanna ae I a tia ni mwakuri n Tautaeka ao I nang te tei ibukin te aekan kaoti are kanga kona riai ni karimoa moa te aomata ao *customer service* moa, ma ngkana e bon riaon am kona bon iai naba tokira ngaira ae ti kona, ngaia are I taku ngai bwa N na au maroro aikai Tia Babaire ao I kakoaua bwa Taan Mwakuri ni kabane ake a ni karaoi, kam bati n rabwa, N na karabwaia riki kain te MWYSSA bwa ngai temanna ae I iai naba araia taian *staff* ae I anaia bwa ana buokai, ao angin te tai a tia, ngkai akea aia mwane taian mwauku bwa a bane n tia ni bwaka, I karabwarabwa nakoia ana *staff* te MWYSSA, I aki rinanon tera ma I a bon rinanoia naba tabeman *staff* ake I kinaia ao I tarebon ma ngaiia ao I karabwaia n te tai aio Taan Mwakuri aikane, ngke arona bwa aki bwa aki buokai e na ki bane n tia naba tabeu, ae tuai tia ae I roko ma ngaia 300 tabun, ma ngke I manga kaongoaki iroun te Minita ae iaon kawaina, tera ae I karaoia te Tia Babaire, I a manga tuangiia ni kabane kain abau, ae iaon kawaina, ao a taku kain abau, kabwaka raoi n taina ni kabane bwa e na bwakara

e reke iai ara rebwerebwe ke ara raa, ngai I a butia naba te MWYSSA, bwa bon bwanaia kain abau ae Marakei bwa ngkana ko kabwaka ao an bon kabwaka nakoia kain Marakei ni kabane n te aro bwa e na bon tia raoi am mwakuri ao kona aki takaka, kona aki kabiraki ni kataka kaki am am Taan Mwakuri katia raoi, bwa ngaira kain Marakei a tia n anganira bwanaia ngke ti buti ni kabane bwa a tangira ae e na bwaka ni kabane, ngaia are Tia Babaire I a karautaeka nakon te kaoti aei , I taku ngai bwa ngkana ko bon tia ni wareka raoi te kaoti aio kona bon riai moa ni wareka te kaoti imwain ae kona anga am maroro, ma ngkana ko aki wareka te kaoti aio ao aki ata nanona kain Kiribati, I taku ngai bwa ana bon kangai, ai bon tiaki ane ae kanga tao ti nang tangiria, eti iai kawain bwaai ni kabane, ma te bwai ae nang kakawaki ti na karaoia nakon angana ae riai ibukia Taan Mwakuri ni kabane ao e taku te Minita, ti irangaun au Taan Mwakuri ao N nang kanga ni katoa bain te aomata ae 50 tengaa tabun, ai bon kawara Taan Mwakuri ae ti irangaun te koraki a tuai man matu n aron ana karaki, a mena inanon aia aobiti, I taku bwa bon ngaira Taan Tei tabera ane, ao ko ata te bwai ae I karaoia te Tia Babaire, I aki katikuia kain abamwakoro ni kaunia, I aki, I angania te tataonakin nano ao I angania te karabwarabwa, bwa bon titabo au iango ma ngaiia, ae bon akea aroia abara te Tia Babaire bwa bon te aba n aine, ao a bon tatauraoi naba n boutoka te waaki ma e koaua ai bon akea te bae ti kona ni karaoia nakon te waaki ae ti na bitia ke tao ti na iranna, bwa bon ngaira ti tatauraoi ni boutoka te Tautaeka aei, ao I nang kukurei n atongnga bwa ti bon kauoman naba n te rinerine ae nako ao e aera ti na aki tei ibukina, aio nanon marakei, ngaia are I taku bwa te bae e karaoia te Tautaeka ao kain Marakei, karaoia te Tautaeka barongaiko raoi ao are ko taku bwa e boo ana tai Marakei ni kabwakaki angan Marakei n te tai ae riai are ko bon tia raoi iai, I aki kangai bwa kona kawaekoako bwa ti aki nanona bwa e na reke bwa e na bwaka ao e na mangaongao aia mwakuri Taan Mwakuri ao ana kua Taan Mwakuri n aoraki ibukina, ma anganira am tai ae riai ao anganira ara mwane ae bon riai n aron are ko a tia ni baireia.

Au maroro are imwina te Tia Babaire tao bon te karabwarabwa naba ae moan te abwabwaki nakoia Taan Tei ake a totokoa moa te kaoti aei, bwa I taku bwa bon iai angana ae na karaoaki nako iai ao bon iai naba riaina n atongakiao n aron ae taekinna te Minita, ai bon etira ae taekinna, bon ti karaua *reword* ao e ngae n ane te Tia Babaire ao tao bon te bae ae na bon ataki naba irouia Taan Tei ni kabane bwa are ngai te Tia Babaire n te taian kaoti ao taian titiraki ma I tatara te titiraki n taainako ao te kaoti ae kanga e na iai uawa nakon Kiribati, ma ngkana te

aekaki ni kaoti ao te aekaki ni mena aikai I aki kanga totokoa temanna ma temanna ma I taku ngai bwa tia karimoa moa are kona n reke bonganana nakoia kain Kiribati ao ae imwina are bon tao bon arona ni kaetieti ma raa, tao tia kamena imwina, n aron ae e a tia n taekinaki n ae nako e bon rawata te kauntaeka iai te Tia Babaire ngai temanna I aki kaburea ane, e bon eti bane katokai ami kaoti ni kabane nakon ae kam tangiria

Tibiika: Tia Tei I a bubuti nakoim, ngkana ko raoiroi bwa ai ti onoua am miniti ma ngkana ko taku bwa ko kukurei bwa tao e bon tuai bane am maroro ao tia *break* nakon te *Lunch* bwa e a itera 12, teutana riki? Ao ngaia kanakoa,

Hon. Moannata Ientaake: Man au taeka aikai Tia Babaire ao I anganiko te karabwarabwa.

Tibiika: Kabwara bure te Tia Tei I tangira bwa kona bon reitanako bwa e nang abwabwaki am tai, ao ko nang bati n rabwa, e a bon itera 12 I kabwara au bure ngkana I a kauringko ma e kakawaki naba te katawanou am ti te kauring nakoimi Taan Tei iai te *Invitation* are e roko man te MELAD are ana *launch* tao aia *strategy* iaon teuana aia *program* ane ana *launch* ngkai tao I taku bwa e a bon tia n roko iroumi te *invitation* ni kabane iteran 12 e na bon boo n ara tabo are mai buki arei, ao tia bwaranako moa ibukin ara *lunch break* tia kaitibo ikai te aoa 2, kam rabwa.

KATAWANOU

Tibiika: Tia reitanako ara maroro iaon ara kaoti are ti waaki iai ao te maroro ngkanne are imwina e a nakon Hon.Pinto Katia te Tia Tei temanna mai Makin e nakoim te maroro.

Hon.Pinto Katia: Ko rabwa Madam Speaker ao e kakawaki bwa ngkai e a manga kakanoa birotora inanon te bwakantaai ae tamaroa aio ti na riai ni kaitau ao ni manga kamaurira inanon te bwakantaai aei. E nakoim te Tibiika ma am Taan Mwakuri, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita ao ai ngaira Taan Tei ao ai bon nakoia naba ara botanaomata aika a ongora inanon te bwakantaai ae tamaroa aio te Tia Babaire ao ai moarara riki nakoia kaain ara abamwakoro ae Makin te Tia Babaire.

Te Tibiika e rabwa te kaoti ae I taku bwa teuana mai ibuakon te kaoti ae nang kakawaki ibukia ara botanaomata te Tia Babaire. Ao I taku bwa bon iai te kanganga ke te kabuanibwai are e riki inanon taai aika nako te Tia Babaire. Ao kabuanibwai akanne ae ngaia tao e a karekea te aki rau n nano e a karekea te aki kukurei, e a karekea tera riki te mwengabuaka ao tao tera te Tia Babaire.

I taku bwa e nang kakawaki naba are ti na bon kaain tabeki itera aikai nakon te Tautaeka bwa e na noori itera tabeua ake ti taku ngaira bwa a kakawaki naba ibukin ara botanaomata te Tia Babaire.

N na karaki teutana te Tia Babaire, bwa e katoa wiiki rorokou n te MWYSSA te Tia Babaire bwa iai bukina. Iai *forms* akana ti uoti ni karini ao bon irarikin naba anne ti teimatoa ni kakaboua beban ara tabo n teneti te Tia Babaire, ara beba n tabo n teneti are ti anganganaki e katoa wiiki te Tia Babaire. Ngaia e kuri tao n te Moanibong ngkanne ti na manga okira ngkanne te wiiki are imwina te Kauabong. Ngaia are inanon rorokou te Tia Babaire ni kawaria Taan Mwakuri ao e bon eti ae iai te mwengabuaka te Tia Babaire n te bwai ae riki te Tia Babaire.

Ao I taku bwa e na bon noria naba te Tautaeka ao e na bon kakaea naba angana n noria te Tia Babaire. Teuana te bwai ae ko noria ngkana ko roko ko kuri aki kona n rinnako te Tia Babaire nakon te aobiti, bwa te aomata e a bon aki reke arona te Tia Babaire n te aobiti are te MWYSSA te Tia Babaire. N te karangaina are ti kitana Abarao man tao iteran nimaua ni kakioa te tabo n te teneti ao inanon ara tai ni mwananga te Tia Babaire ao ti kona naba n noria aomata aika a teimatoa n tei ai tibwa te karangaina te Tia Babaire. Ao I taku bwa anne ae ngaia ae rangi ni kakawaki bwa aikai itera tabeua ae ti taku bwa ti noori ao tao ti na manga uoti rake ni ikotaki ma kainnanoia ara botanaomata te Tia Babaire.

N na kabwara bure te Tia Babaire bwa are I bon okiri naba au botanaomata ao inanon au tai ni kaongora ao e rawata te tabeka ake a bon bubuti bwa N na tabeki te Tia Babaire. Ao I ataia bwa I bon kataia ni kabwarabwara bwaai ni kabane bwa are I a tia n noria I a tia ni bon roko iroun te Tia Koroboki, I a tia ni maroro ma ngaia kanga ni bon kaota bwaai aika riki te Tia Babaire ao tera ana kekeiaki te Ministry ae te MWYSSA iai te Tia Babaire. Ma imwain ae I a manga taonnako te Tia Babaire ke I a manga karakini nako ke irarangai riki itera tabeua ake ti taku bwa ti na kaai ni ibuobuoki iai ni iango ma te Tautaeka ao N na rimoa ni kaitau te Tia Babaire. I taku bwa e kakawaki iroura bwa ti na riai ni kaitau, ti na kaitau nakon te Minita ma ana Taan Mwakuri n aron aia kekeiaki mwaaka.

Ao inanon te tai are I maroro iai ma au koraki ke au botanaomata iaon Makin ao inanon te tai are I angania bwa tera angaia bwaai aika ti kona ni uotirake nakon te Auti ni Maungatabu aei ke te Maneaba ni Maungatabu ao te moanibwai te Tia Babaire are e uotaki nakoiu bwa ek angai '*taiaoka te Tia Tei ko kona ni bon uotarake tangitangira ke aki raun*

nanora ke tera riki te Tia Babaire mwanena ake ti na tabeki nakon te Tautaeka n te tai aio'. Bwa kona titirakina moa te Tautaeka bwa tera nanon te taeka ae te *backpay?* anne te moan titiraki. Ma n aia kabwarabwara nakai ao a taku bwa te *backpay* ngaia te mwane are kona riai n anganaki n teuana te tai te Tia Babaire, teuana te tai. Anne aia kabwarabwara kaain au abamwakoro tao e kona ni kairua ma aron aia kabwarabwara tabeman ma aio otaia ara botanaomata ngke e kanakoaki te maroro ao e kangai bwa kam na *backpay* man te tai arei nakon te tai aio.

Ao anne are kanga e moan tabekaki bwa e kangai kona bon ti bubutia te Tautaeka bwa tera nanon te taeka ae taekinaki ae te *backpay?* anne te moan titiraki te Tia Babaire. Ao te kauoua, bwa e aera ngkai e a korokoreaki aron te kabwaka te mwane te Tia Babaire? Iai te moani bwaka mwane ao anne ae ti na teimatoa ni kaitau iai, iai te moani bwaka mwane are $160 ao $200 ao te kauoua ni bwaka mwane $200 te taara ao $200 are te naan mwane ni kara ao te kateniua ni bwaka mwane $520 ao iai ake $300 te taara, ao I taku bwa anne ae ti kaitau iai.

Ma te bwai ae tabeka nanoia au botanaomata bwa kanga ti a kaman tareea kanoan te kataratara are te *backpay* bwa ngkana e bwaka ara mwane inanon te tai anne te Tia Babaire ao tao ti na karekei riki ara bwai aika a buburakaei te Tia Babaire. Tao te bwatiki bwa are tabeman kanga a tia ni wareware ke kanga ni kamwaiti, ngaia tao e na reke aei e na reke nakoiu ngai te kara are tao e teimatoa n reke irou $50 te tara e nang manga reke irou $50 riki te taara. Kanga ai aekakin anne te Tia Babaire ao anne ngkanne ngaia are I taku bwa e a uotai ngkanne nakon au kaoti are imwina te Tia Babaire ma e kakawaki te un n te tai aei te Tia Babaire. Bwa ngkai e bon titebo kataratara ke tangitangia ara botanaomata are ti uotiarake inanon te tai aio ao e a tau bwa I a maroro iaon aio te Tia Babaire. Ao I a buuta ngkanne au kaoti are imwina te Tia Babaire.

Ti kaitaua te Tautaeka n aron ana baronga te Tia Babaire, ma tao te baronga anne te titiraki bwa e tau ke e aki te Tia Babaire? Bwa are aio bukina ngkai ti na kataia n titirakini ngkami te Tautaeka, bwa aio naba ana titiraki te botanaomata, kan karokoa bwanara iroun te Tautaeka bwa ngaira ti mwananga man ara abamwakoro, ti mwananga man te atimwakoro, ti mwananga man te tabo ae raroa ti a roko tia tuangaki ngaia ti 37 teningaun ma itiman ake a moan bwaka iaon Makin te Tia Babaire irouia ara ataeinimwane ma ara ataeinaine, ao tera te rongorongo ao a taku e a boo kanga te baere te kaiangatoa. Kam tekeraoi ngkami bwa kam natinaki iroun te

Tautaeka, ngaira tao ti aki tnatinak iroun te Tautaeka kanga e nang roko te aekaki ni maroro ake kanga tao a nang bon kauni nanoia iai ke tao tera te Tia Babaire.

Te kauoua, iai tabeman ake a roko ao a tuangaki ae iai aran te unimwane aei ma te kabunianibwai akea te *figure* ke tao te mwaiti ni mwane are ti na anganiko. Aikai ae ti taekini nakoimi te Minita ma kaain am tabo ni mwakuri ao te Tautaeka bwa bon te koaua bwaai aikai te Tia Babaire ao ti aki karakai. Ao I taku bwa aio nnena are ti na maroroakinna iai te Tia Babaire bwa ti na kaai ni buoka ni iango ke tao ni kareiko ngkoe te Tautaeka bwa are am tai moa aio n tobwa n te tai aei. Iai au kara temanna ao au kara aio e teimatoa n roko irouna bwa are 80 tabun ana ririki te Tia Babaire, ao e bon teimatoa n rereke irouna are e bon taneiai ni kakarekei man ririki aika nako te Tia Babaire. Ma inanon tain te *backpay* te Tia Babaire ao e a roko ao e a kakaea arana ao e akea, ao I bon maroroakinna naba ma te Tia Koroboki inanon au tai ni maroro ma te Tia Koroboki, ao ti taku bon te kanganga mwaitin te botanaomata ao tao aio are ngaia e na kaman noora aio te Tautaeka te Tia Babaire imwain are e kanakoa uotana ake uoua aikanne te Tia Babaire, bwa n te tai aei e kangai te Tautaeka *ti na kanakoi aika uoua aikai ao e na backpay nakon te tai arei.* I taku bwa ngkoe te Tautaeka ko a tia ni karaoa tabem ao ko angania Taan Mwakuri ngkanne bwa a nang karaua ni karabinoa bwa tera ae ana karaoia inanon te tai ae kimototo te Tia Babaire. Tao anne te *term* ae inanon te tai ae uarereke. Akea burena tao kam angania ami Taan Mwakuri ao kam kangai tia taratara tao 3 te namwakaina ma ngkai, bwa te botanaomata a bon kona n tataninga te Tia Babaire. Ao anne ti kakoaua bwa n te tai are ko anga bwanaam ngkoe te Tautaeka ao ko kangai, ti na kabwaka n te tai arei ao arei. Ao anne are e a nang korakora inanon te botanaomata te ingainga n nano te Tia Babaire, ma tera ae riki? a roko ara botanaomata ao e aki tauraoi te Tia Babaire.

Ngaia are I taku bwa aikai maroro te Tia Babaire ae ti taku bwa kona riai ni kaman noori aikai te Tautaeka ni barongai ao e bon te kairua ngkanne are koa kataia n angania am Taan Mwakuri, e a tia tabeu e a nakoimi ngkanne Taan Mwakuri bwa tera ae kam na karaoia. Ao tao N na kabwara bure ngkana arona bwa I atonga aio te Tia Babaire, bwa I bon kakoaua bwa ngke I roko naba n te tabo ni mwakuri naba aio e bon aki tau Taan Mwakuri te Tia Babaire. Ao tao anne are e na kaman noraki naba iroun te Tautaeka aei te Tia Babaire.

E aoria, ma man kanganga aikanne te Tia Babaire ao ngaia are e karika te aki rau n nano e karika te aki kukurei, te nano buaka, te

mwengabuaka irouia ara botanaomata are aongkoa e na reke irouia te mwane aei te Tia Babaire.

N te tai aei te Tia Babaire ao I taku ngai bwa te kaoti bon te kaoti ae rangi n tamaroa bwa e na riai n noora raoiroina te Tautaeka, bwa aio te kaoti ibukia naba ara botanaomata are ti a tia naba n anganaki naba ngaira te mwiokoaki. Ao ti na kaitaua te Tia Tei ae karineaki mai Banaba bwa tao aio kainnanon ana botanaomata ao tao e bon tabangaki ni kabane ao anne are e teretere iai n te naan titiraki te Tia Babaire, are te titiraki nakon te Minita ae karineaki ma ana Taan Mwakuri ao te Tautaeka bwa tao aio moa te tai aei te Tia Babaire, aio te kanganga moa ae noraki inanon te tai aio.

Ti ataia ae e ienikuriaki bwaai aikai te Tia Babaire inanon te tai ae uarereke te Tia Babaire. Bwa uoua motinnano e aoria bwa are ti aki ngaira Taan Mwakuri te Tia Babaire tao ti aki naba ngaira kaain te Tautaeka are tao ti na noora aron ana iango ke tao ana katamaroa. Ma ngke arona bwa aio aia taetae unimwane a taku '*ngke arona bwa e bon katia moa aron te mwane ni kara moa ao tao e na bon toki ngaira ngurengurera ao tao e a manga waakina are imwina te Tia Babaire'* ma are ngkai e a kaibetaotaoaki nakoia Taan Mwakuri te Tia Babaire, e koaua ti karabwarabwa bwa are anne te bwai ae na riki nakon te botanaomata ma tia ti kaeta te rongorongo are tao aio te mwane ae boou te Tia Babaire bwa are te mwane ni kara are e a bon kaman waaki ma ti kaitaua te katamaroa nako iai. Ao tao te mwane are e boou ngkanne te Tia Babaire are ngaia ngkanne te mwane ibukia naake tao aki moa mwakuri inanon te tai aio te Tia Babaire.

Ti na kaitau n anne ao ti na karabwarabwa ma man bwana aikanne te Tia Babaire ao iai naba te tangi ni bwana bwa kanga I kuri aki ngai teirake te Tia Babaire ni kaota kanga nanokawakia au botanaomata, bwa tia raawa ni bukinaki ngaira tao kaain Makin bwa tia nang bakimwane te Tia Babaire ke tao ti aera. Ma I taku bwa ti na kaitiaka te rongorongo are I tau bwa ti a tia ni maroroakinna te Tia Babaire imwaina. Man taeka aikanne te Tia Babaire ao ti ataia bwa e rawata ana katamaroa te Tautaeka ae na karaoia. Ma are e bon eti taekan te kaoti are kanga man te aki barongaaki raoi te Tia Babaire ao tao ngaia aikai are e na karika te aki rau n nano te un, te mwengabuaka, te aki kukurei, ao baikara riki te Tia Babaire. I aki kan kananau te Tia Babaire bwa I taku bwa a tia n teretere nanoia au botanaomata ao man taeka aikanne te Tia Babaire ao ti na bon kaunga nanom riki te Minita ma am Taan Mwakuri. Ti ataia ae e aki tau tao mwaitia am Taan Mwakuri ma tera ngke e noora

naba aio te Tautaeka bwa teuana mai ibuakon katamaroana riki nakon te tai ae na roko te Tia Babaire. Ko rabwa te Tia Babaire ao ti boutoka te kaoti ae moan te tamaroa aio are ieta.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao I angan te Beretitenti ae karineaki HE.Taneti Mamau e nakoim.

HE.Taneti Mamau: E koaua ko rabwa Madam Speaker ao e koaua tia kamaurira n raoiroin te bwakantaai aei. Ti kaitau nakon te Minita n te MELAD ma ana Taan Mwakuri ibukin ana kakao are ti a tia ni bane ni katonga kanoana n te tawanou aei. Ao ai bon reitan te kamauri nakoimi Madam Speaker kaain am tabo ni mwakuri, te Leader n te Kaitara ao ai bon Taan Tei ni kabane ao ai bon taan ongora, kam na bane moa ni Mauri.

Ao e koaua tao bon iai nanou ni kan kaitau nakon te tia tabeka te kaoti are bon te Tia Tei mai Banaba ma are e a teretere ana *stand* te Tautaeka are ibukin are kanga e aki tauraoi ao e tinebu taekan am kaoti. Ngaia are I a karautaeka n te tai aei te Tia Tei mai Banaba tao n reitaki naba ma am botanaomata bwa ti a totokoa moa am kaoti n reitaki ma bwanaia Taan Tei ni kabane a bane n tia naba n taetae tao riki man te Kaitara. Ao e koaua tinebun te mwakuri uaiakinan riki te tamaroa ma kakabwaia ara botanaomata e aki kinaki n taekan te kaoti. Ao ngke ko a bon roko naba ni kangai, ko aki barongaaki, ko mangaongao. A rawata am kanganga, ti kantaningaia Madam Speaker bwa tao a nang iai aia taeka tao te tia tabeka te kaoti n reitaki ma kaain te Kaitara ngkana bon nanoia raoi, ana uota aia kaoti tia butia te Tautaeka bwa e na katamaroa riki aei, ke tao tia uota bwanaia ara botanaomata ni kaitau ma kanga iai kanganga ao tera ngkana ko a manga noori riki ni katamaroai. Akea bwanaan te Tibiika bon bwanaia raoi are a bon kaota bwanaia ni Kaitara. E ngkana e tamaroa te waaki e ngae ngkana e raoiroi ao ae bwanaia ni bon aia kaoti ao a tibwa kaitau imwina, a kaitau ngkai a taetae ma bon bwanaia raoi ao anuaia ao ae e a bon taetae ni kaoti.

Ngaia anne are ti noori ke ti karaua ni maroroakinna ao ti taku kai e koaua nanona ai bon akea te bwai ae rangi n raoiroi. Kai mwaitin te botanaomata ae kataaki ngkai n tobwaaki e kaan 40 te ngaa ae te aki mwakuri ao kaara e kaan 2 te ngaa ke 2 tabun te ngaa. Ma ko nang kanga are te tai are man Aokati nakon te tai aei e rangi ni kimototo naba, ma iai te kekeiaki ni kan kakoroa nanon te motinnano ae tia kaman taekinna nakoia ara botanaomata ae e na iai te *backpay* ao tao akanne ti na kanakoi moa. Bwa are kanoan te mwioko naba.

Ma ngkana akea noran ae tamaroa ao ko a ti roko naba ai kangarera ko bon rangi ni mangaongao, ko aki barongaaki raoi te Tautaeka. Ao ngkanne e nang aki mino atum ngkoe are ko a nang kekeiaki ni kan karaoa te *service* ae tamaroa tao e koaua ribuakon kanganga ao ko aki butimwaeaki n ae N na kamauriko, ko rangi n rabwa. A rangi ni butimwaea te kakaitau kaain ara abamwakoro ma bon iai aika a tang nanoia bwa aei ao aei. Ai kakukureira ngkana ko moana am kaoti n aekan anne, ma ngkana ko a bon aitara naba ma te bwana buaka ma te bwana ae nang matoatoa ko kanga ni kantaningaira bwa ti nang butimwaea am kaoti. Ai raoiroira ngke ko tabonriai moa n anga kanga marauna ao ngkai n ami maroro kam a kareea ae ami kaoti aei. Ti a kaitaua te Minita tia kaitaua Taan Mwakuri, ao kam a kaea ngkanne nanon anne. Kam kareei bwaai aika ao ngke kam tao bwa are ngkoa bon akea te bwai ae kam namakinna ao kam noria, akea.

Anne ngkanne ao bon akea aia namakin nakai? Ngkana tao e koaua bwa e a bon un aia botanaomata akea ao e aoria bwa ti na bon kaitau naba nakon te Tautaeka bwa e na bwakara buokami. Ao ae I bon karaua ni kakauongo. Ma e koaua I a kabwara bure bon arona tibwangara, ma e bon katanginano aron tabekan kaoti aika aki kina te mwakuri ao te beku mwaaka. Ae ti kataia ni uarokoa te maeu bwa e uarereke ara tai bwa 4 te ririki, ngaia ae ti keiaki.

Ngaia are bon anne raoi aan te totoko, e tangi buaka ao e tinebu ami taeka. Ao ngkana e bon koaua bwa e bon tinebu kakaea angan katangiraoana. Bwa are iai naba ami botanaomata ae a tia ni boo iai. ao ngkanne tao e koaua ana titiraki kukurei are a bon rangi ni un n te bwai are e riki. Ma tera ami namakin irouia ami aomata ake a bon reke aikai irouia.

Ngaia are irou ngai e a bon riai naba te ma maroro ni bon tarai naba aia namakin ami botanaomata. Ngaia are ti bon aki kona ni butimwaia are ko a bon roko naba n akea kanga N na taua baim te Minita, e ngaa te Minita N na taua baim, e bon ngae ngke e matoatoa ao e kanganga te bwai ae kam karaoia ma ko rabwa. A tia n reke tabeman ma bon angina ara koraki a tuai ma e nga n anne ma ti na bubutiko katamaroa riki. Ma are e bon tangi buaka teina ae koreaki ngkai. Au kantaninga bwa kam na kataia ni manga barongai riki n ami kaoti. I aki kan bwa are a tia ni maroro ara koraki iai.

Ma I bon ti kan teirake ni kaetieta te rongorongo ae okioki ngkai mai irouia kaain te Kaitara, bwa are a nako n ana mwanewean au taeka ni Bau ke au *Policy Statement* ake I kanakoa. Ma are bon uaekaki te taratara n taai aikai, uaekaki te

kawai. Ngaia are ngkana iai te kawai ae e aoraoi ma ngkana ko bon kan kakaea aobuakana ke ko bon kan toua aobuakana bwa ane bon inaomatami anne.

Ao ngaia anne ngke ko noora te *policy statement* ke te taeka ni bau are e nako, ao ko ataia bwa ngke te taeka ni Bau aei e nako ao a tuai ni kamatataaki mai mwaaina inanon te motinnano are ti a tia ni bane n taetaekinna nakoia ara botanaomata, ao eti ao e ang ngkanne aei bwa are e kuri n aki rangi ni matata. Ma ngkana te bwai e a bon tia ni kabwarabwaraaki nakoia te botanaomata ao e kangai aron taekana aei bwa are e aoria n are e na teretere naba nakon Kiribati '*E na iai te mwane ni ibuobuoki nakoia ake akea aia mwakuri man te ririki 18 nakon 59 n te mwaiti ae $50 te taara n te namwakaina ao ni kabaeaki bwa ana mwakuri ni buoki karikirake aika a katauaki n te tai teuana ma te tai teuana, ao e na bwaka aia mwane kaara man te ririki 60 ni waerake ae $100 te taara ni uoua te wiiki mwaane aikai ake ana tauraoi ni bwaka ngkana e bwaati te kataumwane n te Auti aio ao n okirikaaki te bwaka mwane man 1 n Tianuare.* Anne ngkanne ae kam okiokiria, bwa arei ngke e bon toki are *full stop* ao a kaotaki bwaai aika a boou ti aki taekina te mwane are kanga bwaai aika a boou are aia mwane *employment* ake aki mwakuri ao $100 ibukia kaara are te uoua ni wiiki bwa anne ae boou a taekinna. Ao ngkanne e a taekinaki ngkanne aron mwaane aikai ana *backpay* ma are e aki kaotaki akea ngkanne kabwaranakoana bwa tera te *backpay* ae na karaoaki. Bwa e a kaman teretere anne n ara motinnano are ti a tia n nakonako bwa e na bon ti *backpay* ake kanoan te kataumwane are e totokoaki. Are e totokoaki n te Auti n Tei n tokin te ririki 2019, anne ae na *backpay* are $100 te taara n teuana te namwakaina bwa anne kanoan ara motinnano bwa kanoan te kataumwane. Ma ngke ko noria e a reke nnera ikai bwa e ngae ngke e aki matata ti na tuangia te botanaomata bwa e na *backpay* are te 2 ni wiiki ma are ti aki anne ae ti taetaekinna. Ao ngke I taetae n aei ao I aki kabwaranakoa ni kangai, e na *backpay* are te $100 ni uoua te wiiki. Ma I bon ti okirikaaki ni kangai mwaane aikai are mwanen aia mwane kara ao aia mwane ake aki mwakuri ana tauraoi ni *backpay* ma are I aki kabwaranakoa, tao anne ae kam na tangiria.

Ma are ngke kam noria bwa e reke ao kam a kakioa naba, kaara kam na riai ni *backpay* bwa are e taekinaki. Ma e raoiroi ngke ti bon tuai ni kaman taetaekinna ma ara motinnano ma ara botanaomata. A nang ota te botanaomata ao kam a kaminoia riki te botanaomata. Kam a kaminoia riki bwa are ngaia a teretere botanaomata ma are bon iai

te anua. Iai te anua anne are ngke ko noora ae kanga kona buoka ni kamangaoa otan te botanaomata ao ko a rinnako naba ikanne. Ma ane ana bon kinai anuami ami botanaomata, ke tao ao a bon kaman kinaki. E raoiroi te uaia ao ngke tao kam kangai ti na okira moa te Beretitenti tera raoi ae kananona n ana taeka aei. Bwa are kanga ti ongo n aia tai ni kaembein ana koraki e na ti *backpay* are kanoan te kataumwane are e totokoaki ti anne. Bwa are $100 te taara n te namwakaina ao ae ti bon karaoia ngkai. Ma are kam aki bwa are akea te iraorao iroumi ao ngke kam kangai ao aei e a mwane ikai, bwa ti na kataia ni katuruturua bwa te tia kewe, ao e kamangaongaoia aomata.

I karabwaia kaain Kiribati a kina anuau bon te aomata ae I babanga te kewe kanga te taetae ao I nananoni raoi tabeu ma au mwakuri ake I bukinaki iai ibukia te botanaomata.

Ngaia are kaain Kiribati kam a ongora naba ngkai e kairua otaia kaain te Kaitara ni kabwaranakoa te bwai a bon aki ataia bwa are ti aki aia maroro anne te bwai ae kakawaki, okira te *original* ke okira are bon ara taeka. Ma kam a kabunrerea naba ngkai n taetaekinna bwa aongkoa anne ae I kananona e raoiroi ngke ti tuai n taetaekinna n ara motinnano tia kaman taetaekinna n ara motinnano, e ti *backpay* are kanoan te kataumwane are e totokoaki are $100 n te namwakaina bwa are anne kanoan ara motinnano ni 2019 n te kataumwane are e totokoaki. Anne kanoana ao anne are ti na ti *backpay* anne ao ngkanne iai ngkanne te motinnano ae boou are ai $100 te taara ni uoua te wiiki. Ao anne ae teretere naba ian te Itai te rerio ke bon inanon Maneaba ma e teretere. Ma tia nang mimi ngkai kam a manga bwa tera bwa e bon teretere bwa bon angin ami kaoti ma ami maroro kam tataketena te kairiri bwa e kanga bwa bon ami iango ni kabane ngkam tao riki ngkami kaain te Kaitara kam na bon kabarekareka.

Ngaia are kam a moanna naba tao n te maroro ae kanga tao e aki nang bwaranako ae te kabanea n *sentence* aei anne ngkanne ae kam a kataia, bwa tera kam na manga kaunia te botanaomata. Ngaia are tao ti akanne taekana, ti bon teirake riki bwa are e a kaokiokaki ngkai aei e a kaokiokia te Leader n te Kaitara, are e warekia ao ngkai te Tia Tei mai Abaiang are temanna e a kakaokiokia ao kanga e kakaewenako bwa I tuai man kaboa, bwa are ngkana I aki kaboa e titebo ngkanne ma te botanaomata bwa e kangai bwa ngaia eti are irouia kaain te Kaitara.

Ngaia are bon anne raoi bukin teirakeu ao I kabwara bure ngkana iai te tibanako n te maroro ao I

karautaeka nakon te kaoti bwa ti totokoia moa. Ao e rabwa.

Tibiika: Tera am *Point of Order* te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire ao tao I ti kan *Point of Order* n aron tein ana maroro te Beretitenti ae karineaki ae iai tein ana maroro ae te anua, ti aki raoi n nang ota bwa tera ae nanonna n anne.

Ma I taku bwa are e bon matata Kiribati bwa are ti aki ti anne am taeka te Beretitenti ae ngaia ae iai mwiina bwa are ko bon taekinna. Am taeka ni Bau te bwai ae nang barongaaki raoi te taeka ni Bau ti aki te taeka ae ko a bon taekinna naba n te tai arei, bwa are e karauaki raoi ni karioaki ao ni barongaaki anne aron tein te taeka ni Bau. Ngaia are te bwai are ko taekinna e tauaki bwa are anne kanoan am kainibaire ngkoe te Tautaeka ao aei te bwai ae kakantaningaia te botanaomata bwa are imwin rineam ni Beretitenti ao tokin am Tautaeka ao anne.

Ngaia are I taku bwa e nang kakawaki bwa are ti aki ngaira ae ti karioa te taeka anne bwa are bon anne am taeka ni maroro ao ti bane n taui kanoan am taeka ni Bau bwa are te bwai ae moan te kakawaki te taeka ni Bau. Ao ti aki te taeka ni Bau te bwai ae karioaki n aki akaka. Ngaia ae anne ae ti nang nanokawaki bwa are bon anne arona bwa are ti na *hold you accountable.* Ti na kauringko tabem ae tabem ae te bwai ae ko taetaekinna bwa ti aki te bwai ae ngaira ae ti taetaekinna ae ko taekinna ae kairua bwa are a bon koaua. Ao I taku bwa ngkana ko ongora naba ni bwanaam n te rerio kanga n te naan kabanea ni bong arei are kona bon manga ongora naba bwanaam ae ko taekina naba anne. Akea taekan ae ko kangai, ao aei te *backpay* are e na kabonganaaki arei iai n ami motinnano man am katanoata n am kaongora ao e bon matata ao aomata a bane n ongora am taeka ni Bau a bon ongo naba anne.

Ngaia are anne ngkanne te kanganga bwa e titebo bwa anaaki nanoia te botanaomata n are kanoan are ko taetaekinna bwa are e rawata te bitaki n ami motinnano, bwa are ai te $4 n taara aikanne bwaai ake a boou ao ngaia are aomata a taua bwa ai anne ngkanne kanoan ami motinnano are ngaia ae na bwainaki. Ao ngke koa manga taekinna n am taeka ni Bau ao e a kamatoaaki raoi anne ae ngaia ti okiokiria. Ao ti karautaeka ngkana arona bwa tao ti aki raoi anne ae ko nanonna ma are ko a tia n taekinna ao ngai I ataa kakawakin te taeka ae te taeka ni Bau bwa are barongakina kona karaua raoi n taraia bwa a bon etiruru raoi bwaai ake kona taekinna. Bwa are ngaia aei ngaira ae ti na tauko nakon am taeka anne.

Ao anne I taku bwa I karautaeka ao I nanokawaki bwa I aki ataia bwa tera te anua, ae kanga ko kataia n taekinna ao e kanga e kamatoa te Kauoman ni Beretitenti mai iaon tano ae tao a kaman ataaki anua ti aki ataia bwa tera te anua ao aei tao e riai naba ni karaurau naba n taetae ara tia kairiri ae karineaki bwa akea te anua ae ti taekinna bwa ti taekini bwaai aika a koaua. Ao I taku bwa ti aki kona n taekina anuan temanna ma temanna bwa are ti aki kan ekanako inaomatan te aomata, ao te botanaomata ana bon karaoa aia babaire ao ana bon ongora ao ana *judge* ao ti aki ngaira te naan *judge.*

Hon.Tebao Awerika: *Point of Order* te Tia Babaire.

Tibiika: Ngaia te Tia Tei I kan ongora am *Point of Order*

Hon.Tebao Awerika: Te Tia Babaire ti aki ae na ti kaeta te bwai ae kairua are e taekinaki iai e rabwa.

Tibiika: Ngaia anne e aoria bwa te Leader n te Kaitara are ko ti kakaea te bwai are ko *misquoted* iai ao ko a kaetia naba. Ao e a tia naba am *Point of Order* ma are e a bon bwarabwara mai moana are ngke ko moan taetae bwa are iaon are kanga kabwarabwaran kanga te anua ao tera e a tia e a matata raoi, ao e rabwa.

Ngaia kona *Point of Order* te Tia Tei mai Abaiang e nakoim.

Hon.Dr Kautu Tenaua: Are e taekina tao au taeka n aonikai ke tera ae nanonna te Beretitenti te taeka are I taekinna n te Auti n Tei aei te Beretitenti iaon te tangi n nano irouia unimwane bon aia taeka unimwane, ao ko taekina te motinnano akea ae nooraki rabwatan te motinnano anne kea mi beba anne iaon Abaiang. A nakonako am koraki ao i Tarawaieta ma tabon baia, ao ngaira ti nakonako ma te beba ae mwakoro iai tera te takataka ni kabane ao a noria ao ataa te mwane. Ao ami koraki te taeka ae a taekinna e kangai. Ao are e a karaoaki irouia ara koraki i Tarawa kabwara te bure e a toki ikanne.

Tibiika: Ngaia ko rabwa ao I a kanakoa nakon te Tia Tei mai Butaritari bwa I a kakangai akinna bwa e aoria n ae nakoraoi ami maroro, Hon.Tinian Reiher.

Hon.Tinian Reiher: Ao bon akea te kanganga ngke ko angan naba te itera arei bwa are e bon titebo nanoia bwa are e reke ara tai ni maroro teutana iaon te kaoti are I taku bwa eng, kanga bon iai tamaroana bwa are ti aki kona ni kaokoro ni iango ma te Tia Tei ae karineaki n te koaua are tao iai te aki rau n nano irouia ara botanaomata. Ma e koaua ngkanne are aron tabekakina ae

ngaia ae kanga bon iai naba te anga buaka ae I noria te Tibiika ae karineaki. Ao tao bon ngaia ae N na karautaeka teutana nakon te Tia Tei ae karineaki mai Banaba bwa eng kanga ngai temanna ae I nang noora aron aia kakamwakuri naake a tabe ma te bwai aio. Ao ngaia are ngkana I butimwaea naba aron tein te kaoti aio ao kanga e titebo ma kanga e na nang kamangora aron aia kekeiaki. Ao N na bon karaki nakoim te Tibiika bwa e aonga n ae ko ataia bwa bukin tera,

I mena i Butaritari n tai are e moan bwaka te mwane, I rangi ni maan ni mena i Butaritari bwa 2 tabun au namwakaina. Ao I kakoaua ae iai kanga tao te aki rau n nano irouia ara koraki ngke e katanoataki bwa e na bwaka te mwane ao ngke a roko ao bon ti itiman ae bwaka aia mwane n te moantai. Ao ti bon tekateka n te Kauntira kanga ti manikangare kanga ni ngareakinia akeke tao aki roko bwa are ko bon ataa kateia kaain abara ae Butaritari bwa are kanga te manikangare irouia kanga akea aron te un raoi irouia. Ngaia are ngke a roko ni butimwaea aia mena ao e boo te manikangare ao a manga ira te ngare iai.

Ngaia are I rangi ni karabwaia bwa I ataia bwa iai rawawatan nanoia ake a mwananga mai kiraroa. Ma I rangi ni kakaitau nakoia kaain abara ae Butaritari bwa e rangi ni korakora te taotaonaki n nano irouia. Ao tao a bon noora te taotaonaki n nano ibukina bwa ngke ti maroro ma ngaia ti aki te bwai ae rangi ni bebete. Kanga irou ngai te Tibiika ngke I noora aron te mwakuri aio irouia naake tabeia e bon rangi n rawawata. Bwa are ngkana ko bon roko n te aobiti arei bwa are kanga I kuri katoa bong n roko n te aobiti arei ngke I a oki nako ikai ni biriakina karinakin araia ake akea aia araia. Ao manga tuoakin araia ake a nang mena bwa e a tia ni mena arara ao naake a tuai naba mena te *birth registration* are kanga a nang uneakinna. Ao ngaia ae I kuri ni katoa bong ao ana bon ataia kaain te aobiti, ao ngkana ko bon roko ikekei ao ngkana ko bon noora aron te mena arei ao are e taekinna te Tia Tei mai Makin ko kuri aki nakonako inanon te aobiti arei ao bon mai tinaniku. Ao e a mangao nanon te mena kee.

Ngaia I roko naba ni kakaea ara mena ibukin te *community* ao e a mangaongao beban te *Community* bwa are e toka iaon aia taibora nakekei ao are a mena mai tinaniku ao te aomata are e rinnako ao are e uneakina ana bwai arei ao e uneakina ana mena arei. Ti aki te mwakuri ae bebete ao ngaia ngke I mena i Butaritari te Tibiika ao e koaua I kataia n rangi ni kabwarabwara naba nakoia. Ao I tuangia ae N na korokoboki nakon te tabo ni mwakuri ao I koroboki, ngkana I kaota mwaitin au *email* nakoim te Tibiika aron reitakiu ma

ana tabo te Minita n te MWYSSA ao I nang karabwarabwa nakoia Taan Mwakuri bwa a bon kaekaeka n taai nako ni kataia ni kabwarabwara bwa tera ae riki. Ao a manga bon tuangai bwa N na koroboki nakon te Tia Koroboki. Ngaia are I a manga koroboki nakon te Tia Koroboki ni kanako au *email* nakon te Tia Koroboki.

E koaua I nang karautaeka bwa tao I ataia ae nang tabetabe te Tia Koroboki tao e aki reke ana tai ni kaeka are I bubutia ma e a nako n te rerio ngkanne ana katanoata ni kabwarabwara. Ao I kuri katoa bong nakon te Kauntira ibukina bwa I ataia bwa a nang rarawata aika a roko kanga ni kaota nano buakaia. Ngaia are kanga bon te bwai ae nang kakawaki n te kaoti aio, bwa ti noora aron kanga te nano buaka ae tao e kona n reke irouia ara botanaomata bwa tao e a toka ieta nanoia ni kan butimwaea naba aron te kabwaia are e anga te Tautaeka. Ma bon iai te kanganga iai, bwa ngaira ake ti mena n te mwakuri tao inanon taai aika ti a tia n noora rawawatan te mwakuri ti bon ataia naba ae nang kanganga.

Ngaia are I bon ti karautaeka nakon te kaoti aio bwa e nang kaota aron kanga te namakin irouia ara botanaomata. Ao I nang karabwa te Beretitenti bwa tao bon anne taekana ae nang kakawaki ae kangai, '*e rangi n rabwa tao e a reke n aio ma tia bubutiko te Tautaeka ko bia ni katamaroa riki bwa a rawata ara botanaomata aika tao iai te nano bwa a kantaningaia naba bwa e na waekoa n reke aia bwai ke tao e aki waekoa n reke'*. 1500 tabun ara aomata ae n ti te roro ae man 18 nakon 59 ao e tuai naba ni bane bwa are e rawata ngkai aika a tiku n tataninga kanga te bowi are ana kamenaaki aia mena. Ao I a tia n reitaki iai ma ana koraki te Minita n te MOJ ao I karabwaia naba bwa a waekoa naba ni kakaea te anga ao a reitaki naba ma ara Kauntira ao ngkai a tia n roko tabeua aika a roko ao tao bon iai naba iaon kawaina.

Ngaia are kanga aio te kaoti teuana are eng iai te betanga iai ao te betanga iai te Tia Babaire ibukina bwa kanga e titebo ma e na bon kamangora aroia naakeke e rangi ni korakora ae a tia ni mwakuri iai. Riki bon te Minita ao boni ngkoananoa I a manga maroro naba ma te Minita ni kataia naba ni mena ao I a manga reitaki naba ma ara Kauntira ni kataia ni kaongoia bwa ni ngai ae ti kona ni kantaningaia are e na bwaka iai. E tuangai te Minita bwa a kataia ni kaninganinga te Kanimabong ae na roko ao ngaia I kanakoa au *email* ngke e tairiki ao e a roko naba ngke e nukanibong boona irouia ara Kauntira ni kaota ae a nang kukurei ao a nang karabwarabwa bwa a nang manga kataia ngkanne n kaongoia ara botanaomata bwa ana kataia n taratara te tai ae te Kanimabong ae na roko ao I bon kaotia naba nakoia

bwa ngkana arona bwa e nakoraoi bwa e tau te mwane inanon bain te Kauntira are te RBC bwa are anne teuana te bwai ae kona n nang tinea te mena.

Ao e koaua naba are iai naba kanga te rongorongo are e a bane te mwane, ao I bon mena irarikia ao I kataia naba ni kabwarabwara are ti aki te kanganga te mwane, bwa are I kabwarabwara nakoia bwa are te kataumwane n are Aokati iai $300 tabun te *cash reserve* are ti kaongoaki inanon tain te kataumwane ao e na bon akea ana kanganga te Tautaeka. Ma iai te kanganga teutana iroun te Bank bwa tao e aki tau te mwane are inanon baina. Ao I kataia ni kabwarabwara are I karikia bwa are ibukina bwa e nang birimere okin te mwane mai irouia te naan bitineti aika a bubura ni manga Karin mwane. Bwa are n tabetai n te bwai are e aranaki bwa *stegulate* te mwane inanon are a tia ni kabwarabwara Minita naba n aron kanga kakawakin te mwane are ngkana ko kabongana ngkai ao temanna e a manga ao iraman riki aika a kona ni manga kabongana te mwane arei. Ao ngaia are I bon kataia ni kabwarabwara ao ngaia I bon teimatoa ni kakaitau nakoia kaain abara ae Butaritari e ngae ngkana tao iai te aki kukurei teutana n aron mamaran aron te bwaka mwane ma a nang tataonaki n nano. Ao ngaia e roko aia men ate naan Kauntira ngke e tairiki a rangi ni kakaitau ni kataia ni manga kabwarabwara ngkanne nakoia ara botanaomata.

Teuana te bwai ae tao e nang kakawaki naba te Tibiika ae kanga I tuai ongo irouia aika a maroro, bwa tao bon iai teutana tinen te mena bwa a bon rangi n rawata te botanaomata ae a tibwa Karin araia. Aki rin araia n tain te rinerine ao tao e aki naba rin araia n tain te *census* are e nako te ware aomata. Bwa tao iai naba te namakin irouia bwa are ngkana a karinna n araia ao ana reke ngkanne ian are te roo n rabwata ma tera are kanga ana mena te Kauntira. Ma ngkai a noria bwa kanga e a reke te kabwaia n aekakin aio ao ngaia e a nang tira. Ngaira naba ti aki kantaningaia ara botanaomata e na roko n 1 tabun te ngaa ke e a bon kaniia 2 te ngaa ae na bon bae ngkana a bane akana a taninga te bowi ibukin menakin aia bong ni bung.

Ngaia are I nang kakaitau n aron tabekakin te kaoti aio bwa tao e koaua e kawenea kanga ann te kantaninga nakon te Tautaeka bwa ngaia e a tia tao ni maroro te Beretitenti ni butimwaia ao te Minita e bon butimwaia n te kantaninga are ana bon kataia ni kakaea angana ae e na aki manga reke te aekaki aio. Bwa e bon eti ana taeka naba te Tia Tei mai Marakei bwa ngkana te bwai ae bon rangi ni boou ae koa bon tibwa karaoia, ao ana bon rawata

bwaai aika kona bon noria bwa ana bon rangi kanga tao aron mangaongaon aron moaniwaakinakina.

Ngaia are I karabwa ann raoi te mena aio ao ngkai iai ara waaki ma ara Kauntira ngkai are aera ae ti kanakoi naba te naan ara ao e a tibwatibwaaki naba nakoia te naan Kauntira ao a nako naba ni kawaria aia kara ma aia mwauku ma aia mena n tuangia bwa iai araia n te bwaka mwane are e nang bwaka. N te aro ae aki manga kainnano ni mwananga nakon te Kauntira ibukin anakin aia mwane. Ao anne ngkai ae ti mena ma ngaia, ngaia I a manga maroro ma au Minita ni kangai ko a tia n ataia bwa e a tia n otinako ara ara ibukin te roro are te 18 nakon 59 bwa e aonga na e ti waekoa naba ngkanne ni kanakoa nakoia ao aikai ngkai aika ana kona ni bwaka aia mwane n te tai ae na roko.

Ngaia are e koaua bwa I nang karabwa te Tia Tei kanga anne n te kantaninga are e tabekia ma bon iai naba au raraoma n tabekakina bwa ngke tao arona bwa ai bon te Tia Koroboki ngai ke tao bon te Minita ao kanga e bon eti ae kanga e na bon iai teutana te tangi n nano n aekakin koreakina iaon te beba ao tabekakina n te tai aio are kanga e a bon kamemerea aron ke tao e a kataia ni kamangora aron aia kekeiaki, ao ngai temanna ae I bon nang kakaitau nakoia Taan Mwakuri aikai. I rangi ni kakaitau bwa I bon rangi ni noora aron aia bekutata ni kataia ni kaotinakoa. Ao ti aki ti ngaia bwa are te mwane aio ao aia mwane mwauku ao aia mwane kara ao tera n aron ae taekinaki tao e na bon kaniia $60 te ngaa ke iraua te ngaa ae ti taetae iaona.

Ngaia are I karabwa te Tia Tei ae karineaki ma eng I ti karautaeka nakoina bwa I butimwaea ann te koaua are aera tao e na kaweneaki nakon te Tautaeka bwa te bubuti n aron ae tia ni butimwaia naba te Beretitenti ane ana kakaeaki angaia, bwa are ai tibwa te moan waaki ao ngke tao arona bwa tao e koaua bwa tia noria bwa n tokin te ririki e a bon rangi n tira aika e a bon aki naba bwaka aia mwane ao tao eti ngkanne tao e a bon riai ngkanne ni boaki te tabo ni mwakuri bwa a bon aki rangi ni karaoa tabeia. Ma eng I nang noora ngai aron karaoan tabeia ae a tia ni karaoia ao I rangi ni kakaitau, ao bon ngkoananoa naba are I tekateka itinaniku ni kanakoa naba au mena nakoia kaain ara Kauntira ake iai aia mwauku ma aia kara. Ao aia mena are ni kaota aron are e nang bwaka te mwane ao I biriakina naba araia ake tabeman ake ana manga bwa are ti aki ti te mena naba aio are te bwaka mwane n te Karin ara aika a mena bwa manga iai are a manga tangiria ni kamwaingaki araia mai ikai, bwa a karina araia ngke a mena ao ngke a manga roko i buki ao

a manga tangiria bwa a nang manga *transferred* araia nako buuki.

Ngaia kanga ti aki te mwakuri ae kanga e nang bebete, ma I karabwa te Minita e reke naba au tai ni karabwa te Minita ma ana Tia Koroboki ao ana Taan Mwakuri are ngaia akeke a bubutimwaira naba are n tabetai tao a bon karabaia ngkana a norira bwa tia manga kaoti naba. Ngkana ko a roko ao tao ko kangai e ngaa ngkoa neioa, ao kai e bon mena ikai ao e ngaa bwa e a manga otinako ni kangai bwa a noora matara ngke kanga ti rinnako ao tao e nang kanga e a bon nang tira aia mwakuri. Ma e reke ara tai ni karabwa te Minita ae karineaki ma ana Taan Mwakuri ao ara kantaninga bwa are ann te kaoti aio e a bon tobwaia ngkanne te Minita ngkanne ni kakaea riki angana ae tao ana nakoraoi nakon bwakabwai aika ana roko. Ao I bon maroro ma te Minita ngkoananoa ao e anganai te koaua ae kangai bwa ana bon kataia ni kabanei ni kabane te naan bwaka mwane imwain te Kiritimati imwain banen te ririki. Ngaia are anne ae kanga e unga nanou iai ao eng I a karautaeka nakon te Tia Tei ae karineaki bwa kanga I ti bobuaka ni iango ma ngaia iaon are kanga e titebo ma e na kamemerea aron aia kekeiaki Taan Mwakuri ao I a totokoa moa te kaoti n te tai aio. E rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao I a kanakoa nakoim te Kauoman ni Beretitenti Hon.Dr Teuea Toatu e nakoim.

Hon.Dr Teuea Toatu: Ko rangi n rabwa Madam Speaker ngkai ko karekea naba au tai n taetae iaon te kaoti ae nang kakaongora aio ao ta e a bon tia ni matata ana itera te Tautaeka are e totokoia iaon teina ae n aron tein taekana ae wene n te Auti aio.

E koaua Madam Speaker ti nang karabwa Uean te maeu ao e moamoa riki ngkai bon ngaia ae karikira nakon te aonaba aio. Ao e nang kakaongora aron ana karikibwai teuare ana bwai bwaai. Bwa e karikia aomata aika a kakaokoro, iai are e karika te aomata ae nang ongotaeka, iai ae riki bwa e nang maebuaka, iai ae kitatauti, iai ae kiunun ao iai ae tao tera riki.

Ma teuana ana karikibwai ae kanga I butimwaia ma bon au kantaninga bwa tera ngke a bon aki riki aekakin aomata aikai, ae aomata ae aki kona n noora raoiroin te bwai teuana ma teuana a bon ti atata naba buakakana. E ngae ngkana e raoiroi te bwai ae karaoaki ao irouia e bon buakaka naba n taai nako. Tao n taetae ni imatang *a people they know the prize of everything but the value of nothing.* Ao e nang kai reke buakakan te bwai, ao aekakin aomata aikai Madam Speaker irou

ngai I bon aki kona ni maeka ma aekakin aomata aikai. Ae a bon ti tatara naba buakakan te bwai ma teuana ma teuana ao aki kona n noora raoiroina.

Ao anne te bwai ae nang kananokawaki, ao e koaua bwa ngkai e taekinaki te bwai teuana ae ti nang karabwaia moa taan tia taetae ae e a matata aron ana taetae te Kaitara ao ae kanga a bon totokoia ian te koaua are e aki barongaaki. Ao ti karabwa te temanna te Tia Tei ae karineaki mai Butaritari e bon anga ana mene ae bon nang itiaki, e noora raoiroina tao iai buakakana e taraia te itera are teuana bwa e titebo bwa e a bon aki noraki raoiroina ake a taku bwa e bati riki ao e moamoa riki te maono ma te korakai are a tia ni karaoia Taan Mwakuri inanon kanakoraoan te bwai arei.

Tao e bon eti bwa ngke a bon nako n tekateka irarikia Taan Mwakuri kaain te Kaitara ao a noria a mata uraura moana bwa a tuai man mamatu, ma a noora anne? Aki. Ma te bwai ae kakawaki bwa e buakaka te waaki e aki barongaaki te waaki, e aki taekinaki te bwai ae te baronga aei.

Ma tao e koaua are e taekinna naba te Tia Tei roau ni Minita are n te Communication are n tabetai ko bon aki kona n noora raoiroin te bwai ma teuana bwa are tao e *blur* am kiraati ni mata, e a kaman mabubua am kirati ni mata, ngaia are e ngae ngkana e itiaki ko noria e mabubu ao ai bon anne naba aron tarakin bwaai ni kabane. Ao I taku bwa anne ngkanne e ngae ngkana ko kabwarabwara arei ma kona bon kataia naba ni kakaea buakakana, ao bukin tera anne? Ibukina bwa are bon iai am *agenda* are ko nang karekea, are te kareke bwii are kona kataia n noora te bwai ae raoiroi ao ko nang kataia ni kakaea buakakana ao kona kataia ni manga karekea am *point* iaona bwa e aoria n rairaki nanon te botanaomata.

Ao I taku bwa anne ngkai te bwai ae ti karaoia, tao e koaua e taetae ngkai te Tia Tei mai Kuria ae karineaki, e taekinna bwa kaain abana kaain Kuria a kaman katarau, a kaman nako n tuangia bitineti taan tia nangkona bwa ana katarau irouia bwa e nang bwaka te mwane. Ti aki ataia bwa antai ae karaoia e buakaka ngkoa manga bon ngaia ae tuangia kabwara au bure ngkana ti aki ngaia anne anne ma kanga e a bon nang kamimi ae a nang bane bwa n am iango ai bon akea aia iango taan tia bitineti, karaua ni iangoia moa *think about it* aomata ni kabane ngaira ae iai wanawanara ao iai ara kanganga. Angkoa e roko temanna ao e a kangai anganai te bwai anne bwa e nang bwaka au mwane ao ko nang bon kareaki naba n te bwai anne.

Kanga irou ngai e kanganga ae kona kakoaua te taeka ni karaki aikanne.

Ma tia okira riki te taeka ae te baronga, ao tao e koaua te taeka ae te baronga ngaia ngkanne ae katuruaki bwa e aki nang barongaaki te bwaka mwane. Ao e a tia n taekinna te Minita n te Commerce ae ngkana iai te baronga ao ngaia are e riki iai te karaurau. Ko bon karau ni barongai bwaai ni kabane bwa e aonga n tia naba, ao ta e bon koaua bwa are ngkai e reke te iremwe aio e reke bwa ibukina bwa e noraki itera aika aki naoraoi ao a karauaki ni barongaaki raoi kee. Ao tao e koaua ngkai a kangai tarira ao mwanera are n te Kaitara kam nang tia ni kaman noora anne te Tautaeka kaain te kabineti kam riai ni kaman noora anne ao kam riai ni kaman karaoa anne. Ao ngkana ti kangai tera moa buren ae ngkana tia kanakoi ake a bon tia aroia tera buren anne, ao ake imwina ana manga bon nako bwa n tokin te tai ana bon bane ni bwaka aia mwane. Ma tera okoron ae tia kanakoi moa ake a bon tia aroia ao ake imwina ana bon mwakuriaki ni katiaki aroia ao ana manga kanakoaki. Iai buren anne Madam Speaker, I taku bwa a ongo kaain Kiribati bon akea burena bwa ni bon tarakina *it could be a blessing in disguise* bwa ngke e aki bwaka aia mwane ao te bwai ae na bon bwaka bwa are ataia bwa e na bon bwaka. Ma n te tai are e bwaka iai ao ana bon manga mataroro naake irarikia bwa are e a bwaka aia mwane n te mwaiti ae bubura. Bwa are te bwai ae na bon bwaka ma e na karaoaki.

Ngaia are ngkana iai te iremwe e reke te iremwe ti aki ibukina bwa e aki barongaaki ma e reke te iremwe ibukin te baronga ae na nikoaki raoi aron te waaki ao e na aki bakataeaki ana mwane te botanaomata.

Iai te karaki teuana are naake a buti n te motokaa bwa a nang ienikuri ao te teuare te tia kabuta te motokaa e a bon nang kabubuti ao ana bwatintia e tuanga no karaurau bwa ti aonga ni moantaai n roko, e tuanga teuare e na kabubuti arei bwa ana karaurau bwa aonga ni moantaai n roko, ao e taku te *driver* arei? Auu kai N na karaurau ngai I kabutimwakaai bwa ti aonga ni moantaai n roko bwa e kangai e teuarei, tokina ti na kabuanibwai ao ti na aki roko ni kawaira ti moantaai n roko riki ngkana ko karaurau bwa are aio nanon te baronga, ti aki nanona bwa kona ienikuri bwaai ni kabane ibukin karokoan am iango ma am iango are kona kataia ni kakukureia temanna ao e na kabuanibwai n tokin te tai. Kona aki roko ni kawain are kona toki iai.

Ao e nang kakukurei ao e nang kakaongora taan tia taetae ae a nang katuruturua te baronga ao tia bon taraia Madam Speaker, ao ko ataia a bon barongaaki raoi nakai, ti aki bon karaua taraia a bon barongaaki raoi nakai ikai. I aki kan taetae ti atai

aroia ao ti aki kan taekina bwa ti aki tabera bwa ti na taekinna n te Auti aei. Ma a nang taetae iaon te bwai ae te baronga bwa are aongkoa are a bon rangi ni barongaaki. Ma are te bwai ae bon te mena are.

Hon.Tessie Eria Lambourne: *Point of Order* te Tia Babaire

Tibiika: Ngkana kona *interrupt* ao iai am *rule* ae kona anganai bwa are ko *interrupt* ko taninga motin ana maroro.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ibukin are *out of order* bwa are ti aki kanoan te kaoti taekan barongakia tabeman riki. Ko rabwa.

Tibiika: Ao I angan moa te Kauoman ni Beretitenti bwa e maroro ao koa *Point of Order* kabanea am maroro te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu: E ang I aki ataia bwa tera ae nanonna te Leader n te Kaitara ao I aki ataia bwa bukin tera e teke rarikina iai bwa I taekina te baronga bwa ia taeka ae kabongana, ao ana taeka te *motion* ae ngaia ae kaweneaki imatan te Auti aio ao ngaia e aki kukurei iai ara itera ao te itera are mai Nuka naba arei mai iroun te Tia Tei mai Butaritari. Bwa ngke arona bwa e bon taekinaki taekan te *motion* ni kangai ti a kan butia te Tautaeka aio bwa e na katamaroa riki ana mena iaon n aekakin are e tia n taekinna te Beretitenti.

Ao I taku bwa akanne ae nang raoiroi ma aio ae kanga e a bon aki raa e titebo ma kanga ai ti aki kangai naba bwa ti rawa ni kataorikakaki ma kanga ai bon te mena e a bon taekinaki e a bon aki riai ao tao kanga e koaua tao n tabetai tao ti ataia bwa tia mwakuri n aekakin te Tia Tei mai Marakei ae karineaki tao taian mitin ke tao taian *robot* ao ti aki kona ni karaoia.

Ma are tabera teuana ngkana ko tekateka iaon te tekateka ni kairiri ao iaon kabutan te Tautaeka te bwai ae nang kakawaki te baronga. Bwa n te tai are bon akea iai te baronga ao bon anne. Ma are n aron ae I taekinna aio Madam Speaker tera raoi te kanganga ao te kairua ngkana tia kanakoi moa ake ana riai n nako. Ao ake imwina ake a tuai raoi n tia barongakia ao a karaoaki imwina.

Teuana naba ibukin ae I taetae iai Madam Speaker bwa are au *Ministry* e nang rekereke naba ma te bwai aei, bwa are kam na ataia iaon Tarawa tao e koaua bwa are mwakuriana e karaoaki mai iroun te MWYSSA ma te bwaka mwane a bon karaoia au tia mwakuri kaain au tabo ni mwakuri. Ao anne naba teuana ae bon nang korakora ana *man power* mena iaon te mwakuri bwa are ti aki te bae te bwaka mwane ae uarereke ao iraman te *staff* ae na nako n *employ* ikekei. Aron katauraoan te bwaka mwane iai te *system* ae ti a tia ni mwakuri ma

kaain te MWYSSA ao ngke ti katea te *system* arei e nang tikiraoi te *system* arei bwa are a bon nang rekeraoi naake ana kataia n takakaro buaka, aio kanoan te baronga arei bwa ngke e rin aran te aomata temanna ao e a bon *click* naba te mitin arei *double* mena uoua te ara aio ae titebo ana bong ni bung ao e titebo ana kaawa e a bon nako ni kakaea. Bwa are aio kanoan te babaronga aio. Bwa are te aomata are e kaina arona bwa e kangai arei, ma ngke e karinaki arana ao e taibinaki man te *computer* ao te *computer* e anga naba ana *alert* aio e taboroboro aran te aomata, e titebo arana e titebo ana tabo ni bung e titebo ana titebo ana kaawa ao baikara riki. Ao akanne ngkanne bwaai aika kanoan te babaronga. Ao tao teuana naba te baronga ae N na riai n taekinna nakon te Auti aio ibukin te ongora ao ibukin ongoraia naba kaain Kiribati. Ngkai te ANZ iai ana baire ae ti a tia ni boraraoi ma ngaia bwa ngkai a bubuti aia *space* n te Airport i Bonriki, bwa tera nanon ae a tangira aia aobiti anne bwa a nang kataia ngkai ni kaungai nanoia naake tao kaain buuki ake a roko ao iaon kawaia nako buuki ke tao ake a roko bwa a nang kauka aia Bank Account.

Ao I a tia ni karabwa te ANZ aio bwa e noora te itera aio ao e na buoka aron kabirimwakan te mena e nang akea te bwaka mwane are ko nang bon kamena am *cash* ma e nang karinaki naba n am *account directly* ae nanona ko nang aki tei n te q*ueue* ao anne ngkai teuana ae e a tia ni waakinaki ao ngkai are ti kataia ni kakaea ana *space* n te *Aiport* n te ANZ bwa antai ake a kan nako buuki ma iai nanoia a ti kangai naba a nang nako ni kauka aia *account.* Kaukan te *account* Madam Speaker tiaki te bwai ae bakekete bwa e kaan naba *you have to know your coustomer* ma are irouia kaain te ANZ a bon namakinia kaain Kiribati ao ngaia are a kukurei ni kauki ami *Bank Account as possible.* Ao I taku bwa akanne iango ni babaronga. Ao te bwai ae kakawaki Madam Speaker ao e kakawaki nakon Kiribati bwa n tokin te tai e na bon bwaka te mwane aei ao ngaia are bon te bubuti moa nakoia kaain Kiribati bwa an tai kakauna nanomi moa ke tao ngkana iai ae a kataia ni kauna nanomi antai butimwaia, bwa te mwakuri ae waaki ngkai. Ao te karautaeka ngkana arona bwa tao a nang iremwe ma n tokin te tai e na bon bwaka bwaai ni kabane, ao e na uringaki bwa te bwai are e aki bwaka e na bon bwaka. Ae nanona bwa e ikoiko am mwane.

Ma are e koaua are e taekinaki bwa are aio te moan bobou ao ti na waaki inanon te waaki aei. Ma te bwai ae kakawaki ana akea te kakantaninga ao e na akea te nimatutu ae waaki te waaki ngkai n aron ae ti a tia ni waakinna riki tao kaain te MWYSSA e na bon waakinna ao ngaira kaain te Finance ae ti bon waaki naba. Ao n aron ae I taekinna teuana te waaki

ae nang raoiroi are e nang bane ni karaoaki a nang kauka aia *account* aia Bank Account taian tao e moamoa riki kaain abamwakoro bwa e aonga ni baiti riki. Ma imwain ae I toki ao N na ti kaeka moa ana taeka raou n Tia Tei mai Abaiang, I taku bwa te bwai ae kamimi e na kangara n taekini bwaai aika e aki mena inanona. E nang unun n te aekaki n taetae anne ae ngkana kona taetae, e kaonakoa te Beretitenti ko kanga n taekinna ao ko aki mena ikekei, ao ngaia e kanga n taekin bwaai bwa e aki mena ikekei ao bon ti aki te koaua, bon akea naba ara taeka anne bwa ti bon taekinna te koaua nakoia.

Ao bon te kananokawaki mai iroun raou n Tia Tei mai Abaiang ae kona n taekin ae akea rabwatana ikekei tao te bwai ae kaongoaki. Ma are e raoiroi ae ko bon taetae iaon te koaua ao antai taetae iaon te *earsake* ke tao te bae am kanamakin. Ngaia are I a bubutia riki raou n Tia Tei bwa e nang aki okiokirira ao e raoiroi ngkana okirira ao e na taekina te koaua. Ma ngkana e nang okirira ao e nang taekini bwaai aika e ongotao ao I taku bwa e bure anne ao e na riai n aki manga karaoa anne.

Tao ti ngaia anne Madam Speaker I taku bwa I a tia ni kamatata bwa bukin tera I buoka aron totokoan te kaoti aio I taku bwa te kaoti ae kanga e kuri n aki rangi n raa n rii buaka nakon te waaki ao te karautaeka ngkana arona bwa iai tibanakon te maroro. E rabwa are ieta.

Tibiika: Ngaia are e bon tuai bane ana maroro e nakoim te Tia Tei mai Abaiang am *Point of Order.*

Hon. Dr Kautu Tenaua: Ao e na kabwara te bure te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang are bon raou naba n Tia Tei ao I bon kamataata n au maroro n te Auti n Tei aei, aia taeka au Unimwane, ngaia ane, ngaia are ngkana e taku te Beretitenti ao te kauoman bwa e bure, bwa are a bon ongo kain Abaiang ake unimwane ake I maroro ma ngaiia, ao irarikina I mena n te kawa ae Tanimaiaki ao iai aika roko i Tanimaiaki ao aki norai ma e a kabunrerei tanan baikekei ao a roko ma tabon baia, ao a titirakinaki, iraua am kabane mwane ao are a karaoia taan rabakau, e nang kaoraki te aoraki, ma are kam na ataia te baikai, ngkana ko nakonako ma tabon baim ao akea am bebwa ao nako n tuangia aomata, iai bukina, e rabwa.

Tibiika: Ngaia kona *point of order* te Tia Tei mai Kuria ao e nakoim

Hon.Banuera Berina: Tia Babaire ko rabwa ao I karabwa te Minita ae te Kauoman ni Beretitenti ae karineaki n ana maroro ma are e bon ti kan kaeta riki otan te Beretitenti te kauoman ao tao akana ana maroro imwina, oin ara kangaanga ti aki

bwakan te mwane n rimwi, ma aki barongan raoi te katanoata are kam taku bwa e na bwaka ao ti roko ao e aki bwaka, ao kaokiokaia te koraki n nako ao n oki ao nako n oki, ai tiaki tangitang ao bwanara te Tia Babaire ti nang karabwarabwa ti kamoamoa te bwai ae moan te raoiroi ao ti karabwaia Minita te Minita ma kain ana aobiti bwa e rangi ni raoiroi te bwakamwane aei ma a bon tangi nanoia te botannaomata ao a kantaninga bwa e na kaekaki aio te Tia Babaire ni mamaroro akana imwina, a bia kaeka bwa tera ae riki, n otau e a tia ni kaekaki, ti a ota ma I kan ota riki bwa aio raoi te kangaanga, ko kanakoa am katanoata bwa e na bwaka ao aio kanoan te kaoti, ko taku bwa e na bwaka n taina ao ni mwaitina aei, ao ngke ti roko n taina ao e aki bwaka, ane te Tia Babaire kanga bon oin raoi te tabeianga ae bia kaetaki raoi te maroro bwa akea uneakina rimwin bwakan te mwane, Tia Babaire ao ibukin ana taeka are angkoa e manga tuangia kain Kuria bwa ana tarau te Tia Babaire, e aki mena ikekei n aron ae taekina e aki raoiroi ae ko aki mena n te tabo arei ao ko a taetae n te bae ko aki ata tabuaiakana, akane Tia Babaire kaetan te maroro, ko rabwa.

Tibiika: Ngaia e rabwa te *point of order* ao N na angan te Tia Tei mai Arorae Hon. Teima Onorio bwa e na anga ana maroro.

Hon. Teima Onorio: Ko rabwa Tia Babaire ao I kan anga naba au maroro iaon te kaoti ae tamaroa aio, te kaoti are kangai *"Bwa Te Maneaba aei e kaota tabeaiangana ae korakora n aron aki barongan raoi kabwakan aia mwane kaara ao aia mwane ara botannaomata ake 18 ririki nakon 59, bwa are e a karika te kainano ao te mwebuaka nakoia koraki ake aki bwaka aia mwane n te mwaiti ao n te tai are tuangaki iai bwa e na bwaka"* Tia Babaire e mataata taekan te kaoti ao e koaua bwa e karautaeka te Tautaeka bwa e aki butimwaia ao e bukinna bwa iai te bwana buaka, e na riai ni barongaki taekan te kaoti, e tinebu taekana, ma e bon eti aio Tia Babaire bwa ti aki nnena aio, e na kanga aron taekan te kaoti Tia Babaire ae kantaningaki, ngaiia ngke a mena n te Kaitara ikai, tinebura rawawata bwanaia ma ae tabekaki ngkai Tia Babaire, a rokoroko bwanaia i karawa i karawa ao a bon kona n uringa ane Tia Babaire, ma e kawa nanon te botannaomata ana kainano, ko aki namakina te kainano Tia Babaire ke Tautaeka, ao ngke a roko au Unimwane nakoim n te wiiki aio ke te wiiki ae nako te Tia Babaire, ko akin aba nora ane? Akea te kainano ae taekinaki nakoim, ma ngkana te kara ae e nako n anaa ana mwane bwa e a nako te katanoata ao e roko ikekei ao akea aram, e aki kona n reke am mwane, ao ngaia e mwananga te kara arei ao bon kataua kantokana nakon te aobiti ni mwane ke tao te MWYSSA are e na

bwaka iai, ao ai tera ae na karaoia ngke e a roko bon ti kantokana arei ao tao ti irabui tianti nikirana bwa e kantaninga e nang bwaka ana *backpay* Tia Babaire, ao ko mena iaa ngkane ngkoe te Tautaeka, e akawa am botannaomata ao ngaia te kara, e kakawaki nanoia ara botannaomata Tia Babaire, te mwengabuaka eang, bwa are tao te mwamwananga n aekan ae taekinaki ti aki ti te taina ma ai uatai, iratai te tai n oki ibukin kan butimwaean te mwane are ko a tia n taekinna te Tia Babaire ao ti kaitau nakon aio, bwa e kanga am taeka te Tia Babaire, n am taeka ni bau te Tia Babaire are te Beretitenti are ko kanakoa n te moanibong ae 24 n Aokati, iaon te mwane ni ibuobuoki ao ko kangai, e na iai te mwane ni ibuobuoki nakoia ake akea aia mwane man te ririki ae 18 nakon 59 n te mwaiti ae $50 n te namwakaina ao ni kabaeaki bwa ana mwakuri ni buoki karikirake aika katauaki n te tai teuana ma teuana, ko kangai naba, ao e na bwaka aia mwane kaara man te ririiki 60 ni waerake ae te $100 n uoua te wiiki, mwane aikai ake a na tauraoi ni bwaka ngkana e bati te kataumwane n te Auti aio n okirikaki te bwakamwane man 1 n Tianuare Tia Babaire, e ongora te botannaomata mai Makin nako Arorae, Te aono ni Mainiku ao Banaba ao ane bukin are e uneakinaki Tia Babaire bwa e aera ngke ko nang roko ni kaea te bwakamwane n taina are katanoataki ao ngaia e aki reke Tia Babaire, ao ngai temanna ae N na ira te bwana ni kakaitau nakon te babaire bwa e na bwaka ke a reke mwane aikai, ao riki nakoia kain te MWYSSA te Minita ma ana Tia koroboki ao Taan Mwakuri ni kabane bwa ti kakoaua bwa ngaia ti aki ti nake bon tabeia bwa e a rotaki te *ministry* e bwanin ao e aera ngke ke ea rotaki te *ministry* ae bwanin, iai te baronga ke akea te Tia Babaire.

Mwaitira aia tai kain te *Ministry* ae kam anganina bwa ana baronga aroia, imwain ae kam kangai e na bwaka n te tai arei te Tautaeka, kam bon angania aia tai ae tau? Bwa ngke arona bwa kam angia aia tai ae tau Tia Babaire ao tao e na bon iai naba te baronga ae na kangai, kam na tia tiania aomata bwa iraman mao aika na roko bwa kam bon ataia bwa irangaa irabui tengaa te aomata te Tia Babaire, ao ai kawara aomata are a nakoati n tekateka ikane e tawanou are a tiku nakon naba e a bwakantaai a baki, a mwengabuaka a kainano, ao ane e ti uneakina Tia Babaire, ao ti aki taekana bwa ti nakomai ni katinebui bwanara ikai ao ni karawawatai bwanara, ma akawa ara botannaomata te Tia Babaire ngkana e nang karaoaki ane nakoia.

Tia Babaire ti teimatoa ni kaitau ao I taku bwa ti kakoaua ae korakora te kekeiaki irouia kain te *ministry* ae te MWYSSA ni kataia ni karaoa are e a tia ni baire te Tautaeka e na bwaka n

te tai arei, ao ngaia a kiba nako iai Tia Babaire aki matu n aron ae kam bon taekina, ma e aera ngke aki matu, kam aki angania aia tai ae tau? Ao ti aki ti kain te *division* arei bwa ngaia ni kabane, aikawara Taan Mwakuri n te babaire, e aki barongaki, ma ngai I kan bubuti Tia Babaire bwa bon iai au *case* ngai, tao engae ngke e aki roko i abau ae Arorae bwa a taonaki kibara man Tebetembwa 17 bwa e aki rereke naba e a reke kibara n te taabati e a manga aki kiba te wanikiba, ma I ongongora mai iroua au botannaomata te Tia Babaire tao bon iai naba aikana a tang nanoia bwa e reke aia mwane n te moan tai e a manga aki reke imwina, te kariaria Tia Babaire ibukina ngke ko a tia n anga te katanoata e na bwaka, ma eti tao iai barongan riki aron te kaongora, ao ngaira Taan Tei ti tauraoi ni ibuobuoki ma are ngkana aki anganira te *information* ti na kanga ni buoki ngkami Tia Babaire, I taku bwa e kakawaki te uaia ni ibuobuoki ao kam na aki bukinira bwa tia nako ni kaunia, akea au botannaomata ae I kaunna Tia Babaire, bwa a kawarai naba tabeman kain Arorae ikai iaon Tarawa, ko kona ni buokira te Tia Tei bwa ngai e aki reke au mwane a taku bwa e a tia ni bwaka kai i bon aki anaa au mwane, I a tia ni ribotina aio nakon te Tia koroboki ma aio ngkane otau bwa e manga irekereke ma te *Finance* bwa te tia kabwakamwane kain te *Finance* , ana *case* te unaine aio e kawa bwa kanga e nimwaoraki ao e kanakoia natina, kam kona n nako n anaa au mwane, ao ngke a nako ao a tuangaki, ti aki butimwai ngkami, ti bon tangira rabwatan te unaine, ao tao e bon eti naba ane, ma ngke e a roko te unaine Tia Babaire ao e aera ngke ko a bon aki anganna ana mwane ko a tuanga bwa "*ko a tia n anaa am mwane,"* te koaua e bon eti ngkane Tia Babaire, antai ae nang bukintaeka ngkane n te aekaki n itera ane, antai are e tara te bwakamwane, ko bon kakoaua bwa te aomata are e anaa ana mwane te unaine arei, ko kina? Iai ana *ID* , ao ngke e a bon roko rabwatan are bon ana mwane te mwane Tia Babaire, ngkane e a kanga aron ane, N na bubuti bwa are ane kanoan te babaronga, ao kam matoatoa, ti tangira te *ID,* e a kanga ngkane ni kanakoaki te mwane arei ao are bon aomatan te mwane e aki anganaki, I taku bwa e a kairua ngkane te aekaki ane, iai te aki babaronga ikane ke akea? Tia Babaire, ngaira ti bubuti teuaia ni iraorao, ao ti na aki katangbuaka bwa tao kain te itera aio a nang ni bwana buaka ao n raa, a kawa ara botannaomata Tia Babaire, e kakawaki e na reke irouia are ko a tia n anga bwa am taeka ni bau te Beretitenti ao karaoia n angana ae riai, ao N na bubuti bwa kam na kakaea raoi bukin arei bwa e kanga ni kanakoaki te mwane, e tuai ngai rau nanou ao e kawa te unaine bwa e tuai man reke ana mwane ni karokoa te bong aei, kanga iai

bukinana bwa aongkoa tao e kona ni bure ana tabo n *sign* na e nang kanga n tiaina ae tuai roko rabwatana ikekei n anaa ana mwane ao e a kanakoaki te mwane, e aki *make sense* ane N na bubuti manga rinanon aio ao N na butia te Beretitenti bwa e naki ngarengare ngkai I maroro, tera ae e a bon kangare, ai bon ane ami *attitude* te anua kam taekina te anua nakoira, I rangi ni boutoka te kaoti aio Tia Babaire bwa I taku bwa e kakawaki Tia Babaire ao ti na aki bekorara mai ikai, a kawa ara botannaomata, ma e koaua ngai ongorau au kakauongo iroun te Tautaeka ao I nanokawaki bwa ko totokoi ao kanga ko irianna ma te kakaniko nakoia kain te itera aio bwa a bwana buaka ao aera riki, ma ngai N na bubuti nakon te Tautaeka bwa tera tein te kaoti, butimwaia, kana kanam, bwa e kakawaki am taeka ni bau ko na kakoroa nanona ma karaua barongaia raoi, ao ngai kanga I aki rangi ni butimwaea te rongorongo are kangai bwa *" eti tao te moan tai, tao ti na kantaningaia bwa iai te nako buaka"* ti kakoaua ae na kona n nako buaka ma ngkana e bon barongaki raoi mai imwaina ao Taan Mwakuri ataia ao kaara ake a na reke aia mwane, ataia bwa na nako iaa ao ningai ao e na akea te ibetutu a na akea te baki, e reke aia mwane n te tai arei, ao tao te rongorongo bwa e na riai n aki reke aki riai ni mwananga n te bong ane, tao ane naba tibwangami bwa kam na karokoa te rongorongo tao rinanon ami kauntira, a tauraoi ni ibuobuoki n taainako a nangi ni ibuobuoki kain te kauntira, a karokoa te rongorongo ao ngaira Taan Tei kabonganaira naba, tai taui rongorongo mai irouia, ngai naba I bubuti bwa I kan ataia bwa mwaitira kain Arorae ae a tia n roko aia boma iroumi bwa I tuai ata ane, ma I aki anganaki te rongorongo Tia Babaire ni karokoa ngkai, ti tauraoi ibuobuoki ao kam na aki kangai kain ana itera te Tautaeka, kam aki karaoi tabemi, kam aki roroko n ara aobiti, tao ti aki roko iroum te Minita, Ngai I aki roko iroum bwa I mwakuri moa make mai nano Tia Babaire, ao I a tia ni karokoi aikai ae I taekini ikai I a tia ni karokoi iroun am Tia koroboki ao bon iroum, ma e kakawaki nanon te botannaomata Tia Babaire ao ti na aki manikangarei aikai Tia Babaire tao ti a bon rangi ni mwengaraoi ngaira ao ti aki rangi n namakin, e kakawaki bwa ti na namakina aia kangaanga ara botannaomata, ao kam rabwa e rabwa te Tautaeka bwa ae e a kakoroa nanon aio, ma tera ngke e barongaki raoi riki nakon taai aika na roko.

Iteran ngkane are te Bangke I kaitau nakon te Minita n te mwane, bon ane teuana ae tao e na riai naba n taraki bwa e aki kainano te aomata n tekateka ikekei ngkana arona bwa e butimwaeaki naba te *online registration* irouia nake a rimwi, bwa tao e a nang korakora te aomata

ikekei ko aki kona n roko, ngai I roko bon n te aobiti te onrake ikekei e aki reke rinim Tia Babaire, ae tao e kainanoaki te *birth certificate ,* te tamnei ti ibuobuoki nakoia ara aomata, bwa ana karokoi bwai aikai, ni irekereke ma te bangke ti kakoaua ae bon iai teutana te kangaanga ni kaukan te *Account* iroun te *ANZ* Tia Babaire, e *take time* ao aia *form* ake a na kanoaki kona katea mwaben am auti bwa e mena iaa tao te kateniua n auti mai Meangin tao te Umwantabu ke tao tera aekakin aikane, rongorongo tabeua ae e a rawata aia *requirement* te Bangke Tia Babaire ma ti kaitau bwa I taku bwa teuana naba ae na kabebetea te mwakuri bwa e na kona ni karinaki te mwane aio n te *Account* ao ko aki nako n anaia n te aobiti, ti na kaunga naba te itera ane Tia Babaire, ma e kanga ngaira arora ake iaon aba nanona a kanoai aia *form* mai iaon aba ao e kanakomaiakaki ngkane ao tao e na bon *take time* Tia Babaire, ma e aoria bwa ti na kaunga naba te itera aio, eang,

I taku bwa te bwai ae kakawaki Tia Babaire ti auia n reitaki n ibuobuoki ibukia ara botannaomata, tera ae a kainanoia n aron aio, bon iai te kainano Tia Babaire mai iroun te botannaomata inanon biriakinan te bwakamwane Tia Babaire, ao I taku bwa e a mataata aio iroun te Tautaeka a tia n roko unimwane tabeman iroumi, ngaira ti kubanako tia amwarake, ti katawanou ao e a bon roko naba are temanna ao ebu, e kainano n un te bwai ae riki Tia Babaire, ao iai raoia ake a bon nakoimi Tia Babaire bwa tao e kairianako Taan Tei ake tabeman, ma a kawa te botannaomata Tia Babaire ti na riai ni baronga raoi ara waaki n te aro bwa e reke irouia are e riai n reke ao a kukurei aki kainano aki baki aki rawawata nanoia Tia Babaire, au katekeraoi nakon te Beretitenti ao te Tautaeka inanon karaoan tibwangaia aio tera ngke e kona ni barongaki riki ao ngaira ti nang tauraoi ni ibuobuoki man ara itera ibukia kain ara abamwakoro, e rabwa Tia Babaire ao I boutoka te kaoti.

H.E Taneti Maamau:*Point of order*

Tibiika: Te Beretitenti te *point of order*

H.E Taneti Maamau: Aika uoua, N na ti kaeta ana rongorongo te Tia Tei mai Arorae ae karineaki, kanga e oti ao tao bon maroro naba tabeua ake aekakin maroro aikai, are tia bukinaki bwa ti anga te kaetieti, e a bukinaki ngkai te *Cabinet* bwa e anga te kaetieti nakoia Taan Mwakuri ao e kakibaia, bwa aikai mwanewen ana taeka, e a tia ni Kauoman ni Beretitenti te Tia Tei mai Arorae ao kanoan te motinnano ti angania Taan Mwakuri bwa are bon ngaia aika bon mwakuri ti aki ngaira, ao a boboti aia iango Taan Mwakuri ao a kawaerakea aia bebwa rinanon aia

Minita, ao aikai kanoa ae ti na karaoi, riki iaon bwakamwane aikai, ae bon te uaia n reitaki ma Taan Mwakuri ma e a kairua ae tia kakibaia Taan Mwakuri bwa are Taan Mwakuri ngkai ngaia ae a kakaraoi kanoan ara motinnano ao ti kakaitauia Taan Mwakuri bwa bon aia iango Taan Mwakuri, iai tabeua ae ti aki boraoi ni iango ti kona ni manga kaokia nakoia, ma bon angiina bon iai iango bwa are bon ngaia ae na kakoroa nanona ti aki ngaira, ao e ataia te Tia Tei mai Arorae bwa bon ane kawain te mwakuri, ao ngkana e a bukinira bwa ti anga te babaire, e a kairua ngkane ane, ngaia are e kairua ane.

Te kauoua I kabwara bure ngkana tao I aera I ngarengare tao bon iai te bwai ae I ngare iai I a taraia naba, kanga bon ane anuau a raranai au utu bwa ibukina ngke a ewaraki maningareu, ngaia are kanga I a bon ikawai naba n te ngangarengare, ma kanga akea nanon ae I aki ngareakinna e kawa n taku bwa tao I a ngareakinna ke tera, ao N na ti kaitiaka naba are e a bon kainano ni bwaura te Tia Tei mai Arorae nakoira, ao e bon ataia bwa te Unaine arei e touatinaki ke buokaki iroun te Tia mwakuri, ao kanga ti kantaningaia ni kangai, ti na butiko te Tautaeka taraia riki am Taan Mwakuri, e aki bwa are e a bon bwauranira naba man ana moan maroro ni karokoa e toki bwa tao e a kantaningai bwa N na nako n *serve* na te Unaine arei ke tao te Minita ngaia e a *serve* na te unaine, ngaia are N tabetai ngkana ko maroro ko bon tia tiana naba bwa are a rangi ni bubura ana bwaura, e a bon bwauranira neiei ao kai ti aki ngaira ae ti *serve* na te unaine arei, ti kantaninga ae kangai, *; " tabemi naba taraia ami Taan Mwakuri"* nakon ae e a bon bwabwauranira ao n tokina e a reke te iango tao ake a tibwa kauka aia rerio e aera kai e a bon bwaura te Tia Tei ao taraia ngaia a bwainikirina unainen Arorae, ngaia are n tabetai ngkana ko maroro bon babarongai naba am maroro, ao e rabwa.

Hon. Martin Moreti: *Point of order*

Tibiika: Ngaia ao I a ongoa moa iroun bwa e tei naba bwa e tei naba baina bwa e na *point of order* ngaia te Tia Tei mai Abaiang e nakoim moa,

Hon.Betero Atanibora: Tibiika I aki ataia ngkana ko butimwaea au *point of order* ke ko aki ma I kabwara bure bwa I aki *point of order* nakon te tia maroro ma N na *point of order* n ti kaeta ana maroro raou n Tia Tei mai Abaiang ngkana ko kukurei ni butimwaia, e tikiraoi, ian te Rule are 44.

Tibiika: Ngaia ao kanakoa am *point of order* bwa N na ongora

Hon.Betero Atanibora: I ti kaeta ana rongorongo are taku bwa akea bebwa

ae ti uotii n ara tai ni kaembein i Abaiang, bon iai bebwa ake ti uoti ma e kakawaki ngkai I ti kaeka ana rongorongo ibukin am *record* ko rabwa.

Tibiika: Ngaia e rabwa ao e nakoim ngkanne te Minita n te MWYSSA am *point of order.*

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa te Tia Babaire kanga n raonakin are e a tia n taekinna te Tia Tei ae karineaki mai Arorae are rokoia Unimwane ao ngai are a kawarai te Tia Babaire ao niman mwaitia unimwane aikai ao te bwai ae a uotia te Tia Babaire kanga aki butimwaeakia irouia ara *staff* kanga e aki raoiroi aia *customer service* ao I bon karaui nanoia ao kanga a bon ti kangai taraia riki am *staff* bwa anganira naba bwa ti nang ongora ngaira ngkai ae nang ongora iroumi, kanga ane, ao bon te kabwara bure bwa kanga bon akea ara katanoata ae na bwaka te mwane ma tao a bon taneiai n are tao moan te namwakaina ma bon te karautaeka bwa bon ti aki ara kantaninga ae e a na roko a tia n roko irou ao a rau nanoia ao a karabwarabwa kanga ane kanga te moan *point of order* te Tia Babaire.

Te kauoua te Tia Babaire e rawata ake a roko kaara n te aobiti ao ti bane naba ni ibuobuoki ni karekei kantokaia n oki ao ti nanoaiia bwa ti ataia ao bon ti aki ara kantaninga ae ti na weteia ni kangai, banemai bane mai, ma are bon ngkai kanga bon te inga inga irouia ara aomata are a bon mena a bane naba n roko n tangiria bwa e uara e bwaka ao e kanga ao e kanga ae kam bon noria n ara aobiti e a bon kuri naba n onrake ni katoa bong bwa are tao e bon koaua e korakora tangiran tao te buoka aio te Tia Babaire ao ti nora bonganana ao kainanoakina irouia ara botannaomata.

Te kabane te Tia Babaire ibukin tao ana kangaanga te Tia Tei ae karineaki ae te Unaine ae tao e anaaki ana mwane are tao e anaki ana mwane kanga irou e aki rekereke ma te baronga bwa are e a tia ni barongaki bwaai ni kabane ma tao anakin ana mwane ae ngaia are tao e kona ae tao iai aika tao bon ana koraki ake anaia ao tia ibuobuoki n nora ane bwa tia ibuobuoki ma te *Finance* bwa e na riai n taraki bwa tera ae riki n ana mwane te unaine are e mwaneweaki n te tai aio, kanga e aki reke ian ara kantaninga ae te baronga bon te bwai teuana ao are te kangaanga ae e taekinna tao bon te bwai teuana ma tia kakaea buokan ane te Tibiika ao e rabwa.

Tibiika: Ko *point of order* te *leader*

Hon. Tessie Eria Lambourne: An kabwara te bure ibukin mwakoron te Tua are e mwaneweia te Tia Tei mai Abaiang ma tao e bon raoiroi naba bwa are aei taekan te kabowi are ko aki riai n taekinna , ko rabwa.

Tibiika: Antai arei,

Hon.Betero Atanibora: 44(1), noria

Tibiika: Iraua ngkoa te Tia Tei

Hon.Betero Atanibora: 44(1), aron te taetae-ni-kawai n te Auti

Tibiika: 44(1), ao te moan are ko angai ngaia are tao I a tibwa taraia ao ngaia taekan te mena, 44(1), Ngaia tao e bon *refer* nakon mwakan te Tibiika, e kona ni katoka te tia taetae ngkana arona bwa aki *relevant* kanoan ana maroro nakon te bwai are e taekinaki, ma tao ko bon *point of order* ian are kaetakin ana maroro are ibukin te bebwa are kanga ko tangiria bwa kona ti kaetia bwa bon iai te bebwa ae kam uotia, ti ane, e raoiroi.

Hon.Betero Atanibora: *Point of order* te Tibiika

Tibiika: Ngaia e nakoim

Hon.Betero Atanibora: I kabwara bure bwa I bon tangira ngaira tanan maroro aika a bon oi oi n aron are e taekinna raou n Tia Tei mai Abaiang kanga I a bon aki nora koaua bwa are ngaira aika ti kaembein i Abaiang ao iai *pamphlet* akana ti uoti ae akea koauan ana maroro are e taekinna n te Auti n Tei aei, e rabwa.

Tibiika: E tikiraoi bwa are kam a bon, ngkoe ko bon taekinna bwa iai te bebwa a ongo kain Abaiang ao raom n Tia Tei are e taekinna bwa akea te bebwa, akea te kangaanga a bon ongo kain Abami ao a bon baireia i bon irouia bwa engaa ngaia ao e ngaa ae ti aki, ao e tikiraoi, ao I a kanakoa moa nakon te Tia Tei mai Nikunau are temanna bwa e a nang kainano n kateiteia baina mai imwaina ma are I kakangai akinna nakon te maroro, e nakoim te Tia Tei ae ko karineaki Hon. Tauanei Marea e nakoim

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa te Tia Babaire eang ao tao imwain naba ae I kanakoa au maroro iaon te kaoti aio ao I bon reiti naba bwana ni kamauri nakoim *Madam Speaker* ma kain am taibora, te Beretitenti a karineaki ma ana kauoman ni Beretitenti, Minita ao te *Leader* n te kaitara ao Taan Tei ao bon ngaira ni kabane ao n reitaki ma raou n Tia Tei ao ai bon ara abamwakoro ae Nikunau ao tia a kan maurira riki n te bwakantaai aio, kam na bane ni mauri,

Eang ao tao imwain ae I kanako au maroro ao eang I kan kaota naba au iango ibukin te kaoti aio ao I boraoi ni iango ma te Tautaeka iaon kaekan te kaoti aio, tao bon oin teirakeu *Madam Speaker* eang, tao ti bon kan kaota naba bwanaia kain ara abamwakoro kai kanga I taku bwa iai naba mwaneweakia n te kaoti aio, ao eang n aron ngkane are I a tia n taekinna are I boraoi ni iango ma te Tautaeka, ao ni bon aron ae tao ke tao N na aki nang tara ke ni kotea

raoi aron te kaoti ian te kantaninga are e a bon rangi n teretere ana kaeka te Tautaeka iaon tao te taeka ae babaronga ao tera riki, I taku bwa e a tia n nangi ni mataata raoi ana kaeka iai te Tautaeka, tabeua iango tabeua aika ke tao au maroro tabeua ake a karika teirakeu bwa iai naba are e mwaiti karinania ara botannaomata inanon te waaki ni bwakamwane ae nako aio, tao 3 ke 4 ke e nako riki mwaitin te karinan ae a mena inanona ngkai ara botannaomata, iai ake a tia n reke aia mwane iai ake a tuai reke aia mwane tao iai ake a tia n reke aia mwane ao e aki eti ke tao e tuai n koro ke iai ae iai araia ao iai akea te mwane, ke tao manga kareana ao tao a mwaiti riki, ao ngkane eang, I bon tuai naba n rangi n ongo raoi irouia ake tao a tia n reke aia mwane ae tao a nangi ni kainano n te bwakamwane ae nako aio, e bon eti ae aki rotaki aikai, a rangi ni kakaitau, ngaia are ane bwanaia ae ti kan karokoa naba inanon te kaoti aio bwa a rangi ni kakaitau, tao n reitan te bwana ni kakaitau ake a tia n tabekaki, eang ao e koaua ni mwakoron te kaoti aio ao tao a bon koteaki riki te koraki akana a tuai bwaka aia mwane bwa tao bon ngaia riki aika, ngaia aika ti taku bwa a korakora riki nanoia ni bubuti nakon te Tautaeka n aron ae ti bon namakina ngaira irouia kain ara abamwakoro, a reitaki nakoira n tuangira e na reke ningai ara mwane, eaera kai akea arara, kanga akea raoi te taeka ae kangai, '*Kan ongora iroun te Tautaeka e aera e aki babaronga raoi aron ana bwakamwane',* kanga I taku bwa akea tabeaiangaia n ane am a ti tabeiaiangaia ara botannaomata bwa e aera e aki reke araia e aki rin araia , a rangi n tabetabe nanoia n ane, e reke ara mwane ke e naki, ngaia are I taku bwa ane bukin teirakeu ngkane bwa I nangi ni kan karokoa naba bwainaia tao i bon iroun te Tautaeka, te koraki akana aki reke aia mwane, n aron ae tao e a bon ti a n ataia te Minita e a rawata ara tai n reitaki nakoina, nakoia kain ana aobiti, ana Tia koroboki, iai tanan *list* are e a tia ni karokoa te Kiraaka nakoira ngaira ana Taan Tei Nikunau ni kauoman, ti a tia n rangi ni bubuti buokaia ao tao n aron ae noraki, eang te moan bwakamwane e koaua ae kananokawaki bwa are ti teningaun tabun, ngaira naba i Nikunau ti teningaun ma aman, e aki kanakoaki te bwakamwane bwa are ane bukina.

Man te kauoua ni bwakamwane a kakaitau kain ara abamwakoro ae Nikunau, onobubua tabun ae e a bwaka ana mwane, ngkane ake a tuai ni bwaka aia mwane ae ngaia ngkai a teimatoa kanga ni bu bubuti bwa a bubuti buokaia nakoira bwa ti na karekea buokaia man te MWYSSA bwa tera ngke e waekoa naba n reke buokaia ao e rin araia ngkane n are imwina, ara kantaninga bwa kateniua ni bwakamwane e nang bane, e nang bane ni kabane, ngaia are angkoa ikane kanga e na roko te

taeka are tao te taeka ni Kiribati teuana are e na toki te ngoo, ngaia are irou ngai ngkane kanga te kaoti aio, ma e koaua tao ti bon maroro aikane ngkai ao tao te wiiki ae na roko ke te wiiki ae are imwina ao e a toki te ngoo, ngaia are kanga tao bon te kantaninga naba bwa akea naba nanon raoi are kanga ti nang kotokoto ni kangai ao ni kangai ma te bwai ae nang bon bane bwa ara kantaninga bwa e nako te bwakamwane ae imwina aio ao a nang bon bane araa, ane n aron otara, a nang bane ara ni kabane ake ti a bane n tia ni karokoi rongorongo ma kan buokakia inanon bain te MWYSSA, ngaia are kanga reitan naba tao au maroro tao bong aika nako, ao eang te ingainga bwa are ara botannaomata ngkai are a tiku ngkai inanon te kantaninga ae ai te ingainga, ao e na bon toki te ingainga aio irouia ake ti a tia keiaki ngaira ara Taan Tei ngaira ni kauoman ni biriakini buokaia, eang ao tao bon reitan riki ngkane n aron taian maroro ake kanga a tabetabekaki naba ao n aron ongongorau ao kanga I ongo naba ae kangai nakon te Tautaeka, *'bwa are e na kanga koa nang kai betaotaoa,'* kanga irou kanga e a mena taningau iai bwa are ni bon ongongorara tao bon man moan te wiiki ni karokoa ngkai ao e rangi n tangiraki te Tautaeka bwa e na kabanei ana motinnano ni kanakoi ma tia manga ongo ae kam a kaibetaotaoa, bwa are e koaua are e bon oti bwa e na bon riai n teutana imwin teuana ao ti karabwa ana kaeka te Tautaeka nakon taian tabeaianga bwa are e koaua iai te tabeaianga n taainako ao inanon te waaki ao bon iai naba te taeka are bon akea tokin te tamaroa, akea tokin te tamaroa, ngaia are tao e koaua tao n te Kaoti aio tao e aki rangi ni botau ma barongan ana baronga ngkai te Tautaeka bwa are e koaua n aron ae kataia ni kabwarabwara te Tautaeka iai ana baronga ma tao e aki nangi ni kan teke are kantaningaia ao e koaua ao are tao eti are kangai te taeka, onga kanam, ma are tao ti na bon bane n ongi naba ongi naba kanara tao ngkana e totokoaki ara kaoti ti na onga naba kanara, e a manga butimwaeaki am kaoti ti onga naba kanara, e rabwa kanoan te bwakantaai aio ao tao bon bwanaia riki kain ara abamwakoro ngaira ake tia karokoa ao nake a tia n reke aia mwane te kakaitau nakon te Tautaeka ao tia bubuti naba ibukia ngkane nake kanga a tuai reke aia mwane, e tuai reke buokaia tia bubuti nakon te Tautaeka, te Minita ma ana Taan Mwakuri kam a kakoroa nanon aio bwa e aonga n ae toki te ngoo, ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa Tia Tei ao I a kanakoa nakon te Tia Tei mai Maiana Hon. Vincent Tong e nakoim

Hon. Vincent Tong: Ko rabwa *Madam Speaker* kai ko karekea au tai ni maroro iaon te kaoti ae tamaroa aio,

ma tao imwain ae I waaki ao tao e kakawaki moa te kamauri, bon te kamauri nakoim ma kain am aobiti, te Beretitenti ma ana kauoman ao *Cabinet*, Taan Tei, taan ongora ao tao kain Kiribati ni kabane aika kam ongora, kam na bane moa ni mauri,

Te karabwarabwa ae moan te bati nakon te Tia Tei ae karineaki mai Banaba ibukin ana kaoti ae moan te tamaroa, I karabwaia naba taan maroro ibukin aia ibuobuoki aia maroro iaon te kaoti ae tamaroa aio, eang kanga ngai naba e nang korakora nanou ni kan maroro iaona ma tao N na kabwara bure kai I tibwa maroro bwa are I bon karaua n ongongora bwa are ngai kanga au *summary* ke kanga *analyses* iaona kanga e kangai, e rangi n rarabwa angia kain Kiribati ake ana riai ni bwaka aia mwane aio e rabwa, e a tia ni bwaka ma iai tabeman aika tuai bwaka, I taku bwa ngkane ikai bwa ngai I maroro ibukia nake tao a tuai ni bwaka bwa tao ibukin ane N na kaota au *position* ti iaoia nake a tuai bwaka, kanga i boutoka te kaoti aio, I taku bwa kanga n tokin te tai ti bane n *agree* ma tao ti ti *disagree,* ke ti bobuaka ni iango iaon te taeka ae aki barongan raoi te baronga te taeka ane, e aoria tao I a katuka te taeka bwa kangai ngai ti aki te tia kabwara taeka I aki rangi n raoiroi naba au taetae ni Kiribati ma e aoria ae bon wakinako iaon maroro aio.

Eang e nang korakora te maroro iaon te kaoti aio ke tanan *similar aspect* bwa are iai teuana ke uoua ake a tia nako mai imwaina, ngai naba iai au titiraki iaona, iai naba tabeman aika titiraki aika kanakoa aia titiraki iaona, ao I taku bwa iai naba te kaoti are e butaki ao iai riki ae imwina kanga te *similar case* ke te *issues* ae ti taetae iaona, am eang te bwai aio bon koauana raoi kanga te *ongoing exercise* ke te waaki ae kanga e bon riai n *complicated* ngai naba i *admit* iaon ane, ti aki tao ti na kabo tao ti na anga te kabotau ae uarereke, ae kanga tao te kangaanga tao 100% ao ngke ko na oreia nakon tao aomata aika mena i *Fiji* ko na kaokia, tao 1000, kaokia nimangaun, kabwara bure kanga ti te katoto ae uarereke, ao n tokin te tai ai akea tanan kan kaokaki mai Biti aio ae kaokoro, te bong aei a bane ni bwaka aia mwane ao ningabong ao tao iai kaara aika manga motirawa nanona e kee te mwaiti arei, ane tao te *scenario* teuana, manga te *scenario* teuana tao teniman kaara aika motirawa ma ngaia ningabong ai manga tao 100 ake man nimangaun ma ruaman, man 59 a manga kibara te ririki are 60 kanga e na *fluctuated* n taainako te ware aio ao kam bon ataia bwa Kiribati naba teuana kanga ana *youth pase* ke mwaitia ana roronrikirake e rangi ni korakora, e kona n ae te bong aio tao 40 tengaa mwaitia tao tanan *youth* ake imarenan 18 ao 59, ningabong e kona tao e kibarake bwa are e rangi

ni bubura kaei, ngaia are ibukin ane a rangi ni rawata tanan kangaanga ao ngai I taku bwa ara *contribution* aikai ke ara taeka ni ibuobuoki a rangi ni ibuobuoki naba nakon te Minita n te MWYSSA ao ana Taan Mwakuri, eang tao N na manga anga naba te katoto ae uarereke bwa are iai naba ngkoa ngke I mwakuri n te *Housing* ao te *Loan Scheme* ae ti karinna, te *System* e tiku ma are e *depend* iaon te *data* are ko kakarinna, ao e a bon roroko naba te kangaanga ae kaokoro, ngaia are ko a manga *input* bwa ko aonga ni kona te aeka n *scenario* ane e aonga n reke, ma tao ti ibukin am rongorongo te Minita e aoria I a kai reitaki ma ngke tao ma kain am tabo ni mwakuri ibukin aio tao temanna au Unimwane N nang mwananga nakomai ao e a kareaki naba taningau iroun temanna au Unimwane kanga e nang taotaona n nano ao e aki naba *complain* ma kanga tao I a bon noria bwa ai bon tabeu tao tabeka naba ana kangaanga aikai, ana kangaanga ngkane teuaei kanga e a manga kaokoro, I a tibwa ongo te aekaki aei, e bwabwaka ana mwane e bwabwaka ana mwane i Maiana ao e bubutimwaea i Maiana, ngkai I taku bwa kam bon bae n ataia bwa iai aia Maneaba kain au abamwakoro ae a karaoia ngkai ao ngaia teuaei temanna unimwane e kanakomaiakaki bwa e na tararuaia ataeinimwane, te bwai ae riki bwa tao e rereke ana mwane ao e a nanaki irouia ana koraki ao tao e karebaiakaki nakomai, te *issues* ngkane bwa kanga tao bwakamwane n taai aika nako tao nake taan butimwaea ana anaia a manga tuangaki, ai akea am mwane ikai bwa ane e a kaokaki nako Tarawa ma te Minita I aki ataia raoi koaua raoi te rongorongo aei I tuai n *investigate* bwa tao e kona tao a manga nang riaon te *smart* kain te Kauntira ma I aki naba bukinia ke tao te tia butimwaea arei ke te tia anaa te mwane tao e manga karea te karaki, ti na aki naba anga bwa aio te *example* ae bon ngaia raoi ma kanga *likeness scenario* kanga aio naba teuana te bwai ae kanga tao te bwai ni katamaroa nakon te *Exercise ongoing* aio, ao ibukin ane are I bon tia n taekinna bwa I boutoka te kaoti aio I kan karabwa riki te Minita n te MWYSSA ibukin te mwakuri ae moan te tamaroa aio, ti na aki naba mwaninga ana Taan Mwakuri ao bon te Tautaeka, eang a rangi ni kukurei iai au botannaomata kain au abamwakoro ma ti tao te taeka ni kauring, ngaira ni kabane a bane ni bwaka ara mwane ma tao ti temanna mai buakora ae e aki bwaka, ti bane ni kukurei ma teuare temanna ngkane ae ngaia ane e *left behind* ngaia tao ti boutokan te kaoti aio ti ibukia nake a tuai bwaka, ti kabwara bure ngkana tabetai titabo ma tia bon *complaint* ke tia bon tangitang naba n taainako ma ti nang kanga aomata a manga roko, te Tia Tei tabeka arei, tabeka arei, tao au

kabanea ni maroro iaon aio bwa tao I kabwara bure ngkana I *streamline* ngkana *repetitive* ke I kaokioka te rongorongo tao teuan te *example* n airaon are e taekinaki angkoa te *ANZ* ke e a noria bwa tao iai ana kangaanga ma te mwane bwa tao te mwane e a nanako naba nako aon aba e aki tau inanon baina ke tao tera, ao tao e a reke aia iango, tao ti nang karawata aia *account* aomata, ane naba *part of the streamlining* bwa are bon ngaira, ngkami ao tanan *other stakeholders* kanga a *learn through the process* .

I kan karabwa naba, I taku bwa e rangi ni kakawaki naba bwa N na karabwaia taan maroro iaona bwa tao a rawata taan maroro ae I aki kona n *quote* nia ni kabane ma tao I kan karabwa naba te Tia Tei mai Butaritari ibukin ana maroro, ni irekereke ma te *voting* , are te *voting* are nake a karina araia ibukin te rinerine ao nake a manga kabai araia ibukin tanan *benefit* , e rangi n eti ae ko taekina , ngke tain te rinerine ao ti tengaa tabun mwaitia taan rinerine ma ibukin te *benefit* ma tai raraoma kain Maiana ti aki ti ngkami bwa I taku bwa e bon tabangaki iaon Kiribati, bwa are e aki naba bwa are bon te *self interest* bwa are aomata tao aki rangi n *interested* antai ae na otinako ke tao tera ao akea naba te *reflection* iaon te Tautaeka n ane, ma kanga bon aroia aomata akane *part themselves* ataia bwa iai te mwane ao ngaia are e nang tauraoi, ao man taeka aikane I ti kan karabwai riki ngkami ibukin ongorami ao i butimwaea te kaoti, e rarabwa te *Madam Speaker ,*

Tibiika: Ngaia am *point of order* te Kauoman ni Beretitenti

Hon. Dr. Teuea Toatu: E nang rabwa ana maroro te Tia Tei mai Maiana I ti kan kaeta ke tao I kan mataata riki te rongorongo are angkoa te koaua are akea te mwane inanon bain te ANZ, te mwane ngkai inanon bain te ANZ e nang rawata ma ngkai ana kangaanga te ANZ e nang tangiria bwa e nang *off load* te bwai ane te mwane ni kanoa, ma te kangaanga naba bwa e aki kona n anganira bwa akea naba te Bangke iroura, ane ngkane ao e rabwa.

Tibiika: I a nakon ngkane te Minita ae karineaki Hon.Ribanataake Tiwau e nakoim.

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa te Tia Babaire ao tao imwain ae ti wakinako ao e koaua tia roko ni banen te wiiki ao tia bon tabeka bwanara ni karabwarabwa nakon te Atua ae maaka n ana tangira are e a tia n raonira ni moa man moan wiikin ara waaki ni karokoa ae ti a roko n te kauoua ni wiiki ao ara kabanea ni bong aio Tia Babaire, tia neboa te ATua n ana tangira ma ana akoi nakoira ni kabane, ao imwain ae I waakinako te Tia Babaire I a reita naba te bwana ni kamauri n

tamaroan te bwakan taai aio, I a reitai ma raou n Tia Tei mai Nikunau ni karokoa aia kamauri kain Nikunau nakoim Tia Babaire, te Beretitenti, te kauoman, Minita ao ngaira Taan Tei ni kabane, aia kamauri kain Nikunau nakoimi ni kabane n tamaroan te bwakantaai aio kam na bane ni mauri.

E koaua e a rawata te maroro iaon te kaoti aio ao tao te moan bwai eti e a tia ni kaota ara iango te Minita are e kaeka te titiraki aio bwa are ti aki boutokaia, tao bukin tera Tia Babaire kai ti aki boutokaia, kanga e bon tangi buaka tabekana, e tangi buaka Tia Babaire ao I aki kan manga okiri taian maroro ake a tia n taekinaki ma I taku bwa e rangi ni mataata bukina kai eaki butimwaeaki aron te maroro aio *Madam Speaker* ian tabekana ae kanga e aki tangiraoi te Tia Babaire ao I taku bwa ti nora nanon te Minita n te MWYSSA ma ana Tia koroboki ma ana Taan Mwakuri bwa e bane korakoraia ni kataia ni kakoroa nanon te kantaninga aio ao ti bon bane n ataia bwa are ai tibwa te moan waaki aio *Madam Speaker* , ao inanon te moan waaki ao bon iai bwaai aika kona n riki, te bwai ae N na kabotoa au maroro iai n tamaroan te bwakantaaia aio *Madam Speaker* te karabwarabwa ao N na uota aia karabwarabwa kain au abamwakoro ae Nikunau ni karabwa te Minita ma ana Taan Mwakuri n noran te konamaki ribuakon taian kangaanga aika kaitara ma ngaai, ngaia are kanga e na uarereke te bae N na taekinna Tia Babaire ti te karabwarabwa bwa e ngae ngke tao iai angabuaka aika noraki, taian iremwe ke baikara ma ti karabwarabwa bwa e bwaka, te bwai ae kakawaki ae ti na kabotoa ara iango iai bwa e bwaka ao e na bwaka ao ana bane ni bwaka bwa ti aki naba are kanga e na aki bwaka *Madam Speaker* , ao I taku bwa ti bon ataia bwa are ara motinnano ke ana motinnano te Tautaeka aio *Madam Speaker* ao ti na kamatoa nanoia ara botannaomata bwa e na bwaka, a bane rongorongo ao e koaua ae n tabetai ti taratara n aron are e taekinna raou ni Minita temanna mai Tamana, ti taratara man te kirati ae tia bon taku ao ngaia e mabubu te kirati are ti taratara iai, I aki kan manga kaoki rongorongo *Madam Speaker* ma I taku bwa te bwai ae kakawaki bwa ti riai n taekinna te Tia Babaire te karabwarabwa, ti na karabwarabwa bwa e koro nanon are ti iangoia bwa e na karoaki, tao e koaua iai angabuaka iai baikara, a tia n taekinaki ma e kakawaki bwa ti na karabwarabwa *Madam Speaker* , ti na karabwarabwa bwa n aron are tia n taekinna te Minita n te MWYSSA e noraki bekumwakaia ana Taan Mwakuri ni ikotaki ke moa mai iroun te Minita nakoia ana Taan Mwakuri, e noraki te beku mwaka te Tia Babaire, ao ti riai n anga bwanara ni karabwarabwa, tao e koaua iai angabuaka iai iremwe iai rana riki ma e bwaka, ao kakoroana ane e na

bon koro nanona, bwa ti aki te bwai ae e na aki koro nanona te Tia Babaire, ngaia are I taku bwa ti a riai ni kabotoa ara maroro kanga ara maroro ni karabwarabwa ao n aron are e tabekia te Tia Tei mai Banaba e bon angabuaka te Tia Babaire bwa e aki nora kainanoia ma bekumwakaia Taan Mwakuri e moa naba mai iroun te Minita, ao te Tautaeka aio ni kakoroa nanon te bare e kantaningaia bwa e na karaoaki n reitaki ma ana Taan Mwakuri, I taku bwa tia rangi n aonikai n ara maroro te Tia Babaire, bwa ti nora kainanoia ana Taan Mwakuri te Minita ni kataia ni kakoroa nanon te bare e baireaki, ao tao e koaua bwa are te moan waaki te Tia Babaire, ao ai antai ae e tiaki, ai antai ae karaoa ana waaki ao e a bon bane naba n nakoraoi, bon iai kabwaka ae ti na nori Tia Babaire ma tera ae tia taekinna inanon ara Auti aio, bon akea naba noraia Taan Mwakuri e a moa naba mai iroun te Minita, te Tautaeka te Minita ma Taan Mwakuri ni karabwaia bwa e koro nanon are ti kataia ni kakoroa, tao e koaua ti aki ni kabane ma are e na kakoroaki nanoia ni kabane, ao tia rangi n onikai te Tia Babaire bwa ti a bon kaka buakaka naba n akea ara karabwarabwa nakoia Taan Mwakuri are ngaia e toka iaoia te amo aio, ao ti kabuakaka te waaki, ngaia are bwanau n tamaroan te bwakataai aio Tia Babaire, te karabwarabwa ao I a uota aia karabwarabwa kain au abamwakoro ae Nikunau tao e koaua e rawata te ngurengure, ma e bwaka, ao n tokin te tai ane e na bon bane ni bwaka, e a tia ni kabwarabwaraki bwa e na aki, ngkana arona bwa e aki bwaka tao ni banen te namwakaina aio, ti a manga roko n Tianuare n te ririki ae boou e na bane ni bwaka, ma te bwai ae ti riai ni karabwarabwa iai te Tia Babaire aia konamaki ma aia kakamwakuri te Minita ma ana Taan Mwakuri ake a tia ni kataia ni kakoroa nanon te bwai aio, ao ti riai ni karabwarabwa iai te Tia Babaire ma norakin te maroro mai moana ni karokoa ngkai bon akea naba norakia Taan Mwakuri ake a kainano, n aron are I a tia ni kabwarabwara I aki manga kan taekinna te Tia Babaire, e kuri n ae 24 te aoa, 24/7 Tia Babaire, ao I taku bwa ti ane N na kauarerekea au maroro te Tia Babaire N na anga au karabwarabwa nakon te Minita ma ana Taan Mwakuri are a tia n keiaki ni kakoroa nanon aio ao e na koro nanona te Tia Babaire, ti aki te bwai ae na aki koro nanona, ma ai tera ae e a taekinaki ae e a uotaki nakomai, n aki noraki Taan Mwakuri ake a bekutata ibukin kakoroan nanon te kantaninga aio, ngaia are a bane maroro te Tia Babaire ma tera are N na katurua iai au maroro te Tia Babaire N na karabwarabwa nakon te Minita ma ana Taan Mwakuri ni kakoroan nanon ae na waakinaki, ti aki te baere kanga e na toki ngkai, n aron are kanga e a tataekinaki ni kabun rereaki ian Maneaba, bwa ngkane e toki Ritembwa ao akea

naba e aki manga bwaka te mwane ane, e kairua te rongorongo ane Tia Babaire ma I taku bwa ti a riai ni karabwarabwa ai tibwa moan te waaki, eti naba te rongorongo are kangai bwa e aera e tuai roko nukan te ririki ae na roko ao awai naba aekakin rongorongo aikai, tia tibwa moana taonakin te waaki Tia Babaire, tataninga, ngkana e roko nukan te ririki ae na roko ma aki koro nanon bwaai aikai, eti tabeki ami kangaanga, e a tibwa moanaki te waaki te Tia Babaire, ao I taku bwa ae ti karaoia te kabane n tamaroa ian bon tarakina bwa aomata ngaira bwa ti aki ngaira tanan *robot* are ti na mwakuri 24 te aoa, 24/7 te Tia Babaire, bon aomata ngaira n aron are e tia ni kabwarabwaraki, ao ti keiaki ni kakoroa nanon are ti a tia n taekinna nakoia ao ni motinnanoia nakoia ara botannaomata, ngaia are I nanokawaki te Tia Babaire bwa n tabekan te kaoti ae tabekaki mai iroun te Tia Tei ae rine mai Banaba, ti bon totokoia ian taekinana ae tabekaki ngkai bwa e aki noraki aia konamaki ma aia kakamwakuri te Minita ma ana Taan Mwakuri ao te Tautaeka ibukin kakoroan nanon te kantaninga aio, inanon ongongorau ma ngke ingabong ni karokoa ngkai bon akea naba te bwana ni karabwarabwa te Tia Babaire, ao aki nora, ai warea ngke a tiku a mena n aia *shoes* te koraki aika Taan Mwakuri aika te Tia Babaire bwa ana bon nora raoi ao akea te bwana ni karabwarabwa nakoia, ma ai bon ti kabuakakan naba te waaki, ngaia are I nanokawaki ao ngaia are au maroro aio N na bon aki maroro te Tia Babaire ma I a teirake N anga bwanau ni karabwarabwa nakon te Minita ma ana Taan Mwakuri, ao I nanokawaki n taekinna bwa I aki butimwaea te kaoti aio ao ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ngaia tera am *point of order* te *Leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: E rabwa Tia Babaire ao N na karautaeka nakon te Minita bwa tao I aki ataia tao e aki ongo ni kabane kanoan te maroro iaon te kaoti aei bwa e taku bwa bon akea naba te karabwarabwa mai moana ni karokoa ngkai, ao I taku bwa I ti kan kaeta ane, ti karabwarabwa, ti karabwarabwa ma I taku bwa te aki barongaki ti bon kotea ngaira te Tautaeka bwa are aei tabena bwa are e mena n te kain tekateka n te tai aei, ma ti karabwarabwa I kan kaeta ana maroro te Minita bwa mina nakeke a tibwa ongora naba n te rerio ana taku bwa ai bon akea te karabwarabwa irouia aia Tia Tei, ao I taku bwa e aonikai naba ana maroro te Minita ae karineaki ao e korakora angina, e rangi n ang ang ana maroro ao ti na butia bwa e na buta ana taeka te aonikai bwa e nang kairua, ane ai bon te kairua, bwa ti bane ni karabwarabwa ma te aki barongaki ti kotokoteiko ngkoe te Tautaeka, ma ti karabwaia Taan Mwakuri bwa

ngaia ae a nang mwakuri korakora, tia butiko e na kaeta ana maroro te Minita ae ang ang aei, ko raba.

Tibiika: E raoiroi bwa are e nakoim te Minita iai te bwai ae ko kan taekinna

Hon.Ribanataake Tiwau: Tao e koaua kanga n ongongorau n te maroro ao kanga bon akea naba kanga te bwana ae tangiraoi nakon te MWYSSA ngaia are bon ane, I tiku iaon au koaua ane akea te bwana ni karabwarabwa nakon ana babaronga te Minita n te MWYSSA ma ana Taan Mwakuri

Hon. Tessie Eria Lambourne: *Point of order* te Tibiika

Tibiika: Tera am *point of order*

Hon. Tessie Eria Lambourne: I Ti kan kaotai n aron am babaire te Tibiika te Tia Babaire bwa ngkai kai e a taetae te Minita koa kariaia te *point of order* iaon te *point of order* bwa are e manga kaeta kanoan te maroro , I taku bwa ane kona riai ni kamatoa am babaire te Tia Babaire, ngkana ti aki kukurei ngkana iai aika kaka riaiakaki bwa ana *point of order* iaon te *point of order* , ao taiaoka bwa kabaranta riki am babaire, ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa *Leader* , I taku ngai bwa ko nanonna are e na ti teirake ni buta ana taeka arei, ngaia are kanga ko taekinna bwa ko bubuti ngaia N na anganna bwa e na ti buta ana maroro are kanga akea te kakaitau, ngaia I kaokia iai nakoina, ngaia e nakoim,

Hon. Tessie Eria Lambourne: *Point of order*

Tibiika: Ngaia e nakoim

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire, ao ngke ko a ongo ae bon te bwai teuana ae e taekinna ko riai ni katekateka naba ao ni kauringa bwa ti aki ane ko angan iai ko rabwa.

Tibiika: Eti am mena bwa N na tuangai ma are ngke e reitianako N na bon tuangai ni kangai, kona ti kaeta am maroro bwa a bon bane ni kakaitau ti bane n ongo, N na taetae nakoina ma are koa bon *point of order* ma akea te kangaanga, I aki kariaia te *point of order* iaon te *point of order* ma I ti ibukin kan tuanga bwa e na ti buta ana taeka are e na aki taekinna bwa akea ae kakaitau bwa kam bon bane ni kakaitau, kam maroro kam kotokotea te baronga ma tera ma n tokin te tai kam kaitau, ngaia ane N na tuanga ma e raoiroi bwa are a ongo Taan ongora ao e a nakoim, ngaia tera am *point of order* Tia Tei mai Abaiang.

Hon.Betero Atanibora: ko rabwa *Madam Speaker* ao I ti kan kariko nakon ana *point of order* naba te *leader* n te Kaitara bwa are ngkane e

point of order ao e a kona naba ni karaoa bon oin ana maroro are e bon taku ngaia are I taku bwa am babaire kanga akea burena, ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao I taku bwa te bwai are kabwarabwara are e bwaurai iai te *Leader* tao ibukin au babaire are akea te *point of order* iaon te *point of order* ma ngai I ti karaoa arei.

Hon.Betero Atanibora: *Point of order* ko riai n aki bwauranaki *Madam Speaker* ngkana ko bwauranaki ao e aki raoiroi ane.

Tibiika: E raoiroi e tikiraoi, kanga bon au taeka ane ibukina bwa eaera, e bon aoria ngkana I kabongana bwa are tao aei au maroro ae I kabongana ikai kai I tekataka ikai ma tao e aki nanoraoi ngke I a manga angan te Minita bwa e na taetae, ao Ngai I anganna bwa I tangiria bwa e na kaeta are ana maroro bon iai te kakaitau irouia taan taetae ni kabane, bwa are tao e bon otiotinako te Minita bwa tao iai tabena naba ae nako ni karaoia ao angin te tai tao e aki ongora, ngaia are I kaokia iai, ao I taku bwa akea te kangaanga a ongo taan ongora, ao akea te *point of order* iaon te *point of order* e matoatoa ane, akea ae I kona n anganna, ao ngkane e rabwa te maroro ane ao I taku bwa e nang bon boo 4 ai ti nimaua te miniti ma ngkana iai ae kan maroro, I taku bwa iai riki aika tei baia, ai bon ti teniman iaon au *list* ao ngaia te kaman naba te Tia Tei mai Teraina, ae te moan katea baina ngkane bon te Minita man te Aono n Raina ao Rawaki ae ea maan naba ni kateitea baina ao e a roko ngkai n ana tai, ao imwina te Tia Tei mai Beru ae karineaki are temanna Hon.Batoromaio Kiritian ao imwina te Tia Tei mai Tarawaieta Hon. Harry Tekaiti ao manga tei bain te Tia Tei mai Teraina Hon. Nantongo Timeon, ao ngkane tao ti nang *break* moa bwa e aoria n ae nakoraoi raoi am maroro te Minita ngkana ti oki ao ko a kanakoa naba am maroro bwa ai bon ti 5 te miniti ao mina I a katokiko naba, e nakoim.

Hon. Mikarite Temari: Kabwara au bure I aki maroro ma I kangai, e tikiraoi ko a baireia, au tai ko angan moa te Tia Tei mai Beru are temanna bwa ngai I a bwaina are imwina,

Tibiika: A ngaia nanona ngkane tao ngkana ti oki ao I angan te Tia Tei mai Beru bwa ti motirawa moa ao ngkane ko oki ao koa bon maroro naba I aki manga katokiko, bwa ngkai mina e a boo 4 I a manga katokiko ao ko a kawa ngkane e aki nakoraoi am maroro, ngaia are ao e aoria naba n ae kanga ti manga *cool down* imwin ara maroro n te bwakantaai aei, tia motirawa moa ibukin ara *Afternoon tea* ao tia manga kaitiboaki ikai ni iteran 4, tia *break* moa.

MOTIRAWA NI KATOKI TAKA

Tibiika: Ngaia tia reitanako ara maroro are ngke ti bwara ibukin ara *break* ao I a kanakoa ngkoa are I taekinna N na kanakoa nakon te Tia Tei temanna ae karineaki mai Beru Hon.Batoromaio Kiritian e nakoim.

Hon.Betero Atanibora: *Point of Order* te Tibiika.

Tibiika: Ngaia tera am *Point of Order*

Hon.Betero Atanibora: E aki *quorum*

Tibiika: Ngaia ngkai ko tangiria *call te quorum* taiaoka. Ngaia ngkai e a bon koro te mwaiti ae kainnanoaki ian ara *rules* ao ti nang waaki. I angan te Tia Tei temanna ae karineaki mai Beru Hon.Batoromaio Kiritian e nakoim te maroro.

Hon.Batoromaio Kiritian: Ko rabwa Madam Speaker ao n raoiroin te bwakantaai aei ao I a tabeka bwanau n reitai ma kaain abau ae Beru n anga te kamauri nakoim te Tibiika, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita, te Mataniwi n te Kaitara ao ai bon ngaira Taan Tei inanon te Maneaba ni Maungatabu kam na bane ni Mauri.

E koaua te Tibiika I kan taetae naba ni kaota au iango n te kaoti aei, are I boutoka aron ae I kaoti au iango bwa I karautaeka n aron tabekana n te tai aei ian koaua tabeua aika I taku bwa te baronga n te tai aio iroun te Tautaeka tao e bon aki *possible* bwa tao bon iai kanoan te tai irouna are e na kataia ni kabirimwaka. Ma I taku bwa man te tai aei ni karokoa tokin te ririki ao tao e kona n nooraki anne ngkanne ao tao ngai temanna ae I butimwaia bwa e nang aki konaki ni karaoaki te baronga bwa kona manga tautaua ke ni kababanea te aomata ke te Karin ara ao tao e na manga kabanea naba nukan te ririki ae na roko ao tao e na bwaka te mwane ni itiaki ao e na butiraoi ana waaki te Tautaeka ke e na aki.

Ngaia are kanga I noora kanga aki riain ke aki boutokan ngkanne te iango aei bwa te baronga n taina aio tao e aki riai moa iroun te Tautaeka. Ngaia are e kataia riki ni kabaiti bwaai aika e taku bwa kanoan ana waaki bwa a raoiroi riki ao ana kabwaia riki iai te botanaomata. Ngaia are I taku bwa au koaua teuana iaon te baronga n taina aio bwa tao bon iai bukina ae raoiroi riki nakon are e na katitiaia ake tao a bon aki kan kabaei araia ana katitiaia n tataningaia ake a bon tautaui aroia. Ngaia are I taku bwa tao aikai ngkanne tao rikin aio bwa e kona ni karaoaki ao e a tangiroa te aba iai irouia tabeman, irouia kaain ara botanaomata.

I kakoaua naba te Tibiika bwa n aron te bwaka mwane ae noraki te moan bwaka mwane ao te kauoua ao tao mwaitia riki ake a tia ni bwaka. Iai aika a kukurei bwa e reke aia mwane

ao iai naba aika aki kukurei bwa e aki reke aia mwane bwa tao e koaua akea araia. Tao bon te te titiraki nakoia ao te kakaewenako nakoia ake e aki reke aia mwane bwa e aera. Tao a bon tia ni kabaei araia ke tao a bon tuai ao a kataia ni uotarake aia iango n tangi nanoia ibukin aki reken aia mwane.

Ngaia are aikai kataratara tabeua ake bon ngaira ake ti bon kona ni manga tirirekei ao n rinanoi ara kanganga ke aia kanganga ara botanaomata, bwa tera raoi bukina bwa e aki toka araia. Ngkana e koaua bwa a tia ni kaman anganaki te tai ae abwabwaki te kabae ara aio e abwabwaki taina, ao ngkana tao a bon aki kakoaua bwa e na bwai te iango bwa e nang bwaka te mwane ke e aki ao tao a taratara mai kiraroa. Kanga e rawata te kataunaari ae ti kona n taratarai, nakon are tia kabotoa bwa e aki raoiroi ae karaoia te Tautaeka.

Ngaia are I taku bwa te bwai ae I noria bwa bon tera bukina ngkana ko a bon tia ni kabaea aram, ao e aera bwa e na aki nako. Tao iai rekerekena ma te tia kabae ara ke te *Agent* tao inanon te Kauntira baikara riki. Tao ti na bon riai ni kakaai ara anga ao ni kakoauai bwaai aikai bwa tera te kanganga. Ngkana e koaua bwa a roko n te tai teuana ao e a *pressured* iai Taan Mwakuri ao te Tautaeka bwa e nang kanga ni karini araia tao ti inanon tenibong ke uabong ae tao 10 tabun te ngaa te aomata.

Tao ngke arona bwa e ti kabwaka te abamwakoro teuana ao tao e na nakoraoi. Ma ngkana e nang kabwaka mai Makin nako Arorae ni karokoa te Aono n Raina n te tai teuana, ao I taku bwa aikai kantaninga tabeua iangoi ao I taku bwa aio e riki bwa aikai bon kanganga ao tao e koaua a tia n aki nang ongotaeka tabeman nakon te babaire bwa a taninga te kabanea n tai ao a tibwa biriakini aia mena. Anne teuana te Tia Babaire ao I nang kukurei naba irouia kaain abau ae Beru bwa n te moan bwakamwane ao e katanoataki n te rerio ao I tareboon nako buuki e a tia ni bwaka te mwane ikanne, ao e katanoataaki bwa e nang bwaka nakon te Kanimabong ke te bong are e nako. Ao kaain Beru titebo ma akea te bwai ae riki a bon rau, bwa tera? te bwakamwane ngaia e nang barongaaki raoi ngkai e na karauaki ni katanoataki mai tabon te kaawa nako tabona. A baronga aroia n te aro bwa ana aki bwa e koaua tao iai taian kanganga are e a bwaka te mwane, ao a roko ake a roko ao akea aia bwai.

Ngaia are I noora te kantaninga ae tamaroa irouia kaain abau ao e aoria ngkana tao e mena ma aio ae I noria ao e titebo ma a bon ibuobuoki bon irouia ao a kangai tia kabwaka nakon tao uabong imwin rokon te

mwane ao a karauia ni kaongoia aia botanaomata.

Ti aki ti teuana te tai ae reke aio bwa e a manga bwaka naba te mwane, I a manga reitaki naba nakoia e uara te mwane? Kai akea te bwai ae riki, ngaia a manga bon karaua naba ni barong ate tai are ana rau iai ao aa mweraoi iai nako n anai aia mwane.

Ngaia are I taku bwa aikai naba itera tabeua bon iaon ara abamwakoro ngkana a bon kona ni mwakuri raoi ao ni ibuobuoki Kauntira n aron noran aia kanganga kara ao antai riki ake ana ririanna te tabo ae raroa ao tao a roko ao e koaua aki rin araia ma tao a bon ataa te bwai ae a karaoia Taan Mwakuri, ake ana rawei araia aomata iaon te abamwakoro ao tao bon ataa aia kanganga bwa tao aki nako aia ara. Ngaia are aki nang kabaitia naba aron ana mwane te Tautaeka bwa e na bwaka ao ngaia ngkanne a manga bon tinetineia, ni bon barongaia raoi aia koraki kara ke taan anai mwane.

Aikai itera naba tabeua aika a nang kakawaki, ngaia are man aio ke ibukin aio ao kai akea tao te tangitang ao akea noran aio bwa te kanganga iaon au abamwakoro ao I taku bwa I a karau taeka ngkanne n aron te tabeka aio, ma te bwai ae nang kakawaki irou bwa N na kakaitau N na tabeka aia kaitau kaain abau ae Beru n te bwai ae tia ni waakinaki bwa e kakawaki riki kanoan te tai are e reke are e a bwaka n te tai arei ao tao ake a bon tuai ti aki te bwai ae e na aki bwaka. Bwa n te koaua ni koaua n rokora naba i Beru imwain te bwaka mwane ao ti kantaninga te titiraki ae abwabwaki ae kangai, e uara te mwane e na bwaka ni ngai, ma ti moantaai ni kanakoi ara taeka bon ngai ma raou n Tia Tei ae temanna bon taningaia. Ao tao e koaua ni bon anuaia naba kaain te aba tao aki rangi n taraia bwa e bwaka ke aki tia mate ningabong.

Ngaia are I taku bwa bon te bwa ae riki, kakoauan are tia taninga are e a wakinna te Tautaeka ao tera are e na riki e na kabwaka tia ongora. Ngaia are I taku bwa a nang boutoka naba are e waakinaki bwa I taku bwa te raka ao te waaki ae boou inanon ara waaki ke inanon ara Tautaeka. Ngaia are aikai naba I nang kakaitau naba iai bwa kanga akea te beroro ke te karongoa mai abara, ma ngkana iai ma aki kan kaongoai bon aia bure a ongora n te tai aei ma are bon akea te rongorongo, tia bora ti kangai ao ti kangai, ngaia are I bon tabeka naba ae I noria ae I taku bwa tao aia koaua naba bon irouia.

Ngaia are I nang kakaitau naba n te tai aei bwa e reke naba te tai n aron te waaki ao e titebo bwa ti kona naba ngaira Taan Tei ao kaain ara abamwakoro, Kauntira ni bon nikoia naba ara aomata, inanon kanganga ke bwaai aika a karaoaki ake ti taku

bwa ti kona ni ibuobuoki iai. Eng anne rongorongon au abamwakoro n aron te kabwaka mwane bwa aki ira taian te kabwaka mwane a manga otoi aia tai are ana katanoata mai tabona nakon tabona ao tao e aki ngkoa ao tao a bon kaongoia naba ke tao bon mai irouia ko a noora naba arau bwa tao n taai ake ngkoangkoa ke tao e moan bwabwaka te mwane ti roko ao e aki bwaka ti roko ao tao ai bon te kanganga ae ti a tia n noria ao a *learn* mai iai ao ko a mwananga ma koa noora naba arau ngkana iai ke akea.

Ngaia are I taku bwa man aia ibuobuoki naba ara botanaomata ke taan anai mwane ke taan bwaka mwane ao I taku bwa aio naba te bwai teuana tabera ngaira ni kaungaia bwa tera te waaki ae ti kona ni buokia iai.

Ngaia are aio naba ngkanne are I nang boutoka naba aio bwa e na ibuobuoki nakoia kaain ara abamwakoro bwa ana aki kauekeaki bwa e a bwaka te mwane ao ngaia e a bon aki taubobonga raoi aron aia waaki Kauntira n aron kanakoan araia aia aomata nako Bairiki ke te MWYSSA ke baikara riki. Ao tao a bon atai akanne ao ngaia are a bon manga rinanoi ao a manga bon karaoi aia babaire itinanikun akanne.

Te koaua teuana ae kakawaki naba bon te koaua irouia tabeman bwa are e koaua iai tao aki onimakinan te bwai aio bwa e na kona ni karaoaki bwa e na bwaka ke e na aki, ngaia are aki nang kabirimwakai naba n aron are ana waekoa n nako n anai aia mwane. Ma tao iai naba te kataratara bwa ngkana e koaua bwa e a bwaka te mwane ao kai tia ongora irouia ake e a reke aia mwane.

Ngaia are anne naba te koaua n taraia te botanaomata n aron aikai bwa kanga iai tabeman ke abamwakoro tabeua, ke n taabo tabeua a teitei ni kiraroa bwa aki kan waekoa n ana te bwai are iai koauana ke akea. Ma a kataia ni karekea aia koaua ao ngkana e a koaua bwa ai bon ngaia bwa e a bwaka e a roko ana mwane anne ao kanga e kuri kamama, are kona kerake ao ake aram. Ngaia are aio naba bwa ngaia e bon uarereke naba aron kanga te kanganga aio bwa ibukina bwa e bon kuri kanganga naba n ara katei bwa akea aram ao koa manga okirikaaki. Ngaia are tabeman a manga kamanena te aekaki aia ataei ke aia mena nako noori arara bwa iai ke akea, Ngaia are tao aio naba ngkanne bukina ae kanga tao e bebete naba aron te kanganga aio ao noran aio irouia bwa aki nang moanibwaia ana katanoata te Tautaeka.

Ma e ngae n anne ao e koaua bwa e bon riai n ataaki bwa e koaua ae kaain taan kabwaka mwane ao naake e na reke aia mwane I taku bwa anne ngkanne ngkai a noria bwa e a nakoraoi ao e a bwaka ao I taku

bwa nakon te tai ae na roko kai bon te moani waaki aei ao tia rangi ni butimwaea kanga te bwai ae riki ao ti kantaningaia bwa e na nakoraoi nakon taai aika ana roko. Teuana naba te bwai ae kanga e noraki naba inanon te waaki n ara abamwakoro te bwai ae aranaki bwa te mata n taratara, ngkana kam ataa nanon te mata n taratara ke kam aki bwa ko ana am mwane e uarereke e uarereke ao ngke e a bwaka teuana te tai bwa ko aki ananaia ao tao e a bwaka bwa $1 tabun te ngaa ko a mata n taratara bwa e otinako naba ana bwai teuanne.

Ngaia are kanga ai aron te katikutiku bwa bon ti aki ngaia anne oin maeuia ae a maeu iai. ma te bwai n raka mai iroun te Tautaeka ao a nang butimwaia ao a nang kaoti nanoia ni kukurei n akea aia kanganga. Ao man aikanne ao I karautaeka moa nakon te kaoti. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ao ko rabwa te Tia Tei ao I a manga angan ngkanne te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawateinaieta Hon.Harry Tekaiti e nakoim.

Hon.Harry Tekaiti: Ko rabwa Madam Speaker ao tao n te bwakantaai aio ao tao I anga moa au taeka ni kamauri imwain ae I waakina au maroro iaon te kaoti ae tabekaki mai iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Banaba. I a bon rimoa n anga bwanaau ni kamauriko te Tibiika, n reitaki ma te Beretitenti, Kauoman ni Beretitenti, Minita te Leader n te Kaitara ao ai bon raou n Taan Tei, au abamwakoro are e ongora ao ai Kiribati ae bwanin n tamaroan te bwakantaai aio kam na bane ni Mauri.

Tao imwain I kanakoa au maroro Madam Speaker ao I a bon rimoa naba ni karautaeka nakon te tia tabeka te kaoti bwa I totokoa naba te kaoti aio. Ian bukina Madam Speaker bwa aio bon irantangaan te bwai are I a bon tia naba ni kanakoa au maroro te kataumwane tao ngkoananoa are ni bon kaineti riki ma te mwane ae kabwakaaki n te tai aio ibukin boutokaan aroia ke bwaka mwane ni kabane ake a reke are kanoan ana motinnano te Tautaeka n te tai aei. Ngaia are tao tabon teirakeu n te tai aio n aron ae I kabwarabwara bon irantangaan n aron are I a bon tia n taekinna ngkoananoa bwa te bwana ni kakaitau nakon ara Tautaeka aio.

Tao e koaua tao ni bon tein naba te kaoti ao kanga e kaota te tabeaianga n aron aki barongaan raoi te bwaka mwane aio. Ao ngai temanna ae iai te koaua irou ae I taku bwa bwaai ni kabane iai aroia tao I kan kaoka te koaua n aron ae tao te kateitei ao tao n aron katean te Maneaba, ke tao te Auti ao ngkana kona katea te bwai aio ao ti aki are tao ngkai ao e a tia naba. Bwa iai te koaua ke taeka ae

te uaroko e na bon karauaki ni uarokoaki teutana imwin teutana. Bwa tera bwaai akeke kanoan te uaroko akanne, I taku bwa a mwaiti kanoana.
Ao ngkana ko uaroko nakon ko waakina te uaroko ao n tokin te tai e na bon tabwanin ke e na tia kanga tao te kateitei ke te Maneaba are kanga inanonna riki n au maroro n te tai aio, bwa I anaia bwa au kabotau Madam Speaker.

Ngaia are tao anne te koaua ae I a bn teirake ao n anga kanga au kaunga nano nakon te Minita ao I a karautaeka naba nakon te tia tabeka te kaoti n aron are I a tia n taekinna n te moantai. E koaua I bon titiraki naba inanou bwa bon angina taan maroro man te itera arei, I kakoaua bwa e angii te kaitau ma kanga I kuri n aki ongo ae kaitauaki te Minita ma e a ti kaitauaki naba te Tia Koroboki, ma Taan Mwakuri n te MWYSSA.

Ngaia are tao anne teuana are kanga e bon tabeaianga iai au kantaninga bwa tera bukina ngkai a ti kaitauaki. Nanona iai te nano ma e onoti te kaitau Madam Speaker, tao bon iai nanon anne tao ti kona ni kangai bwa tao nakeke te Tia Koroboki ma kaain te aobiti ikekei are tao a kakukureiaki bwa ngaia naba taan rinerine nakon taai aika ana roko. Ma tao e koaua te Minita are ti aki ngaia bwa are te Minita rabwatan te Tautaeka ngaia are kanga tao bon te kai ni kataere ke te bakarere n te kaoti are tao bon e oioi bon te Tautaeka. Ngaia are N na karautaeka nakoim te Minita ae karineaki n te MWYSSA bwa tao bon iai nanon maroro ke te kaoti n te tai aio ma e koaua N na kamwaneko naba bwa koa butimwaia ibukin te waaki ibukin am Tautaeka.

Eng, kanga bon ti aikai aika I noori ao tao e koaua e reke naba ao I kan teirake naba n anga bwa kanga e reke naba te tai aio kanga te *opportunity* iroura ni manga tao ni manga bubuti riki nakon te MWYSSA tao ngai naba temanna ae nang mwaiti au riiti ae kanga I a tibwa manga bon karini naba ibukin tuoakin araia ara koraki ake bon akea ngkoa ma tao a bon tia ni kanoai te naan *form* ma tao iai te kanganga bwa a tuai rin araia nakon nakon te *data* ao tao e reke naba te tai aio n anga bwanaau ni kaunga te Tia Koroboki ae bon ataia bwa bon iraua naba rorokou irouna n nikiri araia kaain au abamwakoro ake I taku bwa a tuai bwaka aia mwane n te tai aio.

Ma teiu naba aio I a bon kawenea bwa te bubuti te mangori bwa tera ngke a kibaraki naba aikanne ni kabane n aron tia ngae n roroko inanona iroumi. Ao e koaua I bon kan kaitau naba bwa are aio bon te bwaka mwane ae boou ao ti bon ataia bwa kanoan te motinnano, ao n aron ae ngkana bon te bwai ae bon akea mai mwaaina ao ngkana e a kuba

naba ni manga reke iroum tao n te ririki aio ke tao eng tao e bon aki taneiai n rereke mai mwaaina ao ngaia e a reke naba ngkai, ngaia I taku bwa akea riki te bwai ae kona taekinna ma kona bon ti kakaitau n aron are kanga a bon tia naba n taekinna au botanaomata nakoiu n aron rorokou irarikia.

Ngaia are tao e koaua bon akea katamaroa tabeua ti na aki rangi ni ienikuria te Tautaeka bwa tao ni mwemweka ara kaoti n te tai aio ni ienikuria ao kanga tao e koaua e rangi n tangi buaka kanga tao bon ngaira naba ti aki mena inanon te nakoa ke ti aki mena inanon te MWYSSA ma ti ongora mwanen te *motion* n te tai aio ao e titebo ma kanga e a karika naba kanga ara namakin ae kanga ti na aki moa boutoka te kaoti n te tai aio. Man au taeka aikai tabeua Madam Speaker ao e koaua are I a kawenea riki te bubuti nakon te Tia Koroboki ae bon mena irarikira e bia riki kabirimwaka ao aron ara bubuti are ti kawenei n te tai aio ao ti ataia bwa e korakora te babaronga raoi iroumi ara kantaninga bwa kanoan am babaronga ngkoe te Minita ae rangi n nakoraoi ao kanga ti noria e nang tikauarerei am babaronga n te tai aio, au kantaninga bwa Tarawateinaieta e na rinnako ao e na baiti tao tangitangia n aron are I uotia n te tai aio.

Man taeka tabeua aikanne Madam Speaker ao I a totokoa moa te kaoti n te tai aio ao ko rabwa.

Tibiika: Ngaia te Leader n te Kaitara tera am *Point of Order.*

Hon.Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Tia Babaire ao kanga I a mimi bwa e titebo ma kanga a kaokoro ara bowi ae ti tekateka inanona te Tia Babaire. Bwa I kaeta naba ana maroro te Tia Tei ae karineaki temanna mai Tarawateinaieta, are e taku bwa bon akea naba te karabwarabwa naba teuana nakon te Minita. I aki ataia ngkana e bon mena ikai te Tia Tei ke tao e aki ongo kanoan te maroro, e nang tiraua kanoan te maroro ae te kakaitau naba nakon te Minita. E raoiroi ae a bon kakauongo raoi taan maroro te Tia Babaire bwa kanga tia moanna ni mimi bwa tao a bon memena irarikira ke tao a kan aki ngaia a kona n taekin taeka aika a bon taekinaki ao ngaia aki ongo. Ma ti kaetan anne bwa e aoria n ae eti te ongora. E rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Butaritari kona *Point of Order*

Hon.Tinian Reiher: Te Tia Babaire bon iaon naba ana *Point of Order* te Leader, kanga I aki nang tatabe ma te *Point of Order* ma ibukina bwa kanga e a okioki ae titebo ma kanga akea karabwakin te Minita bwa are ngaira ti teirake ni karabwa te Minita ao te Tia Koroboki ao Taan Mwakuri.

Ngaia are e aonga n ae bon eti raoi bwa are ti kaawa bwa are ti maroro ao tia bukina bwa ngaia ti aki kakarabwa te Minita. Ma eng ti anne ae I kan mena iai.

Tibiika: Ngaia e rabwa te *Point of Order* ake uoua ao I a kanakoa ngkanne nakon te Tia Tei ae karineaki mai Teraina Hon.Nantongo Timeon e nakoim.

Hon.Nantongo Timeon: Ko rabwa Madam Speaker ao bon te moanibwai bon te kamauri moa n te bwakantaai aio nakoim Madam Speaker ma am Kiraaka ao kaain am aobiti ni kabane, ke te Beretitenti ma te Kauoman ni Beretitenti, kaain aobiti, Minita ao ngaira ni kabane ao taan ongora ao ai kaain Kiribati ni kabane kam na bane ni Mauri.
Ao e koaua Madam Speaker eng te moanibwai I bon riki n teirake bwa iai ngkoa naba au titiraki ibukin naba kanga te *issue* aio are I kaotia n au titiraki ao e a tia naba ni kaekaaki ao e rabwa te Minita, bwa kanga aki bwakan ao I aki ataia bwa e a tia ni bwaka ngkai aia mwane au koraki i Teraina ke tuai bwa are te naan *form* n aron are I taekinna a tibwa roko ke tao a tia n roko ngkanne ke a tuai. Ma e koaua Madam Speaker I taku bwa te bwai ae uneakinaki ngkai nanon te kaoti ae aki barongaan raoi te katauraoi tao nakon te kabwaka mwane.

Ao e koaua tao e taraa n tangi buaka nakon te Tautaeka ao tao riki nakon te Minita, ma are akanne bon bwaai aika ti boo naba ma ngaai n ara abamwakoro, a roko aomata iroura ao aron teina bwanaia anne nakoira. Ao tao iai tabeman a raoiroi aia taetae ao tabeman, ngaia are tao anne bukina are e uotaki te kaoti aio ni bon teina naba ae e roko mai irouia te botanaomata. Ao e koaua e nang uarereke au maroro Madam Speaker ao te Auti bwa a bon tia ni bane n taekinaki bwaai ni kabane, e a tia n taekinaki man ara itera ao aron tao aki butimwaeana iroun te Tautaeka. Ma N na rimoa ni karabwa te Minita ma ana Tia Koroboki ana Taan Mwakuri ni kabane are a tia n anga aia tai ae moan te korakora, ao au kantaninga bwa e ongo te Tia Tei mai Tarawaieta bwa mwiina e taku bwa I aki karabwa te Minita.

Ngaia tao ko bon ongo te Tia Tei kee ko bati n rabwa te Minita ma am koraki ti ataia bwa a mata uraura, ma e aera n aron ae I taekinna e na nang uarereke au maroro iaona bwa are a bon tia n nako man ara itera ao man te itera arei ma I ti kan kaota bwanaia kaain Teraina, tera ngke e mwannanoaki naba aia kanganga aio ao nanon te kaoti aio irou, kanga ngke ko anganai te mwaaka te Tibiika bwa N na tia moti iai ao irou e a *draw.* Bwa kanga bon titebo nanona bwa are ti uneakina aio ngaira ibukin tangi buakan tao

kanoan ara kaoti, ma te Tautaeka e tangi naba nanona bwa tao e tangi buaka nakoina. Ma kanga ni bon aron ngkai ti kakauongo ao bon ti teuana te bwai bwa ti bon bane ni kakaitau ibukin te mwane aio, ma ti te bwai teuana ae ti uneakinna bwa aki rokon raoina n te tai are ti anganaki iai taina ae na bwaka iai.

Ngaia are ai bon te bwana ni kakaitau, N na aki taua te tai bwa iai naba kaoti akana imwina, au kantaninga bwa kaain Teraina a bon bane n ongo naba ngkai ao e a tia n anga bwanana te Minita bwa e na buoki ngkami ni waekoa ti kakaitau naba nakon te Minita n aron ae I a tia n taekinna ma ana tia mwakuri are e a tia ni bane aia tai ao ara kantaninga bwa e na nakoraoi riki barongakina nakon te tai ae imwaina. Ao ti ataia bwa e nang abwabwaki te kawai tia bubutiko te Minita kana kanam bwa are bon anne bwanaa naba are ti anganaki mai irouia ara aomata tia manga uoti nakomai.

Ngaia are man bwanau aikanne Madam Speaker ao ngkai ai bon te kabanea ni bong ni bowi aio Madam Speaker ao I a ikotai ma kaain au abamwakoro ae Teraina n anganiko Madam Speaker ma am koraki ni kabane, te Beretitenti ma te Kauoman ni Beretitenti, ami tia mwakuri ni kabane, kaain Kiribati ni kabane. Te katekeraoi nakoimi n te Kiritimati ao te ririki ae boou ko bati n rabwa ao I buoka te kaoti.

Tibiika: Ngaia ko buoka te kaoti ao I a kabanea ngkanne iroun te Minita Hon.Boutu Bateriki ao e nakoim te maroro.

Hon.Boutu Bateriki: Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa te kaoti aei te Tia Babaire bwa ti kan kaota naba bwanara n anga ara maroro iaona te Tia Babaire. Ao e koaua te Tia Babaire ti bon ongongora naba ngkai ti tekateka n te naan maroro ao ti bon karaua n taraa nanon te kaoti aei te Tia Babaire ao e bon rangi n teretere bwa kanga e titebo ma e kaota aron te tabeaianga iroun te Tautaeka aei te Tia Babaire. Ao tao e koaua te Tia Babaire ti bon kakaokoro ni iango ngaira n tatabemaniira nako ngaira Taan Tei aika a karineaki.

Ma e koaua tao ngai te Minita temanna ae I a tia N na nakonako iaon abamwakoron tao mai tabona mai Meang nako Nuka. Ao I bon nang mimi naba n te naan ma maroro kai roko n aba aikai te Tia Babaire ao e titebo ma e nang korakora ti te titiraki. Ao a bon taku aia taeka, *tera ae riki n te iremwe n te mwane*? ao I karaua raoi ni kabwarabwara te Tia Babaire, e koaua ae bon aron te moan bwaka mwane ngkana arona bwa te naan *scheme* ke te naan waaki aika a boou n ana waaki te Tautaeka ao a bon

karauaki raoi ni barongaaki imwaina. Ma kai e koaua bwa te mwane aio te Tia Babaire are ana mwane te botanaomata e bon karauaki raoi ni barongaaki n te tai aei.

Ti kakoaua bwa ngkana iai te rimwi teutana ma te bwai ae nang kakawaki aron nikoan kabwakana, bwa are ngkana e kabwakaaki ma e nako ao ai bon ana mwane naba te botanaomata ae e na iai te kanganga iai. Ao bon anne te bwai ae na riki ao bon aia titiraki te botanaomata ae a nang titiraki, e aera ngkai e tuai man bwaka te mwane aei? Ti kabwarabwara iaon aba ngkai ti roko iaon aba ao bon akea aia raraoma iai.

Angina bon te naan Kauntira a rineaki irouia te botanaomata ao I bane ni botaki ma Kauntira ni kabane ao I karaua ni katerea aron rimwin te bwaka mwane man te MWYSSA. Bwa e koaua ae aron kabwakaan te mwane te Tia Babaire e bon rangi ni matoatoa naba ti aki kabwakan tao tera, bwa are ana mwane te botanaomata ao ti bon ataia bwa ngkana ti kanakoa ana mwane te botanaomata ao e nang kanganga aroarona.

E nang rawata kawaina ao e rawata raoi aron tarakina ao n tabetai temanna te aomata e na kona ni *claim* tao iraua ana *claim* tao e na kona tao te bong ni bung ke tao tera te Tia Babaire are e na karauaki raoi n taraaki. E rangi n rawata bwaai aika ana barongaaki raoi iroun te Tautaeka aei. Ngaia are tao N na bon teimatoa ni karabwa te Minita ma kaain ana aobiti ae te MWYSSA bwa I taku bwa a tia raoi ni karaoa raoi tabeia, a tia n rinanon raoi karaoan aia bwaka mwane are ti aki te bwai ae e a bon kabwaaki naba n aki akaka, bwa are aikai te naan bwaka mwane ae e nang kanganga aron nikoan kabwakana, bwa are ana mwane te botanaomata ae I taku bwa ngkana e kanakoaki ao I taku bwa e kanganga manga kaokana.

Ngaia are I taku bwa n te tai aei ti na teimatoa ni karabwa te MWYSSA are ngaia ae tabekina te itera aei. Ao tao e bon koaua ae bon rawata te titiraki, ma ngkana ko kataia ni kabwaranakoa te Tia Babaire, ao e na bon nang teretere ao n ota irouia ara botanaomata. Ma are tao e koaua bwa e kabwara buakaaki n tabetai te Tia Babaire, bon arona ngkana ko bon kaokoro ni iango ao e bon kaokoro naba aron am kabwarabwara ibukin ana bwai te Tautaeka.

Ngaia are I taku bwa e oti man te itera aei bwa are n te itera are teuana bwa are karauaki kanga a karekea bwa ai ana kanganga te Tautaeka aei, a karikia bwa kanga ai te kanganga ae nang bubura. Ma ngke bon te mwane ae na waaki ao e na bon *pay* nakoia te koraki ake e na riai ni *pay* ao ngkai e taekinaki bwa ai te

kanganga irouia kaain ara abamwakoro ni Kiribati. Ngaia ai bon te kanganga ae nang roota aron maeuia kaain Kiribati ke te mwane ae na bwaka. Te mwane ae bon teimatoa ni mwakuriaki ao are e na waaki ni kabwakaaki ni karokoa te tai aei ao tia bon angan te MWYSSA moa ana tai te Tia Babaire, I taku bwa anne te bwai ae nang kakawaki ti anga teutana te tai nakon te Tautaeka bwa e na bon kabwaka. E na karaua raoi n tirobaea aron ana kabwaka mwane bwa e uara e bwaka ia aron rinanoan te naan kainibaire ibukin te bwaka mwane te Tia Babaire are I taku bwa e nang kakawaki naba bwa e na kanakoaki ao e na akea te kanganga ibukin ana mwane te botanaomata te Tia Babaire.

Ngaia are e koaua n te tai aei te Tia Babaire, ao tao e koaua te Tia Babaire I a bon tibwa waerake naba n te *weekend* ae nako teuana te kaawa i Tarawateinaieta iaon Nuatabu ao ngke I mena inanon te Maneaba aei ma kaain au Tiim man te Tautaeka te Tia Babaire ao a teirake unaine ao a roko ni katikatiki n te maie ao tao e koaua a katikai naba n te tai aei unainen te kaawa aei. Ao ngke a katikai ao a nang tabeka aia taeka ni karabwarabwa ao a taku ai rabwara naba te Tautaeka aei, ai rabwata te Tautaeka aei bwa ngaia te Tautaeka aei ae ngaia ae tia tibwa kabwaia irouna. Ao ngaia anne teuana aia taeka kaain au kaawa ae Nuatabu i Tarawateinaieta, ai rabwara te Tautaeka aei bwa ngaia te Tautaeka tia tibwa noora aron te kabwaia, ti a tibwa noora te maeu ae e a boo birotora n ara mwane are te mwane are ti tuai man bobo iai mai mwaaina. Ai rabwara te Tautaeka aei, ao anne aia taeka unaine ae I aki kona ni mwaninga inanon te tai aei.

E koaua ae I bon nang mena ao ngai I bon tuangia e koaua ae tao a nang kaota kukureia unaine aikai ao a rangi ni kimarimari ngke e roko te Tautaeka, bwa are e koaua e a kaoai tao n nakoau n Tia Tei ao tao e koaua are I Minita n te tai aei. Ngaia are I a manga bon kabwarabwara nakoia ao I kangai, teimatoa raona te Tautaeka aei bwa te Tautaeka aei ngaia are e na kamaeuraoi ngkami ao e na buoki ngkami kaain au abamwakoro ae Tarawateinaieta anne te bwai ae ti karaoia n ae nako te Tia Babaire.

Ngaia are I taku bwa aikai te Tia Babaire ti a tia n noori ao ti a tia ni kakoauai bwa aia maroro ara botanaomata aika iaon abamwakoro kanga bon akea te raraoma n te bwaka mwane aei. Ti te bwai ae I ongo ngkai I buti man Makin nako Abemama ti te karabwarabwa nakon te Tautaeka aei, ti a nang maeuraoi tia nang kukurei ao ti a boo ma bwaai ake tia kona ni kabooi ao n taai akekei ti tuai ni kona ni kabooi bwaai ake ti tangiri. Ma n te tai aei tia nang kakabwaia. Ao e koaua a rangi ni kakabwaia ao anne te bwai ae ti

kaitibo ma ngaia bwa kanga akea te bwai ae taekinaki ae nang buakaka, tao e nang aki raoiroi.

E koaua teuana naba te abamwakoro ae I roko iai Butaritari ao are a bon bowi Kauntira iaon te abamwakoro ae Butaritari, ao I maroro bwa I anga au maroro ngke ti a tia ni botaki ao I a manga bon maroro ma kaain Butaritari, ao I a kabwarabwara are e bon koaua, are te moan bwaka mwane e nang matoatoa arona. Bwa are ti aki te mwane ae ti irabubua te taara bwa irabwi te mirion ae ti na kabwaka ngkai $27 te mirion, ngkana $20 tabun te mirion ke e nako riki ao anne ngkanne koa bon ataia naba bwa te mwane ae ngkana ti na kabwaka $27 te mirion e a nako ara mwane ae nang korakora, bwa ti aki te mwane ae tao $1 tabun te ngaa $10 te ngaa, 20 te ngaa ti aki, bwa $20 tabun te mirion ae I ataia ngkai ae ti taketenna ae ti na kabwaka ma titebo n taraana ao e titebo ma e a roko n te mwaiti ae 40,000 te ngaa ngkai ae te *population* ae man ara *population* ae ti a tia ni kabwaka ae ngkai ae ti nang kabwaka are I taku bwa e a nang riao te mwane.

Ngaia are I taku bwa e nang kakawaki ae tia karaua raoi moa n taraa moa aron ara kabwaka mwane aei te Tia Babaire. I taku bwa te bwai ae nang kakawaki ti nang taraia moa ma ti nang aki taraa ara itera ae tao ti nang kangai, e aki raoiroi ana waaki te Tautaeka aei, e ngae ngke e raoiroi ao ngaira ae ti bon tineia naba. E aki nang raoiroi ana waaki te Tautaeka aei bwa tao aikoa kabwaia iai kaain Kiribati, a nang kabwaia iai kaain Kiribati ao aio ngkai teuana te kabwaia ae a nang kukurei iai kaain Kiribati. N te kabwaka mwane n te MWYSSA n aron ae aia mwane aika aki mwakuri, e teimatoa nanoia kaain Kiribati ni karabwa te Tautaeka aei ibukin noran ao te bwaka mwane are ti taku bwa ti kakoaua bwa e kanganga. Ao e bon koaua bwa n taai aikai te Tia Babaire, e bon nang kanganga te aroaro, bwa te aroaro ngkai n aron te kareke maeu ao aron te kareke tianti. Ngai naba ngkai n au abamwakoro ae Tarawateinaieta, e matoatoa aron te aroaro, e matoatoa aron karekean te maeu ao anne raoi ae ti bon noria n taai aika nako. Ao ti karabwa te Tautaeka naba n ana waaki ae te *small grant* bwa are aio naba teuana kanoan te waaki ae ngaia ae teimatoa n rereke tao aia bwai n akawa ara koraki, tao e reke tao reitan maeuia n aia kareke mwane ke bwaai ni ununiki ao tao itera riki tabeua. Are ti noria bwa e kona n teimatoa n reke aia karekemwane iai ara botanaomata.

Ngaia are I taku man itera aikanne are I taku bwa e reita naba aron te kareke maeu ana waaki tabeua te Tautaeka iai ae bon ana waaki te Tautaeka aei, iai Tautaeka ake mai mwaaina a teimatoa naba ni karabwaaki akanne bwa are bon

kanoan te waaki n Tautaeka te Tia Babaire. Ngaia are I taku bwa aekaki aikai te Tia Babaire ti na angan ana tai te Tautaeka teuana ma teuana bwa e na bon waaki ao e na bon iai kabwakana. Ao e koaua bwa n te MWYSSA ngkai e waaki ngkana ko bon nako n noora te aobiti arei bwa I bon nang tena naba au aobiti ma ngaia, e nang kanganga aron mwakuriana bwa ti aki te bwai n takakaro aron kanakoan te mwane e a bon bwaka naba n teuana te tai e bon nang kanganga arona ae bon nang kanganga.

Ngkana kam nako n noora te MWYSSA n aron te bwaka mwane iai a kaan ae nang reke te kanganga irouia taan kabwakaaki aia mwane, a kaan ae a nang manga un e koaua bwa are ngkana koa tei n te rain arei ao iai ae e a manga roko ao e a mangao te aomata ao tao te number ao tera.

Ngaia are I taku bwa aron naba aron barongaan te waaki n te tai aei e bon karauaki n taraaki raoi aron te kabwaka mwane. I taku bwa ngkana e aki taraaki aron te kabwaka mwane ao bon te kanganga ae na kona n reke e na kona n reke taboron te mwane, ae te mwane ae ti kabwaka ngkai e koaua ae tao $20 te ngaa ke irabwi te mirion e na taboro ngkana e aki tararuaki raoi aron te bwaka mwane.

Ngaia are kanga e titebo bwa I bon nang kaota nanokawakiu n aekakin kaotakin te tabeaianga aio. I taku bwa e nang moantaai aron kaotan te tabeaianga aei bwa I taku bwa tia manga kataia n tuanga te Tautaeka bwa tera ae na karaoia ngkai n te tai aei. Ao I taku bwa te Tautaeka e bon ataa tabena, e koaua ngke e na kabwaka te mwane e bon taraia raoi ao e na karaua raoi n tirobaia ni karaua ni karaoa te *screening* bwa e tera bwaai ake ana bon riai n reke iroun temanna ma temanna bwa e na kaitara aron te bwaka mwane are tera bwaai ake ana kainnanoaki ao e na kaitara aron te bwaka mwane, bwa e na aki taboro te bwaka mwane. E na aki ae tao e na reke tao teniua te tai ni bwaka mwane, ana bane raoi n eti aia bong ni bung bwa e na eti ma aron aia ririki. E rangi n rawata bwaai aika a rinanoaki, ngaia are n te tai aei te Tia Babaire. I karautaeka n aron tabekakin te kaoti aei ae bon nang kaokoro ma aron te bwai are ti kantaningaia n te tai aei. Ao tao e koaua te Tia Babaire bwa man au maroro aikai te Tia Babaire ao I karautaeka nakon te kaoti aei bwa I totokoia moa n te tai aei. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Tabuaeran kona taetae, ao tao I anganiko te kabanea ni maroro ao I a kaokia naba nakon te Tia Tei are ana kaoti te kaoti, e aonga n nako are imwina e nakoim te Tia Tei.

Hon.Tewaaki Kobae : Te moanibwai I a kaitaua te Tia Tei are e tabeka te kaoti aio. Ao I kakoaua bwa eng inanon ara titiraki ke ara kani buokaki n taai aika nako ao I taku bwa e mwaneaki naba inanon te kaoti aei. Ma tao e koaua are e a tia n noria te Tia Tei mai Banaba bwa are aio angana teuana are e na kona ni *well debated* ke e na kauntaekaaki raoi. Ma e koaua bwa ngke arona bwa e aki tabeka aio te Tia Tei ao tao e na aki rangi n reanau, ao tao e na abwabwaki aron kanga te maroro iaona. Ngaia are ti bon anga bwa bwanara ni kakaitau riki bwa ai bon bwanaia naba kaara ma nakeke ana kona n rekereke iaon inanon te kaoti aio, tao te naan *Unemployment benefit* are e na kona n reke nakoia 18 nakon 59 te ririki.

E koaua are a mwaiti taian maroro ake kanga a tia bwa kanoan rarangakin aikai te Tia Babaire bon te tangi n nano ke te bwaebwaeti, ao ti bia kona ni bubutia te Tautaeka bwa e bia kona n noora aio ao n tobwaia nakon ana kabanea n tamaroa. Ma e koaua bwa a taraia bwa ibukin aki tangiraoin tera tao rongorongona ma e koaua bwa ngkana arona bwa akea te babaronga ao e na bon iai te mangaongao. Ngaia e teimatoa au koaua are I kangai bwa ngkana e reke te mangaongao nanona iai te babaronga ae e aki nakoraoi. Ngaia are e bia butimwaeaki iroun te Tautaeka ao ni kangai ao e koaua tao n te tai aio moa tao e aki nakoraoi ara babaronga, tao ti na noria n te tai are imwina, ao ngkai e a bon totokoia naba kanga e riki bwa kanga te rawawata ao kanga te nanokawaki irouia naake a *affected* n te itera aio.

Eng, e na uarereke ae na maroro iai te Tibiika ma N na teimatoa ni irantanga aron te kanganga aio. Bwa are e koaua bwa iaon abau ae Tabuaeran ao e koaua ngke e bwaka te mwane ao e na kakaokoro aron te *payment* bwa are ngaia are I taekinna n au titiraki are e nako, bwa are e kangai bwa are iai are e reke irouia $200 iai are e reke irouia $160, ao iai are e reke irouia eng. Ao akanne akana a kona n riki bwa kanga te babaronga ae e aki nakoraoi, ma ngke arona bwa te Tautaeka ae kangai bwa aio e na bwaka nakoimi te *backpay* aio. Ma e aera bwa e aki kakoroa nanon aio. N na ana taeka ae ti bane n ataia iai ao ti kakoaua bwa man Tianuare e na *backpay* $100 te taara ni uoua te wiiki. Ao anne are e riki bwa te raraa n nano ke te aki rau n nano irouia ara koraki ni kara are a kangai, bwa e kanga ngkai e aki reke iroura aio. Ma ti kaitau bwa te Minita are e kabanea korakorana n anga te kamatata iaon te itera aio ni kangai, e koaua tao naake a taneiai n reke irouia tao $50 te taara ngkanne e na ti reke irouia $200 te taara. Nakeke tao a tia n reke irouia $60 te taara e na reke $160 ao anne are e bia katurua raoi te Tautaeka aio bwa are nanona e a

tia ni birinako man ana koaua are e na *backpay* man Tianuare $200 te tara. Ko rabwa te Tibiika ao I a toki naba ikai.

Tibiika: I a kaokia nakoim te tia tabeka te kaoti e nakoim te Tia Tei mai Banaba.

Hon.Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao te moanibwai N na bon anga moa bwanau ni kakaitau nakoia te koraki ake kanga a tia n tei n anga aia maroro iaon au tabeka ae kanga e na aki kana te tai, ma I kakoaua bwa e a tia n nang taua ana tai te Auti. Te Tibiika ngkana e tauaki n te tai n te aekaki ni maan n te tai aio nanona ti bon noria ao ti namakinna bwa iai te kanganga.

E koaua I kan manga kaoka au *statement* ke au *motion* ae I kanakoa ngkai ae ti maroroakinna ae na ongora te ongora. Bwa tera te bwai ae e a bon nang kamatauninga iai. ao e kangai taekana ao au bubuti bwa kam na ongora raoi *"Bwa te Maneaba aei e kaota tabeaiangana ae korakora n aron aki barongaan raoi kabwakaan aia mwane kaara ao aia mwane ara botanaomata ake 18 te ririki nakon 59 are e a karika te kainnano ao te mwengabuaka nakoia koraki ake aki bwaka aia mwane n te mwaiti ao n te tai are e a tuangaki bwa e na bwaka iai".*

Te Tibiika ao aio mwanewen kanga te tabeka ae ti tabekia man te itera aio. Bwa ngkana kona titiraki antai ngaira ae ti tabekia, ngaira ana tabonibai te botanaomata man ara abamwakoro ae ti mwananga mai iai n nakomai. Ao ngkai tia tabekia inanon te Auti aio nnena aio ke ti aki, kaekana? Nnena aio. Ao ngkai tia tabekia nakon te Tautaeka bwa ti kaota te kanganga. Ngai n au kanganga ngke e a ongo te Tautaeka te kanganga aio ao te bwai ae kakawaki iroun te ongora kona kakaea bwa tera te boto n taeka ae kona boboto iai ni maroro iaona man au tabeka aio ao I kantaningaia bwa te Tautaeka e na riai n *underline* te taeka:-

1. E kainnano
2. E mwengabuaka te botanaomata

Bwa ti na maroro iaon aikai bwa tera kainnanon te botanaomata ae tabekia teuaio n te Auti aio. Kam kakoaua bwa aki mwengabuaka ara botanaomata ibukin te bwai ae kam karioa te maueraoi rinanon anakin aongkoa te mwane ibukia kaara, aia mwane te botanaomata ibukin 18 nakon 59. Aki kainnano te botanaomata? Kam aki namakinna bwa are kam toka n te kaa.

Ao ngai temanna ae I toka n te *bus* ao I a ongongo aio n te *bus* ai iraua ara tai n okiokira te aobiti anne, aio i Betio rokou ngkai i Tarawa I a kaitibo ma maroro ae irou e a riai n tabekaki inanon te Auti aio. Bwa aio te tabeaianga ae ti na kanakoa nakon te Tautaeka ti aki tao ibukin

bwanara, bwa ngkana ti na bwana buaka nakoimi ti bon tau ni bwana buaka nakoimi, bwa are bon raora ngkami ni mwakuri ngaira ma ngkami ti anga ngaira ibukin te botanaomata, ma tera te *subject* ma tera raoi te boto ni iango ae ti na kaai kanga ni ibuobuoki iaona kanga ni buoka te botanaomata. Ti buoka te botanaomata ni kainnano. Ngai irou e aki tobwaaki kainnanon te botanaomata ao mwengabuakan te botanaomata iaon au *statement* aio. Ma kam aki butimwaea ara kaoti ibukin taekana tao n aron tao e koaua are bon ana taetae te abwakati aio. Ma are ngaira iroura ti aki wimakiki bwa I kakoaua ngkami ni kabane ae kam a tia n tei aikai kam bane ni kakoaua bwa iai te mangaongao ao I aki kakewea anne. Ma te bwai ae kam aki butimwaea te *motion* aio kam aki butimwaea n aron taekana ae kanga e biri n abwakati ae kanga e aki ataa te katei.

Ngai irou ti na okira te botanaomata ni iango kam tei ibukin te botanaomata kam bon tei ibukimi ma ami *Ministry,* ao I aki raroanako ma te kakaitau nakon te Tautaeka ngai temanna ae I anga au kaitau nakon te Tautaeka ngkoananoa ibukin te mwane aio. Ma te bwai ae I a karioa ngkai e a tia ara *part* ni kaitau, ma aio ara *part* ni katamaroa. Iai tibwangara ngaira Taan Tei inanon te Auti aio bwa ti na katamaroa maeun te botanaomata. Ma ngkana ko aki tangiria ni kan kamarakaki taningam bwa kona kangai, ngaia ko ti na kangai tataninga bwa are iaon kawaina. Ibukina bwa ngkoe ae aongkoa ko aranaki bwa te tabonibai ibukin te Tautaeka te Minita ke te Tia Tei ngaira aikai a kakanoa kanoan buara, ti a taninga te wiiki ae na roko bwa akea ara kanganga ti aki mate iai teina teimatoa ni maeu. I kan taetae ibukin te botanaomata ae teimatoa n ririanna te aobiti, ae teimatoa n nakonako ian te riringa, ngai irou e a riai tabekana inanon te Auti aio. Bwa e ngae ngke kam taekinna bwa a kukurei ami botanaomata ngai irou inanon au namakin bon ami iango aei.

Bwa ti aki ngkami ae kam ririanna te aobiti, ti aki ngkami ae kam kaokaokaki nakon taian aobiti. Ma tia bwanana n te tai aio bwa tera ngke kam kona n noora riaina. Ngai irou kam a tia n noora riaina ma kam a tibanakoa ae te oioi ni iango ae ibukin kakorakorakin tao te botanaomata ke kainnanon te botanaomata ma mwengabuakan te botanaomata mai tabona nako tabona ibukin ana iango te Tautaeka. Ngaia iai ana iango te Tautaeka ni kaembein ma e koaua, ti na angania nakai aia mwane te 18 nakon 59 ao ti na karioa ngkai kamena $100 te taara ti aki tia kamena moa $50. Ao ngke e a rio te iango anne ao ti aki aia iango Taan Mwakuri n te MWYSSA akea aia iango bwa ana biriaitua ni mwakuri

n aron te *robot,* n aron ae kam taekinna. Ngai irou akea iai iangoan anne ma ngkami ae kam katea kauaia ke karika mwaitin aia mwakuri bwa ana biriaitua n aron aio.

Irou, kam a kataia ni bukinira ngkai bwa ti aki tei n anga te kakaitau nakoia tao Taan Mwakuri ke tao te koraki ake a korakai kanga ni uraura mataia ibukin te botanaomata.

Ti bane n anga bwanara ni kakaitau ma ti noora raoi oin bukin ae e aki butimwaeaki te kaoti ti ibukin teibuakan te titiraki, ma te boto ni iango I taku bwa ti kaai ni botau iai ae I taku bwa e tia n ongora te ongora mai moana ni karokoa ngkai. Aikai taeka tabeua ae I kan taekin ao I kan kaoka riki te kakaitau nakon te Tautaeka te Minita, Taan Mwakuri n te MWYSSA n reitaki ma ana iango te Tautaeka ibukin ana botanaomata kam rabwa, bwa are a maeuraoi ara botanaomata ma te *issue* ke te maroro ke te boto ni iango ae ti taetae ngkai n te bong aio n au tabeka, tao iai te kainnano ao te mwengabuaka iroun te botanaomata ae namakinna inanon *service* ae tamaroa ae waakinaki ngkai. Ngai irou e aki bure anne bwa are ngaira taan beku, ma are e koaua te taeka anne ti na kana kanara bwa are antai riki ae ti na bukinna n aikai. *We all blame ourselves* ti na bon bukiniira ao anne te bwai ae mena bwa *as a Leader* ti na bon bukiniira iai. Ao ngai irou kam na riai ni kangai, e koaua iai ara kanganga ao e bebete ngke ko a ti kangai naba nakon te botanaomata e koaua ani kabwara bure te botanaomata bwa ngai I tei ngkai n te tai aio ao iai au beba imatau ngkai ae I anaia man te BPA ao aio ana bwana ni katanoata te MWYSSA ae moa man te taeka ae kanga ti kabwara buren iremwen te bwaka mwane I aki kan raranga aio ma aio ibukin te Kanimabong 20 n November ae I anaia man te BPA. Ko a nora ngkanne aekakin katanoata e a nako man te aobiti, *we are sorry* ara botanaomata are tia tuangi ngkami bwa e na bwaka te mwane an kabwara moa te bure bwa iai te iremwe tera nanon anne e aki mangaongao. Ngai irou ti na riai ni kaitiakira ma te botanaomata bwa uringa kam rineaki iroun te botanaomata ae kainnano n ririanna ao tei ibukin ami botanaomata aikanne. Ko rabwa te Tibiika ao I boutoka te kaoti aei.

Hon.Martin Moreti: *Point of Order.*

Tibiika: Ngaia te Minita n te MWYSSA tera am *Point of Order* .

Hon.Martin Moreti: Te Tia Babaire I ti kan nakon ana manewe te Tia Tei ae karineaki mai Banaba ae aongkoa ara kantaninga ngaira ake ti tekateka ikai bwa ti kantaningaia taona bwa tia kabwaka n are imwina bwa ti rangi ni kainnano, e rawata iai kanoan buara ma tataninga. Bon

akea naba anne n ara kantaninga te Tia Babaire I a tia ni katereterea anne bwa e rawata te naan *issue* ae ti a tia ni barongaia ao bon akea naba ara iango ao ara kantaninga ae ti na kangai, taonna bwa ti aki ngaira kainnanoa a bon aoria ngaia n takaka ke tao a bon aoria ni kainnano.

Te kauoua te Tia Babaire, bon akea naba ara kantaninga ae ana mwengabuaka, ke tao ana kainnanoa te Tia Babaire bwa bon te bwai ae riki a bon aki taotaona nanoia te koraki bwa ngke bon iai te katanoata bwa a tataninga te katanoata ao bon akea te kanganga. Ao tabera ae taekinna te Tia Babaire ae te katanoata bwa are bon tabera anne ti na bon riai ni katanoata ao ni karau nanoia te botanaomata, bwa are bon tabera anne bwa are ngaira taan tobwa.

Ngkana iai te bwai ae riki ma te iremwe ti na katanoata, angina ara mwanewe te Tia Babaire ti aki kona ni kangai tataninga ma ti karautaeka bwa are bon anne aron te *customer service* nakoia ara botanaomata. E rabwa te Tia Babaire.

Hon.Booti Nauan; *Point of Order* te Tia Tei.

Tibiika: N na angan moa te Tia Tei mai Abaiang bwa e a kaman tein baina bwa iai ana *Point of Order* e nakoim.

Hon.Betero Atanibora: Ko rabwa te Tibiika ao ti kan kaeta ana rongorongo are aongkoa ana kainibaire aio ngaia tia kabiriaituai iai Taan Mwakuri, bon tibwangaia Taan Mwakuri ibukin karaoakin ana *policy* te Tautaeka inanon te tai teuana ma te tai teuana. Ma ara motinnano aio e aki kabiriaituaia Taan Mwakuri, bwa are bon ti tabeman mwaitia a baronga bwa are inanon te baronga teutana imwin teutana. Ma are e rabwa bwa are e a tia n taekinna te Minita ti kaetan te rongorongo anne.

Tibiika: Ngaia te Minita n te Commerce e nakoim te *Point of Order.*

Hon.Booti Nauan: E rarabwa te Tia Babaire I aki kan teirake ma I kan *Point of Order* n ana maroro te Tia Tei mai Banaba e kangai ana taeka, *nanoia kaain abaia nakai are a taekinna ti aki ma bon aia iango.* Bwa antai ngaia ae na kanga n tuangira bwa ara iango nanona e kakeweira, bwa are nanona bwaai ake ti taekini ikai ibukin te bwai aio ara iango ao ti aki aia iango aomata, e bure te aomata aio n ana taeka. Ao e riai n aki taekina aio bwa are I a tia n taekinna akea mwakana n Atua ao e na aki kona ni kakeweira bwa ngaira ti kangai. *Te Tia Babaire aio aia maroro ara aomata ao arei ao arei.* Ao ngaia e teirake n taku ao e kangai *nakai a taku bwa aia iango aomata ma a kewe bwa bon aia iango* ti anne

ae N na *Point of Order* iai te Tia Babaire e bure ae taekinna te Tia Tei mai Banaba ao e na aki kamatoatoa Banaba ni kamwinibaira ikai bwa tao ti a kewe ao ngaia e aera e koaua ao ngaira tia onrake n te kewe. Ao aikai aekaki ni maroro te Tia Babaire ae bure ao e buakaka.

Tibiika: Ngaia I taku bwa e a bon bane ara maroro aion te kaoti aei ao n nang kanakoa te kaoti nano. Te kaoti are e tabekaki n te tai aei n aron taekana are e wene iaon te Ota Beba ao N na kanakoa nakoimi Taan Tei bwa kam na kanakoa ami kaoti nano iaona. Ake a butimwaia ke a kangai eng ao ake aki ke a kangai ti aki. Ao e a nakoia ake aki butimwaia e a totokoaki moa te kaoti.

Ti a nakon ara bwai are imwina te kaoti ane imwina e na tabekaki mai iroun te Tia Tei temanna mai Abemama ao te Leader n te Kaitara Hon.Tessie Eria Lambourne e nakoim te Tia Tei.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Te Tia Babaire ao I kona moa n ti bubuti bwa ngkai ai ti te itera n aoa ao e boo ara tai tera ngkanne taraan anne bwa are e titebo ngkanne bwa I ti tabeka te kaoti ao e kaekaaki ao akea ngkanne te maroro.

Tibiika: Are iai n ara *rules* are te itera n aoa imwin te *adjournment* are ngkana e *move te motion* arei I a manga anga riki te itera n aoa koa *sum up* naba.

Hon.Tessie Eria Lambourne: E na taraa n aki tau bwa are a rawata ao ngaira ti bon bane ni kan maroro.

Tibiika: E kakawaki ae nako am kaoti te Tia Tei kanakoa.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Tao n te tai aei te Tia Babaire tao I a butia ao I a karinna nakon ae na roko. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao I a butimwaea butan te kaoti anne ao ti a nakon ara kaoti are imwina. N na kaokia nakoim te Tia Tei mai Makin antai ae na *Point of Order*

Hon.Booti Nauan: Ko rabwa te Tia Babaire ngkai e buuta ana kaoti te Leader n te Kaitara ao teuanne imwina tia mataku bwa tera ngkanne kanga ti kan ataia bwa are a *pre-empt* naba ngkai kanga aron uotakirakean te *adjournement* mena, ngaia ti na manga kan ongora manga tera ngkanne ana iango teuare imwina ke e manga mena Ko rabwa te Tia Babaire ma ti nang mimi.

Tibiika: Iai au bubuti nakoim te Minita I butimwaea am *Point of Order* anne ao I bubutiko bwa ko kona ni manga kabongana are te Tia Tei kanga antai kangai teuarei ke neierei I a bubutiko ngkana koa manga taetae imwina ao ko kabongana te

Tia Tei. Bwa kanga *in a polite way* nakoia raomi. Ma ko rabwa n am *Point of Order* anne ma n arona ian ara *rule* ao bon iai bwa are te *mover* e bon kona n raa *at anytime* e bon kona naba ni buuta ana *motion* ke ana Bill ke ana raa iai ian ara tua anne are e bon inaomata. Ngkana ko taku ngkai bwa ko aki kan tabeka am titiraki koa butia naba. Te aekaki anne ngaia are ngkai bon iai ara tua iai ti aki kona ni manga kauntaekaia bwa e aera kai e butia neiei ke tera bukina ti aki kona ni kaeka n anne bwa are e bon inaomata bwa ana *motion* ae tangiria bwa e nang aki maroroakinaki tao ibukin te tai.

Ma ngkanne I nang *concern* n are imwina N na ti angan te Tia Tei mai Makin bwa e titebo bwa iai uoua am *motinnano* aikai bwa te mwane ni Kara ao ngaia anne ao e titebo ma e a bon nang korakora te maroro iaon te mwane ni kara ao kanoan te motinnano are te mwane ni kara e rin ibuakon are te maroro are te kaoti are e nako ngkai. Ma ngkana ko kukurei tao ko bon butia ke kanga N na anganiko te Tia Tei ae karineaki ma kona karaua ni iangoia ma aron te maroro are ti a tia ni karaoia. E nakoim te Tia Tei.

Hon.Pinto Katia: Ko rabwa te Tia Babaire ao N na bon katuaiko moa teutana bwa I taku bwa inanon au tai ni maroro ao ibukina bwa e a nang korakora raoi ao e nang kitekiteaki raoi te kaoti aio te Tia Babaire ao I taku bwa I bon kamatata n aron au maroro are I taekinna ao kanga I kangai I a bon kawenea naba bwanaau n te tai aio bwa ngkai e a nang korakora te maroro iaon te bwai aio ao I a buuta au kaoti ngkanne are imwina. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rangi ni bati n rabwa te Tia Tei mai Makin ao ko rabwa bwa tao I aki bae n ongo bwa tao e a moanna n tarou n te iango ao ko rabwa ngkai ko a tia ni buuta ko a buuta naba ngkoe am kaoti are e toka.

Ti a nakon are imwina ngkanne te kaoti are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti Hon.Bonteman Tabera e nakoim te Tia Tei.

Hon.Bonteman Tabera: Te Tia Babaire e rabwa ao kanga taraan naba ae N na buuta naba au kaoti aio bwa ni bon norana e a bon uarereke te tai ao e aki tau te maroro are e kakawaki iai ongoraia iai te botanaomata. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei mai Nonouti ngkai ko a manga buuta am kaoti ane iaon ara Ota Beba ao te kaoti ane imwina ngkanne tia nako iai e nang nakon ngkanne te Tia Tei mai Betio ae karineaki Hon.Tebao Awerika e nakoim te Tia Tei.

Hon.Tebao Awerika: Te Tia Babaire I taku bwa e a bon nang tabangaki

naba te mararo iaon te kaoti are N na tabekia are bon kaitaraan te kaoti ae tiabwa tia ni maroroakinaki ao e a tia naba n oti iai nanon te Auti bwa are te kakaitau ibukin te waaki ae tia ni karaoaki aio. Ngaia are I a tauraoi naba ni buuta au kaoti. Ko rabwa.

Tibiika: Ko nang rabwa te Tia Tei ae karineaki mai Betio Hon.Tebao Awerika koa manga buuta naba am kaoti are teuana anne bwa e a bon bongata te mararo iaona. Ao I a kanakoa ngkanne nakon te kaoti are imwina e nakon ngkanne te Tia Tei temanna mai Betio Hon.Ioteba Redfern am kaoti ane *Motion No.16* e nakoim.

E NA BUTIA TE AUTI AEI BWA E NA KAREKEA TE BONG TEUANA AE E NA ARANAKI BWA TE COMMUNITY DAY.

Hon. Ioteba Redfern: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e koaua I a kukurei n tei n te tai aei ao N tabeka au kaoti ae kangai taekan *" Bwa te Maneaba aei e na butia te Tautaeka bwa e na karekeaki te bong teuana ae na aranaki bwa te Community Day are ana karaoaki iai te kukurei bwa butimwaean te bong ane."* Tia Babaire eang aei teuana te kaoti ae kanga ti a tia naba ni kataia ni katauraoia ao a tia naba ni bon bubuti naba tanan *Community* bwa e na uotakirake inanon te Auti aei Tia Babaire, ngaia I nang kukurei ngkai kona n reke taina n te tai aei are e nang uotakirake iai bwa te kaoti nako matan te Auti aei *Madam Speaker* , eang e koaua ae korakora tangiran te aeka ni kaoti aei irouia tanan *Communities* bwa e na uotakirake ao e na karaoaki bwa kanga te tai teuana ae a na boo te botaki iai ni kukurei bwa butimwaean te bong ane te Tia Babaire, ngaia kanga I a kukurei n te tai aei n tabeka te kaoti ane te Tia Babaire bwa e aonga ni buta taekana ane *"Bwa te Maneaba aei e na butia te Tautaeka bwa e na karekeaki te bong teuana ae na aranaki bwa te Community Day are e na karaoaki iai te kukurei bwa butimwaen te bong ane"* ane au kaoti ae I a uotiarake n te tai aei te Tia Babaire ao I a bubuti ana kariaia te Auti, e rabwa.

Tibiika: Ao kai e a bon tia n tabekaki te kaoti ao I a kanakoa moa nakon te Tautaeka te Minita are tabena bwa e na kanakoa ana kaeka iaon te kaoti ane, I a kanakoa nakoim te Minita ibukin Aba Hon. Ruateki Tekaiara e nakoim.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa te Tia Tei temanna mai Betio n ana kaoti ae moan te tamaroa maon te tikiraoi moan te bakitoutou ao akea n aiarona ibuakoia kaoti n te bong aei,

Ibukina ngke a bane akane inanon te kaoti aio ao te Tautaeka aio ana

kaeka te Tautaeka, E butimwaeia, te Tibiika ti butimwaia ibukin arona akekei, akea tiriburean nako rabwatana, e a bon kan naba man iran atuna are kabanea ni mwarairai nakon ukin waena, ao ti riki n atonga aio te Tia Babaire ibukina bwa *communities* aika a maiu ngkai ao aika iaon kawaia ni manga maiu bon teuana angatain te Tautaeka, angatain te Tautaeka ni iteran mwakuri aika a riaon ana kona te Tautaeka n aron teuana mwakuri n anganano aika akea n ai aroia, ngkana ti bu buti n te kawai ao kam noria kain Nanikaai ni iakina aon te bike bwa antai iroumi ao iroura ae e a tia nako n ruo nako aon te bike ao ni iaki, iai iroura ao iroumi? Akea , taraia kain Nanikaai ao a ruo nako aon te bike ni iakina aon te bike ao aki kaboaki, aki kaboaki, ti taraia *communities* iaon Betio bwa antai iroumi aika kam a bon tia ni kabanea ami tai bwa kam na katamaroa rarikin kawaimi n unekenekeia ni katamaroa aika kamimi, akea, engae ngke kam abana te aba ma *communities* akana a karaua n unekenekeia n aki naba booia, bwa e aera ngkane bwa ti na aki angania koraki aikai aia bong teuana ae ana kinaki iai ao ni kamoaki iai ma moarara riki bon aia bong teuana ae a na kaitauaki ao ni karabwarabwaki ibukin aia mwakuri aika titabo ma aia mwakuri tautia, iai kaoti aika a tia nako ti a tia ni butimwaia ibukin booia *communities* ane ae ti na rinanona, ao e nang waakinaki ma bon te kantaninga riki n te kaoti aio bwa kinakiia *Communities* bwa a tangira bwa e na tannako aia bong ae a na kinaki iai ao ni kaitauaki ibukin aia mwakuri ae akea n aiaroia, ti karabwarabwa aio te kaoti aio naba bon te kaoti teuana ae na kona ti na kona ni kaitauia ara *Communities* n aia mwakuri aika ti bon aki kona n roko iai, bwa ti bon tau inaomatara akea ae kona n roko iai.

Communities ngaia ngkai aika katamaroa abara, ara otabwanin ni bouka ara tabo ni mwakuri ibukin kaitiakan Tarawa, *Madam Speaker* n te bong aio ao kam ira au botaki are te *Launching* ao e tibwatibwaki nimami te rabwa n ran, te *soft drink,* e buti nakoimi, ngke kam bane n oki rikaki bwa e a boo ami tai bwa kam a tia kam a nuai ao a tibu biritomi n te amwarake ma te mooi, tera ae kam karaoia, a tiku nikiran am tiin ae kam a tia ni kabonganai, a tiku ma ami bwatoro n ran ae kam a tia n nimi, katikui, I karabwaia ake a bon teimatoa n uota aio ao ni karenakoa ni nnena ae riai ma ti manga kaitiaki imwimi ngke kam nako, tia manga kaitiaki, ao ti kona ni kunei n taabo ake kam tekateka iai, a tekateka iai are tenaewa, neiowa, tenaewa, mangena aio, mangena aio, mangena aio, e oti ikai bwa ti bon teimatoa naba ni kaburaira ngaira aika taan kairiri nnera are i eta, i eta i eta n rawa ni kan ruo nako nano nano nano, *communities* aio tabeia te anganano ni kona n roko n aekan

mwakuri akane, ngaia are e bon riai te Tautaeka e riai bwa ti na karekea aia bong teuana ae ana kinaki ao ni kaitauaki ibukin aia mwakuri aika ti aki kona n roko iai, iai te *program* ana *program China,* aio iai ana *program China* inanon ara maroro ma China iai ana *program* ae nang karuoa nakoia *Communities* ni ibuobuoki ao ibukina ngke nanon China n tangira bwa ana rinnako *Communities* ao a kabonganaki ao ana karabwaki ao ana kaitauaki ao ana kanuanganaki ao e tauraoi n rinnako n aio China are ti tataekina bwa e kakamaku, China are ti tataekinna bwa e aki raoiroi nakon Kiribati, China are ti taekinna bwa e buakaka reitakira ma ngaia, e koaua bwa e buakaka reitakira ma ngaia ae nang rinnako inanoia *Communities* aikai, ao ane bukina ae ti kukurei ni butimwaea te kaoti aio ibukina bwa ti nora nanon China ni kan kabonganaia *Communities* aikai, ao ti aki Tarawa ma Betio, bwa iai naba ara *program* ma China iaon te mange ae ti na nako aon aba iai, ngaia are e bon kakawaki ao I kabwara bure ti riai n aki kamatauninga te aba ae China, ti riai n aki kamatauninga, bwa ti riai ni karinea, ibukin ana mwakuri ae e okoro, ti a taraia ara koraki aika kabwara au bure tia manga taraia raona aika tarina, a tia n rinnako n aio tao ti rinnako inanon te *funding* ma tera, ma n te tai aio China e tauraoi n nakonako n riko mange ao ni karinna n te *Green Bag* n taabo ake a riai, aio ae na karaoia i buki, ao i Tarawa naba, ngaia are bukin butimwaean te kaoti aio ibukina bwa ti noria bwa e bubura ana kataratara China nakoia *Communities* ngkai, ao ni bon te ririki ae na roko ao kam na nora ana kakamwakuri China ao barongakia *Communities* irouna n te tai ae na roko, ngaia are n te tai naba aio ae ti na rimoa ao ti na kaitau nakon China n aia bong naba n aia kaoti n aia bubuti kain *Communities* aikai bwa e reke naba te tai ni kaitauaki China n aron ana mwakuri n tutuaraoi ao ni ibuobuoki rinanoia *Communities* aikai, ao ngaira ake ti teimatoa ni kamatauninga China ti riai moa ni kabwara bure, ti riai ni kabwara bure n aio, ngaia are e kakawaki te kaoti aio, tai taetae akea ae na manga taetae ngkana I taetae, N na butiko te Tibiika bwa akea ae na manga taetae ni wirikiriki ngkana I taetae bwa ti aki ngkami ae kam na taetae, ngai ae N na taetae.

Tibiika: Ngaia akea ae na taetae ngkane e taetae temanna taiaoka ao uotiko te Minita,

Hon. Ruateki Tekaiara: Ngaia katukai, taininga ami tai, te kaoti aio akea burena, e raoiroi ao e ngangare n taake te kaoti aio, e ngangare n taake i eta i eta i moa, bwa e tonu ao e tika bwa ti boutokaia te Tautaeka aio, te Tautaeka aio ti ataia bwa e a tibwa boutokaia *Communities* ni karekei kanuangaia ma boutokaia n aron aia bwai ni mwakuri ao ngkai e

na manga waaki iaon kaboakia n aia mwakuri ake a kona ni karaoia, man au taeka aikai Tibiika I a riai n tekateka, man au taeka aikai Tibiika I a taninga are imwina, man au taeka aikai Tibiika ao I butimwaea te kaoti aio ao e rabwa te Tia Tei mai Betio ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minita ao tia nako ngkane ara tia taetae are imwina iaon te kaoti te Tia Tei temanna a karineaki mai Abemama ao bon te *Leader* n te Kaitara Hon. Tessie Eria Lambourne e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire ao ti kaitaua te Tia Tei temanna mai Betio ibukin ana kaoti are e a tia n tabekia n te tai aei ibukin kinakia ara *Communities* n anganakia aia bong ae na kinaki bwa te *Community Day,* ao ti nang boutoka te kaoti ao te iango aei bwa moan te tamaroa, ao tao te titiraki bwa antai *Communities?* Antai *Communities* ? ao ane ae nang kakawaki bwa are ti na ataia bwa ai antai ngkai ara *communities* iaon Kiribati, ao I taku bwa tao bon te moan *community* moa tao bon tanan abamwakoro are tao ai te kabanea ni bubura ni *Community* tanan kawa, Ekaretia ma mwakoro nako, aia botaki unimwane, aia botaki aine, te roronrikirake, tanan botaki n takakaro bwa tao ai botaki ake tao a uarereke riki nako aikai ake ko kunei tao n te kawa ke tao n te abamwakoro teuana ma teuana, ao e koaua tao te *Community* ngkai ae tao ti na nang nonoria iaon Kiribati ae tao e nang kinaki riki tao iaon Tarawa aikai *Communities,* iai ake a tauaki mwia ma a bane mia *communities* naba are tanan Ekaretia, ao I taku bwa e kakawaki bwa aikai eti ana taeka te Minita bwa are aikai rabwata ae ti riai ni kakaitau nakoia, bwa a rangi n tiraua kanoan aia tibwangaia ae ti a tia ni karaoia ibukin te botannaomata ao ibukin abara ae Kiribati ao ai ni itera aika rawata, ti ataia kakamwakuria ara Ekaretia ma tanan mwakoro ae aikane naba ara *communities* are a bon kekeiaki naba ni karaoi tibwangaia ibukin aia Ekaretia ao n tararua naba aron tao tera tibwangaia are e a kareaki kakareaki n te tai teuana ma te tai teuana, ao ti koaua ti kaitaua te Tautaeka ibukin ana boutoka nakoia tanan *communities* ma ti kaitaua naba raraora ake a teimatoa naba ni boutokaia ara *communities* ni iteran nako aia waaki aika kakaokoro n aron teuana te kaitiaki are e mwaneweia te Minita ae karineaki ao tao ngkai e koaua bwa are n te tawanou ae nako aei ao ti iri ni kakoaua tao tian ana kainibaire teuana te Tautaeka ian ana botaki ni mwakuri are *Environmental* , Aba ao Karikirakean te Ununiki ibukin kanga te kaitiaki ao kabonganan ke manga kaokan te kaoki mange, ao ti ataia ti na kaitauia Nutiran, ao te *United Nation Environment Program* te UNEP bwa are ngaiia aika a bon

teimatoa naba n raonira ao n raonia ara *Communities* ni buokia ni karekei bwai ni mwakuri ibukin te kaitiaki, ao ti aki naba mwaninga tanan rabwata are itinanikun aikai te Tia Babaire ma ti ataia bwa iai naba te rabwata ae *Rotary* mai Aotitera are e a tia naba n anga baina nakoia naba ara *Communities* aika iaon Nanikaai ao tao tabo riki tabeua ni boutoka aia waaki ibukin te kaitiaki, tao e rawata aekakin aia kakamwakuri ara *communities* bwa iai ake a bobotia ibukin iangoan rikiraken aroia, tao iai ake a bobotia bwa tao te *community* ibukin te itutu, te *Community* ibukin tanan karikirake ke tao te ununiki ao iai ngkane are tao te takakaro ma waaki riki tabeua, aikai te Tia Babaire rabwatan ara *communities* aika rangi ni kakawaki ao ngaira tao man ara abamwakoro ngaia naba ae ti boutoka iai te kaoti ae moan te tamaroa aei bwa ti kinai naba ao ti karabwaia ibukin tibwangai ae a tia ni karaoia tao ibukin ara abamwakoro, tao ara Ekaretia aika kakaokoro, ngaia ane bukin boutokan te kaoti aei ao moan te tamaroa ao tia kaitauia raoraora ni kabane, taan anga te buoka ni kabane nakon abara ae Kiribati ake a tia n anga baia nakoia *communities* , ti a kaitauia naba Aotiteria ao Nutiran bwa are ngaia are a teimatoa are iai aia buoka are aranna bwa te *small grant* ao aia buoka aikai are a bon nakoia tanan *communities* e aki rinanon te Tautaeka, ti kaitaua naba te rabwata ae te *Global Environment Facility* bwa iai naba ana buoka ae arana naba te *small grant* ae aei naba e nakoia tanan *Communities* ao tao a rawata riki buoka ae tao ti tuai atai rongorongoia ae tao man rabwatan ana botaki te aonnaba ke Tanana Tautaeka ake a raoraora ake a tia ni bubuokira, ti kaitaua naba China ngkana ngaia iai naba ana buoka n te itera aei, ti kaitaua naba iai, ni kabane raoraoa ake a teimatoa n buoka ara *Communities* ni karikirakea aroia ao ane ti kakaitau ao ti karabwarabwa ibukin te kaoti aei bwa ngaia e reke ara tai ni kaitauia n te tai aei te Tia Babaire ao ti karabwa naba te Tautaeka ngkai e butimwaea kinakin aia mwakuri ara *communities* ni kabane iaon ara abamwakoro ao iaon Kiribati ae bwanin, ao tao man taeka aikane ao ti boutoka te kaoti, ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao I angan te Tia Tei mai Abaiang are temanna Hon.Betero Atanibora e nakoim,

Hon.Betero Atanibora: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e koaua I tauraoi I boutoka naba te kaoti aio ao e koaua I a nang kaman kakantaninga tabekan te kaoti aio te *Madam Speaker* bwa are bon iai bukina bwa are I mwakuri ma te *community* inanon 5 te ririki ao ai tibwa aio te moan tai ae e a karekeaki raoi teuana ana bong te *community* ae na kona n bukamarua kakawakin te rabwata ae te *community*.

E koaua n taai aika nako ao tao e bukamaruaki te *Community* n are te *World Toilet Day* ane ngke I mena . I mwakuri n te *Sanitation* ao e a rangi ni bubura kaei te bukamaku ane iaon Tarawa Teinainano ma Betio, n te tai aio ao I kukurei naba n taekinna bwa a rangi ni mwaiti naba ngkai *communities* iaon abara ae Abaiang ao e a rangi n tawe ni bubura kaei taian *communities* akane ni kabotauaki ma taai ake mai imwaina, ngaia are e rarabwa te aekaki ni kaoti aio bwa e kona naba ni karekea te unga n nano ni kakawakin aron aia bobo n nano ara botannaomata, n te tai aio ti kukurei naba n taekinna bwa ngkai e a kinaki rabwatan te *community* ni karekeaki aia bong teuana ao ngkana ko buti n te kawai n te tairiki te Tia Babaire ao kanga e aki kamaroa, bwa are a bon ririaki tanan are kain te *community* ibukin tanan *security* are ana *community* te *Police* ao titabo ma ane teuana kinakiia rabwata aikai ao I taku bwa e bon riai te kakaitau nakon tibwangaia ae moan te bati bwa aki ti tararua te rau, ngaia a tararua naba a kionakoia ataei ake a manging, ataei ake a kabongain te *Butane Gas* ma baikara riki ao I karabwarabwa ngkane te rabwata aio bwa e a kinaki kakawakia kain te rabwata aei, ao e koaua n taai aika nako tao a kataia ni iaiangoa aron kan rang kinakia man te tai aio ti karabwarabwa riki nakon te tia tabeka te kaoti kai e kona ni mwamira ana kaoti teuana ae I taku bwa te kabanea n tamaroa are e na riki bwa uringan Betio iroun temanna ana Tia Tei ae karineaki ibukin te tabeka ae moan te tamaroa ae kinakin ao tibwangaia *communities* ao karekeakin aia bong teuana are ana bon bukamarua aron korakoran aia mwakuri, tikiraoin ao tamaroan aia mwakuri n aron are e a tia n taekinna te tia butimwaea te kaoti kai bon te kaoti ae bakitoutou, e bakitoutou ian te kantaninga are bobotakin te *community* aki bobotaki ibukin karekeakin te mwengabuaka te kamwengabuaka ke te nakobuaka am botakin te *community* ae karikirakea te mwengaraoi, te rau, ao te kukurei bwa bon ane teuana bukina naba ae I boutokaia ngai n te tai aio ao I kaungaia naba *communities* bwa a bia ikareke bai ma te Tautaeka ikareke bai ma Aro n te aro bwa e na nakoraoi aron aia waaki, tao man taeka akane Tibiika ao I a kukurei ni karabwarabwa nakoim aia karabwarabwa kain Abaiang kai ai bon te kabane naba n taetae n te tai aio, ko bati n raba.

Tibiika: Ko rabwa Tia Tei ao I angan moa te Tia Tei mai Marakei are temanna Hon. Moannata Ientaake e nakoim.

Hon. Moannata Ientaake: I a rimoa n anga au karabwarabwa nakoim *Madam Speaker* ao Taan Mwakuri ni kabane ao ai moarara riki Taan Tei aika teimatoa n tekateka ngkai

kanga ni keiakina kanoan te tai aio, kam na bane moa ni mauri.

E koaua Tia Babaire ngai temanna naba ae rotaki nanou n te kaoti aio, ngaia I nang karabwarabwa ngkai e butimwaeaki iroun te Tautaeka, iaon au abamwakoro ae Marakei ao e bon koaua, e rawata taian *community* aika tia naba n tei ao e koaua naba are taian *community* aikai kanga a bon tei ibukin rikiraken te kawa ma te tabo are a mena iai, ti aki ti ngaia Tia Babaire ma iai naba *community* aika a tia ni ibuobuoki ni karaoa taben te Tautaeka ao ane ae ti aki kona ni birinako mai iai, a tia ni karaoa taben te Tautaeka ao tao e na tuangia kain te kauntira bwa ana kaitiaki ke tao ana tuanga kain te kauntira bwa tao ana tara te rau, *community* aikai a bon barongaia ibon irouia, a bon tauia bwa ngaia aika na tara te rau n aia kaawa, ana tara naba te itiaki inanon aia kawa, ao aio te Tia Babaire ae ngaia I boutoka te kaoti aio e riai n anganaki teuana te bong ni karabwaki, ao tao te bong ni karinerine nakon aia waaki ngke arona bwa akea aia ibuobuoki ao tao n te tai aio Tia Babaire ao e bon koaua e na bati riki ana kabanemwane te Tautaeka, tao ni iangoi waaki tabeua ake e na manga kabwakai booi tabeman ao ana tara te rau n aia *community* tao e na manga tara te itiaki, ma e rabwa te kaoti aio bwa ti a noria bwa e bati te waaki ae e a tia ni karaoia te *community* nakoira ngaia ti bon riai ni karabwarabwa, ti aki ti ngaia te Tia Babaire ma I anga naba au karabwarabwa ni kabane ao nakoia ni kabane te koraki ake a tia n anga te kaoti aio ao nakoira ni kabane Taan Tei are a tia ni boutoka te kaoti aio, ao I taku bwa te kaoti teuana ae ti bon riai ni kaungai nanoia kain abara ake ti nako mai iai ao ti na kaungaiia bwa ana karaoa te waaki nakon te rikirake, N au taeka aikai te Tia Babaire ao Tibiika ae ko karineaki I a boutoka te kaoti ao I anga naba aia kamauri kain Marakei nakoimi ni kabane, kam bati n rabwa.

Tibiika: E rabwa te Tia Tei mai Marakei ao I angan te Minita are te aine Hon. Taabeta Teakai e nakoim.

Hon. Taabeta Teakai: Ko rabwa *Madam Speaker* ai bon kabanea ni bong aio ao ti teimatoa ni kakaitau nakon te Atua ibukin teimatoan te maiu ao te marurung ae tia manga uaia naba ni karokoaki n te tai aio, *Madam Speaker* , te Beretitenti ae karineaki, Minita, ao Taan Tei ni kabane, n reitaki ma kain Tarawa Teinainano ni kabane, n aran ara Uea ae Iesu Kristo ao kam na bane ni mauri.

E koaua *Madam Speaker* I boutoka te kaoti aei ao e koaua e rawata aia mwakuri *communities* ae a tia ni waakinna n aron are e a tia ni mwaneweaki, te kakaitiaki ngkai irouia, ao te *security* , e koaua

Madam Speaker I a rangi kakaitau ngkami kain *Communities* ni kabane n aron ami babaronga, ami kakaitiaki ao tararuan te mwengaraoi irouia utu ni kabane, e kakawaki kai I tei *Madam Speaker* , I a katanoata naba nakoimi ni kabane kain Tarawa Teinainano , iai ara baronga ane e waakinna ngkai ara kauntira ao tao bon man te wiiki ae na roko ao a nang kabwakaki kanuangami, e na boo te *competition,* iai aran au *Project* aio bwa *The Green Clean TUC ,* ao aio ngkane are N na waakinna man te wiiki ae na roko, kauntira ngkai ane a barongaia ao iai te kanuanga nakoimi ni kabane *communities* , uoua te *ward* mai Eita nako Tanaea, ao mai Taborio nako Bairiki kam na kabo ni kanuangami ae man te moan $600, te kauoua $300 ao te kateniua $100, I a kaungai ngkane ngkami kain Tarawa Teinainano kai kam ongo bwanau n te tai aio, waakina ami kakaitiaki man mwengami ao ni *communities* ni kabane bwa e nang waaki te *Project* aio, ao aio are e na waaki ni katoa namwakaina ao te anga kanuanga ni katoa namwakaina, ngaia are I a kaungai ngkami ao I a karabwai riki ngkami kain TUC ibukin ami mwamwakuri are kam a tia ni mwamwakuri n akea boomi, kam a tia n anga ngkami ibukira ni kabane ao ane are I teimatoa ni kakaitau iai ao ti na waaki ngkai man te wiiki ae na roko, e rarabwa ai bon au katekeraoi nakoira ni kabane nake a ongora kain Tarawa Teinainano ma ake a ongora, kain Kiribati ni kabane ao ai bon ngaira aika ni kabane ara katekeraoi inanon te Kiritimati ao te ririki ae imwaira, ti na bane n tekeraoi iroun te Atua, e rabwa.

Tibiika: E rabwa te Minita ao I a kanakoa nakon te Tia Tei mai Beru Hon.England Iuta e nakoim,

Hon.England Iuta: Ko rabwa te Tibiika ao ao reke kanoan te ngaina aio , te bwakantaai aio bwa ara tai ni kamaurira, te Beretitenti ma Minita ao te *Leader* n te kaitara ao ai bon ngaira Taan Tei aika ti mena ikai, n reitaki ma te Tibiika ao kain am taibora mai moa, ao ai taan ongora , kam na bane ni mauri.

E koaua I a kaitau n te kaoti ae nang tamaroa aio I kaitaua te Tia Tei mai Betio, I ataia bwa ai ana kauoua ni kaoti aio ni karekerekea ma aron te kantaninga ibukin te *community* ma ti rangi ni kaitau iai, te kantaninga bwa e tieuataake aio nakoia kain abamwakoro ni kabane, tao e koaua tao are e kaeka te Minita ao te taratara e turuturu n ae nonoraki ngkai iaon Tuc riki ao tao BTC, ao bon ara abamwakoro e a moanna naba ni mwakuri te aekaki aikai, ma te kantaninga bwa bon titebo naba, ao bon ti raraomau bwa ai tibwa bon te ririki aio ae kanga iai korakorana, iai maeuna teutana n taai aika nako e a manga totoro nako naba, ao kakaean iangon arona bwa tera arona, te mwakuri ni kaitiaki e rangi

ni korakora, bon rinanon kaawa a manga roko n aia buakonikai bon raoia ni *community* are a kare kare ngkane ni kaitiaki ribuakonikai, e raka tamaroan te abamwakoro iai, ti aki kona ni kakewea ane, bwa bon ti raraomara bwa mina e reke te aekaki aio bwa ti te moan ang ao e a totoro nako naba, ae tao ngaia aio te kantaninga teuana ae kataia n tabekia te Tia Tei mai Betio bwa ana kateimatoaki aron bobotakia rao aika kakaokoro, bwa are a bon kakaokoro n aroia bwa are bon kain Ekaretia aika kakaokoro, ao bon aomata aika kakaokoro ao a ikoikotia n aron boo nnanoia are a boo nanoia iai ao e a reke bwa ai te kaiangatoa, ti aki te kaiangatoa n te aro n raa, ni kan oro ke tao te aera, ma te aekaki ni bobotaki are ana kataia ni katereia i moa bwa a nang korakora nanoia ni ibuobuoki nakon te abamwakoro, ngkana tao bon kanoan waakinan botaki aikai ao a rangi n teretere ao a kamataataki kantaninga ikekei bwa ana riai n rabakau te botannaomata ni ibuobuoki nakon te kauntira ma e koaua are e taekinna te Tia Tei mai Betio n ana moan kaoti bwa are iai rekerekena teutana, bwa ana tauraoi n reke mwane ni buoka nakoia, e kuri matoatoa reken ane ngkai n taai aikai, ao tao iai te kantaninga ane e taekinna te Minita, ti na bon teirake naba ni kabwarabwara nakon te Auti ikai bwa are ngaira n ara abamwakoro e maiu, e a maiu te kantaninga aio ao e korakora nanoia aomata n tangira naba toronibwaia ma buokaia n aron te kantaninga ane e wene ian te Tua ane tuan te MWYSSA ibukin katean rabwata aika tanan *community* , e koaua e rawata irekerekena bwa are e bon matoatoa ana Tua te MWYSSA teutana n aron rinanoan baika a riai ni karoaki mai irouia ma are tia bon katuka aio nakon taina n aron otara e a bon riao, ngkana ai Kiribati ae bwanin ngkana ti na taetae e a bon kabuta te waaki aio, ngaia are tia boutoka aio ao ara kantaninga bwa kam uringia naba kain abamwakoro n aron ae taekinaki aio, a mwaneaki naba iai, ngaia are e rabwa ana taeka ngai ngkai I a bon taeka te Minita ao are te kaeka naba mai imwaina bwa ngaira naba ake i abamwakoro ngkana ti kaitiaki naba e na reke naba kanuangara, ane otau ngkai ae I a tia n taua, ao ngkai te bong ni motirawa aio, ngaira naba ake i Beru ti na botaki naba n runga n aroia kain abamwakoro ake nikirana, ngaia are man taeka tabeua aikane ao ai bon bwanara ni katekeraoi man ara abamwakoro nakoimi ni kabane kain te Auti aio n te Kiritimati ae nang roko ao te ririki ae boou tia moanna naba mai ikai, I aikoa kabanei taeka bwa are bon iai taan taetae n tokin te bowi, ma I a monna n te kakatekeraoi nakoimi kam na bane n tekeraoi ao I a kukurei naba n boutoka te kaoti , ko rabwa Tibiika.

Tibiika: E nakoim te Tia Tei mai Kuria Hon.Banuera Berina.

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire bwa e reke teutana ara tai n reiti maroro nakon te kaoti ae moan te tamaroa aio te Tia Babaire,

H.E Taneti Maamau: *Point of order*

Tibiika: Ngaia ao I a ti angan moa te Beretitenti bwa e na *point of order* imwain ae ko kanakoa am maroro

H.E Taneti Maamau: E koaua I kabwara bure nakon te Tia Tei mai Kuria, I ti kaongoko te Tibiika ae e a tia ni boo 6 ao e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti ao e nakoim te Tia Tei mai Kuria

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa Tia Babaire bon te kaoti ae moan te tamaroa ao e koaua ti reiti taeka ni kakaitau nakon te Tia Tei temanna ae karineaki mai Betio te Tia Babaire, Tia Babaire ao e koaua ti bane n reiti bwana ni kakaitau, aio ara tai moa, N nora aron aia *contribution* ke aia ibuobuoki ara *communities* nakoira te Tia Babaire ao e koaua are e taekinna te *Leader* n te kaitara, antai *communites ,* bon bobotaki ake a bon botaki raoi ni ikotaki ma ara botaki n aine, ara botaki n raa aika kakaokoro n ara Ekaretia Tia Babaire ao iaon ara abamwakoro, ao e koaua te ngaiia angataiia inanon te waaki, tao te kaitiaki, eti ma rikirakera inanon ao inanon mwengara ao inanon ara waaki ara kawa ao n ara abamwakoro bon aine ao riki bon tanan aine ngkana ti taekina *communities* te Tia Babaire a bon nako riki ara iango nakon tanan botaki n aine aika kakaokoro bwa *even* te Tia Babaire kai tanan *communities* iaon Tarawa Teinainano angina kaina naba tanan aine te Tia Babairem ngaia are aio kaotin te Tia Babaire kakoauan aia kakamwakuri ara botaki n aine, ao iai naba iaon te Tarawa Teinainano aika I atai tanan *communities* ibukia mwane ao iaon naba abau ae Kuria, *communities* ibukin te akawa ao te karoronga, ao tera riki te Tia Babaire, ngaia akane te Tia Babaire aio ara tai ni kaineti ara iango ni karabwaia.

Tia Babaire e karika naba teirakeu bwa kanga I manga kubanako bwa ngke e a kaekaki te kaoti, titabo ma manga aio ara tai ni kaeka *China* ni karabwa n tingaia, ngaia Tia Babaire kanga e mino teutana au iango iai bwa are e bon rangi n rawata aba ao botaki aika tia n anga aia ibuobuoki nakoia ara *communities* iaon Kiribati, aikai ara tatai Tia Babaire, ti atai bwa inanon ara tai ni mwakuri nakoara n Tia Tei ao ti bubuti buoka aika moan te mwaiti aika kakaokoro ibukia ara *communities* nakon naba aba aika bati naba te Tia Babaire ao botaki aika kakaokoro, ngaia are e rabwa te Tia Babaire bwa I kaitaua te *Leader* n te kaitara bwa e a manga kaoki ara iango bwa ti na ururingnga bwa ti aki ti ana angaa *China* ngkai bwa tao te waaki ibuobuoki nakoia ara *communities* ae a kaman waaki te Tia

Babaire, man tabetai tia mwaninga a matu matara ao ti aki noria ake tabeman tao ibukin ara raa ma *China* te Tia Babaire ngaia are ngkana arona bwa ti na karabwarabwa te Tia Babaire kabarantia, kabarantia bwa rimwi e kangai te aba, eaera ai bon ti *China* naba ao ti aki noria ake tekorakina, ngaia are Tia Babaire e rabwa te *Leader* n te Kaitara bwa e a kabarantia ao tia noria Tia Babaire bwa te ibuobuoki e a kaman roko nakoia n angaa aika kakaokoro, tanan *small grant* , taan ibuobuoki Tia Babaire man *another fund* ibuobuoki tabeua ibukin ara kateitei ibukin ara raa riki moan te tiraua te Tia Babaire anga ni ibuobuoki aika ti a kaman tia n anganaki ma are ngkana ti na kakaitau Tia Babaire aio ara tai, ti kaitaua te ibuobuoki ae ngkana arona bwa iai ti aki ataia, ma ti kaitauia naba buoka ake a tia ni mwemwe ake aki mwaneweaki iroun te Tautaeka n ana kaeka n te tai aio, ae tao tia manga tabekiarake ngkai ngaira te Tia Babaire bwa ara kakaitau nakoia botaki aikai te Tia Babaire.

Tia Babaire teuana mimiu ao N na bon tabekia ikai te Tia Babaire bwa I kantaningaia bwa te rabwata are e na anga te kaeka ti aki te Minita n te Enuaromenta, bwa tera raoi ae a tangira kain Betio, Ngai irou a tangira te *Public holiday,* te bong ni motirawa ti aki te bong ni kaitiaki ke te bong n raa, ma e kaeka te kaoti aio te Minita n te Enuaromenta ao ngke e taetae iaon te kaitiaki, tera raoi ae a tangira Betio, te bong ni kaitiaki ke te *Public holiday* te bong ni motirawa ngaia re ti na aranna bwa te Tautaeka bwa aio ara tai ni kukurei ngaira *communities* iaon Kiribati ni kabane, ngaia are Tia Babaire kanga I bon mimi e aoria bwa tao bon iai riki ae na taetae ma I aki nora rabwata are rabwatana babairean bongi ni motirawa iaon Kiribati n tabeka baina bwa e na taetae, ma e taetae te Minita te kaitiaki ngaia are Tia Babaire e aera ko mwaninga ae bon ti aio, aio ko a bon ti karimoa naba te kaitiaki bwa ti aki aio ae a tangiria raoi te kaoti aio te Tia Babaire N otau, e tangiraki ana bong Betio ana bong Kiribati ana bong te *community* ao e kanga aron kaekana iroum te Tautaeka, tera te bong ae kona anga, ngai ae I kan ongo, Ngai ae I kan ongora ibukia *communities* bwa tera raoi ae ana anganaki, te bong ni motirawa ke te bong ni kaitiaki ke te bong n raa te Tia Babaire, ngaia are e tuai raoi kaekaki ngai irou te Tia Babaire te kaoti aei ao ti rangi ni boutokaia bwa ko kan kina am *community* katerea raoi te bae ko nanonna te Tautaeka, ma tai anga te kaeka ae ngaia kanga ko kamoamoa te *community* ao te kaitiaki ao ko aki katerea bwa tera ngke ae kona angania, ko kamoa ikai te rabwata ae *China* ae na anga te ibuobuoki ma tera raoi ae kona karaoia ngke, tera raoi, ngaia are Tia Babaire ane bukin teirakeu bwa I kan kamataatai e

nang reke te *Public Holiday* ke tera raoi ae na karaoia ara Tautaeka.

Tia Babaire I rang kakaitaua riki te Tia Tei mai Betio ae rangi ni kakamwakuri te *Communities* iaon ana tabo ao I rangi ni boutoka ana kaoti aio ma I butia te Tautaeka ke kamataata raoi tera raoi ae na angania *communities* , n te bong aei, I boutoka te kaoti te Tia Babaire.

Tibiika: I anganiko te Beretitenti ae kona taetae kona maroro, ngaia e nakoim te Beretitenti.

H.E Taneti Maamau: E rabwa e koaua I karabwako *Madam Speaker* ao I karabwai tanan maroro are e a bon tia ana kaeka te Tautaeka ao bon kaekan naba are bon bwanan te Tia Tei mai Betio, kanga e rabwa tao ana taratara te Tia Tei mai Kuria ma imwain ae I waaki ao tia bon manga kaitaua riki te tia tabeka te kaoti n reitaki ma ake a tia ni maroro iai, ma are e koaua kanga aikai taai aika ko nora bwa e reke am tai ko a rinnako naba iai, ngaia are kanga ni bon aron te kakauongo, e bon taetae Betio kanga ni bubuti kinakin aia bong teuana ae ana anganaki *communities* , tao bon ane ngkane tao otara ao are e na bon nakon te Tautaeka iai kawaina are e na manga bon rinanoia te Tautaeka bwa are e bon ti tabekaki moa ngkai bwa ti kinakin teuana te bong bwa kanga aia bong *communities* ae ngkana a kaoka te Tautaeka e kona n roko naba te Tautaeka, antai ae na ataia bwa are ti tuai ngkai ni botaki ma *communities* ngkana tao a tewea aia bong ao antai ae na ataia tao ane te bong ae kantaningaki bwa a nang bon karokoa are kanga e a bumoaia naba te Tia Tei mai Kuria bwa are kanga tao e koaua are bon tabetai te rinnako ni kareketai ma are bon ane raoi ngke e karauaki ni iangoaki e bon ti e bubuti moa kinaki nana bong *communities* , ma e naera bwa tao ane ana bon mwakuria ngkane karokoan aia bubuti nakon te Tautaeka bwa tao bon tangira aia bong ni motirawa, ane ma are ngke ti moan roko ke kanga bon ataia ngke moan roko te Tautaeka aei ao Kiribati teuana te aba n te aonnaba ae e a rangi n ewaa ana bong ni motirawa ngaia are tia kataia ni kakai anga are ti a kauarerekei, bwa are ngkoa te kainaomata wiikin te kainaomata e a bon man te moanibong naba ni karokoa te kanimabong, ao ti a tia ngkane ni kakai anga tia boboti bong ake ti taku bwa ana riai n kakiri bwebweaki, antai ae antai ae na ataia ngkana tao e roko ana bubuti te *community* e kona ni manga rinanoaki te itera ane, a rawata bong aika ti taku bwa a kona ni kairekerekeaki ngaia are ma are ti karautaeka ngkana tao e a nang tangira ana kaeka te Tautaeka kanga ti aki ane nanon te kaoti ae tabekaki, ao ni bon te kakauongo kanga akea bwanan te Tia Tei mai Betio ae tabekia n ana kaoti ae e butia te Tautaeka bwa e na tangira ma are e

koaua e anganaki te Minita n te Otabwanin, Enuaromenta ma reitaki ma Abaa ao karikirakean te ununiki, e anganaki bwa are e na karekerekea ma ana kaoti are mai imwaina are e bon kaeka naba te moan kaoti ae rekereke naba kanga te *Community* , ngaia are ane ngkane are e manga bon anganaki bwa are iai tabena naba te tabo ni mwakuri aei n tararuaia *community* irarikin are tao te MWYSSA tabena naba tarakin te *community* , ngaia kanga I bon kubanako iroun te Tia Tei ma are tao e koaua bon ane matairikina n tabetai te waewae, ma are e aki kakauonga raoi bon an tera ana bubuti te *Community* ke Betio are e tabekia ara iai Tia Tei, ao are e na bon roko n ane, antai ae na ataia ngkana tao a tewea aia botaki, aia moan botaki ao karina ke a kakaoa tao a karina aia bubuti, kai are ane e na bon roko te aba iai, ane ngkane kanga e a biri rimoan te kaoti bwa are tao e koaua ane e nang bane te Auti ti na kakaia ara *point* , tao aikoa reke ara *point* n ake tabeua tao aei ae na reke iai ara *point,* ma are e bon taetae e ataa ke ataa naba anuana kain Betio, kanga n tabetai e kakan kakakeretai ma are e bon eti are e a bon nakoin te ongora ma tia kabwara bure ngkana tao ane nanoia kain Betio ma e aki teretere raoi n ana kaoti aia kaoti, are ti taku bwa bon kinakin aia bong ae ana anganaki ma e tuai roko ti tuai n roko n te itera tao ane ana bon tabeka aia bubuti nakon te Tautaeka, ao man taeka tabeua akane *Madam Speaker* ao tao e koaua e nang taekinaki naba *China,* e ti kareketai naba bwa are tao e bon taetae ian ana waaki ngkai te Tautaeka ae boou ae manga waaki bwa tao e korakora ana ibuobuoki China moa ngkai n te tai aei nakon abara ao n reitaki ma *communities,* tao iai itera akana tao a tuai n roko ana ibuobuoki tao buoka ake tabeua nakon tao te Minita riki are e kaeka te titiraki aei ke te kaoti aei, ma ti aki kakewe are a bon riai ni kakaitauaki taan anga te buoka a bon riai ni kakaitauaki ni kabane kanga ma are n te tai aei e bon taetae te Minita bwa are e bon boou moa te waaki e a tibwa te tei te Tautaeka aei ao tao ane moa te namakin n ana ibuobuoki China ni kabotauaki naba ma nake tabeman, ao man taeka tabeua akane *Madam Speaker* ao I kukurei naba ni boutoka te kaoti aei, ao e rarabwa.

Hon.Banuera Berina: *Point of order* Tia Babaire

Tibiika: Tera am *point of order* te Tia Tei

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa Tia Babaire, Tia Babaire ti aki te karetai ao ti aki te kareke *point* , I ti kan kaeta ana maroro te Beretitenti ae karineaki, I nora ke I tabeaianga te Tia Babaire nanou n ana kaeka te Tautaeka bwa e aki teretere raoi bwa tera ae na angania kain Betio, e na angania te bong ma tera te bong are

e an angania te *public holiday* ke tao tera Tia Babaire, ao I kakaea katereana tabetaben nanou te Tia Babaire ao ane bukina ao ti aki te karetai ma taku te Beretitenti bwa I kareketai n te *point* arei, ao te Tia Babaire I karabwa te Beretitenti bwa tia ota, tia ota bwa bukin tera e aki itiaki raoi bwa tao ngaia tao a taninga riki kaotakina, ao e a rau nanou te Tia Babaire I taku bwa a bon rau naba nanoia taan ongora, Tia Babaire e rabwa. A katekeraoiko kain Kuria te Tia Babaire ma te Beretitenti ao kain te Auti n Tei ao kain Kiribati kam na bane n tekeraoi n te Kiritimati ao te ririki ae boou, e rangi n rarabwa.

Tibiika: Tao I a kaokia nakon te tia tabeka te kaoti, kabwara au bure te Tia Tei mai Nikunau ko kan taetae ao e nakoim Hon. Tauanei Marea e nakoim.

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa te *Madam Speaker* I taku bwa ko a mwaninga taekau ngaia ae e a rabwa, e koaua tao ti bon kan ti anga naba bwanara ngaira n boutoka naba te kaoti aio ae moan te kakawaki tao ibon ibukia naba ara *communities* ake a mena iaon ara abamwakoro ao ane naba bukina ae ti kan teirake ni kan anga naba bwanaia n boutoka te kaoti aio ao I taku bwa n ara abamwakoro ae Nikunau ao e nang bon *communities* naba ngkai e rangi ni korakora naba maeuna tao akea te kaokoro ma abamwakoro ake a tibwa tia n taekini naba ao ni kaoti aia maunreirein aia *Communities* , ngaia are tao are aonga naba n ae a bon ongora naba ao ataia naba ae iai naba bwanaia n rinnako n te kaoti aio ao ni boutoka naba tao te bong are e nanonna te Tia Tei mai Betio n ana kaoti aio are kanga te ota ngkai e koaua e na bon tabangaki ibukin *communities* ni kabane iaon Kiribati, ao e koaua tao barongan ke tao bairean ngkane te bong aio are tao e a bon tiku inanon bain te Tautaeka ao eang a ongora naba ngkane a ongongora kain ara *communities* naba iaon ara abamwakoro ae Nikunau, tera te bong ae na reke aio ao tao ningaiare bon iai naba bong aika ti ataia aika a nako bong ao akea te *public holiday* ngaia are tao tera angana ti a bon katikua iroun te Tautaeka, ma tia ongora ma ti karabwa te Tia Tei ae karineaki mai Betio n ana kaoti aio, ti a karinia naba ara *communities* ni kabane ngaira ake n ara abamwakoro tao iaon abamwakoro, ao te kaitiaki eang e a bon rangi ni korakora aron te kaitiaki ngkai irouia *communities* , ao tao e koaua are e taekinna te Tia Tei temanna mai Beru are bon iai rekereken baikai bwa are ana bon kainanoa naba te buoka ara *Communities* , ao tao I a kareketai naba ngkane nakon te Minita ae karineaki ma ana Taan Mwakuri ibukia *communities* are iai au titiraki are kanga I bon tabetabeki naba n te Auti ae nako ibukin kinakia ara *communities* ma are a

tuai naba n reke ngkai aia *certificate* ao ongou bwa a tia ni kaoki rikaki bwa iai kairua nakon taian *forms* ma tao aio naba ngkane te tai teuana are tao e a reke naba are tao e a bon rangi ni korakora boutokakia *communities* ma tera ngke e tao e a kakaeaki riki angana ae kanga e na rangi n *Streamline* riki ke tao e na baiti riki aron buokaia *communities* n aron kinakia bwa tao ngaira ara abamwakoro ae rangi n raroa e nang ni kuri ni kangaanga aron kamwaingingan ke tao aron te reitaki nakon abamwakoro ibukin tao ibukin taian bebwa, *form* ke tao tanan raa ma tera ngke e kona, angin te bwai ae I noria eang ngaira Taan Tei ti aki kona n ae ti a tiainaia naba ke tao bebwa ae kanga tao tia tiainaia ti aki kona naba n anganaki ane bwa e bon anganaki te *community* ma tera ngke e kona ni iai angana ae kanga e na bebete, e aonga n ae a bane ni waekoa naba ni kinaki *communities* ao ngkana aron bwa e a bwai te bong aio ao ngaira naba ara *communities* mai iaon ara abamwakoro ae Nikunau ana bon *enjoy* naba ke tao ana mabiao naba ke tao ana kukurei naba inanon aia bong ae e baireaki aio, tao ti a karabwa riki te Tautaeka ni butimwaean te kaoti ae nang Tamaroa aio ao eang tao man taeka aika ao I anga naba bwanau ni katekeraoiko, n te Kiritimati naba ae e a uakan aio ngkai kanga ai ara kabanea naba n auti n te tai aio, ti na bane n tekeraoi ao ko bati n rabwa *Madam Speaker* ,

Hon. Taabeta Teakai: *Point of order* Tibiika taiaoka

Tibiika: Ngaia tera am *point of order* e nakoim te Minita

Hon. Taabeta Teakai: E rabwa *Madam Speaker* N na ti kaota te Tia Tei ae karineaki mai Beru mwina kanga N ana maroro ao kanga e bure otana are I atia n taekinna ma N na kabwarabwara raoi bwa te *Project* ae N na karaoia bon ti man au *small grant* ae I bon kaokoroa bwa ibukin TUC, kam na aki iangoia bwa tao man te Tautaeka te bwai aei, aio bon au *project* ae I karaoia ae ngaia I a tia ni babarongaia ma au kauntira ngkai aika boou ao ngaia ae nang waaki tao nakon te wiiki ae na roko, mina kam kantaninga bwa tao te Tautaeka e nang manga mwaneni ami kabo, ma aio bon man au *small grant* ae I atia ni *put a side* ibukin au kabo aio au *competition* aio ae te *Green Clean TUC,* ngaia e rarabwa riki ao tao e a ota raoi kanoan au maroro ae nako ae e rarabwa riki, ko rabwa Tibiika.

Hon. Ruateki Tekaiara: *Point of order*

Tibiika: Ko rabwa te Minita ao e nakoim te Minita n te MELAD iai am *point of order*

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa I ti kan *point of order* bwa I kan buobuoki nakon ana titiraki ana kan mataata te Tia Tei mai Nikunau bwa

ane kanoan te baronga, kinakia *communities* ngkai ae tabe ae ti mwakuria, ao ti mwakuria bwa e aonga n ae bebete naba aron te kinaki ao tera, ane kanoan ngkai ara waaki, kanoan te baronga, n reitaki ma ane *Madam Speaker* are te *Community Day* are kanga e taekinaki n te kaoti aio, ti aki te bong ni motirawa bwa ti aki te bong ni motirawa ae ti iangoia, ae ti karaua ni barongaia bwa ti karaua raoi ni kangai *Community Day, Communities Week,* ae kona ni karao ara *Program* man te moanibong ni karokoa ao ane ti taraia ma ti aki taraia ni kakoroa ara iango bwa ai te bong ni motirawa, ngkana e bon kororo am taratara ao ko taraia naba man anne, ngaira ti na taraia n te *Community Week,* are iai te kaitiaki, te bong aio te kaitiaki, tao are imwina tera, ni karokoa e roko, ti aki te motirawa, aekakin ane ko rabwa.

Tibiika: Ngaia e rabwa te Minita e mataata raoi ane, ao I a kaokia nakoim te tia tabeka te kaoti bwa koa *Sum up*, e nakoim te Tia Tei mai Betio are am kaoti te kaoti.

Hon. Ioteba Redfern: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e koaua I a bon tei n te tai aei ni karabwaia ake a tia n tei ao n anga aia maroro n boutoka au kaoti are I atia n tabekia, e koaua ai bon bwanan bwanau ni karabwarabwa n reitaki ma bwanaia naba kain Betio ni karabwai ngkami n aron butimwaean naba aia kaoti are e a tabekaki n te tai aei.

E koaua ae eang I karabwa te Minita n aron ana kaeka are e kaotia bwa e bakitoutou te kaoti, ao I karabwa te Minita n ana kaeka are e a tia n anga, e boutoka te kaoti aei ma taekana ane kanga e bakitoutou te kaoti, e rarabwa bwanam te Minita ao e koaua I a karabwaia naba ake a tia n reitaki ma te Beretitenti n aron are e a tian aba ni kanakoa buokan naba te kaoti, ao n reitaki naba ma koraki ake a tia n teirake naba man anga ni kanakoi bwanaia ni boutoka naba te kaoti ane te Tia Babaire, ao e koaua e rawata aia mwakuri *communities* ao e koaua iai akana a riki bwa tanan *security,* e na kona naba n reke te ibuobuoki ni iteran te *small grant ,* nakoia *communities* ngkana e Tamaroa aron aia kakamwakuri ao e na kona naba n reke kanga kanuangaia n itera aikane, tanan *small grant* ngaia bon te bwai teuana ae moan te kakawaki ae irouia *communities* ae nang tauraoi n reke nakoia n te tai aei, ao ngaia kanga tia kaungai nanoia bwa na kamarurungia bwa e aonga n reke aekan kanuanga aikai nakoia man aia kakamwakuri ae Tamaroa, ao e koaua te bwai ae kakawaki naba bwa e a reke aia tai ni karabwaki iai tanan *communities* n aron bwaai ake a karaoi, ae aki kaboaki, ngaia ae I taku bwa aikane bwa e kakawaki ae ti a taekinna ikai bwa aonga n ongo ao ni kamarurungia tanan

communities bwa aonga n reke bwaai aikai nakoia, ao e koaua antai tanan *communities* n aron ae taekinaki, ngaia I karabwa te *Leader* n te kaitara bwa e taekinna bwa ngaia aikane tanan *communities* ngaia e kona n tei naba a kona n taraki naba bwa antai aia botaki unimwane, aia botaki aine, I taku bwa moan te kakawaki aekan kabwarabwara aikai bwa bon kanga te baere a bon bane naba n tieraki tanan rabwata aikai ni kabane n te ara ae te *communities,* ngaia are ai bon bwanau ni karabwarabwa nakoimi Taan Tei ake kam a tia n anga bwanami n boutoka nakon te kaoti ae tia tabekia n te tai aei ao e koaua I a bubuti te Tibiika tabekan au kaoti ane Tia Babaire, I a bubuti tabekan au kaoti ae kangai taekana *"Bwa te Maneaba aei e na butia te Tautaeka bwa e na karekeaki te bong ni teuana ae na aranaki bwa te Community Day are e na karaoaki iai te kukurei bwa butimwaean te bong ane"* e rabwa I a bubuti tabekan te kaoti te Tia Babaire, e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki mai Betio ao ngkai ko a bon tia n tabeka am kaoti nakon te Maneaba aei ao N na kanakoa te kaoti nano iaona,

Ake a butimwaea te kaoti ke a kangai "eang" ao ake aki ke a kangai "tiaki" ake a butimwaia, "Eang" ake aki, e nakoia ake a butimwaia, ao e butimwaeaki te kaoti ao tia nakon ara bwai are imwina.

Kiraaka: Te kaoti ibukin te bwaranako.

Tibiika: Ao I a bon kanakoa ngkane nakon te Beretitenti ae karineaki *His Excellency* Taneti Maamau bwa e a tabeka te kaoti ibukin te bwara, e nakoim te Beretitenti.

TE KAOTI IBUKIN TE KABWARAAN TE BOWI NI KAROKOA TE TAI ARE E NA MANGA BAIREAKI IAI

H.E Taneti Maamau: Ko rabwa te *Madam Speaker* aio ngkane te kaoti, bwa te Maneaba aei e nang motirawa ngkai ni karokoa te tai are e na manga baireaki iai, ao ko rabwa.
Tibiika: Ao kai e a bon tia ni mwemwe te kaoti ao I ataia bwa kam a nang kan bwara ma e na kakawaki naba bwa ti na bon riai naba ni kaokia nakoimi bwa ngkana iai ami kan maroro, tao I angan moa te Beretitenti ngkana iai am kan maroro.

H.E Taneti Maamau: Ao e koaua ko rabwa *Madam Speaker* ao tia manga kamaurira n raoiroin te bwakantaai aei ao riki n ara bong ae kakawaki are tia roko iai, n aran ara Uea ao kam na bane moa ni mauri,
Nakoim *Madam Speaker* n reitaki ma te Kiraaka ao Taan Mwakuri n te Auti n Tei n reitaki ma Taan Tei ni kabane n reitaki ma te *Leader* n te Kaitara Taan Mwakuri buura ke kainabara,

ao n reitaki ma taan ongora ao ai bon kain Kiribati ni kabane, te bwana ni kakaitau ae mwaiti ao te inga man ana itera te Tautaeka kai ti kona ni moana ara bowi inanon te iraorao ao te itangitangiri ao ni karokoa manga te tai ae e a tia tabera ibukia ara botannaomata, tao bon te kakaitau ae e onoti nakoim *Madam Speaker* ibukin am tobwa ao n tararuan am Auti ae nang nakoraoi mai moan ani karokoa ae tia roko n te tai aei.

Inanon tain te waaki ni bobowi n Auti ni Maungatabu Kiribati ao bon kateira ni Kiribati ngkana iai taai aika ti na kauntaeka iai, ti na manga kurati ni itera tabeua, itera tabeua ti na manga bon raoi, ngaia are ai bon bwanan, I a bwanana bwanan te Tautaeka n arora te kabwara bure ngkana iai tibanakon ara maroro aika tao aki rangi n tangiraoi ke tararaoi mai iroumi raora n Taan Tei aika kam karineaki ao n reitaki naba ma taan ongora, tia kawenea bwa te kabwara bure ao ngkai ai bon tain te Kiritimati ae e a kaan tia katekeraoa te Kiritimati ao tia katekeraoa te uamai ni kakoroa manga te tai are tia manga kaitiboaki iai, te Mauri, te Raoi ao ai te Tabomoa iaora n tatabemanira nako, ao ko rabwa *Madam Speaker* ao kam rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti ao ti angan uboan ana maroro te uboa ni kukurei, ao iai am maroro te *Leader* n te Kaitara e nakiom.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire ibukin naba anganakira ara tai ni maroro n tamaron te tairiki aei ao tia moanna naba ma te kamauri riki nakoira ngaira ni kabane, e moa mai iroun te Tia Babaire, te Tibiika, Kiraaka kain ara aobiti ni kabane are n te Maneaba ni Maungatabu, te Beretitenti ae karineaki ma te Kauoman ni Beretitenti ao am Minita kain am Kaebineti, ao raora n Tia Tei ni kabane, kain ara abamwakoro ni kabane ake ti bane n tei ibukia n te tai aei ao ni ikotaki ma Taan Mwakuri n te Tautaeka, Taan Mwakuri ake a tia n anga baia ke ni karaoi tibwangai naba ibukin kanoan ara bowi n te 2 ni wiiki aei, ao ai bon ngaira ni kabane tina bane moa ni mauri.

Ao I a reiti bwana ni kakaitau te Tibiika ibukin katamaroan te uoua ni wiiki ae nako, tia kaitaua te Atua ibukin teimatoan te marurung ao te maiu ae anganira bwa e na kona ni manga bane tibwangara aei inanon te uoua ni wiiki aei, ao tia bon kakaitau naba nakoim Tibiika ibukin karaoan tibwangam, ti ataia bwa e matoa tabetai tibwangam bwa kona kataia ni kabarati aron am babaire bwa na akea ae na tanginako ao ko rabwa, ti bane ni butimwai am babaire ao ti karinei ao ara katekeraoi nakoim ibukin tibwangam ae nang kakawaki ao ai bon ara kakaitau naba nakoia kain ara aobiti n te Maneaba ni

Maungatabu ibukin naba tibwangaia ae nang kakawaki ibukin barongan kanoan ara bowi n te uoua ni wiiki, tia kaitaua naba ara komete are ngaia are e babaire naba kanoan ara bong teuana ma teuana, ti ataia bwa e korakora naba tibwangami ao tao n tabetai e na iai tanan kangaanga ibukin baronganan bwa enga ae na moan nako enga e na nako imwina, ti karinea naba ami mwakuri ao ti kakaitau ngkami naba ibukin ami mwakuri n te itera ane, ao tao ai bon te kakaitau nakoia naba ara utu ake ngaia taan boutokai arora, buura, natira, tibura, tarira, manera ni kabane ake a tia ni buokira ngkaira Taan Tei inanon te uoua ni wiiki aei, ao tao ai bon ara kakaitau nakoia kain ara abamwakoro aika a kakaokoro ibukin teimatoan aia boutoka ao bwanaia are ngaia ae ti teimatoa n uouoti nakon ara Maneaba ni Maungatabu ao I a reita naba te bwana n raraoma ao ni kabwara bure n tibanakon tanan maroro inanon te uoua ni wiiki aei tao rawawatana ke bwaai ae ti a tia n taekinn ae tao a kamatauninga nakoia tabeman ke tao aki riai, tia kabwara bure naba n ane te Tia Babaire, ao ai bon te katekeraoi nakoira ni kabane kai e a bon uakan te Kiritimati, ti nang manga butimwaea bungiakin ara Uea ae Iesu Kristo, tia manga kaboui nanora ti na butia bwa e na manga anganira te kateimatoa te marururng iroura ao te korakora bwa ti na teimatoa ni karaoi tibwangara inanon ke tao imwin te bowi aei, ti aki n are e a bane tibwangara bwa e bon teimatoa, ao ai bon ara katekeraoi nakon ara Tautaeka te Beretitenti, te kauoman ao ana Minita, bwa ngaia are a uota ngkai te amo ae moan te rawawata ibukia ara botannaomata, ara katekeraoi nakoimi ao ara boutoka inanon tibwangami are ana kabwaia iai ara botannaomata, kam rarabwa ma tao man taeka aikane ao N na katoka ara bau ni kabane, Te mauri, Te raoi ao te Tabomoa, ao ai ana bau abau ae Abemama are te mamaimwai, te mamaranran, ao te mamaiu n tainako, ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te *Leader* n te Kaitara ao I anga riki te maroro teuana ngkana iai ane e bon tauraoi ni kan anga ana maroro, ao tao e aki raba ao tao imwain ae I kabwara ao I ti kan kauringi ngkami Taan Tei bwa iai ara botaki are ti na karaoia e nang riai ni boo man te aoa 6 ma tao ngkana e bwara aei ao tia bane naba ni kangai, ngaia te aoa 7 kabwara au bure, te aoa 7 n ara tabo are ti bon bobotaki iai, ao tao kam a bon noria iaon ami *invitation* ma I bon ti kan kauring ngkami,

I kan reita naba te bwana ni katekeraoi nakoimi ni kabane, e bon moa mai iroun te Beretitenti, te kauoman, kain te *Cabinet* am *Cabinets Ministers ,* te *Leader* n te Kaitara ao ai bon Taan Tei ni kabane, kam bati n rabwa, I katekeraoi ngkami inanon te Kiritimati ae nang

uakan aei ao I kaitau riki ibukin ami boutoka inanon karaoan tibwangara inanon ara bowi inanon te uoua ni wiiki aei, n akean ami boutoka ao e na bon matoatoa aron te kairiri inanon ara Maneaba ni Maungatabu aei, kam bati are ieta ieta, a mwaiti riki au maroro ma tao I a bon kamotia n ara tabo are ti na nako iai n tairiki, kam na bane n tekeraoi ao I a kukurei n te tai ni kamotirawa te Auti ni karokoa manga te tai are e baireaki iai, ao e a motirawa moa ara Auti.

KAONGORA

Kaongora	Iroun	Iteraniba
Ana Kanoa te Tautaeka	H.E Te Beretitenti	143
Ana kaongora te Tia Babaire man te Komete are e tabe ma katamaroan te mwakuri ni Kuakua iaon Kiribati	Hon.Betero Atani84bora	754

TITIRAKI	TABEKAKI IROUN	NO	ITERANIBA
Aoraki aika a kauarerekea maeuia ara botannaomata	Hon Ieremia Tabai	84	2
Kkerakean booia taan reirei n Pre-school, Kauntira ao Neeti ni kawa	Hon Pinto Katia	96	4
Bubuti kakerakeaia riki mwaitia kaubure iaon Rwannawi ma Norauea	Hon.Moannata Ientaake	103	7
Rotakin bwabwai iaon Makin	Hon.Pinto Katia	98	9
Karaoan te seawall iaon kaawa aika Raweai Tekarakan, Temotu ao Rawannawi	Hon.Moannata Ientaake	105	11
Bubuti ibukin karaoan kawai ake a uruaki iaon Betio	Hon.Ioteba Redfern	112	13
Kaintekateka ake a roko man te Rotary Club mai Australia	Hon.Tebao Awerika	113	15
Karaoan maneaba ma umwantabu ake a bwaka man te ang buaka iaon Tabiteuea Meang	Hon.Dr Kautu Tenaua	126	20
Karekean bwaai aika riai n reke nakon Pre-schools bwa aonga ni kinaaki	Hon.Tebao Awerika	115	22
Ana bubuti Tabiteuea Meang ibukin karaoan kawaina te koroto	Hon.Dr Kautu Tenaua	127	26
Kabuanibwai ake a reke man uaean te iti are a buti rieta iaon Kiritimati	Hon.Jacob Teem	131	28
Aki taun te mitin ni karao ran i Kiebu Makin	Hon.Pinto Katia	135	33
Kainnanoan katean biikan ibukin rawa n roro i Tabuaeran	Hon.Tewaaki Kobae	141	35
Kainnanoan riki te aobiti ni bureitiman i Betio	Hon.Tebao Awerika	117	37

Taekan ana buoka Tiaina aika taura tiora iaon Tabuaeran	Hon.Tewaaki Kobae	141	38
Karokoan tibwan Tabuaeran iaon ana buoka Tiaina ae taura tiora	Hon.Tewaaki Kobae	143	38
Onean mwin ana truck Maiana	Hon.Kourabati Remuera	144	41
Karokoan te ran nakoia kain te kawa ae Tanaeang Onotoa	Hon.Taiaki Irata	149	43
Bwaka riiti are $1,000 iaon Kiritimati	Hon.Bakaia Kiabo	160	46
Iremwen rokon taura tiora iaon Tabuaeran	Hon.Nantongo Timeon	150	50
Karokoan te ran ae mam n riiti aika a boou iaon Kiritimati	Hon.Bakaia Kiabo	157	53
Aia tangomwane kaara ma taan oroben man DBK ao KPF	Hon.Tauanei Marea	51	144
Kateimatoan raoiroin te kawai I Tarawa Teinaieta	Hon.Terieta Mwemwenikeaki	91	147
Anganakiia te mwane Bitineti ma Taan Mwakuri ake a rotaki man te Corona Virus	Hon.Banuera Berina	89	149
Kainnanoan te shower ma te roki (toilet) n te onaoraki i Makin	Hon.Pinto Katia	97	154
Kaboan mwin aia mwane Communities are a tia n anga bwa buokan te MELAD Week	Hon.Ioteba Redfern	111	156
Karekean kainnanoia kain Takoronga te ran ni mooi	Hon.Tebao Awerika	116	157
Kainnanoan boon te mwakuri iaon karaoan aia auti taan mwakuri I Arorae	Hon Teima Onorio	119	159
Karekean nnen te botanaomata n nakonako i Betio	Hon.Tebao Awerika	114	162

Katiteboan baao ni mwamwananga ma umwanreirei iaon abamwakoro	Hon.Dr Kautu Tenau	124	164
Ana babaire te Tautaeka iaon booia ma aia leave grant Kauntira	Hon.Jacob Teem	113	167
Bubuti buokan Banaba te Crane truck	Hon.Tibanga Taratai	122	170
Kataubobongaan Teabike College bwa eaonga ni waakina Form 7 Art & Commerce	Hon. Dr Kautu Tenaua	129	172
Babairean te kantoka iaon kaibuke ake tiaki ana kaibuke te Tautaeka	Hon. Jacob Teem	132	175
Katean oon Nan Teikao Primary School	Hon. Pinto Katia	136	181
Tibwan Tabuaeran te meeri (landing craft)	Hon. Tewaaki Kobae	142	183
Kabomwi nakon kaako ake a bua man uruaki iaon kaibuke	Hon. Tessie Eria Lambourne	137	185
Baenikain bwakan aia mwane te roro are a bwaka imarenan 18 - 59 ao 60 te ririki	Hon. Tekiau Aretateta	148	191
Kainnanon kaitiakan nanon naman Tabuaeran	Hon.Tewaaki Kobae	140	193
Kainnanoan bwain Aoraki ibukia ake a tioka iaon Tabuaeran	Hon. Tekiau Aretateta	147	194
Waeremwen kabwakaan aia backpay kaara ma te mwane n aki mwakuri (Unemployment benefit)	Hon. Nantongo Timeon	151	196
Ana buoka te Tautaeka n Tiaina are e a tia n angan Kiribati n te ririki aio	Hon.Teima Onorio	101	385
Karekean ao kanimwakin solar pump ni kaawa aika Norauea ma Raweai iaon Marakei	Hon.Moannata Ientaake	106	387
Katauboo iaon Karaian takataka, kaako ao turam ni bwaa iaon abamwakoro	Hon.Teima Onorio	120	389

Namakinan te kanganga iaon te ran ibukin te maeu iaon Banaba	Hon.Tibanga Taratai	123	396
Kaokakin aia aoataim Taan Mwakuri ni Kieia Ataei Hospital i Tabiteuea Meang	Hon.Dr Kautu Tenaua	128	399
Karekean ana Special Constable Eten Tabuaeran	Hon.Tewaaki Kobae	138	403
Karaoan ana aobiti ae boou te Kauntira ni Maiana	Hon.Koraubati Remuera	145	405
Katean riki reirei aika a boou iaon Teraina	Hon.Nantongo Timeon	155	407
Kamwaingan te kiriniki are i Banaba nakon nnena ae e boou	Hon.Bakaia Kiabo	156	410
Onraken auti n takataka i Teraina	Hon.Nantongo Timeon	161	415
Ana Agent te KPF are e na mwakuri iaon Makin	Hon.James Taom	71	420
Aia tiaati bitineti ibukin kantokan kaako nako abamwakoro ae e na ti te tikina	Hon.England Iuta	162	422
Kaetan aia KPF Taan Mwakuri ake a tangoaki i Teraina	Hon.Nantongo Timeon	152	428
Katangabakan ana internet te Kauntira i Beru ae na boraoi riki	Hon.England Iuta	163	431
Ana kamatata te Tautaeka iaon katanoataan te $4 ni boon takataka	Hon.Tessie Eria Lambourne	44	526
Aki taun booia ataein te reirei i Nonouti	Hon.Ieremia Tabai	134	536
Te kamatata iaon te mwaiti ni mwane ni karikirake ae bwainaki ngkai	Hon.Tewaaki Kobae	139	540
Karoaan te kotiwei are imarenan Bwainuna ao Norauea i Marakei	Hon.Moannata Ientaake	104	542
Te aki rau n nano n ana tiaati DBK ao KHC ae $5 ibukin boon beba ao ingke	Hon.Tekiau Aretateta	146	543
Noran riain karakakin aia mwane aoraki n te Aono n Raina man $5 nakon $10 te taara n te bongina	Hon.Nantongo Timeon	153	546
Nraon riain aia mwane kaara ake a tia ni motirawa imwain ae reke irouia te back pay	Hon.Pinto Katia	67	547

TAIAN KAOTI

SUBJECT	MOVER	MOTION NO.	PAGE
Kanauan ana tai te Komete ibukin rinanoan te Tua ni Kaetietin ana Manaeaba ni Mangauatbu Kiribati	H.E. Taneti Mamau		372
Karekean ao karokoan bwaai n akawa nakon Kauntira ni kabane	Hon.Moannata Ientaake	17	436
Babairean kawain kaibuke aika matoa ibukin kaako ma bwatintia	Hon.Jacob Teem	14	464
Te tabeaianga iaon aki barongakin aia mwane kaara ao te botanaomata ake 18 nakon 59 te ririki	Hon.Tibanga Taratai	9	758
E na butia te Auti aei bwa e na karekea te bong teuana ae e na aranaki bwa te Community Day	Hon.Ioteba Redfern	13	857

TAIAN BIIRA

Mover	Short Title	First Reading	Committee stage	Second Reading
Hon.Booti Nauan	Metrology Bill 2020	30/11/20		
H.E Taneti Maamau	Salaries & Allowances of Members of the Maneaba ni Maungatabu Bill (Amendment) Bill 2020	30/11/20		
Hon Dr Teuea Toatu	Appropriation Bill 2020	1/12/20		
Hon Minister for MWYSSA	Te Mwane ni Kara Bill 2020		1/12/20	1/12/20